

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโมสเถระ รจนา

สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

แปลและเรียบเรียง

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

ISBN 974-91641-5-6

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง

พิมพ์ครั้งที่ ๑		พ.ศ. ๒๕๑๔	จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒		พ.ศ. ๒๕๒๖	จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓		พ.ศ. ๒๕๓๓	จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๔	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๖	จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๕	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๗	จำนวน ๔,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๖	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๘	จำนวน ๖,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๗	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๑	จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๘	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๑	จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

โดย The Corporate of The Buddha Educational Foundation,
Taipei, Taiwan.

พิมพ์ครั้งที่ ๙	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๓	จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๔	จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด

๔๘/๒๖-๓๑ ซอยจุกฟ้า ๗ ถนนบรรทัดทอง แขวงวังใหม่ เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐

โทรศัพท์ : ๐ ๒๒๑๕ ๗๒๒๐, ๐ ๒๒๑๔ ๕๐๖๐

โทรสาร : ๐ ๒๒๑๔ ๐๐๓๘, ๐ ๒๖๑๑ ๙๓๒๔

E-mail : tanapress@gmail.com

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรค หนาโดยพระพุทธโฆสาจารย์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๕๕๖ เป็นภาษาบาลี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ถือได้ว่าสรุปความย่อจากพระไตรปิฎก โดยสรุปความ พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นศีล พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นสมาธิและ พระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นปัญญา รวมเป็นพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

คำว่า วิสุทธิ คือ พระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา หมายถึง เป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง คำว่า มรรค คือหนทาง หมายถึง อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง ฉะนั้น วิสุทธิมรรค ก็คือทางสู่พระนิพพาน หรือ อุบายเป็นเครื่องส่ง ให้ถึงพระนิพพาน หรือแผนที่เดินทางสู่พระนิพพาน

คณะสงฆ์ไทยจัดเป็นหลักสูตรการศึกษา สำหรับพระภิกษุสามเณรในชั้นเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค และเหมาะแก่ผู้ใคร่ศึกษาธรรมะและปฏิบัติกรรมฐานทั่วไป

จัดพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

พระครูวรปัญญาคุณ

วัดมหาธาตุ กณะ ๒๕

โทร. ๐๒-๒๒๒-๒๕๗๕

๐๘๖-๘๕๘-๖๘๓๖

จัดพิมพ์เป็นธรรมทาน

คำปรารภ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลี เป็นผลงานรจนาของพระพุทธโฆสเถระ นักปราชญ์ชาวอินเดีย รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ในคณะสงฆ์คณะมหาวิหาร ณ กรุงอนูราชปุระ ประเทศลังกา (ศรีลังกา) เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสาระทั้งด้านทฤษฎี และด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ ที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายออกไปสู่ประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะประเทศไทย พระมหาเถระในอดีตผู้มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีได้ร่วมกันตรวจชำระแล้วจารลงในใบลานเป็นภาษาบาลีอักษรขอม และกำหนดให้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรในชั้นเปรียญ ๘-๙ ประโยค

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๔ สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมไตรโลกาจารย์ ได้ตรวจชำระและปริวรรตคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับใบลานภาษาบาลีอักษรขอม เป็นภาษาบาลีอักษรไทยปัจจุบัน พร้อมทั้งนิพนธ์ประวัติ (พุทธโฆสปวดติกถา) ของพระพุทธโฆสเถระไว้ด้วย การจัดพิมพ์ในครั้งนี้แบ่งออกเป็น ๓ ภาค หรือ ๓ เล่มสมุดไทย เพื่อใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้นเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค สืบมาตราบเท่าปัจจุบันนี้

สำหรับคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลเป็นภาษาไทยฉบับนี้ เป็นผลงานแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งเป็นฉบับที่ได้รับความนิยมของท่านผู้สนใจใฝ่ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมและปฏิบัติธรรมทั่วไป ให้การยอมรับว่าเป็นสำนวนการแปลที่อ่านเข้าใจง่าย การแปลและเรียบเรียงคำนึงถึงผู้ที่มีพื้นฐานความรู้ภาษาบาลีน้อยจะอ่านเข้าใจยากเป็นสำคัญ จึงได้นำข้อความบางส่วนในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสามหาฐิกามาขยายเสริมความ ทำให้อ่านเข้าใจง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น

[๔]

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในการพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นการพิมพ์ฉบับรวมเล่มเดี่ยวจบเป็นครั้งที่ ๗ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสตร์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้กรุณาตรวจสอบ ทั้งในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระและเชิงอรรถเทียบกับพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ทั้งอรรถกถาและฎีกาภาษาบาลี และตั้งเลขข้อให้ตรงกับฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าและอ้างอิง และขออนุโมทนาสาธุการ คุณอุดมพร สิริลลิตี ได้ช่วยจัดทำดัชนีค้นคำ ทำให้คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาไทย มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น สำหรับทุนทรัพย์ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้รับจากผู้ที่มาขอรับ คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บริจาคมากบ้าง น้อยบ้าง เก็บรวบรวมเป็นทุนสะสมไว้มาโดยตลอด และยังมีผู้ศรัทธามาร่วมบริจาคเพิ่มเติมอีกจำนวนหนึ่ง

ขออนุโมทนาสาธุการทุก ๆ ท่านที่มีกุศลศรัทธาร่วมในการพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาไทย เพื่อเผยแพร่พระสัทธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยอำนาจกุศลธรรมวิทยาทานนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้ทุกท่านพ้นจากทุกข์ภัยพิบัติ ประสบสุขเกษมศานต์ ทั้งในภพนี้และภพเบื้องหน้าเทอญ

พระครูวรปัญญาคุณ

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕

กรุงเทพมหานคร

โทร. ๐ ๒๒๒๒ ๒๙๗๙

คำปรารภ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔

คณะศึกษานูศิษย์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ได้ประชุมปรึกษาพิจารณาเห็นว่า ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๖ และองค์กุดิยสภานายก สภามหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นพระมหาเถระผู้มีคุณูปการต่อการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยทั้งในส่วนของคุณัดฐานะและวิปัสสนาธุระ มาโดยลำดับตราบเท่าปัจจุบัน

ในส่วนของคุณัดฐานะ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ ได้ริเริ่มและฟื้นฟูให้มีการศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมขึ้นที่วัดระฆังโฆสิตาราม และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จนกลายเป็นต้นแบบให้วัดต่าง ๆ นำไปเปิดเรียนกันอย่างแพร่หลายทั่วประเทศ

นอกจากนี้ก็ได้วางพื้นฐานให้เห็นความสำคัญของการศึกษาบาลีใหญ่ (คัมภีร์ลัทททาวิเสส) ได้แก่ บาลีไวยากรณ์มูลกัจจายนะ อภิธาน วุตโตทัย และสุโพธาลังการ เป็นต้น เช่น ที่วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ต่อมาได้จัดส่งพระภิกษุสามเณรที่มีพื้นฐานการศึกษาบาลีใหญ่ดังกล่าวไปศึกษาเพิ่มเติมที่ประเทศสหภาพพม่า และเมื่อสำเร็จการศึกษากลับมาแล้วได้ช่วยงานการศึกษาบาลีใหญ่ที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุปรากฏว่ามีบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้ความสนใจไปศึกษากันอย่างแพร่หลาย ดังเป็นที่ประจักษ์กันเป็นอย่างดีอยู่ในปัจจุบันนี้

แม้การศึกษาระดับอุดมศึกษา ท่านก็ได้เสียสละกำลังกายและกำลังสติปัญญาฟื้นฟูและจัดระบบการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้เจริญมั่นคงและมีมาตรฐานเช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลก

ในส่วนของวิปัสสนาธุระ ท่านได้จัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ปรากฏว่ามีบรรพชิตและคฤหัสถ์สนใจไปเข้ารับการปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายทั้งในและต่างประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์กันเป็นอย่างดีอยู่ในปัจจุบันนี้อีกเช่นเดียวกัน

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นศิษย์เอกของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๔ คือมีโอกาสได้รับการฝึกอบรมถ่ายทอดวิชาความรู้ระเบียบแบบแผนและขนบธรรมเนียมอันดีงาม แล้วได้นำมาปฏิบัติให้การฝึกอบรมพระภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกาสืบทอดเจตนารมณ์ของบูรพาจารย์สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จนเป็นที่ยกย่องสรรเสริญและเป็นแบบอย่างดีงาม แก่วงการคณะสงฆ์ นอกจากนี้ยังได้รับความไว้วางใจและส่งเสริมจากท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) ให้ทำหน้าที่เป็นครูมหาธาตุวิทยาลัยประจำสำนักเรียนวัดมหาธาตุ และส่งไปปฏิบัติศาสนกิจเป็นครูสอนพระปริยัติธรรม ณ วัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตามพระประสงค์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม เจ้าคณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รองเจ้าคณะมณฑลอยุธยา เจ้าคณะตรวจการภาคเหนือ สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษา แม่กองธรรมสนามหลวง และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ได้รับพระราชทานแต่งตั้งสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ **พระศรีสุธรรมมุนี** เลื่อนเป็นพระราชาคณะเสมอชั้นราชในราชทินนามเดิม เลื่อนเป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ **พระเทพเวที** เลื่อนเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ **พระธรรมไตรโลกาจารย์** และเมื่อได้ย้ายกลับคืนมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์แล้วก็ได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏที่ **พระพิมลธรรม** ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏที่ **สมเด็จพระพุฒาจารย์** เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก และปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

ในวโรกาสที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) มีชาติกาลครบ ๑๐๐ ปี ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ คณะศิษย์จึงได้มีสมานฉันท์พร้อมกันจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายและเป็นอนุสสติ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ ถึงวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร ต่อจากนั้นจะได้จัดงานหมุนเวียนออกไปทุกวิทยาเขตและวิทยาลัยสงฆ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อเนื่องกันตลอดครบ ๑ ปี เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณของท่าน

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ด้วยความกตัญญูตเวทิตาธรรมและเป็นการเชิดชูบูชาคุณงามความดีที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ได้มีวีริยยศสาหัสและเสียดสละต่อคณะสงฆ์และประเทศชาติ เพื่อให้เป็นปฏิถาฐานคติแก่อนุชนสืบไป

คัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ พระไตรปิฎกฉบับย่อ ที่ **พระพุทธโฆสเถระ** ชาวชมพูทวีป (อินเดีย) ได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ที่ประเทศลังกา (ศรีลังกา) ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ได้แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย ส่วนสารัตถะของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ได้เขียนไว้ใน “**สารัตถวิจารณ์**” ในการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ และ **พุทธโฆสปวตติกา** กล่าวด้วยประวัติพระพุทธโฆสเถระ ที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) นิพนธ์เป็นภาษาบาลีไว้ และคำแปลภาษาไทย โดยนายธนิต อยู่โพธิ์ ได้นำมาพิมพ์ไว้ในครั้งนี้ด้วย

ในการแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ได้แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย โดยยกเอาข้อความอรรถาธิบายในคัมภีร์มหาฎีกาปรมัตถมัญจุสมาเรียงเข้าประกอบกัน หรือติดต่อกัน เพื่อช่วยเสริมให้เข้าใจและง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าในสารัตถะสำหรับท่านที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลี คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ แบ่งออกเป็น ๓ ลึกชา คือ ศิลลลิกขา จิตตลลิกขา (สมาธิ) และปัญญาลลิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๗ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา เป็นผู้แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๘ ถึง ๑๓ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ร่วมกับพระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล) ป.ธ. ๙ พระศรีสิทธิมนู (มนู สุมโน) ป.ธ. ๙ และพระมหาสมชาย อุดมทสสี ป.ธ. ๙ เป็นผู้แปล ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึง ๑๗ พระเมธีกิตติโยดม เป็นผู้แปล และตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๘ ถึง ๒๓ นายธนิต อยู่โพธิ์ ป.ธ. ๙ เป็นผู้แปล

การจัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคในงานครั้งนี้ จัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียว เพื่อเป็นอนุสสติในท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา ในวโรกาสจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายชาติกาลครบ ๑๐๐ ปี ซึ่งข้าพเจ้าได้ชักชวนคณะศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ในสายวิปัสสนากัมมัฏฐาน สายพระอภิธรรม สายบาลีใหญ่ และสาธุชน ร่วมด้วยช่วยกันบริจาคทุนทรัพย์จัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ขึ้นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อเป็นธรรมบรรณาการในงานบำเพ็ญกุศลชาติกาลครบ ๑๐๐ ปี

[๘]

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

ขออนุโมทนาสาธุการ และขอบคุณทุกท่าน ที่มีส่วนร่วมช่วยให้การจัดพิมพ์ คัมภีร์วิสุทธิมรรคสำเร็จลุล่วงด้วยดี มี พ.อ. อภิลิทธิ ศรีผุดผ่อง ช่วยจัดการ เรียงพิมพ์ พระมหาสมปอง มุกิโต จัดหน้าทำรูปเล่ม คณะนักเรียนบาลีใหญ่ ช่วยตรวจ พิสูจน์อักษร เจ้าหน้าที่โครงการชำระพระไตรปิฎก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ- ราชวิทยาลัย ช่วยตั้งเลขข้อให้ตรงกับ “วิสุทธิมคคปกรณ์” ฉบับบาลี และหาภาคต- สถาน ดูเทียบให้ตรงกับพระไตรปิฎกฉบับแปลของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ- ราชวิทยาลัย พร้อมทั้งช่วยจัดหน้าทำรูปเล่ม อาจารย์รังษี สุนันต์ มอบข้อมูลเรียง พิมพ์ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔-๒๓ และผู้ศรัทธาร่วมบริจาคทุนทรัพย์ทุกๆ ท่าน

คณะศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ในเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ขอตั้งกุศลจิตอธิษฐานอำนาจกุศลผลวิบากบุญที่ได้ร่วมกัน บำเพ็ญกุศลให้บังเกิดมีขึ้นในวโรกาสชาตกาลครบ ๑๐๐ ปีครั้งนี้ จงสำเร็จเป็นวิบาก สมบัติสนองตามดวงวิญญาณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระ ฌ สัมปรายภพนั้นๆ ประสพ สิ่งอันเป็นมิ่งมงคลเสมอไป จงได้ปล้นบรรลู่ถึงซึ่งที่สุดแห่งวิภูฏทุกข์ทั้งปวง และ ขอน้อมกราบอาราธนาอามตคุณทั้งหลายของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระ ได้โปรด อภิบาลปกป้องคุ้มกันสรรพภัยพิบัติอุปสรรคอันตรายใดๆ ดลบันดาลสรรพสิ่งมิ่ง มหามงคลทั้งปวง ให้บังเกิดมีแก่คณะศิษยานุศิษย์สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สถาบันวิปัสสนากัมมัฏฐาน สถาบัน พระอภิธรรม การศึกษาบาลีใหญ่ และสาธุชนทุกท่าน ตลอดกาลนาน เทอญ

(พระครูวรปัญญาคุณ)

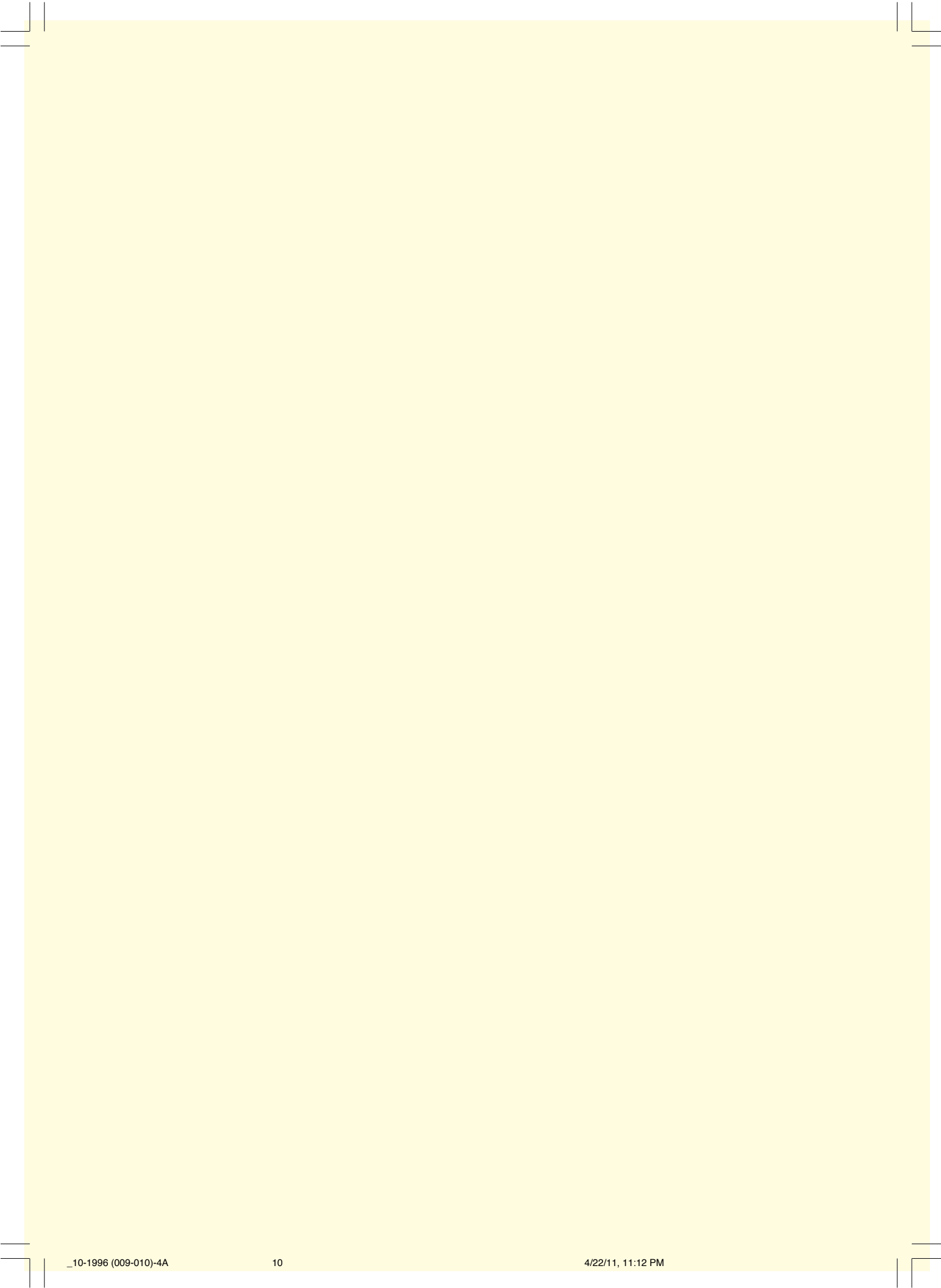
ในนามคณะศิษยานุศิษย์

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

คณะ ๒๕

ท่านพระพุทโธสะ นำคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ท่านรจนมาแล้ว ๓ ชุด
ถวายพระสังฆเถระ ท่ามกลางชุมนุมสงฆ์คณะมหาวิหาร
ภาพจิตรกรรม ณ กัลยาณิวิหาร ศรีลังกา

พุทธโฆสปุปฺปตฺติกา^๑

กล่าวด้วยประวัติท่านพระพุทธโฆสะ

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ)

นิพนธ์ภาษาบาลี

คำแปลภาษาไทย

ธนิต อยู่โพธิ์ สัทธวิहारิก ที่ ๗๗๕

ครั้นล่วงเวลาไปได้ ๙๕๖ ปี นับแต่กาลปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า พระราชา มีพระนามว่า มหานาม ทรงครองราชย์ในลัنگกาทวีป กล่าวกันว่าในชมพูทวีป (อินเดีย) สมัยนั้น มีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง^๒ บังเกิดในตระกูลพราหมณ์ตระกูลหนึ่ง ณ ที่ใกล้สถานที่ (พระพุทธรูป) ตรัสรู้ ในมัชฌิมประเทศ พราหมณ์หนุ่มนั้นเชี่ยวชาญในศิลปะทั้งปวง รู้จบไตรเพท ท่องเที่ยวไปตลอดหมู่บ้าน นิคมชนบท และราชธานีทั้งหลาย ในชมพูทวีป ณ ที่แห่งใด ๆ มีสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้เป็นบัณฑิตอยู่อาศัย ก็ไป ณ สถานที่แห่งนั้น ๆ แล้วทำการสนทนาด้วยสมณะและพราหมณ์บัณฑิตพวกอื่นมิสามารถกล่าวแก้ปัญหาที่พราหมณ์หนุ่มนั้นถามได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนั้นวิสัยปัญหาที่สมณะและพราหมณ์บัณฑิตพวกอื่นถามได้ ด้วยอาการอย่างนี้ พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงครอบงำไปตลอดทั้งสากลชมพูทวีป แล้วเดินทางมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง

๑ ดู - นิพนธ์ภาษาบาลี ในวิสุทธิมคฺค ตติยภาค หน้า ๓๗๗ - ๓๘๖

๒ มีอธิบายในคัมภีร์วังสมาลินี้ว่าดังนี้; บิดาของพราหมณ์หนุ่มนั้น มีนามว่า เกลี เป็นปุโรหิตของพระราชา มารดาของพราหมณ์หนุ่มนั้น มีนามว่า เกลินี เพราะว่า ในเวลาคลอดจากท้อง พวกพราหมณ์บริษัท มีทาสและกรรมกร เป็นต้น ของพราหมณ์นั้น ต่างเปล่งเสียงร้องกะกันและกันอย่างกึกก้อง เพราะฉะนั้นญาติทั้งหลายจึงขนานนามว่า “โฆสะ”, กล่าวกันว่า พราหมณ์หนุ่มนั้นบังเกิดในโฆสคาม จึงมีนามว่า “โฆสะ” ด้วยเหตุนี้ ก็มี

แต่ทว่า ในวิหารนั้น มีพระภิกษุอยู่หลายร้อย ท่านพระเรวตะ^๑ ผู้เป็นพระสังฆเถระของพระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นพระมหาชีณาสพได้บรรลุปฏิสัมภิกา ๔ ผู้ทำลายวาทะของฝ่ายอื่น ครั้งนั้นแล พราหมณ์หนุ่ม ร่ายปตัญชลิมนต์^๒ ให้มีปริณทล โดยสมบุรณ์บทยุตลอดคืน ครั้นพระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์ (หนุ่ม) สาธยายอยู่ ก็รู้ได้ว่า “พราหมณ์หนุ่มผู้นั้นมีปัญญามาก เราควรฝึกฝนพราหมณ์หนุ่มผู้นั้นไว้” จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “นี่แน่พราหมณ์, ใครหนอแล ร้องเหมือนเสียงพาร้อง?” (พราหมณ์หนุ่มถามว่า) “ข้าแต่ท่านนักบวช ท่านรู้เสียง ร้องของพาททั้งหลายด้วยหรือ?” (พระเถระตอบว่า) “จะ ฉันทู” แต่พราหมณ์หนุ่ม นั้น โดยตนเองก็ไม่เห็นนัยของฐานะที่เป็นเงื่อนงำในไตรเพทซึ่งมีอิติहाสเป็นอันดับ ๕ อยู่แล้ว อีกทั้งอาจารย์ของพราหมณ์หนุ่มนั้นก็ไม่เห็นเช่นกัน พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงถามพระเถระในฐานะตรงที่เป็นเงื่อนงำเหล่านั้น แท้จริง พระเถระเป็นผู้รู้จบไตรเพทแม้โดยปรกติอยู่แล้ว แต่ ณ บัดนี้ ท่านได้บรรลุปฏิสัมภิกา ๔ อีกด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่มีความหนักใจในการวิสันหาปัญหาเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงวิสันหาปัญหาเหล่านั้นได้ทันทีทันใด แล้วกล่าวกะพราหมณ์หนุ่มว่า “ดูกรพราหมณ์ผู้เจริญ ฉันทูกท่านถามมากแล้ว บัดนี้จักขอลถามปัญหาของท่านสักข้อหนึ่ง ท่านจักพยากรณ์ปัญหาของฉันทใหม่?” (พราหมณ์หนุ่มตอบว่า) “ได้ขอรับ ท่านนักบวช, โปรดถามเถิด” พระเถระจึงถามปัญหานี้ ใน (คัมภีร์ยมกตอน) จิตตยมกว่า “จิตของบุคคลใดบังเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่บังเกิดขึ้นหรือ? ก็หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับ จักไม่บังเกิดขึ้น จิตของบุคคลนั้นบังเกิดขึ้นอยู่ ยังไม่ดับ....?”^๓ พราหมณ์หนุ่มมิสามารถจำเบื้องบนหรือเบื้องล่าง (เบื้องต้นหรือเบื้องปลาย) จึงเรียนถามว่า “ข้าแต่ท่านนักบวช นี่มีชื่อว่าอะไร?” (พระเถระตอบว่า) “ดูกรพราหมณ์ นี่มีนามว่า พระพุทฺธมนต์” (พราหมณ์หนุ่มกล่าววว่า) “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แต่ทว่า ท่านสามารถให้พระพุทฺธมนต์นี้แก่ข้าพเจ้า

๑ ว่าชื่อ ธรรมโฆสะ ก็มี

๒ มีพราหมณ์ผู้เป็นนักปราชญ์คนสำคัญคนหนึ่ง ชื่อ ปตัญชลี ได้แต่งคัมภีร์สันสกฤต มี มหาภษายะ เป็นต้น อาจหมายความว่า พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถสาธยายคัมภีร์มหาภษายะ เป็นต้น ของท่านปตัญชลี ทบทวนไปมาได้คล่องแคล่ว ถูกถ้วน ก็ได้ - ธนิต

๓ อภ. ยมก ๓๙/๑

ได้ไหม ?” (พระเถระตอบว่า) “ดูกรพราหมณ์ เราสามารถให้ได้แก่บุคคลผู้ถือบวชอย่างที่เราถืออยู่แล้ว” ครั้นแล้วพราหมณ์หนุ่มก็ขอบรรพชา เพื่อต้องการ (ได้พระพุทธ) มนต์ พระเถระจึงให้พราหมณ์หนุ่มนั้นบรรพชา แล้วให้อุปสมบท แล้วให้เล่าเรียนพระพุทธรวจนะคือพระไตรปิฎก พระภิกษุนั้นได้ปรากฏแล้วในโลกว่า “**พระพุทธโฆสะ**”

เมื่อพระพุทธโฆสะอยู่ในวิหารนั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวิหาร แล้วเริ่มจะรจนาคัมภีร์ชื่อว่า **อัญญสาลินี** อันเป็นคัมภีร์อรรถกถาของอภิธัมมสังคณีปกรณ์ และคัมภีร์อรรถกถาพระปริตต์ ครั้นพระเถระได้เห็นคัมภีร์อรรถกถานั้นแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า “ดูก่อนพุทธโฆสะผู้อาวุโส, ในชมพูทวีปนี้มีอยู่แต่เพียงบาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น หากมีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกนั้นและเถรวาทอยู่ไม่ แต่คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหที่ขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้งแล้ว ซึ่งพระเถระทั้งหลายมีท่านพระสารีบุตรเป็นต้นรจนาไว้ แล้วท่านพระมหินท์ตรวจตราภมรรคแล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงห ยังเป็นไปอยู่ในทวีปสิงห เธอเองจงไปในทวีปสิงห ตรวจตราดูคัมภีร์อรรถกถาทิ้งปวงแล้วแปลกลับมาในภาษามคธ อรรถกถา (ที่แปลกลับมา) นั้น จักนำมาซึ่งประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลกทั้งปวง” ครั้นพระเถระกล่าวอย่างนั้น ท่านพระพุทธโฆสะก็ถึงปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางมาถึงท่าเรือโดยลำดัดบ ขึ้นเรือแล่นไป พบท่านพุทธทัตตะเถระสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ทำการสนทนาปราศรัยกันแล้วเดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ในเวลานั้น พระราชาทรงพระนามว่า มหานาม เสวยราชย์ในลังกาทวีป ครั้นนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหาร ณ กรุงอนูราชปุระ แล้วไปยังสำนักของพระสังฆปาละเถระ^๑ ในเรือนมหาปธาน ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหและเถรวาททั้งหมดแล้ว ทำความตกลงใจว่า “นี่เป็นพระบรมพุทธานุญาตขององค์พระผู้เป็นเจ้าของพระธรรม” จึงไปยังที่ประชุมสงฆ์ในวิหารนั้น แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ขอโอกาส โปรดให้คัมภีร์ทั้งหลายแก่กระผม เพื่อรจนาอรรถกถาพระ (ไตร) ปิฎกด้วยเถิด”

๑ ในเวลานั้น ท่านได้เป็นพระสังฆราช อยู่ในนคร อนูราชปุระ

ครั้งนั้นแล เพื่อทดสอบความสามารถของท่านพระพุทโธโสณะนั้น พระภิกษุสงฆ์ จึงมอบพระคาถาให้ ๒ พระคาถา^๑ แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “ขอท่านจงแสดงความสามารถใน ๒ พระคาถานี้ก่อน เราเห็นความสามารถของท่านแล้ว จะมอบคัมภีร์ให้แม่ทั้งหมดเลย” ครั้งนั้นแล ท่านพระพุทโธโสณะตรวจดูบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกนั้นแล้วได้รวบรวมรจนานาปกรณ^๒ชื่อว่า **วิสุทธิมคค** ขึ้นไว้ในครั้งนั้น เพื่อประกาศความเชี่ยวชาญของท่านพระพุทโธโสณะนั้นให้ปรากฏในประชาชน เทวดาได้ทำให้คัมภีร์ (ที่ท่านรจนานาไว้แล้ว) นั้นหายไปเสีย ท่านพระพุทโธโสณะนั้นก็รจนานาขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เทวดาก็ทำให้คัมภีร์นั้นหายไปอีก ท่านก็รจนานาขึ้นอีกเป็นครั้งที่ ๓ ขณะนั้นเทวดาก็ถวาย ๒ คัมภีร์ (เดิม) คืนแก่ท่าน เวลานั้นจึงได้มี (วิสุทธิมคคปกรณ) เป็น ๓ คัมภีร์ ครั้นแล้วท่านพระพุทโธโสณะก็ถือเอาคัมภีร์ทั้งสามฉบับนั้นไปมอบถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ในกาลนั้น พระภิกษุสงฆ์จึงให้อ่านทั้งสามคัมภีร์ (สอบทาน) ด้วยกัน ก็มีได้มีความแตกต่างกันในคัมภีร์ทั้ง ๓ นั้น ทั้งโดยคัมภีร์ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นและเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทเป็นต้น หรือโดยพระบาลีทั้งหลาย เล่ากันว่า เมื่อท่านพระพุทโธโสณะได้รับรจนานาคัมภีร์ทั้ง ๓ จบลงด้วยประการฉะนี้ เทวดาทั้งหลายได้ทำสาธุการ อนึ่ง สมัยนั้นแล พระภิกษุหลายพันรูปร่วมประชุมกันอยู่ในมหาวิหาร ได้เห็นความมหัศจรรย์นั้น ก็พากันยินดีชื่นชมให้สาธุการ แล้วโฆษณาขึ้นว่า “ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์มา (เกิด) เป็นแน่”

ครั้งนั้น ครั้นพระมหाराชาได้ทรงสดับอุโฆษณานั้น จึงแหวดล้อมด้วยราชบริพารหมู่ใหญ่ เสด็จออกจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วทรงนมัสการพระพุทโธโสณะ ตรัสนิมนต์ว่า “ท่านผู้เจริญขอโอกาส นิมนต์รับภิกษาในเคหะของฉันทัน จนกว่าจะรจนานาพระธรรมจบ” ท่านรับนิมนต์โดยดุชนีภาพ ครั้งนั้นแล พระภิกษุสงฆ์ได้มอบคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงห

๑ ที่ว่า ๒ พระคาถา คือ

- (๑) สีเล ปติฎฐาย นโร สปญญเ
จิตตํ ปญญนฺจ ภาวยํ
- (๒) อาตปปี นิปโก ภิกขุ
โส อิมํ วิชฺชเย ชฎฺ. (สํ. สคาถ. ๑๕/๒๐)

ให้ (แก่ท่านพระพุทธโฆสะ) ครั้งแล้ว ท่านพระพุทธโฆสะได้รับเอาคัมภีร์ทั้งหมด แล้วไปอยู่ในปราสาทแห่งหนึ่ง ชื่อว่า ปธานชระ ณ ด้านทักษิณของมหาวิหาร แล้วแปลอรรถกถา ภาษาสิงหทั้งหมด รจนาเป็นอรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกในภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิม

ความจริง คัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงห มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

- (๑) มหาอรรถกถา
- (๒) ปัจจัยอรรถกถา และ
- (๓) กุรุนทอรรถกถา

- (๑) อรรถกถาที่ขึ้นสู่การสังคายนาครั้งใหญ่ ซึ่งท่านมหาหินทเถระนำมาแล้ว รจนาไว้ในภาษาสิงห ชื่อว่า มหาอรรถกถา
- (๒) อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลาย ประชุมกันในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงห มีชื่อ (เรียกเรือนแพ ว่า) ปัจจัย แล้วรจนาไว้ ชื่อว่า ปัจจัยอรรถกถา
- (๓) อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลาย ประชุมกันในกุรุนทเวฬุวิหาร ซึ่งมีอยู่แล้ว รจนาไว้ ชื่อว่า กุรุนทอรรถกถา

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลาย มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นในกาลก่อน ถือเอานัยพระบาลีรจนาไว้ ชื่อว่า เถรวาท

แท้จริง ท่านพระพุทธโฆสะได้ปริวรรตอรรถกถากุรุนทจากภาษาสิงหก่อนแล้วได้รจนาอรรถกถาวินัยปิฎก ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิม ต่อจากนั้น ในส่วนสุดตันตปิฎก ได้ปริวรรตมหาอรรถกถา จากภาษาสิงห แล้วเรียบเรียงอรรถกถาที่มณิกายไว้ ชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี, อีกทั้งได้เรียบเรียงอรรถกถามัชฌิมนิกายไว้ ชื่อว่า ปปัญจสุทนี, เรียบเรียงอรรถกถาสังยุตต-นิกายไว้ ชื่อว่า สารัตถ์ปกาสินี และเรียบเรียงอรรถกถาอังคุตตรนิกายไว้ ชื่อว่า มโนรตปุรณี ในลำดับนั้นได้ปริวรรตปัจจัยอรรถกถา ในอภิธัมมปิฎก จากภาษาสิงห แล้วเรียบเรียงอรรถกถาธัมมสังคณีไว้ ชื่อว่า อรรถุสาลีนิ ด้วยภาษามคธซึ่งเป็นภาษาเดิม อีกทั้งเรียบเรียงอรรถกถาวิภังคปกรณ์ไว้ ชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี และเรียบเรียงอรรถกถาของปกรณ์ทั้ง ๕ ชื่อว่า ปรมัตถทีปนีไว้ด้วย

ท่านพระพุทโธมโสะ ได้ทำอรรถกถาภาษาสิงหฬแม่ทั้งหมดให้เป็นอรรถกถาแห่งพระไตรปิฎก ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิมอย่างนี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้แล อรรถกถา (ในภาษามคธ) แม้นั้น ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศทั้งหลายทั้งปวง เมื่อการแปลอรรถกถาพระไตรปิฎกสิ้นสุดลง ได้เกิดแผ่นดินไหว

อรรถกถาพระไตรปิฎกที่ท่านพระพุทโธมโสะรจนาดังกล่าวมานี้จบลงโดย (ใช้เวลา) เพียงปีเดียวเท่านั้น

ครั้งนั้นแล ท่านพุทโธมโสะ ครั้นทำกิจเสร็จแล้ว พรารณากะไหว้พระศรีมหาโพธิ จึงกราบลาพระภิกษุสงฆ์ แล้วกลับไปชมพุกทวิป ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง ในกถาว่าด้วยประวัติพระพุทโธมโสะนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าว สังคหะคาถาไว้ (แปลได้) ดังนี้;

ครั้นล่วงไปแล้ว ๙๕๖ แต่กาลปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระราชาผู้เป็นใหญ่ในนครน พระนามว่า महานาม ได้เสด็จเถลิงราชย์ในลังกา โดย (ราช) ธรรม ๑๐ ประการ

ณ ที่ใกล้สถานตรัสรู้ เกิดพราหมณ์หนุ่มผู้มีความรู้ในวิชาและกระบวนศิลปะ ถึงฝั่งในพระเวท ๓ รู้ลัทธิตศมัยด้วยดี เชี่ยวชาญในวาทะ (ลัทธิต) ทั้งปวง มีความต้องการใน (การโต้) วาทะเที่ยวประวาทะไปในชมพุกทวิป เดินทางมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง แล้วรำยความรู้ของท่านปติญชลีอย่างสมบูรณ์บท มีปริมณฑลดี อยู่ตลอดราตรี

ในวิหารนั้น มีพระมหาเถระองค์หนึ่ง ชื่อว่า เรวตะ รู้ชัดแจ้งว่า “สัตว์ผู้นี้ มีปัญญามาก เราควรฝึกฝนไว้” แล้วท่านก็แสวงกล่าวว่า “ใครหนอ ร้องอยู่อย่างเสียงพาร้อง” พราหมณ์หนุ่มกล่าวถามท่านว่า “ท่านรู้ความหมายในเสียงร้องของพาดด้วยหรือ ?” ท่านกล่าวว่า “ฉันรู้” พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงทำให้ท่านหยั่งลงสู่ปัญหาที่เป็นความรู้ (ในลัทธิต) ฝ่ายตน พระเถระก็พยากรณ์ปัญหาที่พราหมณ์หนุ่มถามแล้ว ๆ ได้ อีกทั้งชี้แจงข้อผิดพลาดให้ด้วย พราหมณ์หนุ่มนั้นถูกพระเถระท้วงว่า “ถ้ากระนั้น ท่านจงหยั่งลง (ซักถาม) วาทะ (ลัทธิต) ของอาตมาบ้าง” พราหมณ์หนุ่มนั้นก็กล่าวแก้ความหมายแห่งบาลีมหากิธรรมของท่านมิได้ พราหมณ์หนุ่มจึงกล่าวถาม “นี้เป็นมนต์ของใคร ?” ท่านบอกว่า “เป็นพระพุทโธมณต์” พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า

“โปรดให้กระผมเถิด” พระเถระกล่าวว่า “เราจะให้แก่บุคคลผู้ทรงเพศของพวกเรา”

พราหมณ์หนุ่มนั้น อันเหตุแห่งบุญในกาลก่อนชักจูงแล้วจึงบรรพชา เพื่อต้องการ (ได้พระพุทธ) มนต์ ครั้นเขาได้อุปสมบทแล้ว ก็เล่าเรียนพระไตรปิฎก ภายหลังท่านได้ถือเอาพระไตรปิฎกนั้นว่า “มรรคนี้เป็นทางดำเนินทางเดียว” ท่านเป็นผู้ปรากฏโดดเด่นดุจดั่งดวงไฟ ดุจดั่งดวงจันทร์ ดุจดั่งดวงอาทิตย์ ซึ่ง (สามารถ) พยากรณ์อรรถอันล้ำลึกแก่สัตว์ทั้งหลายได้ ดุจพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านจึงมีนามว่า “พุทธโฆสะ” เป็นปานประหนึ่งองค์พระพุทธเจ้าบนพื้นแผ่นดิน ในครั้งนั้น ท่านผู้มีความรู้นั้นได้รับนาปรกรณ์ ชื่อ **ญาโณทัย** ขึ้นไว้ในวิหารนั้น แล้วได้รับนาคัมภีร์ **อัญญาสาธินี** อันเหมาะสมของธัมมสังคณี และเริ่มรจนานา**อรรถกถาพระปริตต์**ด้วย

พระเวทตะเถระได้เห็นคัมภีร์อรรถกถานั้น จึงกล่าวคำนี้ว่า “ในชมพูทวีปนี้ นำ (สืบต่อ) กันมาแต่เพียงคัมภีร์พระบาลี ไม่มี**อรรถกถา** อีกทั้ง**อาจารย์วาท** มีรูป (ประเภท) ต่างๆ ก็ไม่มีในชมพูทวีปนี้, แต่คัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงหลล้วน ซึ่งท่านพระมหินท์ ผู้มีความรู้ได้ตรวจตราภามรรคที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ และที่พระเถระมีท่านพระสารีบุตรเป็นต้นร้อยกรองไว้ ซึ่งขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้งแล้ว ได้สร้างขึ้นไว้ในภาษาสิงหล เป็นไปอยู่ในหมู่ชาวสิงหล เธอจงไปในทวีป สิงหลนั้น ฟังอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นแล้ว แปลไว้ในภาษามคธ อรรถกถา (ที่แปล ในภาษามคธ) นั้น จะนำมาซึ่งประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลกทั้งปวง”

ครั้นพระเถระกล่าวอย่างนั้นแล้ว ท่านผู้มีความรู้มากก็เลื่อมใส ออกจากวิหาร นั้น เดินทางมายัง (ลังกา) ทวีปนี้ ในรัชกาลของพระราชชา (มหานาม) พระองค์นี้ นั้นแล มาถึงมหาวิหารซึ่งเป็นที่อยู่ของท่านสาธุภิกษุทั้งปวง แล้วไปยังเรือนมหา- ปธาน ได้ฟังอรรถกถาภาษาสิงหลและเถรวาทโดยประการทั้งปวง จากสำนักท่าน พระสังฆปาละแล้ว ก็ตัดสินใจว่า “นี่แหละเป็นพระบรมพุทธานุญาตขององค์พระผู้ เป็นเจ้าของพระธรรม” จึงนิมนต์พระสงฆ์ในวิหารนั้นมาพร้อมกัน แล้วกล่าวว่า “โปรดให้คัมภีร์ทั้งปวงแก่กระผม เพื่อสร้างอรรถกถา ด้วยเถิด”

เพื่อทดสอบสติปัญญา พระสงฆ์จึงมอบ ๒ พระคาถาให้แก่ท่านพระพุทธโฆสะ โดยกล่าวว่า “ท่านจงแสดงความสามารถของท่านใน ๒ พระคาถานี้ เราได้เห็น ความสามารถนั้นแล้ว จะให้คัมภีร์ทั้งหมด” ท่านจึงรวบรวมพระไตรปิฎก พร้อมทั้ง

อรรถกถา โดยย่อแล้ว วิจารณ์ปกรณ์ชื่อว่า วิสุทธิมรรค ในมหาวิหารนี้นั่นเอง ครั้นแล้ว ท่านได้นิมนต์พระสงฆ์ ผู้ฉลาดในความรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ ประชุมกัน ณ ที่ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ในลังกา) แล้วเริ่มให้อ่านปกรณ์วิสุทธิมรรค

เพื่อประกาศความเชี่ยวชาญของท่านให้ปรากฏในประชาชน เทวดาทั้งหลาย จึงช้อนคัมภีร์ (ที่ท่านเขียนแล้ว) ไว้เสีย ท่านเองก็ได้ทำปกรณ์วิสุทธิมรรคนั้นอีก ถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อนำเอาคัมภีร์มาเพื่อให้อ่านในวาระที่ ๓ เทวดาทั้งหลายจึง นำอีก ๒ คัมภีร์มาวางไว้ด้วยกัน ณ ที่นั้น ครั้นนั้น พระภิกษุทั้งหลายจึงให้อ่านคัมภีร์ ทั้ง ๓ ด้วยกัน ความแตกต่างกัน โดยคัมภีร์ที่ดี โดยอรรถที่ดี โดยเบื้องต้นและ เบื้องปลายที่ดี โดยบาลีทั้งหลายที่ดี โดยบททั้งหลายที่ดี โดยพยัญชนะทั้งหลายที่ดี มิได้มีในคัมภีร์แม่ทั้ง ๓ เลย ครั้นนั้น พระสงฆ์ต่างยินดีชื่นชมเป็นพิเศษ พุดกันแล้ว กันแล้วว่า “ท่านผู้นี้ คือพระ (ศรีอริย) เมตไตรย มิต้องสงสัย” แล้วมอบคัมภีร์ พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาให้

ในครั้งนั้น ท่านอยู่ในวิหารซึ่งเป็นคลังแห่งคัมภีร์ เป็นที่ห่างไกลความคลุกคลี ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬแม่ทั้งหมด ลงในภาษามคธอันเป็นภาษาเดิมของ อรรถกถาทั้งปวง อรรถกถาภาษามคธนั้น เป็นอรรถกถาที่นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายทุกภาษา พระอาจารย์ชั้นพระเถระทั้งหลายทั้งปวงถืออรรถกถา ภาษามคธนั้นเป็นประหนึ่งพระบาลี

ครั้งนั้น ครั้นเมื่อกิจที่ควรทำทั้งหลาย ถึงความสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ท่าน พระพุทธโฆสะนั้น ก็กลับมายังชมพูทวีป เพื่อนมัสการพระศรีมหาโพธิ์ (ณ พุทธคยา)

พระราชา มหานาม ทรงครอบครองผืนแผ่นดินใหญ่ตลอด ๑๒ ปี ทรงสร้าง บุญทั้งหลายอย่างงดงาม แล้วเสด็จไปตามยถากรรม ฝ่ายพระ (พุทธโฆสะ) เเถระนั้น ได้รจนอรรถกถาพระ (ไตร) ปิฎกไว้ ได้สร้างประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกเป็นอันมาก ดำรงอยู่ตลอดอายุขัย ได้ไปสู่สวรรค์ชั้นดุสิต^๑ แล้ว ฉะนั้นแล

๑ ในคานานี้กล่าวว่า ท่านพระพุทโฆสะไปเกิดในชั้นดุสิต แต่ในคานาท้ายคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับอักษร สิงหฬ กล่าวว่า ท่านพุทโฆสะปรารถนาไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

คำปรารภของท่านพุทธโฆสเถระ

(วิสุทธิมรรค ฉบับอักษรสิงหฬ มีคาถาต่อท้ายว่า)

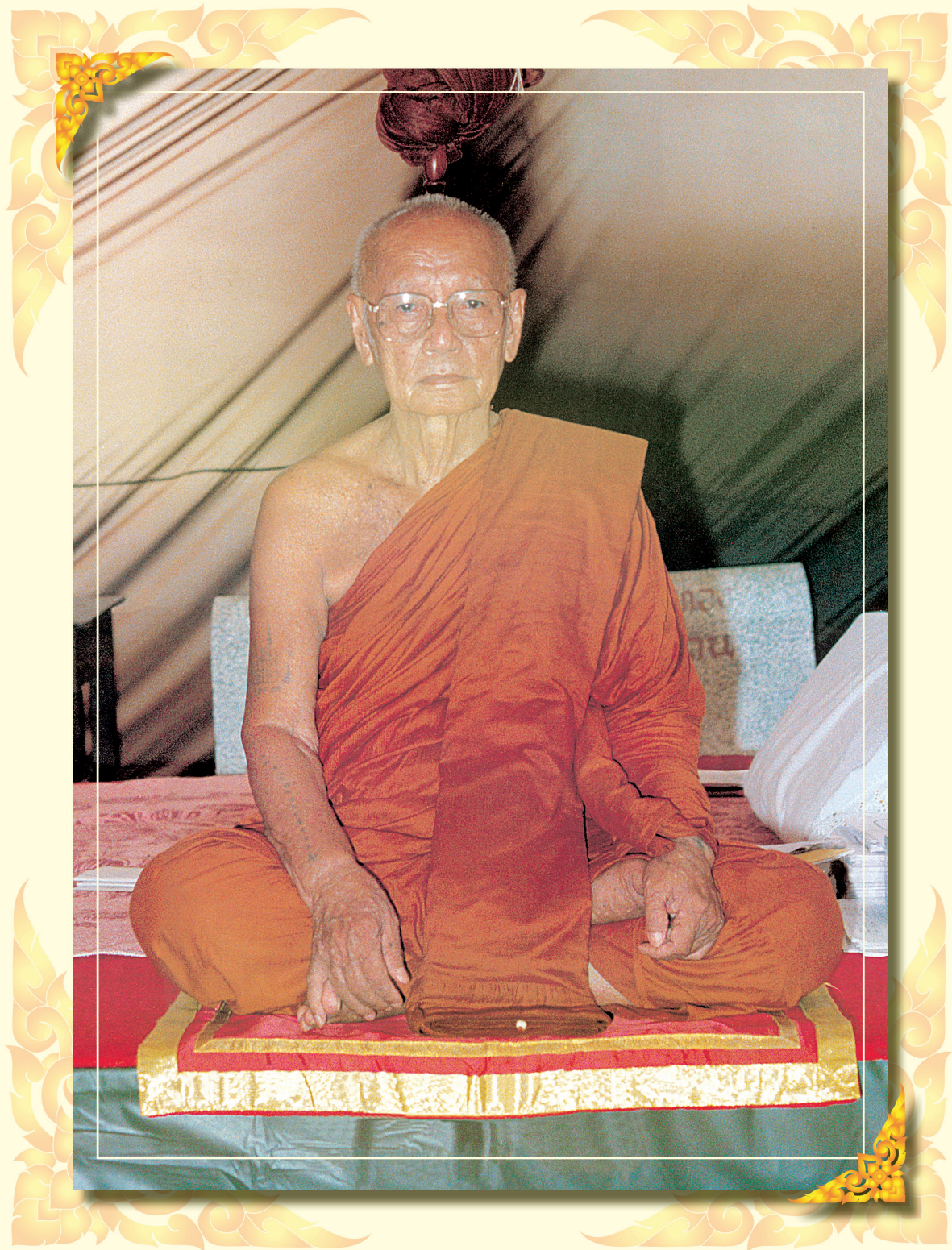
ยํ สิหุํ อิมินา ปุณฺณ	ยํ จณฺณํ ปสฺสํ มया
เอเตน ปุณฺณกมฺเมน	ทฺติเย อตฺตสมฺภเว
ดาวดีเส ปโมเทนฺโต	สีลาจารคฺเณ รโต
อลคฺโค ปญฺจกาเมสุ	ปตฺวา ปรมํ ผลํ
อนฺติเม อตฺตภาวมฺหิ	เมตฺเตยฺยํ มฺหิปฺจคฺวํ
โลกคฺคปคฺคํ นาคํ	สพฺพสฺตฺตฺหิเต รตํ
ทิสฺวาน ตสฺส ธีรสฺส	สฺตฺวา สทฺธมฺมเทสนํ
อธฺคฺนตฺวา ผลํ อคฺคํ	โสภยฺยํ ชินฺสาสนนฺติ.

— แปลความว่า —

บุญใดสำเร็จด้วยการกระทำนี้ และบุญอื่นใดที่ข้าพเจ้าชวนชวายเป็น ด้วยกรรม เป็นบุญนั้น ในอรรถภาพที่ ๒ ขอให้ข้าพเจ้าปราโมทย์อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยินดี ในคุณคือศีลและอาจารย์ ไม่เกี่ยวเกาะในกามคุณ ๕ ได้บรรลุพระอรหันต์ชั้นที่ ๑ (โสดาปัตติผล) ในอรรถภาพสุดท้าย ขอให้ข้าพเจ้าได้พบพระศรีอริยเมตไตรย พระมุนีผู้ ประเสริฐ ผู้เป็นบุคคลยอดของโลก พระผู้เป็นนาคะ ผู้ทรงพอพระทัยในการแก้กมล สัตว์ทั้งปวง ขอให้ข้าพเจ้าได้ฟังพระสัทธรรมของพระมุนีพระองค์นั้น ผู้เป็นปราชญ์ แล้วได้บรรลุพระอรหันต์ชั้นยอด (อรหัตตผล) ฟังทำพระศาสนาของพระชินเจ้าให้ งดงาม ด้วยประการฉะนี้ เทอญ

ความร้ายในโลกชั่วอน
รุมรอบรบใจกาย
ตั้งขึ้นตั้งหักหาย
เว้นแต่ความดีแก้

เหตุอันหลาย
เกิดขึ้นแท้
หาหน่อน มีอยู่
กลับร้ายกลายเป็นดี

สารัตถวิจารณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ เป็นคัมภีร์พิเศษคัมภีร์หนึ่ง หมู่ปราชญ์สงเคราะห์เข้าใจ ในประเภท **อรรถกถา** ซึ่งมีความสำคัญเป็นที่สองรองลงมาจากบาลี **ท่านมหา- พุทฺธโฆสเถระ** ชาวชมพูทวีป รจนาขึ้น ณ ประเทศลังกาสยามเมื่อพันกว่าปีมาแล้ว มี หนังสือสำหรับอธิบายขยายความของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ อีกคัมภีร์หนึ่ง ซึ่งสงเคราะห์ เข้าไว้ในประเภท **ฎีกา** ชื่อ **ปรมตฺถมณฺฑลสา มหาฎีกา ท่านธมฺมपालเถระ** รจนาขึ้น ภายหลังต่อมา ณ ประเทศลังกานั้นเหมือนกัน

ที่ท่านมหาพุทฺธโฆสเถระตั้งชื่อคัมภีร์ของท่านว่า **วิสุทธิมคฺค** นั้น ท่านได้ให้ อรรถาธิบายไว้อย่างแจ่มชัดว่า คำว่า **วิสุทธิ** หมายถึงเอาพระนิพพานอันเป็นจุดหมาย ปลายทางของพระพุทธศาสนา พระนิพพานที่ได้ชื่อเช่นนั้น โดยความหมายว่า **เป็น สภาพที่บริสุทธิ์หมดจดกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง** คำว่า **มคฺค** หมายความว่า **หนทาง** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง** เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกันว่า **วิสุทธิมคฺค** ก็ได้รับความ หมายว่า **ทางสู่พระนิพพาน** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน**

ฉะนั้น ผู้ที่อ่านหรือเรียนคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงได้ชื่อว่าอ่านหรือตรวจดูแผนที่ อันชี้บอกทางสู่พระนิพพาน ผู้ที่ลงมือปฏิบัติตามแผนที่ ได้แก่ พยายามรักษาศีล ตามเพศภูมิของตนให้บริสุทธิ์แล้วเจริญภาวนาสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้ ชื่อว่ากำลังเดินไปในทางสู่พระนิพพาน เมื่อได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานลุถึงขั้น **ญาณ ทสฺสนวิสุทธิ** แล้ว ได้ชื่อว่า เดินไปถึงจุดหมายปลายทาง คือลู่ถึงพระนิพพานแล้ว

ที่ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์ที่แสดงแผนที่หรือทางสู่พระนิพพานนั้น อะไรร เป็นแผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน ? และท่านแสดงไว้อย่างไร ?

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านมหาพุทฺธโฆสเถระ แสดงสารัตถะไว้ ๒๓ ตอน เรียกว่า ปริจเฉท ดังนี้คือ :-

ปริจเฉทที่ ๑ เรียกว่า **ศีลนิตฺเตส** แสดงถึงการรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้น สำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๒ เรียกว่า **ธุดงค์นิตฺเตส** แสดงถึงวิธีการบำเพ็ญธุดงค์วัตร บำบัด ความมักมากให้เบาบาง และส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องได้ที่ มีประสิทธิภาพ พอที่จะรองรับสมถกัมมัฏฐานต่อไป

[๒๐]

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

ปริจเฉทที่ ๓ เรียกว่า **กัมมัฏฐานคหณนิเทศ** แสดงถึงบุพกิจเบื้องต้นก่อนลงมือเจริญสมถกัมมัฏฐาน และวิธีเรียนเอาสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งตามอัธยาศัย

ปริจเฉทที่ ๔ เรียกว่า **ปฐวีกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปฐวีกสิณกัมมัฏฐาน โดยพิสดาร อันเป็นสมถกัมมัฏฐานประการแรก

ปริจเฉทที่ ๕ เรียกว่า **เสสกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญกสิณกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๓ อย่าง มีอาโปกสิณเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๖ เรียกว่า **อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ มีอุทฺตุมาดกอสุภเป็นต้น อันเป็นหมวดที่ ๑ รองจากกสิณ ๑๐

ปริจเฉทที่ ๗ เรียกว่า **จนุสสตินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญจนุสสติกัมมัฏฐาน ๖ ประการ มีพุทธานุสสติเป็นต้น มีเทวดานุสสติเป็นที่สุด

ปริจเฉทที่ ๘ เรียกว่า **อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐาน ที่เหลืออีก ๔ ประการ มีมรรณานุสสติเป็นต้น (๒ ปริจเฉทนี้ ว่าด้วยอนุสสติ ๑๐ ประการ)

ปริจเฉทที่ ๙ เรียกว่า **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญพรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีเมตตาภิธานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๐ เรียกว่า **อารูปปนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอารูปกัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีอากาธานัญจายตนกัมมัฏฐานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ เรียกว่า **สมาธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปฏิกุศลัญญากัมมัฏฐานกับ ธาตุวัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายของสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริจเฉทที่ ๑๒ เรียกว่า **อิทธิวธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ๑๐ ประการ มีอิทธิฐานอิทธิเป็นต้น ซึ่งสามารถอธิษฐานให้เป็นไปได้ต่าง ๆ อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานที่เจริญได้ที่แล้ว

ปริจเฉทที่ ๑๓ เรียกว่า **อภิญญาณินิเทศ** แสดงถึงอภิญญา ๖ ประการ มีทิพพโสดคือหุทิพย์ สามารถฟังเสียงพิเศษได้เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานเช่น

เดียวกัน

ปริจเฉทที่ ๑๔ เรียกว่า **ขันธนิเทศ** แสดงถึงขันธ ๕ อันเป็นภุมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดแรก

ปริจเฉทที่ ๑๕ เรียกว่า **อายตนะ, ธาตุนิเทศ** แสดงถึงอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ อันเป็นภุมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๒ และที่ ๓ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๖ เรียกว่า **อินทริย, สัจจนิเทศ** แสดงถึงอินทริย ๒๒ และอริยสัจ ๔ อันเป็นภุมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๔ และที่ ๕ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๗ เรียกว่า **ปัญญาภุมินิเทศ** แสดงถึงปัจจุสมุปบาท ๑๒ ประการ อันเป็นภุมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๑๘ เรียกว่า **ทิวฐวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้น **ทิวฐวิสุทธิ** คือแรกได้เห็นสภาวะธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่เห็นรูปเห็นนามตามเป็นจริง อันเป็นการก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณขั้นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๙ เรียกว่า **กัณฑาวิตถรวินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นสิ้นความสงสัยในสภาวะธรรมคือรูปนามอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะได้เห็นรูปนามพร้อมทั้งเหตุปัจจัยด้วยภาวนาปัญญา

ปริจเฉทที่ ๒๐ เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นข้ามพ้นอุปกิเลสของวิปัสสนา ซึ่งขาดได้ด้วยภาวนาปัญญา ว่า นี้ทางสู่พระนิพพาน นั้นไม่ใช่

ปริจเฉทที่ ๒๑ เรียกว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เข้าขั้นกำลังดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ตั้งแต่อุกฤษัพพญาณอย่างแจ่มจนถึงอนุโลมญาณโดยลำดับ

ปริจเฉทที่ ๒๒ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนา กัมมัฏฐาน ถึงขั้นได้บรรลุอริยมัคคญาณทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมัคคเป็นต้น อันเป็นที่ซื่อบอกทางสู่พระนิพพานประการสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๒๓ เรียกว่า **ปัญญาภาวนานิสังสเนก** แสดงถึงอานิสงส์ของภาวนาปัญญาอันบังเกิดขึ้นด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันผู้ปฏิบัติถึงขีดแล้วจะพึงได้ประสบในปัจจุบัน อันนับเป็นปริจเฉทสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้

สารัตถะ คือ ข้อความอันเป็นสาระในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาแสดงไว้ด้วยกระบวนการ ๒๓ ปริจเฉทนี้ เมื่อสงเคราะห์เข้าไปในไตรสิกขา ๓ ประการ คงได้ดังนี้ คือ สีสเนกกับธุดงค์นิกเทศ ๒ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าไปในสี่สิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ กัมมัฏฐานคหณนิกเทศถึงปริจเฉทที่ ๑๓ อภิปัญญาสิกขา ๑๑ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าไปในจิตตสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ชั้นนิกเทศถึงปริจเฉทสุดท้ายคือปัญญาภาวนานิสังสเนก สงเคราะห์เข้าไปในปัญญาสิกขา

ด้วยประการฉะนี้ จึงได้คำตอบว่า **สารัตถะ** ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาบรรยายไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทที่ ๒๓ หรือเมื่อสงเคราะห์ให้สั้นแล้วคือศีล, สมาธิและปัญญา นี่แหละเรียกว่า **แผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน**

ส่วนปัญหาข้อว่า ท่านแสดงไว้อย่างไรนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคอันบรรจุสารัตถะไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทสุดท้าย เป็นคำตอบที่ถูกต้องและดีที่สุดแล้ว ฉะนั้นนักศึกษาพึงพยายามอ่านหรือศึกษาปฏิบัติพิสูจน์ให้คำตอบด้วยตนเองนั้นเกิด

แท้จริงคัมภีร์ **วิสุทธิมรรค** นี้ท่านมหาพุทธโฆสเถระ ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกซึ่งบรรจุข้อความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มาเรียบเรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อสั้น แต่มีข้อความล้วนเป็นสาระสำคัญเพียง ๒๓ ปริจเฉท กล่าวคือ **พระวินัยปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ศีล ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้เพียง ๒ ปริจเฉท คือ สีสเนกกับธุดงค์นิกเทศ **พระสุตตันตปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่สมาธิ ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ เพียง ๑๑ ปริจเฉท คือตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ ถึงปริจเฉทที่ ๑๓ **พระอภิธรรมปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ปัญญา ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ ณ ที่นี้เพียง ๙ ปริจเฉท คือ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึงปริจเฉทที่ ๒๒

แหละเพราะเหตุฉะนี้ คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ก็คือพระไตรปิฎกย่อตนเอง หรือจะเรียกว่า หัวใจพระพุทธศาสนาชนิดที่ย่อมาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ก็สมควร เพราะ

สารัตถะที่ถอดถ่ายมาจากพระไตรปิฎกอย่างครบเนื้อถ้อยกระหังความ ทั้งด้านทฤษฎี และด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ สามารถที่จะช่วยผู้ส่งผู้ปฏิบัติโดยถูกถ้วนแล้วให้ลุถึง จุดหมายปลายทางคือพระนิพพานได้แท้จริง

ก็แหละ การที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระ ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกมา ประชุมแต่งเป็นบรรทัดฐานไว้ โดยมีใจความอันกระชับรัดและไพเราะเหมาะสม สำเร็จ เป็นแผนที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานไว้อย่างย่อสั้น แต่เด่นชัดจะแจ้งเข้าใจง่าย และ สมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติเห็นปานฉะนี้ นั่น นับว่าเป็นบุญลาภอันประเสริฐ เลิศยิ่งสำหรับพุทธศาสนิกชนรุ่นหลัง ๆ นี้ อย่างหาสิ่งเปรียบได้ยากทีเดียว ถ้าหาก เราไม่มีคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นมรดกตกทอดมาแล้ว จะทำให้นักศึกษาต้องเสียดำลัง และเวลาอันคว่ำหาสารัตถะในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก จึงจะได้สารัตถะมาเป็นหลัก ปฏิบัติ ถึงกระนั้น ก็ยังไม่เป็นที่หวังได้อย่างแน่นอน ถ้าไม่ใช่ นักศึกษาชั้นมีปัญญา พิเศษจริงๆ แล้ว ถึงจะศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกตลอดชีวิต ก็อาจจะได้สารัตถะ อย่างสมบูรณ์เท่าที่ปรากฏมีอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ด้วยซ้ำ และคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ เป็นที่รู้จักและขึ้นชื่อเลื่องลือกันในหมู่ปราชญ์ฝ่ายศาสนาอย่างกว้างขวางทั้งภายในและ ภายนอกประเทศทั้งทวีปเอเชียและทวีปยุโรปทั่วไป

สำหรับผู้ที่เจริญด้วยศรัทธาปรารถนาใคร่จะอ่านพระไตรปิฎก แต่ไม่มีโอกาส เพียงพอด้วยประการใดๆ ก็ตาม ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะแนะนำด้วยความปรารถนาดี ว่า สมควรอ่านคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้แหละเป็นดีที่สุด จะเป็นเสมือนได้อ่านพระไตรปิฎก โดยตลอดเหมือนกัน หรือบางทีอาจจะได้สาระประโยชน์ยิ่งกว่าอ่านพระไตรปิฎกโดย ตรงเสียด้วยซ้ำไป แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคประเสริฐกว่าคัมภีร์ พระไตรปิฎก หมายความว่าเพียงว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ มีสารัตถะเพียงย่อๆ เหมาะ แก่ผู้มีโอกาสน้อย ทั้งท่านผู้รจนาก็ทรงไว้ซึ่งปัญญาอันชาญฉลาด สามารถถอดถ่าย มาปรับปรุงชำระเรียบ มีข้อความสัมพันธ์ติดต่อกันตามลำดับจากง่ายไปหายาก จาก ทยาบไปหาละเอียด จากต่ำไปหาสูง ถูกต้องตามหลักวิชาครูทุกประการ ข้าพเจ้าเห็นว่า นอกจากเป็นการเหมาะสมสำหรับผู้มีเวลาน้อยแล้วยังเป็นการ เหมาะสมสำหรับผู้มีปัญญาน้อยด้วย

ข้าพเจ้าใคร่ที่จะให้ข้ออุปมาว่า การที่นักศึกษาสมัยนี้จะพึงค้นคว้าหาสารัตถะใน พระไตรปิฎกนั้น เป็นเสมือนค้นหาเข็มในมหาสมุทร ซึ่งถ้าหากจะได้พบเข็ม ก็

ต้องใช้พลังงานอย่างหนักหน่วง และจะต้องใช้เวลายาวนานมากทีเดียว แม้กระนั้นแล้วถ้า มีนักศึกษาชั้นปัญญาชนจริงๆ ก็ไม่มีหวังจะได้พบด้วยซ้ำ ส่วนการค้นคว้าหาสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นเสมือนค้นหาเข็มในโอง ซึ่งไม่ต้องใช้พลังงานมากนัก และไม่ต้องใช้เวลาอันยาวนานสักเท่าไร กับทั้งมีหวังว่าจะต้องได้พบเข็มอย่างแน่นอนด้วย

หากนักศึกษานักอ่านทั้งหลาย จะพึงเกิดความย่อท้อขึ้นมาว่า แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านก็แสดงไว้อย่างยืดยาวเหลือเกิน ต้องเสียเวลาอ่านมาก หรือไม่มีเวลาพอจะอ่านอยู่นั่นเอง ข้าพเจ้าก็จะไม่ขัดอหยาศัย แต่จะขอชี้แจงไว้ว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งบรรจุความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์แล้ว ก็เป็นเรื่องที่ย่อสั้นเพียงนิดเดียวเท่านั้นเอง ถ้าจะย่อแผนที่ชี้ทางพระนิพพานให้เล็กลงกว่านี้ก็อาจจะทำได้ และมีผู้ทำไว้แล้วด้วยซ้ำไป แต่ก็จะมีมองไม่เห็นถนัดชัดเจน ผลลัพธ์ก็คือ ไม่ได้สาระประโยชน์อย่างสมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติ โดยเฉพาะด้านทฤษฎีคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ มวลปราชญ์ฝ่ายศาสนาต่างๆ ก็ให้ ทรรศนะไว้อย่างต้องกันว่า บรรดา คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งย่อสารัตถะจากพระไตรปิฎก เพื่อให้สำเร็จเป็นแนวการศึกษาและแนวการปฏิบัติทางลัด สำหรับผู้มีโอกาสน้อย หรือปัญญาอ่อนแล้ว ไม่มีคัมภีร์ใดที่เหมาะสม ซึ่งทำได้ดี มีข้อความไพเราะเข้าใจง่าย นำอ่าน นำศึกษา เหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้สักคัมภีร์เดียว

แต่อย่างไรก็ดี เพราะเหตุที่พระพุทธรูปจะนั้น เป็นสิ่งที่สุขุมคัมภีร์ภาพลึกลับซึ่งเป็นอันมากโดยธรรมเนียม ฉะนั้น ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ถึงแม้ท่านผู้รจนาจะได้พยายามย่อความมาแสดงไว้เป็นระเบียบ เพื่อความเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านสักเพียงไรก็ตาม แต่ก็ยังมีสารัตถะชนิดที่สุขุมลึกลับซึ่งประกอบอยู่เป็นธรรมดา ด้วยความจริงข้อนี้แหละ อาจมิได้เป็นได้ทีเดียว ที่จะทำให้นักศึกษาหรือผู้อ่านโดยมากถือเอาเนื้อถ้อยกระทางความไม่ได้ถนัด หรือเข้าใจไม่แจ่มชัด ด้วยเพียงการอ่านตำราโดยลำพังตนเอง ดังนั้น ทางที่ดีที่สุด ควรจะได้หาโอกาสศึกษาได้ถามในสำนักครูอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญโดยเฉพาะเป็นครั้งคราวอีกสถานหนึ่งด้วย

แหละเพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ครุ่นคิดมานานแล้วว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ใช่ แต่เพียงใช้เป็นหลักสูตรสำหรับนักศึกษาภาษาบาลีแผนกเดียว เหมือนอย่างที่เป็นอยู่ในขณะนี้เท่านั้น (ใช้เป็นหลักสูตรปริญญา ๘ ประโยค และ ๙ ประโยค) ควรจะแปลและ

เรียบเรียงเป็นภาษาไทย ใช้เป็นหลักสูตรแผนกนักธรรมและธรรมศึกษาด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้สารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอันล้ำค่านี้ ได้แพร่หลายกว้างขวางไปในหมู่นักศึกษาศาสนาทุกแผนก ตลอดถึงประชาชนผู้ใคร่ธรรมทั่วไป ซึ่งสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็มีคุณลักษณะลดหลั่นชั้นเชิงพอเหมาะพอดีกับชั้นของแผนกนักธรรมหรือธรรมศึกษาที่คณะสงฆ์ใช้ศึกษาอยู่ในปัจจุบันคือ **ตอนสีลนิกเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี **ตอนสมาธินิกเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นโท **ตอนปัญญาธิกเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก แม้ว่าขณะนี้ความครุ่นคิดของข้าพเจ้ายังเป็นความฝันจมอยู่ที่ก้นบึ้งก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็ยังมั่นใจอยู่ว่า ความฝันของข้าพเจ้านี้จักเป็นความจริงผุดลอยขึ้นมาสักวันหนึ่ง ถ้าผู้นำทางศาสนามีความเข้มแข็งขึ้นเมื่อใดก็จงจักจะเป็นความจริงขึ้นเมื่อนั้น

ก็แหละ **การตรวจชำระครั้งนี้** ถ้าตอนใดหรือประโยคไหนข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคย่อสั้นนัก ทำให้เข้าใจได้ยาก แต่ในคัมภีร์มหาฎีกาปรมัตถมัญจุสา ให้อธิบายไว้อย่างกว้างขวาง และช่วยเสริมให้เข้าใจความได้แจ่มกระจ่างขึ้น เช่นนี้ ข้าพเจ้าก็ยกเอาข้อความในมหาฎีกานั้นมาเรียงเข้าประกอบกัน หรือติดต่อกันไปที่เดียว โดยมุ่งที่จะให้ผู้อ่านเข้าใจถึงสารัตถะนั้น ๆ โดยถูกต้องเป็นประมาณ ขอท่านผู้อ่านและนักศึกษาโปรดทราบตามนี้

ถึงกระนั้นแล้วก็ดี โดยเหตุที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ บรรจุไว้ซึ่งสารัตถะอันสุขุม ประณีตลึกซึ้งกว้างขวาง ซึ่งบางแห่งบางตอนลึกล้ำคัมภีร์ภาพเสียดจนเกินสมองสามัญชนที่จะพึงรู้ได้ก็มี ฉะนั้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง โดยที่ข้าพเจ้าเองก็มีสติปัญญาดวงตาอันสั้นนัก เหมือนกระต่ายใช้ขาอันสั้น ๆ ของมันหยั่งน้ำมหาสมุทร ดังนั้น แม้ว่าข้าพเจ้าจะได้ใช้ความอุตสาหะพยายามของลูกผู้ชายชำระตรวจสอบเป็นอย่างดีอย่างสุดฝีมือเท่าที่มีอยู่แล้วก็ตาม ก็อาจจะยังมีข้อความผิดพลาดคลาดเคลื่อนเหลืออยู่ไม่มากนักน้อย โดยไม่ต้องสงสัยทีเดียว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขอภัยไว้ ณ ที่นี้ ที่ทำให้ผู้อ่านต้องเข้าใจคลาดเคลื่อนคลาด หรือไม่สามารถที่จะทำให้ท่านผู้อ่านเข้าใจกระจ่างแจ่มชัด และขอให้ฉันทานุมนัตติไว้ ขอท่านปราชญ์ทั้งหลายจงอาศัยความกรุณา ช่วยตัดและช่วยต่อให้พอเหมาะพอดี ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่ชาวพุทธไทยสืบไปตลอดกาลด้วยเทอญ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฎก	มหาวิภังคปาติ
วิ.ภิกขุณี.	วินยปิฎก	ภิกขุณีวิภังคปาติ
วิ.ม.	วินยปิฎก	มหาวคคปาติ
วิ.จ.	วินยปิฎก	จฬวคคปาติ
วิ.ป.	วินยปิฎก	ปริวารปาติ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย	สีลขุชนธวคคปาติ
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาติ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาติ
ม.ม.	มชฺฉิมนิกาย	มุลปณฺณาสกปาติ
ม.ม.	มชฺฉิมนิกาย	มชฺฉิมปณฺณาสกปาติ
ม.อ.	มชฺฉิมนิกาย	อฺปริปณฺณาสกปาติ
สํ.ส.	สํยฺตฺตนิกาย	สคคาวคคปาติ
สํ.นิ.	สํยฺตฺตนิกาย	นิทานวคคปาติ
สํ.ข.	สํยฺตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคคปาติ
สํ.สฬา.	สํยฺตฺตนิกาย	สฬายตฺตวคคปาติ
สํ.ม.	สํยฺตฺตนิกาย	มหาวารวคคปาติ
อง.เอกก.	องคฺตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ
อง.ทูก.	องคฺตฺตรนิกาย	ทูกนิปาตปาติ
อง.ติก	องคฺตฺตรนิกาย	ติกนิปาตปาติ
อง.จตุกก.	องคฺตฺตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ
อง.ปญจก.	องคฺตฺตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ
อง.ฉกก.	องคฺตฺตรนิกาย	ฉกกนิปาตปาติ
อง.สตตก.	องคฺตฺตรนิกาย	สตตกนิปาตปาติ

อง.อฏฺฐก.	องคฺตุตฺตฺรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาติ
อง.นวก.	องคฺตุตฺตฺรนิกาย	นวกนิปาตปาติ
อง.ทสก.	องคฺตุตฺตฺรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ
อง.เอกาทสก.	องคฺตุตฺตฺรนิกาย	เอกาทสกนิปาตปาติ
ชฺ.ชฺ.	ชฺุทฺทกนิกาย	ชฺุทฺทกปาจปาติ
ชฺ.ธ.	ชฺุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทปาติ
ชฺ.อ.	ชฺุทฺทกนิกาย	อฺุทานปาติ
ชฺ.อิติ.	ชฺุทฺทกนิกาย	อิติวฺตุตฺตกปาติ
ชฺ.สฺ.	ชฺุทฺทกนิกาย	สฺุตฺตนิปาตปาติ
ชฺ.วิ.	ชฺุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺตฺรปาติ
ชฺ.เปต.	ชฺุทฺทกนิกาย	เปตวตฺตฺรปาติ
ชฺ.เถร.	ชฺุทฺทกนิกาย	เถรคาถาปาติ
ชฺ.เถรี.	ชฺุทฺทกนิกาย	เถรีคาถาปาติ
ชฺ.ชา.	ชฺุทฺทกนิกาย	ชาตกปาติ
ชฺ.ม.	ชฺุทฺทกนิกาย	มหานิทฺุเทสปาติ
ชฺ.จฺ.	ชฺุทฺทกนิกาย	จฺุฬนิทฺุเทสปาติ
ชฺ.ป.	ชฺุทฺทกนิกาย	ปฏฺิสมฺภิทามคฺคปาติ
ชฺ.อป.	ชฺุทฺทกนิกาย	อปทานปาติ
ชฺ.พฺุทฺธ.	ชฺุทฺทกนิกาย	พฺุทฺธวํสปาติ
ชฺ.จฺริยา.	ชฺุทฺทกนิกาย	จฺริยาปิฎกปาติ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณฺีปาติ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺคปาติ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฎก	ธาตฺุคคาปาติ
อภิ.ปฺ.	อภิธมฺมปิฎก	ปฺุคฺคลปณฺุตฺติปาติ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก	กถาวตฺตฺรปาติ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก	ยมกปาติ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปฏฺุจฺานปาติ

ปกรณ์วิเสส

เนตติ.	เนตติปกรณ์
เปฏโก.	เปฏโกปเทศ
มิลินท.	มิลินทปญหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ.	วินัยปิฎก	สมนุตปาสาทิกา	ปาราชิกกถุท – สัมภาติเสสาทิ- มหาวคฺคาทโฏจกถา
กงฺขา.อ.	กงฺขาวิตรณโฏจกถา		
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหโฏจกถา		
วิ.นิจฺฉย.	วินยวินิจฺฉย		
อตุตฺตวิ.	อตุตฺตวินิจฺฉย		
ขุทฺทลิกฺขา	ขุทฺทลิกฺขา		
มฺลลลิกฺขา	มฺลลลิกฺขา		

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคลวิลาสินี	สีลกฺขณฺฐคคโฏจกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคลวิลาสินี	มหาวคฺคโฏจกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคลวิลาสินี	ปาฎิกวคคโฏจกถา
ม.มฺ.อ.	มชฺฉนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มฺลลปณฺณาสกโฏจกถา
ม.ม.อ.	มชฺฉนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มชฺฉนิกายปณฺณาสกโฏจกถา
ม.อ.อ.	มชฺฉนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	อฺปริปณฺณาสกโฏจกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิคาย	สารถฺตปฺปกาสินี	สคาวคคโฏจกถา
สํ.น.,ข.อ.	สํยุตฺตนิคาย	สารถฺตปฺปกาสินี	นิตานชนฺฐวาวคคโฏจกถา
สํ.สฬ.,ม.อ.	สํยุตฺตนิคาย	สารถฺตปฺปกาสินี	สฬายตฺนมหาวาวคคโฏจกถา
อญ.เอกก.อ.	อญฺคฺคตฺตรนิกาย	มโนรทฺปฺปฐนี	เอกกนิตฺปาตโฏจกถา
อญ.ทูก.,ติก.,จตุกก.,อ.	อญฺคฺคตฺตรนิกาย	มโนรทฺปฺปฐนี	ทูกาทินิตฺปาตโฏจกถา

[๓๐]

องฺ.ปญจก.,ฉกฺก.,สตุตฺก.,อฏฺฐก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ.

	อํงคฺตฺตฺรนิคาย	มโนรตฺปฺรณํ	ปญจกาทินิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาจอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ธมฺมปทอฏฺฐกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺตอฏฺฐกถา
ขุ.เปต.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถโชติกา	เปตวตฺตอฏฺฐกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ชาตกอฏฺฐกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิคาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จฺ.อ.	ขุทฺทกนิคาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จฺุฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิคาย	สทฺธมฺมปฺปกาลินี	ปฏฺฐิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิคาย	วิสุทฺตชนวิลาสินี	อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พฺพุท.อ.	ขุทฺทกนิคาย	มธฺรุตฺตวิลาสินี	พฺพุทวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จฺริยา.อ.	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺถทีปนี	จฺริยาปิฎกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค	สมฺไมหฺวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ปญจ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ปญจปกรณอฏฺฐกถา	

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เนตฺติอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมวตาร	

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมตฺติ.ฎีกา	วิมตฺติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตฺตธัมมปุราณฎีกา
กงฺขา.ฎีกา (อภิณว)	วินยตฺถมณฺฑลฎีกา กงฺขาวิตฺตธัมม อภิณวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทลิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา (อภิณว)	ขุทฺทลิกฺขาอภิณวฎีกา
มฺล.ฎีกา	มฺลลิกฺขาฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปุปฺปกาสนี	สีลกฺขนธวคฺคฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปุปฺปกาสนี	มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปุปฺปกาสนี	ปาฎิกวคฺคฎีกา
ที.สี.ฎีกา (อภิณว)	ทีฆนิกาย	สาธฺวิลาสินี	สีลกฺขนธวคฺคอภิณวฎีกา
ม.มฺ.ฎีกา	มชฺฉนิกาย	ลีนตฺถปุปฺปกาสนี	มฺลปณฺณาสกฏีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฉนิกาย	ลีนตฺถปุปฺปกาสนี	มชฺฉนิกาย-อุปฺริปณฺณาสกฏีกา

[๓๒]

สํ.ฎีกา	สํยตตินิกาย	ลีนตตปกาสนี	สํยตตฎีกา
อง.ฎีกา	องคตตตตินิกาย	สํารตตมณชสา	องคตตตตฎีกา
ช.ธ.ฎีกา	ธมมปทมหาฎีกา		

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.มุลฎีกา	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณี-วิงค-ปณจปกรณมุลฎีกา
อภิ.อนฎีกา	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณี-วิงค-ปณจปกรณอนฎีกา
ม.ฎีกา	มณทีปฎีกา	
มธ.ฎีกา	มธสํารตตทปนีฎีกา	

ฎีกาปกรณ์วิเสส

เนต.ฎีกา	เนตติฎีกา	
เนต.วิ.	เนตติวิภาวินี	
มลินท.ฎีกา	มธรรตตปกาสนี	มลินทปณหฎีกา
วิสุทต.มหาฎีกา	ปรมตตมณชสา	วิสุทตมคคมหาฎีกา
วิสุทต.จฬฎีกา	วิสุทตมคคจฬฎีกา	
อภิ.วตารฎีกา	อภิธมมตตวิกาสนี	อภิธมมวตารฎีกา
วิภาวินี.	อภิธมมตตวิภาวินีฎีกา	
มณ.ฎีกา	มณีสํารมณชสาฎีกา	

คณฐี

ปฎิ. คณฐี	ปฎิสมภิทามคคจกถาคณฐี
วิ.โยชนา	อภิธมมตตวิภาวินีโยชนา

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำปรารภในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐.....	[๓]
คำปรารภในการพิมพ์ครั้งที่ ๔.....	[๕]
พุทธโฆสปุวตติกา.....	[๙]
คำปรารภของพระพุทโฆสเถระ.....	[๑๗]
สารัตถวิจารณ์.....	[๑๙]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์.....	[๒๗]
วิสุทธิมรรค.....	๑
นิทานกถา	
ปัญหาพยากรณ์.....	๑
คำปรารภผู้รจนาคัมภีร์.....	๓
อธิบายปัญหาพยากรณ์.....	๕
ปริจเฉทที่ ๑ สीलนิกค	
ปัญหาเรื่องศีล.....	๙
อธิบายปาติโมกขสังวรศีล.....	๒๕
อธิบายอินทริยสังวรศีล.....	๓๑
อธิบายอาชีวปาริสุทธิศีล.....	๓๔
อธิบายปัจจัยสันนิสิตศีล.....	๔๖
ธรรมเป็นเหตุให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ.....	๕๒
การบริโภค ๔ อย่าง.....	๖๒
อธิบายศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑.....	๖๕
อธิบายศีล ๕ หมวดที่ ๒.....	๗๐
ความเศร้าหมองของศีล.....	๗๒

[๓๔]

ความ่องแผ้วของศีล.....	๗๔
โทษแห่งศีลวิบัติ	๗๕
อานิสงส์ของศีลสมบัติ	๘๐

ปริจเฉทที่ ๒ รุตั้งคณิเทศ

อตุตงค์ ๑๓ ประการ	๘๓
บั้งสุกุกิ๊งคกถา	๘๙
เตจิวริ๊งคกถา	๙๔
ปิณฑปาติ๊งคกถา	๙๖
สปทานจาริ๊งคกถา.....	๑๐๐
เอกาสนิ๊งคกถา.....	๑๐๒
ปัตตปิณฑิ๊งคกถา	๑๐๕
ขลุปัจฉาภัตติ๊งคกถา	๑๐๗
อารัญญิ๊งคกถา.....	๑๐๙
รุกขมูลิ๊งคกถา	๑๑๓
อัฟโภกาสิ๊งคกถา	๑๑๖
โสสานิ๊งคกถา	๑๑๘
ยถาสันถติ๊งคกถา	๑๒๑
เนลัชชิ๊งคกถา	๑๒๓
รุตั้งคปกิณฑกถา.....	๑๒๕
วิริจัญญ์โดยความเป็นกุสลติกะ.....	๑๒๖
วิริจัญญ์โดยแยกเป็นเป็นคำๆ มีคำว่า รุตะ เป็นต้น	๑๒๗
วิริจัญญ์โดยย่อและโดยพิสดาร	๑๒๙

ปริจเฉทที่ ๓ กัมมัฏฐานคหณนิเทศ

ปัญหาในสมาธิ ๘ ข้อ	๑๓๓
ปถิโพธ ๑๐ อย่าง	๑๔๗

กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง	๑๕๙
อาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน	๑๖๐
กัลยาณมิตรตัวอย่าง	๑๖๒
ระเบียบค้นหาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตร	๑๖๓
ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์	๑๖๔
จรรยา ๖ อย่าง	๑๖๖
จิตบุคคล ๖ ประเภท	๑๖๗
วินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง	๑๗๒
วิธีเรียนเอากัมมัฏฐาน	๑๗๒
คำถวายตัวแด่พระพุทธรูปเจ้า	๑๗๓
คำถวายตัวแก่อาจารย์	๑๗๔
โยคีผู้มีอัสฌาสัยสมบูรณ์	๑๗๕
วิธีสอนกัมมัฏฐาน	๒๐๐

ปริจเฉทที่ ๔ ปฐวีกสิณนิเทศ

เลือกหาวัดอันสมควรแก่ภาวนา	๒๐๓
วัดที่ไม่ควรแก่สมาธิภาวนา	๒๐๔
วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา ๕ ประเภท	๒๑๑
ภาวนापฐวีกสิณ	๒๑๓
อธิบายอัปนาโกศล ๑๐ ประการ	๒๒๓
อธิบายการบรรลุปฐมฌาน	๒๔๓
อธิบายปฐมฌานปฐวีกสิณ	๒๖๔
อธิบายการบรรลุทุติยฌาน	๒๗๔
อธิบายการบรรลุตติยฌาน	๒๘๐
อุเบกขา ๑๐ ประการ	๒๘๓
อธิบายการบรรลุจตุตถฌาน	๒๙๑

[๓๖]

ปริจเฉทที่ ๕ เสสกลินนิเทศ

อาโปกสถินภาวนา	๓๐๑
เตโชกสถินภาวนา.....	๓๐๓
วาโยกสถินภาวนา.....	๓๐๔
นีลกสถินภาวนา.....	๓๐๕
ปีตกสถินภาวนา.....	๓๐๖
โลหิตกสถินภาวนา.....	๓๐๗
โอทาทกสถินภาวนา	๓๐๗
อาโลกกสถินภาวนา.....	๓๐๘
ปริจจินนากาสกสถินภาวนา.....	๓๐๙
อธิบายหัวข้อเบ็ดเตล็ด	๓๑๐

ปริจเฉทที่ ๖ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

อสุภะ ๑๐	๓๑๕
อธิบายอุทฺตมตกอสุภะเป็นต้น	๓๑๕
วิธีเจริญอุทฺตมตกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๑๘
วิธีเจริญวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๒
วิธีเจริญวิปฺพกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๒
วิธีเจริญวิจฉิทกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๒
วิธีเจริญวิกขยิตกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๓
วิธีเจริญวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๓
วิธีเจริญหตวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๓
วิธีเจริญโลหิตกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๔
วิธีเจริญปุพฺพกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๔
วิธีเจริญอวัจฺจิกอสุภกัมมัฏฐาน	๓๒๔

กำหนดนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง.....	๓๓๕
ปกิณณกถา.....	๓๓๗

ปริจเฉทที่ ๗ ฉอนุสสตินิเทศ

อนุสสติ ๑๐ ประการ.....	๓๔๓
วิธีเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๔๔
วิธีเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๖๙
วิธีเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๗๙
วิธีเจริญสีถานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๘๕
วิธีเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๘๗
วิธีเจริญเทวดานุสสติกัมมัฏฐาน.....	๓๙๑
ข้อความเบ็ดเตล็ด.....	๓๙๓

ปริจเฉทที่ ๘ อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

มรณานุสสติกถา.....	๓๙๗
อธิบายโดยปราภวเหมือนเพชรฆาต.....	๓๙๙
อธิบายโดยวิบัติจากสมบัติ.....	๔๐๐
อธิบายโดยนำมาเปรียบเทียบ.....	๔๐๑
อธิบายโดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก.....	๔๐๕
อธิบายโดยอายุทุพลภาพ.....	๔๐๖
อธิบายโดยไม่มีเครื่องหมาย.....	๔๐๗
อธิบายโดยมีกำหนดระยะเวลา.....	๔๐๘
อธิบายโดยมีขณะเล็กน้อย.....	๔๐๙
กายคตาสติกถา.....	๔๑๑
อานาปานสติกถา.....	๔๔๒
อุปสมานุสสติกถา.....	๔๗๘

[๓๘]

ปริจเฉทที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ

เมตตาภาวนา	๕๘๑
วิธีแผ่เมตตา ๓ อย่าง	๕๑๖
อธิบายอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ	๕๓๕
กรุณาภาวนา	๕๔๐
วิธีแผ่กรุณา ๓ อย่าง	๕๔๗
อานิสงส์กรุณา	๕๕๐
มูทิตาภาวนา	๕๕๑
วิธีแผ่มูทิตา ๓ อย่าง	๕๕๔
อานิสงส์มูทิตา	๕๕๘
อุเบกขาภาวนา	๕๕๘
วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง	๕๖๓
อานิสงส์อุเบกขา	๕๖๖
อธิบายเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔	๕๖๗

ปริจเฉทที่ ๑๐ อารูปนิเทศ

อากาศานัญญายตนกถา	๕๘๙
การเข้าอากาศานัญญายตนฌาน	๕๙๐
อากาศานัญญายตนฌาน	๕๙๕
วิญญานัญญายตนกถา	๕๙๖
อากิญจัญญายตนกถา	๕๙๘
เนวสัณญานาสัณญายตนกถา	๖๐๐
ปกิณณกถา	๖๐๕

ปริจเฉทที่ ๑๑ สมานินิเทศ

อาหารปฏิกูลสัณญากถา	๖๐๙
พิจารณาความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐	๖๑๐
จตุธาตุวัญฐานกถา	๖๑๗

วิธีเจริญกัมมัฏฐาน	๖๒๑
ปฐวีธาตุ	๖๒๔
อาโปธาตุ	๖๓๐
เตโชธาตุ	๖๓๔
วาโยธาตุ	๖๓๔
ธาตุ ๔ เป็นมหาธาตุ	๖๓๙
อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔	๖๔๕
อานิสงส์สมาธิภาวนา ๕ อย่าง	๖๔๕

ปริจเฉทที่ ๑๒ อธิธิวิธินิเทศ

อภิญญาภาเถ	๖๔๙
การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔	๖๕๐
ฤทธิ์ ๑๐	๖๕๕
อธิฐานนาอิทธิ	๖๕๗
วิกุพพนาอิทธิ	๖๕๗
มโนมยาอิทธิ	๖๕๗
ญาณวิปฬารอิทธิ	๖๕๗
สมาธิวิปฬารอิทธิ	๖๕๙
อริยาอิทธิ	๖๖๑
กัมมวิปากชาอิทธิ	๖๖๒
ปุญญวโตอิทธิ	๖๖๓
วิชชามยาอิทธิ	๖๖๔
อิชฌนัญญูอิทธิ	๖๖๔
มูลของฤทธิ์ ๑๖	๖๖๗
วิกุพพนาและมโนมยาฤทธิ์	๖๙๒

ปริจเฉทที่ ๑๓ อภิญญาภิเทศ

ทิพพิโสตาตตุกเถ	๖๙๕
-----------------------	-----

[๔๐]

เจโตปริยญาณกถา	๖๙๗
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา	๖๙๙
เหตุอสงไขยสลาย	๗๐๓
กัป ๔	๗๑๐
อสงไขย ๔	๗๑๒
จตุปปาตญาณกถา	๗๑๔
ความเบ็ดเตล็ดในอภิญา	๗๒๑

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชั้นธนิเทศ

ปัญญาภค	๗๓๑
ปัญญามีก็อย่าง	๗๓๓
ภูมิของปัญญา	๗๔๑
รูปชั้น	๗๔๑
เวทนาชั้น	๗๖๘
สัญญาชั้น	๗๗๐
สังขารชั้น	๗๗๐
ชั้นธวิภาคอีกนัยหนึ่ง	๗๙๐
นัยสำหรับวินิจฉัยชั้น ๖ ประการ	๗๙๘

ปริจเฉทที่ ๑๕ อายตนธตุนิเทศ

อายตนนิเทศ	๘๐๕
ธตุนิเทศ	๘๑๑

ปริจเฉทที่ ๑๖ อินทรีย์สัจจนิเทศ

อินทรีย์นิเทศ	๘๒๑
สัจจนิเทศ	๘๒๕
ทุกขนิเทศ	๘๓๔
ทุกขสมุททยนิเทศ	๘๔๗

ทุกชนิดโรธนิเทศ.....	๘๔๗
ทุกชนิดโรธคามินีปฏิปทานิเทศ.....	๘๕๒

ปริจเฉทที่ ๑๗ ปัญญาภูมินิเทศ

ปฏิจจสมุปปาตกถา.....	๘๖๓
ปัจจัย ๒๔.....	๘๘๙
ปฏิจจสมุปบาท.....	๙๐๔
สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ.....	๙๑๐
วินิจฉัยโดยวิภาค.....	๙๓๐
โดยปัจจัยน้อย.....	๙๓๔
สหายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ.....	๙๔๐
ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน.....	๙๔๖
อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ.....	๙๕๑
ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ.....	๙๕๙
ภวัจกร - ล้อแห่งภพ.....	๙๖๐
ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวัจกร.....	๙๖๘

ปริจเฉทที่ ๑๘ ทิฏฐวิสุทธินิเทศ

นามรูปปริคคหญาณ.....	๙๗๗
นามรูปวัฏฐาน หรือ สังขารปริจเฉท.....	๙๗๘
กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๔.....	๙๗๘
กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘.....	๙๘๐
กำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒.....	๙๘๑
กำหนดนามและรูปทางขันธ ๕.....	๙๘๑
กำหนดนามและรูปโดยสังเขป.....	๙๘๒
อุปมานามและรูป.....	๙๘๖

[๔๒]

ปริจเฉทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ปัจจัยปริคคหญาณ	๙๙๕
กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป	๙๙๕
ว่าด้วยกรรม ๑๒ ชนิด	๙๙๙
ปัจจัยปริคคหญาณในชื่ออื่น	๑๐๐๖

ปริจเฉทที่ ๒๐ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

กลาปสัมมสนญาณ	๑๐๐๙
กำหนดรู้ชั้น ๕ โดยอาการ ๔๐	๑๐๑๘
ทำอินทรีย์ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙	๑๐๒๔
วิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูป	๑๐๒๕
วิธีกำหนดรู้ความเกิดของอรุปร	๑๐๓๑
ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางรูปสัตตตะกะ	๑๐๓๒
ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางอรุปรสัตตตะกะ	๑๐๔๗
มหาวิปัสสนา ๑๘	๑๐๕๒
ตรุณอุทยพยญาณกถา	๑๐๕๕
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๑๐๖๑
กำหนดมรรคและมีใช้มรรค	๑๐๖๘

ปริจเฉทที่ ๒๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

พลวอุทยพยญาณ หรืออุทยพยญาณอย่างแก	๑๐๗๒
กังคานุปัสสนาญาณ	๑๐๗๔
ภยตูปัญฐานญาณ	๑๐๘๑
อาทีนวานุปัสสนาญาณ	๑๐๘๔
นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๐
มฤตจิตุกัมยตาญาณ	๑๐๙๑
ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๒
สังขารุเปกขาญาณ	๑๐๙๖

วิโมกขกถา.....	๑๑๐๒
วฏฐานคามินีวิปัสสนา.....	๑๑๑๐
อนุลอมญาณ.....	๑๑๒๕

ปริจเฉทที่ ๒๒ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

โคตรภูญาณ.....	๑๑๓๑
มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค.....	๑๑๓๒
ผลญาณ ญาณในอริยผล.....	๑๑๓๕
ปัจจุเวกชนญาณ.....	๑๑๓๗
สกทาคามิมรรคญาณ.....	๑๑๓๘
อนาคามิมรรคญาณ.....	๑๑๓๙
อรหัตตมรรคญาณ.....	๑๑๔๐
ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์.....	๑๑๔๑
วฏฐานะ ความออกไป.....	๑๑๔๖
พลสมาโยคะ ความประกอบเสมอกันแห่งพละ.....	๑๑๔๘
การละธรรมทั้งหลายด้วยมรรคญาณ.....	๑๑๔๙
กิจในอริยสังข์ ๔.....	๑๑๖๕
ปหาน ๓ อย่าง.....	๑๑๗๓

ปริจเฉทที่ ๒๓ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

ทำลายกิเลสต่างๆ.....	๑๑๘๓
เสวยรสของพระอริยผล.....	๑๑๘๔
สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้.....	๑๑๘๐
บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ.....	๑๑๘๖
สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น.....	๑๒๐๒

นิคมกถา.....	๑๒๐๖
ดัชนีคัมภีร์ วิสุทธิมรรค.....	๑๒๐๙
ดัชนีศัพท์บาลี วิสุทธิมรรค.....	๑๒๒๖

วิสุทธิมรรค

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

นิทานกถา

ปัญหาพยากรณ์

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธานิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ไว้ดังนี้

[๑] นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้^๑

ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระพุทธานิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ?

ได้ยินว่า มีเทวบุตรตนใดตนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซึ่งเสด็จประทับ
อยู่ ณ พระนครสาวัตถีในเวลาอันเป็นส่วนแห่งราตรี เพื่อจะถอนความสงสัยของตน
จึงได้กราบทูลถามปัญหานี้ว่า :-

ประชาสัตว์ รกชัฏทั้งภายในรกชัฏทั้งภายนอก รุ่งรังไป
ด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์
จึงขอกราบทูลถามพระพุทธรองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้
เสียได้^๑

๑-๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖-๒๗

อธิบายปฐกาปัญหา

ปฐกาปัญหานี้มีอธิบายโดยย่อ ดังนี้ :- คำว่า **รกชัฏ** นี้เป็นชื่อของ ตัณหา ซึ่งเป็นเพียงดังว่าข้าย เป็นความจริง ตัณหานี้เป็นเสมือนหนึ่งชฎากล่าวคือ แขนงสาขาแห่งสมุทุมพุ่มไม้ไผ่เป็นต้น โดยอรรถว่า เกี่ยวประสานไว้ เพราะบังเกิดขึ้น บ่อย ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นด้วยสามารถเบื้องล่างเบื้องบน เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่า รกชัฏ

อนึ่ง ตัณหานี้เรียกว่า **เป็นรกชัฏทั้งภายในเป็นรกชัฏทั้งภายนอก** เพราะ บังเกิดขึ้นในบริหารของตนและบริหารของคนอื่น ในอรรถาพของตนและของคนอื่น ใน อายตนะภายในและอายตนะภายนอก **ประชาสัตว์รุ่งรังแล้วด้วยรกชัฏ** อันเกิดขึ้นอยู่ อย่างนี้นั้น เหมือนอย่างว่า ไม้ไผ่เป็นต้นย่อมรุ่งรังด้วยแขนงไม้เป็นต้น ฉนใด อันว่า ประชากล่าวคือหมู่สัตว์ นี้แม้นทั้งมวล รุ่งรังแล้วด้วยรกชัฏคือตัณหานี้ อธิบายว่า อันรกชัฏคือตัณหารัตริ่งแล้ว เกี่ยวประสานไว้แล้ว เหมือนอย่างนั้น

ก็เพราะเหตุที่หมู่สัตว์รุ่งรังอย่างนี้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค นั้นว่า **ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนี้ ข้าพระองค์จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์**

คำว่า **ข้าแต่พระโคตม** เทวบุตรระบุนามพระผู้มีพระภาค โดยพระโคตร

คำว่า **ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** คือเทวบุตรกราบทูลถามว่า ใครจะพึง ถาง ใครจะเป็นผู้สามารถเพื่อจะถางรกชัฏอันนี้รังไรไตรโลกธาตุซึ่งดำรงอยู่ด้วยอาการ อย่างนี้นั้นได้

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคผู้มีญาณอันส่องไปมิได้ติดขัดในสรรพธรรมทั้งหลาย เป็นเทวดาของทวยเทพ เป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดาทั้งหลาย เป็นท้าวสักกะเลิศล้ำกว่า ท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมล่งเลยพรหมทั้งหลาย ทรงแก้วกล้าเพราะทรง ประกอบด้วยพระเวสารัชญาณ ๔ ทรงไว้ซึ่งพระศพลญาณ มีพระญาณมิได้มีเครื่อง ชิดชั้น มีพระจักขุรอบด้าน ครั้นถูกเทวบุตรกราบทูลถามดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงตอบ ข้อความนั้นแก่เทวบุตร จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ความว่า :-

**นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้**

คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์

[๒] บัดนี้ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆษาจารย์) จักบรรยายความแห่งพระพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสวิสาขนาไว้แล้วนี้ อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับการบรรพชาอันหาได้ด้วยยากในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว แม้ถึงจะต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์อันเป็นทางตรงทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีลเป็นต้นตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ แม้ถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันไตร่ตรองถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคลเหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นด้วยความเคารพขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จงใคร่ครวญดูด้วยความเคารพเทอญ

อธิบายทางแห่งวิสุทธิ

[๓] ในคำเหล่านั้น คำว่า **วิสุทธิ** นักศึกษาพึงทราบว่าได้แก่พระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์ที่สุด ทางแห่งวิสุทธิ (คือพระนิพพาน) นั้น ชื่อว่า **วิสุทธิมรรค** อธิบายเป็นเครื่องบรรลุถึง เรียกว่า **มัคคะ** รวมความว่า ข้าพเจ้าจักรรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค คืออธิบายเป็นเครื่องบรรลุถึงซึ่งวิสุทธิคือพระนิพพานนั้น

ก็แหละ **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งเหตุสักว่า **วิปัสสนา** เท่านั้น เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า :-

เมื่อใด โยคีบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ก็จะเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่คือนิพพานวิสุทธิ^๑

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง ฌาน และ ปัญญา เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน^๒

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง กรรม เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

กรรม, วิชา, ธรรม, ศิลและชีวิตอันอุดม สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบริสุทธิได้ด้วยคุณธรรม ๕ ประการนี้ หากใช้บริสุทธิด้วยโคตรและทรัพย์ไม่^๓

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง ศิล เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศิล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นแล้ว มีความเพียรปรารถนาแล้ว มีตนส่งไปแล้ว ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามห้วงน้ำอันข้ามแสนยากได้^๔

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง สติปัญญา เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางสายนี้ได้แก่สติปัญญาสี่^๕

แม้ใน สัมมปปธาน เป็นต้น ก็มีนัยเหมือนกันนี้

๑ ชุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘

๒ ชุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๓๓๒/๑๔๙

๓ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๔๘, ๑๐๑/๖๒, ๑๐๘

๔ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒-๑๐๓

๕ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑

อธิบายปัญหาพยากรณ์

[๔] ก็แหละ ในปัญหาพยากรณ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยสามารถแห่งคุณมีศีล เป็นต้น จะอธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า **ตั้งตนไว้ในศีลแล้ว** คือ ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ในข้อนี้มีอธิบายว่า โยคีบุคคลผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกได้ว่า ผู้ตั้งอยู่ในศีล ณ ที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่ว่าตั้งอยู่ในศีล ก็เพราะบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ คำว่า **นรชน** ได้แก่สัตว์ คำว่า **มีปัญญา** คือมีปัญญาในทิเหตุกปฏิสนธิอันเกิดแต่กรรม

คำว่า **ยังสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่** คือยังสมาธิและวิปัสสนาปัญญาให้เกิดอยู่ ก็แหละ ณ ที่นี้ **สมาธิ** ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่า **จิต** ส่วน **วิปัสสนา** ทรงแสดงโดยชื่อว่า **ปัญญา** คำว่า **มีความเพียร** คือมีความพยายาม จริงอยู่ วิริยะ เรียกว่า **อาตาปะ** เพราะอรรถว่าเผากิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อน ความเพียรนั้น มีอยู่แก่นรชนนั้น เหตุฉะนั้น นรชนนั้นจึงชื่อว่า **อาตาปี** แปลว่า มีความเพียร

คำว่า **มีปัญญาเครื่องบริหาร** อธิบายว่า ปัญญาท่านเรียกว่า **เนปิกกะ** แปลว่า ปัญญาเครื่องบริหาร, ผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องบริหารนั้น ก็แหละ ด้วยบท **เนปิกกะ** นี้ทรงแสดงถึงปาริหาริกปัญญา จริงอยู่ ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาถึง ๓ วาระ ใน ๓ วาระนั้น วาระแรกได้แก่ **สชาติปัญญา** วาระที่ ๒ ได้แก่ **วิปัสสนาปัญญา** วาระที่ ๓ ได้แก่ **ปาริหาริกปัญญา** อันกำหนดนำไปซึ่งกิจการทั้งปวง

คำว่า **เป็นภิกขุ** ความว่า ผู้ใดเห็นภัยในสงสาร ผู้นั้นชื่อว่า เป็นภิกขุ คำว่า **เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** อธิบายว่า นรชนนั้นเป็นภิกขุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ด้วยศีลนี้ ๑ ด้วยสมาธิที่ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่าจิตนี้ ๑ ด้วยปัญญา ๓ อย่างนี้ ๑ ด้วยความเพียรนี้ ๑ ยืนอยู่บนแผ่นดินคือศีล ยกขึ้นซึ่งคัสตราคือวิปัสสนาปัญญา ที่ลับแล้วด้วยหินคือสมาธิ ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา ซึ่งมีกำลังคือความเพียรช่วยประคอง แล้วจะพึงถาง, จะพึงตัด, จะพึงทำลาย ซึ่งรกชัฏคือ ตัณหาอันตกไปในสันดานของตนนั้นเสียได้แม้อย่างสิ้นเชิง เหมือนอย่างบุรุษยืนอยู่บนแผ่นดินแล้วเงือง่าคัสตราที่ลับดีแล้วขึ้น จะพึงถางกอไผ่ขนาดใหญ่ได้ ฉะนั้น

ก็แหละ ในขณะที่แห่ง **มัคคญาณ** ชื่อว่าภิกษุนี้ถางรกชัฏนั้น ในขณะที่แห่ง **ผลญาณ** ชื่อว่าถางรกชัฏเสร็จแล้ว ย่อมสำเร็จเป็นทักษิณียบุคคลชั้นยอดของโลกพร้อมทั้ง เทวโลก ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :-

**นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้**

[๕] ภิกษุนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **ผู้มีปัญญา** ด้วยปัญญาใดในพระพุทธรูปนิพนธคานันท์ กิจที่ภิกษุนั้นจะต้องทำในปัญญานั้น หามิได้ เพราะว่า ปัญญานั้น สำเร็จแก่เธอด้วยอานูภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งตนไว้ในศีลแล้วพึงเจริญสมณะและวิปัสสนาซึ่งตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งจิตและปัญญา โดยกระทำติดต่อกันไปด้วยสามารถแห่งความเพียรที่ตรัสไว้แล้วในบทว่า **ผู้มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร** และโดยกระทำ ความรู้แจ้งชัดด้วยสามารถแห่งปัญญานั้นเกิด

เป็นอันพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดง **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้ ในพระพุทธรูปนิพนธคานันท์ ด้วย मुख คือ ศีล, สมาธิและปัญญา ด้วยประการฉะนี้

ทรงประกาศกิจแห่งสิกขา ๓

ก็ด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศสิกขา ๓, คำสั่งสอนอันมีความงาม ๓, อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสอง และการส้องเสพมัชฌิมาปฏิบัติ, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอุบาย เป็นต้น, การประหามกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิบัติแห่งการล่วงละเมิด เป็นต้น, การชำระล้างกิเลส ๓, และเป็นอันทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น

ทรงประกาศอย่างไร ?

อธิบายว่า ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิกขาทรงประกาศด้วยศีล อธิจิตตสิกขาทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขาทรงประกาศด้วยปัญญา

ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยศีล จริงอยู่ ศีลชื่อว่า เป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า “ก็อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรม

ทั้งหลาย ? ศิลอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นเบื้องต้น”^๑ และเพราะพระบาลีว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง”^๒ ดังนี้ ก็แหละ ศิลนั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณที่มีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ความงามในท่ามกลางแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยสมาธิจริงอยู่ สมาธิ ชื่อว่าเป็นท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า “การยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม”^๓ ดังนี้ แหละสมาธินั้น ชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณที่มีการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น”^๔ ความงามในที่สุดแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ ปัญญา ชื่อว่าเป็นความงามในที่สุด เพราะพระบาลีว่า “การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่เป็นคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลาย”^๕ ดังนี้ และเพราะมีปัญญาเป็นยอด แหละปัญญานั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ และอนิฏฐารมณทั้งหลาย สมดังที่ตรัสไว้ ดังนี้ :-

**ภูเขาคินทปเป็นแท่งเดียว ย่อมไม่หวั่นสะเทือนด้วยลม
ฉันทิธ บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวในคำนิทานและ
คำสรรเสริญทั้งหลาย ฉันทินัน^๔**

ทำนองเดียวกัน อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชา ๓ ทรงประกาศด้วยศีล เพราะโยคีบุคคลอาศัยศีลสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุวิชา ๓ ได้ อื่นจากศีลสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่ อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีปัญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะโยคีบุคคลอาศัยสมาธิสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุปัญญา ๖ ได้ อื่นจากสมาธิสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่ อุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทาทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะโยคีบุคคลอาศัยปัญญาสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น

อนึ่ง การเว้นส่วนสุดคือกามสุขัลลิกานุโยค ทรงประกาศด้วยศีล การเว้นส่วนสุดคืออหัตถิกมถานุโยค ทรงประกาศด้วยสมาธิ การส้องเสพมัชฌิมาปฏิบัติ ทรงประกาศด้วยปัญญา

๑ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒

๒ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

๓-๓-๓ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

๔ พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓

อนึ่ง อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบาย ทรงประกาศด้วยศีล อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงกามธาตุ ทรงประกาศด้วยสมาธิ อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวง ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งตหังคปหาน ทรงประกาศด้วยศีล การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งวิกขัมภนปหาน ทรงประกาศด้วยสมาธิ การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง ปฏิบัติกขธรรมชั้นล่วงละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย ทรงประกาศด้วยศีล ปฏิบัติกขธรรมชั้นครอบงำจิต ทรงประกาศด้วยสมาธิ ปฏิบัติกขธรรมชั้นอนุสัย ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การชำระสังกิเลสชั้นทุจจริต ทรงประกาศด้วยศีล การชำระสังกิเลสชั้นตัณหา ทรงประกาศด้วยสมาธิ การชำระสังกิเลสชั้นทิฏฐิ ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี ทรงประกาศด้วยศีล เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามี ทรงประกาศด้วยสมาธิ เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ ทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ พระโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย พระสกทาคามีก็เช่นกัน พระอนาคามี ตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ส่วนพระอรหันต์ ตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา

คุณธรรมหมวดละสาม ๘ หมวดนี้ คือ ลิกขา ๓, ศาสนามีความงาม ๓, อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสองและการส้องเสพมัชฌิมาปฏิบัติ, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบายเป็นต้น, การประหานกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิบัติแห่งการล่วงละเมิดเป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓, เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และคุณธรรมหมวดละสามอื่น ๆ อีกทำนองเดียวกันนี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วด้วยศีล, สมาธิและปัญญาเพียงเท่านี้ ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑

ศีลนิกเทศ

พรรณนาศีลโดยพิสดาร

[๖] ก็แหละ **วิสุทธิมรรค** คือทางแห่งวิสุทธินี้ แม้ว่าพระผู้มีพระภาคจะได้ทรงแสดงโดยมุขคือศีลสมาธิปัญญาอันสงเคราะห์ด้วยคุณธรรมเป็นอนุกรมประการดังที่พรรณนามาแล้วก็ตาม นับว่าทรงแสดงไว้อย่างย่อมาก เหตุนั้น จึงยังไม่เพียงพอเพื่อความเป็นอุปการะ แก่เวไนยสัตว์ทั่ว ๆ ไป ดังนั้น เพื่อจะพรรณนาความแห่งวิสุทธิมรรคนั้นอย่างพิสดาร ขอตั้งปัญหากรรมปรารภถึงศีล เป็นประการแรก ดังนี้ :-

ปัญหาเรื่องศีล

๑. อะไร ชื่อว่าศีล
๒. ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล
๔. ศีลมีอันิสงส์อย่างไร
๕. ศีลนี้มีกี่อย่าง
๖. อะไร เป็นความเศร้าหมองของศีล และ
๗. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของศีล

วิสัยปัญหาข้อที่ ๑

ในปัญหากรรมเหล่านั้น มีคำวิสัยนาดังต่อไปนี้ :-

ปัญหาข้อว่า **อะไร ชื่อว่าศีล** วิสัยนาว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่ก็ดี ชื่อว่าศีล คำนี้สมดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

“อะไร ชื่อว่าศีล เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล”^๑

เจตนาศีล

ในศีลเหล่านั้น คำว่า **เจตนาชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นจากบาปกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ หรือเจตนาของบุคคลผู้กำลังบำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่

เจตสิกศีล

เจตสิก ชื่อว่าศีล ได้แก่ **วิริตติเจตสิก** ของบุคคลผู้งดเว้นจากบาปกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

อีกประการหนึ่ง **เจตนา ชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาในกรรมบท ๗ ดวง ของบุคคลผู้ละอยู่ซึ่งบาปกรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น **เจตสิก ชื่อว่าศีล** ได้แก่กุศลธรรมทั้งหลายคือความไม่โลภ ความไม่พยาบาท ความเห็นชอบ ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุละอภิชณาแล้วเป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชณาอยู่**^๒

สังวรศีล

สังวร ในคำว่า**สังวรชื่อว่าศีล**นี้ นักศึกษาพึงทราบโดยประการ ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ชั้นดีสังวร ๑ วิริยสังวร ๑

ในสังวร ๕ อย่างนั้น สังวรนี้คือ “ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยความสังวรคือปาติโมกข์นี้”^๓ ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** สังวรนี้คือ “ภิกษุยอมรักษาซึ่งอินทรีย์คือจักขุ ย่อมถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์คือจักขุ”^๔ ชื่อว่า **สติสังวร** สังวรนี้ คือ “พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาชิตมานพว่า อชิตะ กระแสกิเลสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นซึ่งกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น กระแสเหล่านั้นจะพึงตัดให้เด็ดขาดได้ด้วยปัญญา”^๕ ชื่อว่า **ญาณสังวร** แม้การเสพปัจจัย

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐

๒ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๔

๓ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๑/๓๘๗

๔ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓

๕ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖, ขุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๖๐/๑๒

ก็ถึงซึ่งอันรวมลงในญาณสังวรนี้ด้วย ส่วนสังวรนี้ใดซึ่งมาโดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว เป็นผู้อดทนต่อความร้อน”^๑ สังวรนี้ชื่อว่า **ขันติสังวร** อหนึ่ง สังวรใดที่มาโดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุยอมไม่ให้งามวิตกซึ่งเกิดขึ้น แล้วตั้งอยู่ในภายใน”^๒ สังวรนี้ชื่อว่า **วิริยสังวร** แม้อาชีวปาริสุทธิคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ ก็ถึงซึ่งอันรวมลงในวิริยสังวรนี้ด้วย

สังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ก็ดี การงดเว้นจากวัตถุที่ประจบเข้าของเหล่ากุกุบุตรผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้ พึงทราบเถิดว่าเป็น **สังวรศีล** ด้วยประการฉะนี้

อวิตกกมศีล

คำว่า **การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล** ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดที่เป็นไปทางกาย และเป็นไปทางวาจาของบุคคลผู้สมาทานศีลแล้ว

การวิสันหาปัญหาชื่อว่า อะไรชื่อว่าศีล ประการแรก ยุติด้วยประการฉะนี้

วิสันหาปัญหาข้อที่ ๒

[๗] จะวิสันหาในปัญหาข้อที่เหลือต่อไปดังนี้ ปัญหาชื่อว่า **ที่ชื่อว่าศีลเพราะอะไร** วิสันหาว่า ที่ชื่อว่าศีลเพราะอะไรว่า **ความปกติ** ถ้าม ที่ว่าความปกติ นี้คืออย่างไร? ตอบอย่างหนึ่ง คือ **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** หมายความว่า **ความเป็นผู้มีกิริยาทางกายเป็นต้นไม่เกะกะด้วยอำนาจความสุภาพเรียบร้อย** อีกอย่างหนึ่ง คือ **ความรองรับ** หมายความว่า **ภาวะที่รองรับด้วยสามารถเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย** ก็แหละ ความหมาย ๒ อย่างนี้เท่านั้น ใน **สีล** ศัพท์นี้ บรรดาอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในลักษณะของศัพท์รับรองต้องกัน ส่วนอาจารย์ฝ่ายอื่นพรรณนาความหมายใน **สีล** ศัพท์นี้ไว้แต่โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **ยอด** ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **เย็น** ฉะนี้ (ฉบับพม่า บาลีเป็น สิริฎโจ สीलตุโถ, สीलลฎโจ สीलตุโถ แปลตามนี้)

๑ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔, อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๕๘

๒ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๖/๒๕, อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๕๐

วิสัยปัญหาข้อที่ ๓

[๘] ลำดับนี้ จะวิสัยในปัญหาข้อที่ว่า **อะไรเป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล** ต่อไปดังนี้ :-

แม้ศีลนั้นถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีความปกติ **เป็นลักษณะ** เหมือนรูปซึ่งต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีภาวะจะพึงเห็นได้เป็นลักษณะ ฉะนั้นเหมือนอย่างว่า แม้อุปายตนะถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยที่ต่างกันด้วยสีเขียวสีเหลือง เป็นต้น ก็มีภาวะที่จะพึงเห็นได้เป็นลักษณะ เพราะถึงแม้อุปายตนะจะต่างกันโดยประเภทแห่งสีเขียว เป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากภาวะที่จะพึงเห็นได้ ฉนใดแม้ศีลถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยต่างกันมีเจตนาเป็นต้น ก็มีความปกติซึ่งได้กล่าวมาแล้วด้วยสามารถแห่งความทรงอยู่อย่างเรียบร้อยของกิริยาทางกายเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งความเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลายนั้นนั่นแลเป็นลักษณะ เพราะถึงแม้ศีลจะต่างกันโดยประเภทแห่งเจตนาเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจาก **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** และ **ความรองรับ** ฉนนั้น

อนึ่ง การขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีล หรือคุณคือความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวว่า **เป็นรส** ของศีลอันมีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว โดยอรรถว่า **เป็นกิจ** และ **เป็นสมบัติ** เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้ นักศึกษาพึงทราบ ว่า ที่ว่ามีการขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีลเป็นรสนั้น ด้วยรสเพราะอรรถว่า **กิจ** ที่ว่ามีความหาโทษมิได้เป็นรสนั้น ด้วยรสเพราะอรรถว่า **สมบัติ** เป็นความจริง ในปัญหากรรมมีลักษณะเป็นต้น **กิจ** หรือ **สมบัติ** นั้นเองท่านเรียกว่า **รส**

ศีลนี้มีความสะอาด **เป็นอาการปรากฏ** วิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่า โอดตัมปะและหิริ **เป็นปทัฏฐาน** ของศีลนั้น จริงอยู่ ศีลนี้มีความสะอาดที่ตรัสไว้ อย่างนี้คือ “ความสะอาดกายความสะอาดวาจาความสะอาดใจ”^๑ เป็นอาการปรากฏ ย่อมปรากฏโดยสภาวะอันสะอาด ย่อมถึงภาวะอันจะพึงถือเอาได้ ส่วนหิริและโอดตัมปะวิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่าเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น อธิบายว่า หิริและ

๑ อัง. ดิก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑-๑๒๒/๓๖๖-๓๖๗

โอดตปปะเป็นเหตุใกล้ของศีล เป็นความจริง เมื่อหิริและโอดตปปะมีอยู่ ศีลจึงเกิดขึ้น และดำรงอยู่ เมื่อหิริและโอดตปปะไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้เลย

นักศึกษาศาสตร์บรรณลักษณะ, รัส, อาการปรากฏและปทัฏฐานของศีลตามที พรรณนามา ด้วยประการฉะนี้

วิสัยปัญหาข้อที่ ๔

[๙] ปัญหาข้อว่า **ศีลมีอานิสงส์อย่างไร** วิสัยว่า ศีลนั้นมีอันได้ซึ่งคุณเป็น อันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “อานนท์ กุศลศีลมีความไม่เดือดร้อนเป็นผล มีความไม่เดือดร้อนเป็นอานิสงส์แล”^๑

ยังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ยิ่งกว่า คหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติ ของบุคคลผู้มีศีล มี ๕ ประการเหล่านี้ อานิสงส์ ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้าง ?

๑. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมประสบกองแห่ง โภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ ของศีลสมบัติ ของบุคคลผู้มีศีล

๒. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก เกียรติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ ด้วยศีล ย่อมฟังขจรไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่ สักคมใด ๆ จะเป็นสักคมกษัตริย์ก็ดี จะเป็นสักคมพราหมณ์ก็ดี จะเป็นสักคมคหบดี ก็ดี จะเป็นสักคมสมณะก็ดี ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน นี้เป็นอานิสงส์ประการ ที่ ๓ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลง ทำกาลกิริยา นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลเบื้องหน้าแต่ แดกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ, โลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีล สมบัติของบุคคลผู้มีศีล^๒

๑ อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓

๒ วิ. ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙, ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔, อัง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖

แม้อาณิสสของศีลอย่างอื่น ๆ เป็นอเนกประการซึ่งมีความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงมุ่งหวังอยู่ว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยศสรรเสริญของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั้นเถิด”^๑

ศีลมีคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อน เป็นต้น เป็นอาณิสส ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อาณิสสแห่งศีลอีกนัยหนึ่ง

ที่พึงของกุกุบุตรทั้งหลายในพระศาสนา เว้นเสียซึ่งศีลอันใดแล้วย่อมไม่มี ใครเล่าจะพึงพรรณนากำหนดอาณิสสของศีลอันนั้นได้

น้ำคือศีลย่อมล้างมลทินอันใดของสัตว์ทั้งหลายได้ แม่น้ำสายใหญ่ ๆ คือ คงคา, ยมูนา, สรรภู, สรัสวดี, อจิรวดีหรือมหิที่ไหลไป หาสามารถล้างมลทินนั้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ไม่

ศีลที่รักษาดีแล้วเป็นศีลห่างไกลจากกิเลสมีความเย็นอย่างที่สุดนี้ ย่อมบันดาลความร้อนกลุ่มของสัตว์ทั้งหลายให้สงบลงได้ ลมปนฝนก็ดี จันทน์เหลืองก็ดี แก้วมุกดาหารก็ดี แก้วมณีก็ดี แสงจันทร์อ่อนก็ดี หาบ้นดาลความร้อนกลุ่มของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ให้สงบลงได้ไม่

กลิ่นอันใดที่พึงไปได้ทั้งทวนลมและตามลมเสมอกัน กลิ่นอันนั้นที่ตัดเทียบด้วยกลิ่นคือศีล จักมีแต่ที่ไหน

บันไดสำหรับขึ้นสู่สวรรค์ หรือประตูในอันเข้าสู่ครุฑพานอย่างอื่น ๆ ที่จะเสมอด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหน

๑ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗

พระราชาทรงหลายผู้ทรงประดับแล้วด้วยแก้วมุกดาและ
แก้วมณีก็ไม่งามเหมือนนักพรตทั้งหลายผู้ประดับด้วย
เครื่องประดับคือศีล

ศีลของบุคคลผู้มีศีล ย่อมกำจัดภัยมีการดำเนิน
เป็นต้นเสียได้โดยประการทั้งปวง และย่อมบันดาลให้เกิด
เกียรติและความสรรหาในกาลทุกเมื่อ

นักศึกษาพึงทราบกถามุขอันแสดงถึงอานิสงส์ของศีล
อันเป็นมูลรากแห่งคุณทั้งหลาย และเป็นเครื่องทำลายกำลัง
แห่งโทษทั้งหลาย ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้แล

วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๕

[๑๐] ลำดับนี้ จะวิสัยนาในปัญหากรรมข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ศีลนี้มีกี่อย่าง ต่อ
ไปดังนี้ :-

ศีลมีอย่างเดียว

ศีลนี้สิ้นทั้งหมด ชื่อว่า มีอย่างเดียว ด้วยลักษณะคือความปกติของตน เป็น
ประการแรก

ศีล ๒ อย่าง

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น จาริตตศีล ๑ วาริตตศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อาภิสมาจาริกศีล ๑ อาทิพรหมจริย-
ศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น วิรตศีล ๑ อวิรตศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น นิสิตตศีล ๑ อนิสิตตศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กาลปรียันตศีล ๑ อาปาณโกฎิกศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น สปรียันตศีล ๑ อปรียันตศีล ๑,
ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ โดยแยกเป็น โลภียศีล ๑ โลภุตตรศีล ๑

ศีล ๓ อย่าง

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนศีล ๑ มัชฌิมศีล ๑ ปณีตศีล ๑,
 ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อัตตาทิปปไตยศีล ๑ โลกาติปปไตยศีล ๑
 ธัมมาติปปไตยศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปรามัญจศีล ๑ อปรามัญจศีล ๑
 ปฏิบัติศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น วิสุทธศีล ๑ อวิสุทธศีล ๑ เวมติกศีล ๑,
 ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น เสกขศีล ๑ อเสกขศีล ๑ เนวเสกขนา-
 เสกขศีล ๑

ศีล ๔ อย่าง

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หานภาคิยศีล ๑ ฐิติภาคิยศีล ๑
 วิเสสภาคิยศีล ๑ นิพเพธภาคิยศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ภิกขุศีล ๑ ภิกขุณีศีล ๑ อนุปลัมบันนศีล ๑
 คหัญจศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปกตศีล ๑ อาจารย์ศีล ๑ ธรรมดาศีล ๑
 ปุพพเหตุกศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปาติโมกขสังวรศีล ๑ อินทริยสังวรศีล ๑
 อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑

ศีล ๕ อย่าง

ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ข้อนี้
 สมจริง ดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า
 “ศีล ๕ อย่าง คือ ปริยัตตปาริสุทธิศีล ๑ อปริยัตตปาริสุทธิศีล ๑ ปริปุณณ-
 ปาริสุทธิศีล ๑ อปรามัญจปาริสุทธิศีล ๑ ปฏิบัติศีลปาริสุทธิศีล ๑”^๑

ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปหานศีล ๑ เวรมณีศีล ๑ เจตนาศีล ๑
 สังวรศีล ๑ อวีติกมศีล ๑

๑ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

อธิบายศีลมีอย่างเดียว

[๑๑] ในบรรดาศีลเหล่านั้น อรรถาธิบายในส่วนแห่งศีลมีอย่างเดียว นักศึกษาพึงทราบ โดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นเทียว

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๑

ในส่วนแห่งศีลมี ๒ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ การบำเพ็ญสิกขาบทตามที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า **สิ่งนี้ควรทำ** ดังนี้ อันใด การบำเพ็ญสิกขาบทนั้นชื่อว่า **จาริตตศีล** การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ว่า **สิ่งนี้ไม่ควรทำ** ดังนี้ อันใด การไม่ฝ่าฝืนนั้นชื่อว่า **วาริตตศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น มีอรรถวิเคราะห์ถ้อยคำดังนี้ บุคคลทั้งหลายย่อมประพฤติในศีลนั้น คือเป็นไปด้วยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **จาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นที่ประพฤติตามของบุคคลทั้งหลาย, ย่อมป้องกันคือรักษา ซึ่งสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามด้วยศีลนั้น ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **วาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม, ในศีล ๒ อย่างนั้น จาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา และวิริยะ วาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นจาริตตศีลและวาริตตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๒

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า **อภิสมจาร** ได้แก่ ความประพฤติอย่างสูง อภิสมจารศัพท์นั้นแหละสำเร็จรูปเป็น **อาภิสมจาริก** อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภอภิสมจาร ชื่อว่า **อาภิสมจาริก** คำว่า **อาภิสมจาริก** นี้เป็นชื่อของศีลที่นอกเหนือไปจากอาชีวะฐมกศีล

ศีลชื่อว่า **อาทิพรหมจริย** เพราะเหตุว่า เป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ คำว่า **อาทิพรหมจริย** นี้เป็นชื่อของ **อาชีวะฐมกศีล** เป็นความจริง ศีลนั้นมีภาวะเป็นเบื้องต้นของมรรค เพราะเป็นสิ่งที่จะต้องชำระให้บริสุทธิ์ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นเทียว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ก็แหละ กายกรรม วจีกรรม อาชีพของภิกษุณัั้น ย่อมเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วยดีในเบื้องต้น โดยแท้แล”^๑

๑ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๗๐

อีกประการหนึ่ง ลิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นลิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ลิกขาบทนี้ จัดเป็น **อาภิสมาจาริกศีล** ลิกขาบทที่เหลือจัดเป็น **อาทิพรหมจริยกศีล**

อีกประการหนึ่ง ลิกขาบทที่นับเนื่องในอุกโตวิภังค์ (คำว่าอุกโตวิภังค์ ได้แก่ วิภังค์ ๒ คือ ภิกขุวิภังค์และภิกขุณีวิภังค์) ชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกศีล** ลิกขาบทที่ นับเนื่องในชั้นธกะและวัตรชื่อว่า **อาภิสมาจาริกศีล** อาทิพรหมจริยกศีลจะสำเร็จ ได้ก็ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น เพราะเหตุฉะนั้นแหละ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ไม่ทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำอาทิพรหมจริยกธรรมให้บริบูรณ์ดังนี้ ข้อนี มีใช้ฐานะที่จะมีได้”^๑

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล ยุติด้วย ประการดังนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๓

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ภาวะสักว่าความมดเว้น จากบาปกรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **วิรตศีล** คุณธรรมที่เหลือมีเจตนา เป็นต้น ชื่อว่า **อวิรตศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นวิรตศีลและอวิรตศีล ยุติด้วยประการดังนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๔

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า **นิสสัย** ได้แก่ นิสสัย ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสสัย ๑ ทิฏฐินิสสัย ๑ ในศีล ๒ อย่างนั้น ศีลใดที่บุคคล ปรารถนาภวสมบัติให้เป็นไปอย่างนี้ว่า “เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทวดาตนใดตน หนึ่งด้วยศีลนี้” ศีลนี้ชื่อว่า **ตัณหานิสสิตศีล** ศีลใดที่บุคคลให้เป็นไปด้วยทิฏฐิล้วน ๆ อย่างนี้ว่า “เราจักเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลนี้” ศีลนี้ชื่อว่า **ทิฏฐินิสสิตศีล** ส่วนศีลใด ที่เป็นโลกุตตรศีล และเป็นโลกียศีลแต่เป็นเหตุแห่งโลกุตตรศีลนั้น เฉพาะศีลนี้ชื่อว่า **อนิสสิตศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล ยุติด้วยประการดังนี้

๑ อภ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๕

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลสมาทาน กำหนดเวลาชื่อว่า **กาลปริยัตตศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วคงให้ดำเนินไปได้เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อาปาณโกฏฐิกศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นกาลปริยัตตศีลและอาปาณโกฏฐิกศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๖

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่มีความเห็นด้วยสามารถแห่งลาภ, ยศ, ญาติ, อวัยวะและชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่า **สปริยัตตศีล** ศีลที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า **อปริยัตตศีล** สมจริงดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ศีลมีที่สุตนั้นเป็นอย่างไร ? ศีลมีลาภเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมียศเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีญาติเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีลาภเป็นที่สุตนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการ นี้ชื่อว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุตนั้น”^๑ แม้ศีลทั้งหลายนอกนี้ นักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดาร โดยทำนองนี้นั้นเทียว แม้ในอภิกาโรวชชนาอปริยัตตศีล ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะก็ได้กล่าวไว้ว่า “ศีลที่มีไชมีลาภเป็นที่สุตนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้แต่จิตก็ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการ โฉนเขาจักล่วงละเมิด นี้ชื่อว่า ศีลมีไชมีลาภเป็นที่สุตนั้น”^๒ แม้ศีลทั้งหลายนอกนี้นักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยทำนองนี้นั้นเทียว

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นสปริยัตตศีลและอปริยัตตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

๑ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๗-๕๘

๒ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๘

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๗

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่ประกอบด้วยอาสวะ แม้ทุกประเภท ชื่อว่า **โลกียศีล** ศีลที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ ชื่อว่า **โลกุตตรศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกียศีลย่อมนำมาซึ่งภพชั้นวิเศษ และเป็นเหตุแห่งอันออก จากภพด้วย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสังวร ความสังวรเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนใจ ความไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์ แก่ความปราโมช ความปราโมชเพื่อประโยชน์แก่ปิติ ปิติเพื่อประโยชน์แก่ความ สงบใจ ความสงบใจเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ^๑ ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่ นิพพิทา นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติ เพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทา- ปรินิพพาน, การหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนี้ใด การพูดวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่ง อนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การศึกษาวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้น เป็นประโยชน์ การเข้าไปอิงวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การเจียไสตลงฟังวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์”^๒ โลกุตตรศีล ย่อมนำมาซึ่งการออกจากภพและเป็นภูมิแห่งปัจจุเวกขณญาณด้วย

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นโลกียศีลและโลกุตตรศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๑

[๑๒] ในบรรดาศีล ๓ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ ความว่า ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา ชั้นต่ำชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไป ด้วยอิทธิบาทธรรมทั้งหลายมีฉันทะ เป็นต้น ชั้นปานกลาง ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยอิทธิบาท ธรรมทั้งหลายชั้นประณีต ชื่อว่า **ปณิตศีล**

๑ คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจุยปริคคญาณ ในญาณ ๑๖, นิพพิทา ได้แก่นิพพิทาญาณ, วิราคะ ได้แก่ มัคคญาณ, วิมุตติ ได้แก่ผลญาณ, วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจุเวกขณญาณ

๒ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๖๖/๕๕๒

อีกอย่างหนึ่ง คีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ไคร่ยศ ชื่อว่า **หีนคีล** คีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ไคร่ผลบุญ ชื่อว่า **มัชฌิมคีล** คีลที่บุคคลสมาทานเพราะอาศัยอริยาพว่า คีลนี้เป็นสิ่งทีควรทำ ชื่อว่า **ปณิตคีล**

อีกอย่างหนึ่ง คีลทีหม่นหมองไปด้วยบาปธรรมทั้งหลาย มีการยกตนและชมผู้อื่นเป็นต้นอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคีล ส่วนภิกษุอื่น ๆ นั้นเป็นผู้ทุคีล มีบาปธรรม ชื่อว่า **หีนคีล** คีลทีไม่หม่นหมองอย่างนั้นแต่เป็นชั้นโลกียะ ชื่อว่า **มัชฌิมคีล** คีลชั้นโลกุตตระ ชื่อว่า **ปณิตคีล**

อีกอย่างหนึ่ง คีลทีบุคคลประพฤติเป็นไปเพือต้องการภวสมบัติและโภคสมบัติด้วยอำนาจแห่งตัณหา ชื่อว่า **หีนคีล** คีลทีบุคคลประพฤติเป็นไปเพือต้องการความหลุดพ้นสำหรับตน ชื่อว่า **มัชฌิมคีล** ปารมิตาคีลทีพระโพธิสัตว์ประพฤติเป็นไปเพือต้องการความหลุดพ้นสำหรับสรรพสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **ปณิตคีล**

คีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นหีนคีล, มัชฌิมคีลและปณิตคีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายคีล ๓ หมวดที่ ๒

ในคีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คีลทีบุคคลผู้ไคร่เพือจะสละทิ้งสิ่งซึ่งไม่สมควรแก่ตน ผู้มีตนเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในตน ชื่อว่า **อิตตาทิปปไตยคีล** คีลทีบุคคลผู้ไคร่เพือจะหลีกเลี่ยงการดำเนินของชาวโลก ผู้มีโลกเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในโลก ชื่อว่า **โลกาทิปปไตยคีล** คีลทีบุคคลผู้ไคร่เพือจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม ผู้มีธรรมเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในธรรม ชื่อว่า **ธัมมาทิปปไตยคีล**

คีล ๓ อย่าง โดยแยกเป็นอิตตาทิปปไตยคีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายคีล ๓ หมวดที่ ๓

ในคีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คีลใดทีข้าพเจ้าเรียกว่า นิสลิตคีลในหมวด ๒ คีลนั้นชื่อว่า **ปรัมมัญญคีล** เพราะอันตัณหาและทิฏฐิถูกต้องแล้ว คีลอันเป็นเหตุแห่งมัคคญาณของกัลยาณบุุชช และประกอบด้วยมัคคญาณของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **อปรัมมัญญคีล** คีลอันประกอบด้วยผลญาณของพระเสกขะและพระอเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิบัติสัททคีล**

คีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นปรัมมัญญคีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๔

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลใดที่ภิกษุไม่ต้องอาบัติ บำเพ็ญแล้ว หรือที่ต้องแล้วได้ทำกลับคืนอีก ศีลนั้นชื่อว่า **วิสุทธิศีล** ศีลที่ภิกษุ ต้องอาบัติ แล้วไม่ได้ทำกลับคืน ชื่อว่า **อวิสุทธิศีล** ศีลของภิกษุผู้สงฆ์ในวัตรก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอชฌาจารก็ดี ชื่อว่า **เวมติกศีล** ในศีล ๓ อย่างนั้น อวิสุทธิศีลอัน โยคีบุคคลพึงทำให้บริสุทธิ์ เมื่อความสงสัยเกิดขึ้นอย่าได้ทำการล่วงละเมิดวัตร พึงกำจัด ความสงสัยเสีย ความผาสุกใจจักมีแก่โยคีบุคคลนั้นด้วยอาการอย่างนี้

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นวิสุทธิศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๕

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่ประกอบด้วย อริยมัคคญาณ ๔ และประกอบด้วยสามัญผล ๓ ชื่อว่า **เสกขศีล** ศีลที่ประกอบด้วย อรหัตผลชื่อว่า **อเสกขศีล** ศีลที่เหลือชื่อว่า **เนวเสกขนาเสกขศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นเสกขศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะกล่าวไว้ว่า “โดยที่แม้ความปกติของพวกสัตว์นั้น ๆ ในโลกที่คนทั้งหลายอาศัยใช้พูดกันอยู่ว่า ‘คนนี้มีสุขเป็นปกติ คนนี้มีทุกข์เป็นปกติ คนนี้มีภาระทะเลาะเป็นปกติ คนนี้ประดับตน เป็นปกติ’ ดั่งนี้ก็เรียกว่าศีล” ฉะนั้น โดยปริยายนั้น ศีลก็มีอยู่ ๓ อย่างคือ กุศลศีล ๑ อกุศลศีล ๑ อัพยาทศีล ๑ ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นกุศลศีลเป็นต้น ยุติด้วย ประการฉะนี้ ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีล ย่อมเข้ากันไม่ได้กับอาการของศีลที่ ประสงค์เอาในอรรถนี้ มีลักษณะเป็นต้นแม้สักอาการเดียว ดั่งนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้ ยกมาไว้ในอธิการนี้ เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่ศีลนั้นมี ๓ อย่าง โดยนัย เท่าที่บรรยายมาแล้วเท่านั้น

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๑

[๑๓] ในบรรดาศีล ๔ ทั้งหมด ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุใดในศาสนานี้ ชอบคบแต่พวกภิกษุทุศีล ไม่ชอบคบพวกภิกษุมีสีล มองไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตถุ เป็นผู้โง่เขลา มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษาอินทริย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุเช่นนั้นนั้นแล จัดเป็นหानภาคียศีล ส่วนภิกษุใดในศาสนานี้ เป็นผู้พอใจอยู่ด้วยศีลสมบัติ ไม่ทำความพอใจให้เกิดขึ้นในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ ศีลของภิกษุนั้นผู้ยินดีเฉพาะเพียงแค่นี้ ไม่พยายามเพื่อบรรลุสูงขึ้นไป จัดเป็นฐิติภาคียศีล อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ยังพยายามเพื่อดีดองการสมาธิต่อไปอีก ศีลของภิกษุนั้น จัดเป็นวิเสสภาคียศีล อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ ไม่ยินดีอยู่แต่เฉพาะแค่นี้สมบัติ ย่อมประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งนิพพิทา คือวิปัสสนาต่อไป ศีลของภิกษุนั้น จัดเป็นนิพเพธภาคียศีล

ศีล ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นหานภาคียศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๒

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ลิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุ และลิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุเหล่านั้นจะต้องรักษา นอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกษุศีล** ลิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุณี และลิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุณีจะต้องรักษา นอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกษุณีศีล** ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและสามเณรี ชื่อว่า **อนุปสัมปन्नศีล** ลิกขาบท ๕ ประการด้วยอำนาจแห่งนิจศีล หรือในเมื่อมีความอุตสาหะ ก็ลิกขาบท ๑๐ ประการ และลิกขาบท ๘ ประการด้วยสามารถองค์แห่งอุโบสถ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **คหฺณฐศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นภิกษุศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๓

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ การไม่ล่วงละเมิด (เบญจศีล) ของพวกมนุษย์ชาวอุตรกุรุทวีปทั้งหลาย จัดเป็น **ปกติศีล** จาริต ประเพณีในขอบเขตของตน ๆ ของตระกูลของตำบลและของลัทธิเดียรฉัตรทั้งหลาย จัดเป็น **อาจารย์ศีล** ศีลพระมารดาของพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้ว่า “อานนท์ ในกาลใดพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดา ความพอพระทัยในบุรุษอัน ประกอบด้วยกามคุณ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระมารดาพระโพธิสัตว์”^๑ ดังนี้ ศีลนี้จัดเป็น **ธัมมตาศีล** หนึ่ง ศีลในชาตินั้น ๆ ของจำพวกสัตว์ผู้บริสุทธิ เช่นพระมหากัสสปะ เป็นต้นและของพระโพธิสัตว์ จัดเป็น **ปุพพเหตุกศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปกติศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๔

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลใดที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่า “ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้สำรวมด้วยความสังวรคือปาติโมกข์ ถึงพร้อม ด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย”^๒ ศีลนี้ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรศีล**

อนึ่ง ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ยึดถือ ซึ่งนิमित ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ อกุศลบาปธรรมทั้งหลายคืออภิชณาและโทมนัส ย่อมไม่ไหลไปสู่ภิกษุนั้นผู้ไม่สำรวมซึ่งจักขุนทรีย์เพราะมีจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ เราย่อม ปฏิบัติเพื่อสังวรซึ่งจักขุนทรีย์นั้น ย่อมรักษาซึ่งจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสังวรใน จักขุนทรีย์, ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว...ได้ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว...ได้ลิ้มรสด้วยชีวหา แล้ว...ได้สัมผัสโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว...ได้รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้วย่อมไม่ยึดถือ ซึ่งนิमित...ย่อมถึงความสังวรในมโนทรี” ฉะนี้ ศีลนี้จัดเป็น **อินทริยสังวรศีล**

๑ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๑/๑๒, ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๐๓/๒๓๘

๒ ที. ส. (ไทย) ๘/๑๙๓/๖๕, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕

อนึ่ง การวิวัตติจากมิจฉาอาชีพนันใด ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิด ซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจ แห่งบาปกรรมทั้งหลายมีอาทิตยนี้ คือ “การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำ นิमित การด่าแข่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ” นี้จัดเป็น **อาชีวะปาริสุทธิศีล**

การบริโภคนัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิตยว่า “ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยจิวร เพียงเพื่อกำจัดเสียดซึ่งความเย็น...”^๑ ฉะนั้น จัดเป็น **ปัจเจกสันนิสสิตศีล**

อธิบายปาติโมกขสังวรศีล

[๑๔] ในปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นนั้น มีกถาวินิจฉัยพร้อมทั้งการพรรณนา ตามลำดับ บทจำเดิมตั้งแต่ต้น ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อิธ** หมายความว่าในศาสนานี้ บทว่า **ภิกขุ** ได้แก่กุลบุตรผู้บวชด้วย ศรัทธา ที่ได้ไภวารว่าอย่างนั้น เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสารอย่างหนึ่ง เพราะเป็นผู้ใช้ ผ้าที่ถูกทำลายแล้วเป็นต้นอย่างหนึ่ง บทว่า **ปาติโมกข** ในคำว่า สำรวมแล้วด้วย สังวรคือปาติโมกข์นี้ ได้แก่ศีลอันเป็นสิกขาบท จริงอยู่ ศีลอันเป็นสิกขาบทนั้น เรียกว่า **ปาติโมกข** เพราะคุ้มครองรักษาภิกษุ นั้น คือปลดเปลื้องภิกษุผู้รักษาศีลนั้นให้ หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบายเป็นต้น ความระวัง ชื่อว่า **ความสังวร** ความสังวรนี้ เป็นชื่อของการไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางกายและเกิดทางวาจา ความ สังวรคือปาติโมกข์ ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** เป็นผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์นั้น ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรสุโต** อธิบายว่า ผู้สำรวม คือผู้เข้าถึง ได้แก่ผู้ประกอบด้วย สังวร คือปาติโมกข์ บทว่า **วิหริติ** หมายความว่า ยังอัตภาพให้เป็นไปอยู่ (คืออยู่ด้วย อิริยาบถ ๔)

อรรถาธิบายของบทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร** เป็นต้น ฟังทราบ โดยนัยอันมาแล้วในพระบาลีนั้นเกี่ยว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังต่อไปนี้ :-

๑ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒, อญ. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๙

พระบาลีแสดงอาจารย์และโคจร

บทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร** ไซ้ความว่า อาจารย์มีอยู่ อนุจารย์มีอยู่

อนุจารย์

ในอาจารย์และอนุจารย์นั้น **อนุจารย์** เป็นอย่างไร ?

ความสว่างละเมียดที่เกิดทางกาย ความสว่างละเมียดที่เกิดทางวาจา ความสว่างละเมียดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า **อนุจารย์** แม้ความทุกศีลทุก ๆ อย่าง ก็ชื่อว่า **อนุจารย์** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้, ผลไม้, แบ่งเครื่องสنان และไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง (คือพูดจริงบ้างไม่จริงบ้าง สุก ๆ ดิบ ๆ เหมือนแกงถั่ว) ด้วยความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหา อย่างใดอย่างหนึ่ง การสำเร็จความเลี้ยงชีพนี้ เรียกว่า **อนุจารย์**

อาจารย์

ในอาจารย์และอนุจารย์นั้น **อาจารย์** เป็นอย่างไร ?

ความไม่สว่างละเมียดที่เกิดทางกาย ความไม่สว่างละเมียดที่เกิดทางวาจา ความไม่สว่างละเมียดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่สว่างละเมียดนี้ เรียกว่า **อาจารย์** แม้สังวรคือศีลทั้งหมดก็เรียกว่า **อาจารย์** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้, ผลไม้, แบ่งเครื่องสنانและไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง ด้วยความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้างหรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหาอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง การไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพนี้ เรียกว่า **อาจารย์**

บทว่า **อโคจร** ไซ้ความว่า โคจรมีอยู่ อโคจรมีอยู่

อโคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **อโคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง มีหญิงหม้าย, สาวเทื่อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้อยู่คลุกคลีกับ

พระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร แหละหรือ ย่อมล้องเสพคบหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ตระกูลที่ไม่เลื่อมใส ตระกูลที่มีได้เตรียมตั้งเครื่องตีมิไว้ ตระกูลที่ดำที่บริภาษ ตระกูลที่ไม่ใคร่ประโยชน์ ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลที่ไม่ใคร่ความผาสุก ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อโคจร**

โคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **โคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้ไม่มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่มีหญิงหม้าย, สาวเทื่อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยความคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร แหละหรือ ย่อมล้องเสพคบหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลมีศรัทธา ตระกูลเลื่อมใส ตระกูลเตรียมตั้งเครื่องตีมิไว้ ตระกูลรุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสดร์ ตระกูลฟุ้งตลบไปด้วยกลิ่นธูป ตรีโคจรประโยชน์ ตระกูลใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลใคร่ความผาสุก ตระกูลใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **โคจร**

ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารย์และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดังอรรถาธิบายมา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารย์โคจร-สมฺปนฺโน** แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจร^๑ ฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ในอธิการแห่ง **ปาดิโมกขสังวรศีล** นี้ นักศึกษาพึงทราบอาจารย์และโคจร แม้โดยนัยดังจะพรรณนาต่อไปนี้

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๓-๕๑๔/๓๘๗-๓๘๘

อนาจารทางกาย

ก็แหละ **อนาจาร** มี ๒ ประการ คือ อนาจารทางกาย ๑ อนาจารทางวาจา ๑

ใน ๒ ประการนั้น **อนาจารทางกาย** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิคุบางรูปในศาสนานี้ แม้เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่ทำความเคารพ ยืนเบียดบ้าง นั่งเบียดบ้าง ซึ่งภิคุทั้งหลายชั้นเถระ ยืนข้างหน้าบ้าง นั่งข้างหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพุดบ้าง กวักมือพุดบ้าง เมื่อภิคุทั้งหลายชั้นเถระเดินไม่สวมรองเท้า ก็เดินสวมรองเท้า เมื่อภิคุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ ณ ที่จงกรมต่ำ ไพล่ไปเดินบนที่จงกรมสูง เมื่อภิคุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ไพล่ไปเดินจงกรมเสียบนที่จงกรม ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรกบ้าง ซึ่งภิคุทั้งหลายชั้นเถระ ย่อมกีดกันแม้พวกภิคุใหม่ด้วยอาสนะ แม้อยู่ในเรือนไฟ ไม่อาปุจฉาภิคุทั้งหลายชั้นเถระ ก็ใส่พื้น ปิดประตู แม้ ณ ที่ทำน้ำ ก็ลงเบียดภิคุทั้งหลายชั้นเถระ ลงไปข้างหน้าเสียบ้าง สรงเบียดบ้าง สรงอยู่ข้างหน้าบ้าง ขึ้นเบียดบ้าง ขึ้นไปข้างหน้าบ้าง แม้เมื่อเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินเบียดภิคุทั้งหลายชั้นเถระบ้าง เดินไปข้างหน้าบ้าง และเดินแซงไปข้างหน้า ๆ ของภิคุทั้งหลายชั้นเถระ แม้ ณ ห้องลับและห้องปิดบังสำหรับตระกูลทั้งหลายที่กุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายพากันนั่งเล่นเช่นนั้น เธอก็จุ่มเข้าไปลูบคลำศีรษะเด็กบ้าง อันว่าพฤติกรรมเช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางกาย**

อนาจารทางวาจา

ในอนาจาร ๒ ประการนั้น **อนาจารทางวาจา** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิคุบางรูปในศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วก็ไม่ทำความเคารพ ไม่อาปุจฉาภิคุทั้งหลายชั้นเถระ พุดธรรม วิสัชนาปัญหา แสดงพระปาติโมกข์ ยืนพุดบ้าง กวักมือพุดบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้ว ย่อมพาลมพุดกับสตรีบ้าง กับกุมารีบ้าง อย่างนี้ว่า “คุณโยมผู้มีชื่ออย่างนี้ มีนามสกุลอย่างนี้ มีอะไรไหม ? มีข้าวยาคุณไหม ? มีข้าวสวยไหม ? มีของเคี้ยวไหม ? อาตมาจักดื่มอะไร ? จักเคี้ยว

อะไร ? จักฉันอะไร ? คุณโยมจักถวายอะไรแก่อาตมาหรือ ?” อันว่าพฤติกรรมของภิกษุนี้เช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางวาจา**^๑

ส่วน **อาจารย์** นักศึกษาพึงทราบด้วยสามารถข้อความอันตรงกันข้ามกับ **อนาจาร** นั้นเกิด

อาจารย์ตามนัยแห่งอรรถกถา

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความเคารพ มีความเคารพ สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตปปะ นุ่งสบงห่มจีวรเรียบร้อย มีการเดินหน้าถอยหลัง มีการเหยี้ยวไป แลมา มีการคู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส มีจักขุทอดลงประมาณชั่วแอก มีอิริยาบถเรียบร้อย รักษาทวารในอินทรี ๖ รู้จักประมาณในโภชนะ หมั่นประกอบความเพียร ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มกน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลี พรารภความเพียร มีปกติทำความเคารพในอาภิสมาจาริกศีลทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยการทำความเคารพ ในบุคคลผู้อยู่ในฐานะแห่งความเคารพ พฤติกรรมของภิกษุนี้เช่นนี้ เรียกว่า **อาจารย์**

นักศึกษานักศึกษาพึงทราบ **อาจารย์** อันเป็นประการแรก ด้วยประการดังพรรณนามานี้

โคจร ๓ อย่าง

ส่วน **โคจร** มี ๓ อย่าง คือ อุปนิสสยโคจร ๑ อารักขโคจร ๑ อุปนิพันธโคจร ๑

อุปนิสสยโคจร

ในโคจร ๓ อย่างนั้น **อุปนิสสยโคจร** เป็นอย่างไร ?

กัลยาณมิตร ซึ่งประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ที่ภิกษุพึงฟังแล้ว ย่อมได้ฟัง พุทธวจนะที่ยังไม่เคยฟัง ย่อมทำพุทธวจนะที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ย่อมสิ้นความสงสัย ย่อมทำทฤษฎีให้ถูกต้อง ย่อมทำจิตใจให้เลื่อมใส^๒ แหะหรือ กัลยาณมิตรผู้

๑ พุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๑

๒ อ. ป. ญ. ก. (ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔

ภิกษุศึกษาสำเนียงตามอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะและปัญญา
กัลยาณมิตรนี้ เรียกว่า **อุปนิสสยโคจร**

อารักขโคจร

อารักขโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ทอดสายตาลงมองดู
ประมาณชั่วแอก เดินไปอย่างสำรวม ไม่เหลียวดูพลข้าง ไม่เหลียวดูพลม้า ไม่เหลียว
ดูพลรถ ไม่เหลียวดูพลเดินเท้า ไม่เหลียวดูสตรี ไม่เหลียวดูบุรุษ ไม่แหงนขึ้นข้างบน
ไม่เหลียวลงข้างล่าง ไม่เดินมองทิศใหญ่ทิศน้อย พุทธการณของภิกษุนั้นเช่นนี้
เรียกว่า **อารักขโคจร**

อุปนิพันธโคจร

อุปนิพันธโคจร เป็นอย่างไร?

คือ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ผูกจิตไว้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ก็โคจรของภิกษุได้แก่อะไร ? ได้แก่วิสัยอันเป็นสมบัติของ
พุทธบิดาของตน คือ สติปัฏฐาน ๔ นี้เรียกว่า **อุปนิพันธโคจร**^๑

ภิกษุเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว
เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารย์และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดัง
อรรถาธิบายมา แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารย์โคจรสมบุโณ**
แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจร ฉะนี้

คำว่า **มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย** คือมีปกติเห็นภัยในโทษ
ทั้งหลายมีประมาณเล็กน้อย อันต่างด้วยโทษ เช่น การต้องอาบัติเสขียวัตถ์โดยไม่ได้
จงใจและเกิดอกุศลจิตเป็นต้น

๑ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๓/๒๑๘

คำว่า **สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย** ความว่า ศीलอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะฟังศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ศीलนั้นทั้งหมดเธอถือเอามาศึกษาสำเหนียกอยู่โดยความเคารพ

นักศึกษ่าฟังทราบว่ำ **ปาติโมกขสังวรศีล** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้วในบทว่ำ **ปาติโมกขสังวรสูโต** ที่แปลว่ำ ผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้ และด้วยเทศนาบุคคลลาธิฐานมีประมาณเท่านี้ ส่วนบทว่ำ **อาจารย์โคจรสมปนฺโน** ที่แปลว่ำ ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อทรงแสดงถึงข้อปฏิบัติโดยประการที่ศีลนั้นทั้งหมดจะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติ

อธิบายอินทริยสังวรศีล

[๑๕] ก็แหละ ในอินทริยสังวรศีลที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งปาติโมกขสังวรศีล โดยนัยมีอาทิว่ำ **ภิกษุณั้นเห็นรูปด้วยจักขุ** ดังนี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่ำ **ภิกษุณั้น** ได้แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล คำว่ำ **เห็นรูปด้วยจักขุ** อธิบายว่ำ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญานอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้ไวยาหารว่ำ จักขุด้วยอำนาจแห่งเหตุ ส่วนท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่ำ จักขุเห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักขุ แต่เพราะทวารกับอารมณ์กระทบกันบุคคลจึงเห็นรูปได้ด้วยจิตซึ่งมีจักขุปสาทเป็นวัตถุ ก็แหละ การพูดที่ประกอบด้วยเหตุเช่นนี้ ย่อมมีได้เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่ำ **คนยิงด้วยธนู** เพราะฉะนั้นอรรถาธิบายในคำว่ำ เห็นรูปด้วยจักขุนี้ ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญานนั้นเทียว

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งนิมิต** อธิบายว่ำ ไม่ยึดถือซึ่งนิมิตว่ำเป็นหญิงเป็นชายหรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีนิมิตสวयงาม เป็นต้น หยุดอยู่เพียงแคเห็นเท่านั้น

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ** อธิบายว่ำ ไม่ยึดถือซึ่งอาการอันต่างด้วยมือ, เท้า, การยิ้ม, การหัวเราะ, การพูดและการเหลียวแล เป็นต้น ซึ่งได้ไวยาหารว่ำ **อนุพยัญชนะ** เพราะกระทำความปรากฏ โดยเป็นที่ปรากฏเนื่อง ๆ ของกิเลสทั้งหลายอาการใดปรากฏในสรีระนั้น ก็ถือเอาเพียงอาการนั้น เหมือนพระมหาตีสสเถระผู้อยู่ที่เจตียบรรพต

เรื่องพระมหาตีสเถระ

ได้ยินว่า ขณะเมื่อพระเถระจากเจติยบรรพตมายังเมืองอนูราชบุรี เพื่อเที่ยวบิณฑบาตนั้น ยังมีหญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง เกิดทะเลาะกับสามีแล้วประดับตกแต่งตนอย่างสวยงามเป็นเสมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนูราชบุรีไปแต่เช้ามืดทีเดียว เมื่อเดินไปเรือนญาติ ได้พบพระเถระเข้าในระหว่างทางพอดี เกิดมีจิตวิปลาสขึ้น จึงหัวเราะเสียวอย่างดัง พระเถระมองดูด้วยคิดว่า นี้อะไรกัน แล้วได้อสุภสังญญากัมมัฏฐานที่กระดุกฟันของหญิงนั้น เลยได้บรรลุพระอรหัต ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พระเถระนั้นเห็นกระดุกฟันของหญิงสะใภ้แล้วก็ระลึกขึ้นได้ซึ่งอสุภสังญญากัมมัฏฐานที่ตนเคยได้มาแล้วในกาลก่อน ได้บรรลุแล้วซึ่งพระอรหัตทั้งยี่น ณ ที่ตรงนั้นนั้นเทียว ฝ่ายสามีของนางตามหาไปโดยทางนั้นเห็นพระเถระเข้า จึงเรียนถามว่า “ท่านขอรับ ท่านเห็นสตรีอะไร ๆ บ้าง ไหม ?” พระเถระได้ตอบกับชายสามีนั้นว่า “จะเป็นหญิงหรือเป็นชายเดินไปทางนี้ อาตมาไม่ทราบแต่ว่าโครงกระดูกนี้เดินไปในทางใหญ่” ฉะนี้

ในคำว่า **ยตุวาทิกรณเมณิ** เป็นต้น มีอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีอภิขมา เป็นต้นเหล่านี้พึงไหลไป คือพึงติดตามไปซึ่งบุคคลนี้ผู้ไม่ปิดซึ่งจักขุนทรีย์ด้วยบานประตูคือสติ คือไม่ได้ปิดจักขุทวาร เพราะการไม่สังวรจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ คือเพราะเหตุแห่งไม่สังวรจักขุนทรีย์ใด

คำว่า **ยอมปฏิบัติเพื่อสังวรจักขุนทรีย์นั้น** ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดซึ่งจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ และเมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **รักษาจักขุนทรีย์บ้าง ถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์บ้าง**

สังวรอสังวรไม่มีที่จักขุนทรีย์

ในคำว่า ย่อมถึงซึ่งความสังวรในจักขุนทรีย์นั้น อันที่จริง ความสังวรหรือความไม่สังวร ย่อมไม่มีที่จักขุนทรีย์ดอก ความมีสติหรือความเปลอสติก็ทำได้บังเกิดขึ้น เพราะอาศัยจักขุประสาทไม่ ก็แต่ว่า กาลใดอารมณ์คือรูปมาสู่คลองจักขุ (รูปกระทบตา) กาลนั้นเมื่อ **ภวังคจิต** เกิดดับ ๒ ครั้ง **กิริยามโนธาตุ** (หมายเอาปัญญาทวาราวัชชนจิต) เกิดขึ้น ทำอวัชชนกิจ (กิจคือการนึกเอารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไปแต่นั้น **จักขุวิญญาณจิต** เกิดขึ้น ทำทัสสนกิจ (กิจคือการเห็นรูป) ให้สำเร็จแล้ว

ก็ดับไป แต่นั้น **วิปากมโนธาตุ** (หมายเอาสัมปฏิจฉันนจิต) เกิดขึ้น ทำปฏิจฉันนกิจ (กิจคือการรับเอารูปารมณ) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ** (หมายเอาสันตிரณจิต) เกิดขึ้น ทำสันตிரณกิจ (กิจคือการพิจารณารูปารมณ) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ** (หมายเอามโนทวาราวชชนจิต) เกิดขึ้น ทำโฏฐัพพนกิจ (กิจคือการตัดสินรูปารมณ) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ลำดับต่อจากกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้น **ชวันจิต** ก็แล่นไป ๗ ขณะ^๑

สังวรและอสังวรมีขณะแห่งชวันจิต

แม้ในสมัยเหล่านั้น สังวรก็ดี อสังวรก็ดี ย่อมไม่มีในภวังคสมัยนั้นเทียว ย่อมไม่มีในอ่าวชชนสมัยเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งเช่นกัน แต่ถ้าว่า ความทุกุศล ความผลอสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในขณะแห่งชวันจิต **อสังวรก็ย่อมมีได้** แลหะอสังวรนั้นเมื่อมีอยู่โดยทำนองนี้ ท่านเรียกว่า **ความไม่สังวรในจักขุทริย์**

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า เมื่ออสังวรนั้นมี แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตทั้งหลายมีอ่าวชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันไม่รักษาแล้วตลอดแถว

ข้อความที่กล่าวนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนประตูเมือง ๔ ประตู ไม่ได้ปิด ถึงจะปิดประตูเรือน, ยุ้งฉางและห้องหับอันเป็นภายในอย่างเรียบร้อยแล้วก็ตาม แม้ถึงกระนั้นก็ชื่อว่าไม่รักษาไม่คุ้มครองสิ่งของทั้งมวลอันอยู่ภายในเมืองนั้นเทียว เพราะเหตุว่าโจรทั้งหลายเข้าไปทางประตูเมืองแล้วจะทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้อยู่ฉันใด เมื่อโทษทั้งหลายมีความทุกุศลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ชวันะ ครั้นความไม่สังวรมีอยู่ที่ชวันะนั้น แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอ่าวชชนะเป็นต้นก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษาแล้ว ฉะนั้นเหมือนกัน

๑ นี้คือลำดับแห่งวิถีจิตที่เกิดขึ้นในทางจักขุทวารเป็นธรรมเนียม ต้องเรียนพระอภิธรรมประกอบด้วย จึงจะเข้าใจแจ่มชัด สำหรับผู้เรียนพระอภิธรรมแล้ว แม้จะไม่แปล พอได้ยินศัพท์ก็เข้าใจได้ เช่นคำว่า อ่าวชชนกิจ ทัสสนกิจ และกิริยามโนธาตุ วิปากมโนธาตุ เป็นต้น

แต่เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** นั้น แม้ทวารก็ชื่อว่า เป็นอันรักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันรักษาแล้วเช่นกัน

ที่กล่าวนี้เปรียบเทียบอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูเมืองปิดแล้ว ถึงเรือนทั้งหลายที่อยู่ภายในเมืองเป็นต้นมิได้ปิดประตู แม้ถึงกระนั้น ก็ได้ชื่อว่ารักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้ว ซึ่งสิ่งของทั้งหมด ที่มีอยู่ภายในเมืองนั้นแล เพราะเหตุว่า เมื่อปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูแล้ว โจรทั้งหลายย่อมเล็ดลอดเข้าไปไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** แม้ทวารก็ชื่อว่ารักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันรักษาแล้ว ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดังบรรยายมา แม้ถึงความสังวรจะเกิดขึ้นอยู่ที่ขณะแห่ง **ชวนะ** ท่านก็กล่าวว่า **ความสังวรในจักขุนทรีย์** ฉะนี้

แม้ในคำทั้งหลาย มีคำว่า **ฟังเสียงด้วยโสตะ** เป็นต้น ก็มีอรรถาธิบายโดยทำนองเดียวกันนี้นั้นเทียว

นักศึกษาพึงทราบว่ เมื่อว่าโดยย่อแล้ว **อินทรีย์สังวรศีล** นี้ มีอันเว้นจากการยึดถือซึ่งนิमित อันเป็นที่ตามผูกพันแห่งกิเลสในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้

อธิบายอาชีวะปาริสุทธิศีล

[๑๖] บัดนี้ จะอรรถาธิบายในอาชีวะปาริสุทธิศีล ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอินทรีย์-สังวรศีล ต่อไปดังนี้

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ ซึ่งทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ** อธิบายว่า ด้วยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการเหล่านี้ ซึ่งทรงบัญญัติไว้ดังนี้

๑. ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว ย่อมพุดอวด อุตริมนุสสธรรม คือธรรมอันยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ อันไม่มีจริงอันไม่เป็นจริง เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาราชิก

๒. ภิกษุทำการชกส้อม (ให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน) เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ภิกษุพูดไ้กว่า ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ ดังนี้ เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ เมื่อยังยืนยืนอยู่ ต้องอาบัติ ฤกษ์จัจฉัย

๔. ภิกษุไม่ได้ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีวะ เป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาจิตตีย์

๕. ภิกษุณีไม่ได้ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีวะ เป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ

๖. ภิกษุไม่ได้ต้องอาพาธ ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีวะ เป็นเหตุ เพราะมีอาชีวะเป็นตัวการ ต้องอาบัติทุกกฏ

บาปธรรม ๕ อย่างในพระบาลี

ในปาปธรรมมีการหลอกลวงเป็นต้น มีพระบาลี ดังต่อไปนี้ :-

๑. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การหลอกลวง** เป็นอย่างไร ?

การสยิวหน้า กิริยาสยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่ หลอกลวง ด้วยกุหนวัตต์คือการแสวงเสพปัจจัย ๔ หรือด้วยการพูดกระซิบ หรือการ สยิวหน้า กิริยาสยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่าแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัย ลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนา ครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การหลอกลวง**

๒. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การพูดเลาะเล็ม** เป็นอย่างไร ?

การพูดทัก การพูดอวด การพูดเอาใจ การพูดยกยอ การพูดยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น การพูดยกตน การพูดยกตนให้หนักขึ้น การพูดให้รักอย่างพรั้มเพรีอ การพูดลดตนลง การพูดเหมือนแกงถั่ว การพูดรับเป็น พี่เลี้ยงเด็ก แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามกผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การพูดเลาะเล็ม**

๓. ในบาปกรรมเหล่านั้น **การกระทำนิมิต** เป็นอย่างไร ?

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิต การกระทำนิมิต คำพูดเป็นปัจจัย คำพูดเป็นนัย การพูดกระซิบ การพูดเลียบเคียง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัย ลากสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามกผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การกระทำนิมิต**

๔. ในบาปกรรมเหล่านั้น **การด่าแข่ง** เป็นอย่างไร ?

การพูดด่า การพูดข่ม การพูดครหา การพูดสาด การพูดสาดหนักขึ้น การพูดติเตียน การพูดติเตียนหนักขึ้น การพูดให้ร้าย การพูดให้ร้ายหนักขึ้น การนำโทษไปโทษทนา การพูดให้โทษลับหลัง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัย ลากสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การด่าแข่ง**

๕. ในบาปกรรมเหล่านั้น **การแสวงหาลาภด้วยลาภ** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุผู้อิงอาศัยลากสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นำเอาอาภิสที่ได้แล้วจากตระกูลนี้ไปที่ตระกูลโน้น หรือนำเอาอาภิสที่ได้แล้วที่ตระกูลโน้นมาที่ตระกูลนี้ การเสาะหา การซอกหา การแสวงหา กิริยาเสาะหา กิริยาซอกหา กิริยาแสวงหา ซึ่งอาภิสเห็นปานฉะนี้ อันใด นี้เรียกว่า **การแสวงหาลาภด้วยลาภ^๑**

อธิบายความพระบาลี

[๑๗] ก็แหละ อรรถาธิบายความแห่งพระบาลีนี้ นักศึกษาพึงทราบดังจะบรรยายต่อไปนี้ :-

๑ อภ.วิ. (ไทย)๓๕/๘๖๑-๘๖๕/๕๕๓-๕๕๔

๑. ในกุหนนิเทศ

ฟังทราบบรรดาธิบายในกุหนนิเทศเป็นประการแรกดังนี้ คำว่า **ผู้อิงอาศัยลามก** **สักการะและความสรรเสริญ** ความว่า ผู้อิงอาศัยคือปรารถนาลามกสักการะและชื่อเสียง คำว่า **ผู้มีความปรารถนาลามก** คือมีความใคร่ที่จะแสดงถึงคุณอันไม่มีอยู่ คำว่า **ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว** คือผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว คือเข้าประทุษร้ายแล้ว

ต่อแต่นี้ไป โดยเหตุที่กุหนวัตถุ ๓ อย่างมาในคัมภีร์มหานิทเทศ โดยแยกเป็น กุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย, กุหนวัตถุคือการกระซิบและกุหนวัตถุคือการอาศัยอิริยาบถ ฉะนั้น เพื่อที่จะแสดงกุหนวัตถุแม้ ๓ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงปรารภคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **ปัจจุยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา** ที่แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุคือการแสวงเสพปัจจัย ๔ หรือการทำให้พิศวงด้วยการปฏิเสธ เพราะเป็นผู้อาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาลามก เมื่อถูกคหบดีทั้งหลายนิมนต์ด้วยปัจจัยทั้งหลายมีจิวร เป็นต้น ทั้ง ๆ ที่ตนมีความต้องการปัจจัยนั้นอยู่ และด้วยหยั่งรู้ถึงคหบดีเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธา ตั้งมั่นในตนแล้ว เมื่อเขาพูดว่า “โอ! พระผู้เป็นเจ้ามีกนน้อย ไม่ต้องการที่จะรับปัจจัยอะไร ๆ ถ้าหากว่า พระผู้เป็นเจ้าจะพึงรับปัจจัยอะไร ๆ แม้สักเล็กน้อย ก็จงเป็นอันเราทั้งหลายได้ดีแล้วหนอ” ดังนี้แล้ว จึงพากันน้อมปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้นที่ประณีต ๆ มาด้วยอุบายวิธีมีประการต่าง ๆ เธอจึงรับโดยทำให้รู้ความประสงค์ที่จะอนุเคราะห์เขาเหล่านั้นเท่านั้น ตั้งแต่นั้น ก็เป็นเหตุให้เขาน้อมนำมาด้วยปัจจัยทั้งหลายแม้เป็นเล่มเกวียน ๆ การทำให้พิศวงทำนองนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นกุหนวัตถุ คือการแสวงเสพปัจจัยประการหนึ่ง ในบรรดากุหนวัตถุ ๓ ประการนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์มหานิทเทศ

(๑) กุหนวัตถุคือการแสวงเสพปัจจัย

กุหนวัตถุคือการแสวงเสพปัจจัย เป็นอย่างไร ?

ในศาสนา นี้ คหบดีทั้งหลายนิมนต์ภิกษุด้วยจิวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร ภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการจิวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวารอยู่ เพราะอาศัยความอยากได้ให้ยิ่งขึ้น จึงบอกปิดจิวร บอกปิดบิณฑบาต

บอกปิดเสนาสนะ บอกปิดคิลานปัจฉยเภสัชบริขาร เธอพรรณนาอย่างนี้ว่า “ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยจีวรที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้งแล้ว จากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากร้านตลาดบ้าง มาทำผ้าสังฆาฏิครอง นี่เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับบิณฑบาตที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยคำข้าวที่ทำให้เป็นก้อน ซึ่งได้มาด้วยภิกขาจารวัตร นี่เป็น การสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับเสนาสนะที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงอยู่โคนต้นไม้พึงอยู่ป่าช้าหรือพึงอยู่กลางแจ้ง นี่เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับคิลานปัจฉยเภสัชบริขารอันมีค่ามาก การที่สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือด้วยชิ้นส่วนแห่งผลสมอ นี่เป็นการสมควร” อาศัยเหตุนี้ เธอจึงครองจีวรปอน ๆ ฉันทบิณฑบาตเลว ๆ เสพเสนาสนะอย่างมัวหมอง เสพคิลานปัจฉยเภสัชบริขารอย่างถูก ๆ คหบดีทั้งหลายจึงรู้จักเธอเหล่านั้นทำนองนี้ว่า “สมณะนี้ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลี ปรารถนาความเพียร มีวาตะ กำจัดกิเลส” จึงนิมนต์เธอด้วยจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจฉยเภสัชบริขาร เธอจึงสาธยาย ดังนี้ว่า “กุลบุตร ผู้มีศรัทธาย่อมจะประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งวัตถุ ๓ ประการ คือ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งศรัทธา ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งเครื่องไทยธรรม ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งทักษิณียบุคคลทั้งหลาย ๑ ท่านทั้งหลายมีศรัทธานี้อยู่แล้ว เครื่องไทยธรรมก็มีอยู่ และอาตมาก็ เป็นปฏิคาหกด้วย ถ้าอาตมาจักไม่รับ ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้เสื่อมจากบุญไปเสียด้วยอาการอย่างนี้ อาตมาไม่ต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่ที่รับไว้ก็เพื่อจะอนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น” อาศัยเหตุนี้เธอจึงรับจีวรบ้าง บิณฑบาตบ้าง เสนาสนะบ้าง คิลานปัจฉยเภสัชบริขารบ้าง ไว้อย่างละมาก ๆ การสยั้วหน้า กิริยาสยั้วหน้า การหลอกหลวง กิริยาหลอกหลวง ภาวะที่หลอกหลวง เห็นปานจะนี้อันใด นี้เรียกว่า **กุหนวัตถุคือการสร้างเสพปัจจัย**^๑

๑ ชุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

(๒) กุหนวัตตคือการพูดกระซิบ

อนึ่ง การทำให้เกิดพิศวงด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาที่แสดงถึงการได้บรรลุ อุดริมนุสสรธรรมของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้นแล นักศึกษาพึงทราบว่ กุหนวัตตคือการพูดกระซิบ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

กุหนวัตตคือการพูดกระซิบ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนา ครอบงำแล้ว มีความต้องการความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วย อาการอย่างนี้ แล้วจึงพูดถ้อยคำอิงอาศัยอริยธรรม คือพูดว่า “ภิกษุใดครองจีวร เห็นปานฉะนี้ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่” พูดว่า “ภิกษุใดใช้บาตร ใช้ถาด โลหะ ใช้กระบอกรองน้ำ ใช้ผ้ากรองน้ำ ใช้กุญแจ สวมรองเท้า คาดประคต ใช้สายโยกชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่” พูดว่า “พระอุปัชฌายะ พระอาจารย์ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร เป็นเพื่อนเห็น เป็นเพื่อนคบ เป็นสหาย เห็นปานฉะนี้ ๆ ของภิกษุใด, ภิกษุใด อยู่ในวิหาร ในโรงยาว ในปราสาท ในเรือนล้อ ในคูหา ในที่เรือน ในกระท่อม ใน เรือนยอด ในป้อม ในโรงกลม ในศาลายาว ในโรงประชุม ในมณฑป และในรุกขมูล ชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้น เป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่”

อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้น ตีหน้าอยู่อย่างยั้ง สยิวหน้า อย่างหนัก หลอกหลวงอย่างเจนจัด พูดเลาะเล็มอย่างคล่องแคล่ว ชอบสรรเสริญ ด้วยปาก ย่อมพูดถ้อยคำอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียด ปิดบัง ชั้นโลกุตตระ ประกอบ ด้วยความว่าง เช่นนั้นว่า สมณะนี้ได้วิหารสมบัติอันสงบเห็นปานฉะนี้ การสยิวหน้า กิริยาสยิวหน้า การหลอกหลวง กิริยาหลอกหลวง ภาวะที่หลอกหลวง เห็นปานฉะนี้ อันใด นี้เรียกว่า กุหนวัตตคือการพูดกระซิบ^๑

๑ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

(๓) กุหนวัตตุคืออิริยาบถ

อนึ่ง การทำให้พิศวงด้วยอิริยาบถที่กระทำเพื่อประสงค์สรรเสริญของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้นแล นักศึกษาพึงทราบว่ กุหนวัตตุที่อาศัยอิริยาบถเหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

กุหนวัตตุคืออิริยาบถ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความประสงค์ความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วยอาการอย่างนี้ แล้วประจงเดิน ประจงยืน ประจงนั่ง ประจงนอน ตั้งใจแล้วจึงเดิน ตั้งใจแล้วจึงยืน ตั้งใจแล้วจึงนั่ง ตั้งใจแล้วจึงนอน เดินทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นั่งทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นอนทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น ทำเป็นเหมือนเข้าฌานต่อหน้าคน^๑

การสยิวหน้า กิริยาสยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่า แห่งอิริยาบถ เห็นปานฉะนี้ นี้เรียกว่า **กุหนวัตตุคืออิริยาบถ**^๒

อธิบายศัพท์พระบาลี

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปจฺจยปฺปฏิเสวนสฺสุชาเตน** แปลว่า ด้วยกุหนวัตตุที่บัณฑิตกล่าวอย่างนี้ว่า การเสพปัจจัย อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ด้วยกุหนวัตตุคือการเสพปัจจัย บทว่า **สามนฺตชปฺปิเตน** แปลว่า ด้วยการพูดกระซิบ (พูดใกล้หู) บทว่า **อิริยาปถสฺสุ วา** แปลว่า หรือ...แห่งอิริยาบถ ๔ บทว่า **อฏฺฐรปนา** ความว่า การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่าไว้ด้วยความเอื้อเพื่อ บทว่า **รปนา** ได้แก่ อาการตั้งท่า บทว่า **สณฺรปนา** ได้แก่ การแต่งท่า อธิบายว่า การทำภาพให้เกิดความเลื่อมใส บทว่า **ภากุฏฺฐิกา** คือการกระทำ ความสยิวหน้าโดยแสดงถึงภาวะแห่งผู้เคร่งเครียดด้วยความเพียร อธิบายว่า เป็นผู้มีหน้ายูยี่ การกระทำ ความสยิวหน้าเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุุนั้นภิกษุนั้น ชื่อว่า **ภากุฏฺฐิโก** แปลว่า ผู้มีความสยิวหน้าเป็นปกติ ภาวะ

๑ คำว่า “อาปาถกชฺฌายี จ โหติ” นั้น ในมหานิทเทศเป็น “อาปาถกชฺฌายี ว โหติ” ตัดบทเป็น อิว เหมาะกว่า
๒ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๓/๒๖๒

แห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิวหน้าเป็นปกติ ชื่อว่า **ภากุญฺญิ** แปลว่า ภาวะแห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิวหน้าเป็นปกติ บทว่า **กุหนา** แปลว่า การหลอกลวง คือการทำให้พิศวง กิริยาเป็นไปแห่งการหลอกลวง ชื่อว่า **กุหายนา** แปลว่า กิริยาที่หลอกลวง ภาวะแห่งบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า **กุหิตตฺตํ** แปลว่า ภาวะของบุคคลผู้หลอกลวง

๒. ในลปนานิเทศ

ใน **ลปนานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การที่ภิกษุเห็นคนทั้งหลายพากันมาวัด แล้วรีบทักก่อนอย่างนี้ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พากันมาเพื่อต้องการอะไรหรือ? เพื่อจะนิมนต์ภิกษุทั้งหลายหรือ? ถ้าเช่นนั้นเชิญกลับไปเถิด อาตมาจะพาภิกษุทั้งหลายไปภายหลัง” ดังนี้ ชื่อว่า **อาลปนา** ที่แปลว่า การพูดทักก่อน อีกประการหนึ่ง การที่ภิกษุพูดเสนอตนเข้าไป ชักเข้าหาตนอย่างนี้ว่า “อาตมาชื่อติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชาโน้นและมหาอำมาตย์ของพระราชาโน้น ก็เลื่อมใสในอาตมา” ดังนี้ก็ชื่อว่า **อาลปนา** เมื่อภิกษุถูกถามแล้วพูดมีประการดังกล่าวมาแล้วนั้นแล ชื่อว่า **ลปนา** แปลว่า การพูดอวด การที่ภิกษุกลัวในอันที่คบหาดีทั้งหลายจะหน่ายห่าง จึงพูดเอาใจให้โอกาสเสียเรื่อย ๆ ชื่อว่า **สลลปนา** แปลว่า การพูดเอาใจ การที่ภิกษุพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า “ท่านกุฎุมพีก็ใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่” ดังนี้ ชื่อว่า **อุลลปนา** แปลว่า การพูดยกยอ การพูดยกให้สูงขึ้นโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมมูลปนา** แปลว่า การยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด คือพูดผูกพัน ให้หนัก ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า “อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้พวกท่านย่อมถวายนวทาน (ให้สิ่งของแรกเกิดขึ้นใหม่ ๆ) แต่บัดนี้ ทำไมจึง ไม่ถวายเป็นแล้ว” ทั้งนี้จนกว่าอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายจะกล่าวรับรองซึ่งคำมีอาทิว่า “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ พวกกระผมจักถวายเป็นอยู่ แต่ยังไม่ได้ออกกาล” ดังนี้ ชื่อว่า **อุนุหนนา** แปลว่า การพูดผูกมัด อีกประการหนึ่ง ภิกษุเห็นอ้อยในมือแล้วถามว่า “เอามาจากไหน อุบาสก?” เมื่อเขาตอบว่า “เอามาจากไร่อ้อย ขอรับ” จึงถามต่อไปว่า “อ้อยที่ไร่นั้นหวานไหม?” เมื่อเขาตอบว่า “ต้องเคี้ยวดูจึงจะทราบขอรับ” ภิกษุพูดต่อไปว่า “อุบาสก การที่ภิกษุจะพูดว่า ท่านทั้งหลายจงถวายเป็นอ้อยแก่ภิกษุ ดังนี้ หาสสมควรไม่ว่าง” การพูดผูกพันแม่ของ

ภิกษุผู้ปฏิบัติเสถียรอยู่เห็นปานจะนี้นั้น ชื่อว่า **อุขุนหนา** การพูดผูกมัดบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุขนหนา** แปลว่า พูดผูกมัดหนักขึ้น

บทว่า **อุกกาจนา** ความว่า การพูดยกตนอย่างนี้ว่า “ตระกูลนี้รู้จักแต่อาตมาเท่านั้น ถ้าไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็ถวายแต่อาตมาเท่านั้น” ดังนี้ ชื่อว่า **อุกกาจนา** แปลว่า การพูดยกตน อธิบายว่า พูดเชิดตน ก็แหละ ในบทนี้ นักศึกษาพึงนำเอาเรื่องของนางเตลกัณฐิกา มาเล่าประกอบด้วย อนึ่ง การพูดยกตนบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุกกาจนา** แปลว่า การพูดยกตนให้หนักขึ้น

การพูดให้เป็นที่รักอย่างพรั้มหรือไปอย่างเดียว โดยไม่แลเหลียวถึงความสมควรแก่สัจจะสมควรแก่ธรรมหรือไม่ ชื่อว่า **อนุปิยาภินิสา** แปลว่า การพูดให้รักอย่างพรั้มหรือความประพฤติดนตำ คือประพฤติดั้งตนไว้ต่ำ ชื่อว่า **จาฏุกมฺยุตา** การพูดลดตนเอง บทว่า **มุกฺคสุปฺยุตา** แปลว่า ความเป็นผู้ชวนกับแกงถั่ว อธิบายว่า เมื่อเขาแกงถั่วอยู่ ถั่วบางเมล็ดเท่านั้นจะไม่สุก ส่วนที่เหลือสุกหมด ฉนฺได ในถ้อยคำของบุคคลใด มีความจริงเป็นบางคำ เท่านั้น ส่วนคำที่เหลือเป็นคำพล่อย ๆ บุคคลนี้เรียกว่า **มุกฺคสุปฺโย** แปลว่า คนเหมือนแกงถั่ว ฉนฺนํ ภาวะแห่งบุคคลผู้เหมือนแกงถั่ว นั้น ชื่อว่า **มุกฺคสุปฺยุตา** แปลว่า ความเป็นคนพูดเหมือนแกงถั่ว บทว่า **ปาริภฺยุตา** แปลว่า ความเป็นผู้รับเป็นพี่เลี้ยง อธิบายว่า ภิกษุใดเลี้ยง คืออุ้มเด็กในตระกูลทั้งหลาย ด้วยสะเอวบ้าง ด้วยคอบ้าง เหมือนอย่างหญิงพี่เลี้ยง การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น ชื่อว่า **ปาริภฺยุ** ภาวะของการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า **ปาริภฺยุตา** แปลว่า ภาวะแห่งการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก

๓. ในเนमितติกทานิเทศ

ใน **เนमितติกทานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้คนอื่น ๆ หยั่งรู้ในอันจะถวายปัจจัย ชื่อว่า **นิमितฺต** การเห็นคนทั้งหลายถือของเคี้ยวเดินผ่านไป แล้วกระทำนิमितโดยนัยมีอาทิว่า “พวกท่านได้ของเคี้ยวอะไร” ดังนี้ ชื่อว่า **นิमितฺตกมฺม** แปลว่า การกระทำนิमित การพูดประกอบด้วยปัจจัย ชื่อว่า **โอกาส** แปลว่า การ

ประกาศความปรารถนาของตน การที่ภิกษุเห็นพวกเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง เมื่อเขาตอบว่า ลูกโคนม ขอรับ ดังนี้แล้ว จึงสั่งให้เด็กเหล่านั้น บอกแก่บิดามารดาให้ถวายน้ำนม โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ลูกโคเหล่านี้จะไม่ใช้ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนมพวกภิกษุก็จะได้น้ำนมกันบ้าง ดังนี้ชื่อว่า **โองาสกมม** แปลว่า การกระทำโองาส การพูดกระซิบใกล้ ๆ ชื่อว่า **สามนุตชปปา** ก็แหละในบทนี้ นักศึกษาควรนำเรื่อง **กฤษุปภิกษุ** มาเล่าประกอบด้วย

เรื่องกฤษุปภิกษุ

ได้ยินว่า ภิกษุกฤษุปะใครจะฉันอาหาร จึงเข้าไปในบ้านแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่บ้านเห็นเธอแล้วไม่ประสงค์จะถวายจึงพูดว่า “ข้าวสารไม่มี” ดังนี้แล้วพลงเดินไปเรือนคนคุ้นเคยกัน ทำเป็นเสมือนจะไปเอาข้าวสารมา ฝ่ายภิกษุเข้าไปในห้องเห็นอ้อยลำหนึ่งพึงอยู่ที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบบอยู่ที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มผ่าแเบะอยู่ในกระเช้า เห็นข้าวสารอยู่ในโถง เห็นเปรียงอยู่ในหม้อ แล้วจึงออกมานั่งรอรออยู่ หญิงแม่บ้านกลับมาถึงพูดว่า “ข้าวสารหาไม่ได้” ภิกษุพูดเปรยขึ้นว่า “อุบาสิกา อาตมาได้เห็นลางมาก่อนแล้วว่า วันนี้รักษาหารจักไม่สำเร็จ” หญิงแม่บ้านพูดว่า “เห็นลางอะไรเจ้าคะ” ภิกษุพูดต่อไปว่า “อาตมาได้เห็นงูเหมือนอ้อยที่พึงไว้ที่ซอกประตู คิดว่าจะดีมัน มองไปได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบบที่เก็บไว้ในภาชนะ เห็นพังพานที่งูถูกตีด้วยก้อนดินแล้วแผ่ออกเหมือนปลาเค็มที่แผ่แเบะเก็บไว้ในกระเช้า ได้เห็นเขี้ยวของมันเมื่องูทำท่าจะขบก้อนดินนั้น เหมือนข้าวสารที่อยู่ในโถง แต่นั้นได้เห็นน้ำลายเจือพิษกำลังไหลออกมาจากปากของมัน ซึ่งมีความโกรธจัด เหมือนเปรียงที่ใส่ไว้ในหม้อ” หญิงแม่บ้านคิดว่า “เราไม่อาจลวงภิกษุหัวโล้นได้แล้ว” จึงจำถวายอ้อยแล้วหุงข้าว ได้ถวายสิ่งทั้งปวงพร้อมด้วยเปรียง น้ำอ้อยงบบและปลาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

การพูดกระซิบใกล้ ๆ ด้วยประการดังกล่าวมา นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น **การพูดกระซิบ** การพูดอ้อมไปอ้อมมาโดยประการที่จะได้มาซึ่งปัจจัยนั้น ชื่อว่า **ปริกขา** แปลว่า การพูดเลียบเคียง ด้วยประการฉะนี้

๔. ในนิปเปสิกทานิเทศ

ใน **นิปเปสิกทานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การดำด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ ชื่อว่า **อกุโกสนา** การพูดข่ม ชื่อว่า **วรมุขนา** การพูดยกโทษโดยนัยมีอาทิว่า เป็นผู้ไม่ศรัทธา เป็นผู้ไม่เลื่อมใส ชื่อว่า **ครหณา** การพูดสาดด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายอย่ามาพูดอย่างนี้ ณ ที่นี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** การพูดสาดอันประกอบด้วยวัตถุประกอบด้วยเหตุโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมฺกฺเขปนา** อีกนัยหนึ่ง เห็นคนไม่ให้ทานแล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ! ท่านทานบติ ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** การพูดยกให้ดีขึ้นไปอีกอย่างนี้ว่า ท่านมหาทานบติ ชื่อว่า **สมฺกฺเขปนา** การพูดติเตียนอย่างนี้ว่า ชีวิตของคนนี้เขาชอบบริโภคพืชอะไรละ ชื่อว่า **ขิปนา** การพูดติเตียนหนักยิ่งขึ้นว่า ผู้ใดให้คำพูดว่าไม่มีแม่แก่คนทั้งปวงตลอดกาล เป็นนิตย์ ท่านทั้งหลายจะพูดปฏิเสธบุคคลผู้นี้ว่า ไม่ใช่ทายกได้อย่างไร ดังนี้ชื่อว่า **สํขิปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษ ชื่อว่า **ปาปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมฺปาปนา** การนำความเสียหายจากเรือนโน้นมาสู่เรือนนี้ จากบ้านโน้นสู่บ้านนี้ จากตำบลโน้นสู่ตำบลนี้ โดยหมายความว่า เขาจักให้แก่เราแม่เพราะกลัวต่อความเสียหายด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อวณฺณหาริกา** ต่อหน้าพูดดีลับหลัง พูดเสีย ชื่อว่า **ปรปฺปฏิจฺฉิมฺลิกิตา** จริงอยู่ การพูดเช่นนี้จะมีได้ก็แต่แก่คนที่ไม่อาจอยู่ ลู่หน้า สำหรับคนอยู่ลับหลังแล้วทำเป็นเหมือนจะกินเนื้อเอาที่เดียว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ปรปฺปฏิจฺฉิมฺลิกิตา** คำว่า **นี้เรียกว่าการดำแข่ง** ความว่า โดยที่ภิกษุนี้ย่อมกวาดล้างคุณความดีของผู้อื่นให้พังพินาศไป ดูกวาดล้างด้วยซีไม่ไผ่ อีกอย่างหนึ่ง โดยที่วาจานี้เป็นสิ่งที่บดป่นคุณความดีของผู้อื่นแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอม แสวงหาของหอม ฉะนั้น จึงเรียกว่า **นิปเปสิกิตา**

๕. ในนิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ

ใน **นิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **นิชฺฉีสนตา** แปลว่า แสวงหา บทว่า **อิโต ลหุํ** แปลว่า ได้จากเรือนนี้ บทว่า **อมฺตุร** แปลว่า ณ เรือนโน้น บทว่า **เอฏฺฐิ** แปลว่า เสาะหา บทว่า

คเวณฺฐิ แปลว่า แสงงหา บทว่า **ปริเยณฺฐิ** แปลว่า แสงงหาบ่อย ๆ อนึ่ง ในอธิการนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้มาแล้ว ๆ ตั้งแต่แรก ๆ แก่พวกเด็ก ๆ ใน ตระกูล ณ ที่นั่นแล้ว ในที่สุดก็ได้ช่วยยาคุเจื่อน้ำนมไป มาประกอบด้วย

บทว่า **เอสนา** ที่แปลว่า กิริยาที่แสงงหา เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า **เอณฺฐิ** ที่แปลว่า เสาะหา นั่นเอง เพราะฉะนั้นคำว่า **เสาะหา** ได้แก่กิริยาที่เสาะหา คำว่า **แสงงหา** ได้แก่กิริยาที่แสงงหา คำว่า **แสงงหาบ่อย ๆ** ได้แก่กิริยาที่ แสงงหาบ่อย ๆ นักศึกษาพึงทราบการเข้าประโยค ณ ที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ขึ้นท้าว อรรถาธิบายแห่งกุหนนิกายเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ นักศึกษาพึงทราบด้วย **อาทิ** ศัพท์ ในคำว่า แห่งบาปกรรมทั้งหลาย มี **อาทิ** อย่างนี้ขึ้น ได้แก่การถือเอาบาปกรรมทั้งหลายเป็นอนนคประการ ที่พระผู้มี พระภาคตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยมีอาทิว่า “ก็แหละ อีกอย่างหนึ่ง เหมือน อย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง ฉันทโชนะทั้งหลายที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ ด้วยดิรัจฉานวิชา เห็นปานฉะนี้ คือ ทำนาย องค์อวัยวะ ทำนายलग ทำนายอุบาทว์ ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนาย หนูกัดผ้า บูชาไฟ บังหวนควัน”^๑

มิจฉาอาชีพที่เป็นไปโดยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรง บัญญัติไว้เพราะอาชีวะเป็นเหตุเหล่านี้ และมิจฉาอาชีพที่เป็นไปด้วยอำนาจบาปกรรม ทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแข่ง การแสงงหาลากด้วยลาก นี้อันใด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุก ๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า **อาชีวะปารีสุทธิศีล** ด้วยประการฉะนี้

อรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทอาชีวะปารีสุทธิศีล ดังนี้ :-

ภิกษุทั้งหลายอาศัยการงานนั้นเป็นอยู่ เหตุการณ์การงานนั้น ชื่อว่า **อาชีวะ** อาชีวะนั้นคืออะไร ? คือการพยายามแสงงหาปัจจัย ๔, ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปารีสุทธิ**, ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ชื่อว่า **อาชีวะปารีสุทธิ** ฉะนี้

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘

อธิบายปัจจัยสันนิสติดศีล

[๑๘] อนึ่ง ใน ปัจจัยสันนิสติดศีล ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอาชีวนิวิธานศีล นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

อธิบายบทจิวร

คำว่า **พิจารณาแล้วโดยแยกกาย** ความว่า พิจารณาแล้ว รู้แล้ว คือเห็น ประจักษ์แล้ว โดยอุบายคือโดยอุกทาง จริงอยู่ การพิจารณาที่กล่าวไว้โดยนัยมี อาทิวา เพื่อบำบัดความเย็น ดังนี้เอง นักศึกษาพึงทราบว่ พิจารณาแล้วโดย แยกกาย ณ ที่นี้ ในคำเหล่านี้ คำว่า **จิวร** ได้แก่ผ้าผืนใดผืนหนึ่งในบรรดาผ้า ๓ ผืนมีผ้าอันตราวาสกเป็นต้น คำว่า **ย่อมเสพ** คือย่อมใช้สอย ได้แก่นั่งหรือห่ม คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำกำหนดเขตแห่งประโยชน์อย่างแน่นอน จริงอยู่ ประโยชน์ใน การเสพจิวรของโยคีบุคคลมีกำหนดเพียงเท่านั้น คือประโยชน์มีว่า **เพื่อบำบัดความเย็น** เป็นต้นนี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ บทว่า **ซึ่งความเย็น** ความว่า ซึ่งความเย็นอย่างใด อย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุที่ธาตุภายในกำเริบบ้าง เพราะเหตุที่ธาตุภายนอก เปลี่ยนแปลงไปบ้าง บทว่า **เพื่อบำบัด** ความว่า เพื่อบรรเทาคือเพื่อบรรเทาเสีย ซึ่งความเย็นนั้น โดยประการที่จะไม่ให้มันทำความอาพาธให้เกิดขึ้นในร่างกาย จริงอยู่ โยคี บุคคลผู้มีจิตพุ่งไปในเพราะเหตุร่างกายกระทบความเย็น ย่อมไม่อาจที่จะตั้งความ เพียรโดยแยกกายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า **ภิกษุพึงเสพ จิวรเพื่อบำบัดความเย็น** ดังนี้ นักศึกษาพึงทราบนัยในประโยชน์ที่เหลือทั้งหมด เช่นเดียวกันนี้ เพราะในบทนี้มีอรรถาธิบายอย่างครบถ้วน บทว่า **ซึ่งความร้อน** ความว่า ซึ่งความร้อน อันเกิดแต่ไฟ นักศึกษาพึงทราบแดนที่เกิดของความร้อนนั้น ในเพราะไฟป่าเป็นต้นก็มี

อนึ่ง ในบทว่า **ทสมกสวาตาดปสิริสปสมุสสุสนัน** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ บทว่า **ทส** แปลว่า เหลือบ ลางอาจารย์กล่าวว่า ได้แก่แมลงวันหัวเขียวก็มี บทว่า **มกสา** ได้แก่ ยุงโดยเฉพาะ บทว่า **วาทา** ได้แก่ ลมทั้งหลายอันต่างด้วยลมปนฝุ่น และไม้ไชลมปนฝุ่นเป็นต้น บทว่า **อาตาด** ได้แก่แสงอาทิตย์ สัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง เลือกลงไปมีตัวยาวเช่นงูเป็นต้น ชื่อว่า **สิริส** สัมผัสของสัตว์เหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยการกัด ๑ สัมผัสด้วยการถูกตอง ๑ แม้สัมผัสนั้นย่อมเบียดเบียน

ภิกษุผู้นั่งห่มจีวรแล้วไม่ได้ เพราะฉะนั้นภิกษุจึงเสพจีวรเพื่อประโยชน์จะป้องกันสัมผัสทั้งหลาย ในสถานที่ทั้งหลายเช่นนั้น ตรัสคำว่า **ยาวเทว** ซ้ำอีก ก็เพื่อแสดงถึงกำหนดเขตประโยชน์ที่แน่นอนของจีวรนั้น จริงอยู่ การปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละเอียดสูญหายนับเป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้น เช่น การบำบัดความเย็นเป็นต้น ย่อมมิได้เป็นบางครั้งบางคราว อวัยวะที่แคบ ๆ นั้น ชื่อว่า **หิริโกปิน** ในบทว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาหนํ** นั้น จริงอยู่ เมื่อองค์อวัยวะส่วนใด ๆ ถูกเปิดอยู่ ความละเอียดย่อมสูญหายไป องค์อวัยวะส่วนนั้น ๆ ท่านเรียกว่า **หิริโกปิน** เพราะเป็นเหตุทำให้ความละเอียดสูญหายไป แหะละที่เรียกว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาหนตฺถํ** เพราะอรรถว่า เพื่อปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละเอียดสูญหายไปในั้น พระบาลีว่า **หิริโกปินํ ปฏิจฺฉาหนตฺถํ** ดังนี้ก็มี

อธิบายบทบิณฑบาต

คำว่า **ซึ่งบิณฑบาต** คือซึ่งอาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง จริงอยู่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่า **บิณฑบาต** เพราะอาหารนั้นตกลงในบาตรด้วยภิกษาจรรวัตรของภิกษุ อีกอย่างหนึ่ง ความตกลงแห่งก้อนข้าวทั้งหลายชื่อว่า **บิณฑบาต** อธิบายว่า ได้แก่ ความรวมกันความเป็นกลุ่มกันแห่งภิกษาหารทั้งหลายที่ภิกษุได้แล้ว ณ ที่นั้น ๆ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** อธิบายว่า เพื่อเล่นคือทำเป็นเครื่องหมายกีฬา เหมือนอย่างพวกเด็กชาวบ้านเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** อธิบายว่า เพื่อความเมาคือเป็นเครื่องหมายของความเมากำลังและเป็นเครื่องหมายความเมาของความเป็นบุรุษ เหมือนพวกนักมวยเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ** อธิบายว่า เพื่อประดับคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่ อิ่มเต็ม เหมือนกับพวกหญิงชาววังและหญิงแพศยาเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** อธิบายว่า เพื่อตกแต่งคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใส เหมือนพวกหญิงละครและพวกหญิงช่างฟ้อนเป็นต้น หามิได้

ก็แหะ ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสัยแห่งโมหะ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสัยแห่งโทสะ ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ** **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสัยแห่งราคะ อนึ่ง ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** **ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้

ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อระดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แม้ของผู้อื่น อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่าการประหานซึ่งข้อปฏิบัติโดยไม่แยบคายและกามสุขัลลิกานุโยค พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแม้ด้วยบททั้ง ๔ บทนี้

บทว่า **ยาวเทว** มีอรรถาธิบายดังกล่าวมาแล้วนั้นแล คำว่า **แห่งกายนี้** คือ แห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูตทั้ง ๔ นี้ คำว่า **เพื่อดำรงอยู่** คือเพื่อความดำรงอยู่สืบเนื่องกันไป คำว่า **เพื่อความเป็นไป** คือเพื่อต้องการแก่ความเป็นไปอย่างไม่ขาดสายหรือเพื่อดำรงอยู่ตลอดกาลยาวนาน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมเสพพิณชบาตเพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปของกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่ทรุดโทรมทำการค้าจุนเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลากะวียน ฉะนั้น^๑ ไม่ใช่เสพพิณชบาตเพื่อเล่นเพื่อความเฝ้าเพื่อประดับและเพื่อตกแต่ง อีกประการหนึ่ง คำว่า **จิตติ** ที่แปลว่า ความดำรงอยู่นี้ เป็นชื่อของอินทรีย์คือชีวิต เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบด้วยคำว่า **เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความเป็นไปแห่งกายนี้** เพียงเท่านั้น จะอธิบายว่า เพื่อยังอินทรีย์คือชีวิตแห่งกายนี้ให้เป็นที่ไปดังนี้ก็ได้

คำว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน** มีอรรถาธิบายว่า ความหิวชื่อว่า **วิหีส** โดยอรรถว่า เบียดเบียน ภิกษุนี้ย่อมเสพพิณชบาตแม้เพื่อระงับความเบียดเบียนนั้น เหมือนคนเป็นแผลทาแผล และเหมือนเมื่อคนไข้ในเพราะฤดูร้อนและฤดูหนาว เป็นต้น รับประทานยาเพื่อป้องกันความร้อนความหนาวนั้น ฉะนั้น คำว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์** มีอรรถาธิบายว่าเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือศาสนาทั้งมวลอย่างหนึ่ง เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือมรรคอย่างหนึ่ง จริงอยู่ ภิกษุนี้ได้อาศัยกำลังกาย เพราะมีอันเสพพิณชบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติอยู่เพื่อสลัดออกจากความกันดารคือภพ ด้วยอำนาจการประกอบเนื่อง ๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่าย่อมเสพพิณชบาตเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนมารดาบิดาผู้มีความต้องการข้ามทางกันดารจำกินเนื้อของบุตร^๒ เหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำย่อมอาศัยแพ^๓ และเหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามมหาสมุทรย่อมอาศัยเรือ ฉะนั้น

๑ มิลินท.อ. (บาลี) ๔๒๑

๒ ดูเทียบ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐

๓ ดูเทียบ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕

คำว่า **จักกัจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น** นี้ มีอรรถาธิบาย ดังนี้ ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ด้วยเหตุที่เสพบิณฑบาตนี้ เราจักกัจัดเวทนาคือความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่ซึ่งมีการฉันทินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนพราหมณ์ซื้ออาหารหัตถกะ, ซื้ออสังสาฎกะ, ซื้อตตรวัฏฏกะ, ซื้อกากมาสกะและซื้อกุตตวมิตกะคนใดคนหนึ่ง ทำนองเดียวกันกับคนใช้รับประทานยา อีกประการหนึ่ง พิงทราบอรรถาธิบายในคำนี้ แม้อย่างนี้ว่า เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาเก่า** เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจปัจจัยคือกรรมเก่า โดยอาศัยการฉันทินบิณฑบาตที่ไม่เป็นสัปปายะและฉันทินประมาณในปัจจุบัน เราทำปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้หายไป ด้วยการฉันทินบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและฉันทินแต่พอประมาณ ชื่อว่า จักกัจัดเวทนาเก่า นั้น หนึ่ง เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาใหม่** เพราะเกิดขึ้นต่อไปโดยอาศัยความสังสมกรรม คือการฉันทินอันไม่สมควรที่ภิกษุทำแล้วในปัจจุบัน เราไม่ให้มูลเหตุแห่งเวทนาใหม่นั้นบังเกิดได้ด้วยอำนาจการฉันทินสมควร ชื่อว่า จักไม่ให้ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น นักศึกษาพึงทราบทั่วว่า ด้วยบททั้ง ๒ นี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการสงเคราะห์เอาการฉันทินสมควรด้วย การประทานกามสุขัลลิกานุโยคด้วย และการไม่ยอมเสียดสละความสุขอันเกิดโดยธรรมด้วย

คำว่า **แหละความเป็นไปจักมีแก่เรา** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ก็แหละ ความเป็นไป คือความดำเนินไปตลอดกาลนาน จักมีแก่เรา คือแก่กายนี้ อันมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่มีอันตรายอันจะเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ หรือตัดทอนอิริยาบถ เพราะการฉันทินพอประมาณ ดังนี้บ้าง เหมือนคนมีโรคติดต่อกัน รับประทานยาอันเป็นปัจจัยแก่โรคนั้น ฉะนั้น คำว่า **ความเป็นผู้ไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา โดยงดเว้นการแสวงหาการรับและการฉันทินอันไม่สมควร **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา โดยการฉันทินพอประมาณ อีกอย่างหนึ่ง **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา เพราะไม่มีโทษเช่น ความกระสัน, ความหลับ, ความบิตกาย ซึ่งมีการฉันทินบิณฑบาตอันไม่เป็นสัปปายะและการฉันทินประมาณเป็นปัจจัย และอันวิญญูชนครหาเป็นต้น **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา ด้วยความบังเกิดแห่งกำลังกาย เพราะมีการฉันทินบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและการฉันทินพอประมาณเป็นปัจจัย อีกอย่างหนึ่ง **ความไม่มีโทษ** เพราะละเสียซึ่งความสุขในการเอนหลัง, ความสุขในการเอกเขนก และความสุขในการหลับ จักมีแก่เรา ด้วยการหลีกเลี่ยงการฉันทินจนแน่นท้อมตามที่ต้องการ

และ **ความอยู่ผาสุก** เพราะยังความประกอบด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อมจักมีแก่เรา โดยการฉนให้หย่อนไว้สัก ๔-๕ คำ... ดังนี้บ้าง สมด้วยพุทธานิพนธ์คาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

**พึงหยุดฉนเสียเมื่อ ๔-๕ คำจะอิม แล้วพึงดื่มน้ำแทน
เป็นการเพียงพอเพื่อความอยู่ผาสุกแห่งภิกษุผู้มีตนส่ง
ไปแล้ว^๑**

นักศึกษาพึงทราบว่ ด้วยคำทั้ง ๓ ตามที่อรรถาธิบายมานี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการกำหนดเอาประโยชน์และมัชฌิมาปฏิปทา ด้วยประการฉนี้

อธิบายบทเสนาสนะ

คำว่า **เสนาสนะ** แยกเป็น **เสนา** คำหนึ่ง **อาสนะ** คำหนึ่ง อธิบายว่า ภิกษุนอน ณ ที่ใด ๆ จะเป็นวิหารหรือเรือนโรมมีเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นชื่อว่า **เสนา** แปลว่า ที่นอน ภิกษุหนึ่ง ณ ที่ใด ๆ ที่นั้นชื่อว่า **อาสนะ** แปลว่า ที่นั่ง ๒ คำนี้ทำนรวมเข้าเป็นคำเดียวกัน แล้วจึงกล่าวว่า **เสนาสนะ** แปลว่า ที่นอนและที่นั่ง คำว่า **เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู และความยินดีในการหลีกเร้นอยู่** มีอรรถาธิบายว่า ฤดูนั้นเองชื่อว่าอันตรายคือฤดู เพราะอรรถว่าเบียดเบียน เพื่อบรรเทาซึ่งอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้นอยู่ อธิบายว่า ฤดูแล้งอันใดที่เบียดเบียนร่างกายและทำให้จิตฟุ้งซ่านไม่เป็นสัปายะ เป็นสิ่งอันภิกษุพึงบรรเทาเสียด้วยการเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาซึ่งฤดูแล้งนั้น และเพื่อความสุขในความเป็นบุคคลผู้เดียวการบรรเทาอันตรายคือฤดู พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วด้วยพระพุทธานิมิตว่ามีอาทิว่า **สิต ปฏิมาต** ดังนี้โดยแท้ แต่ถึงอย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่ ที่นี้พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ซ้ำอีก โดยทรงหมายเอาการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนอย่าง ที่ตรัสไว้ในบทเสพจิวรว่ **การปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละเอียดสูญหายไป เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้นมิได้เป็นบางครั้งบางคราว** ดังนี้ อีกประการหนึ่ง ฤดูซึ่งมีประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า ฤดูแล้งที่ ส่วนอันตรายมี ๒ อย่างคือ อันตรายที่ปรากฏหนึ่ง อันตรายที่ปกปิดหนึ่ง ใน ๒ อย่างนั้น สัตว์ร้าย

^๑ ดูเทียบ ขุ. เถร. (ไทย)๒๖/๘๘๓/๕๐๐

ทั้งหลายมีราชสีห์และเสือเป็นต้น ชื่อว่าอันตรายที่ปรากฏ ก็เลศทั้งหลายมีระคะและโทสะเป็นต้นชื่อว่าอันตรายที่ปกปิด^๑ อันตรายย่อมไม่ทำความเบียดเบียน โดยที่ไม่ได้รักษาทวารและโดยที่เห็นรูปอันไม่เป็นสัปปายะ ฌ เสนาสนะใด ภิกษุรู้ คือพิจารณาเสนาสนะนั้นอย่างนี้แล้วเสพออยู่ พึงทราบว่าเป็นชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพอเสนาสนะ เพื่อบรรเทาอันตรายคืออตุ ฉะนั้น

อธิบายบทคิลานปัจจยเภสัชบริหาร

ในคำว่า **ซึ่งคิลานปัจจยเภสัชบริหาร** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

เภสัช ชื่อว่า **ปัจจย** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อต้านโรค อธิบายว่า เพราะอรรถว่าถึงซึ่งความเป็นข้าศึกของโรค คำว่า **ปัจจย** นี้ เป็นชื่อของสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่ง, กิจกรรมของหมอเพราะหมอนั้นอนุญาตแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เภสัช**, เภสัชคือปัจจยแห่งคนไข้ ชื่อว่า **คิลานปัจจยเภสัช** อธิบายว่า ได้แก่กิจกรรมของหมออันเป็นสัปปายะแก่คนไข้ชนิดใดชนิดหนึ่ง มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น ส่วนคำว่า **บริหาร** พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเครื่องล้อมก็มีในพระบาลีมีอาทิว่า “พระนครเป็นอันล้อมดีแล้ว ด้วยเครื่องล้อมพระนครถึงเจ็ดชั้น”^๒ ตรัสหมายเอาเครื่องอลังการก็มี ในพระบาลีมีอาทิว่า “รถมีศีลเป็นเครื่องอลังการ มีฉนวนเป็นเพลลา มีวิริยะเป็นล้อ”^๓ ตรัสหมายเอาสัมภาระก็มีในพระบาลีมีอาทิว่า “เครื่องสัมภาระแห่งชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่ง อันบรรพชิตพึงนำมาโดยชอบ”^๔ แต่ในที่นี้ ศัพท์ว่า **บริหาร** แม้หมายเอาสัมภาระก็ควร แม้หมายเอาเครื่องล้อมก็ควร เพราะว่าคิลานปัจจยเภสัชนั้น ย่อมเป็นเครื่องล้อมชีวิตก็ได้ เป็นสัมภาระของชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเครื่องรักษาไม่ให้ช่องแก่ความบังเกิดขึ้นแห่งอาพาธอันจะทำชีวิตให้พินาศไป เป็นสัมภาระของชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเหตุแห่งชีวิตนั้นโดยประการที่ชีวิตจะดำเนินไปได้ตลอดกาลนาน เพราะฉะนั้นคิลานปัจจยเภสัช พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นบริหาร **คิลานปัจจยเภสัช** ดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วยเป็น **บริหาร** ด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **คิลานปัจจยเภสัชบริหาร** ซึ่งคิลานปัจจยเภสัชบริหารนั้น อธิบายว่า ซึ่งเภสัชอันเป็นสัปปายะแก่คนไข้ชนิดใด

๑ ดูเทียบ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๑๖-๑๗

๒ ดูเทียบ อง. สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๑๓๖

๓ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๔/๓

๔ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๑๙๒/๒๐๕

ชนิดหนึ่งอันหมอนุญาตแล้ว มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น อันเป็นบริวารแห่งชีวิต, คำว่า **เกิดขึ้นแล้ว** คือ เกิดแล้ว เป็นแล้ว บังเกิดแล้ว, ความกำเริบแห่งธาตุและอาพาธต่าง ๆ มีโรคเรื้อนโรคฝีและพุพองเป็นต้นซึ่งมีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **พญาพาธ** ในบทว่า **เวຍยาพาธิกานิ** นี้ เวทนาทั้งหลาย ชื่อว่า **เวຍยาพาธิก** เพราะเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ คำว่า **ซึ่งเวทนาทั้งหลาย** ได้แก่ ทุกขเวทนาคือเวทนาอันเป็นอกุศลวิบาก, ซึ่งเวทนาทั้งหลายนั้นอันเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ เหล่านั้น บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตฺยา** แปลว่า เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า ทุกข์ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอันภิกษุละได้แล้วเพียงใด เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเพียงนั้น

ปัจจัยสันนิสฺสิตศีล นี้ ซึ่งมีอันพิจารณาโดยแยกคายแล้วจึงบริโภคปัจจัยเป็นลักษณะ นักศึกษาพึงทราบโดยสังเขปดังพรรณนามานี้ ส่วนอรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทว่า **ปัจจัยสันนิสฺสิตศีล** นี้ดังนี้ ก็แหละ ปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น เรียกว่า **ปัจจัย** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ไป เป็นที่ดำเนินไป ของสัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งอิงอาศัยบริโภคปัจจัยเหล่านั้น, ศีลอาศัยแล้วซึ่งปัจจัยเหล่านั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปัจจัยสันนิสฺสิตศีล ฉะนั้นแล

ธรรมเป็นเหตุให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ

๑. ศรัทธาเป็นเหตุให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ

[๑๙] ในศีล ๔ อย่างดังที่พรรณนามาแล้วนี้ **ปาติโมกขสังวรศีล** อันโยคิบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย**ศรัทธา** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ชื่อว่า มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบทเป็นสิ่งที่เกินวิสัยของพระสาวก ก็ในข้อนี้มีการทรงห้ามการขอบัญญัติสิกขาบทเป็นตัวอย่าง เพราะเหตุนั้น อันโยคิบุคคลพึงสมาทานเอาสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างไม่ให้มีเศษเหลือ ไม่กระทำความอาลัยแม้ในชีวิต พึงทำปาติโมกขสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วย**ศรัทธา** เกิดสมด้วยพระพุทฺธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า :-

**พวกเขาจงเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความเคารพศีล ตาม
รักษาศีล ในกาลทุกเมื่อ เหมือนนกตั๋ยตีวิดรักษาฟองไข่**

**เหมือนจามรักษาขนหาง เหมือนมารดารักษาบุตรที่รัก
เหมือนคนตาเฝ้ารักษาหน่วยตาข้างเดียว ฉะนั้นเถิด**

แม้ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า “มหาสมุทรมีความดำรงอยู่เป็นธรรมดา ไม่ไหลล้น ฝั่งไป แม้ฉันใด ปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็เหมือนอย่างนั้น ไม่ล่วงข้าม ลิกขาบท ที่เราบัญญัติไว้แล้วสำหรับสาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต”^๑ ก็แหละ ในอรรถกถาธิบายนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องทั้งหลายของพวกพระเถระที่ถูกพวกโจร มัดไว้ในดงประกอบด้วย ดังนี้

เรื่องพระเถระถูกโจรมัด

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระด้วยเครือหญ้านาง ให้นอนอยู่ในดงชื่อ มหาวัตตนี้ พระเถระได้เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ทั้ง ๆ ที่นอนอยู่นั้นเที่ยว ได้บรรลุ พระอนาคามีผลแล้ว ถึงซึ่งมรณภาพไปในดงนั่นเอง แล้วไปบังเกิดในพรหมโลก

ยังมีพระเถระรูปอื่น ๆ อีก ในตัมพปัณฑิทวีป (ประเทศลังกา) ถูกพวกโจร เอา เถาหัวด้วนมัดให้นอนอยู่เมื่อไฟป่าลามมา ท่านก็หาได้ตัดเถาวัลย์ไม่ เริ่มเจริญวิปัสสนา ได้สำเร็จเป็น **พระอรหันต์สมสี่สี** ปรินิพพานแล้ว พระอภยเถระผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ ที่มณีกาย พร้อมด้วยภิกษุห้าร้อยรูปมาเห็นเข้า ได้ทำฅาปนกิจศพของพระเถระนั้น แล้วให้สร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้

**เพราะฉะนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม่อื่น เมื่อจะชำระ
ปาติโมกขสังวรศีลให้บริสุทธิ์ พึงยอมสละแม่กระทั่งชีวิต
โดยแท้ ไม่พึงทำลายปาติโมกขสังวรศีล อันพระโลกนาถ
เจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว**

๒. สติเป็นเหตุให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ

อนึ่ง **ปาติโมกขสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ศรัทธา** ฉันทะ **อินทรีย์สังวรศีล** อันโยคีบุคคลก็พึงให้สำเร็จด้วย **สติ** ฉันทันั้น จจริงอยู่ อินทรีย์สังวรศีล นั้นชื่อว่า มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยสติแล้ว เป็นสภาพ

๑ อจ. อฎจก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๑๔๖

อันบาปกรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้นจะพึงร่ำไหลเข้าไปมิได้ เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคล พึงระลึกถึงพระอาทิตย์ตติปริยายสูตรโดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุทั้งหลายจักขุนทรีย์ อินทรีย์คือ จักษุถูกทิ่มแทงแล้ว ด้วยซี่เหล็กที่เผาอย่างร้อนลุกโชนมีแสงโชติช่วงอยู่ยังนับว่าประเสริฐ ส่วนการยึดถือนิमित โดยอนุพยัญชนะในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย”^๑ ดังนี้แล้ว เมื่อวิญญาณเกิดทางจักษุทวารเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น พึงกันความยึดถือซึ่งนิमितเป็นต้น ที่บาปกรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้น จะพึงร่ำไหลเข้าไป พึงทำอินทรีย์สังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วย **สติ** อันไม่หลงลืมเกิด

ก็แหละ เมื่ออินทรีย์สังวรศีลนี้อันภิกษุไม่ทำให้สำเร็จแล้วด้วยประการดังกล่าวมา แม้ป่าติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ไม่นานดำรงอยู่ไม่นานไปด้วย เหมือนข้าวกล้าที่เขาไม่ได้จัดการล้อมรั้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จนี้ ย่อมจะถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นเอาได้ เหมือนบ้านที่เปิดประตูทิ้งไว้ย่อมจะถูกพวกโจรขโมยเอาได้ ฉะนั้น อนึ่ง รากะย่อมจะร่ำไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนร่ำรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธวจนะที่ตรัสไว้ว่า :-

**จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป, เสียง, กลิ่น, รสและผัสสะ ทั้ง
หลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ถูกเปิดทิ้งไว้ไม่รักษา ย่อมจะ
ถูกโจรคือกิเลสปล้นเอา เหมือนพวกโจรปล้นบ้าน ฉะนั้น
ฝนย่อมร่ำรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉนใด รากะย่อมจะร่ำไหล
ไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรมแล้ว ฉนนัน**^๒

แต่เมื่ออินทรีย์สังวรศีลนี้อันภิกษุทำให้สำเร็จแล้ว แม้ป่าติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ได้นานดำรงอยู่ได้นานไปด้วย เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่เขาจัดการล้อมรั้วดีแล้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จแล้วนี้ ย่อมจะไม่ถูกพวกโจร คือกิเลสปล้นเอาได้ เปรียบเหมือนบ้านที่ปิดประตูดีแล้ว พวกโจรทั้งหลายก็ขโมยไม่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง รากะย่อมจะร่ำไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นไม่ได้ เหมือนฝนร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธวจนะที่ตรัสไว้ว่า :-

๑ ส. สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐

๒ ข. ฐ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘

จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป, เสียง, กลิ่น, รสและผัสสะ
ทั้งหลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ที่ปิดแล้วระว่างดีแล้ว
อันพวกโจรคือกิเลส ปล้นไม่ได้ เหมือนพวกโจรปล้นบ้าน
ที่ปิดประตูดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น

ผณยอมรื้อรถเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันทิใด รากะยอม
รื้อไหลเข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันทินัน^๑

ก็แหละ พระธรรมเทศนา นี้ นับเป็นพระธรรมเทศนาชั้นอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง

ขึ้นชื่อว่าจิตนี้นั้นเป็นธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้น
อันโยคีบุคคลพึงบรรเทาโรคที่เกิดขึ้นแล้วด้วยมนสิการถึงอสุภกัมมัฏฐาน แล้วพึง
ทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ เหมือนอย่างพระวังคีสเถระผู้บวชไม่นานเกิด

เรื่องพระวังคีสเถระ

ได้ยินว่า เมื่อพระวังคีสเถระผู้บวชแล้วไม่นาน กำลังเดินบิณฑบาตไปนั้น
ความกำหนัดเกิดขึ้นแก่ท่านเพราะได้เห็นสตรีคนหนึ่ง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียน
พระอานันทเถระว่า

กระผมถูกไฟคือกามโรคเผาเข้าแล้ว จิตของกระผม
ถูกเผาจนเกรียม สาธุ ท่านผู้โคตมโคตร ขอท่านได้กรุณา
โปรดบอกอุบายเครื่องดับไฟให้ด้วย

พระอานันทเถระได้กล่าวแนะนำว่า

จิตของเธอถูกเผาเกรียมเพราะสัญญาวิปลาสเธอจงเว้น
สุภนิมิตอันประกอบด้วยความกำหนัดเสีย จงอบรมจิต
ด้วยอสุภกัมมัฏฐาน ทำให้ตั้งมั่นด้วยดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

เธอจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นอื่น โดย
เป็นทุกข์ และโดยมิใช่ตน จงทำความกำหนัดอันยิ่งใหญ่
ให้ดับไปเสีย จงอย่าได้มีความเร้าร้อนต่อไปเลย^๒

พระวังคีสเถระบรรเทาความกำหนัดได้แล้ว ก็เที่ยวบิณฑบาตต่อไป

๑ พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๒๘ ๒ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๘, พุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๒-๑๒๓๔/๕๔๐

อีกประการหนึ่ง อันภิกษุผู้บำเพ็ญอินทริยสังวรศีล พึงเป็นเหมือนพระจิตต-
 คุตตเถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อกูร์ณทกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร
 ชื่อโจรกะ

เรื่องพระจิตตคุตตเถระ

ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่กูร์ณทกะ ได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับเรื่องเสด็จออกทรงผนวช
 ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายถึง ๗ พระองค์ เป็นสิ่งที่น่าจับใจ ภิกษุเป็นจำนวนมาก
 พากันเที่ยวจาริกชมเสนาสนะ มองเห็นจิตรกรรมแล้ว เรียนพระเถระว่า “จิตรกรรม
 เป็นสิ่งที่น่าจับใจมาก ขอรับ” พระเถระพูดว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันทอยู่ในถ้ำ
 เกินกว่าหกสิบปีมาแล้ว ไม่ทราบดอกว่ามีจิตรกรรมหรือไม่มี อาศัยพวกเธอผู้มีตา
 จึงทราบในวันนี้ได้ยงนี้เอง” ได้ยินว่า พระเถระถึงจะอยู่ตลอดกาลเท่านั้น ก็ไม่เคย
 ลืมตาขึ้นมองดูถ้ำเลย อนึ่ง ตรงที่ปากถ้ำของพระเถระนั้น ได้มีต้นกาคะทิงใหญ่อยู่
 ต้นหนึ่ง แม้นต้นไม้นั้นพระเถระก็ไม่เคยมองเห็นดูเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดิน
 ตามลำดับปี จึงทราบว่าเป็นต้นไม้นั้นบาน

พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้ว มีพระราชประสงค์เพื่อจะทรง
 นมัสการ จึงได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึงทรงรับสั่ง
 ให้ผูกถันของสตรีผู้มีลูกอ่อนทั้งหลายในบ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้
 ได้มีพระราชโองการว่า “ทารกทั้งหลายอย่าได้ดื่มน้ำนม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่
 มา” พระเถระจึงได้มาสู่หมู่บ้านใหญ่ เพราะความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย พระราชาทรง
 ทราบแล้ว ทรงรับสั่งให้พาไปในพระราชวังว่า “พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไป
 ฉันทจักรับศีล” ครั้นทรงนมัสการทรงให้ฉันทเสร็จแล้ว ทรงมีพระราชดำรัสว่า “พระคุณเจ้า
 วันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้หม่อมฉันทจักรับศีล” ครั้นแล้วทรงรับบาตรพระเถระเสด็จ
 ตามส่งไปหน่อยหนึ่งแล้วพร้อมด้วยพระราชเทวีทรงนมัสการแล้วเสด็จกลับ พระราชา
 จะทรงไหว้ก็ช่าง พระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ช่าง พระเถระคงถวายพระพรว่า “ขอพระ
 มหาราชจงทรงพระเกษมสำราญเถิด” เป็นทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน พวกภิกษุจึง
 เรียนถามว่า “ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี เมื่อพระราชเทวีทรงไหว้อยู่
 ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่างเดียวว่า ขอพระมหาราชจงทรงพระเกษม

ล่ำราญเถิด” พระเถระตอบว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันไม่ได้ทำความกำหนด
แยกว่า พระราชาหรือพระราชเทวี” โดยล่องไปได้หนึ่งสัปดาห์ พระราชาทรงดำริว่า
“การที่พระเถระอยู่ ณ ที่นี้ เป็นความลำบาก” จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป
พระเถระไปถึงถ้ำใหญ่กรุณทกะ ได้ขึ้นสู่ที่จงกรมในส่วนแห่งราตรี เทวดาที่สิงอยู่ต้น
กาคะทิงไต้ยื่นถ้อยประทีปด้ามให้อยู่ ครั้นนั้นกัมมัญฐานของท่านได้ปรากฏบริสุทธิ์ยิ่งนัก
พระเถระดีใจว่า “วันนี้ทำไหมหนอ กัมมัญฐานของเราจึงปรากฏชัดเสียเหลือเกิน”
แล้วทำภูเขาส่งเสียด้านไปทิ้งลูก ได้บรรลุนิพพานแล้วในลำดับแห่งมัชฌิมยาม

**เพราะฉะนั้น แม้อกุลบุตรอื่น ๆ ผู้ใคร่ต่อประโยชน์
ของตน ไม่พึงเป็นผู้มีหน่วยดูลอกแฉก เหมือนลิงในป่า
เหมือนมฤคาคิดใจตื่นในวนา และเหมือนทารกอ่อน
สะดุ้งกลัว พึงทอดจักษุ พึงแลดูชั่วแฉก อย่าพึงไปสู่
อำนาจของจิตอันมีปกติหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า**

เรื่องพระมหามิตตเถระ

ฝ่ายมารดาของพระมหามิตตเถระ ได้เกิดเป็นโรคผีมีพิษขึ้น แมธิดาของท่านก็
บวชในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย ท่านจึงพูดกับธิดาว่า “แม่ ! ไปเถอะ จงไปสำนัก
ของพี่ชายเรียนถึงภาวะที่แม่ไม่สบายแล้วนำเอายามา” นางได้ไปกราบเรียนพี่ชายแล้ว
พระเถระพูดว่า “ฉันไม่รู้ที่จะเก็บยาทั้งหลายมียารากไม้เป็นต้นมาปรุงให้เป็นเภสัชได้
ก็แต่ว่า ฉันจักบอกยาให้แก่เธอว่า ‘นับจำเดิมตั้งแต่บวชมา ฉันไม่เคยทำลาย
อินทรีย์ทั้งหลายแลดูรูปอันเป็นวิสภาคด้วยจิตอันประกอบด้วยโลภะเลย ด้วยสัง
วาจານี้ ขอความสบายจงมีแก่โยมมารดาของฉัน’ เธอจงไปแล้วกล่าวคำนี้ พลังรูป
ร่างกายให้แก่โยมมารดาไปด้วย” ภิกษุณีนั้นไปเรียนข้อความนี้แก่มารดาแล้ว ได้กระทำ
ตามพระเถระแนะนำทุกประการ ผีของอุบาสิกาได้ฝ่อ อันตรธานหายไปเหมือนก้อน
ฟองน้ำในทันทีทันใดนั้นนั่นแล มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นมา เปล่งวาจาแสดง
ถึงความดีใจว่า “ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ทำไมจะไม่พึงทรงอุป
ศิระของภิกษุผู้เช่นบุตรของเราด้วยพระหัตถ์อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายเล่า”

**เพราะฉะนั้น แม่บุคคลอื่นซึ่งถือตนว่าเป็นกุลบุตรบวช
ในศาสนาแล้ว พึงดำรงอยู่ในอินทริยสังวรศีลอันประเสริฐ
เหมือนอย่างพระมหามิตตเถระนั้นเถิด**

๓. วิริยะเป็นเหตุให้อาชีวกปาริสุทธิศีลสำเร็จ

อนึ่ง **อินทริยสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันทะ **อาชีวก-
ปาริสุทธิศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย**วิริยะ** ฉันทะนั้น จจริงอยู่ อาชีวกปาริสุทธิศีลนั้น
ชื่อว่า มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะวิริยะที่ปรารถนาโดยชอบแล้วเป็นการประหาม
มิจจาอาชีวะ เพราะฉะนั้น อันภิกษุพึงละอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรอันไม่
เหมาะสมแล้ว เสพอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์เท่านั้น หลีกเว้น
อยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ เหมือนหลีกเว้นอสรพิษทั้งหลาย พึง
ทำอาชีวกปาริสุทธิศีลนี้ให้สำเร็จด้วย**วิริยะ** ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาต
เป็นต้นเถิด

ในปัจจุบัน ๒ อย่างนั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถืออุตงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากสงฆ์
จากคณะและจากสำนักของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสโดยคุณทั้งหลายของภิกษุนั้นมี
การแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิด
จากการบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์อย่างยิ่งนั้นเที่ยว สำหรับ
ภิกษุผู้ถืออุตงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และที่เกิดจาก
สำนักของผู้เลื่อมใสในอุตงค์คุณของภิกษุนั้นโดยอนุโลมแก่อุตงค์นิยม ชื่อว่า ปัจจัย
อันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ อนึ่ง เมื่อสมอดองด้วยมูตรเน่าและมธุรสเภสัช ๔ อย่าง
เกิดขึ้นเพื่อบำบัดพยาธิชนิดหนึ่ง ภิกษุนั้นคิดว่า “แม่เพื่อนพรหมจรรย์อื่น ๆ จักฉัน
มธุรสเภสัช ๔” ดังนี้แล้ว จึงฉันแต่ชิ้นแห่งสมอเท่านั้น การสมาทานอุตงค์ของเธอ
จัดว่าเป็นการสมควร จจริงอยู่ ภิกษุนี้เรียกได้ว่าเป็นภิกษุผู้ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ชั้นอุดม

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นนั้น สำหรับภิกษุผู้ชำระอาชีวะให้
บริสุทธิ์รูปใดรูปหนึ่ง นิमित, โอภาส, ปริกถาและวิญญูติ ย่อมไม่ควรในจีวรและ
บิณฑบาต ส่วนภิกษุผู้ไม่ได้ถืออุตงค์ นิमित, โอภาสและปริกถาย่อมควร ในเสนาสนะ,

ในนิมิต, โอภาสและปริกถานั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ เมื่อภิกษูกำลังทำการปราบพื้นเป็นต้น เพื่อสร้างเสนาสนะมีพวกคฤหัสถ์ถามว่าจะสร้างอะไร ขอรับ ใครจะเป็นผู้สร้าง? ให้คำตอบว่า ยังไม่มีใคร ดังนี้ก็ดี หรือแม้การกระทำนิตอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **นิมิต** ภิกษุถามว่า “อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน?” เมื่อเขาบอกว่า “พวกกระผมอยู่ที่ปราสาท ขอรับ” ภิกษุพูดว่า “อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็ปราสาทย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย” ดังนี้ก็ดี ก็หรือแม้การกระทำโอภาสอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **โอภาส** การพูดว่า “เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบ” ดังนี้ก็ดี แหละหรือแม้การกล่าวโดยปริยายอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **ปริกถา** ในปัจจุยเภสัชสมควรแก่ทุก ๆ ประการ แต่ครั้งโรคหายแล้วจะฉันทเภสัชที่เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนั้น ย่อมไม่ควร

ในอติการแห่งเภสัชนั้น อาจารย์ผู้ทรงพระวินัยทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงประทานประตู่ไว้ให้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงสมควร” ส่วนพวกอาจารย์ผู้ชำนาญพระสูตรกล่าวไว้อย่างเด็ดขาดว่า “ถึงแม้จะไม่เป็นอาบัติก็จริง แต่ทำอาชีวะให้เสียหาย เพราะฉะนั้นจึงไม่สมควร”

ก็แหละ ภิกษุใด ไม่ยอมกระทำนิต,โอภาส,ปริกถาและวิญญูติ ทั้ง ๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้นเท่านั้น แม้ถึงความจะสิ้นชีวิตปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า ก็คงเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการแสวงหาโดยไม่สมควรมีโอภาสเป็นต้นนั้นเทียว ภิกษุนี้ เรียกได้ว่า **ผู้มีความประพฤติขัดเกลาชั้นยอด** แม้ทำนองเดียวกับพระสารีปุตตเถระ

เรื่องพระสารีปุตตเถระต้องอาพาธ

ได้ยินว่า สมัยหนึ่งท่านพระสารีปุตตเถระนั้นจะเพิ่มพูนความสด จึงพร้อมไปกับท่านพระมหาโมคคัลลานเถระไปพักอยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง อยู่มาวันหนึ่ง ท่านพระสารีปุตตเถระนั้นได้เกิดอาพาธลมเสียดท้องขึ้น มันได้ทำความทุกข์อย่างหนักให้เกิดแก่ท่าน พระมหาโมคคัลลานเถระไปยังที่อุปัฏฐากของท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ สอบถามซึ่งพฤติการณ์นั้นแล้วเรียนถามว่า “ท่านขอรับ ครังก่อนท่านหายด้วยเภสัชอะไร” พระเถระสารีปุตตเถระเรียนบอกว่า “ท่าน เมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์

มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำมันล้วน ๆ ประสมกับเนยใส น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ผมได้หายโรคเพราะข้าวปายาสนั้น” ฝ่ายท่านพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นเรียนว่า “เอาเถอะท่าน ถ้าบุญของกรรมหรือบุญของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้เราจักต้องได้อย่างแน่นอน”

ก็แหละ ยังมีเทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ทำยที่จงกรม ได้ยินพระเถระทั้งสองสนทนากันเช่นนั้น จึงคิดว่า “พรุ่งนี้เราจะบันดาลให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้า” ทันใดนั้นได้ไปยังตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ เข้าสิงร่างกายบุตรคนโต บันดาลให้เกิดความตื่นนอนอยู่ ลำดับนั้นเทวดาจึงได้กล่าวกะพรวกญาติ ๆ ของบุตรคนโตนั้น ซึ่งมาประชุมกันหมายจะเยียวรักษาวา “ถ้าพวกท่านรับจะจัดข้าวปายาสเห็นปานฉะนี้ถวายแด่พระเถระในวันพรุ่งนี้ ฉันจึงจักปล่อยมัน” พวกญาติเหล่านั้นรับว่า “แม้ถึงท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาหารแก่พระเถระทั้งหลายเป็นการประจำอยู่แล้ว” ครั้นถึงวันที่สองได้พากันจัดข้าวปายาสเห็นปานดังนั้นไปถวายแล้ว พระมหาโมคคัลลานะมาถึงแต่เช้าตรู่เรียนว่า “ท่านขอรับ นิมนต์คอยอยู่ ณ ที่นี้แหละ จนกว่ากรรมไปบิณฑบาตกลับมา” แล้วก็เข้าไปบ้าน พวกภิกษุเหล่านั้นรับบาตรของพระเถระใส่ให้เต็มด้วยข้าวปายาส มีประการดังกล่าวแล้วจึงถวายไป พระเถระแสดงอาการที่จะไป พวกภิกษุเหล่านั้นเรียนว่า “นิมนต์ท่านฉันเถิด ขอรับ พวกกรรมจักถวายข้าวปายาสแม่อื่นอีก” ครั้นให้พระเถระฉันเสร็จแล้ว ได้ถวายไปอีกจนเต็มบาตร พระเถระไปแล้วน้อมข้าวปายาสเข้าไปพร้อมกับพูดว่า “ท่านสารีบุตรเดนิมนต์ฉันเสียเถอะ” ฝ่ายพระสารีบุตรเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้วพิเคราะห์ดูว่า “ข้าวปายาสเป็นที่น่าพิงใจยิ่งนักเกิดขึ้นมาได้อย่างไรหนอ” ครั้นเห็นมูลเหตุเกิดของข้าวปายาสนั้นแล้วจึงพูดว่า “ท่านโมคคัลลานะเอาไปเสียเถิด บิณฑบาต ไม่ควรแก่อนจะบริโภค” ฝ่ายท่านพระมหาโมคคัลลานเถระแม้แต่จะคิดว่า “พระสารีบุตรเดไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนอย่างเรานำมาถวายก็ไม่มี” ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวเท่านั้น ก็รีบคว้าจับบาตรที่ขอบปากไปเทคว่ำลง ณ ส่วนข้างหนึ่ง อาพาธของพระเถระได้หายไปพร้อมกับข้าวปายาสจรดพื้นดิน จำเดิมแต่นั้นมาตลอดเวลา ๔๕ พรรษา อาพาธก็มีได้เกิดขึ้นอีกเลย ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานเถระว่า “ท่านโมคคัลลานะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจิวิญญูติ เป็นสิ่งไม่สมควรเพื่อจะฉัน ถึงแม้ใส่จะไหลออกมาเที่ยวพ่นพ้านอยู่ที่พื้นดินก็ตาม” แหละได้เปล่งคำอุทานดังนี้ว่า :-

“ถ้าเราจะพึงฉันทามธุปายาส อันเกิดขึ้นเพราะเปล่ง
วจีวิญญูติไซรั อาชีวะของเราที่จะพึงถูกบัณฑิตครหา

แม้ว่าไส้ของเราจะไหลออกมาเที่ยวพ่นพ่ายอยู่ข้างนอก
ก็ตาม เรายอมเอาชีวิตเข้าแลก จะไม่พึงทำลายอาชีวะเป็น
อันขาด

เราทำจิตของเราให้รื่นรมย์ เราหลีกเลี่ยงอนเนสนาคือการ
แสวงหาอันไม่สมควร และเราจักไม่กระทำอนเนสนาที่
พระพุทธองค์ทรงรังเกียจแล้ว”

อนึ่ง ในอธิการแห่งอาชีวะปาริสุทธิศีลนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องของพระอัมพชาทก
มหาติสเถระซึ่งอยู่ประจำ ณ จิระคุมพิหารประกอบด้วย นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบาย
แม้ในทุก ๆ บท ดังที่ได้ อรรถาธิบายมานี้

“นักพรตผู้มีวิจาร์ณญาณ บวชแล้วด้วยศรัทธา แม้แต่
คิดก็อย่าให้เกิดในอนเนสนา พึงชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์เถิด”

๔. ปัญญาเป็นเหตุให้ปัจจัยสันนิสสิตศีลสำเร็จ

อนึ่ง อาชีวะปาริสุทธิศีล อันโยคิบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย วิริยะ ฉันทะ ปัจจัย-
สันนิสสิตศีล อันโยคิบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย ปัญญา ฉันทะนั้น จริงอยู่ ปัจจัยสันนิสสิต-
ศีลนั้น ชื่อว่ามีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาจึงจะสามารถมองเห็นโทษ
และอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ เพราะเหตุนี้ ภิภษุพึงละความกำหนัดยินดีใน
ปัจจัยแล้ว พึงพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยธรรมสมาเสมอ ด้วยวิธีดังที่ได้
พรรณนามาแล้วจึงบริโภค พึงทำปัจจัยสันนิสสิตศีลนี้ให้สำเร็จด้วยปัญญา เถิด

การพิจารณาปัจจัยทั้งหลายในปัจจัยสันนิสสิตศีลนี้มี ๒ อย่าง คือ พิจารณาใน
เวลารับ ๑ พิจารณาในเวลาบริโภค ๑ อธิบายว่า ปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้นที่ซึ่ง
ได้พิจารณาด้วยสามารถแห่งความเป็นธาตุหรือความเป็นของปฏิภูมแม้ในเวลารับ
แล้วเก็บไว้ เมื่อภิภษุบริโภคเลยจากเวลารับนั้นไป การบริโภคก็หาโทษมิได้เลย การ
บริโภคแม้ในเวลาบริโภคก็หาโทษมิได้เหมือนกัน

การบริโภคน้ำ ๔ อย่าง

ในการพิจารณาในเวลาบริโภคน้ำนั้น มีวินิจฉัยที่ทำความตกลงไว้ดังนี้ :-

ก็แหละ การบริโภคน้ำมี ๔ อย่าง คือ **ถนอมบริโภคน้ำ** บริโภคน้ำเป็นขโมย ๑ **อิมบริโภคน้ำ** บริโภคน้ำเป็นหนี้ ๑ **ทนายชบบริโภคน้ำ** บริโภคน้ำเป็นทนาย ๑ **สามิบริโภคน้ำ** บริโภคน้ำเป็นนาย ๑ ใน ๔ อย่างนั้น การบริโภคน้ำของภิกษุผู้ทุศีลแม้บริโภคน้ำอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า **ถนอมบริโภคน้ำ** การบริโภคน้ำไม่ได้พิจารณาของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า **อิมบริโภคน้ำ** เพราะเหตุนี้ จีวรพึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะบริโภคน้ำ บิณฑบาตพึงพิจารณาในทุก ๆ คำข้าว เมื่อภิกษุไม่สามารถปฏิบัติเหมือนอย่างนั้น ในเวลาก่อนอาหาร, หลังอาหาร, ในปุริมยาม, มัชฌิมยามและปัจฉิมยาม ถ้าไม่ได้พิจารณาเลย ปล່อยให้อรุณขึ้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ย่อมตั้งอยู่ในฐานะเป็นอิมบริโภคน้ำ แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะบริโภคน้ำ สำหรับเกสซ์เมื่อมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับทั้งในขณะบริโภคน้ำจึงจะควร แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อภิกษุทำสติในขณะรับแล้วขณะบริโภคน้ำไม่ได้ทำอีก เป็นอาบัติ ไม่ทำในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภคน้ำ ไม่เป็นอาบัติ

สุทธิน้ำ ๔ อย่าง

ก็แหละ สุทธิน้ำมี ๔ อย่าง คือ เทสนาสุทธิน้ำ ๑ สังวรสุทธิน้ำ ๑ ปริเยญจิสุทธิน้ำ ๑ ปัจจเวกขณสุทธิน้ำ ๑ ใน ๔ อย่างนั้น ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่า **เทสนาสุทธิน้ำ** จริ่งอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้นเรียกว่า เทสนาสุทธิน้ำ เพราะบริสุทธิน้ำด้วยการแสดงอาบัติ อินทริยสังวรศีล ชื่อว่า **สังวรสุทธิน้ำ** จริ่งอยู่ อินทริยสังวรศีลนั้นเรียกว่า สังวรสุทธิน้ำ เพราะบริสุทธิน้ำด้วยความสังวร คือตั้งใจว่า “จักไม่กระทำอย่างนี้ต่อไป” อาชีวปารีสุทธิน้ำ ชื่อว่า **ปริเยญจิสุทธิน้ำ** จริ่งอยู่ อาชีวปารีสุทธิน้ำนั้นเรียกว่า ปริเยญจิสุทธิน้ำ เพราะบริสุทธิน้ำด้วยการแสวงหาของภิกษุผู้ละอเนสนาแล้วจึงยังปัจจัยทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่โดยธรรมโดยสม่ำเสมอ ปัจจยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า **ปัจจเวกขณสุทธิน้ำ** จริ่งอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นเรียกว่า ปัจจเวกขณสุทธิน้ำ เพราะบริสุทธิน้ำด้วยการพิจารณามีประการดังพรรณนามาแล้ว ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า “เมื่อไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภคน้ำไม่เป็นอาบัติ” ดังนี้

การบริโภคน้ำปัจจัยของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก ชื่อว่า **ทนายชบบริโภคน้ำ** จริ่งอยู่ พระเสกขบุคคลเหล่านั้นเป็นพระบุตรของพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนี้

พระเสกขบุคคลเหล่านั้นย่อมบริโศกปัจจัยทั้งหลาย โดยฐานเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นสมบัติของพระบิดา

ถาม - ก็พระเสกขบุคคลเหล่านั้น บริโศกปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคหรือ ? ไม่ใช่บริโศกปัจจัยทั้งหลายของคฤหัสถ์ดอกหรือ ?

ตอบ - แม้ปัจจัยทั้งหลายอันพวกคฤหัสถ์ถวายแล้ว ก็จัดเป็นของแห่งพระผู้มีพระภาค เพราะเป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ย่อมบริโศกปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาค อนึ่ง ธรรมทายาทสูตร^๑ เป็นเครื่องสาธกในอธิการนี้

การบริโศกของพระชีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่า **สามิบริโศก** จริงอยู่ พระชีณาสพเหล่านั้นชื่อว่าบริโศกเป็นนาย เพราะล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหาไป

ในการบริโศกเหล่านี้ สามิบริโศก ๑ ทายัชชบริโศก ๑ ย่อมสมควรแก่พระอริยะ และปุถุชนทั้งหมด อิณบริโศกไม่สมควรทั้งหมด ในถ้อยบริโศกไม่จำมีอันพุดถึงกันละ อนึ่ง การบริโศกที่ได้พิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนี้ใด การบริโศกนั้นจัดเป็นการบริโศกที่ไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นข้าศึกแก่การบริโศกเป็นหนี้ หรือจะจัดสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโศกนั้นแหละก็ได้ จริงอยู่ แม้ภิกษุผู้มีศีลก็ยอมถึงซึ่งอันนับเป็นเสกขะได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลสิกขานี้ อนึ่ง ในบรรดาบริโศก ๔ อย่างนี้ เพราะสามิบริโศกจัดเป็นการบริโศกชั้นยอด ฉะนั้น อันภิกษุเมื่อปรารถนาซึ่งสามิบริโศกนั้น พึงพิจารณาด้วยวิธีพิจารณาอันมีประการดังกล่าวมาแล้วจึงบริโศก พึงยังปัจจัยสันนิสสิตศีลให้สำเร็จเกิด ก็แหละ เมื่อภิกษุกระทำได้ ดังกล่าวมานี้ย่อมจัดว่าเป็นกิจจการี ผู้มีปกติกระทำกิจ สมด้วยนิพนธพจน์อันบัณฑิต ประพันธ์ไว้ว่า :-

**“พระสาวกผู้มีปัญญาอันประเสริฐได้สดับธรรมอันพระ
 สุกตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนจึงเสพ บิณฑบาต,
 วิหาร, ที่นอน, ที่นั่ง, และน้ำสำหรับซักล้างธูลีจับผ้าสังฆาฏิ**

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙-๓๓/๒๗-๓๓

เพราะเหตุนั้นแหละ ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่ติดในปัจจัยธรรมเหล่านี้ คือ บิณฑบาต, ที่นอน, ที่นั่งและน้ำสำหรับซักล้างถูสีจับผ้าสังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ฉะนั้น

ภิกษุนั้น ครั้นได้อาหารโดยการอนุเคราะห์จากคนอื่น ตามกาลแล้วพึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นติดต่อกันไป รู้จักประมาณในของเคี้ยว, ของฉัน, และของลื้มเลียทั้งหลายเหมือนคนใช้ รู้จักประมาณในการทาแผลและพอกยา ฉะนั้น

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่หลงติด ฉันอาหารเพียงเพื่อยังอัตภาพให้เป็นที่ไป เหมือนมารดาบิดากินเนื้อแห่งบุตรในทางกันดาร และเหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน ฉะนั้น”

อนึ่ง ในความเป็นผู้กระทำปัจจัยสันนิสติดศีลนี้ให้บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงเล่าเรื่อง สามเณรสังฆรักชิตผู้หลานประกอบด้วย จริ่งอยู่ สามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค สมดังคำประพันธ์ที่สามเณรนั้นกล่าวไว้ว่า :-

“พระอุปัชฌายะได้สอนข้าพเจ้าซึ่งกำลังฉันข้าวสาธิตอัน
เย็นสนิทว่า พ่อสามเณร เจ้าจงอย่าเป็นคนไม่สำรวม เมาลิ้น
ตัวเองเสียนะ

ข้าพเจ้าได้ฟังคำสอนของพระอุปัชฌายะแล้ว ก็ได้ความ
สังเวชในขณะนั้น นั่งอยู่ที่อาสนะเดียวได้บรรลุพระอรหัตแล้ว

ข้าพเจ้านั้นเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ เหมือน
พระจันทร์ในวันเพ็ญ เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว
บัดนี้ภาพไม่มีอีกแล้ว

เพราะเหตุนั้น กุลบุตรแม้อื่นปรารถนาความสิ้นไป
แห่งทุกข์ พึงพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพปัจจัย
ทั้งหลายเถิด”

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปาติโมกข์สังวรศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑

[๒๐] ปัญญาที่ ๑ ของส่วนที่จัดเป็นศีล ๕ อย่าง นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบาย โดยแยกเป็นอนุสัมบันนศีลเป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ก็แหละ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ดังนี้ :-

ปริยัตตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอนุสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทเป็นที่สุด นี้จัดเป็น **ปริยัตตปาริสุทธิศีล**

อปริยัตตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอุสสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาไม่มีที่สุด นี้จัดเป็น **อปริยัตตปาริสุทธิศีล**

ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของกัลยาณบุณชนทั้งหลาย ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอันจรดแดนแห่งพระเสกขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้มีชีวิตอันสละแล้ว นี้จัดเป็น **ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล**

อปราภังคปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก นี้จัดเป็น **อปราภังคปาริสุทธิศีล**

ปฏิบัติสัทธิตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระชีนาสพทั้งหลายผู้เป็นสาวกของพระตถาคตเจ้า ศีลของพระปัจเจก-พุทธเจ้าทั้งหลาย ศีลของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย นี้จัดเป็น **ปฏิบัติสัทธิตปาริสุทธิศีล**^๑

ในบรรดาศีลเหล่านั้น ศีลของอนุสัมบันทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็น **ปริยัตตปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลมีที่สุดด้วยอำนาจแห่งการนับ ศีลของอุสสัมบันทั้งหลายถึงแม้จะมีที่สุดด้วยสามารถแห่งการนับอย่างนี้ว่า :-

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

“สังวรวินัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว เหล่านี้ คือ เก้าพันโกฏฐิกขาบท แปดสิบร้อยโกฏฐิกขาบท ห้าสิบแสนสิกขาบท และอื่น ๆ อีก ๓๖ สิกขาบท (รวม เป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏฐิห้าล้านสามสิบหกสิกขาบท) สิกขาทั้งหลายในวินัยปิฎกทรงแสดงไว้ด้วยมุข คือเปยยาล”

ดังนั้นก็ตาม ฟังทราบว่าเป็นอปริยัตตปาริสุทธิศีล เพราะหมายเอาภาวะสมาทาน โดยไม่มีส่วนเหลือ และภาวะที่ไม่แสดงที่สุดได้ด้วยอำนาจลาภ, ยศ, ญาติ, องค์อวัยวะและชีวิต เหมือนศีลของพระอัมพชาตภมมหาติสสเถระผู้อยู่ในจิริคุมพวิหาร

เรื่องพระอัมพชาตภมมหาติสสเถระ

จริงอย่างนั้น ท่านพระมหาเถระนั้น ไม่ละสัปปุริสาณุสสติข้อนี้คือ

“นรชน ฟังยอมสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งองค์อวัยวะ อันประเสริฐ เมื่อจะรักษาไว้ซึ่งชีวิต ก็ฟังยอมเสียสละ องค์อวัยวะ เมื่อระลึกถึงธรรมะ ก็ฟังยอมเสียสละทรัพย์, องค์อวัยวะและชีวิต แม้หมดทุกอย่าง”^๑

แม้เมื่อความสงสัยในชีวิตมีอยู่ ท่านก็ไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบท อาศัยอปริยัตต-ปาริสุทธิศีลนั้นแหละ ได้บรรลุพระอรหัตต์ทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสกนั้นเที่ยว สมดังที่ ท่านพระมหาเถระนั้นกล่าวนิพนธ์คาถาไว้ว่า :-

“อุบาสกนี้ มิใช่บิดา มิใช่มารดา มิใช่ญาติ ทั้งมิใช่
เฝ้าพันธู์ของเธอ เขากระทำการเช่นนั้นให้แก่เธอ ก็เพราะ
เหตุแห่งเธอเป็นผู้มีศีล ท่านทำความสังเวชให้เกิดขึ้นแล้ว
พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยแยบคาย ได้บรรลุพระอรหัตต์
ทั้ง ๆ ที่อยู่บนหลังของอุบาสกนั้น” ฉะนี้

๑ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๗๐/๑๗๗

ศิลปะของกัลยาณบุคลุชนทั้งหลาย แม้ปราศจากมลทินเพียงชั่วจิตตูปบาทหนึ่ง ก็สำเร็จเป็นปัทมฐานแก่พระอรหัตต์ได้เหมือนกัน เพราะเป็นศิลปะที่บริสุทธิ์ยิ่งนับแต่อุปสมบทมาเหมือนชาติมณีที่นายช่างเจียรไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่นายช่างทำบริกรรมดีแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงเรียกได้ว่าเป็น **ปริบูรณ์ปริสุทธิศิลปะ** เหมือนศิลปะของพระมหาสังฆรักชิตเถระและพระสังฆรักชิตเถระผู้หลาน

เรื่องพระมหาสังฆรักชิตเถระ

ได้ยินว่า ภิกษุสงฆ์ได้เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมแก่พระมหาสังฆรักชิตเถระผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ไปแล้ว ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะถึงแก่กรรมภาพ พระเถระตอบว่า “โลกุตตรธรรมของฉันทไม่มี” ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มอุปัฏฐากของท่านกราบเรียนว่า “ท่านขอรับ พวกมนุษย์ตั้ง ๑๒ โยชนโดยรอบประชุมกันด้วยสำคัญว่า “ท่านจะปรินิพพาน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่มหาชน เพราะท่านถึงแก่กรรมภาพเป็นบุคลุชน” พระเถระพูดว่า “เธอ ฉันทไม่เริ่มทำวิปัสสนาด้วยคิดว่า จักรอพบพระผู้มีพระภาคเมตโดย ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุ่งให้ฉันทนั้น กระทำโอกาสให้ฉันท” พระภิกษุหนุ่มนั้นพยุ่งให้พระเถระนั่งแล้วก็ออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไปข้างนอกของภิกษุหนุ่มนั้นแล พระเถระได้บรรลุพระอรหัตต์ แล้วได้ให้สัญญาด้วยการดีดนิ้วมือสงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า “ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านได้กระทำการที่กระทำได้ด้วยยาก” พระเถระตอบว่า “นี่ไม่ใช่สิ่งกระทำได้ด้วยยากดอก อาวุโสทั้งหลาย ก็แต่ว่าสิ่งที่กระทำได้ด้วยยาก ฉันทจักบอกแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันทบวชแล้วมา ฉันทระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่ฉันทกระทำไปด้วยความไม่รู้โดยไม่มีสติ”

ฝ่ายพระสังฆรักชิตเถระผู้หลานของท่าน ก็ได้บรรลุพระอรหัตต์เหมือนอย่างเดียวกัน ในเวลาที่มีพรรษา ๕๐ ฉะนี้แล

“ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยทั้งเป็นผู้ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศิลปะ บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะครหาภิกษุนั้นได้ โดยศิลปะและโดยสุตะทั้งสองสถาน

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยแต่เป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศิลปะ บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะสรรเสริญภิกษุนั้นโดยศิลปะ แต่สุตะย่อมไม่สำเร็จแก่เธอ

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสัจจะมาก แต่เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะครหาภิกษุนั้นได้โดยศีล แต่สัจจะ ย่อมไม่สำเร็จแก่เธอ

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสัจจะมากทั้งเป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญภิกษุนั้น โดยศีลและสัจจะ ทั้งสองสถาน

ใครเล่า ควรที่จะนิินทาพระพุทธสาวกนั้น ผู้พหุสูต ทรงธรรม มีปัญญาดี ดุจแห่งแห่งทองคำชมพูนท พระ พุทธสาวกนั้น แม้ฝูงเทวดาก็เชยชม ทั้งพรหมก็สรรเสริญ”^๑

อนึ่ง ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็น **อปราหมัญฐปารีสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่ไม่ได้ลูบคลำด้วยอำนาจแห่งภิกษุ อีกนัยหนึ่ง ศีลที่ไม่ลูบคลำด้วยอำนาจ แห่งราชาของปุถุชนทั้งหลายพึงทราบว่าเป็น **อปราหมัญฐปารีสุทธิศีล** เหมือนศีลของพระ กุฎุมพียปุตตติสสเถระ

เรื่องพระกุฎุมพียปุตตติสสเถระ

ก็แหละ พระผู้เป็นเจ้าของกุฎุมพียปุตตติสสเถระนั้น อาศัยศีลเห็นปานนั้นแล้วเป็นผู้ ประารถนาที่จะตั้งตนไว้ในพระอรหัต จึงได้กล่าวรับรองกับหมู่โจรผู้ไพร่กว่า

“เอาตมาจักทำลายเท่าทั้งสอง แล้วทำสัญญาให้แก่ท่าน ทั้งหลาย ข้าพเจ้าย่อมรังเกียจยอมละอายต่อความตายที่ยังมีราชา

ข้าพเจ้าคิดอย่างนี้แล้วจึงพิจารณาสังขารทั้งหลายโดย แยกคาย ก็ได้บรรลุพระอรหัตเมื่อรุ่งอรุณพอดี”^๒

๑ อัง. จตุกก. (ไทยท) ๒๑/๖/๑๑

๒ ที. ม. อ. (ไทย) ๒/๓๗๑/๓๖๓, ม. มุ. อ. (ไทย) ๑/๑๐๖/๒๔๘

เรื่องพระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่ง

แม้พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งนั้น ต้องอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจที่จะฉันแม่อาหารด้วยมือของตนได้ นอนกึ่งเกลือกอยู่ในมูตรและกิริสของตน ฤกษ์หนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นอาการของท่านนั้นแล้วพูดว่า “โอ! สังขารคือชีวิตเป็นทุกข์” พระมหาเถระ ได้พูดกับฤกษ์หนุ่มนั้นว่า “เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่มีความสงสัยในข้อนี้ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับได้ความเป็นคุณุหัตถ์เพราะบอกคีนสิกขา” ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า “เราจักตายพร้อมกับศีลนั้นนี้เกี่ยว” นอนอยู่ ณ ที่นั้นนั้นแหละพิจารณาโรคนั้น ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว จึงได้พยากรณ์แก่ฤกษ์หนุ่มด้วยนิพนธคาถาเหล่านี้ว่า :-

“เมื่อข้าพเจ้าต้องพยาธิต่างใดอย่างหนึ่ง ฤกษ์โรคเสียดแทง
เป็นทุกข์ขนาดหนัก กเขวรากอันนี้ก็เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว
เหมือนดอกไม้ที่เขาหมกไว้ในฝุ่นกลางแดด

กเขวรากนี้ เป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ คนพาลกลับถือว่าเป็น
สิ่งน่าพึงใจ (กเขวรากนี้เป็นของไม่สะอาด คนพาลกลับ
เห็นว่าเป็นของสะอาด กเขวรากนี้เต็มเพียบด้วยซากศพ
นานาชนิด ก็ยังเป็นรูปอันน่าพึงใจ สำหรับผู้มองไม่เห็น
ความจริง)

ทุด! ทุด! ประชาชนทั้งหลายมัวเป็นผู้ประมาทเรียงหลง
อยู่ในกเขวรากนี้ อันอาตุร เปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็น ไม่
สะอาด มีพยาธิประจำ จนทำทางสำหรับสู่สุคติให้เสียไป”

อนึ่ง ศิลของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระอรหันต์เป็นต้น พึงทราบว่าเป็น **ปฎิปัสสัทธิ-
ปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์โดยทำความกระวนกระวายทั้งปวงให้สงบระงับ
ศีล ๕ อย่าง โดยแยกเป็นปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒

นักศึกษ่าพึงทราบอรรถาธิบายในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ ด้วยสามารถ
แห่งการประหามบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ดังต่อไปนี้ สมดังที่ท่าน
พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :-

ศีล ๕ คือ ๑. ปหาม การประหามซึ่งปาณาติบาต ชื่อว่าศีล ๒. เวรมณี
ความมงดเว้น ชื่อว่าศีล ๓. เจตนา ความจงใจ ชื่อว่าศีล ๔. สัวร ความระวัง
ชื่อว่าศีล ๕. อวิติกุม ความไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล

การประหาม ความมงดเว้น ความจงใจ ความระวัง ความไม่ล่วงละเมิดซึ่ง
อทินนาทาน... กาเมสุมิจฉาจาร... มุสาวาท... ปิสุณวาจา... ฆรูสวาจา... สัมผัสปลาปะ...
อภิชฌา... พยาบาท... มิจฉาทิฎฐิ ชื่อว่าศีล

การประหามกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ, ประหามพยาบาท ด้วยอัพยาบาท,
ประหามถีนมิทตะ ด้วยอาโลกัสถัญญา, ประหามอุทัจจะ ด้วยอวิกเขปะ, ประหาม-
วิจิจฉา ด้วยธัมมวัตถาน, ประหามอวิชชา ด้วยญาน, ประหามอรติ ด้วยปราโมช,
ประหามนิวรรณ์ทั้งหลาย ด้วยปฐมฌาน, ประหามวิตกวิจารณ์ ด้วยทุกุติฌาน, ประหาม
ปีติ ด้วยตติฌาน, ประหามสุขและทุกข์ ด้วยจตุตถฌาน, ประหามรูปัสถัญญา
ปฏิขัสถัญญา อนัตตัสถัญญา ด้วยอากาสาณัญญาตนสมาบัติ, ประหามอากาสา-
ณัญญาตนัสถัญญา ด้วยวิญญาณัญญาตนสมาบัติ, ประหามวิญญาณัญญาตนัสถัญญา
ด้วยอากิญจัญญาตนสมาบัติ, ประหามอากิญจัญญาตนัสถัญญา ด้วยเนวัสถัญญา-
นาสถัญญาตนสมาบัติ

ประหามนิจจัสถัญญา ด้วยอนิจจานุปัตสสนา, ประหามสุขัสถัญญา ด้วย
ทุกขานุปัตสสนา, ประหามอัตตัสถัญญา ด้วยอนัตตานุปัตสสนา, ประหามนันทิ ด้วย
นิพพิทานุปัตสสนา, ประหามราคะ ด้วยวิราคานุปัตสสนา, ประหามสมุทัย ด้วย
นิโรธานุปัตสสนา, ประหามอมุญจิดูกามยะ ด้วยมุญจิดูกามยตานุปัตสสนา, ประหาม
อาทานะ ด้วยปฏินิสัสคคานุปัตสสนา, ประหามฆนัสถัญญา ด้วยขยานุปัตสสนา,
ประหามอายุหนะ ด้วยวยยานุปัตสสนา, ประหามฐัสถัญญา ด้วยวิปริณามานุปัตสสนา,
ประหามนิमित ด้วยอนิมิตตานุปัตสสนา, ประหามปณิธิ ด้วยอัปปณิหิตานุปัตสสนา,
ประหามอภินิเวสะ ด้วยสุญญตานุปัตสสนา, ประหามสาราทานาภินิเวสะ ด้วย
อธิปญญาธัมมวิปัตสสนา, ประหามสัมโมหาภินิเวสะ ด้วยยถาภูตญานทัสสนะ,

ก็แหละ การวิชันาปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรชื่อว่าศีล ๑ ที่ชื่อว่าศีลเพราะ
 อรรถว่าอะไร ๑ อะไรเป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐาน
 ของศีล ๑ ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ๑ และศีลนี้มีกี่อย่าง ๑ ดังนี้ เป็นอันจบลงด้วย
 อรรถาธิบายเพียงเท่านี้

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของศีล

[๒๑] ปัญหากรรมใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า “อะไรเป็นความเศร้าหมองเป็น
 ความผ่องแผ้วของศีลนั้น” ข้าพเจ้าจะวิชันาในปัญหากรรมนั้นต่อไป ดังนี้ ภาวะที่
 ศีลขาดเป็นต้น เป็นความเศร้าหมองของศีล ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น เป็นความ
 ผ่องแผ้วของศีล

วิชันาปัญหาข้อที่ ๖

ความเศร้าหมองของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกต่างซึ่งมีลาภ และ
 ยศเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง

จริงอย่างนั้น ในบรรดาอาบัติ ๗ กอง ลิกขาบทของภิกษุใดขาดเบื้องต้น
 หรือที่สุด ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลขาด** เหมือนผ้าที่ขาดชาย ส่วนลิกขาบท
 ของภิกษุใด ขาดตรงกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลทะลุ** เหมือนผ้าที่ทะลุ
 กลางผืน ลิกขาบทของภิกษุใด ขาดสอง, สามลิกขาบทไปตามลำดับ ศีลของภิกษุ
 นั้นชื่อเป็น **ศีลต่าง** เหมือนแม่โคมีสีตัวเป็นสีต่างดำหรือต่างแดงเป็นต้นอย่างใด
 อย่างหนึ่งด้วยสีที่ไม่เหมือนกันซึ่งปรากฏขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง ลิกขาบทของภิกษุใด
 ขาดเป็นตอน ๆ ไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลพร้อย** เหมือนแม่โคลายเป็นจุด
 ด้วยสีที่ไม่เหมือนกันเป็นระยะ ๆ ไป

ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นย่อมมีด้วยความแตกต่างซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุด้วย
 ประการดังอธิบายมานี้

เมถุนสังโยค ๗

ภาวะที่ศีลขาดด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗ ประการ มีอรรถาธิบายดังจะ
 บรรยายต่อไปนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ :-

๑. พรหมณ์ สมณะหรือพรหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่ ก็แต่ว่ายินดีการลูบคลำ, การขัดสี, การให้อาบและการนวดของมาตุคาม เขายินดีปรารภนาต่อการบำเรอนั้นและถึงซึ่งความปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น พรหมณ์ความยินดีต่อการบำเรอแห่งมาตุคามนี้ จัดเป็นความขาดบ้ำง ความทะลุบ้ำง ความต่างบ้ำง ความพริ้วบ้ำง ของพรหมจรรย์ พรหมณ์ สมณะหรือพรหมณ์นี้ เรากล่าวว่า เขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์

๒. พรหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพรหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มีไดยินดี ก็แต่ว่ายังกระซิกกระซี้เล่นหัวและยังล้อเลียนกับมาตุคามอยู่ เขายินดีต่อการกระซิกกระซี้เป็นต้นนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๓. พรหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพรหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มีไดยินดี ทั้งไม่กระซิกกระซี้ ไม่เล่นหัว ไม่ล้อเลียนกับมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบฟังดูตาต่อตาของมาตุคาม เขายินดีต่อการฟังดูนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๔. พรหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพรหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มีไดยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบฟังดูตาต่อตาของมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบฟังเสียงของมาตุคาม ผู้ห้าวเราะอยู่ก็ดี พุดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องให้อยู่ก็ดี ภายนอกฝ่าหรือภายนอกกำแพงก็ตาม เขายินดีต่อเสียงนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๕. พรหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพรหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคาม ก็มีไดยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบฟังดู

ตาต่อตาของมาตุคาม ทั้งไม่ชอบฟังเสียงมาตุคาม ผู้หัวเราะอยู่ก็ดี พุดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพงก็ตาม ก็แต่ว่ายังระลึกถึงซึ่ง การหัวเราะและการพุดจาและการเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน เขายินดีต่อสิ่งที่เกิดขึ้นในกาลก่อนนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๖. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การรูปคลำของมาตุคาม ก็มีดี ยินดี แม้การหัวเราะการพุดเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน ก็มีได้ระลึกถึง ก็แต่ว่าเขาเห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดี ถูกบ้ำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอบอ้มเพียบพร้อม เขายินดีต่อการบ้ำเรอนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๗. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมมือกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย... หาได้เห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี ผู้ถูกบ้ำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอบอ้มเพียบพร้อมแล้วยินดีไม่ ก็แต่ว่าเขา ประพฤติพรหมจรรย์โดยปรารถนาเป็นเทพนิกายเหล่าใดเหล่าหนึ่งว่า “เราจักเป็น เทวดาหรือเทพเจ้าตนใดตนหนึ่งด้วยศีลอันนี้ ด้วยพรตอันนี้ ด้วยตบะอันนี้ หรือ ด้วยพรหมจรรย์อันนี้ เขายินดีปรารถนาต่อความเป็นเทพนั้น และยอมถึงซึ่ง ความปลาบปลื้มด้วยความเป็นเทวดานั้น พราหมณ์ความยินดีด้วยความเป็นเทวดา แม้นี้ จัดเป็นความขาดบ้าง ความทะลุบ้าง ความต่างบ้าง ความพร้อยบ้าง ของ พรหมจรรย์^๑ ฉะนั้นแล

นักศึกษ่าพึงทราบว่ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกต่าง ซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง ด้วยประการ ดังพรรณนามาฉะนี้

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๗

ความผ่องแผ้วของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตก(ขาด)แห่ง ลิกขาบททั้งหลายโดยสิ้นเชิง ๑ ด้วยการกระทำคิณสิกขาบทที่ทำได้ซึ่งแตก(ขาด) แล้ว ๑ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ด้วยข้อปฏิบัติอื่น ๆ คือความ

๑ อัง. สุตตค. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๒-๘๕

ไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความตระหนี่ ความมารยา ความโอ้อวด ความหัวดี ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความเลินเล่อ ๑ ด้วยความบังเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลายมีอาทิเช่น ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ๑

จริงอยู่ ศิลเหล่านี้แต่ไม่ขาดเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้ศิลปะที่ขาดไปด้วยโทษคือความประมาทแต่กระทำคืนแล้วก็ดี ศิลที่อันเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้นไม่ได้เข้าไปทำลายแล้วก็ดี ศิลเหล่านั้นเรียกว่า **ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย** โดยประการทั้งปวง และศิลปะเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า **ภุชิสสะ** เพราะสร้างความเป็นไท ชื่อว่า **วิญญูปัสตละ** เพราะผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ ชื่อว่า **อปรามัญฐะ** เพราะอันตณหาและภิกขุทั้งหลายไม่ถูกต้องแล้ว ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิให้เป็นไป เพราะเหตุนี้ อันภาวะที่ศิลปะไม่ขาดเป็นต้นนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วของศิลปะทั้งหลายเหล่านั้น

ก็แหละ ความผ่องแผ้วนี้ นั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการมองเห็นโทษแห่งศิลปะ ๑ ด้วยการมองเห็นอานิสงส์ของศิลปะ ๑

โทษแห่งศิลปะ

ในเหตุ ๒ ประการนั้น นักศึกษาพึงทราบโทษแห่งศิลปะโดยสุดต้นตอ มีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งศิลปะของภิกษุผู้ทุกุศลมี ๕ อย่างเหล่านี้^๑

อีกประการหนึ่ง บุคคลผู้ทุกุศล เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้ทุกุศล ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้อันเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงปราถนา เป็นผู้ที่มีทุกข์ในเพราะการครหาความเป็นผู้ทุกุศล เป็นผู้มีความร้อนใจในเพราะการสรรเสริญของผู้มีศิลปะทั้งหลาย แหละเพราะความเป็นผู้ทุกุศลนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณหม่นหมองเหมือนผ้าเปลือกไม้ ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายผู้ถึงซึ่งการเอาเยี่ยงอย่างของเขาตลอดกาลนาน ชื่อว่าเป็นผู้มีคุณค่าน้อย

๑ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๓, อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕

เพราะทำไมให้มีผลมากแก่ผู้ที่ตนรับไทยธรรมของเขา เป็นผู้ล้างให้สะอาดได้ยาก เหมือนหลุมคูที่หมักหมมไว้นานปี เป็นผู้เสื่อมจากประโยชน์ทั้ง ๒ เหมือนดุนพื้นเผาศพ ถึงแม้จะปฏิญาณตนว่าเป็นภิกษุก็ไม่ใช่ภิกษุอยู่นั้นแหละ เหมือนพาทติดตามฝูงโค เป็นผู้หวาดสะดุ้งเรื่อย ๆ ไป เหมือนคนมีเวรอยู่ทั่วไป เป็นผู้ไม่ควรแก่การอยู่ร่วม เหมือนนกเขวรากของคนตาย แม้ถึงจะเป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรม มีสุตะเป็นต้นก็ตาม ยังเป็นผู้ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายอยู่นั่นเอง เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ควรในอันที่จะบรรลुरुทธวิธีพิเศษเหมือนคนตาบอดไม่ควรในการดูรูป เป็นผู้หมดหวังในพระสัทธรรม เหมือนเด็กจันทาลหมดหวังในราชสมบัติ แม้ถึงจะสำคัญอยู่ว่าเราเป็นสุข ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์อยู่นั้นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ตั้งที่ตรัสไว้ในอัคคิกขันธปริยายสูตร^๑

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงประจักษ์แจ้งกรรม และวิบากของกรรมโดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่งซึ่งมีความเป็นทุกข์คือนั้นเป็นปัจจัยอันสามารถจะทำความรุ่มร้อนแห่งใจให้เกิด แล้วบันดาลความกระอักเลือดอย่างสด ๆ ให้เป็นไป แม้เพียงแต่ระลึกถึงแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ทุกข์ มีจิตกำหนดด้วยความยินดีในสุขอันเกิดแต่การบริโภคเบญจกามคุณ และสุขเกิดแต่การกราบไหว้การนับถือ เป็นต้น จึงได้ตรัสพระพุทธโอวาทไว้ ดังนี้ :-

อัคคิกขันธสูตร

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ โนน กองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงอยู่ พวกภิกษุกราบทูลว่า อย่างนั้นพระเจ้าข้า ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอน กอดกองไฟใหญ่ซึ่งลุกติดเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่น เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์นางสาวพราหมณ์ หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนึ่งเหมือนปุยนุ่น เป็นสิ่งประเสริฐเล่า ?

พวกภิกษุกราบทูลว่า การที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์, นางสาวพราหมณ์หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนึ่งเหมือนปุยนุ่น นี้แหละ เป็น

๑ อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘-๑๖๕

สิ่งประเสริฐพระพุทธเจ้าข้า เพราะว่าคนที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน้นนั้น เป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า

ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกเธอทั้งหลาย จะแนะนำเธอทั้งหลาย ให้รู้แจ้ง การที่พึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน้นนั้นแลเป็นสิ่งประเสริฐ สำหรับภิกษุนั้นผู้มีศีลแล้ว มีธรรมลามก มีความประพฤติไม่สะอาด น่ารังเกียจ มีการงานเร้นลับ ไม่ใช่สมณะปฏิญญาณาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีปฏิญญาณาว่าเป็นพรหมจารี เป็นผู้เฝ้าใน ชุมชอกไปด้วยกิเลส รกเป็นหยากเยื่อ ช้อนั้นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ทุศีลนั้นจะพึงเข้าถึงความตายหรือความทุกข์ขนาดปางตาย เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุก็ตาม ก็แต่ว่าเขาจะไม่พึงเข้าถึงอบาย, ทุกคติ, วินิบาต, นรก เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้น เป็นปัจจัย^๑

ครั้นทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการบริโภคนกเบญจกามคุณอันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยกองไฟอย่างนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการกราบไหว้การประนมมือ และการบริโภคนกจิ๋ว, บิณฑบาต, เตียง, ตั่ง, วิหารเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยเชือกขนหางสัตว์, หอกคม, แผ่นเหล็ก, ก้อนเหล็ก, เตียงเหล็ก, ตั่งเหล็กและหม้อเหล็กทั้งหลายเหล่านี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาเชือกขนหางสัตว์ชนิดที่มันเหนียวพันแข่งทั้งสองแล้วตีไปมา เชือกนั้นจะพึงตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วจะพึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วจะพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วจะพึงตัดเอ็น ครั้นตัดเอ็นแล้วจะพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วจะพึงตัดจรดเยื่อกระดูก นี่เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการกราบไหว้ของเหล่ากษัตริย์ มหาศาลเหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาหอกอันคมซึ่งชะโลมด้วยน้ำมันที่มันเข้าตรงกลางอก นี่เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลยินดีการประนมมือของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

๑ อจ. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘-๑๖๕

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลัง จะพึงเอาแผ่นเหล็กที่ร้อน ไฟติดลูกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มาหุ้มเข้ากับกาย นี่เป็นสิ่งที่ ประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงนุ่มน้อมจีวรที่เขาถวายเป็นด้วยศรัทธาของเหล่า กษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งที่ประเสริฐ เล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลัง เอาคมเหล็กที่ร้อน ไฟติดลูกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มางัดปากแล้ว พึงใส่ ก้อนเหล็กที่ไฟติดลูกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงเข้าไปในปาก ก้อนเหล็กที่ร้อนนั้นจะพึงไหม้ ริมฝีปากบ้าง ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง ของภิกษุผู้ทุศีลนั้น พาเอา ทั้งไส้ใหญ่ไส้เล็กออกมายังส่วนเบื้องล่าง นี่เป็นสิ่งที่ประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ ทุศีลพึงฉันทินบิณฑบาตที่เขาให้ด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์ มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งที่ประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือบุรุษผู้มีกำลังจับที่ ศีรษะหรือที่คอ แล้วพึงให้นั่งหรือให้นอนบนเตียงเหล็กหรือตั้งเหล็กที่ร้อนอันไฟติด ลูกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่ นี่เป็นสิ่งที่ประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุใช้เตียงหรือตั้งที่เขา ถวายเป็นด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดี มหาศาล เป็นสิ่งที่ประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือบุรุษผู้มีกำลังจะพึงจับ ทำให้มีเท้าขึ้นเบื้องบนมีศีรษะลงเบื้องล่าง แล้วใส่ลงในหม้อเหล็กที่ร้อนอันไฟติดลูก เป็นเปลว มีแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟอง บางทีก็ลอยขึ้นมา บางที ก็พึงจมลงไป บางทีลอยขวางไป นี่เป็นสิ่งที่ประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีล จะพึงใช้วิหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาล หรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งที่ประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบการมองเห็นโทษในศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณา มีอาทิอย่างนี้ว่า :-

ความสุขของภิกษุผู้มีศีลขาด ไม่สละกามสุขอันมีผล เป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดคองไฟ จักมีแต่ที่ไหน

ความสุขในอันยินดีการกราบไหว้ของภิกษุผู้มีศีลวิบัติ ผู้มีส่วนแห่งทุกข์ ยิ่งกว่าทุกข์ในการเสียดสีแห่งเชือกขนหางสัตว์อันมันเหนียว จักมีได้อย่างไรเล่า

ความสุขในอันยินดีต่อการประณมมือของผู้มีศรัทธาทั้งหลายของภิกษุผู้ไม่มีศีล ผู้มีทุกข์อันมีประมาณยิ่งกว่าทุกข์เกิดแต่การทิ่มแทงด้วยหอก เหตุไรจึงจักมีได้เล่า

ความสุขในการบริโภคจีวรของภิกษุผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้องเสวยสัมผัสแผ่นเหล็กอันลุกโชนในนรกสิ้นกาลนาน จักมีได้อย่างไร

สำหรับภิกษุผู้ไม่มีศีลแม้บิณฑบาตจะมีรสอร่อยก็เปรียบเหมือนยาพิษอันร้ายแรง เพราะมันเป็นเหตุให้ก่อกิน ก้อนเหล็กแดงตลอดกาลนาน

การใช้เตียงและตั้ง ของภิกษุผู้ไม่มีศีลซึ่งจะต้องถูกเตียง และตั้งเหล็กอันลุกโชนเปียดเปียนตลอดกาลนาน แม้เขาจะสำคัญว่าเป็นสุขก็ชื่อว่า เป็นทุกข์

จะนำยินดีอะไร ในการอยู่ในวิหารที่เขาถวายเป็นศรัทธา สำหรับภิกษุผู้ทุศีล เพราะมันเป็นเหตุให้ต้องตกไปอยู่ในกลางหม้อเหล็กอันลุกโชน

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นครูของโลก ได้ตรัสครหา ภิกษุผู้ทุศีลว่า เป็นผู้มีความประพฤติน่ารังเกียจ รักเป็นหยากเยื่อ ชุ่มโชกไปด้วยกิเลส ลามกและเนาใน

ทุด! ทุด! ชีวิตของภิกษุผู้ไม่สำรวมนั้น ทรงเพศสมณชน
แต่ไม่ใช่สมณะ พาดนซึ่งถูกโค่นถูกขุดไปอยู่

สัตบุรุษผู้มีศีลทั้งหลายในโลกนี้ หลีกเว้นภิกษุผู้ทุศีลใด
เหมือนพวกคนรักในการประดับตน หลีกเลี้ยงคุณ หลีก
เลี้ยงชากศพ ชีวิตของภิกษุผู้ทุศีลนั้น จะมีประโยชน์อะไร

ภิกษุผู้ทุศีล เป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง กลับเป็นผู้พ้น
จากอริคมสุขคือสุขอันตนจะพึงบรรลุลอยอย่างสิ้นเชิง เป็นผู้มิ
ประตุสววรรค์อันถูกปิดสนิทแล้ว เลยไปขึ้นสู่ทางแห่งอบาย

บุคคลอื่นใครเล่า ที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความกรุณาของ
บุคคลผู้มีความกรุณาเสมอเหมือนภิกษุผู้ทุศีล โทษแห่ง
ความเป็นผู้ทุศีลมีมากอย่างหลายประการ ดังพรรณนา
มาจะนี้

อานิสงส์ของศีลสมบัติ

ส่วนการมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ โดยประการตรงกันข้ามจากประการที่
กล่าวมาแล้ว นักศึกษาพึงทราบดังต่อไปนี้ :-

อีกประการหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินดีแล้ว การทรงบาตร
และจีวรของภิกษุนั้นย่อมเป็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส บรรพชา
ของท่านก็เป็นสิ่งที่มีผล ดวงหทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์
แล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัย มีการดิเตียนตนเองเป็นต้น
เป็นเหมือนพระอาทิตย์ไม่หยั่งลงสู่ความมืดมน

ภิกษุงามอยู่ในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะด้วยศีลสมบัติ
เหมือนพระจันทร์งามในท้องฟ้าด้วยสมบัติคือรัศมี

แม้เพียงกลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็ยังทำความปราโมช
ให้แม่แก่ฝูงทวยเทพ ไม่จำต้องกล่าวถึงกลิ่นคือศีล

กลิ่น คือ ศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติ คือ
ของหอมทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง ย่อมฟุ้งตกลงไปทั่วทุกทิศไม่มี
การติดขัด

สักการะทั้งหลายที่บุคคลกระทำแล้วในภิกษุผู้มีศีล
แม้จะเป็นของเล็กน้อย ก็ย่อมมีผลมาก ภิกษุผู้มีศีลย่อม
เป็นภาชนะรองรับเครื่องบูชาสักการะ

อาสวะทั้งหลายในปัจจุบัน ก็เบียดเบียนภิกษุผู้มีศีล
ไม่ได้ ภิกษุผู้มีศีลย่อมหลุดเสียซึ่งรากแห่งทุกข์ อันจะพึงมี
ในชาติเบื้องหน้าทั้งหลาย

สมบัติอันใดในโลกมนุษย์ และสมบัติอันใดในโลก
เทวดา สมบัติอันนั้นอันผู้มีศีลถึงพร้อมแล้วปรารถนา
อยากจะได้ ก็เป็นสิ่งที่พึงหาได้โดยไมยาก

อนึ่ง นิพพานสมบัติอันสงบอย่างหาที่สุดมิได้นี้ ใจ
ของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ย่อมแล่นตรงแนวไปสู่นิพพาน
สมบัตินั้นนั้นเทียว

บัณฑิต พึงแสดงอานิสงส์อันมากหลายเป็นอเนกประการ
ในศีลอันเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง โดยประการตั้งพรรณา
มาแล้วนั้นเถิด เพราะว่า เมื่อบัณฑิตแสดงอยู่โดยประการ
อย่างนั้น จิตใจก็จะหวาดเสียวแต่ศีลวิบัติแล้วน้อมไปหาศีล
สมบัตินั้น

เพราะเหตุนี้ โยคีบุคคลครั้นมองเห็นโทษของศีลวิบัตินี้และมองเห็นอานิสงส์
ของศีลสมบัตินี้ ตามที่ได้บรรยายมาแล้ว พึงชำระศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อ
โดยประการทั้งปวง เทอญ

ก็แหละ โดยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่งศีลอันเป็น
ประการแรก ในปกรณ์วิสุทธิมรรค ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยมุขคือศีล, สมาธิ
และปัญญาด้วยพระพุทธานิพนธ์คานานี้ว่า

**นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถาวรชฎอันนี้เสียได้**

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า สีสนิกเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเจทที่ ๒

ฐัตถกนิเทศ

อาร์มภพจนกถา

[๒๒] โดยที่โยคีบุคคลสมาทานเอาศีลแล้วจะต้องทำการสมาทานเอาธุดงค์ต่อไป ทั้งนี้เพื่อที่จะทำคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มีก่น้อยและความสันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องฟ่องแผ้วของศีล ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในศีลนิตเทศให้สมบูรณ์ แลหะเมื่อโยคีบุคคลทำการสมาทานเอาธุดงค์เช่นนี้แล้ว ศีลของท่านซึ่งถูกชำระล้างมลทินแล้วด้วยน้ำคือคุณ มีความเป็นผู้มีก่น้อย, ความสันโดษ, ความขัดเกลากิเลส, ความสงบ, ความไม่สั่งสมกิเลส, การปรารภความเพียรและความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ก็จักเป็นสิ่งที่บริสุทธิด้วยดี กับทั้งพรตทั้งหลายของท่านก็จักสมบูรณ์ด้วย อันโยคีบุคคลผู้มีมารยาททั้งปวงบริสุทธิแล้วด้วยคุณคือศีลและพรตอันหาโทษมิได้เช่นนี้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นของเก่าแก่ ๓ ประการ (คือความสันโดษในจีวร, ความสันโดษในบิณฑบาต, ความสันโดษในเสนาสนะตามมีตามได้) แล้ว จักเป็นบุคคลสมควรที่จะบรรลุอริยวงศ์ประการที่ ๔ ซึ่งได้แก่ความเป็นผู้ยินดีในภาวนา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา) เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักเริ่มแสดงฐัตถกถา ณ บัดนี้

ฐัตถกถา

ธุดงค์ ๑๓ ประการ

ก็แลหะ พระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตธุดงค์ไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลายผู้สละโลกามิสแล้ว ผู้ไม่เสียดายอาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้ปรารภนาจะทำข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพานให้ถึงพร้อม รวมเป็น ๑๓ ประการ คือ

๑. ปังสุกุลิกังคธุดงค์
๒. เตจีวริกังคธุดงค์
๓. ปิณฑปาติกังคธุดงค์
๔. สปัตทานจาริกังคธุดงค์
๕. เอกาสนิกังคธุดงค์
๖. ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์

๗. ขลุบัจฉาภัตติกังคตุดงค์	๘. อารัญญิกังคตุดงค์
๙. รุกขมุลิกังคตุดงค์	๑๐. อัปภิกาลีกังคตุดงค์
๑๑. โสสานิกังคตุดงค์	๑๒. ยถาสันถติกังคตุดงค์
๑๓. เนลล์ชชิกังคตุดงค์	

วินิจฉัยตุดงค์โดยอาการ ๑๐ อย่าง

นักศึกษาพึงศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยในตุดงค์ ๑๓ ประการนั้น (โดยอาการ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ)

๑. โดยอรรถวิเคราะห์	๒. โดยลักษณะเป็นต้น
๓. โดยสมาทาน	๔. โดยกรรมวิธี
๕. โดยประเภท	๖. โดยความแตก(ขาด)
๗. โดยอนิสงส์	๘. โดยเป็นกุสลติกะ
๙. โดยแยกออกเป็นคำ ๆ
มีคำว่าตุดะเป็นต้น	๑๐. โดยย่อและโดยพิสดาร

วินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์

[๒๓] ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น จะวินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์เป็นประการแรก ดังนี้:-

๑. ปังสุกุลิกังคะ

ผ้าใดเป็นเหมือนผ้าที่สะสมด้วยขี้ฝุ่น ณ ที่นั้น ๆ โดยที่ฟุ้งตกลงไป เพราะเหตุวางทิ้งไว้บนขี้ฝุ่น ณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่น ถนน, ป่าช้าและกองขยะมูลฝอยเป็นต้น ผ้านั้นชื่อว่าผ้าบังสุกุล อีกนัยหนึ่ง ผ้าใดถึงซึ่งภาวะที่น่าเกลียด คือ ถึงซึ่งภาวะที่น่าสยะสยอง เหมือนขี้ฝุ่น ผ้านั้นชื่อว่าผ้าบังสุกุล

การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันได้อรรถวิเคราะห์อย่างนี้ ชื่อว่า ปังสุกุล แปลว่าการทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุฉะนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **ปังสุกุลิโก** แปลว่า ผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ชื่อว่า **ปังสุกุลิกังคะ**

เหตุ เรียกว่า **องค์** เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่าภิกษุหนึ่งเป็นผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ด้วยเจตนาเป็นเหตุสมทานอันใด คำว่า **องค์** นี้เป็นชื่อของเจตนาเป็นเหตุสมทานอันนั้น

๒. เตจวิริกังคะ

โดยนัยอย่างเดียวกันนั้น การทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน คือ ผ้าสังฆาฏิ ๑ ผ้าอุตตราสงค์ ๑ ผ้าอังตราวาสก ๑ เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนี้ภิกษุนี้ชื่อว่า **เตจวิริโก** แปลว่าผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติชื่อว่า **เตจวิริกังคะ**

๓. ปิณฑปาติกังคะ

การตกลงแห่งก้อนอาวาสคือภิกษาหาร ได้แก่การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่ผู้อื่นเขาถวาย ชื่อว่า ปิณฑปาต ภิกษุใดแสวงหาปิณฑปาตนั้น คือเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ๆ แสวงหาอยู่ ภิกษุนี้ชื่อว่า ปิณฑปาติโก แปลว่า ผู้แสวงหาซึ่งปิณฑปาต

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไปเพื่อปิณฑปาตเป็นธรรมเนียมของภิกษุนี้ เหตุนี้ภิกษุนี้ชื่อว่า ปิณฑปาติ แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อปิณฑปาตเป็นธรรมเนียม

บทว่า **ปติติ** แปลว่า การเที่ยวไป บทว่า **ปิณฑปาติ** กับบทว่า **ปิณฑปาติโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้แสวงหาซึ่งปิณฑปาต หรือองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อปิณฑปาตเป็นธรรมเนียม ชื่อว่า **ปิณฑปาติกังคะ**

๔. สप्तานจาริกังคะ

การขาดตอนเรียกว่า ทานะ กิจใดที่ปราศจากการขาดตอนคือไม่ขาดตอน กิจนั้นเรียกว่า อปทานะ กิจใดเป็นไปกับด้วยการไม่ขาดตอน ได้แก่เว้นการขาดระยะ คือ ไปตามลำดับเรือน กิจนั้นชื่อว่า สप्तานะ การเที่ยวไป (ปิณฑปาต) อย่างไม่ขาดตอน (คือไปตามลำดับเรือน) นี้ เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนี้ภิกษุนี้ชื่อว่า สप्तานจारी แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ

บทว่า **สปทานจารี** กับบทว่า **สปทานจารีโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ ชื่อว่า **สปทานจารีกังคะ**

๕. เอกาสนิกังคะ

การฉันในที่นั่งอันเดียว ชื่อว่า เอกาสนะ การฉันในที่นั่งอันเดียวนั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **เอกาสนิโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **เอกาสนิกังคะ**

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

บิณฑบาตเฉพาะแต่ในบาตรอย่างเดียวนั้น เพราะห้ามภาชนะอันที่สองเสียชื่อว่า **ปัตตปิณฑ** แปลว่า บิณฑบาตในบาตร บิณฑบาตในบาตรเป็นปกติของภิกษุนี้ เพราะในขณะหยิบเอาบิณฑบาตในบาตรก็ทำความสำนึกกว่าเป็นบิณฑบาตในบาตร เหตุอันภิกษุนี้ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิโก** แปลว่า ผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิกังคะ**

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

คำว่า **ขลุ** เป็นศัพท์นิบาตลงในความปฏิเสธ ภัตตาหารที่ได้มาหลังจากที่ตนห้ามแล้ว ชื่อว่า **ปัจฉาภัตตัง** การฉันปัจฉาภัตตนั้น ชื่อว่า **ปัจฉาภัตตโก** การฉันปัจฉาภัตตเป็นปกติของภิกษุนี้ เพราะรู้ที่อยู่เป็นปัจฉาภัตตในขณะฉันปัจฉาภัตต เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **ปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตตเป็นปกติ ภิกษุผู้มีใช้ปัจฉาภัตติโก ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มีใช้ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตตเป็นปกติ คำนี้เป็นชื่อของโภชนะที่มากเกินไป ซึ่งท่านห้ามไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมาทาน

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาพรรณนาไว้ว่า คำว่า **ขลุ** ได้แก่นกประเภทหนึ่ง นกขลุนั้นเอาปากคาบผลไม้แล้ว ครั้นผลไม้ล่วงไปจากปากแล้วก็ไม่ยอมกินผลไม้ชิ้นอีก ภิกษุนี้มีปฏิบัติเหมือนนกขลุนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **ขลุปัจฉาภัตติโก** แปลว่า มีใช้ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตตเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีใช้ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตต เป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคะ**

๘. อารัญญุกังคะ

การอยู่ในป่าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **อารัญญโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **อารัญญุกังคะ**

๙. รุกขมุลิกังคะ

การอยู่ ณ ที่โคนไม้ ชื่อว่า **รุกขมุล** การอยู่ ณ ที่โคนไม้นั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **รุกขมุลิก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติ ชื่อว่า **รุกขมุลิกังคะ**

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ

การอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **อัพโภกาสิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ ชื่อว่า **อัพโภกาสิกังคะ**

๑๑. โสสานิกังคะ

การอยู่ในป่าช้าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ชื่อว่า **โสสานิก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ชื่อว่า **โสสานิกังคะ**

๑๒. ยถาสันถติกังคะ

เสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างไรวั้นเทียว ชื่อว่า **ยถาสันถตะ** คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่สงฆ์มอบให้แต่แรกด้วยคำว่า **เสนาสนะ**นี้ถึงแก่ท่าน การอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างนั้น เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **ยถาสันถติโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **ยถาสันถติกังคะ**

๑๓. เนสัชชีกังคะ

การห้ามอิริยาบถนอนเสียแล้วอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุอันภิกษุนี้ ชื่อว่า **เนสัชชิก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **เนสัชชีกังคะ**

อรรถาธิบายธุดงค์

ก็แหละ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นนั่นเกี่ยวเป็น **องค์** แห่งภิกษุผู้ซึ่งได้ชื่อว่า **ธุดะ** เพราะเป็นผู้มีกิเลส (คือตัณหาและอุปาทาน) อันกำจัดแล้ว ด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ธุดังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้ไภวหารว่า **ธุดะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดกิเลส เป็นเหตุแห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุดังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้น ชื่อว่า **ธุดะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกด้วย เป็นเหตุแห่งสัมมาปฏิบัติด้วย เพราะฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุดังคะ**

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้น โดย**อรรถวิเคราะห์**เป็นประการแรกเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ก็แหละ ธุดงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั้นแล มีเจตนาเครื่องสมาทานเป็นลักษณะข้อนี้สมดังที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “ผู้ที่สมาทานได้แก่บุคคล เครื่องสมาทานได้แก่ธรรม คือจิตและเจตสิก เจตนาเป็นเครื่องสมาทานอันใด อันนั้นเป็นตัวธุดงค์ สิ่งที่ถูกห้ามได้แก่วัตถุ และธุดงค์ทั้งหมดนั้นแล” มีการกำจัดความละโมภเป็นรส มีการปราศจากความละโมภเป็นอาการปรากฏ มีอริยธรรมเช่นความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน คือเป็นเหตุใกล้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ โดย**ลักษณะเป็นต้น**เพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยการสมาทานเป็นต้น

ก็แหละ ในอาการ ๕ อย่างมีโดยการสมาทานและกรรมวิธีเป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้

ธุดงค์ ๑๓ ประการนั้นแล เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ก็พึงสมาทานเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั้นเทียว, เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระมหาสาวก, เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทาน

เอาในสำนักของพระอรหันตชีณาสพ, เมื่อพระอรหันตชีณาสพไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทาน
 เอาในสำนักของพระอนาคามี, เมื่อพระอนาคามีไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาใน
 สำนักของพระสกทาคามี, เมื่อพระสกทาคามีไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาในสำนัก
 ของพระโสดาบัน, เมื่อพระโสดาบันไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาในสำนักของท่าน
 ผู้ทรงจำปิฎก ๓, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๓ ไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาในสำนัก
 ของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒ ไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาใน
 สำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑ ไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทาน
 เอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำสังคี่ติอันหนึ่ง,^๑ เมื่อท่านผู้ทรงจำสังคี่ติอันหนึ่ง ไม่มี
 อยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาในสำนักของท่านอรรถกถาจารย์, เมื่อท่านอรรถกถาจารย์
 ไม่มีอยู่แล้ว ฟังสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงชูดังค์, แม้เมื่อท่านผู้ทรงชูดังค์
 ก็ไม่มีอยู่แล้ว ก็จงปิดกวาดลานพระเจดีย์ให้สะอาดแล้วนั่งยอง ๆ ทำเป็นเหมือน
 กล่าวสมาทานเอาอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นั่นเถิด

อีกประการหนึ่ง แม้จะสมาทานเอาด้วยตนเองก็ใช้ได้ ในข้อนี้ บรรดาพระเถระ
 สองพี่น้องที่วัดเจติยบรรพต ฟังยกเอาเรื่องของพระเถระผู้พี่มาเป็นตัวอย่าง เพราะ
 ท่านเป็นผู้มีความมักน้อยในชูดังค์^๒

ที่วินิจฉัยมาแล้วนี้ เป็นสาธารณกถาทั่วไปแก่ชูดังค์ทั้งปวง

๑. ปังสุกุลิกังคกถา

[๒๔] ที่นี้จักพรรณนาถึงการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก(ขาด)
 และอานิสงส์แห่งชูดังค์แต่ละประการ ๆ ต่อไป จะพรรณนาปังสุกุลิกังคชูดังค์ เป็น
 ประการแรก ดังนี้ :-

๑ คำว่า ผู้ทรงจำสังคี่ติอันหนึ่ง หมายเอาผู้ทรงจำนิกายอันหนึ่ง ในนิกายทั้ง ๕ มีที่มนิกายเป็นต้น

๒ เรื่องของพระเถระสองพี่น้องนี้ มีอยู่ในอรรถกถารถวินิตสูตร ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย พระเถระ
 ผู้พี่ ท่านสมาทานเอาชูดังค์ด้วยตนเองเพราะท่านสันโดษ ไม่ประสงค์ที่จะให้ใคร ๆ ทราบการปฏิบัติของ
 ท่าน

การสมาทาน

ในคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **คหบดีทานจิวร ปฏิกุชิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธผ้าจิวรที่คหบดีถวาย ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปัสสุลิกงคฺ สมายามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ปังสุลิกงคฺตฺตงคฺย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำใดคำหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานอันเป็นประการแรกในปังสุลิกงคฺตฺตงคฺนี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น เมื่อได้สมาทานเอาตฺตงคฺอย่างนี้แล้ว พึงเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่งในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิด เหล่านี้คือ ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า, ผ้าที่ตกอยู่ในตลาด, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ตามถนน, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ กองขยะมูลฝอย, ผ้าเซ็ดครรภ, ผ้าที่เขาใช้อาบน้ำมนต์, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่ท่า, ผ้าที่คนเขาไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้, ผ้าที่ถูกไฟไหม้, ผ้าที่โคขย้า, ผ้าที่ปลวกกัด, ผ้าที่หนูกัด, ผ้าที่ขาดกลาง, ผ้าที่ขาดชาย, ผ้าที่เขาเอามาทำธง, ผ้าที่เขาวงล้อมจอมปลวก, ผ้าของสมณะ, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่อภิเษก, ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์, ผ้าที่ตกอยู่ในทาง, ผ้าที่ลมพัดไป, ผ้าที่เทวดาถวาย และผ้าที่คลื่นซัดขึ้นบก ครั้นแล้วพึงฉีกส่วนที่ทุรพลีใช้ไม่ได้ทิ้งเสียเอาส่วนที่ยังแน่นอนหาถาวรอยู่มาซักให้สะอาดแล้วทำเป็นจิวร เปลื้องผ้าคหบดีจิวรชุดเก่าออกแล้ว พึงใช้ผ้าชุดบังสุกุลจิวรแทนต่อไปเถิด

อรรถาธิบายชนิดของผ้า

ในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดนั้น คำว่า **โสสานิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า คำว่า **ปาปณิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูตลาด คำว่า **รณิยโจพะ** ได้แก่ผ้าที่ผู้ต้องการบุญทั้งหลายทิ้งไว้ที่ถนนรถ โดยทางช่องทางต่าง คำว่า **สังการโจพะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาทิ้งไว้ ณ ที่กองขยะมูลฝอย คำว่า **โสตถิยะ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้เซ็ดมลทินแห่งครรภแล้วทิ้งไว้ ได้ยินมาว่า มารดาของท่านติสสะอำมาตย์ ได้ให้คนเอาผ้ามีราคาเรือนร้อย

มาเซ็ดมลทินแห่งครรรค์ แล้วให้เอาไปทิ้งไว้ ณ ถนนชื้อตาลเวฬุคคา^๑ ด้วยมีความประสงค์ว่า ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติทั้งหลายจักได้เอาไปทำจีวร ภิกษุทั้งหลายก็พากันเก็บเอาเพื่อปะผ้าตรงที่ซำรุดนั้นเที่ยว คำว่า **นหานโจหะ** ได้แก่ผ้าซึ่งคนทั้งหลายอันพวกหมอดีคลุมให้รดน้ำมนต์เปยกทั่วทั้งตัวทิ้งไว้แล้วหลีกหนีไป ด้วยถือว่าเป็นผ้ากาฬกัณณี

คำว่า **ติดลโจหะ** ได้แก่ผ้าเก่า ๆ ที่เขาทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ คำว่า **คตปัจจาคตะ** ได้แก่ผ้าที่พวกมนุษย์ใช้ไปป่าช้า ครั้นกลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งไว้ คำว่า **อัคคิททณะ** ได้แก่ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปแถบหนึ่ง จริงอยู่ ผ้าที่ถูกไฟไหม้แล้วเช่นนั้น พวกมนุษย์ย่อมทิ้งเสีย ตั้งแต่คำว่า **โคขายิตะ** เป็นต้นไป ความปรากฏชัดอยู่แล้ว จริงอยู่ ผ้าที่โคขย้าแล้วเป็นต้นนั้นมนุษย์ทั้งหลายย่อมทิ้งเสียเหมือนกัน คำว่า **ธชาหุณะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาเมื่อจะขึ้นเรือเอามาผูกทำเป็นธงขึ้นไว้ ในเมื่อล่องเลยทัศนวิสัยของคนเหล่านั้นไปแล้ว จะเอาธงนั้นมาก็สมควร แม้ผ้าที่เขาเอามาผูกทำเป็นธงปักไว้ในยุทธภูมิ ในเมื่อกองทัพทั้งสองฝ่ายผ่านพ้นไปแล้ว จะเก็บเอาธงนั้นมาก็สมควร

คำว่า **ญุปจีวระ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้ทำพิธีกรรมเอาไปวงล้อมจอมปลวกไว้ คำว่า **สมณจีวระ** ได้แก่ผ้าอันเป็นสมบัติของภิกษุ คำว่า **อาภิสกิกะ** ได้แก่ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ สถานที่อภิเษกของพระราชา คำว่า **อิทธิมยะ** ได้แก่ผ้าของเอหิภิกขุ คำว่า **ปันถิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ก็แหละ ผ้าใดที่พลัดตกไปด้วยความเปลอสติของพวกเจ้าของแล้ว ผ้าเช่นนั้นต้องรอไปสักพักหนึ่งแล้วจึงค่อยเก็บเอา คำว่า **วาตาทุณะ** ได้แก่ผ้าที่ลมพัดไปตกในไกลที่ ก็แหละ ผ้าเช่นนั้นเมื่อไม่เห็นเจ้าของ จะเก็บเอาไปก็สมควร คำว่า **เทวาทัตติยะ** ได้แก่ผ้าที่เทวดาทั้งหลายถวายเป็นอย่างถวายแก่พระอนุรุทธเถระ^๒ คำว่า **สามุททิกะ** ได้แก่ผ้าที่คลื่นสมุทรทั้งหลายซัดขึ้นไว้บนบก

ก็แหละ ผ้าใดที่ทายกเขาถวายแก่สงฆ์ด้วย คำว่า **สัมมสุส เทม** ดังนี้ก็ดี หรือผ้าที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยวขอได้มาก็ดี ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้ แม้ในประเภทผ้า

๑ ถนนชื้อนี้ มีอยู่ในตำบลบ้านชื้อมหาคามในสมัยนั้น ณ ประเทศลังกา

๒ เรื่องเทวดาถวายผ้าทิพย์แก่พระอนุรุทธเถระ ปรากฏใน อัมมปัทฏฐกถา ภาค ๔

ที่ภิกษุด้วยกันถวาย ผ้าใดที่ภิกษุถวายโดยให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาที่ดี หรือที่เป็นผ้าเกิดขึ้นประจำเสนาสนะที่ดี ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้เช่นกัน เฉพาะผ้าที่ภิกษุถวายโดยไม่ให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาเท่านั้น จึงนับเป็นผ้าบังสุกุล

แม้ในบรรดาผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายนั้น ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอามาถวายโดยวางลงในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกถวายโดยวางไว้ในมือของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอาไปทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล แม้ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบริสุทธิฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุด้วย แม้ภิกษุนั้นก็เอาไปถวายโดยทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล เหมือนอย่างนั้นด้วย ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิสองฝ่าย ผ้าใดที่ภิกษุได้มาโดยทายกวางไว้ในมือ แล้วภิกษุนั้นก็วางไว้ในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลอีกทอดหนึ่ง ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าอย่างอุกฤษฏ์

อันภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลจิวร ครั้นทราบความแตกต่างกันของผ้าบังสุกุลนี้แล้วนี้แล้วพึงใช้สอยจิวรตามควรนั้นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในบังสุกุลกัณฑ์คฤตงค์ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ ประเภทแห่งบังสุกุลกัณฑ์คฤตงค์นี้ดังนี้ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ มี ๓ ประเภท คือ ชั้นอุกฤษฏ์ ๑ ชั้นกลาง ๑ ชั้นต่ำ ๑ ในบังสุกุลภิกษุ ๓ ประเภทนั้นบังสุกุลภิกษุผู้รับเอาเฉพาะผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น จัดเป็นชั้นอุกฤษฏ์ บังสุกุลภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายทอดไว้ด้วยความประสงค์ว่า บรรพชิตทั้งหลายจักเก็บเอาไปดังนี้ จัดเป็นชั้นกลาง บังสุกุลภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายโดยวางทอดไว้ ณ ที่ใกล้เท้า จัดเป็นชั้นต่ำ ฉะนี้

ว่าด้วยประเภทในบังสุกุลกัณฑ์คฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ในบรรดาปั๋งสุกุลิกิกิกษุ ๓ ประเภทนั้น ในขณะที่ปั๋งสุกุลิกิกิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยินดีต่อผ้าที่พวกคฤหัสถ์ถวายตามความพอใจตามความเห็นของเขานั้นเกี่ยว ชุตังค ย่อมแตก (ขาด) คือ หายจากสภาพชุตังค์ทันที

ว่าด้วยความแตกในปั๋งสุกุลิกังคชุตังค์ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุตังค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ โดยที่มีพระพุทธรูปอยู่ว่า การ **บวชอาศัยปั๋งสุกุลจีวร**^๑ ดังนี้ กิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าปั๋งสุกุลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีความประพฤติปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ ประการที่หนึ่ง (คือ ความสันโดษในจีวร), ไม่เป็นทุกข์ในการรักษา, ไม่มีพฤติการณ์ เป็นที่เกะกะอาศัยของผู้อื่น, ไม่หวาดกลัวด้วยโจรภัย, ไม่เป็นการบริโภคด้วยตัณหา, มีบริวารเหมาะสมแก่สมณสาธูป, เป็นผู้มียปัจจัยเหมือนดังพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญ ไว้ว่า **ปัจจัยเหล่านั้น เป็นสิ่งเล็กน้อยด้วยหาได้ง่ายด้วย หาโทษมิได้ด้วย**^๒ ดังนี้ เป็นผู้เป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นให้เจริญ เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติยิ่งขึ้น, เป็นการวางไว้ซึ่งทิวฏฐานุกติแก่มวลชนในภายหลัง

กิกษุผู้สำรวม ทรงไว้ซึ่งผ้าปั๋งสุกุล เพื่อพิฆาตพญามาร และเสนามาร ย่อมสง่างามเหมือนดังกษัตริย์ผู้ทรงสวม สอดเกราะแล้ว ย่อมทรงสง่างามในยุทธภูมิ ฉะนั้น

สมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นครูแห่งโลก ทรงเลิกใช้ผ้าอย่างตีมิม้าที่ทำในแคว้นกาสิเป็นต้น แล้ว มาทรงใช้ผ้าปั๋งสุกุลจีวรอันใด ใครเล่าที่จะไม่ใช้ผ้าปั๋งสุกุล จีวรอันนั้น

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

๒ อจ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ชุ. ยิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

เพราะเหตุฉะนั้นแหละ อ้นภิกษุผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ
เมื่อระลึกถึงคำปฏิญาณของตน (ที่ให้ไว้แก่อุปัชฌาย์ในเวลา
อุปสมบท) พึงเป็นผู้ยินดีในการใช้ผ้าบังสุกุลจีวร อันเป็น
เครื่องส่งเสริมการบำเพ็ญความเพียรนั้นเถิด

ว่าด้วยอานิสงสีในปิงสุกุลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงสี
ในปิงสุกุลิกังคธุดงค์ ประการแรกนี้ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๒. เตจวีริกังคกถา

[๒๕] ลำดับนี้จักพรรณนาเตจวีริกังคะ คือ องค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน
เป็นปกติ ซึ่งเป็นอันดับรองต่อมาจากปิงสุกุลิกังคกถานั้นต่อไป

การสมาทาน

จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ จตุตถกจีวร ปฏิภุขิปามิ ข้าพเจ้าขอปฏิเสธ
ผ้าผืนที่ ๔ ดังนี้อย่างหนึ่ง เตจวีริกังคะ สมาทियามิ ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่ง
ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ด้วยคำใดคำหนึ่ง ย่อมเป็นอัน
โยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วซึ่งเตจวีริกังคธุดงค์

ว่าด้วยการสมาทานในเตจวีริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ อ้นภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกตินั้น ครั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวร
มาแล้ว เมื่อยังไม่สามารถที่จะทำจีวรเพราะไม่สบายอยู่เพียงใด หรือยังไม่ได้ผู้จัดการ
เพียงใด หรือบรรดาเครื่องมือทั้งหลายเช่นเข็มเป็นต้น อะไร ๆ ยังไม่สมบูรณ์เพียงใด
ก็พึงเก็บผ้าไว้ชั่วคราวระยะกาลเพียงนั้น ย่อมไม่เป็นโทษเพราะการสะสมเป็นเหตุ แต่นับ
แต่เวลาที่ได้ย้อมผ้าเสร็จแล้วจะเก็บไว้ต่อไปไม่สมควร (ถ้าขึ้นเก็บไว้) ก็จะกลายเป็น
โจรธุดงค์ไปเท่านั้น

ว่าด้วยกรรมวิธีในเตจวีริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน เป็นปกติก็มี ๓ ประเภท เหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น ภิกษุผู้**เตจิวริกชั้นอุกฤษฏ์** ต้องยอมผ้าอันตราวาสก หรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน ครั้นแล้วจึงนุ่งผ้าผืนที่ยอมแล้วนั้น แล้วยอมผืนอื่นนอกนี้ต่อไป พึงห่มผ้าที่ยอมแล้วนั้นจึงยอมผ้าสังฆาฏิต่อไป แต่ที่จะใช้ผ้าสังฆาฏิผู้นั้นยอม ไม่สมควร ที่กล่าวมานี้เป็นธรรมเนียมของภิกษุนั้นในเสนาสนะภายในบ้าน ส่วนในเสนาสนะป่า จะชักยอมพร้อมกัน ๒ ผืนก็สมควร แต่จะต้องนั่งอยู่ ณ ที่ใกล้ ๆ กับผ้า เพื่อว่าพอเห็นใคร ๆ เข้าก็สามารถที่จะดึงเอาผ้ามาปกปิดทันท่วงที

ส่วนสำหรับภิกษุผู้**เตจิวริกชั้นกลาง** จะนุ่งหรือจะห่มผ้าสำหรับใช้นุ่งห่ม ซึ่งมีอยู่ประจำในโรงยอมผ้า แล้วทำการยอมผ้า ก็สมควร

สำหรับภิกษุผู้**เตจิวริกชั้นต่ำ** จะขอยืมผ้าของภิกษุผู้เข้ากันได้มานุ่งหรือห่มแล้วทำการยอมผ้าก็สมควร แม้ผ้าปูลาดในที่นั้นก็สมควรแก่เธอ แต่ที่จะรักษาไว้เป็นนิจนั้นไม่สมควร แม้ผ้าของพวกภิกษุผู้เข้ากันได้ที่จะขอยืมมาใช้ ก็เป็นบางครั้งบางคราว

ส่วนผ้าที่เพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ สำหรับภิกษุผู้เตจิวริก เฉพาะผ้าอังสะเท่านั้น จึงจะสมควร ถึงกระนั้นผ้านั้นก็กว้างเพียง ๑ ศืบ ยาวเพียง ๓ ศอกเท่านั้น จึงจะใช้ได้

ว่าด้วยประเภทในเตจิวริกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เตจิวริกทั้ง ๓ จำพวกนั้น ยินดีต่อผ้าผืนที่ ๔ นั้นเทียว ชุติงค์ยอมแตก คือหายจากสภาพชุติงค์

ว่าด้วยความแตกในเตจิวริกังคฤตงค์ เพียงเท่านั้น

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุติงค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน ย่อมเป็นผู้ชื่อว่าสันโดษยินดีด้วยผ้าเครื่องรักษาร่างกาย เพราะเหตุนั้น การถือเอาผ้าไปของ ท่านมีอาการเหมือนการบินไปของนก, ความเป็นผู้มีกิจการงานน้อย, งดเว้นจากการ

สะสมผ้า, ความเป็นผู้มีพฤติการณ์เบา (ไม่หนักด้วยภาระ), เป็นอันละเสียได้ซึ่งความ
 ละโมบในอติเรกจีวร (ผ้าที่เหลือเฟือ), ความเป็นผู้มีภาพรฤติขัดเกลากิเลส
 เพราะเป็นผู้กระทำพอดีในไตรจีวรอันสมควร, เป็นอันสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้
 มักน้อยเป็นต้น, คุณทั้งหลายมีอาทิจังพรรณนามานี้ ย่อมสำเร็จบริบูรณ์ ฉะนั้นแล

**โยคีบุคคลผู้เป็นบัณฑิต ละความโลภในผ้าอันเหลือเฟือ
 งดเว้นการสะสม ทรงไว้เพียงไตรจีวร ย่อมรู้รสแห่งความสุข
 อันเกิดแต่ความสันโดษ**

**โยคีบุคคลผู้ประเสริฐ มีไว้เฉพาะไตรจีวรประสงค์ที่จะ
 จาริกไปอย่างสะดวกสบาย เหมือนอย่างนกมีแต่ปีกบินไป
 ก็พึงทำความยินดีพอใจในการจัดทำจีวรเถิด**

ว่าด้วยอานิสงส์ในไตรจีวรกัณฑ์นี้ เพียงเท่านี้

**พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
 ในจีวรกัณฑ์นี้ ยุติลงเพียงเท่านี้**

๓. ปิณฑปาติกัณฑ์

การสมาทาน

[๒๖] ปิณฑปาติกัณฑ์ก็เช่นเดียวกัน จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ
อติเรกลาภ ปฏิภุขิปามิ ข้าพเจ้าขอปฏิเสธลาภอันฟุ่มเฟือย ดั่งนี้ อย่างหนึ่ง **ปิณฑ-**
ปาติกัณฑ์ สมทียมมิ ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเกี่ยวพันบาต
 เป็นธรรมเนียม ดั่งนี้ อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำ
 สมาทานอันใดอันหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปิณฑปาติกัณฑ์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันเกี่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น จะยินดีภัต ๑๔ อย่างเหล่านี้ไม่ได้ คือ **สังฆภัต** ภัตที่เขาถวายสงฆ์ ๑ **อุทเทสภัต** ภัตที่เขาถวายเจาะจง ๑ **นิมนตนภัต** ภัตที่เขาถวายด้วยการนิมนต์ ๑ **สลากภัต** ภัตที่เขาถวายด้วยสลาก ๑ **ปักขิกภัต** ภัตที่เขาถวายประจำบิณฑบาต ๑ **อุโปสถิกภัต** ภัตที่เขาถวายประจำวันอุโปสถ ๑ **ปาฏิปติกภัต** ภัตที่เขาถวายในวันขึ้นค่ำหนึ่งหรือแรมค่ำหนึ่ง ๑ **อาคันตุกภัต** ภัตที่เขาถวายแก่พระอาคันตุกะ ๑ **คมิกภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง ๑ **คิลานภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุอาพาธ ๑ **คิลานุปัฏฐากภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ ๑ **วิหารภัต** ภัตที่เขาหุงต้มขึ้นในวัด ๑ **ธูรภัต** ภัตที่เขาถวาย ณ ที่บ้านใกล้เรือนเคียง ๑ **วารภัต** ภัตที่เขาผลัดกันถวายโดยวาระ ๑

แต่ถ้าภัตเหล่านี้เขาถวายโดยมิได้ระบุชื่อโดยมีนัยอาทิว่า “ขอนิมนต์ท่านทั้งหลายรับสังฆภัต” แต่ระบุเพียงว่า “ขอสงฆ์จงรับภิกษา ณ ที่บ้านของพวกข้าพเจ้า แม้ท่านทั้งหลายก็ขอนิมนต์ไปรับภิกษาด้วย” ดังนี้ จะยินดีภัตเหล่านั้นก็สมควรอยู่ สลากภัตที่ไม่มีอามิสจากสงฆ์ก็ดี ภัตที่อุบาสกอุบาสิกาหุงต้มจัดทำขึ้นในวัดก็ดี สมควรแก่ภิกษุผู้มีอันเกี่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม

ว่าด้วยกรรมวิธีในปิณฑปาตีกังคชุตุงคนี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้เกี่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนี้ ก็มี ๓ ประเภทเหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น **ปิณฑปาตีกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะรับภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหน้าบ้างข้างหลังบ้างก็ได้ แม้เมื่อพวกเขาอยู่ที่อยู่ประตูบ้านที่ตนไปถึงขอรับบาตรจะให้บาตรก็ได้ แม้จะรับภิกษาที่พวกเขาทยอยกลับไปนำมาถวายก็ได้ แต่ในวันนั้น ครั้นนั่งเสียแล้ว ย่อมไม่รับภิกษา (อื่น)

ปิณฑปาตีกภิกษุชั้นกลาง ในวันนั้น แม้ถึงจะนั่งเสียแล้วก็รับภิกษาอื่นอีกได้ แต่จะรับนิมนต์รับภิกษาเพื่อวันพรุ่งนี้ไม่ได้

ปิณฑปาติกสิกขุชั้นต่ำ จะรับนิมนต์รับภิกษาแม่เพื่อวันพรุ่งนี้ก็ได้ แม่เพื่อวันต่อไปอีกก็ได้

แต่อย่างไรก็ดี ปิณฑปาติกสิกขุ ๒ จำพวกหลังนั้น ย่อมไม่ได้รับความสะดวกสบายในอันอยู่อย่างเสรี คงได้แต่เฉพาะปิณฑปาติกสิกขุชั้นอุกฤษฏ์เท่านั้น

มีเรื่องสาธกอยู่ว่า ได้มีธรรมเทศนาเรื่องอริยวังสสูตรขึ้นในบ้าน ๆ หนึ่ง ภิกษุผู้เกี่ยวพันขาดเป็นธรรมเนียมชั้นอุกฤษฏ์ ได้ชักชวนภิกษุผู้เกี่ยวพันขาดเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนอกนี้ว่า “อาวุโสทั้งหลาย เรามาไปฟังธรรมกันเถิด” ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งพูดขอตัวว่า “ท่านครับ กระผมถูกโยมคนหนึ่งนิมนต์ให้ไปรับภิกษา” อีกรูปหนึ่ง ก็พูดขอตัวว่า “ท่านครับ กระผมรับนิมนต์เพื่อภิกษาไว้กับโยมคนหนึ่งในวันพรุ่งนี้” ด้วยประการดังนี้ จึงเป็นอันว่า ภิกษุ ๒ รูปผู้ถือการเกี่ยวพันขาดเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนั้นเป็นผู้พลัดจากธรรม ส่วนภิกษุชั้นอุกฤษฏ์นอกนี้บิดขาดแต่เข้ามิดแล้วก็ไป จึงได้เสวยรสพระธรรมสมประสงค์

ว่าด้วยประเภทในปิณฑปาติกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เกี่ยวพันขาดเป็นธรรมเนียมทั้ง ๓ ประเภทนี้ ยินดีต่อลาภอันเหลือเพื่อมีสังฆวัตถุเป็นต้นนั้นแล ฤตงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพฤตงค์

ว่าด้วยความแตกในปิณฑปาติกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในฤตงค์นี้มีดังนี้ คือ โดยที่มีพระพุทธรูปจ้องอยู่ว่า **การบวชอาศัย โภชนะคือคำขำอันจะพึงได้ด้วยกำลังปลีแข้ง**^๑ ดังนี้ ภิกษุผู้เกี่ยวพันขาดเป็นธรรมเนียมนั้น เป็นผู้มิชอบปฏิบัติสมควรกับปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ (ความสันโดษในภิกษา), เป็นผู้ไม่มีพฤติการณ์เป็นที่เกาศอาศัยของคนอื่น, เป็นผู้มิปัจจัยเครื่องอาศัยตรงตามที่พระผู้มีพระภาคทรง

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

สรรเสริญไว้ว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย เป็นสิ่งที่หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย,^๑ เป็นผู้ย้ายเสียได้ซึ่งความเกียจคร้าน, เป็นผู้มีอาชีพอันบริสุทธิ์, เป็นการทำข้อปฏิบัติ คือเสขียวัตรให้บริบูรณ์, ไม่ใช่ผู้ที่ผู้อื่นเลียดดู, เป็นการกระทำ ความอนุเคราะห์แก่คนอื่น (ทั่วถึงกัน), เป็นการละมานะ เป็นการปิดกั้นความติดในรส, ไม่ต้องอาบัติ โดยคนโภชนสิกขาบท^๒ ปรมปรโภชนสิกขาบท^๓ และจาริตตสิกขาบท,^๓ มีความประพฤติอันสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น, เป็นการเพิ่มพูน สัมมาปฏิบัติให้เจริญยิ่งขึ้น, เป็นการสงเคราะห์มวลชนในภายหลัง

**ภิกษุผู้สำรวม ยินดีแต่ในคำขำที่หาได้ด้วยกำลังปลีแข้ง
ไม่มีชีวิตเกาะอาศัยคนอื่น ละความละโมภในอาหารแล้ว
ย่อมเป็นผู้ไปได้ในทิศทั้ง ๔**

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น ย่อมกำจัด
ปิดเป่าความเกียจคร้านเสียได้ ชีวิตของท่านก็บริสุทธิ์
เพราะเหตุฉะนั้นแล ผู้มีปัญญาอันหลักแหลมจึงไม่ควรดูหมิ่น
ในการศึกษาจาร

เป็นความจริง แม้ทวยเทพทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น
ย่อมกระหึ่มอิมใจต่อภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม
เลี้ยงตนเองได้ อันผู้อื่นไม่ต้องเลียดดู ผู้มีความมั่นคงเห็น
ปานดั่งนั้น ถ้าหากว่าภิกษุนั้นไม่เป็นผู้มุ่งหวังลาภสักการะ
และความสรรเสริญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในปิณฑปาติกัถฺจตุตถคํนี้ เพียงเท่านี้

**พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในปิณฑปาติกัถฺจตุตถคํ ยุติลงเพียงเท่านี้**

๑ อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒

๒-๒ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๒๐๙/๓๗๐; ๒๒๑/๓๗๙

๓ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๒๙๔/๔๓๗

๔. สप्तทานจาริกังคกถา

การสมาทาน

[๒๗] แม้สप्तทานจาริกังคธุดงค์ก็เหมือนกัน จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **โลลุปปาจารย์ ปฏิกฺขิปปามิ** ข้าพเจ้าปฏิบัติเสถียรการเที่ยวไปด้วยความละโมภ ดังนี้ อย่างหนึ่ง **สप्तทานจาริกงฺคฺ สมทฺธิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในสप्तทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินั้น ครั้นไปยืนอยู่ที่ประตูบ้านแล้ว ต้องกำหนดดูให้รู้ถึงความไม่มีอันตรายก่อน ถนนหรือบ้านใดมีอันตราย จะเที่ยวไปในถนนหรือบ้านอื่น โดยข้ามถนนหรือบ้านที่มีอันตรายนั้นไปก็ได้ เมื่อไม่ได้ศึกษาอะไร ๆ ณ ที่ประตูเรือนหรือถนนหรือบ้านใด พึงทำความสำคัญว่าไม่ใช่บ้าน แล้วผ่านเลยไป เมื่อได้ศึกษาอะไร ๆ ณ ที่ใด จะผ่านเลยที่นั่นไป ย่อมไม่สมควร

แหละอันภิกษุผู้สप्तทานจาริกนี้ต้องเข้าไปบิณฑบาตแต่เช้า ๆ หน่อย เพราะเมื่อเข้าไปแต่เช้า ๆ อย่างนี้ จึงจักสามารถเพื่อที่จะผ่านสถานที่อันไม่สะดวกแล้วเที่ยวไป ณ ที่อื่นได้ทันกาล

ก็แหละ ถ้าคนทั้งหลายให้ทานอยู่ในวัดของภิกษุผู้สप्तทานจาริกนั้น หรือเขาเดินมาพบในระหว่างทาง เขาจะขอรับเอาบาตรแล้วถวายบิณฑบาตก็สมควร และแม้เมื่อภิกษุผู้สप्तทานจาริกนี้เดินทาง จะพึงเดินเลยบ้านที่ตนไปถึงในเวลาแห่งภิกษาจารย์หาได้ไม่ เมื่อไม่ได้ศึกษาในบ้านนั้น หรือได้เพียงนิดหน่อย ก็พึงเดินเที่ยวไปตามลำดับบ้านนั้นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในสप्तทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **สปทานจาริกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้า ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำตามมาข้างหลัง ย่อมไม่รับภิกษาแม้ที่เขากลับไปเอามาถวาย แต่ยอมสละบาตรให้ที่ประตูบ้านซึ่งไปถึงแล้ว ก็แหละ ในอุตงคนี้ใคร ๆ ที่จะปฏิบัติเสมอเหมือนกับพระมหากัสสปเถระเป็นอันไม่มี แม้สถานที่สละให้บาตรของท่านยังปรากฏอยู่นั้นเทียว^๑

สปทานจาริกภิกษุชั้นกลาง ย่อมรับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้าหรือข้างหลัง แม้ภิกษาที่เขากลับไปเอามา ก็รับ ย่อมสละบาตรให้แม่ที่ประตูบ้านซึ่งตนเดินไปถึงแล้ว ก็แต่ว่า ไม่นั่งรอรับภิกษา โดยนัยนี้ เป็นอันว่าสปทานจาริกภิกษุชั้นกลางนั้น ย่อมอนุโลมแก่ปัญหาปาดิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์

สปทานจาริกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมนั่งคอยรับภิกษาในวันนั้นได้

ว่าด้วยประเภทในสปทานจาริกังคอุตงคนี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ขณะเมื่อมีการเที่ยวไปด้วยความละโมภเกิดขึ้นแก่สปทานจาริกภิกษุ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ อุตงคยอมแตก คือ หายจากสภาพอุตงค

ว่าด้วยความแตกในสปทานจาริกังคอุตงคนี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในอุตงคนี้มีดังนี้ คือ ความเป็นผู้ใหม่อยู่เป็นนิจในทุก ๆ ตระกูล, เป็นผู้มีอาการเหมือนพระจันทร์, เป็นการละลายได้ซึ่งความตระหนี่ตระกูล, เป็นผู้มีการอนุเคราะห์อย่างเสมอหน้ากัน, ไม่มีโทษในเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล, ไม่ไยดีต่อ

๑ ที่สละให้บาตรนี้ ได้ถูกสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่ประตูเรือนของท้าวสักกะ ซึ่งเขาสร้างรูปนายช่างหูกประดิษฐานไว้ที่ถนนนายช่างหูก

คำนิมนต์, เป็นผู้ไม่มีความต้องการด้วยการยื่นให้ซึ่งภิกษา, เป็นผู้มีความประพฤติ
สมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้มีอันเกี่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติใน
ศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีอาการปานดังพระจันทร์ เป็นผู้ใหม่
อยู่เป็นนิจในตระกูลทั้งหลาย ไม่ตระหนี่ตระกูล มีความ
อนุเคราะห์เสมอทั่วหน้ากัน เป็นผู้พ้นแล้วจากโทษในเพราะ
การเข้าไปสู่ตระกูล

เพราะเหตุฉะนั้น อันภิกษุสพทานจาริกผู้เป็นบัณฑิต
พึงละเสียซึ่งการเกี่ยวไปด้วยความละโมภ มีตาทอดลง
มองดูประมาณชั่วแฉก และเมื่อยังหวังอยู่ซึ่งการเกี่ยวไป
อย่างเสรีในโลกปรฐพีก็พึงเกี่ยวไป (เพื่อบิณฑบาต) อย่างไม่
ขาดตอน คือเกี่ยวไปตามลำดับเรือนนั้นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในสพทานจาริกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในสพทานจาริกังคฤตงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๕. เอกาสนิกังคกถา

การสมทาน

[๒๘] แม้เอกาสนิกังคฤตงค์ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมทานเอาแล้ว ด้วยคำสมทาน
อย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมทาน ๒ อย่างนี้คือ นานาสนโภชนํ ปฏิภุขิปามิ ข้าพเจ้า
ขอปฏิเสศการฉันในที่นี้มากแห่ง ดังนี้อย่างหนึ่ง เอกาสนิกังคํ สมายิยามิ ข้าพเจ้า
ขอสมทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นี้คนเดียวเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมทานในเอกาสนิกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินั้น เมื่อจะนั่งในหอฉัน อย่างนั่งบนที่นั่งของพระเถระ พึงกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรแก่ตนว่า ที่นั่งนี้จักได้แก่อาตมา ฉะนั้นแล้วจึงนั่งที่นั่น ถ้าเมื่อภิกษุผู้เอกาสนิกนั้นกำลังฉันค้างอยู่ มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มาถึงเข้า สมควรที่จะลุกขึ้นทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตร

แหละพระจุฬหอยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกได้แสดงมติไว้ว่าจะพึงรักษาซึ่งที่นั่งหรือโกชนะไว้ ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุนี้มีการฉันค้างอยู่ เพราะฉะนั้น พึงทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตรเถิด แต่จงอย่าฉันโกชนะเลย

ว่าด้วยกรรมวิธีในเอกาสนิกังคตุงคนี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน ใน ๓ ประเภทนั้น **เอกาสนิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตาม เมื่อหย่อนมือลงไปในโกชนะอันใดแล้ว ย่อมไม่ยอมรับเอาซึ่งโภชนะอื่นจากโกชนะนั้น แม้คนทั้งหลายเขาเห็นว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไร ๆ แล้วพากันเอาเกล็ดเช่นเนยใส เป็นต้นมาถวาย ควรจะรับไว้ได้ก็แต่เพียงเพื่อเป็นเกล็ด จะรับไว้เพื่อเป็นอาหารหาได้ไม่

เอกาสนิกภิกษุชั้นกลาง เมื่อภัตตาหารในบาตรยังไม่หมดเพียงใด ก็ยังรับภัตตาหารอื่นได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นกลางนี้ ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้มีโภชนะเป็นที่สุด

เอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำ เมื่อยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งเพียงใด ก็ยังฉันภัตตาหารได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำนี้ ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้มีน้ำเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือเชื่อว่าเป็นผู้มีการนั่งเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในเอกาสนิกังคตุงคนี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุติงค์นี้ย่อมนแตก คือหายจากสภาพชุติงค์ ในขณะที่เอกาสนิกภิกษุ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ฉันทโภชนะในที่นี้หลายแห่ง

ว่าด้วยความแตกในเอกาสนิกังคชุติงค์นี้ เพียงเท่านั้น

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุติงค์นี้มีดังนี้ คือ ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย, ความเป็นผู้มีควมลำบากกายน้อย, ฐานเบา คือกลับเนื้อกลับตัวคล่องแคล่ว, กำลังแข็งแรง, มีการอยู่อย่างผาสุกสบาย, ไม่ต้องอาบัติเพราะโภชนะอันไม่เป็นเดนเป็นเหตุ, บรรเทาความติดในรสอาหารเสียได้, เป็นผู้มีควมประพฤตีสสมควรแก่คุณมีความมักน้อย เป็นต้น

โรคทั้งหลายซึ่งมีการฉันทเป็นเหตุ ย่อมไม่เบียดเบียน ภิกษุผู้สำรวมผู้ยินดีในการฉันทในที่นี้ฉันทเดียว ภิกษุไม่ละโมภในรสอาหาร ย่อมอดทนได้ ไม่ทำให้งานคือการบำเพ็ญเพียรของตนเสื่อมเสียไป

ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุผู้สำรวม มีใจสะอาด พึงสร้างควมพอใจให้บังเกิดในการฉันทในที่นี้ฉันทเดียว ฉันทเป็นเหตุแห่งความผาสุกที่ผู้ยินดีในการขัดเกลาภิเลสให้สะอาดเข้าไปส้องเสพแล้วนั้นเกิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเอกาสนิกังคชุติงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในเอกาสนิกังคชุติงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๖. ปัตตปิณฑกังกถา

การสมาทาน

[๒๙] แม้ปัตตปิณฑกังกถุดังค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาด้วยคำสมาทาน อย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **ทุติยภาชนํ ปฏิภุชิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปัตตปิณฑกังกถุ สมายามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์ของภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปัตตปิณฑกังกถุดังค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินั้น ถึงเวลาจะดื่มข้าวยาคุ เมื่อได้อาหารมาไว้ในภาชนะแล้ว ฟังฉันอาหารก่อนหรือจะดื่มข้าวยาคุก่อนก็ได้ ก็ถ้าใส่อาหารลงในข้าวยาคุ เมื่ออาหารที่ใส่ลงไปนั้นเป็นปลาเน่าเป็นต้น ข้าวยาคุก็จะ เป็นสิ่งที่น่าเกลียด และควรทำข้าวยาคุให้หายน่าเกลียดเสียจึงค่อยฉัน เพราะฉะนั้น คำว่า ฟังฉันอาหารก่อนก็ได้ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาอาหารเช่นนั้น

ส่วนอาหารใดย่อมไม่เป็นสิ่งที่น่าเกลียด เช่น น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดเป็นต้น อาหารนั้นฟังใส่ลงในข้าวยาคุได้ แต่เมื่อจะหยิบเอาอาหารเช่นนั้น ก็พึงหยิบเอาแต่พอสมควรแก่ประมาณเท่านั้น ผักสดจะใช้มือจับกัดกินก็ได้ แต่เมื่อไม่ทำดั่งนั้นฟังใส่ลงในบาตรนั้นเทียว ส่วนภาชนะอย่างอื่นแม้จะเป็นไปไม่ก็ตามก็ไม่ควรใช้ เพราะได้ปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ไว้แล้ว

ว่าด้วยกรรมวิธีในปัตตปิณฑกังกถุดังค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ปัตตปิณฑกังกถุชั้นอุกฤษฏ์** แม้จะคายกากอาหารทิ้งก็ไม่ควร ยกเว้นแต่เวลาฉันอ้อยข้วน (อ้อยล่ำ) แม้ก่อนข้าวสุก, ปลา, เนื้อและขนม จะใช้มือบีบฉันก็ไม่ควร

สำหรับ**ปัตตปิณฑิกภิกษุชั้นกลาง**นั้น จะใช้มือข้างหนึ่งบีแล้วฉันก็ควร ปัตต-
ปิณฑิกภิกษุนี้ ชื่อว่า **หัตถโยคี** (โยคีผู้ใช้มือ)

ส่วน**ปัตตปิณฑิกภิกษุชั้นต่ำ**เป็นผู้ชื่อว่า **ปัตตโยคี** (โยคีผู้ใช้บาตร) คือ ของเคี้ยว
ของฉันสิ่งใดสามารถที่จะบรรจุเข้าไปในบาตรของท่านได้ จะบีของเคี้ยวของฉันนั้นด้วย
มือหรือจะขบด้วยฟันแล้วฉันก็ควร

ว่าด้วยประเภทในปัตตปิณฑิกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุตงค์ของภิกษุผู้ปัตตปิณฑิกทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมแตก คือหายจาก
สภาพชุตงค์ ในขณะที่ท่านเหล่านั้นยินดีต่อภาชนะอันที่ ๒ นั้นเทียว

ว่าด้วยความแตกในปัตตปิณฑิกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุตงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการบรรเทาเสียซึ่งตัณหาในรส
ต่าง ๆ, เป็นการเสียสละได้ซึ่งภาวะที่มีความอยากในรสในภาชนะนั้น ๆ, ความเป็นผู้
เห็นประโยชน์ และประมาณในอาหาร, ไม่มีความลำบากเพราะการรักษาเครื่องใช้
เช่นถาดเป็นต้น, ไม่มีความเป็นผู้ฉันทลอกแลก, เป็นผู้มีความประพฤตินสมควรแก่คุณ
มีความมักน้อยเป็นต้น

**ภิกษุผู้มีวัตรปฏิบัติอันงดงาม เลิกละความลอกแลกใน
ภาชนะนานาชาติเสีย มีตาทอดลงแต่ในบาตร ย่อมเป็น
เสมือนขุดอยู่ซึ่งรากเหง้าแห่งตัณหาในรส**

**ภิกษุผู้มีใจงดงาม รักษาไว้ซึ่งความสันโดษเสมือนดัง
รูปร่างของตน พึงสามารถที่จะฉันอาหารเช่นนี้ได้ ภิกษุอื่น
ใครเล่าที่จะพึงเป็นผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ**

ว่าด้วยอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคฤตงค์นี้ เพียงเท่านี้

**พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในปัตตปิณฑิกังคฤตงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้**

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคกถา

การสมาทาน

[๓๐] แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคตุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **อดิริตฺตโกชนํ ปฏิทฺธิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธโกชนะอันล้นเหลือ ดั่งนี้ อย่างหนึ่ง **ขลุปัจฉาภัตติกังคํ สมาทियามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันทันปัจฉาภัตติเป็นปกติ ดั่งนี้ อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในขลุปัจฉาภัตติกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันฉันทันปัจฉาภัตติเป็นปกติ นั้น ครั้นห้ามโกชนะเสียแล้ว ไม่พึงให้ทำโกชนะให้เป็นที่ปปียะ (ให้เป็นของควรฉันท) แล้วฉันทอีก

ว่าด้วยกรรมวิธีในขลุปัจฉาภัตติกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ภิกษุผู้มีอันฉันทันปัจฉาภัตติเป็นปกตินี้มี ๓ ประเภท ดังนี้คือ

โดยเหตุที่การห้ามโกชนะยอมมีไม่ได้ในบิณฑบาตครั้งแรก แต่เมื่อบิณฑบาตครั้งแรกนั้น อันภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติเกกำลังฉันทอยู่ ย่อมเป็นอันปฏิเสธซึ่งบิณฑบาตอื่น ฉะนั้น ในขลุปัจฉาภัตติภิกษุ ๓ ประเภทนั้น **ขลุปัจฉาภัตติภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ห้ามโกชนะแล้วด้วยอาการอย่างนี้ คือ ฉันทบิณฑบาตครั้งแรกแล้ว ย่อมไม่ฉันทบิณฑบาตครั้งที่สอง

ขลุปัจฉาภัตติภิกษุชั้นกลาง ดนห้ามแล้วในเพราะโกชนะใด ยังฉันทโกชนะนั้น ได้อยู่ฉันทเดียว

ส่วนขลุปัจฉาภัตติภิกษุชั้นต่ำ ย่อมฉันทบิณฑบาตได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในขลุปัจฉาภัตติกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชู้ดรงค์นี้ย่อมนแตก คือหายจากสภาพชู้ดรงค์ ในขณะที่ขลุบัจฉาภัตติกภิกษุ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ซึ่งห้ามโภชนะแล้ว ให้ทำโภชนะให้เป็นกับปิยะแล้วฉันอีกนั้นเกี่ยว ว่าด้วยความแตกในขลุบัจฉาภัตติกชู้ดรงค์นี้ เพียงเท่านั้น

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชู้ดรงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการห่างไกลจากอาบัติเพราะฉัน โภชนะอันไม่เป็นเดน, ไม่มีการแน้นท้อง, เป็นการไม่สะสมอามิส, ไม่มีการแสวงหาอีก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

โยคีบุคคลผู้ขลุบัจฉาภัตติกซึ่งเป็นบัณฑิต ย่อมไม่เผชิญ กับความลำบาก เพราะการแสวงหาอาหาร ย่อมไม่ ทำการสะสมอามิส ย่อมหายจากความแน้นท้อง

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่ที่จะกำจัดเสียซึ่งโทษ ทั้งหลาย พึงบำเพ็ญขลุบัจฉาภัตติกชู้ดรงค์นี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ พระสุคตเจ้าทรงสรรเสริญพระปฏิบัติศาสนาว่า เป็นที่เกิด แห่งความเจริญขึ้นแห่งคุณมีคุณคือความสันโดษเป็นต้น นั้นเกี่ยว

ว่าด้วยอานิสงส์ในขลุบัจฉาภัตติกชู้ดรงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในขลุบัจฉาภัตติกชู้ดรงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๘. อารัญญิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๑] แม้อารัญญิกังคชุตงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **คามนุตเสนาสน์ ปฏิกุชิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธเสนาสนะภายในบ้าน ดังนี้อย่างหนึ่ง **อารัญญิกังคสมาทียามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอารัญญิกังคชุตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินั้น ต้องออกจากเสนาสนะภายในบ้านไป ทำให้อรุณตั้งขึ้นในป่า, ในเสนาสนะ ๒ อย่างนั้น บ้านพร้อมทั้งอุปจารแห่งบ้านนั้น เทียบ ชื่อว่า **เสนาสนะภายในบ้าน**

อธิบายคำว่าบ้าน

ที่อยู่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม จะมีเครื่องล้อมหรือไม่มีเครื่องล้อมก็ตาม จะมีคนหรือไม่มีคนก็ตาม แม้ชั้นที่สุดหมู่เกวียน เหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งจอดพักอยู่เกิน ๔ เดือน ชื่อว่า **บ้าน**

อธิบายคำว่าอุปจารบ้าน

สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมเหมือนดังเมืองอนุราชบุรี ย่อมมีเขื่อนอยู่ ๒ ชั้น ชั่วเสททุบาตหนึ่ง (ชั่วขวางก้นดินตก) ของบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ซึ่งยืนอยู่ที่เขื่อนด้านใน ชื่อว่า **อุปจารบ้าน** (บริเวณรอบ ๆ บ้าน)

ท่านผู้ชำนาญพระวินัยอธิบายลักษณะของเสททุบาตนั้นไว้ดังนี้ ที่ภายในแห่งก้นดินตก ซึ่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลางขวางไปนั้น เหมือนอย่างพวกเด็กวัยหนุ่ม เมื่อจะออกกำลังของตน จึงเหยียดแขนออกแล้วขวางก้นดินไป ฉะนั้น

ส่วนท่านผู้ชำนาญพระสูตรอธิบายไว้ว่า ที่ภายในแห่งก้อนดินตก ซึ่งบุรุษขว้างไป ด้วยหมายที่จะห้ามกา ชื่อว่า **อุปจารบ้าน**

ในบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม มาตุคาม (สตรี) ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังสุดท้าย แล้วสาดน้ำไปด้วยภาชนะ ภายในที่ตกแห่งนั้น ชื่อว่า **อุปจารเรือน** นับแต่อุปจาร เรือนนั้นออกไปชั่วเลททุกบาทหนึ่งโดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ยังนับเป็นบ้าน ชั่วเลททุกบาท ที่สองจึงนับเป็น **อุปจารบ้าน**

อธิบายคำว่าป่า

ส่วนป่านั้น ประการแรก โดยปริยายแห่งพระวินัยท่านอธิบายไว้ว่า ยกเว้นบ้าน และอุปจารบ้านเสีย ที่ทั้งหมดนั้นเรียกว่า **ป่า**^๑ โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมท่าน อธิบายไว้ว่า ที่ภายนอกจากเขื่อนออกไปทั้งหมดนั้น เรียกว่า **ป่า**^๒ ส่วน ณ ที่นี้ โดย ปริยายแห่งพระสูตรท่านอธิบายลักษณะไว้ดังนี้ เสนาสนะหลังสุดท้ายที่ตั้งอยู่ชั่ว ระยะ ๕๐๐ ชั่วธนู เรียกว่า **เสนาสนะป่า**^๓ ลักษณะที่กล่าวมานี้ พึงกำหนดวัด ด้วยคันธนูแบบที่ขึ้นแล้ว สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมวัดตั้งแต่เสาเขื่อนไปจนจรด รั้ววัด (วิหาร) สำหรับบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม วัดตั้งแต่ชั่วเลททุกบาทแรกไปจนจรด รั้ววัด (วิหาร)

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายไว้ใน**อรรถกถาวินัย**ทั้งหลายว่า “ແหลະຄຳເປັນວັດ ທີ່ເມີນີ້ຮື້ລ້ອມ ຟິງວັດເອາເສນາສະນະລັງແກ່ກໍເປັນເຄື່ອງກຳເນີດ ຫຼືຟິງວັດເອາໂຮງຮັຽ ຫຼືຟິງທີ່ປະຊຸມປະຈຳ ຫຼືຟິງດັ່ນໂພ້ຣີ ຫຼືຟິງເຈດີຍ໌ ແມ່ນຢູ່ໃນທີ່ຫ່າງໄກໄປຈາກເສນາສະ ນະ ໃຫ້ເປັນເຄື່ອງກຳເນີດກໍໄດ້”

ส่วนใน**อรรถกถามัชฌิมนิกาย**ท่านอธิบายไว้ว่า แม้อุปจารวัดก็เหมือนอุปจารบ้าน พึงออกมาวัดเอาตรงระหว่างเลททุกบาททั้งสองนั้นเถิด ขอนับเอาเป็นประมาณใน การคำนวณนี้ได้

๑ วิ. มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑

๒ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

๓ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔, ม. มุ. อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๑, ม. มุ. อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๑๒๒

แม้หากว่ามีหมู่บ้านอยู่ในที่ใกล้กับวัด ภิกษุสามเณรซึ่งอยู่ในวัดก็ได้ยินเสียงของชาวบ้านอยู่ แต่ก็ไม้อาจจะเดินทางตรง ๆ ถึงกันได้ เพราะมีภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดอันเป็นทางเดินโดยปกติของวัดนั้น แม่หากจะฟังสังฆจรไปมาด้วยเรือก็ตามฟังถือเอาเป็น ๕๐๐ ชั่วธนูด้วยทางนั้น แต่อารัญญิกภิกษุได้ปิดกั้นทางเล็ก ๆ ในที่นั้น ๆ เสีย เพื่อประสงค์ที่จะให้สำเร็จเป็นองค์ของบ้านใกล้วัด อารัญญิกภิกษุนี้ ย่อมชื่อว่า **โจรุดงค์**

ก็แหละ ถ้าอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของอารัญญิกภิกษุเกิดต้องอาพาธขึ้นมาเมื่อท่านไม่ได้ความสัปปายะในป่า จะพียงนำพาอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ไปอุปัฏฐากที่เสนาสนะภายในบ้านก็ได้ แต่ต้องรีบกลับออกไปให้ทันกาล ทำให้อรุณขึ้นในที่อันประกอบด้วยองค์แห่งป่า ถ้าโรคของอุปัชฌาย์หรืออาจารย์กำเริบขึ้นในเวลาอรุณขึ้นพอดี ก็พียงอยู่ทำกิจวัตรถวายแต่อุปัชฌาย์หรืออาจารย์นั้นเถิด ไม่ต้องหวังทำธุดงค์ให้บริสุทธิ์ดอก

ว่าด้วยกรรมวิธีในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้อริขุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **อารัญญิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ย่อมทำให้อรุณขึ้นในป่าตลอดกาล (คืออยู่ในป่าเป็นนิจ) **อารัญญิกภิกษุชั้นกลาง** ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือน ในฤดูฝน **อารัญญิกภิกษุชั้นต่ำ** ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือนในฤดูหนาวด้วย (รวมเป็นเวลา ๘ เดือน)

ว่าด้วยประเภทในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ เมื่ออารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้น มาจากป่าแล้วพึงธรรมเทศนาอยู่ในเสนาสนะภายในบ้าน แม้ถึงอรุณจะขึ้นในกาลตามที่กำหนดไว้แล้ว ธุดงค์ก็ไม่แตก ครั้นพึงธรรมแล้วกำลังเดินทางกลับไปอยู่ ถึงแม้อรุณจะตั้งขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่แตก

แต่ถ้าเมื่อพระธรรมถูกผลักไปแล้ว อารัณญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นคิดว่า “จักพักนอนสักครู่หนึ่งแล้วจึงจักไป” ดังนี้ แล้วเลยหลับไปทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้าน หรือทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้านตามความชอบใจของตน ชูดงค์ ย่อมแตก

ว่าด้วยความแตกในอารัณญิกังคชูดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชูดงค์นี้มีดังนี้ คือ อารัณญิกภิกษุผู้สนใจถึงซึ่งความสำคัญแห่งป่า เป็นผู้ควรที่จะได้บรรลุซึ่งสมาธิที่ยังมิได้บรรลุ หรือเป็นผู้ควรที่จะรักษาไว้ได้ซึ่งสมาธิที่ได้บรรลุแล้ว, แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงพอพระหฤทัยต่อท่านเหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า “**นาจิตภิกขุ ด้วยเหตุนั้น เราย่อมพอใจต่อภิกษุนั้นด้วยการอยู่ในป่า**”^๑ ดังนี้, อนึ่ง สิ่งต่าง ๆ มีรูปอันไม่เป็นที่สัปปายะเป็นต้น ย่อมไม่รบกวณจิตของอารัณญิกภิกษุนั้นผู้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด, ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติเป็นผู้สิ้นความสะดุ้งหวาดเสียวแล้ว ละความพอใจอาลัยในชีวิตได้แล้ว ท่านย่อมได้เสวยรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก, อนึ่ง ภาวะที่เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ เป็นต้น ย่อมเป็นภาวะที่เหมาะสมแก่ท่านอารัณญิกภิกษุนั้น

**อารัณญิกภิกษุผู้ชอบความสงบ ไม่คลุกคลี ยินดีใน
เสนาสนะอันสงัด เป็นผู้ยังพระมานัสของสมเด็จพระโลกนาถ
ให้ทรงโปรดปรานได้ด้วยการอยู่ในป่า**

**อารัณญิกภิกษุผู้สำรวม อยู่ในป่าแต่เดี๋ยวเดียว ย่อมได้
ประสบความสุขอันใด รสแห่งความสุขอันนั้น แม้แต่
ทวยเทพกับพระอินทร์ ก็ไม่ได้ประสบ**

๑ อัง. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๖, อัง. อญ.จก. (ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๑

แหละอรรถกถาภิกษุนี้ เทียวสวมสอดผ้าบังสุกุลจีวร เป็นเสมือนกษัตริย์ทรงสวมสอดเกราะ เข้าสู่สงครามคือป่า มีธุดธรรมที่เหลือเป็นอาวุธ เป็นผู้สามารถที่จะได้ชัยชนะ ซึ่งพญามารพร้อมทั้งราชพาหนะ โดยไม่นานเท่าไรนักเลย

เพราะเหตุฉะนั้น อรรถกถาผู้เป็นบัณฑิต พึงกระทำความ ยินดีในการอยู่ป่า นั้นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในอรรถกถาภิกษุนี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในอรรถกถาภิกษุนี้ ยุติลงเพียงเท่านี้

๙. รุกขมุขิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๒] แม้รุกขมุขิกังคกถา ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่าง คือ **จนฺนํ ปฏิกุชิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสศที่อยู่ที่มีหลังคา ดังนี้อย่างหนึ่ง **รุกขมุขิกังคํ สมาทियามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ที่โคนไม้เป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในรุกขมุขิกังคกถา นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อรรถกถาผู้อยู่ที่โคนไม้เป็นปกติ นั้น พึงยึดเอาต้นไม้ที่อยู่สุดเขตวัด โดยละเว้นต้นไม้เหล่านี้เสียคือ ต้นไม้ที่อยู่ในระหว่างเขตรัฐสีมา ต้นไม้เป็นที่นับถือบูชา ต้นไม้มียาง ต้นไม้มีผล ต้นไม้มีค้ำคาว ต้นไม้มีโพรง และต้นไม้อยู่กลางวัด

ว่าด้วยกรรมวิธีในรุกขมุขิกังคกถา นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้อริขมุสิกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **รุกขมุสิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะยึดถือเอาต้นไม้ตามชอบใจแล้วใช้คนอื่นให้ปิดกวาดไม่ได้ ฟังใช้ทำเข้าไปไม้ที่ร่วงหล่นด้วยตนเองแล้วอยู่เถิด

รุกขมุสิกภิกษุชั้นกลาง จะใช้บรรดาผู้ที่บังเอิญมาถึง ณ ที่ตรงนั้นให้ช่วยปิดกวาดก็ได้

อันรุกขมุสิกภิกษุชั้นต่ำ ฟังเรียกคนรักษาวัดหรือสามเณรมาแล้วใช้ให้ช่วยชำระปิดกวาดให้สะอาด ให้ช่วยปราบพื้นให้สม่ำเสมอ ให้ช่วยเกลี่ยทราย ให้ช่วยล้อมรั้ว ให้ช่วยประกอบประตูแล้วอยู่เถิด แต่ในวันงานมหกรรมฉลอง อันรุกขมุสิกภิกษุอย่านั่งอยู่ ณ ที่นั้น ฟังหลบไปนั่ง ณ ที่กำบังแห่งอื่นเสีย

ว่าด้วยประเภทในรุกขมุสิกังคชุตตงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุตตงค์นี้ย่อแตก คือหายจากสภาพชุตตงค์ ในขณะที่รุกขมุสิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในที่อันมีหลังคานั้นเทียว

ท่านผู้ชำนาญ**คัมภีร์อังคตตรนิกาย** อธิบายไว้ว่า ชุตตงค์นี้ ย่อมแตกในขณะที่รุกขมุสิกภิกษุเหล่านั้นรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่อันมีหลังคา

ว่าด้วยความแตกในรุกขมุสิกังคชุตตงค์นี้ เพียงเท่านี้

อาณิสงส์

ก็แหละ อาณิสงส์ในชุตตงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นผู้มิชอบปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยเครื่องอาศัยตามพระพุทธวจนะชื่อว่า **การบวช อาศัยเสนาสนะคือโคนไม้**,^๑ เป็นผู้มิปัจจัยอันพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้มีอาทิ เช่นว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย,^๑ เป็นการยังอนิจจสัญญาให้ปรากฏ ด้วยได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของใบไม้, ไม่มีความตระหนี่เสนาสนะและความหลงยินดี การงาน, เป็นผู้มีการอยู่ร่วมกับรุกขเทวดาทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความสันโดษเป็นต้น

ที่อยู่อาศัยของภิกษุผู้ชอบความสงบ อันพระพุทธรเจ้า ผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญและเชยชมแล้วว่า เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยที่จะเปรียบเสมอด้วยโคนไม้ จะมีแต่ที่ไหน

จริงอยู่ ภิกษุผู้อาศัยอยู่ที่โคนไม้อันสงบ เป็นที่น่าออก ซึ่งความตระหนี่อาวาส อันเทวดาภิบาลรักษา ย่อมเป็นผู้มีวัตรปฏิบัติอันดีงาม

เมื่อรุกขมุสิกภิกษุได้เห็นใบไม้หลายชนิด คือชนิดที่แดงเข้มบ้าง ชนิดที่เขียวสดบ้าง ชนิดที่เหลืองซึ่งร่วงหล่นแล้วบ้าง ย่อมจะบรรทานิจจสัญญาคือความหมายว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของเที่ยงเสียได้

เพราะฉะนั้นแหละ ภิกษุผู้เห็นแจ้ง อยาได้พึงดูหมิ่น โคนไม้อันสงบ อันเป็นมรดกที่พระพุทธรเจ้าทรงประทานให้ และเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ยินดีแล้วในการภาวนา

ว่าด้วยอานิสงส์ในรุกขมุสิกังคชุตตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในรุกขมุสิกังคชุตตงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๑ อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ชุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

๑๐. อัปภোগาสิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๓] แม้อัปภোগาสิกังคชุดังค์ ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **จนฺจนฺจ รุกฺขมฺมฺลฺลฺจ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสศที่อยู่อันมีหลังคาและโคนไม้ ดั่งนี้อย่างหนึ่ง **อพฺภอกาสิกงฺคํ สมาทियามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ ดั่งนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอัปภোগาสิกังคชุดังค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ อันอัปภোগาสิกภิกษุนั้นจะเข้าไปยังโรงอุโบสถ เพื่อจะฟังธรรมเทศนา หรือเพื่อจะทำอุโบสถกรรมก็ได้ เมื่อเข้าไปแล้วฝนเกิดตกขึ้นมา ครั้นฝนกำลังตกอยู่ก็ไม่ต้องออก เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออก จะเข้าไปโรงฉันหรือโรงไฟเพื่อทำกิจวัตรก็ได้ จะไปบอกอำลาภคติกภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระในโรงฉันก็ได้ เมื่อจะแสดงพระบาติเอง หรือให้ผู้อื่นแสดงให้ฟัง จะเข้าไปยังที่อยู่อันมีหลังคาก็ได้ และจะเอาเตียงและตั้งเป็นต้นซึ่งทั้งเกาะอยู่ข้างนอกเข้าไปเก็บไว้ข้างในก็ได้ ถ้าเมื่อกำลังเดินทางถือเครื่องบริขารของพระเถระผู้ใหญ่ไปเมื่อฝนตกจะเข้าไปยังศาลาซึ่งอยู่กลางทางก็ได้ ถ้าไม่ได้ถืออะไร ๆ จะรีบเดินไปด้วยหมายใจว่าจะพักอยู่ในศาลาย่อมไม่สมควร แต่เมื่อเดินไปอย่างปกติเข้าไปในศาลาแล้วก็พึงอยู่จนกว่าฝนจะหายจึงค่อยไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในอัปภোগาสิกังคชุดังค์นี้ เพียงเท่านั้น

แม้วิธีแห่งรุกขมุลลิกภิกษุก็มีนัยนี้เหมือนกัน

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้อัปภোগาสิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับ**อัปภোগาสิกภิกษุชั้นอุกฤษณ์** จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกลด) อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเท่านั้น

สำหรับ**อัปภอกาสิกภิกษุชั้นกลาง** จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้ภูเขาและบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่

สำหรับ**อัปภอกาสิกภิกษุชั้นต่ำ** เจื่อมเขาซึ่งมีขอบเขตมิได้มุ่งบังก็ดี ปรำที่มุ่งบังด้วยกิ่งไม้ก็ดี ผ่ากลดหยาบ ๆ ก็ดี (ผ้าเดินที่กระมัง) กระต๊อบซึ่งอยู่ตามทีนั้น ๆ ที่พวกคนเฝ้ามาเป็นต้นทอดทิ้งแล้วก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น

ว่าด้วยประเภทในอัปภอกาสิกงคชุตงคนี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุตงคนี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพชุตงค ในขณะที่อัปภอกาสิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ เข้าไปสู่ที่อยู่อันมีหลังคาหรือเข้าไปสู่โคนไม้เพื่อจะอยู่อาศัย

ท่านผู้ชำนาญ**คัมภีร์อังคุตตรนิกาย**อธิบายไว้ว่า ชุตงคนี้ย่อมแตกในขณะที่อัปภอกาสิกภิกษุรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่ซึ่งมีหลังคาหรือที่โคนไม้นั้น

ว่าด้วยความแตกในอัปภอกาสิกงคชุตงคนี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุตงคนี้มีดังนี้ เป็นการตัดความกังวลในที่อยู่เสียได้, เป็นอุบายบรรเทาถิ่นมิทระคือความง่วงเหงาหาวนอน, เป็นผู้สมควรแก่การที่จะสรรเสริญว่า “ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีบ้าน ไม่ติดข้องเกี่ยวไป มีอาการปานดังฝูงเนื้อฉะนั้น”,^๑ เป็นผู้สิ้นความเกี่ยวเกาะ, เป็นผู้จาริกไปได้ในทิศทั้ง ๔, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมกน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้มีจิตใจเป็นดังจิตใจของเนื้อทราย อาศัยอยู่ ณ ที่กลางแจ้ง อันมีเพดานประดับด้วยแก้วมณีคือดวงดาวอันสว่างไสวด้วยดวงประทีปคือพระจันทร์ อันสมควรแก่ภาวะของท่านผู้ไม่มีเรือน ทั้งหาได้ไม่ยาก กำจัดความ

๑ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๔/๓๒๖

ง่วงเหงาหาวนอนให้สว่างแล้ว อาศัยแล้วซึ่งความเป็นผู้
ยินดีในภาวณา ไม่นานสักเท่าไร ย่อมจะได้ประสบซึ่งความ
ยินดีในรสอันเกิดแต่ความสดเป็นแน่แท้

เพราะเหตุนั้นแหละ อันภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดี
ในที่กลางแจ้งนั้นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงสีในอัปโภกาสิกงคุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงสี
ในอัปโภกาสิกงคุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๑๑. โสสานิกงคกถา

การสมาทาน

[๓๔] แม้โสสานิกงคุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำ
สมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ น สุสานิ ปฏิภุขิปามิ
ข้าพเจ้าขอปฏิเสศที่อันมิใช่สุสานิ ดังนี้อย่างหนึ่ง โสสานิกงคฺ สมายิยามิ ข้าพเจ้า
ขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในโสสานิกงคุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละอันภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกตินั้นไม่พึงอยู่ในสถานที่ที่พวกมนุษย์อาศัย
บ้านอยู่แล้วกำหนดหมายเอาไว้ว่า ที่ตรงนี้ทำเป็นสุสาน เพราะเมื่อยังมีได้เผาศพ
สถานที่นั้นจะได้ชื่อว่าสุสานหาได้ไม่ แต่นับแต่เวลาที่เผาศพแล้วไป แม้เขาจะทอดทิ้งไป
แล้วถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังคงสภาพเป็นสุสานอยู่นั่นเอง

แหละเมื่อโสสานิกภิกษุอยู่ในสุสานนั้น จะให้ปลูกสร้างสถานที่ เช่นปะรำ สำหรับจงกรม จะให้จัดแจงเตียงและตั่ง จะให้ตั้งน้ำจั้นและน้ำใช้ จะสอนธรรม หาเป็นการสมควรไม่ ก็อุตงค์นี้เป็นภาระหนัก (บริหารได้ยาก) เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันอันตรายซึ่งอาจจะเกิดขึ้น อันโสสานิกภิกษุพึงกราบเรียนพระสังฆเถระ หรือ บอกรักษาหน้าที่ให้ทราบไว้ จึงอยู่อย่างไม่ประมาทนั้นเถิด เมื่อเดินจงกรม ก็พึงเดิน ชำเลียงตาดูสุสานไปพลาง

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์**อังคุตตรนิกาย**พรรณนาไว้ว่า แม้เมื่อโสสานิกภิกษุจะไป สุสานนั้น พึงหลบจากทางสายใหญ่ ๆ เสีย ลัดเลาะไปตามนอกเส้นทาง พึงกำหนด หมายอารมณ์ไว้เสียแต่ในกลางวันทีเดียว (เช่นหมายไว้ว่า ตรงนี้เป็นจอมปลวก ตรงนี้เป็นต้นไม้ ตรงนี้เป็นตอ) เพราะเมื่อกำหนดหมายไว้อย่างนี้ อารมณ์นั้นจักไม่ทำให้เกิด ความหวาดกลัวแก่เธอในเวลากลางคืน แม้ถึงจะมีพวกอมนุษย์เที่ยวร่ำร้องอยู่ไปมา ในเวลากลางคืน ก็อย่าขว้างปาด้วยวัตถุอะไร (เช่น ก้อนดินและก้อนหินเป็นต้น) อัน โสสานิกภิกษุนั้นที่จะไม่ไปยังสุสานแม้เพียงวันเดียวหาได้ไม่ ต้องทำให้มีชณิมยาม (๔ ทุ่ม ถึง ๘ ทุ่ม : ๒๒.๐๐-๐๒.๐๐ น.) หมดลึนไปอยู่ในสุสาน แล้วจึงกลับออกมาในเวลาปัจฉิมยาม (๙ ทุ่ม ถึง ๑๒ ทุ่ม : ๐๓.๐๐-๐๖.๐๐ น.)

ของเคี้ยวของจันอันเป็นที่ชอบใจของพวกอมนุษย์ เช่น แป้งผสมงา, ข้าว ผสมถั่ว, ปลา, เนื้อ, นม, น้ำมันและน้ำอ้อยเป็นต้น ไม่ควรจะเสพ ไม่ควรเข้าไปสู่ เรือนแห่งตระกูล

ว่าด้วยกรรมวิธีในโสสานิกังคอุตงค์นี้ เพียงเท่านั้น

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้โสสานิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **โสสานิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ต้องอยู่ ณ สุสานซึ่งมีการเผาศพประจำ, มีศพประจำและ มีการร้องไห้เป็นเนืองนิจเท่านั้น

สำหรับ**โสสานิกภิกษุชั้นกลาง** ในองค์คุณแห่งสุสาน ๓ ชนิดนั้น แม้จะมีเพียง ชนิดเดียว ก็สมควร

สำหรับโอสานิกภิกษุชั้นต่ำ อยู่ในสุสานที่พอเข้าลักษณะแห่งสุสานตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็เป็นการสมควร

ว่าด้วยประเภทในโอสานิกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ตุดงค์นี้ย่อมนแตก คือหายจากสภาพตุดงค์ โดยที่โอสานิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในสถานที่ซึ่งมิใช่สุสานนั้นเกี่ยว

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์**อังคตตรนิกาย**อธิบายไว้ว่า ตุดงค์นี้ย่อมนแตกในวันที่ไม่ไปสู่สุสาน

ว่าด้วยความแตกในโอสานิกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในตุดงค์นี้มีดังนี้ คือ ได้มรณสติ, มีการอยู่อย่างไม่ประมาท, ได้ประสบสุกนิमित, บรรเทาเสียได้ซึ่งความกำหนัดในกาม, ได้เห็นสภาวะแห่งกายเนือง ๆ, เป็นผู้มากด้วยความสังเวชสลตใจ, ละเสียได้ซึ่งความเมาในความไม่มีโรค เป็นต้น, ครอบงำเสียได้ซึ่งภัยอันน่ากลัว, มีภาวะเป็นที่เคารพและเป็นที่น่าสรรเสริญของอมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อย เป็นต้น

ก็แหละ โทษเพราะประมาททั้งหลายย่อมไม่ถูกต้อง
พ้องพาน ซึ่งภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกติแม้จะหลับอยู่ก็ตาม
ทั้งนี้เพราะอำนาจแห่งมรณานุสสติภาวนา

แหละเมื่อโอสานิกภิกษุนั้นเห็นศพอยู่อย่างมากมาย
จิตของท่านไม่ตกไปสู่อานุภาพและอำนาจของกามเลย

โอสานิกภิกษุย่อมประสบความสังเวชสลตใจอย่างไพศาล
ย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความมัวเมา อนึ่ง ชื่อว่าพยายามแสวงหา
อยู่ซึ่งพระนิพพานโดยชอบ

ด้วยประการฉะนี้ อรรถกถาผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีจิตน้อม
เอียงไปหาพระนิพพาน พึงส้องเสพซึ่งโสสานิกังคธาตุองค์เกิด
เพราะเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งคุณเป็นอเนกประการ

ว่าด้วยอานิสงสีในโสสานิกังคธาตุองค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงสี
ในโสสานิกังคธาตุ องค์นี้ เพียงเท่านั้น

๑๒. ยถาสันถติกังคกถา

การสมาทาน

[๓๕] แม้ยถาสันถติกังคธาตุองค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วย
คำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **เสนาสนะโลรูป
ปฏิภินิชา** ข้าพเจ้าขอปฏิเสศความละโมภะในเสนาสนะ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ยถา-
สนุถติกังค สมทียามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะ
ตามที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในยถาสันถติกังคธาตุองค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ เสนาสนะใดที่สงฆ์ให้เธอรับเอาแล้วด้วยคำว่า เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน
ฉะนี้ อันยถาสันถติกังคธาตุนั้น พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้นเท่านั้น ไม่พึงขับไล่ภิกษุอื่น
ให้ลุกหนีไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในยถาสันถติกังคธาตุองค์นี้ เพียงเท่านั้น

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ยถาสันตติกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ยถาสันตติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะสอบถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า ไกลไหม ? ใกล้ไหม ? อันอมมนุษย์และจำพวกสัตว์ที่มิใช่ชาติเป็นต้นรบกวนไหม ? ร้อนไหม ? หรือเย็นไหม ? ดังนี้หาได้ไม่

ยถาสันตติกภิกษุชั้นกลาง จะสอบถามดั่งนั้นได้อยู่ แต่จะไปตรวจดูหาได้ไม่

ยถาสันตติกภิกษุชั้นต่ำ ครั้นไปตรวจดูเสนาสนะแล้ว ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะหลังนั้น จะถือเอาเสนาสนะหลังอื่นก็ได้

ว่าด้วยประเภทในยถาสันตติกัณฑ์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุตตงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพชุตตงค์ ในขณะที่พอเมื่อยถาสันตติกภิกษุ ทั้ง ๓ ประเภท เกิดความละโมภขึ้นในเสนาสนะนั้นเกี่ยว

ว่าด้วยความแตกในยถาสันตติกัณฑ์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุตตงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการกระทำตามพระพุทธโอวาทชื่อว่า ได้สิ่งใดก็พึงยินดีด้วยสิ่งนั้น^๑ เป็นผู้มุ่งประโยชน์ให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย, เป็นการสละความเลือกในของเลวและของประณีต, เป็นการสละเสียได้ซึ่งความดีใจและความเสียใจ, เป็นการปิดประตูแห่งความมักมาก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

**ภิกษุผู้สำรวม มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้ว
เป็นปกติ ได้สิ่งใดก็ยินดีด้วยสิ่งนั้น ไม่เลือก ย่อมนอน
เป็นสุขในเสนาสนะที่ปูลาดด้วยหญ้าก็ตาม**

๑ วิ. ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘, ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖

ยถาสันถติกภิกษุณัณ ย่อมไม่ตีใจในเสนาสนะที่ดี ๆ
 ได้ของเลวมาแล้วก็ไม่เสียใจ ย่อมสงเคราะห์บรรดาเพื่อน
 พรหมจรรย์รุ่นใหม่ ๆ ด้วยประโยชน์เกื้อกูล

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา จงประกอบเนือง ๆ ซึ่ง
 ความเป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้ว อันเป็น
 สิ่งที่พระอริยเจ้าจำนวนร้อย ๆ สั่งสมแล้ว อันพระมหามุนี
 ผู้ยอดเยี่ยมทรงสรรเสริญแล้ว

ว่าด้วยอานิสงส์ในยถาสันถติกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
 ในยถาสันถติกังคตุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

๑๓. เนสัชชีกังคกถา

การสมาทาน

[๓๖] แม้เนสัชชีกังคตุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำ
 สมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **เสยยัง ปฏิกุชิปามิ**
 ข้าพเจ้าขอปฏิเสธอิริยาบถนอน ดังนี้อย่างหนึ่ง **เนสชชิกงคัง สมายามิ** ข้าพเจ้าขอ
 สมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในเนสัชชีกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

กรรมวิธี

ก็แหละ อันเนสัชชีกังคตุดงค์นี้ ต้องลุกขึ้นเดินจงกรมให้ได้ยามหนึ่ง ในบรรดา
 ยามสามแห่งราตรี เพราะในอิริยาบถ ๔ นั้น อิริยาบถนอนเท่านั้น ย่อมไม่สมควรแก่
 ผู้บำเพ็ญเนสัชชีกังคตุดงค์

ว่าด้วยกรรมวิธีในเนสัชชีกังคตุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้นเนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ หมอนอิงข้าง แคร่ นั่งทำด้วยผ้า และผ้าสายโยค ใช้ไม่ได้ทั้งนั้น

สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นกลาง ในของ ๓ อย่างนี้ เพียงแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ได้

สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นต่ำ พนักอิงข้างก็ดี แคร่ นั่งทำด้วยผ้าก็ดี ผ้าสายโยคก็ดี หมอนพิงก็ดี เก้าอี้มีองค์ ๕ กิติ เก้าอี้มีองค์ ๗ กิติ ใช้ได้ทั้งนั้น

ก็แหละ เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลัง ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๕ (คือเก้าอี้ ๔ พนักหลัง ๑) เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลังด้วย มีพนักในข้างทั้ง ๒ ด้วย ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๗

ได้ยินว่า เก้าอี้มีองค์ ๗ นั้น พวกทายกได้ทำถวายแก่ท่านพระจุฬหอยเถระ พระเถระสำเร็จพระอนาคามีปรินิพพานแล้ว

ว่าด้วยประเภทในเนสัชชิกังคฤดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ชุติงค์นี้ย่อแตก คือหายจากสภาพชุติงค์ ในขณะที่พอเมื่อเนสัชชิกภิกษุ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จซึ่งอิริยาบถนอนนั้นเทียว

ว่าด้วยความแตกในเนสัชชิกังคฤดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในชุติงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการตัดเสียซึ่งความผูกพันแห่งจิตที่ตรัสไว้ว่า เป็นผู้ชวนขวายหาความสุขในการนอน ความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการหลับ^๑ ฉะนั้น, ความเป็นที่สัปปายะแก่การบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง, ความเป็น

๑ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐

ผู้มีอิริยาบถเป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการเกื้อหนุนแก่การเริ่มทำความเพียร, เป็นการ
เพิ่มพูนการปฏิบัติชอบให้เจริญยิ่งขึ้น

เนสัชชิกภิกษุผู้สำรวม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ย่อม
ยังดวงหทัยของพญามารให้หวาดหวั่น

ภิกษุผู้ยินดีในการนั่ง มีความเพียรปรารภแล้ว ละ
ความสุขในการนอน ความสุขในการหลับแล้ว ย่อมทำป่า
อันเป็นที่บำเพ็ญตบะให้ดังงาม

เพราะเหตุที่ตนจะได้ประสบซึ่งปิติและสุข อันปราศจาก
อาภิสระนั้น อันภิกษุผู้บำเพ็ญตบะที่หมั่นบำเพ็ญเนสัชชิกังค-
ธุดงค์อยู่เนือง ๆ นั้นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านั้น

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในเนสัชชิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

[๓๗] บัดนี้ ถึงวาระที่จะพรรณนาความแห่งคาถานี้ คือ:-

กุสลตติกโต เจว

ธุดาทีนํ วิภาวโต

สมาสพฺยาสโต จาปิ

วิญญาตพฺโพ วินิจฺฉโย

แปลความว่า

นักศึกษาศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยธุดงค์ โดยความ
เป็นกุสลติกะ ๑ โดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุดะ
เป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดาร ๑

วินิจฉัยโดยความเป็นกุศลติกะ

ในอาการเหล่านั้น คำว่า **โดยความเป็นกุศลติกะ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้
ก็แหละ ชุติงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั้นแล จัดเป็นกุศลด้วยอำนาจแห่งเสกข-
บุคคลและปฤชณก็มี จัดเป็นอัพยาगतด้วยอำนาจแห่งพระอรหันตชีนาสพก็มี แต่
ชุติงค์ที่จัดเป็นอกุศลหาไม่มี

อาจจะมีผู้ใดท้วงติงว่า แม้ชุติงค์ที่จัดเป็นอกุศลก็มีเหมือนกัน โดยมีพระพุทธวจนะ
เป็นอาทิว่า ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้วเป็นผู้
อยู่ในป่า^๑ ฉะนี้

นักศึกษาพึงแถลงแก่เขาดังนี้:- เรามีได้กล่าวปฏิเสธว่า ภิกษุไม่อยู่ในป่าด้วย
อกุศลจิต ความจริง ภิกษุใดมีอาการอยู่ในป่า ภิกษุนั้นชื่อว่าผู้อยู่ในป่า อันภิกษุ
ผู้อยู่ในป่านั้นจะพึงเป็นผู้มีความปรารถนาลามกก็มี จะพึงเป็นผู้มีความมกน้อยก็มี
เป็นธรรมดา

ข้าพเจ้าได้อรรถาธิบายมาแล้วว่า ก็แหละ ชุติงค์เหล่านี้เป็นองค์ของภิกษุผู้
ได้นำมาว่า ชุติงค์ เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้วด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า ชุติงค์ อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้ไฉนว่า ชุติงค์ เพราะเป็นการ
กำจัดซึ่งกิเลส เป็นเหตุแห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้นจึง
ชื่อว่า ชุติงค์ อีกนัยหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้นได้ชื่อว่า ชุติงค์ เพราะเป็นเครื่อง
กำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก และเป็นเหตุแห่งสัมมาปฏิบัติด้วย ฉะนั้น การสมาทาน
เหล่านั้น จึงชื่อว่า ชุติงค์

ก็เมื่อการสมาทานเหล่านี้จะพึงเป็นองค์ของภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นผู้ชื่อว่า กำจัด
อะไร ๆ ด้วยอกุศลก็หาไม่ได้ ด้วยว่าอกุศลย่อมกำจัดบาปอะไร ๆ ไม่ได้ เพราะ
คำอธิบายว่า อกุศลนั้นเป็นองค์แห่งการสมาทานเหล่าใด ก็พึงเรียกรวมการสมาทาน
เหล่านั้นว่าชุติงค์ไปเสีย ที่แท้อกุศลย่อมกำจัดกิเลสมีความละโมภในจิตรเป็นต้น
ไม่ได้ เป็นองค์แห่งสัมมาปฏิบัติก็ไม่ได้ เพราะเหตุฉะนั้น คำว่า ชุติงค์ที่จัดเป็นอกุศล
หาไม่มี นี่เป็นอันกล่าวชอบแล้ว

๑ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๐, อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๙

อนึ่ง แม้ความพิรุณจากพระบาลีก็จะถึงแก่ภิกษุเหล่านั้นว่า ชุติงคแม่ของภิกษุเหล่าใด ซึ่งพ้นไปจากกุสลติกะ ชุติงคของภิกษุเหล่านั้นนั้นแหละ ย่อมไม่มีโดยความหมาย สิ่งที่ไม่มีความหมายจักชื่อว่า ชุติงคะ เพราะกำจัดสิ่งอะไรเล่า ผู้บำเพ็ญชุติงคย่อมจะสมาทานเอาชุตคุณไปประพฤติปฏิบัติอยู่ เพราะฉะนั้น คำของภิกษุเหล่านั้น (หมายเอาพรรคณะของพวกภิกษุชาววัตตอภัยคีรี) ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณพรรณนาโดยความเป็นกุสลติกะ อันเป็นประการแรกในกาลานี้ ยุติเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยแยกเป็นคำ ๆ มีคำว่าชุตะเป็นต้น

ในชื่อว่า โดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่า **ชุตะ** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้
 นักศึกษาพึงเข้าใจคำเหล่านี้คือ ชุตะ ๑ ชุตวาทะ ๑ ชุตธรรม ๑ ชุติงคะ ๑ การเสพชุตงคเป็นทีสบายแก่บุคคลชนิดใด ๑

ชุตะ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ชุตะ** หมายเอาบุคคลผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้ว อีกอย่างหนึ่ง หมายเอาธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดซึ่งกิเลส

ชุตวาทะ

ก็แหละ ในคำว่า **ชุตวาทะ** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ

บุคคลมีชุตะแต่ไม่มีชุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีชุตะแต่มีชุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีทั้งชุตะทั้งชุตวาทะ ๑ บุคคลมีทั้งชุตะทั้งชุตวาทะ ๑

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสของตนได้ด้วยชุตงค แต่ไม่โอวาท ไม่นุสาสน์บุคคลอื่นด้วยชุตงค เหมือนอย่างพระพากุลเถระ บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้มีชุตะแต่ไม่มีชุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านพากุละนี้นั้น เป็นผู้มีชุตะแต่ไม่มีชุตวาทะ

และบุคคลใดมิได้กำจัดกิเลสของตนด้วยชุตงค ย่อมโอวาทย่อมอนุสาสน์บุคคลอื่นด้วยชุตงคแต่อย่างเดียว เหมือนอย่างพระอุปันนทเถระ บุคคลนี้ชื่อว่า ไม่มีชุตะแต่มีชุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านอุปันนทะผู้ศากยบุตรนี้นั้น เป็นผู้มีชุตะแต่มีชุตวาทะ

บุคคลใดวิบัติจากชุตตะและชุตตวาทะทั้งสองอย่าง เหมือนอย่างพระโลหุทายี บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ไม่มีทั้งชุตตะทั้งชุตตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระโลหุทายีนั้น เป็นผู้ไม่มีทั้งชุตตะทั้งชุตตวาทะนั้นเกี่ยว

แหละบุคคลใดสมบุรณ์ด้วยชุตตะและชุตตวาทะทั้งสอง เหมือนอย่างพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะ บุคคลนี้ชื่อว่า มีทั้งชุตตะมีทั้งชุตตวาทะนั้นเกี่ยว สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านสารีปุตตะนี้นั้น เป็นผู้ที่มีทั้งชุตตะมีทั้งชุตตวาทะ

ชุตธรรม

คำว่า **พึงเข้าใจชุตธรรม** นั้น มีอธิบายว่า ธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารแห่งชุตตังคเจตนาเหล่านี้ คือ ความมกน้อย ๑ ความสันโดษ ๑ ความขัดเกลา ๑ ความสงบ ๑ ความต้องการด้วยกุศลนี้ (อิทมตถิตา) ๑ ชื่อว่าชุตธรรม ทั้งนี้ เพราะมีพระบาลีรับรองว่า... เพราะอาศัยความเป็นผู้มี ความมกน้อยนั้นเกี่ยว^๑

ในชุตธรรม ๕ ประการนั้น ความมกน้อยกับความสันโดษ สงเคราะห์เป็นอโลภะ ความขัดเกลากับความสงบคล้อยไปในธรรม ๒ อย่าง คือ อโลภะและอโมหะ ความต้องการด้วยกุศลนี้ จัดเป็นตัณญาญโดยตรง

แหละในอโลภะและอโมหะนั้น โยคีบุคคลย่อมกำจัดความโลภในวัตถุที่ต้องห้ามทั้งหลายได้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดความหลงอันปกปิดโทษในวัตถุที่ต้องห้ามนั้นแลได้ด้วยอโมหะ

อนึ่ง โยคีบุคคลย่อมกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค คือการประกอบตนในกามสุข อันเป็นไปโดยมุข คือการเสพวัตถุที่ทรงอนุญาตแล้วด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดอัตต-กิลมถานุโยคคือการประกอบตนให้ลำบาก อันเป็นไปโดยมุข คือความขัดเกลาอย่างเคร่งเครียดในชุตตงค์ทั้งหลายด้วยอโมหะ

เพราะเหตุดังนั้น ธรรมเหล่านี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น ชุตธรรม

๑ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๑, อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๘

ธุดังคะ

คำว่า **พึงเข้าใจธุดังคะ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า นักศึกษาพึงทราบว่ ธุดังคะ คือธุดงค์ มี ๑๓ ประการ คือ บังสุกุลิ๊งคะ ๑ เตจิวริ๊งคะ ๑ ปินทปาติ๊งคะ ๑ สปานจาริ๊งคะ ๑ เอกาสนิ๊งคะ ๑ ปัตตปิณฑิ๊งคะ ๑ ชลุปัจฉาภัตติ๊งคะ ๑ อารัญญิ๊งคะ ๑ รุกขมุลิ๊งคะ ๑ อัปภอกาสิ๊งคะ ๑ โสธานี๊งคะ ๑ ยถาสันถติ๊งคะ ๑ และเนสัชชิ๊งคะ ๑

ธุดังคะทั้ง ๑๓ ประการนี้ ได้อรรถาธิบายโดยอรรถวิเคราะห์และโดยลักษณะ เป็นต้นมาแล้วในตอนต้น ในที่นี้จึงไม่อธิบายซ้ำอีก

การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร

คำว่า **การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร** นั้น มีอรรถาธิบายว่า การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลที่เป็นโรคจริตกับโมหจริต

เพราะเหตุไร ? เพราะการเสพธุดงค์เป็นข้อปฏิบัติที่ลำบากและเป็นการอยู่อย่างขัดเกลากิเลส จริงอยู่ รากะยอมสงบลงเพราะอาศัยการปฏิบัติลำบาก ผู้ไม่ประมาทยอมละโมหะได้เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลส

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ การเสพอารัญญิ๊งคะธุดงค์กับรุกขมุลิ๊งคะธุดงค์ ย่อมเป็นที่สบายแม้สำหรับบุคคลที่เป็นโทสจริตด้วย เพราะว่าเมื่อโยคีบุคคลอยู่อย่างที่ไม่ถูกรบกวนทั้งในป่าหรือที่โคนไม้ นั้น แม้โทสก็ยอมสงบลงเป็นธรรมดา

พรรณนาความโดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุดะ เป็นต้น ยุติลงเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยย่อและโดยพิสดาร

ชื่อว่า **โดยย่อและโดยพิสดาร**นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

โดยย่อ

ก็แหละ ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ เมื่อจัดโดยย่อมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ องค์ที่ไม่เจือปน ๕

ใน ๒ ลักษณะนั้น องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ นั้นคือ สप्तทานจาริกังคะ ๑ เอกาสนิกังคะ ๑ อัปภอกาลิกังคะ ๑ อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลรักษาสप्तทานจาริกังคะ จักได้ชื่อว่ารักษาปิณฑปาติกังคะไปด้วย และเมื่อโยคีบุคคลรักษาเอกาสนิกังคะ จักเป็นอันต้องรักษาด้วยดี แม้ซึ่งปัดตปิณฑกังคะและขลุบัจฉภาตติกังคะไปด้วย เมื่อโยคีบุคคลรักษาอัปภอกาลิกังคะ ก็เป็นอันต้องรักษาในรุกขมุลิกังคะ และยถาสันถติกังคะอยู่ในตัวมิใช่หรือ

องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ ดังอธิบายมานี้ กับองค์ที่ไม่เจือปนอีก ๕ คือ อารัญญกังคะ ๑ บังสุกุลิกังคะ ๑ เตจวีริกังคะ ๑ เนลัชชีกังคะ ๑ โสสานิกังคะ ๑ จึงรวมเป็นธุดงค์ โดยย่อ ๘ ประการพอดี

อีกประการหนึ่ง ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ สงเคราะห์ลงมีเพียง ๔ ประการเท่านั้น คือ ธุดงค์ที่ประกอบด้วยจีวร ๒ ที่ประกอบด้วยบิณฑบาต ๕ ที่ประกอบด้วยเสนาสนะ ๕ ที่ประกอบด้วยความเพียร ๑

ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ เนลัชชีกังคะ จัดเป็นธุดงค์ที่ประกอบด้วยความเพียร ธุดงค์นอกนี้ความปรากฏชัดอยู่แล้ว

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าด้วยอำนาจเครื่องอาศัยแล้ว ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีเพียง ๒ ประการ คือ ธุดงค์ที่อาศัยปัจจัย ๑๒ ที่อาศัยความเพียร ๑

แม้เมื่อว่าด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและสิ่งที่ไม่ควรเสพ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นก็ ย่นลงเพียง ๒ ประการเหมือนกัน อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ ก็มีภูมิจิต ย่อมเจริญ อันโยคีบุคคลนั้นพึงเสพธุดงค์เกิด เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ ก็มีภูมิจิต ย่อมเสื่อม อันโยคีบุคคลนั้นไม่พึงเสพธุดงค์ ก็แต่ว่าเมื่อโยคีบุคคลใดจะเสพธุดงค์ ก็ตามไม่เสพก็ตาม ก็มีภูมิจิต ย่อมเจริญอย่างเดียวกันไม่เสื่อมเลย แม้อันโยคีบุคคลนั้น หวังที่จะอนุเคราะห์ชุนนุชฌนภายหลังพึงเสพธุดงค์เกิด แม้เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ ก็เท่านั้นไม่เสพก็เท่านั้น ก็มีภูมิจิตไม่เจริญขึ้น แม้อันโยคีบุคคลนั้นก็พึงเสพธุดงค์เกิด ทั้งนี้เพื่อให้สำเร็จเป็นวสานต่อไป

อุดมคติทั้งหมดนั้นซึ่งย่อลงเป็น ๒ ด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ดังอธิบายมาแล้วนี้ ก็สรุปลงเป็นอย่างเดียวด้วยอำนาจแห่งเจตนา เป็นความจริง อุดมคติมีอย่างเดียวกันนั้น คือ เจตนาเป็นเครื่องสมาทาน

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านก็พรรณนาไว้ว่า นักปราชญ์ทั้งหลายรับรองว่า เจตนา อันใด อุดมคติก่อนนั้น ฉะนั้น

โดยพิสดาร

ก็แหละ เมื่อว่าโดยพิสดาร อุดมคติดัง ๔๒ ประการ คือ อุดมคติสำหรับ ภิกษุ ๑๓ สำหรับภิกษุณี ๘ สำหรับสามเณร ๑๒ สำหรับนางสิกขมานาและ สามเณรี ๗ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกา ๒

แหละถ้าสุสานอันถึงพร้อมด้วยองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติ มีอยู่ ณ ที่ กลางแจ้ง ภิกษุแม้เพียงรูปเดียวก็สามารถเพื่อที่จะเสพอุดมคติทั้งหมดได้ โดยวาระเดียวกัน

แต่สำหรับภิกษุณีนั้น อุดมคติ ๒ ประการคือ อารัญญกัณฑ์อุดมคติ ๑ ขลุปัจจัย- กัตติกัณฑ์อุดมคติ ๑ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบทแล้วนั้นเทียว อุดมคติ ๓ ประการนี้คือ อัปภোগาลิกัณฑ์อุดมคติ ๑ รุกขมูลิกัณฑ์อุดมคติ ๑ โสสานิกัณฑ์อุดมคติ ๑ เป็นสิ่งที่รักษาได้ โดยยาก เพราะว่าอันภิกษุณีนั้นที่จะอยู่โดยปราศจากเพื่อนย่อมไม่สมควร และ เพื่อนซึ่งจะมีฉันทะเสมอกันในสถานที่เห็นปานดังนั้นก็หาได้ยาก แม้ถ้าจะพึงหา ได้ก็ไม่พ้นไปจากการอยู่คลุกคลี เมื่อเป็นดังนี้ ภิกษุณีพึงเสพอุดมคติเพื่อประโยชน์ อันใด ประโยชน์นั้นนั้นแลก็จะไม่พึงสำเร็จแก่ตน นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นเหตุที่เป็นสิ่งไม่อาจจะเสพได้ดังบรรยายมานี้ อุดมคติสำหรับภิกษุณีจึงมีเพียง ๘ ประการ เท่านั้น โดยลดเสีย ๕ ประการ

ก็แหละ ในบรรดาอุดมคติตามที่กล่าวแล้ว ยกเว้นเตจวีรกัณฑ์อุดมคติเสีย ๑ อุดมคติที่ เหลือ ๑๒ ประการ เป็นอุดมคติสำหรับสามเณร (ในอุดมคติ ๘ ประการสำหรับภิกษุณี นั้นลดเสีย ๑ คือ เตจวีรกัณฑ์อุดมคติ) ที่เหลือ ๗ ประการ พึงทราบว่าเป็นอุดมคติสำหรับ นางสิกขมานาและสามเณรี

ก็แหละ ชูตงค์ ๒ ประการนี้คือ เอกาสนิกังคชูตงค์ ๑ ปัตตปิณฑกังคชูตงค์ ๑ เป็นสิ่งที่ควรแก้อุบาสกและอุบาสิกาด้วย สามารถที่จะเสฟได้ด้วย ฉะนั้น ชูตงค์ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาก็มีเพียง ๒ ประการ ว่าโดยพิสดารชูตงค์ทั้งหมด ๔๒ ประการ ด้วยประการฉะนี้

พรรณนาความโดยย่อและโดยพิสดาร ยุติลงเพียงเท่านี้

ก็แหละ ด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นว่าข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่งชูตงค์กถา อันสาธุชนควรสมาทานเอา เพื่อความบริบูรณ์แห่งคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มีกน้อยและความเป็นผู้สันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องฟ่องแผ้วแห่งศีล ซึ่งมีประการที่ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคที่ทรงแสดงด้วยมุข คือ ศีล, สมาธิ และปัญญา ด้วยพระพุทธานิพนธคาถานี้ว่า

**นรชนผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้**

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า ชูตงค์นิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๓

กัมมัฏฐานคหณนิเทศ

เริ่มเรื่องสมาธิ

[๓๘] โดยเหตุที่โยคีบุคคลเมื่อตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น ซึ่งสำเร็จขึ้นด้วยการบำเพ็ญอุตงควัตรฉะนี้แล้ว จำต้อง จะเจริญสมาธิภาวนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อว่า **จิตต์** โดยพระบาลี ว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺโย จิตต์ ปญฺญญจ ภาวยํ** ดังนี้ประการหนึ่งกับอีก ประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธินั้นไว้อย่างย่อสั้นมากไม่ต้อง กล่าวถึงที่จะเจริญภาวนาแม้แต่เพียงจะเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะกระทำได้ ง่ายเลย ฉะนั้น บัดนี้ เพื่อที่จะแสดงสมาธินั้นอย่างพิสดาร และเพื่อที่จะแสดงวิธีเจริญ สมาธินั้น จึงขอตั้งปัญหากรรมเป็นมาตรฐานขึ้นไว้ดังต่อไปนี้ คือ

ปัญหาในสมาธิ ๘ ข้อ

๑. อะไร ชื่อว่าสมาธิ
๒. ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐานของสมาธิ
๔. สมาธิ มีกี่อย่าง
๕. อะไร เป็นความเศร้าหมองของสมาธิ
๖. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ
๗. สมาธินั้น จะพึงเจริญภาวนาอย่างไร และ
๘. อะไร เป็นอานิสงส์ของสมาธิภาวนา

วิสัยปัญหาข้อที่ ๑

บรรดาปัญหาเหล่านั้น มีคำวิสัยดังต่อไปนี้ :-

ปัญหาข้อว่า **อะไร ชื่อว่าสมาธิ** วิสัยว่า สมาธินั้นมีหลายอย่างหลายประการด้วยกัน การที่จะยกมาวิสัยแสดงให้แจ่มแจ้งทุก ๆ อย่างนั้น เห็นที่จะไม่สำเร็จสมความหมายเฉพาะที่ต้องการ กลับจะทำให้เกิดความพัวพันผัวฝืดขึ้นเสียด้วยซ้ำ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขอวิสัยหาเอาเฉพาะที่ต้องการในที่นี้ว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียวฝ่ายกุศลชื่อว่าสมาธิ

วิสัยปัญหาข้อที่ ๒

ปัญหาข้อว่า **ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร** นั้น มีวิสัยว่า ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า ความตั้งมั่น ที่ว่า ความตั้งมั่น นี้ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความตั้งอยู่หรือความดำรงอยู่ของจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอ และโดยถูกทางด้วย เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอและโดยถูกทางด้วย ไม่ฟุ้งซ่านและไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติใดธรรมชาตินี้ ฟังทราบว่าเป็น คือ ความตั้งมั่น

วิสัยปัญหาข้อที่ ๓

ปัญหาข้อว่า **อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐานของสมาธิ** นั้น มีวิสัยว่า สมาธินั้นมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความฟุ้งซ่านเป็นรส มีการไม่หวั่นไหวเป็นอาการปรากฏ มีความสุขเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีรับรองว่า สุขิโน จิตตํ สมายิยติ^๑ จิตของบุคคลผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น ฉะนั้น

๑ ที. ส. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕

วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๔

[๓๙] ปัญหาข้อว่า **สมาธิ มีกี่อย่าง** นั้น มีวิสัยนาว่า :-

๑. สมาธิมีอย่างเดียว ด้วยมีลักษณะไม่ฟุ้ง เป็นประการแรก

๒. สมาธิมี ๒ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น อุปปาสมาธิ ๑ อปัณณาสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น โลภียสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น สัมปตติกสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ นิปีติกสมาธิ สมาธิปราศจากปีติ ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุpekขาสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๑

๓. สมาธิมี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น สวิตักกสมาธิ สมาธิมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์ ๑ อวิตักกสมาธิ สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ๑ อวิตักกาวิจารณ์สมาธิ สมาธิไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปีติสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุpekขาสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปริตตสมาธิ สมาธิมีประมาณน้อย ๑ มหัคคตสมาธิ สมาธิอันยิ่งใหญ่ ๑ อปัณณาสมาธิ สมาธิอันหาประมาณมิได้ ๑

๔. สมาธิมี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ทุกขาปฏิบัติปทานธากิณฺญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิบัติปาลำบากทั้งรู้ช้า ๑ ทุกขาปฏิบัติปาลำบากสมาธิ สมาธิที่มีปฏิบัติปาลำบากแต่รู้เร็ว ๑ สุขขาปฏิบัติปทานธากิณฺญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิบัติปาลำบากแต่รู้ช้า ๑ สุขขาปฏิบัติปาลำบากสมาธิ สมาธิที่มีปฏิบัติปาลำบากด้วยรู้เร็วด้วย ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วและไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ ปริตตอปัณณารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วแต่ขยายอารมณ์ ๑ อปัณณปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วแต่ไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ อปัณณอปัณณารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วและขยายอารมณ์ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ คือ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ๑

ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความติดแน่น ๑ วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ๑ นิพเพศภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสังขาร ๑ หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ สมาธิเป็นกามาวจร ๑ รูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นรูปาวจร ๑ อรูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นอรูปาวจร ๑ อปริยาปนนสมาธิ สมาธิเป็นโลกุตตระ ๑ หมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น ฉันทาธิปติสมาธิ สมาธิมีฉันทะเป็นอธิบดี ๑ วิริยาธิปติสมาธิ สมาธิมีวิริยะเป็นอธิบดี ๑ จิตตาธิปติสมาธิ สมาธิมีจิตเป็นอธิบดี ๑ วิมังสาธิปติสมาธิ สมาธิมีวิมังสาคือปัญญาเป็นอธิบดี ๑

๕. สมาธิมี ๕ อย่าง ดังนี้ คือ โดยแยกเป็น องค์แห่งฌาน ๕ ในปัญจกนัย ได้แก่ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ องค์แห่งปัญจฌาน ๑

อธิบายสมาธิอย่างเดียว

ในสมาธิอย่างเดียวและสมาธิมี ๒ อย่างนั้น สมาธิที่มีส่วนอย่างเดียวมิเนื้อความกระจ่างอยู่แล้ว ไม่ต้องพรรณนาความอีก

อธิบายสมาธิ ๒ อย่าง

ในสมาธิที่มีส่วน ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น อุปะจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ ภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตา^๑ ที่โยคีบุคคลได้มาด้วยอำนาจกัมมัฏฐาน ๑๐ เหล่านี้คือ อนุสสติ ๖ (พุทธานุสสติถึงเทวดานุสสติ) มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ อาหาเรปภิกุลสัจญญา ๑ จตุธาตุดูวัตถาน ๑ นี้อย่างหนึ่ง กับเอกัคคตาในบุพภาคเบื้องต้นแห่งอัปปนาสมาธิทั้งหลายอย่างหนึ่ง เอกัคคตาชนิดนี้เรียกว่า **อุปะจารสมาธิ** ส่วนเอกัคคตาถัดไปแต่ปริกรรมภาวนา เอกัคคตาชนิดนี้ เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ** เพราะมีพระบาลี

๑ คำว่า **เอกัคคตา** ตามรูปศัพท์แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว โดยความหมาย ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ในอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง ซึ่งโดยปกติย่อมเข้าประกอบกับจิตทุกดวง แต่มีกำลังอ่อน ในที่นี้กำลังกล้าสามารถจะทำให้สัมปยุตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวได้นาน ๆ ซึ่งจัดเป็นองค์ฌานองค์หนึ่ง

รับรองว่า บริกรรมภาวนาแห่งปฐมฌาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอนันตร-
ปัจจัย^๑ ฉะนี้

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น โลกียสมาธิ ๑ โลกุตตร-
สมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยกุศลจิต ในภุมิ ๓
คือ กามภุมิ, รูปภุมิและอรุภุมิ เรียกว่า โลกียสมาธิ เอกัคคตาที่ประกอบด้วย
อริยมัคคจิต เรียกว่า โลกุตตรสมาธิ

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สปัปติกสมาธิ ๑ นิปปีติก-
สมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้นในจตุกกนัย และใน
ฌาน ๓ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า สปัปติกสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบด้วยปิติ
เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า นิปปีติกสมาธิ คือสมาธิที่ปราศจาก
ปิติ ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยปิติกัมมิ ที่ปราศจากปิติกัมมิ

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ ๑ อุเบกขา-
สหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๓ ข้างต้นในจตุกกนัย
และในฌาน ๔ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า สุขสหคตสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบ
ด้วยสุขเวทนา เอกัคคตาในฌานที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า อุเบกขาสหคตสมาธิ
คือสมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนามี
ที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนามี

อธิบายสมาธิ ๓ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น
หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ สมาธิที่พอได้
บรรลุ ยังไม่ได้ส่องแสงให้เห็น ยังไม่ได้ทำให้มาก ๆ เรียกว่า หีนสมาธิ คือสมาธิ
ชั้นต่ำ สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นยังไม่ได้ที่ คือยังไม่ได้ทำให้ถึงความคล่องแคล่วเป็นอย่างดี
เรียกว่า มัชฌิมสมาธิ คือสมาธิชั้นกลาง สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นได้ดีแล้ว คือถึงความ
เป็นวสีมีความสามารถอย่างคล่องแคล่วแล้ว เรียกว่า ปณีตสมาธิ คือสมาธิชั้นประณีต
ไซความว่า ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยความปรารถนาผลบุญอันโอฬาร

๑ อภ. ป. (ไทย) ๔๑/๖๑/๔๕

ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไปด้วยจะทำให้สำเร็จอภิญญาโลกีย์ ที่ชื่อว่า ปณิต-
สมาธิ เพราะท่านผู้ดำรงอยู่ในอริยาภพให้เป็นที่ไปด้วยปรารถนาความสงบจิต อีกนัยหนึ่ง
ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไปเพื่อประโยชน์ส่วนตนด้วยต้องการภวสมบัติ ที่ชื่อว่า
มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไปด้วยอหยาตย์ที่ไม่โลภอย่างเดียว ที่ชื่อว่า ปณิตสมาธิ
เพราะให้เป็นที่ไปเพื่อประโยชน์คนอื่น อีกนัยหนึ่งที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไป
ด้วยมีอหยาตย์ติดอยู่ในวิภวณะ ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไปด้วยอหยาตย์
ชอบความสงบ ที่ชื่อว่า ปณิตสมาธิ เพราะให้เป็นที่ไปด้วยอหยาตย์ใคร่ปราศจากวิภวณะ
ด้วยต้องการให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรม

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น สวิตักกสมาธิ ๑
อวิตักกสมาธิ ๑ อวิตักกสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ สมาธิ
ในปฐมฌานรวมทั้งอุปปจารสมาธิ เรียกว่า สวิตักกสมาธิ คือสมาธิที่มีทั้งวิตก
ทั้งวิจาร์ สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย เรียกว่า อวิตักกสมาธิ คือสมาธิ
ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร์ อธิบายว่า โยคีบุคคลใดเห็นโทษแต่ในวิตกอย่างเดียวไม่เห็นโทษ
ในวิจาร์ จึงปรารถนาที่จะละวิตกอย่างเดียว ผ่านพ้นปฐมฌานไป โยคีผู้นั้นย่อมได้
สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร์ ชื่อว่า อวิตักกสมาธินั้น หมายถึงสมาธิที่
กล่าวนี้ เอกัคคตาในฌาน ๓ สำหรับจตุกกนัย มีทุติยฌานเป็นต้นไป สำหรับ
ปัญจกนัย มีตติยฌานเป็นต้นไป เรียกว่า อวิตักกสมาธิ คือสมาธิไม่มีทั้งวิตก
ทั้งวิจาร์

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปิติสหคตสมาธิ ๑ สุขสหคต-
สมาธิ ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๒
เบื้องต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๓ เบื้องต้นในปัญจกนัย เรียกว่า ปิติสหคตสมาธิ
คือสมาธิประกอบด้วยปิติ เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ในจตุกกนัยและ
ปัญจกนัยนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สุขสหคตสมาธิ คือสมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา
เอกัคคตาในฌานอันสุดท้ายทั้งในจตุกกนัย และปัญจกนัย คือในจตุตถฌานหรือใน
ปัญจมฌาน เรียกว่า อุเปกขาสหคตสมาธิ คือสมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา
ส่วนอุปปจารสมาธิ ประกอบด้วยสุขเวทนามี ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนามี

หมวดที่ ๔ ที่ว่าสมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปริตตสมาธิ ๑ มหัคคต-
สมาธิ ๑ อัปปมาณสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในอุปปจารฌานภูมิ

คือในจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยอุปจารฌาน เรียกว่า ปริตตสมาธิ สมาธิมีประมาณน้อย (หรือกามาวจรสมาธิ) เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลจิตและอรูปาจรกุศลจิต เรียกว่า มหัคคตสมาธิ คือสมาธิอันยิ่งใหญ่ อธิบายว่า สมาธิที่ถึงภาวะอันยิ่งใหญ่โดยการขมกิลีส ๑ โดยมีผลอันไพบุลย์กว้างขวาง ๑ โดยสืบต่ออยู่ได้นาน ๆ ๑ หรือสมาธิที่ดำเนินไปด้วยคุณอันยิ่งใหญ่มีฉันทะอันยิ่งใหญ่เป็นต้น เรียกว่า มหัคคตสมาธิ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมัคคจิต คือที่เกิดร่วมกับอริยมัคคจิต เรียกว่า อัปปรมาณสมาธิ คือสมาธิอันหาประมาณมิได้ หรือสมาธิอันมีธรรมหาประมาณมิได้ เป็นอารมณ์

อธิบายสมาธิ ๔ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาสมาธิ ๑ ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาสมาธิ ๑ สุขปฏิบัติทันทธาภิญญาสมาธิ ๑ สุขปฏิบัติทันทธาภิญญาสมาธิ ๑

อธิบายว่า ในปฏิบัติทันทธาภิญญา ๒ อย่างนั้น การเจริญภาวนาสมาธิที่ดำเนินไปนับตั้งแต่ลงมือสำรวจจิตเจริญกัมมัฏฐานครั้งแรก จนถึงอุปจารฌานของฌานนั้น ๆ เกิดขึ้น เรียกว่า **ปฏิบัติ** คือการปฏิบัติ ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปนับตั้งแต่อุปจารฌานไปจนถึงอัปปรมาณ เรียกว่า **อภิญญา** คือการรู้แจ้ง ก็แหละปฏิบัติคือการปฏิบัตินี้ ย่อมเป็นทุกข์คือลำบาก ล้องเสพไม่สะดวกสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะการบรรเทาและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิเวศน์เป็นต้น แต่เป็นความสะดวกสบายสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะไม่มีการบรรเทาและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึก แม้อภิญญาคือการรู้แจ้งก็เป็นการข้องช้าเฉื่อยชา ไม่เกิดโดยฉับพลันสำหรับโยคีบุคคลบางคน แต่สำหรับโยคีบุคคลบางคนก็รวดเร็วไม่เฉื่อยชาเกิดโดยฉับพลัน

ก็แหละ ธรรมอันเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบาย ๑ บุพกิจเบื้องต้นมีการตัดปิลิโพธ คือเครื่องกังวลให้สิ้นหวัง ๑ และความฉลาดในอัปปรมาณทั้งหลาย ๑ เหล่าใดที่ข้าพเจ้าจักยกมาพรรณนาข้างหน้า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โยคีบุคคลใดเป็นผู้ล้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย โยคีบุคคลผู้นั้นย่อมมีปฏิบัติคือการปฏิบัติลำบาก

เป็นทุกข์ และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งเชิงซำ โยคีบุคคลผู้ต้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ย่อมมีปฏิปทาคือการปฏิบัติสะดวกสบาย และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นก่อนแต่ได้บรรลุอุปปจารสมาธิ ต้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังจากที่บรรลุอุปปจารสมาธิแล้ว ได้ต้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย หรือในตอนต้นได้ต้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ต้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ฟังทราบว่าเป็นปฏิปทาและอภิญญาของโยคีบุคคลนั้นคละกัน อธิบายว่า โยคีบุคคลใดในตอนต้นต้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังได้ต้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย โยคีบุคคลนั้นมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์แต่มีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นต้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ต้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย โยคีบุคคลนั้น มีปฏิปทาสะดวกสบายแต่มีอภิญญาการรู้แจ้งเชิงซำ ฟังทราบสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ เพราะความคละกันแห่งสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ ฉะนี้

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่ได้จัดแจงทำบุพกิจเบื้องต้น มีการตัดปลิโพธเครื่องกังวลให้สิ้นหวังเป็นต้นเสียก่อน แล้วลงมือประกอบการเจริญภาวนาก็เหมือนกัน คือย่อมมีปฏิปทาการปฏิบัติลำบากเป็นทุกข์ โดยปริยายตรงกันข้าม สำหรับโยคีบุคคลผู้จัดแจงทำบุพกิจให้เสร็จสิ้นแล้ว จึงลงมือประกอบการเจริญภาวนา ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย ส่วนโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้เรียนอัปนาโกศล คือความเป็นผู้ฉลาดในอัปนาให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างเชิงซำ ผู้ที่เรียนอัปนาโกศลให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว

อีกประการหนึ่ง ฟังทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาด้วยอำนาจแห่งตณหาและอวิชชา ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมถาธิการและวิปัสสนาธิการ ๑ ต่อไป กล่าวคือ โยคีบุคคลผู้อันตณหาครอบงำ ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้ที่ไม่ถูกตณหาครอบงำ ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย และโยคีบุคคลผู้อันอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญาเชิงซำ ผู้ที่ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในสมถภาวนา ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้มีอธิการอันได้ทำไว้แล้ว ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย ส่วนผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในวิปัสสนาภาวนา ย่อมมีอภิญญาเชิงซำ ผู้มีอธิการอันได้ทำไว้แล้ว ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

ฟังทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ แม้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอินทรีย์ ๕ อีก กล่าวคือโยคีบุคคลผู้มีกิเลสรุนแรง แต่มีอินทรีย์ย่อหย่อน ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ และมีอภิญญาเชิงซำ ส่วนผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมี

อภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีกิเลสบางเบา มีอินทรีย์ย่อหย่อน ย่อมมีปฏิปทา สะดวกสบาย แต่มีอภิญญาเชิงงช้า ส่วนผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

ด้วยประการฉะนี้ ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิ ด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันเชิงงช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาชิปภาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันเชิงงช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า สุขาปฏิปทา-ทันธาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า สุขาปฏิปทาชิปภาภิญญา-สมาธิ

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ ๑ ปริตตอัปปมาณารัมมณ-สมาธิ ๑ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ ๑ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัย แก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า ปริตตสมาธิ คือสมาธิมีประมาณน้อย ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินี้ชื่อว่า ปริตตารัมมณสมาธิ คือสมาธิมีอารมณ์มีประมาณน้อย สมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว เจริญให้เกิดขึ้นได้ที่แล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณสมาธิ คือสมาธิหาประมาณมิได้ และสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณา-รัมมณสมาธิ คือสมาธิมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนนัยที่คละกันแห่งสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ ซึ่งสงเคราะห์เข้าเป็นสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ พึงทราบโดยความคละกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้วดังนี้คือ สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัย แก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า ปริตต-อัปปมาณารัมมณสมาธิ คือสมาธิมีประมาณน้อย มีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนสมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิคือ สมาธิหาประมาณมิได้ มีอารมณ์มีประมาณน้อย

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

ปฐมฌานมีองค์ ๕ ด้วยอำนาจวิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ ๑^๑ ซึ่งข่มนิวรณ์ได้แล้ว เหนือจากปฐมฌานไป วิตกกับวิจารสงบลง ทุติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากทุติยฌานไป ปีติสร้างหายไป ตติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๒ คือ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากตติยฌานไป ละสุขเสีย แต่จดุดถฌานคงมีองค์ ๒ คือสมาธิ ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ ด้วยประการฉะนี้ องค์แห่งฌาน ๔ เหล่านี้จึงเป็นสมาธิ ๔ อย่าง

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๔ โดยแยกเป็น หานภาคียสมาธิ เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ หานภาคียสมาธิ ๑ ฐิติภาคียสมาธิ ๑ วิเสสภาคียสมาธิ ๑ นิพเพทภาคียสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น ฟังทราบว่าเป็นที่ชื่อว่า หานภาคียสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ด้วยอำนาจของความรบกวนของธรรมเป็นข้าศึกของฌานนั้น ๆ มีนิวรณ์, วิตกและวิจาร เป็นต้น ที่ชื่อว่า ฐิติภาคียสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความติดแน่น ด้วยอำนาจความติดแน่นด้วยสติอันสมควรแก่สมาธินั้น ที่ชื่อว่า วิเสสภาคียสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลुซึ่งคุณวิเศษเบื้องสูงขึ้นไป และที่ชื่อว่า นิพเพทภาคียสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสังขาร ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาอันประกอบด้วยนิพพิทาญาณและความเร่งเร็ว เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

**บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญา
ทั้งหลายอันประกอบด้วยความหมกมุ่นในกามคุณ ย่อม
เร่งเร้ารบกวนอยู่ ปัญญาก็ยังมีส่วนแห่งความเสื่อม, สติ**

๑ องค์แห่งปฐมฌานองค์ที่ ๕ นี้ บางทีก็เรียกว่า **เอกัคคตา** ในที่นี้ท่านเรียกว่า **สมาธิ** ฟังทราบว่าเป็นสมาธิกับเอกัคคตา โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน

**อันสมควรแก่ณานั้น ย่อมติดแน่น ปัญญาที่มีส่วนแห่ง
ความติดมั่น, ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วย
ณที่ไม่มีวิตก ย่อมเร่งร่ำ ปัญญาที่มีส่วนแห่งคุณวิเศษ,
ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยญาณเป็น
เหตุให้เบื่อหน่าย ย่อมเร่งร่ำ ปัญญาที่มีส่วนแห่งความแทง
ทะลุสังขารม ประกอบด้วยธรรมอันคลายความกำหนัด^๑**

ก็แหละ แม้สมาธิที่ประกอบด้วยปัญญานั้น ก็จัดเป็นสมาธิ ๔ อย่าง ฉะนั้น

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็น หานภาคียสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๕ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็นกามาวจรสมาธิ เป็นต้นนั้น
มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่างนั้น คือ กามาวจรสมาธิ ๑ รูปาวจรสมาธิ ๑ อรูปาวจร-
สมาธิ ๑ อปริยาปนนสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น เอกัคคตาใน
อุปจารณานแม่มั้งสิ้น เรียกว่า กามาวจรสมาธิ จิตเตกัคคตาอันเป็นรูปาวจรกุศล
เรียกว่า รูปาวจรสมาธิ จิตเตกัคคตาอันเป็นอรูปาวจรกุศล เรียกว่า อรูปาวจรสมาธิ
จิตเตกัคคตาอันเป็นโลกุตตรกุศล เรียกว่า อปริยาปนนสมาธิ

สมาธิ ๔ อย่างนี้โดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๖ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็นอธิบดี ๔ นั้น มีอรรถาธิบายโดย
มีพระบาลีรับสมอ้างดังนี้ คือ :-

**ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่
จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า ฉันทาธิปติสมาธิ
ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมี
อารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า วิริยาธิปติสมาธิ ถ้าภิกษุ
ทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์**

๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

**อันเดียว สมานนี้เรียกว่า จิตตาทิปติสมาธิ ถ้าภิกษุทำ
วิมังสาคือ ปัญญาให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่
จิตมีอารมณ์ อันเดียว สมานนี้เรียกว่า วิมังสาทิปติสมาธิ^๑**

สมาธิ ๔ อย่าง โดยแยกเป็นอธิบดี ๔ ยุติเพียงเท่านั้น

อธิบายสมาธิ ๕ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๕ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่แยกสมาธิเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานทั้ง ๕ ในปัญจกนัยดังนี้ คือ :-

ฌานที่จัดเป็น ๕ ฌานนั้น เพราะแยกทุตติยฌานที่กล่าวไว้ในประเภทแห่งฌาน โดยจตุกกนัยเป็น ๒ ฌานอย่างนี้ คือ เป็นทุตติยฌานด้วยก้าวล่วงแต่วิตก ๑ เป็นตติยฌานด้วยก้าวล่วงทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ๑ (นอกนั้นเหมือนในจตุกกนัย กล่าวคือ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก, วิจารณ์, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ทุตติยฌานมีองค์ ๔ ได้แก่ วิจารณ์, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ตติยฌานมีองค์ ๓ ได้แก่ ปีติ, สุข, และสมาธิ. จตุตถฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ สุข และสมาธิ. ปัญจมฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ อุเบกขา และสมาธิ) ก็แหละ องค์แห่งฌาน ๕ เหล่านั้น เรียกว่า สมาธิ ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๕ ที่ ๖

[๔๐] ก็แหละ ในปัญหา ๒ ข้อที่ว่า **อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิ และอะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ**นี้ พระผู้มีพระภาคทรงวิสัยนาไว้ในญาณวิงค์แห่งคัมภีร์วิงค์คปกรณแล้วนั้นเกี่ยว เป็นความจริงทีเดียว ในญาณวิงค์นั้นท่านแสดงไว้ว่า ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเลื่อม ชื่อว่า สังกิเลสคือความเศร้าหมอง ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ชื่อว่า โวทานะคือความผ่องแผ้ว^๒

๑ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒-๔๔๑/๓๔๒-๓๔๖

๒ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๙

ในธรรม ๒ อย่างนั้น ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า :- บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยความมุ่งมั่นในกามคุณ ย่อมรบเร้าได้อยู่ ปัญญาที่มีส่วนแห่งความเสื่อม^๑ อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌานอันไม่คล่องแคล่ว เมื่อออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาวะที่ประกอบด้วยความมั่นหมายในกามคุณ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ย่อมรบเร้า คือกระตุ้นเตือนได้อยู่ ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้นก็เสื่อมไปด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งตั้งไปหากามคุณ เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงมีส่วนแห่งความเสื่อม

ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า :- ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมเร้งเร้า ปัญญาที่มีส่วนแห่งคุณวิเศษ^๒ อธิบายว่า เมื่อโยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนั้นใฝ่ใจถึงทุติยฌานอันไม่มีวิตกอยู่ ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตก ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ย่อมเร้งเร้า คือกระตุ้นเตือน ซึ่งโยคีบุคคลนั้นผู้ออกจากปฐมฌานอันคล่องแคล่วแล้ว ทั้งนี้เพื่อต้องการที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้น ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งหน้าสู่ทุติยฌาน ชื่อว่า เป็นปัญญามีส่วนแห่งคุณวิเศษ เพราะเป็นปทัฏฐฐานแห่งการบังเกิดขึ้นของทุติยฌาน อันนับเป็นคุณวิเศษ

แต่อย่างไรก็ดี ณ ที่นี้ประสงค์เอาสมาธิซึ่งประกอบด้วยปัญญานั้น ส่วนหยาบภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม และวิเสสภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ในทุติยฌานเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบโดยวิธีที่กล่าวไว้แล้วในปฐมฌานนี้

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

๒ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

วิสาขนาปัญหาข้อที่ ๗^๑

[๔๑] ก็แหละ ในปัญหาข้อที่ว่า **สมาธินั้นจะพึงเจริญภาวนาอย่างไรนั้น** มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้ :-

สมาธินั้นประกอบด้วยอริยมรรคนี้ใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำมีอาทิว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น โลกียสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ ฉะนั้น นัยแห่งการภาวนาซึ่งสมาธินั้นประกอบด้วยอริยมรรคนั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้กับนัยแห่งปัญญาภาวนาแล้วนั้นเกี่ยวเพราะว่า เมื่อปัญญาอันโยคีบุคคลภาวนาให้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้ภาวนาให้สมาธินั้นเกิดขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น อริยมัคคสมาธินั้น ข้าพเจ้าจะไม่ยกเอามาอธิบายไว้แผนกหนึ่งต่างหากจากปัญญาภาวนาแต่ประการใดว่า อริยมัคคสมาธินั้นพึงเจริญภาวนาอย่างนี้ ๆ

วิธีภาวนาสมาธิโดยสังเขป

ส่วนสมาธิที่เป็นโลกียะนี้ใด สมาธินั้นข้าพเจ้าจะยกมาอธิบายด้วยภาวนาวิธีต่อไป ดังนี้ :-

โยคีบุคคลชำระศีลทั้งหลายให้บริสุทธิ์ตามนัยที่ได้แสดงมาในสี่นิเทศนั้นแล้ว พึงตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้วนั้น บรรดาปติโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการอย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปติโพธเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห่วง แล้วพึงเข้าไปหา กัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจรรยาของตน แล้วพึงออกจากวัดที่ไม่สมควรแก่การที่จะภาวนาสมาธิไปอยู่ในวัดที่สมควร ครั้นแล้วพึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นตัดเล็บโกนหนวดเป็นต้นให้สิ้นเสร็จเรียบร้อย แต่ทั้งนี้พึงลงมือภาวนาสมาธินั้น ด้วยไม่ทำวิธีภาวนาทุก ๆ อย่าง ให้ขาดตกบกพร่องไป

นี่เป็นวิธีภาวนาอย่างสังเขปในสมาธิภาวนานี้

๑ คำวิสาขนาปัญหานี้มีความยืดเยื้อมาก เพราะเป็นการแสดงถึงสมาธิภาวนาวิธีในกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ ประการไปจบลงในปริจเฉทที่ ๑๑ คือสมาธินิเทศ และคำวิสาขนาปัญหาข้อสุดท้าย คือข้อที่ ๘ ก็อยู่ตอนท้ายสมาธินิเทศนั้นเหมือนกัน

วิธีกาวนาสมาธิโดยพิสดาร

ส่วนวิธีกาวนาอย่างพิสดาร มีอรรถาธิบายตามลำดับ มีดังต่อไปนี้ :-

ปฐกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยสังเขปว่า บรรดาปฐกัมมัฏฐานเครื่องกังวล ๑๐ ประการ อย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปฐกัมมัฏฐานเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห้วง ดังนี้ ในคัมภีร์ มีอรรถาธิบายโดยพิสดาร ดังนี้

อวาสาโส จ กุลลํ ลาภโณ

คโณ กมฺมมฺภฺจ ปญฺจมํ

อหฺตฺธานํ ญฺาติ อปาพาโร

คณฺโถ อิทฺธิเต เต ทส^๑

ปฐกัมมัฏฐาน เครื่องทำให้เกิดความกังวลนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ

๑. อวาสาปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือที่อยู่
๒. กุลลปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือตระกูล
๓. ลาภปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือลาภสักการะ
๔. คณปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือหมู่คณะ
๕. กัมมปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคืออนุกรรม
๖. อหฺตฺธานปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือการเดินทาง
๗. ญฺาติปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือญาติ
๘. อปาพาธปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือโรคภัยไข้เจ็บ
๙. คณฺโถปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือการค้าขาย
๑๐. อิทฺธิปฐกัมมัฏฐาน เครื่องกังวลคือการแสดงอิทธิฤทธิ์

ในปฐกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการนั้น มีอรรถาธิบายตามลำดับ ดังนี้ ที่อยู่นั่นเอง ชื่อว่า อวาสาปฐกัมมัฏฐาน ได้แก่เครื่องกังวลคือที่อยู่ แม้ในปฐกัมมัฏฐานอื่น ๆ มีกุลปฐกัมมัฏฐานเป็นต้น ก็มีความหมายทำนองเดียวกันนี้

๑ วิ. อุ (บาลี) ๑/๔๕๔

๑. อธิบายอวาสาปลิโพธ

ห้องเล็ก ๆ แม้เพียงห้องเดียว บริเวณแม้เพียงแห่งเดียว หรือแม้ทั่วทั้งสังฆาราม เรียกว่า ที่อยู่ ที่อยู่นี้นั้นหาได้เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุไปเสียหมดทุกรูปไม่ หากแต่ภิกษุใดกำลังชวนชวายเป็นการก่อสร้างเป็นต้นในวัดนั้น หรือเป็นผู้สะสมสิ่งของไว้มากในวัดนั้น หรือเป็นผู้มีความหวังโยมจิตผูกพันอยู่ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในวัดนั้น ที่อยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวลเฉพาะแก่ภิกษุนั้น หาเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุอื่นนอกนั้นก็หาไม่ ในประการที่ที่อยู่นี้ไม่เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้ :-

เรื่องภิกษุ ๒ รูป

ได้ยินว่า มีกุลบุตรอยู่ ๒ คน ได้พากันออกจากเมืองอนูราชปุระไปโดยลำดับ แล้วพากันไปบวชอยู่ ณ วัดอุปัชฌายะ ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งท่องเที่ยวมาตีกาทั้ง ๒ ได้อย่างคล่องแคล่ว ครั้นพรรษาครบ ๕ ปวารณาออกพรรษาแล้ว ไปอยู่ ณ วัดป่าชื่อปาจิณชัณฑราชี (อยู่ที่ราวป่าระหว่างหุบเขาด้านทิศตะวันออก) อีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดอุปัชฌายะนั้นเอง ภิกษุรูปที่อยู่วัดป่าปาจิณชัณฑราชีนั้น อยู่ ณ ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ จึงคิดขึ้นมาได้ว่า “สถานที่นี้เหมาะสำหรับที่จะปลีกเร้นอยู่ ถ้ากระไร เรา จะบอกสถานที่นี้แก่พระสหายด้วย” เธอได้ออกจากวัดป่าปาจิณชัณฑราชีนั้น ได้ไปถึงวัดอุปัชฌายะโดยลำดับ

ส่วนพระเถระผู้บวชร่วมพรรษากัน ครั้นได้เห็นพระเถระอาคันตุกะกำลังเดินเข้ามา จึงรีบลุกขึ้นไปทำการปฏิสันถาร ช่วยรับบาตรและจีวรทำอาคันตุกวัตรด้วย อภัยาคัยมิตรอันดี พระเถระผู้อาคันตุกะ ครั้นเข้าไปพักอยู่ในเสนาสนะแล้ว จึงคิดในใจว่า “บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งเนยใส, น้ำอ้อยหรือเครื่องดื่มมาให้เป็นแน่ เพราะเขาอยู่ในเมืองนี้มานานแล้ว” เมื่อพระอาคันตุกะเถระไม่ได้อะไรในตอนกลางคืน ตามที่คิด ตกลงมาถึงตอนเช้าจึงคิดอีกว่า “บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งข้าวต้มและของเคี้ยวที่ได้รับจากอุปัชฌาย์ทั้งหลายมาให้” แต่แล้วก็มีได้เห็นสิ่งของนั้น จึงคิดว่า “ชะรอยจะไม่มีคนมาส่ง เขาคงจักถวายแก่ภิกษุผู้เข้าไป รับเองกรรมัง” จึงได้เข้าไปในบ้านพร้อมกับพระสหายนั้นแต่เข้าที่เดียว

พระเถระทั้ง ๒ นั้นพากันไปบิณฑบาตที่ถนนสายหนึ่งได้ข้าวต้มประมาณหนึ่ง กระบวย แล้วพากันไปนั่งดื่มข้าวต้มอยู่ที่โรงฉัน ขณะนั้น พระอาคันตุกเถระคิดว่า “ชะรอยข้าวต้มที่เขาถวายประจำจะไม่มี บัดนี้ มนุษย์ทั้งหลายคงจักถวายข้าวสวย อย่างประณีตในเวลาอาหาร” แต่แล้วก็ผิดหวัง แม้ในเวลาอาหารพระอาคันตุกเถระ ก็ฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มาเท่านั้น จึงถามพระเถระผู้สหายว่า “สหาย คุณเลี้ยงชีวิตมาตลอดกาลด้วยทำนองนี้หรือ ?” พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า “ใช่แล้ว สหาย” พระอาคันตุกเถระจึงพูดชักชวนว่า “สหาย วัดป่าปาจิณชัณฑราชีผาสูกสบายมาก เรามาไปกันที่โน้นเถอะ”

พระเถระเจ้าถิ่นออกจากเมืองทางประตูด้านทิศทักษิณ ตรงไปตามทางที่จะไปยังบ้านนายช่างหม้อ ฝ่ายพระอาคันตุกเถระจึงถามว่า “สหาย คุณไปทางนี้ทำไม” พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า “ก็คุณได้กล่าวสรรเสริญวัดป่าปาจิณชัณฑราชีนักมิใช่หรือ ?” พระอาคันตุกเถระย้อนถามว่า “จริงละสหาย แต่ว่าบริวารที่เหลือเพื่อของคุณในที่ที่คุณอยู่มานานถึงเพียงนี้ ไม่มีอะไรบ้างดอกหรือ” พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า “มีซิคะ คือเตียงตั้งอันเป็นสมบัติของสงฆ์ แต่ของนั้นผมก็ได้เก็บจำเรียบริ้อยแล้ว สิ่งอื่นไม่มีอะไร” พระอาคันตุกเถระพูดว่า “สหายไม้เท้า ทะนานน้ำมัน รองเท้า และถุงย่ามของผมยังอยู่ที่วัดโน้น” พระเถระเจ้าถิ่นถามขึ้นอย่างแปลกใจว่า “เออ ! คุณมาอยู่เพียงวันเดียวยังเก็บสิ่งของไว้ได้ถึงเท่านี้หรือ ?”

ส่วนพระอาคันตุกเถระตอบตามตรงว่า “ใช่แล้วคุณ” ดังนี้แล้ว เกิดมีจิตเลื่อมใสในพระเถระเจ้าถิ่นมาก จึงไหว้พระเถระพลางกล่าวสรรเสริญว่า “สหาย พระอย่างคุณนี้ย่อมมีที่อยู่เหมือนกับวัดป่าในที่ทั่วไป วัดภูปารามเป็นสถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ คุณย่อมได้การพึงธรรมอันเป็นที่สัพปาเยที่โลหปราสาท ได้เห็นพระมหาเจดีย์และได้เห็นพระเถระ กาลนี้ย่อมเป็นไปอยู่เหมือนกับสมัยพุทธกาล ขอให้คุณจงอยู่ ณ ที่วัดภูปารามนี้แหละ” ครั้นแล้วพอถึงวันที่ ๒ พระอาคันตุกเถระถือเอาบาตรและจีวรกลับไปยังวัดป่าปาจิณชัณฑราชีแต่ลำพังตนผู้เดียว ฉะนี้

ที่อยู่ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้มีจิตไม่ติดข้องเช่นนี้ เหมือนอย่างพระเถระนี้ ด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายกุลปติโพธ

คำว่า **ตระกูล** หมายถึงตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัฏฐาก ก็แหละ แม้ตระกูลอุปัฏฐากยอมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุบางรูปซึ่งชอบอยู่อย่างคลุกคลีโดยนัยมีอาทิว่า **เมื่อตระกูลอุปัฏฐากมีความสุข ภิกษุก็พลอยมีความสุขด้วย**^๑ ภิกษุผู้ชอบอยู่อย่างคลุกคลีนั้น เมื่อเว้นจากญาติโยมในตระกูลแล้ว แม้เพียงวัดใกล้ ๆ ก็ไม่ยอมไปฟังธรรม แต่ภิกษุบางรูปแม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องกังวล ตัวอย่างเช่น ภิกษุหนุ่มหลานของพระเถระผู้อยู่ที่วัดโกธรัณทกวิหาร

เรื่องภิกษุหนุ่ม

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ไปยังโรหณชนบทเพื่อประสงค์จะเรียนพระบาลี ฝ่ายอุบาสิกาผู้เป็นพี่สาวของพระเถระซึ่งเป็นมารดาของเธอ มักเรียนถามพระเถระถึงความเป็นไปของเธออยู่เสมอนับแต่เวลาที่เธอได้จากไป พระเถระจึงคิดอยู่ว่า จักไปพาเอาภิกษุหนุ่มมาสักวันหนึ่ง แล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่วิหารชนบท ฝ่ายภิกษุหนุ่มก็บังเอิญคิดขึ้นว่า “เรา อยู่ ณ ที่นี้มานานแล้ว บัดนี้เราจักไปกราบเยี่ยมพระอุปัชฌาย์และทราบข่าวคราวของโยมอุบาสิกาแล้วจึงจักกลับมา” แล้วก็ออกเดินทางจากโรหณชนบท พอดีพระเถระหลวงลุงกับพระหนุ่มหลานชายทั้งสองได้มาพบกันเข้าตรงที่ฝั่งแม่น้ำ พระหนุ่มหลานชายได้ทำอุปัชฌาย์วัตรแก่พระเถระหลวงลุง ณ โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง พระเถระถามว่า “คุณจะไปไหน?” เธอจึงกราบเรียนความประสงค์ถวาย พระเถระให้ทราบทุกประการ พระเถระพูดกับพระหลานชายว่า “คุณทำถูกแล้ว แม้อุบาสิกาโยมของคุณก็ถามถึงคุณอยู่เสมอ ๆ แม้ฉันเองก็มาเพื่อประสงค์เช่นนี้เหมือนกัน นิมนต์คุณไปเถิด ส่วนฉัน พรพรรณนี้จะจำพรรษา ณ วัดใดวัดหนึ่งในตำบลนี้” แล้วก็อนุญาตให้ภิกษุหนุ่มนั้นไป ภิกษุหนุ่มได้ไปถึงวัดโกธรัณทกวิหารในวันเข้าพรรษาพอดี และบังเอิญเสนาสนะที่โยมบิดาให้สร้างขึ้นไว้นั้นแลถึงแก่เธอแล้ว

ถัดมาในวันที่สอง โยมบิดาของภิกษุหนุ่มนั้นได้มาถามสงฆ์ว่า “ท่านครับ เสนาสนะของพวกกระผมได้แก่ภิกษุอะไร?” ครั้นทราบว่าได้แก่ภิกษุหนุ่มผู้อาศัยคุณ

๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๘๘/๕๖๐,

จึงเข้าไปพบภิกษุนั้น นมัสการแล้วเรียนปฏิบัติว่า “คุณครึบ สำหรับภิกษุผู้ที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมย่อมมีธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัติอยู่อย่างหนึ่ง” ภิกษุหนุ่มถามว่า “ธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัตินั้นอย่างไร อุบาสก” โยมบิดาเรียนว่า “ภิกษุที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมมันต้องไปรับบิณฑบาตที่เรือนของพวกกระผมนั้นเที่ยวตลอดไตรมาสสามเดือนและเมื่อออกปวารณาออกพรรษาแล้ว เวลาจะต้องบอกลา” ภิกษุหนุ่มรับปฏิบัติตามด้วยอาการที่นิ่งเฉย ฝ่ายอุบาสกกลับไปถึงเรือนแล้วได้แนะนำแก่ภริยาว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าอาคันตุกะรูปหนึ่งได้เข้าจำพรรษาอยู่ในเสนาสนะของเรา เราจะต้องอุปัฏฐากพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าด้วยความเคารพ” อุบาสกจึงรับคำว่าจะทำ แล้วก็ได้รับหน้าที่ทำของควรเคี้ยวของควรบริโภคล้วนแต่อย่างประณีต แม้ภิกษุหนุ่มก็ได้ไปฉันที่เรือนของโยมในเวลาภัตตาหารแต่ไม่มีใครจำเธอได้เลย

ภิกษุหนุ่มได้ไปฉันบิณฑบาตที่เรือนของโยมนั้นครบไตรมาสตามสัญญา ครั้นออกพรรษาแล้วจึงบอกลาว่า “อาตมาจะลาไปละ อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย” ขณะนั้น หมูญาติของเธอได้ขอร้องว่า “ท่านครึบ พรุ่งนี้จึงค่อยไปเถิด” ในวันที่สองได้นิมนต์เธอให้ฉัน ณ ที่เรือนนั้นเที่ยว ครั้นแล้วได้บรรจุน้ำมันใส่ให้เต็มขวด ถวายน้ำอ้อยงบหนึ่ง และถวายผ้าขาว ๙ ศีบเสร็จแล้วจึงเรียนว่า “นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าไปเถิด ขอรับ” ภิกษุหนุ่มทำการอนุโมทนาทาน แล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่โรหณชนบทต่อไป

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอ ปวารณาออกพรรษาแล้วก็ได้เดินสวนทางมาบังเอิญได้พบกับพระภิกษุหนุ่มนั้น ณ ที่ที่ได้พบกันครั้งก่อนนั้นพอดี ภิกษุหนุ่มได้ทำอุปัชฌาย์วัตรแต่พระเถระ ณ ที่โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ทันใดนั้น พระเถระได้ถามเธอว่า “พ่อหน้างาม คุณได้พบโยมอุบาสิกาแล้วหรือ” ภิกษุหนุ่มกราบเรียนว่า “ขอรับผม กระผมได้พบแล้ว” ครั้นได้กราบเรียนความเป็นไปถวายพระเถระให้ทราบทุกประการแล้ว ได้เอาน้ำมันนั้นมาทาเท้าถวายพระเถระ ทำน้ำปานะด้วยน้ำอ้อยงบถวาย แล้วถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแก่พระเถระ แล้วเรียนว่า “ท่านขอรับโรหณชนบทท่านนั้นเป็นที่สัปปายะสำหรับกระผม” ฉะนี้ แล้วจึงได้กราบลาไป ฝ่ายพระเถระครั้นมาถึงวัดโกธกัณฐิกวิหารแล้วในวันที่สองก็ได้เข้าไปบิณฑบาตที่บ้านโกธกัณฐิกะ

ฝ่ายอุบาสิกา ได้ยื่นคอยดูทางอยู่เสมอด้วยคิดว่า “พระเถระน้องชายของเรา คงจะพาบุตรของเรามาเดี๋ยวนี้” ครั้นได้เห็นพระเถระมาแต่รูปเดียวเท่านั้นก็สำคัญไปว่า “บุตรของเราชะรอยจะถึงแก่ภรรณภาพเสียแล้ว พระเถระนี้จึงได้มาแต่ลำพังรูปเดียว” แล้วจึงได้ร้องให้รำพันต่าง ๆ ล้มฟุบลงที่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระรู้ทันว่า “พระหนุ่มไม่ยอมแสดงตนให้ใคร ๆ ทราบแล้วหลบไปเสีย เพราะเป็นผู้มีความมั่งน้อย แนนอน” จึงปลอบโยนอุบาสิกาพี่สาวให้เบาใจ แล้วเล่าเรื่องความเป็นไปให้ทราบหมด ทุกอย่าง พลังล้างเอาผ้าสาฎกผืนที่ภิกษุหนุ่มถวายนั้นออกจากถลกบาตรแสดงให้ ดูเป็นพยาน

อุบาสิกาเกิดความเลื่อมใสในบุตร ผินหน้าไปทางทิศที่บุตรอยู่แล้วนอนฟังพาบลง^๑ นมัสการพลาংกล่าวสรรเสริญว่า “พระผู้มีพระภาคชะรอยจะทรงทำภิกษุผู้มีปฏิบัติา เหมือนบุตรของเรานี้เองให้เป็นพยานทางกาย แล้วจึงได้ทรงแสดงปฏิบัติาในรทวินีต- สุต,^๒ ปฏิบัติาในนาลกสูตร,^๓ ปฏิบัติาในตวัฏฏกสูตร,^๔ และมหาอริยวงศ์ปฏิบัติา^๕ อันประกาศถึงความสันโดษในปัจจุบัน ๔ และความเป็นผู้ยินดีในการเจริญภาวณา บุตรของเราแม้มาฉนั้นในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าแท้ ๆ ถึงสามเดือน ไม่ปริปาก พุดเลยว่า ‘อาตมาเป็นบุตร, ท่านเป็นมารดา’ บุตรของเราเป็นมนุษย์น่าอัศจรรย์จริง ๆ ฉะนี้”

ภิกษุผู้มีปฏิบัติาเห็นปานฉะนี้ ไม่ต้องกล่าวถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นละที่จะมาเป็น เครื่องกังวล แม้แต่มารดาบิดาก็ไม่ต้องเป็นเครื่องกังวลเสียแล้ว ด้วยประการฉะนี้

-
- ๑ การกราบด้วยวิธีนอนฟังพาบนี้ จะเรียกว่าองค์ ๖ หรือองค์ ๘ อะไรก็ตามที่ แต่เป็นวิธีกราบที่มีองค์มากกว่า องค์ ๕ ที่นิยมใช้ในเมืองไทย และยังมีคนนิยมใช้สืบมาถึงสมัยนี้เช่นกัน ครั้งหนึ่งข้าพเจ้า (ผู้ตรวจชำระ) เคยได้เห็นเขากราบตันพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย นอนฟังพาบกราบคืบไปโดยทำนองนี้ จน รอบบริเวณควงพระศรีมหาโพธิ์นั้น ไม่ใช่เป็นวิธีของคนป่าอะไรก็ได้ แต่เป็นวิธีแสดงคารวะอย่างสูงนั่นเอง
- ๒ ปฏิบัติาว่าด้วยวิสุทธิ ๗ มาในรทวินีตสูตร ซึ่งท่านแสดงอุปมาด้วยรถโดยสาร มีระบุดึงถาวด์ ๑๐ เป็น เบื้องต้น (ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖/๒๗๓)
- ๓ ปฏิบัติาที่ทรงแสดงแก่พระนาลกเถระว่าด้วยเรื่องของมูณี (ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๗๐๗/๖๖๗)
- ๔ ปฏิบัติาที่ทรงแสดง ว่าด้วยความมั่งน้อย ในตวัฏฏกสูตร (ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๙๒๓/๗๒๒)
- ๕ ปฏิบัติาว่าด้วยความสันโดษอันเป็นวงศ์ของพระอริยเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๒๘๒, อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๘/๔๓)

๓. อธิบายลาภปลิโพธ

คำว่า **ลาภ** หมายถึงปัจจัย ๔ ปัจจัย ๔ เหล่านั้นเป็นเครื่องกังวลอย่างไร ?

ธรรมดาภิกษุผู้มีบุญไป ณ ที่ไหน ๆ ย่อมมีพวกมนุษย์พากันถวายเป็นปัจจัยซึ่งมีเครื่องบริวารเป็นอันมาก ภิกษุผู้มีบุญเช่นนั้นแม้แต่อนุโมทนาแสดงธรรมโปรดมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อที่จะบำเพ็ญสมณธรรม ตั้งแต่รุ่งอรุณจนถึงปฐมยาม (๐๖.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น.) ไม่ขาดจากการเกี่ยวข้องกับมนุษย์เลย พอถึงเช้าวันใหม่ พวกภิกษุผู้ถือการบิณฑบาตที่มักมากด้วยปัจจัยมาเรียนอีกแล้วว่า “ท่านขอรับ อุบาสกคนโน้น อุบาสิกาคนโน้น อำมาตย์คนโน้น ธิดาของอำมาตย์คนโน้น มีความประสงค์ที่จะได้เห็นท่าน” ภิกษุผู้มีบุญนั้นพูดว่า “นี่แน่คุณ ช่วยรับบาตรและจีวรไว้ด้วย” แล้วก็ตระเตรียมที่จะไปอีก ฉะนั้น จึงเป็นผู้ชวนชวายเป็นอันที่จะอนุเคราะห์อุบาสกอุบาสิกาเป็นต้นตลอดกาลเป็นนิจ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้มีบุญนั้นอย่างนี้ ภิกษุผู้มีบุญพึงปลีกตนจากหมู่แล้วไปอยู่ตามลำพังผู้เดียว ณ ที่ที่คนทั้งหลายไม่รู้จัก จึงจักเป็นอันตัดเครื่องกังวลนั้นได้ ด้วยประการฉะนี้

๔. อธิบายคณปลิโพธ

คำว่า **คณ** ได้แก่คณะที่ศึกษาพระสูตรหรือคณะที่ศึกษาพระอภิธรรม ภิกษุใดแม้แต่สาละวนสอนพระบาลีหรืออรรถกถาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อจะบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงนับเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนั้น พึงตัดเครื่องกังวลนั้นเสียดังนี้ ถ้าคัมภีร์ภิกษุเหล่านั้นเรียนไปได้แล้วเป็นส่วนมาก ที่ยังเหลือเล็กน้อย ก็พึงสอนคัมภีร์นั้นให้จบเสียก่อนแล้วจึงเข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรม แต่ถ้าที่เรียนไปแล้วเพียงเล็กน้อยที่เหลืออยู่มาก พึงเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนคณะรูปอื่น ภายในกำหนดโยชน์หนึ่งอย่าไปเกินกว่าโยชน์หนึ่ง แล้วขอร้องว่า “ขอท่านได้กรุณาสงเคราะห์ภิกษุนักศึกษาเหล่านี้ด้วยพระบาลีเป็นต้นด้วยเถิด” เมื่อไม่สามารถจะทำได้อย่างนี้ พึงพูดว่า “เธอทั้งหลาย ฉันมีกิจอย่างหนึ่งอยู่ ขอให้พวกเธอจงพากันไปสู่ที่อันผาสุกตามสะดวกเถิด” ดังนี้ แล้วพึงปลีกตนจากคณะไปบำเพ็ญสมณธรรมส่วนตนต่อไป

๕. อธิบายกัมมปิลิโพธ

คำว่า **กัมมะ** หมายถึงอาณานกรรมคือการก่อสร้าง ธรรมดาภิกษุผู้ทำการก่อสร้างนั้นจำต้องทราบว่สิ่งใดที่นายช่างเป็นต้นได้ทำ สิ่งใดที่ยังไม่ได้ทำ จำต้องพยายามชวนชวายนในงานส่วนที่สำเร็จแล้วและที่ยังไม่เสร็จ ดังนั้น นวกรรมจึงเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นตลอดไป แม้ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นฟังตัดเครื่องกังวลดังนี้ คือ ถ้านวกรรมนั้นยังเหลือน้อย ฟังทำเสียให้เสร็จ ถ้ายังเหลืออยู่มาก หากเป็นนวกรรมของสงฆ์ ก็จงมอบหมายให้แก่สงฆ์ หรือแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีหน้าที่รับภาระแทนสงฆ์ ถ้าเป็นของของตนก็จงมอบให้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้รับภาระของตน เมื่อไม่ได้ ภิกษุเช่นนั้น ก็จงตั้งใจสละแก่สงฆ์ แล้วฟังไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๖. อธิบายอัทธานปิลิโพธ

คำว่า **อัทธานะ** ได้แก่การเดินทาง จริงอยู่ ภิกษุใดมีเด็ก ๆ ที่จะบรรพชาอยู่ในที่บางแห่งก็ดี มีปัจจัยลาภบางอย่างที่ควรจะได้ก็ดี ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่ได้ทำกิจนั้นให้สำเร็จหรือยังไม่ได้ปัจจัยลาภนั้นมา ก็ไม่สามารถที่จะทำจิตให้หยุดคิดได้ แม้ถึงจะหลบเข้าป่าไปบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ก็ตาม จิตคิดที่จะไปเพื่อทำกิจนั้นเป็นสิ่งที่จะบรรเทาโดยยาก เพราะฉะนั้น ฟังไปทำกิจนั้นให้สำเร็จเสร็จสิ้นก่อน แล้วจึงพยายามชวนชวายนในอันที่จะบำเพ็ญสมณธรรมต่อไป ได้ยินว่า งานบรรพชาเด็ก ๆ ในตระกูลที่ประเทศลังกา^๑ เป็นเช่นกับงานอวาหมงคลและวิวาหมงคล เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถที่จะเลื่อนวันที่กำหนดไว้แล้วนั้นได้ ฟังตัดเครื่องกังวลด้วยการช่วยสงเคราะห์ทำกิจนั้นให้เสร็จสิ้นไป

๗. อธิบายญาติปิลิโพธ

คำว่า **ญาติ** ได้แก่บุคคลมีอาทิอย่างนี้คือ ญาติในวัด ได้แก่ พระอาจารย์, พระอุปัชฌาย์, สัทธิวินัย, อันเตวาลิก และภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน ญาติในบ้าน ได้แก่ โยมมารดา, โยมบิดา และพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว ญาติเหล่านั้น

๑ งานบรรพชาเด็ก ๆ ที่ประเทศพม่าก็เช่นเดียวกัน เขาทำเป็นงานใหญ่เหมือนงานมงคลสมรส ข้าพเจ้า (ผู้ตรวจชำระ) เคยได้ไปร่วมงานบรรพชาที่นครย่างกุ้งหลายครั้ง

ที่เจ็บไข้ได้ป่วย ย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนี้ เพราะฉะนั้น ฟังตัดเครื่องกังวลนั้น ด้วยการปฏิบัติบำรุงทำญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

ในบรรดาญาติเหล่านั้น สำหรับพระอุปัชฌาย์อาพาธ ถ้าท่านเป็นโรคชนิดที่ไม่หายเร็ว สัทธิวินัยก็ฟังอยู่ปรนนิบัติท่านแม้ถึงตลอดชีวิต บรรพชาจารย์, อุปสัมปทาจารย์, สัทธิวินัย, อันตเวทสิกผู้ที่เป็นกรรมวาจาอุปสมบทและบรรพชาให้ และภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์กัน ก็ฟังปฏิบัติตลอดชีวิตเช่นกัน ส่วนนิสสัยาจารย์, อุทเทสาจารย์, นิสสัยันตเวทสิก, อุทเทสันตเวทสิก และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์กัน ฟังอยู่ปรนนิบัติตลอดเวลาที่นิสัยยังไม่ขาดและอุทเททศคือการเรียนพระบาลียังไม่เสร็จสิ้น แต่สำหรับผู้มีความปรารถนาอยู่ แม้จะฟังอยู่ปรนนิบัติให้เลยกว่านั้นไป ก็ได้เหมือนกัน

ในโยมหญิงโยมชาย ฟังอยู่ปรนนิบัติเช่นเดียวกับพระอุปัชฌาย์ แม้ว่าท่านเหล่านั้นจะดำรงอยู่ในราชสมบัติและไม่ต้องการซึ่งการปรนนิบัติบำรุงจากบุตร ก็ยังต้องทำอยู่นั่นเอง ถ้าภักษุของท่านไม่มี ฟังให้ภักษุของตนเอง แม้ของตนเองก็ไม่มี ฟังเสาะหาด้วยภักษุจริยาวัตรแล้วให้แก่ท่าน ส่วนพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว ฟังประกอบภักษุอันเป็นของของเขาเท่านั้นให้ ถ้าของของเขาไม่มี ก็ฟังให้ขอยืมของของตนไปก่อน ภายหลังเมื่อจะได้ก็ฟังรับคืน เมื่อจะไม่ได้ก็ไม่ต้องทวง สำหรับสามีของพี่สาวน้องสาวที่ไม่ได้เป็นญาติมาโดยกำเนิด จะประกอบภักษุให้ก็ดี จะให้ภักษุก็ดี ไม่สมควรทั้งนั้น แต่ฟังมอบให้พี่สาวหรือน้องสาวไปพร้อมกับสั่งว่า จงให้แก่สามีของเธอ แม้ในกรณีภริยาของพี่ชายและน้องชายที่มีได้เป็นญาติ ก็ฟังปฏิบัติทำนองเดียวกันนี้ ส่วนบุตรธิดาของพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาวนั้น นับเป็นญาติ ของภักษุนี้นั้นเทียว เพราะฉะนั้น การที่จะประกอบยาให้เขาเหล่านั้น ย่อมเป็นสิ่งสมควร ฉะนั้น

๘. อธิบายอาพาธปัลโธ

คำว่า **อาพาธ** ได้แก่โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง โรคนั้นเมื่อมันเบียดเบียนอยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวล เพราะฉะนั้น ฟังตัดด้วยการประกอบภักษุรักษา แต่ถ้าเมื่อประกอบภักษุรักษาอยู่ชั่วกาลหนึ่งแล้วมันยังไม่หาย แต่นั้นฟังตำหนิอัตภาพว่า “ฉันไม่ใช่ทาสของเธอ ไม่ใช่ผู้เลี้ยงดูเธอ เมื่อฉันขึ้นเลี้ยงดูเธอต่อไป ก็จะประสบทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่ทราบเบื้องต้นและที่สุดเท่านั้น” ฉะนั้น แล้วฟังปลีกตนไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๙. อธิบายคันถปลิโพธ

คำว่า **คันถะ** หมายถึงเอาการรักษาปริยัติธรรม การรักษาปริยัติธรรมนั้นยอมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้ชวนชวายเป็นด้วยการสาธยายและการทรงจำเป็นต้น แต่ยอมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้ไม่ชวนชวาชนอกนี้ ในกรณีที่การรักษาปริยัติธรรมไม่เป็นเครื่องกังวลนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้ :-

เรื่องพระมัชฌิมภานกเทวเถระ

ได้ยินว่า พระมัชฌิมภานกเทวเถระนั้น ไปยังสำนักของพระมลยวาสิเทวเถระแล้วขอพระกัมมัฏฐาน พระมลยวาสิเทวเถระได้สอบถามว่า “อาวุโส ในทางพระปริยัติธรรมนั้น คุณได้ศึกษามาอย่างไร ?” พระมัชฌิมภานกเทวเถระเรียนว่า “กระผมชำนาญคัมภีร์มัชฌิมนิกายขอรับ” พระมลยวาสิเทวเถระชี้แจงว่า “อาวุโส ชื่อว่าคัมภีร์มัชฌิมนิกายนั้นเป็นสิ่งยากที่จะรักษาอยู่ เมื่อขณะสาธยายมูลปณาสกะอยู่นั้น มัชฌิมปณาสกะยอมแทรกมาโดยพลั้งเผลอ เพราะสุดตบทและวาระทั้งหลายคล้าย ๆ กัน เมื่อขณะสาธยายมัชฌิมปณาสกะอยู่นั้น อุปริปณาสกะยอมหลงแทรกมา คุณจักมีโอกาทำกัมมัฏฐานที่ไหน” พระมัชฌิมภานกเทวเถระเรียนรับรองว่า “ไม่เป็นไร ขอรับ กระผมได้กัมมัฏฐานในสำนักของท่านไปแล้ว จักไม่ดูพระคัมภีร์อีกต่อไป” หลังจากรับเอาพระกัมมัฏฐานไปแล้ว พระเถระมิได้ทำการสาธยายเป็นเวลาถึง ๑๙ พรรษา ครั้นต่อมาพรรษาที่ ๒๐ ท่านก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านได้พูดกับภิกษุที่มาหาเพื่อต้องการให้สาธยายว่า “อาวุโสทั้งหลาย ผมไม่ได้ดูพระปริยัติมาถึง ๒๐ พรรษาแล้ว ก็แต่ว่า ผมได้ทำการสั่งสอนมาแล้ว ท่านทั้งหลายลองเริ่มสาธยาย ณ ตรงนี้” ครั้นแล้วพระเถระก็มิได้มีความสงสัยในพยัญชนะเพียงตัวเดียวตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องพระนาคเถระ

แม้พระนาคเถระผู้อาศัยอยู่วัดป่ากรูฬิยคีรี ก็ได้ทอดทิ้งพระปริยัติธรรมไปบำเพ็ญสมณธรรมถึง ๑๘ พรรษา ครั้นต่อมาท่านได้แสดงคัมภีร์วิตถุกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเมื่อภิกษุเหล่านั้นได้นำไปเทียบเคียงดูกับที่พวกพระเถระผู้คามวาสีแสดง ก็ปรากฏว่าที่มาโดยผิดลำดับนั้นแม้เพียงปัญหาข้อเดียวก็มีได้มี

เรื่องพระจุฬายาญเฑาะ

แม้ที่วัดมหาวิหาร ก็มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อจุฬายาญเฑาะ ทรงจำพระไตรปิฎก แต่ไม่ได้เรียนคัมภีร์อรรถกถาเลย แล้วได้ให้ตีกลองสุวรรณเกร์ประกาศว่า “ข้าพเจ้าจักแสดงพระไตรปิฎก ณ สนามแห่งพุทธบริษัทผู้เรียนนิกาย ๕” ภิกษุสงฆ์ได้กล่าวเตือนว่า “พระบาลีของพวกอาจารย์ที่ไหนกัน คุณจงแสดงเฉพาะพระบาลีที่เรียนมาจากสำนักอาจารย์ของตนเท่านั้นที่จะแสดงนอกกลุ่มนอกทางไปนั้น พวกเราจะไม่ยอมเป็นอันขาด”

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ เมื่อพระจุฬายาญเฑาะนั้นมายังที่อุปัฏฐาก จึงได้สอบถามว่า “อาวุโส เธอให้ตีกลองประกาศหรือ ?” พระจุฬายาญเฑาะเรียนว่า “ใช่แล้ว ขอรับ” พระอุปัชฌาย์ซักว่า “เธอให้ตีกลองประกาศทำไม ?” พระจุฬายาญเฑาะเรียนว่า “กระผมจักแสดงพระปริยัติธรรม ขอรับ” พระอุปัชฌาย์จึงลองตั้งปัญหาถามว่า “นี่แน่อาวุโส อภยะ ธรรมบทนี้อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างไร ?” พระจุฬายาญเฑาะเรียนตอบว่า “อธิบายอย่างนี้ขอรับ” พระอุปัชฌาย์ค้ำว่า “หึ่ง หึ่ง” พระจุฬายาญเฑาะได้เรียนตอบโดยปริยายอื่น ๆ อีกถึง ๓ ครั้ง ว่า “อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ ๆ ขอรับ” พระอุปัชฌาย์ค้ำค้ำว่า “หึ่ง หึ่ง หหมดทุกปริยาย” แล้วกล่าวแนะนำว่า “อาวุโส อภยะ ที่เธอตอบครั้งแรกนั้นถูกแล้ว เป็นกถามรรคของอาจารย์ละ แต่เพราะเหตุที่เธอไม่ได้เรียนต่อปากของอาจารย์ เธอจึงไม่อาจตั้งหลักอยู่ได้ว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ เธอจงไปเถิด ไปเรียนในสำนักของพระอาจารย์ทั้งหลายผู้ควรจะสอนเธอได้” พระจุฬายาญเฑาะเรียนถามพระอุปัชฌาย์ว่า “กระผมควรจะไปเรียน ณ ที่ไหนขอรับ” พระอุปัชฌาย์ได้แนะนำว่า “พระเถระชื่อมหาธัมมรักขิตะ เป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎกได้อย่างครบถ้วน อยู่ที่วัดตุลาธารปัพพตวิหาร ในโรหมชนบทฝั่งแม่น้ำปากโน้น เธอจงไปยังสำนักของท่านนั้นเถิด”

พระจุฬายาญเฑาะรับคำพระอุปัชฌาย์ว่า “สาธุ ขอรับ” กราบลาพระอุปัชฌาย์แล้วพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ ได้ตรงไปยังสำนักของพระธัมมรักขิตะเถระ ครั้นไปถึงกราบนมัสการแล้วก็ได้นั่งคอยโอกาสอยู่ ขณะนั้น พระเถระจึงทักขึ้นว่า “เธอมาทำไม” พระจุฬายาญเฑาะเรียนว่า “กระผมมาเพื่อฟังธรรม ขอรับ” พระเถระให้โอกาสว่า “อาวุโส อภยะ นักศึกษาทั้งหลายพากันเรียนถามผมแต่ในคัมภีร์ที่ขนิทายและมีชลิมนิกายตลอดกาล ส่วนคัมภีร์ที่เหลือผมไม่ได้ดูมาเป็นเวลาประมาณ ๓๐ พรรษาแล้ว แต่ไม่เป็นไร คุณจงช่วยสอนธรรมในสำนักของผมเวลากลางคืนก็แล้วกัน ส่วนเวลากลางวันผมจักแสดงธรรมให้คุณฟัง” พระอุปัชฌาย์รับคำพระเถระว่า “สาธุ ขอรับ” แล้วได้ปฏิบัติตามที่ได้ให้ปฏิญญานั้นทุกประการ

ชาวบ้านทั้งหลายได้ให้สร้างมณฑป (ปะรำ) ขนาดใหญ่ขึ้นที่ตรงประตูบริเวณ แล้วได้พากันมาฟังธรรมทุก ๆ วัน ในเวลากลางคืนพระเถระก็ได้สอนธรรมเหมือนกัน เมื่อพระธัมมรักขิตเถระแสดงธรรมอยู่ในเวลากลางวันนั้น ครั้นทำให้การแสดงธรรมจบลงโดยลำดับแล้ว จึงลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้พระอภยเถระแล้วพูดว่า “อาวุโส อภยะ คุณจงสอนกัมมัฏฐานให้แก่ฉันด้วย” พระอภยเถระเรียนว่า “ท่านพูดอะไรขอรับ กระผมฟังธรรมอยู่ในสำนักของท่านแท้ ๆ มีใช้หรือ ? จักให้กระผมสอนธรรมที่ท่านได้ทราบแล้วอย่างไร” ลำดับนั้น พระเถระได้พูดกับพระอภยเถระว่า “ชื่อว่าทางของผู้บรรลุถึงธรรมแล้วนี้ มันเป็นเรื่องหนึ่ง” ได้ยินว่า เวลานั้น พระอภยเถระนั้นเป็นพระโสดาบันอริยบุคคล เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านจึงได้ให้พระกัมมัฏฐานแก่พระมหาธัมมรักขิตเถระนั้น ครั้นแล้วก็ได้กลับมาสอนธรรมประจำอยู่ที่โลหะปราสาท ต่อมาท่านได้ทราบข่าวว่า พระเถระปริณิพพานเสียแล้ว ครั้นท่านได้ทราบข่าวดังนั้น จึงบอกศิษย์ว่า คุณช่วยหยิบจีวรมาให้ที่ ท่านห่มจีวรอย่างเป็นทางการเป็นปริมณฑลเพื่อแสดงคารวะแก่พระอาจารย์ แล้วกล่าวสรรเสริญคุณของพระอาจารย์ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลายว่า “อาวุโสทั้งหลาย พระอรหันต์มรรคเป็นคุณสมควรแก่พระอาจารย์ของเรา พระอาจารย์ของเราเป็นบุคคลที่ชื่อตรง ด้วยไม่มีมารยาสาไถย เป็นบุรุษอาชาไนย พระอาจารย์ของเรานั้นท่านลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้เราผู้เป็นธัมมันตเวทสิกข์ของท่าน แล้วพูดว่า ‘คุณจงสอนพระกัมมัฏฐานให้แก่ฉัน’ ฉะนั้น อาวุโสทั้งหลาย พระอรหันต์มรรคเป็นคุณอันสมควรแก่พระเถระโดยแท้”

คันถะ คือการรักษาปริยัติธรรม ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณสมบัติเห็นปานดังนี้ ด้วยประการฉะนี้

๑๐. อธิบายอิทธิพลโพธ

คำว่า **อิทธิ** หมายถึงอิทธิฤทธิ์อันเป็นของปุถุชน ก็แหละ อิทธิฤทธิ์ของปุถุชนนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เหมือนทารกที่ยังนอนหงาย และเหมือนข้าวกล้าที่ยังอ่อน ย่อมเสื่อมไปได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ว่าอิทธิฤทธิ์ปุถุชนนั้นเป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาเท่านั้น หากเป็นเครื่องกังวลแก่สมาธิไม่ เพราะต้อง

ผ่านสมาธิมาแล้วจึงจะได้บรรลุถึงอิทธิฤทธิ์ อธิบายว่า อิทธิฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องกังวล แก้ววิปัสสนาสำหรับโยคีบุคคลผู้เป็นสมถยานิก มิได้เป็นเครื่องกังวลสำหรับโยคีบุคคล ผู้เป็นวิปัสสนายานิก เพราะว่าโดยมากโยคีบุคคลผู้ได้ฌานแล้วยอมเป็นสมถยานิกทั้งนั้น เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ต้องการวิปัสสนาจึงจะต้องตัดอิทธิพลโพธ ส่วนปลิโพธที่ เหลืออีก ๙ อย่าง โยคีบุคคลผู้ต้องการสมถะนอกนี้จำต้องตัด ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายความอย่างพิสดารในปลิโพธกถา อันเป็นประการแรก ยุติเพียงเท่านี้

กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง

[๔๒] แผลงในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้ พระกัมมัฏฐาน** ฉะนี้ มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้ :-

กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานที่ปรารภนาเป็น เบื้องต้น ในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ๑ ปาริหาริกกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานที่จำ ต้องรักษาอยู่เป็นนิจ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า สัพพัตถกัมมัฏฐาน ได้แก่ ความมี เมตตาในหมู่ภิกษุเป็นต้น ๑ กับมรณสติ คือการระลึกถึงความตาย ๑ ฝ่าย เกจิอาจารย์ พวกหนึ่ง หมายถึงเอาอสุภสังขยา คือความสำคัญเห็นในแง่ที่ไม่สวยไม่งาม

อธิบายว่า อันภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น ชั้นต้นต้องกำหนดเสียก่อนแล้วจึง เจริญเมตตาไปในหมู่ภิกษุซึ่งอยู่ในเขตว่า ภิกษุที่อยู่ในวัดนี้ทั้งหมด จงมีความสุขเถิด อย่าได้เบียดเบียนกันเลย แต่นั้นพึงเจริญเมตตาไปในเทวดาทั้งหลายที่อยู่ในเขต แต่นั้น พึงเจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม คือหมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต แต่นั้นพึงเจริญ ไปในสัตว์ทุกชนิดนับแต่มนุษย์ทั้งหลายซึ่งอยู่ในโคจรคามนั้น

โดยเหตุที่ภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นมีเมตตาจิตในหมู่ภิกษุ ชื่อว่าทำให้หมู่ภิกษุ ที่อยู่ร่วมกันนั้นเกิดมีจิตใจนุ่มนวลในตน แต่นั้นภิกษุเหล่านั้นก็จะมีที่อยู่ร่วมกัน อย่างสบายกับภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น โดยเหตุที่เขามีเมตตาจิตในเทวดาทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในเขต พวกเทวดาผู้ที่เขาทำให้มีจิตใจอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะทำหน้าที่รักษา เขาเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เขามีเมตตาจิตในชนผู้เป็นใหญ่

ในโคจรคาม พวกชนผู้เป็นใหญ่ที่เธอทำให้เป็นผู้มีจิตอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะช่วยรักษาเครื่องบริหารเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในมนุษย์ทั้งหลายในโคจรคามนั้น พวกมนุษย์ทั้งหลายที่เธอทำให้เป็นผู้มีความเลื่อมใสแล้วนั้น ก็จะไม่ข่มเหงเบียดเบียน โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในสรรพสัตว์ทุกชนิดนั้น เธอก็จะเป็นผู้มีอันเกี่ยวไปไม่เดือดร้อนในที่ทั้งปวง

ก็แหละ เมื่อภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นครุ่นคิดพิจารณาอยู่ด้วยมรณสติว่า เราจะต้องตายอย่างแน่นอน ฉะนั้น เธอก็จะงดเว้นอนเสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรเสีย จะมีความสังเวชสลดใจเพิ่มพูนทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป ย่อมจะเป็นผู้มีจิตไม่ทอดลอยในสัมมาปฏิบัติ

แหละเมื่อเธอมีจิตสังสมอบรมดีแล้วด้วยอสุภสังขยา แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็จะครอบงำจิตด้วยอำนาจแห่งความโลภไม่ได้ ฉะนั้นแล

กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีเมตตา กัมมัฏฐานเป็นต้นนั้น เรียกว่า สัพพัตถกัมมัฏฐาน เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่ต้องการปรารณาด้วยการอาเสวนะเบื้องต้นในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ด้วยเป็นกัมมัฏฐานที่มีอุปการะมากดังพรรณนามาอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุให้สำเร็จแก่การประกอบภาวนาอันที่ตนประสงค์อย่างหนึ่ง

แหละในบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐานบทใดเหมาะสมแก่จริยาของโยคีบุคคลใด กัมมัฏฐานบทนั้นเรียกว่า ปาหาริยกัมมัฏฐาน เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นจะต้องรักษาไว้เป็นนิจอย่างหนึ่ง เพราะเป็นปทัฏฐานแก่ภาวนากรรมชั้นสูง ๆ ขึ้นไปอย่างหนึ่ง

อาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน

ท่านผู้ใดก็ตามที่ให้กัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวแล้วนี้ได้ ท่านผู้นั้นแหละชื่อว่า ผู้สามารถให้พระกัมมัฏฐาน ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ข้างต้นนั้น ผู้ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานพึงเข้าไปหาท่านผู้เช่นนั้นนั้นเกี่ยว

ส่วนคำว่า กัลยาณมิตร นั้น หมายถึงกัลยาณมิตรผู้ที่ตั้งดำรงตนอยู่ในฝ่ายข้างดี มีจิตมุ่งในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ซึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติประจำตนมีอาทิอย่างนี้ คือ

ปิโย ครุ ภาวนีโย
คมภีรณฺจ กถํ กตฺตา

วตฺตา จ วจนฺกุชโฆ
โน จฺจฺจฺจเน นโยชโก^๑

๑. มีคุณสมบัติเป็นที่รัก
๒. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าเคารพ
๓. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าสรรเสริญ
๔. เป็นผู้สามารถว่ากล่าวตักเตือน
๕. เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำต่ำ ๆ สูง ๆ ได้
๖. เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำที่สับสนลุ่มลึกได้ และ
๗. เป็นผู้ไม่แนะนำในทางที่ไม่สมควร

อธิบายลักษณะกัลยาณมิตร

อธิบายว่า ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น ย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศรัทธา ๑ สมบูรณ์ด้วยศีล ๑ สมบูรณ์ด้วยสุตะ ๑ สมบูรณ์ด้วยจาคะ ๑ สมบูรณ์ด้วยวิริยะ ๑ สมบูรณ์ด้วยสติ ๑ และเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา ๑ คือยอมเชื่อมั่นต่อความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้าและเชื่อมั่นต่อกรรมและผลแห่งกรรมด้วยศรัทธาสมบัติ ไม่ยอมปล่อยวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณด้วยศรัทธาสมบัตินั้น ย่อมเป็นที่รักเป็นที่เคารพเป็นที่น่าสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตักเตือนโทษว่ากล่าว เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำของสัตว์ทั้งหลายได้ด้วยศีลสมบัติ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสังขารและปัจเจกสมุปปาทธรรม เป็นต้นด้วยสุตสมบัติ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะด้วยจาคสมบัติ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติทั้งที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่นด้วยวิริยสมบัติ เป็นผู้มั่งมีสติตั้งมั่นในทางดีด้วยสติสมบัติ เป็นผู้มั่งมีจิตไม่คิดฟุ้งมีจิตมั่นคงด้วยสมาธิสมบัติ และรู้แจ้งชัดไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วยปัญญาสมบัติ ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเห็นปานนี้นั้น ย่อมสอดส่องมองเห็นคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม

๑ อจ. สุตตค. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗

ด้วยสติ รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษของสัตว์ทั้งหลายตามเป็นจริงด้วยปัญญา มีจิตแน่วแน่อยู่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษนั้นด้วยสมาธิ ช่วยกำจัดสิ่งที่เป็นโทษ พยายามชักจูงแนะนำสัตว์ทั้งหลายในสิ่งที่เป็นประโยชน์ด้วยวิริยะ ฉะนั้น

กัลยาณมิตรตัวอย่าง

ก็แหละ กัลยาณมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุก ๆ ประการนั้น คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีพระบาลีรับรองว่า

**อานนท์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อม
พ้นจากชาติความเกิดได้ ด้วยอาศัยกัลยาณมิตรคือเรา
ตถาคตนั้นเทียว^๑**

เพราะเหตุดังนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั้นนั่นแลเป็นประเสริฐที่สุด แต่เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานไปแล้ว ในบรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ องค์ใดยังมีชนมายุอยู่ การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาสาวกองค์นั้น ย่อมเป็นการสมควร เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่แล้ว ก็พึงเรียนเอาในสำนักของพระอรหันตชีณาสพงศ์ที่ได้ฉานจตุกกนัยหรือฉานปัญจกนัย ด้วยพระกัมมัฏฐานบทที่ตนประสงค์จะเรียนเอานั้น แล้วเจริญวิปัสสนาซึ่งมีฉานเป็นปทัฏฐาน จนได้บรรลุถึงซึ่งความสิ้นสุดแห่งอัสวกิเลสนั้นเกิด

ถาม - ก็แหละ พระอรหันตชีณาสพนั่น ท่านประกาศตนให้ทราบหรือว่าท่านเป็นพระชีณาสพ ?

ตอบ - จะต้องตอบทำไม เพราะพระอรหันตชีณาสพนั่น ท่านรู้ถึงภาวะที่ผู้จะทำความเพียรแล้วย่อมแสดงตนให้ทราบด้วยความอาจหาญและรื่นเริง โดยชี้ให้เห็นถึงภาวะแห่งการปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ พระอัสสกุตตเถระรู้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้จะทำกัมมัฏฐาน ฉะนั้นแล้ว ท่านปูลาดแผ่นหนังไว้บนอากาศแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่บนแผ่นหนังนั้น บอกพระกัมมัฏฐานแก่ภิกษุผู้ปรารถนาพระกัมมัฏฐานแล้ว มิใช่หรือ ?

๑ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๒, ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒/๓

เพราะเหตุฉะนั้น ถ้าโยคีบุคคลได้พระอรหันตชีนาสพ ซ้อนนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้าหาไม่ได้ ฟังเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้ทรงคุณสมบัติเหล่านี้ โดยจากก่อนมาหลังคือ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ท่านผู้ทรงจำปิฎกทั้งสาม ท่านผู้ทรงจำปิฎกสอง ท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่ง แม้เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่งก็ไม่มี ท่านผู้ใดมีความชำนาญแม้เพียงสังคิอันเดียวพร้อมทั้ง อรรถกถา และเป็นผู้มีความละเอียดด้วย ฟังเรียนกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้นั้นเกิด ด้วยว่าบุคคลผู้มีลักษณะเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่าเป็นผู้รักษาประเพณี เป็นอาจารย์ผู้ยึดถือ มติของอาจารย์ ไม่ใช่ผู้ถือมติดของตนเองเป็นใหญ่ เพราะเหตุฉะนี้แหละ พระเถระ ในปางก่อนทั้งหลาย จึงได้กล่าวประกาศไว้ถึง ๓ ครั้งว่า ท่านผู้มีความละเอียดจักรักษา, ท่านผู้มีความละเอียดจักรักษา, ท่านผู้มีความละเอียดจักรักษา ฉะนี้

ก็แหละ ในบรรดากัลยาณมิตรเหล่านั้น กัลยาณมิตรที่เป็นพระอรหันตชีนาสพ เป็นอาทิ ที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในตอนต้น ท่านย่อมบอกพระกัมมัฏฐานให้ได้เฉพาะแต่ แนวทางที่ท่านได้บรรลุมาด้วยตนเองเท่านั้น ส่วนกัลยาณมิตรผู้เป็นพหูสูต เพราะ เหตุที่พระบาลีและอรรถกถาอันเป็นอุปการะแก่กัมมัฏฐานเป็นสิ่งที่ท่านได้เข้าไปหา พระอาจารย์นั้น ๆ แล้วเรียนเอาอย่างชาวสะอาด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยเหลืออยู่ ท่านจึงเลือกสรรเอาแต่สุดบทยุทธและเหตุอันคล้ายตามสุดบทยุทธซึ่งสมควรแก่กัมมัฏฐาน นั้น ๆ จากนิคายนี้บ้างโน้นบ้าง แล้วเอามาปรับปรุงให้เป็นที่สะดวกสบายเหมาะสม แก่โยคีบุคคลผู้ที่ท่านจะให้กัมมัฏฐาน แสดงวิธีแห่งกัมมัฏฐานให้เห็นแนวทางอย่าง กว้างขวาง เป็นดุจพญาช้างบุกไปในสถานที่รกชัฏ จึงจับบอกกัมมัฏฐาน

เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ซึ่งมี คุณสมบัติเห็นปานฉะนี้ ทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านแล้ว ฟังเรียนเอาพระกัมมัฏฐานเกิด

ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตร

แหละถ้าโยคีบุคคลได้กัลยาณมิตรนั้นในวัดเดียวกัน ซ้อนนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้า หาไม่ได้ ท่านอยู่ ณ วัดใดก็พึงไป ณ ที่วัดนั้น และเมื่อไปนั้น อย่าล้าंगเท้า อย่าทาน้ำมัน อย่าสวมรองเท้า อย่ากั้นร่ม อย่าให้ศิษย์ช่วยถือหอนาน้ำมันและน้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้น อย่าไปอย่างมีอันเตวาลิกห้อมล้อม แต่พึงไปอย่างนี้ คือ ฟังทำ

คัมภีร์ (วัตรของผู้เตรียมจะไป) ให้เสร็จบริบูรณ์แล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนด้วยตนเองไป เมื่อแวะพัก ณ วัดใด ๆ ในระหว่างทาง พึงทำวัตรปฏิบัติ ณ วัดนั้น ๆ ตลอดไป คือในเวลาเข้าไป พึงทำอาคันตุกวัตร^๑ ในเวลาจะออกมา พึงทำคัมภีร์^๒ ให้บริบูรณ์ พึงมีเครื่องบริวารเพียงเล็กน้อยและมีความประพฤติอย่างเคร่งครัดที่สุด

ก่อนแต่จะเข้าไปสู่วัดนั้น พึงให้ทำไม้ชำระฟันให้เป็นกับปิยะสมควรแก่ที่จะใช้ได้เสียแต่ในระหว่างทาง แล้วพึงถือเข้าไป และอย่าได้ไปแวะพัก ณ บริเวณอื่น ด้วยตั้งใจว่าจะพักสักครู่หนึ่ง ล้างเท้าทาน้ำมันเท้าเป็นต้นแล้วจึงจะไปสำนักของอาจารย์ เพราะเหตุไร? เพราะถ้าในวัดนั้นจะมีพวกภิกษุที่ไม่ลงคลองกันกับอาจารย์นั้น ภิกษุเหล่านั้นก็จะพึงซักถามถึงเหตุที่มาแล้ว ประกาศดำหนิติโทษของอาจารย์ให้ฟัง จะพึงก่อความเดือดร้อนใจว่า จิบหายแล้วสิ ถ้าคุณมาสู่สำนักของภิกษุองค์นั้น ข้อนี้ก็จะเป็นเหตุให้ต้องกลับไปเสียจากที่นั่นได้ เพราะฉะนั้น พึงถามถึงที่อยู่ของอาจารย์แล้วตรงไปยังที่นั่นเลยทีเดียว

ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์

ถ้าแหละ แม้อาจารย์นั้นจะเป็นผู้อ่อนพระรชากว่า ก็อย่าพึงยินดีต่อการช่วยรับบาตรและจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่พระรชากว่า พึงไปไหว้ท่านแล้วยืนคอยอยู่ก่อน พึงเก็บบาตรและจีวรไว้ตามที่ท่านแนะนำว่า “อาวุโส เก็บบาตรและจีวรเสีย” ถ้าปรารถนาอยากจะทำก็จงทำตามที่ท่านแนะนำว่า “อาวุโส นิมนต์ดื่มน้ำ” แต่อย่าเพิ่งล้างเท้าทันทีตามที่ท่านแนะนำว่า “ล้างเท้าเสีย อาวุโส” เพราะถ้าเป็นน้ำที่พระอาจารย์ตักเอามาเอง ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่สมควร แต่เมื่อท่านแนะนำว่า “ล้างเถิดอาวุโส ฉันไม่ได้ตักมาเองดอก คนอื่นเขาตักมา” พึงไปนั่งล้างเท้า ณ โอกาสอันกำบังที่อาจารย์มองไม่เห็น หรือ ณ ส่วนข้างหนึ่งของวิหารอันเป็นที่ว่างเปล่า

- ๑ อาคันตุกวัตร ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เป็นแขกจะพึงปฏิบัติ คือ ๑. เคารพในเจ้าของถิ่น ๒. แสดงความเกรงใจ ๓. แสดงอาการสุภาพ ๔. แสดงอาการสนิทสนม ๕. ประพฤติให้ถูกระเบียบของเจ้าของถิ่น ๖. อยู่ในเสนาสนะแล้วอย่าดูตาย
- ๒ คัมภีร์ ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เตรียมจะไปพึงปฏิบัติ คือ ๑. เก็บงำเสนาสนะให้เรียบร้อย ๒. มอบคืนเสนาสนะและเครื่องใช้ ๓. บอกลาเจ้าของถิ่น

ถ้าแหละ ท่านอาจารย์หยิบเอาขวดน้ำมันสำหรับทามาให้ ฟิงลุกขึ้นรับโดย
 เคารพด้วยมือทั้งสอง เพราะถ้าไม่รับ ความสำคัญเป็นอย่างอื่นก็จะฟิงมีแก่อาจารย์ว่า
 ภิกษุนี้ทำการสมโภคคือการใช้ร่วมกันให้กำเริบเสียหายตั้งแต่บัดนี้เทียว (รังเกียจ
 การใช้สิ่งของร่วมกัน) แต่ครั้งรับแล้วอย่าฟิงทาตั้งต้นแต่เท้าไป เพราะถ้าน้ำมันนั้น
 เป็นน้ำมันสำหรับทาตัวของพระอาจารย์แล้ว ก็จะเป็นสิ่งที่ไม่สมควร เพราะฉะนั้น
 ฟิงทาศีรษะแล้วทาตามลำตัวเป็นต้นก่อน แต่เมื่อท่านแนะนำว่า “อาวุโส ทาเท้าก็ได้
 น้ำมันนี้เป็นน้ำมันสำหรับรักษาอวัยวะทั่วไป” ฟิงทาที่ศีรษะนิดหน่อยแล้วจึงทาเท้า
 ครั้นทาเสร็จแล้วฟิงเรียนว่า “กระผมขออนุญาตเก็บขวดน้ำมันนี้ขอรับ” เมื่อท่านรับ
 เองก็ฟิงมอบถวายคืน

อย่าฟิงเรียนขอว่า “ขอท่านกรุณาบอกพระกัมมัฏฐานให้แก่กระผมด้วย” ตั้งแต่วัน
 ที่มาถึง แต่ถ้าอุปัฏฐากประจำของท่านอาจารย์มี ฟิงขออนุญาตกะเขาแล้วทำวัตร
 ปฏิบัติแก่ท่านนับตั้งแต่วันที่สองไป ถ้าแม้ขอแล้วแต่เขาไม่ยอมอนุญาตให้ เมื่อได้
 โอกาสก็ฟิงทำทันที เมื่อทำวัตรปฏิบัติฟิงจัดเอาไม้ชำระฟัน ๓ ชนิดเข้าไปวางไว้ คือ
 ชนิดเล็ก ชนิดกลางและชนิดใหญ่ ฟิงเตรียมน้ำบ้วนปากและน้ำสรง ๒ ชนิด คือ
 น้ำเย็นและน้ำอุ่น แต่นั้นฟิงสังเกตไว้ ท่านอาจารย์ใช้ชนิดไหนถึง ๓ วัน ก็ฟิงจัด
 เฉพาะชนิดนั้นตลอดไป เมื่อท่านไม่ถือระเบียบแน่นอนอน ใช้ตามมีตามเกิด ก็ฟิงจัด
 ไปไว้ตามที่ได้

ธุระอะไรที่ข้าพเจ้าจะต้องพิจารณามากเล่า วัตรปฏิบัติโดยชอบอันพระผู้มี
 พระภาคทรงบัญญัติไว้แล้วฉันใด ฟิงทำวัตรปฏิบัติเช่นนั้นให้ครบทุก ๆ อย่าง ซึ่งมี
 ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาขันธกะ วินัยปิฎก มีอาทิว่า :-

**ภิกษุทั้งหลาย อันเตवासิกฟิงประพฤติปฏิบัติโดยชอบ
 ในพระอาจารย์ กิริยาที่ประพฤติปฏิบัติโดยชอบในพระ
 อาจารย์นั้น ดังนี้ ฟิงลุกขึ้นแต่เช้าแล้วถอดรองเท้าเสีย
 ห่มจีวรเฉวียงบ่า ถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า
 ปลูกาดอาสนะ ถ้ามีข้าวต้ม ฟิงล้างภาชนะให้สะอาดแล้ว
 น้อมข้าวต้มเข้าไปถวาย^๑**

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๗๘/๑๐๗

เมื่อโยคีบุคคลทำให้ท่านอาจารย์พอใจด้วยวัตรสมบัติอยู่โดยทำนองนี้ ตกถึงเวลาเย็น กราบท่านแล้ว เมื่อท่านอนุญาตให้ไปว่าไปได้จะนี้ จึงค่อยไป เมื่อใดท่านถามว่า “เธอมา ณ ที่นี้เพื่อประสงค์สิ่งใดหรือ?” เมื่อนั้น ฟังกราบเรียนเหตุที่มาให้ทราบ ถ้าท่านไม่ถามเลย แต่ก็ยินดีต่อวัตรปฏิบัติ ครั้นล่วงเลยมาถึง ๑๐ วันหรือบักข์หนึ่งแล้ว แม้ถึงท่านจะอนุญาตให้ไป ก็อย่าเพิ่งไป ฟังขอให้ท่านให้โอกาสแล้ว ฟังกราบเรียนถึงเหตุที่มาให้ทราบสักวันหนึ่ง หรือฟังไปหาท่านให้ผิดเวลา เมื่อท่านถามว่า มาทำไม? ฟังฉวยโอกาสกราบเรียนถึงเหตุที่มา ถ้าท่านนัดหมายให้มาเข้า ก็ฟังไปเข้าตามนัดนั้นแล

ก็แหละ ถ้าตามเวลาที่นัดหมายนั้น โยคีบุคคลเกิดเสียดท้องด้วยโรคดีกำเริบ ก็ดี หรืออาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อนก็ดี หรือโรคอะไรอย่างอื่นเบียดเบียนก็ดี ฟังเรียนโรคนั้นให้ท่านอาจารย์ทราบตามความจริง แล้วกราบเรียนขอเปลี่ยนเวลาที่ตนสบาย แล้วฟังเข้าไปหาในเวลา นั้น ทั้งนี้เพราะว่า ในเวลาที่ไม่สบายแม้ท่านอาจารย์จะบอกพระกัมมัฏฐานให้ก็ไม่สามารถที่จะมนสิการได้

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า ฟังเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ยุติเพียงเท่านี้

จรรยา ๖ อย่าง

[๔๓] บัดนี้ จะอรรถาธิบายความในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อันเหมาะสมแก่จรรยาของตน** ฉะนั้นต่อไป

คำว่า **จรรยา** ได้แก่จรรยา ๖ อย่าง คือ

๑. รากจรรยา^๑ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจรากะ
๒. โทสจรรยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโทสะ

๑ คำว่า รากจรรยา มีอรรถวิเคราะห์ว่า สนฺदान รากสุส อุตฺตสนฺนภาเวน จรณํ ปวตฺติ รากจรรยา ความท่องเที่ยวไป ได้แก่ความเกิดขึ้นแห่งรากะในสันดานจนหนาแน่นเป็นอุปนิสัย เรียกว่า รากจรรยา จรรยาอื่น ๆ ก็โดยทำนองเดียวกันนี้

- ๓. โมหจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโมหะ
- ๔. สัทธาจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา
- ๕. พุทธิจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจปัญญา
- ๖. วิตักกจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจวิตัก

แต่เกจิอาจารย์ประสงค์เอาจริยาถึง ๑๔ อย่าง โดยบวกจริยา ๘ เข้าด้วย ดังนี้ คือ จริยาอื่นอีก ๔ ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของรากจริยาเป็นต้น คือ รากโทสจริยา ๑ รากโมหจริยา ๑ โทสโมหจริยา ๑ รากโทสโมหจริยา ๑ และจริยา ๔ อย่างอื่นอีกด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของสัทธาจริยาเป็นต้น คือ สัทธา-พุทธิจริยา ๑ สัทธาวิตักกจริยา ๑ พุทธิวิตักกจริยา ๑ สัทธาพุทธิวิตักกจริยา ๑

แต่เมื่อจะกล่าวประเภทแห่งจริยา ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันอย่างนี้แล้ว จริยาก็จะมีเป็นอเนกประการ โดยยกเอารากจริยาเป็นต้นมาคละกันกับสัทธาจริยาเป็นต้น ความสำเร็จแห่งอรรถาธิบายที่ประสงค์ก็จะไม่พึงมี เพราะฉะนั้น นักศึกษา พึงเข้าใจแต่โดยสังเขปว่า จริยามีเพียง ๖ อย่างเท่านั้น^๑

จริตบุคคล ๖ ประเภท

คำว่า จริยา ๑ ปกติ ๑ ความหนาแน่น ๑ โดยใจความเป็นอันเดียวกัน และด้วยอำนาจแห่งมูลจริยา ๖ อย่างนั้น บุคคลจึงมี ๖ ประเภทเหมือนกัน ดังนี้

- ๑. รากจริตบุคคล คนรากจริต
- ๒. โทสจริตบุคคล คนโทสจริต
- ๓. โมหจริตบุคคล คนโมหจริต
- ๔. สัทธาจริตบุคคล คนศรัทธาจริต
- ๕. พุทธิจริตบุคคล คนพุทธิจริต และ
- ๖. วิตักกจริตบุคคล คนวิตกจริต

๑ จริยานี้ท่านแสดงไว้โดยพิสดารในสังยุตตสูตรฎีกา ผู้ปรารถนาพึงตรวจดูเถิด

อธิบายจริตบุคคล ๖ ประเภท

คนราคจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนศรัทธาจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนราคจริตนั้น ศรัทธามีกำลังมาก เพราะศรัทธามีคุณลักษณะใกล้เคียงกับราคะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล ราคะยอมทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ไม่ห่อเหี่ยว ฉันทิใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาก็ทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ ไม่ห่อเหี่ยว ฉันทิใด ราคะยอมแสวงหาวัตถุตาม ฉันทิใด ศรัทธาก็ยอมแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ฉันทิใด และราคะยอมไม่ละวางซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ฉันทิใด ศรัทธาก็ไม่ละวางซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันทิใด

คนโทสจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนพุทธิจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนโทสจริตนั้น ปัญญามีกำลังมาก เพราะปัญญามีคุณลักษณะใกล้เคียงกับโทสะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล โทสะไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันทิใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาที่ไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันทิใด โทสะยอมแสวงหาแต่โทษ แม้ที่ไม่มีจริง ฉันทิใด ปัญญาที่ยอมแสวงหาแต่โทษที่มีจริง ฉันทิใด และโทสะยอมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสัตว์ ฉันทิใด ปัญญาที่ยอมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสังขาร ฉันทิใด

แหละ โมหะจริตบุคคลมีส่วนเข้ากันได้กับวิตกจริตบุคคล โดยมีอรรถาธิบายว่า เมื่อโมหะจริตบุคคลเพียรพยายามเพื่อทำให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นนั้น วิตกผู้ทำอันตรายยอมซึ่งเกิดขึ้นเสียโดยมาก ทั้งนี้ เพราะวิตกมีลักษณะใกล้เคียงกับโมหะ ขยายความว่า โมหะเป็นสภาพไม่ตั้งมั่น เพราะเคลื่อนกลาดตาชดาไปในอารมณ์ ฉันทิใด วิตกก็เป็นสภาพไม่ตั้งมั่นเพราะตริตริกนิกไปโดยประการต่าง ๆ ฉันทิใด และ โมหะเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์ ฉันทิใด วิตกก็เป็นสภาพไหวหวั่น เพราะกำหนดอารมณ์รวดเร็ว ฉันทิใด

อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า จริยาอื่น ๆ ยังมีอีก ๓ อย่าง ด้วยอำนาจตัณหา ๑ มานะ ๑ ทิฎฐิ ๑ ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาที่ได้แก่ราคะนั้นเอง และมานะก็ประกอบด้วยราคะนั้น เพราะเหตุฉะนั้น ตัณหาและมานะทั้งสองจึงไม่พ้นราคจริตไปได้ ส่วน ทิฎฐิจริยาก็บวกรวมอยู่ในโมหะจิตนั่นเอง เพราะทิฎฐิมิโหหะเป็นเหตุให้เกิด

ปัญหา ๓ ข้อในจரிய ๖ อย่าง

- [๔๔] ๑. จரிய ๖ อย่างนี้นั้น มีอะไรเป็นเหตุ
 ๒. จะทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้ เป็นราคจริต บุคคลนี้ เป็นโทสจริต
 เป็นต้น จริตใดจริตหนึ่ง
 ๓. บุคคลจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร

วิสัยปัญหา ข้อที่ ๑

ในจரிய ๖ อย่างนั้น เกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า จரிய ๓ อย่างข้างต้น มีกรรมที่ได้
 สัมมาแต่ชาติก่อนเป็นเหตุ ๑ มีธาตุและโทษเป็นเหตุ ๑

อธิบายว่า บุคคลผู้มีการกระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากใน
 ชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนราคจริต บุคคลผู้
 สร้างเวรกรรมคือตัดช่องย่องเบาปล้นฆ่าและพันทนาจองจำไว้มากในชาติก่อน หรือ
 บุคคลที่จุติจากนรกและกำเนิดนาคมาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโทสจริต บุคคลที่ดื่ม
 น้ำเมามากและขาดการศึกษาการค้นคว้าในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉาน
 มาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโมหจริต

เกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า จரிய ๓ ข้างต้น มีกรรมที่สัมมาในชาติก่อนเป็นเหตุ
 อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือ ธาตุดินและธาตุน้ำมาก บุคคลจึงเป็นคนโมห-
 จริต เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือ ธาตุไฟและธาตุลมอันนี้มาก บุคคลจึงเป็นคนโทสจริต
 และเพราะมีธาตุหมดทั้ง ๔ ธาตุเสมอกัน บุคคลจึงเป็นคนราคจริต ส่วนในข้อ
 ว่าด้วยโทษนั้นคือบุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนราคจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนโมหจริต
 หรือบุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนราคจริต

เกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า จரிய ๓ ข้างต้น มีธาตุและโทษเป็นเหตุอย่างนี้ ด้วย
 ประการฉะนี้

มติมหาพุทธโฆสเถระแย้งเกจิอาจารย์

คำของพวกเกจิอาจารย์ทั้งหมดนี้ เป็นคำที่ไม่ได้พิจารณาอย่างรอบคอบ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้มีการกระทำที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อนก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนราคะจริตไปเสียทั้งหมด มิได้ หรือบุคคลจำพวกสร้างเวรกรรมมีการตัดช่องย่องเบาเป็นต้นไว้มากก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากนรกเป็นต้นมาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนโทสจริต คนโมหจริต ไปเสียทั้งหมดมิได้ และการกำหนดเอาความมากของธาตุทั้ง ๔ โดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็ไม่เป็นเช่นนั้นทีเดียว และในการกำหนดเอาโทษเล่า ก็กล่าวถึงเพียงคนราคะจริตกับคนโมหจริต ๒ บุคคลเท่านั้น และแม้คำกำหนดด้วยอำนาจโทษนั้นก็ผิดกันทั้งเบื้องต้นเบื้องปลาย (เพราะการกำหนดจรรยาด้วยอำนาจแห่งโทษว่า บุคคลเป็นคนราคะจริตเป็นต้นด้วยมีโทษคือเสมหะเป็นต้นมากนัก พวกเกจิอาจารย์กล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนราคะจริตดังนี้แล้วกลับกล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต และว่าบุคคลมีลมมากเป็นคนโมหจริต แล้วยังซ้ำกล่าวว่า บุคคลมีลมมากเป็นคนราคะจริตอีกเล่า) และในศรัทธาจริยาเป็นต้น ก็มีได้กล่าวถึงเหตุแห่งจริยาอะไรเลย แม้แต่อย่างเดียว

มติของท่านอรรถกถาจารย์

ส่วนการวินิจฉัยตามแนวมติของท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ในอธิการนี้ มีดังนี้ กล่าวคือ ในการระบุเอาส่วนที่มากหนาของเหตุ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นผู้มีโลภะมากหนา เป็นผู้มีโทสะมากหนา เป็นผู้มีโมหะมากหนา เป็นผู้มือโลภะมากหนา เป็นผู้มือโทสะมากหนา และเป็นผู้มือโมหะมากหนา ทั้งนี้โดยนิยามแห่งเหตุมีโลภะเป็นต้นอันเป็นไปในภพก่อน ดังนี้

อภุศลวาระ ๔

๑. บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม โลภะมีกำลังมากแต่อโลภะมีกำลังน้อย อโทสะ, อโมหะมีกำลังมาก แต่โทสะ, โมหะมีกำลังน้อย อโลภะซึ่งมีกำลังน้อยของบุคคลนั้น ย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะ, อโมหะมีกำลังมาก จึงสามารถครอบงำ

๑ อภ. ส. อ. (บาลี) ๑/๔๙๘/๓๒๕-๓๒๖

โทสะ, โมหะได้ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ชื่อว่า บังเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิวิบากอันกรรมนั้นเฟลิตผลให้ ย่อมเป็นคนขี้โลก แต่อ่อนโยน ไม่มักโกรธ มีปัญญา มีปรีชาญาณแหลมคมดังเพชร

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ โทสะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะมีกำลังน้อย อโมหะมีกำลังมากแต่โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วย ขี้โกรธด้วย โดยนัยต้นนั้นเกี่ยว แต่เป็นคนเจ้าปัญญา มีญาณปรีชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทัตตกายเถระเป็นตัวอย่าง

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วย มีปัญญาอ่อนด้วย โดยนัยต้นนั้นเกี่ยว แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ขี้โกรธเหมือนพระพากุลเถระเป็นตัวอย่าง

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ โทสะ โมหะ ครบทั้ง ๓ เหตุ มีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วย ขี้โกรธด้วย ขี้หลงด้วย โดยนัยต้นนั้นเกี่ยว

กุศลวาระ ๔

๑. ส่วนบุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ, โทสะ, โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ, อโทสะ, อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่โลก มีกิเลสน้อย แม้จะได้ประสบกับอารมณ์อันเป็นทิพย์ ก็ไม่หวั่นไหวโดยนัยต้นนั้นเกี่ยว แต่ว่าเป็นคนขี้โกรธ และมีปัญญาอ่อน

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลก และไม่ขี้โกรธ อ่อนโยน โดยนัยต้นนั้นเกี่ยว แต่เป็นคนมีปัญญาอ่อน

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลก และมีปัญญาดี โดยนัยต้นนั้นเกี่ยว แต่เป็นคนขี้โทโสขี้โกรธ

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหตุทั้ง ๓ ประการ มีกำลังมาก แต่โลภะ โทสะ โมหะมีกำลังอ่อน บุคคลผู้รังพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลก ไม่ขี้โกรธ และมีปัญญาดี เหมือนพระมหารักษ์ชิตเถระ โดยนัยดังนี้ เทียบ

อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์

อกุศลวาระและกุศลวาระนี้ ท่านฎีกาจารย์ให้อรรถาธิบายไว้ดังนี้ ก็แหละใน อรรถถกถานั้น ได้วาระ ๑๔ วาระ คือ ในฝ่ายอกุศลได้ ๗ วาระ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจ ความมากหนาแห่งเหตุมีโลกเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละ สอง ๓ วาระ อย่างละสาม ๑ วาระ คือ โลกวาระ ๑ โทสวาระ ๑ โมหวาระ ๑ โลกะ โทสวาระ ๑ โลกะ โมหวาระ ๑ โทสะ โมหวาระ ๑ และโลกะ โทสะ โมหวาระ ๑ ในฝ่ายกุศลก็ได้ ๗ วาระเหมือนกัน ทั้งนี้ด้วยอำนาจความมากหนาแห่งเหตุมี อโลภเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละสอง ๓ วาระ อย่างละ สาม ๑ วาระ คือ อโลภวาระ ๑ อโทสวาระ ๑ อโมหวาระ ๑ อโลภะ อโทสวาระ ๑ อโลภะ อโมหวาระ ๑ อโทสะ อโมหวาระ ๑ อโลภะ อโทสะ อโมหวาระ ๑

ใน ๑๔ วาระนั้น ท่านอรรถถกถาจารย์แสดงเป็นเพียง ๘ วาระเท่านั้น โดยจัด วาระในฝ่ายอกุศลเป็น ๓ วาระ ในฝ่ายกุศลเป็น ๓ วาระ เข้าไว้ในภายในดังนี้ ในฝ่าย กุศลท่านถือเอาโทสุสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาโมหุสทวาระด้วยวาระที่ ๒ และ ถือเอาโทสโมหุสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถถกถานั้นว่า อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก, อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก, อโลภะ โทสะ โมหะมีกำลังมาก, ในฝ่ายอกุศลก็เหมือนกันท่านถือเอาอโทสุสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาอโมหุสทวาระ ด้วยวาระที่ ๒ และถือเอาอโทสอโมหุสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถถกถานั้นว่า โลกะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก, โลกะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก, โลกะ อโทสะ อโมหะมีกำลังมาก^๑

ก็แหละ ในอรรถถกถานั้น บุคคลใดที่ท่านอรรถถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เป็นคน ขี้โลก ดังนี้ บุคคลนั้นเป็นคนราคจริต บุคคลที่ขี้โกรธและบุคคลมีปัญญาอ่อน เป็นคน

๑ อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์ ยกมาจาก ปรมตถมณูสาฎีกา เพื่อให้ให้นักศึกษาได้ความแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

โทสจริตและคนโมหจริต บุคคลผู้มีปัญญาดี เป็นคนพุทธิจริต บุคคลผู้ไม่โลภไม่โกรธ เป็นคนศรัทธาจริต เพราะมีปกติเลื่อมใสศรัทธา อีกนัยหนึ่ง บุคคลที่บังเกิดมา ด้วยกรรมอันมีมือโมหะเป็นบริวาร เป็นคนพุทธิจริต ฉนฺได บุคคลที่บังเกิดมาด้วย กรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังมากเป็นบริวาร ก็เป็นคนศรัทธาจริต ฉนฺนํ บุคคลที่ เกิดมาด้วยกรรมซึ่งมีกามวิตกเป็นต้นเป็นบริวาร เป็นคนวิตกจริต บุคคลที่บังเกิดมา ด้วยกรรมซึ่งมีความผสมกับโลภะเป็นต้นเป็นบริวาร จัดเป็นคนมีจริตเจือปน

นักศึกษาพึงทราบว่ กรรมอันให้เกิดปฏิสนธิวิบาก ซึ่งมีโลภะเป็นต้นแต่อย่างใด อย่างหนึ่งเป็นบริวาร นับเป็นเหตุแห่งจรียาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

วิสัยปัญหา ข้อที่ ๒

[๔๕] ก็แหละ ในปัญหาที่ข้าพเจ้าตั้งไว้มีอาทิว่า จะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต ฉนฺนํ มีแนวทางที่จะให้ทราบได้โดยบทประพันธ์คาถา ดังนี้

**อิริยาปโต กิจจา โภชณา ทสสนาทิโต
ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จรียาโย วิภาวเย**

นักศึกษาพึงทราบจรียาทั้งหลายได้โดยประการเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยอิริยาบถ
๒. โดยการงาน
๓. โดยอาหาร
๔. โดยการเห็นเป็นต้น และ
๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม

๑. โดยอิริยาบถ

ในประการเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอิริยาบถ** มีอธิบายว่า :- คนราคจริต เมื่อเดินอย่างปกติ ย่อมเดินไปโดยอาการอันเรียบร้อย ค่อย ๆ วางเท้าลง วางเท้า ยกเท้าอย่างสม่ำเสมอ และเท้าของคนราคจริตนั้นเป็นเว้ากลาง คนโทสจริตย่อมเดิน เหมือนเอาปลายเท้าชูดพื้นดินไป วางเท้ายกเท้าเร็ว และเท้าของคนโทสจริตนั้น

จิกปลายเท้าลง คนโมหจริตย่อมเดินด้วยกิริยาที่ส่ายไปข้าง ๆ วางเท้ายกเท้าเหมือนกับคนที่สะดุ้งตกใจ และเท้าของคนโมหจริตนั้นลงสั้น ข้อนี้สมด้วยคำที่อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอุปบัติแห่งคณฺหิยสูตรว่า

**คนชี้กำหนดเท้าเว้ากลาง คนชี้โกรธเท้าจิกปลายลง
คนชี้หลงเท้าลงสั้น ส่วนเท้าชนิดนี้ เป็นเท้าของท่านผู้
ละกิเลส เหมือนดังหลังคาได้แล้ว^๑**

แม้อิริยาบถยืนของคนราคะจริต ก็มีอาการหวานตา น่าเลื่อมใส ของคนโทสจริต มีอาการแข็งกระด้าง ของคนโมหจริตมีอาการชุ่มซำม แม้ในอิริยาบถนั่งก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนอิริยาบถนอน คนราคะจริตไม่รีบริ้อน ปูที่นอนอย่างสม่ำเสมอ ค่อย ๆ นอนทอดองค์อวัยวะลงโดยเรียบร้อย นอนหลับด้วยอาการอันน่าเลื่อมใส และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ไม่ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเบา ๆ เหมือนคนมีความรังเกียจ คนโทสจริตรีบริ้อน ปูที่นอนตามแต่จะได้อวดกายผลุงลง นอนอย่างเกะกะไม่เรียบร้อย และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ผลุนผลันลุกขึ้นขานตอบเหมือนกับคนโกรธ คนโมหจริตปูที่นอนไม่ถูกฐานผิดรูป นอนทอดกายส่ายไปข้างโน้นข้างนี้ คว่าหน้ามาก และเมื่อปลุกให้ตื่นก็มัวทำเสียงหือหืออยู่ ลุกขึ้นอย่างเชื่องช้า ส่วนคนศรัทธาจริตเป็นต้น เพราะมีส่วนเข้ากันได้กับคนราคะจริตเป็นต้น ฉะนั้น แม้คนศรัทธาจริตเป็นต้นจึงมีอิริยาบถเหมือนกับคนราคะจริตเป็นต้นนั้นเกี่ยว

นักศึกษาพึงทราบจรรยาทั้งหลายโดยอิริยาบถเป็นประการแรก ด้วยประการฉะนี้

๒. โดยการทำงาน

ก็แหละ ข้อว่า **โดยการทำงาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ในการทำงานต่าง ๆ เช่น การปิดกวาดลานวัดเป็นต้น คนราคะจริตจับไม้กวาดอย่างเรียบร้อย ไม่รีบริ้อน ไม่คู้ยดินทรายให้เกลื่อนกลาด กวาดสะอาดราบเรียบ เหมือนลาดพื้นด้วยเลื้อปอ และดอกไม้ คนโทสจริตจับไม้กวาดแน่นมาก ทำทางรีบริ้อน คู้ยเอาดินทรายขึ้นไป

๑ พุ. ฐ. อ. (บาลี) ๒/๔๐; ๖/๖๒, อญ. เอกก. อ. (บาลี) ๑/๒๖๐-๒๖๑/๑๘๓, พุ. สุ. อ. (บาลี) ๒/๘๔๒/๓๘๒

กองไว้สองข้าง กวาดเสียดังกราก ๆ แต่ไม่สะอาดไม่เรียบราบ คนโมหจริตจับไม้กวาด หลวม ๆ กวาดวนไปวนมาทำให้ดินทรายและหยากเยือกลาดเคลื่อน ไม่สะอาด ไม่เรียบราบ

ในกรณีปัดกวาด ฉันทิ แต่ในการงานทั่ว ๆ ไป เช่นการซักจีวร ย้อมจีวร เป็นต้น ก็เหมือนกัน คนราคจริตมักทำอย่างละเอียดลออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ และด้วยความ ตั้งใจ คนโทสจริต มักทำอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง แต่ไม่สม่ำเสมอ คนโมหจริต มักทำไม่ละเอียดลออ งุ่มง่าม ไม่สม่ำเสมอ และไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ แม้การนุ่งห่ม จีวรสำหรับคนราคจริต นุ่งห่มไม่ตึงเกินไม่หลวมเกิน นุ่งห่มเป็นปริมณฑล น่าเลื่อมใส สำหรับคนโทสจริต นุ่งห่มตึงเปรี๊ยะ ไม่เป็นปริมณฑล สำหรับคนโมหจริต นุ่งห่ม หลวม ๆ พระรุพระรัง ส่วนคนศรัทธาจริตเป็นต้น ฟังทราบโดยทำนองแห่งคนราคจริต เป็นต้นนั้นเกี่ยว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้น เหล่านั้น

นักศึกษาฟังทราบจรรยาทั้งหลายโดยการทำงาน ด้วยประการฉะนี้

๓. โดยอาหาร

ชื่อว่า **โดยอาหาร** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- คนราคจริตชอบอาหารที่มีรส หวานจัด และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวกลมกล่อม ไม่ใหญ่จนเกินไป มีความต้องการ รสเป็นสำคัญ บริโภคอย่างไม่รีบร้อน และได้อาหารที่ดี ๆ แล้วจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมดีใจ คนโทสจริตชอบอาหารที่ไม่ประณีต มีรสเปรี้ยว และเมื่อบริโภคก็ทำ คำข้าวใหญ่เสียดจนเต็มปาก ไม่ต้องการโอชารส บริโภคอย่างรีบร้อน และได้อาหารที่ ไม่ดีแล้วจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมเสียใจ คนโมหจริตไม่ชอบรสอะไรแน่นอน และเมื่อ บริโภคก็ทำคำข้าวเล็ก ๆ ไม่กลมกล่อม ทำเมล็ดข้าวหกเรียราดในภาชนะ ริมฝีปาก เปื้อนเปรอะ บริโภคอย่างมีจิตฟุ้งซ่าน นึกพล่านไปถึงสิ่งนั้น ๆ ฝ่ายคนศรัทธาจริต เป็นต้นก็ฟังทราบโดยทำนองของคนราคจริตเป็นต้นนั้นเกี่ยว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้า กันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาฟังทราบจรรยาทั้งหลายโดยอาหาร ด้วยประการฉะนี้

๔. โดยการเห็นเป็นต้น

ชื่อว่า **โดยการเห็นเป็นต้น** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- คนราคะจิตเห็นรูปที่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อย ก็เกิดพิศวงแลดูเสียนาน ๆ ย่อมข้องติดอยู่ในคุณเพียงเล็กน้อย ไม่ถือโทษแม้ที่เป็นจริง แม้จะหลีกพ้นไปแล้วก็ไม่ประสงค์ที่จะปล่อยวาง หลีกไปทั้ง ๆ ที่มีความอาลัยถึง คนโทสจิตเห็นรูปที่ไม่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อยก็เป็นดูจว่าลำบากใจเสียเต็มที ทนแลดูนาน ๆ ไม่ได้ ย่อมเดือดร้อนเป็นทุกข์ในโทษแม้เพียงเล็กน้อย ไม่ถือเอาคุณแม้ที่มีจริงแม้จะหลีกพ้นไปแล้ว ก็ยังปรารถนาที่จะพัวพันอยู่นั่นเอง หลีกไปอย่างไม่อาลัยถึง คนโมหจิตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมอาศัยคนอื่น กระตุ้นเตือน ครั้นได้ยินคนอื่นเขานินทาก็นินทาตาม ครั้นได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญ ก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉย ๆ ด้วยความเฉยเพราะไม่รู้ แม้ในกรณีที่ได้ฟังเสียงเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนคนศรัทธาจิตเป็นต้น ฟังทราบโดยทำนองของคนราคะจิตเป็นต้นนั้นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคะจิตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาพึงทราบจรรยาทั้งหลายโดยการเห็นเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม

ชื่อว่า **โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเสแสร้ง, ความโอ้อวด, ความถือตัว, ความปรารถนาลามก, ความมักมาก, ความไม่สันโดษ, ความมีแก่งอน, และความมีเล่ห์เหลี่ยม ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนราคะจิต อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความโกรธ, ความผูกโกรธ, ความลบหลู่, ความตีเสมอ, ความริษยา และความตระหนี่ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโทสจิต อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความหดหู่, ความเชื่องซึม, ความฟุ้งซ่าน, ความรำคาญใจ, ความสงสัย, ความยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด และความไม่ปล่อยวาง ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโมหจิต

กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเสียสละเด็ดขาด, ความไม่ใคร่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย, ความไม่ใคร่ฟังพระสัทธรรม, ความมากไปด้วยปราโมช, ความไม่โอ้อวด, ความไม่มีมารยา และความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนศรัทธาจิต กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้ว่าง่าย, ความเป็นผู้มีมิตรดี,

ความรู้จักประมาณในโภชนะอาหาร, ความมีสติสัมปชัญญะ, ความหมั่นประกอบความเพียร, ความเศร้าสลดในฐานะที่ควรเศร้าสลด และความเริ่มตั้งความเพียรโดยแยกกายของผู้เศร้าสลดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนพุทฺธิจริต, อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความมากไปด้วยการพูด, ความยินดีในหมู่คณะ, ความไม่ไยดีในการภาวนากุศลธรรม, ความมีการงานไม่แน่นอน, ความบ่งหวนควั่นในเวลากลางคืน, ความลุกโพล่งในเวลากลางวัน และความคิดฟุ้งไปโน่น ๆ นี้ ๆ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนวิตกจริต

นักศึกษาพึงทราบจรรยาทั้งหลายโดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม ด้วยประการฉะนี้

วินิจฉัยวิสัยนาปัญหาข้อที่ ๒

ก็แหละ เพราะวิธีแสดงจริยานี้ ไม่ได้มาในพระบาลีและอรรถกถาโดยประการทั้งปวง ข้าพเจ้ายกมาแสดงไว้โดยอาศัยมติของอาจารย์อย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่ควรเชื่อถือเอาโดยเป็นสาระนัก เพราะเหตุว่า อากาทรทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นของคนราคะจริตที่แสดงไว้นั้น แม้จำพวกคนโทสจริตเป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทก็สามารถทำได้อยู่ และสำหรับบุคคลผู้มีจริตผสมกันเพียงคนเดียว จริยาทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนวิธีแสดงจริยานี้ได้ที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ข้อนั้นเท่านั้นควรเชื่อถือโดยเป็นสาระแท้ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า อาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ จึงจักรู้จรรยาแล้วบอกพระกัมมัฏฐานได้เอง ส่วนอาจารย์นอกนี้ต้องถามอันเตวาทิกผู้จะเรียนพระกัมมัฏฐานทั้งนั้น

เพราะเหตุฉะนี้ จะพึงทราบได้ว่า บุคคลนี้ เป็นคนราคะจริต บุคคลนี้ เป็นคนจจริตใดจจริตหนึ่งในโทสจริตเป็นต้น ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือเพราะสอบถามตัวบุคคลผู้นั้นเอง ด้วยประการฉะนี้

วิสัยนาปัญหา ข้อที่ ๓

[๔๖] ก็แหละ ในปัญหาข้อว่า **บุคคลจจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร** ฉะนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

ธรรมเป็นที่สบายของคนราคะจริต

จะอธิบายถึงเสนาสนะสำหรับคนราคะจริต เป็นประการแรก

เสนาสนะ ชนิดที่ตั้งอยู่กับพื้นดิน ชายคาครอบ ๆ ไม่ล้างเช็ด ไม่ทำกันสาด เป็นกุฏิมุงหญ้า เป็นบรรณศาลาที่มุงบังด้วยใบตองอย่างใดอย่างหนึ่ง เปรอะไปด้วย ละอองธูลี เต็มไปด้วยค่างคาวเล็ก ๆ ทะลุปรุโปร่ง และปรักหักพัง สูงเกินไปหรือ ต่ำเกินไป อยู่ที่ยอด มีความรังเกียจด้วยภัยอันตราย มีทางสกปรก และสูง ๆ ต่ำ ๆ แม้จะมีเตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยตัวเรือด รูปร่างไม่ดี สีไม่งาม ที่พอแต่เพียงแลเห็น ก็ให้เกิดความรังเกียจ เสนาสนะเช่นนั้นเป็นที่สบายของคนราคะจริต

ผ้าหุงและผ้าห่ม ชนิดที่ขาดแหงที่ชาย มีเส้นด้ายสับสนสวนขึ้นสวนลง เช่นเดียวกับขนมร่างแห มีสัมผัสสากเหมือนปอป่าน เป็นผ้าเศร้าหมองและหนัก รักษา ลำบากเป็นที่สบายของคนราคะจริต

แม่บาตร บาตรดินชนิดที่สีไม่งาม หรือบาตรเหล็กชนิดที่ทำลายความงาม เสียด้วยแนวตะเข็บและหมุด เป็นบาตรที่หนัก ทรวดทรงไม่ดี น่าเกลียดเหมือน กะโหลกศิระชะ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคะจริต

แม่ทางสำหรับไปบิณฑบาต ก็เป็นทางชนิดที่ไม่พอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ชรุชระ ไม่เรียบริ้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนราคะจริต

แม่หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายเที่ยวไปทำเป็นเหมือน ไม่เห็นและที่มีคนทั้งหลายนิมนต์ภิกษุผู้ได้ศึกษาแม่ในตระกูลหนึ่งแล้วให้เข้าไปสู่โรงฉันว่า “นิมนต์มาทางนี้ขอรับ” ครั้นถวายข้าวต้มและข้าวสวยแล้ว เมื่อจะไปก็พากันไป อย่างไม่เหลียวแล คล้าย ๆ กับคนรับจ้างเลี้ยงโค ต้อนโคเข้าในคอกแล้วก็ไม่เหลียวแล ฉะนั้น หมู่บ้านเช่นนั้นเหมาะสมแก่คนราคะจริต

แม่คนปรนนิบัติเลี้ยงดู ก็เป็นพวกทาสหรือกรรมกร ที่มีผิวพรรณดำไม่น่าดู ผ่ารุงสกปรก เหม็นสาบ น่าเกลียดจริง ๆ ปรนนิบัติเลี้ยงดูด้วยอาการไม่ยำเกรง เป็นดูเขาข้ามและข้าวสวยทั้งฉะนั้น คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนั้น จึงเป็นที่สบายแก่ คนราคะจริต

แม่ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่เลว สีสันไม่ดี ที่ทำด้วยข้าวฟ่าง ข้าวกับแก้มและข้าวปลายเกวียนเป็นต้น เปรียงบูด ผักเลี่ยนดอง แกงผักเก่า ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้เต็มท้องเท่านั้น เหมาะสมแก่คนโรคจิต

แม่อิริยาบถ อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถเดิน เหมาะสมแก่คนโรคจิต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกถิตทั้งหลาย มี นีลกถิตเป็นต้น ชนิดที่มีสีไม่สะอาดตา เหมาะสมแก่คนโรคจิต

นี่คือธรรมเป็นที่สบายของคนโรคจิต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนโอสจจริต

เสนาสนะ สำหรับคนโอสจจริตนั้น เป็นชนิดที่ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป มีร่มเงา บริบูรณ์ด้วยน้ำใช้น้ำฉัน มีฝา เสาและบันไดที่จัดไว้อย่างเรียบร้อย เขียนภาพลาย ดอกไม้ลายเครือวัลย์สำเร็จเสร็จสรรพ รุ่งเรืองงามด้วยจิตรกรรมนานาชนิด มีพื้นเรียบ เกลี้ยงเกลา นุ่มนวล มีพวงดอกไม้และผ้าสีอันวิจิตรประดับเพดานอย่างเป็นระเบียบ คล้ายกับวิมานพรหม เครื่องปูลาดและเตียงตั้งจัดแจงแต่งไว้อย่างดี สะอาดน่ารื่นรมย์ มีกลิ่นหอมฟุ้งด้วยเครื่องอบดอกไม้ที่จัดวางไว้เพื่อให้อบ ฌ ที่นั่น ๆ ซึ่งพอเห็นเท่านั้นก็ให้เกิดความปีติปราโมช เสนาสนะเห็นปานฉะนี้ เป็นที่สบายของคนโอสจจริต

แม่ทางสำหรับเสนาสนะ นั้น ก็เป็นสิ่งปลอดภัยอันตรายทั้งปวง มีพื้นสะอาด และสม่ำเสมอ ประดับตกแต่งเรียบร้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนโอสจจริต

แม่เครื่องใช้สำหรับเสนาสนะ ในที่นี้ ก็ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียง และตั้งตัวเดียวก็พอ ทั้งนี้เพื่อตัดไม่ให้เป็นที่อาศัยของจำพวกสัตว์ต่าง ๆ เช่นแมลงสาบ เรือด งูและหนูเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโอสจจริต

ผ้านุ่มและผ้าห่ม ก็เป็นประเภทผ้าเมืองจีน ผ้าเมืองโสมมาร ผ้าไหม ผ้าฝ้ายและผ้าเปลือกไม้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นของประณีตชนิดใด ๆ ก็ตาม เอาผ้าชนิดนั้น ๆ มาทำเป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น เป็นผ้าเบา ย่อมดี มีสีสะอาด ควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะสมแก่คนโอสจจริต

บาตร เป็นชนิดบาตรเหล็ก มีทรวดทรงดีเหมือนต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลาเหลาหล่อ เหมือนแก้วมณี ไม่มีสนิม มีสีสะอาดควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะแก่คนโทสจริต

ทางสำหรับไปบิณฑบาต เป็นชนิดที่ปลอดภัยอันตราย สม่่าเสมอ น่าเจริญใจไม่ ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านเกินไป ย่อมเหมาะแก่คนโทสจริต

แม่หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายคิดว่า พระผู้เป็น เจ้า จักมาเดี๋ยวนี้แล้ว จึงปูอาสนะเตรียมไว้ ณ ประเทศที่สะอาดเกลี้ยงเกลา ลูกรับ ช่วยถือบาตรนิมนต์ให้เข้าไปสู่เรือน นิมนต์ให้นั่งบนอาสนะที่ปูไว้แล้ว จึงอังคาสเลี้ยง ดูด้วยมือของตนด้วยความเคารพ หมู่บ้านเช่นนั้น ย่อมเหมาะแก่คนโทสจริต

คนปรนนิบัติเลี้ยงดู เป็นคนรูปร่างสะสวย น่าเลื่อมใส อาบน้ำชำระกายดีแล้ว ไล้ทาตัวดีแล้ว หอมฟุ้งด้วยกลิ่นธูปกลิ่นเครื่องอบและกลิ่นดอกไม้ ประดับตกแต่ง ด้วยผ้าและอาภรณ์ที่ย้อมด้วยสีต่าง ๆ ล้วนแต่สะอาดและน่าภูมิใจ มีปกติทำการ ปรนนิบัติด้วยความเคารพ คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนั้น จึงเป็นที่สบายแก่คนโทสจริต

แม่ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่มีสีต้องตา ถึงพร้อมด้วยกลิ่น และรส มีโอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง และเพียงพอแก่ความต้องการ จึงเหมาะแก่คนโทสจริต

แม่อิริยาบถ ก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรืออิริยาบถนั่ง จึงเหมาะแก่คนโทสจริต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกถิตทั้งหลาย มี นิลกถิตเป็นต้น ซึ่งเป็นชนิดที่มีสีสะอาดหมดจดเป็นอย่างดี

นี่คือธรรมเป็นที่สบายของคนโทสจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนโมหจริต

สำหรับคนโมหจริตนั้น เสนาสนะต้องหันหน้าสู่ทิศไม่คับแคบ ที่เมื่อนั่งแล้ว ทิศย่อมปรากฏโล่งสว่าง ในบรรดาอิริยาบถ ๔ อิริยาบถเดินจึงจะเหมาะสม ส่วน อารมณ์กัมมัฏฐานขนาดเล็กเท่าตะแกรง หรือเท่าขันโอ ย่อมไม่เหมาะแก่คน โมหจริตนั้น เพราะเมื่อโอกาสคับแคบ จิตก็จะถึงความมึนงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ดวงกถิตขนาดใหญ่กว้างมากจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ มีเสนาสนะเป็นต้น

ซึ่งควรจะยกมาแสดงสำหรับคนโมหจริต พึงเข้าใจว่ามีลักษณะเช่นเดียวกันกับการที่ได้แสดงไว้แล้วสำหรับคนโทสจริตนั้นแล

นี่คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนโมหจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนศรัทธาจริตเป็นต้น

วิธีที่ได้แสดงมาแล้วในคนโทสจริตแม้ทุก ๆ ประการ จัดเป็นธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนศรัทธาจริตด้วย แหะละในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐานทั้งหลาย เฉพาะอนุสติ-กัมมัฏฐานจึงจะเหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต

สำหรับคนพุทธิจริตนั้น ไม่มีข้อที่จะต้องกล่าวว่า ในบรรดาสบายทั้งหลาย มีเสนาสนะสัปปายะเป็นต้น สิ่งนี้ย่อมไม่เป็นที่สบายแก่คนพุทธิจริตฉะนี้

สำหรับคนวิตกจริตนั้น เสนาสนะที่โล่งโลงหันหน้าสู่ทิศสว่าง ที่เมื่อนั่งแล้ว สวน, ป่า, สระโบกขรณี, ทิวแถบแห่งหมู่บ้าน, นิคมชนบท และภูเขาอันมีสีเขียว ชะอุ่ม ย่อมปรากฏเห็นเด่นชัด เสนาสนะเช่นนั้นย่อมไม่เหมาะสม เพราะเสนาสนะอันมีลักษณะเช่นนั้น ย่อมเป็นปัจจัยทำให้วิตกวิ่งพล่านไปนั้นเทียว เพราะฉะนั้น วิตกจริตบุคคลพึงอยู่ในเสนาสนะที่ตั้งอยู่ในชอกเขาลึก มีป่ากำบัง เช่นเงื้อมเขา ท้องช้างและถ้ำซุ่มหินทะ^๑ เป็นต้น แม้อารมณ์กัมมัฏฐานชนิดกว้างใหญ่ก็ไม่เหมาะสมแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์เช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยทำให้จิตแล่นพล่านไปด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่อารมณ์ชนิดเล็กจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ เหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้วสำหรับคนราคจริตนั้นเทียว

นี่คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนวิตกจริต ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายอย่างพิสดาร โดยประเภท, เหตุให้เกิด, วิธีให้รู้ และธรรมเป็นที่สบายของจรियाทั้งหลาย ซึ่งมาในหัวข้อว่า **อันเหมาะสมแก่จริตจรियाของตน** ยุติเพียงเท่านี้

๑ สถานที่เหล่านี้ มีอยู่ในประเทศลังกาทันนั้น

ส่วนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จริยานั้น ข้าพเจ้ายังไม่แสดงให้แจ้งชัดโดยสิ้นเชิงก่อน เพราะกัมมัฏฐานนั้น ๆ จักปรากฏแจ้งชัดด้วยตัวเอง ในอรรถาธิบายพิสดารของหัวข้อถัดไปนี้

วินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง

[๔๗] เพราะเหตุฉะนั้น ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนั้นนั้น ประการแรกนักศึกษพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน
๒. โดยการนำมาซึ่งอุปจารณานและอัปนาณาน
๓. โดยความต่างกันแห่งณาน
๔. โดยผ่านองค์ณานและอารมณ์
๕. โดยควรขยายและไม่ควรขยาย
๖. โดยอารมณ์ของณาน
๗. โดยภูมิเป็นที่บังเกิด
๘. โดยการถือเอา
๙. โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน และ
๑๐. โดยเหมาะสมแก่จริยา

๑. โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน

ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ประการแรก ข้อว่า **โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน** มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ก็ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า **ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนั้น พระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ณ ที่นั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้เป็น ๗ หมวดดังนี้ คือ

๑. กถิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๒. อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๓. อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง

๔. พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๕. อารูปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๖. สัญญา กัมมัฏฐาน ๑ อย่าง และ
๗. วัตถานกัมมัฏฐาน ๑ อย่าง

๑. กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. ปรุวิกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยดิน
๒. อาโปกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยน้ำ
๓. เตโชกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยไฟ
๔. วาโยกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยลม
๕. นีลกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีเขียว
๖. पीตกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีเหลือง
๗. โลहितกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีแดง
๘. โอทาทกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีขาว
๙. อาโลกกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยแสงสว่าง และ
๑๐. ปริจฉินนาทกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยช่องว่างซึ่งกำหนดขึ้น

๒. อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. อุทฺธุมาทกอสฺสุภะ	ซากศพที่ขึ้นพองน่าเกลียด
๒. วินีลกอสฺสุภะ	ซากศพที่ขึ้นเป็นสีเขียวน่าเกลียด
๓. วิปฺพพกอสฺสุภะ	ซากศพที่มีหนองแตกพลั๊กน่าเกลียด
๔. วิจฉิททกอสฺสุภะ	ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ น่าเกลียด
๕. วิกขายิตกอสฺสุภะ	ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายน่าเกลียด
๖. วิกขิตตกอสฺสุภะ	ซากศพที่ทิ้งไว้เรียราดน่าเกลียด
๗. หตวิกขิตตกอสฺสุภะ	ซากศพที่ถูกสับพันทิ้งกระจัดกระจายน่าเกลียด
๘. โลहितกอสฺสุภะ	ซากศพที่มีโลหิตไหลออกน่าเกลียด
๙. ปุฬุกอสฺสุภะ	ซากศพที่เต็มไปด้วยหนอนน่าเกลียด และ
๑๐. อัญญิกอสฺสุภะ	ซากศพที่เป็นกระดูกน่าเกลียด

๓. อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. พุทธานุสสติ	ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์
๔. สีลानุสสติ	ระลึกถึงศีลของตน
๕. จาคานุสสติ	ระลึกถึงการบริจาคที่ตนบริจาคแล้ว
๖. เทวदानุสสติ	ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา
๗. มรณานุสสติ	ระลึกถึงความตาย
๘. กายคตาสติ	ระลึกถึงร่างกายซึ่งล้วนแต่ไม่สะอาด
๙. อานาปานสติ	ระลึกกำหนดลมหายใจเข้าออก และ
๑๐. อุปสมานุสสติ	ระลึกถึงนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

๔. พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. เมตตา	ความรักที่มุ่งช่วยทำประโยชน์
๒. กรุณา	ความสงสารที่มุ่งช่วยบำบัดทุกข์
๓. มุทิตา	ความพลอยยินดีต่อสมบัติ และ
๔. อุpekขา	ความเป็นกลางไม่เข้าฝ้ายใด

๕. อารูปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. อากาสนัญญายตนะ	อากาศไม่มีที่สุด
๒. วิญญานัญญายตนะ	วิญญานไม่มีที่สุด
๓. อากิญจัญญายตนะ	ความไม่มีอะไร และ
๔. เนวสัณญานาสัญญายตนะ	สังขยาละเอียด ซึ่งจะว่ามีสังขยาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

๖. สัญญา ๑ อย่าง คือ

อาหารปฏิกัลป์สัญญา ความหมายรู้ในอาหารโดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด

๗. วัตถาน ๑ อย่าง คือ

จตุธาตวัตถาน การกำหนดแยกคนออกเป็นธาตุ ๔

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยแสดงจำนวน ด้วยประการฉะนี้

๒. โดยนำมาซึ่งอุปจารณานและอัปนาณาน

ชื่อว่า **โดยนำมาซึ่งอุปจารณานและอัปนาณาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

ก็แหละ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น เฉพาะกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือ ยกเว้น กายคตาสติกับอานาปานสติเสีย อนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลือ ๘ กับอาหารปฏิกัลป์สัญญา ๑ จตุธาตวัตถาน ๑ นำมาซึ่งอุปจารณาน กัมมัฏฐานที่เหลือ ๓๐ ประการ นำมาซึ่งอัปนาณาน

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยนำมาซึ่งอุปจารณานและอัปนาณาน ด้วยประการฉะนี้

๓. โดยความต่างกันแห่งณาน

ชื่อว่า **โดยความต่างกันแห่งณาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- แหละในกัมมัฏฐาน ๓๐ ประการที่นำมาซึ่งอัปนาณานั้น กลิณ ๑๐ กับ อานาปานสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จณานได้ทั้ง ๔ ณาน อสุภ ๑๐ กับ กายคตาสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จเพียงปฐมณานอย่างเดียว พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นให้สำเร็จณาน ๓ ข้างต้น พรหมวิหาร ข้อที่ ๔ และอารูปกัมมัฏฐาน ๔ ย่อมให้สำเร็จณานที่ ๔

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความต่างกันแห่งณาน ด้วยประการฉะนี้

๔. โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์

ชื่อว่า **โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- การผ่านนั้นมี ๒ อย่าง คือ การผ่านองค์ฌาน ๑ การผ่านอารมณ์ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น การผ่านองค์ฌานย่อมมีได้ในกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จฌาน ๓ และฌาน ๔ แม้ทั้งหมดทั้งนี้ เพราะทุติยฌานเป็นต้นที่ฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุในอารมณ์เดียวกันนั้น ต้องผ่านองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตกและวิจารเป็นต้นขึ้นไป ในพรหมวิหารข้อที่ ๔ ก็เหมือนกัน เพราะแม้พรหมวิหารข้อที่ ๔ นั้น อันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านโสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นไปเหมือนกัน

ส่วนการผ่านอารมณ์ ย่อมมีได้ในอารูปกัมมัฏฐาน ๔ เพราะอากาศาณัญญาตณ-ฌานอันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านกสิณอันใดอันหนึ่งในบรรดากสิณ ๙ อย่าง ข้างต้น และวิญญาณัญญาตณฌานเป็นต้นอันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านอารมณ์ทั้งหลายมีอากาศเป็นต้นขึ้นไป การผ่านอารมณ์หาได้มีในกัมมัฏฐาน ที่เหลือนอกจากนี้ไม่

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์ ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยควรขยายและไม่ควรขยาย

ชื่อว่า **โดยควรขยายและไม่ควรขยาย** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :-

กัมมัฏฐานที่ควรขยาย

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณกัมมัฏฐานควรขยายทั้ง ๑๐ ประการนั้นเทียวเพราะว่า โยคีบุคคลแผ่กสิณไปสู่โอกาสได้ประมาณเท่าใด ก็สามารถได้ยินเสียงด้วยทิพพโสตะ เห็นรูปได้ด้วยทิพพจักขุ และรู้จิตของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น

กัมมัฏฐานที่ไม่ควรขยาย

ส่วนกายคตาสติ กับ อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะเหตุไร ? เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้ โยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ และเพราะไม่มี อานิสงส์อะไร และข้อที่กัมมัฏฐานเหล่านี้อันโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะนั้น จักปรากฏในแผนกแห่งภาวนาของกัมมัฏฐานนั้น ๆ ชำรงหน้า แหละเมื่อโยคีบุคคล ขยายกัมมัฏฐานเหล่านี้แล้ว ก็เป็นแต่เพียงขยายกองแห่งซากศพเท่านั้น หากมีอานิสงส์ อะไรแต่ประการใดไม่ แม้ความข้อนี้อันที่ท่านกล่าวไว้ในโสปากปัญหาพยากรณ์ว่า **ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาค รูปสัญญาปรากฏชัดแล้ว แต่อัญจิสัญญาไม่ปรากฏชัด** ก็ในปัญหาพยากรณ์นั้นที่ท่านกล่าวว่า รูปสัญญาปรากฏชัดแล้ว ท่านกล่าวด้วย อำนาจที่ได้ขยายนิมิต ส่วนที่ว่าอัญจิสัญญาไม่ปรากฏชัดนั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจ ที่ไม่ได้ขยายนิมิต

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า **ภิกษุแผ่อัญจิสัญญาไปสู่แผ่นดินทั้งสิ้น**^๑ ฉะนั้น พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจอาการที่ปรากฏแก่ภิกษุผู้มีอัญจิสัญญา หาได้ตรัสด้วยการขยายนิมิตไม่ จริงอย่างนั้น ในรัชสมัยของพระเจ้าธรรมมาโคกราช ได้มีนกรเวก เห็นเงาของตนที่ผาซึ่งทำด้วยกระจกโดยรอบ ๆ ตัวแล้ว มันสำคัญว่ามีนกรเวกอยู่ในทั่วทุกทิศ จึงได้ร้องออกไปด้วยเสียงอันไพเราะ แม้พระเถระก็เช่นเดียวกัน เพราะท่านได้สำเร็จอัญจิสัญญา จึงเห็นนิมิตปรากฏอยู่ในทั่วทุกทิศ เลยเข้าใจว่า แผ่นดิน แม้ทั้งหมดเต็มไปด้วยอัญจิสัญญา

หากเกิดปัญหาขึ้นว่า ถ้าเมื่อถือเอาความอย่างนี้แล้ว ภาวะที่อสุภกาม ทั้งหลายมีอาการหาประมาณมิได้อันใด ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในธัมมสังคหะ^๒ ข้อ นั้นก็จะผิดเสียละซี ?

วิสัยเห็นว่า ข้อนั้นไม่ใช่จะผิดไปเสียเลย เพราะโยคีบุคคลบางคนย่อมถือเอา นิมิตในซากศพที่ขึ้นพองหรือในซากศพที่เป็นโครงกระดูกชนิดใหญ่ บางคนก็ถือเอา นิมิตในซากศพเช่นนั้นชนิดเล็ก โดยปริยายนี้มานของโยคีบุคคลบางคนจึงมีอาการเล็ก

๑ ชุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๑๘/๓๐๙

๒ อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๖๔/๘๔

บางคนมีอาการหาประมาณมิได้ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฌานมีอาการหาประมาณมิได้ ท่านหมายเอาโยคีบุคคลที่ไม่เห็นโทษในการขยายนิมิตแห่งอสุภกัมมัฏฐานนั้น แล้วขยายกัมมัฏฐานนั้น แต่อย่างไรก็ตาม กายคตาสติกัมมัฏฐานกับอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอานิสงส์อะไร

มิใช่แต่เท่านั้น แม้กัมมัฏฐานที่เหลือก็ไม่ควรขยายเช่นเดียวกับกายคตาสติและอสุภกัมมัฏฐานนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านั้น นิมิตแห่งอานาปานสติ เมื่อโยคีบุคคลขยาย ก็จะขยายแต่กองแห่งลมเท่านั้น และนิมิตแห่งอานาปานสตินั้นกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ เช่นนิมิตที่ปลายจมูกและริมฝีปาก เป็นต้น ฉะนั้น อานาปานสตีกัมมัฏฐานจึงไม่ควรขยาย เพราะมีแต่โทษอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะอย่างหนึ่ง

พรหมวิหาร ๔ มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายอารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้น ก็จะขยายแต่กองแห่งสัตว์เท่านั้น ที่ได้ประโยชน์อะไรกับการขยายกองแห่งสัตว์นั้น หากไม่ เพราะฉะนั้น แม้อารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็ไม่ควรขยาย ส่วนพระพุทธรูปเจดีย์ที่ทรงแสดงไว้ว่า **ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตา แผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** ฉะนั้นทรงแสดงด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาต่างหาก หากใช้ด้วยอำนาจการขยายนิมิตไม่ จริงอยู่ภิกษุกำหนดเอาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศหนึ่งแล้วจึงเจริญเมตตาไปโดยลำดับ มีอาทิว่า อาวาสหนึ่ง สองอาวาส ฉะนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า **ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** มิใช่ภิกษุขยายนิมิตกัมมัฏฐาน อนึ่ง ในพรหมวิหารภาวนานี้เล่า ก็ไม่มีปฏิภาคนิมิตที่โยคีบุคคลนี้จะพึงขยายด้วย แม้การที่พรหมวิหารฌานมีอาการเล็กน้อยและมีอาการหาประมาณมิได้ ในอธิการนี้ พึงทราบด้วยอำนาจการกำหนดเอาสัตว์จำนวนมากเป็นเกณฑ์ต่างหาก

แม้ในอารมณ์ของอรุปรูปฌาน ๔ นั้น อากาศ (หมายเอาอากาศาณัญญาตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นกสิณคฺชาภูมิอากาศ คืออากาศตรงที่เพิกกสิณออก จริงอยู่กสิณคฺชาภูมิอากาศ (อากาศที่เพิกกสิณออก) นั้น โยคีบุคคลพึงสนใจแต่เพียงว่าเป็นที่ปราศจากกสิณเท่านั้น นอกเหนือไปจากนั้น แม้จะขยายก็ไม่มีประโยชน์อะไร วิญญาณ (หมายเอาวิญญาณัญญาตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรมจริงอยู่ ใคร ๆ ก็ตามไม่สามารถจะขยายสภาวะธรรมได้ ความปราศจากวิญญาณ (หมายเอาอากิญจัญญาตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นภาวะสักว่าความไม่มีแห่งวิญญาณ อารมณ์ของเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรมเช่นเดียวกัน

กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๐ มีพุทธานุสสติเป็นต้น ก็ไม่ควรขยาย ด้วยไม่มี
 ปฏิภาคนิมิต เพราะกัมมัฏฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเท่านั้น ที่เป็นกัมมัฏฐานควรขยาย
 และอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิตของกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ มีพุทธานุสสติ เป็นต้น
 หามีไม่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรขยายอารมณ์นั้น

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยควรขยายและไม่ควรขยาย
 ด้วยประการฉะนี้

๖. โดยอารมณ์ของฌาน

ชื่อว่า **โดยอารมณ์ของฌาน** นั้น มีอธิบายดังนี้ :- ก็แหละ ในกัมมัฏฐาน
 ๔๐ ประการนั้น กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒
 กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต** กัมมัฏฐานที่เหลือ ๑๘ มีอารมณ์ไม่เป็น
 ปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ในอนุสสติ ๑๐ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติเสีย อนุสสติที่เหลือ ๘
 กับอาหารปฏิภุสสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ วิญญาณัญจายตนะ ๑ เนวสัญญานา
 สัญญาตนะ ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม** กสิณ ๑๐
 อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นนิมิต**
 กัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสนัญจายตนะ ๑ อากิญจัญญาตนะ ๑
 มีอารมณ์ที่พูดไม่ถูก (คือใช้สภาวะธรรมและไม่เป็นนิมิต)

อนึ่ง วิปุกพกอสุภะ ๑ โลहितกอสุภะ ๑ ปุพุกกอสุภะ ๑ อานาปานสติ ๑
 อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ และอารมณ์คือดวงแสงแห่งพระอาทิตย์
 เป็นต้นที่ฉายเข้าไปข้างใน โดยทางช่องหน้าต่าง เป็นต้น ในอาโลกกสิณนั้น ๑ รวม
 ๘ กัมมัฏฐานนี้มีอารมณ์เคลื่อนไหวได้ แต่ก็เคลื่อนไหวได้ในเบื้องต้นก่อนแต่
 ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นเท่านั้น ส่วนที่เป็นปฏิภาคนิมิตแล้ว ก็สงบนิ่งเหมือนกัน กัมมัฏฐาน
 ที่เหลือจาก ๘ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอารมณ์ของฌาน ด้วย
 ประการฉะนี้

๗. โดยภูมิเป็นที่บังเกิด

ก็แหละ ในชื่อว่า **โดยภูมิเป็นที่บังเกิด** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- อสุภ-
กัมมัฏฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหารเรปฏิกูลสังขยา ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ ย่อม
ไม่บังเกิดในเทวโลกชั้นกามาวจร เพราะซากศพและอาหารอันน่าเกลียดไม่มีในเทวโลก
ชั้นนั้น กัมมัฏฐาน ๑๒ นั้น รวมกับอานาปานสติ ๑ เป็น ๑๓ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมไม่บังเกิด
ในพรหมโลก เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก กัมมัฏฐาน อื่น ๆ นอก
จากอารูปกัมมัฏฐาน ๔ แล้วย่อมไม่บังเกิดในอรุปรูป ส่วนในโลกมนุษย์ กัมมัฏฐาน
บังเกิดได้ครบหมดทั้ง ๔๐ ประการ

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยภูมิเป็นที่บังเกิด ด้วย
ประการฉะนี้

๘. โดยการถือเอา

ในชื่อว่า **โดยการถือเอา** นั้น พึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐาน แม้โดยการถือ
เอาด้วยวัตถุที่ให้เห็น, ได้ถูกต้อง และที่ได้ยินดังนี้ ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น ยกเว้นวาโย
กสิณเสีย กสิณที่เหลือ ๙ กับ อสุภ ๑๐ รวมเป็น ๑๙ กัมมัฏฐานนี้ พึงถือเอา
ได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็น อธิบายว่า ในเบื้องต้นต้องแลดูด้วยตาเสียก่อนแล้วจึงถือเอา
นิมิตของกัมมัฏฐานเหล่านั้นได้ ในกายคตาสติ อากาธ ๕ คือ ผม, ขน, เล็บ, ฟัน
และหนัง พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็น อากาธที่เหลือ ๒๗ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่
ได้ยิน ดังนั้น อารมณ์ของกายคตาสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็นและ
เสียงที่ได้ยิน ฉะนี้ อานาปานสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยการถูกต้อง วาโยกสิณ
พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็นและสัมผัสที่ได้ถูกต้อง กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๘ พึงถือ
เอาได้ด้วยเสียงที่ได้ยิน แลละในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐาน ๕ คือ
อุปกขาพรหมวิหาร ๑ อารูปกัมมัฏฐาน ๔ อันโยคีบุคคลผู้เริ่มลงมือทำกัมมัฏฐาน
จะพึงถือเอาไม่ได้ในทันทีทีเดียว กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๓๕ จึงถือเอาได้โดยทันที

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยการถือเอา ด้วยประการ
ฉะนี้

๙. โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

ชื่อว่า **โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน** นั้น มีอธิบายดังนี้ :- ก็แหละ ในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านี้ ยกเว้นอากาศกสิณเสี่ย กสิณที่เหลือ ๙ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารูปปณานทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่ภิญญาทั้งหลาย พรหมวิหาร ๓ (ข้างต้น) ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารข้อที่ ๔ อารูปกัมมัฏฐานบทต่ำ ๆ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารูปกัมมัฏฐานบทสูง ๆ เนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมบัติ กัมมัฏฐานแม่ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข แกวิปัสสนากัมมัฏฐาน และแก่ภวสมบัติทั้งหลาย

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน ด้วยประการฉะนี้

๑๐. โดยเหมาะสมแก่จริยา

ในชื่อว่า **โดยเหมาะสมแก่จริยา** นี้ พึงทราบการวินิจฉัยแม่โดยความเหมาะสมแก่จริยาทั้งหลาย ดังนี้ :-

ประการแรก ในกัมมัฏฐาน ๔๐ นั้น กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคะจริต กัมมัฏฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ เหมาะสมแก่คนโทสจริต อานาปานสติกัมมัฏฐานข้อเดียวเท่านั้น เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต อนุสสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต กัมมัฏฐาน ๔ คือ มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ จตุธาตุมุตตาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต กสิณกัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ กับอารูปกัมมัฏฐาน ๔ เหมาะสมแก่คนทุกจริต แต่ว่าในกสิณ ๑๐ นั้น กสิณอย่างใด อย่างหนึ่งที่เล็ก ขนาดขันโอ ย่อมเหมาะสมแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่กว่านั้นจนขนาดเท่า จานข้าว เป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโมหจริต ฉะนี้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเหมาะสมแก่จริยาในกัมมัฏฐาน ๔๐ นี้ ด้วยประการฉะนี้

สรุปความในจரியา

ก็แหละ ถ้อยแถลงทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ด้วยอำนาจที่เป็นข้าศึกแก่กัน โดยตรงอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจเป็นกัมมัญฐานที่สบายแท้ ๆ อย่างหนึ่ง แต่อย่างไรก็ดี ขึ้นชื่อว่าภาวณาฝ่ายกุศลแล้ว ที่จะไม่กำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น หรือที่จะไม่เป็นอุปการะแก่คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นอันไม่มี ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ซึ่งมีในเมฆียสูตรว่า

**พึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือพึงเจริญ
อสุกกัมมัญฐานทั้งหลายเพื่อประหามเสียดซึ่งราคะ พึงเจริญ
เมตตาเพื่อประหามเสียดซึ่งพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติ
เพื่อกำจัดเสียดซึ่งมิจฉาวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อ
ถอนเสียดซึ่งอัสมิมานะ^๑**

แม้ในราหุลสูตร พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงพระกัมมัญฐาน ๗ ประการ โปรดพระราหุลเถระเพียงองค์เดียว โดยนัยมีอาทิว่า **ราหุล เธอจงเจริญซึ่งภาวณาอันมีเมตตาเป็นอารมณ์...**^๒ เพราะเหตุฉะนั้น นักศึกษาจงอย่าได้ทำความยึดถือเพียงแต่ในถ้อยแถลงที่แสดงไว้ว่า กัมมัญฐานอย่างโน้นเหมาะสมแก่จริตบุคคล ประเภทโน้น พึงค้นคว้าแสวงหาอรรถาธิบายในคัมภีร์ต่าง ๆ ทั่วไปเถิด

การวินิจฉัยกัมมัญฐานกถาโดยพิสดาร ในหัวข้อสังเขปว่า เรียนเอาพระกัมมัญฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัญฐาน ๔๐ ประการ ยุติเพียงเท่านี้

วิธีเรียนเอากัมมัญฐาน

[๔๘] ก็แหละ คำว่า **เรียน** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้นพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีลักษณะอาการตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในหัวข้อว่า พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัญฐาน ฉะนั้นแล้ว พึงถวายเป็น

๑ อัง. นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๔, ชุ. อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕-๒๓๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๐

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ แล้วพึงทำตนให้เป็นผู้มีอชฌาสัยอันสมบูรณ์ และมีอิทธิคุณสมบูรณ์ แล้วพึงขอเอาพระกัมมัฏฐานเถิด

คำถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ในการถวายตัวนั้น โยคีบุคคลพึงกล่าวคำถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าว่าดังนี้

คำบาลี

อิมาหิ ภควา อตตภาวํ ตุมหากิ ปริจฺจขามิ

คำไทย

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระพุทธเจ้าขอถวาย
อภิปาพร่างกายอันนี้ แด่พระพุทธองค์

โทษที่ไม่ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

จริงอยู่ โยคีบุคคลครั้งไม่ได้ถวายตนอย่างนี้แล้ว เมื่อหลีกไปอยู่ที่เสนาสนะอันเยียบสัจด์ ครั้นอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักขุ ก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งตั้งตนอยู่ได้ จะเลียงหนีไปยังแดนหมู่บ้าน เกิดเป็นผู้คลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาลาภสักการะอันไม่สมควร ก็จะมีถึงซึ่งความฉิบหายเสีย

อานิสงส์ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ส่วนโยคีบุคคลผู้ได้ถวายตัวแล้ว ถึงแม้จะมีอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักขุ ก็จะไม่เกิดความหวาดกลัวแต่อย่างใด มีแต่จะเกิดความโสมนัสอย่างเดียวโดยที่จะได้เตือนตนว่า **พอบัณฑิต ก็วันก่อนนั้น เจ้าได้ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้าแล้ว มิใช่หรือ?** เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งจะมีผ้ากาลิกพัสตร์ (ผ้าที่ทำในแคว้นแคว้นกาสิ) อย่างดีที่สุด เมื่อผ้านั้นถูกหนูหรือพวกแมลงสาบกัด

เขาก็จะพึงเกิดความโหม่นสลายใจ แต่ถ้าเขาจะพึงถวายนั่นแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวรไปเสียแต่นั้นถึงเขาจะได้เห็นหน้านั้น อันภิกษุเอามาตัดทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เขาก็จะพึงเกิดแต่ความโสมนัสอย่างเดียว ฉันทใด แม้อำบุปไมยนั้นนักศึกษาก็พึงทราบเหมือนฉันทนั้น

คำถวายตัวแก่อาจารย์

โยคีบุคคล แม้เมื่อจะถวายตัวแก่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวคำถวายตัวดังนี้

คำบาลี

อิมาหิ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจขามิ

คำไทย

ข้าแต่ท่านอาจารย์ผู้เจริญ กระผมขอมอบถวายอภิปภาพ
ร่างกายอันนี้แก่ท่านอาจารย์

โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์

จริงอยู่ โยคีบุคคลผู้ไม่ได้ถวายตัวอย่างนี้ ย่อมจะเป็นคนอันใคร ๆ ชัดขวางไม่ได้ บางทีก็จะเป็นคนว่ายากไม่เชื่อฟังโอวาท บางทีก็จะเป็นคนตามแต่ใจตนเอง อยากไปไหนก็จะไปโดยไม่บอกลาอาจารย์ก่อน โยคีบุคคลเช่นนี้นั้น อาจารย์ก็จะไม่รับสงเคราะห์ด้วยอาภิสหรือด้วยธรรมะคือการสั่งสอน จะไม่ให้ศิษษาวิชากัมมัฏฐานอันสุขุมลึกซึ้ง เมื่อเธอไม่ได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการนี้แล้ว ก็จะได้ที่พึงในพระศาสนา ไม่ช้าไม่นานก็จะถึงซึ่งความเป็นคนทุศีล หรือเป็นคฤหัสถ์ไปเลย

อานิสงส์ที่ถวายตัวแก่อาจารย์

ส่วนโยคีบุคคลผู้ถวายตัวแล้ว จะไม่เป็นคนอันใคร ๆ ชัดขวางไม่ได้ ไม่เป็นคนตามแต่ใจตนเอง จะเป็นคนว่าง่าย มีความประพฤติติดเนื่องอยู่กับอาจารย์ เมื่อเธอได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการจากอาจารย์แล้ว ก็จะได้ซึ่งความเจริญองงามไพบูลย์

ในพระศาสนา เหมือนอย่างพวกศิษย์อันเตวาลิกของพระจุฬปิณฑปาติกติสเถระเป็นตัวอย่าง

เรื่องศิษย์พระติสเถระ

มีเรื่องเล่าว่า มีภิกษุ ๓ รูป ได้มาสู่สำนักของพระติสเถระแล้ว ใน ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกราบเรียนอาสาแก่พระเถระว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกระโดดลงไปในเหวลึกชั่วร้อยบุรุษ” รูปที่สองกราบเรียนอาสาว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะเอาร่างกายนี้ฝนที่พื้นหินให้กร่อนไปตั้งแต่ ส้นเท้าจนกระทั่งไม่มีร่างกายเหลืออยู่” รูปที่สามกราบเรียนอาสาว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกลั่นลมอัสสาสะ ปัสสาสะทำกาลกิริยาตายได้” ฝ่ายพระเถระพิจารณาเห็นว่า “ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้มีความสมควรแล้ว” จึงได้บอกพระกัมมัฏฐานให้ ภิกษุเหล่านั้นดำรงตนอยู่ใน โอวาทของพระเถระ ได้บรรลุซึ่งพระอรหัตต์แม่ทั้ง ๓ รูปแล

นี่เป็นอานิสงส์ในการมอบถวายตัว ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า พึงมอบถวายตัวแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่อาจารย์ ฉะนี้

โยคีผู้มีอชฌาสัยสมบุรณ์

[๔๙] ก็แหละ ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า **เป็นผู้มีอชฌาสัยอันสมบุรณ์และมีอธิมุตติอันสมบุรณ์** ฉะนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้มีอชฌาสัยอันสมบุรณ์^๑ โดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรมมือโลกะเป็นต้น

๑ คำว่า **อชฌาสัย** มีอธิบายคร่าว ๆ ว่า อดทนอดทน ปวดตึงตึง จิตต์ อากมม ยุตถ เสติ, โส ตสฺส อาสโย, มิคาสโย วีย. อาสโยเอว อชฌาสโย. จิตนั้นถึงแม้จะเกิดในอารมณ์อื่น ๆ แล้วก็กลับมานอนอยู่ในธรรมใดธรรมนั้นชื่อว่า **อาสยะ** ธรรมเป็นที่มานอนอยู่ของจิต ดุจที่ที่มานอนอยู่ของมฤค, ศัพท์ว่า **อาสย** นั่นเอง ได้รูปเป็น **อชฌาสย** คือ อชฌาสัย

อรรถาธิบายของฎีกาจารย์

ในอธิการนี้ ท่านฎีกาจารย์ได้อรรถาธิบายไว้อย่างพิสดารดังนี้:-

ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น มีอุปการะมากแก่สัตว์ทั้งหลายและแก่โยคีบุคคล โดยเฉพาะ ทั้งนี้เพราะเป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งโทษอย่างอนันต์ และเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณอย่างมหันต์ เป็นความจริงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่มลทินทั้งหลายมีมลทินคือความตระหนี่เป็นต้น สมจริงตามที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาแห่งอภิธรรม ดังต่อไปนี้

อโลภะเป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความตระหนี่ **อโทสะ**เป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความทุกัส **อโมหะ**เป็นปฏิปักษ์แก่การไม่ภาวนาในกุศลธรรมทั้งหลาย แหละใน ๓ เหตุนั้น **อโลภะ**เป็นเหตุแห่งทาน **อโทสะ**เป็นเหตุแห่งศีล **อโมหะ**เป็นเหตุแห่งภาวนา แหละใน ๓ เหตุนั้น บุคคลย่อมถืออย่างไม่ตั้งเครียดด้วย**อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมถืออย่างตั้งเครียด บุคคลย่อมถืออย่างไม่หย่อนยานด้วย**อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมถืออย่างหย่อนยาน บุคคลย่อมถืออย่างไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วย**อโมหะ** เพราะคนที่หลงแล้วย่อมถืออย่างวิปริตผิดเพี้ยน

อีกอย่างหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น บุคคลทรงจำโทษอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นโทษและประพฤติเป็นไปในโทษนั้นด้วย**อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมปกปิดโทษไว้ บุคคลทรงจำคุณอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นคุณและประพฤติเป็นไปในคุณนั้นด้วย**อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมลบล้างคุณเสีย บุคคลทรงจำซึ่งสภาวะที่เป็นจริงโดยเป็นสภาวะที่เป็นจริงและประพฤติเป็นไปในสภาวะที่เป็นจริงนั้นด้วย**อโมหะ** เพราะคนหลงแล้วย่อมยึดถือสิ่งที่เปล่าว่าไม่เปล่าและสิ่งที่ไม่เปล่าว่าเปล่า อนึ่ง ทุกข์เพราะปราศจากสิ่งที่รักย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ เพราะคนที่โลภแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งเป็นที่รักด้วย เพราะอดกลั้นไว้ไม่ได้ต่อการปราศจากสิ่งที่รักด้วย ทุกข์เพราะประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ เพราะคนโกรธแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งไม่เป็นที่รักด้วย ทุกข์เพราะไม่ได้สมหวัง ย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะคนที่ไม่หลงเป็นแดนเกิดแห่งการใคร่ครวญพิจารณาว่าข้อนั้นจะพึงได้ ณ ที่นี้แต่ที่ไหนเล่า ?

อีกประการหนึ่ง ในเหตุ ๓ อย่างนั้น ชาติกุขไม่มีด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ เพราะอโลภะเป็นปฏิบัติแก้ตัณหา เพราะชาติกุขมีตัณหาเป็นมูลราก ชราทุกขไม่มีด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ เพราะความโกรธอย่างรุนแรงเป็นเหตุให้แก่เร็ว มรณทุกขไม่มีด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะความหลงตายเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข และมรณทุกขนั้นย่อมไม่มีแก่คนที่ไม่หลง อนึ่ง ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่คฤหัสถ์ทั้งหลายด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่บรรพชิตทั้งหลายด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ ส่วนความอยู่ร่วมกันอย่างสบายสำหรับคนทุกเพศ ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าโดยพิเศษแล้ว ในเหตุ ๓ นั้น ด้วย**อโลภะ**เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในเปตติวิสัย จริงอยู่ ส่วนมากสัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงเปตติวิสัยด้วยตัณหาและอโลภะก็เป็นปฏิบัติแก้ตัณหาด้วย ด้วย**อโทสะ**เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในนรก จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรกอันคล้ายกับโทสะด้วยโทสะเป็นเหตุ เพราะเป็นผู้มีสันดานดุร้ายและอโทสะก็เป็นปฏิบัติแก้โทสะด้วย ด้วย**อโมหะ**เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงกำเนิดดิรัจฉานอันหลงอยู่ตลอดกาลด้วยโมหะเป็นเหตุ และอโมหะก็เป็นปฏิบัติแก้โมหะด้วย อนึ่ง ใน ๓ เหตุนี้ **อโลภะ**เหตุทำให้ไม่มีการประจบด้วยอำนาจระคะ **อโทสะ**เหตุทำให้ไม่มีการพลัดพราวด้วยอำนาจโทสะ **อโมหะ**เหตุทำให้ไม่มีความไม่เป็นกลางด้วยอำนาจโมหะ

อีกประการหนึ่ง สัญญา ๓ เหล่านี้ คือ เนกขัมมสัญญา สัญญาในการออกจากกาม ๑ อภัยปาทสัญญา สัญญาในอันไม่พยาบาท ๑ อวิหิงสาสัญญา สัญญาในอันไม่เบียดเบียน ๑ และสัญญาอีก ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา สัญญาในความไม่งาม ๑ อัปปมาณสัญญา สัญญาในอันไม่มีประมาณ ๑ ธาตุสัญญา สัญญาในความเป็นธาตุ ๑ ย่อมมีได้ด้วยเหตุแม่ทั้ง ๓ ประการนี้โดยลำดับ อนึ่ง การงดเว้นซึ่งขอบทางคือกามสุขัลลิกานุโยค ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** การงดเว้นซึ่งขอบทางคืออตตกิลมณานุโยค ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** การดำเนินไปสู่ข้อปฏิบัติอันเป็นกลาง ย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** อนึ่ง การทำลายอภิชฌาภายคันถะ ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ**

การทำลายพยาบาทกายคั่นละ ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** การทำลายคั่นละ ๒ ที่เหลือ คือ สีสัพตปรามาส และอิทังสัจจาภินิเวส ย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** หนึ่ง สติปัฏฐาน ๒ ข้อต้น ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุ ๒ ข้างต้น สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุข้อหลังข้อเดียว

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนี้ **อโลภเหตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค จริงอยู่คนที่ไม่มีโลภย่อมไม่เสพอาหารอันไม่เป็นที่สบาย แม้ที่เร้าให้อยากิน จึงเป็นผู้ไม่มีโรคด้วยเหตุนี้ **อโทสเหตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นหนุ่ม จริงอยู่ คนที่ไม่โกรธ อันไฟคือความโกรธไม่เผาผลาญด้วยอำนาจทำหน้าที่ให้เหี่ยวและทำผมให้หงอก ย่อมเป็นหนุ่มอยู่ได้นาน ๆ **อโมหเหตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน จริงอยู่ คนที่ไม่หลง รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แล้ว ละเว้นเสียซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ล้างเสพแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนี้ **อโลภะ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่โรคสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้โรคสมบัติด้วยการบริจาค **อโทสะ** เป็นปัจจัยแก่มิตตสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้มิตตทั้งหลายด้วยเมตตา และเพราะไม่เสื่อมมิตรก็ด้วยเมตตา **อโมหะ** เป็นปัจจัยแก่อิตตสมบัติ จริงอยู่ คนที่ไม่หลง ทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนอย่างเดียว ย่อมทำตนให้สมบูรณ์ หนึ่ง **อโลภะ** เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างเทวดา **อโทสะ** เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพรหม **อโมหะ** เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพระอริยเจ้า

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนี้ บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของตนด้วย**อโลภะ** เป็นเหตุ เพราะทุกขซึ่งเป็นเหตุปรุงแต่งไม่มีเพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของคนอื่นด้วย**อโทสะ** เป็นเหตุ เพราะความจงเผลวแม้ในคนคู่เวรทั้งหลายไม่มีสำหรับคนที่ไม่โกรธ บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายเป็นกลาง ๆ ด้วย**อโมหะ** เป็นเหตุ เพราะความปรุงแต่งทั้งปวงไม่มีสำหรับคนที่ไม่หลง

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นอนิจจัง ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** จริงอยู่ คนที่โลภแล้ว ย่อมไม่เห็นสังขารทั้งหลาย แม้ที่ไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยหวังในการ

ส่องเสพออยู่ การเห็นทุกขังย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** จริงอยู่ คนที่มีอชฌาสัยไม่โกรธ เป็นผู้ปล่อยวางอาฆาตเวียดูแล้วย่อมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ การเห็น อนัตตาย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** จริงอยู่ คนที่ไม่หลง เป็นผู้ฉลาดในการถือเอาตามความจริง ย่อมรู้แจ้งขั้นที่ ๕ อันไม่ได้เป็นผู้นำ โดยความไม่ใช่ผู้นำ อนึ่ง ทรรคนะทั้งหลาย มีการเห็นไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยเหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ฉนใด แม้เหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ก็มีได้ด้วยทรรคนะทั้งหลายมีการเห็นอนิจจัง เป็นต้น เช่นเดียวกัน จริงอยู่ **อโลภะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนิจจัง **อโทสะ**ย่อมมีได้ด้วยเห็นทุกขัง **อโมหะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนัตตา ก็ใครเล่ารู้โดยถูกต้องว่าขั้นที่ ๕ นี้เป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังความรักให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ขั้นที่ ๕ นั้น หรือรู้สังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังทุกข์เพราะความโกรธอันคมกล้าที่สุดแม้อื่นอีกให้เกิดขึ้น และรู้ความว่างเปล่าจากตัวตนของสังขารทั้งหลายแล้ว จะพึงยังความหลงมงายให้เกิดขึ้นอีกต่อไป

ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ท่านภูิกายจารย์จึงให้บรรยายอธิบายคำว่าผู้มีอชฌาสัย สมบูรณ์ไว้ว่า อชฌาสัยของบุคคลนี้สมบูรณ์แล้ว ด้วยอำนาจการยังศีลสมบัติเป็นต้น อันเป็นส่วนเบื้องต้นให้สำเร็จ และด้วยความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่โลกุตตรธรรมทั้งหลาย เหตุนี้บุคคลนี้จึงชื่อว่า **สมปนฺนชุตตสโย** ผู้มีอชฌาสัยสมบูรณ์แล้ว ฉนนี้^๑

อชฌาสัย ๖ ประการ

มีความจริงอยู่ว่า โยคีบุคคลผู้มีอชฌาสัยสมบูรณ์เห็นปานฉนนี้ ย่อมจะบรรลุ พระโพธิญาณ ๓ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง สมกับที่ท่านโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า

อชฌาสัย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความแก่แห่งโพธิญาณของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ:-

๑ อรรถาธิบายของภูิกายจารย์ ตั้งแต่ต้นจนถึงนี้ ยกเอาความในภูิกาวินยวาทิมัคคมาลงไว้ เพื่อให้นักศึกษาได้ ความแจ่มแจ้ง และความนี้ปรากฏในอรรถกถาอัฐฐสาสนี หน้า ๒๒๑-๒๒๔ อีกโสดหนึ่งด้วย

๑. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยไม่โลภ เห็นโทษในความโลภ
๒. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยไม่โกรธ เห็นโทษในความโกรธ
๓. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยไม่หลง เห็นโทษในความหลง
๔. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยในการออกบวช เห็นโทษในฆราวาส
๕. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยชอบความสงบ เห็นโทษในการคลุกคลี
กับหมู่คณะ และ
๖. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอชฌาสัยในพระนิพพาน เห็นโทษในภพและคติ
ทั้งปวง

ก็แหละ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระชีนาสพ พระปัจเจก-
พุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายจำพวกใดจำพวกหนึ่ง ทั้งที่ล่วงไปแล้ว
ทั้งที่จะมีมาในอนาคต ทั้งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ทั้งหมดนั้นได้บรรลุแล้วซึ่งคุณวิเศษ
อันตนและตนพึงบรรลุด้วยอาการทั้งหลาย ๖ ประการนี้นั้นเทียว เพราะฉะนั้น
อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีอชฌาสัยสมบูรณ์ด้วยอาการ ๖ ประการ เหล่านี้

โยคีผู้มีอหิมุติสมบูรณ์

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอหิมุติ ด้วยความเป็นผู้น้อมจิต
ไปเพื่อประโยชน์นั้น อธิบายว่า พึงเป็นผู้น้อมจิตไปในสมาธิ เป็นผู้หนักในสมาธิ
เป็นผู้โน้มจิตไปในสมาธิ และพึงเป็นผู้น้อมจิตไปในนิพพาน เป็นผู้หนักในนิพพาน
เป็นผู้โน้มจิตไปในนิพพาน

วิธีสอนกัมมัฏฐาน

[๕๐] แหละ เมื่อโยคีบุคคลนั้นซึ่งมีอชฌาสัยและอหิมุติสมบูรณ์ได้ที่แล้ว
ดังพรรณนามานี้ ขอเอากัมมัฏฐานอันอาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ พึงตรวจสอบ
วาระจิตให้ทราบจรियाเสียก่อน สำหรับอาจารย์ที่ไม่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนอกนี้
พึงทราบจรियाโดยสอบถามโยคีบุคคลโดยนัยมีอาทิว่า เธอเป็นคนจริตอะไร หรือ

ธรรมอะไรบ้างรบกวนเธอมาก หรือเมื่อเธอพิจารณาถึงกัมมัฏฐานข้อไหน จึงมีความ ผาสุกสบาย หรือจิตของเธอโน้มไปในกัมมัฏฐานข้อไหน ครั้นทราบจรรยา อย่างนี้แล้ว จึงสอนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จรรยาต่อไป

ฟังสอนกัมมัฏฐานด้วย ๓ วิธี

ก็แหละ อันอาจารย์นั้น เมื่อจะสอนกัมมัฏฐานฟังสอนด้วยวิธี ๓ ประการ คือ สำหรับโยคีบุคคลผู้เรียนกัมมัฏฐานอยู่แล้วตามปกติ ฟังให้สาธยายให้ฟังต่อหน้าสัก ๑ หรือ ๒ ที่นั่ง (๑-๒ จบ) แล้วจึงมอบให้ อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่อยู่ประจำในสำนัก ฟังสอนให้ทุก ๆ ครั้งที่เขาจะมาหา อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่เรียนเอาแล้วประสงค์จะไป ปฏิบัติ ณ ที่อื่น ฟังสอนอย่าให้ย่อเกินไป อย่าให้พิสดารเกินไป อย่างหนึ่ง

ฟังสอนให้ทราบอาการ ๙ อย่าง

ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น เมื่ออาจารย์จะสอนปฐวีกถิกกัมมัฏฐานเป็นประการแรก ฟังสอนให้ทราบอาการ ๙ เหล่านี้ คือ โทษแห่งกถิก ๔ อย่าง ๑ วิธีทำดวงกถิก ๑ วิธีภาวนาซึ่งกถิกที่ทำแล้ว ๑ นิमित ๒ อย่าง ๑ สมาธิ ๒ อย่าง ๑ ธรรมะเป็นที่ สบายและไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ อย่าง ๑ การทำความเพียรให้สม่ำเสมอ ๑ วิธีแห่งอัปปนา ๑

แม้ในกัมมัฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ก็ฟังสอนอาการอันสมควรแก่กัมมัฏฐาน นั้น ๆ อาการทั้งหมดนั้นจักแจ้งชัดในวิธีภาวนาของกัมมัฏฐานทั้งหลายเหล่านั้น

โยคีบุคคลต้องจำให้แม่นยำ

ก็แหละ เมื่ออาจารย์สอนกัมมัฏฐานให้อยู่ด้วยอาการอย่างนี้ อันโยคีบุคคลนั้น ฟังตั้งใจฟัง จำเอานิมิตนั้นให้ได้ คือเอาอาการนั้น ๆ มาผูกไว้ในใจอย่างนี้ว่า นี่เป็น บทหลัง นี่เป็นบทหน้า นี่เป็นใจความของบทนั้น นี่เป็นอธิบายของบทนั้น และบทนี้ เป็นคำอุปมา

แหละ เมื่อโยคีบุคคลพึงอยู่โดยเคารพ จำเอนนimitได้อย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นอัน
ชื่อว่าเรียนเอากัมมัฏฐานด้วยดีแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ การบรรลุคุณวิเศษก็จะสำเร็จแก่
เธอเพราะอาศัยการเรียนเอาด้วยดีแล้วนั้น แต่ย่อมจะไม่สำเร็จแก่โยคีบุคคลผู้ไม่ได้
เรียนเอาด้วยดีนอกนี้

อรรถาธิบายความแห่งคำว่า **เรียน** นี้ ยุติเพียงเท่านี้

ด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าบทอันเป็นหัวข้อสังเขปว่า **พึงเข้าไปหา
กัลยาณมิตรแล้ว เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระ
กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจرياของตน** ดังนี้ อันข้าพเจ้าได้
อธิบายให้พิสดารแล้วโดยสิ้นเชิง ด้วยประการฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า กัมมัฏฐานคหณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเจทที่ ๔

ปฐวิกสิณนิเทศ

เลือกหาวัดอันสมควรแก่ภavana

[๕๑] บัดนี้จะอธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว
พึงออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร ดัง
ต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้นพึงอยู่เจริญกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์ ณ ที่วัดเดียวกันกับอาจารย์
นั้นแหละ トラบเท่าที่ตนมีความสุขสบาย แต่ถ้าไม่มีความสุขสบาย ณ ที่
วัดนั้น ก็พึงไปอยู่ ณ ที่วัดอื่นอันเป็นที่สบาย ในระยะทางห่างจากวัดพระอาจารย์
ประมาณร้อยเส้นหรือสองร้อยเส้นหรือแม้ประมาณสี่ร้อยเส้นก็ได้ ก็แหละ ครั้นอยู่
ห่างในระยะทางเท่านั้น เมื่อเกิดความสนท่ห่สงสัยหรือเกิดความหลงลืม ในหัวข้อ
กัมมัฏฐานบางประการ จักได้ตื่นลุกขึ้นทำกิจวัตรในวัดให้เสร็จแต่เช้า แล้วออกจาก
วัดเที่ยวบิณฑบาตไปในระหว่างทาง พอเวลาฉันเสร็จแล้ว ก็ให้ถึงที่อยู่ของพระอาจารย์
พอดี สอบถามชำระกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์สิ้นสงสัยในสำนักของพระอาจารย์เสียแต่
ในวันนั้น พอวันที่สองก็มันัสการกราบลาพระอาจารย์ แล้วก็ออกเดินทางกลับแต่เช้า
เที่ยวรับบิณฑบาตไปในระหว่างทาง ยังไม่ทันจะเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าอะไร ก็จักมา
ถึงที่อยู่ของตนพอดี

ส่วนโยคีบุคคลผู้ซึ่งไม่ได้ที่อยู่อันมีความสุขสบาย แม้ในระยะทางประมาณสี่ร้อยเส้นนั้น
จงตัดข้อขอดที่เข้าใจได้ยากในกัมมัฏฐานให้กระจ่างแจ้งทุกประการ ชำระกัมมัฏฐาน
ให้บริสุทธิ์ด้วยดีขึ้นอยู่กับใจได้แล้ว จะพรากออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนา
สมาธิ ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร แม้ไกล ๆ กว่านั้นก็ได้

วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา

[๕๒] ในวัดที่สมควรและไม่สมควรนั้น วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า วัดไม่สมควร โทษ ๑๘ ประการ ในวัดนั้นดังนี้ คือ :-

๑. มหาดำ	วัดใหญ่
๒. นวุดำ	วัดสร้างใหม่
๓. ชินฺณุดำ	วัดที่ชำรุด
๔. ปนฺณนิสฺสิตุดำ	วัดที่อิงทางหลวง
๕. โสณฺที	วัดมีสระน้ำ
๖. ปณฺณ	วัดมีใบไม้ใช้เป็นฝัก
๗. ปุปฺผ	วัดมีไม้ดอก
๘. ผล	วัดมีไม้ผล
๙. ปตฺถนียตา	วัดที่มีคนขึ้นมาก
๑๐. นครสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงเมือง
๑๑. ทารุสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงป่าไม้
๑๒. เขตตสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงไร่นา
๑๓. วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา	วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน
๑๔. ปฏฺฐนสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงท่า
๑๕. ปจฺจนตสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงบ้านป่าชายแดน
๑๖. รชฺชสีมสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงเขตแดนประเทศ
๑๗. อสฺปพายตา	วัดที่ไม่มีความสบาย และ
๑๘. กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ	วัดที่หาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้แล้ว ชื่อว่า วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา โยคีบุคคลไม่ควรไปอยู่ ณ วัดเช่นนั้น

อธิบายวัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ

ถาม - เพราะเหตุไรหรือจึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดอันประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนั้น ?

ตอบ - เพราะเหตุดังต่อไปนี้

๑. วัดใหญ่

ในวัดใหญ่ ๆ ย่อมมีภิกษุและสามเณรที่ต่างจิตต่างใจกันมารวมอยู่เป็นจำนวนมาก ภิกษุสามเณรเหล่านั้น ย่อมจะไม่ช่วยกันทำกิจวัตร เพราะต่างก็เกี่ยงซึ่งกันและกัน สถานที่ทั้งหลาย เช่น ลานพระศรีมหาโพธิ์เป็นต้น ก็ไม่ช่วยกันปิดกวาดให้สะอาดเกลี้ยงเกลา น้ำฉันน้ำใช้ก็ไม่ช่วยกันตัก โยคีบุคคลนี้อยู่ ณ วัดเช่นนั้นแล้ว ครั้นตระเตรียมว่าจักไปบิณฑบาตในโคจรคาม ถือบาตรและจีวรเดินออกไป ถ้าเห็นกิจวัตรยังไม่มีใครทำ หรือหม้อน้ำดื่มยังเปล่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะต้องหยุดทำกิจวัตร ตักน้ำดื่มมาเตรียมไว้ เมื่อไม่ทำหรือก็ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะเหตุวัตรเภทคือทำลายกิจวัตร เมื่อเธอมัวทำกิจวัตรอยู่เล่าเวลากาลก็จะล่วงเลยหายไป ครั้นเธอเข้าไปในโคจรคามสายมาก ภัณฑหารหมดเสียแล้ว ก็จะได้ไม่ภัณฑหารอะไรแม้แต่น้อย อนึ่ง ถึงโยคีบุคคลจะได้หลบไปอยู่ ณ ที่อันเร้นลับแล้วก็ตาม ก็จะมีฝูงชานด้วยเสียงเจี๊ยวจ้าวของพวกภิกษุหนุ่มและสามเณรทั้งหลาย และด้วยการงานต่าง ๆ ของสงฆ์

แต่วัดใหญ่ใดมีภิกษุสามเณรช่วยกันทำกิจวัตรเรียบร้อยหมดทุกอย่าง และไม่มีความกระทบกระเทือนแม้อย่างอื่น ๆ แต่ประการใด ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดใหญ่แม้เห็นปานนั้นได้

๒. วัดสร้างใหม่

ในวัดที่สร้างใหม่นั้น ย่อมจะมีนวักรรมคือการก่อสร้างมากอย่างหลายประการ เมื่อโยคีบุคคลไม่ช่วยทำ เขาก็จะติเตียนเอา แต่ในวัดใดภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า “นิมนต์คุณทำสมณธรรมตามสบายเถิด นวักรรมก่อสร้างพวกเราจักช่วยกันกระทำเอง” ดังนี้ ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งสร้างใหม่เห็นปานนี้ได้

๓. วัดที่ชำระดู

แหละ ในวัดที่ชำระดูทรุดโทรมนั้น ย่อมจะต้องมีสิ่งที่จะพึงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงมาก ชั้นที่สุดแม้มาตรฐานเสนาสนะของตนเอง เมื่อไม่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลง เขาจะพากันดิเตียนเอา เมื่อมีแต่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงอยู่ กัมมัญฐานก็จะเสื่อมไป แต่ในวัดใดที่มีภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า “นิมนต์คุณจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกเราจักช่วยกันปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงเอง” ดังนี้ ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งชำระดูเห็นปานนี้ได้

๔. วัดที่อิงทางหลวง

ในวัดที่อิงทางหลวงนั้น ย่อมจะมีพวกภิกษุอาคันตุกะทั้งหลายมารวมทั้งกลางคืนและกลางวัน โยคีบุคคลจะต้องให้เสนาสนะของตนแก่พวกอาคันตุกะที่มาถึงในเวลาวิกาลมีด แล้วตนเองจะต้องไปอยู่ที่โคนต้นไม้ หรือปลาญหิน^๑ แม้ในวันรุ่งขึ้น ก็จะเป็นเช่นนั้นนั่นเทียว ดังนั้นโอกาสย่อมจะไม่มีเพื่อกัมมัญฐาน แต่ในวัดใดไม่มีการเบียดเบียนของพวกอาคันตุกะในทำนองนี้ โยคีบุคคลก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งอิงทางหลวงเช่นนั้นได้

๕. วัดมีสระน้ำ

วัดมีสระน้ำนั้น ได้แก่วัดที่มีสระน้ำที่กรุด้วยหินถาวรมั่นคงเป็นหลักฐาน ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมหาชนพากันมาชุมนุมกันเพื่อต้องการน้ำ และพวกศิษย์ของพระเถระทั้งหลายผู้อาศัยราชตระกูลซึ่งอยู่ในเมือง ก็จะมาชักย้อมผ้า เมื่อพวกลูกศิษย์เหล่านั้นมาถามหาภาชนะและฟืนหรือรางย้อมผ้าเป็นต้น โยคีบุคคลก็จะต้องสาละวนคอยชื่อบอกว่า อยู่ที่โน้น และ ที่โน้นแน่ เธอก็จะเป็นผู้กังวลเป็นนิจ แม้ตลอดกาลทั้งปวง (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑ ตามปกติภิกษุเจ้าของวัดจะต้องเคารพการปฏิสังขรณ์ จึงต้องปฏิบัติเช่นนั้น

๖. วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก

ในวัดใดมีใบไม้ที่รับประทานได้นานาชนิด ในวัดเช่นนั้น เมื่อโยคีบุคคลเรียนเอกัมมัฏฐานแล้วไปนั่งบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ ที่อยู่สำหรับกลางวัน พวกสตรีที่เก็บผักก็จะพากันร้องเพลงไปพลาง เลือกเก็บผักไปพลางอยู่ ณ ที่ใกล้ ๆ จะทำให้เป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานด้วยความกระทบแห่งเสียงอันเป็นข้าศึก (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๗. วัดที่มีไม้ดอก

และ ในวัดใดมีดอกไม้ดอกนานาชนิดแตกบานอยู่อย่างสะพรั่ง แม้ในวัดเช่นนั้น ก็จะเป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานเช่นเดียวกันนั้นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๘. วัดที่มีไม้ผล

ในวัดใดมีไม้ผลนานาชนิด เช่นมะม่วง, ชมพู่ และขนุน เป็นต้น ในวัดเช่นนั้นคนทั้งหลายที่ต้องการผลไม้จะพากันมาขอ เมื่อไม่ให้ เขาก็จะโกรธ หรือมิฉะนั้นก็จะพากันสอยเอาโดยพลการ ตกเวลาเย็น โยคีบุคคลมาเดินจงกรมในกลางวัดเห็นคนเหล่านั้นเข้า ก็จะต้องว่ากับเขาว่า “อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันทำอย่างนั้น” เขาก็จะพากันด่าเอาตามชอบใจ เขาจะพยายามแม้เพื่อที่จะไม่ให้เธออยู่ต่อไป (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๙. วัดที่มีคนขึ้นมาก

ก็และ โยคีบุคคลผู้อยู่ ณ ที่วัดซึ่งมีคนขึ้นมาก เช่น **วัดทักษิณคีรี วัดหัตถิกูจฉิ วัดเจติยคีรี วัดจิตตลบรรพต**^๑ ซึ่งชาวโลกยกย่องว่าเป็นที่เร้นลับ มนุษย์ทั้งหลายพากันนิยมสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นพระอรหันต์ แล้วใครจะได้กราบไหว้บูชา จึงพากันหลั่งไหลมาหาโดยรอบทิศ ด้วยเหตุนั้น โยคีบุคคลนั้นก็เลยไม่มีความสุขสบาย แต่ว่าวัดเช่นนั้นย่อมเป็นที่สบายแก่โยคีบุคคลใด เวลากลางวันเธอพึงหลบไปอยู่เสีย ณ ที่อื่น ครั้นตกเวลากลางคืนจึงค่อยมาอยู่

๑ วัดเหล่านี้อยู่ในประเทศลังกาทั้งนั้น สมัยรจนานางีสื่อนี้เป็นวัดมีชื่อเสียงคนขึ้นมาก

๑๐. วัดที่อิงเมือง

ในวัดที่อิงเมืองนั้น ย่อมมีอิฏฐารมณทั้งหลายมาผ่านสายตามากมาย มีกระทั่งแม่พวคนางกุมภทาสีทั้งหลาย^๑ พวกนี้ถือหม้อน้ำเดินเสียดสีไป ไม่หลีกเลี่ยงให้กับทั้งมีพวกมนุษย์ที่เป็นใหญ่พากันไปกางม่านนั่งอยู่ตามวัด (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๑. วัดที่อิงป่าไม้

ก็แหละ ในวัดที่อิงป่าไม้นั้น วัดใดมีพืชและต้นไม้ที่ใช้ประกอบเครื่องอุปกรณ์แก้ทัพสัมภาระบ้านเรือนได้ ในวัดเช่นนั้น พวกคนเก็บพินทั้งหลายย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกให้ เหมือนกับพวกสตรีที่เก็บผักและเก็บดอกไม้ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และไม้ทั้งหลายที่มีอยู่ในวัด มนุษย์ทั้งหลายชวนกันว่า เราจักไปตัดไม้เหล่านั้นมาทำเรือนแล้วก็พากันมาตัดเอาไม้ไป ถ้าในเวลาเย็น ๆ โยคีบุคคลออกจากกุฎิที่ทำความเพียรไปเดินจงกรมอยู่กลางวัด เห็นเขาแล้วก็จะพูดเตือนเขาว่า “อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันมาทำเช่นนี้ เขาก็จะพากันด่าเอาตามใจ และเขาจะพยายามเพื่อไม่ให้เธออยู่ต่อไปอีก (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

๑๒. วัดที่อิงไร่นา

แหละ วัดใดเป็นวัดที่สร้างอิงไร่นาจึงมีไร่นาจึงหลายล้อมรอบวัด ในวัดเช่นนั้น จะมีพวกมนุษย์พากันไปทำลานข้าวกลางวัดนั้นเที่ยว แล้วนวดข้าว บ้างก็จะพากันไปนอนตามหน้ามุข ย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกแม้อย่างอื่น ๆ ให้เป็นอันมาก

๑ นางกุมภทาสี ได้แก่พวกหญิงรับจ้างตักน้ำด้วยหม้อ พวกเขกเป็นต้นใช้หม้อตักน้ำและทูนศิระะ แม้ทุกวันนี้ก็ทำเช่นนั้น คนภาคใต้บางจังหวัดก็นิยมประพฤติกันอยู่

แม้วัดใดมีสมบัติสงฆ์มากพวกรักษาวัดก็ปล่อยให้หลายไปกัดกินข้าวของตระกูลทั้งหลาย^๑ บ้างก็จะพากันไปปิดกั้นทางน้ำไหล มนุษย์ทั้งหลายจะถือเอารวงข้าวมาเป็นพยานแสดงให้เห็นสิทธิ์ทราบว่า พระผู้เป็นเจ้าของเห็นใหม่ กรรมของพวกคนรักษาวัดของพระผู้เป็นเจ้าของ ด้วยเหตุนี้ ๑ ภิกษุทั้งหลายก็ต้องไปยังประตูพระราชวังหรือประตูบ้านของราชมหาอำมาตย์ทั้งหลาย^๑ แม้วัดที่มีสมบัติสงฆ์มากเช่นนี้ ท่านก็สงเคราะห์เข้ากับวัดที่สร้างอิงไร่นานั้นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๓. วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน

วัดที่มีคนไม่ลงรอยกันนั้น ได้แก่วัดที่มีภิกษุทั้งหลายผู้เข้ากันไม่ได้ คือเป็นผู้จองเวรกันและกันอยู่อาศัย อธิบายว่า เป็นวัดที่มีพวกภิกษุทำความทะเลาะกัน ครั้นถูกโยคีบุคคลห้ามปรามว่า อย่าได้พากันทำอย่างนี้เลยท่าน ฉะนี้แล้ว ก็จะเกิดหาเรื่องขึ้นว่า พวกเราเกิดฉิบหายแล้ว นับแต่เวลาที่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นปกติรูปนี้มาถึงที่เดียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

๑๔. วัดที่อิงท่า

แม้วัดใดที่สร้างอิงท่าหน้า (เช่นท่าเรือ) หรือที่สร้างอิงท่าบก (เช่นที่พักเกวียนหรือที่พักต่าง หรือท่าอากาศยาน สถานีจอตารถ) ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมนุษย์ทั้งหลายซึ่งโดยสารมาด้วยเรือและพวกโคต่าง ๆ เป็นต้น พากันเบียดเบียนทำความไม่ผาสุกให้อยู่เนือง ๆ ว่า ขอได้โปรดให้โอกาสที่พักด้วย ขอได้โปรดให้น้ำดื่มด้วย ขอได้โปรดให้เกลือด้วย ดังนี้ เป็นต้น (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

๑ สมัยนี้ หมายความว่า พระภิกษุจะต้องขึ้นโรงขึ้นศาลบ้านเมืองเสมอ เพราะเหตุคนวัดก่อเรื่องขึ้นให้ ทั้งนี้ เพราะวัดมีสมบัติมากเป็นเหตุ

๑๕. วัดอิงบ้านป่าชายแดน

ในวัดที่สร้างอิงบ้านป่าชายแดนนั้น ย่อมจะมีแต่พวกมนุษย์ที่ไม่เลื่อมใสศรัทธา ในรัตนะทั้งหลาย มีพระพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น ความอยู่ผาสุกในวัดเช่นนั้น ย่อมจะไม่มีแก่โยคีบุคคล

๑๖. วัดที่อิงเขตแดนประเทศ

ในวัดที่สร้างอิงเขตระหว่างประเทศนั้น ย่อมมีราชภัย จริ่งอยู่ พระราชาองค์หนึ่ง ย่อมจะทรงทำการรุกรบกับประเทศนั้น ด้วยทรงสำคัญว่า พระราชานี้ประพตติเป็นไปในอำนาจของเรา แม้พระราชาก็องค์หนึ่งนอกนี้ ก็จะทรงทำการรุกรบกับประเทศ นอกนี้ด้วยสำคัญว่า พระราชานี้ไม่ประพตติเป็นไปในอำนาจของเรา ภิกษุผู้โยคีบุคคล ที่อยู่ในวัดเช่นนั้น บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแคว้นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นี้ บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแคว้นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกราชบุรุษทั้งหลายก็จะสำคัญผิดไปว่า ภิกษุนี้เป็นจารบุรุษ แล้วก็จะทำให้ถึงซึ่งความฉิบหายเสีย (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๗. วัดที่ไม่มีความสะดวกสบาย

วัดที่ไม่มีความสะดวกสบายนั้น ได้แก่วัดที่ไม่เป็นที่สบาย เพราะเหตุเป็นที่มารอบแห่ง อารมณ์ต่าง ๆ มีรูปอันเป็นข้าศึกคือรูปที่ยั่วเย้าเร้าหลอกเป็นต้น หรือเพราะเป็นวัดที่มีอมมนุษย์ยึดครอง ในวัดที่มีอมมนุษย์ยึดครองนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังนี้:-

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในวัดป่าแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นมียักษ์ฉนิตนหนึ่งไป ยืนขับร้องอยู่ที่ประตูบรรณศาลาของพระเถระนั้น พระเถระจึงได้ออกมายืนอยู่ที่ประตู ยักษ์ฉนิตนเลื่อนไปขับร้องอยู่ตรงศีรษะที่จงกรม พระเถระได้ตามไปยังที่ศีรษะที่จงกรมอีก ยักษ์ฉนิตนได้เลื่อนไปยืนขับร้องอยู่ที่ปากเหวซึ่งลึกร้อยชั้วบุรุษ ด้วยหมายว่า จักผลักพระเถระซึ่งตามมา ณ ที่นี้ด้วยเสียงเพลงขับ ให้ตกลงไปในเหวแล้วก็จักกิน แต่พระเถระได้กลับคืนเสีย ไม่ตามไป ในทันใดนั้น ยักษ์ฉนิตนได้วิ่งมาโดยเร็ว จับที่ก้านคอพระเถระพลางพูดว่าจะไปไหน แล้วได้เรียนพระเถระว่า “ท่านเจ้าขา บุคคลอย่างท่าน พระผู้เป็นเจ้านี้ ดิฉันจับกินมานานแล้ว ไม่ใช่เพียงคนสองคนเท่านั้น” ฉะนี้

๑๘. วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้นั้น อธิบายว่า ในวัดใดโดยที่บุคคลไม่อาจที่จะได้ซึ่ง กัลยาณมิตรคือพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอกับพระอาจารย์ก็ดี พระอุปัชฌาย์หรือ ท่านผู้เสมอกับพระอุปัชฌาย์ก็ดี การหาไม่ได้ซึ่งกัลยาณมิตรทั้งหลายเช่นนั้นในวัดนั้น นับเป็นโทษอันใหญ่หลวงทีเดียว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ชื่อว่าวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา ข้อนี้สมด้วยคาถา ประพันธ์อันท่านอรรถกถาจารย์พรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ดังนี้:-

มหาวาส นวาวาส	ชราวาสถจ ปนุถนี
โสณูที ปณฺณญจ ปุปฺผญจ	ผลํ ปตฺถิตเมว จ
นครํ ทารุณา เขตฺตํ	วิสภาเคน ปญฺญนํ
ปจฺจนตสีมาสปายํ	ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ
อฏฺฐารเสตานิ จานานิ	อิติ วิญฺญาย ปณฺทิตฺโต
อารกา ปรีวชฺเชยฺย	มคฺคํ สปฺปฏิภยํ ยถา

บัณฑิตทราบถึงสถานที่ ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ วัดใหญ่ ๑ วัดสร้างใหม่ ๑ วัดที่ซำรุด ๑ วัดอิงทางหลวง ๑ วัดมีสระน้ำ ๑ วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก ๑ วัดมี ไม้ดอก ๑ วัดมีไม้ผล ๑ วัดที่มีคนขึ้นมาก ๑ วัดอิงเมือง ๑ วัดที่อิงป่าไม้ ๑ วัดอิงไร่นา ๑ วัดมีคนไม่ลงรอยกัน ๑ วัดอิงท่า ๑ วัดอิงบ้านป่าชายแดน ๑ วัดอิงเขตแดนประเทศ ๑ วัดที่ไม่มีความสะดวกสบาย ๑ และวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ ว่าเป็นวัดอันไม่สมควรแก่ภาวนาฉะนี้แล้ว พึงหลีกเลี่ยงเสียให้ห่างไกลเหมือนพ้อคำ หลีกเว้นทางอันมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น

วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา ๕ ประเภท

[๕๓] ก็แหละ วัดใดประกอบด้วยของคุณ ๕ ประการ เช่นไม่ไกลไม่ใกล้นักแต่ โคจรคาม เป็นต้น วัดเช่นนี้จัดเป็นวัดที่สมควรแก่ภาวนา สมดังที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ประกอบด้วยของคุณ ๕ ประการ เป็นอย่างไร ?
 อย่างนี้คือ

๑. ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในศาสนานี้ ย่อมเป็นสถานที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก แต่โคจรคาม มีทางไปทางมาสะดวกสบาย ปลอดภัย
๒. กลางวันไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนเงียบสงบ ไม่มีเสียงอึกทึกครึกโครม
๓. ไม่มีเหือบ ยุงและสัตว์เลื้อยชบกัด ไม่มีสัมผัสอันเกิดแต่ลมและแดดรบกววน
๔. แหละ ผู้ที่อยู่ในเสนาสนะนั้นไม่มีความผิดเคืองด้วยปัจจัย ๔ คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาแก้ไข้
๕. แหละ ในเสนาสนะนั้น มีภิกษุชั้นเถระ ผู้พหุสูต สำเร็จการศึกษาปริยัติ-ธรรม ทรงธรรมทรงวินัยและทรงมาติกาคือหัวข้อแห่งธรรมวินัย ที่เข้าไปเรียน สอบสวนทวนถามตามกาลอันควรว่า ท่านขอรับ บทนี้เป็นไฉน มีอรรถาธิบายอย่างไร ฉะนี้แล้ว ท่านเถระเหล่านั้นย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ย่อมทำให้ตื่นข้อที่ยังไม่ได้ทำให้ตื่น และช่วยบรรเทาความสงสัยเป็นอเนกประการ

**ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะย่อมประกอบด้วยของคุณ
 ๕ ประการ ฉะนี้แล อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปที่
 ข้างเจ้ากล่าวไว้ว่า ฟังออกจากวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิ
 ภาวนา ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร ยุติลงเพียงเท่านี้**

ตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ

[๕๔] ในหัวข้อสังเขปว่า ฟังทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย นั้น มี
 อรรถาธิบายว่า อันโยคีบุคคลผู้อยู่ในวัดอันสมควรแก่ภาวนาอย่างนี้แล้ว เมื่อมีเครื่อง
 กังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แม้ชนิดใดอยู่ ก็พึงตัดเครื่องกังวลแม้ชนิดนั้นเสียก่อน

๑ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๘-๑๙

ทำอย่างไร ? ทำอย่างนี้คือ ผม เล็บและขนที่ยาวพึงโกนหรือตัดเสียให้เรียบร้อย จีวรที่เก่าชำรุด ก็พึงทำให้มันคงด้วยการปะหรือตามเป็นต้น หรือพึงซุนหรือถักเสียให้เรียบร้อย ถ้าที่บาตรเป็นสนิม ก็พึงระบมบาตรให้มีสี พึงชำระปิดกวาดเตี๋ยงและตั้งให้สะอาด

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า พึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ยุติลงเพียงนี้

ภาวนาวิธี

[๕๕] บัดนี้ จะอรรถาธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ว่า พึงภาวนา ไม่ทำภาวนาวิธีทุกอย่างให้บกพร่อง ฉะนี้ ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานหมดทั้ง ๔๐ ประการไปโดยลำดับโดยจะแสดงปฐวีกสถินเป็นประการแรก ดังต่อไปนี้:-

ภาวนาปฐวีกสถิน

ก็แหละ ภิกษุผู้โยคีบุคคลเมื่อตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังนี้แล้ว เวลาภายหลังอาหาร กลับจากการบิณฑบาต บรรเทาความเมินเมาอันมีอาหารเป็นเหตุแล้วพึงไปนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ณ โอกาสอันสงบ แต่นั้นพึงกำหนดเอานิมิตกสถินในดินที่พำขึ้น หรือที่เป็นเองตามปกติต่อไป ข้อนี้สมดังที่ท่านโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า:-

คำของท่านโบราณจารย์

โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปฐวีกสถินโดยอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวงกลมแห่งดินที่สร้างขึ้นหรือที่เป็นเองตามปกติ ชนิดที่มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด ชนิดที่มีที่สุดไม่ใช่ไม่มีที่สุด ชนิดที่มีสณฐานกลมไม่ใช่ที่ไม่กลม ชนิดที่มีขอบเขตไม่ใช่ไม่มีขอบเขต โตเท่ากระดิ่งหรือเท่าปากขันโอ โยคีบุคคลนั้นย่อมภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้วและย่อมกำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ครั้นเธอภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้วทำการทรงไว้ให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้ว ทำการกำหนดให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ก็จักเห็นอานิสงส์

มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ นอบน้อมเคารพคารวะ กระทบอิมใจ น้อมจิต เข้าไปผูกติดไว้ในอารมณ์ที่ตนถือเอาดีแล้วทรงไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้วนั้น ด้วยความมั่นใจว่าเราจักรอดพ้นจากชราทุกข์มรณทุกข์ด้วยปฏิบัติทานอันนี้อย่างแน่นอน เธอบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่ความสงบ เพราะสงบแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลาย เพราะสงบแน่นอนแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นแล

เจริญปฐวิกสิณที่เป็นเอง

ในคำของท่านโบราณจารย์นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ อันโยคีบุคคลใดเคยบวชในศาสนาหรือเคยบวชเป็นฤๅษีแล้ว ทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ในปฐวิกสิณให้บังเกิดมาแล้ว แม้ในภพปางอดีต โยคีบุคคลผู้มีบุญถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยเห็นปานนั้นนั้น อุกคหนิมิต ย่อมเกิดขึ้นได้ในดินที่เป็นอยู่เองตามปกติ คือ ในที่ดินที่เขาไถไว้ หรือในลานข้าว เหมือนพระมัลลกเถระเป็นตัวอย่าง

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลกเถระนั้น ขณะที่ท่านเพ่งดูที่ดินที่เขาไถไว้ อุกคหนิมิตประมาณเท่าที่ซึ่งเขาไถไว้นั้นนั้นเที่ยวได้เกิดขึ้นแล้ว ท่านเจริญอุคคหนิมิตจนได้บรรลุฌาน ๕ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอันมีฌานนั้นเป็นปัทมฐาน จนได้บรรลุพระอรหัตผล

วิธีทำปฐวิกสิณที่ต้องสร้างขึ้น

ส่วนโยคีบุคคลใดผู้ไม่ได้ทำบุญญาธิการไว้เหมือนอย่างทีกล่าวนั้น เธอต้องสร้างปฐวิกสิณขึ้นเอง อย่างที่ไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากกรรมวิธีที่เรียนมาในสำนักของพระอาจารย์ และให้เสี่ยงเสียจากโทษของกสิณ ๔ ประการ จริงอยู่ โทษของปฐวิกสิณมีอยู่ ๔ ประการ ด้วยอำนาจทำปะปนกับสีเขียว ๑ สีเหลือง ๑ สีแดง ๑ สีขาว ๑ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลอย่าได้เอาดินมีสีเขียวเป็นต้นมาทำกสิณ จงทำด้วยดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณ เช่น ดินที่แม่น้ำคงคา^๑ ก็แหละ กสิณนั้นอย่าทำให้ตรงกลางวัด หรือ ณ ที่ที่ภิกษุสามเณรสัญจรไปมา ฟังทำไว้ตรงที่เป็นเพิง หรือ

๑ คำว่า แม่น้ำคงคาในที่นี้ หมายถึงแม่น้ำคงคาในประเทศลังกา มิใช่แม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย นัยว่าประเทศลังกานั้น ก็มีแม่น้ำสายหนึ่ง ชื่อว่า แม่น้ำโรจนคงคา แต่ในที่นี้ท่านเรียกย่อว่า คงคา

บรรณศาลาซึ่งเป็นทีลับอยู่ท้ายวัด จะเป็นกถินชนิดที่โยกย้ายได้ หรือชนิดที่ติดอยู่กับที่ก็ได้

วิธีทำปฐวีกถินที่โยกย้ายได้

วิธีทำกถิน ๒ อย่างนั้น กถินชนิดที่โยกย้ายได้ ฟิงเอาผืนผ้าเก่า หรือผืนหนัง หรือผืนเสื่อลำแพน มาผูกซึ่งติดไม้ ๔ อัน แล้วเอาดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณที่เก็บ รากหญ้าและกรวดทรายออกหมดแล้ว ขยำได้ที่แล้ว มาทาเข้าที่ผืนผ้าหรือผืนหนัง หรือเสื่อลำแพนนั้นทำให้เป็นสัณฐานกลมประมาณเท่ากระดิ่งหรือปากขันโอ ดังที่กล่าวแล้ว ในเวลาที่จะทำบริกรรมภาวนา ฟิงเอาแผ่นกถินนั้นไปปูลงที่พื้นแล้วเพงดู ตามภาวนาวิธีต่อไป

วิธีทำปฐวีกถินที่อยู่กับที่

กถินชนิดที่ติดอยู่กับที่นั้น ฟิงเอาหลักหลาย ๆ อันมาตอกกับพื้นดินโดย อากาศคล้าย ๆ กับฝักบัว แล้วเอาเครื่องวัลย์มาถักร้อยตรึงเข้าไว้ ถ้าดินสีเหมือน แสงอรุณนั้นมีน้อยไม่เพียงพอ ให้เอาดินอื่นมาใส่ลงไว้ตอนล่างเสียก่อน แล้วจึงเอา ดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณซึ่งทำให้สะอาดแล้วมาใส่ทับข้างบน ทำให้มีสัณฐานกลม ขนาดกว้าง ๑ ศืบ ๔ นิ้ว

แหละ ที่ท่านโบราณจารย์กล่าวว่า ประมาณเท่ากระดิ่งหรือประมาณเท่ากับ ปากขันโอนั้น ท่านหมายเอาประมาณคือ ๑ ศืบ ๔ นิ้วนี้แล ส่วนคำมีอาทิว่า ชนิดที่มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด นั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ปฐวีกถินนั้นเป็นสิ่งที่ มีกำหนดขอบเขต

วิธีนั่งเพงปฐวีกถิน

[๕๖] เพราะเหตุที่ท่านแนะนำให้ทำกถินอย่างมีกำหนดนั้น ครั้นกะกำหนดประมาณ เท่าที่กล่าวคือ ๑ ศืบ ๔ นิ้วอย่างนั้นแล้ว จึงทำสี่ที่ไม่กลืนกับสัณฐานอรุณให้ปรากฏขึ้น เป็นขอบเขตไว้ด้วยเกรียงไม้ แต่นั่นจงอย่าใช้เกรียงไม้นั้น ฟิงใช้เกรียงหินขัดทำให้ เรียบเสมอมือเหมือนหน้ากลอง ครั้นแล้วจงปิดกวาดสถานที่นั้นให้สะอาด ให้สร้งน้ำ

ชำระกายแล้วจึงกลับมา นั่งบนตั่งที่ตรึงอย่างมั่นคง มีเท้าสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ซึ่งเตรียมตั้งไว้ ณ สถานที่ภายในระยะห่าง ๒ ศอก ๑ คืบแต่ดวงกสิณ

จริงอยู่ เมื่อนั่งไกลกว่านั้นกสิณก็จะไม่ปรากฏชัด เมื่อนั่งใกล้กว่านั้นโทษแห่งกสิณทั้งหลายเช่นรอยฝ่ามือเป็นต้นก็จะปรากฏให้เห็น เมื่อนั่งสูงกว่านั้นย่อมจะต้องน้อมคอลงคือก้มหน้าลงดู เมื่อนั่งต่ำกว่านั้นก็ปวดเข่า

เพราะฉะนั้น ฟังนั่งโดยทำนองที่กล่าวแล้วนั้นแล แล้วจงพิจารณาถึงโทษในกามทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า **กามทั้งหลายมีความยินดีนิดหน่อย แต่มีทุกข์มาก** ฟังเป็นผู้มีความพอใจในเนกขัมมะมีฌานเป็นต้น อันเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกาม อันเป็นอุบายล่วงพ้นซึ่งทุกข์ทั้งปวง ฟังทำปิติและปราโมชให้บังเกิดขึ้น ด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณพระธรรมคุณและพระสังฆคุณ ฟังเป็นผู้มีความเคารพอย่างแมนมน้อยอยู่ในข้อปฏิบัติว่า เนกขัมมปฏิบัติพานี้ นั้น เป็นข้อปฏิบัติอันพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายทุก ๆ พระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว และฟังทำความอุตสาหะให้เกิดว่า เราจักเป็นผู้มีส่วนได้เต็มรสความสุขอันเกิดแต่ความสงบด้วยข้อปฏิบัติอันนี้ อย่างแน่นอน **แล้วฟังภาวนา ลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่าเสมอเรื่อย ๆ ไป**

จริงอยู่ เมื่อลืมตาว่างมากไปก็จะเมื่อยตา และดวงกสิณก็จะปรากฏชัดเกินไป ด้วยเหตุนี้ นิมิตกสิณก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เมื่อลืมตาแคบไป ดวงกสิณก็จะไม่ปรากฏชัดและจิตก็จะห่อเหี่ยว แม้ด้วยเหตุนี้ นิมิตกสิณก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลจึงภาวนาลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่าเสมอ เหมือนดูเงาหน้าในบานกระจกฉะนั้น และอย่าพิจารณาถึงสีของดิน อย่าเอาใจใส่ถึงลักษณะของดินเช่นความแข็งของดินเป็นต้น แต่ก็มีใช้จะปฏิเสธเสียทีเดียว ฟังตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติว่าดิน ด้วยอำนาจธาตุดินเป็นสิ่งที่มากกว่าธาตุอื่น แล้วพิจารณาดินพร้อมกับสีที่อาศัยพร้อม ๆ กันไป

แหละ ในบรรดาชื่อของดินทั้งหลายในคำบาลี เช่น **ปฐวี มหิ เมทานิ ภูมิ วสุธา และวสุนุธา** เป็นต้น โยคีบุคคลปรารถนาชื่อใด และชื่อใดสำเร็จเป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่ความจำของเธอ เธอก็พึงระบุเอาชื่อนั้น หรือพระอาจารย์พึงบอกชื่อนั้นให้แก่เธอ

อีกประการหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ปฐวี** นี้เน้นเที่ยว ปรากฏเป็นที่รู้จักกันมากกว่าชื่ออื่น ฉะนั้น โยคีบุคคลพึงภาวนาด้วยคำบาลี **ปฐวี-ปฐวี** หรือด้วยคำไทยว่า **ดิน-ดิน** ดังนี้ ด้วยอำนาจเป็นชื่อที่ปรากฏนั้นเที่ยว และบางครั้งพึงลืมตาดูนิมิต บางครั้งพึงหลับตาเสียแล้วนึกทางใจ อุกคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นตราบใด ตราบนั้นก็จงภาวนาเรื่อย ๆ ไป โดยนัยนี้แหละ **จนถึงร้อยครั้งพันครั้ง** หรือ **แม้จะมากกว่านั้นขึ้นไปก็ตาม**

ได้อุคคหนิมิต

[๕๗] เมื่อโยคีบุคคลภาวนาอยู่อย่างนั้น กาลใด หลับตานึกทางใจ นิมิตในปฐวีกถินนั้นมาสู่คลองจักขุ คือเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของมโนทวาริกชววจิต^๑ กาลนั้น ย่อมได้ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** เกิดแล้ว นับแต่เวลาอุคคหนิมิตเกิดแล้วไป โยคีบุคคลไม่ต้องนั่งภาวนาอยู่ ณ ที่ดวงกถินนั้นอีก พึงกลับเข้าสู่ที่อยู่ของตนแล้วนั่งภาวนาอยู่ ณ ที่นั้นเถิด

อนึ่ง เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้ชักช้าเสียเวลาในเพราะอันที่จะต้องล้างเท้า โยคีบุคคลจำต้องมีรองเท้าชนิดชั้นเดียวกับไม้เท้าด้วย เพื่อว่าถ้าสมาธิที่ยังอ่อนจะเสื่อมหายไปด้วยเหตุอันไม่เป็นที่สบายบางอย่างแล้ว โยคีบุคคลจะได้สวมรองเท้าถือไม้เท้าไปยังที่เดิมนั้น นั่งเพ่งกถินจนได้อุคคหนิมิตอีก จึงกลับมาอยู่ที่ของตนนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงภาวนาเรื่อย ๆ ไป

ได้ปฐวีภาคนิมิต

อันโยคีบุคคลนั้นพึงพยายามนึกถึงอุคคหนิมิตนั้นให้บ่อย ๆ ทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกทะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบทะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว เมื่อโยคีบุคคลทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกทะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบ

๑ หมายความว่า การเห็นนิมิตนั้นไม่ได้อาศัยจักขุทวารเหมือนแต่แรก ๆ นิมิตนั้นเกิดขึ้นทางมโนทวารโดยตรง เมื่อจิตทำหน้าที่ไปถึงขณะชววจิตแล้ว จิตก็เห็นนิมิตนั้นด้วยจิต นิมิตที่เห็นด้วยจิตนี้แลเรียกว่า **อุคคหนิมิต**

ตะล่อมมาไว้ในจิตแล้วอย่างนี้ นีรวรณทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้นก็จะสงบลง และกิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิรวรณนั้น ก็จะระงับหายไปโดยลำดับแห่งภาวนา จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมเกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

ความแปลกกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น ความแปลกกันแห่งอุคคหนิมิตอันก่อนกับปฏิภาคนิมิตนี้ ดังนี้ คือ ในขั้นอุคคหนิมิตยังมีโทษแห่งกสิณปรากฏให้เห็นอยู่ได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ผุดผ่องกว่าอุคคหนิมิตนั้นตั้งร้อยเท่าพันเท่า เป็นดุจซ้ำแรก อุคคหนิมิตออกมาคล้ายกับดวงแว่นที่ถอดออกจากถูง คล้ายถาดสังข์ที่ขัดดีแล้ว คล้ายดวงจันทร์ที่ออกจากกليبเมฆ และคล้ายหมุ่นกยางอยู่ที่หน้าเมฆ

ก็แหละ ปฏิภาคนิมิตนั้นไม่มีสีไม่มีสัญญาณ เพราะไม่ใช่สภาวะปรมัตถ์ จจริงอยู่ ถ้าปฏิภาคนิมิตนั้นจะพึงเป็นสิ่งที่สีและสัญญาณเช่นนี้แล้ว ก็จะเป็นรูปหยาบที่รู้ได้ด้วยตาเนื้อ เข้าถึงสัมมสนญาณได้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ได้ แต่นี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ มันเป็นสักว่าอาการที่ปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิซึ่งเกิดจากสัญญาภาวนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ได้อุปปจารสมาธิ

[๕๘] ก็แหละ นับจำเต็มแต่เวลาปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นีรวรณทั้งหลายมีกามฉันทะ เป็นต้น ย่อมสงบไปเองนั่นเทียว กิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิรวรณนั้นก็จะระงับไปเองด้วย จิตก็เป็นอันตั้งมั่นแล้วด้วย **อุปปจารสมาธิ** นั้นแล

สมาธิ ๒ อย่าง

แหละสมาธินั้นมี ๒ อย่าง คือ **อุปปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑** จิตในอุปปจารภูมิจึงหรือในปฏิลาภภูมิจึง (ภูมิจึงที่ได้อัปปนาถาน) ย่อมตั้งมั่นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ใน ๒ ภูมิจึงนั้น จิตในอุปปจารภูมิจึงย่อมตั้งมั่น เพราะการประหามเสียดซึ่งนิรวรณ จิตในปฏิลาภภูมิจึง ย่อมตั้งมั่นเพราะความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ถาน

เหตุที่ต่างกันแห่งสมาธิ ๒ อย่าง

ก็แหละ สมาธิ ๒ อย่างมีเหตุต่างกัันดังนี้ องค์ฌานทั้งหลายในอุปจารสมาธิ ยังไม่มีกำลัง เพราะองค์ฌานทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง คือยังไม่บรรลุซึ่งกำลังแห่ง ภาวนา เปรียบเหมือนเด็กเล็ก ๆ ที่พุงให้ลุกขึ้นยืนแล้วก็ล้มลงไปที่พื้นบ่อย ๆ ฉนใด เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นนั้น บางทีจิตก็ทำนิมิตให้เป็นอารมณ์ บางทีก็ตกลงสู่ภวังค์^๑ ฉนนั้น ส่วนในอปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายมีกำลัง เพราะองค์ฌานเหล่านั้นเกิด มีกำลังแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง ลุกจากที่นั่งแล้วพึงยืนอยู่ได้แมตตลอดทั้งวัน ฉนใด แมเมื่ออปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว ฌานจิตตตวาระแห่งภวังค์ครั้งเดียว แล้วก็ ดำรงอยู่ตลอดคืนตลอดวันแมตทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจลำดับแห่งกุศล ชวนจิตอย่างเดียวกันเท่านั้น

รักษาปฏิภาคนิมิตเหมือนพระครรรค์จักรพรรดิ

ในนิมิต ๒ อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกัับอุปจารสมาธิฉนนใด การที่จะทำให้ปฏิภาคนั้นเกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะฉนนั้ ถ้าโยคีบุคคล สามารถที่จะเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป จนบรรลุซึ่งอปปนาสมาธิเสียได้ด้วยบัลลังกันั้น ทีเดียว ข้อนั้นนับเป็นโชคดี แต่ถ้าไม่สามารถจะปฏิบัติได้เช่นนั้น ฉนนั้ โยคีบุคคล นั้นอย่าได้ประมาท พึงรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้เหมือนกัับพระครรรค์ที่ทรงไว้ซึ่งทารก ผู้จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ฉนนั้ เพราะเมื่อรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ได้เช่นนี้ อุปจารฌาน ที่ได้แล้วก็จะไม่มีการเสื่อมหายไป แต่เมื่อไม่มีการรักษาแม้อุปจารฌานที่ได้แล้วนั้นก็ จะเสื่อมหายไปเสีย

๑ ขณะทีจิตทำนิมิตให้เป็นอารมณ์อยู่ คือ แนบเฉยอยู่กัับอารมณ์อันเดียว ไม่ตกภวังคันั้น ชื่อว่า จิตเป็น สมาธิ เมื่อจิตปล่อยอารมณ์นั้นเสีย ตกกระแสดภวังคั ชื่อว่าจิตเสียสมาธิ, อุปจารสมาธิฉนนั้เป็นสมาธิที่ยัง ไม่มั่นคง เดียวขึ้นสู่วิถีเดียวตกภวังคั ขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ ซึ่งมีอาการเหมือนเด็กเล็ก ๆ ล้ม ๆ ลุก ๆ ฉนนั้

วิธีการปฏิบัติภาคนิimit

ต้องเว้นอสังขปาเยะ ๗ และเสพสังขปาเยะ ๗

[๕๙] ในปฏิภาคนิimitนั้น มีวิธีการดังต่อไปนี้

อวาโส โคจโร ภสฺสั	ปุคฺคฺโล โภชนั อุตฺ
อิริยาปโตติ สดฺเตเต	อสฺปาเย วิวชฺชเย
สฺปาเย สดฺต เสเวถ	เอวณฺหิ ปฏิปชฺชโต
นจิเรเนว กาเลน	โหติ กสฺสจฺจิ อปฺปนา

โยคีบุคคลใดได้ปฏิภาคนิimitแล้วนั้น พึงเว้นซึ่งธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง เหล่านี้ คือ

๑. อวาโส ได้แก่อันที่อยู่นั้นไม่เป็นที่สบาย
๒. โคจโร ได้แก่อันที่หมุ่นบ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย
๓. ภสฺสั ได้แก่อันที่พูดอันไม่เป็นที่สบาย
๔. ปุคฺคฺโล ได้แก่อันที่บุคคลผู้ไม่เป็นที่สบาย
๕. โภชนั ได้แก่อันที่อาหารอันไม่เป็นที่สบาย
๖. อุตฺ ได้แก่อันที่อากาศอันไม่เป็นที่สบาย และ
๗. อิริยาปโต ได้แก่อันที่อิริยาบถอันไม่เป็นที่สบาย

และพึงสังเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างตรงข้าม เพราะเมื่อปฏิบัติได้
อย่างนี้ ไม่ช้าไม่นานเท่าไรนักเลย โยคีบุคคลบางท่านก็ได้สำเร็จอุปฺปนาตามต่อไป

อธิบายอสังขปาเยะ ๗ และสังขปาเยะ ๗

๑. อวาโส-ที่อยู่

ในที่อยู่ ๒ อย่างนั้น เมื่อโยคีบุคคลอยู่ในที่อยู่นั้นใด นิimitที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น
หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมหายไป และสติที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น จิตที่ไม่เป็นสมาธิก็
ไม่เป็นสมาธิ ที่อยู่เช่นนี้ชื่อว่า ที่อยู่นั้นไม่เป็นที่สบาย

เมื่อโยคีบุคคลอยู่ ณ ที่ใด นิimitย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมถาวรมั่นคงอยู่ด้วยสติ
ย่อมตั้งมั่นในนิimitนั้น จิตก็เป็นสมาธิ เหมือนพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่ ณ วัตตนา
บรรพตเป็นตัวอย่าง ที่อยู่เช่นนี้ ชื่อว่า ที่อยู่เป็นที่สบาย

เพราะฉะนั้น ในวัดใดมีที่อยู่หลายแห่งด้วยกัน ในวัดเช่นนั้น โยคีบุคคลพึง
อยู่ทดลองดูแห่งละ ๓ วัน ๆ ณ แห่งใดทำให้จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ ก็พึงอยู่ ณ ที่
แห่งนั้นเถิด จริงอยู่ เพราะเหตุที่ได้ที่อยู่เป็นที่สบาย ภิกษุ ๕๐๐ รูปซึ่งอยู่ ณ ถ้า
จุฬนาคะในประเทศลังกา เรียนเอากัมมัญฐานแล้วก็ได้บรรลุประอรหัตตผล ถ้านั้นแล
แหละ ณ ที่อื่น ๆ พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น ได้บรรลุลงขึ้น
อริยภูมิแล้วได้บรรลุประอรหัตตผล ที่นั่น ๆ คณนานับไม่ถ้วน แม้ที่วัดอื่น ๆ เช่น
วัดจิตตลบรรพตเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

๒. โคจรคาม-หมู่บ้านบิณฑบาต

ก็แหละ โคจรคามคือหมู่บ้านสำหรับไปบิณฑบาตแห่งใด มีอยู่ด้านทิศเหนือ
หรือด้านทิศใต้ ๑ มีอยู่ในที่ไม่ห่างไกลมากนัก คือภายในระยะทางหนึ่งโกสะครั้ง^๑
ประมาณพันชั่วคันธนู หรือ ๒ กิโลเมตร ๑ มีภิกษาหารบริบูรณ์หาได้สะดวก ๑
หมู่บ้านเช่นนั้น ชื่อว่า หมู่บ้านบิณฑบาตเป็นที่สบาย อย่างตรงกันข้าม ชื่อว่า
หมู่บ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย

๓. ภัตตาคาร-คำพูด

ถ้อยคำที่นับเนื่องในดิรัจฉานกถา ๓๒ ประการ^๒ มีการพูดถึงเรื่องพระราชา
เป็นต้น ชื่อว่าเป็นถ้อยคำไม่เป็นที่สบาย เพราะถ้อยคำเช่นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อ
อันตรายอันเสียหายแห่งนิมิตของโยคีบุคคลนั้น

ถ้อยคำที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ประการ^๓ มีพูดถึงเรื่องความมักน้อยเป็นต้น
ชื่อว่า เป็นถ้อยคำเป็นที่สบาย แม้ถึงถ้อยคำเป็นที่สบายเช่นนั้น ก็พึงพูดแต่พอ
ประมาณ

๑ ๔ ศอกเป็น ๑ ธนู, ๕๐๐ ธนู เป็น ๑ โกสะ, ๔ โกสะ เป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุต เป็น ๑ โยชน์ เท่ากับ
๔๐๐ เส้น, ๑ โกสะ เท่ากับ ๒๕ เส้น

๒ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๐-๑๕๒

๓ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๒

๔. บุคคล-บุคคล

บุคคลผู้ไม่ชอบพูดเรื่องดีร้ายจนกถา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติมีศีลเป็นต้น ที่โยคีบุคคลอาศัยแล้ว จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น บุคคลเห็นปานนี้ ชื่อว่า เป็นบุคคลเป็นที่สบาย

ส่วนบุคคลที่ชอบประคบประหงมบำรุงตกแต่งร่างกาย ชอบพูดแต่เรื่องดีร้ายจนกถา ชื่อว่า บุคคลไม่เป็นที่สบาย เพราะบุคคลเช่นนั้นย่อมทำปฏิกษณานิमितนั้นให้เศร้าหมองได้ทีเดียว เปรียบเหมือนน้ำขี้ตมทำน้ำที่ใสให้ขุ่นได้ฉะนั้น ไม่ต้องพูดถึงปฏิกษณานิมิตดอก แม้แต่สมบัติของพระหนุ่มผู้อยู่ ณ เขาโกฏบรรพตรูปหนึ่ง ก็ยังเสื่อมหายไป เพราะเหตุอาศัยบุคคลไม่เป็นที่สบายเช่นนั้น

๕.-๖. โภชนะ-อาหาร และอุตุ-อากาศ

ก็แหละ อาหารที่มีรสหวาน ย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน ที่มีรสเปรี้ยว ย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน แม้อากาศเย็นก็เป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน อากาศร้อนเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคล ล้างเสพอาหารหรืออากาศชนิดใดจึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น อาหารชนิดนั้นและอากาศชนิดนั้น ชื่อว่าเป็นที่สบาย อาหารและอากาศชนิดอื่น นอกจากนี้ ชื่อว่าไม่เป็นที่สบาย

๗. อิริยาบถ-อิริยาบถ

แม้ในอิริยาบถ ๔ บางคนมีอิริยาบถเดินเป็นที่สบาย บางคนก็มีอิริยาบถนอน อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถนั่งอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่สบาย เพราะฉะนั้น โยคีบุคคล พึงทดลอง อิริยาบถนั้นดูอย่างละ ๓ วัน เหมือนกับทดลองที่อยู่ ในอิริยาบถใด จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น พึงทราบว่าเป็นอิริยาบถนั้น ชื่อว่าเป็นอิริยาบถเป็นที่สบาย อิริยาบถอื่น ๆ นอกนี้ ไม่ใช่เป็นอิริยาบถที่สบาย

ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลพึงเว้นธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่างนี้ พึงเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างนี้นั้นเกิด เพราะเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ และเสพปฏิกษณานิมิตมาก ๆ ขึ้น ไม่ช้าไม่นานเท่าไรเลย โยคีบุคคลบางคนก็จะสำเร็จอัปปนาฌาน แน่นอน

ถ้ายังไม่สำเร็จอัปนาฌาน

ต้องบำเพ็ญอัปนาโกศล ๑๐ ประการ

[๖๐] ก็แหละโยคีบุคคลใดแม้จะได้ปฏิบัติอย่างนั้นแล้ว ก็ยังไม่ได้สำเร็จอัปนาฌาน โยคีบุคคลนั้นพึงบำเพ็ญอัปนาโกศล (คือวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปนา) ให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ต่อไป

ในอัปนาโกศลนั้น มีนัยดังนี้ อันโยคีบุคคลจำต้องปรารถนาวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปนาสมาธิ โดยประการ ๑๐ อย่าง คือ

๑. วตถุวิสทกิริยโต	โดยทำวัตถุให้สะอาด
๒. อินทริยสมตตปฏิบัติปาหนโต	โดยทำอินทริยให้ถึงความเสมอกัน
๓. นิमितตกุสลโต	โดยฉลาดในนิमित
๔. จิตตปคฺคหโต	โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก
๕. จิตตนิคฺคหโต	โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๖. จิตตสมบุหฺสโต	โดยพยุจจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริง
๗. จิตตอชฺฌเปกฺขโต	โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย
๘. อสมานิตปฺคฺคลปวิชฺชนโต	โดยเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ
๙. สมานิตปฺคฺคลเสวนโต	โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ และ
๑๐. ตทธิมุตฺตโต	โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

อธิบายอัปนาโกศล ๑๐ ประการ

๑. โดยทำวัตถุให้สะอาด

[๖๑] ในอัปนาโกศล ๑๐ ประการนั้น การทำวัตถุทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกให้มีความสะอาด ชื่อว่า **ทำวัตถุให้สะอาด** อธิบายว่า กาลใด โยคีบุคคลมีผม, เล็บ และขนทั้งหลายขึ้นมา หรือมีร่างกายถูกเหงือโคลจับเปื้อนเปรอะ กาลนั้นชื่อว่า มีวัตถุภายในไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์ แลหากาลใด โยคีบุคคลมีจิวรเก่า สกปรก และเหม็นสาบ หรือมีเสนาสนะรกรุงรัง กาลนั้น ชื่อว่า มีวัตถุภายนอกไม่สะอาดไม่บริสุทธิ์

เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุนั้นเป็นภายในและภายนอกที่ไม่สะอาด เช่นนั้น แม้ญาณก็พลอยไม่สะอาดไปด้วย ฉะนั้นเดียวกับแสงแห่งตะเกียงอันเกิดเพราะอาศัยตะเกียง ใส และน้ำมันที่ไม่สะอาด เมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วย ญาณอันไม่สะอาด แม้สังขารย่อมไม่ปรากฏแจ่มชัด ถึงจะเพียรทำกัมมัญฐานไป แม้กัมมัญฐานก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบุลย์อยู่นั่นเอง

แต่เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุนั้นเป็นภายในและภายนอกที่สะอาด แม้ญาณก็พลอยสะอาดบริสุทธิ์ไปด้วย ฉะนั้นเดียวกับแสงแห่งตะเกียงที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตะเกียง ใส และน้ำมันที่สะอาด และเมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วย ญาณอันสะอาด แม้สังขารทั้งหลายก็ย่อมปรากฏแจ่มชัด เมื่อเพียรทำกัมมัญฐานไป แม้กัมมัญฐานก็จะบรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบุลย์โดยแท้

๒. โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน

[๖๒] การทำอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้มีความสม่ำเสมอโดยหน้าที่ ชื่อว่า **ทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน** อธิบายว่า ถ้าเหล่า อินทรีย์คือศรัทธาของ โยคีบุคคลนั้นมีกำลังมาก อินทรีย์ ๔ นอกนี้มีกำลังน้อยแล้วไซ้ เพราะเหตุนั้น อินทรีย์คือวิริยะย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการประคอง อินทรีย์คือสติย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญา่อมไม่สามารถทำหน้าที่คือการเห็นแจ้ง เพราะฉะนั้น ต้องลดสัทอินทรีย์นั้นลง ด้วยการพิจารณาถึงสภาวะธรรมคือภาวะที่เป็นจริงของสัทอินทรีย์นั้น หรือด้วยไม่มนสิการถึงโดยวิธีที่มนสิการถึงแล้วสัทอินทรีย์เกิดมีกำลังมากขึ้น เหละในอธิการนี้ มีเรื่องพระวักกलिเถระ เป็นตัวอย่าง

เรื่องพระวักกलिเถระ

ก็เหล่า ท่านวักกलिเถระนั้น เป็นผู้มิบุญญาธิการอันได้สั่งสมไว้ในสัทธาธิมุต คือ ความเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงเป็นผู้ชวนชวายนอนอันจะได้เห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดายู่อย่างไม่รู้สร้าง แม้พระบรมศาสดาจะได้ทรงโอวาทแล้วทรงประกอบไว้ในกัมมัญฐาน โดยนัยมีอาทิว่า **วักกलि เธอจะต้องการอะไรด้วยอันเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้เล่า วักกलि ผู้ใดแลเห็นธรรม ผู้นั้นจึงชื่อว่าเห็นเรา** ฉะนั้นแล้วก็ตาม

เธอก็มิได้สนใจประกอบพระกัมมัฏฐานนั้น กลับเสียใจ ได้ขึ้นไปยังที่ปากเหวเพื่อทำตนให้ตกลงไป ทันทันนั้น พระบรมศาสดาซึ่งเสด็จประทับนั่งอยู่อย่างปกตินั้นเหียวได้ทรงเปล่งพระรัศมีไปทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ตรัสพระพุทธานิพนธ์คาถาว่า “ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมช เลื่อมใสในพระพุทธานิพนธ์คาถาหวังได้บรรลุสันติบทคือความสุขอันเป็นที่ระงับดับเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย” ฉะนั้นแล้ว ได้ทรงเรียกพระวัคกเถระว่า “มานีเณระ วัคกเถ” ท่านวัคกเถระนั้น อันพระบรมศาสดาได้ทรงประพรมด้วยน้ำพระพุทธานต์อมฤตรสนั้นแล้ว กลับมีความร่าเริงยินดี จึงได้เริ่มลงมือเจริญวิปัสสนา แต่ก็ไม่อาจหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถิได้ เพราะเหตุที่ศรัทธามีกำลังมากเกินไป พระผู้มีพระภาคทรงทราบเช่นนั้น จึงทรงแก้ไขให้ท่านถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์สม่าเสมอกัน ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานประทานให้ แล้วท่านวัคกเถระปฏิบัติวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป โดยนัยที่พระพุทธรองค์ทรงประทานให้ นั้น ก็ได้บรรลุถึงซึ่งพระอรหัตโดยลำดับแห่งอริยมรรคขึ้นไป ฉะนั้นแล^๑

แหละถ้าวิริยอินทรีย์มีกำลังมาก แต่นั้น สัทอินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่คือการตัดสินอารมณ์ได้ อินทรีย์อื่นนอกนี้ก็จะเป็นไม่สามารถทำหน้าที่ที่ต่างกันนอกนี้ได้ เพราะฉะนั้น ต้องลดวิริยอินทรีย์นั้นลง ด้วยการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ คือ ปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขา แม้ในอธิการนี้ ก็ควรแสดงเรื่องพระโสณเถระผู้ละเอียดอ่อนเป็นตัวอย่าง ดังนี้

เรื่องพระโสณเถระ

ก็แหละ ท่านโสณเถระนั้น เรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระบรมศาสดาแล้วไปอยู่ ณ ป่าสี่เสียด ท่านคิดว่า “ร่างกายเราละเอียดอ่อนมาก และเราไม่สามารถจะบรรลุถึงสุขได้โดยง่ายเลย เราจึงควรบำเพ็ญสมณธรรมแม้อย่างที่ทรมาณกายให้ลำบาก” ฉะนั้นแล้ว ได้อธิษฐานเอาอิริยาบถยืนและเดินเพียง ๒ อย่างเท่านั้น พยายามประกอบความเพียรอยู่ แม้ที่ฝ่าเท้าที่ข้อเท้าจะมีเวทนาปรากฏขึ้น ก็ไม่เอาใจใส่ พยายามทำความเพียรอย่างมุ่งมั่น แต่กระนั้น ก็ไม่สามารถจะทำคุณวิเศษให้

๑ เรื่องพระวัคกเถระนี้ อยู่ในฎีกา ยกมาไว้เพื่อให้ให้นักศึกษาได้ความชัดเจน

บังเกิดขึ้นได้ เพราะปรารถนาความเพียรแรงกล้าเกินไป พระบรมศาสดาจึงได้เสด็จไป ณ ที่นั้น ทรงประทานพระพุทธรูปด้วยวิโณวาต คือโอวาทเปรียบด้วยพิณสามสาย ทรงแสดงวิธีปรับวิริยะให้สม่ำเสมอ ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานแล้ว จึงเสด็จกลับยังภูเขาคิชฌกูฏ ฝ่ายพระเถระปรับวิริยะให้สม่ำเสมอ โดยนัยที่ทรงประทานแล้วเจริญวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป ดำรงตนไว้ในพระอรหัตแล้ว ฉะนั้นแล

การอธิบายความสม่ำเสมอในอินทรีย์ที่เหลือ คือ สติ สมาธิและปัญญา ก็พึงทราบเหมือนกันนี้ กล่าวคือ เมื่ออินทรีย์แต่ละประการมีกำลังมาก ก็จงทราบเถิดว่าอินทรีย์นอกนี้ไม่สม่ำเสมอในหน้าที่ของตน ๆ

ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน

ก็แหละ ในอินทรีย์ ๕ นี้ ถ้ากล่าวโดยที่แปลกกันแล้ว ปราชญ์ทั้งหลายย่อมรับรองต้องกันว่า ศรัทธาเสมอกันกับปัญญา และสมาธิเสมอกันกับวิริยะ อธิบายว่า บุคคลผู้มีศรัทธามาก แต่มีปัญญาน้อย ย่อมเป็นคนมีความเลื่อมใสอย่างเซ่อ ๆ คือไม่เลื่อมใสอย่างแน่วแน่ ย่อมเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ใช่เรื่อง บุคคลผู้มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อย ย่อมแหกแนวไปสู่ทางฝ่ายเกราอ้าวอด เป็นผู้มิอันใคร ๆ จะแก้ไขไม่ได้ เหมือนกับโรคที่เกิดขึ้นจากยาเองยากที่จะรักษาให้หายได้ แต่เพราะศรัทธากับปัญญาสม่ำเสมอ บุคคลย่อมเลื่อมใสถูกต้องเรื่องเสมอ

สมาธิกับวิริยะเสมอกัน

ส่วนบุคคลผู้มีสมาธิมากแต่มีวิริยะน้อย ความเกียจคร้านย่อมครอบงำ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายของความเกียจคร้าน บุคคลผู้มีวิริยะมากแต่มีสมาธิน้อย อุทัจจะ ความฟุ้งซ่านย่อมครอบงำ เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายของอุทัจจะ แต่สมาธิที่ประกอบเข้ากับวิริยะแล้วย่อมไม่ได้เพื่อตกไปในความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบเข้ากับสมาธิแล้ว ก็ไม่ได้เพื่อตกไปในอุทัจจะ เพราะฉะนั้น จึงจำต้องทำวิริยะกับสมาธิทั้งสองนั้นให้สม่ำเสมอ เพราะจะสำเร็จอุปปราสมาธิได้ ด้วยวิริยะกับสมาธิทั้งสองสม่ำเสมอ

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกันอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง สำหรับโยคีบุคคลผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้น แม้จะมีศรัทธาชนิดที่มีกำลังมาก ก็สมควร เพราะเมื่อศรัทธามีกำลังมากอย่างนี้ โยคีบุคคลเชื่อมั่นอยู่ มุ่งหมายอยู่ ก็จักได้บรรลุถึงซึ่งอุปนาสมาธิ

แหละในสมาธิกับปัญญานั้น สมาธิมีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้เจริญสมถกัมมัฏฐาน เพราะโยคีผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้นจะบรรลุอุปนาสมาธิได้ก็ด้วยสมาธิที่มีกำลังมากอย่างนี้ ปัญญาที่มีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งการแทงตลอดลักษณะของสังขารธรรม ก็ด้วยปัญญาที่มีกำลังมากนี้ แต่เพราะเหตุที่สมาธิกับปัญญาทั้งสองสมดุลกัน จึงจะสำเร็จอุปนาสมาธินั้นเทียว

สติจำปรารณาในอินทรีย์ทั้ง ๕

ส่วนสตินั้น มีกำลังมากในอินทรีย์ ๕ ทุกประการยิ่งดี เพราะสติย่อมรักษา กุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในอุทัจจะ ด้วยอำนาจแห่งศรัทธา วิริยะและปัญญา อันเป็นปีกฝ่ายแห่งอุทัจจะ และรักษากุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในความเกียจคร้าน ด้วยสมาธิอันเป็นปีกฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้ สติจึงจำปรารณาในอินทรีย์ ๕ ทุกประการ เหมือนเกลือปนจำปรารณาในกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในกิจทั้งปวงจำปรารณาในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละ สตินั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จำปรารณาในกิจทุกอย่าง เพราะเหตุไร ? เพราะจิตมีสติเป็นเครื่องเตือนให้ระลึก และสติมีการอารักขาเป็นอาการปรากฏ การยกจิตและการข่มจิต เว้นจากสติแล้วหาเป็นไปได้ไม่ ฉะนี้

๓. โดยฉลาดในนิमित

[๖๓] ความฉลาดในนิमितนั้น ได้แก่ความฉลาดในการทำนิमितของสมาธิเช่น ปฐวีกสถินเป็นต้นซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นอย่างหนึ่ง ได้แก่ความฉลาดในการภาวนาซึ่งนิमितที่ ทำขึ้นแล้วอย่างหนึ่ง ความฉลาดในนิमितที่ประสงค์เอาในอุปนาโกศลสถานนี้ ได้แก่ความฉลาดในการรักษาซึ่งนิमितที่ได้มาแล้วด้วยการภาวนานั้น

๔. โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก

[๖๔] **ถาม**-ชื่อว่า โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยกนั้น คืออย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตหลุดด้วยเหตุทั้งหลาย เช่น ความมีวิริยะย่อหย่อนมากเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธียกจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนี้สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสูมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพล่งขึ้น เขาใส่หญ้าสดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย มิหนำซ้ำพ่นลมป่นน้ำลายใส่ด้วย โปรยขี้ฝุ่นใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่เล่า เพื่อจะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพล่งขึ้นได้ ? ข้อนั้นไม่ควรจะเป็นไปได้ พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย ฉันทเดียวกันนั้นเทียวแล สมัยใดจิตหลุด สมัยนั้นไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญอุpekขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตหลุดอยู่แล้ว จิตที่หลุดนั้นย่อมยากที่จะช่วยยกขึ้นได้ด้วยสัมโพชฌงค์ธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดจิตหลุด สมัยนั้นเป็นการเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญปิติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตหลุดนั้น ย่อมง่ายที่จะช่วยยกขึ้นด้วยสัมโพชฌงค์ธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสูมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพล่งขึ้น เขาจึงใส่หญ้าแห้งเข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่า

ลมปากใส่ด้วย แต่ไม่โปรยชี้ฝุ่นลงในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่เล่าเพื่อที่จะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพล่งขึ้นได้ ? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้ พระพุทธเจ้าข้า^๑

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะเป็นต้น

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมี ธัมมวิจยะสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไป ดังนี้:-

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะ

ข้อนี้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและที่หาโทษมิได้มีอยู่ ธรรมทั้งหลายชั้นทราวมและชั้นประณีตมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบด้วยของดำและที่มีส่วนเปรียบด้วยของขาวมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้นเหล่านั้น นั้นนับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยะสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่งเพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งธัมมวิจยะสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว^๒

อาหารปัจจัยของวิริยะ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย อารัมภธาตุ นิกมธาตุ และปรักกมธาตุมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในอารัมภธาตุเป็นต้นเหล่านั้น นั้นจัดเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำ

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๒-๑๗๓

๒ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๓

วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว^๑

อาหารปัจจัยของปิติ

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปิตีสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่น มนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นับเป็นอาหารปัจจัยที่เป็นไปเพื่อปิตีสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปิตีสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว^๒

อรรถาธิบายพระบาลี

ในพระบาลีนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:- มนสิการที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการรู้ปรุงแต่ง ซึ่งลักษณะของสภาวะธรรม และลักษณะที่เสมอกันของสังขารธรรม ชื่อว่า มนสิการ โดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้น

มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจที่ทำให้อารมณ์ธาตุเป็นต้นเกิดขึ้น ชื่อว่า มนสิการ โดยชอบ^๓ ในอารมณ์ธาตุเป็นต้น ในธาตุเหล่านั้น ความเพียรขั้นแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารมณ์ธาตุนั้น เพราะออกพ้นไปจากความ เกียจคร้านแล้ว เรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรที่มีกำลังมากกว่านิกกมธาตุนั้น ขึ้นไปอีก เพราะก้าวสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า ปรักกมธาตุ^๔

ແທລະຄຳວ່າ ວຽນທັງຫຼາຍອັນເປັນທີ່ຕັ້ງແຫ່ງປິຕິສັມພອຊຽນຊັງ ເປັນຊື່ຂອງປິຕິ ນັ້ນເອງ ມນສິກາຣທີ່ໃຫ້ປິຕິແມ່ນັ້ນເກີດຂຶ້ນນັ້ນແລ ຊື່ວ່າ ມນສິກາຣໂດຍຂອບ

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๕

๒ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

๓ ได้แก่ชวนจิตตูปบาทที่เกิดขึ้น ด้วยการหยั่งรู้ซึ่งลักษณะของสภาวะนั้น ๆ เป็นต้น แห่งกุศลธรรมเป็นต้น ตามความเป็นจริง คำว่า มนสิการ หมายถึงจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่ขณะขณะเกิด ๗ ขณะนั้น

๔ ในที่นี้ท่านแสดงความเพียรไว้ ๓ ชั้น ชั้นแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ชั้นกลางเรียกว่า นิกกมธาตุ ชั้นสูงเรียกว่า ปรักกมธาตุ ความเพียรเรียกว่า ธาตุ เพราะเป็นสภาพดำรงอยู่โดยสภาวะของตนไม่แปรผัน

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ธัมมวิจยะเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยะสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. การสอบถาม
๒. การทำร่างกายและเครื่องใช้ให้สะอาด
๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุลกัน
๔. การหลีกเลี่ยงคนมีปัญญาทราม
๕. การสมาคมกับคนมีปัญญาดี
๖. การพิจารณาธรรมที่ต้องสอดส่องด้วยญาณอันลึกซึ้ง และ
๗. การน้อมจิตไปในธัมมวิจยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้วิริยะเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้วิริยะสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. การพิจารณาเห็นภัยมีทุกขีในอบายเป็นต้น
๒. การเห็นอนิสงส์ของการบรรลुकุณวิเศษ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระอันเนื่องด้วยความเพียร
๓. การพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า เราจะต้องดำเนินไปตามทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกทั้งหลายดำเนินไปแล้ว แลละทางนั้นคนเกียจคร้านไม่สามารถจะดำเนินไปได้
๔. การเคารพในข้าวสุก ด้วยทำให้ทายกผู้บริจาคทั้งหลายเป็นผู้ได้ผลมาก
๕. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอย่างนี้ว่า พระบรมศาสดาของเราตรัสสรรเสริญคุณของคนปรารถนาความเพียร และพระองค์ทรงมีคำสอนอันใคร ๆ จะละเมิดมิได้ พระองค์ทรงมีพระอุปการะมากแก่เรา ทรงเป็นผู้อันเราบูชาอยู่และจะบูชาต่อไปด้วยปฏิบัติบูชา มิใช่ด้วยอามิสบูชาประการอื่น
๖. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่แห่งมรตคอย่างนี้ว่า มรตคอันยิ่งใหญ่ คือ พระสัทธรรม เป็นสิ่งอันเราจะต้องรับไว้ และมรตคอันยิ่งใหญ่ นั้น คนเกียจคร้านไม่

สามารถจะรับไว้ได้

๗. การบรรเทาถีนะและมีทชะด้วยการมนสิการถึงอาโลกสัญญาการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง
๘. การหลีกเว้นคนเกียจคร้าน
๙. การสมาคมกับคนปรารภความเพียร
๑๐. การพิจารณาถึงอานุภาพของความเพียรชอบ ๔ ประการ และ
๑๑. การน้อมจิตไปในวิริยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้ปิตเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปิตสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระอริยสงฆ์
๔. สीलานุสสติ ระลึกถึงศีลที่บริสุทธิ์ของตน
๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาคทานที่ตนบริจาคแล้ว
๖. ทเวदानุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นทเวดา
๗. อุปลมานุสสติ ระลึกถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง
๘. การหลีกเว้นคนที่มีเจหยาบกระด้าง
๙. การสมาคมกับคนที่รักใคร่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น
๑๐. การพิจารณาถึงพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส และ
๑๑. การน้อมจิตไปในปิตินั้น

เมื่อโยคีบุคคลยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น

โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยก ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

[๖๕] **ถาม**-ชื่อว่า โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้น มีจิตฟุ้งซ่านด้วยเหตุทั้งหลาย มีการปรารภ ความเพียรเคร่งเครียดเกินไปเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธีข่มจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุต-ติกายมหาวารวรรค ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้หมด เขาใส่หญ้าแห้ง เข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่าลมปากใส่ด้วย และไม่ได้โปรยขี้ฝุ่นใส่ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะทำกองไฟใหญ่นั้นให้ดับมอดลง ? ข้อนั้น ไม่ควรที่จะเป็นไปได้ พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย ฉันทเดียวกันนั้นเทียวแล สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น ไม่ใช่กาล เพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปิติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่าน อยู่แล้ว จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมยากที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงค์ธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดแล จิตย่อมฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลเพื่อเจริญ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญอุปกขา-สัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมง่ายที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงค์ธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้หมด เขาใส่หญ้า สดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย ฟนลมบนน้ำลายใส่ด้วย

และไปรษย์ผู้เฒ่าใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะยังไฟกองใหญ่นั้นให้ดับมอดลง ? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้ พระพุทธเจ้าข้า^๑

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิเป็นต้น

แม้ในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไปดังนี้:-

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิ

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ดังนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ความสงบกาย จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิตมีอยู่ การหมั่นมณสิการโดยชอบในปัสสัทธิทั้งสองนั้น นี้ นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไป เพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว^๒

อาหารปัจจัยของสมาธิ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาอาหารปัจจัยของสมาธิไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย สมณินิมิต นิमितคือความสงบ อัปยัคคินิมิต นิमितคือ ความไม่ฟุ้งซ่านมีอยู่ การหมั่นมณสิการโดยชอบในนิमितทั้งสองนั้น นี้ นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว^๒

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๓

๒ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

อาหารปัจจัยของอุเบกขา

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งของอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่น
มนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นี้ นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไป เพื่อทำ
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง
เพื่อความปลอดุญ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่
เกิดขึ้นแล้ว^๑

อรรถาธิบายพระบาลี

ในพระบาลีนี้มีอรรถาธิบายดังนี้ ธรรมทั้ง ๓ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา
เคยเกิดขึ้นแก่โยคีบุคคลแล้วโดยอาการอย่างใด มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจกำหนด
เอาอาการนั้นแล้วทำให้ธรรมทั้ง ๓ นั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ แม้นในบท
พระบาลีทั้ง ๓ พากย์นั้น

คำว่า **สมถนิมิต** นี้ เป็นชื่อของสมถะนั้นเอง และคำว่า อัပ္พัคคณิมิต ก็เป็น
ชื่อของสมถะนั้นเหมือนกัน โดยมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ฉะนั้นแล

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ปัสสัทธิเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
เกิดขึ้น คือ

๑. การบริโภคอาหารอันประณีต
๒. การได้รับอากาศสบาย
๓. การใช้อิริยาบถที่สบาย
๔. การประกอบกิจแต่พอดีอย่างสม่ำเสมอ
๕. การหลีกเลี่ยงคนที่มีกายกระวนกระวาย

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

- ๖. การสมาคมกับคนผู้มีกายสงบ และ
- ๗. การน้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้สมาธิเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ

- ๑. ร่างกายและเครื่องใช้สะอาด
- ๒. ความฉลาดในนิमितกัมมัฏฐาน
- ๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุล
- ๔. การข่มจิตในสมัย
- ๕. การยกจิตในสมัย
- ๖. การพยุ่งจิตที่เบื่อนำยให้รำเริงด้วยอำนาจความเชื่อและความสลัดใจ
- ๗. การวางเฉยต่อจิตที่เป็นไปโดยชอบแล้ว
- ๘. การหลีกเลี่ยงคนผู้ไม่มีสมาธิ
- ๙. การสมาคมกับคนผู้มีสมาธิ
- ๑๐. การพิจารณาเฉพาะฌานและวิโมกข์ และ
- ๑๑. การน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ธรรม ๕ ที่เป็นเหตุให้อุเบกขาเกิด

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ

- ๑. ความเป็นกลาง ๑ ในสัตว์บัญญัติ
- ๒. ความเป็นกลาง ๑ ในสังขารทั้งหลาย
- ๓. การหลีกเลี่ยงคนผู้มีความสาละวณในสัตว์และสังขาร
- ๔. การสมาคมกับคนเป็นกลาง ๑ ในสัตว์และสังขาร และ
- ๕. การน้อมจิตไปในอุเบกขานั้น

โยคีบุคคลเมื่อยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นอยู่ ด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า เจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ฉะนั้น

โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ด้วยประการฉะนี้

๖. โดยพยุงจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริง

[๖๖] **ถาม**-ชื่อว่า โยคีบุคคลยอมพยุงจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริงนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตไม่เบิกบาน เพราะการชวนชวายนในปัญญาย่อหย่อน หรือเพราะไม่ได้รับความสงบสุข กาลนั้น ย่อมพยุงจิตนั้นให้สลดสังเวช ด้วยการพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการ สังเวควัตถุ ๘ ประการนั้น ได้แก่ ชาติ ชรา พยาธิและมรณะเป็น ๔ ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๕ ทุกข์มีวิภูฏะเป็นมูลรากในอดีตเป็นที่ ๖ ทุกข์มีวิภูฏะเป็นมูลรากในอนาคตเป็นที่ ๗ ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลรากในปัจจุบันเป็นที่ ๘ และโยคีบุคคลยอมพยุงจิตนั้นให้เกิดความเลื่อมใส ด้วยการระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม และคุณพระสงฆ์อีกสถานหนึ่งด้วย

โยคีบุคคลยอมพยุงจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริง ด้วยประการฉะนี้

๗. โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย

ถาม- โยคีบุคคลยอมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉยนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติอยู่อย่างนี้ จิตของเธอยอมไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเข้มขึ้นเบิกบาน เป็นไปโดยสม่าเสมอในอารมณ์ ดำเนินสู่วิถีแห่งสมถภาวนา กาลนั้น โยคีบุคคลยอมไม่ชวนชวายนในอันที่จะยกและข่มจิตและในอันที่จะพยุงจิตให้รำเริงเหมือนนายสารถีชัรบรมา ไม่ชวนชวายนในม้าทั้งหลายที่วิ่งลากรถไปอย่างสม่าเสมอกัน ฉะนั้น

โยคีบุคคลยอมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย ด้วยประการฉะนี้

๘. โดยหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ

การหลีกเลี่ยงอย่างห่างไกล ซึ่งบุคคลทั้งหลายจำพวกที่ไม่เคยก้าวขึ้นสู่เนกขัมมปฏิบัติ คือไม่เคยปฏิบัติปฏิบัติที่ให้ออกจากกาม มัวแต่วิ่งวุ่นอยู่ในกิจการเป็นอันมาก มีใจฟุ้งเพื่อไปในกิจการนั้น ๆ ชื่อว่า หลีกเว้นคนผู้ไม่มีสมาธิ

๙. โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

การเข้าไปคบหาสมาคมกับบุคคลทั้งหลาย จำพวกที่ปฏิบัติเนกขัมมปฏิบัติภา
ได้สำเร็จสมาธิโดยกาลอันควรตลอดกาล ชื่อว่า สมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

๑๐. โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ความน้อมจิตไปในอันที่จะทำสมาธิให้บังเกิดขึ้น คือความหนักในสมาธิ ความ
น้อมไปในสมาธิ ความโน้มไปในสมาธิ ความทุ่มเทไปในสมาธิ ชื่อว่า น้อมจิตไปใน
สมาธินั้น โยคีบุคคลพึงทำอัปนาโกศลให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ ด้วยประการดังนี้

อย่าทอดทิ้งความเพียร

[๖๗] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำอัปนาโกศลนี้ให้บริบูรณ์ในปฏิภาคนิมิต
ที่ได้แล้ว โดยอาการอย่างนี้ อัปนาสมาธิก็จะบังเกิดขึ้นแน่นอน แต่เมื่อได้ปฏิบัติ
อย่างนี้ ถ้าอัปนาสมาธินั้นยังไม่บังเกิดขึ้น แม้ถึงเช่นนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิตก็อย่า
ได้ทอดทิ้งความเพียรเสีย จงพยายามให้หนักยิ่งขึ้น เพราะเมื่อลูกผู้ชายทอดทิ้งความ
เพียรชอบเสียแล้ว จะพึงได้บรรลुकุณวิเศษแม้แต่นิดหนอยนั้น ชื่อนี้ไม่ใช่ฐานะ
ที่จะมีได้เลย

ประคองจิตให้จดจ่อในปฏิภาคนิมิต

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิต พึงคอยใคร่ครวญพิจารณาซึ่งพฤติกรรม
ที่เป็นไปของจิต พยายามปรับปรุงวิริยะกับสมาธิให้มีหน้าที่สมดุลกันอยู่เสมอ ๆ
พึงคอยยกจิตที่ตกไปสู่ความหุดหู่แม้เพียงเล็กน้อยขึ้นไว้ ป้องกันจิตที่เคร่งเครียดเกินไป
ประคองจิตให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอสมดุลกันให้จงได้

พฤติกรรมที่เป็นไปในละอองดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมลงมุม ในเรือและใน
ขวดน้ำมัน ของสัตว์ทั้งหลายมีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งท่านพรณนาไว้ด้วยดีแล้วใน
อรรถกถา ฉันทโต โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภวานาจิตจากภาวะที่หุดหู่และ
ภาวะที่ฟุ้งซ่านโดยสิ้นเชิง แล้วประคองภวานาจิตให้ป้ายหน้าจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิต
ฉันทนั้น

เปรียบด้วยพฤติการณ์แมลงผึ้งกับละอองดอกไม้

[๖๘] ในคำอุปมาอุปไมยนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

เปรียบเสมือนดังแมลงผึ้งตัวไม่ฉลาด ครั้นรู้ว่าต้นไม้นั้นมีดอกบานแล้ว ก็รีบบินไปด้วยความเร็วอย่างมาก จึงบินเลยต้นไม้นั้นไปเสีย เมื่อบินวกกลับมาอีก กว่าจะมาถึงก็ต่อเมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยไปเสียแล้ว แมลงผึ้งที่ไม่ฉลาดอีกตัวหนึ่ง บินไปด้วยความเร็วอย่างน้อยมาก เมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยแล้วจึงบินไปถึง ส่วนแมลงผึ้งตัวที่ฉลาดบินไปด้วยความเร็วอย่างพอดี จึงบินไปถึงป่าดอกไม้อย่างสบาย พาเอาละอองดอกไม้พอแก่ความต้องการมาปรุงให้เป็นน้ำหวาน แล้วยอมได้เสวยรสแห่งน้ำหวาน ฉันท

เปรียบด้วยพฤติการณ์ศิษย์แพทย์ผ่าตัดกับใบบัว

อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนศิษย์ของแพทย์ผ่าตัดทั้งหลายที่กำลังศึกษาการผ่าตัดที่ใบบัวซึ่งอยู่ในถาดน้ำ ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาด จรดมีดลงโดยแรงยอมจะตัดใบบัวขาดเป็นสองเสี่ยง หรือทะลุลงไปใต้น้ำเสีย อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่สามารถแม้เพื่อจะจรดมีดลงที่ใบบัว เพราะเกรงใบบัวจะขาดและเกรงมีดจะทะลุลงไปใต้น้ำ ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด แสดงการจรดมีดลงที่ใบบัวนั้นได้ ด้วยประโยชน์อันพอดี นับว่าเป็นผู้มีศิลปะอันชาวสะอาด ครั้นไปประกอบกรรงานในสถานที่เห็นปานนั้นก็จะได้ลาภร่ำรวยต่อไป ฉันท

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของบุรุษกับไยแมงมุม

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาทรงมีพระราชโองการสั่งว่า ผู้ใดสามารถนำเอาไยแมงมุมมาให้ได้ประมาณสัก ๔ วา เขาจะได้รับรางวัล ๔ พันกหาปณะ ฉะนั้น บุรุษผู้ไม่ฉลาดคนหนึ่ง รีบสาวเอาไยแมงมุมมาโดยเร็ว เลยทำให้ไยแมงมุมขาดกระต่อนกระแท่นไปหมด อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่กล้าแม้ที่จะจับต้องไยแมงมุมด้วยมือ เพราะเกรงมันจะขาด ส่วนบุรุษคนที่ฉลาด ค่อย ๆ เอาไยแมงมุมพันเข้าที่ท่อนไม้ด้วยประโยชน์อันสม่าเสมอตั้งแต่ปลายสุด แล้วนำมาถวายเป็นได้ เขาย่อมได้รับพระราชทานรางวัล ฉันท

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของนายท้ายเรือกับเรือ

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนนายท้ายเรือผู้ไม่ฉลาด ในเวลาลมแรงจัด กางใบเสียจนเต็มใบ เขาย่อมพาเรือแล่นไปผิดที่หมาย นายท้ายเรืออีกคนหนึ่ง ซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ในเวลาลมอ่อน ลดใบลงเสีย เขาย่อมทำเรือให้หยุดอยู่ ณ ที่ตรงนั่นเอง ส่วนนายท้ายเรือผู้ฉลาด ในเวลาลมอ่อน ก็กางใบให้เต็มใบ ในเวลาลมแรง ก็กางเพียงครึ่งใบ เขาย่อมไปถึงสถานที่ซึ่งตนปรารถนาโดยความสวัสดิ จันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของศิษย์กับขวดน้ำมัน

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่ออาจารย์ของศิษย์ทั้งหลายประกาศว่า ผู้ใดสามารถกรอกน้ำมันให้เต็มขวดได้โดยไม่ให้หกทิ้ง แล้วจะได้รับรางวัล ฉะนั้น ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดแต่โลภอยากได้รางวัล จึงรีบกรอกน้ำมันโดยเร็ว เลยทำให้น้ำมันหกทิ้งไป อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ย่อมไม่กล้าแม้เพื่อจะกรอกน้ำมันใส่ขวด เพราะเกรงน้ำมันจะหกทิ้งเสีย ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด ค่อย ๆ กรอกน้ำมันใส่ขวดด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ โดยไม่หกเลย เขาย่อมได้รางวัล จันใด

พฤติการณ์ของภิกษุผู้เป็นอุปไมย

ฉันเดียวกันนั้นแหละ ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างเคร่งเครียดทีเดียว ด้วยหัวใจว่า เราจักบรรลุถึงซึ่งอัปนาสมาธิโดยเร็ว นั่นเทียว จิตของเธอจะตกไปในความฟุ้งซ่านเสีย เพราะเหตุที่ปรารถนาความเพียรเคร่งเครียดเกินไป เธอไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งอัปนาสมาธิได้ อีกรูปหนึ่งมองเห็นโทษในความเป็นผู้มีความเพียรเคร่งเครียดเกินไป จึงได้ทอดทิ้งความเพียรเสีย ด้วยทอดธุระว่า บัดนี้เราจะธุระอะไรกับอัปนาสมาธิ แต่นั่น จิตของเธอก็จะตกไปในความเกียจคร้านเสีย เพราะเหตุที่มีความเพียรย่อหย่อน แม้ภิกษุนั้นก็ไม่สามารถเพื่อจะบรรลุถึงซึ่งอัปนาสมาธิเช่นกัน ส่วนภิกษุใดพยายามปลดเปลื้องภาวณาจิตที่หุดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจากภาวะที่หุดหู่ ปลดเปลื้องภาวณาจิตที่ฟุ้งซ่าน จากภาวะที่ฟุ้งซ่าน แล้วระคองให้ภาวณาจิตเป็นไปเฉพาะต่อปฏิภาคนิมิตด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ (คือไม่ให้เคร่งเครียดเกินไปและไม่ให้หย่อนยานเกินไป) ภิกษุนั้นย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งอัปนาสมาธิอย่างแน่นอน อันโยคีบุคคลพึงปฏิบัติให้เป็นเช่นนั้น นั่นเทียว

ข้าพเจ้าหมายเอาอรรถาธิบายอันนี้ จึงกล่าวประพันธ์คาถาไว้ ซึ่งมีใจความว่า:-

**พฤติกรรมที่เป็นไป ในละอองดอกไม้ ในใบบัว ในใบ
แมงมุม ในเรือและในขวดน้ำมัน ของบุคคลทั้งหลาย
มีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งทำนพรรณนาไว้ด้วยดีแล้วในอรรถกถา
ฉนฺได โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภวานาจิตจาก
ภาวะที่หุดหู่ และภาวะที่ฟุ้งซ่าน โดยสิ้นเชิง แล้วประคอง
ภวานาจิตให้บ้ายหน้าเฉพาะจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิต ฉนฺนั
ฉนฺนี้แล**

อธิบายการบรรลุปฐมฌาน

[๖๙] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลประคองภวานาจิตให้บ้ายหน้าเฉพาะจดจ่อใน
ปฏิภาคนิมิตอยู่ด้วยอาการอย่างนั้นนั้น **มโนทวารวิชชฉนฺจิต** ทำปฐวีกถินอันปรากฏ
อยู่ด้วยอำนาจภวานาว่า **ปฐวี-ปฐวี** นั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิต
เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **อัปปนาสมาธิจักสำเร็จเดี๋ยวนี้แล้ว** ถัดจากนั้น ฉนฺจิตแล่น
ไปในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง ในฉนฺจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น
ดวงหนึ่งในขณะสุดท้ายจัดเป็น**รูปาวจรกุศลจิต** (อัปปนาจิต) อีก ๓ หรือ ๔ ดวง
ที่เหลือข้างต้นคงเป็น **กามาวจรกุศลจิต**

อัปปนาฉนฺจิต

จิตเหล่าใดซึ่งมี **วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา** (จิตเตกัคคตา) มีกำลัง
มากกว่าจิตปกติ จิตเหล่านั้นเรียกว่า **บริกรรม** บ้าง เพราะเหตุปรุงแต่งอัปปนา เรียกว่า
อุปจาระ บ้าง เพราะเหตุอยู่ใกล้หรือเฉียดไปใกล้อัปปนา เหมือนกับสถานที่ซึ่งอยู่
ใกล้หมู่บ้านและใกล้นครเป็นต้น เขาเรียกกันว่า อุปจาระแห่งบ้านและอุปจาระแห่ง
นคร ฉนฺนั้น และเรียกว่า **อนุโลม** บ้าง เพราะเหตุสมควรแก่อัปปนา ตั้งแต่ใน
ตอนก่อนแต่นี้และตอนหลังแห่งบริกรรมทั้งหลายมา แหละในกามาวจรฉนฺจิตนั้น
ดวงใดซึ่งเกิดภายหลังเขาทั้งหมด กามาวจรฉนฺจิตดวงนั้น (ดวงที่ ๓ หรือที่ ๔)
เรียกว่า **โคตรภู** บ้าง เพราะเหตุทำลายกามโคตร และทำให้มหัคคตโคตรเกิดขึ้น

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดเอาไว้แล้ว ในอัปปนาชวนวิถิจิต ๕ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ เรียกว่า **บริกรรม** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๔ เรียกว่า **โคตรภู** อีกนัยหนึ่ง ดวงที่ ๑ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เรียกว่า **อัปปนา**

จริงอยู่ ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น ย่อมสำเร็จเป็น **อัปปนาจิต** แลละชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นเล่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งโยคีบุคคลผู้มีปัญญาไวและมีปัญญาช้า (คนมีปัญญาไว ชวนจิตมีเพียง ๔ ขณะ ส่วนคนมีปัญญาช้ามีถึง ๕ ขณะ) หลังจากชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นไป ชวนจิตก็ตกภวังค์จึงเป็นวาระของภวังคจิตต่อไป

ท่านโคทัตตเถระค้ำ

ก็แลละ ท่านโคทัตตเถระผู้ชำนาญอภิธรรมกล่าวแย้งไว้ว่า ธรรมที่เกิดขึ้นหลัง ๆ ย่อมมีกำลังมาก เพราะเหตุได้อาเสวนปัจจัย เพราะฉะนั้น อัปปนาจิตจึงมีได้ในขณะดวงที่ ๖ บ้าง ดวงที่ ๗ บ้าง เพราะท่านอ้างสูตรนี้ว่า **ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลาณํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺเจยน ปจฺจโย**^๑ ความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนหลัง ๆ ด้วยอาเสวนปัจจัย

ท่านอรรถกถาจารย์รับรอง

คำคัดค้านของท่านโคทัตตเถระนั้น ท่านอรรถกถาจารย์ปฏิเสธว่า นั้นเป็นเพียงสักว่าอัตโนมัตติ แล้วได้แสดงรับรองไว้ว่า ก็อัปปนาจิตนั้นย่อมมีได้ในขณะชวนจิตที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นถูกแล้ว ภายหลังจากนั้น ชวนจิตย่อมนับว่าตกภวังค์ไปแล้ว เพราะอยู่ใกล้ต่อภวังค์มาก

คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้น อันใคร ๆ ไม่กล้าเพื่อที่จะคัดค้านได้เลย เพราะท่านได้แสดงไว้อย่างรอบคอบแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้วิ่งตรงไปยังแหวนอันชั้นโดยเร็ว

๑ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

แม้ประสงค์จะยั้งตัวไว้ ก็ไม่สามารถเพื่อจะยั้งเท้าที่ขอบเขย้งตัวไว้ได้ ย่อมจะตกไปใน
 เหวเลยทีเดียว ฉันทใด ชวนจิตก็ไม่อาจที่จะเป็นอัปนาได้ ในชวนจิตดวงที่ ๖
 หรือดวงที่ ๗ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้ต่อภวังค์ ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น นักศึกษา
 ฟังเข้าใจเถิดว่า อัปนาจิตย่อมมีในชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ นั้นถูกต้องแล้ว

อัปนาเกิดชั่วขณะจิตเดียว

ก็แหละ อัปนานั้นเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น อธิบายว่า ใน ๗ ฐานะ
 ย่อมไม่มีขีดขึ้นกาลเวลา คือ ขณะอัปนาจิตเกิดที่แรก ๑ ขณะโลกียอภิญา
 ทั้งหลาย ๑ ขณะมรรคทั้งสี่ ๑ ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ๑ ขณะภวังคฌานใน
 รูปภพและอรุภพ ๑ ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจฉัยแก่นิโรธ-
 สมบัติ ๑ ขณะผลสมบัติของท่านผู้ออกจากนิโรธ ๑

ในฐานะทั้ง ๗ นั้น ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ย่อมไม่มีเกินกว่า ๓ ขณะจิต
 ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจฉัยแก่นิโรธสมบัติ ย่อมไม่เกิน ๒ ขณะจิต
 ปริมาณมากน้อยของภวังคฌานในรูปภพและอรุภพไม่มี ในฐานะที่เหลือ ๔ ฐานะ
 มีเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

ฉะนั้น อัปนาจิตจึงเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่นั้นก็ตกภวังค์ ครั้นแล้ว
 อาวชชวนจิตตัดภวังค์เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาฌาน แต่นั้นชวนจิตก็ทำหน้าที่พิจารณา
 ฌานต่อไป

อธิบายการบรรลุปฐมฌาน

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวีธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้น
 บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตกมีวิจารณ์มีปิติและสุขอันเกิดแต่ความสงบ เพราะสงบ
 แล้วแน่นอน จากกามทั้งหลาย เพราะสงบแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

ปฐมฌานอันมีปฐวีกถินเป็นอารมณ์ ซึ่งละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มี
 ความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว
 ด้วยประการฉะนี้

อธิบายองค์สำหรับละของปฐมฌาน

ในคำพระบาลีอันแสดงถึงองค์สำหรับละของฌานนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

อธิบายเพราะสังัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย

[๗๐] คำว่า **เพราะสังัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** ได้แก่ เพราะพรากแล้ว เว้นแล้ว หลีกออกแล้ว จากกามทั้งหลาย ส่วน **เอว** อักษรในบทว่า **วิวิจฺเจว** นี้ นั้น มีความหมายว่าเป็นการแน่นอน และเพราะเหตุที่ **เอว** อักษรมีความหมายว่าเป็นการแน่นอน ฉะนั้น **เอว** อักษรจึงประกาศถึงภาวะที่ปฐมฌานนั้นเป็นปฏิบัติแก่กามทั้งหลาย แม้ที่ไม่มีปรากฏอยู่ในขณะที่เข้าอยู่ในปฐมฌานนั้นด้วย และประกาศถึงการได้บรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสลักกามได้อย่างแน่นอนด้วย

ถาม-ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ-อธิบายว่า เมื่อ **เอว** อักษรทำความแน่นอนให้ในคำว่า เพราะสังัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย อย่างนี้ ปฐมฌานย่อมปรากฏชัด จริงทีเดียว กามทั้งหลายย่อมเป็นปฏิบัติแก่ฌาน เมื่อกามเหล่าใดมีอยู่ ฌานนี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เหมือนเมื่อความมืดมีอยู่แสงสว่างแห่งตะเกียงก็ชื่อว่ายังไม่เกิดขึ้น และการบรรลุถึงฌานนั้นจะมีได้ ก็ด้วยการละเสียได้ซึ่งกามเหล่านั้นอย่างแน่นอน เปรียบเหมือนการไปถึงฝั่งโน้นได้ก็ด้วยการละซึ่งฝั่งนี้เสีย เพราะฉะนั้น **เอว** อักษรจึงชื่อว่า ทำความแน่นอน ฉะนั้น

เอว อักษรประกอบในสองบท

จะพึงมีคำถามขึ้นในเรื่อง **เอว** อักษรนั้นว่า ก็แหละ ทำไม **เอว** อักษรนี้ ท่านจึงแสดงไว้ในบทต้นบทเดียว ไม่แสดงไว้ในบทหลัง หรือว่า โยคีบุคคลนั้นแม้ไม่สังัดแล้ว จากอกุศลธรรมทั้งหลาย ก็พึงบรรลุฌานได้อยู่ ?

ขอวิสันนาว่า ก็แหละ การที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง **เอว** อักษรไว้ในบทต้นนั้น ท่านเข้าใจอย่างนั้นหาถูกไม่ เพราะพระพุทธรองค์ทรงแสดง **เอว** อักษรไว้ในบทต้นนั้น ก็โดยที่ฌานเป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามนั้นต่างหาก

จริงอยู่ ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลายแน่นอน เพราะเป็นปฏิปทาเครื่องก้าวล่วงซึ่งกามธาตุด้วย เพราะเป็นปฏิบัติต่อกามราคะด้วย สมกับที่ทรงแสดงไว้ว่าเนกขัมมะ คือฌานนี้นั้น เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลาย^๑

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ในบทหลังก็ต้องยกเอา เอว อักษรมาแสดงประกอบไว้ด้วยเหมือนอย่างที่ท่านยกมาแสดงประกอบไว้ในคำนี้ว่า **อิเธ ภิกขเว สมโณ, อิธ ทูติโย สมโณ**^๒ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีในศาสนาที่เท่านี้ สมณะที่ ๒ ก็มีในศาสนาที่เท่านี้ ทั้งนี้ เพราะว่าใคร ๆ ก็ตาม ที่ยังไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือนิเวรณณ์แม้ข้ออื่น ๆ จากกามฉันทะแล้ว ก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุดังซึ่งฌานได้เลย เพราะเหตุนี้ เอว อักษรนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นประกอบไว้ในบททั้งสองว่า **วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจเจว อกุลเลหิ ธมฺเมหิ** ฉะนี้

อธิบาย วิวิจ - สงัดแล้ว

อนึ่ง ด้วยคำว่า **วิวิจ** ที่แปลว่าสงัดแล้วนี้ อันเป็นคำร่วมกันในทั้งสองบท ย่อมสงเคราะห์เอาวิเวกคือความสงัดหมดทุกอย่าง คือ วิเวก ๕ มีตทังควิเวก เป็นต้น^๓ และวิเวก ๓ มีกายวิเวก เป็นต้น^๔ ก็จริง แต่กระนั้น ณ ที่นี้ นักศึกษาพึงเข้าใจว่า หมายถึงเพียงวิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ความสงัดกาย ๑ จิตตวิเวก ความสงัดใจ ๑ วิกขัมภนวิเวก ความสงัดเพราะข่มกิเลสไว้ ๑

กาม หมายเอาวัตถุกามและกิเลสกาม

ก็แหละ ด้วยบทว่า **กามเมหิ** ที่แปลว่า จากกามทั้งหลายนี้ วัตถุกามเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทศโดยนัยมีอาทิว่า วัตถุกามทั้งหลายเป็นไฉน ? วัตถุกามทั้งหลาย คือ รูปทั้งหลายอันเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ... และกิเลสกามเหล่าใด ที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทศนั้นแหละ และในคำภีร์ฌานวิภังค์

๑ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔

๒ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

๓ วิเวก ๕ คือ ตทังควิเวก ๑ วิกขัมภนวิเวก ๑ สมุจเจทวิเวก ๑ ปฏิบัติสัททวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑

๔ วิเวก ๓ คือ จิตตวิเวก ๑ กายวิเวก ๑ อุปธิวิเวก ๑

โดยนัยอย่างนี้ว่า ฉันทะ ความพอใจ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม ฉันทราคะ ความกำหนัดด้วยความพอใจ ชื่อว่ากาม สังkepปะ ความดำริ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม สังkepปราคะ ความกำหนัดด้วยความดำริ ชื่อว่ากาม อกุลศลธรรมเหล่านี้ เรียกว่ากาม

นักศึกษาพึงเข้าใจ ท่านสงเคราะห์เอาวัตถุกามและกิเลสกามเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้

วิเวก ๒ อย่าง

แหละเมื่อสงเคราะห์เอากามทั้ง ๒ อย่างเช่นนี้ คำว่า **สังัดแล้วแน่นอนจาก กามทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สังัดแล้วแน่นอนจากวัตถุกามทั้งหลายแต่ อย่างเดียว หาได้หมายเอาว่า สังัดแล้วแน่นอนจากกิเลสกามทั้งหลายไม่ และด้วย ความสังัดจากวัตถุกามนั้นเป็นอันท่านแสดงถึง **กายวิเวก** คือความสังัดกาย คำว่า **สังัดแล้วแน่นอนจากอกุลศลธรรมทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สังัดแล้วแน่นอน จากกิเลสทั้งหลายหรือจากอกุลศลธรรมทั้งปวง และด้วยความสังัดจากกิเลสกามนั้น เป็นอันท่านแสดงถึง **จิตตวิเวก** คือความสังัดจิต

อธิบายวิเวก ๒ อย่าง

ก็แหละ ในวิเวกทั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** เป็นอันท่านประกาศถึงความสละซึ่ง กามสุข เพราะคำว่าสังัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นเอง **ด้วยบทที่ ๒** เป็นอันท่าน ประกาศถึงการถือเอาซึ่ง **เนกขัมมสุข** สุขเพราะออกจากกาม เพราะคำว่าสังัดจาก กิเลสกามทั้งหลายนั่นเอง อนึ่ง ในบททั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการ ประทานซึ่งวัตถุแห่งสังกิเลส **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการประทานซึ่งตัว สังกิเลสมีต้นหาเป็นต้น เพราะคำว่าสังัดจากวัตถุกามและกิเลสกามนั่นเอง อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความโลเล **ด้วยบทที่ ๒** ท่าน ประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความเป็นพาล อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงความ บริสุทธิ์แห่งประโยชน์คือกรกระทำ **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการชำระอัชฌาสัยให้ บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้

บรรดากามที่ท่านกล่าวไว้ในบทว่า **กาเมหิ** นี้ ในฝ่ายวัตถุกาม มีนัยเพียงเท่านั้นก่อน

อธิบายกิเลสสาม

ส่วนในฝ่ายกิเลสสามนั้น กามฉันทะซึ่งมีประเภทเป็นอันมาก เช่น ฉันทะ และราคะ เป็นต้นนั้นเที่ยว ท่านประสงค์เอาว่า **กาม** แหะละกามนั้น แม้ถึงจะนับเนื่อง อยู่ในอกุศลธรรมแล้วก็ตาม แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแยกไว้ต่างหากโดยความเป็นปฏิบัติแก้แค้น ดังในคัมภีร์มานวิภังค์โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น กามเป็นไฉน ? ฉันทะชื่อว่ากาม

อีกประการหนึ่ง **ในบทต้น** ท่านแสดงกามไว้โดยความเป็นกิเลสสาม **ในบทที่ ๒** ท่านแสดงไว้ด้วยเป็นสภาพที่นับเนื่องอยู่ในอกุศลธรรม แหะเพราะกามนั้นมีประเภทเป็นอันมาก ท่านจึงไม่แสดงเป็นเอกพจน์ว่า **กามโต** จากกาม แต่แสดงเป็นพหูพจน์ว่า **กาเมหิ** จากกามทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิบัติแก้แค้น ๕

แหะถึงแม้ว่าธรรมทั้งหลายอื่น ๆ เช่นทิวฐิฆานะ เป็นต้น มีภาวะเป็นอกุศลมีอยู่ แต่ในคัมภีร์มานวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเฉพาะนิวรรณ์ทั้งหลายเท่านั้น โดยที่ทรงแสดงถึงภาวะที่เป็นปฏิบัติแก้แค้นองค์ฌานทั้งหลายต่อ ๆ ไป โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้นอกุศลธรรมเป็นไฉน ? อกุศลธรรมได้แก่กามฉันทะ...^๑

จริงอยู่ นิวรรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกแห่งองค์ฌาน องค์ฌานทั้งหลายนั้นเล่าก็เป็นปฏิบัติแก้แค้นเหล่านั้น คือเป็นเครื่องกำจัด เป็นเครื่องทำลายนิวรรณ์เหล่านั้น

เป็นความจริงเช่นนั้น ท่านพระมหากัจจายนะแสดงไว้ในคัมภีร์เปฎก^๒ ว่า :-

- ๑. **สมาธิ** เป็นปฏิบัติแก้ **กามฉันทะ**
- ๒. **ปีติ** เป็นปฏิบัติแก้ **พยาบาทะ**
- ๓. **วิตัก** เป็นปฏิบัติแก้ **ถีนมิตตะ**

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒

๒ คัมภีร์ **เปฎก** นี้ เป็นคัมภีร์ที่พรรณนาความย่อของพระไตรปิฎก พระมหากัจจายนะเป็นผู้แสดง ในคราวสังคายนาพระไตรปิฎกที่ประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ที่เรียกว่า ฉัฐฐสังคีตินันท์ สังคายนาคารย ได้ยกคัมภีร์ขึ้นสู่ พระบาลีด้วย เรียกว่า **เปฎโกปเทส** พิมพ์เป็นเล่มเดียวกันกับคัมภีร์ **เนตติ**

๔. สุข เป็นปฏิบัติแก่ **อุทธัจจะกุกกุจจะ** และ
 ๕. วิจารณ์ เป็นปฏิบัติแก่ **วิจิกิจฉา**

บททั้ง ๒ เป็นเครื่องข่มกิเลสต่างกัน

ด้วยประการฉะนี้ ในบททั้ง ๒ นั้น ด้วยบทว่า **สังต์แล้วแนนอน**จากกามทั้งหลาย นี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความสังต์เพราะข่มซึ่งกามฉันทนิวรรณ์ ด้วยบทว่า **สังต์แล้วแนนอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** นี้ ทรงประสงค์เอาความสังต์เพราะข่มนิวรรณ์ทั้ง ๕ ประการ

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดไว้แล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายดังนี้

ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มกามฉันทนิวรรณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มนิวรรณ์ทั้งหลายที่เหลือ

ในอกุศลมูล ๓ ก็เหมือนกัน คือ ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มโลภะอันมีกามคุณ ๕ ต่างชนิดเป็นอารมณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มโทสะและโมหะอันมีอาณาตวัตถุต่างชนิดเป็นต้นเป็นอารมณ์

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาอกุศลธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทานะ อภิชฌาภคันถะ และกามราคสังโยชน์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทานะ คันถะ และสังโยชน์ข้อที่เหลือ

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มตัณหาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับตัณหานั้น ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มอวิชชาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับอวิชชานั้น

อีกประการหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มอกุศลจิตตูปบาท ๘ ดวง ซึ่งประกอบด้วยโลภะ (โลกมูลจิต ๘ ดวง) ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสังต์เพราะข่มอกุศลจิตตูปบาท ๔ ดวงที่เหลือ (คือโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒)

อรรถาธิบายความในคำว่า **สังต์แล้วแนนอน**จากกามทั้งหลาย **สังต์แล้วแนนอน**จากอกุศลธรรมทั้งหลาย นี้ ยุติเพียงเท่านี้

อธิบาย องค์ประกอบของปฐมฌาน

[๗๑] ก็แหละ ครั้นข้าพเจ้าได้แสดงองค์สำหรับละของปฐมฌานด้วยอรรถาธิบาย เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงองค์ที่ประกอบของปฐมฌานนั้น ข้าพเจ้าจะอรรถาธิบายคำว่า **มีวิตก มีวิตการ** เป็นต้นต่อไป

อธิบายวิตก

ในวิตกและวิจารณ์ ๒ อย่างนั้น ความนึกถึงอารมณ์ ชื่อว่า **วิตก** ได้แก่ความกำหนดเอาอารมณ์ วิตกนี้นั้น มีอันยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันตะล่อมอารมณ์ไว้ ตะล่อมอารมณ์ไว้โดยรอบเป็นกิจ จริงอย่างนั้น เพราะวิตกนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า โยคาวจรบุคคลย่อมทำอารมณ์กัมมัฏฐานให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้แล้วให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้โดยรอบแล้วจะนี้ แลละวิตกนั้นมีอันรังจิตเข้าไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

อธิบายวิจารณ์

การพิจารณา เรียกว่า **วิจารณ์** ได้แก่การไตร่ตรองดูอารมณ์ วิจารณ์นั้น มีอันพิจารณาอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

วิตกหยาบและเกิดก่อนวิจารณ์

ถึงแม้ว่า ในจิตบางดวงคือในปฐมฌานจิตและกามาวจรจิตตูปบาท **วิตก** และ **วิจารณ์** นั้นจะไม่มีแยกกันก็ตาม แต่กระนั้น วิตกก็ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ก่อนด้วยความหมายว่าเป็นสิ่งที่หยาบกว่าวิจารณ์ และเกิดก่อนวิจารณ์ เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆังซึ่งหยาบกว่าเสียงครางแห่งระฆัง และเกิดก่อนเสียงครางนั้น

เปรียบวิตกวิจารณ์เหมือนอาการบินของนกและแมลงภู่

อนึ่ง ในวิตกและวิจารณ์นั้น วิตก ยังมีความไหวอยู่ คือทำให้จิตไหว ๆ ในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรก เปรียบเหมือนการโบกปีกของนกขนาดใหญ่ที่เตรียมจะบินไปในอากาศ และเหมือนการบินมุ่งหน้าไปหาดอกปทุมของแมลงภู่ ซึ่งมีจิตติดพันในกลิ่น

ดอกไม้ ส่วน**วิจารณ์**มีพฤติกรรมสงบ คือมีภาวะไม่ทำจิตใจให้ไหวมาก เปรียบเหมือนการกางปีกของนกที่บินขึ้นไปอยู่บนอากาศแล้ว และเหมือนการเคล้าคลึงอยู่ที่ดอกปทุมของแมลงภูที่บินไปถึงดอกปทุมแล้ว

ส่วนในอรรถกถาทุกนิบาตอังคุตตรนิกาย ท่านแสดงไว้ว่า **วิตก**เป็นไปโดยภาวะที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนนกชนิดใหญ่ เมื่อบินอยู่บนอากาศมันกวักปีกทั้งสองเอาลม แล้วกางปีกไว้เฉยบินไป **วิจารณ์**เป็นไปโดยภาวะที่ตามพิจารณาอารมณ์ เหมือนการบินของนกที่กระดิกปีกทั้งสองเพื่อให้กินลม ฉะนั้นคำของท่านอรรถกถาจารย์นั้นถูกต้อง ในขณะที่วิตกวิจารณ์เป็นไปโดยต่อเนื่องกันในอุچارสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ส่วนความต่างกันของวิตกและวิจารณ์นั้น ย่อมปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌานในปัจจุภินันแล้ว

เปรียบเทียบวิตกวิจารณ์เหมือนคนขัดภาชนะ

อีกประการหนึ่ง เมื่อบุคคลจะขัดภาชนะสัมฤทธิ์ที่สนิมจับ เอามือข้างหนึ่งจับภาชนะไว้อย่างแน่น แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดด้วยแปรงขนสัตว์ที่ชุบน้ำมันปนผง **วิตก**เปรียบเหมือนมือที่จับภาชนะไว้อย่างแน่น **วิจารณ์**เปรียบเหมือนมือที่ขัดภาชนะ

เปรียบเทียบวิตกวิจารณ์เหมือนช่างตีหม้อ

อีกประการหนึ่ง เมื่อช่างหม้อทำหม้อ ใช้เครื่องจักรช่วยหมุนไม้ตีหม้อ **วิตก**เปรียบเหมือนมือที่กุมบีบก้อนดินไว้ **วิจารณ์**เปรียบเหมือนมือที่คอยลูบคลำข้างโน้นข้างนี้

เปรียบเทียบวิตกวิจารณ์เหมือนเหล็กวงเวียน

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลมที่ภาชนะสัมฤทธิ์เป็นต้น **วิตก**ซึ่งยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่ใช้ปักติดไว้ตรงใจกลาง **วิจารณ์**ซึ่งตามพิจารณาอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบ ๆ ข้างนอก

ปฐมฌานมีวิตกมีวิจารณ์

ฌานย่อมเกิดร่วมกับวิตกนี้ด้วย เกิดร่วมกับวิจารณ์นี้ด้วย เปรียบเหมือนต้นไม้เกิดพร้อมทั้งดอกและผล ดังนั้น ท่านจึงเรียกฌานนี้ว่า **มีวิตกมีวิจารณ์** ด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นบุคคลาธิษฐานโดยนัยมีอาทิว่า **ฌานลาภบุคคล เป็นผู้เข้าถึงพร้อมแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้และด้วยวิจารณ์นี้** ฉะนี้ แต่รรถอธิบายแม่ในวิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอย่างที่อธิบายมาแล้วนี่นั่นแล

อธิบายเกิดแต่ความสังัด

ในคำว่า **เกิดแต่ความสังัด** นี้ มีรรถอธิบายว่า ความสงบเสียบชื่อว่า **ความสังัด** หมายความว่า การปราศจากนิวรณ์ อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมที่สงบ ชื่อว่า **ธรรมอันสังัด** หมายเอากองธรรมที่ประกอบกับฌานซึ่งสงบจากนิวรณ์ เพราะฉะนั้น ปิติและสุขที่เกิดแต่ความสังัดนั้น หรือที่เกิดในธรรมอันสังัดนั้น ชื่อว่า **วิเวกซ์** แปลว่า เกิดแต่ความสังัดหรือเกิดในธรรมอันสังัด ก็ได้

อธิบายปิติ

[๗๒] ในคำว่า **ปิติและสุข** นี้ มีรรถอธิบายว่า ธรรมชาติใดที่ทำให้เอบอ้มธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปิติ ปิตินั้นมีความเอบอ้มเป็นลักษณะ มีอันทำกายและใจให้เอบอ้มเป็นกิจ หรือมีอันแผ่ซ่านไปในกายและใจเป็นกิจก็ได้ มีอันทำกายและใจให้ฟูขึ้นเป็นอาการปรากฏ

ปิติ ๕ อย่าง

ก็แหละ ปิตินั้น มี ๕ อย่าง คือ:-

๑. **ขุททกาปิติ** ปิติทำให้ขนชูชันเล็กน้อย
๒. **ขณิกาปิติ** ปิติที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ๆ เหมือนฟ้าแลบ
๓. **โอภกัณฑิกาปิติ** ปิติที่กระทบกาย เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๔๐๓

๔. อุพเพงคาปิติ ปิติโลดโผน ทำให้ตัวลอยขึ้นได้
 ๕. ผรณาปิติ ปิติที่ซาบซ่าน แผ่ไปทั่วร่างกาย

อธิบายปิติ ๕ อย่าง

ในปีติ ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

๑. ขุททกาปิติ เพียงแต่ทำให้ขนในกายลุกชูชันเบา ๆ แล้วก็หายไป ไม่เกิดขึ้นอีก
๒. ขณิกาปิติ ย่อมเกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่ง ๆ หลาย ๆ ครั้ง เปรียบเหมือนฟ้าแลบแปลบปลาบ
๓. โลกัณฑิกาปิติ เกิดขึ้นกระทบกายแล้วหายไป กระทบกายแล้วก็หายไป เหมือนลูกคลื่นกระทบฝั่งมหาสมุทร
๔. อุพเพงคาปิติ มีกำลังมาก ทำกายให้ลอยขึ้นได้ ถึงขนาดทำให้ลอยไปบนอากาศก็ได้

เรื่องท่านมหาติสสเถระ

เป็นความจริงอย่างนั้น ท่านมหาติสสเถระที่อยู่ ณ วัดปุณณวัลลิกวิหาร เวลาเย็นแห่งวันเพ็ญวันหนึ่ง ท่านได้ไปยังลานพระเจดีย์ เห็นแสงเดือน จึงหันหน้าสู่พระมหาเจดีย์ พลังคิดว่า “เออหนอ ป่านนี้พวกพุทธบริษัททั้ง ๔ คงกำลังพากันไหว้พระมหาเจดีย์อยู่” ดังนี้ แล้วได้ทำอุพเพงคาปิตีมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์ที่ตนได้เห็นมาตามปกติ ท่านได้ลอยขึ้นบนอากาศไปตกลงที่ลานพระมหาเจดีย์นั้นแล มีอาการเหมือนลูกฟุตบอลอันวิจิตรงดงามตกลงที่พื้นปูนขาว ฉะนั้น

เรื่องกุลธิดาคนหนึ่ง

แม้กุลธิดาคนหนึ่ง อยู่ที่บ้านวัดตกาลกคาม ไกล ๆ กับวัดศิริกัณทกวิหาร ก็ได้ลอยไปบนอากาศด้วยอุพเพงคาปิตีอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์อย่างแรงเหมือนกัน

ได้ยินว่า มารดาบิดาของนางกุลธิดานั้น เมื่อจะไปฟังธรรมที่วัดในเวลาเย็นวันหนึ่ง ได้สั่งเธอว่า “หนู ! เจ้ามีภาระธุระมากจึงไม่อาจที่จะไปในเวลาที่มีไช้กาลแม่และพ่อจักฟังธรรม แบ่งส่วนบุญให้แก่หนูด้วย” ครั้นแล้วก็ได้ออกเดินทางไป

ฝ่ายนางกุลธิดาถึงปรารภนาจะไปแทบใจจะขาด แต่ก็ไม่อาจขัดขึ้นคำสั่งของ มารดาบิดา จึงค้างแขวนอยู่ที่บ้าน เธอไปยืนอยู่ที่เนินบ้าน มองเห็นองค์พระเจดีย์ ซึ่งสร้างไว้ที่กลางแจ้ง ณ วัดศิริกัณทกวิหารด้วยแสงเดือน ได้เห็นแสงไฟบูชาพระ เจดีย์และหมู่พุทธบริษัททั้ง ๔ กำลังเดินประทักษิณทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยดอกไม้ และของหอมเป็นต้น และได้ยินเสียงสวดสาธยายของหมู่พระภิกษุสงฆ์

ขณะนั้น นางจึงรำพึงอยู่ว่า “ชนเหล่าใด มีโอกาสได้ไปวัดแล้วเดินเวียนไปบน ลานพระเจดีย์เห็นปานนี้ และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเห็นปานนี้ ชนเหล่านั้น ช่าง มีบุญจริงหนอ” ฉะนี้แล้ว อุพเพงคาปิตีได้เกิดขึ้นแก่นาง ขณะที่นางเห็นองค์พระเจดีย์ เหมือนดังกองแก้วมุกดานั้นแล เธอได้ลอยขึ้นไปบนอากาศ ไปลงจากอากาศที่ลาน พระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาเสียอีก ไหว้พระเจดีย์แล้วได้ยืนฟังธรรมอยู่ ภายหลัง มารดาบิดามาถึงแล้วจึงถามนางว่า “แม่หนู เจ้ามาทางไหน ?” นางตอบว่า “หนูมา โดยทางอากาศ มิได้มาโดยทางเท้าคะ” เมื่อมารดาบิดาติงว่า “แม่หนู พระอรหันต- ชีนาสพต่างหาก จึงจะสัจจรไปโดยอากาศได้ นี่หนูมาได้อย่างไร ?” เธอจึงตอบ ชี้แจงว่า “ขณะที่หนูยืนแลดูพระเจดีย์ด้วยแสงเดือนหงายอยู่นั้น ปิตีอันมีกำลังแรง ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ได้เกิดแก่หนู เมื่อเป็นเช่นนี้ หนูก็ได้ทราบถึงภาวะที่ ตนยืนอยู่ มิได้ทราบถึงภาวะที่ตนนั่งอยู่ แต่แล้วได้ลอยขึ้นไปบนอากาศมาตกลงที่ ลานพระเจดีย์นี้ ด้วยนิมิตที่หนูยึดเอาตนเอง ฉะนี้แล”

อุพเพงคาปิตี ย่อมมีกำลังมาก ขนาดที่ทำให้ลอยไปบนอากาศได้ ด้วยประการ ฉะนี้^๑

๕. ส่วนภรรณापิตี เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมแผ่ซ่านไปทั่วร่างกายสิ้นเชิง มีลักษณะ เหมือนกระเพาะน้ำเบาที่เต็ม และท้องภูเขาที่กระแสน้ำ ไหลใหญ่ไหลเข้าไปจนเต็ม ฉะนั้น

๑ เรื่อง **อุพเพงคาปิตี** ทำให้ตัวเบาจนลอยไปได้ไกล ๆ ดังตัวอย่างนี้ คนธรรมดาโดยมากไม่ค่อยจะเชื่อกัน ลาง พวกก็เข้าใจว่า เป็นเรื่องไร้สาระโกหกกันเล่น ความจริง สิ่งอัศจรรย์เช่นนี้เป็นสิ่งที่มีได้เป็นได้จริง ๆ ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ณ สำนักวิปัสสนากัมมัฏฐาน วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็ปรากฏเป็นประจักษ์แก่กบฏิตีทั้งหลายว่า สามเณรรูปหนึ่งลอยขึ้นไปอยู่บนผาผนังอุโบสถ ซึ่งปรัก หักพังไม่มีหลังคาโดยไม่รู้ตัว เวลาจะต้องช่วยกันหาบันไดมาพาดให้ สามเณรอีกรูปหนึ่ง ณ วัดเดียวกันนี้ ลอยไปถึงบ้านโยมมารดาของตน (อาสาเถร)

ปิติที่ประสงค์เอา ณ ที่นี้

ก็แหละ ปิติ ๕ ประการนั้นนั้น เมื่อถือเอาห้อง^๑ ถึงความแก่เต็มที่แล้ว ย่อมทำปัสสัทธิ ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ กายปัสสัทธิ ความสงบกาย ๑ จิตต-ปัสสัทธิ ความสงบจิต ๑ เมื่อปัสสัทธิถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสุข ทั้ง ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ กายิกสุข สุขกาย ๑ เจตสิกสุข สุขใจ ๑ เมื่อสุขถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสมาธิ ๓ ประการให้บริบูรณ์ คือ ขณิก-สมาธิ ๑ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑

ในบรรดาปิติ ๕ ประการนั้น **มรณปิติ** อันใดที่เจริญแก่กล้าขึ้นพอจะเป็นมูลฐาน แก่อัปปนาสมาธิ ถึงซึ่งอันประกอบเข้ากับสมาธิได้ ปิตินี้ประสงค์เอาในอรรถาธิบายนี้

อธิบายสุข

[๗๓] ก็แหละ ความสบายอื่นจากปิติ ชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติโดยย่อมกินเสียซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติโดยย่อมขุดออกซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** สุขนั้น มีความดีใจเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมให้เจริญเป็นกิจ มีอันอนุเคราะห์เป็นอาการปรากฏ

ความต่างกันระหว่างปิตีกับสุข

แหละถึงแม้ในจิตบางดวง เช่น ปฐมฌานจิตเป็นต้น จะไม่มีการแยกกันระหว่างปิตีกับสุขก็ตาม แต่ความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะได้อิฏฐารมณ์ จัดเป็น **ปิติ** การเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มานั้น จัดเป็น **สุข** ปิตีมีในจิตใด ในจิตนั้นก็มีความสุขด้วย แต่สุขมีในจิตใด ในจิตนั้นก็ไม่มีปิติเสมอไป ปิตีสงเคราะห์เข้าในสังขารชั้นธ สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้นธ เปรียบเหมือนเมื่อคนสิ้นเสบียงในทางทวารกันดาร ในขณะที่ได้เห็นหรือได้ข้าวซึ่งป่าไม้หรือน้ำ ปิตีย่อมเกิด ในขณะที่เข้าไปถึงร่มเงาป่าไม้หรือรับประทานน้ำแล้ว สุขย่อมเกิด นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ปิติและสุขนี้ท่านกล่าวหมายเอาโดยเป็นสิ่งที่ปรากฏในสมัยนั้น ๆ

๑ คำว่า **ปิติถือเอาห้อง** หมายความว่า ปิติเจริญเต็มที่ ควรจะเป็นเหตุให้เกิดปัสสัทธิต่อไปได้ (อาสภเถร)

อธิบายมีปีติและสุข

ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย ย่อมมีแก่ฌานนั้น หรือย่อมมีในฌานนั้น ดั่งนั้น ฌานนั้น ท่านจึงเรียกว่า **มีปีติและสุข** ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปีติและสุข เช่นคำว่า ธรรมและวินัย เป็นต้น ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงบ มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น ดั่งนั้น ฌานนั้นชื่อว่า **มีปีติและสุขเกิดแต่ความสงบ** แม้ด้วยประการฉะนี้ เหมือนอย่างว่า ฌานย่อมเกิดแต่ความสงบ ฉะนั้น ปีติและสุขในที่นี้ ก็ย่อมเกิดแต่ความสงบเหมือนกัน ฉะนั้น หนึ่ง ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงบนั้น ย่อมมีแก่ฌานนั้น เพราะฉะนั้น การที่จะกล่าวบวกเข้าเป็นบทเดียวกันว่า **วิเวกขมุปปีตสุขิ** ซึ่งแปลว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงบดังนี้ ก็ใช้ได้

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สุขนี้ ประกอบด้วยปีตินี้**^๑ ฉะนี้ แม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

อธิบายบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน

คำว่า **ปฐมฌาน** จักอธิบายให้แจ่มแจ้งข้างหน้า คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่เข้าไปถึงแล้ว คือประสบแล้ว อีกนัยหนึ่ง คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่ทำให้ถึงพร้อมแล้ว คือให้สำเร็จแล้ว

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ทรงแสดงไว้ว่า การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงพร้อม การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌาน ชื่อว่า **บรรลุแล้ว**^๒ แม้พระพุทธรพจน์นั้นอันนักศึกษาก็พึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๐/๔๐๓

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๗/๔๐๓

อธิบายวิหริที่แปลว่าอยู่

คำว่า **วิหริ** ที่แปลว่า **อยู่** นั้น อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้พร้อมด้วยฌานมีประการดังกล่าวจะนี้ ย่อมยังการกระทำของอตภาพร่างกาย คือการประพฤติ การเลียง การเป็นไป การให้เป็นไป การเที่ยวไป และการผัดผ่อนแห่งอตภาพร่างกายให้สำเร็จ โดยการอยู่ด้วยอิริยาบถชนิดที่สมควรแก่อตภาพนั้น ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า คำว่า **ย่อมอยู่** นั้น คือ ย่อมกระทำ ย่อมประพฤติ ย่อมเลียง ย่อมเป็นไป ย่อมให้เป็นไป ย่อมเที่ยวไป ย่อมเดินไป เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า **วิหริ ย่อมอยู่**^๑ ฉะนี้

อธิบายละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕

[๗๔] ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕** นั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้:-

องค์สำหรับละมี ๕

นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานละองค์ ๕ ด้วยอำนาจที่ประหานนิรณ ๕ เหล่านี้ คือ

นิรณ ๕

๑. กามฉันทะ	ความพอใจในกาม
๒. พยาปาหะ	ความไม่ชอบใจ
๓. ถีนมิททะ	ความง่วงเหงาและความเซื่องซึม
๔. อุทธัจจะกุกกุจจะ	ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ และ
๕. วิจิกิจฉา	ความสงสัยตัดสินใจไม่ได้

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๓๙๖. คำว่า ย่อมอยู่นั้น มิได้หมายความว่าอยู่หนึ่ง ๆ ด้วยอิริยาบถเดียว แต่ย่อมอยู่ด้วยการผัดเปลี่ยนอิริยาบถทั้ง ๔ ตามสะดวกสบาย

ก็เมื่อโยคีบุคคลยังละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ไม่ได้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา ด้วยเหตุนี้ นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของฌานนั้น ถึงแม้ว่า ในขณะที่ฌานเกิดนั้น แม้อกุศลธรรมอย่างอื่น ๆ อันฌานลาภีบุคคลย่อมละได้ก็จริง แต่กระนั้นนิวรณ์ ๕ เหล่านี้เท่านั้นที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

เป็นความจริง จิตที่ถูก **กามฉันทะ**นิวรณ์ ครอบงำไว้ในอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว ย่อมไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เป็นเอกภาพคือมีอารมณ์อย่างเดียว หรือจิตที่ถูกกามฉันทนิวรณ์ครอบงำแล้วนั้น ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ปฏิบัติเพื่อประหารเสียซึ่งกามธาตุ (คือกามโลก) และจิตที่ถูก **พยาปาทะ**นิวรณ์ กัดต้นไว้ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่าง กระพองกระแพรงไม่บริบูรณ์ จิตที่ถูก **ถีนมิตะ**นิวรณ์ ครอบงำแล้ว ย่อมไม่ควรแก้อันที่จะประกอบภาวนา จิตที่ถูก **อุทธัจจะกุกกุจจะ**นิวรณ์ ครอบงำแล้ว ย่อมหมุนคว้างไปไม่สงบอยู่ได้เลย จิตที่ถูก **วิจิกิจฉา**นิวรณ์ เข้าแทรกแซงแล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ปฏิบัติอันจะให้สำเร็จการบรรลุถึงซึ่งฌานได้

ด้วยประการฉะนี้ เฉพาะนิวรณ์ ๕ นี้ ท่านจึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละ เพราะเป็นข้าศึกที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

องค์แห่งปฐมฌาน ๕

แหละ เพราะเหตุที่ **วิตก** ย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ **วิจาร์** ตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ **ปีติ** อันเป็นที่เกิดแห่งประโยชน์สมบัติของจิตซึ่งมีประโยชน์อันวิตกและวิจาร์ ให้ถึงพร้อมแล้วด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมทำให้จิตเอิบอิม **สุข** ย่อมทำสัมปยุตธรรม ให้เจริญและถัดมา **เอกัคคตา** อันความยกขึ้น ความตามผูกพัน ความเอิบอิมและความเจริญเหล่านี้อนุเคราะห์แล้ว ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือไว้ในอารมณ์อันเป็นเอกภาพ อย่างสม่าเสมอ โดยถูกต้อง

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. วิตก	ธรรมชาติที่ยกจิตสู่อารมณ์
๒. วิจาร์	ธรรมชาติที่พิจารณาอารมณ์
๓. ปีติ	ธรรมชาติที่ทำให้จิตให้เอิบอิม

๔. สุข ธรรมชาติที่ทำให้ยินดี และ

๕. จิตเตกัคคตา ความมีอารมณ์อย่างเดียวของจิต

ก็เมื่อองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่า ฌานเกิดขึ้นแล้ว ด้วยเหตุ นั้น องค์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าองค์ที่ประกอบของฌานนั้น นักศึกษาพึงยึดหลักไว้เถิดว่า ขึ้นชื่อว่า **ฌาน** อื่นจากที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้หาไม่มี

ก็แหละ เหมือนอย่างที่เราโลกเรียกขานกันว่า เสนามีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจสักว่าองค์เท่านั้น ฉนใด แม้ฌานนี้นักศึกษาก็พึงเข้าใจว่า ที่ท่านเรียกว่า มีองค์ ๕ หรือประกอบด้วยองค์ ๕ นั้น ด้วยอำนาจสักว่า องค์เท่านั้นเช่นเดียวกัน

องค์ฌาน ๕ มีกำลังมากกว่าจิตปกติ

แหละ แม้ว่าองค์ฌานทั้ง ๕ เหล่านี้ จะได้มีในขณะอุปจารสมาธิเกิด และในขณะอุปจารสมาธินั้นจะมีกำลังมากกว่าจิตปกติก็ตาม ส่วนในปฐมฌานนี้ องค์ฌานทั้ง ๕ มีกำลังมากกว่าอุปจารสมาธิขึ้นไปอีก เพราะบรรลุถึงลักษณะที่เป็นรูปาวจรกุศลจิตแล้ว

จริงอยู่ในปฐมฌานนี้ **วิตก** ย่อมเกิดยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์โดยอาการอันบริสุทธิ์ที่สุด **วิจารณ์** ย่อมเกิดขึ้นตามพิจารณาอารมณ์อย่างดีที่สุด **ปิติและสุข** ย่อมเกิดแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า **ณ ที่ตรงไหนทั่วสรรพางค์กายของฌานลาภีบุคคลนั้น ที่ปิติและสุขอันเกิดแต่ความสดจะไม่ถูกต้องนั้นเป็นอันไม่มี**^๑ ฝ่าย **จิตเตกัคคตา** คือภาวะที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียวนั้น ย่อมเกิดขึ้นถูกต้องทั่วอารมณ์ทั้งหลาย มีอาการเหมือนดั่งฝาสุมุกอันบนสวมลงถูกตัวสมุกอันล่างโดยทั่วสิ้นฉะนั้น

อรรถาธิบายนี้เป็นความต่างกันระหว่างปิติและสุขกับองค์ฌานอื่น ๆ แม้นอกนี้

๑ ดูเทียบ ที่. ส. (ไทย) ๙/๒๒๗/๗๖

จิตเตกัคคตาเป็นองค์ฌานอันหนึ่ง

ในบรรดาองค์ฌานทั้ง ๕ นั้น ถึงแม้ว่าจิตเตกัคคตาจะมีได้ทรงแสดงไว้ในพระบาลีที่ว่า **สวิตกุก์ สวิจาร์** เป็นต้นนั้นก็ตาม แม้กระนั้น จิตเตกัคคตาก็จัดเข้าเป็นองค์ฌานองค์หนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า **วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา ชื่อว่า ฌาน**^๑ ดังนี้ อธิบายว่า การที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาพระบาลีไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สวิตกุก์ สวิจาร์** ด้วยข้อพระพุทธานุญาตอย่างไรก็ดี ก็เป็นอันว่า ข้อพระพุทธานุญาตนั้น พระองค์ทรงประกาศแสดงไขไว้แล้วว่า **จิตเตกัคคตา** ดังนี้ ในคัมภีร์วิภังค์นั้น ฉะนั้น นักศึกษาอย่าพึงเข้าใจไขว่ไปว่า **จิตเตกัคคตา** นั้น ท่านไม่ได้ทรงถือเอาในพระบาลีที่แสดงถึงฌานนั้น ด้วยประการฉะนี้

อธิบายมีความสงบ ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐

[๗๕] ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวสังเขปไว้ว่า มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ นั้น มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้:-

นักศึกษายังทราบความงาม ๓ อย่างของปฐมฌาน ด้วยอำนาจความงามในเบื้องต้น ๑ ความงามในท่ามกลาง ๑ และความงามในที่สุด ๑ และพึงทราบความสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌาน ด้วยอำนาจลักษณะของความงามในเบื้องต้น ความงามในท่ามกลาง และความงามในที่สุดเหล่านี้ขึ้นนั้นแล

ในการแสดงถึงความงามและลักษณะแห่งความงามของปฐมฌานนั้นมีคำพระบาลีรับรองไว้ดังนี้ :-

ความงาม ๓ ประการ

ความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติ เป็นความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา เป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน และความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมฌาน

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๘/๔๐๓

ลักษณะแห่งความงามเบื้องต้น ๓ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติ เป็นความงามเบื้องต้นของปฐมฌาน นั้น ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ จิตย่อมบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก ๑ เพราะเหตุที่จิตบริสุทธิ์ จิตจึงดำเนินไปสู่สมณินิมิตอันเป็นกลาง ๑ เพราะเหตุที่จิตดำเนินไป จิตจึงแล่นตรงไปในสมณินิมิตอันเป็นกลางนั้น ๑

อาการที่จิตบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก อาการที่จิตดำเนินไปสู่สมณินิมิตอันเป็นกลางด้วยเหตุที่บริสุทธิ์ และอาการที่จิตแล่นตรงไปในสมณินิมิตอันเป็นกลางด้วยเหตุที่ดำเนินไปแล้วเหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ซึ่งมีความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติเป็นความงามในเบื้องต้น ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ลักษณะแห่งความงามท่ามกลาง ๓ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขาเป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌานนั้น ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะ ๓ ประการ คือ โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว ๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมณินิมิตแล้ว ๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพ^๑แล้ว ๑

อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่บริสุทธิ์แล้ว อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมณินิมิตแล้ว และอาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว เหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน ซึ่งมีความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขาเป็น

๑ คำว่า **เอกจุด** ที่แปลว่า ความเป็นหนึ่งของจิต หรือความเป็นเอกภาพนั้น หมายถึงจิตที่บรรลุถึงอัปปนา พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม จิตที่เป็นอัปปนาแล้วย่อมมีอารมณ์อันเดียว จึงเรียกว่า **เอกภาพ**

ความงามในท่ามกลาง ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ปฐมณามีความงามในท่ามกลางและ
สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ลักษณะแห่งความงามในที่สุด ๔ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมณานั้น ความงาม
ในที่สุดของปฐมณามีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในที่สุดของปฐมณามีลักษณะ ๔ ประการ คือ ความร่าเริงใจ
เพราะผลที่ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดในฉานจิตนั้นไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกัน ๑ ความร่าเริงใจ
เพราะผลที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ทำให้
วิริยะอันสมควรแก่อินทรีย์ทั้งหลายบังเกิดขึ้น ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ได้อาเสวน-
ปัจจัย ๑

อาการเหล่านี้เป็นลักษณะ ๔ ประการแห่งความงามในที่สุดของปฐมณ
ซึ่งมีความร่าเริงใจเป็นความงามในที่สุด ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปฐมณามีความ
งามในที่สุดและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล^๑

มติวัดอภัยคีรีวิหาร^๒

ในความงาม ๓ อย่างนั้น อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมเครื่องปรุงแต่ง คือ
ปริกรรมในอาวัชชนะต่าง ๆ ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา
อัปนาสมาธิ ชื่อว่าความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ คือการพิจารณา
ณานที่ได้บรรลุแล้ว ชื่อว่า ความร่าเริงใจ อธิบายนี้ท่านอาจารย์ทั้งหลายชาววัด
อภัยคีรีวิหาร พรรณนาไว้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๗

๒ วัดอภัยคีรีวิหารนี้เป็นวัดที่มีชื่อเสียงวัดหนึ่งในประเทศลังกาในสมัยนั้น

มติในปฏิสัมภิตามรรค

แต่เพราะเหตุที่ในพระบาลีแห่งปฏิสัมภิตามรรค ท่านแสดงไว้ว่า **จิตที่ถึงเอกภาพแล้ว** จึงจะเป็นอันแล่นไปสู่**ความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติ** จึงเป็น**อันเจริญได้ที่แล้ว** ด้วย**อุเบกขา** และ**จึงจะเป็นอันร่าเริงแล้วด้วยญาณ** ดังนี้ ฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติจะมีได้ก็ด้วยอำนาจที่เข้าถึงภายในอัปนาสมาธิเท่านั้น ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขามีได้ด้วยการทำกิจของตัตถมชฌัตตุเบกขา และความร่าเริงใจจะมีได้ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณอันทำให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงล้ำกันเป็นต้นให้สำเร็จ (หมายความว่า อรรถาธิบายของพวกอจารย์วัดอภัยคีรีวิหารผิดจากพระบาลีปฏิสัมภิตามรรค)

ถาม - ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ - มีอรรถาธิบายว่า ในวาระที่อัปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตจึงจะบริสุทธิ์จากกลุ่มกิเลสคือนิวรณ์อันเป็นข้าศึกของฌานนั้น เพราะจิตเป็นสภาพที่บริสุทธิ์แล้ว จึงจะหลีกเว้นจากนิวรณ์เครื่องกั้น ดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นกลาง สมณนิมิตอันเป็นกลางนั้นได้แก่อัปนาสมาธิที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอตนเอง

อธิบายความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติ

ก็แหละ **จิตดวงก่อน**^๑ ซึ่งเป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปนาจิตนั้น ได้แก่โคตรภูจิตกำลังเข้าไปสู่ภาวนาที่แท้^๒ ชื่อว่า ดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นกลาง ด้วยนัยที่แปรไปแห่งสันตติเพียงอันเดียว เพราะจิตดำเนินไปด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า แล่นไปในสมณนิมิตนั้นด้วยการดำเนินเข้าสู่ภาวะที่แท้ นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติอันให้สำเร็จอาการที่บริสุทธิ์จากอันตรายเป็นต้นซึ่งมีอยู่ในจิตดวงก่อนแห่งอัปนาจิต ด้วยอำนาจที่เข้าถึงในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌาน ด้วยประการฉะนี้ก่อน

๑ คำว่า **ปฐมจิตต์** ที่แปลว่าจิตดวงก่อนนั้น หมายถึงโคตรภูจิต ซึ่งเกิดในอัปนาวิถึ ก่อนอัปนาจิตชั่วขณะจิตหนึ่ง

๒ ศัพท์ว่า **ตถตถ** ที่แปลว่า สุภาวະที่แท้จริง ได้แก่อุปปาทที่ดำเนินไปสู่ภาวະที่ตั้งมั่นด้วยอำนาจอัปนาสมาธิ

อธิบายความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา

แหละเมื่อจิตนั้นบริสุทธิ์แล้วอย่างนี้ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความชวนชวายในอันที่จะทำจิตให้บริสุทธิ์อีก เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องทำให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว เมื่อจิตดำเนินไปสู่สมณินิมิตด้วยการเข้าสู่สภาวะที่สงบ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความชวนชวายในอันที่จะทำให้จิตตั้งมั่นอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมณินิมิตแล้ว และเมื่อฌานจิตนั้น ละความคลุกคลีด้วยกิเลสเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นเอกภาพ โดยภาวะที่ดำเนินไปสู่สมณินิมิตแล้วนั้นแล โยคีบุคคลก็ไม่ทำความชวนชวายในอันที่จะทำให้จิตปรากฏเป็นเอกภาพอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว

นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความเจริญได้ที่ของอุเบกขา ด้วยอำนาจการทำกิจของ ตัตรมัชฌัตตอุเบกขา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายความร่าเริงใจ

แหละอาการทั้งหลาย คือ เมื่อฌานจิตเจริญได้ที่แล้วด้วยอุเบกขาอย่างนี้ ธรรมที่เนื่องเป็นคู่กันคือสมาธิกับปัญญาซึ่งเกิดแล้วในฌานจิตนั้น เป็นไปไม่กำเกินซึ่งกันและกัน ๑ อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เป็นไปมีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสหนาชนิด ๑ โยคีบุคคลนั้นทำวิริยะอันควรแก่ธรรมเหล่านั้นคือสมควรแก่ภาวะที่ธรรมเหล่านั้นไม่กำเกินกันและมีรสเป็นอันเดียวกันให้เป็นไปอยู่ ๑ การเสพอารมณ์ของฌานจิตนั้นเป็นไปในขณะนั้น^๑ (ภังคขณะ) ๑ โดยเหตุที่อาการทั้งหมดนั้นสำเร็จเรียบร้อยแล้ว เพราะโยคีบุคคลเห็นโทษและอานิสงส์นั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความฟุ้งแว่วของภavanaด้วยญาณ จึงได้ร่าเริงใจแล้ว ทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใสแล้ว ด้วยประการนั้น ๆ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า นักศึกษาพึงเข้าใจว่า... ความร่าเริงใจจะมีได้ก็ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่กำเกินกันเป็นต้นให้สำเร็จ

๑ คำว่า ในขณะนั้น หมายถึงภังคขณะของฌานจิต กล่าวคือ ขณะใหญ่ของฌานจิต ๑ ขณะนั้นแบ่งเป็นขณะเล็ก ๓ ขณะ คือ อุปปาทขณะ ๑ จูติขณะ ๑ ภังคขณะ ๑ การที่ฌานจิตเสพอารมณ์นั้น ย่อมเสพแต่จูติขณะไปถึงภังคขณะ คำว่าขณะในที่นี้จึงหมายถึงภังคขณะ

ญาณปรากฏชัดด้วยอุเบกขา

เพราะในภavanaจิตนั้น ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจอุเบกขาเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ตนประคองไว้เป็นอย่างดี ปัญญาธรรมย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยอำนาจอุเบกขา ด้วยอำนาจปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอันมีสภาวะต่าง ๆ ด้วยอำนาจอุเบกขา ปัญญาธรรมย่อมมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจความหลุดพ้น คือ ศรัทธากับปัญญาและวิริยะกับสมาธิ และด้วยอำนาจปัญญา ย่อมมีรสเป็นอันเดียวกันคือ ทำกิจเท่ากัน เพราะผลที่มีรสเป็นอันเดียวกัน จึงชื่อว่า **ภavana**^๑

ฉะนั้น ความร่าเริงใจอันเป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นความงามในที่สุด
ดังนี้

อธิบายปฐมฌานปฐมวิกสิต

บัดนี้ จะอธิบายในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปฐมวิกสิตย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ต่อไป

ที่ชื่อว่า **ปฐม** ซึ่งแปลว่า ที่หนึ่ง เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ ที่ชื่อว่า **ปฐม** เพราะว่าเป็นครั้งแรก ดังนี้ก็ได้

ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเพ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเผาธรรมอันเป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น

แหละมณฑลแห่งดินคือวงกลมแห่งดิน เรียกว่า **ปฐมวิกสิต** ด้วยความหมายว่า **ดินทั้งสิ้น**^๒ นิमित ที่ได้เพราะอาศัยปฐมวิกสิตนั้นก็ชื่อว่า **ปฐมวิกสิต** ฌานที่ได้นิमित-ปฐมวิกสิต ก็เรียกว่า **ปฐมวิกสิต** ใน ๒ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น **ฌานปฐมวิกสิต** ประสงค์เอาในอธิบายนี้ (มิใช่ นิमितปฐมวิกสิต) ข้าพเจ้าหมายเอาฌานปฐมวิกสิตนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปฐมวิกสิตย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ด้วยประการฉะนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๙

๒ คำว่า **กิลิน** หมายความว่า **ทั้งปวงทั้งสิ้น** หรือ **ทั่วทั้งหมด** อธิบายว่า ต้องใช้ตาจับเอาทั่วมณฑลแห่ง กิลินทั้งหมด

ต้องจำอาการที่บรรลุมานไว้ให้แม่นยำ

[๗๖] ก็แหละ เมื่อได้บรรลุปฐมมานอย่างนี้แล้ว อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดสังเกตอาการทั้งหลายขณะที่ได้บรรลุไว้ให้แม่นยำ เหมือนนายขมังธนูผู้ยิงชนทราย และเหมือนดังพ่อครัว

เปรียบเหมือนนายขมังธนูยิงชนทราย

อธิบายว่า เหมือนนายขมังธนูผู้ชาญฉลาด ประกอบกรรมในการยิงชนทราย เมื่อยิงถูกชนทรายในวาระใด เขาจะพึงกำหนดสังเกตอาการที่ยันเท้า อาการแห่งคั่นธนู อาการแห่งสายธนู และอาการแห่งลูกธนู ในวาระนั้นไว้อย่างแม่นยำว่า เรา ยืนทำนี้ จับคั่นธนูทำนี้ ขึ้นสายธนูอย่างนี้ วางลูกธนูอย่างนี้ แล้วจึงยิงชนทราย จำเดิมแต่นั้น เขายังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยประการนั้นนั่นแหละ ย่อมยิงถูกชนทรายอย่างไม่ผิดพลาดเลยฉับใด แม้อันโยคีบุคคลนี้ ก็ฉับเดียวกันนั่นแล คือ เธอพึงกำหนดสังเกตกิริยาอาการทั้งหลายมีอาการอันเป็นที่สบายเป็นต้นเหล่านี้ว่า เราบริโภคอาหารชนิดนี้ คบหาสมาคมบุคคลเห็นปานนี้ จึงได้บรรลุปฐมมานี้ ในเสนาสนะชนิดนี้ ด้วยอิริยาบถอย่างนี้ ในเวลาเช่นนี้

ครั้นสังเกตจดจำอาการไว้ได้อย่างนี้แล้ว แม้เมื่อสมาธิขึ้นอ่อน ๆ นั้น เสื่อมหายไป โยคีบุคคลนั้น จักสามารถเพื่อที่จะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้ว ทำสมาธินั้นให้กลับเกิดขึ้นอีกได้ หรือจักสามารถเพื่อที่จะทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่ว ให้คล่องแคล่วกลับเป็นอัปนาสมาธิบ่อย ๆ โดยไม่ลำบากเลย

เปรียบเหมือนพ่อครัว

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนพ่อครัวทำการเลี้ยงอาหารเจ้านาย คอยสังเกตอาการนั้น ๆ ที่เจ้านายชอบบริโภคไว้เป็นอย่างดี แต่นั่น ก็พยายามเตรียมจัดเฉพาะแต่สิ่งที่เจ้านายชอบใจเท่านั้นเข้าไปให้ เขาย่อมจะเป็นผู้มีส่วนได้รับรางวัล ฉับใด แม้โยคีบุคคลนี้ก็ฉับเดียวกันนั่นเทียว คอยกำหนดจับเอาอาการทั้งหลายมีอาการอันเป็นที่สบายเป็นต้นในขณะที่บรรลุปฐมมาน แล้วยังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่เสมอ ไม่ให้เลอะเลือน เมื่อสมาธินั้นเสื่อมหายไป ก็ย่อมจะได้อัปนาสมาธิกลับ

คืนมาเสมอ ๆ

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลนั้น จึงจำต้องคอยสังเกตอาการทั้งหลาย ในขณะที่ได้บรรลุปฐมฌานไว้ เหมือนดั่งนายขมังธนูผู้ยิงชนทรายและเหมือนดั่งพ่อครัว ข้อนี้ สมจริงดังพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีความว่า :-

พระบาลีรับสมอ้างข้ออุปมา

ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาด ทำการต้อนรับพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาด้วยอาหารทั้งหลายนานาชนิด คืออาหารที่มีรสเปรี้ยวบ้าง มีรสขมบ้าง มีรสเผ็ดบ้าง มีรสหวานบ้าง มีรสกร่อยบ้าง มีรสไม่กร่อยบ้าง มีรสเค็มบ้าง มีรสจืดบ้าง

ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมคอยจับดูอาการของเจ้านายของตนว่า วันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารชนิดนี้ หรือเจ้านายของเราเอื้อมมือเอาอาหารอย่างนี้หรือเจ้านายของเราหยิบอาหารชนิดนี้มาก หรือเจ้านายของเราพุดชมคุณอาหารอย่างนี้ หรือว่าวันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารมีรสเปรี้ยว หรือเอื้อมมือเอาแต่อาหารที่มีรสเปรี้ยว หรือชอบหยิบเอาอาหารมีรสเปรี้ยวเป็นส่วนมากหรือพุดชมคุณอาหารที่มีรสเปรี้ยว... หรือว่า... พุดชมคุณอาหารที่มีรสจืด

ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมได้เครื่องนุ่งห่มด้วย ได้เครื่องบำเหน็จรางวัลด้วย ได้เครื่องบรรณาการด้วย ข้อนี้ เพราะมีอะไรเป็นเหตุ ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น เขาคอยจับตาดูอาการของเจ้านายของเขาด้วยประการดังกล่าวแล้ว ฉันทใด

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดบางรูปในศาสนานี้ก็ฉันเดียวกันนั้นแล คือเขาย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสตินำอภิขมา ความดีใจ และโทมนัส ความเสียใจ ในโลกออกเสียได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ อุปกิเลสทั้งหลายย่อมหายไป เขาย่อมจ้องจับเอานิมิตนั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล ย่อมได้การ อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ย่อมได้สติและสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะมีอะไร เป็นเหตุเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น คอยจ้องจับ เอานิมิตแห่งจิตของตนได้เป็นเหตุโดยแท้^๑

พึงรักษาฌานให้ดำรงอยู่ได้นาน ๆ

แหละเมื่อโยคีบุคคล ทำอาการทั้งหลายให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยการคอยจ้องจับเอา นิมิตนั้น อับปนาสมาธิเพียงสำเร็จคืนมาได้อีกเท่านั้น แต่หาได้สำเร็จเป็นการให้ ดำรงอยู่ได้นาน ๆ ไม่ ส่วนที่จะให้อับปนาสมาธิดำรงอยู่ได้นาน ๆ นั้น ย่อมสำเร็จ ได้เพราะการชำระล้างธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดี

เหตุอยู่ในสมาบัติไม่ได้นาน

จริงอยู่ ภิกษุใดไม่ได้ข่มกามฉันทนิเวรณไว้เป็นอย่างดีด้วยอุบายวิธีมีการ พิจารณาเห็นโทษของกามเป็นต้น ไม่ได้ทำความกระวนกระวายทางกายให้สงบลง ด้วยดี ด้วยอำนาจทำกายให้สงบ ไม่ได้บรรเทาถีนมิทถนิเวรณด้วยดี ด้วยอำนาจ มนสิการถึงอารมณ์ภาต คือการปรารภความเพียรเป็นต้น ไม่ได้ถอดถอนออกด้วยดี ซึ่งอุทัจจกุกกุจจนิเวรณ ด้วยอำนาจมนสิการถึงสมณนิมิตเป็นต้น แม้ธรรมทั้งหลาย อันเป็นข้าศึกแก่สมาธิอย่างอื่น ๆ ก็ไม่ได้ชำระล้างให้สะอาดด้วยดีแล้วเข้าสู่ฌาน สมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะออกจากฌานสมาบัติเสียโดยเร็วพลันนั้นเทียว เหมือน แมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัย ซึ่งมีได้ชำระให้สะอาด และเหมือนพระราชาก็ เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สกปรก ย่อมไม่สามารถที่จะทรงทนอยู่ได้นาน

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๔/๒๒๑-๒๒๒

เหตุให้อยู่ในสมาบัติได้นาน

ส่วนภิกษุใด ชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดีเสียก่อน แล้วจึงเข้าสู่ฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะอยู่ได้ภายในแห่งสมาบัตินั้นแล แม้ตลอดกาลอันเป็นส่วนแห่งวันทั้งสิ้นทีเดียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัย ซึ่งได้ชำระให้สะอาดแล้วเป็นอย่างดี และเหมือนพระราชเสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดเป็นอย่างดี ฉะนั้น

ด้วยเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์จึงได้ประพันธ์สุภาษิตไว้ ซึ่งมีความว่า:-

โยคีบุคคล พึงกำจัดปดเป่าเสียซึ่งความพอใจในกาม
ทั้งหลาย ๑ ความเคียดแค้น ๑ ความฟุ้งซ่าน ๑ ความ
เชื่องซึม ๑ และความสงสัยเป็นที่ ๕ แล้วพึงมีใจปราโมช
ซึ่งเกิดแต่ความสัจจากนิรวณกิเลส อภิรมย์ชมชื่นอยู่ใน
ฌานนั้น เหมือนพระราชที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยาน
ที่สะอาดตลอดสุดบริเวณ ย่อมทรงอภิรมย์ชมชื่นอยู่ใน
พระราชอุทยานนั้น ฉะนั้น

เพราะเหตุฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่จะให้ฌานนั้นดำรงอยู่ได้นาน ๆ ก็จงชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิมีกามฉันทนิรวณเป็นต้นให้สะอาด แล้วจึงเข้าสู่ฌานสมาบัตินั้นเถิด

การขยายปฏิภาคนิมิต

อีกประการหนึ่ง โยคีบุคคลผู้ฌานลาภินั้น พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้ว ทั้งนี้ เพื่อความเจริญไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา ภูมิที่จะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ ภูมิ ได้แก่ **อุปจารภูมิ** หรือ **อัปปนาภูมิ** กล่าวคือ โยคีบุคคลบรรลุถึงอุปจารภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้บรรลุถึงอัปปนาภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ แต่ที่จริงแล้ว จะพึงขยายได้ในฐานะอันเดียว ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า **พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้ว** ฉะนั้น

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

[๗๗] แนวทางแห่งการขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ดังต่อไปนี้ อันโยคีบุคคลอย่าได้ขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ด้วยวิธีที่ขยายของบาตร วิธีขยายของขนม วิธีขยายของข้าวสุก วิธีขยายของเกววัลย์ และวิธีขยายของผ้า^๑ พึงกะกำหนดประมาณแห่งนิมิตตามที่ได้มานั้นด้วยใจไว้ก่อนว่า ประมาณ ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว ๔ นิ้วโดยลำดับแล้วจึงขยายไปเท่าที่กะกำหนดไว้เหมือนอย่างชวานากะกำหนดสถานที่ซึ่งจะไถไว้ด้วยไถก่อน แล้วจึงไถเนื้อที่ภายในที่กำหนดไว้ แลหะอีกประการหนึ่ง เหมือนภิกษุสงฆ์จะผูกสีมา กำหนดนิมิตทั้งหลายไว้ก่อนแล้วจึงผูกภายหลัง ฉะนั้น เมื่อไม่ได้กะกำหนดเสียก่อนแล้วอย่าพึงขยาย ครั้นกะกำหนดขยายไปได้ขนาด ๔ นิ้วแล้วแต่นั้นพึงขยายออกไปด้วยกำหนดเอาชั่วคืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง ชั่วหน้ามุขหนึ่ง บริเวณหนึ่ง ชั่ววัดหนึ่ง หรือชั่วเขตหมู่บ้านหนึ่ง ชั่วตำบลหนึ่ง ชั่วอำเภอหนึ่ง ชั่วจังหวัดหนึ่ง ชั่วประเทศหนึ่ง และชั่วมหาสมุทรหนึ่ง หรือพึงกำหนดขยายเขตออกไปชั่วจักรวาลหนึ่ง หรือแม้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้

เปรียบเหมือนลูกนกหงส์

เหมือนอย่างลูกนกหงส์ประเภทที่มีกำลังเร็ว นับแต่เวลาที่ชนปีกทั้งหลายงอกขึ้นเต็มที่แล้ว มันฝึกบินโฉบขึ้นไปคราวละเล็กละน้อยก่อน ครั้นฝึกให้ชำนาญแล้ว ย่อมบินไปถึงที่ไกลโลกพระจันทร์โลกพระอาทิตย์ก็ได้โดยลำดับ ฉนใด ภิกษุผู้ฉานลาภก็ฉนเดียวกันนั้นเทียว คือ เมื่อกำหนดขยายนิมิตออกไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว ย่อมขยายออกไปจนถึงจักรวาลหนึ่งเป็นกำหนด หรือแม้ขยายให้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิภาคนิมิตนั้นย่อมจะปรากฏแก่เธอในที่ขยายไปแล้วนั้น ๆ เหมือนหนังโคตัวผู้ที่ถูกเกี่ยวไว้ด้วยขอตั้งร้อยอัน ณ ตรงที่ดอนที่ลุ่มแห่งแผ่นดินตรงที่คดโค้งแห่งแม่น้ำ และตรงที่ลาดหล่นแห่งภูเขา

๑ อธิบายว่า การขยายบาตรให้โต... หรือการขยายผ้าที่ทอให้ยาวนั้น มิได้กำหนดไว้ก่อน ย่อมขยายไปเองตามวิสัยของแต่ละอย่าง หรือเท่าที่จะขยายไปได้

ต้องทำให้ชำนาญด้วยวิธี ๕

ก็แหละโยคีบุคคลผู้แรกทำกัมมัฏฐาน ซึ่งได้บรรลุปฐมฌานในเพราะปฏิภาคนิมิต นั้น ต้องฝึกการเข้าฌานให้มาก ๆ แต่อย่าพิจารณาองค์ฌานให้มาก เพราะเมื่อพิจารณามากองค์ฌานทั้งหลายก็จะปรากฏเป็นสภาวะที่หยาบมีกำลังน้อย และเพราะเหตุปรากฏด้วยอาการอย่างนั้น องค์ฌานเหล่านั้นก็จะถึงซึ่งความเป็นปัจจัยแก่ความชวนชวายเป็นภาวนาเบื้องสูงขึ้นไปเสีย เมื่อเธอสาละวนชวนชวายุอยู่ในฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว เธอก็จะเสื่อมจากปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้วด้วย จะไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานด้วย

พระบาลีรับสมอ้าง

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า:-

เปรียบเหมือนแม่โคโง่ไม่ชำนาญภูเขา

ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ตัวที่โง่ไม่ชำนาญไม่รู้เขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบ แม่โคนั้น จะพึงคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอเราจะพึงไปทิศที่ยังไม่เคยไป จะพึงได้กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน จะพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม ครั้นแล้วมันยังไม่ทันได้เหยียบเท้าหน้าไว้ให้ได้ที่ดีเสียก่อนแล้วยกเท้าหลังขึ้น มันก็จะไม่พึงไปถึงทิศที่ตนไม่เคยไป ไม่พึงได้กัดกินหญ้าที่ตนยังไม่เคยกัดกิน และไม่พึงได้ดื่มน้ำที่ตนยังไม่เคยดื่ม มีหน้าซ้ำ มันยังไม่พึงกลับคืนมาโดยสวัสดิยงสถานที่เดิมที่มันยืนคิดอยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงไปถึงทิศที่ยังไม่เคยไป จะพึงได้กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน จะพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม ฉะนั้นด้วย ช้อนั้นเพราะมีอะไรเป็นเหตุเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุว่า แม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขานั้น มันโง่ มันไม่ชำนาญ มันไม่รู้จักเขตที่หากิน มันไม่ฉลาดเพื่อที่จะท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบ โดยแท้ ฉนฺใด

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ก็ฉนฺเดียวกันนั้นเที่ยว คือเป็นคนโง่เพราะไม่ได้ส้องเสพสมถนิมิต เป็นคนไม่ชำนาญ เพราะไม่ทำสมาธิให้เจริญขึ้นเป็นคนไม่รู้จักขอบเขต เพราะไม่หมั่นทำให้มาก และเป็นคนไม่ฉลาดเพื่อที่จะบรรลุ

ซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงบอยู่ เพราะสงบแล้ว
 แน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงบแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุนี้
 ไม่ได้สัจจะเสพนิมิตนั้น ไม่ทำนิมิตนั้นให้เจริญขึ้น ไม่ทำให้มาก ๆ เข้า ไม่ทำให้ตั้งอยู่
 ด้วยดี ถึงเธอจะมีความคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน
 อันเป็นภายใน ประกอบด้วยความเลื่อมใสแห่งใจ มีภาวะที่ให้ธรรมอันประเสริฐเกิดขึ้น
 ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตกวิจาร์สงบไปแล้ว มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ
 เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน... นั้นได้ ถึงเธอจะมีความคิดขึ้นอย่าง
 นี้ว่าทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและ
 สุขซึ่งเกิดแต่ความสงบอยู่ เพราะสงบแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงบแล้ว
 แน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน ... นั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่าเป็นผู้พลัดตกเสียแล้วจากฌานทั้ง ๒ เป็นผู้
 เสื่อมสูญแล้วจากฌานทั้ง ๒ เปรียบเหมือนแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ซึ่งเป็น
 สัตว์โง่ไม่ชำนาญ ไม่รู้จักขอบเขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่
 เรียบราบนั้น^๑

เพราะเหตุฉะนั้น อันโยคีบุคคลนั้นจำเป็นต้องเป็นผู้สั่งสมวสีคือความสามารถด้วย
 อากาโร ๕ อย่าง ในปฐมฌานนั้นนั้นเกี่ยวเสียก่อน

วสี ๕ อย่าง

[๗๘] ในการสั่งสมวสีนั้น วสีมี ๕ อย่างดังนี้คือ :-

๑. **อาวชชนวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยมโนทวาราวชชนจิต
๒. **สมาปัชชนวสี** ความสามารถในการเข้าฌาน
๓. **อธิฏฐานวสี** ความสามารถในการเข้าฌานดำรงอยู่ตามกำหนด
๔. **วุฏฐานวสี** ความสามารถในการออกจากฌานตามกำหนด และ
๕. **ปัจจเวกชนวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยชวชนจิต

๑ ดูเทียบ อัง. นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๓-๕๐๔

ฌานลาภีบุคคล ย่อมสามารถพิจารณาปฐมฌาน ตามที่ตนปรารถนาตลอด เวลาที่ต้องการ และในการพิจารณานั้นไม่มีความซั๊กซ้าเฉื่อยชา ดังนั้น จึงเรียกว่า อวชชนวสี ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌาน ฌานลาภีบุคคลย่อมสามารถ เข้าปฐมฌานได้ตามที่ตนปรารถนาทุกครั้งตลอดเวลาที่ต้องการ และในการเข้านั้น ก็ไม่มีความซั๊กซ้าเฉื่อยชา ดังนั้น จึงชื่อว่า สมาปชชนวสี ความสามารถในการเข้า ฌาน แม้ วสี ๓ ที่เหลือ นักศึกษาก็พึงขยายความให้พิสดารโดยทำนองเดียวกันนี้

อรรถาธิบายวสี ๕ อย่าง

ก็แหละ ในวสี ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

๑. อธิบาย อวชชนวสี

ขณะเมื่อฌานลาภีบุคคลออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาถึงองค์ฌานที่ ๑ คือวิตกนั้น ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั้นแลย่อมแล่นไป บางบุคคลก็ ๔ ขณะ บางบุคคลก็ ๕ ขณะ ต่อจากมโนทวาราวชชนจิตที่ตัดภวังค์เกิดขึ้นนั้น ถัดนั้น ภวังคจิต ก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากภวังคจิตนั้น มโนทวาราวชชนจิตมีวิจาร์เป็น อารมณ์ก็เกิดขึ้นต่อไปอีก ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ก็เกิดขึ้นต่อจาก มโนทวาราวชชนะนั้น กาลใด ที่ฌานลาภีบุคคลสามารถส่งจิตไปพิจารณาในองค์ ฌานทั้ง ๕ ติดต่อกันดังกล่าวมานี้ กาลนั้นชื่อว่า **อวชชนวสี** ย่อมสำเร็จแก่เธอ แหละอวชชนวสีที่กล่าวมานี้ ที่จัดเป็นวสีชั้นสูงถึงขั้นสุดยอด ย่อมมีได้แต่ใน ขณะที่พระผู้มีภาคทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือในขณะที่เป็นที่บังเกิดขึ้นแห่ง อวชชนวสีอย่างฉับพลันของท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรตะเป็นต้น นอกเหนือไป จากนั้นแล้ว อวชชนวสีที่รวดเร็วฉับพลันเช่นนี้หาไม่มี

๒. อธิบาย สมาปชชนวสี

แหละความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนในการที่ท่านพระ มหาโมคคัลลานะทรมานพญานันโทปนันทนาคราช ชื่อว่า **สมาปชชนวสี**

๓. อธิบาย อธิฐานวาลี

ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ฌานดำรงอยู่ได้ ช่วงขณะประมาณลัตนิ้วมือหนึ่ง หรือช่วงขณะประมาณ ๑๐ ลัตนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **อธิฐานวาลี**

๔. อธิบาย วุฏฐานวาลี

ความสามารถเพื่อที่จะออกจากฌานได้อย่างฉับพลัน ช่วงขณะประมาณลัตนิ้วมือหนึ่ง หรือช่วงขณะประมาณ ๑๐ ลัตนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **วุฏฐานวาลี**

การข่มภวังคจิตไว้ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อให้ฌานดำรงเป็นไปตามเวลาที่ต้องการเหมือนสะพานกันกระแสน้ำไม่ให้ไหลไปเร็ว ชื่อว่า **อธิฐาน** เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วก็ชื่อว่า **วุฏฐาน** คือการออกจากฌาน ความสามารถในอันให้ฌานดำรงอยู่ได้ คือไม่ให้ภวังคจิตเกิดด้วยอำนาจแห่งการบริกรรมเบื้องต้นว่า จักให้ฌานดำรงอยู่ช่วงขณะประมาณเท่านั้นเท่านี้ ชื่อว่า **อธิฐานวาลี** ฉะนั้น ความสามารถในอันออกจากฌานด้วยอำนาจบริกรรมเบื้องต้นว่า เราอยู่ในฌานจักออกจากฌานช่วงขณะประมาณเท่านั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น**วุฏฐานวาลี** ฉะนั้น

เพื่อที่จะแสดงวาลีทั้ง ๒ คืออธิฐานวาลีกับวุฏฐานวาลีให้แจ่มแจ้ง ควรนำเรื่องพระพุทธรักขิตเถระมาเล่าประกอบด้วย ดังต่อไปนี้

เรื่องพระพุทธรักขิตเถระ

ได้ยินมาว่า ท่านพุทธรักขิตเถระนั้น จำเดิมแต่อุปสมบทมาได้ ๘ พรรษา ขณะที่ท่านนั่งอยู่ ณ ท่ามกลางพระเถระผู้ทรงฤทธิ์ทั้งหลายประมาณ ๓,๐๐๐ องค์ ซึ่งพากันมายังที่เยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระที่เถรัมพัทธวิหาร ท่านได้เห็นเหยี่ยวเห็นพญาครุฑกำลังโฉบลงมาจากอากาศ ด้วยหมายว่าจักเหยี่ยวเอาพญานาคผู้อุปัฏฐาก ซึ่งกำลังถวายข้าวต้มแก่พระเถระอยู่ ท่านจึงนิรมิตภูเขาขึ้นในทันใดนั้น แล้วฉวยเอาพญานาคมาไว้ในหว่างแขนแล้วใส่เข้าไปในหลืบภูเขาที่ท่านนิรมิตขึ้นนั้น

ฝ่ายพญาครุฑกระทบเข้ากับภูเขาเข้าบังใหญ่แล้วก็บินหนีไป^๑ พระมหาโรหณคุตตเถระ จึงได้พูดสรรเสริญว่า “อาวุโสทั้งหลาย ถ้ามิได้มีพระภิกษุพุทธรักขิตะแล้ว เราทั้งหมด นั้นก็จักถูกรักษาว่า ‘ผู้มีฤทธิ์มากมายถึงเพียงนี้ ไม่สามารถรักษาอุปัฏฐากเพียง คนเดียวให้รอดพ้นจากครุฑได้’ ฉะนี้”

๕. อธิบาย ปัจจเวกขณวสี

ส่วนปัจจเวกขณวสีนั้น เป็นอันเข้าพบเจ้าได้แสดงไว้แล้วในอวัชชนวสีนั้นแล้ว เพราะปัจจเวกขณชวณะ ๔ หรือ ๕ ชวณะนั้น ย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันมโนทวาราวชชณะ ในวิถีจิตเดียวกันนั้น กล่าวคือ ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ชวณะเหล่าใดซึ่งเกิดขึ้นต่อจาก มโนทวาราวชชณจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นไปตามลำดับโดยความ เป็นอวัชชนวสี ชวนจิตเหล่านั้น ก็ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานเหล่านั้น โดยความ เป็น **ปัจจเวกขณวสี** ด้วย นักศึกษาพึงทราบความสำเร็จเป็นอวัชชนวสีด้วย อารมณีใด ความสำเร็จเป็นปัจจเวกขณวสีก็ด้วยอารมณีนั้น ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย การบรรลุตุติยฌาน

[๗๙] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีสติอันได้สั่งสมดีแล้วในวสี ๕ ประการเหล่านี้ ออกจากปฐมฌานที่ทำให้คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในปฐมฌาน นั้นว่า **สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อนิรวันอันเป็นข้าศึก เพราะเพิ่งละนิรวันได้เป็นครั้งแรก** และว่า **สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพลเพราะวิตกและวิจารณ์เป็นสภาพที่หยาบ ฉะนี้แล้ว** พึงมโนการถึง **ทุติยฌาน** โดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป

๑ อธิบายว่า พระพุทธรักขิตเถระพอเหลียวเห็นพญาครุฑบินมา ก็รีบเข้าฌานแล้วรีบออกทำฌานให้เป็นปทัฏฐาน แสดงอภิญญาคือนิรมิตภูเขาขึ้นขวางพญาครุฑโดยจับพลันทันที ก่อนที่พญาครุฑจะมาถึงเฉี่ยวเอา พญานาคไป เมื่อพระเถระจับพญานาคเข้าซ่อนไว้ในหลืบภูเขาแล้ว พญาครุฑยังไม่ทันจึงกระทบเข้ากับ ภูเขาอย่างแรง เมื่อเห็นเสียทำไม่ได้การแล้วจึงบินหนีไป นี้แสดงถึงความสามารถด้วยวสีทั้ง ๒

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลนั้นออกจากปฐมฌาน มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาถึงองค์ฌานอยู่นั้น วิตกและวิจารณ์ย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ ปิติ สุข และ เอกัคคตาย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมณฑลการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** ฉะนั้นเพื่อละเสียซึ่งองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวชชวจิต** ทำปฐวีกสิณนั้นนั่นแลให้เป็นอารมณ์ตัดภวังคจิตเกิดขึ้น เหมือนจะบอกให้รู้ว่า **ทุติยฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว** ต่อแต่นั้น ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงสุดท้าย ๑ ดวงเป็น **รูปาวจรกุสลจิตทุติยฌาน** ดวงที่เหลือออกนี้เป็น **กามาวจรกุสลจิต** เหมือนดังที่กล่าวมาแล้วในปฐมฌานนั้นทุกประการ

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเท่านี้ เป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วซึ่ง **ทุติยฌาน อันเป็นภายใน ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปแล้ว มีแต่ปิติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ**

ทุติยฌานปฐวีกสิณ อันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป

[๘๐] ในคำว่า **เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป** นั้น มีอรรถาธิบายว่า เพราะองค์ฌานทั้ง ๒ คือวิตกและวิจารณ์สงบไป คือ เพราะก้าวล่วงวิตกและวิจารณ์ทั้ง ๒ ไป ได้แก่ เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์ทั้ง ๒ ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน

ในฌานทั้ง ๒ นั้น ถึงแม้ว่าธรรมที่มีในปฐมฌานแม้ทุก ๆ อย่าง จะไม่มีในทุติยฌาน เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลายเช่นผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็เป็นอย่างหนึ่งในทุติยฌานนี้ก็เป็นอย่างหนึ่ง ก็ตาม แต่กระนั้น การบรรลุฌานอื่น ๆ จากปฐมฌานขึ้นไป เช่น ทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไป ดังนั้นนักศึกษาคึงทราบไว้ เพื่อที่จะแสดงความหมายดังอธิบายมานี้ ท่านจึงกล่าวว่า **เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป** ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เป็นภายใน

คำว่า **เป็นภายใน** ณ ที่นี้ หมายถึงภายในที่เกิดขึ้นในตน ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค-
ปกรณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แต่เพียงสั้น ๆ ว่า คำว่า **เป็นภายในคือเป็นไปเฉพาะ
ตน**^๑ และเพราะในคำว่า เป็นภายใน นี้ ประสงค์เอาภายในที่เกิดขึ้นในตน ฉะนั้น จึงมี
อรรถาธิบายว่า เกิดแล้วแก่ตนอย่างหนึ่ง เกิดแล้วในตนอย่างหนึ่ง บังเกิดในสันดาน
ของตนอย่างหนึ่ง ฉะนั้น

อธิบาย สมุสสาหนิ ประกอบด้วยความเลื่อมใส

คำว่า **ประกอบด้วยความเลื่อมใส** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ศรัทธา เรียกว่า ความ
เลื่อมใส แม้ฉานก็เรียกว่าความเลื่อมใส เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส เหมือนที่
เรียกว่า **ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น

อธิบาย สมุสสาหนิ ทำจิตให้เลื่อมใส

อีกประการหนึ่ง เพราะฉานนั้นย่อมทำจิตให้เลื่อมใส โดยเหตุที่ประกอบด้วย
ความเลื่อมใส และโดยเหตุที่สงบเสียได้ซึ่งความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจารณ์ ฉะนั้น
ท่านจึงกล่าววว่า **สมุสสาหนิ** แปลว่า ทำจิตให้เลื่อมใส แผละในอรรถวิภังคินี
พึงทราบถึงการเชื่อมบทเข้าด้วยกันอย่างนี้คือ **สมุสสาหนิ เจตโส** แปลว่า ทำจิตให้
เลื่อมใส ส่วนในอรรถวิภังคินีต้องยกเอาบทว่า **เจตโส** ไปประกอบเข้ากับบทว่า
เอโกทิกาว เป็น **เจตโส เอโกทิกาว** แปลว่า เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้นแก่ใจ

อธิบาย เอโกทิกาว

ในบทว่า **เอโกทิกาว** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ สมาธิใดเป็นเอกเกิดขึ้น
ฉะนั้น สมาธินั้นชื่อว่า **เอโกทิก** แปลว่า เป็นเอกเกิดขึ้น อธิบายว่า เป็นธรรม
ล้ำเลิศเป็นธรรมประเสริฐเกิดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้นครอบงำ จจริงอยู่
บุคคลผู้ประเสริฐเขาก็เรียกกันว่าเป็นเอกในโลก หรือจะพูดว่าสมาธิเป็นเอกคือไม่มีเพื่อน
เพราะเว้นจากวิตกและวิจารณ์ ฉะนั้นบ้างก็ได้

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๕/๔๐๐

อีกประการหนึ่ง สมาธิโดยยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น คือให้ตั้งขึ้น ฉะนั้นสมาธินั้นชื่อว่า **อุทฺธิ** แปลว่า สภาพที่ยังสัมปยุตธรรมให้เกิดขึ้น สมาธิที่เป็นเอก เพราะอรรถว่าประเสริฐนั้นด้วย ทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้นด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอโกทฺธิ** แปลว่า สมาธิชั้นเอกและทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้น คำว่า **เอโกทฺธิ** นี้เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทฺธิภาวํ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทฺธินี้ให้เกิดขึ้น คือทำให้เจริญขึ้น ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะสมาธิที่ชื่อว่า **เอโกทฺธิ** นั้น เป็นสมบัติของใจ มีใช้ของสัตว์ มีใช้ของชีวะ ฉะนั้นท่านจึงแสดงไว้ว่า **เจตโส เอโกทฺธิภาวํ** ดังนี้ แปลว่า ทุติยฌานเป็นภาวะที่**ทำสมาธิชื่อเอโกทฺธิให้เจริญขึ้นแก้ไข**

ถาม - แม้ในปฐมฌาน ก็มีศรัทธาด้วย มีสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทฺธิด้วยแล้ว มีใช้หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำไมท่านจึงกล่าวเฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่**ทำสมาธิชื่อเอโกทฺธิให้เจริญขึ้น** ฉะนี้เล่า ?

ตอบ - ก็ปฐมฌานนั้นยังไม่ผ่องใสดีนักโดยเหตุที่ยังวุ่นวายอยู่เพราะวิตกและวิจารณ์ เปรียบเหมือนน้ำที่ถูกรบกวนอยู่ด้วยระลอกและลูกคลื่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ศรัทธาจะมีอยู่ก็ตาม ท่านก็ไม่แสดงว่า **สมุปลาทนํ** ทำจิตให้เลื่อมใส และเพราะเหตุที่ยังผ่องใสไม่ดีนักนั่นเอง แม้สมาธิในปฐมฌานนั้นจึงยังไม่เด่นชัดดี เพราะเหตุนี้ ท่านจึงไม่แสดงว่า **เอโกทฺธิภาวํ** เป็นภาวะที่**ทำสมาธิชื่อเอโกทฺธิให้เจริญขึ้น**

ส่วนในทุติยฌานนี้ ศรัทธาได้โอกาสและมีกำลังมาก เพราะเหตุที่ไม่มีเครื่องกังวล คือวิตกและวิจารณ์รบกวน และแม้สมาธิเล่าก็เด่นชัดเพราะเหตุที่ได้เพื่อนคือศรัทธาอันมีกำลัง เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงเช่นนี้เฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้น นักศึกษาพึงเข้าใจความหมาย ฉะนี้

ในส่วนคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้เพียงว่า **ความเชื่อ ความเชื่อฟัง ความหยั่งใจลงเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด** นี้ชื่อว่า **ความเลื่อมใสความตั้งอยู่แห่งจิต... ความตั้งมั่นโดยชอบแห่งจิต อันใด** นี้ชื่อว่า **ภาวะที่**ทำสมาธิชื่อเอโกทฺธิให้เจริญขึ้นแก้ไข****^๑ และการพรรณนาความนี้ย่อมไม่ผิดกับพระบาลีในคัมภีร์

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๔-๕๗๕/๔๐๔

วิงศ์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แล้วอย่างนั้น คือยอมเทียบกันได้ ย่อมเข้ากันได้ด้วยประการใด นักศึกษาพึงทราบด้วยประการนั้นเทอญ

อธิบาย ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์

[๘๑] คำว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** นั้น มีอรรถาธิบายว่า วิตก ไม่มีในทุติยฌานนี้หรือวิตกไม่มีแก่ทุติยฌานนี้ เพราะเหตุที่ละได้แล้วด้วยภาวนา เพราะเหตุนี้ ทุติยฌานนี้จึงชื่อว่า **อวิตก** แปลว่าไม่มีวิตก คำว่า **วิจารณ์** ก็มีอรรถวิเคราะห์โดยทำนองเดียวกันนี้แล

แม้ในคัมภีร์วิงศ์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า **วิตกนี้ด้วย วิจารณ์นี้ด้วย เป็นสภาพสงบแล้ว ระงับแล้ว สงบด้วยดีแล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แน่แล้ว ถึงภาวะที่พินาศไปแล้ว ถึงภาวะที่พินาศแน่แล้ว เหือดแห้งไปแล้ว เหือดแห้งแน่แล้ว ถูกทำให้หมดที่สุดแล้ว ฉะนั้น เพราะฉะนั้นทุติยฌานนี้จึงเรียกว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์^๑**

ในอธิการนี้ จะมีผู้กล่าวตั้งขึ้นว่า แม้ด้วยคำว่า เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปนี้ ก็เป็นอันสำเร็จความหมายนี้แล้วมิใช่หรือ เออ ก็ เหตุไฉนจึงทรงแสดงว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ฉะนั้นซ้ำอีกเล่า ?

ข้าพเจ้าจะวิสัชนาต่อไป ข้อนี้เป็นอย่างนั้นจริง ความหมายนี้ก็สำเร็จแล้วจริง แต่คำว่า **เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป** นี้ มิได้บังถึงความหมายที่ว่า **ไม่มีวิตก และวิจารณ์** นั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วมิใช่หรือว่า การบรรลุฌานชั้นอื่น ๆ จากปฐมฌานขึ้นไป เช่นทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะการผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไปด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง คำว่า **เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป** นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งความเลื่อมใสและภาวะที่ทำให้สมาธิขั้นเอกให้เจริญขึ้นของทุติยฌานอย่างนี้ว่าทุติยฌานนี้ ชื่อว่า ประกอบด้วยความเลื่อมใส เพราะเหตุที่วิตกและวิจารณ์สงบไป มิใช่เพราะเหตุที่กิเลสซึ่งเกิดฟุ้งขึ้นตามกาลสงบไป และที่ชื่อว่า เป็นภาวะที่ทำให้สมาธิ

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๖/๔๐๔

ชั้นเอกให้เจริญขึ้น เพราะเหตุที่วิตกและวิจารณ์สงบไป มิใช่เพราะเหตุที่ประหานนิรวรณ์เหมือนอุปจารฌาน และมีใช้เพราะเหตุที่องค์ฌานปรากฏเด่นชัดเหมือนปฐมฌาน

และอีกอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งภาวะที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์อย่างนี้ว่า ทุตติยานนี้ ชื่อว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เพราะเหตุที่วิตกและวิจารณ์สงบไป มิใช่เพราะเหตุที่วิตกวิจารณ์ไม่มีมาแต่เดิม เหมือนอย่างตติยานและจตุตถฌาน และเหมือนอย่างทวิปัญจวิญญาณเช่นจักขุวิญญาณเป็นต้น^๑ แต่ไม่ใช่เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจารณ์ ส่วนคำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าจะได้ทรงแสดงมาแล้วตอนต้นว่า เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป ก็จำที่จะต้องทรงแสดงว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** ซ้ำอีกนั้นเทียว

อธิบาย เกิดแต่สมาธิเป็นต้น

คำว่า **เกิดแต่สมาธิ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ คือปฐมฌาน อีกนัยหนึ่ง มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิที่ประกอบพร้อมกัน ในสมาธิทั้ง ๒ นั้นถึงแม้ปฐมฌานจะเกิดแต่สมาธิที่ประกอบพร้อมกันก็ตาม แต่กระนั้น สมาธิคือทุตติยานนี้เท่านั้นควรที่จะกล่าวได้ว่า **เป็นสมาธิที่สนิท** เพราะเป็นสภาพที่มั่นคงอย่างยิ่งและเป็นสภาพที่ผ่องใสที่สุดโดยเว้นจากความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจารณ์แล้ว เพราะฉะนั้น ที่ทรงแสดงว่า **เกิดแต่สมาธิ** ดังนี้นั้น ก็เพื่อประสงค์ที่จะทรงสรรเสริญคุณของสมาธินี้

คำว่า **ปีติและสุข** นั้น มีนัยดังพรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั้นแล

คำว่า **ฌานที่ ๒** อธิบายว่า ที่ชื่อว่าที่ ๒ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๒ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลยอมเข้าเป็นอันดับที่ ๒ ดังนี้ได้ ฌานนี้เกิดขึ้นเป็นอันดับที่ ๒ แม้เพราะเหตุนี้จึงกล่าววว่า ฌานที่ ๒ ดังนี้ได้

๑ ตติยานและจตุตถฌาน ไม่มีวิตกและวิจารณ์ เพราะสงบไปแต่ทุตติยานแล้ว ส่วนทวิปัญจวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีวิตกและวิจารณ์ เพราะวิตกและวิจารณ์เจตสิก ๒ ดวงนี้ ไม่ได้ประกอบเข้ากับทวิปัญจวิญญาณโดยธรรมเนียม

อธิบาย ทุติยฌานละองค์ ๒

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบด้วย องค์ ๓ นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

ที่ว่า **ทุติยฌานละองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการละซึ่ง วิตก ๑ วิจาร์ ๑ แหะโยคีบุคคลย่อมละนิรวรณทั้งหลายในขณะอุปจาระของปฐมฌาน ฉันทใด หาได้ละวิตกและวิจาร์ในขณะอุปจาระของทุติยฌานนี้เหมือนอย่างนั้นไม่ แต่ ทุติยฌานนี้ย่อมเกิดโดยปราศจากวิตกและวิจาร์ทั้ง ๒ ในขณะแห่งอัปปานานั้นเกี่ยว ด้วยเหตุนี้ วิตกและวิจาร์ทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นองค์สำหรับละของทุติย- ฌานนั้น

อธิบาย ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓

ส่วนที่ว่า **ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจ ความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ คือ ปิติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ เพราะฉะนั้น พระพุทธทวณะใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า คำว่า **ฌาน** ได้แก่ ความเลื่อมใส ความเอิบอิ่ม ความสุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว^๑ ดังนี้ พระพุทธทวณะนั้นพระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงชี้ถึงฌานพร้อมทั้ง เครื่องปรุงแต่งด้วย แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้วทุติยฌานนี้ย่อมประกอบด้วยองค์ ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงซึ่งลักษณะที่พึงได้ โดยยกเว้นความเลื่อมใสเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น คือ ปิติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑^๒

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั้นแล

อธิบาย การบรรลุทุติยฌาน

[๘๒] ก็แหละ ครั้นได้บรรลุทุติยฌานเมื่อนั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลผู้มีวิสัยอันได้สั่งสมดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมฌานนั้นแล

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๐/๔๐๕

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๘/๔๑๖

ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ ยังใกล้ต่อวิตกและวิจารณ์เป็นข้าศึก และว่า สมาบัตินี้มีองค์อันทรพล เพราะเป็นสภาพที่หยาบด้วยปีติที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ว่า ปีติในทุติยฌาน นั้นใดซึ่งทำให้กำเริบ ทุติยฌานนั้นจึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบเพราะปีตินั้น^๑ ฉะนั้นแล้ว ฟังมนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้ว ฟังลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณา องค์ฌานอยู่นั้น ปีติก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ สุขกับเอกัคคตาจะปรากฏ เป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั้นแล อย่าง แล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** เพื่อละเอียดซึ่งองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวชชนจิต** ก็จะตัดภวังคจิตเกิดขึ้น เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **ตติยฌาน** จักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว ถัดนั้น ในอารมณ์ปฐวีกถินนั้น นั้นแล ชวนจิตก็เล่นไป ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็น ดิกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ดวงหนึ่งสุดท้าย เข้าเป็น **รูปาวจรกุศลจิตขั้นตติยฌาน** ส่วน ๓ หรือ ๔ ดวงที่เหลือข้างต้นเป็น **กามาวจรกุศลจิต** ตามนัยที่กล่าวไว้ในทุติยฌานนั้นแล

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคล นั้น เป็นผู้ที่มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่ เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติและเพราะวิตกและ วิจารณ์สงบไปและได้เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุแล้วซึ่งตติยฌาน อันเป็นเหตุให้พระ อริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนั้น

ตติยฌานปฐวีกถิน อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ

[๘๓] บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ** มีอรรถาธิบายดังนี้ ความเบื่อหน่าย หรือความก้าวล่วงซึ่งปีติอันมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า **วิราคะ**

๑ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๘/๘๓/๓๘

แปลว่า ความก้าวล่วงปีติ ส่วน **จ** ศัพท์ระหว่างบททั้ง ๒ คือ **ปีติ จ วิจารณ์** หมายความว่า รวบรวม กล่าวคือ **จ** ศัพท์นั้นรวบรวมเอาซึ่งความสงบ หรือซึ่งความสงบไปแห่งวิตกและวิจารณ์ ใน ๒ อย่างนั้น คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบ แต่อย่างเดียว คราวนั้นนักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิจารณ์ กิจจ กิจโย รูปสมา จ** แปลว่า เพราะเบื้องหน้าปีติ และความสงบโดยยิ่ง ๆ ขึ้นไป และในการเรียงประโยคเช่นนี้ **วิจารณ์** ศัพท์ แปลว่า ความเบื้องหน้า เพราะฉะนั้นพึงทราบความหมายว่า **เพราะเบื้องหน้าปีติและความสงบ** ฉะนี้

แต่คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์ด้วย คราวนั้นนักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิจารณ์, กิจจ กิจโย วิตก-วิจารณ์ รูปสมา** ซึ่งแปลว่า เพราะก้าวล่วงปีติไป และเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์โดยยิ่ง ๆ ไป และในการเรียงเข้าประโยคเช่นนี้ **วิจารณ์** ศัพท์ แปลว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงทราบความหมายว่า เพราะก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบแห่ง **วิตกและวิจารณ์** ฉะนี้

ถึงวิตกและวิจารณ์ทั้ง ๒ นี้ได้สงบไปแล้วแต่ในทุติยฉานนั้นก็จริง แต่ที่ท่านนำมาแสดงไว้อีกก็เพื่อที่จะประกาศแนวทางอันเป็นอุบายของตติยฉานนี้ และเพื่อจะสรรเสริญคุณของตติยฉานนี้ จริงทีเดียว เมื่อพรรณนาว่า **เพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจารณ์** ฉะนี้ ตติยฉานนี้ย่อมปรากฏเด่นชัด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจารณ์ จึงเป็น แนวทางของตติยฉานนี้อย่างแน่นอน เหมือนอย่างในอริยมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ท่านพรรณนาถึงการประหามันสัจจะทั้งหลายแม้ที่ไม่ได้ประหามันมีสักกายทิฏฐิเป็นต้นว่า **เพราะประหามันสัจจะเบื้องต่ำ ๕ ประการ**^๑ ฉะนี้ ก็เป็นการสรรเสริญคุณอริยมรรคที่ ๓ นั้น คือ เป็นการยังความอดุทธาหะให้เกิดแก่ผู้ชวนชวายเป็นจะบรรลุอริยมรรคที่ ๓ นั้น ฉะนั้นใด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจารณ์แม้ที่ไม่ได้สงบซึ่งท่านพรรณนาในตติยฉานนี้ ก็เป็นอันสรรเสริญคุณแห่งตติยฉานนี้ฉะนั้นเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้จึงได้ทรงแสดงความหมายว่า **เพราะการก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจารณ์** ด้วยประการฉะนี้

๑ ดูเทียบ ที. สี. ๙/๓๗๓/๑๕๖, ม. ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๑๕๖, ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๖, ฝรั่ง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๕

อธิบาย เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่

[๘๔] ในคำว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมชาติใด ย่อมเห็นโดยกำเนิด คือเห็นเสมอกัน เห็นไม่ตกไปในฝ่าย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อุpekขา** โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌาน เรียกว่า **อุpekขโก** ผู้เห็นเสมอกัน เพราะประกอบด้วยอุpekขานั้น อันบริสุทธิ์ อันยิ่งใหญ่ ถึงซึ่งความมั่นคง

อุpekขา ๑๐ ประการ

ก็แหละ อุpekขานั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑. ฉฬังคูปেকขา	อุpekขาประกอบด้วยองค์ ๖
๒. พรหมวิหารูปেকขา	อุpekขาพรหมวิหาร
๓. โพชฌังคูปেকขา	อุpekขาสัมโพชฌงค์
๔. วิริยูปেকขา	อุpekขาคือวิริยะ
๕. สังขารูปেকขา	อุpekขาในสังขาร
๖. เวทนูปেকขา	อุpekขาเวทนา
๗. วิปัสสนูปেকขา	อุpekขาในวิปัสสนา
๘. ตัตตรมัชฌัตตูปেকขา	อุpekขาเจตสิก
๙. ฌานูปেকขา	อุpekขาในฌาน และ
๑๐. ปาวิสุทธูปেকขา	อุpekขาบริสุทธิ์จากข้าศึก

๑. อธิบาย ฉฬังคูปেকขา

ในอุpekขา ๑๐ ประการนั้น อุpekขาของพระซีณาสพอันใด คืออาการที่ไม่ละ ปกติ ภาวะอันบริสุทธิ์ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ในทวารทั้ง ๖ ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุผู้เป็นพระอรหันตซีณาสพในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมไม่ติใจ ย่อมไม่เสียใจ เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็น เสมอกันอยู่^๑** อุpekขานี้ชื่อว่า **ฉฬังคูปেকขา**

๑ ดูเทียบ อจ. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๒

๒. อธิบาย พรหมวิหารอุเบกขา

อุเบกขาคันไต คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิภษุมิจิตประกอบด้วยอุเบกขาแผ่ไปทางทิศหนึ่งอยู่^๑ อุเบกขานี้ชื่อว่า พรหมวิหารอุเบกขา

๓. อธิบาย โภชณังคูปะกขา

อุเบกขาคันไต คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสหชาตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิภษุยอมยังอุเบกขาสัมโพชณังคอันอาศัยวิเวก อันอาศัยนิพพานให้เกิดขึ้น^๒ อุเบกขานี้ชื่อว่า โภชณังคูปะกขา

๔. อธิบาย วิริยูปะกขา

อุเบกขาคันไต กล่าวคือความเพียรที่ไม่ตั้งเครียดเกินไป และที่ไม่หย่อนยานเกินไป ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิภษุผู้โยคีบุคคล ย่อมมณสิการถึงอุเบกขานิमितตลอดกาลโดยกาล^๓ อุเบกขานี้ชื่อว่า วิริยูปะกขา

๕. อธิบาย สังขารูปะกขา

อุเบกขาคันไต ที่พิจารณาข้าศึกมีนิรวรณเป็นต้นโดยสภาวะแล้วจึงลงความเห็นซึ่งมีอาการเป็นกลาง ๆ ในการยึดถือสังขาร อันมาแล้วอย่างนี้ว่า สังขารูปะกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะมีเท่าไร? สังขารูปะกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจมีวิปัสสนามีเท่าไร? สังขารูปะกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะมี ๘ สังขารูปะกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐^๔ อุเบกขานี้ชื่อว่า สังขารูปะกขา

๖. อธิบาย เวทณูปะกขา

อุเบกขาคันไต ที่รู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (คือเฉย ๆ) ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า สมัยใด กามาจรกุสลจิตอันประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น^๕ อุเบกขานี้ชื่อว่า เวทณูปะกขา

๑ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๕

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๖

๓ ดูเทียบ อง. ดิก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕

๔ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๑

๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓

๗. อธิบาย วิปัสสนูปเพกขา

อุเบกขาอันใด คือความเป็นกลาง ๆ ในการพิจารณา ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ชั้น ๕ ไตมีอยู่ ชั้น ๕ ไตปรากฏชัด โยคีบุคคลย่อมละชั้น ๕ นั้น ย่อมได้ อุเบกขาในชั้น ๕ นั้น**^๑ อุเบกขานี้ชื่อว่า **วิปัสสนูปเพกขา**

๘. อธิบาย ตัตตรมัชฌัตตูปเพกขา

อุเบกขาอันใด ที่ยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปเสมอกัน ซึ่งมาแล้วในเววาปนก-
ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **ตัตตรมัชฌัตตูปเพกขา**

๙. อธิบาย ฌานูปเพกขา

อุเบกขาอันใด ที่ไม่ให้เกิดความเอนเอียงไปในฝ่าย แม้ในฝ่ายสุขอันเลิศนั้น
ก็ตาม ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **และเป็นผู้มีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่**^๒ อุเบกขานี้
ชื่อว่า **ฌานูปเพกขา**

๑๐. อธิบาย ปาริสุทฺธูปเพกขา

แหละอุเบกขาอันใดที่บริสุทธิ์จากข้าศึกทั้งปวงมีนิวรณ์และวิตกวิจารณ์เป็นต้น
มีอันไม่ชวนชวายนแม้ในการสงบแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก เพราะธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้น
สงบไปแล้ว ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **จตุตถฌาน อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา**^๓
อุเบกขานี้ชื่อว่า **ปาริสุทฺธูปเพกขา**

อุเบกขา ๖ ความหมายเหมือนกัน

ในบรรดา อุเบกขา ๑๐ ประการนั้น อุเบกขา ๖ ประการเหล่านี้คือ
ฉหังคูปเพกขา ๑ พรหมวิหารูปเพกขา ๑ โพชฌังคูปเพกขา ๑ ตัตตรมัชฌัตตูปเพกขา ๑
ฌานูปเพกขา ๑ และปาริสุทฺธูปเพกขา ๑ โดยใจความเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็น

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๗๑/๗๖, อ. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๙๙-๑๐๐

๒ ดูเทียบ ที. ลี. (ไทย) ๙/๒๓๐/๗๖

๓ ดูเทียบ ที. ลี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗

ตัตตรมชฉัตตูปেকขานันเอง^๑ แต่ความต่างกันแห่งอุเบกขานันนี้ ย่อมมีด้วยความต่างแห่งอวัตถานัน ๑ เช่นเดียวกับความต่างกันแม่แห่งบุคคลคนเดียว ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดีและเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นต้น เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ ในบรรดาอุเบกขา ๖ ประการนั้น จขังคูปเอกขามี ณ ทีไต ณ ที่นั้นย่อมไม่มีโพชฌังคูปเอกขาเป็นต้น แหละหรือโพชฌังคูปเอกขามี ณ ทีไต ณ ที่นั้นย่อมไม่มีจขังคูปเอกขาเป็นต้น

อุเบกขา ๒ ความหมายเหมือนกัน

แหละอุเบกขา ๖ ประการนี้ โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ฉันไต แม่สังขารูปเอกขากับวิปัสสนูปเอกขา โดยความหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉันนั้น จริงอยู่ อุเบกขานัน ก็คือปัญญานันเอง ทีแบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยอำนาจทำหน้าที่ต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษถือเอาไม้เท้าแพะแล้วค้นหางู ซึ่งเลื้อยเข้าไปในเรือนในเวลาเย็น ๑ ไปพบงูนั้นนอนซ่อนอยู่ในลังแกลบ ใคร่ครวญอยู่ว่าจะป็นงูหรือมิใช่หนอ ครั้นเห็นลายดอกจัน ๓ แฉกแล้วก็หมดสงสัย แต่ันนั้นยอมเกิดความเป็นกลาง ๑ ในการพิจารณาที่จะป็นงูหรือมิใช่งูนั้น ฉันไต เมื่อโยคิบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อยู่ันนั้น เห็นลักษณะทั้งสามของสังขารด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นเฉย ๑ ในการพิจารณาว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นเฉย ๑ นี้ชื่อว่า **สังขารูปเอกขา**

แหละเมื่อบุรุษนั้น ใช้ไม้เท้าแพะกดงูไว้อย่างแน่นแล้ว ค้นคิดหาวิธีการที่จะปล่อยงูอยู่ว่ ทำอย่างไรเราจึงจะไม่เบียดเบียนงูนี้ให้ลำบากด้วย ไม่ให้มันกัดเราด้วย แล้วปล่อยมันไปฉะนี้ ความเฉย ๑ ในการกดงูไวนั้น ย่อมมีฉันไต เมื่อโยคิบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่ันนั้น เห็นภพทั้งสามเป็นเหมือนถูกไฟเผา เพราะได้เห็นลักษณะทั้งสามของสังขาร ย่อมเกิดความเห็นเฉย ๑ ในการยึดถือสังขาร ฉันนั้น เหมือนกัน ความเห็นเฉย ๑ นี้ชื่อว่า **สังขารูปเอกขา**

๑ คำว่า **ตัตตรมชฉัตตูปเอกขา** เป็นชื่อของเจตสิกดวงหนึ่งในโสภณเจตสิก ๒๕ ตัตตรมชฉัตตูปเอกขานั้น มีหน้าที่ทำจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันให้เป็นไปสม่าเสมอกันในหน้าที่ของตน ๑ ไม่ให้ยิ่งและหย่อนจึงจัดเป็นตัตตรมชฉัตตูปเอกขา

ด้วยประการฉะนี้ เมื่อ **วิปัสสนูปเพกขา** สำเร็จแล้ว แม้ **สังขารูปเพกขา** ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้วเหมือนกัน และอุเบกขานี้แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยการทำหน้าที่คือความเฉย ๆ ในการพิจารณาและการยึดถือ ดังพรรณนามานี้

อุเบกขา ๒ ความหมายต่างกัน

ส่วน **วิริยูปเพกขา** กับ **เวทณูปเพกขา** ๒ อย่างนี้ โดยความหมาย ต่างกันเองด้วย ต่างจากอุเบกขาทั้งหลายที่เหลือด้วย

อุเบกขาที่ประสงค์ ณ ที่นี้

บรรดาอุเบกขา ๑๐ ประการนั้น ณ ที่นี้ประสงค์เอา **ฌานูปเพกขา** เท่านั้น ฌานูปเพกขานั้น มีความเป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะ มีความไม่หวั่นไหวเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นอาการปรากฏ มีความสร้างหายไปแห่งปิติเป็นปทัฏฐฐาน

หากจะมีผู้ท้วงติงว่า - ก็แหละ **ฌานูปเพกขา** นี้ โดยความหมาย ก็คือ ตัตรมัชฌัตตูปเพกขา นั่นเอง และตัตรมัชฌัตตูปเพกขานั้นย่อมมีมาแม้แต่ในปฐมฌานและทุติยฌานแล้ว เพราะเหตุนี้ แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ก็ควรที่จะต้องแสดงฌานูปเพกขานี้ไว้ด้วยคำว่า **อุเพกฺขโก จ วิหริติ** ซึ่งแปลว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่แต่เหตุใดน จึงไม่ทรงแสดง **ฌานูปเพกขา** นั้นไว้เล่า ?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า - ที่ท่านไม่แสดง **ฌานูปเพกขา** ไว้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น เพราะฌานูปเพกขายังไม่มีหน้าที่ปรากฏ จริงอยู่ หน้าที่ของฌานูปเพกขาในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นยังไม่ปรากฏชัด เพราะถูกข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นกันทำไว้ แต่ในตติยฌานนี้ ฌานูปเพกขานี้เกิดมีหน้าที่ปรากฏชัด เป็นเสมือนโจคีระษะขึ้นมาแล้ว เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์ทำแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงทรงแสดงไว้

อรรถาธิบายอย่างสิ้นเชิง ของคำว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่ ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบาย ผู้มีสติมีสัมปชัญญะ

[๘๕] บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ต่อไป บุคคลใดย่อมระลึกได้ ฉะนั้นบุคคลนั้น ชื่อว่าผู้ระลึกได้ คือผู้มีสติ บุคคลใดย่อมรู้โดยชอบ

ฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่าผู้รู้โดยชอบ คือผู้มีสัมปชัญญะ ฟังทราบว่าเป็นการแสดงสติ-สัมปชัญญะด้วยบุคคลาธิฐาน

ในสติและสัมปชัญญะนั้น **สติ** มีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีความอารักขาเป็นอาการปรากฏ **สัมปชัญญะ** มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความไตร่ตรองเป็นรส มีความส่องเห็นเป็นอาการปรากฏ

จำปรารถนาสติและสัมปชัญญะ

ในฉนวนเหล่านั้น ถึงแม้ว่าสติและสัมปชัญญะนี้จะมีมาแต่ในฉนวนต้น ๆ แล้วก็ตาม เพราะเหตุที่โยคีบุคคลพลอสติไม่มีสัมปชัญญะนั้น แม้เพียงขั้นอุปจารฉนวนก็สำเร็จไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงขั้นอัปปนาฉนวนกันละ แต่กระนั้น การดำเนินไปของจิตก็เป็นความสะดวกรบาย เพราะฉนวนเหล่านั้นเป็นสภาพที่หยาบ เปรียบเหมือนการเดินทางไปบนพื้นแผ่นดินของบุรุษ และหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะในฉนวนต้น ๆ นั้น ก็ยังไม่ปรากฏ ส่วนฉนวนนี้เพราะเป็นสภาพที่ละเอียด โดยเหตุที่ละองค์ฉนวนที่หยาบแล้ว จึงจำต้องปรารถนาการดำเนินของจิตที่มีสติและสัมปชัญญะ ทำหน้าที่ประทับประคองอย่างแน่นนอน เปรียบเหมือนการเดินทางไปใกล้คัมภีร์ของบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ไว้แต่ในตติยฉนวนนี้

เปรียบสุขเหมือนลูกโคติดแม่

ฟังทราบบรรดาธิบายยิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อยเหมือนอย่างลูกโคที่ยังติดแม่โคนมอยู่ ถึงจะถูกพรากไปจากแม่โคนมแล้ว เมื่อไม่คอยระวังรักษาไว้ให้ดี มันก็จะวิ่งเข้าไปหาแม่โคนมอีกโดยทันที ฉันทิเด อันสุขในตติยฉนวนนี้ก็เหมือนกัน อันโยคีบุคคลพรากออกจากปิติแล้ว เมื่อไม่ได้รับการรักษาไว้เป็นอย่างดีด้วยเครื่องอารักขาคือสติและสัมปชัญญะแล้ว มันก็จะฟังกลับเข้าไปหาปิตินี้โดยทันที คือฟังประกอบกับปิตินั้นแหละ ฉันทินั้น

อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าสัตว์ทั้งหลายจะกำหนดยินดีในสุข และสุขนี้เล่า ก็เป็นสิ่งที่อโรยยิ่งนักสำหรับสัตว์ทั้งหลาย เพราะนอกเหนือไปจากสุขนั้นแล้ว ก็ไม่มีสุขอะไร ถึงกระนั้น ที่ในตติยฉนวนนี้ไม่มีความกำหนดยินดีในสุข ก็ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะเท่านั้น มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น เพราะฉะนั้น นักศึกษาฟังทราบที่

ทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** นี้ไว้เฉพาะแต่ในตติยฌานนี้ ก็เพื่อที่จะทรงชี้ถึงความหมายอันพิเศษกว่ากัน ดังที่พรรณนามานี้

อธิบาย เสวยสุขด้วยนามกาย

บัดนี้ จะอธิบายในคำว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** นี้ต่อไป

โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานย่อมไม่มีความพะวงในการเสวยสุขโดยแท้ แม้ถึงความจริงจะเป็นเช่นนี้ก็ตาม แต่เพราะเหตุที่สุขของโยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานนั้น ประกอบอยู่กับนามกายประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นถึงแม้จะออกจากฌานแล้วก็จะพึงได้เสวยสุข เพราะรูปกายของท่านอันรูปที่ประณีตยิ่ง ซึ่งมีสุขอันประกอบอยู่กับนามกายนั้นเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไปทั่วแล้ว ดังนั้น เมื่อจะชี้ถึงซึ่งความหมายดังกล่าวนี้ จึงได้ทรงแสดงไว้ว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** ฉะนี้

อธิบาย เป็นเหตุให้พระอริยเจ้าสรรเสริญผู้บรรลุว่า เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข

[๘๖] บัดนี้ จะอธิบายในคำว่า **อันเป็นเหตุให้พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ดังนี้ต่อไป

ในคำนี้ นักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคอย่างนี้ คือ พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมตรัสบอก ย่อมทรงแสดง ย่อมทรงบัญญัติ ย่อมทรงตั้งไว้ ย่อมทรงเปิดเผย ย่อมทรงจำแนก ย่อมทรงทำให้ตื่น ย่อมทรงประกาศ คือ ย่อมทรงสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานนั้น เพราะมีฌานใดเป็นเหตุ เพราะมีฌานใดเป็นกรณี

สรรเสริญว่าอย่างไร ? สรรเสริญว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้ โยคีบุคคลนั้น บรรลุแล้วซึ่งฌานนั้น ได้แก่ตติยฌานอยู่

เหตุที่พระอริยเจ้าสรรเสริญ

ถาม - ก็แหละ เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้ ?

ตอบ - เพราะเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญ อธิบายว่า บุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนี้ ย่อมเป็นบุคคลสมควรแก่การสรรเสริญนั้น เพราะเหตุที่เป็นผู้เฉย ๆ ในตติยฌาน แม้อันเป็นสุขที่มีรสอร่อยอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นยอดสุดแห่งความสุข และอันความสุขจุดดิ่งเข้าไปในสุขนั้นไม่ได้ และปิติจะเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยประการใดก็เป็นผู้มีสติตั้งมั่นอยู่ด้วยประการนั้น ดังนี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้ส่วยความสุขอันสะอาดด้วยนามกาย ที่พระอริยเจ้าใคร่แล้ว ที่อริยชนสั่งเสพแล้ว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ พระอริยเจ้าทั้งหลายเมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุแห่งความสรรเสริญเหล่านั้น จึงได้สรรเสริญซึ่งบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้น โดยเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติอยู่เป็นสุข ฉะนี้**

อธิบาย ตติยฌาน

คำว่า **ตติยฌาน** ที่แปลว่า ฌานที่ ๓ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ฌานนี้ชื่อว่า **ตติยะ** หรือที่ ๓ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ อีกอย่างหนึ่ง ฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๓ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าสู่เป็นอันดับที่ ๓ ดังนี้ก็ได้

ตติยฌานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า นักศึกษาพึงทราบว่ตติยฌานละองค์ ๑ นั้น ด้วยอำนาจการละ ซึ่งปิติ แหละปิตินั้นอันโยคีบุคคลละได้ในขณะแห่งอัปปนา เช่นเดียวกับวิตกและวิจารณ์ของทุติยฌานที่โยคีบุคคลละได้ขณะแห่งอัปปนานั้น ด้วยเหตุฉนั้น ปิตินั้นท่านจึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของตติยฌานนั้น

ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนชื่อว่า **ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ **สุข ๑ จิตตเอกัคคตา ๑** เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า คำว่า ฌาน ได้แก่ อุpekขา สติ สัมปชัญญะ

สุขและจิตเตกัคคตา^๑ ดังนี้ ขอนั้นทรงแสดงไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงแสดงถึงฌานพร้อมทั้งเครื่องปรุงแต่ง แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้ว ตติยฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๒ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงซึ่งลักษณะที่พึงได้ โดยยกเอาอุเบกขา สติ และสัมปชัญญะออกเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า **ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ย่อมมีในสมัยนั้น ได้แก่อะไร ? ได้แก่สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑^๒ ฉะนี้**

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั้นแล

อธิบาย การบรรลุจตุตถฌาน

[๘๗] ก็แหละ เมื่อได้บรรลุตติยฌานแม่นยำด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงสั่งสม วลี ด้วยอาการ ๕ อย่าง โดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั้นแล ครั้นออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อปีติอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมาบัตินี้ยังมีองค์อันทรพล เพราะสุขเป็นสภาพที่หยาบดังที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า องค์อันใดแล ที่ทำใจให้พะวงว่าเป็นสุขในตติยฌานนั้น ด้วยองค์นั้น ตติยฌานนี้จึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบ^๓ ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงจตุตถฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในตติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุจตุตถฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น สุขคือโสมนัสอันเกิดขึ้นทางใจจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ อุเบกขาเวทนามกับจิตเตกัคคตาจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั้นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** เพื่อละเสียซึ่งองค์ที่หยาบและเพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวชชนจิต** ทำปฐวีกสิณนั้นนั้นแลให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิตเหมือนจะเตือนให้รู้ว่า จตุตถฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว ถัดนั้นไป ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั้นแล ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นดิग्ขบุคคลหรือมัทนบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงหนึ่งที่สุดท้ายเข้าเป็น

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๑/๔๐๓

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔

๓ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๙๘/๓๘

รูปาวจรกุศลจิตขั้นจตุตถฌาน ดวงที่เลื่อนออกนั้นเป็น **กามาวจรกุศลจิต** มีประการดังกล่าวไว้ในปฐมฌานนั้นเทียว

ส่วนที่พิเศษกว่ากันนั้น ดังนี้ คือ เพราะเหตุที่สุขเวทนาเป็นปัจจัยโดยอาเสวน-ปัจจัยแก่อกุศลทุกขเวทนาไม่ได้ และอกุศลทุกขเวทนาจะต้องเกิดขึ้นในจตุตถฌาน ฉะนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงย่อมประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา และแม้ปิตักก็เป็นอันสร้างหายไป ในจตุตถฌานนี้ด้วย เพราะเหตุที่จตุตถฌานประกอบด้วยอุเบกขาเวทนานั้นแล

แหละด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้น ได้บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่เบื้องต้น อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา^๑ อยู่

จตุตถฌานปฐวีภิกขุ อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะละสุขและทุกข์เป็นต้น

[๘๘] ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะละสุขและละทุกข์** ความว่า เพราะละกายิกสุขคือสุขทางกายและกายิกทุกข์คือทุกข์ทางกาย คำว่า **แต่เบื้องต้น** ความว่า การละนั้นแล ได้ละมาแต่เบื้องต้นแล้ว ไม่ใช่ละในขณะแห่งจตุตถฌาน คำว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไป** ความว่า เพราะความดับหายไปแต่เบื้องต้นแห่งเวทนา แม้ทั้ง ๒ นี้ คือ สุขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ ทุกขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ อธิบายว่า เพราะละเวทนาทั้ง ๒ เสียได้แต่ในเบื้องต้นนั่นเอง

ถาม - ก็แหละ การละเวทนาเหล่านั้น ละในขณะไหน ?

ตอบ - ละในขณะแห่งอุปจาระของฌานทั้ง ๔

อธิบายว่า โสมนัสเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌาน ทุกขเวทนา โทมนัสเวทนาและสุขเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน ตามลำดับ

๑ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗, อภ. ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๕/๕๙

นักศึกษาฟังทราบอย่างนี้ การละซึ่งสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเวทนาทั้งหลาย แม้ในจตุตถฌานนี้ซึ่งแม้จะมีได้ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการละซึ่งเวทนาเหล่านั้น แต่ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการแสดงซึ่งอินทรีย์ทั้งหลายในอินทรีย์วิภังคินั้นเทียว^๑

ถาม - ก็แหละ ถ้าองค์ธรรมเหล่านี้ ย่อมละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌาน นั้น ๆ จริงแล้ว ก็เหตุไฉนพระพุทธรองค์จึงทรงแสดงความดับแห่งองค์เหล่านั้น ไว้ตรงที่ฌานทั้งหลายโดยเฉพาะอย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่าง ไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน ? ภิภษุทั้งหลาย ภิภษุในศาสนานี้ย่อมบรรลुซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุขซึ่งเกิดแต่ความสงบ เพราะสงบแล้วแน่อนอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงบแล้วแน่อนอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย และทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ปฐมฌานนี้และโทมนัสสินทรีย์... สุขินทรีย์... โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน ? ภิภษุทั้งหลาย ภิภษุในศาสนานี้ ย่อมบรรลुซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้น อันมีสติบริสุทธึ เพราะอุเบกขา และโสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่จตุตถฌานนี้^๒

ตอบ - การที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงความดับแห่งองค์ธรรมทั้งหลายไว้ตรงที่ฌานโดยเฉพาะเช่นนั้น เพราะทรงประสงค์เอาความดับอย่างสนิท

อธิบายว่า ในขณะแห่งฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างสนิทขององค์ธรรมเหล่านั้น ไม่ใช่ความดับอย่างสามัญ ส่วนในขณะแห่งอุปจาระเป็นความดับอย่างสามัญ ไม่ใช่ความดับอย่างสนิท

๑ ในที่นี้ ท่านแสดงเวทนาไว้โดยแสดงลำดับตามลำดับแห่งอินทรีย์ มิได้แสดงตามลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการละนั้น คือ ละทุกข์, โทมนัส, สุข, และโสมนัส ส่วนลำดับแห่งอินทรีย์นั้น คือ สุขินทรีย์, ทุกขินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์

๒ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๑๙-๓๒๐

ละทุกข์ได้สนิทที่ปฐมฌาน

เป็นความจริงอย่างนั้น แม้ทุกข์ที่ดับไปในขณะอุปจาระแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลายนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ด้วยถูกเหวี่ยงและยุ่งกัด หรือด้วยการปวดเมื่อยเพราะนั่งไม่เรียบ แต่ภายในอัปปนาฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย อีกประการหนึ่ง แม้ทุกข์ที่ดับไปแล้วในขณะอุปจาระนี้ ชื่อว่า ยังดับไม่สนิท เพราะยังไม่ได้ถูกปฏิบัติขธรรมทำลาย ส่วนภายในอัปปนาฌานนั้นทั่วสรรพางค์กายอันสุขขโลมแล้วเพราะปิติแผ่ซ่านไป และบุคคลผู้มีกายอันสุขขโลมแล้วนั้น ย่อมมีความทุกข์ดับไปอย่างสนิท เพราะถูกปฏิบัติขธรรมทำลายแล้ว

ละโทมนัสได้สนิทที่ทุติยฌาน

อนึ่ง แม้โทมนัสที่ละได้ในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลาย เช่นกันนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ เพราะเมื่อมีความลำบากกาย และมีความเหนื่อยใจอันมีวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัย โทมนัสนั้นก็เกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแล้วหาเกิดขึ้นไม่เลย ส่วนในฌานใดที่โทมนัสเกิดขึ้นได้อยู่ ในฌานนั้นยังมีวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัย และวิตกและวิจารณ์ก็ยังละไม่ได้ทีเดียวในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌาน ดังนั้น โทมนัสนั้นจึงยังบังเกิดขึ้นได้ในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น แต่ในขณะทุติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเพราะละปัจจัยคือวิตกและวิจารณ์เสียแล้ว

ละสุขได้สนิทที่ตติยฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้สุขที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งตติยฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่แก่ฌานลาภีบุคคล ผู้มีกายอันรูปประณีตซึ่งมีปิติเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไป แต่ในขณะตติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะในขณะตติยฌานนั้นปิตินั้นเป็นปัจจัยแก่สุขที่ดับไปแล้วโดยสิ้นเชิง

ละโสมนัสได้สนิทที่จตุตถฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้โสมนัสที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งจตุตถฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ทั้งนี้ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้อย่างหนึ่ง เพราะยังไม่บรรลุลถึง อัปปนาฌานอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่มีอุเบกขาอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่ผ่านไปโดยชอบอย่างหนึ่ง แต่ในขณะจตุตถฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเป็นอันขาด

แหละเพราะเหตุตั้งพรรณนามานี้แหละ คัพทว่า **อปริเสส** ที่แปลว่า ไม่มีเหลือ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในฉานนั้น ๆ ว่า **เอตถูปปนุญฺญํ ทุกขินุทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺชติ** ความว่า ทุกขินุทริยที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ฉานนั้น ฉะนี้

เหตุที่ทรงแสดงเวทนา ๔ ในจตุตถฉาน

หากจะมีผู้กล่าวตั้งในอธิการว่า ก็แหละ แม้เวทนาเหล่านี้เป็นอันละได้แล้วในอุปจาระแห่งฉานนั้น ๆ อย่างนี้ เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงทรงยกมาไว้ในจตุตถฉานนี้อีกเล่า ?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า การที่พระพุทธองค์ทรงยกเวทนาเหล่านี้มาแสดงในจตุตถฉานนี้อีก ก็เพื่อที่จะให้ถือเอาใจความได้ง่าย

อธิบายว่า อทุกขมสุขเวทนานี้ได้ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในจตุตถฉานนี้ว่า **อทุกขมสุข** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฉะนี้ อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นสภาพละเอียดเข้าใจได้ยาก ใคร ๆ ก็ไม่อาจที่จะถือเอาความหมายได้โดยสะดวก เพราะเหตุนี้ เพื่อให้ถือเอาความหมายได้โดยสะดวก พระผู้มีพระภาคได้ทรงสงเคราะห์เอาเวทนาทั้งหมดมาไว้ในจตุตถฉาน นี้แหละ ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านี้รวมไว้อย่างนี้แล้ว ย่อมทรงสามารถที่จะให้ใคร ๆ จับเอาอทุกขมสุขเวทนานี้ได้ว่า ธรรมชาติใดที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่โสมนัสไม่ใช่โทมนัส ธรรมชาตินี้คือ **อทุกขมสุขเวทนา** ดังนี้ เช่นเดียวกับโคธร้ายที่ใคร ๆ ไม่กล้าที่จะเข้าไปคล้องเอามันได้ด้วยวิธีใด ๆ เพื่อให้ให้คล้องเอาได้โดยสะดวก เจ้าของโคจึงต้อนโคทั้งหมดเข้ามาไว้ในคอกเดียวกัน ที่นั่นจึงไล่ให้ออกไปที่ละตัวแล้วสั่งให้คล้องเอาโคตัวนั้นซึ่งออกมาตามลำดับว่า นี้แหละโคตัวนั้น ช่วยคล้องให้ที ฉะนี้

เวทนา ๔ เป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุตติ

อีกอย่างหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่ แม้เวทนา ๔ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ก็เพื่อจะทรงชี้ถึงปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุตติ^๑ จริงอยู่ ปฐมฉานอันเป็นเครื่อง

๑ คำว่า **อทุกขมสุขเจโตวิมุตติ** นี้ ได้แก่ จตุตถฉาน ลางที่ก็เรียกว่า อูเบกขาเจโตวิมุตติ จะเรียกว่าอูเบกขาเจโตวิมุตติได้ก็เฉพาะจตุตถฉานเท่านั้น ฉานต้น ๆ ยังไม่มีอูเบกขาเป็นองค์ประกอบ

ละซึ่งทุกข์เป็นต้น จัดเป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุตินั้น สมดังที่พระธัมมทินนาเถรี แสดงไว้ว่า อาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคืออทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่างแล อาวุโส ภิกษุในศาสนาี้ บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขเพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้นแล อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคือ อทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่าง เหล่านี้แล^๑

จตุตถฌานเหมือนตติยมรรค

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบแม้อย่างนี้ว่า สังโยชน์ ๑๐ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ถึงจะละได้มาแล้วแต่ในมรรคอื่น ๆ แต่ก็ทรงแสดงไว้ว่าละได้ในตติยมรรค (อนาคามิมรรค) นั้น ทั้งนี้ เพื่อที่จะสรรเสริญคุณแห่งตติยมรรค ฉนใด เวทนา ๔ เหล่านี้ ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อที่จะทรงสรรเสริญคุณแห่งฌานนี้ ฉนนัน

ราคะโทสะอยู่ไกลจตุตถฌานมาก

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบดังนี้ว่า เวทนา ๔ เหล่านี้ที่ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงราคะและโทสะเป็นสภาพที่อยู่ห่างไกลมาก เพราะได้ทำลายสิ่งที่เป็นปัจจัยมาแล้ว จริงทีเดียว ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โสมนัสเวทนา โสมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทมนัสเวทนา โทมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทสะ และราคะโทสะพร้อมทั้งปัจจัยชื่อว่าอันจตุตถฌานนี้กำจัดไปแล้วด้วยเหตุที่ได้ทำลายสุขเวทนาเป็นต้นมาแล้ว ดังนั้นราคะและโทสะจึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ห่างไกลมาก ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

คำว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ที่ชื่อว่า**ไม่มีทุกข์** เพราะเหตุที่ทุกข์ไม่มี ที่ชื่อว่า **ไม่มีสุข** เพราะเหตุที่สุขไม่มี ด้วยคำว่า ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนี้ ท่านแสดงถึงเวทนาที่ ๓ (คืออุpekขาเวทนา) อันเป็นปฏิปักษ์แก่ทุกขเวทนาและ

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

สุขเวทนาในจุดตถุณานี้ ไม่ใช่แต่เพียงแสดงความไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเท่านั้น และ
อทุกขมสุขเวทนาชื่อว่าเวทนาที่ ๓ เรียกว่าอุเบกขาเวทนาจึงได้ นักศึกษาพึงทราบว่
อทุกขมสุขเวทนานั้น มีอันเสวยอารมณ์ที่ผิดจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็น
ลักษณะ มีความเป็นกลาง ๆ เป็นรส มีความปรากฏชัดเป็นอาการปรากฏ มีความ
ดับไปแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นปทัฏฐาน^๑ ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขา

[๘๙] คำว่า **มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขา** นั้นหมายความว่า ความบริสุทธ์
แห่งสติอันอุเบกขาให้เกิดแล้ว อธิบายว่า สติในฉานนี้เป็นสภาพบริสุทธ์มาก และ
ความบริสุทธ์ใดแห่งสตินั้นความบริสุทธ์นั้นอันอุเบกขาปรุงแต่งให้ มีใช้สิ่งอื่นปรุงแต่งให้
เพราะฉะนั้น ฉานนี้พระพุทธรองค์จึงทรงแสดงว่า มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขา

แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า สตินี้เป็นสภาพที่สะอาด
บริสุทธ์และผุดผ่องเพราะอุเบกขานี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า สติบริสุทธ์เพราะ
อุเบกขา^๒

อุเบกขาคืออัตรมัชฌัตตตาเจตสิก

ก็แหละ ความบริสุทธ์แห่งสติในจุดตถุณานี้ ย่อมสำเร็จเพราะอุเบกขาอันใด
อุเบกขานั้น นักศึกษาพึงทราบว่ โดยใจความก็ได้แก่อัตรมัชฌัตตตาเจตสิก และ
ไม่ใช่แต่สติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่บริสุทธ์เพราะอุเบกขานั้น แม้สัมปยุตธรรมทั้งสิ้น
ก็เป็นสภาพบริสุทธ์โดยแท้แล แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ด้วย
ทรงยกสติเป็นประธาน

๑ คำว่า **อทุกขมสุขเวทนา** นี้มีอาการไม่ปรากฏชัดเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนา ต้องอนุมานเอาจากสุข
เวทนาและทุกขเวทนานั้น คล้าย ๆ กับรอยเท้าเนื้อที่เดินข้ามหลังแผ่นดินไป ย่อมไม่ปรากฏให้เห็น แต่
รู้ได้โดยอนุมาน เอาจากรอยข้างหน้าและรอยข้างหลังของแผ่นดิน ฉะนั้น

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๗/๔๐๙

อุเบกขาเวทนาเหมือนราตรี ตัตรมฺชฌัตตุเบกขาเหมือนดวงจันทร์

แม้ว่า ตัตรมฺชฌัตตุเบกขานี้ จะมีอยู่ในฌานทั้ง ๓ ข้างต้นนั้นก็ตาม แต่ก็เปรียบเหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน จะมีอยู่ก็ไม่สว่างไม่ขาวนวล ทั้งนี้ เพราะแสงอาทิตย์ในเวลากลางวันข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันมีส่วนเข้ากันได้ โดยเป็นที่ส่องแสงหรือโดยเป็นอุปการะแก่ตน ฉนฺโต แม้ดวงจันทร์คือตัตรมฺชฌัตตุเบกขานี้ก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีอยู่ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น แต่ก็ยังไม่เป็นสภาพที่บริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพราะเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้

อนึ่ง เมื่อตัตรมฺชฌัตตุเบกขานั้นยังไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาติธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่เกิดร่วมในจิตดวงเดียวกัน) เช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนแสงจันทร์ที่ไม่ขาวนวลในเวลากลางวัน เพราะเหตุดังกล่าวนี้ ในบรรดาฌานทั้ง ๓ นั้น แม้เพียงฌานเดียว พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ทรงแสดงว่ามีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

ส่วนในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์คือตัตรมฺชฌัตตุเบกขาเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะไม่มีเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกัน และเพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้ และเพราะเหตุที่ตัตรมฺชฌัตตุเบกขาเป็นสภาพบริสุทธิ์แล้วนั้น แม้สหชาติธรรมทั้งหลายเช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง เช่นเดียวกับแสงจันทร์อันสว่างขาวนวล ฉะนั้น

เพราะเหตุดังพรรณนามานี้ นักศึกษาพึงทราบว่ จตุตถฌานนี้เท่านั้น ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เป็นฌานที่มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ฉะนี้

อธิบาย จตุตถฌาน

คำว่า **จตุตถ** ที่แปลว่าที่ ๔ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ฌานที่เรียกว่าที่ ๔ เพราะเป็นลำดับของการคำนวณ หรือฌานนี้ที่จัดเป็นที่ ๔ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าเป็นอันดับที่ ๔ ดังนี้ก็ได้

จุดตถุณยานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ใน ๒ ข้อนั้น ข้อว่า **จุดตถุณยานละองค์ ๑** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจที่ละซึ่งโสมนัสเวทนา และโสมนัสเวทนานั้นละมาได้แต่ในชวนจิตดวงตัน ๆ ในวิถีเดียวกันนั้นเทียว ด้วยเหตุนั้น โสมนัสเวทนานั้น จึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของจุดตถุณยานนี้

จุดตถุณยานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนข้อที่ว่า **จุดตถุณยานประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ อุเบกขาเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑

คำที่เหลือมีนัยดังที่แสดงมาแล้วในปฐมภูมยานั้นแล ตามที่พรรณนามานี้ เป็นแนวในฉาน ๔ ประเภท ที่บังเกิดด้วยอำนาจแห่งฉานที่เป็นจุดกณัย เป็นประเภทแรก

อธิบาย ฉานปัญจกณัย

[๙๐] ส่วนโยคีบุคคลผู้จะเจริญฉานปัญจกณัยให้บังเกิดขึ้นนั้นออกจากปฐมภูมยานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในปฐมภูมยานั้นว่า สมบัตินี้ยังใกล้เคียงนิรวณอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะวิตกเป็นสภาพที่หยาบ ฉะนี้แล้ว พึงมโนการถึงทุกุติยฉานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมภูมยานแล้ว จึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุกุติยฉานต่อไป

บรรลุทุกุติยฉาน

ก็แหละ กาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากปฐมภูมยานแล้วมีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฉานอยู่นั้น องค์ฉานเพียงแต่วิตกอย่างเดียวก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ องค์ฉานอื่น ๆ มีวิจาร์เป็นต้น คงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมโนการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั้นแลอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี ปฐวี** หรือ **ดิน ดิน** ดังนี้ เพื่อจะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ละเอียดอยู่นั้น ทุกุติยฉานก็จะบังเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั้นแล องค์สำหรับละของทุกุติยฉานนั้นมีวิตกอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๔ มีวิจาร์เป็นต้น คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั้นเทียว

บรรลุตติยฌาน

ก็แหละ เมื่อได้บรรลุตติยฌานเมื่อนั้นอย่างนี้แล้ว โยคีบุคคลนั้นถึงทำให้วิสามารถดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่างโดยนัยที่ได้พรรณามาแล้วนั้นแล ออกจากทุตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้วพิจารณาเห็นโทษในทุตติยฌานนั้นว่า สมบัตินี้ยังใกล้ต่อวิตกอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมบัตินี้มีองค์อันทรพล เพราะพิจารณาเป็นสภาพที่หยาบครั้นแล้ว มนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุตติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุตติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น องค์ฌานเพียงแต่พิจารณาจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบขึ้น องค์ฌานอื่น ๆ มีปิติเป็นต้นคงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียดอยู่ กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั้นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** ฉะนี้ เพื่อที่จะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น ตติยฌานก็จะเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั้นแล องค์สำหรับละของตติยฌานนั้นมีแต่พิจารณาอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๓ มีปิติเป็นต้น เหมือนกับในทุตติยฌานโดยจตุกกนัย คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั้นเกี่ยว

สรุปฌานปัญจกนัย

ด้วยประการฉะนี้ ทุตติยฌานใดในฌานจตุกกนัยนั้น ในฌานปัญจกนัยนี้ทุตติยฌานนั้นแยกออกเป็น ๒ ฌาน คือ เป็นทุตติยฌานและตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌาน ในฌานจตุกกนัยนั้นแยกเป็นจตุตถฌานและปัญจมฌานในฌานปัญจกนัยนี้ ส่วนปฐมฌานคงเป็นปฐมฌานตามเดิม ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า ปฐวีกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้น เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๕

เสกสถินนิเทศ

๒. อาโปกสถินภาวนา

[๔๑] ณ วาระนี้ จะอธิบายความในอาโปกสถินภาวนาโดยพิสดารต่อจาก ปฐวีกสถินภาวนาเป็นลำดับไป ดังนี้ :-

ก็แหละ ปฐวีกสถินกัมมัฏฐาน ฉันทใด แม้อาโปกสถินกัมมัฏฐานก็ทำนองเดียวกัน กล่าวคือ โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาอาโปกสถินกัมมัฏฐานนั้น ฟังนั่งคู้บัลลังก์ตั้ง กายให้ตรงแล้วจับเอานิมิตในน้ำ

วิธีการทั้งปวงในอาโปกสถินนี้ เช่น อาโปกสถินที่สร้างขึ้น หรืออาโปกสถินที่เป็น อยู่เองตามธรรมชาติเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบความพิสดารโดยนัยดังที่พรรณนา มาแล้วในปฐวีกสถินนั้นทุกประการ

แหละในอาโปกสถินนี้ ฉันทใด ในกสถินต่อ ๆ ไปทั้งหมดก็เหมือนกัน เบื้องหน้า แต่ขึ้นไป อธิบายเช่นนี้ซ้ำพเจ้าจักไม่พรรณนาซ้ำอีก จักพรรณนาแต่เฉพาะที่ต่าง กันเท่านั้น

อาโปกสถินที่เป็นเอง

แม้ในอาโปกสถินกัมมัฏฐานนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสม อบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อนนั้น อุกคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในน้ำที่เป็นอยู่เองตาม ธรรมชาติคือ ในสระ ในบึง ในทะเลสาบ หรือในมหาสมุทร เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ ท่านจูฬสิวลเถระ

ได้ยินว่า ท่านจูฬสิวลเถระนั้นสละทิ้งลาภและสักการะด้วยตั้งใจว่า จักไปพักอยู่ อย่างเงียบ ๆ จึงไปขึ้นเรือที่ท่าใหญ่ไปยังชมพูทวีป ได้พ่วงดูน้ำในมหาสมุทรไป ในระหว่าง ทางกสถินนิมิตคล้ายกับน้ำมหาสมุทรนั้นได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน ด้วยประการฉะนี้

วิธีทำอาโปกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจะทำอาโปกสิณต้องหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง คือ อยาเอาน้ำที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงเอาน้ำฝนที่รองรับเอาด้วยผ้าสะอาดในกลางแจ้งซึ่งยังไม่ทันจะตกถึงพื้นดิน หรือน้ำอย่างอื่น ๆ ที่ใสสะอาดปราศจากโทษเหมือนอย่างน้ำฝนนั้น มาใส่ให้เต็มเสมอบอกปากบาตรหรือคนโท แล้วเอาไปตั้งไว้ ณ โอกาสลับ ๆ ตรงทำยวัตซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้วในปฐมวิกสิณภาวนานั้น

วิธีกาวนาอาโปกสิณ

ครั้นแล้วโยคีบุคคลพึงนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงแล้วอย่าพิจารณาถึงสีของน้ำ อย่ามนสิการถึงลักษณะของน้ำซึ่งมีลักษณะไหลซึมซาบและเกาะกุม พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติด้วยอำนาจธาตุน้ำซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสีอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น แล้วพึงภาวนาด้วยสามารชชื่อที่ปรากฏกันโดยมากกว่า **อาโป - อาโป** หรือว่า **น้ำ - น้ำ** ดังนี้ ในบรรดาชื่อของน้ำทั้งหลาย คือ **อมพุ, อุทกั, วาริ, สลิล** เป็นต้น

ลักษณะอุคคหนิमितและปฎิภาคนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไป อุคคหนิमितและปฎิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็บังเกิดขึ้นโดยลำดับ โดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมวิกสิณนั้นนั่นแล แต่ไว้ในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิमितย่อมปรากฏเป็นดุจกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำมีฟองและต่อมเจือปน อุคคหนิमितจะปรากฏเป็นเช่นนั้นนั่นเทียว โทษแห่งกสิณย่อมปรากฏให้เห็น ส่วนปฎิภาคนิมิตนั้นย่อมปรากฏเป็นสภาพที่นิ่ง เหมือนตาลปัตรแก้วมณีที่ปักไว้กลางแจ้ง และเหมือนวงกลมกระจกเงาที่ทำด้วยแก้วมณี ฉะนั้นโยคีบุคคลนั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปะการณพร้อมกับด้วยการปรากฏขึ้นแห่งปฎิภาคนิมิตนั้นนั่นแล และย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยทำนองดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมวิกสิณนั้นเทียว

จบอาโปกสิณ

๓. เตโชกลินภาวนา

[๔๒] แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งเตโชกลินกัมมัฏฐานนั้น ก็พึงจับเอานิมิตในไฟ ในโยคีบุคคล ๒ จำพวกนั้น สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจับตาเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดา คือเพ่งดูเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง คือ ที่เปลวตะเกียง ที่เตาไฟ ที่กองไฟสำหรับระบบบาตร หรือที่ไฟไหม้ป่า อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุดตเถระ

ท่านจิตตคุดตเถระนั้นเข้าไปในโรงอุโบสถในวันธรรมสวนะ ขณะที่ท่านเพ่งดูเปลวตะเกียงอยู่นั้นแล อุคคหนิมิตได้เกิดขึ้นแล้ว

วิธีทำเตโชกลิน

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน ต้องทำกลินขึ้นเอง วิธีทำเตโชกลินนั้นดังนี้ คือ เอาไม้แก่นชนิดที่มียางมาผ่าตากแดดให้แห้งแล้วตัดทอนเป็นท่อน ๆ แล้วเอาไปที่โคนไม้หรือที่ปะรำอันเหมาะสม ทำไม้นั้นให้เป็นกองโดยอาการเหมือนจะระบมบาตร ตัดไฟให้ลุกแล้วพึงเจาะช่องกลม ๆ ที่เสื่อลำแพนหรือที่ผืนหนัง หรือที่ผืนผ้า ขนาดโต ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วยกไปตั้งข้างหน้ากองไฟนั้น

วิธีภาวนาเตโชกลิน

โยคีบุคคลพึงนั่งเข้าที่ โดยทำนองดังที่ได้พรรณามาแล้วนั้นแล แต่นั้นอย่าได้มโนการถึงหญ้าและพื้นข้างล่าง หรืออย่ามโนการถึงเปลวควันข้างบน พึงจับตาเอานิมิตในเปลวไฟอันหนาที่บตรงระหว่างกลางนั้น อย่าพิจารณาถึงสีของไฟด้วยสามารถแห่งสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น อย่ามโนการถึงลักษณะด้วยสามารถเป็นสภาวะที่ร้อน พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติ ด้วยอำนาจธาตุไฟซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสีอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น ในบรรดาชื่อของไฟทั้งหลาย เช่น ปาวโก, กณฺหุตฺตนิ, ชาตเวท, หุตาสโน เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถชื่อที่ปรากฏู้กันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า เตโช-เตโช หรือว่า ไฟ-ไฟ ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคหนิमितและปฏิกาคนิमित

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไปนั่นแล อุคคหนิमित และปฏิกาคนิमितทั้ง ๒ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับ ตามทำนองที่ได้พรรณนามาแล้วนั้น เทียบ ในนิमित ๒ อย่างนั้น อุคคหนิमितย่อมปรากฏเป็นเหมือนเปลวไฟขาดตกหายไป ๆ แต่เมื่อจับเอานิमितในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาแล้ว โทษแห่งกลิณยอมจะปรากฏให้เห็น กล่าวคือลูกไฟบ้าง ก้อนถ่านบ้าง ชี้เถ้าบ้าง ควันบ้าง ก็จะปรากฏขึ้น ส่วนปฏิกาคนิमितนั้นเป็นสภาวะที่ไม่เคลื่อนไหว ย่อมปรากฏเหมือนท่อนผ้ากัมพลแดง ที่อยู่กลางแจ้ง และเหมือนตาลปัตรทองคำ หรือเหมือนเสาทอง โยคีบุคคลนั้นย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปะการณพร้อมกับการปรากฏขึ้นแห่งปฏิกาคนิमितนั้นทีเดียว และย่อมจะบรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล

จบเตโชกลิณ

๔. วาโยกลิณภาวนา

[๙๓] แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งวาโยกลิณกัมมัฏฐานนั้น พึงพยายามจับเอาซึ่งนิमितในลม ก็แหละ นิमितนั้นจะพึงจับเอาได้ด้วยสามารภที่ให้เห็นหรือได้ถูกต้อง เพราะเหตุที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทันหลายว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาวาโยกลิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิमितนั้น ย่อมถือเอานิมิตในลม คือ ย่อมกำหนดยอดอ้อยที่ลมพัดเอนไป เอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไผ่ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไม้ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไป หรือกำหนดปลายผมที่ลมพัดให้ล้มลงให้ล้มราบลง หรือกำหนดตรงที่ลมมาถูกต้องกาย ฉะนั้น โยคีบุคคลครั้งได้เห็นอ้อยหรือไผ่หรือต้นไม้ซึ่งมีใบหนาขึ้นอยู่อย่างมียอดเสมอกัน ถูกลมพัดอยู่ก็ดี หรือได้เห็นศีรษะของบุรุษผู้มีผมดกยาวประมาณ ๔ องคุลี ถูกลมพัดอยู่ก็ดี พึงตั้งสติไว้ว่า ลมนี้ย่อมพัดถูก ณ ที่ตรงนั้นหรือพึงตั้งสติไว้ตรงที่ที่ลมพัดเข้าทางช่องทางต่าง หรือทางรูฝาแล้วมากระทบประเทศของกายครั้งแล้ว ในบรรดาชื่อของลมทั้งหลาย เช่น **วาโต, มาลูโต, อนิล** เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถแห่งชื่อที่ปรากฏรู้จักกันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า **วาโต - วาโต** หรือว่า **ลม - ลม** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित

ในวาทโยกสถินภาวานานี้ อุคคหนิमितมีลักษณะคล้าย ๆ กับเกลียวไธของข้าวต้มที่ปลงลงจากเตาใหม่ ๆ ย่อมปรากฏเป็นสภาพเคลื่อนไหวได้ ส่วนปฏิภาคนิमितเป็นสภาพสงบนิ่ง ไม่มีการเคลื่อนไหวเหมือนอุคคหนิमित คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วในปฐวีกสถินภาวานานี้แน่นอนเทียว

จบวาทโยกสถิน

๕. นีลกลินภาวานา

[๙๔] ก็แหละ ลำดับต่อจากวาทโยกสถินภาวานานี้ เพราะมีคำพระบาลีของโบราณอรรถกถาอยู่ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอานีลกลิน โดยภาวะเป็นอุคคหนิमितนั้น ย่อมถือเอานิमितในวัตถุมีสีเขียว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้าง ดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอดดอกไม้ซึ่งมีดอกบานสะพรั่งเห็นปานนั้น หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ ณ สถานที่บูชา หรือเห็นผ้าเขียวและแก้วเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิमितย่อมเกิดขึ้นได้

วิธีทำนีลกลิน

สำหรับโยคีบุคคลที่ไม่มีบุญญาธิการนั้น (ต้องทำกลินขึ้นเอง) ต้องไปเก็บเอาดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และดอกกรรณิการ์^๑ เป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็มตะกร้าหรือฝาสมุกพอเสมอขอบปาก เอาแต่กลีบดอกล้วน ๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสร หรือก้านปรากฏให้เห็นเลย อีกอย่างหนึ่ง พึงเอาผ้าสีเขียวม้วนให้เป็นห่อแล้ว บรรจุใส่ให้เต็มเสมอขอบปากของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้น หรือเอาผ้าสีเขียวนั้นมาผูกซึ่งที่ปากขอบของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้นให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลองก็ได้ อีกแบบหนึ่ง พึงเอาธาตุสีธรรมชาติอย่างหนึ่งอย่างใดในบรรดาสีเขียวสัสมฤทธิ สีเขียวใบไม้ และสีเขียวดอกอัญชัญ มาทาทำเป็นดวงกลิน ชนิดที่เคลื่อนที่ได้หรือชนิดที่ติดอยู่กับฝา แล้วทาตัดด้วยสีที่ไม่กลืนกัน โดยทำนองดังที่แสดงมาแล้วในปฐวีกสถินนั้นแล

๑ ไม้เหล่านี้มีดอกสีเขียวแก่หรือสีฟ้าโดยธรรมชาติ

วิธีกาวนานีลกถิน

ครั้นทำกถินเสร็จแล้ว แต่นั้นโยคีบุคคลพึงลงมือกาวนานา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **นิล - นิล** หรือว่า **สีเขียว - สีเขียว** ฉะนั้น โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในปฐมกถิน แม้ในนิลกถินกาวนานา ในชั้นอุคคหนิमित โทษแห่งกถินยังปรากฏให้เห็นอยู่ คือ เกสร ก้าน และระหว่างกลีบเป็นต้นย่อมปรากฏ ส่วนปฐกถินนิमितพ้นไปจากโทษกถิน ย่อมปรากฏ เป็นเช่นกับตาลปัตรแก้วมณีที่อยู่กลางแจ้ง คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วข้างต้นนั้นเทียว

จบนิลกถิน

๖. ปิตกถินกาวนานา

[๔๕] แม้ในปิตกถินกาวนานาก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ เพราะเหตุที่ท่านโบราณ อรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปิตกถิน โดยภาวะเป็นอุคคหนิमित นั้นย่อมถือเอานิमितในวัตถุมีสีเหลือง คือในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติ บ้าง ฉะนั้น แม้ในปิตกถินกาวนานา สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการ อันได้สร้างสม อบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นดอกไม้ดอกซึ่งมีดอกบานสะพรั่งเห็น ปานนั้น หรือเห็นที่ตักแต่งดอกไม้ในที่บูชา หรือเห็นผ้าหรือธาตุสีเหลือง อย่างใด อย่างหนึ่งเท่านั้น อุคคหนิमितย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุดตเถระ

ได้ยินว่า เมื่อท่านจิตตคุดตเถระนั้นเห็นอาสนะบูชาที่ทำด้วยดอกจันทน์เหลืองใน วัดจิตตลบรรพตวิหาร อุคคหนิमितประมาณเท่ากับอาสนะบูชาได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน พร้อมกับการที่ได้เห็นนั้นเทียว

วิธีทำปิตกถิน

สำหรับโยคีบุคคลที่ไม่มีบุญญาธิการนั้น พึงสร้างดวงกถินขึ้นด้วยดอกกรรณิการ์ หรือด้วยผ้าสีเหลืองหรือด้วยธาตุสีธรรมชาติ โดยนัยดังที่ได้แสดงมาแล้วในนิลกถิน กาวนานา นั้นแล แต่นั้นพึงลงมือกาวนานา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **ปิตก - ปิตก** หรือว่า **สีเหลือง - สีเหลือง** ฉะนั้น

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในปฐมกถินทุกประการนั้นแล

จบปิตกถิน

๗. โลहितกถินภาวนา

[๔๖] แม้ในโลहितกถินภาวนาก็มีนัยเช่นเดียวกันนั้นแล เพราะเหตุที่ท่านโบราณอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโลहितกถินโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุที่มีสีแดง คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ ฉะนั้น แม้ในโลहितกถินภาวนาก็ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นดอกไม้ดอกซึ่งกำลังออกดอกบานสะพรั่ง เช่น ดอกชบาเป็นต้นเห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่งดอกไม้ในที่บูชาหรือเห็นสีธรรมชาติ คือ ผ้าและแก้วสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น

วิธีภาวนาโลहितกถิน

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้นต้องสร้างกถินขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้ เช่น ดอกชบา พุทธรักษา ดอกชบา และดอกไม้ที่มีสีแดง หรือเอาผ้าแดง หรือเอาสีธรรมชาติ เช่น ดินสอแดงหรือสีแดงชาดมาทำเป็นดวงกถิน โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในนี้ลกถินภาวนานั้นแล ครั้นทำกถินเสร็จแล้ว แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โลहितกั - โลहितกั** หรือว่า **สีแดง - สีแดง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไปจนกว่า อุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนี้ลกถินภาวนานั้นแล

จบโลहितกถิน

๘. โอทาทกถินภาวนา

[๔๗] แม้ในโอทาทกถินภาวนาก็ เพราะคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโอทาทกถินโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุ ที่มีสีขาว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นพุ่มไม้ดอกไม้ซึ่งกำลังมีดอกบานสะพรั่งอยู่เห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่ง ด้วยดอกไม้ เช่น ดอกมะลิ เป็นต้น หรือเห็นกองแห่งดอกบัวขาว หรือเห็นผ้าขาว และสีขาว ธรรมชาติ อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น แม้ในแผ่นกลมแห่งดีบุก แผ่นกลมแห่งเงินและในดวงจันทร์อุคคหนิมิตก็เกิดขึ้นได้เหมือนกันนั้นเทียว

วิธีภาวนาโอทาทกถิน

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น ต้องสร้างกถินขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้ สีขาวซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้ว เอาผ้าขาว หรือเอาสีขาวธรรมดา มาทำให้เป็นดวงกถินตามนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วในนี้ลกถินภาวนานั่นแล ครั้นทำกถินเสร็จแล้วพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โอทาท - โอทาท** หรือว่า **สีขาว - สีขาว** ดังนี้เรื่อย ๆ ไปเรื่อยครั้ง หรือพันครั้ง หรือมากกว่านั้น ทั้งนี้ จนกว่าอุคคหิมิตจะเกิดขึ้นนั้นเทียว คำที่เหลือเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนี้ลกถินทุกประการ

จบโอทาทกถิน

๙. อาโลกกถินภาวนา

[๙๘] ก็แหละ ในอาโลกกถินภาวนานี้ เพราะมีคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาอาโลกกถินโดยภาวะเป็นอุคคหิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในแสงสว่าง คือ ที่ฝาบ้าง ที่รูลูกดานบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ฉะนั้น ดังนั้นสำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ในชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องฉายเข้าไปตามรูฝาเป็นต้นแล้วปรากฏติดอยู่กับฝาหรือที่พื้นนั้น ๆ หรือดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องทะลุออกมาตามหว่างกิ่งไม้ที่มีใบหนาทึบหรือตามหว่างปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้อย่างหนาทึบ แล้วมาปรากฏติดอยู่กับพื้นนั้นนั้นแหละ อุคคหิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในทันที

วิธีภาวนาอาโลกกถิน

ฝ่ายโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องลงมือภาวนาซึ่งดวงกลมของแสงสว่างซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ด้วยคำภาวนาว่า **โอภาโส-โอภาโส** หรือว่า **แสงสว่าง-แสงสว่าง** ดังนี้ก็ได้ หรือว่า **อาโลโก-อาโลโก ความสว่าง-ความสว่าง** ดังนี้ก็ได้ ภาวนาเรื่อย ๆ ไป จนกว่าอุคคหิมิตจะเกิดขึ้น แต่เมื่อโยคีบุคคลไม่สามารถจะทำให้อุคคหิมิตเกิดขึ้นด้วยวิธีภาวนาซึ่งดวงกลมแห่งแสงสว่างเช่นนั้น พึงจุดตะเกียงใส่ไว้ในหม้อแล้วปิดปากหม้อเสีย เจาะรูที่ข้างหม้อแล้วเอาไปตั้งหันหน้ารูนั้นเข้าไปใส่ฝา

แสงสว่างของตะเกียงก็จะส่องออกจากรูหม้อนั้น ไปติดเป็นรูปวงกลมอยู่ที่ฝา โยคีบุคคลพึงภาวนาซึ่งดวงกลมนั้นนั่นแล้ว **อาโลโก-อาโลโก** หรือว่า **ความสว่าง-ความสว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ดวงกลมของแสงตะเกียงนี้ย่อมตั้งอยู่ได้นาน มากกว่าดวงกลมของแสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์นั้น ในอาโลกกลินภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพเหมือนกับดวงกลมซึ่งติดอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั้นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพที่ใหญ่โตและสดใสมาก คล้าย ๆ กับก้อนแห่งแสงสว่าง คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณามาแล้วในนี้ลกลินแล

จบอาโลกกลิน

๑๐. ปริจฉินนาทาสกลินภาวนา

[๙๙] แม้ในปริจฉินนาทาสกลินภาวนานี้ เพราะมีคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาซึ่งอากาศกลินโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอาซึ่งนิมิตในที่ว่าง ๆ คือที่รูฟ้างบ้าง ที่รูลูกดานบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ดังนี้ ฉะนั้นสำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอมรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เพียงแต่ที่ได้เห็นรูฟ้างเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นในทันที

วิธีภาวนาอากาศกลิน

สำหรับโยคีบุคคลที่ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องเจาะที่หลังคาปะรำซึ่งมุงอย่างสนิท หรือเจาะช่องที่ผืนหนังและที่เสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นช่องกว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วพึงลงมือภาวนาซึ่งช่องนั้นนั่นแหละ หรือช่องชนิดอื่นอันต่างด้วยช่องฟ้างเป็นต้น ด้วยบทภาวนาว่า **อากาศ-อากาศ** หรือว่า **ที่ว่าง-ที่ว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ในอากาศกลินภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏ เป็นเหมือนช่องที่กำหนดด้วยที่สุตรอบของฝา และอุคคหนิมิตแม้จะขยายก็ขยายไม่ได้ เพราะภาวนายังมีกำลังน้อยอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพคล้ายดวงกลมของช่องว่างนั้น และเมื่อขยายก็ขยายได้ คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณามาไว้ในปฐมวิกลินนั้นทุกประการ

จบปริจฉินนาทาสกลิน

อธิบายหัวข้อเบ็ดเตล็ด

อันนักศึกษาเมื่อได้ศึกษาเข้าใจถึงกลิน ๑๐ ประการ อันเป็นเหตุให้ได้ฌาน ๔ และฌาน ๕ ในรูปาวจรภูมิ ที่สมเด็จพระทศพลพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวงได้ทรงแสดงไว้แล้วด้วยประการฉะนี้ และเข้าใจถึงนัยแห่งการภาวนาซึ่งกลิน ๑๐ เหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงศึกษาถึงหัวข้อเบ็ดเตล็ดในกลินทั้ง ๑๐ ประการนั้น ให้เข้าใจดียิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อยดังต่อไปนี้

๑. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปฐมวิกลิน

[๑๐๐] ในบรรดากลิน ๑๐ ประการนั้น ฤทธิ์ย่อมสำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปฐมวิกลิน มีอาทิตยนี้คือ คนเดียวเนรมิตให้เป็นหลายคนได้เป็นต้น เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปด้วยเท้าได้ สำเร็จอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นในอากาศหรือในน้ำได้ ได้อภิกายตนะ^๑ โดยนัยมีอารมณ์ชนิดน้อยและมีอารมณ์หาประมาณมิได้

๒. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโปกลิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโปกลิน มีอาทิตยนี้คือ ดำลงไปในพื้นที่แผ่นดิน และผุดโผล่พื้นแผ่นดินขึ้นมาได้ บันดาลให้ฝนตกได้ บันดาลให้เกิดเป็นแม่น้ำและเป็นมหาสมุทรเป็นต้นได้ บันดาลแผ่นดิน ภูเขา และปราสาทเป็นต้นให้ห้วนไหวสั่นสะเทือนได้

๓. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจเตโชกลิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจเตโชกลิน มีอาทิตยนี้ คือ บังหวนควันได้ บันดาลให้ไฟลุกโพล่งขึ้นได้ บันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกได้ บันดาลไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของผู้อื่นให้ดับลงด้วยไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของตนได้ มีความสามารถที่จะเผาผลาญสิ่งที่ตนประสงค์ให้พินาศลงได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ได้ เผสรีรศพตนเองได้ด้วยเตโชธาตุในเวลาปรินิพพาน

๑ คำว่า ได้อภิกายตนะ คือ สามารถข่มปฏิบัตยกรรมได้ และสามารถข่มอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งอัญญารมณ์และอนัญญารมณ์ ไม่ให้เกิดในใจได้

๔. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจวโยกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจวโยกสถินมีอาทิตังนี้ คือ เหาะไปได้เร็วเหมือนอย่างลมพัด บันดาลฝนพายุให้ตกได้

๕. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจนีลกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจนีลกสถิน มีอาทิตังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเขียวได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้เกิดขึ้นได้ ได้อภิกายตนะโดยนัยมีผิวพรรณงามและมีผิวพรรณน่าเกลียด การบรรลุสุภวิโมกข์คือบรรลุมรรคผลและนิพพานโดยง่ายสะดวกสบาย

๖. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปีตกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปีตกสถิน มีอาทิตังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเหลืองได้ เสกเหล็ก ทองเหลือง ทองแดงเป็นต้นให้เป็นทองคำได้ ได้อภิกายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๗. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโลहितกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จด้วยอำนาจโลहितกสถิน มีอาทิตังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีแดงได้ ได้อภิกายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๘. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโอทาทกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจโอทาทกสถิน มีอาทิตังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีขาวได้ บันดาลให้สร้างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไป บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักขุทิพย์ได้

๙. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโลกกสถิน

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโลกกสถิน มีอาทิตังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้มีแสงสว่างได้ บันดาลให้สร้างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไป บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ได้

๑๐. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอากาศกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอากาศกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ บันดาลสิ่งที่ปกปิดกำบังไว้ให้ปรากฏเห็นได้ เหนือช่องว่างขึ้นในแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น แล้วไปสำเร็จอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอนได้ ทะลุออกไปภายนอกฝาหรือกำแพงได้ ไม่มีอะไรกีดกันได้

ความต่างกันของกสิณ ๑๐

กสิณหมดทั้ง ๑๐ ประการนั้น ย่อมได้ความต่างกันด้วยสามประการแห่งการขยายดังนี้คือ ขยายขึ้นข้างบน ขยายลงข้างล่าง ขยายไปรอบ ๆ ตัว ไม่ขยายคราวละ ๒ กสิณปะปนกัน ขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้มีอาทิว่า ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายปฏิวิกสิณขึ้นไปข้างบน บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปรอบ ๆ ตัว บางคนขยายอย่างไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ บางคนขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ^๑

อธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ขยายขึ้นข้างบน** คือขยายให้บ่าหน้าขึ้นสู่ท้องฟ้าข้างบน คำว่า **ขยายลงข้างล่าง** คือขยายให้บ่าหน้าลงสู่พื้นดินข้างล่าง คำว่า **ขยายไปรอบ ๆ ตัว** คือขยายไปอย่างกำหนดเอาโดยรอบด้าน เหมือนอย่างขอบเขตที่เป็นวงกลม จริงอยู่ ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายกสิณขึ้นไปข้างบนอย่างเดียว บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปโดยรอบ อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ๆ ฌานลาภีบุคคลจึงขยายอย่างนี้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ขยายขึ้นข้างบน ลงข้างล่าง ไปโดยรอบ ดังนี้

แหละคำว่า **ไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ** นี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงว่ากสิณอันหนึ่ง ๆ ไม่เข้าไปปะปนกับกสิณอีกอันหนึ่ง เหมือนกับน้ำย่อมปรากฏเป็นน้ำนั่นเอง อยู่ในทั่วทุกทิศแก่บุคคลผู้เข้าไปดู ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ ฉนใด ปฏิวิกสิณย่อมปรากฏ

๑ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๗๐

เป็นปฏิวิกสถินอยู่นั่นเอง ความปะปนกับกสถินอย่างอื่นมีอาโปกสถินเป็นต้นย่อมไม่มีแก่ปฏิวิกสถินนั้น ฉะนั้นเหมือนกัน ในกสถินอื่น ๆ ทุกกสถินก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

คำว่า **ไม่มีกำหนดประมาณ** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจที่ไม่มีประมาณแห่งการขยายซึ่งปฏิวิกสถินนั้น จริงอยู่ ฉานลาภีบุคคลเมื่อจะขยายปฏิวิกสถินนั้นไปด้วยใจ ย่อมขยายไปอย่างสิ้นเชิงทีเดียว หาได้ถือเอากำหนดประมาณว่า นี่เป็นเบื้องต้น นี่เป็นท่ามกลางของปฏิวิกสถินนั้น ดังนี้ไม่ ด้วยประการฉะนี้

ผู้บำเพ็ญภาวนาไม่สำเร็จโดยธรรมเนียม

[๑๐๑] ก็แหละ สัตว์เหล่าใดซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกันคือกรรมก็ดี เป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกันคือกิเลสก็ดี ทั้งเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม เป็นผู้สิ้นปัญญาที่บิ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น **อภัพสัตว์** ไม่สมควรที่จะหยั่งลงสู่ธรรมนิยามและภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย การภาวนาย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์เหล่านั้นสักคนเดียว แม้ในกสถินภาวนาข้อเดียว

อรรถาธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกันคือกรรม** นั้น หมายถึง สัตว์ผู้ทำอนันตริยกรรม ๔ ประการข้อใดข้อหนึ่ง คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกันคือกิเลส** นั้น หมายถึง สัตว์จำพวกที่เป็นนียตมิจจาทิฏฐิ (คืออเหตุกทิฏฐิ อภิริยทิฏฐิ และนัตถิกทิฏฐิ) ๑ จำพวกที่เป็นอุกโตพยัญชนกะ (คน ๒ เพศ) ๑ และจำพวกที่เป็นบัณเฑาะก์ (กะเทย) ๑ คำว่า **สัตว์ประกอบด้วยเครื่องกันคือวิบาก** นั้น หมายถึง สัตว์จำพวกที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิและที่เป็นทวิเหตุกปฏิสนธิ^๑ คำว่า **เป็นผู้ไม่มีศรัทธา** หมายถึง เป็นผู้เว้นแล้วจากความเชื่อในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **เป็นผู้ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม** หมายถึง เป็นผู้เว้นแล้วจาก

๑ อเหตุกปฏิสนธิ แยกเป็น ๒ คือ อุเบกขาสันตிரณจิตฝ่ายอกุศล ๑ อุเบกขาสันตிரณจิตฝ่ายกุศล ๑ ฝ่ายอกุศลนั้นให้ปฏิสนธิในอบายภูมิเป็นเหตุบุคคล ฝ่ายกุศลให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ แต่เป็นคนบาปไปบอดหนวกมาแต่กำเนิดเรียกว่าสุคติบุคคล ส่วนทวิเหตุกปฏิสนธินั้นได้แก่มหาวิบากจิตญาณวิปยุต ๔ ดวง ให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ เป็นเหตุบุคคลซึ่งมีปัญญาที่บิ

กัตตักัมยตาฉันทะในข้อปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึกคือในข้อปฏิบัติอันสมควรแก่มรรค
ได้แก่ในวิปัสสนาอันสมควรแก่อริยสัจ คำว่า **เป็นผู้มีปัญญาที่บ** หมายความว่า
เป็นผู้เว้นแล้วจากโลกียสัมมาทิฏฐิและโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ คำว่า **เป็นอภัพสัตว์**
ไม่ควรเพื่อจะหยั่งลงสู่ธรรมนิยาม และภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย
หมายความว่า เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อที่จะหยั่งลงสู่อริยมรรคกล่าวคือธรรมนิยามและ
ภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย

ความจริง การที่ภาวนาไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรมเป็นต้น
แม้แต่สักคนเดียวนั้น ไม่ใช่แต่เฉพาะในกสิณกัมมัฏฐานนี้โดยเฉพาะ แม้ในกัมมัฏฐาน
ทั้งหลายอย่างอื่น ๆ ด้วย

คำตักเตือนกุลบุตร

เพราะฉะนั้น กุลบุตรพุทธศาสนิกผู้ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว^๑ ฟังหลัก
เว้นเครื่องกั้นคือกรรมและเครื่องกั้นคือกิเลสให้ห่างไกล แล้วพึงเพิ่มพูนศรัทธาฉันทะ
และปัญญาด้วยการตั้งใจฟังธรรมโดยเคารพ และด้วยการคบหาสมาคมกับสัตบุรุษ
คือผู้ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจเป็นต้น แล้วพึงลงมือบำเพ็ญเพียรในอันประกอบ
พระกัมมัฏฐานนั้นเถิด ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า เสสกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนารขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ คำว่า ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว ได้แก่กุลบุตรผู้พ้นจากอเหตุกปฏิสนธิ และทวิเหตุกปฏิสนธิแล้ว
คือเกิดมาด้วยเหตุกปฏิสนธิมีปัญญาปรารถนาที่จะบรรลุมานหรือมรรคผลได้อยู่เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว
อย่าได้ทำอนันตริกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง และอย่าเป็นนิยตมิชฌาทิฏฐิ ด้วยการคบค้าสมาคมกับบัณฑิต
และเชื่อฟังคำสั่งสอนของท่าน แล้วลงมือบำเพ็ญพระกัมมัฏฐานด้วยอุตสาหะวิริยภาพต่อไป

ปริเฉทที่ ๖

อสุภกัมมัญฐานนิตเทศ

อสุภะ ๑๐

[๑๐๒] ก็แหละ ในอสุภะอันปราศจากวิญญานที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งกลินนั้น มี ๑๐ ประการ คือ อุกุฏมาตกะ ๑ วินีลกะ ๑ วิปุกพกะ ๑ วิจฉิทกะ ๑ วิกขยิตกะ ๑ วิกขิตตกะ ๑ หตวิกขิตตกะ ๑ โลहितกะ ๑ ปุพุกกะ ๑ อัญญิกกะ ๑

๑. อธิบายอุกุฏมาตกอสุภะ

อสุภะที่ชื่อว่า **อุกุฏมาต** เพราะเป็นของฟองขึ้น โดยที่มันอัดขึ้น ๆ ตามลำดับ นับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่ฟองขึ้นด้วยลม อุกุฏมาต ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็นอุกุฏมาตอีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ฟองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุกุฏมาต** คำว่า **อุกุฏมาตกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพ เห็นปานดั่งนั้น แปลว่า ซากศพที่ฟองอัดขึ้นอย่างหนึ่ง ซากศพที่ฟองอย่างน่าเกลียดอย่างหนึ่ง

๒. อธิบายวินีลกอสุภะ

อสุภะที่มีสีเขียวคล้ำไปด้วยสีต่าง ๆ เรียกว่า **วินีล** วินีล ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็น **วินีล** แปลว่า อสุภะมีสีเขียวคล้ำไปด้วยสีต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะมีสีเขียว น่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วินีล** แปลว่า อสุภะมีสีเขียว น่าเกลียด คำว่า **วินีลกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที ๆ มีเนื้อหนา มีสีขาวในที ๆ มันบ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเป็นดังคลุมผ้าสีเขียวไว้ ในที ๆ เขียว

๓. อธิบายวิปฺพกอสฺสกะ

อสฺสกะที่เป็นหนองกำลังไหลเต็มอยู่ ณ ที่ ๆ มันแตกปริ ชื่อว่า **วิปฺพพ** วิปฺพพ ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิปฺพก** แปลว่า อสฺสกะที่เป็นหนองไหลเต็มอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสฺสกะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิปฺพก** แปลว่า อสฺสกะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด คำว่า วิปฺพกะ นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดั่งนั้น

๔. อธิบายวิจฺฉิทฺทกอสฺสกะ

อสฺสกะที่แยกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า **วิจฺฉิทฺท** วิจฺฉิทฺท ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสฺสกะที่ขาดแยกจากกัน อีกอย่างหนึ่ง อสฺสกะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสฺสกะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด คำว่า วิจฺฉิทฺทกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ขาดตรงกลางตัว

๕. อธิบายวิกฺขายิตกอสฺสกะ

อสฺสกะที่สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินโดยอาการต่าง ๆ ตรงนี้บ้างตรงนั้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิต** วิกฺขายิต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสฺสกะที่สัตว์กัดกินโดยอาการต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสฺสกะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสฺสกะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด คำว่า วิกฺขายิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดั่งนั้น

๖. อธิบายวิกฺขิตตกอสฺสกะ

อสฺสกะที่ทิ้งกระจายอยู่ ชื่อว่า **วิกฺขิตต** วิกฺขิตต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขิตตก** แปลว่า อสฺสกะที่ทิ้งกระจายอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสฺสกะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขิตตก** แปลว่า อสฺสกะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด คำว่า วิกฺขิตตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ทิ้งไว้ ณ ที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือ มีอยู่ทางหนึ่ง เท้าอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะอยู่ทางหนึ่ง

๗. อธิบายหตวิกขิตตกอสุภะ

อสุภะนั้นถูกพันด้วย ทั้งกระจายอยู่โดยนัยก่อนนั้นแลด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **หตวิกขิตตก** แปลว่า อสุภะที่ถูกพันและทั้งกระจายอยู่ คำว่า หตวิกขิตตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกพันด้วยศัสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการดังกล่าว (ถูกพันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทั้งกระจายอยู่โดยนัยดังกล่าวแล้ว

๘. อธิบายโลหิตกอสุภะ

อสุภะที่มีโลหิตเคลื่อนกลาดเรียกรวดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **โลหิตก** แปลว่า อสุภะที่มีโลหิต คำว่า โลหิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เประอะเปื้อนไปด้วยโลหิตซึ่งไหลออกอยู่

๙. อธิบายปุพุกอสุภะ

หนอนทั้งหลายเรียกว่า **ปุพุกา** หนอนทั้งหลายเคลื่อนกลาดอยู่ในอสุภะนั้น เหตุฉนั้น อสุภะนั้นจึงชื่อว่า **ปุพุก** แปลว่า อสุภะมีหนอนเคลื่อนกลาด คำว่า ปุพุกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

๑๐. อธิบายอัญจิกอสุภะ

อัญจิก ศัพท์ที่แปลว่ากระดูกนั่นเอง ได้รูปเป็น **อัญจิก** แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูก อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อัญจิก** แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด คำว่า อัญจิกะ นี้เป็นชื่อของอสุภะที่เป็นกระดูกท่อนเดียวแม้ในโครงกระดูก

อนึ่ง คำทั้งหลายมีคำว่า **อุทฺธูมาตก** เป็นต้นนี้ เป็นชื่อของนิमितทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอุทฺธูมาตกอสุภะเป็นต้นเหล่านี้ก็ได้ เป็นชื่อของฉนวนทั้งหลายที่โยคีบุคคลได้แล้วในนิमितทั้งหลายก็ได้

๑. วิธีเจริญอุทฺตมาตกอสูกัมมัฏฐาน

[๑๐๓] ในอสุภะ ๑๐ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะทำอุทฺตมาตกนิมิต ในร่างกายอันขึ้นพองให้บังเกิดขึ้นแล้วเจริญอุทฺตมาตกมาน พึงเข้าไปหาอาจารย์ เรียนเอากัมมัฏฐานตามนัยดังกล่าวมาแล้วในปฐมวิกลินนั้นแล อันอาจารย์นั้นเมื่อจะ บอกกัมมัฏฐานแก่โยคีบุคคลนั้นพึงบอกให้หมดทุกวิธีอย่างนี้คือ วิธีไปเพื่อต้องการ ดูอสุภนิมิต การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง การพิจารณาทางไปและทางมา ฝ่ายโยคีบุคคลครั้งเรียนเอาวิธีทุก ๆ อย่างเป็นอัน ดีแล้ว พึงเข้าไปยังเสนาสนะอันมีประการดังกล่าวแล้วในตอนต้น พึงแสวงหา อุทฺตมาตกนิมิตอยู่เถิด

วิธีไปดูอสุภะ

[๑๐๔] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลแสวงหาอุทฺตมาตกนิมิตอยู่อย่างนั้น แม้ครั้ง ได้ยินคนทั้งหลายพูดกันว่า ร่างอสุภะที่ขึ้นพองทั้งอยู่ที่ประตูบ้านชื่อนั้น ที่ปากดง ชื่อนั้น ที่หนทางชื่อนั้น ที่เชิงภูเขาชื่อนั้น ที่โคนไม้ชื่อนั้น ที่ป่าช้าชื่อนั้น อย่าพึงรีบไปโดยทันทีเหมือนคนเล่นไปโดยผิดทำ

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ขึ้นชื่อว่าอสุภะนี้เป็นสิ่งอันมฤคร้ายชอนไว้ก็มี เป็นสิ่งอันอมมนุษย์สิ่งอยู่ก็มี แม้อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ในเพราะ เหตุนั้น อนึ่ง ทางที่ไป ณ ที่แห่งอสุภะนั้น ลางที่ก็ผ่านประตูบ้าน ลางที่ก็ผ่านทำนน้ำ ลางที่ก็ผ่านปลายนาไป ณ ที่เช่นนั้น รูปอันเป็นวิสภาค (คือรูปอันเป็นข้าศึก) ก็มา ลู่คลองจักษุ หรือร่างอสุภะนั้นเองแหละจะเป็นรูปวิสภาคเสียเอง จจริงอยู่ ร่างของ สตรีย่อมเป็นรูปวิสภาคของบุรุษ ร่างของบุรุษย่อมเป็นรูปวิสภาคของสตรี ร่างนี้นั้น อันตายแล้วไม่นาน ย่อมปรากฏโดยความเป็นของสวยงามได้อยู่ ด้วยเหตุนั้น แม้อันตราย แห่งพรหมจรรย์จะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ แต่ถ้าโยคีบุคคลมั่นใจตนเองว่าสำหรับ โยคีบุคคลเช่นอย่างข้าพเจ้า อสุภะนี้ไม่เป็นที่น่าหนักใจ เมื่อโยคีบุคคลมั่นใจ ตนเองได้อย่างนี้ ก็พึงไปเถิด

[๑๐๕] ก็แหละ เมื่อจะไปในั้น พึงเรียนแต่พระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงรูปใดรูปหนึ่งแล้วจึงไป เพราะเหตุไร ? เพราะถ้าโยคีบุคคลนั้นถูกอนิฏฐารมณ์ คือรูปและเสียงของอมมนุษย์ สีหะ และเลือดเป็นต้นครอบงำ ณ ที่สุสาน ถึงกับ

องค์อวัยวะส่วนระทวย หรืออาหารที่บริโภคแล้วไม่อยู่ท้อง หรือต้องอาพาธอย่างอื่น แต่นั้นพระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงที่เธอเรียนแล้วนั้น จำทำหน้าที่รักษาบาตร และจีวรในวิหารไว้ให้ หรือจักส่งภิกษุหนุ่มหรือสามเณรทั้งหลายไปช่วยปฏิบัติภิกษุนั้น อีกประการหนึ่ง โจรทั้งหลายทั้งที่ลงมือทำการแล้วทั้งที่ยังไม่ลงมือทำการสำคัญ เห็นว่า ขึ้นชื่อว่าสุสานย่อมเป็นสถานที่ปราศจากความระแวงจึงมาชุมนุมกัน ครั้น พวกภิกษุติดตามมาทันเข้า จึงทิ้งสิ่งของไว้ใกล้ ๆ กับภิกษุแล้วพากันหลบหนีไป พวกภิกษุพูดว่าพวกเราเห็นโจรพร้อมทั้งของกลางดังนี้ แล้วจึงจับภิกษุทำการ ทรมาน แต่นั้นพระสังฆเถระหรือภิกษุผู้มีชื่อเสียงนั้นจะบอกภิกษุเหล่านั้นให้ เข้าใจว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้เบียดเบียนภิกษุนี้เลย ภิกษุนี้บอกแก่อาตมาแล้วจึง ไปด้วยการงานสิ่งนี้ ดังนี้ แล้วจักทำความสวัสดิภาพให้แก่เธอ นี่คือนิสงส์ ในการเรียนบอกแล้วจึงไป

เพราะเหตุนี้ โยคีบุคคลเรียนบอกแก่ภิกษุผู้มีประการดังกล่าวแล้ว เป็นผู้มีความกระหึ่มใจเกิดขึ้นในอันที่จะเห็นอสุภนิมิต จึงไปด้วยความปิติและโสมนัส มีอาการเหมือนกษัตริย์เสด็จไปสู่สถานทีราชาภิเชก เหมือนคนบุชชาญญไปสู่โรงบุชชาญญ แหละหรือเหมือนคนไร้ทรัพย์ไปสู่สถานที่ฝังขุมทรัพย์ ครั้นโยคีบุคคลทำปิติและโสมนัส ให้เกิดขึ้นโดยทำนองดังพรรณนามาอย่างนี้แล้ว พึงไปโดยวิธีที่พรรณนาไว้ในอรรถกถา ทั้งหลายนั้นเถิด จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์พรรณนาเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้

วิธีไปดูอสุภะตามนัยอรรถกถา

โยคีบุคคลเมื่อเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองแล้วจึงไปอย่างเดี๋ยวเดียว ไม่มีเพื่อน โดยมีสติอันตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอก พิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ ณ ตำบลใด มีอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพอง ซึ่งทอดทิ้งไว้ ณ ตำบลนั้น โยคีบุคคลย่อมทำก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ กอไม้หรือเครือไม้ ให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ครั้นทำให้เป็นเครื่องหมาย ร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันแล้ว ย่อมกำหนดอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองโดย ภาวะที่เป็นเองคือ โดยสีบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาส บ้าง โดยปริเฉทบ้าง โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบ ๆ โยคีบุคคล นั้นย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงจำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่ง

อันตนทรงจำดีแล้วย่อมกำหนดซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้ว โยคีบุคคลนั้นครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ทรงจำให้เป็นสิ่งอันตนทรงจำดีแล้ว กำหนดให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้วจึงไปอย่างเดียวตาย ไม่มีเพื่อน โดยมีสติตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอกพิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ โยคีบุคคลนั้นแม้เมื่อจะเดินจงกรม ก็อธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุกนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น แม้เมื่อจะนั่งก็ปูลาดอาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุกนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น

ถาม - การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ มีความไม่หลงเป็นอานิสงส์

ถาม - การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์ มีอันผูกพันจิตไว้เป็นอานิสงส์

ถาม - การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นอานิสงส์

โยคีบุคคลนั้นเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะเข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้นว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ โยคีบุคคลนั้นสดแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลายนั้นเที่ยว ๆ ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ปฐมฌานประเภทรูปาวจรกุศลย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ธรรมเครื่องอยู่อันเป็นทิพย์ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว และบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภavana ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ฉะนี้

วัตรแห่งการไปเยี่ยมป่าช้า

[๑๐๖] เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ใดจะไปเยี่ยมมดฺปาช้า เพื่อสำรวจจิต โยคีบุคคลผู้นั้นจงตีระฆังยังคณะให้ประชุมกันเสียก่อนแล้วจึงไป ก็แหละ อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีกัมมัฏฐานเป็นประธาน ไปอย่างเดี่ยวดาย ไม่มีเพื่อน ไม่ทอดทิ้งมดฺกัมมัฏฐาน เป็นผู้สนธิการถึงมดฺกัมมัฏฐานนั้นไปพลาง ถือเอาไม้ค้อนหรือไม้เท้าไปด้วย เพื่อป้องกันอันตรายอันจะเกิดจากสุนัขเป็นต้นที่ป่าช้า ทำสติไว้ไม่ให้หลงลืม โดยการยังความเป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยดีให้ถึงพร้อม เป็นผู้ใส่ใจไม่แลบออกไปข้างนอก โดยที่ทำอิทธิยทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ ให้ถึงซึ่งความตั้งอยู่ภายใน

เมื่อจะออกจากวัดไปนั้นเล่า พึงสังเกตประตูไว้ว่า เราออกไปโดยทางประตูไหน ในทิศไหน แต่นั้นพึงกำหนดทางที่ตนไปไว้ว่า ทางนี้ตรงไปทิศปราจีน ทางนี้ตรงไปทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ หรือตรงไปยังทิศเฉียง อนึ่ง ณ ที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณ ที่ตรงนี้ไปทางขวา แลละ ณ ที่ตรงนี้แห่งอสุภะนั้นมีก้อนหิน ณ ที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณ ที่ตรงนี้มีต้นไม้ ณ ที่ตรงนี้มีกอไม้ ณ ที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดทางไปโดยอาการอย่างนี้ ไปสู่สถานที่แห่งนิมิตเกิด อนึ่ง อย่าไปทวนลม เพราะเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะกระทบขนปสาทแล้วพึงทำเยื่อสมองให้อักเสบกี้ได้ จะพึงทำให้อาเจียนกี้ได้ จะพึงทำให้เกิดความร้อนใจว่า เรามายังที่ทิ้งศพเห็นปานฉะนี้ได้ กี้ได้ เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเว้นทางทวนลมแล้วไปทางตามลมเถิด ถ้าไม่สามารถที่จะไปโดยทางตามลมได้ เพราะมีภูเขา เหว ก้อนหิน ร้ว หนาม น้ำและหล่มกั้นอยู่ในระหว่าง พึงเอาชายจิวรปิดจมูกไปเถิด นี่เป็นวัตรของการไปแห่งโยคีบุคคลนั้น

วิธียืนดูอสุภะ

[๑๐๗] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้ไปถึงโดยอาการอย่างนี้แล้ว อย่าพึงดูอสุภะนิมิตโดยทันที พึงกำหนดทิศทั้งหลายเสียก่อน เพราะเมื่อยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศอันหนึ่ง อารมณ์ย่อมไม่ปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การงาน เพราะเหตุนั้น พึงเว้นส่วนแห่งทิศนั้นเสีย เมื่อยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศใด อารมณ์ย่อมปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การงาน พึงยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศนั้น อนึ่ง พึงเลี่ยงทิศทวนลมและทิศตามลมเสียด้วย เพราะเมื่อยืนอยู่ ณ ทิศทวนลมถูกกลิ่นศพ

รบกวนเข้า จิตก็จะวิ่งพล่านไป เมื่อยืนอยู่ ณ ทิศตามลม ถ้ามีพวกอมนุษย์สิงอยู่ ณ อสุภะนั้น มันก็จะโกรธเอาแล้วทำความฉิบหายให้ เพราะเหตุนั้น ไม่พึงยืน ณ ทิศ ทวนลมให้มากนัก โดยเสี่ยงไปเสียเล็กน้อย

อันโยคีบุคคลเมื่อยืนอยู่โดยประการดังพรรณนานั้น ก็อย่ายืน ณ ที่ไกลเกินไป ณ ที่ใกล้เกินไป อย่ายืนค่อนไปทางเท้า หรือค่อนไปทางศีรษะ เพราะเมื่อยืนไกลเกินไปอารมณ์ย่อมจะไม่แจ่มชัด เมื่อยืนใกล้เกินไปความกลัวก็จะเกิดขึ้น เมื่อยืนค่อนไปทางเท้าหรือค่อนไปทางศีรษะ อสุภะก็จะไม่ปรากฏอย่างสม่าเสมอทั่วทั้งหมด เพราะเหตุนี้โยคีบุคคลพึงยืนอยู่ตรงส่วนกลางตัว อันเป็นที่สะดวกสำหรับผู้ดูอสุภะ ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไป

จำเครื่องหมายต่าง ๆ โดยรอบอสุภะ

[๑๐๘] อันโยคีบุคคล ครั้นยืนอยู่อย่างนี้แล้ว พึงสังเกตเครื่องหมายทั้งหลาย โดยรอบ ๆ ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า **โยคีบุคคลย่อมทำก่อนหิน... หรือ เครือไม้ ณ ตำบลนั้นให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน** ในข้อนี้มีวิธีสังเกตดังต่อไปนี้ ถ้าในคลองจักษุโดยรอบแห่งนิมิตนั้นมีก่อนหิน พึงกำหนดก่อนหินนั้นว่า ก่อนหินนี้ สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นก่อนหิน นี้เป็นอสุภะนิมิต นี้เป็นอสุภะนิมิต นี้เป็นก่อนหิน ถ้ามีจอมปลวก พึงกำหนดแม้จอมปลวกนั้นว่า จอมปลวกนี้สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำหรือขาว ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นจอมปลวก นี้เป็นอสุภะนิมิต ถ้ามีต้นไม้ พึงกำหนดแม้ต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้เป็น ต้นโพธิ์ใบหรือเป็นต้นนิโครธ เป็นต้นเต็งรังหรือต้นมะขวิด เป็นต้นสูงหรือต้นต่ำ เป็นต้นเล็กหรือต้นใหญ่ แดง ดำหรือขาว แต่นั้นพึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นต้นไม้ นี้เป็นอสุภะนิมิต ถ้ามีกอไม้ พึงกำหนดแม้กอไม้นั้นว่า กอไม้ นี้ เป็น กอเป้งหรือกอเล็บเหยี่ยว เป็นกอพุดหรือกอว่านหางช้าง เป็นกอสูงหรือกอต่ำ เป็นกอเล็กหรือกอใหญ่ แต่นั้นพึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นกอไม้ นี้เป็น อสุภะนิมิต ถ้ามีเครือไม้ พึงกำหนดแม้เครือไม้นั้นว่า เครือไม้ นี้ เป็นเครือน้ำเต้าหรือ เป็นเครือฟัก เป็นเครือหญ้านางหรือเครือกระพังโหม หรือเป็นเครือหัวด้วน แต่นั้น พึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นเครือไม้ นี้เป็นอสุภะนิมิต นี้เป็นอสุภะนิมิต นี้เป็นเครือไม้ ฉะนี้

[๑๐๙] ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ยอมทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน** ดังนั้น คำนั้นรวมลงในการกระทำซึ่งเครื่องหมายมีก้อนหิน เป็นต้นนั้นแล เพราะเมื่อโยคีบุคคลกำหนดอยู่บ่อย ๆ ย่อมเชื่อว่ากระทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน เมื่อกำหนดย่น ๒ อันเข้าด้วยกันอย่างนี้ว่า นี่เป็นก้อนหิน นี่เป็นอสุภกัมมิต นี่เป็นอสุภกัมมิต นี่เป็นก้อนหิน ดังนี้ชื่อว่า ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน

ก็แหละ ครั้นโยคีบุคคลทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน และทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ยอมกำหนดโดยภาวะที่เป็นเอง** ดังนี้ ภาวะที่เป็นเองคือความไม่สาธารถแก่สิ่งอื่น ความเป็นตัวของตัว ได้แก่ความขึ้นพองของอสุภกัมมิต อันใด พึงมนสิการโดยภาวะที่เป็นเองอันนั้น อธิบายว่า พึงกำหนดโดยภาวะของตน โดยรสของตนอย่างนี้ คือ **ความอืด ความขึ้นพอง**

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง

[๑๑๐] ครั้นโยคีบุคคลกำหนดได้โดยประการอย่างนี้แล้ว พึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง คือ โดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัญญา ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉท ๑

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่างนั้น ถือเอาอย่างไร ?

อธิบายว่า อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนด **โดยสี** ว่า ร่างนี้ของคนผิวดำ ร่างนี้ของคนผิวขาว ร่างนี้ของคนผิว ๒ สี

อนึ่ง **โดยเพศ** อย่างกำหนดว่าเพศหญิงหรือเพศชาย พึงกำหนดว่า ร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย ร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในมัชฌิมวัย หรือร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปัจฉิมวัย

โดยสัญญา พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งสัญญาของอสุภกัมมิตที่ขึ้นพองนั้นแหละ ว่า นี่เป็นสัญญาศีรษะ นี่เป็นสัญญาคอ นี่เป็นสัญญามือ นี่เป็นสัญญาท้อง นี่เป็นสัญญาสะดือ นี่เป็นสัญญาสะเอว นี่เป็นสัญญาขาอ่อน นี่เป็นสัญญาแข้ง นี่เป็นสัญญาเท้าของอสุภกัมมิตที่ขึ้นพองนั้น

อนึ่ง **โดยทิศ** พึงกำหนดว่า ในร่างนี้มีทิศ ๒ ทิศ คือทิศเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงมา ทิศเบื้องสูงตั้งแต่สะดือขึ้นไป อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภานิมิตอยู่ในทิศนี้

อนึ่ง **โดยโอกาส** พึงกำหนดว่า มือทั้ง ๒ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ เท้าทั้ง ๒ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ ณ โอกาสตรงนี้ กลางตัวอยู่ ณ โอกาสตรงนี้ อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่าเรายืนอยู่ ณ โอกาสนี้ อสุภานิมิตอยู่ ณ โอกาสนี้

โดยปริจเฉท พึงกำหนดว่า ร่างนี้เบื้องต่ำแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องบนแต่ปลายผมลงมา เบื้องขวางกำหนดด้วยหนัง และในฐานะตามที่กำหนดนั้นเต็มไปด้วยศพ ๓๒ ศพ นั้นเทียว อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า นี่เป็นตอนมือ นี่เป็นตอนเท้า นี่เป็นตอนศีรษะ นี่เป็นตอนกลางตัว แห่งอสุภะที่ขึ้นพองนั้นเทียว แผลหรือตบถือเอาฐานะได้ประมาณเท่าใด พึงกำหนดถือเอาฐานะเท่านั้นนั้นแล้ว ร่างเช่นนี้เป็นอสุภะที่ขึ้นพอง

อนึ่ง ร่างของสตรีย่อมไม่ควรแก่บุรุษ หรือร่างของบุรุษย่อมไม่ควรแก่สตรี ในร่างที่มีส่วนขัดกันอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏ มีแต่จะเป็นปัจจัยแก่ความกวัดแกว่งไปเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาวิชฌิมนิกายว่า จริงอยู่ สตรีแม้จะเป็นร่างอันน่าเกลียดแล้วก็ตาม ก็ยังครอบงำจิตของบุรุษไว้ได้^๑ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง ดังพรรณนามาแล้วนั้น เฉพาะแต่ในร่างที่มีส่วนเข้ากันได้เท่านั้น

[๑๑๑] ก็แหละ กุลบุตรใดมีกัมมัญฐานอันได้สั่งเสพอไว้แล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน มีจุดงศ์อันบริหารแล้ว มีมหาภูตรูปอันย้ายแล้ว มีสังขารอันได้กำหนดรู้แล้ว มีนามรูปอันกำหนดแยกแล้ว มีความสำคัญว่าสัตว์อันได้เพิกถอนแล้ว มีสมณธรรมอันได้บำเพ็ญแล้ว มีวาสนาอันได้อบรมแล้ว มีภavanaอันได้เจริญแล้ว ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ผู้มีพีช มีญาณอันยอดเยี่ยม มีกิเลสน้อย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรนั้น ตรงฐานะที่มองดูแล้วมองดูแล้วนั้นแล ถ้าหากว่าปฏิภาคนิมิตไม่ปรากฏด้วยอาการอย่างนี้ แต่นั้นก็จะปรากฏโดยการถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนามา

๑ ดูเทียบ อก. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ อย่าง

ก็แหละ แม้จะได้ถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนาแล้วนั้น ปฏิภาคนิมิตก็ไม่ปรากฏแก่โยคีบุคคลใด อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยอาการ ๕ อย่าง แม้ต่อไปอีก คือ โดยที่ต่อ ๑ โดยช่อง ๑ โดยที่เว้า ๑ โดยที่นูน ๑ โดยรอบ ๑ ๑

[๑๑๒] ในอาการ ๕ อย่างนั้น คำว่า **โดยที่ต่อ** คือโดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง

ถาม - ก็แหละ ในอสุภะที่ขึ้นพองจักกำหนดที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอย่างไร ?

ตอบ - เพราะเหตุานั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดโดยที่ต่อด้วยสามารถแห่งที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่ง อย่างนี้คือ ที่ต่อข้อมือขวา ๓ แห่ง ที่ต่อข้อมือซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าขวา ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อคอ ๑ แห่ง ที่ต่อสะเอว ๑ แห่ง

คำว่า **โดยช่อง** ความว่า พึงกำหนดโดยช่องอย่างนี้คือ ช่องมือ ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู ชื่อว่าช่อง แม้นัยนตาทั้ง ๒ ที่หลับหรือลืมและปากที่ปิดหรือเปิด ก็พึงกำหนดได้

คำว่า **โดยที่เว้า** ความว่า ที่ ๆ เว้าในร่างศพอันใด ได้แก่ เบ้าตา ภายในปากหรือ หลุมคอ พึงกำหนดที่ ๆ เว้านั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ ณ ที่ลุ่มร่างศพอยู่ ณ ที่ดอน

คำว่า **โดยที่นูน** ความว่า ที่ ๆ นูนในร่างศพอันใด ได้แก่ หัวเข่า หน้าอก หรือหน้าผาก พึงกำหนดที่ ๆ นูนนั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ ณ ที่ดอนร่างศพอยู่ ณ ที่ลุ่ม

คำว่า **โดยรอบ ๑** ความว่า พึงกำหนดร่างศพทั้งหมดโดยรอบ ๑ คือส่องญาณไปในร่างศพทั้งสิ้นแล้ว ที่ตรงไหนปรากฏแจ่มชัด พึงตั้งจิตไว้ ณ ที่ตรงนั้นว่า **อุทฺธุมตํ - อุทฺธุมตํ** หรือว่า **อสุภะที่ขึ้นพอง - อสุภะที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ถ้าปฏิภาคนิมิตยังไม่ปรากฏแม้ด้วยการกำหนดอย่างนี้ ตรงที่สุดแห่งท้องย่อมเป็นสิ่งที่ขึ้นพองมากกว่า โยคีบุคคลพึงตั้งจิตไว้ ณ ที่ตรงที่สุดแห่งท้องนั้น โดยปริกรรมว่า **อุทฺธุมตํ - อุทฺธุมตํ** หรือว่า **อสุภะที่ขึ้นพอง - อสุภะที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ได้อุคคหนิมิต

[๑๑๓] บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำทั้งหลายมีคำว่า โยคีบุคคลนั้นย่อมกระทำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว เป็นต้น ดังต่อไปนี้

อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยดีตรงที่ร่างศพนั้น ด้วยสามารถแห่งการถือเอานิมิตตามที่กล่าวมาแล้ว พึงนึกทำสติให้ปรากฏด้วยดี พึงทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ใคร่ครวญและกำหนดให้ตื้นนั้นเทียว พึงยืนหรือนั่งอยู่ตรงที่ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไป แต่ร่างศพ ลืมตาขึ้นดูจับเอานิมิต พึงลืมตาดู หลับตานึก ร้อยครั้ง พันครั้ง โดยปริกรรมว่า **อสุภะขึ้นพองน้ำเกลียด อสุภะขึ้นพองน้ำเกลียด** เมื่อทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ เข้า **อุคคหนิมิต** ก็จะเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

ถาม - อุคคหนิมิตย่อมเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้วเมื่อไร ?

ตอบ - กาลใด เมื่อโยคีบุคคลลืมตาดูและหลับตานึกอยู่นั้น นิมิตมาสู่คลองจักขุเป็นเสมือนอันเดียวกัน กาลนั้น ชื่อว่าอุคคหนิมิตเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

กลับจากป่าช้า

โยคีบุคคลนั้น ครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว ใคร่ครวญนิมิตนั้นให้เป็นอันใคร่ครวญด้วยดีแล้ว กำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดด้วยดีแล้ว โดยประการดังกล่าวมา ถ้าไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งที่สุดแห่งภavana ณ ตรงที่อาสนะนั้นนั้นแล ลำดับนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงเป็นผู้เดียวตาย ไม่มีเพื่อนสอง โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในเวลามานั้นเทียว มนสิการถึงกัมมัฏฐานนั้นนั้นแหละ พึงทำสติให้ปรากฏด้วยดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบออกไปข้างนอก เดินไปสู่เสนาสนะของตนนั้นเถิด

กำหนดทางมาเป็นต้น

อนึ่ง เมื่อจะออกจากป่าช้า นั้น โยคีบุคคลพึงกำหนดทางมาไว้ว่า เราออกมาโดยทางใด ทางนี้ตรงไปสู่ทิศปราจีน หรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณหรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศเฉียง แหละ ณ สถานที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณ สถานที่ตรง

นี้ไปทางขวา อนึ่ง ณ สถานที่ตรงนี้แห่งอุทฺธมาตกอสฺสภะนั้นมีก้อนหิน ณ สถานที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณ สถานที่ตรงนี้มีต้นไม้ ณ สถานที่ตรงนี้มีกอไม้ ณ สถานที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลกำหนดทางมาอย่างนี้มาถึงสถานที่แล้ว แม้เมื่อจะเดินจงกรม พึงอธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั้นเทียว อธิบายว่าพึงเดินจงกรม ณ ภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิต เมื่อจะนั่งก็พึงปูลาดแม้อาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั้นเทียว ก็แหละ ถ้า ณ ทิศนั้นมีบ่อน้ำ เหวต้นไม้ รั้ว หรือเปือกตมกั้นอยู่ ไม่สามารถที่จะเดินจงกรมตรงภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิตนั้นได้ แม้อาสนะก็ไม่อาจปูลาดได้เพราะไม่มีโอกาส ไม่ต้องเหลียวไปดูทิศนั้นก็ได้ พึงเดินจงกรมและนั่ง ณ ที่อันสมควรแก่โอกาสนั้นเกิด แต่ต้องทำจิตให้มุ่งหน้าตรงไปสู่ทิศแห่งอสุภะนั้นให้จงได้

อธิบายข้อความว่ามีความไม่หลงเป็นประโยชน์เป็นต้น

[๑๑๔] บรรดาปัญหาทั้งหลายมีอาทิว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ บัดนี้จะอธิบายในคำวิธินาชื่อว่า มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ เป็นต้นดังต่อไปนี้:-

ก็เมื่อโยคีบุคคลใดไปยังสถานที่แห่งนิมิตที่ขึ้นพอง ในเวลาอันไม่สมควรทำความเข้าใจกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ แล้วลืมหันตาดูเพื่อจับนิมิตอยู่นั้นแล ร่างศพนั้นจะปรากฏเป็นเหมือนลูกขึ้นยี่น เหมือนจะมากับ แหละเหมือนติดตามไป โยคีบุคคลนั้น ครั้นเห็นอารมณ์อันน่ากลัวน่าหวาดเสียวนั้นแล้ว ก็จะเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านเหมือนจะเป็นบ้ำย่อมจะถึงความกลัวความสะดุ้งหวาดเสียวความขนพอง เพราะว่า ในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐาน ๓๘ อย่างที่ท่านจำแนกไว้ในพระบาลี อารมณ์อื่น ๆ ที่จะเป็นอารมณ์น่ากลัวเห็นปานจะนี้ย่อมไม่มี เพราะในกัมมัฏฐานบทนี้โยคีบุคคลชื่อว่าเป็นผู้หมุนหนีออกจากฌาน เพราะเหตุไร ? เพราะกัมมัฏฐานนี้เป็นอารมณ์ที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งใจไว้ทำสติให้ปรากฏด้วยดีแล้วพึงบรรเทาความหวาดเสียว โดยตระหนักว่า ร่างของคนตายแล้วที่จะลุกขึ้นมาติดตามหามิได้ จจริงอยู่ ถ้าก้อนหินหรือเครือไม้ที่อยู่ใกล้แห่งอสุภนิมิตนั้นนั้น จะพึงเดินมาได้แม้ร่างศพก็จะพึงเดินมาได้ แท้จริงก้อนหินหรือเครือไม้นั้นย่อมเดินมาไม่ได้ ฉนใด แม้ร่างศพก็เดินมาไม่ได้ ฉนนัน

อนึ่ง อากาโรที่ปรากฏแก่เธอนี้ มันเกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นแดนเกิด กัมมัฏฐาน จะปรากฏแก่เธอในวันนี้ เธออย่ากลัวเลย ภิกษุ ครั้นแล้ว พึงยังความรำเริงให้เกิดขึ้น พึงยังจิตให้คิดไปในอสุภนิมิตนั้นนั้นเกิด โยคีบุคคลนั้นจะบรรลุถึงซึ่งคุณธรรมอัน พิเศษด้วยวิธีดังที่พรรณนามานี้ คำว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบๆ มีความไม่หลง เป็นประโยชน์นั้น ท่านกล่าวหมายเอาอรรถาธิบายนี้

ประโยชน์แห่งการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างให้สำเร็จอยู่ ชื่อว่า ผู้กัมมัฏฐานไว้ เป็นความจริง อุกคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น เพราะมีการลืมหูลืมตาของ โยคีบุคคลนั้นเป็นปัจจัย เมื่อโยคีบุคคลนั้นทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอุคคหนิมิตนั้นอยู่ ปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลทำภาวนาจิตให้เป็นไปในปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ ก็บรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน โยคีบุคคลดำรงตนอยู่ในอัปปนาฌานแล้ว เจริญวิปัสสนา ต่อไป ก็จะทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างมีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์** ฉะนี้

ประโยชน์แห่งการพิจารณาทางไปทางมา

[๑๑๕] ก็แหละ ในคำว่า **การพิจารณาทางไปและทางมามีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์** นี้ นั้น มีอธิบายว่า การพิจารณาทางไปและทางมาอันใดที่ท่านกล่าวไว้แล้ว การพิจารณานั้นมีอันทำวิถีแห่งพระกัมมัฏฐานให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ อธิบายว่า ถ้าภิกษุนี้รับเอาพระกัมมัฏฐานแล้วเดินมาอยู่ ใคร ๆ ถ้ามถึงวันว่า วันนี้ดีเท่าไร ขอรบก็ดี ถ้ามปัญหาที่ดี กระทำการปฏิสังขารที่ดี ในระหว่างทาง เธอจะนิ่งแล้วไปเสียโดยถือว่า เราเป็นผู้ปฏิบัติพระกัมมัฏฐาน ดังนี้ หากควรไม่ ต้องบอกวัน ต้องแก้ปัญหา ถ้าไม่ทราบก็ต้องบอกว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ ต้องทำการปฏิสังขารอันเป็นธรรม เมื่อโยคีบุคคลทำอยู่อย่างนี้ อุกคหนิมิตซึ่งเป็น นิมิตที่ยังอ่อนก็จักเสื่อมไปเสีย ถึงแม้อุคคหนิมิตนั้นจะเสื่อมไปก็ตาม เมื่อถูกถามถึง วันนี้ก็จำที่จะต้องบอกโดยแท้ เมื่อไม่ทราบปัญหาก็จะต้องบอกว่าไม่ทราบ เมื่อทราบ อยู่แม้จะตอบโดยเอกเทศก็ควร แม้การปฏิสังขารก็จำต้องทำ อนึ่ง ครั้นเห็นภิกษุ

อาคันตุกะแล้วก็ต้องทำการปฏิสังขารต่อภิกษุอาคันตุกะด้วย จำต้องบำเพ็ญวัตรทั้งหลายในคัมภีร์ชั้นธกะทุกอย่างแม้ที่เหลือ เช่น วัตรในลานพระเจดีย์ วัตรในลานพระศรีมหาโพธิ์ วัตรในอุโปสถาคาร วัตรในโรงฉัน วัตรในเรือนไฟ อัจฉริยวัตร อุปัชฌายวัตร อาคันตุกวัตร และคัมภีร์วัตร เป็นต้น แม้เมื่อภิกษุนั้นมามั่วบำเพ็ญวัตรเหล่านั้นอยู่ นิमितที่อ่อนนั้นก็จักเสื่อมไปเสีย แม้เมื่อโยคีบุคคลนั้นมีความประสงค์จะไปด้วยคิดว่า เราจักไปถือเอานิมิตอีก ก็ไม่สามารถที่จะเข้าไปในป่าช้าได้ เพราะอันพวกอมนุษย์หรือพวกสัตว์ร้ายเข้ากีดกันเสียแล้ว หรือมิฉะนั้น นิมิตก็กลับกลายเป็นไปแล้ว จริงอยู่ อสุภะที่ขึ้นพองดำรงอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น ก็จะถึงซึ่งภาวะเป็นอสุภะมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ เป็นต้นไป ในบรรดากัมมัญฐานทั้งหมดที่ชื่อว่ากัมมัญฐานอันหาได้ยากเสมอด้วยกัมมัญฐานบทนี้ หามีไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อนิมิตเสื่อมไปแล้วอย่างนี้ อันภิกษุนั้นนั่งอยู่ ณ ที่พักกลางคืนหรือ ณ ที่พักกลางวันแล้วพึงพิจารณาถึงทางไปและทางมาจนถึงที่นั่งคู้บัลลังก์อย่างนี้ว่า เราออกจากวัดไปโดยประตูซื่อนี้ เดินไปสู่ทางที่ตรงไปสู่ทิศโน้น ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางซ้าย ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางขวา ณ ที่โน้นแห่งอสุภานิมิตนั้นมีก้อนหิน ณ ที่ตรงโน้นมีจอมปลวก ต้นไม้ กอไม้หรือเครือไม้ชนิดใดชนิดหนึ่งเหล่านั้น ครั้นแล้วไปโดยทางนั้นได้เห็นอสุภะในที่ซื่อนั้น ณ ที่ตรงโน้นเรายืนผินหน้าไปสู่ทิศโน้น กำหนดนิมิตทั้งหลายโดยรอบอย่างนี้และอย่างนี้ จึงถือเอาอสุภานิมิตอย่างนี้ แล้วออกจากป่าช้าทางทิศโน้น กระทำกิจสิ่งนี้ตามทางเห็นปานนี้ แล้วมานั่งอยู่ ณ ที่ตรงนี้

เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ นิมิตนั้นก็จักปรากฏ คือ ย่อมปรากฏเหมือนวางไว้ข้างหน้า พระกัมมัญฐานย่อมดำเนินไปสู่วิถีโดยอาการเดิมนั้นเทียว ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณาทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์จะนี้

ผูกจิตไว้ในอสุภานิมิต

[๑๑๖] บัดนี้ จะอธิบายในคำของอรรถกถาจารย์ชื่อว่า โยคีบุคคลเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ เข้าไปตั้งความเคารพไว้ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้น ดังนี้ต่อไป

อันโยคีบุคคลพึงทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอสุภที่ขึ้นพองอย่างน่าเกลียด ทำภาวนาให้บังเกิดแล้ว เจริญวิปัสสนาอันมีฉานเป็นปทัฏฐานอยู่ พึงเป็นผู้มีปกติมองเห็น อานิสงส์อย่างนี้ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้

ก็แหละ เหมือนอย่างว่า บุรุษซึ่งใจได้แก้วมณีอันมีค่ามากแล้ว เป็นผู้มีความสำคัญในแก้วมณีนั้นเป็นรัตนะว่า เราได้สิ่งอันหาได้ด้วยยากแล้วหนอ จึงทำความเคารพให้เกิดแล้วประพฤติให้เป็นที่รัก ด้วยความรักอันกว้างขวาง พึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ฉนใด อันโยคีบุคคลก็ฉนนั้นเหมือนกัน คือเป็นผู้มีความสำคัญในอสุภนิมิตนั้นเป็นรัตนะว่า กัมมัฏฐานซึ่งหาได้ด้วยยากนี้เราได้แล้ว เป็นเช่นกับแก้วมณีที่มีค่ามากของบุรุษซึ่งใจ เพราะว่า ผู้เจริญจตุธาตูกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดมหาภูตรูปทั้ง ๔ ของตน ผู้เจริญอานาปานกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดลมที่นาสิกของตน ผู้เจริญกสิณกัมมัฏฐาน ทำรูปกสิณแล้วย่อมเจริญได้ตามความสบาย ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กัมมัฏฐานทั้งหลายนอกนี้ ชื่อว่าเป็นสิ่งที่หาได้ด้วยง่าย ส่วนอุทฺธมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้ ดำรงสภาพอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น หลังจากนั้นไปย่อมถึงภาวะเป็นวินีลกอสุภกัมมัฏฐานเป็นต้น เพราะฉะนั้น กัมมัฏฐานที่หาได้ด้วยยากยิ่งไปกว่าอุทฺธมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้ จึงไม่มี ฉนนี้แล้ว พึงเข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิท รักษาณิมิตนั้นไว้ พึงผูกจิตไว้เสมอ ๆ ในอสุภนิมิตนั้น ทั้ง ณ ที่พักกลางวันทั้ง ณ ที่พักกลางคืนโดยปริกรรมว่า อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด พึงนึกพึงมนสิการถึงนิมิตนั้นบ่อย ๆ พึงทำให้เป็นนิมิตอันความตรึกตะล่อมไว้แล้วอันวิตกตะล่อมไว้แล้ว

[๑๑๗] เมื่อโยคีบุคคลนั้นกระทำอยู่โดยประการดังกล่าวมา ปฏิภาคนิมิตย่อมบังเกิดขึ้น

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอุทฺธมาตกอสุภะนั้นความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒ ดังนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสิ่งผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียว ดูน่าสะพรึงกลัว ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนคนมีองค์อวัยวะอันพิถีพิถันอิมแล้วนอน

ละนิวรรณ์ ๕ ได้พร้อมกันได้ปฏิภาคนิมิต

ในเวลาพร้อมกันได้ปฏิภาคนิมิตนั้นแล โยคีบุคคลนั้นย่อมละกามฉันทนิวรรณ์ ได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนประหาม เพราะไม่มณฑลการถึงกามทั้งหลายอันเป็นภายนอก และแม้ พยาบาทนิวรรณ์ อันโยคีบุคคลนั้นก็ละได้ เพราะประหามความยินดีเสียได้ นั้นเอง เหมือนละหนองเสียได้ก็เพราะละโลหิตฉะนั้น ถีนมิทนิวรรณ์ เป็นอันโยคี บุคคลนั้นละได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว อุทัจจกุกกุจ- นิวรรณ์ ก็เป็นอันละได้ เพราะอำนาจประกอบด้วยธรรมอันสงบที่ไม่ทำความร้อนใจให้ วิจิจจฉานนิวรรณ์ ในศาสดาผู้แสดงข้อปฏิบัติที่ดี ในข้อปฏิบัติที่ดี ในผลแห่งการ ปฏิบัติที่ดี ก็เป็นอันละได้ เพราะคุณอันวิเศษที่บรรลุแล้วเป็นสภาพประจักษ์แจ้ง เป็นอันโยคีบุคคลนั้นละนิวรรณ์ได้ครบทั้ง ๕ ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ

อนึ่ง วิตก ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในนิมิตนั้นนั้นแล วิจาร ทำกิจคือพิจารณานิมิตให้สำเร็จอยู่ เพราะมีอันได้การบรรลุคุณวิเศษเป็นปัจฉัย ปีติ ย่อมปรากฏ เพราะปัสสัทธิสำเร็จแก่ผู้มีใจประกอบด้วยปีติ ปัสสัทธิ ย่อมปรากฏสุข ซึ่งมี ปัสสัทธินั้นเป็นเหตุย่อมปรากฏ และเพราะจิตตสมาธิสำเร็จแก่ผู้ที่มีความสุข เอกัคคตา ซึ่งมีความสุขเป็นเหตุย่อมปรากฏ เป็นอัน องค์ฌานทั้งหลาย ปรากฏเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แม้อุปะการฌานอันเป็นเครื่องรองรับปฐมฌานก็บังเกิดแก่โยคีบุคคล นั้นในขณะพร้อมกันนั้นนั้นเกี่ยว

อรรถาธิบายทุก ๆ อย่างตั้งแต่นี้ไปจนถึงอัปปนาฌาน และความสำเร็จเป็น วสีแห่งปฐมฌาน นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่พรรณนาไว้แล้วในปฐวิกสิณนันทอถุ

อธิบายอสุภกัมมัฏฐานที่เหลือ ๙ อย่าง

[๑๑๘] ก็แหละ แม้อันอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายมีวิปัสสนากุสุมะเป็นต้น หลังแต่ อุทุมมาตกุสุมะนี้ไป ลักษณะอันใด ตั้งต้นแต่การไปดูอสุภะซึ่งท่านแสดงไว้โดยนัยมี อาทิวา โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพอง จึงไปอย่างเดี๋ยวดาย ไม่มีเพื่อน โดยมีสติตั้งมั่น... ไปดังนี้ นักศึกษาพึงทราบลักษณะอันนั้นพร้อมทั้ง วินิจฉัยและอธิบาย ตามนัยที่แสดงไว้แล้วนั้นแล เปลี่ยนเพียงแต่บทว่า อุทุมมาต

ตรงที่อสุภะนั้น ๆ ไปตามอสุภนิมิตนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภ-
นิมิต **ชนิดที่มีสีเขียวละด้วยสีต่าง ๆ ...** โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต **ชนิดที่
มีหนองไหลเยิ้ม** ฉะนั้น

ส่วนอรรถาธิบายที่แปลกัน ดังต่อไปนี้

๒. วิธีเจริญวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยปริกรรมว่า **อสุภะ
มีสีเขียวละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด อสุภะมีสีเขียวละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด** ดังนี้
แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสีต่างพร้อยไป ส่วน**ปฏิกาค-
นิมิต** ย่อมปรากฏโดยเป็นสีหนาที่บ

๓. วิธีเจริญวิปุกพกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิปุกพกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยปริกรรมว่า
อสุภะมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด อสุภะมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด ดังนี้ ก็แหละใน
กัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเหมือนหนองไหลอยู่ **ปฏิกาคนิมิต**
ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งไม่เคลื่อนที่

๔. วิธีเจริญวิจฉิทกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภะที่ขาดเป็นท่อน จะหาได้ก็ตรงที่บริเวณสนามรบ ที่ตงโจร ที่สุสาน หรือ
ที่ที่พระราชาทรงรับสั่งให้ประหารพวกโจร มิฉะนั้นก็ตรงสถานที่ที่คนถูกพวกสีหะและ
เสือกัดขาดไว้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลไปยังสถานที่เห็นปานดังนั้นแล้ว ถ้าแม้ว่า
อสุภะที่ขาดเป็นท่อนซึ่งตกอยู่ในทิศต่าง ๆ มาถึงคลองจักขุได้ด้วยอาวัชชนจิต
อันเดียว ข้อนี้นับว่าเป็นการดี ถ้าไม่มาก็อย่าเอามือไปจับตัวเอง เพราะเมื่อโยคี
บุคคลจับต้องก็จะถึงซึ่งความเคยชินไปเสีย เพราะเหตุนี้พึงใช้คนวัด หรือสามเณร
หรือใคร ๆ อื่น ให้ทำอสุภะที่ตกอยู่ในทิศต่าง ๆ นั้นรวมเข้าในที่แห่งเดียวกัน เมื่อ
หาคนอื่นไม่ได้ พึงเอาไม้เท้าหรือไม้ท่อนเขี่ยเข้ามา ทำระหวางไว้องค์หนึ่ง ครั้นเขี่ย

เข้ามาไว้โดยประการดังนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะชาตเป็นท่อนนำเกลียด อสุภะชาตเป็นท่อนนำเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบพนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นดุจทะเลกลางตัว ส่วน**ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั้นเทียว

๕. วิธีเจริญวิกขยิตกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิกขยิตกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า**อสุภะที่สัตว์กัดกินนำเกลียด อสุภะที่สัตว์กัดกินนำเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบพนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเสมือนร่างซึ่งถูกสัตว์กัด ณ ที่นั้น ๆ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั้นเทียว

๖. วิธีเจริญวิกขยิตกอสุภกัมมัฏฐาน

เมื่ออสุภะที่กระจัดกระจาย อันโยคีบุคคลพึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่ง โดยนัยที่อธิบายไว้แล้วในอสุภะที่ชาตเป็นท่อนนั้นแล แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะที่กระจัดกระจายนำเกลียด อสุภะที่กระจัดกระจายนำเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบพนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างมีระหว่างปรากฏ ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์นั้นเทียว

๗. วิธีเจริญหตวิกขยิตกอสุภกัมมัฏฐาน

เมื่ออสุภะที่ถูกพันกระจัดกระจาย ก็ย่อมหาได้ ณ สถานที่ทั้งหลาย ซึ่งมีประการดังอธิบายไว้แล้วในอสุภะที่ชาตเป็นท่อนนั้นแล เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคล ครั้นไปถึง ณ สถานที่นั้นแล้ว พึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่ง โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นเทียว แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะที่ถูกพันกระจัดกระจายนำเกลียด อสุภะที่ถูกพันกระจัดกระจายนำเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบพนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนมีปากแผลที่ถูกพันปรากฏอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั้นเทียว

๘. วิธีเจริญโลหิตกอสูกัมมัฏฐาน

อสุภะที่มีโลหิตไหล ย่อมจะหาได้ในเวลาที่มันไหลออกจากปากแผลของคนผู้ได้รับการประหารในสนามรบเป็นต้น หรือในเมื่อมือและเท้าเป็นต้นถูกตัดขาด หรือในเวลาที่มีมันไหลออกจากปากแผลของคนมีฝีและต่อมแตก เพราะเหตุนี้ อันโยคีบุคคล ครั้นเห็นโลหิตอันไหลอยู่นั้นแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีโลหิตไหลน่าเกลียด อสุภะมีโลหิตไหลน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏมีอาการไหวอยู่เหมือนธงผ้าแดงที่ถูกลมพัด ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งอยู่

๙. วิธีเจริญปุกุวกอสูกัมมัฏฐาน

อสุภะที่มีหนองเคลื่อนกลาด ย่อมมีได้ในเวลาที่หมู่หนองซอนออกจากปากแผล ๙ แห่งของศพ โดยล่วงไปได้ ๒-๓ วัน ก็แหละ ปุกุวกอสูภะนั้น ย่อมดำรงสภาพอยู่เหมือนกองข้าวสุกแห้งข้าวสาลี มีขนาดเท่าร่างสุนัข สุนัขจึงจอก มนุษย์ โค กระบือ ช้าง ม้า หรืองูเหลือมเป็นต้นนั้นเกี่ยว ในบรรดาร่างของสุนัขเป็นต้นเหล่านั้น อันโยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปในร่างของสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีหนองเคลื่อนกลาดน่าเกลียด อสุภะมีหนองเคลื่อนกลาด น่าเกลียด** ดังนี้ เป็นความจริงนิมิตในศพช้างซึ่งอยู่ภายในบึงกาฬที่มะ ก็ได้ปรากฏแก่พระจุฬปิณฑปาตีกิตติสเถระ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเสมือนเคลื่อนไหวอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่ง เสมือนกองข้าวสุกแห้งข้าวสาลี

๑๐. วิธีเจริญอัญญิกอสูกัมมัฏฐาน

อัญญิกอสูภะ คืออสุภะที่เป็นกระดูก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยประการต่าง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุฉันพึงเห็นร่างที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นยึดอยู่**^๑ ดังนี้ ร่างกระดูกนั้นเขาทิ้งไว้ ณ ที่ตรงไหน อันโยคีบุคคลพึงไป ณ ที่ตรงนั้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในอุทฺธมาตกอสูภะนั้นแล ครั้น

๑ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๙, ม. อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๐๐

แล้วพึงทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งวัตถุทั้งหลายมีก้อนหินโดยรอบเป็นต้น พึงกำหนดภาวะที่เป็นเองว่า ร่างนี้เป็นกระดูก แล้วพึงถือเอาซึ่งนิमितโดยอาการ ๑๑ อย่าง ด้วยอำนาจสี่เป็นต้นต่อไป

กำหนดนิमितโดยอาการ ๑๑ อย่าง

[๑๑๙] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลดูกระดูก โดยสี่ ว่าขาว กระดูกนั้นก็ยังไม่ปรากฏโดยเป็นสภาวะ ย่อมจะปนกับโศทาทกถิณคือกถิณสีขาวไปเสีย เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงดูกระดูกโดยความเป็นของปฏิภูมิต่างนั้น

คำว่า **โดยเพศ** ณ ที่นี้เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น เพราะเหตุนั้น โดยเพศ โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งมือ เท้า ศีรษะ หน้าอก แขน สะเอว ขาอ่อน และแข้ง

อนึ่ง **โดยสัณฐาน** พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งความยาว ความสั้น ความกลม สี่เหลี่ยม ความเล็ก และความใหญ่

ทิศ และ **โอกาส** มีนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั้นแล

โดยปริจเฉท โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งที่สุดของกระดูกท่อนั้น ๆ ในบรรดากระดูกเหล่านั้น ท่อนใดแลย่อมปรากฏเป็นอาการชัดแจ้ง พึงถือเอากระดูกท่อนนั้นจนบรรลุถึงซึ่งอัปนาถมาน

อนึ่ง **โดยที่เว้า** และ **โดยที่นูน** โยคีบุคคลพึงกำหนดตามที่มันเว้าและที่มันนูนของกระดูกท่อนั้น ๆ แม้จะพึงกำหนดด้วยอำนาจแห่งสถานที่ว่า เราอยู่ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน เราอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม ดังนี้ก็ได้

อนึ่ง **โดยที่ต่อ** โยคีบุคคลพึงกำหนดอำนาจแห่งที่ ๆ กระดูก ๒ ท่อนต่อกัน

โดยช่อง โยคีบุคคลพึงกำหนด ด้วยอำนาจแห่งช่องอันเป็นระหว่างของกระดูกทั้งหลายนั้นแล

อนึ่ง **โดยรอบ ๆ** อันโยคีบุคคลพึงส่งญาณไปในร่างกระดูกทั้งหมดนั้นแล แล้วกำหนดว่ากระดูกนี้อยู่ ณ ที่ตรงนี้

แม้ถึงจะได้กำหนดด้วยประการอย่างนี้แล้ว นิन्दาก็มิได้ปรากฏ โยคีบุคคลพึงวางจิตไว้ตรงที่กระดูกหน้าผากนั้นเถิด

[๑๒๐] แหละการถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่างในอัฐฐิกอสุภะนี้ ฉันทใดแม้อในอสุภะอื่น ๆ ข้างต้นแต่นี้ มีปุพฺพอกสุภะเป็นอาทิ อันโยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถความเหมาะสม ฉันทนั้น อนึ่ง ก็มีภฏฐานบทนี้ ย่อมสำเร็จทั้งในโครงกระดูกทั้งสิ้น ทั้งในกระดูกท่อนเดียว เพราะเหตุนี้ อันโยคีบุคคลพึงถือเอาซึ่งนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง ในโครงกระดูกและกระดูกท่อนเดียวนั้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นที่ไปด้วยบริกรรมว่า อสุภะเป็นกระดูกน่าเกลียด อสุภะเป็นกระดูกน่าเกลียด ดังนี้

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอัฐฐิกอสุภะกัมภฏฐานนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ทั้งอุคคหนิมิตทั้งปฏิกาคนิมิต ย่อมเป็นเช่นเดียวกันนั้นเทียว คำของพระอรรถกถาจารย์นั้นถูกสำหรับในกระดูกท่อนเดียว ส่วนสำหรับในโครงกระดูก เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏนั้นปรากฏเป็นช่อง เมื่อปฏิกาคนิมิตปรากฏ ปรากฏเป็นโครงกระดูกบริบูรณ์ จึงจะถูกอนึ่ง แม้สำหรับในกระดูกท่อนเดียว อุคคหนิมิตพึงเป็นสิ่งที่น่าหวาดเสียว น่าสะพรึงกลัว ปฏิกาคนิมิตพึงเป็นสิ่งที่ให้เกิดปีติและโสมนัส เพราะเหตุที่นำมาซึ่งอุปจารสมาธิ

ก็ในโอกาสนี้ คำใดที่ท่านพรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย คำนั้นท่านก็พรรณนาให้ช่องไว้แล้วนั้นเทียว เป็นความจริงอย่างนั้น ในอรรถกถานั้น แม้ว่าพระอรรถกถาจารย์จะได้พรรณนาไว้แล้วว่า ในพรหมวิหาร ๔ และ อสุภะ ๑๐ ปฏิกาคนิมิตหาไม่ เพราะในพรหมวิหาร ๔ สีสมาสัมภท (ความทำลายเขตแดน) นั้นแหละเป็นนิมิต และในอสุภะ ๑๐ ย่อมสำเร็จเป็นนิมิตในขณะเมื่อโยคีบุคคลเห็นเป็นสิ่งที่ปฏิกลอย่างทำไมให้มีข้อแม้นั้นเทียว ดังนี้ แล้วยังพรรณนาต่อไปอย่างไม่มีขีดชั้นเป็นต้นว่า นิมิตในอัฐฐิกอสุภะนี้ มี ๒ อย่าง คือ อุคคหนิมิต ๑ ปฏิกาคนิมิต ๑ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่ผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียวน่าสะพรึงกลัว ดังนี้ เพราะเหตุนี้ คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าววิจารณ์ไว้แล้ว คำนั้นนั้นแหละเป็นอันถูกต้องแล้ว ในอธิการแห่งอัฐฐิกอสุภะนี้

อีกประการหนึ่ง เรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องร่างกายของสตรีหมดทั้งตัวปรากฏเป็นร่างกระดูกแก่พระมหาตีสสเถระ เพราะเหตุที่ได้เห็นเพียงกระดูกพิน นับเป็นนิทศนะอุททาหารณ์ได้ในอรรถกถาอสุภกัมมัฏฐานนี้ด้วย ฉะนี้แล

สมเด็จพระเทพฯ ทรงมีพระคุณอันโสภา ทรงมีพระเกียรติศัพท์อันจอมแห่งเทวดาผู้มีเนตรตั้งพันดวงสรรเสริญแล้ว ได้ทรงแสดงอสุภกัมมัฏฐาน อันเป็นเหตุให้สำเร็จฉะนี้แต่ละประการ ๆ เหล่านี้ได้ไว้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ อันนักศึกษาครั้นได้ทราบอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้น และนัยแห่งภาวนาวิธีของอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นอย่างทีพรรณนามานั้นแล้ว ฟังทราบถึงซึ่งปกิณณกถาในอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นนั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไปดังต่อไปนี้

ปกิณณกถา

[๑๒๑] ก็แหละโยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จฉะนี้ในอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการนั้นข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีความประพฤติโลเลเป็นดุจดั่งว่าปราศจากราคะแล้ว เพราะราคะถูกข่มไว้อย่างดี แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ ประเภทแห่งอสุภะนี้ใดที่ท่านแสดงไว้แล้ว ประเภทแห่งอสุภะนั้น นักศึกษาฟังทราบ ว่า ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจประเภทของราคะจรตอย่างหนึ่ง

อสุภะ ๑๐ ตามสภาพของร่างศพ

จริงอยู่ ร่างศพเมื่อถึงความเป็นสิ่งปฏิญกุล ก็จะมีถึงภาวะเป็นสภาพอุทกธาตุก-อสุภะหรือถึงสภาพเป็นวินิลกอสุภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลสามารถที่จะได้อสุภะชนิดใด ๆ ก็พึงถือเอานิมิตในอสุภะชนิดนั้น ๆ ด้วยปริกรรมอย่างนี้ว่าอสุภะขึ้นพองนำเกลียด อสุภะสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ นำเกลียดเป็นต้น ฉะนี้ นักศึกษาฟังทราบ ว่า ประเภทอสุภะท่านแสดงไว้แล้วโดยอาการ ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพ ด้วยประการฉะนี้

อสุภะ ๑๐ ตามประเภทของโรคจิต

เมื่อว่าโดยความแปลกกันในอสุภะนี้ นักศึกษาพึงทราบทั่วว่า ท่านแสดงประเภทอสุภะไว้โดยอาการ ๑๐ อย่าง แม้ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งโรคจิตโดยประการดังนี้ คือ

๑. **อุทฺธมาตกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในสัจฐาน เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของสัจฐานแห่งร่างกาย
๒. **วินีลกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในสีของร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของผิว
๓. **วิปฺพพกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในกลิ่นกายที่เขาปรุงแต่งขึ้นด้วยอำนาจกลิ่นดอกไม้เป็นต้น เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นของเหม็นซึ่งติดเนื่องอยู่ในกาย
๔. **วิจฺฉิททกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในความเป็นเนื้อที่บ (อวบ) ในร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความเป็นโพรงข้างใน
๕. **วิกฺขายิตกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในเนื้อนูนขึ้นในตำแหน่งแห่งร่างกายเช่นถันเป็นต้น เพราะมันประกาศถึงความพินาศแห่งสมบัติคือเนื้อนูน
๖. **วิกฺขิตตกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในลีลาขององค์อวัยวะ เพราะมันประกาศถึงความกระจัดกระจายขององค์อวัยวะทั้งหลาย
๗. **หตฺตวิกฺขิตตกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในเรื่อร่างของกาย เพราะมันประกาศถึงความทำลายและความวิการของเรื่อร่างของกาย
๘. **โกลิตกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนดในความงามที่เกิดขึ้นด้วยเครื่องประดับ เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นสิ่งปฏิกูลเพราะเปราะอะเปื้อนด้วยโลหิต
๙. **ปฺพหูกอสฺสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนดอันเกิดขึ้นในกายโดยหมายว่าเป็นกายของเรา เพราะมันประกาศถึงภาวะของกายเป็นสาธารณะแก่ตระกูลหนอนเป็นอันมาก

๑๐. อัญญิกอสุภะ เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนดในสมบัติคือ ฟัน เพราะมันประกาศถึงภาวะของกระดูกแห่งร่างกายทั้งหลายเป็นลึงปฏิภู

อสุภะ ๑๐ ให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในอสุภะแม่ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จิตเป็นสภาพมีอารมณ์เดียว ตั้งอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น เว้นวิตกเสียไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนเรือในแม่น้ำไม่หยุดนิ่ง ทั้งมีกระแสไหลเชี่ยว จะหยุดอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งถ่อเท่านั้น เว้นจากถ่อเสียก็ไม่สามารถจะหยุดอยู่ได้ ฉะนั้น ในอสุภะ ๑๐ อย่างนี้ จึงสำเร็จเพียงปฐมฌานเท่านั้น ฌานชั้นสูงมีทุติยฌานเป็นต้นหาสำเร็จไม่

อนึ่ง ในอารมณ์อสุภกัมมัฏฐานนี้ทั้ง ๆ ที่เป็นลึงปฏิภู ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้ เพราะโยคีบุคคลได้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ อย่างนี้ประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่ง เพราะละเอียดซึ่งความร่ำร้อนเพราะนิรณเปรียบเหมือนแม่ที่กองคุณ ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นแก่คนเทหยากเยื่อ ผู้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักได้บำเพ็ญเป็นจำนวนมาก ณ บัดนี้ และเปรียบเหมือนในการอาเจียนออกและการถ่ายออก ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คนเป็นโรคมียาพิษทุกข้ออย่างหนัก ฉะนั้น

ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้

[๑๒๒] แหละอสุภะแม่ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะก็เป็นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น จริงอยู่ ความเป็นลึงปฏิภูคือไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดนั้นแล เป็นลักษณะของอสุภะทั้ง ๑๐ อย่างนั้นโดยลักษณะนี้ อสุภะนั้นไม่ใช่จะปรากฏได้แต่ในร่างกายของคนตายอย่างเดียว แม้ในร่างของคนเป็นก็ปรากฏได้ เหมือนอย่างทีปรากฏแก่พระมหาติสสเถระสำนักวัดเจติยบรรพตซึ่งได้เห็นกระดูกฟัน และเหมือนอย่างทีปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ซึ่งได้แลดูพระราชากำลังประทับอยู่บนคอช้างพระที่นั่ง เพราะร่างคนตายเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ฉันใด แม้ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ ฉะนั้นเหมือนกัน

ร่างคนเป็นถูกปิดบังด้วยเครื่องอลังการ

ก็แต่ว่า ในร่างคนเป็นนี้ลักษณะของอสุภะไม่ปรากฏชัดได้ เพราะถูกเครื่องอลังการอันประกอบเข้าใหม่ปิดบังไว้ แต่เมื่อว่าโดยปกติแล้ว สรีระร่างอันนี้ มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเศษ ๆ เป็นโครงร่าง เชื่อมด้วยข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง มีเอ็น ๙๐๐ เส้นผูกยึดไว้ ฉาบด้วยชั้นเนื้อ ๙๐๐ ชั้น ห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด ไล้ไว้ด้วยหนังผิว มีช่องน้อยช่องใหญ่ปรุไปไหลซึมขึ้นข้างบนและไหลซึมลงข้างล่างตลอดกาลเป็นนิจ เหมือนภาชนะซึ่งเต็มไปด้วยมันข้น อันหมุ่นอนอาศัยอยู่แล้ว เป็นบ่อเกิดแห่งโรคทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งทุกขธรรมทั้งหลาย เป็นที่ไหลออกแห่งของไม่สะอาดทั้งหลายอย่างไม่ขาดสาย โดยทางปากแผลทั้ง ๙ แห่ง เหมือนผีหัวขาด

เป็นราชาหรือคนจัณฑาลก็เหมือนกัน

สรีระร่างอันใด มีขี้ตาไหลออกจากตาทั้งสอง มีขี้หูไหลออกจากช่องหูทั้งสอง มีน้ำมูกไหลออกจากรูจมูกทั้งสอง มีอาหาร ดี เสมหะหรือโลหิตไหลออกจากปาก มีอุจจาระและปัสสาวะไหลออกจากทวารเบื้องล่างทั้งสอง มีน้ำเหงื่ออันสกปรกไหลออกจากขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม มีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นไต่ตอมอยู่ บุคคลไม่ปรนนิบัติสรีระร่างอันใดด้วยสรีริก มีการสีฟัน บ้วนปาก สระผม อาบน้ำ นุ่งผ้าและห่มผ้าเป็นต้น ปล่อยให้ไปตามกำเนิด มีผมพระรุงพระรังยุงเหยิง ท่องเที่ยวจากบ้านหลังไปยังบ้านหน้า แม้จะเป็นราชาก็ตามจะเป็นคนเทหยากเยื่อหรือคนจัณฑาลเป็นต้นชั้นใดชั้นหนึ่งก็ตาม จะไม่มีสิ่งผิดแผกกันเลยเพราะเป็นสรีระร่างที่ปฏิภูลเสมอกัน ชื่อว่า ความเป็นต่างกันในสรีระร่างของราชาก็ดี ของคนจัณฑาลก็ดี หามีไม่ เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิภูลคือไม่สะอาดมีกลิ่นและน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้

ก็แหละ ในสรีระร่างอันนี้ เมื่อคนเราพากันขัดสีมลทินทั้งหลายมีมลทินพันเป็นต้นด้วยไม้สีฟันและน้ำบ้วนปากเป็นต้น แล้วปกปิดอวัยวะส่วนที่ยังความละอายให้หายไปด้วยผ้าขนานาชนิด ไล้ทาด้วยเครื่องลูบไล้อันหอมหวานนานาพรรณ ประดับด้วยอาภรณ์ต่าง ๆ มีอาภรณ์ดอกไม้เป็นต้น ย่อมกระทำให้อถึงซึ่งอาการควรที่จะพึงถือเอาได้ ว่าเรา ว่าของเราได้

แต่นั้น เพราะเหตุที่สรีระร่างถูกเครื่องอสังการอันประกอบเข้าใหม่นี้ปิดบังไว้ คนเราจึงไม่รู้สรีระร่างนั้นของเขาอันมีลักษณะไม่งามตามความเป็นจริง พวกบุรุษจึงหลงยินดีในพวกสตรี และพวกสตรีก็จึงหลงยินดีในพวกบุรุษ

แต่เมื่อว่าโดยปรมัตต์แล้ว ในสรีระร่างอันนี้ขึ้นชื่อว่าที่ ๆ ควรแก่การที่จะพึงยินดีแม้เพียงเท่าอณูหนึ่งก็มีได้มี เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดาชิ้นส่วนทั้งหลาย เช่นผม ขน เล็บ ฟัน น้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ และปัสสาวะ แม้ชิ้นส่วนอันหนึ่งที่ตกออกไปข้างนอกร่างแล้ว คนทั้งหลายก็ไม่ปรารถนาเพื่อจะถูกต้องแม้ด้วยมือ ย่อมสะอิดสะเอียน ย่อมขยะเขยง ย่อมเกลียด

เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นดอกทองกวาว

ส่วนชิ้นส่วนใด ๆ ที่ยังเหลืออยู่ในสรีระร่างอันนี้ แม้ว่าชิ้นส่วนนั้น ๆ จะเป็นสิ่งปฏิภูมิดังกล่าวมา คนเราก็ก็นึกอยากยัดถือเอาว่า เป็นสิ่งน่าปรารถนาน่าใคร่ เป็นของเกี้ยว เป็นสุข เป็นตัวตน ทั้งนี้เพราะถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมคือความเห็นแก่ตัว เมื่อสัตว์เหล่านั้นยัดถือด้วยอาการอย่างนี้ จึงถึงซึ่งความเป็นผู้เสมอด้วยสุนัขจิ้งจอกแก่ตัวที่เห็นต้นทองกวาวในดง ซึ่งมีดอกยังไม่หล่นจากต้น แล้วสำคัญเห็นไปว่า นี่เป็นชิ้นเนื้อ ฉะนั้น

เพราะเหตุนี้ :-

โยคีบุคคลผู้ฉลาด อย่าได้ถือเอาแต่เพียงชิ้นส่วนที่ตกไปแล้วจากร่างเท่านั้นว่าเป็นของไม่งาม เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นต้นทองกวาวในป่าออกดอกแล้วรีบวิ่งไป ด้วยสำคัญผิดไปว่า ตนได้ต้นไม้เนื้อ เกิดตะกละสวาปามคาบเอาดอกทองกวาวที่หล่นลง ๆ แม้รู้แล้วว่ามีไม้เนื้อ ก็ยังยัดถืออยู่ว่าดอกที่อยู่บนต้นโน้นเป็นเนื้อ พึงถือเอาแม้ชิ้นส่วนที่อยู่ในสรีระร่างนั้นว่าเป็นของไม่งามเหมือนกัน

เพราะพวกคนเขลาถือเอากายอันนี้โดยเป็นของงาม แล้วลุ่มหลงอยู่ในกายนั้น งามทำบาปอยู่ ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ไปได้

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลผู้มีปัญญา พึงเห็นสภาพของ
กายอันเปื่อยเน่า ที่เป็นอยู่ที่ดี ที่ตายแล้วก็ดี ว่าเป็นสิ่งที่
พ้นไปจากความงามเสมอกัน

สมดังคำโบราณจารย์ ดังนี้

กายอันมีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เป็นซากศพ เสมอเหมือน
หลุมศพ เป็นกายอันหม่นมืดผู้มีดวงตา ครหากันแล้ว
แต่เป็นสิ่งที่อันพาลชนชมชอบยิ่งนัก

กายอันใด ซึ่งห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด มีแปลขนาดใหญ่
คือช่องทวาร ๙ แห่ง สิ่งโสโครก กลิ่นเหม็นบูด ไหลออก
อยู่รอบด้าน ถ้าจะพึงพลิกเอาภายในของกายอันนี้ออกมา
ไว้ข้างนอก คนเราจะพึงถือไม้ไผ่คอยไล่ฝูงกาและหมู่สุนัข
อย่างแน่นอน

เพราะเหตุฉะนั้น จะเป็นสรีระร่างของคนเป็น หรือจะเป็นสรีระร่างของคนตาย
ก็ช่างเถิด อากาณอันไม่งามย่อมปรากฏขึ้นได้ในชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างใด ๆ อันภิกษุ
ผู้มีชาติเป็นภพบุคคล พึงถือเอาอุคคหนิมิตตรงที่ชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างนั้น ๆ นั้นแล
เจริญกัมมัฏฐานไปจนให้บรรลุถึงซึ่งอัปปมาณานั่นเทอญ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า อสุภกัมมัฏฐานนิตย
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๗

อนุสสตินิเทศ

อนุสสติ ๑๐ ประการ

[๑๒๓] ก็แหละ นักศึกษาพึงทราบอธิบายในอนุสสติ ๑๐ ประการ ที่ทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งอสุภกัมมัฏฐาน ดังต่อไปนี้ :-

สตินั่นเอง ชื่อว่า **อนุสสติ** เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ อีกอย่างหนึ่ง สติอันสมควร แก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานอันควรจะเป็นไป แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนุสสติ**

๑. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า **พุทธานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

๒. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า **ธัมมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น

๓. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า **สังฆานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น

๔. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า **สีลानุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งศีลเป็นอารมณ์ มีความเป็นของไม่ขาดเป็นต้น

๕. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภการบริจาค ชื่อว่า **จาคานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งการบริจาคเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้เสียสละอย่างเด็ดขาดเป็นต้น

๖. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวดานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณคือศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานเป็นพยานเป็นอารมณ์

๗. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภภรรณะ ชื่อว่า **มรณานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีความขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิตเป็นอารมณ์

๘. สติอันนึกถึงซึ่งรูปกายอันต่างด้วยผมเป็นต้น หรือสติอันนึกไปในกาย ชื่อว่า **กายคตาสติ** นั้นด้วย นึกถึงซึ่งรูปกายหรือนึกไปในกายด้วย ชื่อว่า **กายคตาสติ** แทนที่จะกล่าววว่า **กายคตสติ** กล่าวเสียดว่า **กายคตาสติ** เพราะไม่ทำรัสสะ คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิต คือชิ้นส่วนของกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์

๙. ความระลึกเกิดขึ้นปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ชื่อว่า **อานาปานสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิตคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์

๑๐. ความระลึกเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิพพานอันเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

๑. พุทธานุสสติกถา

วิธีเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๒๔] ในอนุสสติ ๑๐ ประการนี้ อันโยคีบุคคลผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว มีความประสงค์เพื่อที่จะเจริญพุทธานุสสติเป็นประการแรก ฟังไป ณ ที่อันสงบ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร แล้วพึงระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเนื่อง ๆ โดยนัยที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า :-

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

๑. อิติปิ อรหํ	เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้
๒. อิติปิ สมมาสมพุทโธ	เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้
๓. อิติปิ วิชชาจรณสมุปบันโน	เป็นผู้ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ
แม้เพราะเหตุนี้
๔. อิติปิ สุคโต	เป็นผู้เสด็จไปดี แม้เพราะเหตุนี้
๕. อิติปิ โลกวิทู	เป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้เพราะเหตุนี้
๖. อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ	ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก
ชั้นยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้
๗. อิติปิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้

๘. อิติปิ พุทฺโธ

ทรงเป็นพุทธ แม่เพราะเหตุนี้

๙. อิติปิ ภควา

ทรงเป็นภควา แม่เพราะเหตุนี้

ด้วยประการฉะนี้^๑

อนุสรณนัย

นัยสำหรับระลึกเนื่อง ๆ ในพระพุทฺธคุณเหล่านั้น ดังนี้ คือ โยคีบุคคลย่อมระลึกเนื่อง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ แม่เพราะเหตุนี้ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม่เพราะเหตุนี้ ฯลฯ ทรงเป็นภควา แม่เพราะเหตุนี้ (อธิบายว่า ให้ยกเอา คำว่า อิติปิ แปลว่า แม่เพราะเหตุนี้ มาประกอบเข้ากับพุทฺธคุณทั้ง ๙ บท)

๑. อธิบายบท อรหํ

[๑๒๕] ในพระพุทฺธคุณ ๙ นั้น โยคีบุคคลย่อมระลึกเนื่อง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** เป็นประการแรก เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้หักซึ่งก้ำทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำบาป ๑

(๑) ข้อว่าเป็นผู้ไกล

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ไกล คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกล แสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ทรงกำจัดเสียแล้วซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งวาสนาด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนี้จึงทรงได้พระนามว่า **อรหํ** เพราะเหตุเป็นผู้ไกล

๑ ดูเทียบ อัง. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑

พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงประกอบด้วยกิเลสอันใดและไม่ทรงประกอบด้วยโทษสิ่งใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้เป็นพระนาถะของโลก เป็นผู้ไกลจากกิเลสและโทษเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงทรงปรากฏพระนามว่า อรหิ

(๒) ข้อว่าเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย

[๑๒๖] อนึ่ง อริ คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงกำจัดแล้วด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหิ แม้เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดซึ่งอริทั้งหลาย

แม้เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย อันได้แก่กิเลสมีรากะ เป็นต้น แม้ทุก ๆ อย่างอันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระนาถะของโลก ทรงกำจัดแล้วด้วยศาสตราคือพระปัญญา ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า อรหิ ฉะนี้

(๓) ข้อว่าเป็นผู้หักซึ่งกำทั้งหลาย

[๑๒๗] อนึ่ง สังสารจักรนี้ใด มี **ดุม** สำเร็จด้วยอวิชชาและภวตัณหา มี **กำ** สำเร็จด้วยอภิสังขารมีปัญญาภิสังขารเป็นต้น มี **กง** สำเร็จด้วยชราและมรณะ **เอาเพล** อันสำเร็จด้วยอาสวะและสมุทัยสอดเข้าแล้ว ประกอบเข้าใน **ตัวรถ** คือภพทั้งสาม แล่นไปตลอดกาลไม่มี **เบื่องตันและที่สุด**

กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรนั้นทุก ๆ ซี่ อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงประทับยืนอยู่บนพื้นปฐพีคือศีล ด้วยพระบาททั้ง ๒ คือวิริยะ ฌ ฌวพระศรีมหาโพธิ์ ทรงจับขั้วคือพระพุทธานุอันทำกำให้สิ้นสูญ ทรงหักแล้ว เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหิ แม้เพราะเหตุที่ทรงหักซึ่งกำทั้งหลาย

[๑๒๘] อีกประการหนึ่ง สังสารวัฏอันมีเบื่องตันและที่สุดรู้ไม่ได้ เรียกว่า **สังสารจักร** แลสังสารจักรนั้น มีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเหตุ ชราและมรณะเป็นกง เพราะเป็นปลายเหตุ ปฏิจจสมุปปาทธรรมที่เหลือ ๑๐ ประการเป็นกำเพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุและเพราะมีชราและมรณะเป็นปลายเหตุ

ในบรรดาปฏิจสุมุบาทธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า **อวิชชา** แหละอวิชชาในกามภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในกามภพ อวิชชาในรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในรูปภพ อวิชชาในอรุภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในอรุภพ **สังขารทั้งหลาย** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญานในกามภพ ในภพ ๒ นอกนี้ก็มียเช่นนี้ **ปฏิสนธิวิญญาน** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่นามรูป ในกามภพ ในรูปภพเหมือนกัน ส่วนในอรุภพ **ปฏิสนธิวิญญาน** เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว **นามรูป** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ ในกามภพ **นามรูป** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๑ ในรูปภพ **อายตนะ ๖** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ ในกามภพ **อายตนะ ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ ในรูปภพ **อายตนะ ๑** ในอรุภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๑ ในอรุภพ **ผัสสะ ๖** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ในกามภพ **ผัสสะ ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๓ ในรูปภพ นั้นแหละ **เวทนา ๖** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๖ ในกามภพ **เวทนา ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๓ ในรูปภพนั้นนั้นนั้นแหละ **เวทนา ๑** ในอรุภพ เป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๑ ในอรุภพ **ตัณหานั้น ๆ** ในภพนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้น ๆ ธรรมทั้งหลายมี **อุปาทาน** เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย มี **ภพ** เป็นต้น

ถาม - ข้อนี้ อย่างไร ?

ตอบ - บุคคลบางคนในโลกนี้คิดว่า เราจักบริโภคซึ่งกามคุณทั้งหลาย ดังนี้แล้ว ก็ประพฤติกุศลด้วยกาย ประพฤติกุศลด้วยวาจา ประพฤติกุศลด้วยใจ เพราะมี กามอุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมบังเกิดในอบาย เพราะความบริบูรณ์แห่งกุศล กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอบายนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายที่บังเกิด เพราะกรรมเป็น**อุปปัตติภพ** ความบังเกิดแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่แห่งอมแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **มรณะ**

อีกบุคคลหนึ่ง ประราธนาว่า เราจักเสวยสรวรรค์สมบัติ ดังนี้แล้วจึงประพฤติกุศลเหมือนอย่างนั้นนั้นแล เขาย่อมบังเกิดในสรวรรค์เพราะความบริบูรณ์แห่งกุศล คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในสรวรรค์นั้นแห่งบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั้นนั้นนัย

อนึ่ง อีกบุคคลหนึ่ง ประารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก ดังนี้แล้ว ก็เจริญเมตตากรรมมีมาตรฐาน เจริญกรุณากรรมมีมาตรฐาน เจริญมุทิตากรรมมีมาตรฐาน เจริญอุเบกขากรรมมีมาตรฐาน เขาย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญกรรมมีมาตรฐาน คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในพรหมโลกนั้นของบุคคลนั้น **กรรมภาพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั้นแล

อีกบุคคลหนึ่ง ประารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในอรุภาพ ดังนี้แล้วก็เจริญสมบัติทั้งหลาย มีอาภาสอันฉายตนสมบัติเป็นต้น เหมือนอย่างนั้นนั้นแล เขาย่อมไปบังเกิดในอรุภาพนั้น ๆ เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญสมบัติ กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอรุภาพนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภาพ** ชั้นทั้งหลายที่บังเกิด เพราะกรรมเป็น **อุปปัตติภาพ** ความบังเกิดแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่ห่อหุ้มแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งชั้นทั้งหลายเป็น **มรณะ** ฉะนั้น แม้ในการประกอบความทั้งหลายซึ่งมีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล ก็นัยเดียวกันนี้

ความรู้ในการกำหนดปัจจัยอย่างนี้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้นก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ นี้เป็น **ธรรมจัตติญาณ** ความรู้ในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ ทั้งในกาลเป็นอดีต ทั้งในกาลเป็นอนาคต เป็น **ธรรมจัตติญาณ** นักศึกษาพึงทำทุก ๆ บทให้พิสดารโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้ นั้นเทียว

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อวิชชา กับ สังขาร จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ วิญญูญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ตัณหา อุปาทาน และภพ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ชาติ ชราและมรณะ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ แหละ ในสังเขปเหล่านั้น **สังเขป** ต้นจัดเป็น **อดีตอัทธา** (อดีตกาล) ๒ สังเขปกลางจัดเป็น **ปัจจุบันอัทธา** (ปัจจุบันกาล) ชาติ ชราและมรณะ จัดเป็น **อนาคตอัทธา** (อนาคตกาล) อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โดยที่ถือเอาอวิชชาและสังขาร ก็เป็นอันถือเอาตัณหา อุปาทานและภพด้วย ดังนั้น ธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวิภู** ในอดีต ธรรม ๕ มีวิญญูญาณเป็นต้นจัดเป็น **วิปากวิภูในปัจจุบัน** โดยที่ถือเอาตัณหา อุปาทานและภพ ก็เป็นอันถือเอาอวิชชาและสังขารด้วย ดังนั้น ธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวิภูในปัจจุบัน** เพราะเหตุที่ธรรม ๕ มีวิญญูญาณเป็นต้น

ท่านแสดงไว้โดยอ้างเอาชาติ ชราและมรณะ ธรรม ๕ เหล่านี้จัดเป็น **วิปากวัฏในอนาคต** ธรรมเหล่านั้นโดยอาการจึงเป็น ๒๐ หนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านั้นระหว่างสังขารกับวิญญูณจัดเป็น สนธิ อัน ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหาจัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่างภพกับชาติจัดเป็นสนธิอัน ๑ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ทรงเห็น ทรงรู้ ทรงแทงตลอด ซึ่งปฏิจสุมุปบาทธรรม อันมีสังเขป ๔ อัทธา ๓ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ความรู้้นั้น ชื่อว่า **ญาณ** เพราะอรรถว่ารู้ ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า รู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ ความรู้ในการกำหนดปัจจัย ท่านจึงเรียกว่า ธรรมฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคครั้นทรงรู้ธรรมเหล่านั้นด้วยธรรมฐิติญาณนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ทรงเปื้อน่ายในธรรมเหล่านั้น คือทรงสำรอก ทรงหลุดพ้น ชื่อว่า ทรงหัก คือทรงรื้อ ทรงทำลาย ซึ่งกำทั้งหลายแห่งสังสารจักร อันมีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พระอรหันต์** เพราะทรงหักกำแห่งสังสารจักรทั้งหลาย แม้ด้วยประการอย่างนี้

เพราะเหตุที่กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรอันพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นนาถะของโลก ทรงทำลายมาด้วยดาบคือพระญาณ ฉะนั้น พระองค์จึงได้รับการเฉลิมพระนามว่า พระอรหันต์

(๔) ข้อว่าเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

[๑๒๙] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคยอมควรซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น และควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักษิณยบุคคลชั้นยอด แหละเพราะเหตุนี้มันแล เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชันมเหศักดิ์เหล่าหนึ่งเหล่าใดนั้นยอมไม่ทำการบูชา ณ ที่อื่น ๆ เป็นความจริง ทำวสห้ามบตีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้า ด้วยพวงแก้วขนาดเท่าเขาลีเนรุ แหละเทวดาทั้งหลายชั้นอื่น ๆ และมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาตามควรแก่กำลัง อนึ่ง แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงบริจาดพระราชทรัพย์จำนวน ๙๖ โกฏิ สร้างพระอาราม อุทิศไว้ในชมพูทวีปทั่วไปถึง ๘๔,๐๐๐ แห่ง ไม่ต้องพูดถึงการบูชาชั้นพิเศษอื่น ๆ

เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหันต์** แม้เพราะเหตุที่ทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเป็นนาถะของโลก พระองค์นี้ย่อมสมควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษพร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย ฉะนั้น พระองค์ผู้เป็นพระชินเจ้า จึงทรงสมควรต่อพระนามอันนี้ คือ **พระอรหันต์** ในโลก ซึ่งเป็นพระนามที่สมควรแก่ความหมาย

(๕) ข้อว่าไม่มีที่ลับในการทำบาป

[๑๓๐] อนึ่งพวกคนพาลแต่สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตจำพวกใดจำพวกหนึ่งในโลก ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อเสียง จันใด พระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้น ในกาลไหน ๆ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหันต์** แม้เพราะเหตุที่ไม่มีที่ลับในการทำบาป

เพราะเหตุที่ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลายย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า **พระอรหันต์** เพราะไม่มีที่ลับนั้น

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุนีพระองค์นั้น เพราะเหตุเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดอริคือกิเลสทั้งหลาย ๑ เป็นผู้หักงำแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ ไม่ทรงกระทำบาปทั้งหลายในที่ลับ ๑ บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **พระอรหันต์** คือเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้

๒. อธิบายบท สมมาสมพุทโธ

[๑๓๑] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สมมาสมพุทโธ** เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย

ด้วยพระองค์เองด้วย คือตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็น
 ธรรมอันควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็น
 ธรรมอันควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละ โดยความเป็นธรรมอันควรละ
 ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมอันควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้
 ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญ โดยความเป็นธรรมอันควรเจริญ

แหละด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ว่า :-

**สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เราได้รู้แล้วด้วยปัญญา
 อันยิ่ง สิ่งที่ควรละเราได้ละแล้ว สิ่งที่ทำให้แจ้ง เราได้
 ทำให้แจ้งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว พราหมณ์
 เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นผู้ตรัสรู้^๑**

[๑๓๒] อีกประการหนึ่ง จักขุ เป็นทุกขสัจ ค้นหาเก่าอันเป็นสมุฏฐานโดย
 ความเป็นมูลเหตุแห่งจักขุนั้น เป็นสมุทยสัจ ความไม่ดำเนินไปแห่งจักขุและตัมหา
 ทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาที่เป็นเหตุรู้นิโรธ เป็นมคคสัจ พระผู้มีพระภาค
 ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย แม้โดยการยกขึ้น
 ทีละบท ๆ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แม้นโสตะ ฆานะ ชิวหา กายและมโนทั้งหลาย
 ก็มีนัย เช่นเดียวกันนี้

อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น กองแห่งวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖
 มีจักขุสัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีจักขุ-
 สัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญญาเจตนาเป็นต้น กองแห่งตัมหา ๖ มีรูปตัมหาเป็นต้น
 วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น ชันธ ๕ มีรูปชันธเป็นต้น
 กสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งอุทฺธมาตกสัญญาเป็นต้น
 อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น ฌาน ๔
 มีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๔ มีเมตตภาวนา เป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ และ
 องค์แห่งปฏิจจสมุบาทโดยปฏิโลมมีชาติและชรา เป็นต้น โดยอนุโลมมีวิชชาเป็นต้น
 นักศึกษาพึงประกอบเข้าโดยนัยนี้นั้นแล

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗, ชุ. ส. (ไทย) ๒๕/๕๖๔/๖๓๗

การประกอบความบพหนึ่งในธรรมเหล่านั้น (มีตัวอย่าง) ดังต่อไปนี้ คือ ชรา และมรณะ **เป็นทุกขสัง**ชาติ **เป็นสมุทยสัง** ความสลัดออกซึ่งทุกขสังและสมุทยสัง แม้ทั้ง ๒ **เป็นนิโรธสัง** ปฏิปทาเป็นเหตุรู้แจ้งซึ่งนิโรธสัง **เป็นมคคสัง** พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ ทรงรู้โดยอนุโลม ทรงรู้โดยปฏิโลม ซึ่งสรรพธรรมทั้งหลายโดยการยกขึ้นทีละบพ ๆ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สัมมาสัมพุทธ** เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย ฉะนี้

๓. อธิบายบพ วิชชาจรณสมุปันโน

[๑๓๓] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **วิชชาจรณสมุปันโน** เพราะเหตุที่พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชาทั้งหลายด้วย ด้วยจรณะด้วย ใน ๒ ประการนี้ วิชา ๓ ก็ดี วิชา ๘ ก็ดี ชื่อว่า **วิชา** วิชา ๓ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในภยเกรวสูตร^๑ วิชา ๘ พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในอัมพัญญสูตร^๒ นั้นเกิดจริงอยู่ในอัมพัญญสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสวิชา ๘ โดยกำหนดเอาอภิญญา ๖ บวกด้วยวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิ ธรรม ๑๕ ประการนี้คือ สีสสังวร ๑ ความรักษาทวารที่อินทรีย์หก ๑ ความรู้จักประมาณในโภชนะ ๑ การประกอบความเพียร ๑ สัทธรรมเจต^๓ ๑ รูปาวจรมานสี ๑ พึงทราบว่าเป็นจรณะ เพราะเหตุที่เป็นทางดำเนินไปสู่ทิศอมตะของพระอริยสาวก สมดังที่ตรัสไว้ว่า มหานามะ อริยสาวกในศาสนานี้ย่อมเป็นผู้มีศีล ดังนี้ เป็นอาทิ คำทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมปัณณาสก นั้นเกิด^๔

พระผู้มีพระภาค ทรงประกอบแล้ว ด้วยวิชา ๘ นี้ และจรณะนี้ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **วิชชาจรณสัมปันโน**

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๕๒-๕๔/๔๑-๔๓

๒ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐-๑๐๑

๓ สัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา หิริ โอตตปปะ พาหุสังจาจะ วีริยะ สติ ปัญญา

๔ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๖

ในสมบัตติ ๒ ประการนั้น วิชชาสมบัตติ ยังความเป็นพระสัพพัญญูของพระผู้มีพระภาคให้บริบูรณ์ จรณสมบัตติ ยังความเป็นผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาคให้บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ของสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงชักนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ทรงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ด้วยความเป็นผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา เหมือนดังศาสดาอื่น ๆ ที่สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะนั้น ด้วยเหตุนี้ พระสาวกทั้งหลายของพระองค์จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เหมือนอย่างพวกสาวกของศาสดาทั้งหลายผู้มีวิชาและจรณะวิบัติ ซึ่งมีแต่ทำตนให้เดือดร้อนเป็นต้น

๔. อธิบายบท สุกโต

[๑๓๔] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สุกโต** เพราะมีการทรงดำเนินไปงามอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดีอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปโดยชอบอย่างหนึ่ง เพราะตรัสโดยชอบอย่างหนึ่ง

จริงอยู่ แม้การดำเนินไป ท่านเรียกว่า **คตะ** แหละการดำเนินไปนั้นของพระผู้มีพระภาค เป็นการงาม คือบริสุทธิ์ หาทิโทษมิได้

ก็แหละ การดำเนินไปงามนั้น ได้แก่อะไร ?

(๑) ข้อว่าทรงดำเนินไปงาม

ได้แก่อริยมรรค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปไม่ละทศอันเกษมด้วยการดำเนินไปนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุกโต** เพราะมีการดำเนินไปงาม ด้วยประการฉะนี้

(๒) ข้อว่าเสด็จไปสู่ฐานะอันดี

พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ฐานะอันดี คือพระนิพพานอันเป็นอมตะ ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุกโต** แม้เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดี

(๓) ข้อว่าเสด็จไปโดยชอบ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปโดยชอบ คือไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสทั้งหลาย ที่ทรงละแล้วด้วยมรรคนั้น ๆ อีก สมดังคำที่พระสารีบุตรตเถระกล่าวไว้ว่า กิเลสเหล่าใด ที่ทรงละแล้วด้วยโศดาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคไม่มา ไม่คืนมา ไม่กลับมาสู่กิเลส เหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** ฯลฯ กิเลสเหล่าใดที่ทรงละแล้ว ด้วยอภัตติมรรค พระผู้มีพระภาคไม่มา ไม่คืนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต**^๑

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบ คือทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่โลกทั้งปวง ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ โดยทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศ นับจำเต็มแต่บาทมูลแห่งพระที่บังกรพุทธเจ้า ตราบเท่าถึงประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่งพระโพธิญาณ คือ เสด็จไปอย่างไม่เข้าไปสู่ริมทางเหล่านี้ คือ **สัสสตทิวฐิ ๑ อุกเขททิวฐิ ๑ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อัคคกิลมถานุโยค ๑** จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

(๔) ข้อว่าตรัสโดยชอบ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมตรัสโดยชอบ คือตรัสแต่พระวาจาที่สมควร ในฐานะอันสมควร จึงทรงได้พระนามว่า**สุคโต**แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

ในอธิการนี้มีสูตรสาธกดังต่อไปนี้ คือ :-

**ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคน
อื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น**

**ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของ
คนอื่น ๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่ตรัส**

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘-๑๓๙

อนึ่ง ตถาคตรู้ว่าจาได เป็นของจริง เป็นของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ในข้อนั้นตถาคตย่อมรู้จักกาลในอันที่จะใช้วาจานั้น

ตถาคตรู้ว่าจาได อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้ว่าจาได แม้เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ แม้วาจานั้น ตถาคตก็ไม่ตรัส

อนึ่ง ตถาคตรู้ว่าจาได เป็นของจริง ของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ข้อนั้น ตถาคตย่อมรู้จักกาลในอันที่จะใช้วาจานั้น^๑

นักศึกษาคึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนาม **สุคโต** แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการดังพรรณนามานี้

๕. อธิบายบท โลกวิทู

[๑๓๕] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้โดยทุก ๆ ประการ เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้แจ้งทรงเข้าพระทัยทรงทะลุปรุโปร่งซึ่งโลกโดยทุก ๆ ประการ คือ โดยสภาวะ ได้แก่ความเป็นจริง โดยสมุทัย ได้แก่เหตุเป็นแดนเกิด โดยนิโรธ ได้แก่ความดับ โดยนิโรธบาย ได้แก่อุบายบรรลู่ถึงซึ่งความดับ

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๘

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า อาวุโส ณ ที่สุดของโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุด ไม่อุบัติ ณ ที่สุดของโลกนั้น เราไม่กล่าวว่า เป็นสิ่งที่พึงรู้พึงเห็น พึงบรรลุถึงด้วยการเดินไป อาวุโส แหะครั้นยังไม่ได้บรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก เราไม่กล่าวว่า ได้ทำถึงซึ่งที่สุดของทุกข์ อาวุโส ก็แต่ว่า เราบัญญัติเอาโลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิบัติอันส่งให้ถึงซึ่งความดับแห่งโลก ตรงที่ กเหวรากอันยาวประมาณวา ซึ่งมีสัตถุญญามีใจครองนี้นั้นเทียว

ในกาลไหน ๆ บุคคลไม่พึงบรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก ด้วยการเดินไป อนึ่ง ครั้นยังมิบรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก ที่จะพ้นจากทุกข์หามีไม่

เพราะเหตุฉะนั้นแหละ ท่านผู้มีปัญญาหลักแหลม รู้แจ้งโลก ถึงซึ่งที่สุดของโลก อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว สงบแล้ว รู้ที่สุดของโลกแล้ว จึงไม่ปรารถนาซึ่งโลกนี้และโลกหน้า^๑

[๑๓๖] อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ อย่างคือ สังขารโลก ๑ สัตว์โลก ๑ โอกาสโลก ๑ ในโลก ๓ นั้น **สังขารโลก** นักศึกษาพึงทราบในอาคตสถานว่า โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร^๒ **สัตว์โลก** พึงทราบในอาคตสถาน ว่าโลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยงบ้าง^๓ **โอกาสโลก** พึงเห็นในอาคตสถานว่า

พระจันทร์และพระอาทิตย์หมุนไปรอบตัว ทำทิศ ทั้งหลายให้สว่างอยู่ โดยที่มีประมาณเท่าใด โดยที่มี ประมาณเท่านั้น โลกมีจำนวนตั้ง ๑,๐๐๐ อำนาจของท่าน ย่อมปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น^๔

พระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ นั้น โดยทุก ๆ ประการ จริงอย่างนั้น แม้ สังขารโลก พระผู้มีพระภาคนั้นทรงรู้แจ้ง โดยทุก ๆ ประการอย่างนี้ว่า **โลกหนึ่ง** คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร, **โลก ๒** คือ นาม ๑ รูป ๑ **โลก ๓** คือ

๑ ดูเทียบ อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕, ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙

๒ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓

๓ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๔๒๑/๑๘๔

๔ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐

เวทนา ๓ อย่าง, โลก ๔ คืออาหาร ๔ อย่าง โลก ๕ คืออุปาทานชั้นที่ ๕ โลก ๖ คืออายตนะภายใน ๖ โลก ๗ คือวิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือโลกธรรม ๘ โลก ๙ คือสัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คืออายตนะ ๑๐, โลก ๑๑ คืออายตนะ ๑๑, โลก ๑๒ คือธาตุ ๑๒^๑

อีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทราบอาสยะ ทรงทราบอนุสัย ทรงทราบจริต ทรงทราบอธิมุตติ ของสัตว์แม่ทุกหมู่เหล่า ทรงทราบสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสจุดฐิติในดวงตาน้อย ผู้มีกิเลสจุดฐิติในดวงตามาก ผู้มีอินทรีย์แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการเลว ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ง่าย ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ยาก ผู้ควรรู้ ผู้ไม่ควรรู้ ดังนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้ทรงรู้แม่สัตว์โลกโดยประการทั้งปวง

[๑๓๗] ก็แหละ สัตว์โลกพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งด้วยประการใด แม่โอกาสโลกพระองค์ก็ทรงรู้แจ้งด้วยประการนั้น จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทราบว่า จักรวาลหนึ่งโดยส่วนยาวและส่วนกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ โดยรอบปริมาตรทั้งหมด ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ ในจักรวาลนั้นมีแผ่นดินอันนี้กล่าวโดยความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ แผ่นดินนั้นมีน้ำตั้งอยู่บนลมรองรับไว้โดยความหนาประมาณ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ มีลมดันขึ้นสู่สภาวะของไว้โดยความหนาประมาณ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี่เป็นความดำรงอยู่ของโอกาสโลก

แหละในจักรวาลอันดำรงอยู่อย่างนี้นั้น มี **ภูเขาสิเนรุ** เป็นภูเขาที่สูงที่สุด หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น

มีภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือ ๑. **ภูเขาขุคันธระ** ๒. **ภูเขาอิสินธระ** ๓. **ภูเขากรวีกะ** ๔. **ภูเขาสุทัสสนะ** ๕. **ภูเขาเนมินธระ** ๖. **ภูเขาวินตกะ** ๗. **ภูเขาอัสน์กัณณะ** อันวิจิตรไปด้วยรัตนะนานาชนิดราวจะว่าภูเขาทิพย์ หยั่งลึกลงไปและสูงขึ้นไปโดยประมาณ กี่หนึ่ง ๆ แต่ภูเขาสิเนรุั้นตามลำดับ ภูเขาใหญ่ทั้ง ๗ นั้นอยู่โดยรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว

มี **ภูเขาหิมวา** สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓-๑๗๔

มีต้นชมพูชื่อ **นคะ** วัดโดยรอบลำต้น ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ แผ่กิ่งออกไปโดยรอบได้ ๑๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งต้นชมพูนั้น โลกจึงประกาศว่า **ชมพูทวีป**

แหละประมาณแห่งต้นชมพูนี้ใด ประมาณนั้นนั่นแล เป็นประมาณของต้นจิตรปาฐลีของพวกอสูร เป็นประมาณของต้นลิมพลีของครุฑ เป็นประมาณของต้นกระท่อมในอปรโคยานทวีป เป็นประมาณของต้นกัปปฤกษ์ในอุตตรกรูทวีป เป็นประมาณของต้นซึกในปุพพิเทททวีป เป็นประมาณของต้นปาริจฉัตตะกะบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ด้วยเหตุนี้แล ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

**ต้นไม้เกิดประจำภพ คือต้นปาฐลี ๑ ต้นลิมพลี ๑
ต้นชมพู ๑ ต้นปาริจฉัตตะกะของพวกเทวดา ๑ ต้นกระท่อม ๑
ต้นกัปปฤกษ์ ๑ เป็น ๗ ทั้งต้นซึก ๑**

**ภูเขาจักรวาล หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐
โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลนี้ ตั้งล้อมโลกธาตุ
ทั้งหมดนั้นไว้**

ในโลกธาตุนั้น วงกลมแห่งพระจันทร์ ๔๙ โยชน์ วงกลมแห่งพระอาทิตย์ ๕๐ โยชน์ ภาวดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพอสูร อเวจีมหานรก และชมพูทวีป เหมือนกัน อปรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพิเทททวีปเหมือนกัน อุตตรกรูทวีป ๘๐,๐๐๐ โยชน์

แหละในโลกธาตุนั้น ทวีปใหญ่ทวีปหนึ่ง ๆ มีเกาะเล็กเกาะน้อยทวีปละ ๕๐๐ เกาะ สิ่งทั้งหมดนั้น นับเป็นจักรวาลอันหนึ่ง นับเป็นโลกธาตุอันหนึ่ง ในระหว่างแห่งจักรวาลเหล่านั้น มีโลกันตริกนรกอันหนึ่ง ๆ

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้แจ้ง ทรงทราบ ทรงทะลุปรุโปร่ง ซึ่งจักรวาลอันไม่มีที่สุด ซึ่งโลกธาตุอันไม่มีที่สุด ดังพรรณนามานี้ ด้วยพระพุทธานุภาพอันไม่มีที่สุด แม้โอกาสโลก พระผู้มีพระภาคก็ทรงรู้แจ้งโดยทุกประการเหมือนอย่างนั้น แม้ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก โดยทุก ๆ ประการ

อธิบายบท อนุตฺตโร

[๑๓๘] ก็แหละ บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่มี เพราะไม่มีใคร ๆ ที่ประเสริฐกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลาย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงครอบงำเสียซึ่งชาวโลกทั้งสิ้น แม้ด้วยพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นผู้ไม่มีผู้เสมอ เป็นผู้ไม่มีผู้เหมือน เป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบ เป็นผู้ไม่มีผู้ทัดเทียม เป็นผู้ไม่มีบุคคลเทียบเคียง แม้ด้วยพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนอย่าง ที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็แต่เราเองไม่เห็นบุคคลอื่นที่สมบุรณด้วยศีล ยิ่งกว่า เราตถาคต ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกพร้อมทั้งมารโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดา และมนุษย์^๑ ดังนี้เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวความพิสดารพระสูตรทั้งหลาย เช่น อัคคัปปสาทสูตร^๒ เป็นต้น และพระคาถาทั้งหลายเช่นพระคาถาว่า **น เม อจริโย อตฺถิ**^๓ เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวให้พิสดารเถิด

อธิบายบท ปุริสทมฺมสารถิ

[๑๓๙] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะอรรถ วิเคราะห์ว่า ทรงขับ อธิบายว่าทรงฝึก ทรงนำไป ซึ่งบุรุษผู้ควรฝึกทั้งหลาย บทว่า **ปุริสทมฺม** ในคำว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** ได้แก่ดิรัจฉานบุรุษบ้าง มนุษย์บุรุษบ้าง อมนุษย์บุรุษบ้าง ที่ยังไม่ได้อฝึก แต่ควรเพื่อจะฝึก เป็นความจริง แม้ดิรัจฉานบุรุษทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงทำให้หมดพิษสงแล้ว ทรงให้ดำรงอยู่ใน สรรณะและศีลทั้งหลายแล้ว เช่น พญานาคชื่อ **อปาลละ** พญานาคชื่อ **จูโฬพระ** พญานาคชื่อ **มโหพระ** พญานาคชื่อ **อัคคิสิขะ** พญานาคชื่อ **ธุมสิขะ** พญานาคชื่อ **อรวาพะ** และช้างชื่อ **ธนपालกะ** เป็นต้น แม้มนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น **สัจจกนิคฺฉฐบุตร** **อัมพัฏฐมาณพ** **โปกขรสาติพราหมณ์** **โสณทันตพราหมณ์** และ **กุกุทันตพราหมณ์** เป็นต้น แม้อมนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น **อาพวกยัณห์** **สุจิโลม**

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๓/๒๓๓, อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๓

๒ ดูเทียบ อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓-๕๕, ชุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑-๔๖๓

๓ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๕/๓๑๐, วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗

ยักษ ขรโลมยักษ และ **ท้าวสักกเทวราช** เป็นต้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงแนะนำแล้ว ด้วยวินโยบายทั้งหลายอันวิจิตร

อนึ่ง พระสูตรนี้ความว่า เกสี เราข่อมแนะนำบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลาย ด้วยวิธีละเอียดบ้าง ข่อมแนะนำด้วยวิธีหยาบบ้าง ข่อมแนะนำทั้งด้วยวิธีละเอียดและวิธีหยาบบ้าง^๑ ดังนี้ เป็นต้น นักศึกษาพึงยกมาบรรยายให้พิสดารในเรื่องฝึกบุรุษที่ควรฝึกนี้

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงสอนคุณอันอัศจรรย์ มีปฐมฌาน เป็นต้น ให้แก่ผู้ปฏิบัติทั้งหลายซึ่งมีศีลบริสุทธิแล้ว เป็นต้น และทรงสอนมัคคปฏิปทาชั้นสูงขึ้นไปให้แก่พระอริยเจ้าทั้งหลายลำดับพระโสดาบัน เป็นต้น ชื่อว่า ข่อมทรงฝึก แม้ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ที่ฝึกแล้วเหมือนกัน

๖. อธิบายบท อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อนุตฺตโร** กับบทว่า **ปุริสทมมสารถิ** นี้ เป็นบทที่มีความหมายอย่างเดียวกันนั้นเทียว เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคข่อมทรงขับบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลายได้โดยประการที่เขาทั้งหลายนั่งอยู่โดยบัลลังก์อันเดียว ให้แล่นไปสู่ทิศทั้ง ๘ ได้อย่างไม่ขัดข้อง เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นนายสารถิฝึกบุรุษที่ควรฝึกชั้นยอดเยี่ยม แลพระสูตรนี้ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ช่างที่ควรฝึกอันนายควาญช่างฝึกแล้วข่อมแล่นไปได้เพียงทิศเดียวเท่านั้น^๒ ดังนี้ เป็นต้น อันนักศึกษานักศึกษาพึงพรรณนาให้พิสดารในอธิการนี้

๗. อธิบายบท สตฺถา เทวมนุสฺसानิ

[๑๔๐] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นผู้ทรงสั่งสอนด้วยประโยชน์ชาตินี้ประโยชน์ชาติหน้าและปรมาตถประโยชน์ทั้งหลายอย่างสมควรกัน อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนนายกอง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำหมู่ อรรถาธิบายใน

๑ ดูเทียบ อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐

๒ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๓๑๒/๓๗๙

อธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบแม่ตามนัยแห่งนิเทศพระบาลีมีอาทิตังนี้ว่า นายกองเกี่ยว
ยอมนำหมู่เกี่ยวให้ข้ามพันกันดารไปได้ คือพาข้ามพันโจรกันดาร สัตว์ร้ายกันดาร
ทูปภิกขภัยกันดาร และกันดารคืออดน้ำ คือพาข้ามพันไปให้บรรลุถึงซึ่งภูมิประเทศ
อันมีความเกษมฉ่ำไฉด พระผู้มีพระภาคทรงเป็นนายกองทรงเป็นผู้นำหมู่ ทรงนำหมู่
สัตว์ทั้งหลายให้ข้ามกันดารไปได้ คือทรงให้ข้ามชาติกันดาร^๑... ฉะนั้น

บทว่า **เทวมนุสฺसानิ** แปลว่า ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คำนี้ตรัสไว้ด้วย
กำหนดเอาเวไนยสัตว์ชั้นอุกฤษฏ์ และด้วยกำหนดเอาชั้นภพบุคคลคือบุคคลผู้ควร
ตรัสรู้ แต่แท้จริงพระผู้มีพระภาคทรงเป็นศาสดาแม่ของจำพวกสัตว์ดิรัจฉานด้วย
โดยทรงประทานพระอนุสาสนีให้ ฝ่ายช้างสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น ครั้นได้สำเร็จ
อุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังพระธรรมแต่พระผู้มีพระภาคแล้ว เพราะเหตุอุปนิสัยสมบัติ
นั้นนั่นแล ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผลในอรรถภาพที่ ๒ บ้าง ในอรรถภาพที่ ๓ บ้าง
เป็นความจริง เรื่องนี้มีตัวอย่างเช่นมณฑุกเทพบุตรเป็นต้น

เรื่องมณฑุกเทพบุตร

ได้ยินมาว่า ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดชาวเมือง
จัมปานครอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อ คัคครา มีกบตัวหนึ่งได้ถือนิมิตในพระสุรเสียง
ของพระผู้มีพระภาค บังเอิญคนเลี้ยงลูกโคคนหนึ่งเมื่อจรดไม้พลองลง ได้จรดกตเอา
กบนั้นตรงที่ศีรษะ กบนั้นได้ถึงแก่ความตายลงในขณะนั้นนั่นเทียว แล้วได้ไปบังเกิดอยู่
บนวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์สวรรค์ แหละมณฑุกเทพบุตรนั้น ซึ่งเป็น
เหมือนหลับแล้วตื่นขึ้นเห็นตนถูกห้อมล้อมด้วยหมูนางเทพอัปสรในวิมานทองนั้น
จึงพิจารณาดูว่า เอ ! แม่เราก็คือมาได้มาบังเกิด ณ ที่นี้แล้ว เราได้สร้างกรรมอะไร
ไว้หนอ มองไม่เห็นกรรมชนิดไหนอย่างอื่น นอกจาก การถือนิมิตในพระสุรเสียง
ของพระผู้มีพระภาค ทันทันนั้น มณฑุกเทพบุตรนั้น จึงได้เหาะมาพร้อมทั้งวิมาน
กราบนมัสการพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ พระผู้มีพระภาคถึงจะทรงทราบ
อยู่ก็ตรัสถามว่า

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๖-๕๓๗

ใคร ? รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีผิวพรรณอันงามยิ่ง
บันดาลทิศทั้งปวงให้สว่างไสว นมัสการกราบเท้าเราอยู่

มันทุกเทพบุตรกราบทูลว่า

ในชาติก่อน ข้าพระองค์ได้เป็นกบ อยู่ในน้ำ มีน้ำเป็น
โคจร ขณะข้าพระองค์ฟังธรรมของพระพุทธองค์อยู่ คน
เลี้ยงลูกโคได้ฆ่าแล้ว

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมโปรดแก่มันทุกเทพบุตรนั้น ธรรมมาภิสมัย
คือการตรัสรู้ธรรม ได้มีแก่ปานสัตว์ทั้งหลายถึง ๘๔,๐๐๐ ฝ่ายเทพบุตรดำรงอยู่ใน
โสตาปัตติผลยัมแย้มกลับไป ฉะนี้แล

๘. อธิบายบท พุทุโธ

[๑๔๑] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทุโธ** เพราะทรงรู้อะไร ๆ
ที่ควรรู้ ซึ่งมีอยู่อย่างทั่วถ้วนนั้นเทียว ด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์ชั้นตักขญาณ (คือพุทธญาณ
ทั้งปวง)

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ทรงพระนามว่า **พุทุโธ** แม้เพราะเหตุ
ทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ เพราะเหตุตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง เพราะเหตุ
ยังหมู่สัตว์อื่น ๆ ให้ตรัสรู้สัจจะ ๔ บ้าง

ก็แหละ เพื่อที่จะให้เข้าใจรรถาธิบายนี้อย่างแจ่มชัด นักศึกษาพึงทำให้พิสดาร
ซึ่งนัยที่มานิเทศ^๑ หรือนัยที่มานิปฏิสัมภิทามรรค^๒ แม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า
พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทุโธ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย พระผู้มี
พระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทุโธ** เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒

๙. อธิบายบท ภควา

[๑๔๒] ก็แหละ คำว่า **ภควา** นี้ เป็นชื่อเรียกพระผู้มีพระภาคนั้น ผู้เป็นครูชั้นประเสริฐโดยพระคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ด้วยความคารวะ ด้วยเหตุที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า

**คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ คำว่า ภควา เป็นคำชั้นสูง
พระผู้มีพระภาคนั้นทรงเป็นครูและเป็นผู้ควรแก่การคารวะ
ด้วยเหตุนี้ นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา**

อีกประการหนึ่ง นามมี ๔ ชนิดคือ อาวัตถิกนาม ๑ ลิงคิกนาม ๑ เนมิตติกนาม ๑ อธิจสมุปป็นนาม ๑ อธิบายว่า ชื่อซึ่งตั้งตามที่ต้องการโดยโวหารของชาวโลกชื่อว่า อธิจสมุปป็นนาม

ในนาม ๔ ชนิดนั้น ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **วจุใจ** โคเด็ก **ทมโม** โคหนุ่ม **พลีพโท** โคเปลี่ยว ชื่อว่า **อาวัตถิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **ทณฺที** พญาวม **ฉตฺตี** พระราชา **ลิขี** นกยูง **กรี** ช้าง ชื่อว่า **ลิงคิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **เตวิขุโข** พระอรหันต์ผู้สำเร็จวิชา ๓ **จพฺภิโย** พระอรหันต์ผู้สำเร็จอภิญญา ๖ ชื่อว่า **เนมิตติกนาม** ชื่อที่ตั้งขึ้นโดยมิได้มุ่งถึงความหมายแห่งคำ มีอาทิอย่างนี้คือ **นายสิริวัฑฒกะ** **นายธวัฑฒกะ** ชื่อว่า **อธิจสมุปป็นนาม**

แหละนามว่า **ภควา** นี้ เป็นเนมิตติกนาม พระนางเจ้ามหายามีได้ทรงชานนถวาย พระเจ้าสุทโธทนมหาราชมิได้ทรงชานนถวาย หมู่พระประยูรญาติ ๘๔,๐๐๐ มิได้ทรงชานนถวาย เทวดาผู้วิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิต เป็นต้นก็มีได้ทรงชานนถวาย จริงอยู่ แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีก็ได้กล่าวไว้ดังนี้ พระนามว่า **ภควา** นี้ เป็นวิโมกขันติกนาม (นามที่เกิดในที่สุดแห่งอรหัตมรรค) เป็นบัญญัติที่สำเร็จประจักษ์แจ้งพร้อมกับการได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิพฤกษ์ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘

[๑๔๓] แหละนามว่า **ภควา** นี้ มีพระคุณเหล่าใดเป็นนิมิต เมื่อจะประกาศพระคุณเหล่านั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงได้ประพันธ์คาถาไว้ ดังนี้ :-

พระผู้มีพระภาคนั้น นักปราชญ์ถวายพระนามว่า **ภควา** เพราะทรงเป็นผู้มีโชค (ภคิ) เพราะทรงเป็นผู้สั่งเสพ (ภชชี) เพราะทรงเป็นผู้มีส่วน (ภาคิ) เพราะทรงเป็นผู้จำแนก (วิภคตวา) เพราะได้ทรงทำการหักกิเลสบาปกรรม เพราะทรงเป็นครู เพราะทรงเป็นผู้มีบุญบารมี (ภาคุยวา) เพราะทรงเป็นผู้มีพระองค์อันบรมดีแล้วด้วยญาณธรรมทั้งหลาย เป็นอันมาก เพราะทรงเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ

ส่วนอรรถาธิบายแห่งบทนั้น ๆ ในคาถานี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในคัมภีร์นิเทศนั้นเถิด^๑

[๑๔๔] แต่ยังมีนัยอื่นอีกดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้มีบุญบารมี ทรงเป็นผู้หักกิเลสบาปธรรม ทรงเป็นผู้ประกอบด้วยโชคทั้งหลาย ทรงเป็นผู้จำแนก ทรงเป็นผู้สั่งเสพ ทรงเป็นผู้คายความไปเกิดในภพทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **ภควา**

อธิบายบท ภาคุยวา

ในบทเหล่านั้นมีอรรถาธิบายดังนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภาคุยวา** เพราะพระผู้มีพระภาคนั้นทรงมีพระบารมีเช่นทานศีลเป็นต้น อันถึงความยอดยิ่งพร้อมที่จะบันดาลให้บังเกิดโลกียสุขและโลกุตตรสุขได้ ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ทั้งนี้ เพราะถือเอาลักษณะแห่งภาษา มีการเติมอักษรใหม่และยกย้ายอักษรเป็นต้น หรือเพราะถือเอาลักษณะที่บวกร่วมกัน เช่น **ปีโสทร ศัพท** เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘-๒๔๙

อธิบายบท ภคฺควา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดความกระวนกระวายและความเร่าร้อนจำนวนแสน อย่างสิ้นเชิง อันต่างด้วยโลภะ โทสะโมหะและมนสิการอันเคลือบคลาด อันต่างด้วยอหิริกะและอโนตตปปะ โภคะ และอุปนาหะ มกฺขะและปลาสะ อิสสาและมัจฉริยะะ มายาและสาเถยยะ ถัมภะและสารัมภะ มานะและอติมานะ มทะและปมาทะ ตัณหาและอวิชชา อันต่างด้วย อกุศลมูล ๓ ทุจฺจิต ๓ สังฺกิลเส ๓ มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัณฺญา ๓ วิตก ๓ ปปัญฺจธรรม ๓ อันต่างด้วยวิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โธฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหุปปาทะ ๔ อุปาทาน ๔ อันต่างด้วยเจโตซีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นิวรรณ ๕ อภินันทนะ ๕ อันต่างด้วยวิวาทมูล ๖ ตัณหากายะ ๖ อันต่างด้วยอนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ ตัณหามูลกะ ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฎฺฐิ ๖๒ และตัณหา วิจฺจิต ๑๐๘ หรือเมื่อว่าโดยสังเขป พระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งมาร ๕ จำพวก คือ กิเลสมาร ๑ ชันธมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ เทวปุตตมาร ๑ มัจจุมาร ๑ ดังนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภคฺควา** เพราะพระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียซึ่งอันตรายเหล่านั้น ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา**

จริงอย่างนั้น ในความข้อนี้ ท่านสังคีติกาจารย์ประพันธ์คาถาไว้ดังนี้ :-

**พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นผู้ทรงหักราคะ เป็นผู้ทรงหัก
โทสะ เป็นผู้ทรงหักโมหะ เป็นผู้ทรงหาอาสวะมิได้ บาป
ธรรมทั้งหลาย พระองค์ทรงหักแล้ว ด้วยเหตุานั้น นักปราชญ์
จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา ฉะนี้**

ก็แหละ **สมบัติคือพระรูปกาย** ของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะอันเกิดแต่บุญตั้ง ๑๐๐ ชนิดนั้น เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้ทรงมีบุญบารมี **สมบัติคือพระธรรมกาย** เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้มีโทสะอันหักแล้ว ภาวะที่พระพุทธรองค์มีคณชั้นโลก ๆ และคณชั้นปัญญาชนทั้งหลายรู้จักมากก็ดี ภาวะที่พระพุทธรองค์อันเหล่าคฤหัสถ์และหมู่บรรพชิตทั้งหลายเข้าถึง และเป็นผู้ทรงสามารถในอันช่วยบำบัดทุกข์กายทุกข์ใจแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต

เหล่านั้น ผู้เข้าถึงแล้วก็ดี ความเป็นผู้ทรงมีพระอุปการะแก่เขาเหล่านั้นด้วยอามิสทาน และธรรมทานก็ดี ความเป็นผู้ทรงสามารถในอันประกอบเขาเหล่านั้นไว้ด้วยโลกียสุข และโลกุตตรสุขก็ดี ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณทั้ง ๒ เหมือนอย่างนั้น

อธิบายบท ภคเหติ ยุตุโต

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในทางโลก ศัพท์ว่า **ภค** ย่อมใช้ได้ในสภาวะธรรม ๖ อย่าง คือ อิศริยะ ๑ ฉัมมะ ๑ ยสะ ๑ ลิริ ๑ กามะ ๑ ปยัตตะ ๑ เป็นความจริง **อิสริยะ** คือความเป็นใหญ่ในพระหฤทัยของพระองค์ชั้นเยี่ยม หรือพระอิสริยะที่ชาวโลกรับรองกันอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง มีอันบันดาลร่างกายให้ละเอียดและบันดาลร่างกายให้เบาเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ฉัมมะ** คือพระธรรมชั้นโลกุตตรของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ยสะ** คือพระยศอันบริสุทธิอย่างยิ่งที่พระองค์ทรงได้มาด้วยพระคุณตามความเป็นจริง อันแผ่คลุมไปทั่วโลกทั้ง ๓ ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ลิริ** คือพระสิริโสภาแห่งพระอวัยวะทุกส่วนอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง ซึ่งสามารถให้เกิดความชวนชวายุในอันอยากชมพระรูปพระโฉม และให้เกิดความเลื่อมใสของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **กามะ** คือพระประสงค์อันหมายถึงความบังเกิดแห่งประโยชน์ที่ทรงประสงค์ เพราะประโยชน์ใด ๆ จะเป็นประโยชน์ของพระองค์ก็ตาม จะเป็นประโยชน์ของผู้อื่นก็ตาม ที่พระองค์ทรงประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว ประโยชน์นั้น ๆ ก็เป็นอันสำเร็จสมพระประสงค์ทั้งนั้น และ **ปยัตตะ** คือพระสัมมาพยายามอันเป็นต้นเหตุให้บรรลุถึงซึ่งความเป็นครูของโลกทั้งปวงของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น แม้เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ อย่างนี้ชาวโลกจึงขนานพระนามว่า **ภควา** โดยอรรถวิเคราะห์ว่า **ภคา อสฺส สนฺติ** แปลว่า ผู้มีภคธรรม ๖ อย่าง ฉะนี้

อธิบายบท วิภตฺตวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้จำแนก อธิบายว่า ทรงเป็นผู้แจก ทรงเป็นผู้เปิดเผย ทรงเป็นผู้แสดงซึ่งสรรพธรรม โดยประเภททั้งหลายมีกุศล ประเภทเป็นต้นอย่างหนึ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น โดยเป็นชั้นธ आयตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น อย่างหนึ่ง ซึ่งทุกขอริยสัจ

เพราะอรรถว่า ปีบคั้นอันปัจจัยปรุงแต่ง เราร้อนและแปรผัน ซึ่งสมุททยอริยสัจ
 เพราะอรรถว่า ประมวลมา เป็นเหตุประกอบไว้และกางกัน ซึ่งนิโรธอริยสัจ
 เพราะอรรถว่า เป็นที่สลัดออก สกัด อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่งและเป็นอมตะ ซึ่งมีคค-
 อริยสัจ เพราะอรรถว่า นำออก เป็นเหตุ เห็นแจ้งและเป็นอธิบดีอย่างหนึ่ง ฉะนั้น
 แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **วิภุตตวา** แต่ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท ภุตตวา

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงคบ ทรงสั่งเสพ ทรงกระทำ
 ให้มากซึ่งทิพพิหารธรรม พรหมพิหารธรรม และอริยพิหารธรรมทั้งหลาย^๑ ซึ่ง
 กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อปัณฺหิตวิโมกข์ และ
 อนิมิตตวิโมกข์ และทรงคบ ทรงสั่งเสพ ทรงกระทำให้มาก ซึ่งอุตตริมนุสสรธรรม
 อย่างอื่น ๆ ทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนาม
 พระองค์ว่า **ภุตตวา** แต่ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท ภเวสุ วนตคฺมโน

อนึ่ง เพราะเหตุที่การท่องเที่ยวไปในภพทั้ง ๓ คือตถฺหาในภพ ๓ อันพระ
 ผู้มีพระภาคนั้นทรงคายออกแล้ว ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ภเวสุ**
วนตคฺมโน แต่ไปเฉลิมเสียว่า **ภควา** ดังนี้ โดยยกเอา **ภ** อักษรจากภวคัพฺพ์ เอา
ค อักษรจากคมนคัพฺพ์ เอา **ว** อักษรจากวนตคัพฺพ์ แล้วทำเป็นทึฆสระ เหมือน
 อย่างในทางโลก แทนที่จะพูดว่า **เมहनสุส ขสุส มาลา** แต่ก็พูดเสียว่า เมขลา
 ฉะนี้ (โดยเอา **เม** จาก เมहनสุส เอา **ข** จาก ขสุส เอา **ลา** จากมาลา
 แล้วประสมกันเป็นเมขลา แปลว่า เครื่องประดับที่ลับ, สายรัดเอว)

องค์มาน ๕ เกิด

[๑๔๕] เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกถึงพุทธคุณทั้งหลายอยู่เนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระ
 ภาคนั้นเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้และเหตุนี้...พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นภควา
 เพราะเหตุนี้และเหตุนี้ด้วยประการดังพรรณนามา สมัยนั้น จิตของเขจะไม่ถูกราคะ

๑ ทิพพิหารธรรม ได้แก่รูปาวจรฌาน พรหมพิหารธรรม ได้แก่เมตตามานเป็นต้น อริยพิหารธรรม
 ได้แก่ ผลสมาบัติ (ฐิติกา)

รบกวณ จะไม่ถูกโทสะรบกวณ จะไม่ถูกโมหะรบกวณ สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระตถาคตเจ้า^๑

เมื่อโยคีบุคคลนั้น มีจิตตรงเพราะมุ่งหน้าต่อพระกัมมัฏฐาน มีนิเวศน์อันชุ่มไว้แล้ว เพราะไม่มีราคะเป็นต้นรบกวณอย่างนี้แล้ว **วิตก** และ **วิจารณ์** อันโน้มเอียงไปในพระพุทธรูปคุณย่อมดำเนินไป ด้วยประการฉะนี้ เมื่อโยคีบุคคลตริตริกและพิจารณาถึงพระพุทธรูปคุณอยู่ **ปิติ** ย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีใจประกอบด้วยปิติ ความกระวนกระวายกายและใจย่อมสงบลงด้วยความสงบอันมีปิติเป็นปทัฏฐาน เมื่อโยคีบุคคลมีความกระวนกระวายสงบแล้ว **ความสุข** ทั้งทางกายทั้งทางใจย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีความสุข จิตที่มีพระพุทธรูปคุณเป็นอารมณ์ย่อมเป็น **สมาธิ** องค์กรมานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้

กัมมัฏฐานนี้สำเร็จเพียงอุปจารณาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระพุทธรูปคุณทั้งหลายเป็นสภาวะธรรมที่ล้าลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นมจิดไปในอันระลึกถึงพระคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงไม่ขึ้นถึงขั้น **อัปปนา** ถึงเพียงขั้น **อุปจาระ** เท่านั้นเอง

ฉะนั้นนั้นถึงซึ่งอันนับได้ว่า **พุทธานุสสติฉาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการระลึกถึงพระพุทธรูปคุณนั้นแล

อานิสงส์การเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา ย่อมบรรลู่ถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปิติ และปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา แม้สรีระร่างของภิกษุนั้นอันพุทธานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา

๑ ดูเทียบ อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑, อง. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

เป็นเสมือนเรือนพระเจดีย์สถานฉะนั้น จิตของภิกษุณั้้นย่อมน้อมไปในพุทธรูปมิ
 แหละถึงคราวที่ประจบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัมปะยอมจะปรากฏ
 แก่ภิกษุณั้้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดายู่ต่อหน้าฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบ
 เนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติก็มีมัญฐานนั้น เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป
 (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
 บำเพ็ญความไม่ประมาทในพุทธานุสสติภาวนา ซึ่งมี
 อานุภาพอันยิ่งใหญ่ตั้งพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ**

กถามุขพิสดารในพุทธานุสสติก็มีมัญฐานประการแรก ยุติลงเพียงเท่านี้

๒. ธรรมานุสสติกถา

วิธีเจริญธรรมานุสสติก็มีมัญฐาน

[๑๔๖] แม้อันโยคิบุคคลผู้ปรารถนาเพื่อที่จะเจริญธรรมานุสสติก็มีมัญฐาน
 ไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกถึงเนือง ๆ ซึ่งคุณทั้งหลาย
 ของปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ อย่างนี้ว่า

๑. สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม	พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว
๒. สนฺทิกฺขุญฺโง	พระธรรมอันผู้ได้บรรลุนั้นพึงเห็นเอง
๓. อกาลิกโ	พระธรรมให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล
๔. เอหิปสฺสิโก	พระธรรมเป็นสิ่งที่ควรเชิญให้มาดู
๕. โอปนยิกโ	พระธรรมเป็นสิ่งที่น้อมเข้ามาในใจได้
๖. ปจฺจตุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ ^๑	พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลาย
จะพึงรู้เฉพาะตน

๑ ดูเทียบ อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒

๑. อธิบายบท สุวากุชาโต

[๑๔๗] ก็แหละ ในบท **สุวากุชาโต** นี้ แม้ปริยัติธรรมก็ถึงอันสงเคราะห์เอาด้วย ในบทอื่น ๆ นอกนี้ สงเคราะห์เอาเฉพาะโลกุตตรธรรม

ปริยัติธรรมเป็นสวากุชาตธรรม

ในธรรม ๒ ประเภทนั้น ปริยัติธรรมประการแรก ชื่อว่า **อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว** เพราะมีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ความงาม ๓ ของปริยัติธรรม

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระพุทธพจน์อันใดแม้เพียงพระคาถาอันเดียว พระพุทธพจน์นั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยบาทหลัง เพราะพระธรรมมีความงามรอบตัว

พระสูตรที่มีอนุสนธิอันเดียว มีความงามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน มีความงามในที่สุดด้วยคำนิคมน์ มีความงามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ

พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลาย มีความงามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก มีความงามในที่สุดด้วยอนุสนธิหลัง มีความงามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิที่เหลือ

อีกประการหนึ่ง พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลายนั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำนิทาน มีทั้งคำอุปบัติเหตุ ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความไม่วิปริตผิดเพี้ยนไป และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์โดยสมควรแก่เวไนยนิกรทั้งหลายและชื่อว่ามี ความงามในที่สุด เพราะคำนิคมน์อันให้เกิดความได้ศรัทธาแก่ผู้ฟังทั้งหลาย

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นเหตุของตน มีความงามในท่ามกลางด้วยสมณะ วิปัสสนา มรรค และผลทั้งหลาย มีความงามในที่สุดด้วยนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ มีความงามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค ๔ มีความงามในที่สุดด้วยผล ๔ และนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นเพราะพระพุทธเจ้า เป็นผู้รู้ดี ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางเพราะพระธรรมเป็นธรรมดี ชื่อว่ามีความงามในที่สุดเพราะพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นด้วยอภิธรรมโพธิ ที่สาธุชนฟังศาสนธรรมนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อประโยชน์ด้วยประการนั้นจะพึงบรรลุได้ ชื่อว่า มีความงามในท่ามกลางด้วยปัจเจกโพธิ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยสาวกโพธิ

ก็แหละ ศาสนธรรมนั้น ขณะฟังย่อมนำความงามมาแม้ด้วยการฟังนั้นเทียว โดยการขมเสียซึ่งนิเวรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อมีความงามในเบื้องต้น ขณะปฏิบัติ ก็นำความงามมาแม้ด้วยข้อปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความสุขอันเกิดแต่สมณะและ วิปัสสนา เพราะฉะนั้นจึงชื่อมีความงามในท่ามกลาง และขณะปฏิบัติแล้วด้วย ประการนั้น เมื่อผลแห่งปฏิบัติสำเร็จแล้ว ย่อมนำความงามมาแม้ด้วยผลแห่งการ ปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความเป็นผู้คงเส้นคงวา เพราะฉะนั้นจึงชื่อมีความงามในที่สุด

พระธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะมีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อธิบาย พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงประกาศคือทรงแสดง ซึ่งศาสนพหุมจรรย์และมรรคพหุมจรรย์อันใด โดยนัยต่าง ๆ พหุมจรรย์อันนั้น ชื่อ ว่าพร้อมทั้งอรรถะด้วยอรรถสมบัติตามสมควร ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะด้วยพยัญชนะ สมบัติตามสมควร

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะเพราะประกอบด้วยอรรถบาท คือ **สงฺกาสฺน** แสดงความ โดยย่อ ๑ **ปกาสฺน** แสดงความเบื้องต้น ๑ **วิวฺรณ** การไขความ ๑ **วิภฺชน** การจำแนก ความ ๑ **อุตฺตฺตฺตฺน** การทำความให้ตื่น ๑ **ปญฺญตฺตฺติ** การแต่งความ ๑ ชื่อว่า

พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วย **อักขระ** ตัวหนังสือ ๑ **บท** คำประกอบ
 วิภัติ ๑ **พยัญชนะ** คำที่เป็นพยางค์ ๑ **อาการ** คำแบ่งพยางค์ออกไป ๑ **นิรุตติ**
 วิเคราะห์ศัพท์ ๑ **นิทเทส** อธิบายให้พิสดาร ๑

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ ด้วยความเป็นธรรมลิกซึ่งแห่งเนื้อความและความเป็น
 ธรรมลิกซึ่งแห่งการแทงตลอด ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ ด้วยความเป็นธรรมลิกซึ่งโดย
 ธรรมและความเป็นธรรมลิกซึ่งโดยเทศนา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมภทาและปฏิภาณปฏิสัมภทา
 ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดยเป็นวิสัยแห่งอัมมปฏิสัมภทาและนิรุตติปฏิสัมภทา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะว่าทำให้คนชั้นปัญญาชนเลื่อมใส โดยเป็นสิ่งอัน
 บัณฑิตพึงรู้แจ้งได้ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะว่าทำให้ชั้นโลก ๆ เลื่อมใส โดย
 เป็นสิ่งที่น่าเชื่อ

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยมีอธิบายอันลิกซึ่ง ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดย
 มีบทตั้ง

อธิบาย บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ชื่อว่า **บริบูรณ์สิ้นเชิง** โดยเป็นธรรมมีความบริบูรณ์อย่างสิ้นเชิง เพราะไม่มี
 สิ่งที่จะพืงนำเข้าไปเพิ่มเติม ชื่อว่า **บริสุทธิ์** โดยเป็นธรรมที่ปราศจากโทษ เพราะ
 ไม่มีสิ่งที่จะพืงนำออก

อรรถาธิบายอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง พรหมจรรย์ ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะให้คนฉลาดใน
 อติคม คือนิพพานด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะให้ฉลาดใน
 อาคมคือปริยัติด้วยการเล่าเรียน ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรม
 ชั้น ๕ กองมีศีลชั้นเป็นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อ
 สลัดออก และเพราะไม่มุ่งโลกามิส

ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ปริยัติธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความอันวิปลาสคลาดเคลื่อน เพราะฉะนั้น ปริยัติธรรมนั้น จึงชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว

เป็นความจริงเช่นนั้น ข้อความของธรรมของอัญญเดียรถีย์ทั้งหลาย ยังถึงความวิปลาสคลาดเคลื่อนอยู่ เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นอันตรายก็ไม่ใช่ อันตรายจริง ธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นเครื่องนำออก ก็ไม่ใช่เครื่องนำออกจริง ด้วยเหตุนี้ อัญญเดียรถีย์เหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวไว้ไม่ดีโดยแท้

ข้อความของธรรมของพระผู้มีพระภาค มิได้ถึงความวิปลาสคลาดเคลื่อนเหมือนอย่างนั้น เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายก็ธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องนำออก เช่นนี้แล้ว ก็มีได้เกินเลยจากความเป็นอย่างนั้นไปได้

ปริยัติธรรมประการแรกเป็นสวากขาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

โลกุตตรธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ก็แหละ โลกุตตรธรรม ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชกล่าวไว้ว่า ก็แหละ ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพานอันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากันได้ ย่อมเสมอเหมือนกับน้ำ

ในแม่น้ำยมุณา แม่น้ำโคธ ขอบปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับขอบปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว^๑

อนึ่ง **อริยมรรค** อันเป็นข้อปฏิบัติสายกลาง ไม่ไปใกล้ขอบทางทั้ง ๒ นั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นข้อปฏิบัติสายกลาง **สามัญผลทั้งหลาย** ซึ่งมีกิเลสสงบแล้วนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมมีกิเลสสงบแล้ว **นิพพาน** อันมีภาวะเที่ยงไม่ตาย เป็นที่ต้าน และเป็นที่ยลบล้างนี้ทุกขเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ได้ตรัสไว้โดยความมีสภาวะอันเที่ยงแท้เป็นต้น

แม่โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าเป็นสาวกชาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายบท สนฺทิฏฺฐิโก

[๑๔๘] ก็แหละ ในบทว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

ประการแรก **อริยมรรค** อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมีราคะ เป็นต้นไม่ให้มีในสันดานของตน พึงเห็นเอง เพราะฉะนั้น อริยมรรคนั้น จึงชื่อว่า เป็นธรรมอันพระอริยบุคคลพึงเห็นเอง สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนดแล้ว ภูการาคะครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตน และเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขาย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อราคะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ พราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง แม้ด้วยประการฉะนี้แล^๒

๑ ดูเทียบ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐

๒ ดูเทียบ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖

อีกประการหนึ่ง โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ อันพระอริยบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้ว พระอริยบุคคลนั้น ๆ จะพึงเห็นเองด้วยปัจจุเวกขณะญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรม ๙ นั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง

อีกนัยหนึ่ง ทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญ ชื่อว่า **สนฺทิกฺขิ** โลกุตตรธรรม ย่อมชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **สนฺทิกฺขิโก** ชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญ เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดา โลกุตตรธรรมนั้น **อริยมรรค** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญซึ่งประกอบกับตน **อริยมผล** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎี อันพระอริยเจ้าสรุเสริญซึ่งเป็นเหตุของตน **นิพพาน** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญซึ่งเป็นวิสัยของตน เพราะเหตุนี้ โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ ย่อมชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญ ดังนั้น จึงเรียกว่า **สนฺทิกฺขิโก** ผู้ชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรุเสริญ เหมือนอย่างบุคคลชนะด้วยรถ เขาเรียกว่า **รถิโก** ผู้ชนะด้วยรถ ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ความเห็นเรียกว่า **ทิกฺข** ทิกฺขศัพท์นั้นแหละได้รูปเป็น **สนฺทิกฺข** แปลว่าความเห็น ธรรมใดย่อมควรซึ่งการเห็น ธรรมนั้นชื่อว่า **สนฺทิกฺขิโก** ควรซึ่งการเห็น จริงอยู่ โลกุตตรธรรมที่โยคีบุคคลเห็นด้วยสามารถการรู้โดยภาวนา และด้วยสามารถการรู้โดยการกระทำทำให้แจ้งเท่านั้น จึงจะห้ามวิภูฏภัยได้ เพราะเหตุนี้ โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งการเห็น ดังนั้น จึงชื่อว่า **สนฺทิกฺขิโก** ควรซึ่งการเห็น เหมือนบุคคลควรซึ่งผ้า เขาเรียกว่า **วตฺถิโก** ผู้ควรซึ่งผ้า ฉะนั้น

๓. อธิบายบท อกาลิโก

[๑๔๙] พระธรรมนั้นไม่มีกาล หมายถึงให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกาลิ** อกาลินั้นแหละได้รูปเป็น **อกาลิโก** อธิบายว่า พระธรรมนั้นรอกาลอันต่างออกไปเป็น ๕ วันและ ๗ วันเป็นต้นให้สิ้นสุดไปแล้วจึงให้ผล ก็หาไม่ได้ แต่ให้ผลต่อลำดับจากที่ตนเกิดเลยทีเดียว

อีกประการหนึ่ง ธรรมนั้นมีกาลไกลที่จะมาถึงในอันให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า กาลิโก มีกาลไกล ธรรมนั้นได้แก่ธรรมประเภทไหน ? ได้แก่กุศลธรรมชั้นโลกียะ ส่วนธรรมชั้นโลกุตตระนี้ ไม่เป็นกาลิโก เพราะมีผลติดต่อกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า อกาลิโกไม่มีกาลไกลในอันให้ผล บทว่า อกาลิโก นี้ท่านจำกัดเอาเฉพาะอริยมรรคเท่านั้น

๔. อธิบายบท เอหิปัสสิโก

[๑๕๐] พระธรรมย่อมควรแก่วิธีที่เชิญให้มาดู อันเป็นไปทำนองนี้ว่า เชิญท่านมาดูพระธรรมนี้

ถาม - ก็เพราะเหตุไรหรือ พระธรรมนั้นจึงควรด้วยวิธีนั้น ?

ตอบ - เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง

อธิบายว่า เมื่อมีกำมือเปล่า ถึงแม้ว่าใคร ๆ กล้าพูดได้ว่า เงินหรือทองคำมีอยู่ แต่ก็ไม่กล้าที่จะเชิญให้มาดูว่า ท่านจงมาดูเงินหรือทองคำนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะเงินหรือทองคำนั้นไม่มีอยู่จริง อนึ่ง คุณหรือมูตรแม้เป็นของมีอยู่จริง ใคร ๆ ก็ไม่กล้าจะเชิญผู้อื่นให้มาดูว่า ท่านจงมาดูคุณหรือมูตรนี้เพื่อความรำเริงใจ โดยประกาศถึงสภาพอันเป็นที่น่าพอใจ แต่ยอมเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องปกปิดเสียด้วยหญ้าหรือใบไม้ทั้งหลายโดยแท้แล เพราะเหตุไรเล่า ? เพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด

ส่วนว่าโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นของมีอยู่โดยสภาวะจริง ๆ ชื่อว่าเป็นสภาพบริสุทธิ์ เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญบนอากาศที่ปราศจากเมฆ และเหมือนชาติแก้วมณีที่วางไว้บนผ้ากำพลเหลือง ด้วยเหตุนี้ โลกุตตรธรรมย่อมควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มาดูเพราะเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอหิปัสสิโก** ควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มาดู

๕. อธิบายบท โอปนยิโก

[๑๕๑] พระธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงน้อมเข้ามาได้ ดังนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ก็แหละ ในบทนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การน้อมเข้ามา ชื่อว่า **อุปนย** พระธรรมย่อมควรแก่อุปนยคือการน้อมเข้ามา ในจิตของตนด้วยอำนาจภาวนา เพราะแม้ถึงผืนผ้าหรือศิระษะถูกไฟไหม้ก็พึงดูได้เฉย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุปนยิโก** บทว่า **อุปนยิโก** นั้นเองได้รูปเป็น **โอปนยิโก** คำอธิบาย นี้ย่อมสมควรในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ (คือมรรคผล) ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ (คือนิพพาน) พระธรรมย่อมควรซึ่งอันน้อมเข้ามาด้วยจิตของตน ฉะนั้น จึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามาด้วยจิต อธิบายว่า สมควรถูกต้องด้วยการทำให้แจ้ง

อีกนัยหนึ่ง พระธรรมคือ **อริยมรรค** ชื่อว่า **อุปนยโย** เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะนำเข้าไปสู่นิพพาน พระธรรมคือ **ผล** และ **นิพพาน** ชื่อว่า **อุปนยโย** เพราะอรรถว่า อันผู้ปฏิบัติจะพึงนำเข้าไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง บทว่า **อุปนยโย** นั้นเองได้รูปเป็น **โอปนยิโก** หมายความว่า นำเข้าไปสู่นิพพาน หรือ อันผู้ปฏิบัติจะพึงนำไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง

๖. อธิบายบท ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ

[๑๕๒] คำว่า **พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน** ความว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้ทุก ๆ อันดับมีชนชั้นอุคฆฏิตัญญบุคคล เป็นต้น จะพึงรู้ได้ที่ตนเองว่า มรรคเราได้เจริญแล้ว ผลเราได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว ฉะนั้นจึงอยู่ กิเลสทั้งหลายของสัทธิวินาริก จะละได้ด้วยมรรคที่พระอุปัชฌายะเจริญแล้ว หาได้ไม่ สัทธิวินาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสูกด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌายะนั้น ก็หาไม่ สัทธิวินาริกจะกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระอุปัชฌายะนั้นทำให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุฉะนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้เหมือนเห็นอาการบนศิระษะของคนอื่น หาได้ไม่ แต่อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิตของตนเท่านั้น อธิบายว่า อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวยแต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีชีวิตของพวกพาลชนเลยอย่างแน่แท้

อีกประการหนึ่ง พระธรรมนี้เป็น **สวากขาตธรรม** คือธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรม อันผู้บรรลุถึงจะพึงเห็นเอง พระธรรมเป็น **สนทสิริโก** คืออันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง เพราะเหตุไร ? เพราะเป็น ธรรมไม่มีกาลในอันให้ผล พระธรรมเป็น **อกาลิโก** คือไม่มีกาลในอันให้ผล เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรมที่ควรเชิฐมาดู และพระธรรมใดเป็น **เอหิพัสสิโก** ควรเชิฐให้มาดู พระธรรมนั้นย่อมเป็น **โอบนยิโก** ควรน้อมเข้ามาในใจ ฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๓] เมื่อโยคีบุคคลระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยบท มีบทว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น อย่างนี้บ่อย ๆ ในสมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระธรรม^๑ ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั้นเทียว

ก็แหละ เพราะพระธรรมคุณทั้งหลายเป็นสภาพที่ลึกซึ่งอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลนั้นมโนมจิตไปในอันระลึกถึงซึ่งพระคุณมีประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอุปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นถึงซึ่งอันนับว่า **ธัมมานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระธรรมนั้นแล

อานิสงส์การเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งธัมมานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระบรมศาสดา โดยที่ได้มองเห็นคุณของพระธรรมอย่างนี้ คือในกาลเป็นส่วนอดีต เราได้เห็นพระบรมศาสดาผู้ทรงแสดงธรรมอันควรน้อมเข้ามาในใจได้อย่างนี้ ผู้ทรงประกอบแม้ด้วยองค์คุณเช่นนี้มาเลย ถึงในปัจจุบันนี้เราก็มิได้เห็นเหมือนกันเว้นเสียจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฉะนี้ เป็นผู้เคารพและยำเกรงในพระธรรม ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้

๑ ดูเทียบ อง. จกก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒

มากลับไปด้วยปีติและปราโมทย์ หักห้ามเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถ
อดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าได้อยู่ร่วมกับพระธรรม แหละแม่
สรีระร่างของเธออันธัมมคณานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งควรแก่การ
บูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดีย์สถานฉะนั้น จิตย่อมโน้มไปเพื่ออันบรรลुธรรมชั้น
ยอดเยี่ยม แหละเมื่อเธอรลือกอยู่เนือง ๆ ถึงความที่พระธรรมเป็นธรรมดี ในคราว
ประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงลวงละเมิด หิริและโอตตปปะยอมจะปรากฏเฉพาะหน้า
ก็แหละ เมื่อเธอยังจะไม่ได้แทงตลอดธรรมเบื้องสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ย่อมจะเป็นผู้มี
สุดดีเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
บำเพ็ญความไม่ประมาทในธัมมานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ
กถามุขพิสดารในธัมมานุสสติก็มีมัญฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๓. สังฆานุสสติกถา

วิธีเจริญสังฆานุสสติกัมมัญฐาน

[๑๕๔] เมื่อโยคีบุคคลผู้ประสงค์ที่จะเจริญสังฆานุสสติกัมมัญฐาน ไปในที่ลับ
หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกรู้อย่างนี้ถึงคุณทั้งหลายของพระอรียสงฆ์
อย่างนี้ว่า :-

คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๑. สุปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติดี
๒. อชุปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติตรง
๓. ฃายปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพาน
๔. สามจีปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติสมควร
๕. อาหุเนยโย	เป็นผู้ควรแก่ของบูชา
๖. ปาหุเนยโย	เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๗. ทกขิเนยโย	เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ

๘. **อณฺชลิกรณีย** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้
 ๙. **อนฺุตฺตํ ปุณฺณกฺเขตต์ โลกสฺส^๑** เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก

๑.-๔. อธิบายบทสุปฏิปนุโน - บทสามิจิปฏิปนุโน

[๑๕๕] ในบรรดาพระสังฆคุณเหล่านั้น บทว่า **สุปฏิปนุโน** แปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติด้วยดี อธิบายว่า เป็นผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิบัติอันถูกต้อง ปฏิบัติอันไม่ถอยหลัง ปฏิบัติอันสมควร ปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึก ปฏิบัติอันเป็นธรรมสมควรแก่ธรรม

พระสงฆ์เหล่าใด ย่อมรับฟังพระโอวาทและพระอนุสาสนีของพระผู้มีพระภาคด้วยความเคารพ ฉะนั้น พระสงฆ์เหล่านั้นชื่อว่า **สาวก** หมู่แห่งพระสาวกทั้งหลาย ชื่อว่า **สาวกสโม** อธิบายว่า หมู่แห่งพระสาวกผู้ถึงซึ่งความเป็นหมู่กัน ด้วยความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลและทิวัจฉิ

ก็โดยที่ปฏิบัติอันถูกต้องนั้น เป็นข้อปฏิบัติตรง คือไม่คด ไม่โกง ไม่โค้ง และอันบัณฑิตเรียกว่า ไกลจากกิเลส เป็นเหตุรู้แจ้ง ดังนี้บ้าง และถึงซึ่งอันนับว่าสามิจิ เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันสมควร ดังนี้บ้าง ฉะนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิปทานั้น จึงกล่าวได้ว่า **อุชฺสุปฏิปนุโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทานั้นตรงบ้าง **ณายปฏิปนุโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาเป็นเหตุให้รู้แจ้งบ้าง **สามิจิปฏิปนุโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทานั้นสมควรบ้าง

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในมรรค พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะเป็นผู้กำลังพร้อมด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในผล พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี โดยมุ่งเอาข้อปฏิบัติอันเป็นอดีต เพราะมรรคผลที่จะพึงบรรลุด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้องเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำพวกนั้นบรรลุมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า **สุปฏิปนุโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอนในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามซึ่งข้อปฏิบัติอันไม่ผิดบ้าง

๑ ดูเทียบ อภ. จกก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒-๔๒๓

ชื่อว่า **อุชุปฏิปนุโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาอันเป็นสายกลาง โดยหลีกเลี่ยงปฏิปทาอันเป็นสายริมทั้ง ๒ เสี่ยง และเพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประหามเสียดซึ่งโทษคือความคด ความโกง ความโค้ง ของกาย วาจา ใจ

ชื่อว่า **ฌายปฏิปนุโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประสงค์ฌายะที่ท่านเรียกว่านิพพาน

ชื่อว่า **สามิจิปฏิปนุโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติโดยประการที่ปฏิบัติแล้วเป็นผู้สมควรแก่สามิจิกรรม

[๑๕๖] บทว่า **ยทิท** แยกเป็น **ยานิ อิมานิ** แปลว่า เหล่านี้ใด บทว่า **จตุตตาริ ปริสสุคานิ** ความว่า โดยจัดเป็นคู่ คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล เป็นต้น นี้จัดเป็นคู่หนึ่ง โดยนัยนี้จึงเป็นคู่แห่งบุรุษ ๔ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **อฏฺฐ ปริสสุคคฺลา** ความว่า โดยจัดเป็นบุรุษบุคคล คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค จัดเป็นบุคคล ๑ พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล จัดเป็นบุคคล ๑ โดยนัยนี้ จึงเป็นบุรุษบุคคล ๘ พอดี แหละในอธิการนี้ บทว่า **ปริสโส** ก็ดี บทว่า **ปคฺคโล** ก็ดีนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่บทว่า **ปริสสุคคฺลา** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์

บทว่า **เอส ภควโต สวากสฺสโม** ความว่า โดยเป็นคู่ คือ คู่แห่งบุรุษ ๔ โดยแยกกัน คือ บุรุษบุคคล ๘ เหล่านี้ใด นี่คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๕. อธิบายบท อาหุเนยโย

ในบทว่า **อาหุเนยโย** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :- วัตถุใดอันบุคคลพึงนำมาบูชา วัตถุนั้นชื่อว่า **อาหุณ** อธิบายว่า ได้แก่วัตถุอันบุคคลพึงนำมาแม้แต่ไกลแล้วถวายไว้ในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำว่าอาหุณะนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔ พระสงฆ์สาวกเป็นผู้ควรเพื่อจะรับซึ่งของอันบุคคลนำมาบูชา นั้น เพราะทำของนั้นให้มีผลมาก ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า **อาหุเนยโย** ผู้ควรรับของที่บุคคลนำมาบูชา

อีกนัยหนึ่ง แม้สมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาไว้ในพระสงฆ์สาวกนั้น เหตุนั้น พระสงฆ์สาวกนั้น จึงชื่อว่า **อาหวนีโย** เป็นผู้ที่อันบุคคลนำมาบูชา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์สาวกย่อมควรซึ่งวัตถุอันเทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้นบูชา

เหตุนี้ จึงชื่อว่าอาหวนิโย ผู้ควรซึ่งวัดอุณเทวดาบูชา อนึ่ง ไฟนี้ใด ชื่อว่าเป็นสิ่ง
ควรซึ่งอันบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธิตัว สิ่งของที่บูชาแล้ว
ในไฟใดเป็นของมีผลมาก ถ้าวไฟนั้นเป็นสิ่งควรซึ่งอันบูชา เพราะของที่บูชาแล้ว
มีผลมากไซ้ พระสงฆ์ท่านนั้นเป็นผู้ควรซึ่งอันบูชา เพราะสิ่งที่บุคคลบูชาแล้ว
ในพระสงฆ์เป็นสิ่งที่มีผลมาก สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

**บุคคลใดพึงบำเรอไฟอยู่ในป่าตั้งร้อยปีอย่างหนึ่ง
บุคคลใดพึงบูชาผู้ที่อบรมตนแล้วคนเดียวแม้เพียงชั่วครู่
อย่างหนึ่ง การบูชาหนึ่งนั้นแลประเสริฐ การบำเรอไฟตั้ง
ร้อยปีจะประเสริฐที่ไหน^๑**

บทว่า **อาหวนิโย** นั้น มีในลัทธินิกายอื่น โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกันกับ
บทว่า **อาหุเนยโย** นี้ ณ ที่นี้ แต่อย่างไรก็ดี ใน ๒ บทนี้ โดยพยัญชนะก็ต่างกันเพียง
นิดหน่อยเท่านั้น

ด้วยประการฉะนี้ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า **อาหุไนยบุคคล**

๖. อธิบายบท ปาหุเนยโย

ก็แหละ ในบทว่า **ปาหุเนยโย** นี้มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

สิ่งของสำหรับให้แก่อาคันตูกะ ที่เขาตระเตรียมไว้โดยเป็นเครื่องสักการะ เพื่อ
ประโยชน์แก่ญาติมิตรผู้เป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจ ซึ่งมาแต่ทิศใหญ่และทิศน้อย
ทั้งหลาย เรียกว่า **ปาหุณ** (ของต้อนรับแขก) สิ่งของเหล่านั้น เว้นญาติและมิตรผู้เป็นแขก
เหล่านั้นเสีย ควรเพื่อจะถวายเฉพาะแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์ท่านนั้นควรเพื่อจะรับซึ่ง
สิ่งของนั้น เพราะว่า ชื่นเชื่อว่าแขกที่จะเหมือนพระสงฆ์หาไม่ เป็นความจริง อย่างนั้น
พระสงฆ์นี้จักปรากฏขึ้นได้ก็ต่อเมื่อพุทธันดร ๑ ล่วงไปแล้ว และเป็นผู้ประกอบด้วย
ธรรมทั้งหลายอันสร้างความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจให้ชนิดที่ไม่เจือปนอีกด้วยของ
ต้อนรับแขกควรเพื่อจะถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์เป็นผู้ควรเพื่อรับของ
ต้อนรับแขก เหตุนี้ พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ปาหุเนยโย** ผู้ควรรับของต้อนรับแขก

๑ ดูเทียบ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗/๖๓

อนึ่ง โดยเหตุที่พระสงฆ์ของบุคคลจำพวกที่ถือพระบาลีว่า **ปาหวนิโย** ย่อมควร ซึ่งการกระทำก่อน ฉะนั้น ทานวัตถุอันบุคคลพึงนำมาบูชาในพระสงฆ์นี้ก่อนกว่าเขา ทั้งหมด เพราะฉะนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่า **ปาหวนิโย** ผู้เป็นที่อันบุคคลควรนำบูชาก่อน

อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ปาหวนิโย** แปลว่า ผู้ควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง

คัมภีร์ว่า **ปาหวนิโย** นี้ฉัน ฌ ที่นี้ท่านกล่าวว่า **ปาหุเนยย** โดยอรรถาธิบายก็ เหมือนกันนั้น

๗. อธิบายบท ทกฺขิณฺเญโย

ก็แหละ ทานที่บุคคลให้เพราะเชื่อปรโลก เรียกว่า **ทกฺขิณา** พระสงฆ์ย่อมควร ซึ่งทักษิณานั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ทกฺขิณฺเญโย** ผู้ควรซึ่งทักษิณา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ เป็นผู้ถือกุศลแก่ทักษิณา โดยที่ทำการทักษิณาให้บริสุทธิ์ด้วยการกระทำให้มีผลมาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทกฺขิณฺเญโย** ผู้ถือกุศลแก่ทักษิณา

๘. อธิบายบท อญฺชลิกรณฺิโย

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกหัตถ์ทั้ง ๒ ตั้งไว้ เหนือเศียรกระทำอยู่ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อญฺชลิกรณฺิโย** ผู้ควรซึ่งอันกระทำอัญชลีกรรม

๙. อธิบายบท อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส

คำว่า **พระสงฆ์เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก** ความว่า พระสงฆ์เป็น สถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวล อย่างไม่มีอะไรเหมือน เหมือนอย่างว่า สถานที่ เพาะปลูกข้าวสาลี สถานที่เพาะปลูกข้าวเหนียวของพระราชาหรือของอำมาตย์ ชาวโลก เรียกว่านาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ฉนใด พระสงฆ์ ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งมวล ฉนนั้น เพราะว่าได้อาศัยพระสงฆ์ แล้ว บุญทั้งหลายอันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างนานาประการของชาวโลก ย่อมเจริญ งอกงาม เพราะเหตุฉะนั้น พระสงฆ์จึงเป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก ฉนนี้แล

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๗] เมื่อภิกษุผู้โยคีบุคคลระลึกลูกอยู่เนื่อง ๆ ถึงคุณของพระสงฆ์ทั้งหลาย อันต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะ รบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอจะปรารภ ตรงดิ่งถึงพระสงฆ์^๑ ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่ม นีวรณได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั้นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณของพระสงฆ์ทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้าลึกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นอมจิตไปในอันระลึกลูกอยู่อย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ ขึ้นถึงขั้นอุปปนา คงถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สังฆานุสสติ- ฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์นั้นเกี่ยว

อานิสงส์การเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสังฆานุสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมจะสำเร็จ เป็นผู้มีสมาธิความเคารพมีความยำเกรงในสงฆ์ ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยคุณ ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมจะเป็นผู้มากลั่นไปด้วยปิติและปราโมทย์ ย่อมเป็นผู้กำจัด เสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว ย่อมเป็นผู้สามารถอดกลั่นได้ซึ่งทุกขเวทนา ย่อมได้ความ มั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ อนึ่ง สรีระร่างของภิกษุนั้น อันสังฆานุสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชาเป็นเหมือนว่าโรงอุโบสถที่มีพระสงฆ์ประชุมอยู่ พร้อมแล้ว จิตย่อมโน้มไปเพื่อถึงพระสังฆคุณ แผลงในเมื่อประจวบเข้ากับวัตถุที่จะ พึงลวงละเมิด หิริและโอตตปปะย่อมจะปรากฏขึ้นมาแก่เธอทันที เป็นเสมือนเห็น พระสงฆ์อยู่โดยพร้อมหน้าจะนั้น ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสังฆานุสติ กัมมัฏฐาน เมื่อจะไม่ได้แทงตลอดซึ่งคุณพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็ย่อมจะเป็น ผู้มีสุดดีเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี
บำเพ็ญความไม่ประมาทในสังฆานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ**

ภิกษุผู้พิสดารในสังฆานุสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๑ ดูเทียบ อง. จกก. (ไทย) ๒๒/๑๐๔๒๒-๔๒๓

๔. สีสานุสสติกา

วิธีเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๕๘] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกรึ้นเอง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น อย่างนี้ :-

โอหนอ ! ศีลทั้งหลายของเรา

๑. ขณฺฑทานิ	เป็นศีลไม่ขาด
๒. อจฺฉิทฺทานิ	เป็นศีลไม่ทะลุ
๓. อสพฺลानิ	เป็นศีลไม่ต่าง
๔. อกมฺมาसानิ	เป็นศีลไม่พริ้ว
๕. ภุชิสฺसानิ	เป็นศีลที่เป็นไทย
๖. วิญญฺปุปฺสตุถานิ	เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ
๗. อปรามญฺฐานิ	เป็นศีลอันค้นหาและทิวฐิไม่แตะต้อง
๘. สมานิสํวตฺตนิทานิ	เป็นศีลที่ยังสมาธิให้บังเกิดได้ ^๑

แหละศีลเหล่านั้น คุณหัตถ์พึงระลึกรึ้นถึงศีลทั้งหลายของคุณหัตถ์ บรรพชิตพึงระลึกรึ้นถึงศีลทั้งหลายของบรรพชิต

อธิบายคุณลักษณะของศีล ๘ อย่าง

ศีลทั้งหลายจะเป็นศีลของคุณหัตถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตาม ศีลเหล่าใดในเบื้องต้นหรือเบื้องปลาย แม้ลักษณะเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ขาดเหมือนผ้าที่ขาดตรงชาย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ขณฺฑทานิ** เป็นศีลไม่ขาด

๑ ดูเทียบ อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓

ศีลเหล่าใดตอนกลางแม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ทะลุเหมือนผ้าที่ทะลุตรงกลางผืน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อจุจิททานิ** เป็นศีลไม่ทะลุ

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดไปตามลำดับ ๒ สิกขาบทบ้าง ๓ สิกขาบทบ้าง ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ต่าง เหมือนแม่โคมีสีตัวดำหรือต่างแดงอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ติดกัน มีสัณฐานยาวและกลมเป็นต้น ซึ่งผูกขึ้นตรงหลังหรือตรงท้อง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อสพลานิ** เป็นศีลไม่ต่าง

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดเป็นระหว่ง ๆ ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่พร้อย เหมือนแม่โคมีลายเป็นจุด ๆ ติดสีกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกมฺมาทานิ** เป็นศีลไม่พร้อย

อีกประการหนึ่ง ว่าโดยที่ไม่แปลกกัน ศีลทั้งหลายแม้ทุก ๆ ประเภท ชื่อว่าเป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นศีลไม่ถูกทำลาย ด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่าง และบาปกรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น

ศีลทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า **ภุชิสฺทานิ** เพราะทำความเป็นไทย โดยปลดเปลื้องออกจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ชื่อว่า **วิญญูปุสฺตทานิ** เพราะเป็นศีลอันวิญญูชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า **อปฺรามภฺจทานิ** เพราะเป็นศีลอันตัณหาและกิฏฐิทั้งหลายมิได้แตะต้อง หรือเพราะเป็นศีลอันใคร ๆ ไม่พึงกล้าที่จะปรามาสว่านี่โทษในศีลทั้งหลายของท่าน ชื่อว่า **สมฺมาธิสํวตฺตนิทานิ** เพราะเหตุที่เป็นศีลยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้บังเกิดได้ แหละหรือ แม้ยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้บังเกิดก็ได้ด้วย

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๙] เมื่อโยคีบุคคลระลึกรู้อยู่เนือง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเขาก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเขาก็จะปรารถนาตรงถึงศีลโดยเฉพาะ ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกันโดยนัยก่อนหน้านั้นแล

๑ ดูเทียบ อง. จกก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓

แต่เพราะเหตุที่คุณของศีลทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้าลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่
โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงไม่ขึ้น
ถึงขั้นอุปนาถึงเพียงขั้นอุปลาระเท่านั้น ฉะนั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สาลีานุสสติฉาน**
เพราะเหตุที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของศีลนั้นแล

ฉานิสงส์การเจริญสาลีานุสสติกัมมัฉฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสาลีานุสสติกัมมัฉฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความ
เคารพในสิกขา เป็นผู้มีความประพฤติเข้ากันได้กับสิกขา เป็นผู้ไม่ประมาทในการ
ปฏิบัติฉานการ เป็นผู้หลีกเลี่ยงจากภัยมีการดำเนินตนเองเป็นต้น เป็นผู้มองเห็นภัยในโทษ
อันเล็กน้อย ย่อมได้บรรลุถึงซึ่งความไพบุลย์ ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้
มากล้นด้วยปีติและปราโมทย์ ก็แหละเมื่อไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้)
ก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**เพราะเหตุฉนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
บำเพ็ญความไม่ประมาทในสาลีานุสสติฉานา ซึ่งมีฉานุภาพ
อันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ**

กถามุขพิสตารในสาลีานุสสติกัมมัฉฐาน ยุติลงเพียงเท่านั้น

๕. ฉาคานุสสติกถา

วิธีเจริญฉาคานุสสติกัมมัฉฐาน

[๑๖๐] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญฉาคานุสสติกัมมัฉฐาน
พึงเป็นผู้ตั้งใจไปในการบริจาคเป็นปกติ มีทานและการแบ่งปันดำเนินไปอยู่เป็นประจำ
แหละหรือเมื่อจะเริ่มฉานาพึงทำการสมาทานไว้ว่า บัดนี้ นับจำเดิมแต่บัดนี้ ครั้น
ปฏิบัติหามีอยู่ยังมีได้ให้ทานแม้อย่างน้อยเพียงคำข้าวคำหนึ่งแล้ว เราจักไม่ยอมบริโภค
ครั้นแล้วพึงให้ทานตามสัทธิ ตามกำลังในปฏิบัติหผู้ประเสริฐโดยคุณทั้งหลายในวันนั้น
ถือเอาฉานิมิตในทานนั้นแล้วไปในที่ลับลึกลับเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึก

เนื่อง ๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นผู้ปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ การที่เราเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการเสียสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้ที่มีอหังการน้อย เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ควรในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน นั้นนับว่าเป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ฉะนี้

อธิบายคุณลักษณะของการบริจาค

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ลาภาวต เม** แปลว่า เป็นลาภของเราหนอ อธิบายว่า ลาภทั้งหลายของทายกเหล่านี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้โดยนัยทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ ก็แหละ ทายกครั้งให้อายุเป็นทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุอันเป็นทิพย์หรือเป็นของมนุษย์^๑ ดังนี้ออย่างหนึ่ง คือ ทายกให้ทานย่อมเป็นที่รัก คนทั้งหลายเป็นอันมากชอบคบเขา^๒ ดังนี้ออย่างหนึ่ง คือ เมื่อทายกดำเนินตามธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายให้ทานอยู่ย่อมเป็นที่รัก ดังนี้ออย่างหนึ่ง ลาภเหล่านั้นเป็นส่วนของเราโดยแน่แท้

คำว่า **สุทฺธํ วต เม** แปลว่า เราได้ดีแล้วหนอ อธิบายว่า คำสั่งสอนหรือความเป็นมนุษย์ที่เราได้แล้วนี้อันใด สิ่งนั้นเป็นอันเราได้ดีแล้วหนอ

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุที่ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ เรานั้นเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้ที่มีอหังการน้อย เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ยินดีในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำ** คือถูกความตระหนี่และมลทินครอบครอง สัตว์ทั้งหลายเรียกว่า **ปชา** ด้วยอำนาจที่บังเกิดมา

๑ ดูเทียบ อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๕๘

๒ ดูเทียบ อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔

ด้วยกรรม เพราะเหตุนั้น ความหมายในบทว่า **ปชาย** ดังนี้ คือ ในสัตว์ทั้งหลาย ผู้อันความตระหนี่และมลทินอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาธรรมด่างทั้งหลายอันประทุษร้าย ความผุดผ่องของจิต ซึ่งมีลักษณะกีดกันความเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่นแห่งสมบัติของตนครอบงำแล้ว

คำว่า **ปราศจากมลทินและความตระหนี่** ความว่า ชื่อว่า ปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะเหตุที่มลทินทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้นแม้อื่น ๆ และความตระหนี่ปราศไปแล้ว คำว่า **เป็นผู้มีจิต...อยู่** ความว่า เป็นผู้ที่มีจิตอันมีประการตามที่กล่าวแล้วอยู่ ส่วนในพระสูตรทั้งหลายตรัสว่า **เราอยู่ครองเรือน** ฉะนี้ ก็เพราะทรงแสดงโดยทำนองแห่งธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในเมื่อเจ้ามหานามศากยะ ผู้โสดาบันกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในคัมภีร์ มีอรรถาธิบายว่า เราอยู่ครอบงำอุปกิเลส

คำว่า **เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด** ความว่า เป็นผู้มีการสละอย่างปล่อยเลย คำว่า **เป็นผู้มีมืออันสะอาด** ความว่า เป็นผู้ที่มีมืออันบริสุทธิ์ อธิบายว่า เป็นผู้ที่มีมืออันล้างแล้วอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้เครื่องไทยธรรมเป็นทานด้วยมือของตนโดยความเคารพ คำว่า **เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ** ความว่า การสละให้ เรียกว่าการเสียสละ ได้แก่บริจาค ชื่อว่า เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เพราะอรรถว่า เป็นผู้ยินดีในการเสียสละนั้น ด้วยสามารถที่ประกอบอย่างติดต่อกันไป คำว่า **เป็นผู้ควรในการขอ** ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ควรในการขอ เพราะคนอื่นขอสิ่งใด ๆ ก็ให้สิ่งนั้น ๆ ปาฐะว่า **ยาชโยโค** ก็มี หมายความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยยาชะ กล่าวคือการบูชา^๑ คำว่า **เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน** ความว่า เป็นผู้ยินดีในทานด้วย เป็นผู้ยินดีในการแบ่งปันด้วย อธิบายว่า โยคีบุคคลย่อมระลึกเนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า เราแหละยอมให้ทานด้วย ย่อมทำการแบ่งปันแม้จากสิ่งที่ตนจะพึงบริโภคด้วย เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปันทั้ง ๒ นี้ด้วยนั้นเทียว

๑ คำว่า **ให้ทาน** กับคำว่า **บูชา** ความหมายเหมือนกัน บทว่า **ยาชโยโค** ที่แปลว่า ผู้ประกอบด้วยการบูชา ก็คือ ผู้ประกอบด้วยทาน หมายความว่า ประกอบอยู่กับทานในกาลทุกเมื่อ

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๖๑] เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกรู้เอง ๆ ถึงการบริจาคนองตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอจะปรารถนาตรงถึงถึงการบริจาคนอง ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั้นแล

แต่โดยเหตุที่คุณแห่งการบริจาคนองทั้งหลายเป็นสภาพล้าลึกอย่างหนึ่ง โดยเหตุที่โยคีบุคคลนั้นยอมจิตไปในอันระลึกรู้ถึงคุณแห่งการบริจาคนองอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอุปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปะจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้น ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า **จาคานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดด้วยอำนาจการระลึกรู้ถึงคุณแห่งการบริจาคนองนั้นแล

อานิสงส์การเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุโยคีบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ อยู่ซึ่งจาคานุสติกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นผู้ยอมจิตไปในการบริจาคนองโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มื่อชฌาสัยไม่โลภ เป็นผู้มีปกติกระทำอันสมควรแก่เมตตาทภาวนา เป็นผู้องอาจแก่กล้า เป็นผู้มากล้นไปด้วยปิติและปราโมทย์ ก็แหละ เมื่อไม่อาจแทงตลอดซึ่งคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
บำเพ็ญความไม่ประมาทในจาคานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ**

กถามุขพิสดารในจาคานุสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๑ ดูเทียบ อง. จกก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔

๖. เทวตานุสสติโก วิธีเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๖๒] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จมาด้วยอำนาจแห่ง อริยมรรค แต่นั้นพึงไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกรู้ อยู่เนื่อง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะ เป็นพยานอย่างนี้ว่า

เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา มีอยู่จริง เทวดา
ชั้นดาวดึงส์ มีอยู่จริง เทวดาชั้นยามา มีอยู่จริง เทวดา
ชั้นดุสิต มีอยู่จริง เทวดาชั้นนิมมานรดี มีอยู่จริง เทวดา
ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีอยู่จริง เทวดาชั้นพรหมกายิกา
มีอยู่จริง เทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้นก็มีอยู่จริง

เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศรัทธาชนิดใด ครั้น
จตุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้น ๆ ศรัทธาชนิดนั้น
แม้ในเราก็มี

เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลชนิดใด ประกอบ
ด้วยสุตะชนิดใด ประกอบด้วยจาคะชนิดใด ประกอบ
ด้วยปัญญาชนิดใด ครั้นจตุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดใน
ภพนั้น ๆ ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาชนิดนั้น ๆ แม้ในเรา
ก็มีอยู่^๑ ฉะนี้

แต่ว่าในพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า มหานามะ ในสมัยใด อริยสาวกย่อมน

๑ ดูเทียบ อัง. ฉกุก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔

ระลึกเนื่อง ๆ ถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนและของเทวดาเหล่านั้น ในสมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน ดังนี้ ถึงจะตรัสไว้ดังนั้นก็ตาม แต่นักศึกษาฟังทราบว่ พระพุทธพจน์นั้นตรัสไว้เพื่อประสงค์จะทรงแสดงถึงคุณอันเสมอกัน ทั้งของพวกเทวดาที่ตั้งไว้ในฐานะเป็นพยาน ทั้งของตน โดยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น จริงอยู่ ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้อย่างมั่นเหมาะว่า ย่อมระลึกเนื่อง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยาน

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๖๓] เพราะเหตุนั้น เมื่อโยคีบุคคลระลึกอยู่เนื่อง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของเหล่าเทวดา ในภาคต้นแล้ว จึงระลึกเนื่อง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นอันมีอยู่ของตนในภายหลัง ในสมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน ในสมัยนั้น จิตของเธอจะปรารถนาตรงถึงเทวดาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั้นแล

ก็แหละ เพราะเหตุที่คุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเป็นสภาพที่ล้าลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงขึ้นไม่ถึงขั้นอุปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจารเท่านั้น ฌานนั้นย่อมถึงซึ่งอันนับว่า เทวดานุสสติฌาน ก็โดยที่ระลึกถึงคุณศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเทวดาทั้งหลายนั่นเอง

อานิสงส์การเจริญเทวดานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบซึ่งเทวดานุสสติกัมมัฏฐานนี้อยู่เนื่อง ๆ ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย ย่อมจะประสบความสำเร็จด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น โดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากล้นด้วยปิติและปราโมทย์ ก็แหละ เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษชั้นสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี
พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในเทวดานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในเทวดานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

ข้อความเบ็ดเตล็ด

[๑๖๔] ก็แหละในวิถิตถารเทศนาแห่งอนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค
ตรัสพระพุทธพจน์ทั้งหลายมีอาทิว่า ในสมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น ย่อมปรารภ
ตรงถึงตถาคต ดังนี้แล้ว ตรัสพระพุทธพจน์ได้ไว้ว่า มหามานะ ก็แหละ อริยสาวก
ผู้มีจิตตรง ย่อมได้ความยินดีในอรรถ ย่อมได้ความยินดีในธรรม ย่อมได้ความ
ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม ปิติย่อมเกิดแก่ผู้มีความปราโมทย์^๑ ฉะนั้น อรรถาธิบาย
ในพระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบดังนี้ ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดีในอรรถ** นั้น
หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจความของพระพุทธคุณมีคำว่า อิติปิโส ภควา
เป็นต้น ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดีในธรรม** นั้น หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้น
เพราะอาศัยพระบาลี ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม** นั้น
ด้วยอำนาจความยินดีทั้ง ๒ ประการ

แหละในเทวดานุสสติกถา พระพุทธพจน์ได้ที่ตรัสไว้ว่า ปรารภซึ่งเทวดาทั้งหลาย
ดังนี้ พระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจแห่งจิต
ที่เกิดปรารภเทวดาทั้งหลายในส่วนเบื้องต้นอย่างหนึ่ง ตรัสด้วยอำนาจจิตที่เกิด
ปรารภคุณทั้งหลายอันให้สำเร็จเป็นเทวดาเช่นเดียวกับคุณของเทวดาอย่างหนึ่ง

๑ ดูเทียบ อัง. ฉกุก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๕, อัง. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

อนุสสติ ๖ สำเร็จเฉพาะอริยสาวก

[๑๖๕] ก็แหละ อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ ย่อมสำเร็จเฉพาะแก่อริยสาวก จำพวกเดียวเท่านั้น เพราะว่า พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณย่อมปรากฏแก่อริยสาวก เหล่านี้ และอริยสาวกเหล่านี้ก็เป็นผู้ประกอบด้วยศีลอันทรงคุณมีความไม่ขาด เป็นต้น ประกอบด้วยจาคะชนิดที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่ ประกอบด้วย คุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเหล่าเทวดาผู้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่

แหละใน **มหานามสูตร**^๑ อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค อันเจ้า มหานามะกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบัน ได้ทรงแสดงไว้ โดยพิสดาร เพื่อทรงแสดงถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบันโดยเฉพาะ

แม้ใน **เศรษฐ**^๒ พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เพื่อประสงค์ ชำระจิตแล้วบรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ด้วยอำนาจแห่งอนุสสติ เฉพาะแก่อริยสาวกไว้อย่างนี้คือ ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึก เนื่อง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา ... ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมตรงตั้ง ออกไป พันไปปราศไปจากเคระ ภิกษุทั้งหลาย คำว่า เคระนี้แลเป็นชื่อของ กามคุณ ๕ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติมาน แม้นี้แลให้เป็นอารมณ์แล้วย่อมบริสุทธิ์ได้ ด้วยประการฉะนี้

แม้ใน **สัมพาโธกาสสูตร** ที่ท่านพระมหากัจจายนะแสดง ท่านก็แสดงอนุสสติ ฐาน ๖ ประการ ด้วยสามารถแห่งอันได้ซึ่งโอกาสเฉพาะแก่อริยสาวก เพราะเป็นผู้ มีธรรมอันบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์อย่างนี้คือ อาวุโสทั้งหลาย น้าอัศจรรย์ อาวุโสทั้งหลาย สิ่งไม่เคยมีได้มีแล้ว คือข้อที่พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้นได้ตรัสรู้ โอกาสอันจะพึงบรรลุในฆราวาสอันคับแคบ เพื่อความบริสุทธิ์ ของสัตว์ทั้งหลาย... เพื่อให้แจ้งซึ่งนิพพาน โอกาสอันจะพึงบรรลุนั้นได้แก่อนุสสติฐาน ๖

๑ ดูเทียบ อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑, อง. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๐-๔๑๔

๒ ดูเทียบ อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๖-๔๕๘

อนุสสติฐาน ๖ คืออะไรบ้าง ?

อาวุโสทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ ย่อมระลึกเนื่อง ๆ ถึงพระตถาคตเจ้า... อาวุโสทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในพระศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติฉานแม้นี้ แลให้เป็นการมณเฑาะว์ ย่อมเป็นผู้บริสุทธิ์ได้เป็นธรรมดา ด้วยประการฉะนี้^๑

แม้ใน **อุโปสถสูตร** ก็ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกผู้เข้าจำ อุโปสถ เพื่อทรงแสดงถึงภาวะที่อุโปสถมีผลมากด้วยอำนาจกัมมัญฐาน อันเป็นเครื่องชำระจิตอย่างนี้คือ วิสาขา ก็อริยอุโปสถเป็นไฉน ? วิสาขา ได้แก่ การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความพยายาม วิสาขา การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความพยายามเป็นไฉน ? วิสาขา อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึกเนื่อง ๆ ถึงตถาคตว่า...^๒

แม้ใน **เอกาทสกนิบาต** เมื่อเจ้ามหานามะกราบทูลถามว่า ข้าแต่สมเด็จพะพุทธองค์ เมื่อพวกข้าพระองค์เหล่านั้น อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่าง ๆ กัน ข้าพระองค์จะพึงอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไร ? เพื่อทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องอยู่พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกเท่านั้น อย่างนี้คือ มหานามะ บุคคลผู้มีศรัทธาแลจึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาบันดาลให้สำเร็จหาได้ไม่ มหานามะ บุคคลผู้ปรารถนาความเพียร มีสติมั่นคง มีสมาธิ มีปัญญาจึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้เกียจคร้าน มีสติหลงลืมไม่มีสมาธิไม่มีปัญญาหาบันดาลให้สำเร็จได้ไม่ มหานามะ ท่านจงดำรงอยู่ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล แล้วพึงเจริญธรรม ๖ ประการ ให้อย่างยิ่ง ๆ ขึ้นไป มหานามะ ท่านพึงระลึกเนื่อง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา...^๓

๑ ดูเทียบ อง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๖-๔๕๘

๒ ดูเทียบ อง. ดิ. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๗๙-๒๘๐

๓ ดูเทียบ อง. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๐

กัลยาณปุถุชนก็บำเพ็ญอุสสติ ๖ ได้

[๑๖๖] แม้ถึงจะเป็นอย่างนั้นก็ตามที่ อันปุถุชนผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล อันบริสุทธิ์เป็นต้น ก็ควรสนใจเหมือนกัน เพราะว่าเมื่อกัลยาณปุถุชนระลึกเนื่อง ๆ อยู่ถึงพระคุณทั้งหลายของพระพุทธเจ้าเป็นต้น จิตย่อมผ่องใสแม้ด้วยอำนาจแห่งการระลึกเนื่อง ๆ นั้นเทียว กัลยาณปุถุชนขมนิเวรณทั้งหลายเสียดด้วยอาณาภาแห่งจิตอันผ่องใส มีความปราโมทย์อย่างยิ่ง เริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็จะพึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้เหมือนกัน เหมือนอย่างพระปุตสเทวเถระ ผู้อยู่ที่กัฏฐอันธการวิหาร

เรื่องพระปุตสเทวเถระ

ได้ยินว่า ท่านผู้มีอายุนั้นได้เห็นพระรูปพระพุทธเจ้าอันมารณฤมิตขึ้น ได้ปิดอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้าอันฤมิตนี้ ยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ก่อน ก็ยังสวयงามถึงอย่างนี้ องค์พระผู้มีพระภาคแท้จะไม่สวยงามอย่างไรเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง ครั้นแล้วก็ยังวิปัสสนาปัญญาให้เจริญ ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่าฉนุสสตินิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๘

อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

๑. มรณานุสสติกา

[๑๖๗] บัดนี้ ถึงวาระแสดงการเจริญมรณสติต่อจากเทวดานุสสตินี้ไป ในมรณสตินั้น คำว่า **มรณะ** ได้แก่ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันเดียว ก็ **สมุจเฉทมรณะ** กล่าวคือความขาดสูญแห่งวัฏฏทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลาย **ขณิกมรณะ** กล่าวคือความแตกดับชั่วขณะแห่งสังขารทั้งหลาย และ**สมมติมรณะ** ได้ในคำว่าต้นไม้ตาย โลหะตาย ดังนี้ เป็นต้น มรณะทั้ง ๓ อย่างนั้น ไม่ประสงค์เอาในมรณสตินี้ ก็แหละ มรณะที่ประสงค์เอานั้นมี ๒ อย่างคือ กาลมรณะ ๑ อกาลมรณะ ๑ ในมรณะ ๒ อย่างนั้น **กาลมรณะ** ย่อมมีด้วยการสิ้นบุญ หรือการสิ้นอายุ หรือด้วยการสิ้นทั้ง ๒ อย่าง **อกาลมรณะ** ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมที่เขาตัดรอนกรรม

ในมรณะเหล่านั้นก็มรณะใดแม้เมื่อความพร้อมมูลแห่งปัจจัยที่เป็นเหตุสืบต่ออายุ ยังมีอยู่ ก็ย่อมมีได้ เพราะความที่กรรมอันเป็นเหตุต่อปฏิสนธิมีวิบากสูงงอมสิ้นเชิงแล้ว นี้ชื่อว่ามรณะด้วยการสิ้นบุญ มรณะใดย่อมมีด้วยการสิ้นอายุซึ่งมี ๑๐๐ ปี เป็นกำหนดเหมือนอายุของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีสมบัติคือ คติ, กาล และอาหารเป็นต้น นี้ชื่อว่า**มรณะด้วยการสิ้นอายุ** ส่วนมรณะใดย่อมมีแก่เหล่าสัตว์ผู้มีสันดานอันกรรมที่สามารถจะให้เคลื่อนจากฐานในทันทีเข้ามาตัดรอน เหมือนอย่างทุติมารและกลาพุราชเป็นต้น หรือย่อมมีแก่เหล่าสัตว์ผู้มีสันดานขาดไป ด้วยความพยายามมีกรรมนำคัสตรามา (ประหาร) เป็นต้น ด้วยอำนาจกรรมปางก่อน นี้ชื่อว่า**อกาลมรณะ** มรณะทั้งหมดนั้น สงเคราะห์ด้วยความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ การระลึกถึงมรณะ กล่าวคือ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า มรณสติ

[๑๖๘] อันพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญมรณสตินั้น ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ฟังให้มนสิการเป็นไปโดยแยบคายว่า มรณะจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาด หรือว่า ตาย ตาย ดังนี้ เพราะว่าเมื่อพระโยคาวจรยังมนสิการให้เป็นไปโดยไม่แยบคาย เวลาระลึก ถึงความตายของคนที่ชอบกันจะเกิดความโศกเศร้า ดุจเวลามารดาผู้บังเกิดเกล้าระลึกถึง ความตายของบุตรที่รักจะนั้น เวลาที่ระลึกถึงความตายของคนที่ไม่ชอบกันจะเกิดความ ปราโมทย์ ดุจคนมีเวรกันระลึกถึงความตายของคนที่มีเวรกันจะนั้น เวลาระลึกถึง ความตายของคนที่เป็นกลาง ๆ จะไม่เกิดความสลดใจดุจสัปเหร่อเห็นซากคนตายจะนั้น เวลาระลึกถึงความตายของตนจะเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวดุจคนที่มีชาติขลาดเพราะเห็น เพชฌฆาตผู้เงื้อดาบจะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นต้นแม่ทั้งหมดนั้น ย่อมมี แก่ผู้ปราศจากสติ, ความสังเวช และญาณ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรเห็นสัตว์ที่ถูก ฆ่าตายและตายเองในที่นั้น ๆ แล้ว ฟังพิจารณาถึงความตายของหมู่สัตว์ที่ตายไปซึ่ง มีสมบัติที่ตนเคยเห็นมา ประกอบสติ, ความสังเวช และญาณ แล้วยังมนสิการให้ เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า มรณํ ภวิสฺสตี ความตายจักมี ดังนี้ ด้วยว่า พระโยคาวจร เมื่อให้มนสิการเป็นไปอย่างนั้น ชื่อว่าให้เป็นไปโดยแยบคาย อธิบายว่าให้เป็นไปโดย อุบาย จริงอยู่ สำหรับพระโยคาวจรบางพวกที่ยังมนสิการให้เป็นไปอยู่อย่างนั้นนั้นแล นิรวรณกิเลสทั้งหลายย่อมระงับลง สติมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น ก็มีภุมฐานขึ้น ถึงอุปปจารณานที่เดียวกันเป็นได้

[๑๖๙] ส่วนพระโยคาวจรผู้ไม่มีภุมฐานถึงอุปปจารณานด้วยอาการเพียงเท่านี้ ฟังระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต
๒. โดยวิบัติจากสมบัติ
๓. โดยนำมาเปรียบเทียบ
๔. โดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่มนุษย์จำนวนมาก
๕. โดยอายุทุพลภาพ
๖. โดยไม่มีเครื่องหมาย
๗. โดยมีการกำหนดระยะเวลา
๘. โดยมีขณะเล็กน้อย

๑. อธิบายโดยปรากฏเหมือนเพชรฆาต

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วธกปจจุปฏฺฐานโต** แปลว่า โดยปรากฏเหมือนเพชรฆาต พระโยคาวจรพึงระลึกว่า เปรียบเหมือนเพชรฆาตคิดจะตัดศีรษะผู้นี้ ฉวยดาบจ่ออยู่ที่คอยื่นประชิดตัวอยู่นั้นใด แม้ความตายก็ปรากฏเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุไร? เพราะมาพร้อมกับความเกิดและเพราะเป็นเครื่องบั่นทอนชีวิต อุปมาเหมือนดอกเห็ดหัวงูตุ่ม ๆ ย่อมดับเอาฝุ่นติดหัวขึ้นมาพร้อมกันใด สัตว์ทั้งหลายก็ฉนั้นนั้น ย่อมพาเอาความแก่และความตายมาเกิดด้วย จริงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นก็ถึงความแก่ถัดแต่เกิดขึ้นมาทีเดียว แล้วก็แตกดับไปพร้อมกับด้วยชั้นอันเป็นตัวประกอบ ดังศิลาตกจากยอดเขาแตกกระจายไปฉะนั้น ความตายที่มีประจำทุกขณะดังกล่าวมาจะนี้ อันดับแรกมาพร้อมกับความเกิด แต่เพราะสัตว์เกิดมาแล้ว ต้องตายเป็นที่ยิ่งแท้ แม้ความตายที่ประสงค์เอาในมรณสตินี้ก็จัดว่ามาพร้อมกับความเกิด เพราะเหตุนั้น สัตว์นี้ตั้งแต่เวลาที่เกิดมาก็เดินบ่าหน้าต่อความตายมิได้หวนกลับมาเลยแม้สักน้อยเดียว เปรียบดังพระอาทิตย์โผล่ขึ้นมาแล้วก็โคจรบ่าหน้าต่อที่ตกไปทำเดียว มิได้กลับมาหาที่ ๆ โคจรไปแล้วนั้น ๆ แม้สักน้อยหนึ่งหรือมิฉะนั้น เปรียบเหมือนสายน้ำเล็ก ๆ ที่ไหลลงจากภูเขามีกะแผลเชี่ยว มีปกติพัดเอาสิ่งพอที่จะพัดไปได้ ย่อมไหลรุดไปทำเดียว มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่ง ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

“สัตว์อยู่ในครรภ์เพียงคืนเดียวซึ่งเป็นคืนแรก ย่อมบ่าหน้าไป (สู่ความตาย) เหมือนเมฆฝนตั้งขึ้นแล้ว ก็ย่อมเคลื่อนไปเรื่อยไป ไม่หวนกลับมา” ดังนี้

ก็เมื่อสัตว์นั้นบ่าหน้าไปอยู่อย่างนี้ ความตายเท่านั้นย่อมมิใกล้เข้ามา เหมือนอย่างความเหือดแห้งไปแห่งแม่น้ำน้อยอันถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน และเหมือนอย่างความหล่นผลอยแห่งผลไม้ทั้งหลายที่มีขั้วอันรสแห่งอาโปธาตุซาบซึ่มแล้วในเวลาเข้าดูจความแตกแห่งภษณะดินทั้งหลายที่ถูกทุบด้วยไม้ค้อน และความเหือดแห้งไปแห่งหยาดน้ำค้างทั้งหลายที่ต้องแสงพระอาทิตย์แผดเผาฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :-

“วันและคืนล่วงไป ชีวิตพลอยดับไปด้วย อายุของ สัตว์ค่อยสิ้นไป ดั่งน้ำแห่งแม่น้ำน้อยค่อยแห้งไป ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว ย่อมมีภัยแต่ความตายเป็น เทียงแท้แน่นอน ดุจผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้วย่อมมีภัยแต่ ความหล่นในเวลาเช้า ฉะนั้น

อนึ่ง เหมือนภาชนะดินที่ช่างหม้อทำขึ้น ทั้งเล็กทั้ง ใหญ่ ทั้งสูงทั้งตบ ทุกอย่างล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันทใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันทนั้น

หยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้า พอพระอาทิตย์ขึ้นไปก็ตกไป ฉันทใด อายุของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันทนั้น คุณแม่เจ้า คุณแม่อย่าห้ามผมเลย ความตายมาพร้อมกับความเกิด ประดุจเพศฆาตที่เงือดาบ ด้วยประการฉะนี้”

อนึ่ง ความตายนั้นย่อมคร่าเอาชีวิตถ่ายเดียว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็มิได้ปล่อย ให้กลับคืนมา ดังเพศฆาตกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอฉันทนั้น เพราะเหตุฉันทนั้น แม้ความตาย จึงชื่อว่าปรากฏดังเพศฆาตเงือดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิดและเพราะคร่าชีวิตไป ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยปรากฏดังเพศฆาต ด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายโดยวิบัติจากสมบัติ

[๑๗๐] คำว่า **โดยวิบัติจากสมบัติ** มีอธิบายว่า ชื่นชื่อว่าสมบัติในโลกนี้ย่อม งดงามอยู่ได้ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ แต่ชื่นชื่อว่าสมบัติจะถึงพ้นความวิบัติดำรง อยู่ได้หาไม่มี จริงอย่างนั้น

“แม้พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงปกครองแผ่นดินทั้ง สิ้น ทรงสละพระราชทรัพย์ตั้งร้อยโกฏิ ทรงเป็นผู้มีความสุข ในบ้านปลาย ถึงความเป็นใหญ่แห่งวัตถุเพียงผลมะขาม ป้อมครึ่งผลด้วยทั้งเรือนร่างนั้นแล แม้เมื่อท้าวเธอทรง สิ้นบุญแล้ว พระองค์ก็ทรงบำเพ็ญพระพักตร์ ต่อมรณะ ก็ต้อง มาถึงซึ่งความโศกเศร้า”

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโรคแม้ทั้งหมดมีความเจ็บไข้เป็นที่สุด ความเป็นหนุ่มทั้งหมดมีความแก่เป็นที่สุด ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นที่สุด โลกสันนิวาสทั้งหมดนั้นแลถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะดักสังหาร เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า :-

“ภูเขายิ่งใหญ่อันล้นแล้วด้วยหินสูงจรดฟ้ากลีบดมา ทั้ง๔ทิศโดยรอบ แม้ฉันใด ความแก่และความตายก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวกแพศย์ พวกศูทร พวกคนจัณฑาลและพวกปุกกุสะ ไม่เว้นใคร ๆ ย่อมย้ายยี่หัวไปทั้งหมดเลย ณที่นั้น พื้นสำหรับพลช้างก็ไม่มี สำหรับพลม้าก็ไม่มี สำหรับพลรถก็ไม่มี สำหรับพลเดินเท้าก็ไม่มี และใคร ๆ ไม่อาจชนะได้ด้วยมนต์หรือด้วยทรัพย์ วิบัติคือความตายเป็นที่สุดแห่งสมบัติคือชีวิต พระโยคาวจรเมื่อจะกำหนดถึงภาวะที่ชีวิตมีความตายเป็นที่สุดนั้น พึงระลึกถึงความตายโดยอาการวิบัติแห่งสมบัติ ด้วยประการฉะนี้”

๓. อธิบายโดยนำมาเปรียบเทียบ

[๑๗๑] คำว่า **โดยนำมาเปรียบเทียบ** ความว่า โดยนำเข้ามาเปรียบเทียบกับตนพร้อมทั้งคนอื่น ๆ ในข้อนี้มีอธิบายดังนี้

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบกับอาการ ๗ อย่างคือ

๑. โดยความเป็นผู้มียศใหญ่
๒. โดยความเป็นผู้มีบุญมาก
๓. โดยความเป็นผู้มีกำลังมาก
๔. โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก
๕. โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก
๖. โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า
๗. โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

(๑) อธิบายโดยความเป็นผู้มียศใหญ่

ถามว่า พึงเปรียบเทียบอย่างไร? แก้วว่า พึงเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า ความตายนี้ตกต้องอย่างไม่ช่วยเงินเบื่องบนแม่แห่งท่านผู้มียศใหญ่คือมีบริวารมาก มีทรัพย์และพาหนะพร้อม แม้กระทั่งท้าวมหาสมมต, พระเจ้ามโนธาตุ, พระเจ้ามหาสุทิสสนะและพระเจ้าทัฬหเนมิ ก็เหตุไฉนเล่า ความตายจึงจักไม่ตกต้อง ณ เบื่องบนแห่งเรา

ท่านผู้มียศใหญ่ทั้งหลาย เป็นท้าวพญาผู้ประเสริฐ เช่น
ท้าวมหาสมมตเป็นต้น แม้ท่านเหล่านั้นยังถึงซึ่งอำนาจ
แห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปใยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มียศใหญ่ดังว่า
มานี้เป็นอันดับแรก

(๒) อธิบายโดยความเป็นผู้มีบุญมาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างไร? พึงระลึกถึงความตาย
โดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างนี้ว่า

เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติกเศรษฐี ชฎิลเศรษฐี อุกคเศรษฐี
เมณฑกเศรษฐี ปุณณกเศรษฐี และเศรษฐีอื่น ๆ ที่ถือ
กระฉ่อนว่า เป็นผู้มีบุญมากในโลก ท่านเหล่านั้นทั้งหมด
ยังถึงซึ่งความตาย จะป่วยกล่าวไปใยถึงคนทั้งหลายเช่น
เราเล่า

(๓) อธิบายโดยความเป็นผู้มีกำลังมาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างไร? พึงระลึกถึงความตาย
โดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ว่า

พระवासเทพ พระพลเทพ พระภิมเสน พระยุดิฐฐิละ
เมื่อนักมวยปล้ำใหญ่ชื่อว่าจามุระ ก็ไปแล้วสู่อำนาจแห่ง
ความตาย แต่ท่านเหล่านั้นผู้ลือกระฉ่อนโลกกว่าเป็นผู้มี
กำลังมากถึงอย่างนี้ ทุกท่านก็ถึงซึ่งความตาย จะป่วย
กล่าวไปใยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๔) อธิบายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตาย
โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

พระอัครสาวกที่สองเป็นผู้ประเสริฐกว่าบรรดาท่านผู้มี
ฤทธิ์ทั้งหลาย ได้ยังเวชยันต์ปราสาทให้ห้วนไหว ด้วยอวัยวะ
เพียงนิ้วหัวแม่เท้า แม้ท่านก็ยังเข้าปากของความตายอัน
น่าสะพึงกลัวไปพร้อมด้วยฤทธิ์ทั้งหลาย เสมือนมฤค
เข้าสู่ปากแห่งราชสีห์ จะป่วยกล่าวไปใยในคนทั้งหลาย
เช่นเราเล่า

(๕) อธิบายโดยความเป็นผู้มีปัญญามาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความ
ตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างนี้ว่า

ยกเว้นพระโลกนาถเจ้าเสีย สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มี
มีอยู่ สัตว์นั้นว่าโดยปัญญาย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่ง
พระสารีบุตร พระอัครสาวกที่หนึ่งได้มีปัญญามากถึง
อย่างนี้ ยิ่งถึงซึ่งอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปใยใน
คนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๖) อธิบายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างไร? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า แม้พุทธบุคคลเหล่านั้นทำการยำยี้ ศัตรูคือกิเลสทั้งปวงด้วยพลังคือปัญญาและวิริยะของตน ๆ ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิญาณ เป็นผู้ตรัสรู้เอง มีอาการดังนอแรด แม้ท่านเหล่านั้นยังไม่พ้นจากความตาย ก็ไหนเรา จักพ้นเล่า

ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่อาศัยนิมิตนั้น ๆ พิจารณาอยู่ เป็นพระสัมมภูด้วยเดชแห่งญาณ บรรลุพระนิพพานเป็นที่สิ้นอาสวะ มีอุปมาเสมือนนอแรด เพราะท่านอยู่ในความประพฤติโดดเดี่ยว แม้ท่านเหล่านั้นก็หา ล่วงพ้นความตายไปได้ไม่ จะป่วยกล่าวไปโยในคนทั้งหลาย เช่นเราเล่า พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยอาการอย่างนี้

(๗) อธิบายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างไร? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า :-

พระผู้มีพระภาค แม้นั้นใด มีพระรูปกายอันวิจิตรไปด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระธรรมกายอันสำเร็จด้วยพระคุณรัตนะมีศีลชั้นต้นอันบริสุทธิด้วยอาการทั้งปวง ทรงถึงฝั่งแห่งความเป็นผู้มียศใหญ่ ความเป็นผู้มีบุญมาก ความเป็นผู้มีกำลังมาก ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก และความเป็นผู้มีปัญญามากหาผู้เสมอมิได้ ไม่มีผู้เทียบเท่า ไม่มีผู้เปรียบปาน ไม่มีบุคคลจะเทียมทัน เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นก็ยัง ทรงระงับดับขันธโดยพลัน เพราะการตกลงแห่งหยาดฝนคือมรณะ เปรียบดังกองแห่งเพลิงใหญ่ดับไปเพราะฝนตกรดฉะนั้น

อันความตายนั้นใดมาสู่อำนาจของพระผู้มีพระภาค
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้มีอำนาจมากอย่างนี้ โดยไม่

**ต้องกลัว โดยไม่ต้องละอาย ไฉนเล่า ? เจ้าความตายนี่นั่น
อันไร้ความอายปราศจากความกลัว มุ่งแต่จะย่ำยีสัตว์ทุก
ถ้วนหน้า จักไม่มาครอบงำสัตว์เช่นเราเล่า**

เมื่อพระโยคาวจรนั้น น้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกับคนอื่น ซึ่งเพียบพร้อมด้วยความเป็นใหญ่ มีความเป็นผู้มียศใหญ่เป็นต้น โดยภาวะคือความเป็นผู้มี ความตายเสมอกันอย่างนี้แล้ว ระลึกไปว่า ความตายจักมีแม่แก่เรา ดุจมีแก่สัตว์ วิเศษเหล่านั้น ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมถึงอุปจารแล พระโยคาวจรระลึกถึงความตาย โดยนำมาเปรียบเทียบ ด้วยประการฉะนี้.

๔. อธิบายโดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก

[๑๗๒] คำว่า โดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก มีอธิบายว่า กายนี้สาธารณะทั่วไปแก่สัตว์ทุกจำพวก คือ อันดับแรกก็เป็นกายทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ครอบ ในหมู่หนอนเหล่านั้น พวกสัตว์ที่อาศัยผิวหนังก็กัดกินผิวหนัง จำพวก ที่อาศัยหนังก็กัดกินหนัง จำพวกที่อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ จำพวกที่อาศัยเอ็นก็ กัดกินเอ็น จำพวกที่อาศัยกระดูกก็กัดกินกระดูก จำพวกที่อาศัยเยื่อในกระดูกก็กัด กินเยื่อในกระดูก มันเกิด, แก่, ตาย, ถ่ายอุจจาระ, ปัสสาวะอยู่ในกายนั่นเอง และ ร่างกายก็นับว่าเป็นเรือนตลอด เป็นโรงพยาบาล เป็นสุสาน เป็นส้วม เป็นราง ปัสสาวะของพวกมัน อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความกำเริบแห่งหมู่หนอนแม่เหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเป็นแท้

อนึ่ง กายนี้ย่อมทั่วไปแก่ปัจจัยแห่งความตาย เฉพาะที่เป็นภายในได้แก่โรค หลายชนิด และที่เป็นภายนอกได้แก่งูและแมลงป่องเป็นต้น เหมือนอย่างทีสาธารณะ ทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ครอบฉะนั้น

อนึ่ง เปรียบดังอาวุธต่าง ๆ เช่นลูกศร หอกแทง หอกซัด และก้อนหินเป็นต้น อันมาแต่ทิศทั้งปวงตกประดังลงที่เป้าที่เขาตั้งไว้ในหนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉะนั้นได้ อันตรายทุกอย่างย่อมตกประดังลง แม้ในกาย ก็ฉนั้นนั่น กายนี้นั้น ย่อมถึงความตาย เป็นเที่ยงแท้เพราะอันตรายเหล่านั้นตกประดังลง

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไปแล้วกลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า เหตุแห่งความตายของเรามีมากแกล คือจะพึงกัฏเรา แมลงปองจะพึงต้อยเรา หรือตะขาบจะพึงกัฏเรา เราจะพึงตาย เพราะเหตุนี้ นั้นจะพึงเป็นอันตรายแก่เรา มิฉะนั้นเราพึงจะพลาดล้มลง หรือกัฏที่เราบริโภคน้ำแล้วพึงเสียไป น้ำดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ มิใช่แต่เท่านั้น ลมมีพิษดั่งคัสตราจะพึงกำเริบแก่เราก็ได้ เราจะต้องตาย เพราะเหตุนี้ นั้นจะพึงเป็นอันตรายแก่เรา” พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก ด้วยประการฉะนี้

๕. อธิบายโดยอายุทุพลภาพ

[๑๗๓] คำว่า **อายุทุพลภาพ** อธิบายว่า ธรรมดาว่าอายุนั้นไม่แข็งแรง อ่อนแอ จริงอย่างนั้น ชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วยลมหายใจออกและลมหายใจเข้า เนื่องด้วยอิริยาบถ เนื่องด้วยความเย็นและความร้อน เนื่องด้วยมหาภูต และเนื่องด้วยอาหาร ชีวิตนี้นั้นเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอกไม่กลับเข้าไปข้างในก็ดี ที่เข้าไปแล้วไม่ออกมาก็ดี บุคคลย่อมได้ชื่อว่าตาย ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะความที่อิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเกินประมาณ อายุสังขารย่อมขาด ชีวิตที่ได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งความเย็นและความร้อนนั้นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อบุคคลถูกความเย็นจัดก็ดี ถูกความร้อนจัดก็ดีครอบงำ ย่อมวิบัติ ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งมหาภูตรูปนั้นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุ เป็นต้นธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลังก็ยังคงเป็นคนที่แข็งแรง กระด้างได้หรือมีกายเน่าเปื่อยระเปื้อนด้วยอำนาจโรคลงแดง เป็นต้น หรือมีความร้อนมากเป็นเบื้องหน้าได้ หรือมีไข้ช้อและเส้นเอ็นขาดไปได้ ย่อมถึงความสิ้นชีวิต บุคคลเมื่อได้แม้อาหารหรือคำข้าวในเวลาที่เหมาะสมนั้นแหละ ชีวิตจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหารย่อมถึงความสิ้นสูญ พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของทุพลภาพ ด้วยประการฉะนี้

๖. อธิบายโดยไม่มีเครื่องหมาย

[๑๗๔] คำว่า **โดยไม่มีเครื่องหมาย** อธิบายว่า โดยความไม่มีขอบเขต กำหนด จริงอยู่

สภาวะธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต ๑ พยาธิ ๑ กาล เวลา ๑ สถานที่ทอดทิ้งกาย ๑ คติ ๑ ของเหล่าสัตว์ในชีวโลก ไม่มีเครื่องหมาย ใคร ๆ รู้ไม่ได้

ในสภาวะธรรม ๕ ประการนั้น **ธรรมดว่าชีวิต** ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่ประมาณเท่านี้ปี ไม่เกินจากนี้ไปได้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายเสียแต่ในเวลาแรกเกิด เป็นกลล่น้ำซุนก็มี ในเวลาเป็นอัมพุทะน้ำที่ใส เป็นชิ้นเนื้อเป็นแท่งอยู่ในครรภ์ได้ ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๑๐ เดือนก็มี ในสมัยที่คลอดจากท้องก็มี เลยนั่นไปย่อมตายภายในร้อยปีบ้าง เกินร้อยปีไปบ้าง อย่างแน่แท้ **แม้พยาธิ** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะความไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายจะต้องตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดนี้เท่านั้น จะไม่ตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดอื่น ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายตายด้วยโรคตาก็มี ตายด้วยโรคหุเป็นต้น ชนิดใดชนิดหนึ่งก็มี **แม้กาลเวลา** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า จะต้องตายในเวลานี้เท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายตาย ในเวลาเช้าก็มี ตายในเวลาเที่ยงเป็นต้นเวลาใดเวลาหนึ่งก็มี **แม้สถานที่ทอดทิ้งกาย** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะตาย จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในที่นี้เท่านั้น ไม่ทอดทิ้งไปในที่อื่น ด้วยว่าอวัยวะของบุคคลซึ่งเกิดภายในบ้านตอกอยู่นอกบ้านก็มี ของผู้ที่เกิดนอกบ้านตอกอยู่ภายในบ้านก็มี โดยประการนั้น บัณฑิตพึงให้พิสดารโดยประการเป็นอันมาก อวัยวะของสัตว์เหล่านั้น ที่เกิดบนบก ตกไปในน้ำหรืออวัยวะของสัตว์ที่เกิดในน้ำตกไปบนบกดังนี้ เป็นต้น **แม้คติ** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า อันสัตว์ที่จุติจากคตินี้แล้ว จะต้องไปบังเกิดในคตินี้ ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายจุติจากเทวโลกแล้วไปบังเกิดในพวกมนุษย์ก็มี จุติจากมนุษย์โลกแล้วไปบังเกิดในเทวโลกเป็นต้น โลกใดโลกหนึ่งก็มี ชาวโลกย่อมหมุนเวียนไปในคติทั้ง ๕ เหมือนโคที่เราเทียมไว้ในยนต์ฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้แล พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยไม่มีนิมิตเครื่องหมาย ดังที่ว่ามานี้แล

๗. อธิบายโดยมีกำหนดระยะเวลา

[๑๗๕] คำว่า **โดยมีกำหนดระยะเวลา** อธิบายว่า ระยะเวลาแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้น้อยนัก ผู้ใดเป็นอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเลย (๑๐๐ ปี) ไปบ้าง แต่เป็นส่วนน้อย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายอายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนัก พวกเขาจำต้องไปยังสัมปรายภพ พวกเขาควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายย่อมไม่มี ผู้ใดเป็นอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเกิน (๑๐๐ ปี) ก็มีบ้างแต่เป็นส่วนน้อย

อายุของมนุษย์นี้น้อยนัก สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุนั้น เสีย พึงรีบประพฤติความดี ดังคนมีศรัทธาถูกไฟไหม้

เพราะความตายจะไม่มาถึงย่อมไม่มี ทรงตรัสไว้อีกว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีศาสดาชื่อว่าอรกะดังนี้ เป็นต้น บัณฑิตพึงยังพระสูตรทั้งหมดอันประกอบด้วยอุปมา ๗ ขอให้พิสดาร ตรัสไว้อีกสูตรหนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วคืน ๑ และวัน ๑ เราพึงกระทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิต อันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลากลางวัน เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจแห่งบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลาที่เราบิณฑบาตครั้งหนึ่ง เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะที่เราเคี้ยวข้าว ๔-๕ คำแล้วกลืนกิน เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เราเรียกว่าเป็นผู้ยังประมาทอยู่ เจริญมรณสติยังซักซ้า เพื่อธรรมเป็นที่ลี้ลับแห่งอาสวะ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วระยะเวลาเดียวอาหารกลืนลงไปได้คำเดียว เราพึงทำไว้ในใจถึงคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเถิด เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลาหายใจเข้าแล้วหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า เราพึงทำไว้ในใจถึงคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ของตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เราเรียกว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ พวกเธอย่อมเจริญมรณสติเข้มแข็งเพื่อธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนี้

ระยะเวลาแห่งชีวิตน้อยนัก ไม่น่าไว้วางใจเพียงชั่วเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำอย่างนี้แล

พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดระยะเวลา ด้วยประการฉะนี้

๘. อธิบายโดยมีขณะเล็กน้อย

[๑๗๖] ในคำว่า **โดยมีขณะเล็กน้อย** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ จจริงอยู่ เมื่อว่าโดยปรมาตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนักชั่วความเป็นไปแห่งจิตขณะเดียวเท่านั้น เปรียบเหมือนล้อรถแม้เมื่อหมุนไปก็หมุนด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น แม้เมื่อหยุดก็หยุดด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น ฉนใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นไปชั่วขณะแห่งจิตขณะเดียว ฉนนั้นเหมือนกัน ในเมื่อจิตนั้นดับแล้วสัตว์ก็ถูกเรียกว่าดับแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ในขณะแห่งจิตเป็นอดีต สัตว์เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ ไม่ใช่จักเป็น ในขณะแห่งจิตเป็นอนาคต ไม่ใช่เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็น แต่จักเป็น ในขณะแห่งจิตเป็นปัจจุบัน สัตว์ไม่ใช่เป็นแล้ว แต่กำลังเป็น ไม่ใช่จักเป็น

ชีวิต, อตภาพ และสุขทุกข์ทั้งมวลล้วนประกอบกับจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปโดยรวดเร็ว ชั้นธของสัตว์ทั้งที่ตายทั้งที่ยังดำรงอยู่ในภพนี้ ครันดับแล้วก็เหมือนกันหมดไปโดยไม่มีควมสืบท่อสัตว์ไม่เกิดเพราะจิตที่เป็นอนาคต

**เป็นอยู่เพราะจิตเป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะ
ความดับแห่งจิต แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์เป็นบัญญัติ พึง
ระลึกถึงมรณะโดยมีขณะเล็กน้อย ด้วยประการฉะนี้**

[๑๗๗] แม้เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงความตายอยู่โดยอาการ ๘ อย่างดังกล่าวมานี้ แต่อย่างไรอย่างหนึ่ง จิตย่อมได้อาเสวนะความสงบเสพด้วยอำนาจทำใจบ่อย ๆ สติมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น นีรวรณทั้งหลายย่อมสงบ องค์ฌานย่อมปรากฏ แต่เพราะฌานมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ และเพราะอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสลต ฌานจึงไม่ถึงขั้นอุปปราถถึงเพียงขั้นอุปจารเท่านั้น แต่โลกุตตรฌานและอรุปรฌานที่ ๒ ที่ ๔ ย่อมถึงอุปปราถด้วยภาวนาพิเศษแม้ในเพราะสภาวะธรรม ด้วยว่า โลกุตตรฌาน ย่อมถึงอุปปราถด้วยอำนาจแห่งลำดับของการทำความบริสุทธิ์ให้เกิด อรุปรฌานย่อมถึงอุปปราถด้วยอำนาจแห่งภาวนาอันเป็นเครื่องก้าวล่วงอารมณ์ เพราะว่าในอรุปรฌาน นั้น ย่อมมีกิจพอที่จะก้าวล่วงด้วยดีซึ่งอารมณ์แห่งฌานที่ถึงอุปปราถแล้วนั้นแล แต่ใน มรณานุสติกัมมัฏฐานนี้ไม่มีทั้ง ๒ คือ ทั้งโลกุตตรฌานและอรุปรฌาน ฉะนั้นจึง เป็นเพียงอุปจารฌานเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่ามรณสติ เพราะเกิดขึ้นด้วย กำลังแห่งมรณสติ ก็แหละภิกษุผู้ประกอบมรณสตินี้อยู่นิ่ง ๆ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท ย่อมได้สัญญาในอันไม่ยินดีในภพทั้งปวง ย่อมละความใคร่ในชีวิต เป็นผู้ติเตียนบาป เป็นผู้ไม่มากไปด้วยความสังสมในบริหารทั้งหลาย เป็นผู้ปราศจากความตระหนี่อันเป็น มลทิน แม้อนิจสัญญาถึงความคั่นแก่ภิกษุ นั้น ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาก็ ปรากฏตามกระแสแห่งอนิจสัญญา นั้นนั้นแล เหล่าสัตว์ผู้ไม่เจริญมรณสติ เมื่อถึง คราวจะมรณะย่อมถึงความกลัว, ความสะดุ้ง, ความหลงโดยสาหัส ดังถูกเนื้อร้าย, ยักษ์, งู, โจร, และเพศฆาตกรครอบงำ ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้เจริญมรณสตีย่อมไม่ เป็นเช่นนั้น เป็นผู้หาความกลัวมิได้เป็นผู้ไม่มีความหลงทำกาละ ผู้เจริญมรณสติ ถ้าหากจะยังมิได้เต็มรสอมตธรรมในปัจจุบันชาติ เบื้องหน้าแต่กายแตกทำลายไปก็ จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า

**เพราะเหตุที่นั่นนั้นแล พระโยคาวจรผู้มีปัญญาดี
พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในมรณสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ
กถามุขอย่างพิสดารในมรณสติ ยุติเพียงเท่านี้**

๒. กายคตาสติกถา

[๑๗๘] บัดนี้ ถึงลำดับ การแสดงถึงการเจริญกายคตาสติกัมมัฏฐาน อันไม่เคยเป็นไปในกาลอื่นจากพุทธรูปปาทกาล ไม่เป็นวิสัยของเดิรดิยทุกจำพวก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญในพระสูตรนั้น ๆ โดยอาการมีช้อย่อยอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันหนึ่งอันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสังเวชใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งญาณทัสนะ ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน ย่อมเป็นไปเพื่อทำวิชาชาวิมุตและผลให้แจ้ง ธรรมอันหนึ่งนั่นคืออะไร? คือกายคตาสติ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดบริโศคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นย่อมได้บริโศคอมตะ ชนเหล่าใดไม่ได้บริโศคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นย่อมไม่ได้บริโศคอมตะ กายคตาสติอันชนเหล่าใดบริโศคแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นได้บริโศคแล้ว กายคตาสติอันชนเหล่าใดไม่บริโศคแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นไม่ได้บริโศคแล้ว กายคตาสติของชนเหล่าใดเสื่อมแล้ว อมตธรรมเป็นอันเสื่อมจากชนเหล่านั้นแล้ว กายคตาสติของชนเหล่าใดไม่เสื่อมแล้ว อมตธรรมเป็นอันไม่เสื่อมแล้วจากชนเหล่านั้น กายคตาสติอันชนเหล่าใดเปื้อแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นเปื้อแล้ว กายคตาสติอันชนเหล่าใดชอบใจแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นชอบใจแล้ว ดังนี้ แล้วทรงแสดงด้วยอำนาจแห่งบรรพพะ ๑๔ ประการ ดังนี้ คือ ๑. อาณาปานบรรพพะ ๒. อิริยาปถบรรพพะ ๓. จตุสัมปชัญญบรรพพะ ๔. ปฏิกุลมนสิการบรรพพะ ๕. ธาตุมนสิการบรรพพะ ๖-๑๔. ลีวัฏฐิกบรรพพะ ๙ โดยนัยมีคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติ ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้อยู่ป่าก็ดี ดังนี้ เป็นต้น

ใน ๑๔ บรรพพะนั้น เพราะเหตุที่ ๓ บรรพพะนี้ คือ ๑. อิริยาปถบรรพพะ ๒. จตุสัมปชัญญบรรพพะ ๓. ธาตุมนสิการบรรพพะ ตรัสไว้ด้วยอำนาจวิปัสสนา ลีวัฏฐิกบรรพพะ ๙ ตรัสไว้ด้วยอำนาจอาทิจานานุปัสสนาในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั่นเอง และแม้สมาธิภาวนาที่พึงสำเร็จในอสุภมิมุทุมตอกอสุภเป็นต้น ในลีวัฏฐิกบรรพพะเหล่านี้ ก็ประกาศแล้วในอสุภนิกายนั้นแล อนึ่ง อาณาปานบรรพพะและปฏิกุลมนสิการบรรพพะ ๒ บรรพพะนี้เท่านั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจสมาธิในกายคตาสติกัมมัฏฐานนี้

ใน ๒ บรรพนี้ อานาปานบรรพเป็นกัมมัฏฐานแผนกหนึ่งด้วยอำนาจอานาปานสติ
 หนึ่ง กัมมัฏฐานมีอาการ ๓๒ ที่ทรงสงเคราะห์มันสมองเข้ากับเยื่อในกระดูก ทรงแสดง
 ด้วยอำนาจมนสิการโดยความเป็นของปฏิภูมิต่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่น ยังมี
 อยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ข้างบนนับแต่พื้นเท้าขึ้นไป ข้างล่าง นับแต่
 ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุรรอบ เต็มด้วยอสุจิมีประการต่าง ๆ ว่า สิ่งที่มีอยู่ใน
 กายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ
 ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ
 มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร กัมมัฏฐานนี้ท่านประสงค์เอา
 กายคตาสติในนิเทศนี้

[๑๗๙] พึงทราบการแสดงวิธีเจริญในกายคตาสตินั้น มีการพรรณนาตามพระ
 บาลีเป็นหลักดังต่อไปนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิมเมว กาย** ได้แก่ กายอันเนาเปื่อยอันเป็นที่
 ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ นี้ บทว่า **อุทฺธ ปาทตลา** ได้แก่พิจารณาขึ้นไปตั้งแต่พื้นเท้า
 บทว่า **อโร เกสมตฺถกา** ได้แก่พิจารณาลงมาตั้งแต่ปลายผม บทว่า **ตจฺปริญนฺต** ได้แก่
 โดยขวางอันหนังหุ้มไว้ บทว่า **ปุรณฺนํ ปุปฺการสฺส อสุจโน ปจฺจเวกฺขติ** ความว่า
 เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีผมเป็นต้น เห็นอย่างไร ?
 เห็นว่ามีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฯลฯ มูตร ดังนี้

บรรดา บทเหล่านั้น บทว่า **อตุถิ** แปลว่า มีอยู่ บทว่า **อิมสฺมิ** ได้แก่ในกายที่ตรัส
 ว่าตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมาอันหนังหุ้มโดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมี
 ประการต่าง ๆ นี้ บทว่า **กาเย** คือในร่างกาย อธิบายว่า สรีระเรียกว่ากาย เพราะ
 เป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นและแห่งโรคนี้บร้อยมีโรคตาเป็นต้น ชื่อว่า
 เป็นของน่าเกลียด เพราะหมักหมมของไม่สะอาดไว้ บทว่า **เกสา โลมา** ได้แก่
 อาการ ๓๒ เหล่านี้มีผมเป็นต้น บทว่า **บัณฺทิตพิงฺทราบสฺมฺพฺนฺธิโน** บทพระบาลี
 นั้นอย่างนี้ว่า ผมทั้งหลายอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายอยู่ในกายนี้ ดังนี้เป็นต้น จจริงอยู่
 ใคร ๆ ค้นหาแม้โดยอาการทั้งปวงในร่างกายยาวประมาณ ๑ วา นี้ คือเบื้องบนตั้งแต่
 พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำตั้งแต่ปลายผมลงมา โดยรอบตั้งแต่หนัง ย่อมไม่พบของสะอาด
 อะไร ๆ จะเป็นไข่มุกก็ดี แก้วมณีก็ดี แก้วไพฑูรย์ก็ดี กฤษณาก็ดี การบูรก็ดี ของอื่น ๆ

มีจุดเครื่องอบกัฏฐิ แม้เพียงอนุหนึ่ง โดยที่แก้พบแต่ของไม่สะอาดนานาประการต่างโดยผมและชนเป็นต้น อันมีกลิ่นเหม็น น่าเกลียดยิ่งนัก เห็นเข้าไม่เป็นมิ่งขวัญเลย เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **อดุถิ อิมสฺมึ กาย เกสา โลมา ฆเปฯ มุตฺตํ** ดังนี้ นี่เป็นการพรรณนาโดยบทสัมพันธในพระบาลีนั้น

วิธีบอกกัมมัฏฐาน

[๑๘๐] ก็กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรใคร่จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้ว พึงกำหนดกัมมัฏฐานนี้เถิด ฝ่ายอาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐาน พึงบอกอุคคหโกสัลละโดยอาการ ๗ และมนสิการโกสัลละโดยส่วน ๑๐

อุคคหโกสัลละ ๗

ในโกสัลละ ๒ อย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละโดย ๗ วิธี คือ โดยวาจา ๑ โดยใจ ๑ โดยสี ๑ โดยสัญญาณ ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉท ๑

โดยวาจา

ก็ในกัมมัฏฐานที่ต้องมนสิการโดยเป็นสิ่งปฏิภูมนี้ พระโยคาวจรถึงแม้จะทรงพระไตรปิฎก ในการมนสิการก็ควรทำการสาธยายด้วยวาจาก่อน เพราะพระโยคาวจรบางท่านเพียงทำการสาธยายเท่านั้น กัมมัฏฐานก็ย่อมปรากฏ เหมือนพระเถระ ๒ รูปผู้เรียนพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาเถระผู้อยู่ในมลยวิหารเล่ากัน มาว่าพระเถระอันท่านทั้ง ๒ นั้นขอกัมมัฏฐานแล้ว ได้ให้คำพระบาลีในอาการ ๓๒ โดยสั่งว่าท่านจงทำการสาธยายข้อนี้แหละตลอด ๔ เดือน ก็ท่านทั้ง ๒ นั้นแม้ถึงท่านจะชำนาญตั้ง ๒-๓ นิกายนี้ก็จริงแล แต่เพราะเหตุที่ท่านเป็นผู้มีปกติรับโอวาทโดยเบื้องขวา จึงหมั่นสาธยายในอาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือน ได้สำเร็จเป็นพระ โสดาบันแล้ว เพราะฉะนั้น อาจารย์เมื่อจะบอกกัมมัฏฐาน จึงควรบอกอันเตวาลิกว่า ชั้นต้นจงสาธยายด้วยวาจาเป็นอันดับแรก

วิธีสาธยาย

ก็เมื่อจะทำการสาธยาย ฟังกำหนดปัญญาจะทั้งหลายมีตจปัญจะ เป็นต้น แล้วทำการสาธยายด้วยการอนุโลมและปฏิโลม คือฟังสาธยายโดยอนุโลมว่า **เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ** (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) แล้วฟังสาธยายโดยปฏิโลมอีกว่า **ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นฟังสาธยายในวัคกะปัญจะต่อไปว่า **มंसํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺขํ** **วกุํ** (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต) แล้วสวดโดยปฏิโลมว่า **วกุํ อฏฺฐิมิณฺขํ อฏฺฐิ นหารุ มंसํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ลำดับนั้นฟังสวดในปปัจจสัพปัญจะว่า **หทยํ ยกนํ** **กิโสมกํ ปิหํ ปปฺผาสํ** (หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **ปปฺผาสํ ปิหํ กิโสมกํ ยกนํ หทยํ, วกุํ อฏฺฐิมิณฺขํ อฏฺฐิ นหารุ มंसํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นฟังสวดในมัตถลุงคะปัญจะว่า **อนตํ อนตคฺคณํ อุทริยํ กรีสํ** **มตฺถลฺลฺงคํ** (ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) แล้วสวดโดยปฏิโลมว่า **มตฺถลฺลฺงคํ กรีสํ อุทริยํ อนตคฺคณํ อนตํ, ปปฺผาสํ ปิหํ กิโสมกํ ยกนํ** **หทยํ, วกุํ อฏฺฐิมิณฺขํ อฏฺฐิ นหารุ มंसํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้เล็ก ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นฟังสวดในเมตนะจิกกะว่า **ปิตฺตํ เสမฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท** (ดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลฺลฺงคํ กรีสํ อุทริยํ อนตคฺคณํ อนตํ, ปปฺผาสํ** **ปิหํ กิโสมกํ ยกนํ หทยํ, วกุํ อฏฺฐิมิณฺขํ อฏฺฐิ นหารุ มंसํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้เล็ก ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงสวดในมุตตะฉักกะว่า **อสุสุ วสา เขโห สิงฆาณิกา ลลิกา มุตต์** (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไช้ข้อ มุตฺร) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **มุตต์ ลลิกา สิงฆาณิกา เขโห วสา อสุสุ, เมโท เสโท โลหิต์ ปุพฺโพ เสหม์ ปิตต์, มตฺถลฺลุคฺ กิริสฺ อุกฺริยฺ อนุตฺตฺถุณฺ อนุตฺ, ปปฺผาสฺ ปิหฺกํ กิโลมกํ ยกนํ ททยํ, วกฺกํ อฏฺฐิจิมฺภขฺ อฏฺฐิ นหารุ มํสฺ, ตโจ ทนฺดา นขา โลมา เกสา** (มุตฺร ไช้ข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใสใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

พึงทำการสาธยายด้วยวาจาอย่างนี้ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง ๑๐,๐๐๐ ครั้ง เพราะวาระเบียบแห่งกัมมัฏฐานย่อมจะคล่องตัว จิตจะไม่วิ่งพล่านไปทางโน้นทางนี้ ส่วนทั้งหลายย่อมปรากฏคือย่อมแจ่มชัด ดุจแฉกนิ้วมือและกระดูกซี่นั้น

โดยใจ, สี, สันฐาน, ทิศ, โอกาส, ปริจเฉท

พึงทำการสาธยายโดยวาจาฉันใด แม้**โดยใจ** ก็พึงทำการสาธยายฉันนั้นเหมือนกัน เพราะการสาธยายโดยวาจาย่อมเป็นปัจจัยแห่งการสาธยายโดยใจ การสาธยายโดยใจย่อมเป็นปัจจัยแห่งการเพ่งตลอดลักษณะ คำว่า **โดยสี** ได้แก่ พึงกำหนดดูสีแห่งผม เป็นต้น คำว่า **โดยสันฐาน** ได้แก่ พึงกำหนดดูสันฐานของผมเป็นต้นเหล่านั้น นั่นแล คำว่า **โดยทิศ** ความว่า ก็ในสรีระนี้เหนือนาภีขึ้นไปจัดเป็นทิศเบื้องบน ได้นาภีลงมาจัดเป็นทิศเบื้องล่าง เพราะเหตุนั้น พึงกำหนดทิศว่าส่วนนี้อยู่ในทิศชื่อนี้

คำว่า **โดยโอกาส** ความว่า พึงกำหนดโอกาสของส่วนนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ส่วนนี้ตั้งอยู่ในโอกาสตรงนี้

คำว่า **โดยปริจเฉท** ความว่า ปริจเฉทมี ๒ อย่างคือ **สภาคปริจเฉท** กำหนดส่วนโดยที่เข้ากันได้ ๑ **วิสภาคปริจเฉท** กำหนดส่วนโดยที่ต่างกัน ๑ ใน ๒ อย่างนั้น พึงทราบสภาคปริจเฉทอย่างนี้ว่า ส่วนนี้กำหนดด้วยส่วนชื่อนี้ ทั้งเบื้องล่างเบื้องบน และเบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน พึงทราบความโดยไม่ปะปนกันและกันอย่างนี้ว่า ผมคือสิ่งที่มีไซ้ขน ขนเกล้าก็คือสิ่งที่มีไซ้ผม ดังนี้

วิธีบอกอุคคหโกสัลละ

ก็แหละ อาจารย์เมื่อจะบอก **อุคคหโกสัลละ** โดย ๗ วิธีดังกล่าวมานี้ ฟังทราบว่ กัมมัญฐานนี้ที่ตรัสไว้ในสูตรนั้นโดยเป็นลิ่งปฏิกุล ในสูตรนั้นโดยเป็นธาตุดังนี้แล้ว จึงบอก จริงอยู่ กายคตาสติกัมมัญฐานนี้ ในมหาสติปัญญาสูตรตรัสไว้โดยเป็นลิ่งปฏิกุล ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตรตรัสไว้โดยเป็นธาตุ ส่วนในกายคตาสติสูตรทรงจำแนกฉาน ๔ หมายถึงพระโยคาวจรผู้มีมมปรากฏโดยสื่ ในกัมมัญฐาน ๒ อย่างนั้น ที่ตรัสไว้โดยเป็นธาตุจัดเป็นวิปัสสนากัมมัญฐาน ที่ตรัสไว้โดยเป็นลิ่งปฏิกุลจัดเป็นสมถกัมมัญฐาน กายคตาสติกัมมัญฐาน ในที่นั้นนั้น จัดเป็นสมถกัมมัญฐานนั่นเอง

มนสิการโกสัลละ

[๑๘๑] อาจารย์ฟังบอกอุคคหโกสัลละโดย ๗ วิธี ด้วยประการฉะนี้ อาจารย์ฟังบอก **มนสิการโกสัลละ** โดย ๑๐ วิธีอย่างนี้ คือ โดยลำดับ ๑ โดยไม่เรื้องัก ๑ โดยไม่เฉื่อยช้านัก ๑ โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ๑ โดยล่วงบัญญัติ ๑ โดยละลำดับ ๑ โดยอัปปนา ๑ และโดยสุดตันตะ ๓

๑. มนสิการโดยลำดับ

ใน **มนสิการโกสัลละ** ๑๐ อย่างนั้น ข้อว่า **โดยลำดับ** ความว่า กัมมัญฐานเริ่มตั้งแต่สาธยายต้องมนสิการไปตามลำดับ ไม่ฟังมนสิการโดยเว้นไว้ระหว่างเสียบทหนึ่ง เพราะเมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยเว้นไว้ระหว่างเสียบทหนึ่ง ย่อมจะเป็นผู้เหน้อยจิตตกไปจากการได้รับความเข้มข้นอันจะฟังบรรลุด้วยอำนาจภาวนาสมบัติ ย่อมไม่ยังภาวนาให้สำเร็จ เปรียบเสมือนคนไม่ฉลาดขึ้นบันได ๓๒ ชั้น โดยเว้นไว้ระหว่างเสียขั้นหนึ่ง ก็จะเป็นเหน้อยกาย ตกลง ไม่ยังการขึ้นให้สำเร็จได้ ฉะนั้น

๒. มนสิการโดยไม่เรื้องัก

แม้เมื่อมนสิการโดยลำดับ ก็ฟัง **มนสิการโดยไม่เรื้องัก** เพราะเมื่อมนสิการเรื้องัก กัมมัญฐานย่อมถึงที่สุดเป็นแท้ก็จริง ถึงอย่างนั้นกัมมัญฐานนั้นก็มิปรากฏชัด ย่อมไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางประมาณ ๓ โยชน์ ไม่ค่อยกำหนดทาง

ที่ควรเว้นและควรแวะ เดินกลับไปกลับมาอยู่ตั้ง ๗ ครั้งโดยฝีเท้าอันเร็ว ระยะทาง ย่อมถึงความล้นสุดไปก็จริง ถึงกระนั้นก็ควรถามเขาก่อนแล้วจึงเดินทาง เพราะเหตุนี้ ฟังมนสิการโดยไม่เรว้นัก

๓. มนสิการโดยไม่เฉื่อยช้านัก

อนึ่ง **มนสิการโดยไม่เฉื่อยช้านัก** ก็ฉันเดียวกับมนสิการโดยไม่เรว้นัก เพราะว่า เมื่อมนสิการโดยไม่เฉื่อยช้านัก กัมมัฏฐานจะไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแห่งการได้คุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้ประสงค์จะเดินทาง ๓ โยชน์ในวันเดี่ยวนั้นเอง มัวพักอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ มีต้นไม้ภูเขาและบึงเป็นต้นในระหว่างทางเสีย ทางก็ไม่ถึงความล้นสุด โดย ๒-๓ วันจึงจะถึงที่สุด ฉะนั้น

๔. มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

คำว่า **มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน** ความว่า ฟังป้องกันภาวะที่จิต ทอดทิ้งกัมมัฏฐานแล้วฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลายในภายนอก เพราะเมื่อไม่ ป้องกัน เมื่อจิตพล่านไปภายนอก กัมมัฏฐานย่อมเสื่อมคลาย เปรียบเหมือนบุรุษ ผู้เดินทางเลียบเหวซึ่งเป็นทางเดินได้เพียงคนเดียว ไม่กำหนดเท้าที่เหยียบลงไป มัวเหยียบไปข้างโน้นข้างนี้ การวางเท้าก็ย่อมจะผิดพลาดลงไปในเหวอันลึกชั่วร้าย บุรุษ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรฟังมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

๕. มนสิการโดยล่องบัญญัติ

คำว่า **มนสิการโดยล่องบัญญัติ** ความว่า ฟังล่องบัญญัติมีอาทิว่า **เกสา โลมา** ดังนี้แล้วตั้งจิตว่าเป็นของปฏิกุศล เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยบัญญัติว่า **เกสา โลมา** ดังนี้ในเบื้องต้น ความเป็นของปฏิกุศลย่อมปรากฏ ภายหลังจึงเลิกบัญญัติว่า **เกสา, โลมา** เป็นต้น ฟังตั้งจิตไว้ในภาวะที่เป็นของปฏิกุศลเท่านั้น เปรียบเหมือนในคราวหาน้ำยาก คนทั้งหลายพบบ่อน้ำในป่าแล้วผูกสิ่งอะไร ๆ มีใบตาลเป็นต้นเป็นเครื่องหมายไว้ใน ที่นั้นแล้ว มาตามเครื่องหมายนั้นแล้วก็อาบและดื่ม แต่เมื่อใดด้วยการสัญจรไปเนื่อง ๆ

แห่งคนเหล่านั้น รอยของคนที่มา ๆ ย่อมจะปรากฏ เมื่อนั้นก็จงด้วยเครื่องหมายว่ามีไม่
คนทั้งหลายย่อมไปอาบและดื่มได้ทุกขณะที่ต้องการ ฉะนั้น

๖. มนสิการโดยละลำดับ

คำว่า **มนสิการโดยละลำดับ** ความว่า พระโยคาวจรเมื่อละส่วนที่ไม่ปรากฏ
ชื่อว่าพึงมนสิการไปโดยลำดับ เพราะเมื่อพระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร มนสิการ
ว่าเกสา มนสิการก็จะดำเนินไปจรดส่วนสุดคือมูตรนี้ทีเดียว และเมื่อมนสิการว่ามูตร
มนสิการก็จะดำเนินไปจรดส่วนเบื้องต้นคือเกสานี้เหมือนกัน ครั้นมนสิการไป ๆ
บางส่วนปรากฏ บางส่วนไม่ปรากฏ เธอพึงทำบริกรรมในส่วนที่ปรากฏ จนกระทั่ง
เมื่อปรากฏทั้ง ๒ ส่วน ส่วนใดในบรรดาทั้ง ๒ ส่วนนั้น ปรากฏชัดกว่า ก็เมื่อมนสิการ
แต่ส่วนเฉพาะที่ปรากฏชัดกว่านั้นอย่างนี้บ่อย ๆ เข้า พึงทำอัปปนาให้เกิดขึ้น ชื่อนั้น
มีอุปมาดังต่อไปนี้

เปรียบเหมือนนายพรานคนหนึ่งใครจะจับลิงซึ่งอยู่ในดงตาล อันมีต้นตาล ๓๒ ต้น
พึงใช้ลูกศรยิงใบตาลที่ยืนอยู่ในอันดับแรกแล้วพึงทำการตะเพิด ครั้นลิงนั้นโดดไปใน
ต้นตาลนั้น ๆ โดยลำดับถึงต้นสุดท้ายทีเดียว เมื่อนายพรานไปทำเหมือนอย่างนั้นแม้
ในต้นตาลต้นสุดท้ายนั้น ลิงพึงมายังต้นตาลต้นแรกตามนัยนั้นนั่นแลอีก มันกลับไปกลับ
มาอย่างนี้บ่อย ๆ เข้า ก็จะมีฝูงโผล่แต่ในที่ ๆ นายพรานทำเสียงตะเพิดไล่เท่านั้น
แล้วไป ๆ ก็จะมีหมอบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่ง ยึดยอดตาลตมอันสะอาดตรงกลางต้นนั้น
ไว้มัน แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ ฉนั้นใด คำอุปไมยอันยังอุปมาให้ถึงพร้อมนี้ก็พึงเห็น ฉนั้น
นี้เป็นคำเทียบอุปไมยอุปมาในชื่อนั้น

ส่วน ๓๒ ในกายนี้เปรียบเสมือนต้นตาล ๓๒ ต้น จิตเหมือนลิง พระโยคาวจร
เหมือนนายพราน การที่จิตของพระโยคีท่องเที่ยวไปในกายอันมีส่วน ๓๒ ส่วนโดย
เป็นอารมณ์เหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในดงตาลอันมีต้นตาล ๓๒ ต้น การที่พระโยคี
เริ่มมนสิการว่า เกสา แล้วจิตดำเนินไปหยุดลงที่ส่วนสุดทีเดียว เหมือนการที่เมื่อนาย
พรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่ยืนอยู่ต้นแรกแล้วทำเสียงตะเพิด ลิงก็โผล่ไปที่ต้นตาลนั้น ๆ จนถึง
ต้นสุดท้าย แม้ในเที่ยวกลับไปอีกก็นัยนี้เหมือนกัน การที่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการ
บ่อย ๆ เข้า ครั้นส่วนบางเหล่าไม่ปรากฏบางเหล่าปรากฏ ก็ปล่อยส่วนทั้งหลาย ที่
ไม่ปรากฏ ทำบริกรรมในส่วนทั้งหลายที่ปรากฏเหมือนการที่ลิงโผล่ไปตามลำดับ

บ่อย ๆ เข้าก็โผล่ขึ้นแต่ในที่ ๆ นายพรานทำเสียงตะเพิด ในบรรดา ๒ ส่วนที่ปรากฏนั้น ส่วนใดปรากฏชัดกว่า พระโยคาวจรพึงมณสิการส่วนนั้นนั้นแหละแล้ว ๆ เล่า ๆ ยังอุปปรณาให้เกิดได้ เหมือนการที่ลิ่งไป ๆ ก็หมอบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่งยึดยอดตาลตมอันสะอาดตรงกลางต้นนั้นไว้มัน แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ ฉะนั้น

อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร อาศัยอยู่ในบ้านอันมีตระกูล ๓๒ ตระกูลอยู่ ได้ภิกษา ๒ ส่วนในเรือนหลังแรกทีเดียวแล้ว ก็สละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย วันรุ่งขึ้นได้ ๓ ส่วนแล้ว ก็สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้วก็ไปโรงฉัน ฉันเสียเลย ฉันใดคำอุปไมยอันยังอุปมาให้ถึงพร้อมนี้ก็ฉันนั้น อากา ๓๒ เปรียบเหมือนหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล พระโยคาวจรเหมือนบิณฑบาตภิกษุ การที่พระโยคีทำบริกรรมในอากา ๓๒ เหมือนการที่บิณฑบาตภิกษุอันอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่ การที่เมื่อพระโยคีมณสิการไป ๆ สละส่วนทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรมในส่วนทั้งหลายที่ปรากฏ ๆ จนถึง ๒ ส่วน ก็เหมือนการที่บิณฑบาตภิกษุได้ภิกษา ๒ ส่วนในเรือนหลังแรกแล้วสละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย และเหมือนในวันที่ ๒ ได้ ๓ ส่วน สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย การที่พระโยคีมณสิการบ่อย ๆ เฉพาะส่วนที่ปรากฏชัดกว่าในบรรดา ๒ ส่วน แล้วยังอุปปรณาให้เกิดก็เหมือนในวันที่ ๓ ได้เต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้วนั่งฉันเสียที่โรงฉัน ฉะนั้น

๗. มณสิการโดยอุปปรณา

คำว่า **มณสิการโดยอุปปรณา** ความว่า โดยส่วนที่จะเกิดอุปปรณา นี้เป็นอธิบายในอธิการนี้ คือ บัณฑิตพึงทราบว่ายอุปปรณาย่อมมีในส่วนหนึ่ง ๆ ในบรรดาส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น

๘. มณสิการโดยสุดต้นตะ ๓

นี้เป็นอธิบายในชื่อว่า คำว่า **สุดต้นตะ ๓** ความว่า สุดต้นตะ ๓ เหล่านี้คือ **อธิจิตตสูตร สิตถาวสูตร โพชฌังคโกสัลลสูตร** พระโยคาวจรควรทราบเพื่อปรุ้งแต่งวิริยะและสมาธิ

อธิจิตตสูตร

ใน ๓ สูตรนั้น สูตรที่มีความดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิตต้อง มนสิการถึงนิมิต ๓ ตามกาลอันควร คือต้องมนสิการถึงสมาธินิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการถึงอุคคหนิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการถึงอุเบกขานิमितตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการถึงเฉพาะสมาธินิมิตโดยส่วนเดียว ย่อมเป็นฐานะที่จะมีได้ที่จิตจะพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการถึงเฉพาะปัจเจกนิมิตโดยส่วนเดียว ย่อมเป็นไปได้ที่จิตจะพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านเสีย ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการ ถึงอุเบกขานิमितโดยส่วนเดียวเท่านั้น ย่อมเป็นฐานะที่จะมีได้ที่จิตจะไม่พึงตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย แต่เมื่อภิกษุผู้ประกอบอธิจิต มนสิการถึงสมาธินิมิต, อุคคหนิมิต, อุเบกขานิमितตามกาลอันควร จิตนั้นจึงจะเป็นจิตอ่อน, ควรแก่การงาน, เป็นจิตผ่องใสและไม่แตกซ่าน ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก่อเบา ครั้นก่อเบาแล้วก็สุ่มเบา ครั้นสุ่มเบาแล้วใช้คีมจับทองวางลงไปเบา แล้วเป่าไปตามกาลอันควร ประพรมน้ำตามกาลอันควร พังดูอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม ถึงจะเป่าทองนั้นไปอย่างเดียว ย่อมเป็นฐานะที่จะพึงมีได้ที่ทองนั้นจะพึงไหม้ไป หากช่างทองก็ตามลูกมือของช่างทองก็ตามประพรมน้ำทองนั้นไปเท่าเดียว ย่อมเป็นไปได้ที่ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย หากช่างทองก็ตามลูกมือช่างทองก็ตามพังดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ไปอย่างเดียว ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะไม่พึงถึงซึ่งความสุกปลั่ง ต่อเมื่อช่างทองก็ดี ลูกมือของช่างทองก็ดี เป่าทองนั้นตามกาลอันควรประพรมน้ำทองนั้นไปตามกาลอันควร พังดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ทองนั้นจะพึงอ่อน, ควรแก่การงาน, เป็นทองสุกปลั่งและไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้ช่างทองประสงค์เครื่องประดับใด ๆ จะเป็นเข็มขัดก็ดี จะเป็นตุ้มหูก็ดี จะเป็นเครื่องประดับคอก็ดี จะเป็นสายสังวาลย์ก็ดี สิ่งที่ประสงค์นั้นก็ย่อมสำเร็จแก่เขาแล ฉันทิใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต ฯลฯ ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมโน้มจิตไปเพื่อทำให้แจ้ง

ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมอันควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใด ๆ เมื่อมีเหตุอันควร เธอย่อมจะถึงความเป็นผู้อาจเพื่อทำให้แจ้งในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้นนั่นแล ดังนี้ พึงทราบว่า อธิจิตตสูตร^๑

สตีตภาวสูตร

พระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งความเยือกเย็นอันยอดเยี่ยม ด้วยธรรม ๖ เหล่าไหน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๑ ย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑ ย่อมให้จิตราเริงในสมัยที่ควรราเริง ๑ ย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ ในสมัยที่ควรเพ่งอยู่เฉย ๆ ๑ เป็นผู้ที่มีความหลุดพ้นอันประณีต ๑ เป็นผู้ยินดียิ่งในพระนิพพาน ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งซึ่งความเยือกเย็นอันยอดเยี่ยมดังนี้ พึงทราบว่า สตีตภาวสูตร^๒

โพชฌงค์โกศลสูตร

ส่วนความเป็นผู้ฉลาดในโพชฌงค์ ๗ ประการ ข้าพเจ้าแสดงไว้ใน **อปปนาโกศลลลภา** นั้นแล้ว โดยพระบาลีมีอาทิว่า ฉะนั้นนั่นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดจิตหลุดหู สมัยนั้นมีใช้เวลาเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ดังนี้^๓

สรูปโกศล ๒

พระโยคีนันพึงกระทำอุคคหโกศล ๗ อย่างนี้ให้เป็นสิ่งที่ตนเรียนเอาดีแล้ว และพึงกำหนดมณสิการโกศล ๑๐ อย่างนี้ไว้ด้วยดี ด้วยประการดังนี้ แล้วจึงเรียนกัมมัฏฐานด้วยอำนาจโกศลทั้ง ๒ อย่างให้ดี

๑ อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒-๑๐๓/๓๔๑-๓๔๖

๒ อ.จ.จ.ก.ก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๐๘

๓ ส.ม. (ไทย) ๑๘/๒๓๔/๑๗๔

วิธีเริ่มเจริญกัมมัฏฐาน

ก็ถ้าพระโยคีน้อยอยู่ผาสุกสบายในวัดเดียวกันกับพระอาจารย์ ก็ไม่พึงให้พระอาจารย์บอกโดยพิสดารอย่างนั้น เจริญพระกัมมัฏฐานบ่อย ๆ จนได้ธรรมวิเศษแล้ว จึงให้ท่านบอกกัมมัฏฐานสูง ๆ ขึ้นไป ส่วนพระโยคีผู้ประสงค์จะไปอยู่ในวัดอื่น พึงให้พระอาจารย์บอกกัมมัฏฐานโดยพิสดาร โดยวิธีดังกล่าวแล้ว ทบทวนบ่อย ๆ ตัดปมที่ฝืนเพื่อทั้งหมดแล้วสละเสนาสนะอันไม่เหมาะสมไปอยู่ที่เสนาสนะอันเหมาะสม ทำการตัดความกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐมวิภังคสูตรนั้นแล แล้วกระทำปริกรรมด้วยทำในใจว่าปฏิภูม ก็แหละ เมื่อจะเจริญอันดับแรกพึงถือเอานิमित्तในผมทั้งหลาย ถืออย่างไร ? พึงถอนผมเส้น ๑ หรือ ๒ เส้น วางไว้ที่ฝ่ามือแล้ว กำหนดสีก่อน ในการตรวจดูจำนวนผม แม้ในสถานที่ถูกตัดผมก็ควร แม้การตรวจดูจำนวนผมที่ตกในน้ำหรือในข้าวยาคุกกี้ควรเหมือนกัน เห็นในเวลาสีด่าพึงมนสิการว่ามีสีด่า เห็นในเวลามีสีขาวพึงมนสิการว่าสีขาว แต่ในเวลามีสีเจือปนพึงมนสิการด้วยสีข้างมาก ก็ในผมฉันใด แม้ในตจปัญจกะทั้ง ๔ อย่างก็เหมือนกัน พอได้เห็นแล้ว พึงถือเอานิमित

วิธีกำหนดโกฏฐาส

[๑๘๒] ครั้นถือเอานิमितอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดส่วนทั้งหมดด้วยสามารถแห่ง **สี สัณฐาน ทิศ โอกาส** และ **ปริจเฉท** แล้วกำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิภูม ๕ ประการ คือ สี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส ในส่วนทั้งหมดนั้นมีพรรณนาตามลำดับดังต่อไปนี้ :-

๑. อธิบาย เกสา-ผม

พึงทราบผมก่อน ผม **โดยสี** ปกติเป็นสีดำดุจสีลูกประคำดีควายใหม่ ๆ **โดย สัณฐาน** ยาว กลม มีสัณฐานเหมือนคันชั่ง **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ในข้างทั้ง ๒ กำหนดด้วยหมวกหู ข้างหน้ากำหนดด้วยกรอบหน้าผาก ข้างหลังกำหนดด้วยหลุมคอ หนังก้อนที่หุ้มกะโหลกศีรษะเป็นโอกาส แห่งผมทั้งหลาย **โดยปริจเฉท** ผมทั้งหลายเบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่ทะแยงเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะ

ประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน การกำหนดเช่นนี้ว่า ผม ๒ เส้น ไม่มีโดยเป็นเส้นเดียวกัน ดังนี้เป็นการกำหนดโดยส่วนที่เสมอกัน ธรรมดาผมทั้งหลายธรรมชาติสร้างมามีให้ปนกับส่วนที่เหลือ ๓๑ ส่วนอย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน ขนมิใช่ผม กำหนดเช่นนี้ว่า ส่วนนั้นเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก ดังนี้ เป็นการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกัน อันนี้เป็นการกำหนดผมโดยลักษณะมีสี่เป็นต้น

[๑๘๓] ส่วนการกำหนดผมเหล่านั้นโดยเป็นสิ่งปฏิภูม ๕ ประการ ด้วยสามารถแห่งสี่เป็นต้น ฟังทราบดังต่อไปนี้ ธรรมดาผมเหล่านั้น แม้จะว่าโดยสีก็ดี โดยสีฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี ก็เป็นสิ่งปฏิภูม จจริงอยู่พวกมนุษย์เห็นสิ่งอะไร ๆ ที่มีสีคล้ายผมในภาชนะยาคุหรือในภาชนะภัตแม้ที่นำฟิงพอใจ ก็ยังน่าเกลียดว่าสิ่งนี้ปนกับผม จึงนำมันไปเสีย ผมทั้งหลายแม้โดยสีก็ปฏิภูมด้วยประการอย่างนี้

อนึ่ง คนทั้งหลายเมื่อรับประทานอาหารกลางคืน แม้ถูกต้องเปลือกกรักหรือเปลือกปออันมีสีฐานดังผมเข้า ก็จะเกลียดขึ้นมาอย่างนั้นเหมือนกัน ผมทั้งหลายเป็นสิ่งปฏิภูมโดยสีฐานดังกล่าวมานี้

อนึ่ง ผมที่เว้นจากการตกแต่งมีทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้น ย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดอย่างยิ่ง เมื่อใส่เข้าไปในไฟย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดกว่านี้ ก็ผมทั้งหลายโดยสีและสีฐานแม้จะถึงเป็นของไม่น่าเกลียด แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งที่น่าเกลียดแท้ เปรียบเหมือนอุจจาระของเด็กเล็ก ๆ โดยมีสีเหมือนขมิ้น แม้โดยสีฐานมีสีฐานเหมือนก้อนขมิ้น และซากสุนัขดำที่ขึ้นพองที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่ทิ้งขยะ โดยสีมีเหมือนผลตาลสุก โดยสีฐานมีสีฐานเหมือนตะโพนที่เขากลึงทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันเล่าก็มีสีฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะฉะนั้น อุจจาระเด็กและซากสุนัขทั้ง ๒ อย่างโดยสีและสีฐานจะไม่เป็นของปฏิภูมก็ได้ แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิภูมแท้ ฉนใด แม้ผมก็พึงเป็นฉนนั้น โดยสีและสีฐานจะไม่ปฏิภูมก็ได้ แต่ว่าโดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิภูมแท้แล

อนึ่ง เปรียบเหมือนผ้าสำหรับแกงที่เกิดในน้ำครำที่ไหลออกจากบ้านซึ่งอยู่ในที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นสิ่งน่าเกลียดไม่น่าบริโภคของมนุษย์ชาวเมืองฉนใด แม้ผมทั้งหลายก็ฉนนั้น จัดเป็นสิ่งน่าเกลียด เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออกมาแต่ส่วนต่าง ๆ

มีน้ำเหลือง เลือด มูตร กรีส น้ำดี และเสมหะ เป็นต้น นี่เป็นความน่าเกลียดโดยที่อาศัยของผมเหล่านั้น อนึ่ง ธรรมตามผมเหล่านี้เกิดในกองแห่งส่วน ๓๑ ส่วน เปรียบดังผักเกิดที่กองคูด ผมเหล่านั้นจัดว่าเป็นสิ่งที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ที่ไม่สะอาด ดุจผักเกิดในป่าช้าและที่ทิ้งขยะมูลฝอย เป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวหลวง และดอกบัวสาย เป็นต้น ที่เกิดในที่ที่ไม่สะอาดมีคูเมือง เป็นต้น นี้แลเป็นความปฏิกูลโดยโอกาสแห่งผมเหล่านั้น พระโยคาวจรพึงกำหนดความเป็นของปฏิกูลโดยส่วน ๕ คือโดยสี, สันฐาน, กลิ่น, ที่อาศัยและโอกาสแห่งส่วนทั้งปวง ดูกำหนดความเป็นของปฏิกูลแห่งผมทั้งหลายฉะนั้นเถิด แต่ว่าโดยสี, สันฐาน, ทิศ, โอกาสและปริจเฉท ต้องกำหนดเป็นแผนก ๆ ทุก ๆ ส่วน

๒. อธิบาย โลมา-ขน

[๑๘๔] ในบรรดาส่วนเหล่านั้น ฟิงทราบ **ขน** ก่อน ขนตามปกติมีประมาณ ๙๐,๐๐๐ ขุม ว่า **โดยสี** ปกติก็ไม่เหมือนผม คือไม่ดำล้วนแต่มีสีทั้งดำทั้งเหลือง **โดยสันฐาน** มีปลายน้อมลง มีสันฐานดั่งรากตาล **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่ และฝ่ามือ ฝ่าเท้า เกิดอยู่ตามหนังหุ้มศีรษะนอกนั้น โดยมาก **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยรากพื้นเบื้องต่ำของตนอันแยงเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณเท่าปลายเหล็กจาน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ขน ๒ เส้นไม่มีโดยที่แห่งเดียวกัน กำหนดดังนี้ เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันของขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมแล

๓. อธิบาย นขา-เล็บ

[๑๘๕] คำว่า **นขา** นี้เป็นชื่อของเล็บ ๒๐ เล็บ เล็บทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสันฐาน** มีสันฐานดั่งเกล็ดปลา **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลาย **โดยปริจเฉท** ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน การกำหนดโดยนัยว่า เล็บ ๒ ไปไม่มีอยู่ร่วมกัน นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคัน ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๔. อธิบาย ทนฺตา-พิน

[๑๘๖] คำว่า **ทนฺตา** ได้แก่กระดูกพิน ๓๒ ซี่ ของผู้มีพินเต็ม พินแม่เหล่านั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานหลายอย่าง จริงอยู่ บรรดาพินเหล่านั้น ว่าด้วยพิน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวพินข้างล่างก่อน มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงไว้โดยลำดับที่ก้อนดินเหนียว พินแต่ละซี่ในข้างทั้ง ๒ ของพิน ๔ ซี่นั้นมี รากเดียว มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิซ้อนตูม ถัดพินนั้นไปเป็นพินข้างละซี่มี ๒ ราก ๒ ง่าม มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำยัน ถัดไปพินข้างละ ๒ ซี่ มี ๓ ราก ปลายก็ ๓ แง่ ถัดไปพินข้างละ ๒ ซี่ มี ๔ ราก ปลายก็ ๔ แง่แล แม่ในแถวพินข้างบนก็ นัยนี้เหมือนกัน **โดยทิส** เกิดในทิสเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระดูกกรามทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยพินรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน การกำหนดโดยนัยว่าพิน ๒ ซี่ไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน นี่เป็นส่วนกำหนดที่เป็นสภาคัน ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๕. อธิบาย ตโจ-หนิง

[๑๘๗] คำว่า **ตโจ** ได้แก่หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้น เบื้องบนแห่งหนังมีผิวสีดำ คล้ำและเหลือง เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากร่างกายทั้งสิ้น ก็จะได้ประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา แต่หนัง **โดยสี** ก็มีสีขาวเท่านั้น ก็แล ภาวะที่หนังขาวนั้นย่อมปรากฏเมื่อผิวถูกลอกออก เพราะเหตุมีเปลวไฟลวกเอาและถูกพินเป็นต้น **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั่นเอง นี่เป็นความสังเขปในชื่อว่าโดยสัณฐานนี้ แต่ว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานดั่งรังไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าหุ้มสันหนังแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัณฐานเหมือนถุงยางอันเต็มไปด้วยข้าวสาร หนังตะโพกมีสัณฐานดั่งฝืนผ้ากรองน้ำอันเต็มไปด้วยน้ำ หนังหลังมีสัณฐานดั่งหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัณฐานดั่งหนังหุ้มรางพิณ หนังอกโดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยมหนังแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานดั่งหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานดั่งฝักมิด หรือมีสัณฐานดั่งจุกใส่โล่ หนังนิ้วมือมีสัณฐานดั่งฝักกุญแจ หนังคอมีสัณฐานดั่งเสื้อปิดคอหนังหน้ามีช่องใหญ่หน่อยมีสัณฐานดั่งรังตึกแตง หนังศีรษะมีสัณฐานดั่งบาตร

ก็แล พระโยคาวจรผู้จะกำหนดหนัง ฟิงส์งญาณมุ่งตรงขึ้นเบื้องบนตั้งแต่
 ริมฝีปากบน แล้วฟิงส์กำหนดหนังที่ตั่งหุ้มรอบปากก่อนเป็นอันดับแรก แต่นั้นจึง
 กำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก ต่อนั้นจึงส่งญาณเข้าไปโดยระหว่างกระดูกศีรษะและ
 หนังหุ้มศีรษะ ดุจสอดมือเข้าไปโดยระหว่างแห่งบาตรที่สวมถลกจะนั้น แล้วแยก
 ความที่หนังเนื่องเป็นอันเดียวกันกับกระดูกออกจากกัน แล้วกำหนดหนังศีรษะ
 ต่อนั้นฟิงส์กำหนดหนังคอ ต่อนั้นฟิงส์กำหนดหนังมือขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม
 ครั้นแล้วฟิงส์กำหนดหนังมือซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นฟิงส์กำหนดหนังหลัง ครั้น
 กำหนดหนังหลังนั้น แล้วจึงกำหนดหนังเท้าขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้ว
 ฟิงส์กำหนดหนังเท้าซ้าย โดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นฟิงส์กำหนดหนังท้องน้อย หนัง
 หน้าท้อง หนังทรวงอก และหนังคอโดยลำดับ ครั้นแล้วฟิงส์กำหนดหนังได้คางถัดหนัง
 คอขึ้นมาจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังหยาบ ๆ
 ได้อย่างนี้แม้หนังที่ละเอียด ก็ย่อมปรากฏ **โดยทิศ** หนังเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส**
 มันหุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นที่ยันตั้งอยู่ เบื้องบน
 กำหนดด้วยอากาศ นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งหนังนั้น ส่วนการ
 กำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๖. อธิบาย มัส - เนื้อ

[๑๘๘] คำว่า **มัส** ได้แก่เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีแดงเช่น
 เดียวกับดอกทองกวาว **โดยสังฐาน** เนื้อปลีแข่งมีสังฐานดังข้าวสุกในห่อใบตาล เนื้อ
 ขามีสังฐานดังลูกหินบด เนื้อตะโพกมีสังฐานดังก้อนเส้า เนื้อหลังมีสังฐานดังเยื่อ
 ลูกตาลสุก เนื้อสี่ข้างทั้ง ๒ มีสังฐานเหมือนดินฉาบไว้บาง ๆ ที่ท้องฉาง เนื้อนมมี
 สังฐานดังก้อนดินที่เขาคูกแขวนไว้ เนื้อแขนทั้ง ๒ ข้างมีสังฐานดังหนูตัวใหญ่ที่ถลก
 หนังวางซ้อนกันไว้ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเนื้อหยาบ ๆ อย่างนี้ แม้ส่วนที่
 ละเอียดก็ย่อมปรากฏ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้งหุ้มกระดูกไม่เกิน
 ๓๐๐ ท่อนไว้ **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ยันตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบน
 กำหนดด้วยหนัง ส่วนกว้างกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน นี่เป็นการกำหนดส่วนที่
 เป็นสภาคันของเนื้อนั้น ฝ่ายการกำหนดส่วนที่ต่างกันเช่นเดียวกับผมนั้นแล

๗. อธิบาย นหารู-เอ็น

[๑๘๙] คำว่า **นหารู** ได้แก่เอ็น ๙๐๐ เส้น **โดยสี** เอ็นทั้งหมดมีสีขาว **โดย-
สัณฐาน** มีสัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ ในเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ที่ริงรัดร่างกายจับตั้งแต่
ส่วนบนแห่งคอหยั่งลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ทาง
ข้างขวาก็ ๕ เส้น ทางข้างซ้ายก็ ๕ เส้น แม้ที่ริงรัดมือขวา ทางข้างหน้าก็ ๕ เส้น
ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ที่ริงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น แม้ที่ริงรัดเท้าขวา ทางข้างหน้าเท้า
ก็ ๕ เส้น ทางข้างหลังเท้าก็ ๕ เส้น ที่ริงรัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น ดังนี้แล เอ็นใหญ่
๖๐ เส้นอันได้นามว่า สรีรธารกา (เอ็นริงรัดร่าง) ริงรัดร่างกาย การหยั่งลงไป ซึ่ง
เรียกกันว่ากัณฐรา (เอ็นรากลึง) ก็มี เอ็นเหล่านั้นทั้งหมดมีสัณฐานดั่งต้นคล้าอ่อน
ส่วนเอ็นอื่น ๆ ดั่งคลุมตำแหน่งนั้น ๆ อยู่ ที่เล็กกว่าเอ็นสรีรธารกานั้นมีสัณฐานดั่ง
เส้นด้าย เอ็นอื่นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานดั่งเถากระพังโหม่นนั้นแล อื่นที่เล็กกว่านั้นมี
สัณฐานดั่งสายพิณใหญ่ อื่นมีสัณฐานดั่งเส้นด้ายอ้วน ๆ เอ็นที่หลังมือและเท้ามี
สัณฐานดั่งดินนาก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานดั่งชายคลุมศีรษะทารก เอ็นที่หลังมีสัณฐาน
ดั่งอวนเปียกที่เขافیงไว้ที่แดด เอ็นอันแล่นไปตามองค์อวัยวะน้อยใหญ่ นั้น ๆ ที่เหลือ
มีสัณฐานดั่งเส้นร่างแหที่สวมร่างกายไว้ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้ง
ยึดกระดูกในร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่มีมันตั้งอยู่บน
กระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยตำแหน่งที่มีมันตั้งจรดเนื้อและหนังอยู่
เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของมันและกัน นี้เป็นกำหนดส่วนที่เป็นสภาคัน ส่วน
การกำหนดที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมมันนั้นแล

๘. อธิบาย อฏฐี-กระดูก

[๑๙๐] คำว่า **อฏฐี** ความว่า ยกเว้นกระดูกพื้น ๓๒ ซี่เสีย ที่เหลือเป็น
กระดูกประมาณ ๓๐๐ ท่อน อย่างนี้คือ กระดูกมือ ๖๔ ท่อน กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน
กระดูกอ่อนที่ติดเนื้ออยู่ ๖๔ ท่อน กระดูกสันเท้า ๒ ท่อน กระดูกข้อเท้าข้างละ
๒ ท่อน กระดูกแข้งข้างละ ๒ ท่อน กระดูกเข้าข้างละ ๑ ท่อน กระดูกขาข้างละ
๑ ท่อน กระดูกสะเอว ๒ ท่อน กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน กระดูกซี่โครง ๒๔ ท่อน
กระดูกหน้าอก ๑๔ ท่อน กระดูกหัวใจ ๑ ท่อน กระดูกรากลึง ๒ ท่อน กระดูก
สะบัก ๒ ท่อน กระดูกต้นแขน ๒ ท่อน กระดูกปลายแขนข้างละ ๒ ท่อน กระดูก

คอก ๗ ท่อน กระจุกคาง ๒ ท่อน กระจุกจุมุก ๑ ท่อน กระจุกเป้าตา ๒ ท่อน กระจุกหู ๒
ท่อน กระจุกหน้าผาก ๑ ท่อน กระจุกกระหม่อม ๑ ท่อน กระจุกกะโหลกศีรษะ ๙ ท่อน

กระจุกทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสีฐาน** มีสีฐานต่าง ๆ กัน จริงอยู่ใน
ในกระจุกเหล่านั้น กระจุกปลายนิ้วเท้ามีสีฐานดั่งเมล็ดบัว กระจุกข้อกลาง
ถัดกระจุกปลายนิ้วนั้นเข้ามามีสีฐานดั่งเมล็ดขนุน กระจุกข้อโคนมีสีฐานดั่ง
บัณเฑาะว์ กระจุกหลังเท้ามีสีฐานดั่งกองเหง้าค้ำที่ถูกบุง กระจุกสันเท้ามี
สีฐานดั่งจาวตาลในลอนเดียว กระจุกข้อเท้ามีสีฐานดั่งลูกสะบ้าสำหรับเล่นที่
ผูกไว้ กระจุกแข้งตรงที่ที่ตั้งลงในกระจุกข้อเท้า มีสีฐานดั่งหน่อเป้งที่ถูกปอก
เปลือก กระจุกแขนท่อนเล็กมีสีฐานดั่งคันธนู ท่อนใหญ่มีสีฐานดั่งหัวงูพอม
กระจุกเข่ามีสีฐานดั่งตอมน้ำที่แหงไปข้างหนึ่ง กระจุกแข้งตรงที่ตั้งจรดในกระจุก
เข่านั้นมีสีฐานดั่งเขาโคปลายทุ่ กระจุกขามมีสีฐานดั่งด้ามพร้าและด้ามขวานที่ถาก
ไม่เรียบ กระจุกขาตรงที่ตั้งจรดในกระจุกสะเอวมมีสีฐานดั่งลูกสะบ้า กระจุกสะเอว
ตรงที่ตั้งจรดกับกระจุกขานั้นมีสีฐานดั่งผลมะงั่วใหญ่ปลายปาด กระจุกสะเอว
แม้เป็น ๒ ชั้น แต่ติดเป็นอันเดียวกัน มีสีฐานดั่งเตาของช่างหม้อ แต่ละชั้นมี
สีฐานดั่งคิมช่างทอง กระจุกตะโพกที่ตั้งอยู่ทางด้านปลายมีสีฐานดั่งพิงพานงูที่
เขาวางคว่ำหน้าไว้ มีช่องเล็กช่องใหญ่ ๗-๘ แห่ง กระจุกสันหลังข้างในมีสีฐาน
ดั่งห้วงตึกที่วางซ้อนกันไว้ ข้างนอกมีสีฐานดั่งลูกประคำ ในระหว่างกระจุกสันหลัง
เหล่านั้น มีเดือยอยู่ ๒ ซี่คล้ายฟันเลื่อย ในกระจุกซี่โครง ๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่เต็มมี
สีฐานดั่งเคียวแหง ซี่ที่เต็มมีสีฐานดั่งเคียวเต็มเล่ม ทั้งหมดมีสีฐานดั่งปีกกาง
ของไก่ขาว กระจุก ๑๔ ท่อนมีสีฐานดั่งเรือนคานหามที่คร่ำคร่า กระจุกหัวใจมี
สีฐานดั่งจวัก กระจุกรอกขวัญมีสีฐานดั่งมิดโลหะเล่มเล็ก ๆ กระจุกสะบักมี
สีฐานดั่งจอบชาวสีหลที่เขียนไปข้างหนึ่ง กระจุกแขนมีสีฐานดั่งด้ามแว่น กระจุก
ปลายแขนมีสีฐานดั่งรากตาลคู่ กระจุกข้อมือมีสีฐานดั่งห้วงแผ่นตะกั่วที่เขาเชื่อม
ให้ติดกันตั้งไว้ กระจุกหลังมือมีสีฐานดั่งกองเหง้าค้ำที่ถูกบุง กระจุกข้อโคนนิ้ว
มือมีสีฐานดั่งบัณเฑาะว์ กระจุกข้อกลางนิ้วมือมีสีฐานดั่งเมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด

กระดุกข้อปลายนิ้วมีสัณฐานดังเมล็ดบัว กระดุกคอ ๗ ท่อนมีสัณฐานดังแวนหน่อไม้ที่คนใช้ไม้เสียบตั้งไว้โดยลำดับกัน กระดุกคางอันล่างมีสัณฐานดังคีมเหล็กของพวกช่างโลหะ อันบนมีสัณฐานดังเหล็กสำหรับขูด กระดุกกระบอกตาและกระบอกจมูกมีสัณฐานดังเต้าตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดุกหน้าผากมีสัณฐานดังเปลือกสังข์ที่วางคว่ำหน้าไว้ กระดุกหูมีสัณฐานดังฝักมีดโกนของช่างกลบ กะดุกในในที่ที่หน้าผากกับกกหูติดกันเป็นแผ่นอยู่ตอนบน มีสัณฐานดังท่อนผ้าที่ยู่ยี่และเต็มไปด้วยเนยใส กระดุกกระหม่อมมีสัณฐานดังกะโหลกมะพร้าวเปียวที่ปาดหน้าแล้ว กระดุกศีรษะมีสัณฐานดังกะโหลกน้ำเต้าเก่าที่เขาเย็บตรึงไว้

โดยทิศ กระดุกเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ว่าโดยไม่แปลกกันตั้งอยู่ทั่วร่างกาย แต่เมื่อว่าโดยแปลกกัน ในกระดุกเหล่านั้น กระดุกศีรษะตั้งอยู่บนกระดุกคอ กระดุกคอตตั้งอยู่บนกระดุกสันหลัง กระดุกสันหลังตั้งอยู่บนกระดุกสะเอว กระดุกสะเอวตั้งอยู่บนกระดุกขา กระดุกขาตั้งอยู่บนกระดุกเข่า กระดุกเข่าตั้งอยู่บนกระดุกแข้ง กระดุกแข้งตั้งอยู่บนกระดุกข้อเท้า กระดุกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดุกหลังเท้า **โดยปริจเฉท** ภายในกำหนดด้วยเขื่อในกระดุก เบื้องบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนอันเป็นสภาคันแห่งกระดุกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๙. อธิบาย อฏฐิมิณข์-เยื่อในกระดุก

[๑๙๑] คำว่า **อฏฐิมิณข์** ได้แก่เยื่อในอันอยู่เฉพาะภายในแห่งกระดุกนั้น ๆ เยื่อในกระดุกนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** เยื่อในที่อยูภายในกระดุกท่อนใหญ่ ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาฉนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อในที่อยูภายในกระดุกท่อนเล็ก ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาฉนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในปล้องไม้ไผ่ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในกระดุก **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นข้างในของกระดุกทั้งหลาย นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งเยื่อในกระดุกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๐. อธิบาย วกกั-ไต

[๑๙๒] คำว่า **ไต** ได้แก่ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนที่มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น **โดยสี** มีสีแดงอ่อนดั่งสีเมล็ดทองกลาง **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดั่งลูกสะบ้าคู่ของเด็ก ๆ หรือมีสัณฐานดั่งผลมะม่วงแปดติดอยู่ในขั้วเดียวกัน **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ไตนี้เป็นธรรมชาติที่ติดอยู่กับเอ็นเส้นใหญ่ที่แล่นออกลำคอมีโคนรวมเป็นเส้นเดียวกัน ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ เส้นห่อหุ้มเนื้อหัวใจไว้ **โดยปริจเฉท** ไตกำหนดด้วยส่วนแห่งไต นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันของไตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๑. อธิบาย หทัย-หัวใจ

[๑๙๓] คำว่า **หทัย** ได้แก่เนื้อหัวใจ หัวใจนั้น **โดยสี** มีสีแดงดั่งสีหลังกลีบดอกปทุม **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดั่งดอกปทุมตูมที่เขาปลิดกลีบชั้นนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนกับภายในแห่งรังบวบขม สำหรับคนมีปัญญาแย้มหน่อยหนึ่ง ของพวกคนมีปัญญาอ่อนคงตูมมิดทีเดียว อนึ่ง ข้างในหัวใจนั้นมีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุรณาคตั้งอยู่ได้ เป็นที่ซึ่งอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งของมือ ที่มีโนธาตุและมนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป ก็โลหิตนั้นนั้นของคนราคะจริตมีสีแดง ของคนโทสจริตมีสีดำ ของคนโมหะจริตมีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีดั่งเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริตมีสีดั่งดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใสผ่องไม่ขุ่นมัว ชาวบริสุทธิปรากฏดั่งสีแก้วมณีแท้ที่เจียรระโนแล้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ระหว่างกลางนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** หัวใจกำหนดด้วยส่วนของหัวใจ นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งหัวใจ ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๒. อธิบาย ยกนั-ตับ

[๑๙๔] คำว่า **ตับ** ได้แก่แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น **โดยสี** มีสีแดง พื้นเหลืองไม่แดงจัด มีสีดั่งดอกบัวแดง **โดยสัณฐาน** ที่โคนเป็นแผ่นเดี่ยวที่ปลายเป็น ๒ ง่ามมีสัณฐานดั่งใบทองกลาง อนึ่ง ตับนั้น ของพวกคนโง่เป็นแผ่นโตแผ่นเดี่ยวเท่านั้น ของพวกคน

มีปัญญาเป็นแผ่นเล็ก ๆ ๒ หรือ ๓ ชั้น **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** ตับกำหนดด้วยส่วนแห่งตับ นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งตับนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๓. อธิบาย กิโลมกัม-พังผืด

[๑๙๕] คำว่า **พังผืด** ได้แก่เนื้อสำหรับหุ้มมี ๒ อย่างโดยแยกเป็นพังผืดปกปิดและพังผืดเปิดเผย พังผืดทั้ง ๒ อย่างนั้น **โดยสี** มีสีขาวดั่งผ้าสีเปลือกไม้แก่ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาสของตน **โดยทิศ** พังผืดปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดไม่ปกปิดเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** พังผืดที่ปกปิดตั้งคลุมหัวใจและตับ พังผืดที่ไม่ปกปิดตั้งรัดรีงเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกาย **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยเนื้อเบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งพังผืดเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันของพังผืดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๔. อธิบาย ปิหกัม-ม้าม

[๑๙๖] คำว่า **ม้าม** ได้แก่เนื้อเป็นลึนอยู่ในท้อง **โดยสี** ม้ามนั้นมีสีเขียวดั่งดอกคนทีสอ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดั่งลึนลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๗ นิ้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบอยู่ข้างที่สุดแห่งพื้นท้องที่ข้างซ้ายแห่งหัวใจ ซึ่งเมื่อมันออกมาภายนอก เพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายย่อมลึนชีวิต **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของม้าม นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งม้ามนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๕. อธิบาย ปุปผาสัม-ปอด

[๑๙๗] คำว่า **ปอด** ได้แก่เนื้อปอด ต่างโดยเป็นชั้นเนื้อ ๓๒ ชั้น **โดยสี** ปอดนั้นมีสีแดงดั่งผลมะเดื่อยังไม่สุกจัด **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดั่งชั้นขนมหนา ๆ ที่เขาตัดไม้เรียบ เป็นของไม่มีรส ไม่มีไอชา เหมือนก้อนใบไม้ที่คนเคี้ยวแล้ว เพราะมันถูกไอแห่งเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมที่พลุ่งขึ้นมา เพราะในภายในไม่มีอาหารที่ตน

กินและน้ำที่ตนดื่ม เผาผลาญแล้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งห้อย
ปิดอยู่ข้างบนหัวใจและดับในระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** กำหนด
ด้วยส่วนของปอดเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งปอดนั้น ส่วน
การกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๖. อธิบาย อนุตฺ-ไส้ใหญ่

[๑๙๘] คำว่า **ไส้ใหญ่** ได้แก่ขนดไส้อันขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบ ของชายยาว
๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ไส้ใหญ่นั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนกรวดหรือ
ปูนขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังงูหว่าดที่เขาขดวางไว้ในรางเลือด **โดยทิศ** เกิดใน
ทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่คอหอยและที่ทวารหนัก
เพราะเบื้องบนเลื้อยขึ้นไปถึงหลุมคอและเบื้องล่างเลื้อยลงมาจรดทวารหนัก **โดย**
ปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนของลำไส้ใหญ่เอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคัน
แห่งไส้ใหญ่นั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๗. อธิบาย อนุตฺคุณฺ-ไส้น้อย

[๑๙๙] คำว่า **ไส้น้อย** ได้แก่ไส้อันเป็นสายพันอยู่ในฐานขนดไส้ใหญ่ ไส้สั้นนั้น
โดยสี มีสีขาวดั่งสีรากจงกลนี้ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดั่งรากจงกลนี้นั้นแหละ
โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ไส้สั้นนั้นตั้งยึดขนดไส้ใหญ่ให้เป็นมัดอยู่
ด้วยกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ในเวลาที่พวกช่างผู้ทำงานต่าง ๆ มีกิจการงานที่
ต้องทำด้วยจอบและขวานเป็นต้น ชักยนต์อยู่ในระหว่างแห่งขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ
เหมือนเชือกเล็กที่เย็บร้อยไปตามในระหว่างแห่งขนดเชือกสำหรับเช็ดเท้าฉะนั้น
โดยปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนแห่งไส้สั้นเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็น
สภาคันแห่งไส้สั้นนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๘. อธิบาย อุทริยฺ-อาหารใหม่

[๒๐๐] คำว่า **อาหารใหม่** ได้แก่ของที่บริโภคน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว และที่ลิ้มซึ่งมี
อยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้น **โดยสี** มีสีดั่งอาหารที่กลืนกินเข้าไป **โดยสัณฐาน** มี
สัณฐานดั่งข้าวสารที่เขาห่อหลวม ๆ ในผ้ากรองน้ำ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดย**
โอกาส ตั้งอยู่ในท้อง

ชื่อว่า**ท้อง** ได้แก่อวัยวะที่หุ้มเสมือนโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่รวบชายทั้ง ๒ ข้างเข้า ภายนอกเกลี้ยง ภายในเป็นดั่งผ้าซับระดูที่เปื้อนแล้วห่อกากเนื้อไว้ แม้จะกล่าวว่าภายในท้องนั้นเป็นดั่งข้างในของผลขนุนเปลือกก็ควร มันเป็นที่อยู่ของ หมู่หนอน แยกประเภทเป็นถึง ๓๒ ตระกูล เป็นต้นว่า ตระกูล**ตักโกฏกะ** พยาธิปากขอ **คันทุบาทกะ** พยาธิไส้เดือน **ตาลหีระกะ** พยาธิเลื่อนตาล **สุจิมุขกะ** พยาธิปากเข็ม **ปฏัตันตุงกะ** พยาธิตัวแบน **สุดตกะ** พยาธิเส้นด้าย พากันอาศัยคลาคล่ำเป็นกลุ่ม ๆ ไป ซึ่งเมื่อของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นไม่มีในท้อง มันก็เที่ยวพลุกพล่านกันให้ระงมไป พากันตรงเข้าบ่อนเนื้อหัวใจ และเวลาคนกินอาหารมีน้ำและข้าวลงไป มันก็พากันชูปากตะลิตะลานเข้าแย่งอาหารที่คนกินลงไปครั้งแรก ๒-๓ คำ ท้องนั้นซึ่งเป็นเรือนคลอด เป็นวังกุฎี เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสาน ของหมู่หนอนเหล่านั้น ซึ่งเป็นที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ที่แปลกด้วยสากคือฟัน อันมือคือลิ้นพลิกไปพลิกมา เกือบกแล้วด้วยน้ำลายและน้ำย่อย กลับกลายเป็นของปราศจากความสมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น รสเป็นต้น เป็นเสมือนกับน้ำข้าวในที่ทอหูกและรากสุนัขตกลงไปแล้ว ก็เกือบกแล้วด้วยน้ำดี เสดด และลม ละเอียดแล้วด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้อง อากูลไปด้วยหมู่หนอน ปล่อยเป็นฟองฟอดและต่อมขึ้นบนเรื่อยไป ถึงความเป็นกากเป็นของเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่งตั้งอยู่เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาดตกลงมาในฤดูแล้ง ซากชนิดต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ปัสสาวะ อุจจาระ ท่อนหนัง ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูกและเลือด ตกลงไปที่น้ำฝนพัดพามาตกลงไปในแอ่งโสโครกข้างประตูบ้านพวกคนจันทาลแล้วประสมเข้ากับน้ำโคลน ๒-๓ ส่วน ก็เกิดเป็นหมู่หนอน เป็นไอขึ้นด้วยกำลังความร้อนแห่งแสงแดด ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบน มีสีเขียวคล้ำ เหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นภาพที่ไม่น่าเข้าใกล้ ไม่น่าดูเลยตั้งอยู่ จะป่วยกล่าวไปไยถึงการดมและการลิ้มเล่า ฉะนั้น เพียงแต่ได้ฟังก็เกิดความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้น จะกล่าวไปไยถึงการดูด้วยปัญญาจักขุเล่า และในที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นซึ่งตกลงไป ถึงความจำแนกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งถูกสัตว์กิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุในท้องเผาเผา ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงความเป็นรสแล้วเพิ่มพูนส่วนแห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น

โดยปริจเฉท อาหารใหม่นั้นกำหนดด้วยกระพุงท้องและส่วนแห่งอาหารใหม่ นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดด้วย ส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑๙. อธิบาย กรีส-อาหารเก่า

[๒๐๑] คำว่า **อาหารเก่า** ได้แก่อุจจาระ อุจจาระนั้น **โดยสี** มีสีดังอาหาร ที่กลืนเข้าไปนั้นแหละโดยมาก **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดใน ทิศเบื้องล่าง **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า ที่ชื่อว่ากระเพาะอาหารเก่า เป็นเสมือนกระบอกไม้ไผ่นั้นแล สูงประมาณ ๘ องคุลีอยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ ในระหว่าง ได้สะดือและโคนข้อสันหลัง ซึ่งเป็นที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกกลงไปในกระเพาะอาหารใหม่ อันไฟธาตุในท้องเผาผลาญปุดเป็นฟองฟอด ถึง ภาวะเป็นของละเอียด ดังถูกบดด้วยหินบดแล้วไหลลงไปตามลำไส้ใหญ่ เป็นของ หมักตั้งอยู่ตั้งดินเหลืองที่เขาขยำไส้ในปล้องไม้ไผ่ เปรียบเหมือนน้ำฝนตกลงที่ภูมิภาค เบื้องสูงแล้วไหลบ่าลงไปซึ่งเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดกระพุง กระเพาะอาหารเก่าและด้วยส่วนแห่งอุจจาระ นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคัน แห่งอาหารเก่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๐. อธิบาย มตถลุงค์-มันสมอง

[๒๐๒] คำว่า **มันสมอง** ได้แก่กองเยื่ออันตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ มันสมอง นั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนเห็ดห้วง แม้จะกล่าวว่ามีสีดงน้ำมันที่เสีย แต่ยังไม่ทัน กลายเป็นน้ำมันสั้มก็ควร **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศ เบื้องบน **โดยโอกาส** อาศัยแนวประสาน ๔ แนวภายในกะโหลกศีรษะตั้งรวมกันอยู่ ดูก้อนแบ่ง ๔ ก้อน ที่เขาตั้งรวมกันไว้ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นในภายใน กะโหลกศีรษะและส่วนแห่งมันสมอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคันแห่ง มันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๑. อธิบาย ปิดตัม-ดี

[๒๐๓] คำว่า **ดี** ได้แก่ดี ๒ อย่างคือ ดีที่มีฝัก ๑ ดีที่ไม่มีฝัก ๑ ในดี ๒ อย่างนั้น ดีที่มีฝัก **โดยสี** มีสีดั่งน้ำมันมะฆางชั้น ๆ ดีที่ไม่มีฝัก มีสีดั่งดอกพิกุลเหี่ยว **โดยสัณฐาน** ดีทั้ง ๒ อย่างมีสัณฐานตามโอกาส **โดยทศ** ดีที่มีฝักเกิดในทศเบื้องบน ดีที่ไม่มีฝักเกิดในทศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ดีที่ไม่มีฝัก ยกเว้นที่ที่พ้นจากเนื้อคือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ที่กระด้าง แห้งผาก ซึมซาบไปทั่วร่างที่เหลื่อตั้งอยู่ ดั่งหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่วน้ำจะนั้น ซึ่งเมื่อมันกำเรียบ สัตว์ทั้งหลายชักให้ตาเลื่องวิงเวียนไป ตัวก็สะทกสะท้านเป็นผื่นคัน ดีที่มีฝักขังอยู่ในฝักดี ซึ่งเป็นดั่งรังบวมขมใหญ่ตั้งแนบเนื้อ ตับในระหว่างหัวใจกับปอด ซึ่งเมื่อมันกำเรียบ สัตว์ทั้งหลายมักเป็นบ้า จิตใจแปรปรวน ละทิ้งหิริโอตตัมปะ สิ่งที่ไม่น่าทำก็ทำได้ คำที่ไม่น่าพูดก็พูดได้ สิ่งที่ไม่น่าคิดก็คิดได้ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของตน นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคันแห่งดินั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๒. อธิบาย เสมหะ-เสมหะ

[๒๐๔] คำว่า **เสมหะ** ได้แก่เสลด ซึ่งมีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งอยู่ภายในร่างกาย เสลดนั้น **โดยสี** มีสีดั่งน้ำใบแดงหนู **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทศ** เกิดในทศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง ซึ่งในเวลาทีกลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น เมื่อน้ำและข้าวตกลงไป มันก็แยกออกจากกันเป็น ๒ ส่วนแล้วหุ้มห่อเข้าตามเดิม เหมือนอย่างสาหร่ายในน้ำ เมื่อไม้หรือกระบี่เบื้องตกลงไป มันก็แยกออกเป็นส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิมจะนั้น อนึ่ง เมื่อมันน้อยไป ท้องจะส่งกลิ่นดั่งซากศพ น่าเกลียดยิ่งนัก ดุจผีแตกและดุจไข่ไก่เน่า และท้องนั้นส่งกลิ่นฟุ้ง การเรอ กี้ดี พุดกี้ดี กี้พลอยเหม็นเช่นกลิ่นศพเน่าไปด้วย และคนผู้นั้นจะต้องถูกต่อว่า เรอออกไปส่งกลิ่นเหม็นฟุ้งนัก และมันมีเพิ่มมากขึ้นแล้วก็ปิดกั้นกลิ่นซากศพในภายในกระพุ้งท้องอยู่ได้ ดั่งแผ่นกระดานปิดวัจกุฎี ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเสลดเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคันแห่งเสลดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๓. อธิบาย ปุพฺโพ-น้ำหนอง

[๒๐๕] คำว่า **น้ำหนอง** ได้แก่หนองที่เกิดจากเลือดเสีย หนองนั้น **โดยสี** มีสีดั่งใบไม้เหลือง แต่ในร่างกายคนตายย่อมมีสีดั่งน้ำข้าวบูดขุ่น ๆ **โดยสังฺฆาน** มีสังฺฆานตามโอกาส **โดยทิส** เกิดในทิสทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสของหนอง ซึ่งเป็นที่มันขัง ตั้งอยู่ประจำหาไม่มี แต่ในตำแหน่งแห่งร่างกายใด ๆ ที่ถูกตอหนามตำ ถูกเครื่องประหารกระทบ หรือถูกไฟลวกเอา โลหิตย่อมห่อสุกหรือว่าผิและต่อม เป็นต้นเกิดขึ้น มันจึงขังอยู่ในที่นั้น ๆ **โดยปริจฺเจท** กำหนดด้วยส่วนของตน นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคันแห่งหนองนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๔. อธิบาย โลหิตฺ-โลหิต

[๒๐๖] **โลหิต** ในบทว่า **โลหิตฺ** นี้ มี ๒ อย่างคือ โลหิตชั้น ๑ โลหิตจาง ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น โลหิตชั้น **โดยสี** มีสีดั่งน้ำครึ่งขันแกไฟ โลหิตจางมีสีดั่งน้ำครึ่งใส **โดยสังฺฆาน** โลหิตทั้ง ๒ อย่างมีสังฺฆานตามโอกาส **โดยทิส** โลหิตชั้นเกิดในทิสเบื้องบน โลหิตจางเกิดในทิสทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โลหิตจางซึมซาบทั่วร่างกายที่มีชีวิตทุกแห่ง ตั้งอยู่ตามสายช่องแห่งเส้นเอ็น เว้นที่ผม ขน ฟัน และเล็บ ที่ตั้งพ้นจากเนื้อและหนังอันกระด้างและแห้งผากเลือดชั้นท่วมอยู่ภายใต้แห่งด้ามมีประมาณ เต็มบาตรหนึ่ง ค่อย ๆ ซึมไปบนไต หัวใจ ตับ และปอด ทำไต หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มอยู่เสมอ เพราะเมื่อมันไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายจะเกิดกระหายขึ้น **โดยปริจฺเจท** กำหนดด้วยส่วนของโลหิตเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งโลหิตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๕. อธิบาย เสโท-เหงื่อ

[๒๐๗] คำว่า **เหงื่อ** ได้แก่อาโปธาตุ ที่ไหลออกตามช่องขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้น**โดยสี** มีสีดั่งสีน้ำมันงาใส **โดยสังฺฆาน** มีสังฺฆานตามโอกาส **โดยทิส** เกิดในทิสทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสแห่งเหงื่อซึ่งเป็นในที่มันจะพึงขังตั้งอยู่ทุกเมื่อตั้งโลหิตหาไม่มี แต่เมื่อใดร่างกายอบอ้าวอยู่ เพราะเหตุต่าง ๆ เช่น ร้อนไฟ ร้อนแดด และความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดูเป็นต้น เมื่อนั้นมันจึงไหลออกตามช่องขุมผมและขน

ทั้งปวง ดูกำสายบัวที่มีรากและเหง้าที่ตัดไว้ไม่เรียบ ซึ่งคนถอนขึ้นจากน้ำจะนั้น เพราะฉะนั้น แม้สัจฐานของเหง้านั้นก็พึงทราบโดยช่องขุมผมและขนนั้นแล ก็ พระโยคีผู้กำหนดเหง้า พึงมนสิการเหง้าตามที่มันขังตั้งเต็มขุมผมและขนนั่นเอง **โดย ปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเหง้าเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่ง เหง้าอื่น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๖. อธิบาย เมโท-มันชัน

คำว่า **เมโท** แปลว่า มันชัน มันชันนั้น **โดยสี** มีสีดงขมันที่ถูกผ่า **โดย สัจฐาน** สำหรับคนอ้วน มีสัจฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบ มีสีดงขมันที่วางไว้ใน ระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับคนผอมมีสัจฐานดงผ้าเก่าเนื้อหยาบ มีสีดงสีขมันที่ วางซ้อนกันไว้ ๒-๓ ชั้น แนบติดเนื้อเหล่านี้ คือเนื้อแข็ง, เนื้อชาอ่อน, เนื้อหลัง ที่ติดกระดูกสันหลัง, เนื้อช่องท้อง **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งแผ่ไป ทั่วร่างของคนอ้วนและตั้งติดเนื้อต่าง ๆ เช่นเนื้อแข็งเป็นต้นของคนผอมอยู่ ซึ่งแม้ นับว่าเป็นมัน แต่เพราะมันเป็นของน่าเกลียดยิ่งนัก คนทั้งหลายจึงไม่ถือเอามาใช้ เป็นน้ำมันทาที่ศีรษะ ไม่ถือเอามาใช้เป็นน้ำมันอย่างอื่น ๆ มีน้ำมันสำหรับนวดจุมก เป็นต้น **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนของมันเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันชันนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๒๗. อธิบาย อสุสุ-น้ำตา

[๒๐๘] คำว่า **อสุสุ** ได้แก่อาโปธาตุ ซึ่งหลั่งออกจากดวงตาทั้งหลาย น้ำตานั้น **โดยสี** มีสีดงสีน้ำมันงาใส **โดยสัจฐาน** มีสัจฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศ เบื้องบน **โดยโอกาส** เกิดอยู่ในเบ้าตา น้ำตานั้นไม่ขังอยู่ในเบ้าตาตลอดเวลา ดั่งน้ำดี อยู่ในฝักดี แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจ หัวเราะใหญ่ หรือเกิดความเสียใจ ร้องไห้ คร่ำครวญอยู่ หรือกลืนกินอาหารแสลงเห็นปานนั้นเข้าไป และเมื่อใด ดวงตาของ สัตว์เหล่านั้นถูกละทิ้งที่ให้น้ำตาไหลมีควันละอองและฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้น น้ำตาก็ตั้งขึ้น เพราะความดีใจ ความเสียใจ หรืออาหารฤดูที่แสลงเหล่านั้น แล้วเอ่อ อยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดน้ำตา ก็พึงกำหนดเอาตาม

ที่มันเอ่ออยู่เต็มเข้าตานั่นแหละ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำตาเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำตาเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๘. อธิบาย วสา-มันเหลว

[๒๐๙] คำว่า **วสา** ได้แก่มันที่เป็นส่วนเหลว มันเหลวนั้น **โดยสี** มีสีดั่งน้ำมันมะพร้าว แม้จะเรียกว่ามีสีดั่งสีน้ำมันที่ราดลงไปบนน้ำข้าวก็ควร **โดยสังฐาน** มีสังฐานดั่งหยาดน้ำมันที่ซ่านไป ลอยคว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลาอาบ **โดยทิส** เกิดในทิสทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โดยมากมันตั้งอยู่ในฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก แต่มันหาได้ละลายอยู่ในโอกาสเหล่านี้ทุกเมื่อไม่ แต่เมื่อใด ตำแหน่งเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ผิดอากาศ และธาตุพิการ เมื่อนั้น มันจึงกระจัดกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น ดั่งหยาดน้ำมันที่ซ่านไปบนน้ำใสในเวลาอาบฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของมันเหลวเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันเหลวเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๙. อธิบาย เขโฬ-น้ำลาย

[๒๑๐] คำว่า **เขโฬ** น้ำลาย ได้แก่อาโปธาตุที่ผสมกันเป็นฟองขึ้นภายในปาก น้ำลายนั้น **โดยสี** มีสีดั่งฟองน้ำ **โดยสังฐาน** มีสังฐานตามโอกาส แม้จะกล่าวว่ามีสังฐานดั่งฟองน้ำก็ได้ **โดยทิส** เกิดในทิสเบื้องบน **โดยโอกาส** มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แล้วขังตั้งอยู่ที่ลิ้น ก็น้ำลายนี้ ขังอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ นี้เป็นนิตย์หามิได้ แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนี้หรือวางของมีรส ร้อน ขม เผ็ด เค็ม เปรี้ยวอะไร ๆ ลงไปที่ปากก็ดี หรือว่าเมื่อใดหัวใจของสัตว์เหล่านั้น ละเหยียอยู่หรือเกิดความสะอิดสะเอียนในสิ่งทุกอย่าง เมื่อนั้น น้ำลายย่อมเกิดขึ้นแล้ว ไหลลงออกจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ขังตั้งอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่ปลายลิ้นใสที่กกลิ้นชัน ก็ข้าวเม่าหรือข้าวสารหรือของเคี้ยวอะไร ๆ อย่างอื่นที่ใส่เข้าไปในปาก

น้ำลายสามารถจะให้ชุ่มอยู่ได้ มิได้สิ้นไปเลย ดุจน้ำในบ่อที่ขุดในหาดทรายไม่รู้จักสิ้น ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำลายเอง นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๓๐. อธิบาย สิงขานิกา-น้ำมูก

[๒๑๑] คำว่า **สิงขานิกา** น้ำมูก ได้แก่ น้ำอันไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูกนั้น **โดยสี** มีสีแดงเยื่อในเม็ดตาลอ่อน **โดยสังฐาน** มีสังฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** มันตั้งเต็มกระพุ้งจมูก แต่น้ำมูกนั้นมิได้ขัง ตั้งอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อดอก โดยแท้ เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ก็ดี เป็นผู้มีความกำเริบ แห่งธาตุดันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาหารเสลงและฤดูเปลี่ยนแปลงก็ดี เมื่อนั้น มันใน สมองก็กลายเป็นเสมหะแล้วไหลเคลื่อนจากภายในศีรษะส่งมาตามช่องเพดาน จนเต็มกระพุ้งจมูกอยู่บ้าง หรือออกมาบ้าง เปรียบเหมือนคนหอนมส้มไว้ในใบบัว แล้วใช้หนามแทงเบื้องล่าง เมื่อนั้น หยาดนมส้มใสก็จะพึงหยดออกจากช่องนั้นฉะนั้น ก็แล พระโยคีผู้กำหนดน้ำมูก พึงกำหนดตามที่มันขังตั้งเต็มกระพุ้งจมูกอยู่นั้นแล **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำมูก นี่เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่ง น้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๓๑. อธิบาย ลลิกา-ไขข้อ

[๒๑๒] คำว่า **ลลิกา** ได้แก่ซากมีกลิ่นเป็นมันภายในแห่งข้อต่อในร่างกาย ไขข้อนั้น **โดยสี** มีสีแดงยางดอกกรรณิการ์ **โดยสังฐาน** มีสังฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่หล่อลื่นข้อต่อกระดูกทั้งหลาย ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อผู้นั้น ลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ คู้เหยียด กระดุกย่อม้วนดังเผาแฉะ ทำ เสียงดุจเสียงนิ้วมือ แม้ผู้นั้นเดินไปสู่ทางไกลแต่เพียง ๑-๒ โยชน์ วาโยธาตุดุยก่ำกำเริบ เนื้อตัวย่อเมื่อยขบ แต่สำหรับผู้ใดมีไขข้อมาก กระดุกทั้งหลายของผู้นั้นจะไม่ลั่นดัง กฏะกฏะ ในเพราะความเคลื่อนไหวมีลูกนั่งเป็นต้น แม้เมื่อเขาเดินทางไกลแสนไกล

วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ เนื้อตัวก็ไม่เมื่อยขบ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของไขข้อ นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งไขข้อนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๒. อธิบาย มุตตัม-มูตร

[๒๑๓] คำว่า **มุตตัม** ได้แก่ น้ำมูตร มูตรนั้น **โดยสี** มีสีดั่งสีเหมือนน้ำต่าง ถั่วราชมาส **โดยสีฐาน** มีสีฐานเหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อน้ำ ซึ่งเขาวางคว่ำไว้ **โดยทิส** เกิดในทิสเบื้องต่ำ **โดยโอกาส** อยู่ในภายในหัวไส้ ชื่อว่าหัวไส้ ท่านหมายเอา กระพุงหัวไส้ที่มูตรเข้าไปได้ทางสรีระ แต่ทางเข้าไปแห่งมูตรนั้นไม่ปรากฏ อย่างเดียวกันกับน้ำในบ่อน้ำคร่ำ ซึ่งเข้าไปได้ในหม้อซิมที่ไม่มีปากอันเขาทิ้งไว้ในบ่อน้ำคร่ำ แต่ทางเข้าไปแห่งน้ำนั้นไม่ปรากฏฉะนั้น ส่วนทางออกของมูตรนั้นย่อมปรากฏ และเมื่อมูตรเต็มแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความขวนขวายว่าจักถ่ายปัสสาวะ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยภายในแห่งหัวไส้และส่วนแห่งมูตร นี้เป็นการกำหนดโดยส่วนที่เหมือนกันแห่งมูตรนั้น ส่วนการกำหนดที่ต่างก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[๒๑๔] ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนดส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยสามารถ แห่งสี ฐาน ทิส โอกาส และเขตกำหนดด้วยประการฉะนี้แล้ว มนสิการว่า ปฏิภูล ปฏิภูล โดยอาการ ๕ คือ สี ฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส โดยนัยมี อาทิวา โดยลำดับ โดยไม่เรื้อนรก ในที่สุดแห่งการล่วงบัญญัติธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมปรากฏประดุจไม่ก่อนไม่หลังแก่พระโยคาวจรผู้ดูแลอยู่ซึ่งกายนี้ว่าผมมีอยู่ในกายนี้ เป็นต้น อย่างเดียวกันกับดอกไม้ทั้งหมด ย่อมปรากฏประดุจไม่ก่อนไม่หลังแก่บุรุษผู้มีจักขุ ผู้แลดูอยู่ซึ่งระเบียบดอกไม้ ๓๒ ชนิด ซึ่งร้อยไว้ในเส้นด้ายอันเดียวกันฉะนั้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ในมนสิการโกศลลกลว่า ก็เมื่อพระโยคาวจร ผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรมนสิการอยู่ว่า ผมทั้งหลาย ดังนี้ มนสิการย่อมไปจรดส่วน ที่สุดว่า มูตร นี้ตั้งอยู่ ก็ถ้าพระโยคาวจรซึกมนสิการเข้าไปแม้ในภายนอก ครั้นเมื่อ ส่วนทั้งหมดเป็นสภาพปรากฏอย่างนั้นแก่พระโยคาวจรนั้น สัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์ และดิรัจฉานเป็นต้นที่กำลังเที่ยวไปอยู่ ก็จะละอาการแห่งสัตว์ปรากฏ ด้วยสามารถ เป็นกองแห่งส่วนเท่านั้น ทั้งวัตถุมิปานะและโภชนะเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกำลัง กลืนกิน ก็จะปรากฏดุจใส่เข้าในกองแห่งส่วน ครั้นเมื่อมนสิการเนื่อง ๆ ด้วย

สามารถแห่งวิธีมีการละลำดับเป็นต้น อับปนาย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ ในภาวนาวิธีนั้น การปรากฏด้วยสามารถแห่งสี่ ลัทธิฐาน ทิศ โอกาส และเขตกำหนดแห่งส่วนทั้งหลายมีผลเป็นต้น จัดเป็นอุคคหนิमित การปรากฏด้วยสามารถแห่งความเป็นของปฏิภูมโดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภูมคณินิมิต เมื่อพระโยคาวจรเสพอยู่โดยมาก ซึ่งปฏิภูมคณินิมิตนั้น ยังปฏิภูมคณินิมิตให้เป็นไปอยู่ อับปนาย่อมเกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งความเป็นปฐมฌาน ดุจในอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล อับปนานั้น สำหรับท่านผู้มีส่วนหนึ่งปรากฏเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น หรือว่าท่านถึงอับปนาในส่วนหนึ่งแล้วไม่ทำความเพียรในส่วนอื่นอีก ย่อมเกิดขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น แต่สำหรับท่านที่มีส่วนปรากฏ ไม่ใช่ส่วนเดียว หรือท่านที่ได้บรรลุฌานในส่วนหนึ่งแล้ว ย่อมทำความเพียรแม้ในส่วนอื่นอีก ปฐมฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยจำนวนแห่งส่วนดุจปฐมฌานที่เกิดแก่พระมัลลเถระ

เรื่องพระมัลลเถระ

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลเถระนั้นจับมือพระที่ชฌาณกอกายเถระแล้วกล่าวว่า ท่านอภัย จงเรียนปัญหานี้แต่ที่นี้ก่อน ดังนี้แล้วกล่าวต่อไปว่า พระมัลลเถระได้ปฐมฌาน ๓๒ ในโกกฐาสะ ๓๒ ถ้ากลางคืนเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง กลางวันเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ท่านย่อมเวียนมาถึงปฐมฌานนั้นอีกโดยกาลกึ่งเดือน แต่ถ้าวันหนึ่งเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ท่านย่อมเวียนมาถึงปฐมฌานนั้นอีก โดยกาลเกินเดือนหนึ่ง แม้กัมมัฏฐานนี้ จะสำเร็จด้วยสามารถแห่งความเป็นปฐมฌานอย่างนี้ ท่านก็กล่าวว่า กายคตาสติ เพราะสำเร็จด้วยกำลังแห่งสติในปภินณกะมีสี่และลัทธิฐานเป็นต้น

อานิสงส์เจริญกายคตาสติ

ก็แลโยคีบุคคลผู้หมั่นประกอบกายคตาสตินี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ครอบงำทั้งความยินร้ายและความยินดี อันความยินร้ายก็ครอบงำท่านไม่ได้ และความยินดีหาได้ครอบงำท่านไม่ ท่านชมเสียได้ ครอบงำเสียได้ ซึ่งความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นอยู่ เป็นผู้ชมความกลัวภัยได้ อันความกลัวภัยหาชมท่านได้ไม่ แต่ท่านชมเสียได้ ครอบงำเสียได้ ซึ่งความกลัวภัยที่เกิดขึ้นอยู่ เป็นผู้ทนต่อความหนาว ร้อน ฯลฯ เป็นคน

ชาติอดกลั้นต่อทุกขเวทนาแรงกล้าอันจะคร่าชีวิตเสียได้ ได้อาศัยสติต่าง ๆ แห่ส่วน
ทั้งหลายมีผมเป็นต้น จะเป็นผู้ได้ฌาน ๔ ทางตลอดอภิญญา ๖

**เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเป็นผู้ไม่ประมาท
บำเพ็ญกายคตาสตินี้ อันมีอานิสงส์เป็นเอกดังกล่าวมานี้
ฉะนี้**

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในกายคตาสติ

๓. อานาปานสติกถา

[๒๑๕] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงการเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน มีวัตถุ ๑๖
ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ดังนี้ว่า^๑ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ
เมื่อนี้แล อันพระโยคีเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมสงบประณีต เยือกเย็น
และเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข และยังอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธาน
สงบระงับไปโดยพลัน ดังนี้ แล้วทรงแสดงไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปาน-
สติสมาธิอันพระโยคีคือบรมแล้วอย่างไร ? ทำให้มากแล้วอย่างไร ? จึงเป็นธรรมสงบ
ประณีต เยือกเย็น และเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขและยังอกุศลธรรมอันลามก ซึ่งเกิดขึ้น
แล้ว ๆ ให้อันตรธานสงบระงับโดยพลัน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้
ผู้อยู่ป่า หรืออยู่ตามโคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่างเปล่า นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรงดำรง
สติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า

จตุกกะ ๔ วัตถุ ๑๖ จตุกกะ ที่ ๑

๑. เธอหายใจออกยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว หรือหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๖-๑๓๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๕/๔๖๓-๔๖๕

๒. เธอหายใจออกสั้นก็รู้ว่าเราหายใจออกสั้น หรือหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

๓. เธอสำเนียงว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งปวงหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งปวงหายใจเข้า

๔. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารทั้งปวงหายใจออก เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารทั้งปวงหายใจเข้า

จุดกาะ ที่ ๒

๕. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งปิดหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งปิดหายใจเข้า

๖. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งสุขกายหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งสุขกายหายใจเข้า

๗. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งจิตสังขารหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ซึ่งจิตสังขารหายใจเข้า

๘. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจเข้า

จุดกาะ ที่ ๓

๙. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจเข้า

๑๐. สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงหายใจเข้า

๑๑. สำเนียงว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจออก สำเนียงว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า

๑๒. สำเนียงว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจออก สำเนียงว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า

จุดกาะ ที่ ๔

๑๓. สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจออก สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจเข้า

๑๔. สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไปหายใจออก สำเนียงกว่าเราจักพิจารณาเห็นความคลายไปหายใจเข้า

๑๕. สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก สำเนียงกว่าเราจักพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า

๑๖. สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจออก สำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจเข้า^๑

ก็เพราะอานาปานสติสมาธินั้น เมื่อกล่าวตามแนวของการพรรณนาพระบาลีนั้นแล ย่อมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ฉะนั้น ในอธิการอันว่า อานาปานสติสมาธินั้น จึงมีการแสดงอันมีการพรรณนาพระบาลีเป็นตัวนำดังต่อไปนี้

ขยายความพระบาลีคำถาม

[๒๑๖] อันดับแรกพึงวินิจฉัยในพระบาลีคำถามว่า **กถํ ภาวิตโต จ ภิกฺขเว อานาปานสุตฺติสมาธิ** ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **กถํ** นี้เป็นคำถามด้วยความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะขยายอานาปานสติสมาธิภาวนาให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ คำว่า **ภาวิตโต จ ภิกฺขเว อานาปานสุตฺติสมาธิ** นี้เป็นคำทรงแสดงไชธรรมที่ตรัสถามไว้ ด้วยความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะตรัสให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ แม้ในคำว่า **กถํ พหุลิกโต ๗เปฯ วูปสมเมติ** นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ภาวิตโต** นี้ได้แก่ ให้เกิดขึ้นแล้วหรือเจริญแล้ว บทว่า **อานาปานสุตฺติสมาธิ** ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตด้วยสติอันกำหนดเอาลมหายใจออกและลมหายใจเข้า หรือสมาธิในอานาปานสติ ชื่อว่าอานาปานสติสมาธิ บทว่า **พหุลิกโต** ได้แก่ ทำบ่อย ๆ

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗-๑๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๑-๑๓๓, ม.ย. (ไทย) ๑๔/๑๔๘/๑๘๗-๑๘๘, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๙๘๖/๔๖๖-๔๖๘

อธิบาย จตุกกะที่ ๑

คำว่า **สนฺโต เจว ปณฺโฑ จ** นี้ได้แก่ สงบด้วย ประณีตด้วย ฟังทราบการ กำหนดความด้วย **เอว** ศัพท์ใน ๒ บท พระองค์ทรงอธิบายไว้อย่างไร ? ทรงอธิบายไว้ว่า อานาปานสติสมาธินี้ จะได้เป็นธรรมสงบและประณีต โดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่างอสุภกัมมัฏฐาน ซึ่งสงบและประณีตโดยปฏิเวธอย่างเดียว แต่ไม่สงบและประณีตโดยอารมณ์เลย เพราะมีอารมณ์หยาบและมีสิ่งปฏิกุศลเป็นอารมณ์หามิได้ โดยที่แท้ เป็นธรรมชื่อว่าสงบ คือเข้าไปสงบดับสนิท เพราะทั้งสงบโดยอารมณ์ เพราะทั้งสงบโดยองค์กล่าวคือปฏิเวธ ชื่อว่า **ประณีต** คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะทั้งประณีตโดยอารมณ์เพราะทั้งประณีตโดยองค์ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า อานาปานสติสมาธินี้เป็นธรรมสงบและประณีต

อธิบาย อเสจนโก

ก็ในบทว่า **อเสจนโก จ สุขो จ วิहारो** นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เครื่องรตของสมาธินั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ สมาธินั้นชื่อว่าไม่มีเครื่องรต คือไม่ถูกตามรต ไม่ปะปน เป็นแผนกหนึ่งโดยเฉพาะ อธิบายว่า ในสมาธินี้ไม่มีอาการสงบด้วยบริกรรมหรืออุปัชฌายะ ความว่า จำเดิมแต่การกำหนดในเบื้องต้น ย่อมสงบและประณีตตามสภาวะของตนนั่นเอง

ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า **อเสจนโก** ความว่า ไม่ต้องรต มีโอชา อร่อยตามสภาวะนั่นเอง ฟังทราบว่า อานาปานสติสมาธินี้ ชื่อว่าไม่มีเครื่องรต ดังกล่าวมาจะนี้ ชื่อว่าเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข เพราะเป็นไปเพื่อสุขทางกายและสุขทางใจในขณะที่ถึงอัปปนา บทว่า **อุปปนฺนุปปนฺเน** ได้แก่ที่ยังข่มไม่ได้แล้ว ๆ บทว่า **ปาปก** แปลว่า ลามก บทว่า **อกุสเล ธมฺเม** ได้แก่ธรรมอันเกิดแต่ความไม่ฉลาด บทว่า **จानโส อนุตฺรธาเปติ** ความว่า ย่อมอันตรธานไป คือข่มลงได้โดยขณะนั่นเอง บทว่า **วุปฺสเมติ** ความว่า ย่อมให้สงบไปด้วยดี อีกอย่างหนึ่ง เธอถึงความเจริญแห่ง อริยมรรคโดยลำดับ ย่อมตัดขาด อธิบายว่า ให้สงบระงับไปเพราะอานาปานสติสมาธิเป็นธรรมมีส่วนตรัสรู้ได้

ก็ในพระบาลีนี้ มีความสังเขปดังต่อไปนี้ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้วด้วยประการใด ด้วยอาการใด ด้วยวิธีใด ทำให้มากด้วยประการใด จึงเป็นธรรมสงบโดยแท้ ฯลฯ ให้เข้าไปสงบโดยพลันด้วย

[๒๑๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงอธิบายความนั้นให้พิสดาร จึงตรัสว่า **อิธ ภิกขเว** เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกขเว ภิกขุ** แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ด้วยว่า **อิธ** ศัพท์ ในพระบาลีนั้นเป็นศัพท์ แสดงถึงพระศาสนา อันเป็นที่ก่อเกิดแห่งบุคคลผู้ยังอานาปานสติสมาธิมีประการ ทั้งปวงให้เกิด และเป็นการปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น สมจริงดังคำที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า^๑ ภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิอื่น ๆ ว่างเปล่าจากสมณะทุกจำพวก เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **อิธ สมิ สาสเน ภิกขุ** ดังนี้ เป็นต้น

อธิบาย เสนาสนะอันสมควร

คำว่า **อรณณโคโต วา รุกขมูลโคโต วา สุธมฺมาคารโคโต วา** นี้ เป็นคำแสดงการ กำหนดเสนาสนะอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของพระโยคาวจรนั้น เพราะจิตของท่านชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณเป็นต้น ตลอดกาลนาน ไม่ปรารถนาจะขึ้นสู่อารมณแห่งอานาปานสติสมาธิ มัวแต่จะเล่นออกไปนอกทาง ดังรถที่เขาเทียมด้วยโคโกงเล่นออกไปนอกทางฉะนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เลี้ยงโค ปรารถนาจะฝึกลูกโคโกงที่เติบโตขึ้นเพราะได้ดื่มน้ำนมแม่โคโกง เขาจึงพรากมันจาก แม่โค ฝั่งหลักใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง ล่ามด้วยเชือกไว้ที่หลักนั้น ครั้นแล้ว ลูกโคตัวนั้น ของเขาเดินไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจจะหนีไปได้ก็จะพินหมอบอิงหรือนอนอิงหลักนั้น นั้นเอง แม้ฉนโค แม้ภิกษุนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกัน เมื่อประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วร้ายอัน เติบโตขึ้น เพราะดีมรสอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นตลอดกาลนาน ก็พึงพรากจาก อารมณมีรูปารมณเป็นต้น เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างเปล่า แล้วผูกไว้ที่หลัก คือลมหายใจออกและหายใจเข้านั้นด้วยเชือกคือสติ เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตของเธอนั้น แม้จะเดินรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินก็ไม่อาจจะตัดเชือกคือสติหนี

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๒, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

ไปได้ ก็ย่อมจะหมอบและแอบอิงอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจาระและอัปปนา เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

**นรชนในโลกนี้จะฝึกลูกโคพึงผูกไว้ที่หลัก ฉันท
พระโยคาวจรในศาสนาพึงผูกจิตของตนไว้ที่อารมณ์ให้
มั่นด้วยสติ ฉันทนั้นเกิด^๑**

เสนาสนะนั้นย่อมเป็นสถานควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิ ด้วยประการ ฉะนี้ เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำว่า **อรณฺณคโตะ วา** ไปสู่ปากก็ตามเป็นต้น นี้เป็นคำแสดงการกำหนดเสนาสนะอันเหมาะสม แก่การเจริญอานาปานสติสมาธิ ของพระโยคาวจรนั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นยอด ในประเภทกัมมัฏฐาน เป็นเหตุใกล้แห่งการบรรลุคุณพิเศษ และการอยู่เป็นสุขในภพ ปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง พระโยคาวจรที่ไม่ละจากละแวกบ้านอันอื้ออึงไปด้วยเสียงหญิงชายและช้างม้า เป็นต้น ไม่เป็นการง่ายเลยที่จะเจริญอานาปานสติได้ เพราะฉะฉานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่เป็นการง่ายที่พระโยคาวจรกำหนดเอากรรมฐานนี้แล้ว ยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิด แล้วทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท พิจารณา สังขารแล้วบรรลุพระอรหัต เป็นผลเลิศในป่าซึ่งหาบ้านมิได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอานาปานสติสมาธินั้น จึงตรัสว่า **อรณฺณคโตะ วา** อยู่ปากก็ตาม ดังนี้ เป็นต้น

พระศาสดาทรงชี้แนะพื้นที่

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเป็นดังอาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ อาจารย์ผู้ชำนาญ ดูพื้นที่ที่จะสร้างเมือง พิจารณาดูตลอดแล้วชี้บอกว่า พวกท่านจงสร้างเมืองในพื้นที่ นี้เกิด และเมื่อเมืองสำเร็จโดยสวัสดิ์ย่อมได้รับสักการะใหญ่จากราชตระกูล ฉันท พระผู้มีพระภาคนั้นก็เป็ฉันทนั้นเหมือนกัน ทรงพิจารณาใคร่ครวญดูเสนาสนะอัน เหมาะสมแก่พระโยคาวจรแล้วชี้ว่า พึงหมั่นประกอบพระกัมมัฏฐานในที่นี้ แต่ฉันทนั้นเมื่อ

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓, ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๗, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๖๓, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒

พระโยคีหมั่นประกอบกัมมัฏฐานในที่นั้น โดยลำดับ ย่อมได้รับสักการะใหญ่ว่า พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ ดังนี้ ส่วนว่าภิกษุนี้ ท่านกล่าวเป็นเหมือนเสือเหลือง ฟังทราบอธิบายว่า เหมือนอย่างพญาเสือเหลืองใหญ่ อาศัยพงหญ้าป่ารกหรือดงภูเขาในป่า แอบจับหนูเนื้อก็มีกระปือป่า กวาง และสุกรเป็นต้น ฉนฺได ภิกษุผู้ประกอบกัมมัฏฐานอยู่ในเสนาสนะอันเหมาะสมมีป่าเป็นต้นนี้ ก็ย่อมยึดเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรคตามลำดับ ฉนฺนนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุฉนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :-

**ธรรมดว่าเสือเหลืองย่อมคอยแอบจับหนูเนื้อ แม้
ฉนฺได พระพุทธบุตรประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนา
ก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน เข้าสู่ป่าจึงยึดเอาผลอันสูงสุด^๑**

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่า อันเป็นภูมิที่เหมาะสมแก่กำลังแห่งความบากบั่นของพระโยคาวจรภิกษุนั้น จึงตรัสว่า **อรญญคโต** อยู่น่าก็ตาม ดังนี้ เป็นต้น

อธิบาย ลักษณะป่า

[๒๑๘] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อรญญคโต** ได้แก่ไปสู่ป่าอันมีความสุข อันเกิดแต่ความสงบเสงี่ยมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่าซึ่งมีลักษณะดังกล่าวอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่าป่าคือสถานที่เป็นภายนอกจากเสาเขื่อนออกไป ทั้งหมดนั้นจัดเป็นป่า^๒ และว่าเสนาสนะที่ชื่อว่าอยู่ในป่าคือ สถานที่อันมีในที่สุดชั่ว ๕๐๐ คันธนูเป็นอย่างต่ำ^๓ บทว่า **รุกขมุลคโต** แปลว่าไปสู่ที่โคนไม้ บทว่า **สุญญาคารคโต** แปลว่าไปสู่โอกาสอันว่างคือสงบ ก็ในพระบาลีบทนี้เว้นที่ที่เป็นป่าและโคนไม้เสีย แม้จะไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ อย่าง จะเรียกว่าผู้อยู่ในเรือนอันว่างเปล่าก็ควร

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๔๔, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๗๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔, ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓

๒ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๔/๒๕๖, อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

๓ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑

อิริยาบถที่สมควร

พระผู้มีพระภาคครั้งทรงชี้เสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ และสมควรแก่ธาตุและจรिया แก่พระโยคาวจรอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงชี้อิริยาบถอันสงบ อันไม่เป็นไปในฝ่ายหดหู่และไม่เป็นไปในฝ่ายฟุ้งซ่าน แก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า นั่ง ดังนี้ ลำดับนั้นเมื่อจะทรงแสดงการนั่งที่มีนัยคง ภาวะที่เป็นไปสะดวกหายใจออกเข้า และอุบายในการกำหนดอารมณ์ จึงตรัสว่า คู้บังลังก์ ดังนี้ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปลุลุงกั** ได้แก่การนั่งพับขาโดยรอบ บทว่า **อาภุชิตฺวา** แปลว่า คู้เข้า บทว่า **อุขุ กายั ปณิธาย** แปลว่าตั้งร่างกายส่วนบน ให้ตรง คือยังกระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนให้ที่สุดจรดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่ง อย่างนั้น หนึ่งเนื้อและเอ็นย่อมไม่ตึง เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาซึ่งมีการตึงแห่ง หนึ่งเนื้อและเอ็นเหล่านั้นเป็นปัจจัย ที่จะพึงเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะแก่พระโยคาวจรนั้น ก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็ย่อมมีอารมณ์เป็นหนึ่งกัมมัฏฐานย่อม ไม่ตกลอย ย่อมเข้าถึงความเจริญออกงามขึ้น บทว่า **ปริมุขํ สติ อุปฺภูตฺวา** แปลว่า พึงตั้งสติให้บ่ายหน้าต่อพระกัมมัฏฐาน อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความในคำนี้ โดยนัยที่กล่าวในปฏิสัมภิทาอย่างนี้ว่า ศัพท์ว่า **ปริ** มี **ปริคฺคห** ความกำหนดเป็น อรรถ ศัพท์ว่า **มุขํ** มี **นินฺยฺยาน** ความออกไปเป็นอรรถ ศัพท์ว่า **สติ** มี **อุปฺภูตฺวาน** การตั้งมั่นเป็นอรรถ เหตุนี้จึงตรัสว่า **ปริมุขํ สติ** ดังนี้ก็ได้ ในปฏิสัมภิทานั้นมี ความสังเขปดังนี้ว่า ทำสติมีการออกจากปฏิปักขธรรมอันกำหนดแล้วดังนี้

หายใจออกเข้าต้องมีสติกำหนด

[๒๑๙] บทว่า **โส สโตว อสฺสสตี สโต ปสฺสสตี** ความว่า ภิกษุณนั้นนั่งอย่างนี้และ ตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้น ชื่อว่า มีสติหายใจออกมีสติหายใจเข้า ท่านอธิบายไว้ว่าเป็น **สโตการี** ผู้ทำสติ

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการอันเป็นเหตุให้ภิกษุณนั้นได้ชื่อว่า **สโตการี** จึงตรัส คำว่า **ทิมฺ วา อสฺสสนฺโต** หรือหายใจออกยาว ดังนี้ เป็นต้น สมจริงดังคำที่พระ ธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาในวิภังค์แห่งปาฐะว่า **โส สโตว อสฺสสตี**

สโต ปสุสสติ นั้นนั่นแล้ว พระโยคาวจรย่อมเป็นผู้ชื่อว่า สโตการี ด้วยอาการ ๓๒ อย่าง เมื่อเธอรู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟังชานด้วยอำนาจหายใจออก ยาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น เมื่อเธอรู้ชัดภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟังชาน ด้วยอำนาจแห่งการหายใจเข้ายาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอย่อมเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น ฯลฯ เมื่อเธอรู้ชัดว่าจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟังชาน ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจออกอยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจเข้าอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น ดังนี้

อธิบาย อัสสาสะปัสสาสะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทิมฺ วา อสุสฺสนุโต** ได้แก่ หรือเมื่อหายใจออกยาว ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวไว้ว่า บทว่า **อสุสาโส** ได้แก่ลมหายใจออก บทว่า **ปสุสาโส** ได้แก่ลมหายใจเข้า^๑ แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายตรงกันข้าม^๒ ในลม ๒ อย่างนั้น ในเวลาที่สัตว์ทั้งปวงอยู่ในครรภ์ออกจากท้องมารดา อันดับแรก ลมภายในออกมาภายนอก ทีหลังลมภายนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายในจรดเพดานแล้วก็ดับ อันดับแรก บัณฑิตพึงทราบลมอัสสาสะปัสสาสะ อย่างนี้

อนึ่ง พึงทราบภาวะที่ลมอัสสาสะหรือปัสสาสะเหล่านั้นยาวและสั้น โดยระยะเวลา เหมือนอย่างว่า น้ำหรือทรายที่ตั้งแฉไปตลอดเนื้อที่ที่ว่าง เขาก็เรียกว่าน้ำมาก ทรายกว้าง น้ำหรือทรายที่ตั้งแฉออกไปตลอดระยะว่างน้อยหรือเวลาน้อย เขาก็เรียกว่า น้ำน้อย ทรายแคบ ฉนฺได ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า แม้จะละเอียด และแสนจะละเอียดก็เช่นกัน ลมในร่างข้างและร่างงูค้อย ๆ ยังส่วนที่ยาวกล่าวคือ อติภาพของสัตว์เหล่านั้นให้เต็มแล้วค้อย ๆ ออกมา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ยาว ลมหายใจออกและเข้า ยังส่วนที่สั้นกล่าวคืออติภาพของสุนัขและกระต่าย เป็นต้น ให้เต็มเร็ว แล้วออกก็เร็วเช่นกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สั้น

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๔๖

๒ ม.ม.อ. (บาลี) ๒/ - / ๑๓๖

ลมหายใจของมนุษย์

แต่ในพวกมนุษย์ บางพวกหายใจออกและหายใจเข้ายาว โดยกินระยะเวลาาน ดังข้างและงูเป็นต้น บางพวกก็หายใจออกและหายใจเข้าสั้น ดังสุนัขและกระต่าย เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ลมหายใจเหล่านั้นของสัตว์เหล่านั้น เมื่อออกและเข้ายาว ด้วยอำนาจกาล ฟังทราบว่ายาว เมื่อออกและเข้าสั้นช่วงเวลาใดหน้อยด้วยอำนาจ กาล ก็ฟังทราบว่ายสั้น

รู้สึกโดยอาการ ๙

ในลมหายใจออกและหายใจเข้าเหล่านั้นภิกษุนี้เมื่อหายใจออกและหายใจ เข้า ยาว ย่อมรู้ว่าเราหายใจออกหายใจเข้ายาวด้วยอาการ ๙ ก็เมื่อเรารู้อยู่อย่างนั้นฟัง ทราบว่า สติปัญญาภาวนาส่วนกายานุปัสสนาย่อมสำเร็จโดยอาการหนึ่ง ดังท่าน พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา อย่างไร ? ภิกษุเมื่อหายใจออก ยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว คือ (๑) ระบายลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว (๒) สุดลมหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาว (๓) เธอสุดเข้าก็ดีระบายออกก็ดี ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวในกาลที่นับ ว่ายาว เมื่อเธอสุดเข้าก็ดี ระบายออกก็ดี ซึ่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว ความพอใจย่อมเกิด (๔) ด้วยอำนาจความพอใจจึงระบายลม หายใจออกยาว ซึ่งละเอียด ยิ่งไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๕) ด้วยอำนาจความ พพอใจ จึงสุดลมหายใจเข้ายาว ซึ่งละเอียดขึ้นไปยิ่งกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๖) ด้วย อำนาจความพอใจจึงระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สุดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่ง ละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว เมื่อระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สุดลม หายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจความพอใจ ความปลื้มย่อมเกิด (๗) ด้วยอำนาจความปลื้ม จึงระบายลมหายใจออกยาวซึ่ง ละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาวด้วยอำนาจความปลื้ม จึงสุดลมหายใจเข้า ยาวซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๘) ด้วยอำนาจความปลื้ม จึงระบาย ลมหายใจออกยาวบ้าง สุดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่ นับว่ายาว (๙) เมื่อระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สุดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่ง ละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจความปลื้ม จิตย่อมหมุนกลับ จากการหายใจออกเข้ายาว ความวางเฉยย่อมตั้งมั่น

ด้วยการหายใจออกเข้ายาว ด้วยอาการ ๙ อย่างเหล่านี้จัดเป็นกาย ความปรากฏจัดเป็นสติ ปฏิปทาเครื่องตามเห็นจัดเป็นญาณ กายเป็นเพียงการปรากฏ ไม่ใช่ตัวสติ สติเป็นเครื่องปรากฏและตัวสติเครื่องระลึก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่สติปัญญาฐานภาวนา คือการตามเห็นกายในกาย^๑ แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้นก็สั้นนี้เหมือนกัน ส่วนความแปลก ดังต่อไปนี้คือ เหมือนอย่างในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาวนั้น ท่านกล่าวว่าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาวฉันใด แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้นนี้ก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วว่า หายใจออกสั้นในกาลที่นับว่านิดหน่อย เพราะเหตุนี้ ฟังประกอบด้วยสามารถแห่งลมหายใจออกเข้าสั้น จนถึง คำว่าด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่าสติปัญญาฐานภาวนา คือการตามเห็นกายในกาย

พระโยคาวจรนี้เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกเข้าโดยอาการเหล่านี้ ด้วยสามารถระยะกาลนาน และด้วยสามารถระยะกาลนิดหน่อยอย่างนี้ ฟังทราบว่เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่า เราหายใจออกยาว ฯลฯ หรือเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

ก็แล เมื่อภิกษุนั้นรู้อย่างนี้ :-

ลมทั้ง ๔ ชนิด คือลมหายใจออกยาวและสั้น (รวมเป็น ๒) แม้ลมหายใจเข้าก็เช่นนั้น (รวมเป็น ๒) ย่อมเกิดเฉพาะที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น^๒

อธิบาย สัพพกายปฏิสังขาร

[๒๒๐] คำว่า เทย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออกหายใจเข้า นี้มีอธิบายว่า พระโยคาวจรภิกษุย่อมสำเนียงกว่า เราจักทำเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมอัสสาสะทั้งสี่ให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏจักหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมปัสสาสะทั้งสี่ให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏ จักหายใจเข้า พระโยคาวจรเมื่อกระทำให้แจ่มแจ้ง

๑ ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๖/๒๕๗

๒ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๔๗, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๔

คือ ทำให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจออกและหายใจเข้าด้วยจิตที่เป็นญาณสัมปยุต เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมสำเนียงกว่าเราจักหายใจออก เราจักหายใจเข้า

เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ปรากฏบางรูป

จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป ในกองลมหายใจออกหรือกองลมหายใจเข้า ที่ชวนไปอย่างละเอียด ย่อมปรากฏแต่เบื้องต้น ส่วนท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธอก็อาจกำหนดเฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปปรากฏแต่ท่ามกลาง ส่วนเบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ บางรูปปรากฏแต่ที่สุด ส่วนเบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธอก็อาจเพื่อกำหนดเฉพาะแต่ที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปปรากฏทั้งหมด เธอย่อมกำหนดได้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหน ๆ เพื่อแสดงว่าพึงเป็นเช่นนั้นจึงกล่าวว่า “**สพฺพกายปฏิสัเวทิสสฺสตี สสมาธิ พลฺล สสฺสตี สสมาธิ ลิกฺขตีติ**”

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ลิกฺขตี** ความว่าย่อมเพียรคือพยายามอย่างนี้อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอธิบายในบทนี้โดยนัยว่า การสำรวมของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น อันใด การสำรวมนี้จัดเป็น **อธิศีลสิกขา** ในบรรดาสิกขา ๓ นี้ สมาธิของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด สมาธินี้จัดเป็น **อธิจิตตสิกขา** ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น อันใด ปัญญาจัดเป็น **อธิปัญญาสิกขา** รวมความว่าสิกขา ๓ เหล่านี้ พระโยคีย่อมศึกษา ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากด้วยสตินั้นด้วยมนสิการนั้น ในอารมณฺ์

ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด

ในบรรดานัยทั้ง ๒ นั้น เพราะเหตุที่นัยแรกพระโยคาวจรพึงหายใจออกหายใจเข้าอย่างเดี๋ยวนั้น และไม่พึงทำกิจอะไร ๆ อื่น แต่ว่าตั้งแต่บัดนี้ไป เธอควรกระทำ ความเพียรในการยังญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ฉะนั้น พึงทราบว่า พระองค์ตรัสพระบาลี โดยเป็นปัจจุบันกาลว่า...**อสุตฺตสมาธิ ปชานาติ ปสุตฺตสมาธิ ปชานาติ** รู้ชัดว่าเราหายใจออก...รู้ชัดว่าเราหายใจเข้า ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการยังญาณให้เกิดขึ้น

เป็นต้น ซึ่งจำต้องทำตั้งแต่นี้ไป จึงยกพระบาลีด้วยอำนาจอนาคตกาลโดยนัยมี อาทิ
ว่า **สพฺพกายปฏิสฺสเวทิสฺสสุทฺถสฺส** ...เรารู้จักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก ดังนี้

อธิบาย ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ

คำว่า เธอสำเหนียกว่าเรารู้จักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก...หายใจเข้า
ความว่า เธอย่อมสำเหนียกว่า เมื่อเราทำกายสังขารที่หยาบ ให้สงบ ให้ระงับ
ให้ดับ ให้เข้าไปสงบจักหายใจออกจักหายใจเข้า ดังนี้

อาการหยาบและละเอียดสงบ

ในข้อนั้น พึงทราบภาวะ **อัสสาสะ** และ **ปัสสาสะ** หยาบละเอียดและสงบ
ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังมิได้กำหนด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนี้ยังเป็น
เป็นกายจิตที่ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ เมื่อภาวะที่กายและจิตหยาบไม่สงบ
ระงับ แม้มหายใจออกและลมหายใจเข้าก็ยังจัดว่าเป็นของหยาบ คือเป็นไปอย่างแรงกล้า
จมุกไม่พอหายใจ ต้องยื่นหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปาก แต่เมื่อใดทั้งกายทั้งจิตของ
เธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นย่อมสงบ เมื่อกายและจิตสงบแล้ว
ลมหายใจออกและเข้าก็ย่อมเป็นไปละเอียด ย่อมถึงอาการคือ ภาวะที่จำต้องวิจัยว่า
มีอยู่หรือไม่มีหนอ เปรียบเสมือนเมื่อคนเล่นลงจากภูเขา หรือปลงภาระหนักลงจาก
ศิระษะยืนอยู่ ลมหายใจออกเข้าย่อมหยาบ จมุกไม่พอหายใจ ต้องยื่นหายใจออก
และเข้าทางปาก แต่เมื่อใดเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้วอาบและดื่มแล้ว
เอาผ้าเปียกวางไว้ตรงหัวใจ นอนพักที่ร่มไม้อันเยือกเย็น เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้า
เหล่านั้นของเธอย่อมค่อยละเอียดลง ถึงซึ่งอาการคือภาวะที่จะต้องวิจัยว่ามีหรือ
ไม่มีหนอ แม้ฉนี้ใด ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังไม่กำหนดทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนี้ ฯลฯ
ย่อมถึงอาการคือภาวะที่จะต้องวิจัยว่ามีหรือไม่มีหนอ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ข้อนี้เป็น
เพราะเหตุอะไร ? เพราะเป็นความจริง ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด เธอไม่
ต้องมีความคำนึง ความรวบรวมใจ ความใส่ใจและความพิจารณาว่า เรารู้จักระงับกาย
สังขารที่หยาบ ๆ แต่ในกาลที่กำหนด ย่อมมี เพราะเหตุนี้กายสังขารของเธอในกาลที่ได้

กำหนด จึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมีได้กำหนด เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

**เมื่อกายและจิตกระสับกระส่าย กายสังขารย่อมเป็น
ไปเกินประมาณ (หยาบ) เมื่อกายและจิตไม่กระสับกระส่าย
กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด^๑**

ลมหยาบและละเอียดเป็นชั้น ๆ

[๒๒๑] แม้ในกาลกำหนดกายสังขารยังจัดว่าหยาบ ในอุปัชฌาระแห่งปฐมฌานจัดว่าละเอียด แม้ในอุปัชฌาระแห่งปฐมฌานนั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในปฐมฌานจัดว่าละเอียด ในปฐมฌานและในอุปัชฌาระแห่งทุติยฌานก็ยังจัดว่าหยาบ ในทุติยฌานจัดว่าละเอียด ในทุติยฌานและในอุปัชฌาระแห่งตติยฌานจัดว่าหยาบ ในตติยฌานจัดว่าละเอียด ในตติยฌานและในอุปัชฌาระแห่งจตุตถฌานจัดว่าหยาบ ในจตุตถฌานเองจัดว่าละเอียดอย่างยิ่ง ถึงความไม่เป็นไปทีเดียว รวมความว่า นี่เป็นมติของอาจารย์ผู้กล่าวที่มณิกายและสังยุตนิคายก่อน

มติในมัชฌิมนิคาย

ฝ่ายอาจารย์มัชฌิมนิคาย พิจารณาละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปัชฌาระแห่งฌานสูง ๆ กว่าฌานชั้นต่ำอย่างนี้ว่า ในปฐมฌานหยาบ ในอุปัชฌาระแห่งทุติยฌานละเอียด แต่โดยมติของอาจารย์ทั้งหมดด้วยกัน คงได้ความว่า กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่ยังไม่ได้กำหนดย่อมสงบระงับในกาลที่ได้กำหนด กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่กำหนด ย่อมสงบระงับในอุปัชฌาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปในอุปัชฌาระแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับในจตุตถฌานดังนี้แล นี่เป็นนัยในสมณะเป็นอันดับแรก

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๕๐, ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๗

นัยทางวิปัสสนา

ส่วนในวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปในกาลมิได้กำหนดหยาบ ในกาลกำหนดมหาภูตรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดอุปาทายรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดรูปทั้งสี่ละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดรูปและนามที่ละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดปัจจัยละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดนามรูปพร้อมด้วยปัจจัยละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในวิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ละเอียด ในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อนจัดว่าหยาบ ในวิปัสสนาอันมีกำลังจัดว่าละเอียด ในวิปัสสนานั้น ฟังทราบความสงบระงับกายสังขารอันเป็นไปในกาลก่อน ๆ ด้วยกาลตอนหลัง ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วในกาลก่อนนั้นนั่นแล ฟังทราบภาวะที่กายสังขารหยาบละเอียดและสงบระงับ ในคำว่า “**ปัสสุมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสทิสฺสสามิ...ปัสสทิสฺสสามิ**” นี้ โดยประการดังกล่าวแล้วนี้

มติในปฏิสัมภิตามรรค

ส่วนในปฏิสัมภิตา ท่านกล่าวความซ้อนนั้นพร้อมด้วยคำประท้วงและคำเฉลยอย่างนี้ว่า^๑ ภิกษุยอมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้าอย่างไร ? กายสังขารเป็นไฉน ? คือธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปในกองลมหายใจออกและหายใจเข้ายาว อันนี้เป็นธรรมเกี่ยวเนื่องด้วยกาย ภิกษุทำกายสังขารเหล่านั้นให้ระงับ คือให้ดับ ให้เข้าไปสงบชื่อว่ายอมสำเหนียก ฯลฯ สำเหนียกว่าเราจักระงับกายสังขาร ที่เป็นเหตุให้กายโยกโคลงโอนเอนสายสั้นห้วนไหวไปมาเสีย หายใจออกสำเหนียกว่าเราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารอันสงบอันละเอียด ที่เป็นเหตุให้กายไม่โยกโคลง ไม่นอน ไม่เอน ไม่สาย ไม่ห้วนไม่ไหว หายใจออก...หายใจเข้า

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗-๒๖๘

นัยว่า ภิกษุเมื่อสำเหนียกดังกล่าวมาจะนี้ ชื่อว่าย่อมสำเหนียกว่า เราจักยังกายสังขารให้สงบหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่าเราจักยังกายสังขารให้สงบหายใจเข้า เมื่อเป็นดั่งนั้น การอบรมจิตเพื่อวาทุปลัทธิ (การกำหนดลม) ก็ดี เพื่อลมหายใจออกและเข้าก็ดี เพื่ออานาปานสติก็ดี เพื่ออานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมไม่สำเร็จได้ และบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ได้เข้าสมาบัติทั้งไม่ได้ออกจากสมาบัตินั้นเหมือนอย่างไร ? เหมือนอย่างเมื่อกังสตาลถูกเคาะแล้ว เสียงหยาบย่อมเป็นไปครั้งแรกจิตก็เป็นไปได้ เพราะกำหนดนิมิตแห่งเสียงได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งเสียงหยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะทรงจำนิมิตแห่งเสียงหยาบได้ง่าย แม้เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังจากนั้นถัดไปเสียงละเอียดก็ยังเป็นไปจิตก็เป็นไปได้ เพราะกำหนดนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี เพราะยังทำนิมิตแห่งเสียงละเอียดไว้ในใจได้ดี เพราะทรงจำนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี แม้เมื่อเสียงละเอียดดับแล้ว หลังจากนั้นไปจิตก็ยังเป็นไปได้ แม้เพราะนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์ แม้ฉนั้นใด ลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบก็ฉนั้นเหมือนกัน เพราะกำหนดนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าที่หยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะสังเกตนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบดับแล้ว หลังจากนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดก็ยังเป็นอยู่ จิตก็ไม่ฟุ้งซ่านเพราะกำหนดจับนิมิตได้ด้วยดี เพราะใส่ใจนิมิตได้ด้วยดี เพราะทรงจำนิมิตได้ด้วยดี แม้เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดดับไปแล้ว หลังจากนั้น จิตก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะยังมีนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อเป็นดั่งนี้ การอบรมจิตเพื่อวาทุปลัทธิ เพื่อลมหายใจออกเข้าก็ดี เพื่ออานาปานสติก็ดี เพื่ออานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมสำเร็จได้ และสมาบัตินั้นผู้เป็นบัณฑิตย่อมเข้าบ้าง ย่อมออกบ้าง ลมหายใจออกลมหายใจเข้าจัดเป็นกาย ความปรากฏจัดเป็นสติ ปัญญาเครื่องตามเห็นจัดเป็นญาณ กายจัดเป็นเครื่องปรากฏไม่ใช่ตัวสติ สติเป็นตัวปรากฏ ทั้งเป็นตัวสติด้วย พระโยคาวจรย่อมตามเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุฉนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือปัญญาเครื่องตามเห็นกายในกาย นี่เป็นการพรรณนาเฉพาะบทตามลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจยานุปัสสนา ในอานาปานสติกถานี้เป็นอันดับแรก

[๒๒๒] ก็เพราะเหตุในจุดกะทั้ง ๔ เหล่านี้ จุดกะนั้นเท่านั้นท่านกล่าวด้วยสามารถกัมมัฏฐานของพระโยคาวจรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร ส่วน ๓ จุดกะนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถเวทนานุปัสสนานี้, จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาของพระโยคาวจรผู้บรรลุฌานแล้วในจุดกะที่ ๑ นี้ ฉะนั้น กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะบำเพ็ญกัมมัฏฐานนี้แล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิกา ด้วยวิปัสสนาอันมีฌานที่ ๔ ซึ่งมีลมหายใจออกเข้าเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้ พึงทำกิจทุกอย่างมีการชำระศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในก่อนนั้นแล แล้วพึงกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการ ในสำนักของพระอาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว

ในอธิการอันว่าด้วยกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการนั้น สนธิ ๕ เหล่านี้ คือ

สนธิ ๕

๑. อุกคหะ	การเรียน (การกำหนด)
๒. ปริปุจฉา	การสอบถาม
๓. อุปัญฐาน	ความปรากฏ
๔. อัปปนา	ความแนบแน่น
๕. ลักษณะ	เครื่องหมาย

ในสนธิ ๕ นั้น การเรียนพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **อุคคหะ** การสอบถามพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **ปริปุจฉา** ความปรากฏแห่งพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **อุปัญฐาน** ความแนบแน่นแห่งกัมมัฏฐานชื่อว่า **อัปปนา** ความกำหนดหมาย มีอธิบายว่า การทรงจำสภาวะแห่งกัมมัฏฐานว่า กัมมัฏฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ ชื่อว่า **ลักษณะ**

ผลของการเรียนสนธิ ๕

เมื่อพระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการดังพรรณนามาฉะนี้ แม้นตนเองก็ไม่ต้องลำบาก แม้อาจารย์ก็ไม่ต้องรบกวนท่าน เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจรพึงให้อาจารย์บอกแต่น้อย สาธยายสั้นเวลานาน แล้วกำหนดกัมมัฏฐาน

อันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการอย่างนี้ อยู่ในสำนักอาจารย์หรือในเสนาสนะซึ่งมี
 ประการดังกล่าวแล้วในก่อน ตัดปลิโพธิ์เล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ทำภักติกเสร็จแล้ว
 บรรเทาความเมาในภักต์แล้วนั่งอย่างสบาย ทำจิตให้รำเริงด้วยการระลึกเนื่อง ๆ ถึง
 คุณพระรัตนตรัย จำได้แม่นยำแม้บทเดียวกันไม่เคลื่อนคลาดจากข้อที่เรียนมาจากอาจารย์
 ฟังมนสิการอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้เกิด

วิธีมนสิการ ๘ อย่าง

[๒๒๓] นี่เป็นวิธีมนสิการในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น คือ

๑. คณนา	การนับ
๒. อนุพจนนา	การติดตาม
๓. ผุสนา	การถูกต้อง
๔. จปนา	การตั้งจิตมั่น
๕. สลุลกขณา	การกำหนดหมายได้ชัด
๖. วิวญญา	การเปลี่ยนแปลง
๗. ปาริสุทธิ	การหมัดจด
๘. เตสั ปฎิปัสสนา	การย้อนดูวิวญญา (มรรค) และปาริสุทธิ (ผล) เหล่านั้น ^๑

อธิบาย วิธีมนสิการ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **คณนา** ได้แก่ การนับนั่นเอง บทว่า **อนุพจนนา**
 ได้แก่ การติดตามไป บทว่า **ผุสนา** ได้แก่ ที่ที่ลมกระทบ บทว่า **จปนา** ได้แก่
 อับปนา บทว่า **สลุลกขณา** ได้แก่ วิปัสสนา บทว่า **วิวญญา** ได้แก่ มรรค บทว่า
ปาริสุทธิ ได้แก่ ผล และบทว่า **เตสั ปฎิปัสสนา** ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๕๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๘

อธิบาย คณนา วิธีนับ

ในวิธีมนสิการเหล่านั้น กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ควรมนสิการกัมมัฏฐานนี้ ด้วยวิธีนับก่อน ก็แลเมื่อจะนับ ไม่พึงนับหยุดต่ำกว่า ๕ ไม่พึงนับเลย ๑๐ ขึ้นไป ไม่พึงแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อนับหยุดต่ำกว่า ๕ จิตตูปบาทจะคืนรนอยู่ในโอกาสอันคับแคบ ดังหมูโคถูกขังไว้ในคอกแคบ คืนรนอยู่ฉะนั้น แม้เมื่อนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป จิตตูปบาทก็จะพะวงอยู่ในการนับนั้นเสีย เมื่อแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง จิตก็จะหวั่นไปว่ากัมมัฏฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ ? เพราะฉะนั้น พึงนับเว้นโทษเหล่านั้นเสีย

อธิบาย วิธีนับซ้ำ

อันผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อจะนับ ชั้นแรกควรนับด้วยวิธีนับซ้ำ คือนับอย่างคนดวงข้าวเปลือก จริงอยู่ คนดวงข้าวเปลือกตักเต็มทะนานแล้วขานว่า ๑ แล้วจึงเทลงไป เมื่อดักอีกเห็นหยากเยื่ออะไร ๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงนับขานว่า ๑, ๑ ในคำว่า ๒, ๒ เป็นต้นกันยนี้ แม้กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ก็พึงกำหนดเอาลมอัสสาสะปัสสาสะที่ปรากฏแล้วกำหนดนับลม ซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อย ๆ นั้นแหละ นับเริ่มต้นแต่คำว่า ๑, ๑ จนถึงคำว่า ๑๐, ๑๐ ฉะนั้นเหมือนกัน เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏ

ครั้นกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร พึงละวิธีนับซ้ำ คือวิธีนับของคนดวงข้าวเปลือกนั้นเสีย แล้วนับด้วยวิธีนับเร็ว คือวิธีนับของนายโคบาล จริงอยู่ นายโคบาลผู้ฉลาดเอาก่อนกรวดใส่พกแล้ว มือถือเชือกและท่อนไม้ไปยังคอกแต่เช้าตรู่ ตีพวกโคที่หลังนั่งบนปลายเสาลิ้ม โยนก่อนกรวดไป ๆ แล้วนับเฉพาะแม่โคตัวที่ถึงประตูแล้ว ๆ ว่า ๑, ๒ ผุ่งไต่ที่อยู่ลำบากในโอกาสที่คับแคบตลอดราตรี ๓ ยาม เมื่อจะออกก็เบียดเสียดกันและกันออกไปเป็นกลุ่ม ๆ โดยเร็ว นายโคบาลนั้นก็นับเร็ว ๆ เหมือนกันว่า ๓, ๔, ๕-๑๐ ฉะนั้นเหมือนกัน แม้เมื่อกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ นับอยู่โดยนัยก่อน ลมอัสสาสะปัสสาสะปรากฏแล้ว ย่อมลัญจกรเร็ว ๆ ถี่ขึ้น แต่นั้นเธอทราบวาลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในทั้งข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็ว ๆ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ เพราะว่าในกัมมัฏฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะมีแต่อารมณ์เดียวได้ก็ด้วยพลังแห่งการนับเท่านั้น ดุจความหยุดของเรือในกระแสน้ำที่เชี่ยว จะมีได้ก็ด้วยอำนาจการค้ำไว้ด้วยถ่อฉะนั้น เมื่อเธอนับเร็ว ๆ อยู่อย่างนั้น กัมมัฏฐานย่อมปรากฏเป็นประหนึ่งว่าเป็นไปหาระหว่างคั่นมิได้ ครั้นเธอทราบว่าย่อมเป็นไปหาระหว่างคั่นมิได้ดังนี้แล้ว ไม่พึงกำหนดลมภายในและภายนอก แล้วนับเร็ว ๆ โดยนัยก่อนนั้นแล ด้วยว่าเมื่อเธอให้จิตเข้าไปพร้อมกับลมที่เข้าไปภายในอยู่ จิตที่เป็นเหมือนอุกถกกระทบและเหมือนเต็มไปด้วยมันชั้นในภายใน เมื่อเธอนำจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปภายนอก จิตย่อมจะสลายไปในอารมณ์มากหลายในภายนอก แต่เมื่อเธอตั้งสติไว้ที่อากาศอันอุกถกกระทบ เจริญภาวนาอยู่นั้นแหละ ภาวนาย่อมสำเร็จได้ เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร ไม่พึงกำหนดลมภายในและภายนอกแล้วนับเร็ว ๆ โดยนัยก่อนนั้นแล ถ้ามว่า กิเลสนั้นจะพึงนับไปนานเท่าไร ? แก้วว่า พึงนับไปจนกว่าเมื่อหยุดนับสติจะตั้งมั่นอยู่ได้ในอารมณ์ คือลมอัสสาสะปัสสาสะ ด้วยว่า การนับก็เพื่อกระทำการตัดความตริกที่สลายไปในภายนอกเสียแล้ว ตั้งสติมั่นไว้ในอารมณ์คือลมอัสสาสะปัสสาสะอย่างเดียว

อธิบาย วิธีติดตาม

[๒๒๔] อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรกระทำไว้ในใจด้วยวิธีนับอย่างนี้แล้วพึงกระทำไว้ในใจด้วยวิธีติดตาม

การเลิกนับเสียแล้ว ส่งสติไปตามลมหายใจออกเข้าไม่มีระหว่างคั่น ชื่อว่าการติดตาม นั้นไม่พึงกระทำด้วยอำนาจการติดตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด เพราะว่า สำหรับลมที่ออกไปภายนอกมีนาสิกเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาสิกเป็นที่สุด สำหรับลมที่เข้าไปภายในมีปลายนาสิกเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาสิกเป็นปลาย ก็เมื่อกุลบุตรริเริ่มบำเพ็ญเพียรติดตามลมนั้น จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านย่อมจะมีเพื่อความกระสับกระส่ายทีเดียว และเพื่อความหวั่นไหว ดังท่านกล่าวไว้ว่า เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น กลางและปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ กายก็ดี จิตก็ดี ด้วยทั้งจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายในย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหวด้วย ดินรนด้วย

เมื่อใช้สติไปติดตามต้น กลาง และปลายลมปัสสาสะ กายกิติ จิตกิติ ด้วยทั้งจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปในภายนอก ย่อมกระสับกระส่ายด้วย หวั่นไหวด้วย ดิ้นรนด้วย ดังนี้^๑ เพราะเหตุนี้ อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อจะมณสิการโดยวิธีติดตาม จึงไม่ควรมณสิการด้วยต้นลม กลางลม และปลายลม อีกประการหนึ่ง ฟังมณสิการโดยวิธีสุสนาและด้วยวิธีรูปนา

แท้จริง การมณสิการโดยวิธีสุสนาและวิธีรูปนา หาได้มีส่วนหนึ่งต่างหากดูจวมณสิการโดยวิธีคณาและอนุพันธนาไม่ แต่เมื่อพระโยคาวจรนับอยู่ ในฐานะที่ลมกระทบแล้ว ๆ นั้นแหละ ชื่อว่ามณสิการโดยวิธีคณาด้วย โดยวิธีสุสนาด้วย เมื่อเลิกนับแล้วติดตามลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นไปด้วยสติ และเมื่อตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจอัปนา ในฐานะที่ลมกระทบ ๆ นั้นนั่นแหละ เรียกว่ามณสิการโดยวิธีอนุพันธนาด้วย โดยวิธีสุสนาด้วย โดยวิธีรูปนาด้วย ความนี้มันบังเกิดพึงทราบโดยอุปมาด้วยคนง่อยคนเฝ้าประตูที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย และโดยอุปมาด้วยเหยี่ยวที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภทา

[๒๒๕] ในสามอุปมานั้น ข้อนี้เป็นอุปมาด้วยคนง่อย คือคนง่อย โส้ชิงช้า ให้แก่มารดาและบุตรผู้เล่นชิงช้าอยู่ นิ่งที่โคนเสาชิงช้าที่นั่นแหละยอมเห็นที่สุดทั้ง ๒ ข้าง และท่ามกลางแห่งแผ่นกระดานชิงช้า ที่แกว่งไกวไปมาอยู่โดยลำดับ แต่ก็มิได้ชวนชวายเป็นดูแลที่สุดทั้ง ๒ และท่ามกลาง แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยืนที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยอำนาจสติ โส้ชิงช้าคือลมหายใจออกเข้า นิ่งอยู่ด้วยสติ ในนิมิตนั้นนั่นเอง เมื่อส่งสติติดตาม ตั้งจิตไว้ตรงที่ลมกระทบนั้นนั่นแหละ ย่อมเห็นเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุดของลมหายใจออกเข้า ในฐานะที่มันแกว่งไปมากระทบอยู่โดยลำดับ แต่จะเป็นผู้ชวนชวายเป็นดูแลเหล่านั้นก็หาไม่ได้ ฉะนั้น นี่เป็นอุปมาดังคนง่อย

[๒๒๖] ส่วนที่อุปมาด้วยคนเฝ้าประตู ดังนี้ คือ คนเฝ้าประตูไม่ตรวจตราดูแลพวกคนในเมืองและนอกเมือง ถามว่า ท่านเป็นใคร หรือว่ามาแต่ไหน หรือว่า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๗/๒๓๙

ท่านจะไปไหน หรือว่าจะอะไรอยู่ในมือท่าน เพราะว่าคนเหล่านั้นมิใช่เป็นภาระหน้าที่ของเขา เขาจะตรวจตราดูแลเฉพาะคนที่มาถึงประตู ๆ เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ลมเข้าข้างในและลมออกข้างนอก มิใช่เป็นภาระหน้าที่ (ของท่าน) ท่านมีหน้าที่อยู่แต่เพียงกำหนดลมที่มาถึงช่องจมูกแล้ว ๆ เท่านั้น นี่เป็นอุปมาดังนายประตู

[๒๒๗] ส่วนที่อุปมาด้วยเปลือย พึงทราบตั้งแต่ต้นดังนี้

สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

**นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็น
อารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรมทั้ง ๓ ภาวนา
ย่อมไม่เกิด นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑
มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุรู้ธรรมทั้ง ๓
ภาวนา ย่อมเกิด^๑**

มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า ธรรม ๓ อย่างนี้ มิใช่เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม ๓ อย่างนี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรจะไม่รู้ก็หาไม่ได้ และจิตก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ปธาน (ความเพียร) ย่อมปรากฏ และพระโยคาวจรก็ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ ย่อมบรรลุคุณวิเศษได้ เปรียบเหมือนไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่พื้นดินราบ ๆ บุรุษพึงเอาเปลือยมาตัดมัน สติของบุรุษนั้นย่อมปรากฏด้วยอำนาจฟันเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เธอก็มิได้ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่ชักมาและชักไป แต่จะมิรู้ฟันเลื่อยที่ชักมาและชักไปก็หาไม่ได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ ทั้งเธอก็ยังความพยายามให้สำเร็จ และเธอก็บรรลุคุณวิเศษอีกด้วย นิมิตที่เขาเข้าไปผูกไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่ภูมิภาคนั้นราบรื่น ลมหายใจออกเข้าเปรียบเหมือนฟันเลื่อย ภิกษุนั่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปาก ไม่ใส่ใจลมหายใจออกเข้าที่ผ่านมาหรือผ่านไป แต่จะมิรู้ลมออกเข้าซึ่งผ่านมาหรือผ่านไปแล้วก็หาไม่ได้ ความเพียรก็ย่อมปรากฏ ทั้งเธอก็ยังความพยายามให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษอีกด้วย เปรียบเหมือนบุรุษตั้งสติไว้ที่ฟัน

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๖๐

เลื้อยที่กระทบต้นไม้ เธอไม่ใส่ใจถึงพันเลื้อยซึ่งชักมาชักไป แต่จะไม่วุ่นพันเลื้อยซึ่งชักมาชักไปก็หาไม่ได้ ความเพียรก็ปรากฏ และเธอก็ยังความพยายามให้สำเร็จ และบรรลุผลพิเศษอีกด้วยฉนั้น

บทว่า **ปธานิ** ถามว่าความเพียรเป็นไฉน ? คือ ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้ปรารถนาความเพียร ย่อมเป็นของควรแก่การงาน นี้ชื่อว่าความเพียร ประโยคเป็นไฉน ? คือ อุปกิเลสทั้งหลาย ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรละได้ วิตกทั้งหลายย่อมสงบระงับ นี้ชื่อว่าประโยค คุณวิเศษเป็นไฉน ? ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรย่อมละสังโยชน์ได้อनुสัยทั้งหลายสุดสิ้นไป นี้เป็นคุณวิเศษ

ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียว แต่ธรรม ๓ อย่างนี้จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรจะไม่วุ่นหาไม่ได้ วิตกไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อมปรากฏ และพระโยคาวจรนั้นย่อมยังความพยายามให้สำเร็จ บรรลุคุณวิเศษได้ ด้วยประการฉะนี้

**อานาปานสติอันภิกษุได้นำเพ็ญด้วยดีเต็มที่แล้วสั่งสม
แล้วโดยลำดับ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ภิกษุนั้น
ย่อมยังโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นจากหมอก
ฉายแสงอยู่ฉนั้นแล^๑**

นี้เป็นอุปมาด้วยเลื้อย ก็ในที่นี้พระโยคาวจรนั้นเพียงแต่ไม่มโนสิการด้วยอำนาจลมที่ผ่านมาและผ่านไป พึงทราบว่าเป็นประโยชน์

[๒๒๘] สำหรับบางท่าน เมื่อมโนสิการกัมมัฏฐานนี้ นิमितย่อมเกิด และรูปนาคกล่าวคือ อับปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือจะสำเร็จโดยไม่ช้าเลย แต่สำหรับบางท่าน เมื่อความกระวนกระวายสงบระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลม อัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่มโนสิการโดยวิธีนั้น ทั้งกายทั้งจิตย่อมเป็นสภาพเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่บนอากาศ เมื่อผู้มีกายกระสับกระส่ายนั่งบนเตียงหรือตั้งก็ตาม เตียงตั้งย่อมโยก ย่อมลั่น เครื่องลาดย่อมยับ แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่งเตียงก็ไม่โยกไม่ลั่นเลยเครื่องลาดก็ไม่ยับ

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙

เตียยตั้งเป็นดังว่ายดด้วยนุ่น เพราะเหตุไร ? เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบา
 ฉนั้นใด เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายสงบระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลม
 อัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิต
 ย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่บนอากาศ ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เมื่อ
 ลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบดับไปแล้ว จิตของพระโยคาวจรนั้นก็ยังมีนิมิตแห่งลม
 อัสสาสะปัสสาสะที่ละเอียดยเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ แม้เมื่อนิมิตนั้นดับแล้ว จิตดวง
 ต่อ ๆ ไปก็ยังมีนิมิตลมปัสสาสะอัสสาสะที่ละเอียดยกว่านั้นเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ เป็น
 อย่างไร ? บัณฑิตพึงทราบโดยนัยว่า เป็นเหมือนบุรุษเคาะกังสดาลด้วยซี่โลหะใหญ่
 เสียงดังฟังเกิดขึ้นโดยการตีครั้งเดียว จิตของเขาฟังมีเสียงหยาบเป็นอารมณ์เป็น
 ไปอยู่ เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังจากนั้นจิตของเขาก็มีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียดย
 เป็นอารมณ์ แม้เมื่อนิมิตนั้นดับแล้ว จิตดวงต่อ ๆ ไปของเขาก็ยังมีนิมิตแห่งเสียง
 ละเอียดยกว่านั้นเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ ฉนั้นนั้น สมจริงดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า^๑
 เมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว แม้ฉนั้นใด ดังนี้เป็นต้น ความพิสดารบัณฑิตพึงกล่าวตามนัย
 ปฏิสัมภิตามัคค์เกิด

อธิบายที่ต่างจากกัมมัฏฐานอื่น

[๒๒๙] จริ่งอยู่ กัมมัฏฐานนี้หาเป็นอย่างกัมมัฏฐานอื่น ๆ ซึ่งปรากฏชัดยิ่ง ๆ
 ขึ้นไปไม่ ส่วนกัมมัฏฐานนี้เมื่อเจริญสูง ๆ ยิ่งขึ้นไป ก็ถึงเพียงความละเอียดย แต่ไม่ถึง
 ความปรากฏ แต่เมื่อกัมมัฏฐานนั้นไม่ปรากฏอย่างนั้น ภิกษุนั้นก็อย่าพึงลุกจากที่นั่ง
 สลัดท่อนหนึ่งไปเสีย ถาถามว่า พึงทำอย่างไร ? แก้วว่า อย่าลุกไปด้วยคิดว่าเราจัก
 ถาถามท่านอาจารย์หรือด้วยเข้าใจว่า บัดนี้กัมมัฏฐานของเราเสื่อมเสียแล้ว เพราะเมื่อ
 ทำอิริยาบถให้กำเริบไป กัมมัฏฐานก็จะกลายเป็นของใหม่ ๆ ไปเท่านั้น เพราะเหตุฉนั้น
 เธอนั่งอยู่ตามเดิมนั้นแหละพึงนำ (ลม) มาจากถิ่นที่เกิด

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๘

วิธีปฏิบัติเพื่อนำคืน

ในข้อนี้มีอุบายเครื่องนำ (ลมคีน) ดังต่อไปนี้ ภิกษุนี้รู้ภาวะคือความไม่ปรากฏแห่งพระกัมมัฏฐานแล้ว พึงพิจารณาตุดังนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าลมหายใจออกเข้านี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร หรือไม่มีแก่ใคร ? ครั้นเมื่อเธอพิจารณาอย่างนั้นก็ทราบได้ว่า ลมหายใจออกเข้านี้ไม่มีอยู่ภายในท้องของมารดา ๑ ไม่มีแก่พวกคนที่ดำลงในน้ำ ๑ ไม่มีแก่พวกคนที่สลบ ๑ แก่คนตาย ๑ ผู้เข้าจตุตถฌาน ๑ ผู้ประกอบด้วยรูปภพและอรุภพ ๑ ผู้เข้านิโรธ ๑ ฉะนี้แล้ว พึงตั้งกตเวทิตนด้วยตนเองตุดังนี้ว่า นี่แน่ะ พ่อบัณฑิต ตัวเจ้ามิใช่ผู้อยู่ในท้องของมารดา มิใช่ผู้ดำลงในน้ำ มิใช่ผู้สลบ มิใช่ผู้ตายแล้ว มิใช่ผู้เข้าจตุตถฌาน มิใช่ผู้ประกอบด้วยรูปภพ อรุภพ มิใช่ผู้เข้านิโรธ มิใช่หรือ ลมหายใจออกเข้าของเจ้ามีอยู่แท้ แต่เจ้าไม่อาจกำหนดได้เพราะภาวะที่เจ้ามีปัญญาอ่อน ลำดับนั้นเธอพึงวางจิตไว้ตามที่ลมกระทบโดยปกติ ยังมนสิการให้เป็นไป ก็ลมหายใจออกเข้าเหล่านี้ สำหรับคนจมูกยาวกระทบกระพุงจมูกเป็นไป สำหรับคนจมูกสั้นกระทบริมฝีปากบนเป็นไป เพราะฉะนั้นเธอพึงตั้งนิมิตไว้ว่าลมกระทบที่ตรงนี้ จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนาแก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ^๑

[๒๓๐] จจริงอยู่ กัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสำเร็จแก่คนผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้นก็จริง แต่ว่ากัมมัฏฐานอื่นจากนี้ เมื่อภิกษุมนสิการไป ๆ ย่อมปรากฏ ส่วนอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้หนัก การภาวนาก็หนัก เป็นภูมิแห่งมนสิการแห่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธรูปทั้งหลายผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้นไม่ใช้การนิคหน้อย และไม่ใช้การที่สัตว์เล็กน้อยจะช่องเสฟได้ มนสิการไปด้วยประการใด ๆ ก็ย่อมสงบและสุขุมไปด้วยประการนั้น ๆ เพราะเหตุนี้ ในกัมมัฏฐานข้อนี้ จำต้องปรารธนาสติและปัญญาอันกล้าแข็ง เหมือนในเวลาชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็ก ยิ่งด้ายร้อยห่วงเข็มยิ่งต้องใช้เล็กกว่านั้น ฉะนั้น ในเวลาเจริญกัมมัฏฐานนี้อันเป็นเช่นผ้าเนื้อเกลี้ยง ก็จำต้องปรารธนาทั้งสติที่เปรียบด้วยเข็ม ทั้งปัญญาอันสัมปยุตด้วยสติเปรียบด้วยด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉะนั้นเหมือนกัน

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๙/๑๔๙/๑๓๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๑-๔๘๒

ก็แล ภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญา นั้น ไม่เพียงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ เหมือนชวานาไถนาแล้วปล่อยโคพลิพท์ทำให้บ่าย หนีไปสู่อุทเทหิณแล้ว ฟุ้งนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้วโคพลิพท์เหล่านั้นของเขาก็เข้าตงไป โดยเร็ว ชวานาผู้ฉลาดใคร่จะจับมันมาเทียมแอก จะไม่ติดตามรอยเท้าโคเหล่านั้น เทียมตั้งนั่ง โดยที่เท้าเขาจะถือเชือกและผูกมัดตรงไปยังท่าที่โคเหล่านั้นลงไปทีเดียว นั่งหรือนอนอยู่ ต่อนั้นเขาเห็นฝูงโคเหล่านั้น ที่มันเที่ยวตอนกลางวันแล้วลงสู่ทำน้ำ แห่และดื่มน้ำแล้วขึ้นมาขึ้นอยู่ จึงผูกด้วยเชือกทางด้วยผูก จูงมาเทียมแอกทำงานอีก ฉนั้นใด ภิกษุนั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน ไม่เพียงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นในที่อื่น จากที่ที่ลมกระทบตามปกติ แต่เพียงถือเชือกคือสติและผูกคือปัญญา ตั้งจิตไว้ ณ ที่ที่ลมกระทบตามปกติ ยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยว่า เมื่อเธอมนสิการไปอย่างนี้ ลมเหล่านั้นปรากฏไม่นานเลย ดุจโคทั้งหลายปรากฏที่ทำลงน้ำจะนั้น เธอพึงผูกไว้ ด้วยเชือกคือสติ เทียมไว้ที่ตรงนั้นแหละ ทางด้วยผูกคือปัญญา ประกอบด้วย กัมมัฏฐานไว้บ่อย ๆ

นิมิตปรากฏต่าง ๆ กัน

[๒๓๑] เมื่อเธอหมั่นประกอบอยู่อย่างนั้น ไม่ช้านิมิตย่อมปรากฏ อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า ก็แล อาจารย์ทั้งปวงหามินิมิตนี้เหมือนกันเป็นอันเดียวกันไม่ สำหรับ บางท่านปรากฏเหมือนปุยนุ่นก็มี เหมือนปุยฝ้ายก็มี เหมือนสายลมก็มี ที่ยัง สุขสัมผัสให้เกิด

แต่วินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลายมีดังนี้ ก็นิมิตนี้สำหรับบางท่านปรากฏเหมือน ดวงดาว เหมือนเม็ดมณี และเหมือนเม็ดไข่มุกตาก็มี บางท่านปรากฏเป็นสิ่งสัมผัส หยาบเหมือนเม็ดฝ้าย และเหมือนเส้นไม้แก่นก็มี บางท่านเหมือนสายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้ และเหมือนเปลวควันก็มี บางท่านเหมือนใยแมงมุมที่ชิงแล้ว เหมือนกลีบเมฆ เหมือนดอกประทุม เหมือนลัทธิรถ เหมือนวงพระจันทร์ และเหมือน วงพระอาทิตย์ก็มี ก็แล กัมมัฏฐานนี้เหมือนกันนั้นแล ย่อมปรากฏต่าง ๆ กัน เพราะภาวะที่พระโยคาวจรมีสัญญาต่าง ๆ กัน เปรียบเหมือนเมื่อภิกษุมารูปนั่ง สาธยายพระสูตรกันอยู่ เมื่อรูปหนึ่งถามขึ้นว่า สูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเช่นไร

ภิกษุรูปหนึ่งก็บอกว่า ปราภฏแก่ข้าพเจ้าเป็นเหมือนแม่น้ำใหญ่ที่ไหลออกจากภูเขา อีกรูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าอันหนึ่ง รูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนต้นไม้ที่เต็มไปด้วยพวงผล สมบูรณ์ไปด้วยกิ่งก้านมีร่มเงาเยือกเย็นจริงอยู่ พระสูตรนั้นก็สูตรเดียวกันแหละ ปราภฏแก่เธอทั้งหลายต่าง ๆ กันเพราะภาวะที่เธอทั้งหลายมีสัญญาต่างกันฉะนั้น เพราะกัมมัญฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าย่อมปราภฏได้ต่าง ๆ กัน เพราะสัญญาต่างกัน

ก็ในกัมมัญฐานนี้ จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่งแท้ก็ผู้ใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัญฐานของผู้นั้นย่อมไม่ถึงอัปนา ไม่ถึงอุปะจระเลยทีเดียว แต่ผู้ใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัญฐานของผู้นั้นนั่นแหละย่อมถึงอุปะจระและอัปนา สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

**นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็น
อารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรม ๓ ประการ
ภาวนาย่อมเกิดไม่ได้ นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจ
เข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุรู้ธรรม
๓ ประการนี้ ภาวนาย่อมเกิดได้**

[๒๓๒] อันดับแรก พระทีฆภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ว่า ก็เมื่อนิมิตปราภฏอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นพึงไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ชื่อว่าอารมณ์เห็นปานนี้ปราภฏแก่กระผม แต่อาจารย์ไม่ควรบอกว่า นั่นคือนิมิตหรือไม่ใช่นิมิต พึงบอกว่า เป็นอย่างนั้นแหละอาวุโส แล้วกล่าวว่า เธอจงมนสิการอย่างนั้นบ่อย ๆ เกิด เพราะเมื่ออาจารย์บอกว่า นั่นเป็นนิมิต เธอจะหยุดพักเสียเมื่อบอกว่า นั่นไม่ใช่นิมิต เธอจะหมดหวังเศร้าใจ เพราะฉะนั้นอาจารย์จึงไม่ควรบอกทั้ง ๒ อย่าง แต่คงแนะนำให้การใส่ใจเท่านั้น

ส่วนพระมัชฌิมภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้ที่อาจารย์ควรบอกว่า นี้นิมิตละอาวสุโส เธอจงมนสิการกัมมัฏฐานบ่อย ๆ เข้าเถิด พ่อคนดี

ลำดับนั้น พระโยคาวจรนั้นพึงตั้งจิตไว้ที่นิมิตนั้นแหละโดยประการดังกล่าวแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป ภาวนาของเธอนี้ย่อมปรากฏด้วยอำนาจอุปนา สมดังคำที่พระโหราณาจารย์กล่าวว่า :-

พระโยคาวจรผู้ทรงปัญญา ตั้งจิตไว้ในนิมิตยังอาการต่าง ๆ ในลมหายใจออกลมหายใจเข้าให้แจ่มแจ้ง จึงจะชื่อว่าผู้จิตของตนไว้ได้^๑

จำเดิมแต่นิมิตปรากฏแล้วอย่างนี้ เป็นอันชื่อว่าเธอชมนิเวศน์ทั้งหลายได้แน่แท้ กิเลสทั้งหลายย่อมสงบนิ่ง สติก็ปรากฏเด่นชัด จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิเป็นแท้

ลำดับนั้น เธอไม่พึงใส่ใจนิมิตโดยสี อย่าพิจารณาโดยลักษณะ แต่จำต้องเว้นอุปปาเย ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้น แล้วเสปสปปาเย ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้นเหล่านั้นแหละ รักษาไว้ให้ดี ดังพระชัตติยมहेสิรักษาพระครรรภ์ที่เกิดแต่พระเจ้าจักรพรรดิ และตั้งชานารักษาท้องข้าวสาสีและข้าวเหนียว ฉะนั้น ครั้นเธอรักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว พึงทำให้ถึงความเจริญอกงามโดยวิธีมนสิการบ่อย ๆ แล้วบำเพ็ญอุปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมมูล ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอเมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ จตุตถฌานหรือปัญจฌานจะเกิดขึ้นในนิมิตนั้นโดยลำดับดังกล่าวแล้วในปฏิวิถินั้นแล

วิธีกำหนดนามรูป

[๒๓๓] ก็ภิกษุทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ให้บังเกิดแล้วอย่างนี้ ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานด้วยสามารถแห่งสัลลक्षण (คือวิปัสสนา) และวิวิญญา (คือมรรค) และบรรลุความบริสุทธิ์ (คือผล) ในอานาปานสติภาวนานี้ ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงภาวะ

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๖๖๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๑๕

เป็นวลีด้วยอาการ ๕ ให้คล่องแคล่วแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสสนาอย่างไร ? เพราะพระโยคาวจรนั้นนอกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า กรัชกายและจิตเป็นแดนเกิดแห่งลมหายใจออกหายใจเข้า เปรียบเหมือนอย่างว่าอาศัยหลอดแห่งสูกของนายช่างทองที่กำลังพ่นอยู่ และความพยายามอันเหมาะสมแก่หลอดสูกนั้นของบุรุษ ลมจึงสัญจรไปได้ ฉันทไฉ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ต้องอาศัยกายและจิตจึงสัญจรไปได้ ลำดับนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดลมหายใจออกเข้าและกายว่าเป็นรูป และกำหนดจิตและธรรมอันสัมพันธ์กับจิตนั้นว่าเป็นนาม นี่เป็นความสังเขปในการกำหนดนามรูปซึ่งจักมีแจ้งข้างหน้า

ครั้นกำหนดนามรูปอย่างนี้แล้ว จึงแสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้น และเมื่อแสวงหาก็ก็นามรูปนั้น บรรลภาวะความเป็นไปแห่งนามรูป ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้ เป็นผู้ข้ามความสงสัยได้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยพิจารณาเป็นกุปะ ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ มีโอกาสเป็นต้น อันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทกัพพยานุปัสสนาญาณ กำหนดปฏิบัติภาวนาอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นมรรค ละนามรูปที่เกิดขึ้น บรรลุการตามเห็นความดับแห่งนามรูป แล้วเพื่อหน่ายคลายความกำหนัด หลุดพ้นในสังขารทั้งปวง ที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่นามรูปที่ดับไปหาระหว่างคั่นมิได้ บรรลุอุริยมรรค ๔ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตผลถึงที่สุดแห่งปัจจุเวกขณะญาณ ๑๙ ประการ เป็นพระทักษิณียผู้เลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ก็ด้วยอันดับคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบการเจริญอานาปานสติสมาธิแห่งพระโยคาวจรนั้น นับตั้งต้นแต่การนับจนมีวิปัสสนาเป็นที่สุด ฉะนี้แล นี่เป็นการพรรณนาจุดกาะที่ ๑ โดยอาการทั้งปวง

[๒๓๔] ส่วนในฝ่ายจุดกาะทั้ง ๓ เพราะเหตุที่ชื่อว่านัยแห่งการเจริญกัมมัฏฐานอีกแผนกหนึ่งไม่มี ฉะนั้นพึงทราบความแห่งจุดกาะทั้ง ๓ เหล่านี้แหละ ตามนัยแห่งการพรรณนาตามลำดับบทนั้นแล

อธิบายจุดกาะที่ ๒

บทว่า **ปิติปฏิสเวที** แปลว่า ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักทำปิติให้เป็นอันตนรู้แจ้งแล้ว คือทำให้ปรากฏแล้ว หายใจออกหายใจเข้า ในข้อนี้มีอธิบายดังนี้ว่า ปิตีย่อมเป็นธรรมชาติ อันพระโยคาวจรรู้แจ้งแล้ว โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอาการ ๑ โดยการไม่หลงลืม ๑ **ถามว่า** ปิติเป็นธรรมชาติอันภิกษุรู้แจ้งแล้วโดยอาการอย่างไร ? **แก้วว่า** ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปิติ ปิตีย่อมเป็นธรรมชาติอันภิกษุนั้นรู้แจ้งแล้วโดยอาการ ด้วยการได้เฉพาะซึ่งฌาน ในขณะแห่งสมาบัติ เพราะอาการทำนรู้แจ้งแล้ว โดยไม่หลงลืมเป็นอย่างไร ? คือ ครั้นเธอเข้าฌาน ๒ ที่มีปิติ ออกแล้ว พิจารณาเห็นปิติที่สัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป ปิติก็เป็นอันชื่อว่าเธอรู้แจ้งแล้วโดยไม่หลงลืม เพราะรู้ลักษณะในขณะให้เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา เมื่อภิกษุรู้ชัดซึ่งภาวะแห่งจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งความหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ปิตินั้นเป็นอันเธอรู้แจ้งแล้วด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้แจ้งอยู่ซึ่งภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจความหายใจออกยาว ฯลฯ ด้วยอำนาจความหายใจเข้าสั้น ฯลฯ ด้วยอำนาจหายใจออกสั้น ด้วยสามารถรู้แจ้งกายทั้งสิ้นหายใจออกหายใจเข้า ฯลฯ ด้วยอำนาจทำกายสังขารให้สงบหายใจออกเข้า สติย่อมตั้งมั่น ปิติเป็นธรรมชาติที่เธอรู้ได้ชัด ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น เมื่อภิกษุรำพึงถึงอยู่... เห็นอยู่... ปัจจเวกขณะอยู่... อธิษฐานจิตอยู่... น้อมใจเชื่อมด้วยศรัทธาอยู่... ประคองความเพียรอยู่... ยังสติให้ตั้งมั่นอยู่... เริ่มตั้งจิตมั่น... รู้ชัดอยู่ด้วยปัญญา... รู้ยังอยู่ซึ่งสิ่งที่ควรรู้อย่าง... ละสิ่งที่ควรละ... ทำให้เกิดสิ่งที่ควรทำให้เกิด... ทำให้แจ้งสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ปิตินั้นก็เป็นสิ่งที่เธอรู้แจ้ง ด้วยประการฉะนี้^๑

แม้บทที่เหลือบัณฑิตพึงทราบโดยความตามนัยนั้นนั่นแล แต่ในที่นี้มีความแปลกกันดังนี้ คือ พึงทราบภาวะที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งสุขด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ พึงทราบภาวะที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งจิตสังขารด้วยอำนาจแห่งฌานทั้ง ๔ บทว่า **“จิตตสงขารโ”** ได้แก่

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐

ชั้น ๒ มีเวทนาชั้น เป็นต้น ก็ในบรรดาบททั้ง ๒ นี้ บทว่า “สุขปฏิสัเวที” ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัสมิทาเพื่อแสดงภูมิแห่งวิปัสสนาว่า^๑ สุขในบทว่า สุข^๒ นี้มี ๒ อย่าง คือสุขทางกาย ๑ สุขทางจิต ๑ บทว่า “ปัสสมุภย จิตตสงขาร” ความว่า ระงับคือดับจิตสังขารที่หยาบ ๆ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ความดับจิตสังขารนั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกายสังขารนั้นแล อนึ่ง ในบทเหล่านั้น บทว่า “ปิต” ท่านกล่าวถึงเวทนาโดยยกเวทนาขึ้นเป็นประธาน ในบทว่า “สุข” ท่านกล่าวเวทนาโดยสรุบนั่นเอง ในบทว่า “จิตตสงขาร” ทั้ง ๒ บท ฟังทราบที่ท่านกล่าวเวทนาที่สัมปยุตด้วยสัญญา เพราะพระบาลีว่า^๒ สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านั้นนับเนื่องกับจิต จัดเป็นจิตสังขาร ดังนี้แล

บัณฑิตฟังทราบ ว่า จตุกกะนี้ทรงตรัสโดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายจตุกกะที่ ๓

[๒๓๕] แม้ในจตุกกะที่ ๓ ฟังทราบภาวะที่ภิกษุกำหนดรู้จิต ด้วยอำนาจฉาน ๔ บทว่า “อภิปปโมทย จิตต” ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน หายใจออก หายใจเข้า

ในบทเหล่านั้น การบันเทิงยิ่งย้อมมีด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยอำนาจสมาธิ ๑ ด้วยวิปัสสนา ๑ ถ้ามว่า บันเทิงด้วยสมาธิอย่างไร ? แก้วว่า ภิกษุเข้าฉาน ๒ มีปีติ เธอยังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มด้วยปีติอันสัมปยุตด้วยธรรมในขณะเข้าฉาน บันเทิงด้วยวิปัสสนาอย่างไร ? คือภิกษุครั้งเข้าฉาน ๒ อันมีปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยฉานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป เธอทำปีติอันสัมปยุตด้วยฉานให้เป็นอารมณ์ ยังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มอยู่ในขณะแห่งวิปัสสนาอย่างนี้

ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ท่านเรียกว่า สำเหนียกว่าเราจักยังจิตให้บันเทิงยิ่ง หายใจออก หายใจเข้า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๑-๒๗๒

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๔/๒๗๓

บทว่า “**สมาหิตํ จิตฺตํ**” ความว่า ดำรงจิตให้เสมอ คือตั้งจิตให้เสมอในอารมณ์ ด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้น ก็หรือว่า เมื่อเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้ว พิจารณาจิต อันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปและความเสื่อมไปอยู่ “**ขณิกจิตเตกคคตา**” ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ตั้งอยู่ชั่วขณะ ย่อมเกิดขึ้นเพราะรู้แจ้งลักษณะไตรลักษณ์ ในขณะวิปัสสนา ภิกษುದำรงจิตเสมอ คือตั้งจิตให้เสมอในอารมณ์แม้ด้วยอำนาจขณิกจิต-เตกคคตาอันเกิดขึ้นอย่างนั้น ท่านเรียกว่าสำเหนียกอยู่ว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจออก หายใจเข้า

บทว่า “**วิโมทญํ จิตฺตํ**” ความว่าภิกษุปลดเปลื้องจิตจากนิเวศทั้งหลายด้วย ปฐมฌาน ปลดเปลื้องจิตจากวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากปิติด้วย ตติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ก็หรือว่า ภิกษุเข้าฌาน เหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปและเสื่อมไปในขณะ แห่งวิปัสสนา เธอปลดเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ปลดเปลื้อง จิตจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จาก นันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุ- ปัสสนา จากอาทานด้วยปฏินิสัคคานุปัสสนา หายใจออก หายใจเข้า เพราะเหตุนี้จึง เรียกว่า สำเหนียกอยู่ว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจออกหายใจเข้า

พึงทราบว่ จตุกกะนี้ทรงตรัสโดยเป็นจิตตานุปัสสนา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายจตุกกะที่ ๔

อธิบาย อนิจจานุปัสสี

[๒๓๖] ส่วนในจตุกกะที่ ๔ ในบทว่า “**อนิจจานุปัสสี**” นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อันดับแรกพึงทราบอนิจจะ, พึงทราบอนิจจตา, พึงทราบอนิจจานุปัสสนา, พึงทราบ อนิจจานุปัสสี ในบทเหล่านั้น บทว่า **อนิจจํ** ได้แก่ชั้นที่ ๕ เพราะเหตุไร ? เพราะ ชั้นที่ ๕ เหล่านั้น มีความเกิดขึ้น ดับไป และกลายเป็นอย่างอื่นเป็นสภาวะ บทว่า “**อนิจจตา**” ได้แก่ภาวะที่ชั้นที่ ๕ เหล่านั้นนั้นแหละ มีความเกิดขึ้นแล้วดับไป และกลายเป็นอย่างอื่น หรือมีแล้วกลับไม่มี อธิบายว่า ชั้นที่ ๕ เหล่านั้นบังเกิด

แล้วไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้นนั่นแหละ แล้วแตกไปโดยความดับไปชั่วขณะ บทว่า “**อนิจจานุปัสสนา**” ได้แก่ ตามเห็นว่าไม่เที่ยงในชั้น ๕ มีรูป เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาวะไม่เที่ยงนั้น บทว่า “**อนิจจานุปัสสี**” ได้แก่ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นหายใจออกหายใจเข้า ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า ย่อมสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้ตามเห็นในรูปนามนี้ว่าไม่เที่ยงหายใจออกหายใจเข้า

ฟังทราบจุดกาะที่ ๔ นี้ด้วยสามารถแห่งจิตตานุปัสสนา

อธิบาย วิราคานุปัสสี นิโรธานุปัสสี

ก็ วิราคะ ในบทว่า **วิราคานุปัสสี** นี้มี ๒ อย่างคือ **ขยวิราคะ ๑ อััจฉนตวิราคะ ๑** ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น คำว่า **ขยวิราคะ** ได้แก่ความดับไปทุกขณะแห่งสังขารทั้งหลาย คำว่า **อััจฉนตวิราคะ** ได้แก่พระนิพพาน คำว่า **วิราคานุปัสสนา** ได้แก่ วิปัสสนาและมรรค อันเป็นไปด้วยอำนาจวิปัสสนา ๒ นั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนา ๒ อย่างนั้น หายใจออกหายใจเข้า ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า สำเนียงกว่าเราจักตามเห็นวิราคะหายใจออกหายใจเข้า แม้ในบทว่า **นิโรธานุปัสสี** ก็นัยนี้เหมือนกัน

อธิบาย ปฏิสนิสฺสคฺคานุปัสสี

คำว่า **ปฏิสนิสฺสคฺคา** แม้ในบทว่า **ปฏิสนิสฺสคฺคานุปัสสี** นี้มี ๒ อย่างคือ **ปริจจาคปฏิสนิสฺสคฺค ๑ ปกฺขนฺทนปฏิสนิสฺสคฺค ๑** อนุปัสสนาคือปฏิสนิสฺสคฺคะ ชื่อว่า ปฏิสนิสฺสคฺคานุปัสสนา คำนี้เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค

จริงอยู่ วิปัสสนา ท่านเรียกว่า **ปริจจาคปฏิสนิสฺสคฺค** เพราะสลัดเสียซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อมด้วยชั้นธากิสังขาร ด้วยอำนาจตทังคปหาน และท่านเรียกว่า **ปกฺขนฺทนปฏิสนิสฺสคฺค** เพราะเล่นไปในพระนิพพานอันผิตตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น โดยภาวะเป็นที่นุ่มไปในพระนิพพานนั้น โดยเห็นโทษในสังขตธรรม

ส่วนมรรคท่านเรียกว่า **ปริจจาคปฏินิสสัคค** เพราะสละซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อมด้วยชั้นธากิสังขารด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน และท่านเรียกว่า **ปกุขนุท-
ปฏินิสสัคค** เพราะแล่นไปในพระนิพพานโดยทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ ดังนี้
ก็วิปัสสนาญาณและมรรคญาณทั้ง ๒ ท่านเรียกว่า **อนุปัสสนา** เพราะตามเห็นญาณ
ก่อน ๆ ภิกษุผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออกและ
หายใจเข้าอยู่ ฟังทราบ ว่า ชื่อว่าสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้ตามเห็นการสละคือหายใจ
ออกหายใจเข้า

**จตุกกะที่ ๔ นี้ ตรัสโดยวิปัสสนาล้วน ส่วน ๓
จตุกกะข้างต้น ตรัสโดยเป็นสมณะและวิปัสสนา**

**บัณฑิตฟังทราบการเจริญอานาปานสติ มีวัตถุ ๑๖
โดยจตุกกะ อย่างละ ๔ หมวด ด้วยประการฉะนี้ และ
อานาปานสตินี้ โดยว่าตามวัตถุ ๑๖ อย่าง ย่อมมีผลมาก
มีอานิสงส์มาก ด้วยประการฉะนี้**

อานิสงส์อานาปานสติ

[๒๓๗] ในอานิสงส์แห่งอานาปานสตินั้น ฟังทราบอานาปานสตินั้นว่ามี
อานิสงส์มากแม้ด้วยสามารถเป็นภาวะสงบเป็นต้น โดยพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็น
ธรรมสงบและประณีต ดังนี้เป็นต้นบ้าง โดยความเป็นธรรมสามารถในอันตัดขาด
ซึ่งวิตกบ้าง จริงอยู่ อานาปานสติสมาธินี้เพราะเป็นธรรมสงบประณีตเยือกเย็นและ
อยู่เป็นสุข จึงตัดความวิงวุ่นไปข้างโน้นข้างนี้แห่งจิต ด้วยอำนาจจิตทั้งหลายอัน
เป็นตัวทำอันตรายแก่สมาธิเสียได้ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือลมหายใจออก
และลมหายใจเข้าเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อานาปานสติ
ภิกษุพึงบำเพ็ญเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก ดังนี้

อนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบแม่โดยความเป็นมูลแห่งการทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติอันภิกษุอบรมแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ อันภิกษุเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ อันภิกษุเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ดังนี้^๑

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก พึงทราบแม่โดยการกระทำความรู้ ลมหายใจออกลมหายใจเข้าครั้งสุดท้ายให้ปรากฏชัด สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ราहुล เมื่ออานาปานสติอันภิกษุทำให้เจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าอันเป็นครั้งสุดท้าย อันภิกษุทราบก่อนแล้วจึงดับไป ยังไม่ทราบชัดหาดับไปไม่ ดังนี้^๒

[๒๓๘] ในลมเหล่านั้นเมื่อว่าโดยการดับ ลมหายใจออกเข้าที่เป็นครั้งสุดท้ายมีอยู่ ๓ คือ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจภพ ๑ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจฉาน ๑ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจจติ ๑ ก็ในบรรดาภพทั้งหลาย ลมหายใจออกลมหายใจเข้าย่อมเป็นไปในกามภพ หาเป็นไปในรูปภพและอรูปรภพไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีในครั้งสุดท้ายแห่งภพ ในบรรดาฉาน ลมหายใจออกลมหายใจเข้าย่อมเป็นไปในฉาน ๓ ข้างต้น หาเป็นไปในฉานที่ ๔ ไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยอำนาจฉาน ส่วนลมหายใจออกลมหายใจเข้าเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ ข้างหน้าแต่จติจิตแล้วดับพร้อมกับจติจิต ลมเหล่านี้ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายโดยจติจิต ลมซึ่งมีในครั้งสุดท้ายโดยจติจิตนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพระประสงค์เอาว่า เป็นครั้งสุดท้ายในพระสูตรนี้

เล่ากันมาว่า เพราะภาวะที่ภิกษุผู้หมั่นประกอบกัมมัฏฐานนี้ กำหนดอารมณ์แห่งลมหายใจออกเข้าด้วยดี แม้ความเกิดขึ้นแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏแก่เธอผู้รำพึง

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๓

ถึงความเกิดขึ้น ในอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๖ เบื้องหน้าแต่จุดิจิต เมื่อเธอ รำพึงถึงจิตฺติขณะแห่งจิต แม้จิตฺติขณะแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อรำพึงถึงความดับ แม้ภังคขณะแห่งลมเหล่านั้นก็ย่อมปรากฏ

จริงอยู่ เมื่อภิกษุเจริญกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งจากกัมมัฏฐานนี้แล้ว ไม่บรรลุ พระอรหัตต์ ย่อมกำหนดระยะเวลาแห่งอายุได้บ้างไม่ได้บ้าง แต่เมื่อเจริญอานาปานสติ มีวัตถุ ๑๖ นี้แล้วได้บรรลุพระอรหัตต์ ย่อมกำหนดระยะเวลาได้แท้

ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติได้บรรลุพระอรหัตต์นั้นรู้ว่าบัดนี้อายุสังขารของเรา จักเป็นไปได้เพียงเท่านี้ไม่เลยกว่านี้ไป ดังนี้แล้วทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและ การนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดาที่นั่นแหละแล้วหลับตา ดังพระตีสสเถระวัดโกฏิบรรพต วิหาร ดังพระมหาตีสสเถระวัดมหากรัญจนนิยวิหาร ดังพระปิณฑปาติกตีสสเถระใน เทวปุตรัฐ และดังพระเถระสองพี่น้องวัดจิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น คำแสดงเรื่อง ๆ หนึ่งในบรรดาเรื่องแห่งพระเถระเหล่านั้น ดังนี้

เล่ากันมาว่า บรรดาพระเถระ ๒ พี่น้อง พระเถระรูปหนึ่งลงป่าติโมกข์ในวัน เพ็ญอุโบสถ แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ ไปยังที่อยู่ของตน ยืน ณ ที่จงกรม และดู แสงจันทร์ ไคร่ครวญดูอายุสังขารของตน กล่าวกะหม่อมภิกษุสงฆ์ว่า ท่านทั้งหลาย เคยเห็นภิกษุผู้ปรินิพพานด้วยอาการอย่างไร ? ในภิกษุเหล่านั้น บางพวกกล่าวว่า พวกเราเคยเห็นนั่งที่อาสนะนั่นเองปรินิพพาน บางพวกกล่าวว่า พวกเราเคยเห็นนั่ง คู่บัลลังก์ในอากาศ พระเถระจึงกล่าวว่า บัดนี้เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังจงกรมนั้นแล ปรินิพพานแก่ท่านทั้งหลาย ลำดับนั้นก็ทำรอยขีดไว้ในที่จงกรมแล้วกล่าวว่า เราเดิน ไปจากที่สุดที่จงกรมนี้สู่ที่จงกรมอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยนี้จักปรินิพพาน ดังนี้แล้วลงสู่ที่จงกรมไปถึงส่วนข้างหนึ่งแล้วกลับมา ย่อมปรินิพพานในขณะที่เท้าข้าง หนึ่งเหยียบบรายนั่นเอง

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท ประกอบด้วย
อานาปานสติอันมีอานิสงส์มากมายถึงอย่างนี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ
นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในอานาปานสติ

๔. อุปสมานุสสติกา

[๒๓๙] ส่วนพระโยคาวจรภิกษุผู้ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติ ซึ่งท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ ฟังไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ฟังระลึกถึงคุณพระนิพพาน กล่าวคือธรรมที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวง โดยนัยพระบาลีอย่างนี้ว่า :-

**ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะกัตติ เป็น
อสังขตะกัตติ มีประมาณเพียงใด วิราคธรรมเรากล่าวว่า
เป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้คืออะไร? วิราคธรรม
นี้คือ ธรรมเป็นที่สร้างเมฆ เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็น
ที่ถอนอาลัย เป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอก
ตัณหา เป็นที่ดับตัณหา คือพระนิพพาน**

อธิบายพระบาลี

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยาวตา** แปลว่า มีประมาณเท่าใด บทว่า **ธมฺมา** ได้แก่ สภาวธรรมทั้งหลาย บทว่า **สังขตา** วา **อสังขตา** วา ความว่า ธรรมทั้งหลายอันปัจจัยทั้งหลายมารวมประชุมกันแต่งขึ้นกัตติ ไม่ได้แต่งขึ้นกัตติ บทว่า **วิราโค** **เตสํ** **ธมฺมานํ** **อคุคมกฺขายติ** ความว่า วิราคธรรมเรากล่าวว่าเลิศ คือ กล่าวว่าเป็นประเสริฐสูงสุดกว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรมเหล่านั้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วิราโค** ความว่า ไม่ใช่ประสงค์เอาเพียงความไม่มีราคะเท่านั้นโดยที่แท้ก็ประสงค์เอาธรรมเป็นที่สร้างเมฆ ฯลฯ เป็นที่ออกจากเครื่องร้อยรัด ฉะนั้น อสังขตธรรมที่ได้นามว่าธรรมเป็นที่สร้างเมฆเป็นต้นจึงเรียกว่าวิราคะ

จริงอยู่ วิราคธรรมนั้น ท่านเรียกว่าธรรมเป็นที่สร้างเมฆ เพราะความเมฆทั้งปวงมีความเมฆด้วยอำนาจมานะและความเมฆในความเป็นบุรุษเป็นต้น มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้ว ย่อมสร้างเมฆคือหายเมฆ และเรียกว่าธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย เพราะความกระหายทั้งปวงมาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความกำจัดออกคือตกไป อนึ่ง เรียกว่าธรรมเป็นที่ถอนความอาลัย เพราะความอาลัยในกามคุณ ๕ มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความถอนออกเด็ดขาด และเรียกว่าธรรมเป็นที่ขาด

สูญวิญญะ เพราะวิญญะอันเป็นไปในภุมิ ๓ มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมขาดสูญ
 หนึ่ง เรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นค้นหา เป็นที่คลายระคาะ เป็นที่ดับสนิท เพราะค้นหา
 มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความสิ้นไป คลายไป ดับไปโดยประการทั้งปวง
 หนึ่ง เรียกว่า **นิพพาน** เพราะวิราคธรรมนั้นออกไป คือ สลัดตัดขาดจากค้นหา
 อันได้ไภวหารว่าวานะ เพราะร้อยรัด, ผูกไว้ เย็บ, และเชื่อมซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕
 วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ เพื่อภาวะสืบ ๆ ไปแล อุปสมะ กล่าวคือพระ
 นิพพาน อันพระโยคาวจรพึงระลึกถึง โดยอำนาจคุณมีธรรมเป็นที่สร้างมาเป็นต้น
 เหล่านี้ดังกล่าวมาจะนี้ ก็หรือว่าพระโยคาวจรพึงระลึกถึงโดยอำนาจคุณคืออุปสมะ
 แม้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจัก
 แสดงอสังขตธรรมแก่เธอทั้งหลาย เราจักแสดงสังขจธรรม ปารธรรม สุกุทตธรรม
 อัชชชธรรม ยวธรรม นิปปัญจธรรม อมตธรรม ลิวธรรม เขมธรรม อัပ္ภุตธรรม
 อนีติกธรรม วิสุทติธรรม ทีปธรรม ตาณธรรม เลณธรรม แก่เธอทั้งหลาย ดังนี้
 เป็นต้นนั้นแล^๑

อานิสงส์อุปสมานุสสติ

เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงความสงบ โดยอำนาจคุณมีภาวะที่ธรรมเป็นที่สร้าง
 มาเป็นต้นอย่างนี้อยู่ในสมัยนั้นจิตของเธอไม่ถูกราคะกัสมุขุม... ไม่ถูกโทสะกัสมุขุม...
 ไม่ถูกโมหะกัสมุขุมเลย ในสมัยนั้นจิตของเธอเป็นธรรมชาติดำเนินไปตรง ปราปรก
 ความสงบตรงดิ่ง เมื่อเธอข่มนิรวณได้แล้วโดยนัยที่กล่าวแล้วในอนุสสติมีพุทธา-
 นุสสติเป็นต้นนั้นแหละ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะ
 ภาวะที่คุณแห่งความสงบทั้งหลายเป็นคุณลึกซึ้ง หรือเพราะภาวะที่จิตโน้มไปใน
 การระลึกถึงคุณมีประการต่าง ๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียง
 อุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงการนับว่า อุปสมานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
 ความระลึกถึงคุณแห่งความสงบ และแม้อุปสมานุสสตินี้ย่อมสำเร็จแก่พระอริยสาวก
 เท่านั้น เช่นดังอนุสสติ ๖ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ปุถุชนผู้หนักในความสงบก็พึงใส่ใจถึง
 เพราะแม้ด้วยอำนาจการฟัง จิตก็เลื่อมใสในความสงบได้

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๖/๔๔๘,๓๑๙/๓๓๙

ก็แหละ ภิกษุผู้หมั่นประกอบอุปัชฌาย์สวดมนต์ ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข เป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ประกอบด้วยหิริและโอตตปปะนาเลื่อมใส มีอชฌาสัย ประณีต เป็นผู้ควรเคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย อนึ่ง เมื่อ ยังไม่บรรลุลุคณสูง ๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**เพราะเหตุฉะนั้นแล บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์
ไม่พึงประมาท พึงเจริญสติในความสงบอันประเสริฐ อันมี
อานิสงส์เป็นเอกประการ โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้ เทอญ**

กถามุขอย่างพิสดารในอุปัชฌาย์สวดมนต์ ยุติเท่านี้

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า อนุสสติกัมมัฏฐานนิกาย
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๙

พรหมวิหารนิเทศ

วิธีกาณาพรหมวิหาร ๔

๑. เมตตาภาวนา

[๒๔๐] ในพรหมวิหาร ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขานั้น ในระหว่างอนุสติกัมมัฏฐาน ที่แสดงไว้แล้ว เมื่อโยคีบุคคลผู้แรกเริ่มทำกัมมัฏฐาน ประสงค์จะเจริญเมตตาพรหมวิหารข้อแรกให้บังเกิดมีขึ้นในจิตสันดานของตน เบื้องต้น ต้องตัดปัลลิว^๑ คือความกังวล ๑๐ ประการ ให้สิ้นห้วงเสียก่อน ครั้นแล้วจึงไปเรียน เอาวิธีเจริญเมตตากัมมัฏฐานในสำนักของอาจารย์ ให้เป็นที่เข้าใจพอที่จะนำไป ปฏิบัติให้ถูกต้องได้^๒ ครั้นแล้วเมื่อจะเริ่มปฏิบัติพึงบริโภคอาหารให้อิ่มหน้าสำราญ พอแก้ความต้องการ และบรรเทาความกังวลอันเกิดแต่การบริโภคนั้นให้สร้างหายก่อน ลำดับนั้นพึงไปนั่งขัดสมาธิอย่างสบาย ณ อาสนะซึ่งได้เตรียมไว้ล่วงหน้าตรงที่อัน สว่างปราศจากเสียงรบกวนและไม่มีคนพลุกพล่านไปมา โดยเอกเทศแห่งใดแห่งหนึ่ง เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้วประการแรกจงพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ และอาณิสส^๓ ของชั้นตืออย่างเด่นชัดเสียก่อน

- ๑ คำว่า “โยคี” หรือ “โยคาวจร” เป็นชื่อเรียกผู้ทำความเพียรทั่วไป โดยเฉพาะใช้เรียกผู้เจริญกัมมัฏฐานทั่วไป คนภายนอกพุทธศาสนาทำความเพียรทรมาณตน เพื่อให้บรรลุผลตามลัทธิของเขา ก็เรียกว่า โยคี หรือโยคาวจรเหมือนกัน
- ๒ ปัลลิว คือ ความกังวล ๑๐ นั้นได้แก่ ๑. ความกังวลในที่อยู่ ๒. ความกังวลในตระกูลอุปฐาก ๓. ความกังวลในลาภสักการะ ๔. ความกังวลในหมู่ ๕. ความกังวลในการงาน ๖. ความกังวลในการเดินทาง ๗. ความกังวลในหมู่ญาติ ๘. ความกังวลในการเจ็บป่วย ๙. ความกังวลในการเรียน ๑๐. ความกังวลในการแสดงฤทธิ์ หรือทำของขลัง ความพิสดารอยู่ในกัมมัฏฐานคหณนิเทศ.
- ๓ กิจเบื้องต้นที่จำต้องทำก่อนเจริญกัมมัฏฐานนั้น มีพิสดารในกัมมัฏฐานคหณนิเทศ

ถาม - เพราะเหตุไร จึงต้องพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ และอนิสงส์ของ
ขันติก่อน ?

ตอบ - เพราะการเจริญเมตตาพรหมวิหารนี้ ความประสงค์ก็เพื่อที่จะสลัดทิ้ง
เสียซึ่งความโกรธและให้บรรลุถึงซึ่งขันติคุณ เป็นจุดหมายสำคัญ ประกอบด้วยมีกฎ
ความจริงอยู่ว่า ใคร ๆ ก็ตาม ย่อมไม่อาจสละทิ้งซึ่งโทษที่ตนไม่ได้เห็น และไม่อาจ
ที่จะบรรลุถึงซึ่งอนิสงส์ที่ตนมิได้รู้มาก่อน

พิจารณาโทษความโกรธและอนิสงส์ขันติ

เพราะฉะนั้น ก่อนแต่จะลงมือเจริญเมตตากรรมฐาน โยคีบุคคลจึงต้องพิจารณา
ให้เห็นโทษของความโกรธเสียก่อน ทั้งนี้โดยอาศัยนัยที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้เป็นหลัก
อาทิเช่น

“อาวุโส คนที่โกรธขึ้นมาแล้ว ถูกความโกรธครอบงำ
แล้ว มีจิตอันความโกรธยึดครองไว้แล้ว ย่อมอาจล้างผลาญ
ชีวิตของกันและกันได้ทีเดียว^๑”

และต้องพิจารณาให้รู้อนิสงส์ของขันติ ทั้งนี้โดยอาศัยนัยที่พระพุทธองค์ตรัสสอน
ไว้เป็นหลัก อาทิเช่น

“ขันติ คือ ความยับยั้งใจไว้ได้ เป็นธรรมเครื่องเผา
บาปให้เหือดแห้งชั้นเยี่ยม^๒ เรายกย่องบุคคลผู้มีขันติเป็น
กำลัง มีขันติเป็นกองทัพว่าเป็นพราหมณ์^๓ คุณธรรมที่จะ
เป็นเครื่องป้องกันความฉิบหาย และนำไปซึ่งประโยชน์
อันยิ่งใหญ่มาให้แก่ตนและคนอื่น ที่จะประเสริฐวิเศษยิ่งไป
กว่าขันตินั้น ย่อมไม่มี^๔”

๑ ดูเทียบ อง. ดิก. (ไทย) ๒๐/๗๒/๒๙๒

๒ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐

๓ ดูเทียบ ชุ. ฐ. (ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๙

๔ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๕

ต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาก่อน

เมื่อได้เห็นโทษของความโกรธและรู้アニสงส์ของขันติแล้ว ดังนั้น คราวนี้ก็ถึงวาระที่โยคีบุคคลจะพึงเริ่มเจริญเมตตากรรมฐาน เพื่อประโยชน์ที่จะข่มจิตให้พ้นจากความโกรธซึ่งมีโทษตามที่ได้พิจารณาเห็นมาแล้ว และเพื่อประโยชน์ที่จะประกอบตนไว้ในขันติคุณซึ่งมีアニสงส์ตามที่ตนได้รู้ประจักษ์มาแล้วต่อไป แต่ก่อนที่จะเริ่มปฏิบัตินั้น จำต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาอีกก่อนว่า บุคคลจำพวกนี้จะเจริญเมตตาไปถึง ในอันดับแรกไม่ได้ บุคคลจำพวกนี้จะเจริญเมตตาไปถึงไม่ได้เลยตลอดกาล ดังต่อไปนี้

ห้ามเจริญในคน ๔ จำพวกเป็นอันดับแรก

มีมาตรฐานอยู่ว่า เมตตาภาวนานี้ห้ามไม่ให้โยคีบุคคลเจริญไปในบุคคล ๔ จำพวกนี้เป็นอันดับแรก คือ คนที่เกลียดชัง ๑ เพื่อนที่รักมาก ๑ คนที่เป็นกลาง ๆ ๑ คนที่เป็นคู่เวรกัน ๑ ส่วนคนต่างเพศกัน ห้ามมิให้เจริญเมตตาไปโดยจำเพาะเจาะจง และคนที่ตายแล้ว ห้ามมิให้เจริญเมตตาไปถึงเลยตลอดกาล

ถาม - เพราะเหตุไร บุคคล ๔ จำพวก มีคนที่เกลียดชังกันเป็นต้น จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปถึงเป็นอันดับแรก ?

ตอบ - เพราะเมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาโดยเพ่งเอาคนที่เกลียดชังมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนที่รักนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ลำบากใจมาก เมื่อจะเพ่งเอาเพื่อนที่รักมากมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนกลาง ๆ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยากเช่นเดียวกัน แม้เพียงแต่เขาได้ประสบทุกข์นิดหน่อยก็เป็นเหตุให้โยคีบุคคลถึงกับเสียใจ ร้องไห้ได้เสียแล้ว เมื่อจะเพ่งเอาคนที่เป็นกลาง ๆ มาตั้งไว้ในฐานะเป็นครูและเป็นที่รักเล่า ก็ย่อมจะเป็นการยากแก่ใจทำนองเดียวกัน และเมื่อระลึกถึงคนที่เป็นคู่เวรกัน ความโกรธแค้นก็จะเกิดขึ้นมา เมตตาภาวนาย่อมบังเกิดขึ้นไม่ได้

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปในคนที่เกลียดชังเป็นต้นเป็นอันดับแรก

ห้ามเจริญเจาะจงในคนต่างเพศ

ในกรณีที่คนต่างเพศกันนั้น เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาไปโดยเจาะจงคือเพ่งเอาคนต่างเพศนั้นมาเป็นอารมณ์โดยเฉพาะ ราคะคือความกำหนัดยินดีในเพศก็จะเกิดขึ้นมาแทน เมตตาภาวนาไม่อาจที่จะเกิดขึ้นได้ เคยมีตัวอย่างมาว่า บุตรอำมาตย์คนหนึ่งเรียนถามพระเถระที่ตนอุปัฏฐากว่า “พระผู้เป็นเจ้าของข้าพเจ้า เมตตาภาวนานี้จะต้องเจริญให้บังเกิดแก่ใครจึงจะดี” พระเถระให้คำตอบว่า “ต้องเจริญให้บังเกิดในคนที่รักจึงจะดี คุณโยม” ก็ภริยาของเขาเองเป็นที่รักของบุตรอำมาตย์นั้น เขาจึงได้เจริญเมตตาภาวนาไปในภริยาของเขานั้นเอง ผลจึงปรากฏว่าเขาได้ทำการรบกับฝ่าเรือนตลอดคืนยังรุ่งที่เดียว

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาโดยเจาะจงในคนต่างเพศ

ห้ามเจริญในคนตายแล้วตลอดกาล

ในกรณีคนที่ตายแล้ว เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาไปถึงคนที่ตายแล้ว เขาย่อมไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งอุปนาสมภาติ หรือแม้เพียงขั้นอุปจารสมภาติได้เลย เคยมีตัวอย่างว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้เจริญเมตตาภาวนา โดยเพ่งเอาพระอาจารย์มาเป็นอารมณ์ แม้เธอจะได้เพียรเจริญสักเท่าไร เมตตาภาวนาก็มิได้บังเกิดขึ้นแก่เธอ ทั้ง ๆ ที่เคยทำได้อย่างชำนาญมาก่อนแล้ว เธอจึงได้ไปเรียนถามพระมหาเถระว่า “ได้ทำชอบรับ ธรรมดาเคยเจริญเมตตาภาวนาได้อย่างชำนาญมาแล้ว แต่บัดนี้กระผมไม่สามารถจะเข้าสู่เมตตาสมภาตินั้นได้ จะเป็นด้วยเหตุอะไรหรือขอรับ” พระมหาเถระแนะนำว่า “อาวุโส เธอลองตรวจดูอารมณ์กัมมัญฐานที่เธอเจริญเมตตาไปถึงนั้นว่า จะยังมีชีวิตอยู่หรือไม่แล้ว” เมื่อภิกษุนั้นตรวจดูอารมณ์กัมมัญฐานก็ได้ทราบว่า พระอาจารย์ได้ถึงแก่ภรรณาภาพไปเสียแล้ว จึงได้เปลี่ยนอารมณ์กัมมัญฐานใหม่ เมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนา โดยเพ่งเอาคนอื่นมาเป็นอารมณ์จึงได้สำเร็จเมตตาสมภาติ สมดังประสงค์

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปในคนที่ตายแล้วตลอดกาล

เจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรก

[๒๔๑] โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาภาวนาไปในตนของตน เป็นอันดับแรกก่อนกว่าบุคคลทั้งปวง โดยภาวนาแต่ในใจซ้ำแล้วซ้ำอีก ทั้งนี้จนกว่าเมตตาจิตในตนจะปรากฏอย่างเด่นชัดด้วยคำภาวนาว่า

อหํ สุขิโต โหมิ, นิททุกโข โหมิ.

ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขเถิด, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

อเวโร โหมิ, อพฺยาปชฺโณ โหมิ, อนฺนิโฆ โหมิ,

สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรามิ.

ขอข้าพเจ้าจงอย่ามีเวรกับใคร ๆ เลย, ขอข้าพเจ้าจงอย่าได้เบียดเบียนใคร ๆ เลย, ขอข้าพเจ้าอย่าได้มีความทุกข์เลย, ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

มติขัดแย้ง

หากมีมติขัดแย้งว่า ถ้าถือหลักที่ว่า ต้องเจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรก เช่นนี้แล้ว คำพระบาลีในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังจะยกมากล่าวต่อไป จะมีเป็นการคลาดเคลื่อนไปหรือ เพราะในพระบาลีนั้น ๆ ท่านมิได้กล่าวถึงการเจริญเมตตาในตนเองเลย เช่น

ในคัมภีร์วิภังค์ปกรณ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกว่า

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไม่ตรีจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้น หมายความว่าอะไร ? หมายความว่าภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตานั้น แผ่ไม่ตรีจิตไปยังสัตว์ทั้งหลายทุกจำพวก เหมือนกับที่ได้เห็นคนอื่นคนหนึ่งซึ่งรักใคร่ชอบพอกันแล้ว ก็เกิดเมตตารักใคร่กันขึ้นฉะนั้น^๑

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓/๔๒๗

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แห่งพระสุตตันตปิฎก ว่า

“**เมตตาเจโตวิมุติ**”^๑ ที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ อย่างนั้น มีบทบาทอย่างไร ?

ภาวนาว่าอย่างนี้ คือ **อาการที่หนึ่ง** ภาวนาว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย, จงอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด” **อาการที่สอง** ภาวนาว่า “ขอปาณะทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย...” **อาการที่สาม** ภาวนาว่า “ขอญาติทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย...” **อาการที่สี่** ภาวนาว่า “ขอบุคคลทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย...” **อาการที่ห้า** ภาวนาว่า “ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวง จงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย จงอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย จงอย่าได้มีความทุกข์เลย ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด”^๒

และในกรณียเมตตสูตรแห่งคัมภีร์ขุททกปาฐะว่า

กุลบุตรพึงแผ่ไมตรีจิตไปในสัตว์ทั้งปวงว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงมีความสุข จงมีความสุขเกษมสำราญ จงมีตนเป็นสุขเถิด^๓ ฉะนั้น

คำแถลงแก้มิติขัดแย้ง

วิสัยเห็นว่า - คำพระบาลีในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังที่ยกมานั้น มิได้คลาดเคลื่อนเลย แม้แต่น้อย เพราะเหตุไร? เพราะว่าที่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งท่านแสดงแต่การแผ่เมตตาไปในบุคคลอื่น ๆ ทั้งนี้ มิได้แสดงการแผ่ในตนเองเลยนั้น ท่านมุ่งแสดงถึงวิธีเจริญเมตตาภาวนาที่จะให้สำเร็จผลถึงขั้นอัปนาสมาธิแต่ประการเดียว ส่วนที่ว่าต้องเจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรก ในที่นี้นั้นหมายเอาวิธีเจริญเมตตาภาวนาครั้งแรก ซึ่งจำต้องยกเอาตนขึ้นมาเป็นสักขีพยานก่อนว่า **สัตว์ทั้งหลายทุกชนิดย่อมปรารถนาความสุขให้แก่ตนของเขาเหมือนกับเรานี้เทียว ฉะนั้น เราจึงต้องช่วยบรรเทาทุกข์ช่วยบำรุงสุขให้แก่สัตว์อื่นเหมือนทำให้แก่ตนเองทุกประการ**

๑ คำว่า “เมตตาเจโตวิมุติ” ได้แก่สมาธิจิตที่ประกอบด้วยเมตตา

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๓/๒๑

จริงอย่างนั้นเทียว ถ้าแม้ว่าโยคีบุคคลจะเจริญเมตตาในตนโดยภาวนาวิธิตั้งแต่เป็นต้นว่า “**อหิ สฺหิตโต โหมิ** ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขเถิด” อยู่อย่างนั้นตั้งร้อยปีพันปีก็ตาม อัปนาสมาธิหรือฌานสมาบัติจะไม่บังเกิดขึ้นแก่เขาเลย แต่อย่างไรก็ดี ความเห็นแก่ประโยชน์สุขของสัตว์อื่นย่อมจะเกิดขึ้นแก่เขาโดยแท้ เพราะเหตุที่ยกเอาตนขึ้นมาเป็นสักขีพยานว่า “แม่สัตว์อื่น ๆ ทั้งหลายเขาก็รักสุขเกลียดทุกข์และอาลัยในชีวิต ไม่อยากจะตาย เหมือนกับเรานี้แหละ”

แม้สมเด็จพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสเตือนไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สพฺวา ทิสฺสา อนุปริคมฺม เจตฺสา
เนวชฺฌมฺคา ปิยตฺรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุณฺณ อตฺตนา ปเรสํ
ตสฺมา น หีเส ปรมตฺตกาโม.^๑

บัณฑิตได้คิดค้นคว้าดูไปจนทั่วทุกทิศแล้ว ก็มิได้เห็นคนอื่นใด ใด ทิศไหน ๆ ที่จะเป็นที่รักยิ่งกว่าตนของตน, ตนของแต่ละบุคคลทุกจำพวกย่อมเป็นที่รักมากอย่างนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนคนอื่นเขา แม้ที่สุดจนถึงมดและปลวก

เจริญเมตตาในคนที่รัก

[๒๔๒] เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญเมตตาในตน เพื่อให้สำเร็จเป็นสักขีพยานเป็นอันดับแรกด้วยภาวนาวิธิตั้งแสดงมาจนนี้แล้ว ต่อไปพึงเจริญเมตตาไปในคนที่รักหรือคนที่เคารพเป็นอันดับที่สอง

ก็แหละ ก่อนจะเจริญเมตตาในคนที่รักหรือที่เคารพนั้น เพื่อที่จะพยุลงเมตตาภาวนาให้เกิดขึ้นโดยง่าย โยคีบุคคลจงระลึกถึงคุณธรรมอันเป็นเหตุชวนให้เกิดความพอใจ เช่นการให้ปันลาภ การเจรจาไพเราะ หรือระลึกถึงคุณธรรมอันชวนให้เกิด

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๙/๑๓๗

ความเคารพและความสรรเสริญ เช่น ความมีมรรยาทงาม การมีความรู้้อย่างกว้างขวางของพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอด้วยพระอาจารย์ และของพระอุปัชฌาย์ หรือท่านผู้เสมอด้วยพระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ หรือเป็นที่น่าเคารพน่าสรรเสริญของตน เป็นเบื้องต้นเสียก่อน ครั้นแล้วจึงเจริญเมตตาไปในท่านผู้เป็นที่รักเป็นที่เคารพนั้นต่อไป ด้วยบทภาวนาว่า

เอส สบฺปริโส สุขโต โหตุ, นิทฺทุกฺโข โหตุ.

ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้นจงมีความสุขเกิด, จงอย่ามีความทุกข์เลย

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

เอส สบฺปริโส อเวโร โหตุ, อพฺยาปชฺโณ โหตุ,

อนิโฆ โหตุ, สุขี อตุตฺตานํ ปริหฺรตุ.

ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้น จงอย่ามีเวรกับใคร ๆ เลย, จงอย่าได้เบียดเบียนใคร ๆ เลย, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย, ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเกิด

ทั้งนี้โดยการเพียรภาวนาซ้ำแล้วซ้ำเล่าร้อยครั้งพันครั้งหรือจนกว่าอัปนาสมาธิหรือเมตตาธรรมจะบังเกิดขึ้น

เจริญเมตตาในเพื่อนรักมากเป็นต้น

แม้ว่าอัปนาสมาธิจะได้สำเร็จขึ้น เพราะเหตุที่ได้เจริญเมตตาภาวนาไปในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่เคารพเช่นนั้นแล้วก็ดี แต่โยคีบุคคลก็อย่าได้พอใจด้วยเหตุที่ได้สำเร็จผลเพียงเท่านั้น จงปรารถนาที่จะทำเมตตาให้เป็นสิริมงคลต่อไปอีก (การทำลายขอบเขตเมตตาไม่ให้มีจำกัดอยู่เฉพาะแต่ในบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่ง) กล่าวคือ ถัดจากคนที่รักที่เคารพนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาไปในเพื่อนที่รักมากเป็นลำดับที่สาม ถัดนั้นพึงเจริญไปในคนที่เป็นคนกลาง ๆ เป็นลำดับที่สี่ ถัดนั้นพึงเจริญไปในคนที่เป็นคู่เวรกันเป็นลำดับที่ห้า โดยเพียรภาวนาไปจนกว่าเมตตาจะบังเกิดเป็น

คุณภาพอย่างสม่ำเสมอในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน ๑ คนที่รัก ๑ คนที่เป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวรกัน ๑ (สังเคราะห์คนที่รักกับเพื่อนที่รักมากเป็นประเภทเดียวกัน เพราะตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่รักเหมือนกัน)

ในทางปฏิบัติ เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญเมตตาไปในคนเป็นที่รักจนสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว ทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน โดยทำให้ชำนาญด้วยวสี^๑ ๕ แล้ว ถัดนั้นจึงขมจิตที่มีภาวะรักมากในเพื่อนที่รักมากนั้นให้ลดลงมา ตั้งอยู่ในภาวะที่เป็นความรักอย่างธรรมดา แล้วเพียรภาวนาต่อไป ด้วยบทภาวนา มีอาทิว่า

เอส อติปิยสหายโก สุขิโต โหตุ, นิทุทุโข โหตุ.

ขอเพื่อนที่รักมากนั้น จงมีความสุขเถิด, จงอย่ามี

ความทุกข์เลย

ทั้งนี้ โดยซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนกว่าเมตตาภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน โดยทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕ ถัดนั้นจึงพยุขจิตที่มีภาวะเฉย ๆ ในคนเป็นกลาง ๆ ขึ้นสู่ภาวะความรักอย่างธรรมดา แล้วเพียรภาวนาต่อไปด้วยบทภาวนามีอาทิว่า

เอส มชฺฌตฺโต สุขิโต โหตุ, นิทุทุโข โหตุ.

ขอคนผู้เป็นกลาง ๆ นั้น จงมีความสุขเถิด, จงอย่ามี

ความทุกข์เลย

ทั้งนี้ จนกว่าภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน โดยทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕ ถัดนั้นจึงขมจิตที่คิดจองเวรให้คนคู่เวรกันนั้นให้เลือนหายกลายเป็นภาวะกลาง ๆ แล้วยกขึ้นสู่ภาวะเป็นความรักธรรมดา แล้วภาวนาต่อไปด้วยบทภาวนามีอาทิว่า

๑ วสี ๕ หมายถึงความสามารถในหน้าที่ ๕ ประการของฌานลาภีบุคคล คือ ๑. อาริขณวสี สามารถพิจารณาองค์ฌานด้วยอาริขณจิต ๒. สมาปัชฌานวสี สามารถในการเข้าฌาน ๓. อธิฐฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาเข้าฌาน ๔. วุฏฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาออกฌาน ๕. ปัจจเวกขณวสี สามารถพิจารณาฌานด้วยชวนจิต

เอส เจริญบุคคโล สุขิตโต โหตุ, นิททุกุโข โหตุ.

ขอคนคู่เวรนั้นจงมีความสุขเถิด, อย่าได้มีความทุกข์เลย

ทั้งนี้โดยเพียรภาวนาไปจนกว่าภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิ เช่นเดียวกัน
นั้นเทียว

โยคีผู้ไม่มีคนคู่เวร

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่มีคนเป็นคู่เวร ด้วยอำนาจวาสนาบารมีในชาติก่อนตามมา
สนอง หรือด้วยมิได้ประพฤติกุศลความเสียหายให้เป็นที่ระคายเคืองแก่ใคร ๆ ในชาติ
ปัจจุบัน หรือด้วยเหตุที่เป็นมหาบุรุษผู้มีอัธยาศัยอันกว้างใหญ่ เพราะเป็นผู้สมบูรณ์
เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมคือขันติ เมตตา และกรุณาที่ได้สั่งสมมาแต่ชาติก่อน ๆ
แม้ในเมื่อมีคนอื่นทำความเสียหายให้ก็มีได้โกรธเคือง ด้วยเป็นผู้อดกลั้นได้ทุกสิ่ง
ทุกอย่าง ไม่สำคัญเห็นความผิดของคนอื่นยิ่งไปกว่าเส้นหญ้า อันโยคีบุคคลผู้มี
คุณลักษณะเห็นปานฉะนี้ ไม่จำเป็นต้องที่จะชวนชวายเป็นประการที่ว่า “ถัดจากคนที่เป็น
กลาง ๆ ไป ให้เจริญเมตตาในคนคู่เวรกัน” ข้อนี้ ท่านแสดงไว้เฉพาะแก่โยคีบุคคล
ผู้มีคนที่เป็นคู่เวรกันเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๑ ด้วยกลับเข้าฌานใหม่

[๒๔๓] ก็แหละ ถ้าโยคีบุคคลส่งจิตไปในคนผู้เป็นคู่เวรกันนั้น ความโกรธแค้น
ย่อมผุดเกิดขึ้นมาเสีย เพราะหวนนึกถึงความผิดที่เขาได้ก่อกรรมทำเวรไว้แต่ก่อน
เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีบุคคลจงหวนกลับไปเข้าเมตตาฌาน^๑ ที่ตนได้ทำให้เกิดแล้วในบุคคล
จำพวกก่อน ๆ มีคนเป็นที่รักเป็นต้น จำพวกใดจำพวกหนึ่ง หลาย ๆ หน ออกจาก
ฌานแล้วจึงพยายามเจริญเมตตาไปในคนคู่เวรกันนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ บรรเทาความ
โกรธแค้นให้หายไป

๑ คำว่า “เมตตาฌาน” ในที่นี้ หมายถึงขั้นอัปปนาฌาน แต่เกจิอาจารย์ให้ทรรศนะไว้ว่า หมายถึงเพียงขั้น
อุปจารฌาน คำของเกจิอาจารย์นั้น มีฐานะควรฟังได้อยู่ ด้วยสมกับอธิบายตอนว่าด้วยสีมาสัมภท
ข้างหน้า ในที่นี้ให้อธิบายไว้ว่า สีมาสัมภทมีฐานะเท่ากับอุปจารสมาธิหรือปฐกนิมิต โยคีบุคคล
ก่อนจะลูถึงขั้นอัปปนาฌานต้องผ่านสีมาสัมภทก่อน แต่ในที่นี้ มิได้แสดงว่าต้องผ่านสีมาสัมภทมาก่อน
เจริญเมตตาในบุคคลนั้น ๆ แล้วก็สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเลย ดังนั้นเกจิอาจารย์จึงได้ตั้งไว้ดังกล่าว

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๒ ด้วยพิจารณาถึงพระพุทธโอวาท

ถ้าโยคีบุคคลได้พยายามปฏิบัติอยู่โดยทำนองนั้นเป็นอย่างดีแล้ว ความโกรธแค้นก็มีได้ดับหายไป แต่นั้นจึงพยายามให้หนักขึ้น เพื่อบรรเทาความโกรธแค้นให้จงได้ โดยวิธีพิจารณาถึงพระพุทธโอวาทที่ตรัสสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยเฉพาะ เช่น พระพุทธโอวาทในกถกจูมสูตรเป็นต้น ก็แหละ การพยายามเพื่อบรรเทาความโกรธแค้นนั้น โยคีบุคคลพึงเชิญเอาพระพุทธโอวาทมาพรา้สอนตนเอง ด้วยประการดังจะยกมาแสดงเป็นตัวอย่างต่อไปนี้ คือ:-

เฮ้ย เจ้าบุรุษขี้โกรธ ! พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้แล้วมิใช่หรือว่า

๑. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกโจรผู้มีใจบาปหยาบเข้าจะพึงเอา เลื่อยมีด้ามสองข้างมาเลื่อยอวัยวะทั้งหลาย แม้ขณะเมื่อพวกโจรทำการเลื่อยอวัยวะอยู่นั้น ผู้ใดเกิดมีใจประทุษร้ายต่อพวกโจรนั้น เขาชื่อว่าไม่ปฏิบัติตามคำสอนของเรา เพราะเหตุที่มีใจประทุษร้ายนั้น^๑ ดังนี้ประการหนึ่ง
๒. ผู้ใดโกรธตอบคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นคนเลว เสียยิ่งกว่าคนที่โกรธก่อน เพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น, ผู้ใดไม่โกรธตอบคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้อย่างแสนยาก ผู้ใดรู้ว่าคนอื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มียังสติยังความโกรธไว้เสียได้ คือไม่โกรธตอบ ผู้นั้นได้ชื่อว่าประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตน และคนอื่นด้วยกันทั้งสองฝ่าย^๒ ดังนี้ประการหนึ่ง

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔

๒ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๗

๓. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลกรรม ๗ ประการที่ศัตรูต้องการให้
มีแก่กัน ที่ศัตรูพึงทำให้แก่กัน จะมาถึงสตรีหรือบุรุษ
ผู้ชู้โกรธเอง คือ:-

ประการที่ ๑ ศัตรูในโลกนี้ย่อมคิดร้ายหมายโทษให้แก่ศัตรูของตนว่า ทำ
อย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้จะเป็นคนมีผิวพรรณชั่ว เพราะศัตรูย่อมไม่พอใจที่จะให้
ศัตรูมีผิวพรรณงาม ภิกษุทั้งหลาย บุรุษชู้โกรธอันความโกรธครอบงำแล้ว
ถือแต่ความโกรธเป็นเบื้องหน้านี้ ถึงเขาจะอาบน้ำชำระกายให้สะอาดดีแล้ว ไล้ทาผิวให้
ผุดผ่องดีแล้ว ตัดผมและโกนเคราให้เรียบร้อยดีแล้ว นุ่งห่มผ้าที่ขาวสะอาดดีแล้ว
ก็ตามที แต่เขาผู้ซึ่งถูกความโกรธครอบงำแล้วนั้นย่อมชื่อว่า ยังเป็นผู้มีผิวพรรณชั่ว
อยู่นั่นเอง

ประการที่ ๒ ศัตรูย่อมคิดร้ายหมายโทษให้แก่ศัตรูของตนว่า ทำอย่างไรหนอ
ไฉ้เจ้าคนนี้จะพึงอยู่เป็นทุกข์ ...

ประการที่ ๓ ทำอย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้จะจึงจะไม่มีทรัพย์มาก ...

ประการที่ ๔ ทำอย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้จะจึงจะไม่มีโรคสมบัติมาก ...

ประการที่ ๕ ทำอย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้จะจึงจะไม่มียศศักดิ์ ...

ประการที่ ๖ ทำอย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้จะจึงจะไม่มีพวกพ้องมิตรสหาย ...

ประการที่ ๗ ทำอย่างไรหนอ ไฉ้เจ้าคนนี้นับแต่ที่มันแตกกายทำลายชีพไปแล้ว
จึงจะไม่ไปบังเกิดบนสุคติโลกสวรรค์ เพราะศัตรูย่อมไม่พอใจ จะให้ศัตรูได้ประสบ
สุคติโลกสวรรค์ ภิกษุทั้งหลาย บุรุษชู้โกรธอันความโกรธครอบงำแล้ว ถือแต่
ความโกรธเป็นเบื้องหน้านั้น ย่อมประพฤติกุจจริตทางกายก็ได้ ย่อมประพฤติกุจจริต
ทางวาจาก็ได้ ย่อมประพฤติกุจจริตทางใจก็ได้ ด้วยเหตุที่เขาประพฤติกุจจริตทางกาย
วาจา ใจนั้น นับแต่เวลาที่แตกกายทำลายชีพไปแล้ว เขาผู้ซึ่งถูกความโกรธครอบงำ
แล้วนั้น ย่อมจะไปสู่อบายทุกคติวินิบาตและนรก^๑ ดังนี้ประการหนึ่ง

๑ ดูเทียบ อง. สุตตค. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๗

๔. ภิกษุทั้งหลาย ฟินสำหรับเผาศพที่ไฟไหม้ปลายทั้งสองข้างชำตรงกลาง เป็นอนุสุณข ย่อมไม่สำเร็จเป็นฟินในบ้านด้วย ย่อมไม่สำเร็จเป็นฟินในป่าด้วย ฉนฺได เรากล่าวว่า คนชู้โกรธนี้ก็มีลักษณะอาการเหมือนอย่างนั้น^๑ ดังนี้ประการหนึ่ง

ก็บัดนี้ เจ้ามัวแต่โกรธเขาอย่างนี้ จักไม่ได้ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคด้วย จักได้ชื่อว่าเป็นคนเลวเสียยิ่งกว่าคนที่โกรธก่อนด้วย จักไม่ได้ชื่อว่าเป็นคนสงครามอันชนะได้แสนยากด้วย จักได้ชื่อว่าเป็นคนทำอกุศลกรรมอันศัตรูจะพึงทำต่อกัน ให้แก่ตนเสียเองด้วย จักได้ชื่อว่าเป็นผู้มีลักษณะอาการเหมือนฟินเผาศพด้วย

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๓ ด้วยมองคนในแง่ดี

[๒๔๔] เมื่อโยคีบุคคลพยายามเชิญพระพุทธโฆษาทมาสอนตนอยู่ด้วยประการอย่างนี้ ถ้าความโกรธแค้นสงบลงเสียได้ ก็นับว่าเป็นการใช้ได้ แต่ถ้ายังไม่สงบ ที่นั้นจึงเพียรทำอุบายอย่างอื่นต่อไป กล่าวคือถ้าคุณธรรมส่วนใด ๆ ก็ตามที่คนคู่เวรนั้นมีอยู่ เช่นความเรียบร้อย ความสะอาดของเขาบางประการ เมื่อนำมาพิจารณาดูให้ดีแล้วสามารถที่จะทำให้เกิดความเลื่อมใสพอใจขึ้นได้ ก็จงระลึกเอาคุณธรรมส่วนนั้น ๆ มาบรรเทาความอาฆาตเคียดแค้นให้หาย โดยประการดังต่อไปนี้

มีความจริงอยู่ว่า คนบางคนมีมรรยาททางกายเรียบร้อยแต่อย่างเดียว และความเรียบร้อยทางกายนั้น คนทั่วไปจะรู้ได้ในเมื่อเขาบำเพ็ญวัตรปฏิบัติไปนาน ๆ แต่มรรยาททางวาจาและทางใจของเขาไม่เรียบร้อย สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกมรรยาททางวาจาและทางใจของเขา จงระลึกถึงแต่มรรยาททางกายของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนมีมรรยาทเรียบร้อยแต่วาจาอย่างเดียว และความเรียบร้อยทางวาจานั้นคนทั่วไปย่อมจะรู้ได้ เพราะว่าคนที่มรรยาททางวาจาเรียบร้อยนั้น โดยปกติแล้วเป็นผู้ฉลาดในการปฏิบัติสังการ เป็นคนมีนวลพูดเพราะรื่นเริง ใบหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส ทักทายก่อน ถึงคราวสวดสรภัญญะก็สวดด้วยเสียงอันไพเราะ ถึง

๑ ดูเทียบ วจ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔

คราวแสดงธรรม ก็แสดงได้อย่างชัดถ้อยชัดคำ ด้วยบทและพยัญชนะอันกลมกล่อม แต่ด้วยมรรยาททางกายและทางใจของเขาไม่เรียบร้อย สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกถึงมรรยาททางกายและทางใจของเขา จงระลึกถึงมรรยาททางวาจาของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนมีมรรยาทเรียบร้อยแต่ทางใจอย่างเดียว และความเรียบร้อยทางใจนั้นจะปรากฏชัดแก่คนทั่วไปก็ในขณะที่เขาไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กล่าวคือ ผู้ใดมีจิตใจไม่สงบเรียบร้อยนั้น เมื่อจะไหว้พระเจดีย์หรือต้นพระศรีมหาโพธิ์ หรือจะกราบไหว้พระเถระทั้งหลาย เขาย่อมกราบไหว้ด้วยกิริยาอาการอันไม่เคารพ เมื่อนั่งอยู่ในโรงธรรมก็นั่งอยู่อย่างง่วงงันหรือพูดพล่ามไป ส่วนคนผู้มีจิตใจสงบเรียบร้อย ย่อมกราบไหว้อย่างสนิทสนมด้วยความเชื่อมั่น ถึงคราวฟังธรรมก็เงี่ยโสตฟังด้วยดี ถือเอาเนื้อความได้แสดงอาการเลื่อมใสออกทางกายหรือทางวาจาให้ปรากฏ คนบางคนย่อมมีแต่ความสงบเรียบร้อยทางใจฉะนี้ แต่ไม่มีความเรียบร้อยทางกายและทางวาจา สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกถึงมรรยาททางกายและวาจาของเขา จงระลึกถึงแต่มรรยาททางใจของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนไม่มีความเรียบร้อยแม้แต่สักประการเดียวในบรรดามรรยาททั้ง ๓ ประการนั้น แม้คนเช่นนั้นก็ยังไม่ใช่สิ่งที่ไม่ดีเสียทีเดียว โยคีบุคคลจงยกเอาความกรุณาขึ้นมาตั้งไว้ในใจ แล้วปลงให้ตกลงไปว่า “คนเช่นนี้ถึงแม้เขาจะเที่ยวขว้างขวักตาคนอยู่ในมนุษยโลกนี้ ก็แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ต่อไปไม่ช้าไม่นานสักเท่าไร เขาก็จักต้องท่องเที่ยวไป บังเกิดในมหานรก ๘ ชุม และในอุสสทนรก ๑๖ ชุมโดยแน่แท้” เพราะอาศัยแต่เพียงความกรุณาเช่นนี้ ความอาฆาตเคียดแค้นก็อาจสงบลงได้

คนบางคนย่อมมีมรรยาทเรียบร้อยครบทั้ง ๓ ประการ สำหรับคนเช่นนี้โยคีบุคคลมีความชอบใจมรรยาทของเขาประการใด ๆ ก็จงเลือกระลึกเอามรรยาทประการนั้น ๆ ตามอัธยาศัยเถิด เพราะการเจริญเมตตาในคนเช่นนี้ ย่อมจะปฏิบัติได้โดยไม่ลำบากเลย

ก็แหละ เพื่อที่จะแสดงความเรื่องนี้ให้ชัดเจนเด่นชัดขึ้นอีก โยคีบุคคลจงตรวจดู
อาฆาตปฏิกวินยสูตร ในปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ซึ่งมีใจความเป็นต้นว่า

“อาวุโส อุบายสำหรับบรรเทาความอาฆาต ๕ ประการ
เหล่านี้ ที่ภิกษุพึงใช้บรรเทาความอาฆาตที่เกิดขึ้นแล้วให้
ดับไปโดยประการทั้งปวง^๑ ...”

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๔ ด้วยการพรั่นสอนตนเอง

[๒๔๕] แม้ว่าโยคีบุคคลจะได้พยายามบรรเทาความอาฆาตเคียดแค้นด้วยอุบาย
วิธีดังกล่าวเป็นอย่างดีแล้ว แต่ความอาฆาตเคียดแค้นก็ยังคงเกิดขึ้นอยู่ร่ำไป แต่นั้น
โยคีบุคคลจงเปลี่ยนวิธีใหม่ กล่าวคือ จงพยายามพรั่นสอนตนด้วยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

๑. ก็เมื่อคนผู้เป็นคู่เวรทำทุกขีให้แก่เจ้าได้ก็แต่ตรงที่ร่างกาย
ของเจ้า เหตุไฉนเจ้าจึงปรารถนาที่จะหอบเอาความทุกข์
นั้นเข้ามาใส่ไว้ในจิตใจของตน อันมิใช่วิสัยที่คนคู่เวรจะ
พึงทำให้ได้เล่า
๒. หมู่ญาติซึ่งเป็นผู้มีอุปการคุณเป็นอันมาก ทั้ง ๆ ที่มี
หน้าซุ้มซอกอยู่ด้วยน้ำตาเจ้าก็ยังไม่อดสำหรับละทิ้งเขามาได้
ก็เหตุไฉน จึงจะละไม่ได้ซึ่งความโกรธ อันเป็นตัวศัตรูผู้
ทำความพินาศให้ยิ่งใหญ่หลวงเล่า
๓. เจ้าจงอดสำหรับรักษาศีลเหล่าใดไว้ แต่เจ้าก็ได้พะนอเอาความ
โกรธ อันเป็นเครื่องตัดรากศีลเหล่านั้นไว้ด้วย ใครเล่า
ที่จะโง่เขลาเหมือนเจ้า

๑ ดูเทียบ อัง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕

๔. เจ้าโกรธว่า คนคู่เวรได้ทำความผิดอันใหญ่หลวงให้แก่เจ้า แต่เหตุไฉนจึงปรารถนาที่จะทำความผิดเช่นนั้นด้วยตน เสียเองเล่า
๕. ก็เมื่อคนคู่เวรปรารถนาหนักหนาที่จะให้ความโกรธเกิดขึ้นแก่เจ้า จึงได้ทำสิ่งที่ไม่พอใจยั่วเจ้า เหตุไรเจ้าจึงจะทำความปรารถนาของเขาให้สำเร็จเสียเอง ด้วยการยอมให้ความโกรธนั้นเกิดขึ้นเล่า
๖. เมื่อเจ้าโกรธขึ้นมาแล้ว เจ้าจักได้ก่อทุกข์ให้แก่คนอื่นผู้ทำความผิดให้แก่เจ้านั้นหรือไม่ก็ตาม แต่เป็นอันว่าเจ้าได้เบียดเบียนตนเองด้วยทุกข์ คือความโกรธอยู่ ณ ขณะนั้นนี้เทียว
๗. ก็เมื่อพวกคนคู่เวรได้เดินไปสู่ทางผิดคือความโกรธ ซึ่งไม่นำประโยชน์อะไรมาให้แก่ตนเลย แม้เมื่อเจ้ายังโกรธเขาอยู่ ก็ชื่อว่าได้คล้อยไปตามทางของเขาเสียละซี
๘. ศัตรูได้ทำสิ่งอันไม่เป็นที่พอใจให้แก่เจ้า ด้วยอาศัยความโกรธของเจ้าอันใด เจ้าจงรีบถอนความโกรธอันนั้นออกเสียเถิด เจ้าจะเดือดร้อนในสิ่งที่ไม่สมควรทำไมกัน
๙. ชั้น ๕ เหล่าใดได้ทำสิ่งที่ไม่พอใจให้แก่เจ้า ชั้น ๕ เหล่านั้นก็ได้ดับไปแล้ว เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายดับไปชั่วขณะนิดเดียว แล้วก็มีชั้น ๕ อื่นเกิดขึ้นมาแทน บัดนี้เจ้าจะมาหลงโกรธใคร ณ ที่นี้เล่า การโกรธต่อชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นมาใหม่ซึ่งไม่มีความผิดนั้น เป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง

๑๐. ผู้ใดทำความผิดให้แก่ผู้ใดเมื่อไม่มีผู้ทำความผิดให้มันแล้ว ผู้ที่จะทำความผิดตอบนั้น จะพึงทำความผิดให้แก่ใครที่ไหนเล่า ตัวเจ้าเองแหละเป็นตัวการแห่งความผิดเอง ฉะนั้น เจ้าจะไปโกรธคนอื่นเขาทำไม ไฉนจึงไม่โกรธตัวเองเล่า

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๕ ด้วยพิจารณาถึงกรรม

[๒๔๖] ก็แหละ แม้โยคีบุคคลจะได้พยายามพร่ำสอนตนเองด้วยประการดังกล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ความโกรธแค้นก็ยังไม่สงบลง แต่นั้นโยคีบุคคลจงใช้วิธีพิจารณาถึง **ภาวะที่ตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนต่อไป** ในการพิจารณาถึงกรรมนั้น จงพิจารณาถึงภาวะที่ตนเองเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเป็นอันดับแรก ดังต่อไปนี้

“นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! เจ้าโกรธคนอื่นเขาแล้วจักได้ประโยชน์อะไร ? กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเจ้านี้ มันจักบันดาลให้เป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เจ้าเองมิใช่หรือ ? ด้วยว่า เจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึง เจ้าได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เจ้าจักต้องได้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเจ้านี้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิได้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมบัติต่าง ๆ เช่น ความเป็นพระพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระเจ้าประเทศราชได้เลย ตรงกันข้ามกรรมของเจ้านี้ มักจักขับไล่ไสส่งให้เจ้าออกจากพระศาสนา แล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาดต่าง ๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทาน กินเดนของคนอื่น หรือประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่น ทำให้บังเกิดในนรกเป็นต้นอย่างแน่นอน

อันตัวเจ้านั้น เมื่อขึ้นทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่า
 เฆตว์ของตัวเองทั้งเป็น และทำตัวเองให้มีชื่อเสียงเนาเหม็น
 เป็นคนแรกนั้นเทียว เหมือนบุรุษผู้จับถ่านเพลิงอันปราศ
 จากเปลวก็ดี จับคุกกี้ดี ด้วยมือทั้งสอง หวังจะประหารคน
 อื่นจะนั้น”

เมื่อได้พิจารณาถึงภาวะที่ตัวเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนอย่างนี้แล้ว จงพิจารณา
 ถึงภาวะที่คนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน ในอันดับต่อไป ดังนี้

“แม่เขาผู้นั้นโกรธเจ้าแล้ว เขาก็ได้ประโยชน์อะไร
 กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเขาผู้นั้น มันจักบันดาล
 ให้เป็นไป เพื่อความฉิบหายแก่เขาเองมิใช่หรือ ? เพราะ
 ว่าเขาผู้นั้นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน มีกรรมเป็น
 ทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรม
 เป็นที่พึ่ง เขาก็ได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เขาก็จักต้องได้รับผลของ
 กรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเขาผู้นั้น มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้
 สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิได้
 มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ในบรรดาสมบัติต่าง ๆ เช่นความเป็นพระพรหม พระ
 อินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิและพระเจ้าประเทศราชได้เลย
 ตรงกันข้าม กรรมของเขาผู้นั้น มันจักขับไล่ไสส่งให้เขา
 ออกจากพระศาสนา แล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาด
 ต่าง ๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทาน กินเดนของ
 คนอื่น หรือทำให้ประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่น ทำให้
 บังเกิดในนรกเป็นต้นอย่างแน่นอน

เขาผู้นั้น เมื่อขึ้นทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าโปรย
 ฐิติคือความโกรธใส่ตนเอง เหมือนนบรุษผู้จะโปรยฐิติใส่คนอื่น
 แต่ไปยืนอยู่ทางใต้ลมฉะนั้น”

ข้อนี้สมด้วยพระพุทธนิพนธ์สุภาษิตในขุททกนิกายว่า:-

โย อปฺปฏฺฐจฺสุส นรฺสุส ทฺสุสฺติ
 สฺทฺสุสฺส โปสฺสุส อณฺจณฺสุส
 ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
 สุขุโม รโห ปฏฺวิตฺตํ ชิตฺโต.^๑

“ผู้ใดประทุษร้ายต่อคนผู้ไม่มีความผิด ทั้งเป็นคน
 บริสุทธิ์หมดจด หมดกิลเลส บาปจะส่งผลให้เขาผู้นั้นซึ่ง
 เป็นคนพาลเสียเอง เหมือนนรุษอันละเอียดที่คนชดไปทวนลม
 ย่อมจะปลิวกลับมาถูกเขาเองฉะนั้น”

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๖ ด้วยพิจารณาถึงพระพุทธจริยาในปางก่อน

[๒๔๗] ก็แหละ ถ้าโยคีบุคคลได้พยายามพิจารณาถึงภาวะที่ตนและคนอื่น
 เป็นผู้มีการเป็นของแห่งตนอย่างนี้แล้ว ความโกรธแค้นก็มิได้สงบอยู่นั้นแล แต่นั้น
 จงระลึกถึงพระคุณ คือ**พระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อน** เพื่อบรรเทา
 ความโกรธแค้นต่อไป

ในพระพุทธจริยาวัตรแต่ปางก่อนนั้น มีส่วนที่โยคีบุคคลควรจะนำมาพิจารณา
 เตือนตนด้วยวิธีดังต่อไปนี้

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! พระบรมศาสดาของเจ้าในปางก่อน แต่ยังมีได้ตรัสรู้
 พระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ อยู่ถึง ๔ อสงไขย

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๗๐

กับแสนมหากัปนั้น พระองค์ก็ได้ทรงทำพระเหตุภัยให้โกรธเคือง แม้นในศัตรูทั้งหลาย ผู้พยายามประหัตประหารพระองค์อยู่ในชาตินั้น ๆ มิใช่หรือ ?

พระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อน แต่ละเรื่องนั้น ฟังทราบแต่โดยย่อดังนี้

๑. เรื่องพระเจ้าสีลวะ

ใน**สีลวชาดก** พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีพระนามว่า พระเจ้าสีลวะ อำมาตย์ผู้ใจบาปหยาบช้าได้ลอบลวงประเวณีกับพระอัครมเหสีของพระองค์ แล้วไปเชื้อเชิญเอาพระราชอาชญาผู้เป็นปฏิปักษ์มายึดเอาพระราชสมบัติ ในที่อันมีอาณาบริเวณถึงสามร้อยโยชน์ พระโพธิสัตว์สีลวราชา ก็ได้ทรงอนุญาตให้หมู่ขุนอำมาตย์ผู้จงรักภักดีลุกขึ้นจับอาวุธเข้าต่อต้าน ต่อมาพระองค์พร้อมด้วยหมู่ขุนอำมาตย์พัวพันหนึ่ง ได้ถูกเขาขูดหลุมฝังทั้งเป็นลึกแค่พระศอ ตรงที่ป่าช้าผีดิบ พระองค์ก็ได้ทรงเสียดพระราชนิเวศน์แก่แม่แต่น้อย อาศัยพวกสุนัขจึงจอก มันพากันมาคุ้ยกินซากศพ ได้ขุดคุ้ยดินออก พระองค์จึงได้ทรงใช้ความเพียรของลูกผู้ชาย ด้วยกำลังแห่งพระพาหา ทรงตะกายออกมาจากหลุม จึงทรงรอดชีวิตได้ และด้วยอำนาจเทพดาช่วยบันดาล พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปยังพระราชนิเวศน์ของพระองค์ ทรงเห็นพระราชอาชญาผู้เป็นศัตรูบรรทมอยู่บนพระแท่นที่บรรทม พระองค์ก็ได้ทรงพระพิโรธโกรธเคืองแต่ประการใด กลับทรงปรับความเข้าพระทัยดีต่อกันและกัน แล้วทรงตั้งพระราชอาชญาผู้เป็นศัตรูนั้นไว้ในฐานแห่งมิตร และได้ตรัสสุภาษิตว่า:-

อาสีเสถว ปุริโส น นพพินุเทยย ปณฺทิตโต
ปสุสามิ โวหมตฺตานํ ยถา อิจฺฉี ตถา อหุ.

“ชาติชายผู้บัณฑิต ฟังทำความหวังโดยปราศจากโทษ
ไปเถิด อย่าพึงเบื่อหน่ายทอดเลยเสียเลย เรามองเห็นทาง
อยู่ว่า เราปรารถนาที่จะสถาปนาตนไว้ในราชสมบัติโดย

ไม่เบียดเบียนใคร ๆ ด้วยประการใด เราก็จะปฏิบัติด้วย
ประการนั้น”^๑

๒. เรื่องชั้นติวาที่ดาบส

ในชั้นติวาที่ชาดก^๒ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชั้นติวาที่ดาบส เมื่อพระเจ้า
แผ่นดินผู้ทรงครองแคว้นแคว้นกาสิผู้โง่เขลา พระนามว่าพระเจ้ากလာพู ได้ตรัสถาม
พระโพธิสัตว์ชั้นติวาที่ดาบสว่า “สมณะ ! พระผู้เป็นเจ้านับถือวาทะอะไร ?” พระ
โพธิสัตว์ทูลตอบว่า “อาตมภาพนับถือชั้นติวาทะ คือนับถือความอดทน” ที่นั่น
พระเจ้ากလာพู ได้ทรงรับสั่งให้เสียนพระโพธิสัตว์ด้วยแลมีนามเหล็กเป็นการพิสูจน์ จน
ในที่สุดถูกตัดมือและเท้า แต่แล้วพระโพธิสัตว์ก็ได้ทำความโกรธเคืองเลยแม้แต่น้อย

๓. เรื่องธรรมपालกุมาร

การที่พระโพธิสัตว์เป็นผู้ใหญ่แล้วและดำรงอยู่ในเพศบรรพชิต สามารถอดกลั้น
ได้เหมือนเช่นพระเจ้าสีลวะและชั้นติวาที่ดาบสนั้น ยังไม่เป็นที่น่าอัศจรรย์เท่าไรนัก
ส่วนในจุฬามมपालชาดก^๓ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นธรรมपालกุมาร ทรงเป็น
ทารกยังนอนหงายอยู่เทียว ถูกพระเจ้ามหาปตาปะผู้เป็นพระบิดา มีพระราชบัญชาให้
ตัดพระหัตถ์และพระบาททั้ง ๔ ดูจว่าให้ตัดหน่อไม้ในขณะที่พระมารดาทรงพิโร
คร่ำครวญอยู่ว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ แขนทั้งสองของพ่อ
ธรรมปาละ ผู้เป็นรัชทายาทในแผ่นดิน ซึ่งไล่ทำแล้ว
ด้วยรสแห่งจันทน์หอม กำลังจะขาดไปอยู่แล้ว
“หม่อมฉันจะหาชีวิตมิได้อยู่แล้วละเพคะ”

๑ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๕๑/๒๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๔๙/๑๖๖

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๑/๔๙/๒๐๘

แม้กระนั้นแล้ว พระเจ้ามหาปตาศักยยังมีได้ถึงความสาสมพระราชหฤทัย ได้ทรงมีพระราชโองการไปอีกว่า “จงตัดศีรษะมันเสีย” ฝ่ายพระโพธิสัตว์ธรรมपालกุมาร ก็มีได้ทรงแสดงออกแม้เพียงพระอาการเสียพระทัย ทรงอธิษฐานสมาทานอย่างแน่นมั่น แล้วทรงโอวาทพระองค์เองว่า:-

**“ขณะนี้เป็นเวลาที่เราจะต้องประคองรักษาจิตของ
เจ้าไว้ให้ดีแล้วนะ พ่อธรรมपालะผู้เจริญ ! บัดนี้เจ้าจงทำ
จิตให้เสมอในบุคคลทั้ง ๔ คือพระบิดาผู้ทรงบัญชาให้ตัด
ศีรษะ ๑ พวกราชบุรุษที่จะตัดศีรษะ ๑ พระมารดาที่กำลัง
ทรงพิโรธรำพัน ๑ ตนของเจ้าเอง ๑”**

การที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์แล้ว ทรงอดกลั้นได้ต่อการทารุณกรรมต่าง ๆ จากศัตรู เหมือนอย่างในเรื่องทั้งสามที่แสดงมาแล้วนั้น แม้ข้อนี้ก็ยังไม่เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากนัก ส่วนที่น่าอัศจรรย์มากยิ่งขึ้น คือพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์เดียรัจฉานในกำเนิดต่าง ๆ และได้รับทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส ดังต่อไปนี้

๔. เรื่องพญาช้างฉัททันต์

เรื่องแรก ได้แก่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง ชื่อฉัททันต์ แม้พระองค์จะถูกนายพรานยิงด้วยลูกศรอันกำซาบด้วยยาพิษ ณ ที่ตรงสะดือ ก็มีได้ชุ่มเคืองใจในนายพรานผู้ซึ่งทำความพินาศให้แก่ตนอยู่เช่นนั้น ข้อนี้สมด้วยความพระบาลีในคัมภีร์ชาดกว่า:-

**“พญาช้างฉัททันต์ แม้จะถูกทิ่มแทงด้วยลูกศรเป็น
อันมากแล้ว ก็มีได้มีจิตคิดประทุษร้ายในนายพราน กลับ
พูดกับเขาอย่างอ่อนหวานว่า “พ่อสหาย นี่ต้องการอะไร
หรือ ? ท่านยิงเราเพราะเหตุแห่งสิ่งใดหรือ ? การที่ท่าน**

**มา ณ ที่นี้แล้วทำแก่เราอย่างนี้ มิใช่เป็นด้วยอำนาจของ
ท่านเอง ดังนั้น การพยายามทำเช่นนี้ ท่านทำเพื่อพระราชา
องค์ใด ? หรือเพื่อมหาอำมาตย์คนใดหรือ^๑ ?”**

ก็แหละ ครั้นพระโพธิสัตว์พญาช้างฉัททันต์ถามอย่างนี้แล้ว นายพรานก็ได้
ตอบออกมาตามความสัตย์จริงว่า “ท่านผู้เจริญ พระราชาเทวีของพระเจ้ากาสิได้ทรงส่ง
ข้าพเจ้ามาเพื่อต้องการงาช้างของท่าน” ทันทันนั้นพระโพธิสัตว์เมื่อจะทำพระราชประสงค์ของ
พระราชาเทวีนั้นให้สำเร็จบริบูรณ์ จึงได้ให้ตัดงาทั้งสองของตนอันมีความงามดุจดวงคำธรรมชาติ
สุกปลั่งด้วยแสงอันเปล่งออกแห่งรัศมีอันประกอบด้วยสี ๖ ประการ แล้วก็มอบให้
นายพรานนั้นไปถวาย

๕. เรื่องพญากระบี่

เรื่องที่สอง ครั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญากระบี่ พระโพธิสัตว์ พญา
กระบี่นั้น ได้ช่วยบุรุษคนหนึ่งให้ขึ้นจากเหวนรอตชีวิตมาได้ ครั้นแล้วบุรุษนั้นเองได้
คิดทรมศต่อพระองค์ว่า:-

**“วานรนี้ย่อมเป็นอาหารของมนุษย์ได้ ฉันทึ่งเดียวกับพวก
เนื้อมฤคในป่าประเภทอื่น ๆ ถ้ากระไรเราหิวขึ้นมา
แล้วจะพึงฆ่าวานรนี้กินเป็นอาหาร ครั้นกินอิ่มแล้ว
จักเอาเนื้อที่เหลือไปเป็นเสบียงเดินทาง เราก็จักข้ามพัน
ทางทุกกันดารไปได้ เนื้อนี้จักเป็นเสบียงของเรา”^๒**

ครั้นแล้วเขาก็ยกก้อนศิลาขึ้นทุ้มลงบนกระหม่อมของพระโพธิสัตว์ ฝ่ายพระ
โพธิสัตว์ได้จ้องมองดูบุรุษนั้นด้วยหน้าตาทั้งสองอันมองด้วยน้ำตา ทั้งนี้ด้วยความกรุณา
ว่า เจ้าคนนี้เป็นอันธพาลประทุษร้ายมิตร แล้วพูดกับเขาด้วยความปรารถนาดีว่า

๑ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๒๔/๕๕๙

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๕-๒๐๖/๕๗๐

**“อย่างะท่าน ! ท่านเป็นแขกสำหรับข้าพเจ้า ท่านยังสามารถทำกรรมอันหยาบข้าพเจ้าทำนองนี้ได้ ท่านยังจะ
 อยู่อีกนาน ควรจะช่วยห้ามคนอื่น ๆ เขาเสียด้วย”^๑**

ครั้นพระโพธิสัตว์กล่าวดังนี้แล้ว ก็มีผู้มีจิตคิดประทุษร้ายในบุรุษนั้น มีหน้าซำ
 ยังมีได้คิดหวังถึงความลำบากของตน ได้ช่วยส่งบุรุษนั้นให้พ้นจากทางทวารกันดารจนล
 ถึงภูมิสถานอันเกษมปลอดภัยต่อไป

๖. เรื่องพญานาคชื่อภุริทัตตะ

เรื่องที่สาม ครั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื่อภุริทัตตะ พระ
 โพธิสัตว์พญานาคภุริทัตตะนั้น ได้อธิษฐานเอาอุโบสถศีลแล้วขึ้นไปนอนอยู่บนยอด
 จอมปลวก ครั้นนั้น พวกพราหมณ์หมองูได้เอาโอสถมีพิษเหมือนกับไฟประลัยกัลป์
 ราดใส่ทั่วทั้งตัว กระที่บด้วยเท้าทำให้อ่อนกำลังแล้วจับยัดใส่ช่องเล็ก ๆ นำไปเล่นกล
 ให้คนดูจนทั่วชมพูทวีป พระโพธิสัตว์พญานาคภุริทัตตะก็มีได้แสดงอาการแม้เพียง
 นึกขัดเคืองในใจในพราหมณ์นั้นแต่ประการใด ข้อนี้สมด้วยความบาลีในคัมภีร์จริยา
 ปิฎกกว่า:-

**“เมื่อหมองูชื่ออาลัมพานะ จับเรายัดใส่ในช่องเล็ก ๆ
 ก็ดี ย่ำเหยียบเราอยู่ด้วยสันเท้า เพื่อให้อ่อนกำลังลงก็ดี
 เรามิได้โกรธเคืองในหมองูอาลัมพานะนั้นเลย ทั้งนี้
 เพราะเรากลัวศีลของเราจะขาดกระท่อนกระแท่นไป”^๒**

๑ ชู. ชา. (ไทย) ๓๓/๒๐๙/๕๗๐

๒ ชู. จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๖/๓๗๔

๗. เรื่องพญานาคชื่อจัมเปยยะ

เรื่องทีสี่ ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราช ชื่อจัมเปยยะ แม้พระโพธิสัตว์พญานาคจัมเปยยะนั้นจะได้ถูกหมอมูทรมานเบียดเบียนอยู่ด้วยประการต่าง ๆ ก็มีได้แสดงอาการแม้เพียงนึกขัดเคืองในใจ ข้อนี้ สมด้วยความบาลีในคัมภีร์ จริยาปิฎกว่า:-

“แม่ในชาติเป็นจัมเปยยะนาคราชนั้นเราก็ได้ประพฤติ ธรรมจำอุโบสถศีล หมอองได้จับเอาเราไปเล่นกลอยู่ที่ประตู พระราชวัง เขาประสงค์จะให้เราแสดงเป็นสีอะไรคือจะเป็นสีเขียวสีเหลืองสีขาวหรือสีแสดแก่ เราก็คล้อยให้ไปไปตามใจประสงค์ของเขา เรามีความตั้งใจอยู่ว่า “ขอให้หมอองนี้จงได้ลาภมาก ๆ เถิด” และด้วยอำนาจของเรา เราสามารถที่จะบันดาลที่ดอนให้กลายเป็นน้ำก็ได้ แม้บันดาลน้ำให้กลายเป็นที่ดอนก็ได้ ถ้าเราจะพึงโกรธเคืองเจ้าหมอองนั้น เราก็คสามารถที่จะทำให้เขากลายเป็นเถาถ่าน ชั่วครู่เท่านั้น แต่ถ้าเราจักตกอยู่ใต้อำนาจอกุศลจิตนั้น เราก็คจักเสื่อมจากศีล เมื่อเสื่อมจากศีลแล้ว ความปรารถนาชั้นสุดยอด คือ ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของเราก็คจะไม่สำเร็จสมประสงค์”^๑

๘. เรื่องพญานาคชื่อสังขपालะ

เรื่องทีห้า ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื่อสังขपालะ พระโพธิสัตว์สังขपालะนั้นถูกบุตรนายพราน ๑๖ คนช่วยกันเอาหอกอย่างแหลมคมแทงเข้าที่ลำตัวถึง ๘ แห่ง แล้วเอาเคียววัลย์ที่เป็นหนามร้อยเข้าไปตามรูแผลที่แทงนั้น ๆ เอาเชือกอย่างมันเหนียวร้อยเข้าทางรูจุมูกแล้วช่วยกันลากไป ลำตัวถูกครูดลีไปกับพื้นดิน พระโพธิสัตว์สังขपालะนาคราชได้เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง แม้พระโพธิสัตว์

๑ ขุ. จริยา. (ไทย) ๓๓/๒๑-๒๔/๗๔๘

จะสามารถบันดาลให้บุตรนายพรานเหล่านั้นแหกสะเก็ดเป็นเก้าธูลี ด้วยวิธีเพียงแต่ โกรธแล้วจ้องมองดูเท่านั้น แต่พระโพธิสัตว์ก็ได้ทำการโกรธเคืองลืมหูลืมตาจ้องมองดู เขาเหล่านั้นเลย ข้อนี้สมด้วยความบาปในคัมภีร์ชาดกว่า:-

“นายอหาระ เราอยู่จำอุโบสถศีลเป็นนิจทุกวันพระ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ คราวครั้งนั้น ได้มีบุตรของนายพราน ๑๖ คน พวกมันถือเชือกและบ่วงอย่างมันเหนียวไปหาเรา แล้วเขาได้ช่วยกันร้อยจมูกเรา จุดดิ่งเชือกที่ร้อยจมูกผูก ตรึงเราหมดทั้งตัวแล้วลากเราไป ทุกข้ออย่างใหญ่หลวงถึง เพียงนั้น เราก็ยังอดกลั้นได้ ไม่ยอมทำให้อุโบสถศีลกำเริบ เศร้าหมอง”^๑

แท้ที่จริงนั้น พระบรมศาสดามีใช้ได้ทรงทำสิ่งที่น่าอัศจรรย์ไว้เพียงที่ได้ยกมา แสดงเป็นตัวอย่างนี้เท่านั้น พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระจริยาวัตรอันน่าอัศจรรย์แม้ อย่างอื่น ๆ ไว้เป็นอเนกประการ ซึ่งมีปรากฏในชาดกต่าง ๆ เช่น **มาตุโปสกชาดก**^๒ เป็นอาทิ

ก็แหละ บัดนี้ เมื่อเจ้าได้อ้างอิงเอาพระผู้มีพระภาคผู้ทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ผู้ทรงมีพระชันติคุณอย่างไม่มีใครเสมอเหมือน ทั้งในโลกมนุษย์และโลก เทวดาว่าเป็นศาสดาของเจ้านี้แล้ว การที่เจ้าจะยอมจำนนให้จิตโกรธแค้นเกิดขึ้น ครอบงำได้อยู่ยอมเป็นสิ่งที่ไม่ชอบไม่สมควรอย่างยิ่งเทียว

๑ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘๐-๑๘๑/๖๒๔

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๒๒-๒๘/๒๕๘-๒๕๙

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๗ ด้วยพิจารณาความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏ

[๒๔๘] ก็แหละโยคีบุคคลผู้ซึ่งได้เข้าถึงความเป็นทาสของกิเลสมานานหลายร้อยหลายพันชาติ แม้จะได้พยายามพิจารณาถึงพระคุณคือพระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อนโดยวิธีดังแสดงมาสักเท่าไรก็ตาม ความโกรธแค้นนั้นก็ยังไม่สงบอยู่นั้นแล คราวนี้โยคีบุคคลนั้นจึงพิจารณาถึง**ความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏอันยาวนานซึ่งสาวหาเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้** โดยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

แหละเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกายนิทานวรรคว่า:-

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดมาในโลกนี้นั้น ที่จะไม่เคยเป็นมารตากัน ไม่เคยเป็นบิดากัน ไม่เคยเป็นพี่น้องชายกัน ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิงกัน ไม่เคยเป็นบุตรกัน และไม่เคยเป็นธิดากัน เป็นสิ่งที่หาได้ไม่ง่ายเลย”^๑

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงสงัดใจไปในคนคู่เวรกันอย่างนี้ว่า:-

ได้ยินว่า สตรีผู้นี้เคยเป็นมารดาของเรามาในชาติปางก่อน เขาเคยได้บริหารรักษาเราอยู่ในครรภ์ตลอดเวลา ๑๐ เดือน ได้ช่วยล้างเช็ดปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย และน้ำมูกเป็นต้นให้แก่เราโดยไม่รังเกียจ เห็นสิ่งปฏิกุศลเหล่านั้นเหมือนฝุ่นจันทน์หอมช่วยประคองเราให้นอนอยู่ในระหว่างอก อุ้มเราไปด้วยสะเอว ได้ทะนุถนอมเลี้ยงเรามาเป็นอย่างดี ฉะนั้น

บุรุษผู้นี้เคยเป็นบิดาของเรามา เมื่อประกอบการค้าขาย ต้องเดินไปในทางอันทุรกันดาร เช่นต้องไปด้วยอาศัยแพเป็นพาหนะและต้องเหนี่ยวรั้งไปด้วยไม้ขอเป็นต้น แม้ชีวิตก็ยอมเสียสละเพื่อประโยชน์แก่ตัวเรา ครั้นในยามเกิดสงครามประชิดติดพัน กัน

๑ ส. นี. (ไทย) ๑๖/๑๓๗-๑๓๘/๒๒๗-๒๒๘

ทั้งสองฝ่ายก็ต้องเอาตนเข้าสู่สนามรบ บางครั้งต้องแล่นเรือผ่านมหาสมุทรอันเต็มไปด้วยภัยอันตราย และได้ทำกิจการอย่างอื่น ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่ทำได้ด้วยความลำบากยากเข็ญ พยายามสังฆมทรัพย์ไว้ด้วยอุบายต่าง ๆ ด้วยมันหมายความว่า จักเลี้ยงดูลูก ๆ ทั้งหลายให้เป็นสุข ฉะนั้น

บุรุษผู้นี้เคยเป็นพี่น้องชายของเรามา สตรีผู้นี้เคยเป็นพี่น้องหญิงของเรามา บุรุษผู้นี้เคยเป็นบุตรของเรามา สตรีผู้นี้เคยเป็นธิดาของเรามา และแต่ละบุคคลนั้นเคยได้ทำอุปการะแก่เรามาหลายอย่างหลายประการเป็นอันมาก

เพราะเหตุฉะนั้น การที่เราจะทำใจให้โกรธแค้นในบุคคลนั้น ๆ ย่อมเป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง ฉะนั้น

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๘ ด้วยพิจารณาอานิสงส์เมตตา

ถ้าพระโยคีได้พยายามพิจารณา โดยความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏดังแสดงมาแล้ว ก็ยังไม่สามารถที่จะทำความโกรธแค้นให้ดับลงได้อยู่แน่แล แต่นั้นโยคีบุคคลจงพิจารณาถึงอานิสงส์ของเมตตา ด้วยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

“นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้แล้วมิใช่หรือว่า ภิกษุทั้งหลาย คนผู้เจริญเมตตาภาวนาพึงหวังได้แน่นอน ซึ่งอานิสงส์ ๑๑ ประการของเมตตาเจโตวิมุตติ ที่ตนสั่งเสพหนักแล้ว ทำให้เจริญขึ้นแล้ว ทำให้มาก ๆ แล้วทำให้เป็นเหมือนยานที่เตรียมพร้อมแล้ว ทำให้เป็นดุจฐานอันแน่นหนาอันมั่นคงแล้ว ทำให้ปรากฏชัดแล้ว สังสมด้วยวสี ๕ ดีแล้ว ทำให้บังเกิดขึ้นด้วยดีแล้ว”

อานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ^๑

[๒๔๙] อานิสงส์ของเมตตาเจโตวิมุตติ ๑๑ ประการนั้น คือ

๑. **นอนเป็นสุข** คือ ไม่กลิ้งไม่กรน หลับอย่างสนิทเหมือนเข้าสมาบัติ มีลักษณะทำทางเรียบร้อยดงามน่าเลื่อมใส

๑ อัง.เอกาทศก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๔๒๕, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐-๔๖๑

๒. ตื่นเป็นสุข คือ ตื่นขึ้นแล้ว ไม่ทอดถอนหายใจ ไม่สยิวหน้า ไม่บิดไปบิดมา มีหน้าตาชื่นบานเหมือนดอกปทุมที่กำลังแย้มบาน

๓. ไม่ฝันร้าย คือ ไม่ฝันเห็นสิ่งที่น่าเกลียดน่ากลัว เช่น พวกโจรรูมล้อม สุนัขไล่กัด หรือตกเหว ฝันเห็นแต่นิมิตที่ดีงาม เช่น ใหว่พระเจดีย์ ทำการบูชา และฟังธรรมเทศนา

๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย คือ เป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลาย เหมือนพวงไข่มุกที่ห้อยอยู่หน้าอก หรือดอกไม้ที่ประดับอยู่บนเศียร

๕. เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย คือ ไม่ใช่เป็นที่รักของคนอย่างเดียว ยังเป็นที่รักตลอดไปถึงเหล่าเทวาอารักษ์ทั้งหลายด้วย

๖. เทวดาทั้งหลายคอยเฝ้ารักษา คือ เทวดาทั้งหลายย่อมคอยตามรักษาเหมือนมารดาบิดาคอยตามรักษาบุตรธิดา

๗. ไฟ ยาพิษหรือคัสตรา ไม่กล้ากรายในตัวของเขา คือ ไม่ถูกไฟไหม้ไม่ถูกวางยาพิษ หรือไม่ถูกคัสตราอาวุธประหาร

๘. จิตเป็นสมาธิเร็ว คือ เมื่อเจริญกัมมัฏฐาน จิตสำเร็จเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิได้เร็ว

๙. ผิวหน้าผ่องใส คือ หน้าตามีผิวพรรณเปล่งปลั่งสดใส เหมือนลูกตาลสุกที่หล่นจากขั้วใหม่ ๆ

๑๐. ไม่หลงทำกาลกิริยา คือ ไม่หลงตาย คล้ายกับนอนหลับไปเฉย ๆ

๑๑. เมื่อไม่บรรลุถึงคุณธรรมเบื้องสูง อย่างต่ำก็จะบังเกิดในพรหมโลก คือ ถ้ายังไม่ได้บรรลุพระอรหัตตอันเป็นคุณเบื้องสูงยิ่งกว่าเมตตามหาน มนุษยโลก ก็จะเข้าสู่พรหมโลกทันที เหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! ถ้าเจ้าจักไม่ทำจิตที่โกรธแค้นอยู่นี้ให้ดับไปเสียแล้ว เจ้าก็จักเป็นคนอยู่ภายนอกจากอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ ฉะนี้

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๙ ด้วยพิจารณาแยกธาตุ

[๒๕๐] ถ้าโยคีบุคคลยังไม่สามารถที่จะทำความโกรธแค้นให้ดับลงได้ด้วยอุบายวิธีดังแสดงมา คราวนี้จึงนึกเอาคนคู่เวรนั้นมาพิจารณาแยกออกให้เห็นเป็นเพียงสักว่าธาตุส่วนหนึ่ง ๆ ด้วยอุบายวิธีดังนี้

โยคีบุคคลพึงพร่ำสอนตนโดยวิธีแยกธาตุว่า:-

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! เมื่อเจ้าโกรธคนคู่เวรนั้น เจ้าโกรธอะไรเขาเล่า ? คือ **ในอาการ ๓๒** เจ้าโกรธผมหรือ ? ขนหรือ ? เล็บหรือ ? ฟันหรือ ? หนังหรือ ? หรือโกรธ เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก ม้าม หรือโกรธ หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ? หรือโกรธ ใส้ใหญ่ ใส้ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง ? เจ้าโกรธ ดี เสลดหนองเลือด เหงื่อ มันข้นหรือ ? หรือโกรธ น้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำมูตร ? หรือ **ในธาตุ ๔** เจ้าโกรธ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม หรือ ?

อนึ่ง คนคู่เวรนั้น เพราะอาศัยชั้น ๕ หรืออายตนะ ๑๒ หรือธาตุ ๑๘ เหล่าใด เขาจึงได้มีชื่ออย่างนั้น **ในชั้น ๕** นั้น เจ้าโกรธรูปชั้นหรือ ? หรือโกรธเวทนาชั้น, สัญญาชั้น, สังขารชั้น, วิญญาณชั้น ? หรือ **ในอายตนะ ๑๒** นั้นเจ้าโกรธจักขวยตนะ รูปายตนะหรือ ? หรือโกรธ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ ? หรือ **ในธาตุ ๑๘** นั้นเจ้าโกรธ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ หรือ ? หรือโกรธ โสธธาตุ สัทธาธาตุ โสทวิญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญาณธาตุ ?

เมื่อโยคีบุคคลพิจารณาแยกกระจายคนคู่เวรนั้นออกโดยภาวะที่เป็นธาตุ คือ เป็นเพียงชิ้นส่วนอันหนึ่ง ๆ ประกอบกันไว้ดังได้แสดงมา ฉะนั้น ก็จะมองเห็นสภาวะธรรมด้วยปัญญา เห็นแจ้งชัดว่าฐานสำหรับที่จะรองรับความโกรธ ย่อมไม่มีอยู่ในคนคู่เวรนั้น

เพราะธาตุทั้งหลายแต่ละธาตุ ๆ มีผมเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งอันใคร ๆ ไม่ควรจะโกรธ และนอกเหนือไปจากธาตุทั้งหลายมีผมเป็นต้นนั้นแล้วก็มีคนไม่ ซึ่งเปรียบเหมือนฐานสำหรับรองรับเมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่มีที่ปลายเหล็กजार (เหล็กแหลม) และฐานสำหรับรองรับจิตรกรรมไม่มีในอากาศ ฉะนั้น

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๑๐

ด้วยการให้ปันสิ่งของ

[๒๕๑] ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่สามารถที่จะพิจารณาโดยวิธีแยกธาตุดังแสดงมาก็พึงทำการให้ปันสิ่งของ กล่าวคือ พึงให้ปันสิ่งของของตนแก่คนคู่เวร ตนเองก็ควรรับสิ่งของของคนคู่เวรด้วย ถ้าเหล่าคนคู่เวร มีอาชีพกพร่อง มีเครื่องบริขารชำรุดใช้สอยไม่ได้ ก็พึงให้เครื่องบริขารของตนนั้นแก่เขา เมื่อโยคีบุคคลทำการให้ปันได้อย่างนี้ ความอาฆาตเคียดแค้นก็จะระงับลงโดยสนิททีเดียว และแม้ความโกรธของคนคู่เวรซึ่งติดตามมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็จะไม่ระงับลงโดยทันที เช่นเดียวกัน เหมือนดังความโกรธของพระมหาเถระรูปหนึ่งระงับลง เพราะได้บาตรซึ่งพระปิณฑปาติกเถระผู้ถูกขับออกจากเสนาสนะ ในวัดจิตตลบรรพตถึง ๓ ครั้ง ได้มอบถวาย พร้อมกับเรียนว่า “ท่านขอรับ บาตรใบนี้มีราคา ๘ กหาปณะ อุบาสิกาผู้เป็นโยมหญิงของกระผมถวายเป็นลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ขอท่านได้กรุณาทำให้เป็นบุญลาภแก่มหาอุบาสิกาด้วยเถิด” ฉะนั้น

ขึ้นชื่อว่าให้การให้ปันนี้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ ฉะนั้น สมด้วยวจนะประพันธ์อันพระโบราณจารย์ได้ประพันธ์ไว้ว่า:-

อทนุตทมนํ ทานํ

ทานํ สพุทตถสาธกํ

ทาเนน ปิยวาจาย

อุนุมนนฺติ นมนฺติ จ.

“การให้ปันเป็นอุบายทรมานคนพยศให้หายได้ การให้ปันเป็นเครื่องบันดาลให้ประโยชน์ทุก ๆ อย่างสำเร็จได้ ผู้ให้ปันย่อมพอใจขึ้น ฝ่ายผู้รับปันย่อมอ่อนน้อมลง ทั้งนี้ด้วยการให้ปัน ด้วยวาจาอ่อนหวานเป็นเหตุ ฉะนั้น”

เจริญเมตตาถึงขั้นสีมาสัมภเว

[๒๕๒] เมื่อโยคีบุคคลได้พยายามบรรเทาความโกรธแค้นในคนคู่เวรให้ระงับลงได้แล้วด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ มีการระลึกถึงพระพุทธรูปในกนกจูปมสูตรเป็นต้นตามที่ได้แสดงมาฉะนี้แล้ว จิตของโยคีบุคคลนั้นก็แผ่ไป น้อมไปแม้ในคนคู่เวรนั้น ได้ด้วยวิธีแห่งเมตตาภาวนาเช่นเดียวกับในคนที่รักเพื่อนที่รักมากและคนเป็นกลาง ๆ นั้นเทียวลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาให้บ่อย ๆ ขึ้น แล้วทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมภเว^๑ กล่าวคือทำให้จิตเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก ได้แก่ ตนเอง ๑ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ ต่อไป

ลักษณะของสีมาสัมภเว

ลักษณะของเมตตาที่เป็นสีมาสัมภเวนั้นดังนี้ สมมติว่าขณะที่โยคีบุคคลผู้เจริญเมตตาก็มีภูมิตั้งนั้น นั่งอยู่ในกลุ่มเดียวกันกับคนที่รัก คนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวร เป็นสีทั้งตนเอง ได้มีพวกโจรเข้าไปหาแล้วพูดว่า “ท่านครับ ขอจงให้ภิกษุแก่เราสักรูปหนึ่งเถิด” โยคีบุคคลถามว่า “จะเอาไปทำไม” พวกโจรตอบว่า “จะนำไปฆ่าเอาเลือดในลำคอทำพิธีกรรมในกรณีเช่นนี้” ถ้าโยคีบุคคลนั้นตัดสินใจว่า “จงเอารูปนั้นหรือรูปนั้นก็ได้” ดังนี้ ไม่ชื่อว่าทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมภเว ถ้าแม้โยคีบุคคล จะพึงตัดสินใจว่า “เชิญเอาตัวฉันไปเถอะ อย่าเอาสามรูปนั้นเลย” ดังนี้ ก็ไม่ชื่อว่าได้ทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมภเวเช่นเดียวกัน

ถาม - เพราะเหตุไรจึงไม่เป็นสีมาสัมภเว ?

ตอบ - เพราะเหตุที่เมื่อโยคีบุคคลยังมีความปรารถนาให้โจรเอาภิกษุรูปใดรูปหนึ่งอยู่นั้น ก็ชื่อว่าเธอเป็นผู้มีความมุ่งร้ายในภิกษุรูปนั้นอยู่ และเป็นผู้ยังมีความปรารถนาดีในภิกษุรูปอื่น ๆ นอกนี้ จิตไม่สม่าเสมอในคนทั้ง ๔ คน

๑ คำว่า “สีมาสัมภเว” การทำลายขอบเขตแห่งเมตตา คือ ไม่ทำการแบ่งแยกว่า ตน, คนที่รัก, คนเป็นกลาง ๆ, คนคู่เวรอธิบายว่า คน ๔ พวกนี้ เป็นสีมาเขตแดนที่จะแผ่เมตตาไปถึง เมื่อแรกเจริญเมตตานั้นก็เจริญไปที่ละเขต ๆ ครั้นภาวนามีกำลังกล้าขึ้น จิตก็เห็นเสมอกันในคน ๔ จำพวกนี้ ไม่มีแยกเป็นเขต ๆ อย่างแรกเจริญดังนี้ เรียกว่า สีมาสัมภเว

ต่อเมื่อใดโดยบุคคลนั้น ไม่เห็นคนที่ตนควรจะให้แก่พวกโจรแม้สักคนหนึ่ง ในจำนวน ๔ คนนั้น วางจิตไว้เสมอทั้งในตนและคนสามคนนั้น ดังนี้ จึงได้ชื่อว่าทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมภเวศ สมด้วยวจนะประพันธ์อันพระโบราณจารย์ประพันธ์ไว้ว่า

“ภิกษุผู้เจริญเมตตากรรมฐานนั้น トラบใดที่ยังเห็นแตกต่างกันอยู่ในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน, คนที่รัก, คนเป็นกลาง ๆ และคนที่เกลียดชัง ในคนใดคนหนึ่งเรียกได้เพียงว่าเธอเป็นผู้มีจิตปรารถนาดีในสัตว์ทั้งหลาย แต่ยังไม่จัดว่าเป็นผู้มีความรักด้วยเมตตาแท้ หรือเป็นผู้มีกุศลอันประเสริฐ ต่อเมื่อใด ภิกษุนั้นทำลายขอบเขตแห่งเมตตา คือ บุคคล ๔ จำพวกเสียได้ จึงจะแผ่เมตตาแท้ไปได้ทั่วโลกมนุษย์กับทั้งโลกเทวดาอย่างสม่ำเสมอ ขอบเขตแห่งเมตตาไม่ปรากฏมีแก่ภิกษุใด เธอได้ชื่อว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐยิ่งใหญ่มากกว่าคนที่ยังเห็นแตกต่างในบุคคล ๔ จำพวกข้างต้นนั้น”

สีมาสัมภเวศเท่ากับปฏิภาคนิมิต

[๒๕๓] ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากรรมฐานนี้ได้สำเร็จถึงขั้นปฏิภาคนิมิตหรืออุچارสมาธิแล้ว ทั้งนี้ตลอดเวลาที่สีมาสัมภเวศยังเป็นไปอยู่อย่างสม่ำเสมอเช่นนั้น เทียบ อธิบายว่า ในกรรมฐานอื่น ๆ เช่น กลีณกรรมฐาน เป็นต้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏให้เห็นเป็นอารมณ์ของฌานจิต โดยอาศัยอุคคหนิมิตที่ได้มาด้วยการภาวนาซึ่งเรียกว่าดวงกลีณเป็นต้น ส่วนในเมตตากรรมฐานนี้ไม่มีปฏิภาคนิมิตปรากฏให้เห็นเหมือนอย่างนั้น แต่ว่าสีมาสัมภเวศอันมีลักษณะดังแสดง มาที่โยคีบุคคลได้บรรลุแล้วนั้นแล จัดเป็นดุจปฏิภาคนิมิตในที่นี้ ด้วยมีลักษณะอาการคล้ายกับปฏิภาคนิมิตในกรรมฐานอื่น ๆ

เพราะว่าเมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตากรรมฐานมาจนสำเร็จถึงขั้นสีมาสัมภเวศแล้ว โดยเหตุที่ภาวนามีกำลังแก่กล้าขึ้น นิ वर्ณ ๕ ประการ อันเป็นศัตรูโดยตรงของฌาน

จึงเป็นอันโยคีบุคคลช่มไว้ได้แล้ว ก็เสททั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรรณ์ก็
สงบลงหมดแล้ว จิตของโยคีบุคคลนั้นก็เป็อันตั้งมั่นดีแล้ว ด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิ
นั้นเทียว

เจริญเมตตาบรรลุถึงขั้นปฐมฌาน

เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตากรรมฐานถึงขั้นสี่มาสัมภเวแล้วดั่งนั้น คราวนี้จึงทำ
สี่มาสัมภเวนั้นแหละให้เป็นนิมิตกรรมฐานแล้วพยายามสังเสทนิมิตนั้นให้หนักขึ้น
ทำให้เจริญขึ้น เพียรทำให้มาก ๆ เข้า โยคีบุคคลก็จะบรรลุถึงซึ่งอัปนาสมาธิอันได้แก่
ปฐมฌานซึ่งเป็นฌานขั้นแรก โดยทำนองที่แสดงมาแล้วในปฐมวิภังคินิเทศ^๑ ทั้งนี้โดย
จะไม่เป็นการลำบากอะไรเลย

ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากรรมฐาน ได้
บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน ซึ่งประกอบด้วยเมตตาพรหมวิหาร อันละเอียดซึ่งองค์ ๕
ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมลักษณะ ๑๐^๒ ฉะนี้แล

เมตตากรรมฐานบรรลุถึงฌานชั้นไหน

โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นปฐมฌาน เป็นฌานลาภบุคคลแล้ว แต่ั้นเมื่อ
พยายามเจริญกรรมฐานให้ยิ่งขึ้นไป โดยใช้มนิมิตคือสี่มาสัมภเวนั้นแหละเป็นอารมณ์
กรรมฐาน สังเสทนิมิตนั้นให้หนักขึ้น ทำให้เจริญขึ้น เพียรทำให้มาก ๆ ขึ้น ก็
จะได้บรรลุถึงฌานชั้นสูงขึ้นไปโดยลำดับ กล่าวคือในกรณีที่นับจำนวนฌานเป็น ๔ ชั้น
ที่เรียกว่า จตุกกนัย ก็จะได้บรรลุทุติยฌานและตติยฌานเป็นขั้นสุดท้าย ไม่ถึงชั้น
จตุตถฌาน ในกรณีที่นับจำนวนฌานเป็น ๕ ชั้น ที่เรียกว่าปัญจกนัย ก็จะได้บรรลุ

๑ วิธีเจริญสมถกรรมฐานอย่างพิสดาร ตลอดถึงการบรรลุฌานชั้นต่าง ๆ มีปรากฏในปฐมวิภังคินิเทศแล้ว
เพราะปฐมวิภังคินิเทศนั้นท่านยกมาแสดงเป็นอันดับแรก ท่านจึงแสดงพิสดารโดยสมบูรณ์ทุกอย่าง
ในกรรมฐานอื่น ๆ ลำดับต่อมา ท่านแสดงเฉพาะที่พิเศษ ผู้ปรารถนาพึงตรวจดู ณ ที่นั้น

๒ องค์ ๕ จนถึงลักษณะ ๑๐ ของปฐมฌานนี้ มีอธิบายในปฐมวิภังคินิเทศโดยพิสดาร ผู้ปรารถนาจง
ตรวจดู ณ ที่นั้น

ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานเป็นขั้นสุดท้าย ไม่ถึงขั้นปัญจฌาน ทั้งนี้ เพราะเหตุที่จตุตถฌานโดยจตุกกนัย และปัญจฌานโดยปัญจกนัย มีองค์ฌานเป็น อุเบกขาเวทนา เมตตานี้เป็นฝักฝ่ายแห่งโสมนัสเวทนา ดังนั้น เมตตาก็มีภูมิจึง ไม่สามารถที่จะให้บรรลุถึงจตุตถฌานหรือปัญจฌานได้ ด้วยประการฉะนี้

การแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลก

[๒๕๔] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้เจริญเมตตาก็มีภูมิจึงจนบรรลุถึงอัปปนาฌาน เป็นฌานลาภีบุคคลแล้วนั้น ย่อมแผ่เมตตาจิตโดยเจาะจงไปทั่วทุกทิศ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยเมตตาอันสำเร็จด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้น ฌานใดฌานหนึ่ง ย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ทิศหนึ่งมีทิศบูรพาเป็นต้น ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สอง ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สาม ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สี่ โดยทำนองเดียวกัน ย่อมแผ่เมตตาจิตขึ้นไปทางทิศเบื้องบน จรดพรหมโลก ย่อมแผ่เมตตาจิตลงไปทางทิศเบื้องล่างจรดอเวจีมหานรก ย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศน้อยทั้ง ๔ คือ ทิศอาคเนย์ ทิศพายัพ ทิศอีสาน ทิศหรดี ได้แก่ ยังจิตอันประกอบด้วยเมตตาให้ระลึกละลานไปในทิศทั้ง ๑๐ ครบทุกทิศอย่างนี้ เหมือน นายสารถีควบม้าให้วิ่งไปทั่วบริเวณสนามม้า ฉะนั้น

และย่อมแผ่เมตตาจิตโดยไม่เจาะจงไปทั่วทั้งโลกคือโยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาอันไพบุลย์กว้างขวาง อันถึงความเป็นใหญ่โดยภูมิ อันไม่มีประมาณในสัตว์ อันไม่มีพยาบาทเป็นเหตุผูกเวรสัตว์ และอันไม่มีโทมนัสเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ ย่อมแผ่เมตตาจิตไปยังโลกอันประกอบด้วยหมู่สัตว์ทุกชนิด ในประเทศต่าง ๆ ทั่วทุกมุมโลก โดยเป็นผู้มีตนเสมอในสัตว์ทุกจำพวก คือ ทั้งคนชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง ทั้งคนที่เป็นมิตร เป็นศัตรู และเป็นกลาง ๆ ทั้งที่เป็นสตรี หรือบุรุษ ทั้งที่เป็นพระอริยเจ้าหรือปุถุชน ทั้งที่เป็นเทวดาหรือมนุษย์^๑ ด้วยประการฉะนี้

๑ ที.ล. ๙/๕๕๖/๒๔๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๒/๔๒๖

แต่อย่างไรก็ดี วิธีแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลกที่แสดงมานี้ จะสำเร็จเป็นไปได้อีกเฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น

วิธีการแผ่เมตตา ๓ อย่าง

[๒๕๕] ก็แหละ วิธีการแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลกที่แสดงมานี้ ย่อมสำเร็จเป็นไปได้อีกเฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาฌานแล้ว ฉะนั้น แม้วิธีการแผ่เมตตาที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ ๓ อย่าง ดังจะแสดงต่อไปนี้ ก็สำเร็จเป็นไปได้อีกเฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาฌานแล้วเช่นเดียวกัน คือเมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคล ซึ่งเรียกว่า **อนธิโสภรณา** โดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยเจาะจงบุคคล ซึ่งเรียกว่า **โอธิโสภรณา** โดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปในทิศซึ่งเรียกว่า **ทิสามรณา** โดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ฉะนั้น

อย่างไรก็ดี ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจในวิธีการแผ่เมตตาไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๗ และวิธีแผ่ไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั้น เพื่อถือเป็นหลักปฏิบัติต่อไปนี้

๑. อนธิโสภรณา

คำแผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพุเพ สตฺตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สุขี อุตฺตานิ ปรีหฺรณฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐-๔๖๓

๒. สัพเพ ปาณา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สัพเพ ภูตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สัพเพ ปุคฺคลา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สัพเพ อุตฺตภาวปริยาปณฺนา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. โอธิโสภรณา

คำแผ่เมตตาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. สพฺเพ ปุริสา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สพฺเพ อริยา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สัพเพ อนริยา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ. ขอปุณฺณทังปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สัพเพ เทวา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ, ขอเทวดาทังปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๖. สัพเพ มนุสฺสา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ. ขอมนุสฺสทังปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๗. สัพเพ วินิปาติกา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทังปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. ทิสาภรณา

วิธีแผ่เมตตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่เมตตาไปในทิศนั้น คือแผ่เมตตาไปในบุคคล ๑๒ จำพวกนั้นที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ ได้แก่ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องล่าง ๑ ทิศเบื้องบน ๑ ทิศหนึ่งนับเป็นอาการแห่งภาวณาอันหนึ่ง จึงเรียกว่าโดยอาการ ๑๐ มีคำสำหรับแผ่ดังต่อไปนี้

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑ ในบุคคลที่ ๑

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมา ย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. สัพเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิม จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ จงอย่าผูกเวรกัน, ขออย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สัพเพ ปฺรตุติมาย อนฺนทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์ จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๖. สัพเพ ปจฺฉิมา ย อนฺนทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๗. สัพเพ อุตฺตราย อนฺนทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนฺนทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเหนือ จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๙. สัพเพ เหนฺจฺฉิมา ย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐. สัพเพ อฺปฺริมา ย ทิสาย สตุตา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺมา โหนตุ, สฺขี อุตฺตานํ ปฺริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๒ ในบุคคลที่ ๒

๑๑. สัพเพ ปุรตถิมา ย ทิสาย ปาณา อเวรา โหนตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนินฺหา โหนตุ, สฺวี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศบูรพา จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๒. สัพเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศประจิม... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศทักษิณ... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๕. สัพเพ ปุรตถิมา ย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอาคเนย์... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๖. สัพเพ ปจฺฉิมา ย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศพายัพ... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๗. สัพเพ อุตฺตราย ย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอีสาน... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๘. สัพเพ ทกฺขินาย ย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศหรดี... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๑๙. สัพเพ เภฏฺฉิมา ย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง... ประคองตนไปให้รอดเกิด

๒๐. สัพเพ อุปริมา ย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศเบื้องบน... ประคองตนไปให้รอดเกิด

**คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๓
ในบุคคลที่ ๓**

๒๑. สัพเพ ปุรตถิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศบูรพา...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๒. สัพเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศประจิม...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอุดร...ประกอบ
ตนไปให้รอดเถิด

๒๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทักษิณ...ประกอบ
ตนไปให้รอดเถิด

๒๕. สัพเพ ปุรตถิมาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอาคเนย์
...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๖. สัพเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศพายัพ...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอีสาน...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศหรดี...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๒๙. สัพเพ เหมจฺฉิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๓๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย ภูตา...ปริหรนตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศเบื้องบน...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

**คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๔
ในบุคคลที่ ๔**

๓๑. สัพเพ ปุรตถิมาย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
บูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๒. สัพเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
ประจิม ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๓. สัพเพ อุตฺตฺราย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศอุดร...
ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๔. สัพเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
ทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๕. สัพเพ ปุรตถิมาย อนุทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
อาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๖. สัพเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
พายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๗. สัพเพ อุตฺตฺราย อนุทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
อีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๘. สัพเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
หรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๙. สัพเพ เภฏฺฐิมาย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศ
เบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย ปุคฺคฺลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศเบื้อง
บน.....ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๕ ในบุคคลที่ ๕

๔๑. สัพเพ ปุรตถิมา ย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศบูรพา...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๒. สัพเพ ปจฺจิมาย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศประจิม...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศอุดร...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศทักษิณ...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๕. สัพเพ ปุรตถิมา อนฺนทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มี
อัตภาพทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนฺนทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มี
อัตภาพทั้งปวงในทิศพายัพ...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๗. สัพเพ อุตฺตราย อนฺนทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มี
อัตภาพทั้งปวงในทิศอีสาน...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนฺนทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มี
อัตภาพทั้งปวงในทิศหรดี...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๔๙. สัพเพ เหมฏฺฐิมาย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ระครองตนไปให้รอดเถิด

๕๐. สัพเพ อุมฺปริมาย ทิสาย อตตภาวปริยาปณฺนา.....ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพ
ทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ระครองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๖
ในบุคคลที่ ๖

๕๑. สพฺพทา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศ
บูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๒. สพฺพทา ปจฺจิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศประจิม...
ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๓. สพฺพทา อุตฺตราย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศอุดร...
ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๔. สพฺพทา ทกฺขิณาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศทักษิณ...
ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๕. สพฺพทา ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศ
อาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๖. สพฺพทา ปจฺจิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศ
พายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๗. สพฺพทา อุตฺตราย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศ
อีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๘. สพฺพทา ทกฺขิณาย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศ
หรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๙. สพฺพทา เหนฺจิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง
...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๐. สพฺพทา อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศเบื้อง
บน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

**คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๗
ในบุคคลที่ ๗**

๖๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศบูรพา...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศประจิม...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศอุดร...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๔. สพฺเพ ทกฺขินมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศทักษิณ...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศ
ภาคเนย์...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศ
พายัพ...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศ
อีสาน...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๘. สพฺเพ ทกฺขินมาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศหรดี...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๖๙. สพฺเพ เหนฺจิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศเบื้อง
ล่าง...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๗๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศเบื้องบน...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

**คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๘
ในบุคคลที่ ๘**

๗๑. สพฺเพ ปฺรตุถิมา ย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศบูรพา...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๒. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศประจิม...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอุดร...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๕. สพฺเพ ปฺรตุถิมา ย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอากาศเนย์...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๖. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศพายัพ...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๗. สพฺเพ อุตฺตราย ย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอีสาน...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย ย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศหรดี...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๗๙. สพฺเพ เหนฺจฺฉิมา ย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประกอบตนไปให้รอดเกิด
๘๐. สพฺเพ อฺุปริมา ย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

**คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๙
ในบุคคลที่ ๙**

๘๑. สพุเพ ปุรตถิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
บุรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๒. สพุเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
ประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๓. สพุเพ อุตฺตราย ทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกคอุตฺร...
ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๔. สพุเพ ทกฺขินาย ทิสาย อนริยา... ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
ทักขิน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๕. สพุเพ ปุรตถิมาย อนุกทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
อาคเนย...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๖. สพุเพ ปจฺฉิมาย อนุกทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
พายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๗. สพุเพ อุตฺตราย อนุกทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
อีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๘. สพุเพ ทกฺขินาย อนุกทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกค
หริดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๙. สพุเพ เหนฺจิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกคเบื้อง
ล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๐. สพุเพ อุปริมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนตุ. ขอปุณฺณทังปวงนิกคเบื้อง
บน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๐
ในบุคคลที่ ๑๐

๙๑. สัพเพ ปุตุถิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศบูรพา...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๒. สัพเพ ปจฺจิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศประจิม...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศอุดร...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๔. สัพเพ ทกฺขิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศทักษิณ...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๕. สัพเพ ปุตุถิมาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศ
อาคเนย์...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศ
พายัพ...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศ
อีสาน.....ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๘. สัพเพ ทกฺขิมาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศหรดี...
ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๙๙. สัพเพ เหมฺจิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศเบื้อง
ล่าง... ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๐๐. สัพเพ อุมฺปิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศเบื้อง
บน... ประกอบตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๑
ในบุคคลที่ ๑๑

๑๐๑. สัพเพ ปุตุติมา ย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
บูรพา...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๒. สัพเพ ปจฺจิมาย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
ประจิม...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
อุดร... ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
ทักษิณ...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๕. สัพเพ ปุตุติมา อนุทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
อากาศ...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนุทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงใน
ทิศพายัพ...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
อีสาน...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงใน
ทิศหรดี...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๐๙. สัพเพ เหนฺจิมาย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
เบื้องล่าง...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

๑๑๐. สัพเพ อุมฺปริมาย ทิสาย มนุสสา...ปริหรนตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศ
เบื้องบน...ประกอบตนไปให้รอดเกิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๒ ในบุคคลที่ ๑๒

๑๑๑. สัพเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศบูรพา...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๒. สัพเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศประจิม...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศอุดร...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศทักษิณ...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๕. สัพเพ ปุรฺตฺถิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศอาคเนย์...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๖. สัพเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศพายัพ...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศอีสาน...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศหรดี...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๑๙. สัพเพ เหนฺจิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศเบื้องล่าง...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

๑๒๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตฺว์ินิปาติกะ
ทังปวงในทิศเบื้องบน...ประกอบตนไปให้รอดเถิด

วิธีการแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ โดยปรารภบุคคล ๑๒ จำพวกดังแสดงมา
นี้รวมเป็นอาการแห่งภาวณา ๑๒๐ ($๑๐ \times ๑๒ = ๑๒๐$) เมื่อบวกที่แผ่โดยไม่เจาะจง ๕
อาการโดยเจาะจง ๗ อาการเข้าด้วยจึงเป็น ๑๒๗ อาการ ($๑๒๐ + ๕ + ๗ = ๑๒๗$)
ด้วยประการฉะนี้

เมตตาอัปนา ๕๒๘

ก็แหละในวิธีการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงได้อาการ ๕ โดยเจาะจงได้อาการ ๗ นั้น อากาภาวนาอันหนึ่ง ๆ เป็นเหตุให้ได้อัปนาตาม ๔ อัปนา โดยอาศัยบทภาวนา แต่ละบท ๆ ดังนี้

บทภาวนาว่า (สพฺเพ สตฺตา) อเวรา โหนตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าผูกเวรกัน นี่เป็นเหตุให้ได้อัปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า อพฺยาปชฺชา โหนตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าเบียดเบียนกัน นี่เป็นเหตุให้ได้อัปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า อนีชา โหนตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีทุกข์ นี่เป็นเหตุให้ได้อัปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า สุขี อดฺตานํ ปิรฺहनฺตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด นี่เป็นเหตุให้ได้อัปนาอันหนึ่ง แม้ในการลงมือภาวนาครั้งแรก โยคีบุคคลต้องส่งจิตไปตามบทภาวนาทั้ง ๔ บท ก็จริง แต่เมื่อถึงวาระภาวนาจะเข้าถึงขั้นสำเร็จอัปนาตาม โยคีบุคคลก็สำรวจจิต อยู่เฉพาะแต่ในบทภาวนาที่ปรากฏชัดเจนแล้วกว่าเพียงบทเดียวเท่านั้น ฉะนั้น อัปนาตามจึงสำเร็จขึ้นทีละบทเป็นอัปนาตามอาการละ ๔ อัปนา เมื่อโยคีบุคคล เจริญหรือแผ่เมตตาได้สำเร็จอัปนาครบทั้ง ๔ บทโดยอาการ ๕ จึงได้อัปนาตาม ในอนิโตโสภณาคือ แผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้ ๒๐ อัปนา ($๕ \times ๔ = ๒๐$)

โดยทำนองเดียวกันในอนิโตโสภณาคือแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนั้นเมื่อนับโดยวิธีการแห่งภาวนามี ๗ อาการ โดยบทสำหรับภาวนามี ๔ บท เมื่อโยคีบุคคลเจริญ หรือแผ่เมตตาครบ ๗ อาการและ ๔ บทแล้ว ก็ได้อัปนาตาม ๒๘ อัปนา ($๗ \times ๔ = ๒๘$)

ในทิสภาวนา คือที่แผ่ไปในทิศ โดยปรารภอนิโตโสภณาคือ ๕ จำพวกนั้น ทิศหนึ่ง ๆ โดยบุคคลมี ๕ โดยบทภาวนามี ๔ จึงได้อัปนาตามทิศละ ๒๐ อัปนา ($๕ \times ๔ = ๒๐$) เมื่อรวมทั้ง ๑๐ ทิศ ได้อัปนาตามถึง ๒๐๐ อัปนา ($๑๐ \times ๒๐ = ๒๐๐$) ส่วนที่ปรารภ อนิโตโสภณาคือ ๗ จำพวกนั้น ทิศหนึ่ง ๆ โดยบุคคลมี ๗ โดยบทภาวนามี ๔ จึงได้อัปนาตามทิศละ ๒๘ อัปนา ($๗ \times ๔ = ๒๘$) เมื่อรวมทั้ง ๑๐ ทิศ ได้อัปนาตาม ๒๘๐ อัปนา ($๑๐ \times ๒๘ = ๒๘๐$) จึงรวมอัปนาตามใน ทิสภาวนานี้เป็น ๔๘๐ อัปนา ($๒๐๐ + ๒๘๐ = ๔๘๐$)

ด้วยประการฉะนี้ เมตตาทับปรมาณานทั้งสิ้นที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงมีจำนวน ๕๒๘ อับปรณา คือในอนโธโสพรรณ ๒๐ ในโอธโสพรรณ ๒๘ และในทิสพรรณ ๔๘๐ (๒๐ + ๒๘ + ๔๘๐ = ๕๒๘)

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาก็มีภูฐานด้วยภาวนาวิธีดังแสดงมาจนสำเร็จถึงขั้นอับปรมาณาน หรือเรียกตามสำนวนบาลีว่า เมตตาทะโธวิมุติแล้ว แม้แต่เพียงอับปรณาอันใดอันหนึ่งในบรรดาอับปรณา ๕๒๘ นั้นย่อมจะได้ประสบอานิสงส์ถึง ๑๑ ประการ มีอนเป็นสุขเป็นต้น ดังที่พรรณนามาแล้วโดยแท้แล

อธิบายอนโธโสบุคคล ๕ จำพวก

[๒๕๖] ในอนโธโสบุคคล ๕ จำพวก คือ สัตว์, ปาณะ, ภูต, บุคคล และผู้มีอัตภาพนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

คำว่า สัตตะหรือสัตตะ นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า **รูปาทิสฺ ขนฺธเสฺ ฌนฺทราเคน สตุตฺวาวิสตุตฺตติ = สตุตฺตา** ขนเหล่าใดที่ข้องติดอยู่ในขั้นทั้ง ๕ มีรูปขั้นเป็นต้นด้วยความกำหนัดพอใจ ขนเหล่านั้นเรียกว่า สัตตะ หรือสัตตะ ข้อนี้สมจริงตามพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรคว่า

“**ราธะ ! ความพอใจ ความกำหนัดความยินดี และ ความใคร่อันใดในรูปขั้น บุคคลใดข้องติดอยู่ในรูปขั้น ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์ ความพอใจ ความกำหนัด ความยินดีและ ความใคร่อันใดในเวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น บุคคลใดข้องติดอยู่ในเวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์ ความพอใจ ความกำหนัด ความยินดีและ ความใคร่อันใด ในวิญญาณขั้น บุคคลใดข้องติดอยู่ในวิญญาณขั้น ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์**”^๑

๑ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔-๒๕๕

ก็โวหารที่เรียกว่า **สัตว์** นี้ใช้เรียกแพร่หลายไป แม้ในบุคคลที่ไม่มีความกำหนดแล้วด้วย ทั้งนี้ด้วยศัพท์ที่ลามเลเยไป เช่นเดียวกับโวหารที่เรียกว่าพัดก้านตาล ใช้เรียกแพร่ลามไปแม้ในพัดที่ต่างออกไปซึ่งทำด้วยตอกด้วย ฉะนั้น อนึ่ง พวกอาจารย์ผู้สนใจเพียงตัวอักษรลงมติเอาว่า คำว่า **สัตว์** นี้เป็นเพียงสักว่าชื่อเท่านั้นไม่ต้องพิจารณาถึงความหมาย ฝ่ายพวกอาจารย์ผู้พิจารณาถึงความหมายก็ลงมติเอาว่าที่ชื่อว่า **สัตว์** เพราะประกอบด้วยความรู้บ้าง เพราะประกอบด้วยความแก่ล้าบ้าง เพราะประกอบด้วยเดชอำนาจบ้าง^๑

คำว่า **ปาณะ** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปาณนตาย ปาณา** สัตว์ทั้งหลายได้ชื่อว่า **ปาณะ** เพราะเป็นผู้มีลมหายใจ อธิบายว่า เพราะเป็นผู้มีความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก

คำว่า **ภูต** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **กมุทกิลเสหิ ภูตตุดา ภูตา** สัตว์ทั้งหลายที่ได้ชื่อว่า **ภูต** เพราะเป็นผู้เกิดมาด้วยกรรมกิลเส อธิบายว่า เพราะเป็นผู้เกิดมาสมบูรณ์ดีแล้วเพราะเป็นผู้บังเกิดปรากฏชัดแล้ว

คำว่า **บุคคล** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปุนฺติ วุจฺจติ นิริโย ตสฺมึ คลนฺติ คจฺจนฺตฺติ** = **บุคคลา** นรกรเรียกว่า **บุ** สัตว์เหล่าใดโดยอ้อมไปตกในนรกนั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงเรียกว่าบุคคล

คำว่า **ผู้มีอัตภาพ** อธิบายว่าสรีระร่างกายเรียกว่า**อัตภาพ** อีกอย่างหนึ่งชั้นที่ ๕ เรียกว่า**อัตภาพ** เพราะชั้นที่ ๕ นั้นเป็นแดนอาศัยให้เกิดสมมติบัญญัติต่าง ๆ ขึ้น สัตว์เหล่าใดนับเนื่องอยู่ในอัตภาพนั้น คือกำหนดตั้งลงในอัตภาพนั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงเรียกว่า**ผู้มีอัตภาพ**

แต่อย่างไรก็ดี คำว่า**สัตว์**เป็นคำกำหนดหมายเอา**สัตว์**ทุกชนิดไม่มีส่วนเหลือฉนใด แม้คำที่เหลือมีคำว่า**ปาณะ**เป็นต้นก็เป็นเช่นเดียวกัน ฟังเข้าใจว่าคำทั้งหมดนั้นเป็นโวพจน์คือใช้แทนคำว่า **สัตว์ทั้งปวง** เพราะยกขึ้นมาเรียกว่า**ปาณะ**บ้าง ว่า**บุคคล**บ้าง ด้วยอำนาจเป็นคำที่แพร่ลามไปเหมือนกัน ความจริง แม้คำอื่น ๆ ที่ใช้เป็น

๑ ศัพท์ว่า “สัตว์” เป็นชื่อของความรู้, ความแก่ล้า หรือเดชอำนาจ ผู้ประกอบด้วยความรู้เป็นต้นนั้นชื่อว่า**สัตว์**

ไวพจน์ของคำว่าสัตว์ทั้งปวงก็ยังมีอยู่ เช่นคำว่า **สพฺเพ ชนฺตุ** สัตว์ผู้เกิดมาทั้งปวง และ **สพฺเพ ชีวา** สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งปวง เป็นต้น แต่พระผู้มีพระภาคทรงเลือกเอาเพียง ๕ คำเท่านั้น (สัตว์, ปาณะ, ภูต, บุคคล และอัตตภาวปริยาบันนะ) มาแสดงไว้ว่า เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ อย่างฉะนี้ ก็โดยที่ทรงเลือกเอาแต่คำที่ปรากฏเด่นชัดเท่านั้น

ส่วนพวกเกจิอาจารย์เหล่าใดหากจะพึงประสงค์เอาว่าคำว่า สัตว์และปาณะ เป็นต้นมีความแตกต่างกันแม้โดยความหมายโดยแท้ เพราะไม่ใช่แต่เพียงสักว่าเป็นคำไวพจน์อย่างเดียวกันนั้น มติของพวกเกจิอาจารย์เหล่านั้นผิดไปจากบาลีที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคล เพราะถ้าถือเอาความหมายต่างกันว่า สัตว์ก็อย่างหนึ่ง ปาณะก็อย่างหนึ่ง เป็นต้นแล้ว ก็จะเป็นการแผ่เจาะจงบุคคลไป เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติทั้งหลายอย่าได้ถือเอาความหมายเหมือนอย่างที่เราทั้งหลายประสงค์นั้นเลย พึงแผ่เมตตาจิตไปโดยไม่เจาะจงบุคคลด้วยอาการแห่งภาวณาอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการแห่งภาวณา ๕ อย่างนั้นเทอญ

[๒๕๗] ก็แลในเมตตาภาวณานี้ ภาวณาว่า **สพฺเพ สุตฺตา อเวรา โหนฺตุ**. ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน นี่ก็เป็นอัปนาอันหนึ่ง

ภาวณาว่า **อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ**. ...จงอย่าเบียดเบียนกัน นี่ก็เป็นอัปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **อพฺยาปชฺชา** ไม่มีความเบียดเบียนนั้น คือปราศจากพยาบาท

ภาวณาว่า **อนีมา โหนฺตุ**. จงอย่ามีทุกข์ นี่ก็เป็นอัปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **อนีมา** ได้แก่ นิทุทุกฺขา คือ อย่ามีทุกข์

ภาวณาว่า **สุขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ**. จงมีสุข ประครองตนไปให้รอดพ้นเกิด นี่ก็เป็นอัปนาอันหนึ่งได้

เพราะเหตุฉะนั้น ในบทเหล่านั้น แม้บทใด ๆ ปรากฏชัด พระโยคาวจรก็พึงแผ่เมตตาไปตามกำลังของบทนั้น ๆ เกิด

โดยนัยที่กล่าวมาดังนี้ อัปนาในอนนทิสฺสวระ จึงเป็น ๒๐ เนื่องด้วยอัปนา ๔ ๆ ในอาการ ๕

ส่วนโอติสพรรณบุคคล ๗ จำพวกนั้น มีความหมายกระจ่างอยู่ในตัวแล้ว คือ คู่แรก ได้แก่สตรีและบุรุษนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งเพศ คู่ที่สองที่ว่า อริยะ และปुरुชนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งบุคคลเป็น ๒ จำพวก ส่วนอีก ๓ ประเภท หลัง คือ เทวดา, มนุษย์ และวินิปาติกสัตว์นั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจภูมิเป็นที่บังเกิด อธิบายว่า ภูมิเป็นที่บังเกิดของสัตว์โลกสิ้นทั้งมวลนั้น เมื่อว่าโดยลักษณะที่สูงต่ำเป็นต้นแล้ว มี ๓ ชั้น คือ ภูมิชั้นสูง ได้แก่ภูมิเป็นที่บังเกิดของหมู่เทพทั้งหลายมี ๒๖ ชั้น ได้แก่รูปภูมิมี ๔ ชั้น รูปภูมิมี ๑๖ ชั้น จกามาวจรภูมิมี ๖ ชั้น ภูมิตั้งกลางมี ๑ ได้แก่มนุสสภูมิ คือ ภูมิเป็นที่บังเกิดของคนเราทั่วไป ภูมิชั้นต่ำมี ๔ ชั้น ได้แก่อบายภูมิ ๑ ทุติยภูมิ ๑ วินิปาตภูมิ ๑ นiryภูมิ ๑ พวกวินิปาติกสัตว์นั้น ได้แก่สัตว์ที่บังเกิดในวินิปาตภูมิ คือที่เรียกว่า อสูร หรือ อสุรกาย (ผู้แปลเห็นว่า คำว่าวินิปาติกสัตว์นั้นน่าจะหมายเอาสัตว์ที่บังเกิดในภูมิชั้นต่ำหมดทั้ง ๔ ภูมิ คือ รวมดิรัจฉาน, เปรต และสัตว์นรกด้วย)

ส่วนใน **ทิสามรณะ** อัปปนาเป็น ๔๘๐ คือ ตามนัยมี สัพพะ ปุรตติมาย ทิสาย สตุตา. (ขอสัตว์ทั้งปวงในทิสบูรพา) เป็นข้อต้น ทำเป็นทิสละ ๒๐ รวมเป็น ๒๐๐ ตามนัยมี สัพพา ปุรตติมาย ทิสาย อิตฺถิโย (ขอสัตว์ทั้งปวงในทิสบูรพา) เป็นข้อต้น ทำเป็นทิสละ ๒๘ รวมเป็น ๒๘๐

ทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้ เป็นอัปปนา ๕๒๘ ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิตามรรคแล

อธิบายอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ

ประการสุดท้ายในเมตตาภาวนานี้ ที่ว่าโยคีบุคคลผู้เมตตาวิหารี ย่อมหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ ๑๑ ประการนั้น มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้:-

[๒๕๘] ๑. อานิสงส์ประการที่ ๑ ที่ว่า **นอนเป็นสุข** นั้นอธิบายว่า คนทั้งหลายจำพวกที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาเจโตวิมุตติ เมื่อนอนก็ไม่นอนอยู่แต่ข้างขวา ทางเดียว นอนกึ่งกลับไปกลับมารอบตัว และนอนกรน คือขณะเมื่อหายใจเข้าทำเสียงดังอยู่โครก ๆ เช่นนี้ชื่อนอนเป็นทุกข์ ส่วนเมตตาวิหารีบุคคลนี้ไม่นอนเหมือนอย่างนั้น ชื่อนอนเป็นสุข แม้เมื่อนอนหลับสนิทแล้วก็มีอาการเหมือนกับคนเข้าสมาบัติ

๒. ประการที่ ๒ ที่ว่า **ตื่นเป็นสุข** นั้น อธิบายว่า ชนเหล่าอื่นที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาดุจโศกิตินั้น โดยเหตุที่นอนเป็นทุกข์ไม่ได้ความสุขในขณะที่หลับอยู่ เมื่อตื่นขึ้นมาจึงถอดถอนหายใจใหญ่ สยัหน้า บิดไปบิดมาข้างโน้นข้างนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ตื่นเป็นทุกข์ ฉันทใด ส่วนเมตตาวิหารีบุคคลนี้ ตื่นขึ้นมาแล้วไม่เป็นทุกข์เหมือนอย่างนั้น ตื่นขึ้นมาอย่างสบายไม่มีอาการอันน่าเกลียด ชื่นบานเหมือนกับดอกปทุมที่กำลังแย้มบาน

๓. ประการที่ ๓ ที่ว่า **ไม่ฝันร้าย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลเมื่อฝันเห็นสุบินนิมิต ก็เห็นแต่สุบินนิมิตที่ดี ๆ ทั้งนั้น เช่นฝันว่าได้ไปไหว้พระเจดีย์ ได้ไปทำการบูชาพระรัตนตรัย หรือได้ฟังพระธรรมเทศนา ส่วนชนเหล่าอื่นที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาดุจโศกิตินั้น ย่อมฝันเห็นนิมิตอันน่าเกลียดน่ากลัวต่าง ๆ เช่น ฝันว่าตนถูกพวกโจรมารุมล้อม ถูกพวกสุนัขป่าไล่ขบกัด หรือตกลงไปในเหว ฉันทใด เมตตาวิหารีบุคคลไม่ฝันเห็นสุบินนิมิตอันเลวร้ายเช่นนั้น

๔. ประการที่ ๔ ที่ว่า **เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลายเหมือนสร้อยไข่มุกที่พาดอยู่ที่หน้าอก หรือเหมือนดอกไม้ที่ปักอยู่บนศีรษะ ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลาย ฉะนั้น

๕. ประการที่ ๕ ที่ว่า **เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของพวกมนุษย์ ฉันทใด ก็ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจแม้ของพวกอมมนุษย์ ฉันทนั้น เช่นพระวิสาขเถระเป็นตัวอย่าง

เรื่องพระวิสาขเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระวิสาขเถระนั้น เดิมเป็นคหบดีชั้นกุกุมพ็อยู่ในเมืองปาฏลีบุตร ในชมพูทวีป เมื่อเขาอยู่ ๆ มาในเมืองปาฏลีบุตรนั้นแล ได้ยินข่าวเล่าลือมาว่า ลังกาทวีปนั้น เป็นประเทศที่ประดับประดาสง่างามไปด้วยระเบียบพระเจดีย์ มีความรุ่งเรืองเหลืออร่ามไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ ในลังกาทวีปนั้น ใคร ๆ ก็ตาม สามารถที่จะนั่งหรือจะนอนได้อย่างสบายปลอดภัยในที่ตนต้องประสงค์ และสัปบายะทุก ๆ อย่าง

คืออากาศสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ บุคคลสัปปายะ ธรรมสวนสัปปายะ เป็นสิ่ง
ที่หาได้ง่ายตายในลังกาทวีปนั้น

กุฎุมพีวิสาขะ จึงได้ตัดสินใจมอบกองโภคสมบัติของตนให้แก่บุตรภริยา มีทรัพย์
ขอดติดชายผ้าอยู่เพียงกหาปณะเดียวเท่านั้น ออกจากบ้านไปคอยเรืออยู่ที่ท่ามหาสมุทร
ประมาณเดือนหนึ่ง โดยที่กุฎุมพีวิสาขะเป็นคนฉลาดในเชิงโหราศาสตร์ เขาได้ซื้อสิ่งของ
ณ ที่นี้ไปขาย ณ ที่โน้น รวบรวมทรัพย์ได้ถึงพันกหาปณะภายในระหว่างเดือนหนึ่งนั้น
ทั้งนี้ด้วยการค้าขายอันชอบธรรม เขาได้ไปถึงวัดมหาวิหารในลังกาทวีปโดยลำดับ
ครั้นแล้วก็ได้ขอบวชทันที

เมื่อพระอุปัชฌาย์พาเขาไปยังสีมาเพื่อจะทำการบวชให้ นั้น เขาได้ทำห่อทรัพย์
พันกหาปณะนั้นให้ร่วงจากภายในเกลียวผ้าตกลงไปที่พื้น พระอุปัชฌาย์จึงถามว่า
“นั่นอะไร” เขาเรียนว่า “ทรัพย์จำนวนหนึ่งพันกหาปณะขอรับผม” พระอุปัชฌาย์
จึงแนะนำว่า “อุบาสกทรัพย์นี้นับแต่เวลาที่บวชแล้ว เธอไม่อาจจะใช้จ่ายได้จึงใช้จ่าย
เสียเดี๋ยวนี้” วิสาขะอุบาสกจึงคิดในใจว่า “คนทั้งหลายที่มาในงานบวชของวิสาขะ
จงอย่าได้มีมือเปล่ากลับไปเลย” ครั้นแล้วก็แก้ห่อทรัพย์นั้นหว่านโปรยทานไปในโรง
อุโบสถ^๑ แล้วจึงบรรพชาอุปสมบท

วิสาขะภิกษุ นั้น เมื่อบวชได้พรรษา ๕ ก็ท่องจำมาติกาทั้งสองได้อย่างคล่องแคล่ว
ปวารณาออกพรรษาแล้วได้เรียนเอากัมมัฏฐานอันเป็นที่สบาย เหมาะแก่อัธยาศัยของตน
แล้วก็ไป ๆ มา ๆ หมุนเวียนผลัดเปลี่ยนกันไปอยู่วัดละ ๔ เดือน เมื่อพระวิสาขเถระ
เที่ยวผลัดเปลี่ยนไปอยู่ในวัดต่าง ๆ อย่างนั้น วันหนึ่งได้เห็นสถานที่ระหว่างป่าอัน
เป็นรมณีสถานน่ารื่นรมย์แห่งหนึ่ง จึงได้นั่งเข้าสมาบัติอยู่ ณ โคนต้นไม้ต้นหนึ่งใน
ระหว่างป่านั้น ครั้นออกจากสมาบัติแล้ว ขณะที่ยืนอยู่ระหว่างป่า ได้พิจารณา
ดูคุณสมบัติของตนด้วยความปีติโสมนัส เมื่อจะบันลือสีหนาทจึงได้กล่าวเถรภาสิต
ความว่า

๑ การโปรยทานก่อนแต่จะอุปสมบทของพระวิสาขเถระ ได้ตกทอดเป็นมรดกแก่ชาวพุทธ แม้ในประเทศไทย
เราสืบมาตลอดถึงปัจจุบัน

“ตลอดเวลาที่เรารู้สึกสบายแล้วมา ตลอดเวลาที่เรารู้สึกอยู่ ณ ที่นี้ ความประมาทพลาดพลั้งของเราในระหว่างนี้ไม่มีเลย ช่างเป็นลาภของเธอแท้ ๆ หนอ ท่านผู้นิรทุกข์”

พระวิสาขาเถระนั้น เมื่อเดินทางไปยังวัดจิตตลบรรพต ครั้นไปถึงตรงทางแยก ๒ แพร่ง ได้ยั้งคิดอยู่ว่า “ทางที่จะไปวัดจิตตลบรรพตนั้น จะเป็นทางนั้นหรือว่าทางนี้หนอ” ขณะนั้นรุกขเทวดาที่สิงอยู่ ณ ที่ภูเขาได้เหยียดหัตถ์ออกแล้วชี้บอกแก่พระเถระว่า “ทางนี้เจ้าข้า” พระเถระไปถึงวัดจิตตลบรรพตแล้วก็ได้อยู่ ณ ที่นั้นจนครบ ๔ เดือน ในคืนสุดท้ายได้ตั้งใจไว้ว่า “พรุ่งนี้เราจักต้องไปแต่เช้า” ดังนี้แล้วจึงเตรียมตัวจำวัด รุกขเทวดาตนหนึ่งซึ่งสิงอยู่บนต้นแก้ว ตรงที่ปลายทางจงกรม ได้มานั่งร้องให้อยู่ที่ชั้นบันได

พระเถระจึงถามว่า “นั่นใคร ?” เทพธิดาเรียนตอบว่า “ดิฉันมณิลิยา เจ้าข้า” พระเถระ ชักว่า “เธอร้องให้ทำไม ?” เทวดาเรียนว่า “เพราะอาศัยเหตุที่พระผู้เป็นเจ้าจะจากไป เจ้าข้า” พระเถระจึงถามว่า “เมื่อฉันอยู่ ณ ที่นี้ เป็นคุณประโยชน์อะไรแก่พวกเธอ หรือ ?” เทพธิดาเรียนตอบว่า “ท่านคะ เมื่อพระผู้เป็นเจ้าอยู่ ณ ที่นี้ พวกเทวดาและ อมนุษย์ทั้งหลายต่างก็ได้มีเมตตาอารีแก่กันและกัน เจ้าคะ แต่บัดนี้เมื่อพระผู้เป็นเจ้า จะจากไปเสียแล้ว พวกเทวดาและอมนุษย์ก็คงจักทำการทะเลาะวิวาท จักกล่าวคำหยาบคายเสียหายแก่กันและกันเป็นแน่เจ้าคะ” พระเถระจึงได้บอกแก่เทพธิดาว่า “ถ้าฉัน อยู่ ณ ที่นี้ ความอยู่ผาสุกสำราญย่อมมีแก่พวกเธอ ฉันดีใจมากดังนี้ แล้วได้อยู่ ณ วัดนั้นต่อไปจนครบ ๔ เดือนอีก ครั้นครบ ๔ เดือนแล้วก็ได้คิดจะไปเหมือน อย่างเดิมอีก แม้เทพธิดามณิลิยานั้นก็ได้ไปร้องให้เหมือนอย่างนั้นอีก โดยอุบายนี้” พระเถระเลยอยู่ ณ ที่วัดนั้นและปรินิพพาน ณ ที่วัดนั้นนั้นแล เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่ เป็นที่เจริญใจของอมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

๖. ประการที่ ๖ ที่ว่าเทวดาทั้งหลายคอยเฝ้ารักษา นั้น อธิบายว่า เทวดาทั้งหลายย่อมคอยเฝ้ารักษาเมตตาวิหารีบุคคลเสมือนมารดาบิดาคอยเฝ้ารักษาบุตร ฉะนั้น

๗. ประการที่ ๗ ที่ว่า **ไฟ, ยาพิษ, หรือคัสตรา ไม่กล้ำกรายในตัวของเขา** นั้น อธิบายว่า ไฟไม่กล้ำกรายเข้าไปในกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น อุบาสิกาชื่อ อุตตราเป็นตัวอย่าง หรือยาพิษไม่กำซาบเข้าไปในร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น พระจุฬสีวเถระผู้ชำนาญสังยุตตนิกายเป็นตัวอย่าง หรือคัสตราไม่บาดร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น สังกิจจสามเณรเป็นตัวอย่าง เฉพาะชื่อว่าคัสตราไม่บาดนี้ ควรยกเรื่องแม่โคนมมาแสดงเป็นตัวอย่างประกอบดังนี้

ได้ยินว่า มีแม่โคนมตัวหนึ่ง กำลังยืนให้น้ำนมแก่ลูกอยู่ ขณะนั้นนายพรานคนหนึ่งตกลงใจว่า เราจักแทงมัน ดังนี้แล้ว ได้ตวัดมือพุ่งหอกเข้าใส่ทันที แต่หอกนั้นพอไปจรดลำตัวของแม่โคมนั้น ก็ม้วนพับเหมือนกับใบตาล นี่ไม่ใช่เป็นด้วยกำลังแห่งอุปการสมาธิหรือไม่ใช่ด้วยกำลังแห่งอัปนาสมาธิเลย แต่เพราะความมีใจรักในลูกอันมีกำลังรุนแรงอย่างเดียว เมตตามีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้แล

๘. ประการที่ ๘ ที่ว่า **จิตเป็นสมาธิเร็ว** นั้น อธิบายว่า เมื่อพิจารณากัมมัฏฐานจิตของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นสมาธิได้อย่างรวดเร็วทีเดียว ไม่มีความเฉื่อยชาเลย

๙. ประการที่ ๙ ที่ว่า **ผิวหน้าผ่องใส** นั้น อธิบายว่า ใบหน้าของเมตตาวิหารีบุคคลนี้ย่อมมีผิวพรรณผ่องใสเสมือนลูกตาลสุกที่หล่นจากขั้วใหม่ ๆ ฉะนั้น

๑๐. ประการที่ ๑๐ ที่ว่า **ไม่หลงทำกาลกิริยา** นั้น อธิบายว่า การตายด้วยความหลงยอมไม่มีแก่เมตตาวิหารีบุคคล คือ เมตตาวิหารีบุคคลไม่หลงทำกาลกิริยาเลย เมื่อตายเป็นเสมือนคนนอนหลับ ฉะนั้น

๑๑. ประการที่ ๑๑ ที่ว่า **เมื่อไม่ได้บรรลุคุณธรรมเบื้องสูง อย่างต่ำก็จะบังเกิดในพรหมโลก** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลเมื่อยังไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งพระอรหัตต์อันเป็นชั้นสูงยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ ครั้นเคลื่อนจากมนุษยโลกนี้แล้ว ก็จะเข้าถึงพรหมโลกทันทีเป็นเสมือนหลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น

ก็แหละ อานิสงส์ทั้งหลายมีนอนเป็นสุขเป็นต้นในเมตตาทวารานี้ แม่โยคีบุคคลทั้งหลายผู้ได้สำเร็จฌานด้วยอำนาจกัมมัฏฐานอื่นนอกไปจากพรหมวิหารกัมมัฏฐานนี้ ก็ย่อมได้ประสบแม่โดยแท้ สมด้วยคาถาประพันธ์อันพระโบราณณาจารย์แสดงไว้ มีอาทิว่า

**มุนีทั้งหลาย ผู้มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในอารมณ์กัมมัฏฐาน
ในภายใน ย่อมนอนเป็นสุข พระสาวกทั้งหลายของพระโคตม
พุทธเจ้า ย่อมตื่นชนิดที่ตื่นด้วยดี ในกาลทุกเมื่อ ฉะนี้**

แต่แม้กระนั้น ผู้ที่ได้สำเร็จพรหมวิหารกัมมัฏฐานทั้งหลาย ย่อมได้ประสบ
อาณิสสส์ครบทั้งหมดนี้โดยไม่มีเศษเหลือ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าพรหมวิหารธรรม ๔
เป็นข้าศึกโดยตรงของนิวรณกิเลสทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มี
พระภาคจึงได้ตรัสพระพุทโธวาทไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ที่มกกาย ปาฎิกวรรค มี
อาทิว่า:-

**อาวุโส ก็เมตตาเจโตวิมุตติ นี้ นั้น เป็นธรรมเครื่อง
สลัดออกซึ่งพยาบาท ฉะนี้**

อนึ่ง โทษทั้งหลายมีนอนเป็นทุกข์เป็นต้น ย่อมบังเกิดแก่หมู่สัตว์ ก็ด้วยอำนาจ
นิวรณกิเลสมีพยาบาทเป็นต้น เพราะฉะนั้น เมื่อพรหมวิหารธรรม ซึ่งเป็นปฏิบัติ
แก่นิวรณกิเลสมีพยาบาทเป็นต้นนั้น อันโยคีบุคคลบำเพ็ญปฏิบัติให้สำเร็จแล้ว
อาณิสสส์ทั้งหลายนอนมีเป็นสุขเป็นต้น ก็เป็นอันอยู่ในเงื่อมมือแล้วนั้นเทียว

เมตตาภาวนา จบ

๒. กรุณาภาวนา

[๒๕๙] โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์จะเจริญกรุณาพรหมวิหารนั้น ประการแรก พึง
เตรียมการทำบุพกิจเบื้องต้นเสียให้เสร็จสิ้น นับแต่ตัดปลิโพธความกังวล ๑๐ ประการให้
สิ้นห้วงตลอดจนถึงการนั่ง ณ อาสนะอย่างเรียบร้อย เหมือนอย่างที่ได้แสดงไว้แล้ว
ในเมตตาภาวนา ครั้นแล้วพึงพิจารณาให้เห็นโทษของวิหิงสา คือการเบียดเบียนสัตว์
และอาณิสสส์ของกรุณาเสียก่อน เมื่อได้เห็นโทษและอาณิสสส์อย่างเด่นชัดแล้ว จึงเริ่ม
ลงมือเจริญกรุณาพรหมวิหารต่อไป

โทษของวิหิงสาและอานิสงส์ของภรรยา

ก็แหละ คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิชานิตสันดานชอบทรมาณเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยมือของตนบ้าง ด้วยการขวางด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยทุบตีด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยฟันแทงด้วยศัสตราอาวุธบ้าง หรือด้วยวิธีการอื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ก็ผลวิบากอันเลวทรามของการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายเช่นนั้น ย่อมจะตามสนองเขาทั้งในโลกปัจจุบันและโลกอนาคตโดยไม่ต้องสงสัย

เป็นความจริงทีเดียว ผู้ใดเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยการทำให้ถึงสิ้นชีวิตบ้าง ด้วยการตัดอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งให้ทนต์ทุข์ทรมานบ้าง ด้วยทำให้เสียทรัพย์บ้าง ด้วยทำให้เสื่อมลาภบ้าง ด้วยทำให้พลัดที่นาเวลาที่อยู่บ้าง ด้วยทำให้เสียผลประโยชน์บ้าง ด้วยทำให้เสื่อมยศบ้าง ด้วยทำให้เก้อเขินในที่ประชุมบ้าง โดยที่สุดแม้ด้วยการคอยจ้องจับผิดตามความจริง อันการเป็นอยู่ด้วยความประมาทของเขาผู้นั้น เช่นกล่าวมานี้ ย่อมจะบันดาลให้เป็นไปเพื่อไม่ให้เขาได้ลาภที่ยังไม่ได้ เพื่อเสื่อมลาภที่เขาได้มาแล้ว แม้ในโลกที่เห็น ๆ กันนี้ทีเดียว กล่าวคือ ชื่อเสียงอันเลวทรามของเขาซึ่งมีการเบียดเบียนสัตว์นั้นเป็นเหตุ ย่อมกระพือสะพัดไป เมื่อเข้าสู่สมาคม เขาจะเป็นคนไม่แกลวกกล้า ไม่สง่าผ่าเผย ครั้นถึงคราวตายเขาจะเป็นคนหลงตาย เมื่อแตกกายตายไปแล้ว ทุกคติภูมิเป็นสิ่งที่เขาต้องหวังได้ และภายหลังเมื่อเขามาเกิดเป็นมนุษย์ในสุคติภูมิ เขาจะเป็นคนได้ชาติกำเนิดเลวมีตระกูลต่ำ จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม น่าเกลียดน่าชัง เขาจะเป็นคนมีโรคพาธมาก เขาจะเป็นคนตกทุกข์ได้ยาก มีข้าวน้ำโภชนะอาหารบกพร่อง เขาจะเป็นคนมีอายุสั้น มีชีวิตอยู่ในโลกนี้น้อยฉะนี้

โยคีบุคคลจงพิจารณาให้เห็นโทษของวิหิงสา คือการเบียดเบียนสัตว์อย่างปราศจากภรรยา อันสืบเนื่องติดสันดานคนมาเป็นอนุกรมประการเช่นที่พรรณนามานี้ ครั้นแล้วจงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ของภรรยาคือความสงสารสัตว์ โดยประการตรงกันข้ามกับโทษวิหิงสาตามที่พรรณนามาแล้ว เมื่อเห็นโทษและคุณเด่นชัดแล้วจึงเริ่มลงมือเจริญภรรยาตามมัฏฐานโดยวิธีการแห่งภาวนา ดังจะได้แสดงต่อไป

ห้ามเจริญในคน ๕ จำพวกอันดับแรก

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลเริ่มแรกจะเจริญรุดนาก็มีมาตรฐานนั้น จงอย่าเจริญไปในบุคคล ๕ จำพวกนี้ เป็นอันดับแรก คือ คนที่รัก ๑ เพื่อนที่รักมาก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนที่เกลียดชัง ๑ คนคู่เวร ๑ เพราะคนเป็นที่รักก็ย่อมตั้งอยู่ในฐานะของคนเป็นที่รัก เพื่อนที่รักมากก็ตั้งอยู่ในฐานะเพื่อนที่รักมาก คนที่เป็นกลาง ๆ ก็ตั้งอยู่ในฐานะคนเป็นกลาง ๆ คนที่เกลียดชังก็ตั้งอยู่ในฐานะคนที่เกลียดชัง และคนคู่เวรก็ตั้งอยู่ในฐานะคนคู่เวรอย่างเดิมนั่นเอง ไม่ใช่เป็นวิสัยที่จะทำให้เกิดกรุณาในอันดับแรกได้

อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะเจริญรุดนาก็ไปในคนที่รักนั้น ภาวะแห่งความรักยังมีได้พราวออกไปจากจิต เมื่อความรักยังมีได้พราวออกไป กรุณาก็จะเกิดแทรกขึ้นในจิตไม่ได้ เป็นธรรมเนียมดังนี้ แม้ในบุคคลนอกนี้ก็เป็นการเองเดียวกัน เพราะเหตุนี้ จึงห้ามมิให้เจริญรุดนาก็เป็นอันดับแรกในบุคคล ๕ จำพวกนั้น

ส่วนคนเพศตรงข้าม กับคนที่ตายแล้ว ไม่เป็นเขตที่ควรจะนำมาเจริญเป็นอารมณ์ของรุดนาก็มีมาตรฐานตลอดกาล เพราะเหตุดังที่แสดงไว้ในเมตตภาวนานั่นแล

คนที่ควรเจริญรุดนาถึงอันดับแรกที่ ๑

โดยเหตุที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงเป็นแบบอย่างไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์วิมังศปกรณ์ ดังนี้ :-

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา ย่อมแผ่กรุณาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้น คือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา ย่อมแผ่กรุณาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุก ๆ จำพวก เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่น ซึ่งเข็ญใจได้ทุกข์ ข้าประกอบด้วยบาปกรรมทำชั่วคนหนึ่งแล้วพึงเกิดความกรุณาขึ้น ฉะนั้น^๑

๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓/๔๒๘

ดังนั้น โยคีบุคคลเมื่อได้เห็นใคร ๆ ก็ตาม ซึ่งเป็นคนที่น่าสงสาร ได้ประสบความลำบากอย่างยิ่ง เป็นคนเข็ญใจได้ทุกซอกประกอบกรรมทำทุจริต เป็นคนกำพร้าขาดอาหารวางกระเบื้องขอทานไว้ข้างหน้า นั่งอยู่ในโรงพักคนอนาถา มีหมู่นอนได้ออกจากแปลที่มีมือและเท้า ส่งเสียงครวญคร่ำพร่ำพรรณนาอยู่ขณะนี้แล้ว ฟังยังกรุณาจิตให้เป็นไปในคนเช่นนั้น เป็นอันดับแรกก่อนกว่าคนทุกจำพวก ด้วยบทภาวนาว่า

กิจฉั วตายั สตุโต อาปนุโน, อปุเปว นาม อิมมหา ทุกุขา มุจเจยฺย.

สັตว์ผู้นี้ประสบความลำบากแท้นขอ ขอจงพ้นจากทุกข์นี้เสียเถอะหนา

อีกแบบหนึ่งว่า

อัย สตุโต ทุกุขา มุจจตุ.

ขอสັตว์ผู้นี้จงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

สำหรับตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปว่า

เอเต สตุตา ทุกุขา มุจจนตุ.

ขอสັตว์ทั้งหลายเหล่านี้จงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

หรือว่า

สพฺเพ สตุตา ทุกุขา มุจจนตุ.

ขอสັตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

ด้วยภาวนาวิธีนี้ โยคีบุคคลจงพยายามภาวนา คือส่งจิตอันประกอบด้วยกรุณาไปพร้อมกับบทภาวนานั้น ๆ อย่างซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนให้กรุณาปรากฏขึ้นในใจอย่างเด่นชัดจนสำเร็จถึงขั้นอัปนาถาเป็นที่สุด ทำนองเดียวกับเมตตาภาวนานั้นแล

คนที่ควรเจริญกรุณาถึงอันดับแรกที่ ๒

ในกรณีที่โยคีบุคคลไม่ได้พบเห็นคนเข็ญใจได้ทุกซอกเช่นที่กล่าวแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐานเป็นอันดับแรก จงเจริญกรุณาไปแม้ในบุคคลผู้มีความสุขแต่ชอบทำบาปกรรมอยู่โดยยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับคนที่กำลังจะถูกประหารชีวิต

จะพึงปฏิบัติอย่างไร ?

พึงปฏิบัติดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า พวกราชบุรุษจับโจรพร้อมทั้งของกลางได้แล้ว เมื่อพระราชามีพระราชโองการให้ประหารชีวิต จึงมัดโจรนั้นแล้วลงแส้ครึ่งละ ๔ เส้น ๆ จนถึงร้อยครั้ง แล้วนำไปสู่ที่ตะแลงแกง เพื่อจะทำการประหารชีวิต ขณะนั้น มนุษย์ทั้งหลายเห็นแล้วพากันให้ของเคี้ยวบ้าง ของรับประทานบ้าง ให้ดอกไม้ของหอม เครื่องไล้ทาและหมากพลูบุหรี่ป้างแก่โจรนั้น แม้ว่าโจรนั้นจะได้เคี้ยวกินอยู่ บริโภคใช้สอยอยู่ซึ่งสิ่งของเหล่านั้นอย่างบริบูรณ์ ดูคล้าย ๆ กับคนมีความสุข คนที่เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติก็จริง แต่ก็ไม่มีใครเลยที่จะสำคัญเห็นว่า “โจรนี้มีความสุขมีโภคทรัพย์มาก” มีแต่จะกรุณาสงสารเขาโดยฝ่ายเดียวว่า “เจ้าโจรนี้จักต้องตายอยู่เดี๋ยวนี้แล้ว เพราะเขาใกล้ต่อความตายเข้าไปทุก ๆ ฝีก้าวที่เขาออกไป” ดังนี้ฉันใด

แม้โยคีบุคคลผู้เจริญกรณาก็มีมาตรฐานก็เหมือนกัน พึงส่งกรณาจิตไปในคนที่มีความสุขแต่เป็นผู้ชอบทำแต่บาปกรรมนั้นอย่างนี้ว่า “คนผู้นี้ ถึงแม้ขณะนี้เขาจะมีความสุขเพียบพร้อมอยู่ด้วยการเสวยสุขและบริโภคใช้สอยโภคสมบัติอย่างสมบูรณ์ พูนสุขก็ตาม แต่เขาจักต้องได้เสวยทุกข์กายทุกข์ใจอย่างมิใช่น้อยในอบายภูมิทั้งหลาย ในภายหน้า เพราะเหตุที่เขาไม่ทำกัลยาณกรรมไว้ด้วยกายทวาร วาจาทวาร และมนทวาร แม้สักทวารเดียว” หรือจะใช้บทสำหรับภาวนาดังที่แสดงไว้ข้างต้นนั้นก็ได้

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่า คนที่ควรเจริญกรณาไปถึงเป็นอันดับแรกนั้นมี ๒ จำพวก คือ คนเห็นใจได้ทุกข์ ๑ คนที่มีความมั่งมีศรีสุขแต่ชอบทำแต่บาปกรรม ๑ ฉะนี้

เจริญกรณาไปในคนที่รักเป็นต้น

เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญกรณาไปในบุคคลจำพวกแรก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมาอย่างนั้นแล้ว อันดับต่อจากนั้นพึงเจริญกรณาให้เป็นไปในบุคคลตามลำดับดังนี้ คือ คนที่รัก ถัดนั้นคนเป็นกลาง ๆ ถัดนั้นคนคู่เวร ด้วยภาวนาวิธีดังที่แสดงมาแล้วนั้น

ในการปฏิบัติ โยคีบุคคลพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนที่รัก ซึ่งปรากฏเห็นอยู่ในชาติปัจจุบันหรือที่จะเกิดแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรณาให้เป็นไปในคนที่รัก ต่อจากนั้นพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนเป็นกลาง ที่ปรากฏเห็นอยู่

ในชาติปัจจุบัน หรือที่จะบังเกิดมีแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรรมาให้เป็นไปในคนเป็นกลาง ๆ ต่อจากนั้นพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนคู่เวร ที่ปรากฏเห็นอยู่ในชาติปัจจุบัน หรือที่จะเกิดมีแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรรมาให้เป็นไปในคนคู่เวร ฉะนี้

อธิบายว่า คน ๒ จำพวก ซึ่งเป็นที่ตั้งของกรรมาที่แสดงมาในอันดับแรกนั้น ย่อมเป็นเหตุให้กรรมาภาวนาสำเร็จโดยง่ายก็จริง แต่โยคีบุคคลอย่าได้พอใจอยู่เพียงเท่านั้น ต้องทำกรรมาภาวนาในคน ๒ จำพวกนั้น ในคนใดคนหนึ่งให้คล่องแคล่วจนมีจิตอ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว ลำดับนั้นพึงเจริญกรรมาให้เป็นไปในคนที่รัก ลำดับต่อจากนั้นในคนเป็นกลาง ๆ ลำดับต่อจากนั้นในคนคู่เวร ทั้งนี้เพื่อทำกรรมาให้เป็นสิมาสัมเภทต่อไป

ในทางปฏิบัตินั้น โยคีบุคคลต้องทำจิตให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานในส่วนแห่งบุคคลแต่ละประเภทนั้น ๆ ส่วนหนึ่ง ๆ คือทำให้ชำนาญด้วยวิธีทั้ง ๕ เสียก่อน ครั้นแล้วจึงเจริญกรรมาไปในบุคคลนั้น ๆ ตามลำดับ วิธีการเจริญกรรมากัมมัฏฐานในบุคคลตามลำดับนี้ พึงทราบโดยทำนองเดียวกันกับที่แสดงไว้แล้วในเมตตากัมมัฏฐานทุกประการ

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่มีคนคู่เวร หรือผู้ไม่มีความผูกเวรกับใคร ๆ ทั้ง ๆ ที่มีคนทำความเสียหายให้อยู่ เพราะเป็นชาติเชื่อมหาบุรุษมีอัธยาศัยอันกว้างใหญ่นั้น ไม่จำเป็นต้องทำความชวนชวายในกรณีที่ว่า จิตของเราอ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว บัดนี้เราจักส่งกรรมาจิตไปในคนคู่เวร ดังนี้ เพราะกรณีที่จะต้องปฏิบัติเช่นนั้นเฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้มีคนคู่เวรเท่านั้น

ในการเจริญกรรมาไปในคนคู่เวรนั้น ถ้าหาละความโกรธแค้นจะพึงเกิดขึ้นแก่โยคีบุคคล โดยทำนองที่แสดงไว้ในเมตตากาภาวนานั้น โยคีบุคคลพึงทำการบรรเทาความโกรธแค้นนั้นให้ระงับลง ด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ดังที่แสดงไว้ในเมตตากาภาวนานั้นแหละ เช่น ต้องหวนกลับไปเจริญกัมมัฏฐานในบุคคลจำพวกตน ๆ เสียใหม่ หรือพิจารณาถึงพระพุทธโอวาทต่าง ๆ มีพระโอวาทในกกฎปมสูตร เป็นต้น

เจริญกรรมในคนทำดีและมีความสุข

การเจริญกรรมกัมมัฏฐานที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นการเจริญไปในคนที่ตกทุกข์ได้ยากในชาติปัจจุบัน และคนที่มีความสุขในปัจจุบันแต่จะได้ประสบทุกข์ในชาติหน้า คราวนี้จะแสดงวิธีการเจริญกรรมกัมมัฏฐานในคนที่มีความสุขและได้ทำแต่ความดีไม่ได้ทำความชั่วเลย

สำหรับคนผู้มีความสุขอย่างเพียบพร้อม และทำแต่คุณงามความดีมาโดยตลอดนั้น เมื่อโยคีบุคคลได้เห็นเขาประสบกับความสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความสูญเสียญาติที่รัก หรือเกิดเป็นโรคภัยไข้เจ็บ หรือเกิดความสูญเสียโภคทรัพย์ เป็นต้น หรือแม้ไม่เห็นด้วยตาเพียงแต่ได้ทราบข่าวเช่นนั้นก็ตาม แล้วพึงเจริญกรรมในบุคคลเช่นนั้น โดยคลุม ๆ เอาทั้งหมดอย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้ก็นับว่ายังเป็นคนมีทุกข์อยู่นั้นเทียว เพราะแม้ถึงเขาจะไม่มีความสูญเสียอะไร ๆ เลยสักอย่างเดียวก็ตาม แต่ก็นับได้ว่า เป็นคนยังไม่ข้ามพ้นทุกข์ในวัฏสงสารอยู่นั่นเอง” ฉะนั้น

กรรมสี่มาสัมเปท

ครั้นแล้ว โยคีบุคคลพึงทำกรรมให้เป็นสี่มาสัมเปทในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตนเอง ๑ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ โดยพยายามเจริญกรรมกัมมัฏฐานแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วยภาวนาวิธี จนทำให้จิตเกิดขึ้นเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวกนั้น ฉะนั้นเดียวกับในเมตตภาวนา

บรรลุถึงอัปนาฆาน

ต่อแต่นั้น โยคีบุคคลพึงสั่งเสปให้หนักขึ้นซึ่งนิมิตกัมมัฏฐานอันได้แก่สี่มาสัมเปทนั้น ทำนิมิตให้เจริญขึ้นมาก ๆ ภาวนาให้มาก ๆ เข้า พึงยังอัปนาฆานให้เกิดก้าวหน้าขึ้นไปด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ โดยจตุกณีย และฌาน ๔ โดยปัญจกณีย โดยทำนองที่ได้แสดงมาแล้วในเมตตภาวนาทุกประการ

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ท่านได้กล่าวลำดับ (อารมณ์ของการเจริญกรรมภาวนา) ไว้ ดังนี้ว่า บุคคลที่เป็นศัตรู พระโยคาวจรพึงเจริญกรรมให้ก่อนเพื่อน

ทำจิตใจให้อ่อนในบุคคลผู้เป็นศัตรูได้แล้ว จึงเจริญกรุณาให้คนทุกตะ แต่นั่นให้บุคคลที่รัก ต่อนั้นให้ตน ดังนี้ ลำดับที่กล่าวในอรรถกถาอังคุตตรนิกายนั้นไม่สมกับพระบาลี (ในวิภังค์) ที่มีคำว่า ทุกุคตฺ ทูรเปตฺ (ยากแค้นแสนเข็ญ) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเริ่มทำภาวนาในกรุณานี้ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ แล้วทำสมาธิสัมเพทยังอุปปราให้เจริญเถิด

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญกรุณาพรหมวิหาร ได้ปฏิบัติถึงขั้นสุดยอดแห่งกรุณาก็มีภูฐานนี้โดยสมบูรณ์แล้วแล

วิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจในวิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง ตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ามรรคดังนี้ คือการแผ่กรุณาอย่างไม่เจาะจงที่เรียกว่า **อนธิโสผรณา** โดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่กรุณาอย่างเจาะจงที่เรียกว่า **โอธิโสผรณา** โดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่กรุณาไปในทิศที่เรียกว่า **ทิสามรณา** โดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอาการแห่งภาวนาวิธี ดังต่อไปนี้

๑. อนธิโสผรณา

คำแผ่กรุณาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพุเพ สตุตา ทุกุขา มุจจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด
๒. สพุเพ ปาณา ทุกุขา มุจจนตุ.
ขอปาณะทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด
๓. สพุเพ ภูตา ทุกุขา มุจจนตุ.
ขอภูตทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด
๔. สพุเพ ปุคฺคฺลา ทุกุขา มุจจนตุ.
ขอบุคคลทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด
๕. สพุเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา ทุกุขา มุจจนตุ.
ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๒. โอติโสผรรณา

คำแผ่กรุณาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพทา อิตฺถิโย ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสตรีทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๒. สพฺเพ ปุริสา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอบุรุษทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๓. สพฺเพ อริยา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๔. สพฺเพ อนริยา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอปุถุชนทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๕. สพฺเพ เทวา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอเทวดาทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๖. สพฺเพ มนุสฺสา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอมนุษย์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด
๗. สพฺเพ วินิปาติกา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เกิด

๓. ทิสาผรรณา

วิธีการแผ่กรุณาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่กรุณาไปในทิศนั้น คือ ยกเอาอโนติโสบุคคล ๕ จำพวก โอติโส-บุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ บุคคล ไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่กรุณาไปในบุคคล ๑๒ จำพวก ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคลเป็น ๑๒ วาระตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่กรุณาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑
ในบุคคลที่ ๑

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงพ้นจากทุกข์เกิด
๒. สัพเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมจงพ้นจากทุกข์เกิด
๓. สัพเพ อุตฺตฺราย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรจงพ้นจากทุกข์เกิด
๔. สัพเพ ทกฺขินาย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณจงพ้นจากทุกข์เกิด
๕. สัพเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์จงพ้นจากทุกข์เกิด
๖. สัพเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพจงพ้นจากทุกข์เกิด
๗. สัพเพ อุตฺตฺราย อนุทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานจงพ้นจากทุกข์เกิด
๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีจงพ้นจากทุกข์เกิด
๙. สัพเพ เหนฺจฺฉิมาย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องต่ำจงพ้นจากทุกข์เกิด
๑๐. สัพเพ อฺุปริมาย ทิสาย สดฺดา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงพ้นจากทุกข์เกิด

ส่วนคำแผ่กรุณาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวกตั้งแต่
จำพวกที่ ๒ คือ **สพฺเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวงถึงจำพวกที่ ๑๒ **สพฺเพ วินิปาติกา**
พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจึงนำมาประกอบเรื่องทำนองเดียวกับบุคคล
ที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตุตา** ในคำบาลี กับ
ตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เอง จึง
ไม่ยกมาแสดงไว้เต็มรูปในที่นี้

กรณำอัปฺปนา ๑๓๒

ในกรณำภาวานานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปฺปนาฌานและทำการ
แผ่กรณำจิตไปโดยอาการ ๕ ในอนธิโสบุคคล โดยอาการ ๗ ในโอธิโสบุคคล และ
โดยอาการ ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวานาวีธีดังแสดงมา ก็จะได้อัปฺปนาฌาน
ทั้งหมด ๑๓๒ อัปฺปนา ในอนธิโสพรรณา ๕ ในโอธิโสพรรณา ๗ ในทิสำพรรณา ๑๒๐
(๕+๗+๑๒๐ = ๑๓๒)

อานิสงส์กรณำ

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้เจริญกรณำภาวานา จนสำเร็จถึงขั้นอัปฺปนาฌานเป็นฌาน
ลาภีบุคคลแล้ว ย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งกรณำ ๑๑ ประการ มีนอนเป็นสุข
เป็นต้น ฉะนั้นเดียวกับเมตตภาวานาทุกประการนั้นเทียว

กรณำภาวานาจบ

๓. มุทิตาภาวนา

[๒๖๐] โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์จะเจริญมุทิตาพรหมวิหารนั้น ประการแรกพึงเตรียมทำบุพกิจเบื้องต้นให้เสร็จสิ้นก่อน นับตั้งแต่ตัดปลิโพธความกังวล ๑๐ ประการจนถึงไปนั่ง ณ อาสนะอย่างเรียบร้อย เหมือนอย่างที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนาทุกประการ ครั้นแล้วจึงลงมือเจริญมุทิตากัมมัฏฐานต่อไป

ห้ามเจริญในบุคคล ๓ จำพวกอันดับแรก

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลจะเจริญมุทิตากัมมัฏฐานนั้น ห้ามมิให้เจริญไปในบุคคล ๓ จำพวกนี้เป็นอันดับแรก คือ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่วร ๑ เพราะเหตุว่า แม้คนเป็นที่รักนั้นก็ไม่ใช่บรรทัดฐานพอที่จะให้มุทิตาเกิดขึ้นได้ในอันดับแรก ด้วยมาตรว่าภาวะเป็นที่รักเท่านั้น

อธิบายว่า คนผู้อยู่ในฐานะเป็นที่รักกันอย่างธรรมดา แต่เป็นผู้ขาดคุณสมบัติพิเศษประจำตัว เช่น ความเป็นผู้มีหน้าตาเบิกบานแจ่มชื่นเสมอ ความเป็นผู้ฉลาดทักทายปราศรัยก่อน ความเป็นผู้พูดจาไพเราะ มีมารยาทละเอียดอ่อนโยน และความสนุกร่าเริง เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จมาด้วยปฏิสนธิวิญญาน ที่ประกอบด้วยโสมนัสสทหนา คนผู้ขาดคุณสมบัติประจำตัวเช่นที่กล่าวมานี้ แม้จะนับเนื่องอยู่ในเครือคนที่รักนับถือกันก็ตาม ก็ไม่พอที่จะเป็นเหตุให้มุทิตาพรหมวิหารนี้ เกิดขึ้นในจิตสันดานของผู้ปฏิบัติในอันดับแรกได้ ยิ่งคนเป็นกลาง ๆ และคนคู่วรด้วยแล้วก็ไม่ต้องพูดถึงกันละ ยิ่งห่างไกลจากความเป็นบรรทัดฐานแห่งมุทิตาภาวนาอันดับแรกมากทีเดียว

ส่วนคนต่างเพศ กับคนที่ตายแล้ว จะเอามาเป็นเขตหรืออารมณ์ของมุทิตากัมมัฏฐานนี้ไม่ได้เลย โดยส่วนเดียว เพราะเหตุไร? ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนา

คนที่ควรเจริญมุทิตาถึงอันดับแรก

ก็แหละ เพื่อนที่รักมาก จัดเป็นบุคคลที่เป็นบรรทัดฐานพอที่จะให้มุทิตาเกิดขึ้นได้ในอันดับแรก หรือคนประเภทที่ท่านอรรถกถาจารย์เรียกว่า เพื่อนใจนักเลง ซึ่งเป็นผู้มีอัธยาศัย ชอบสนุกร่าเริงยิ้มก่อนพูดเสมอ นับเป็นบุคคลที่ควรเจริญมุทิตา

ไปถึงเป็นอันดับแรกได้เช่นเดียวกัน หรือคนที่รักนั้นแหละ แต่เป็นผู้สมบูรณ์พูนสุขมี
เครื่องบำรุงบำเรออย่างเพียบพร้อม กำลังร่าเริงบันเทิงใจอยู่ ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อโยคีบุคคลได้เห็นมาด้วยตาเองก็ดี หรือเพียงแต่ได้ทราบข่าวก็ดี แล้วพึง
เจริญมุกิตาให้เป็นไปในบุคคลเห็นปานนั้นเป็นอันดับแรก ก่อนกว่าบุคคลประเภทอื่น
คือ พึงเจริญด้วยบทภาวนาว่า

โมทติ วตายํ สตุโต, อโห สาธุ อโห สุกฺกุ.

สัตว์ผู้ร่าเริงจริงหนอ, ขออนุโมทนาด้วยเถอะหนา,

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

อโย สตุโต ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ผู้จึงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปให้ว่า

เอเต สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์เหล่านี้จึงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

หรือว่า

สพฺเพ สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

โยคีบุคคลพึงนึกภาวนาในใจไปตามบทภาวนานี้อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ จนมุกิตา
จะปรากฏชัดขึ้นในใจและได้บรรลุถึงขั้นอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิตามลำดับ

เพราะอาศัยอำนาจความหมายนี้นั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสวิธีเจริญมุกิตา
ภาวนาไว้เป็นแบบอย่าง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์^๑ ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยมุกิตา ย่อมแผ่มุกิตาจิตไป

ทางทิศหนึ่งอยู่ นั่นคือทำอย่างไร? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วย

๑ .อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๖๓/๔๓๐

มุทิตาย่อมแผ่มุทิตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุก ๆ จำพวก
เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่น ซึ่งเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจ
คนหนึ่งแล้วพึงพลอยโสมนัสยินดีด้วยฉะนั้น

เจริญมุทิตาในคนที่รักผู้ตกยาก

ถ้าแหละ เพื่อนใจนักเลงหรือคนที่รักของโยคีบุคคลนั้น เมื่อก่อนเขาเป็นคนมี
ความสมบูรณ์พูนสุข แต่มาบัดนี้ได้เกิดเปลี่ยนภาวะมาเป็นคนเข็ญใจได้ทุกข์และ
ประกอบกรรมทำชั่วขึ้นเช่นนี้ โยคีบุคคลต้องระลึกถึงสภาพที่เขาเคยมีความสมบูรณ์
พูนสุขในปางอดีตนั้นแล้วยกเอาอาการที่เขาเคยสนุกสำราญขึ้นมาพิจารณาว่า “คนผู้นี้
เมื่อครั้งอดีตเขาได้เคยเป็นคนร่ำรวยมีบริวารมาก เป็นคนสนุกสำราญเสมอเป็นนิจ”
ดังนี้แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไป อนึ่ง พึงยกเอาแม้อาการที่เขาจะพึงสนุกสำราญ
ต่อไปในภายหน้าขึ้นมาพิจารณาว่า “ชีวิตในอนาคตของคนผู้นี้ เขาจักได้สมบัตินั้น
กลับคืนมาอีก เขาจักได้ไปบนคอช้าง หรือบนหลังม้า หรือบนวอทองคำเป็นแน่” ดังนี้
แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไปในบุคคลนั้นเถิด

เจริญมุทิตาในคนกลาง ๆ และคนคู่เวร

ในที่นี้ คำว่า เพื่อนที่รักมากซึ่งเรียกว่าเพื่อนใจนักเลงกับคนที่รัก สองบุคคลนี้
รวมเรียกว่าคนที่รักประเภทเดียวกัน เพราะเป็นผู้มีสภาพเป็นที่รักเหมือนกัน เมื่อ
โยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐานให้เกิดขึ้นในคนที่รักเช่นนั้นแล้ว ถัดนั้นพึงเจริญ
มุทิตาไปในบุคคลตามลำดับดังนี้ คือ คนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวร วิธีปฏิบัติดังนี้

เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐาน ให้เกิดมีขึ้นในเพื่อนที่รักมาก หรือ
เพื่อนใจนักเลงนั้นแล้ว พึงทำกัมมัฏฐานนั้นให้คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่
การงานเสียก่อน แล้วจึงเจริญมุทิตาไปในคนที่รัก ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนที่รักให้
คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว จึงเจริญมุทิตาไปในคนเป็นกลาง ๆ
ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนเป็นกลาง ๆ ให้คล่องแคล่วให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน
แล้วถัดนั้นจึงเจริญมุทิตาไปในคนคู่เวร แล้วพึงทำอัปนาณานให้เจริญก้าวหน้าขึ้น
ตามลำดับต่อไป

มุทิตาสีมาสัมเปทา

ก็แหละ ในกรณีที่เจริญมุทิตาไปในคนคู่เวรนั้น ถ้าความโกรธแค้นเกิดขึ้นแก่โยคีโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วในเมตตาทภาวนา โยคีบุคคลพึงพยายามบรรเทาความโกรธแค้นให้ระงับลงด้วยอุบายวิธีที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาทภาวนานั้นแล

ครั้นแล้วพึงทำมุทิตาให้เป็นสีมาสัมเปทา โดยทำจิตให้เสมอในบุคคล ๔ จำพวก คือ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ ฉะนั้น

บรรลุถึงอัปนาฌาน

แต่นั้นโยคีบุคคลพึงส่งเสพนิมิตกัมมัฏฐาน คือ สีมาสัมเปทานั้นให้หนักขึ้น ทำให้มีจิตเจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้า จนให้บรรลุถึงซึ่งอัปนาฌาน แล้วทำอัปนาฌานให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปด้วยสามารถฌาน ๓ โดยจุดกณีย์ และฌาน ๔ โดยปัจจุกณีย์โดยทำนองที่แสดงมาแล้วในเมตตาทภาวนาทุกประการ

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญมุทิตาพรหมวิหาร ได้ปฏิบัติถึงขั้นสุดยอดแห่งมุทิตากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

วิธีแผ่มุทิตา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่มุทิตาจิต ๓ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่มุทิตาอย่างไม่เจาะจงที่เรียกว่า อโนธิโสภรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาอย่างเจาะจงที่เรียกว่า โอธิโสภรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาไปในทิศที่เรียกว่า ทิศาภรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอาการแห่งภาวนาวิธี ดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสภรณา

คำแผ่มุทิตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สัพเพ สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. สัพเพ ปาณา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอปาณะทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สัพเพ ภูตา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอภูตทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สัพเพ ปุคฺคฺลา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอบุคคลทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สัพเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่เมตตาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สัพฺพา อิตฺถิโย ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสตรีทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๒. สัพฺเพ บุริสา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอบุรุษทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สัพฺเพ อริยา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สัพฺเพ อนริยา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอปุถุชนทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สัพฺเพ เทวา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอเทวดาทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๖. สัพฺเพ มนุสฺสา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอมนุษย์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๗. สัพฺเพ วินิปาติกา ยถาลทุสสมุปตติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. ทิสาฆรณา

วิธีการแผ่มุกิตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่มุกิตาไปในทิศนั้น คือ ยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ บุคคลไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่มุกิตาไปในบุคคล ๑๒ จำพวก ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคล เป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่มุกิตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑ ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สพฺเพ ทกฺขินาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนฺทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์จงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหริตฺยจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๙. สัพเพ เหนฺจฺจิมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๑๐. สัพเพ อูปริมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

ส่วนคำแผ่เมตตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวกตั้งแต่จำพวก
ที่ ๒ **สัพเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สัพเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์
วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจึงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับบุคคลที่ ๑
ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตุตา** ในคำบาลี กับตรง
ที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เองจึงไม่ได้
ยกมาแสดงไว้เต็มรูป

มุกิตาอัปปนา ๑๓๒

ในมุกิตาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌาน และทำการแผ่มุกิตาจิตไปโดยอาการ ๕ ในอนโธโสบุคคล โดยอาการ ๗ ในโอธโสบุคคล และโดยอาการ ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมา ก็จะได้อัปปนาฌานทั้งหมด ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในอนโธโสพรรณ ๕ ในโอธโสพรรณ ๗ และในทิสาพรรณ ๑๒๐ ($๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒$)

อานิสงส์มุกิตา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญมุกิตาจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเป็นฌานลาภีบุคคลแล้ว ย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งมุกิตาถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉะนั้นเดียวกับเมตตาภาวนาทุกประการนั้นแล

มุกิตาภาวนา จบ

๔. อุเบกขาภาวนา

[๒๖๑] การภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารนี้ มีข้อที่แปลกจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ที่โยคีบุคคลควรทราบ คือพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นนั้นใคร ๆ ก็ตามเมื่อมีความประสงค์จะเจริญภาวนาแล้ว ก็ลงมือปฏิบัติกันได้ทุกคน และโดยทันทีทีเดียว ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารนี้ หาปฏิบัติเช่นนั้นได้ไม่ ผู้ที่จะลงมือปฏิบัติมีเขตจำกัดไว้เป็นธรรมเนียมเฉพาะแต่ผู้ที่เป็นฌานลาภีบุคคล คือผู้ได้ปฏิบัติพรหมวิหาร ๓ เบื้องต้น ข้อใดข้อหนึ่งจนได้บรรลุถึงขั้นตติยฌานโดยจตุกกนัย หรือจตุตถฌานโดยปัญจกนัยมาแล้วเท่านั้น จึงจะลงมือเจริญภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสำเร็จมาแต่พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นโดยเฉพาะ และอุเบกขาพรหมวิหารนี้เข้าประกอบได้แต่ในจตุตถฌาน โดยจตุกกนัย หรือในปัญจฌานโดยปัญจกนัยเท่านั้น หาได้ประกอบในฌานต้น ๆ ไม่

เจริญอุเบกขาในบุคคลกลาง ๆ อันดับแรก

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้มานลาภ มีความประสงค์จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนั้นก่อน แต่จะลงมือปฏิบัติ ต้องเข้าสู่ตติยฌานที่ตนได้ทำให้ชำนาญคล่องแคล่วมาด้วยวิธี ๕ ด้วยอำนาจฌาน ๓ หรือฌาน ๔ แล้วแต่กรณีที่ได้สำเร็จมาในเมตตา หรือกรุณาหรือมูทิตากัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นออกจากตติยฌานแล้ว พึงพิจารณาให้เห็นโทษของเมตตา กรุณา และมูทิตา ว่า ต่างก็ยังมี การต้องสาละวนสนใจอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการสังจิตไปว่า “ขอให้สัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเกิด” เป็นต้น และยังมีอาการเป็นไปใกล้ต่อความรักและความซึ้งอยู่ กับทั้งยังมีอาการเป็นไปใกล้ต่อความดีใจในอันที่จะต้องสังจิตไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเกิด (เมตตา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เสียเกิด (กรุณา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงเจริญ ๑ เกิด (มูทิตา) ประกอบด้วยมโหฬารที่หยาบ เพราะฌานนั้น ๆ ยังประกอบด้วย โสมนัสสวทนาอยู่ ฉะนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณาให้เห็นอนิสงส์ของอุเบกขาพรหมวิหาร เป็นต้นว่า เป็นสภาพที่ละเอียดสุขุม ประณีต ห่างไกลจากกิเลสมาก และมีผลอันกว้างใหญ่ไพศาลกว่าพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉะนั้น

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเพ่งจิตเป็นกลาง ๆ ไปยังคนผู้เป็นกลาง ๆ กับตนอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ โดยวิธีที่มองในแง่ที่คนทุกคนรวมทั้งตนเองด้วยเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนว่า คนผู้นี้เมื่อเขาจะมากเกิดในโลกนี้ เขาหากมาด้วยอำนาจกรรมที่เขาได้ทำเอาไว้เอง เมื่อเขาจะจากโลกนี้ไปนั้นเล่า เขาก็จะต้องไปด้วยอำนาจกรรมที่เขาได้ทำไว้เอง แม้ตัวเราบ้างก็เหมือนกัน เมื่อจะมายังโลกนี้หรือจะจากโลกนี้ไปก็สำเร็จด้วยอำนาจกรรมที่ตัวเราเองได้ทำไว้เองทั้งสิ้น การที่เราจะช่วยกอบโกยเอาความสุขใจมาให้ หรือจะช่วยปลดปลิดความทุกข์ใจออกให้แก่คนผู้นี้ด้วยความพยายามของเราเองนั้น หาใช้วิธีที่จะเป็นไปไม่ได้ไม่ และการมัวสาละวนวุ่นวายอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการแผ่เมตตาจิตบ้าง กรุณาจิตบ้าง มูทิตาจิตบ้างไปถึงเขาผู้นี้ มิใช่เป็นการกระทำที่ถูกต้องตรงตามความมุ่งหมายแท้ทีเดียว การวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งปวงนี้ต่างหาก เป็นมรรคาที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นดำเนินไปแล้ว และเป็นปฏิบัติที่ตรงเป้าหมายในทางปฏิบัติ โยคีบุคคลพึงสังจิตไปในบุคคลนั้นด้วย บทภาวนา ดังนี้ว่า:-

อัย สตุโต กมฺมสุสโก โหติ.

สัตว์ผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปว่า

เอเต สตุตา กมฺมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

หรือว่า

สพฺเพ สตุตา กมฺมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ทั้งนี้ด้วยวิธีที่นึกภาวนาในใจบ่อย ๆ หลายครั้งหลายหน จนกว่าอุเบกขา คือความเป็นกลาง ๆ ในบุคคลนั้นจะปรากฏขึ้นในจิตอย่างเด่นชัด เมื่อโยคีบุคคลพยายามปฏิบัติอยู่โดยทำนองนี้ ความวางใจเป็นกลาง ๆ อย่างปกติในบุคคลนั้นก็จะเป็นสภาพตั้งอยู่อย่างแน่วแน่ ไม่แลบออกไปหาอารมณ์ภายนอกอื่น ๆ นี่คือลักษณะของอุปปจารภาวนา และขณะนั้นนิวรรณ์ ๕ ย่อมถูกข่มให้สงบไปด้วยอำนาจพลังแห่งภาวนา ก็เลสทั้งหลายก็สงบลงตามกันด้วยประการฉะนี้

เจริญอุเบกขาในคนที่รักเป็นต้น

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญอุเบกขาที่ได้ทำให้บังเกิดขึ้นแล้วในคนเป็นกลาง ๆ นั้นไปในบุคคลประเภทอื่น ๆ มีคนผู้เป็นที่รักเป็นต้นต่อไป เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเป็นแบบอย่างไว้ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้นคือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขาย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่นซึ่งไม่รักไม่ชังคนหนึ่ง แล้วพึงเป็นผู้เฉย ๆ อยู่ฉะนั้น^๑

๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๗๓/๔๓๑

เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญอุเบกขาให้เกิดในคนเป็นกลาง ๆ เป็นอันดับแรกดังนั้นแล้ว ฟังฝึกทำอุเบกขาจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานด้วยวิธี ๕ จนได้ที่แล้ว แต่นั้นพึงพยายามเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนที่รักต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตในคนที่รักให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในเพื่อนใจนักเลงต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนคู่เวรต่อไป ฉะนี้

อุเบกขาสีมาสัมภเว

ครั้นแล้ว โยคีบุคคลพึงพยายามเจริญอุเบกขาจิตให้เป็นสีมาสัมภเวโดยวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในบุคคลเหล่านี้ คือ คนที่รัก ๑ เพื่อนใจนักเลง ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ เมื่อได้ปฏิบัติถึงขั้นสีมาสัมภเวแล้ว ฉะนี้ ฟังสั่งเสพให้หนักยิ่งขึ้นซึ่งสมณนิมิต คือ สีมาสัมภเวนั้น ทำให้เจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้าด้วยภาวนาวิธีดังที่ได้แสดงมาแล้วนั้นแล

ในที่นี้ เหตุที่ท่านยกเอาตนเองมาตั้งไว้ในลำดับหลังสุดนั้น ก็เพราะการที่จะวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในตนเองเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก ยากยิ่งกว่าคนคู่เวรเสียอีก ทั้งนี้ ด้วยความเห็นแก่ตนเป็นภาวะที่มีกำลังมากโดยธรรมเนียมของโลกียปุถุชนนั่นเอง

บรรลุดุตถฌาน

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลได้พยายามอย่างมุ่งมั่นด้วยการสั่งเสพนิมิตกัมมัฏฐานอยู่อย่างนั้น ไม่ช้าไม่นานสักเท่าไร จตุตถฌานอันมีอุเบกขาพรหมวิหารเป็นนิมิตก็จะสำเร็จบังเกิดขึ้นมา ซึ่งมีคุณลักษณะเหมือนอย่างที่ได้แสดงมาแล้วในปฐวีกสิณภาวนานั้นแล

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารภาวนาได้ปฏิบัติ ถึงขั้นสุดยอดแห่งอุเบกขากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

อาการเกิดขึ้นแห่งจตุตถฌานในปฐมวิกสิต

ก็แหละ ลักษณะอาการที่บังเกิดขึ้นของจตุตถฌาน ที่ท่านแสดงไว้ในปฐมวิกสิตนั้น ข้าพเจ้าขอยกมาไว้ ณ ที่นี้อีกวาระหนึ่ง เพื่อสนองเจตนาของผู้ใคร่จะทราบ และเพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจในที่นี่ให้เด่นชัดขึ้น ดังต่อไปนี้

เมื่อโยคีผู้ฌานลาภบุคคล ซึ่งทำฌานให้คล่องแคล่วดีแล้วด้วยวิธีทั้ง ๕ ออกจากตติยฌานที่ตนทำให้ชำนาญดีแล้วนั้น เมื่อพิจารณาเห็นโทษในตติยฌานว่าสม่าบัตินี้ยังใกล้ต่อปิดอันเป็นข้าศึกอยู่ และฌานก็มีกำลังอ่อนเพราะสุขอันเป็นองค์ฌานเป็นสภาพที่หยาบ ครั้นแล้วก็เฝ้าใจไปถึงจตุตถฌานโดยเห็นเป็นสภาพที่ละเอียดประณีตกว่า จึงคลายความพอใจในตติยฌานเสีย แล้วลงมือพยายามภาวนาต่อเพื่อให้ได้บรรลุจตุตถฌานต่อไป

ก็แหละ ขณะใดโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้วใช้สติสัมปชัญญะกำหนดพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น ความสุขใจอันได้แก่โสภณัสสเวทนาก็จะปรากฏให้เห็นโดยเป็นภาวะที่หยาบเด่นชัดขึ้น อุเบกขาเวทนากับเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์ตั้งเป็นหนึ่ง) ก็ปรากฏให้เห็นเป็นภาวะที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น ขณะนั้นแลกำลังที่โยคีบุคคลพิจารณาสมณิมิตอยู่ว่า ปฐวี ปฐวี หรือ ดิน ดิน ดังนี้เพื่อละองค์ฌานที่หยาบนั้น และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดต่อไป และรู้สึกขึ้นว่า จตุตถฌานจะเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว มโนทวาราวชชนจิต ซึ่งมีปฐมวิกสิตนั้นแหละเป็นอารมณ์ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังคจิตแล้วก็เกิดขึ้นมาแทนทันที ถัดนั้นและในอารมณ์เดียวกันนั้น ชวนจิตก็เกิดขึ้น ๔ ครั้ง หรือ ๕ ครั้งแล้วแต่กรณี (สำหรับโยคีเป็นติกขบุคคลมีปัญญากล้า ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔ ครั้ง ครั้งที่ ๑ เรียกว่า อุปจาระ ที่ ๒ อนุโลม ที่ ๓ โคตรภู ที่ ๔ คือจตุตถฌาน สำหรับโยคีผู้เป็นมันทบุคคลปัญญาอ่อน ชวนจิตเกิดขึ้น ๕ ครั้ง คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และจตุตถฌาน ตามลำดับ)

ชวนจิตดวงสุดท้าย คือ ครั้งที่ ๔ หรือ ครั้งที่ ๕ นั้น คือ ตัวจตุตถฌานจัดเป็นรูปาวจรกุศล ส่วนชวนจิตดวงต้น ๆ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูยังเป็นกามาวจรกุศลอยู่ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น เป็นอันว่าโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุถึงซึ่งจตุตถฌานอันมีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาเวทนา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและ

ทุกข์เสียแล้ว โสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนามก็ดับมาแล้วตั้งแต่ต้น

ด้วยประการฉะนี้ จตุตถฌานหรือฌานที่ ๔ โดยจตุกกนัยอันมีปฏิวิกิจเป็น
 นิमित ซึ่งละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐
 เป็นอันโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุแล้วแล

อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด

ถามว่า - อุเบกขาจตุตถฌานนี้ จะเกิดแก่โยคีบุคคลผู้สำเร็จตติยฌานในปฏิวิ-
 กิจ เป็นต้น ได้ไหม ? เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - ไม่ได้ เพราะเหตุที่อุเบกขาจตุตถฌานนี้ กับปฏิวิกิจตติยฌานเป็นต้น
 เป็นสภาพมีอารมณ์ไม่ถูกส่วนกัน อุเบกขาจตุตถฌานนี้จะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะแก่ฌาน
 ลาภีบุคคลผู้ได้ตติยฌานมาในพรหมวิหาร ๓ เบื้องต้นเท่านั้น เพราะเป็นสภาพมีอารมณ์
 ถูกส่วนกัน คือมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกันส่วนปฏิวิตติยฌานเป็นต้น ก็มี
 กิณนิमितเป็นต้น เป็นอารมณ์ ฉะนี้

วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่างตามที่ท่าน
 แสดงเป็นแบบไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่อุเบกขาอย่างไม่เจาะจง ที่
 เรียกว่า อโนธิโสพรรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาอย่างเจาะจงที่
 เรียกว่าโอธิโสพรรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาไปในทิศที่เรียกว่า
 ทิศาพรรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีตัวอย่างแห่งภาวนาวีธิดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสพรรณา

คำแผ่อุเบกขาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพุเพ สตุตา กมมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน

๒. สพฺเพ ปาณา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ปาณะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สพฺเพ ภูตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ภูตทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สพฺเพ ปุคฺคฺลา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
บุคคลทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปฺนฺนา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ผู้มีอัตภาพทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมแห่งตน

๒. โอติโสผรณา

คำแผ่อุเบกขาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺติโย กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สตรีทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๒. สพฺเพ ปุริสา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
บุรุษทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สพฺเพ อริยา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
พระอริยเจ้าทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สพฺเพ อนริยา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ปุถุชนทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สพฺเพ เทวา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
เทวดาทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๖. สพฺเพ มนุสฺสา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
มนุษย์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๗. สพฺเพ วินิปาติกา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. ทิสาฆรณ

วิธีแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่อุเบกขาไปในทิศนั้น คือยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ จำพวก ไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่อุเบกขาไปในบุคคล ๑๒ จำพวกที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภavana ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคลเป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่อุเบกขาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑ ในบุคคลที่ ๑

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมา ย ทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๒. สัพเพ ปจฺจิมาย ทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สัพเพ อุตฺตราย ทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สัพเพ ทกฺขิมาย ทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สัพเพ ปุรตฺถิมา อนุกุทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนุกุทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุกุทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๘. สัพเพ ทกฺขิมาย อนุกุทิสาย สตุตฺตา กมฺมสุสฺสกา โหณฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๙. สัพเพ เภฏจิมาย ทิสาย สตุตา กมุสสุกา โหนฺติ.

สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๑๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย สตุตา กมุสสุกา โหนฺติ.

สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ส่วนการแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวก หรือ ๑๑ วาระ ตั้งแต่จำพวกที่ ๒ **สัพเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สัพเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจึงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับวาระที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลประเภทนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตุตา** ในคำบาลี หรือตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เอง จึงไม่ยกมาแสดงไว้เต็มรูปในที่นี้

อุเบกขาอัปปนา ๑๓๒

ในอุเบกขาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาจตุตถฌาน และได้ทำการแผ่อุเบกขาไปโดยอาการแห่งภาวนา ๕ ในอนิโธสุบุคคล โดยอาการแห่งภาวนา ๗ ในโอธิสุบุคคล และโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมาก็จะได้อัปปนาฌานทั้งสิ้น ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในอนิโธสุภรณา ๕ ในโอธิสุภรณา ๗ และในทิสภรณา ๑๒๐ (๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒)

อานิสงส์อุเบกขา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้จนได้สำเร็จขั้นอัปปนาจตุตถฌาน เป็นจตุตถฌานลาภีบุคคลแล้วย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์ถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉะนั้นเดียวกับเมตตาพรหมวิหารทุกประการนั้นแล

อุเบกขาภาวนา จบ

อธิบายข้อเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔

[๒๖๒] **พฺรหฺมุตฺตเมณ กถิต** **พฺรหฺมวิหารเ อิมะ อิติ วิทิตฺวา**
ภิกฺขุโย เอเตสุ อัย **ปภินฺณกฺกถาปี วิญญะยฺยา.**

นักศึกษาเมื่อได้เรียนรู้พรหมวิหาร ๔ นี้ ที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพรหมชั้น
 สุดยอตทรงแสดงโปรดเวไนยสัตว์ ด้วยประการดังพรรณนามาในภาวนาวินัยนั้นแล้ว
 ฟังศึกษาให้รู้ข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้น
 ไปอีก ดังต่อไปนี้:-

๑. อรรถวิเคราะห์พรหมวิหาร ๔

ในพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา นั้น นักศึกษา
 ฟังทราบอรรถวิเคราะห์ของเมตตาเป็นอันดับแรก ดังนี้

คำว่า **เมตตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **เมษุชตฺติ = เมตตา สนิยฺหตฺติ อตุโถ**
 ธรรมชาติที่รักใคร่เรียกว่า **เมตตา** หมายความว่า ธรรมชาติที่ห่วงใยในอันที่จะทำประโยชน์
 ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย อีกนัยหนึ่งว่า **เมษุชตฺติ = มิตุโต** ผู้โดยยอมรับใคร่กัน ผู้นั้นเรียก
 ว่า **มิตร มิตุเต ภวติ = เมตตา** อธิษาศัยที่ใคร่ประโยชน์ซึ่งเกิดมีในมิตร เรียกว่า
เมตตา, อีกนัยหนึ่ง **มิตุตฺตฺสฺส เอสา ปวตฺตตฺติ = เมตตา** อธิษาศัยที่ใคร่ประโยชน์ที่
 เป็นไปต่อมิตร เรียกว่า **เมตตา**

คำว่า **กรุณา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปรทุกฺเข สติ สาธฺนํ หทยกมฺปนํ กโรตฺติ =**
กรุณา ธรรมชาติใด เมื่อสัตว์อื่นประสบทุกข์ยอมทำความสะเทือนใจให้แก่สาธุชน
 ทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา**, อีกนัยหนึ่ง **กิณาติ ปรทุกฺขํ หีสติ วินาสตฺติ**
= กรุณา ธรรมชาติโดยยอมช่วยถ่วงถอนทุกข์ของสัตว์อื่น คือช่วยกำจัดช่วยปลดเปลื้อง
 ทุกข์ของสัตว์อื่นให้หมดไป ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา** อีกนัยหนึ่ง **กิริยติ ทุกฺขิตฺเตสุ**
ผรณฺวเสน ปสํริยตฺติ = กรุณา ธรรมชาติใดอันบุคคลแผ่กระจายไป คือ ระลึกไปใน
 สัตว์ทั้งหลายผู้ประสบทุกข์ ด้วยรับเอามาเป็นทุกข์เสียเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา**

คำว่า **มุทิตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **โมทฺนฺติ ตาย ตํ สมฺกฺคิโนติ = มุทิตา**
 ชนทั้งหลายยอมยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้นด้วยธรรมชาตินั้น ธรรมชาตินั้น

เป็นเหตุให้ยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้น เรียกว่า **มุกิตา** อีกนัยหนึ่ง **สยัมโหมตตีติ** = **มุกิตา** ธรรมชาติโดยย่อยินดีเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **มุกิตา** อีกนัยหนึ่ง **โหมทนมตตเมวตุนติ** = **มุกิตา** ธรรมชาติมาตราว่าความยินดีนั้นเน้นเกี่ยว เรียกว่า **มุกิตา**

คำว่า **อุเบกขา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **อเวรา โหนตุติ อาทิกุยาปารูปหาเนน มชฺชตตภาวูปคมเนน จ อุเปกขตีติ** = **อุเบกขา** ธรรมชาติโดยย่อเห็นเสมอกัน โดยละความชวนชวายเป็นสัตว์ทั้งปวง “จงอย่าผูกเวรกัน” เป็นต้น และโดยเข้าถึงภาวะ เป็นกลาง ๆ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **อุเบกขา**

๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๓] ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔ นี้ มีอรรถอธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

เมตตา มีอันเป็นไปโดยอาการประพาสสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันน้อมนำเข้ามาซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันกำจัดซึ่งความอาฆาตเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นภาวที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งพยาบาลเป็นสมบัติ มีการเกิดความหวังไยด้วยดีมหาเป็นความวิบัติของเมตตานี้

กรุณา มีอันเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันไม่นิ่งดูตายต่อทุกข์ของสัตว์อื่นเป็นกิจ มีการไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสภาพอันน่าอนาถของสัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้วเป็นบรรทัดฐาน มีความระงับซึ่งการเบียดเบียนสัตว์เป็นสมบัติ มีการเกิดความโศกเศร้าเป็นความวิบัติของกรุนานี้

มุกิตา มีความยินดีด้วยเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาเป็นกิจ มีอันกำจัดความไม่ยินดีด้วยเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งความไม่ยินดีด้วยเป็นสมบัติ มีอันเกิดความสนุกุราเป็นความวิบัติของมุกิตานี้

อุเบกขา มีอันเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันเห็นภาวะที่สม่าเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันสงบความเสียใจและความดีใจเป็นผลปรากฏ มีอันพิจารณาเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเป็นบรรทัดฐาน ซึ่งมีอาการเป็นไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน สัตว์เหล่านั้นจักได้ประสบความสุขก็ดี จักพ้นจากทุกข์ก็ดี จักเสื่อมจากสมบัติที่ตนมีอยู่แล้วก็ดี เพราะความชอบใจของใครเล่า (นอกจากของกรรมเท่านั้น) มีการสงบแห่งความเสียใจและความดีใจเป็นสมบัติ มีอันเกิดความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อันอาศัยกามคุณเป็นความวิบัติของอุเบกขานี้

๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๔] ก็แหละ สุขอันเกิดแต่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดอันเป็นภายในก็ดี สมบัติอันบุคคลจะพึงได้ในภพที่ไปบังเกิดก็ดี จัดเป็นประโยชน์ส่วนที่ร่วมกันของพรหมวิหาร ทั้ง ๔ ส่วน การปราบเสียได้ซึ่งกิเลสมีพยาบาทเป็นต้น จัดเป็นประโยชน์ส่วนเฉพาะแต่ละประการของพรหมวิหารทั้ง ๔ กล่าวคือ เมตตา เป็นประโยชน์ในอันปราบพยาบาท คือ ความมุ่งร้าย กรุณา เป็นประโยชน์ในอันปราบวิหิงสา คือการเบียดเบียน มุทิตา เป็นประโยชน์ในอันปราบอหังการ คือการไม่ไยดีด้วย อุเบกขา เป็นประโยชน์ในอันปราบราคะคือความกำหนัด ข้อนี้สมด้วยพระบาลีในคัมภีร์ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค มีอาทิว่า

“อาวุโสเมตตาเจโตวิมุตินี้เป็นเครื่องสลัดอกเสีย
ซึ่งพยาบาท อาวุโส กรุณาเจโตวิมุตินี้เป็นเครื่องสลัด
อกเสียซึ่งวิหิงสา อาวุโส มุทิตา เจโตวิมุตินี้เป็น
เครื่องสลัดอกเสียซึ่งอหังการ อาวุโส อุเบกขาเจโตวิมุตินี้
เป็นเครื่องสลัดอกเสียซึ่งราคะ”^๑

๑ ที่. ปา. ๑๑/๓๒๖/๓๒๕

๔. ข้าศึกของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๕] แหละในพรหมวิหารทั้ง ๔ นี้ แต่ละประการนั้น มีกุศลธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ ๆ โดยจัดเป็นข้าศึกใกล้เคียงอย่างหนึ่ง^๑ ข้าศึกไกลอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้

ข้าศึกของเมตตา

ราคะ เป็นข้าศึกใกล้เคียงของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่ที่เป็นคุณด้วยกัน เหมือนศัตรูของบุรุษที่อยู่ใกล้ชิด ฉะนั้น ราคะนั้นย่อมได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นเร็วมาก ดังนั้น ผู้ปฏิบัติต้องคอยระวัง ชังกันเมตตาจากราคะไว้ให้จงดี

พยาบาท เป็นข้าศึกไกลของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งชุมนุมอยู่ในที่รกร้างแห่งภูเขา ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญเมตตาภาวนา โดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่พยาบาทนั้น แต่ที่จักเจริญเมตตาก็มีภูมิจำด้วย จักทำความพยาบาทโกรธเคืองด้วย ในขณะที่เดียวกัน ข้อนี้มีใช้ฐานะที่จะเป็นไปได้

ข้าศึกของกรุณา

โทมนัส ความเสียใจอันอาศัยกามคุณเป็นข้าศึกใกล้เคียงของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่วิบัติของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โทมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมีชฌิมนิกาย อุปริปัตตนิคาเย มีอาทิว่า

๑ คำว่า “ข้าศึกใกล้เคียง” เพราะได้ช่องโอกาสขึ้นได้เร็วกว่า คำว่า “ข้าศึกไกล” เพราะได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นช้ากว่า เหมือนศัตรูของคนเราที่อยู่ใกล้ชิดกันย่อมมีโอกาสทำร้ายได้เร็วกว่าที่อยู่ไกล เช่นราคะกับเมตตาในที่นี้ ต่างก็มองคนอื่นในแง่ดีเหมือนกัน ราคะนับว่าใกล้กับเมตตามาก ถ้าผู้ปฏิบัติผลอนิดเดียว ราคะก็เกิดแทนที่เมตตาทันที จึงจัดเป็นข้าศึกใกล้เคียง ส่วนพยาบาทตรงข้ามกับเมตตา และมีโอกาสที่จะเกิดขึ้นเป็นข้าศึกแก่เมตตาช้ากว่า ราคะจึงจัดเป็นข้าศึกไกล

“เมื่อบุคคลละห้อยใจถึงสิ่งที่ไม่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหากิเลส หรือคิดทอดถอนใจถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โทมนัสย่อมเกิดขึ้น โทมนัสเห็นปานฉะนี้ นั้นเรียกว่า โทมนัสอาศัยกามคุณ”^๑

วิหิงสา เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุฉะนี้ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญกรุณากัมมัฏฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่วิหิงสานั้น แต่ที่จักเจริญกรุณาด้วย จักเบียดเบียนสัตว์ด้วยมือเป็นต้นด้วย ในขณะที่เดียวกันมิใช่ฐานะที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของมฤตดา

โสมนัส ความดีใจอันอาศัยกามคุณเป็นข้าศึกไกลของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้ โดยมองในแง่สมบัติสมบุรณ์ของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โสมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมัชฌิมนิกาย อุपरินณาสก มีอาทิว่า:-

“เมื่อบุคคลพิจารณารำพึงถึงสิ่งที่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหากิเลส หรือนึกรำพึงถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โสมนัสย่อมเกิดขึ้น โสมนัสเห็นปานฉะนี้ นั้นเรียกว่าโสมนัสอาศัยกามคุณ”^๑

๑-๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๐๗/๓๗๒-๓๗๓

อัญญาอุเบกขา

อรติ ความไม่ไยดีด้วยเป็นข้าศึกไกลของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนี้ ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญมฤตดากรรมฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่อรตินั้น ก็แหละ จักยินดีด้วย จักเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสังัดหรือในกุศลธรรมอันยิ่งด้วยในขณะเดียวกัน ข้อนี้มีใช้ฐานะที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของอุเบกขา

อัญญาอุเบกขา ความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อาศัยกามคุณ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยไม่พิจารณาถึงโทษและคุณเหมือนกัน อัญญาอุเบกขาอาศัยกามคุณ มาในบาลีมีฉลิมนิกาย อุปริปัญญาสก์ มีอาทิว่า:-

“เพราะเห็นรูปด้วยตา อุเบกขาความเพิกเฉยย่อมเกิด
แกंपุชชผู้ยังเขลา ยังหลง ยังชนะกิเลสไม่ได้เป็นส่วน ๆ
ยังไม่ชนะวิบากกรรม ยังมองไม่เห็นโทษ ศึกษายังไม่ถึงขีด
ยังเป็นอันธปุชช อุเบกขาชนิดนี้นั้นยังไม่ล่วงพ้นกิเลส
ซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์ ฉะนั้น อุเบกขานี้จึงเรียกว่า อุเบกขา
อาศัยกามคุณ”^๑

ราคะ ความกำหนัด **ปฏิกษะ** ความขัดเคือง เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเพ่งเฉยโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่ราคะและปฏิกษะนั้น แต่ที่จักเพ่งเฉยด้วย จักกำหนดหรือขัดเคืองกันในขณะเดียวกันด้วย ข้อนี้มีใช้ฐานะที่จะพึงทำได้

๕. เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๖] ก็แหละ กัตตุกัมยตาฉันทะ คือความพอใจใครที่จะทำการปฏิบัติเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารหมดทั้ง ๔

๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑

อธิบายว่า ที่ว่ากัตตุกัมยตาฉันทะเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมี บาลีรับสมอ้างในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จดุกกนิบาตว่า กุศลธรรมทั้งหลายเป็นมูลราก ฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำที่ว่า กัตตุกัมยตาฉันทะ เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมีฉันทะชนิดนี้เป็นไปด้วยอำนาจความปรารถนาอันแรงกล้า ในอันที่จะทำให้สัตว์ ทั้งหลายปราศจากโทษด้วยใครที่จะช่วยแสวงหาประโยชน์ และช่วยปลดเปลื้องทุกข์ เป็นต้น ถึงแม้ว่าอุเบกขาพรหมวิหาร จะไม่มีฉันทะในอันที่จะแสวงหาประโยชน์ ให้แก่สัตว์ทั้งหลายเลยก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปโดยอาการที่พึงพิจารณาว่า การที่ไม่ ขวนขวายช่วยเหลือในสัตว์เหล่านั้น ก็หาเป็นการปฏิบัติที่ผิดจากทำนองคลองธรรมไม่ เหมือนมารดาพึงดูเฉยในบุตรผู้ชวนขวายประกอบการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว ฉะนั้น

การข่มนิรโทษ ๕ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันให้สงบระงับไป นี้เป็น ท่ามกลางของพรหมวิหารทั้ง ๔

อัปนาฆาน ได้แก่รูปาวจรฆาน ๔ หรือ ๕ เป็นที่สุดของพรหมวิหารทั้ง ๔ คือเมื่อโยคีบุคคลได้บรรลุถึงอัปนาฆานขั้นสุดแล้ว ก็เป็นอันหมดกิจของพรหม- วิหารภาวนา ด้วยประการฉะนี้

๖. อารมณของพรหมวิหาร ๔

สัตว์โดยบัญญัติธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สัตวบัญญัติ คนหนึ่งหรือหลาย คน เป็นอารมณของพรหมวิหารทั้ง ๔

ก็แหละ โยคีบุคคลได้บรรลุถึงอุปจารฆานหรืออัปนาฆานแล้ว พึงทำการ ขยายอารมณของพรหมวิหารให้กว้างขวางออกไปตามลำดับ

ลำดับแห่งการขยายอารมณนั้น ดังนี้ :- ฉันทะเดียวกับชานาผู้ฉลาด กำหนด เขตที่ตนควรจะได้เสียก่อนแล้วจึงไถนา ในภายหลัง โยคีผู้ฉลาดก็บุคคลนี้ก็เหมือนกัน ในอันดับแรกก็พึงกำหนดเอาเขตอารมณก็มีพื้นฐานเพียงอวาเสเดียวก่อน แล้วจึง แผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในอวาสนั้น โดยบทบาทานา มีอาทิว่า **อิมสุมี อวาเส สตุตา อเวรา โหนตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายในอวาสนี้ จงอย่าผูกเวรกัน ฉะนี้

ครั้นโยคีบุคคลได้ทำสมาธิจิตนั้นให้อ่อนนิ่มนวลควรแก่การงานด้วยวิธี ๕ แล้วจึงกำหนดเขตขยายให้กว้างขวางออกไปเป็น ๒ อาวาส แล้วจึงขยายออกไปเป็น ๓ อาวาส ๔-๕- ๖-๗-๘-๙-๑๐ อาวาส ตรอกหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง จังหวัดหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่ง ตามลำดับโดยทำนองนี้ โยคีบุคคลพึงขยายอารมณ์ของเมตตาไปจนกระทั่งจักรวาลอันหนึ่ง หรือพึงเจริญเมตตาตามไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ ณ ที่นั้น ๆ โดยประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น

แม้กรุณา, มุทิตา และอุเบกขาภาวนา โยคีบุคคลก็พึงขยายอารมณ์ให้กว้างขวางออกไป ด้วยประการฉะนี้เหมือนกัน

๗. อุเบกขาเป็นผลของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น

[๒๖๗] ก็แหละ เหมือนอย่างว่า อรูปฌาน ๔ เป็นผลสำเร็จของกสิณฌานทั้งหลาย เพราะกสิณฌานทั้งหลายเป็นเหตุให้อรูปฌานสำเร็จโดยบริบูรณ์ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นผลสำเร็จของสมาธิในอรูปฌาน ๔ และในอรูปฌาน ๓ ชั้นต่ำ เพราะโยคีบุคคลได้บรรลุสมาธิเหล่านั้นมาโดยลำดับแล้ว จึงจะบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน, ผลสมาบัติเป็นผลสำเร็จของวิปัสสนา เพราะผลสมาบัตินั้น โยคีบุคคลพึงได้มาด้วยอำนาจของวิปัสสนา และที่จะเข้าผลสมาบัติได้ก็ด้วยอำนาจของวิปัสสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลสำเร็จของสมถะและวิปัสสนาประกอบกันทั้งสอง อาการแห่งผลธรรมเหล่านี้ ฉันทิ อุเบกขาพรหมวิหารในที่นี้ ก็เป็นผลสำเร็จของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉันทิ

เหมือนอย่างนายช่างเรือนยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง หรือแม้ตั้งเสาขึ้นแล้วแต่ยังมิได้ยกช่อขึ้นพาด ก็ไม่สามารถที่จะยกเครื่องบนหรือพาดกลอนในอากาศได้ ฉันทิ อันโยคีบุคคลผู้จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้ เมื่อเว้นเสียซึ่งตติยฌานในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะเจริญจตุตถฌานอันประกอบด้วยอุเบกขาให้เกิดขึ้นได้ ฉันทิ

๘. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร

[๒๖๘] ณ ที่นี้หากจะพึงตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ว่า :-

๑. เพราะเหตุไร เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขานี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร ?
 ๒. เพราะเหตุไรพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ?
 ๓. พรหมวิหาร ๔ มีกฎเกณฑ์จัดลำดับอย่างไร ? และ
 ๔. เพราะเหตุไรในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกจึงเรียกพรหมวิหารนี้ว่า **อัปมัญญา** ?
- จะวิไลสนาปัญหา ๔ ข้อนี้เป็นลำดับดังต่อไปนี้:-

นักศึกษาพึงทราบว่าการที่ธรรม ๔ อย่าง คือ เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา ได้ชื่อว่าพรหมวิหารนั้น โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐอย่างหนึ่ง โดยภาวะเป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษอย่างหนึ่ง ฉะนั้นก่อน

ขยายความต่อไปว่า ธรรม ๔ อย่างนี้เป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐด้วยเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า กัมมัญฐานอื่น ๆ นอกจากพรหมวิหารนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนอย่างเดียว ส่วนพรหมวิหารกัมมัญฐานนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อสัตว์อื่น เพราะต้องส่งจิตไปให้สัตว์อื่นโดย นัยเป็นต้นว่า **ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขสุขเถิด** ฉะนี้

เหมือนอย่างว่า พวกพรหมโดยกำเนิดย่อมอยู่อย่างที่มีจิตปราศจากโทษ ฉันท, อนิง พระมหาสัตว์ได้แก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งสร้างคุณธรรมให้เพิ่มพูนยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยสร้างพุทธการกธรรมมีทานบารมีเป็นต้นอันเป็นเหตุแห่งพุทธภูมิทั้งปวง ให้เต็มบริบูรณ์เรียกว่า **พรหม** และพรหมพระโพธิสัตว์เหล่านั้น ย่อมเป็นอยู่อย่างมีจิตปราศจากโทษ ด้วยมุ่งแสวงหาประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (เมตตา) ๑ ด้วยช่วยปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของสัตว์ทั้งปวง (มุทิตา) ๑ และด้วยยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลาง ๆ (อุเบกขา) ๑ ฉันท, โยคีบุคคลทั้งหลายผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ นี้ ย่อมเป็นอยู่เหมือนอย่างพรหมโดยกำเนิดและพรหมพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ฉันทัน

ด้วยประการฉะนี้แหละ ธรรม ๔ อย่างนี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐ และโดยภาวะที่เป็นคุณธรรมปราศจากโทษ

๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง

[๒๖๙] ส่วนปัญหาอีก ๓ ข้อหลังมีว่า เพราะเหตุไร พรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่างเป็นต้น จะวิสันนาต่อไปตามลำดับ ดังนี้ :-

การที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาลเป็นต้น การจัดลำดับพรหมวิหาร ๔ อย่าง จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ ที่ได้ชื่อว่าอัปมัญญา เพราะประพฤตินั้นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้

ขยายความว่า ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพราะเมตตาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาล กรุณาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยอติ และอุเบกขาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยราคาะ นี้ประการหนึ่ง

เพราะการสนใจไปในสัตว์ทั้งหลายมีเพียง ๔ อย่าง คือด้วยมุ่งนำประโยชน์มาให้ (เมตตา) ๑ ด้วยมุ่งช่วยบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติ (มุทิตา) ๑ ด้วยสิ้นห่วงใย (อุเบกขา) ๑ นี้ประการหนึ่ง

เพราะในเมื่อบุตร ๔ คน คนหนึ่งยังเป็นเด็ก คนหนึ่งกำลังป่วย คนหนึ่งเป็นหนุ่ม อีกคนหนึ่งประกอบกิจการงานได้โดยลำพังตนเองแล้ว มารดาอย่ามปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นเด็กเจริญเติบโตขึ้น (เมตตา) ปรารถนาที่จะช่วยบำบัดความเจ็บป่วยให้แก่บุตรคนที่กำลังป่วย (กรุณา) ปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นหนุ่มดำรงอยู่ในความเป็นหนุ่มนาน ๆ (มุทิตา) และไม่ชวนขวายวุ่นวายด้วยประการไร ๆ ทั้งสิ้น ในบุตรคนที่ประกอบกิจการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว (อุเบกขา) ฉันทิด, แม่โยคีผู้อัปมัญญาวิหารี (คือผู้เป็นอยู่ด้วยอัปมัญญา ๔ ประการ) ก็จะพึงประพฤตินั้นไปในสัตว์ทั้งหลายทุก ๆ จำพวก ด้วยอำนาจเมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา เหมือนอย่างนั้น นี้ประการหนึ่ง

ฉะนั้น อัปมัญญาหรือพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔

เหตุที่ให้จัดเรียงลำดับพรหมวิหารนั้น เพราะเมื่อโยคีบุคคลผู้จะเจริญพรหมวิหารให้ครบทั้ง ๔ ประการ จำต้องปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยประการ ๔ อย่างตามลำดับ คือ :-

๑. ด้วยความประพฤติเป็นไปในอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์ เป็นอันดับแรก ประกอบด้วยเมตตา นี้ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายด้วย

๒. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นมาเอง หรือเพียงได้ฟังข่าว หรือกำหนดขึ้นเอง ซึ่งความชอกชใจด้วยทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งตนมุ่งช่วยทำประโยชน์ให้แล้ว จำเป็นต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยประพฤติโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์นั้นให้ ประกอบด้วยกรุณา นี้ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์ด้วย

๓. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นสมบัติของสัตว์เหล่านั้น ผู้ซึ่งตนช่วยทำประโยชน์ให้ ช่วยบรรเทาทุกข์ให้อยู่แล้ว จำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของเขาประกอบด้วยมุทิตา นี้ก็มีลักษณะพลอยยินดีอยู่ด้วย

๔. ถัดนั้น โยคีบุคคลจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้นด้วยอาการเป็นกลาง ๆ กล่าวคือวางเฉยเพราะไม่มีสิ่งจำต้องทำเป็นประการที่ ๔ อีกแล้ว ประกอบด้วยอุเบกขา นี้ก็มีลักษณะที่เป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ อยู่ด้วย

ฉะนั้น เมตตา ท่านจึงแสดงไว้เป็นอันดับแรกของพรหมวิหารนี้ ด้วยอำนาจอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์เป็นต้น ถัดนั้นท่านจึงแสดงกรุณาเป็นอันดับที่ ๒ มุทิตาเป็นอันดับที่ ๓ และอุเบกขาเป็นอันดับที่ ๔ นักศึกษาพึงเข้าใจการจัดลำดับของพรหมวิหารนี้ ด้วยประการฉะนี้

แต่อย่างไรก็ดี การจัดลำดับพรหมวิหารที่แสดงมานี้ ท่านได้แสดงไว้โดยที่เป็นไปโดยมาก มิใช่แสดงอย่างตายตัวว่าต้องเป็นไปตามลำดับนี้เสมอไป เพราะการกำหนดลำดับแห่งภavana ๓ ข้างต้น มีเมตตาภavanaเป็นต้นนั้น หาได้กำหนดอย่างตายตัวไม่ โยคีบุคคลจะเจริญภavanaข้อใดเป็นอันดับแรกก็ได้ทั้งนั้น

๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปมัญญา

แหละเพราะเหตุที่อัปมัญญาหมดทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่หาประมาณมิได้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายไม่มีกำหนดประมาณจึงเป็นอารมณ์ของอัปมัญญาทั้ง ๔ นี้ อัปมัญญาทั้ง ๔ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจที่แผ่ไปอย่างทั่วสิ้น โดยมีได้ถือเอาที่กำหนดประมาณว่า ต้องเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านั้นแม้ของสัตว์ผู้เดียว อธิบายว่าในกัมมัญฐานอื่น ๆ เช่นอุทฺตมาตกอสุภะเป็นต้น โยคีบุคคลย่อมถือเอานิมิตเฉพาะในประเทศที่ถึงภาวะพองขึ้นของร่างกายเป็นต้น มิได้ถือเอาหมดทั่วทั้งร่างกาย ส่วนอัปมัญญานี้ไม่ถือเอาที่กำหนดประมาณเหมือนอย่างนั้น

เพราะเหตุดังแสดงมา ท่านจึงแสดงความสังเขปไว้ว่า:-

ที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาลเป็นต้น ที่จัดลำดับของพรหมวิหารนี้ จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ นี้ที่ได้ชื่อว่าอัปมัญญา เพราะประพฤตินั้นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ ฉะนั้น

๑๒. ลักษณะอัปมัญญาเหมือนกันแต่ผลต่างกัน

[๒๗๐] ก็แหละ ในอัปมัญญา ๔ นี้ แม้ถึงจะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในข้อที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้เหมือนกันตามที่แสดงมาแล้ว แต่อัปมัญญา ๓ ข้อต้นคือ เมตตา กรุณาและมุทิตา เป็นเหตุให้สำเร็จฉนเพียง ๓ ชั้น โดย จตุกนัย และเพียง ๔ ชั้น โดยปญจกนัยเท่านั้น

ถาม - เพราะเหตุไร จึงให้สำเร็จผลเพียงแค่นั้น ?

ตอบ - เพราะเมตตา กรุณาและมุทิตา พรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ คือต้องประกอบด้วยโสมนัสเวทนาเสมอ

ถาม - การที่ เมตตา กรุณา และมุทิตา พราจจากโสมนัสเวทนาไม่ได้นี้ เป็นด้วยเหตุอะไรหรือ ?

ตอบ - เป็นด้วยเหตุที่เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งข้าศึกทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น อันโทมนัสเวทนาเป็นเหตุให้เกิดขึ้น

ไซ้ความว่า คุณธรรมประเภทใดเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกิเลสชนิดใด คุณธรรมประเภทนั้น จัดเป็นข้าศึกของกิเลสชนิดนั้นโดยตรงทีเดียว เหมือนอย่างเนกขัมมคุณ (การถือบวชเป็นต้น) ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามคุณทั้งหลาย อรูปฌาน ๔ ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งรูปฌาน ๔ นิพพานย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย ฉนินโด เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งพยาบาท, วิหิงสา และอวดิอันประกอบด้วยโทมนัสเวทณาก็ย่อมจะเว้นจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ ฉะนั้น

อนึ่ง ด้วยคำว่า เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกนี้ นักศึกษาพึงเข้าใจว่า แม้เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นก็ต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอยู่ด้วยเหมือนกัน เพราะเป็นภาวะที่ยังสลัดออกไม่ได้ซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก

เป็นความจริงอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายยอมรับรองต้องกันว่า อัปปมัญญา-เจตสิก ๒ ดวง ได้แก่กรุณากับมุทิตานั้น ย่อมเกิดได้ในจิตตูปบาท ๒๘ ดวง คือมหากุศลจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง รูปาวจรฌานจิต ๑๒ ดวง (เวณปัญจฌานจิต ๓ ดวง) ฉะนี้

ส่วนอัปปมัญญาข้อสุดท้าย คืออุเบกขานั้น เป็นเหตุให้สำเร็จฌานอันสุดท้ายเพียงฌานเดียว (คือจตุตถฌานหรือปัญจฌานแล้วแต่กรณี)

ถาม - เพราะเหตุไร อุเบกขาจึงให้สำเร็จฌานเพียงฌานเดียวเท่านั้น ?

ตอบ - เพราะอุเบกขาต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเสมอ จึงให้สำเร็จฌานขั้นต้น ๆ ซึ่งยังประกอบด้วยโสมนัสเวทนาอยู่ไม่ได้

อุเบกขาพรหมวิหาร ซึ่งมีลักษณะเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อเว้นเสียซึ่งอุเบกขาเวทนาแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ทีเดียว เช่นเดียวกับปาริสุทฺธอุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ ประการ ปาวิสุทธิอุเบกขานั้นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ในจิตบางดวง เพราะเหตุที่เว้นซึ่งอุเบกขาเวทนา (ในจิตทั้งหมด ๑๒๑ ดวงนั้น ๖๖ ดวงที่อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมไม่ได้ที่เหลือ ๕๕ ดวง อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมเสมอ)

๑๓. เสนอทรรศนะขัดแย้ง

[๒๗๑] ก็แหละ หากจะพึงมีนักศึกษาคนใดเสนอทรรศนะขัดแย้งจะเห็นว่า เพราะในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปมัญญาทั้ง ๔ โดยไม่ต่างกันไว้ดังนี้ :-

“ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ ! เธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันมีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ ประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ ประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น”^๑

เพราะเหตุที่อัปมัญญาทั้ง ๔ เป็นสภาพที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาเช่นเดียวกับที่ประกอบด้วยวิตกเป็นต้น มีปรากฏในพระพุทธรวณะนี้อยู่ชัด ๆ ฉะนั้นอัปมัญญาทั้ง ๔ จึงเป็นเหตุให้สำเร็จฉาน ๔ โดยจุดกนกนัย หรือฉาน ๕ โดยบัญญัติกนัยได้ด้วยเหมือนกันทั้ง ๔ ประการ

๑๔. แกลงแก้ทรรศนะขัดแย้ง

บัณฑิตพึงชี้แจงแก่นักศึกษาคคนั้นดังนี้ เธออย่าได้เข้าใจเช่นนั้นเลย เพราะถ้าจะยกเอาข้อความที่ทรงแสดงไว้ในมูลสมาธิมารวมเข้าในพรหมวิหารทั้ง ๔ ประการ โดยถือว่าทรงแสดงไว้โดยลำดับกันแล้ว แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็พึงเป็นเหตุให้

๑ อ. อรรถก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

สำเร็จฉาน ๔ หรือฉาน ๕ ได้ด้วย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะ กายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาก็มีภูมิต่างหาก ที่จริงนั้น แม้เพียงปฐมฉานก็มีไม่ได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น ตั้งแต่ทุติยฉานขึ้นไป ไม่ต้องพูดถึงยิ่งจะมีไม่ได้ทีเดียว

เพราะฉะนั้น นักศึกษาอย่าได้ถือเอาเพียงแต่เงาของพยัญชนะแล้วมากล่าวดู พระผู้มีพระภาคเลย อันพระพุทธรวจนะนั้นลึกซึ้งยิ่งนัก นักศึกษาควรเข้าไปหาอาจารย์ แล้วศึกษาเอาอรรถาธิบายของพระพุทธรวจนะให้ได้อย่างละเอียดหมดจดทีเดียว

๑๕. อรรถาธิบายพระพุทธรวจนะ

[๒๗๒] ก็แหละ ในพระพุทธรวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโปรดภิกษุรูปนั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้:-

มีเรื่องอยู่ว่า ภิกษุรูปนั้นได้กราบทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ทรงแสดงธรรม โปรดอย่างนี้ว่า “ข้าแต่สมเด็จพะพุทธองค์ ข้าพระพุทธเจ้าฟังธรรมเทศนา ของพระผู้มีพระภาคบทใดแล้ว จะพึงเป็นผู้ปลื้มตอกออกจากหมู่อยู่แต่ลำพังผู้เดียว ไม่ประมาณ มีความเพียร มีจิตมุ่งตรงไปยังพระนิพพาน ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดแสดงพระธรรม เทศนาบทนั้นแต่โดยย่อโปรดข้าพระพุทธเจ้าด้วยเถิด” ฉะนั้น

โดยเหตุที่แม่เมื่อครั้งก่อน ภิกษุรูปนี้นั้นฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็มัวงวนอยู่แต่ ในวัดนั่นเองแหละ ไม่ปรารถนาที่จะหลีกออกไปบำเพ็ญสมณธรรม ฉะนั้นพระผู้มี พระภาคจึงได้ตรัสสรุกราบเธอว่า “นาคกรหาจริง ๆ เทียว ที่มีโมฆบุรุษบางจำพวก อยู่ในศาสนานี้เพียงแต่อาราธนาให้เราแสดงธรรมเท่านั้น แต่เมื่อเราแสดงธรรมโปรด แล้วก็ยังสำคัญอยู่ในอันที่จะติดสอยห้อยตามเราอยู่นั่นเอง”

และโดยเหตุที่ภิกษุรูปนี้นั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงโอวาทเธอซ้ำอีก จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด ซึ่ง มีความว่า

“เพราะเหตุนี้แหละ ภิกษุ! เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า
จิตของเราจำไม่แลบออกไปปรึบอารมณ์ภายนอก จักดำรงอยู่
ด้วยดีในอารมณ์กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอัน
ลามกมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว

**จักไม่ครอบงำจิตของเราตั้งอยู่ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละ
ภิกษุ”**

ด้วยพระพุทธโฆษาภินี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรก
มีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจอารมณ์กัมมัฏฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรดภิกษุรูปนั้น

ลำดับนั้น เมื่อจะทรงกระตุ้นเตือนภิกษุรูปนั้นว่า เธออย่าพึงได้พอใจด้วยผล
การปฏิบัติเพียงเท่านั้น จงเพียรทำมูลสมาธินั้นให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปจะนี้ พระผู้มี
พระภาคจึงได้ทรงแสดงภาวนาวิधि ด้วยสามารถแห่งเมตตาภิรมย์กัมมัฏฐานโปรดภิกษุรูปนั้น
ความว่า:-

**“ในกาลใดแล ภิกษุ! เธอห้ามจิตไม่ให้แลบออกไปรับ
อารมณ์ภายนอก ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในอารมณ์
กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะ
เป็นต้นที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ไม่ครอบงำจิตของ
เธอตั่งอยู่ได้**

ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ เรา
จักทำเมตตาเจโตวิมุตติให้เกิดขึ้น จักทำให้มาก ๆ จักทำ
ให้เป็นดุจยานที่เตรียมพร้อมแล้ว จักทำให้เป็นดุจฐานที่
แน่นหนาแล้ว จักทำให้มั่นคงแล้ว จงสั่งสมด้วยวิสี ๕ ด้วยดี
จักปรารถนาด้วยดีแล้ว เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แลภิกษุ”

ครั้นแล้วได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดต่ออีกความว่า:-

**“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมานีอันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึง
เจริญมูลสมานีอันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึง
เจริญมูลสมานีอันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึง
เจริญมูลสมานีอันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น,
เธอพึงเจริญมูลสมานีอันมีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูล**

**สมาธินี้ฉันไม่มีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมุลสมาธินี้ฉัน
ประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น เธอพึงเจริญมุลสมาธินี้
ฉันประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น”**

นักศึกษาศึกษาพิงทราบบรรดาอธิบายของพระพุทธวจนะที่แสดงมาแล้วนี้ ดังนี้

**“ภิกษุ ในกาลใด มุลสมาธินี้ฉันเธอได้ทำให้เกิดขึ้น
แล้วด้วยสามารถแห่งเมตตาภาวนาอย่างนี้ ในกาลนั้น
เธออย่าได้ถึงความพอใจด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพียงเท่านั้น
เธอพึงเจริญมุลสมาธินี้โดยนัยว่า ฉันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์
เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทำให้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌานแม้ใน
อารมณ์กัมมัฏฐานอื่น ๆ มีปฏิวิสิทธเป็นต้น”**

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวีธีอันมีเมตตาเป็นประธานดังนี้แล้ว เมื่อ
จะทรงแสดงภาวนาวีธีอันมีพรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้น เป็นประธาน แก่ภิกษุ
รูปนั้นว่า “เธอจงทำการภาวนาด้วยสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ในอารมณ์
อื่น ๆ ต่อไป” จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนามีอาทิว่า

**“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้ฉันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึง
สำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักทำกรุณาเจโตวิมุตติให้เกิดขึ้น”**

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวีธี อันมีพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็น
ประธาน ด้วยความสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดง
ภาวนาวีธีอันมีกายนุปัสนาเป็นต้น เป็นประธานโปรดภิกษุรูปนั้นต่อไป จึงได้ตรัส
พระธรรมเทศนามีอาทิว่า:-

**“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้ฉันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึง
สำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักพิจารณาให้เห็นกายที่กายอยู่”^๑**

๑ อ.จ.อ.จ.ก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคได้ทรงยังพระธรรมเทศนาให้จบลงด้วยยอดธรรมคือ พระอรหัต ความว่า :-

“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้อันเธอได้ทำให้เกิดขึ้นแล้ว ได้ทำให้เกิดขึ้นดีแล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอจักเดินไปโดยทางไหน ๆ ก็ตาม เธอจักเดินไปอย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักยืนอยู่อย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักนั่งอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนั่งอยู่อย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักนอน ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนอนอย่างผาสุกจริง ๆ”^๑

ด้วยเหตุดังที่ได้แถลงมานี้ จึงเป็นอันยุติได้ว่าอัปมัญญา ๓ ประการข้างต้น มีเมตตาเป็นอาภินัน เป็นเหตุให้สำเร็จฉน ๓ โดยจตุกกนัย และฉน ๔ โดยปัญจกนัย เพียงแค่นั้น ส่วนอุเบกขาประการสุดท้าย เป็นเหตุให้สำเร็จฉนที่เหลือสุดท้ายเพียงฉนเดียว คือ จตุตถฉน หรือปัญจฉนแล้วแต่กรณี ฉะนั้นแล

แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก เช่นจิตตูปปาทกัณฑ์ในธรรมสังคณีปกรณ์และอัปมัญญาวิภังคีวิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงจำแนกอัปมัญญา ๔ ประการไว้ เหมือนอย่างเดียวกันนี้นั้นเกี่ยว

๑๖. อานุภาพพิเศษที่ต่างกันของอัปมัญญา

[๒๗๓] อัปมัญญา ๔ ประการนี้ แม้จะได้ดำรงสภาพอยู่เป็น ๒ ส่วน ด้วยอำนาจให้สำเร็จฉน ๓ หรือฉน ๔ อย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจที่ให้สำเร็จฉนสุดท้ายฉนเดียวอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะดังแสดงมาแล้วนั้นก็ตาม แต่ก็ยังมีอานุภาพพิเศษซึ่งไม่เหมือนกันแต่ละประการ ๆ ด้วยอำนาจที่มีสุภวิโมกข์เป็นผลชั้นสุดยอดเป็นต้น อันนักศึกษาคะพึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปดังนี้

๑ อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ในลลิตทวสนสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ไว้ โดย มีความต่างกัน ด้วยภาวะที่มีสุภาวิโมกข์เป็นผลชั้นสุดยอดเป็นต้น ดังมีพระบาลีในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีใจความว่า :-

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เมตตาเจโตวิมุตติ มีสุภา-
วิโมกข์เป็นผลชั้นสุดยอด, ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า
กรุณาเจโตวิมุตติ มีอากาสาณัญญาตนธมานเป็นผลชั้นสุดยอด
ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า มุทิตาเจโตวิมุตติ มีวิญญาณัญญา-
ยตนธมานเป็นผลสุดยอด ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า อุเบกขา-
เจโตวิมุตติ มีอากิจจัญญาตนธมานเป็นผลชั้นสุดยอด”^๑

ถาม - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ โดยมีความต่างกันแต่ละประการดั่งนั้น ?

ตอบ - เพราะอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ ต่างก็เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์นั้น ๆ อันมีสุภาวิโมกข์เป็นต้น ดังจะอธิบายต่อไป

๑๗. เมตตามีสุภาวิโมกข์เป็นผลชั้นสุดยอด

มีความจริงอยู่ว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมไม่เป็นสิ่งที่จะพึงรังเกียจสำหรับเมตตา-
วิหารีบุคคล (คนมีจิตประกอบด้วยเมตตา) ฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลผู้เมตตาวิหารีนั้น
น้อมจิตไปในอารมณ์กัมมฐานทั้งหลาย เช่นสีเขียวเป็นต้น อันเป็นสีที่บริสุทธิ์สะอาด
ซึ่งเป็นสิ่งที่เมตตาวิหารีบุคคลไม่พึงรังเกียจ เพราะได้อบรมมาโดยอาการที่ไม่น่ารังเกียจ
ด้วยอำนาจเมตตาภาวนา จิตของเธอย่อมจะแล่นไปในอารมณ์ของกัมมฐานมีสีเขียว
เป็นต้นนั้น โดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น เมตตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่สุภาวิโมกข์
โดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากสุภาวิโมกข์แล้ว เมตตาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่
วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า เมตตาเจโตวิมุตติมีสุภาวิโมกข์เป็น
ผลชั้นสุดยอด

๑ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๔

๑๘. กรุณามีอากาศาณัญญาตนถนเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อโยคีผู้กรุณาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา) พิจารณาเห็นทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมีลักษณะรูปร่างที่มีไม้ค้อนอันเป็นเครื่องประหารกันเป็นต้น เป็นนิมิต เถอยอมเห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูป เพราะรูปเป็นที่บังเกิดเป็นไปของกรุณา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้กรุณาวิหารีบุคคลนั้น จึงเพิกถอนกสิณ ๘ อย่าง (เว้นอากาศกสิณ) มีปฏิวิมลิตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูปนั้น แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอากาศตรงที่เพิกถอนรูปออกแล้วนั้น จิตของเธอที่ย่อมจะเล่นไปตรงที่อากาศนั้นโดยง่ายตายทีเดียว เพราะฉะนั้นกรุณาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อากาศาณัญญาตนถนโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว กรุณาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงแสดงว่า กรุณาเจโตวิมุตติมีอากาศาณัญญาตนถนเป็นผลขั้นสุดยอด

๑๙. มุทิตามีวิญญาณัญญาตนถนเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อมุทิตาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตา) พิจารณาเห็นวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับความปรามิโทย์ ด้วยเหตุอันให้เกิดความปรามิโทย์นั้น ๆ มีโอกาสสมบัติเป็นต้น จิตที่ถูกรวมมาด้วยการยึดถือวิญญาณยอมเกิด เพราะวิญญาณเป็นที่บังเกิดเป็นไปของมุทิตา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้มุทิตาวิหารีบุคคลนั้น ย่อมก้าวล่วงอากาศาณัญญาตนถนที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับ แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอรูปวิญญาณที่หนึ่ง อันมีอากาศนิมิตเป็นอารมณ์นั้น วิญญาณัญญาตนถนจิตของเธอที่ย่อมจะเล่นไปในอรูปวิญญาณที่หนึ่งนั้นโดยง่ายตายทีเดียว เพราะฉะนั้น มุทิตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิญญาณัญญาตนถนโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้น มุทิตาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า มุทิตาเจโตวิมุตติมีวิญญาณัญญาตนถนเป็นผลขั้นสุดยอด

๒๐. อุเบกขามีอาภิญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ โยคีผู้อุเบกขาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา) นั้น ย่อมมีจิตเหนี่ยวนำต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ โดยเป็นหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมาตถ์เช่นสุขทุกข์ เป็นต้น เพราะไม่มีความหวังใยว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายจงมีสุขเกิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากทุกข์เสียเกิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้พราวจากสุขที่ตนได้แล้วเลย” ฉะนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีบุคคลผู้อุเบกขาวิหารีนั้น ซึ่งเป็นผู้มีจิตได้อบรมมาด้วยความเป็นหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมาตถ์ และเป็นผู้มีจิตเหนี่ยวนำต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ ย่อมก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนฌานที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับเสีย แล้วน้อมภาวนาจิตไปในภาวะอันไม่มีอยู่ของวิญญาณอันเป็นปรมาตถ์ ซึ่งไม่มีอยู่โดยสภาวะ อาภิญญายตนจิตของเธอ ย่อมจะแล่นไปในภาวะที่ไม่มีอยู่ของวิญญาณนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น อุเบกขาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อาภิญญายตนฌานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้น อุเบกขาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า อุเบกขาเจโตวิมุติมีอาภิญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

๒๑. อัปมัณฺญาทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์

[๒๗๔] เมื่อนักศึกษาได้เข้าใจอาณาภาพพิเศษที่ต่างกันของอัปมัณฺญา นี้ โดยมีสุภาวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้นดังแสดงมาฉะนี้แล้ว พึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปอีกว่า อัปมัณฺญา ๔ ประการนี้ เป็นคุณสมบัติที่ทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์ เป็นประการสุดท้าย ดังต่อไปนี้

เป็นธรรมดา พระโพธิสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นผู้มีจิตเป็นไปอย่าสม่ำเสมอในสรรพสัตว์ทุกจำพวก โดยเป็นผู้มีอัธยาศัยมุ่งทำประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจเมตตา ๑ โดยเป็นผู้หนึ่งดูตายไม่ได้ต่อทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจกรุณา ๑ โดยเป็นผู้มีความประสงค์ที่จะให้สมบัติอันพิเศษที่สัตว์ทั้งหลายได้มาแล้ว ให้ดำรงคงสภาพอยู่นาน ๆ ด้วยอำนาจมูทิตา ๑ โดยเป็นผู้ไม่ตกไปในความเป็นฝักฝ่ายในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจอุเบกขา ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มี

คุณลักษณะเห็นปานฉะนี้ ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรม ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ในชั้นธ
 สันดาน อย่างนี้ คือ บำเพ็ญทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายโดยทั่ว
 หน้ากัน โดยไม่แบ่งพรรคแบ่งพวกว่า คนนี้ควรให้ คนนั้นไม่ควรให้ (๑. ทาน),
 สมาทานศีล เว้นการประหัตประหารสัตว์ทั้งหลายทุกตัวตน โดยไม่มีการยกเว้น (๒.
 ศีล), บำเพ็ญ เนกขัมมะ ได้แก่การถือบวชเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความสุขของสัตว์
 ทั้งหมด และเพื่อทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ยิ่งขึ้น (๓. เนกขัมมะ), อบรมบมปัญญา
 ให้สว่างกระจ่างแจ้งเพื่อทำลายโมหะไม่ให้หลงมกมายในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็น
 ประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (๔. ปัญญา), บำเพ็ญเพียรชนิดที่ติดต่อกันไปไม่ให้ชะงักงัน
 เพื่อความเจริญแห่งประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (๕. วิริยะ), แม้เมื่อได้บรรลุถึง
 ความเป็นวิรภาพด้วยอำนาจความเพียรขั้นสุดยอดแล้ว ย่อมอดกลั้นได้ต่อความผิด
 มีประการต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลายที่ตกมาถึงตน (๖. ขันติ), รักษาปฏิญญาที่ตน
 ได้ทำไว้ว่า จักทำสิ่งนี้จักให้สิ่งนั้นแก่ท่านไม่ให้เกิดคลื่อนคลาด (๗. สัจจะ), เป็นผู้มุ่งมั่น
 ไม่หวั่นไหวในพุทธการกธรรมที่ตนสมาทานแล้ว เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย
 (๘. อธิฏฐานะ), เป็นผู้เริ่มต้นทำอุปการะแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตาปรารภนาดี
 อย่างแน่วแน่ (๙. เมตตา), และไม่หวังผลตอบแทนอย่างใด ๆ ทั้งสิ้นจากสัตว์
 ทั้งหมดด้วยอุเบกขา (๑๐. อุเบกขา)

พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้อุปมัญญาวิhari ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรมทั้งหลาย
 ดังบรรยายมานี้ ตลอดถึงสรรพกัลยาณธรรมแม้อย่างต่างด้วยทศพลญาณ ๑๐
 เวสารัชญาณ ๔ อสารถญาณ ๖ และพุทธธรรม ๑๘ ให้เต็มบริบูรณ์ในชั้นธ-
 สันดาน ด้วยประการฉะนี้

อุปมัญญา ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นคุณสมบัติทำสรรพกัลยาณธรรมทุก ๆ อย่าง
 มีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์ ด้วยประการดังที่ได้พรรณนามาฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า พรหมวิหารนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนาในภรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๐

อารูปปนิเทศ

๑. อากาสนัญญาตนกถา

[๒๗๕] ก็บรรดาอารูปสมาบัติทั้ง ๔ ที่ท่านอาจารย์พุทธโฆสะ ยกขึ้นแสดงไว้ต่อลำดับพรหมวิหารนิเทศ พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอากาสนัญญาตนสมาบัติเป็นต้น เห็นโทษในกัชรูปด้วยอำนาจแห่งโทษมีการต้องอาชญาเป็นต้น และแห่งอาพาธตั้งพันชนิดมีโรคตา โรคหูเป็นต้นทั้งหลายเหล่านี้ แล้วยังจตุตถฌานให้เกิดในกถิตินทั้ง ๔ อย่าง มีปฏิวิกถิตินเป็นต้น กถิตินใดกถิตินหนึ่ง เว้นปริจจินนาทาสกถิตินเสียเพื่อการก้าวล่วงกัชรูปนั้น เพราะพระบาลีว่า “ก็เมื่อรูปยังปรากฏอยู่แล การจับก่อนไม้ การจับคัสตรา การทะเลาะ การยึดถือความเห็นที่ผิดกันและการวิวาทกัน^๑ ย่อมมีขึ้นได้เพราะรูปเป็นเหตุ แต่เหตุทุกอย่างนั้นไม่มีเลยโดยประการทั้งปวงในอรูปฌาน เธอรู้ชัดดังนี้แล้วยอมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหน่าย เพื่อคลายกำหนด และเพื่อความดับรูปทั้งหลายนั้นแล

พระโยคีก้าวล่วงรูปกถิติน

แม้กัชรูปจะเป็นสิ่งที่พระโยคินั้นก้าวล่วงได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานก็จริงถึงอย่างนั้น เพราะเหตุที่แม้รูปแห่งกถิตินก็ยังนับว่าเป็นรูปมีส่วนเปรียบด้วยกัชรูปนั่นเองฉะนั้น พระโยคินั้นจึงเป็นผู้ต้องการก้าวล่วงรูปกถิตินเช่นนั้น

ถามว่า - จะก้าวล่วงได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เปรียบเหมือนคนกลัวงู คุกงูไล่ในป่า จึงหนีไปโดยเร็ว เห็นใบตาลที่มีลวดลาย หรือเกอวัลย์ หรือเชือก หรือช่องแผ่นดินที่แตกกระแหงในที่ที่ตนหนีไป ย่อม กลัวยอมสะดุ้ง ไม่ต้องการจะเห็นสิ่งเหล่านั้นเลย

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๑๐

อนึ่ง เปรียบเหมือนคนที่อยู่บ้านแห่งเดียวกันกับคนที่จองเวรกัน ซึ่งกระทำแต่ความพินาศแก่กันและกัน ถูกคนจองเวรคนนั้นคอยเบียดเบียนด้วยการจะฆ่า การจองจำและเผาเรือนเป็นต้น จึงย้ายไปเพื่ออยู่อาศัยยังบ้านอื่น ได้เห็นคนแม่ในบ้านนั้นที่มีรูปร่างและเสียงพูดคล้ายกับคนที่จองเวรกัน ย่อมกลัวย่อมสะดุ้ง ไม่ต้องการเห็นคนนั้นเลย

ในข้อนั้น มีการเทียบเคียงกันดังนี้

ก็กาลเวลาที่พร้อมเพรียงแห่งภรรษา ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์แก่ภิกษุ เปรียบเหมือนกาลเวลาที่คนเหล่านั้นถูกผูกมัด หรือคนที่จองเวรกันเบียดเบียน กาลเวลาที่ก้าวล่วงภรรษา ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานของภิกษุ เปรียบเหมือนการหนีไปโดยเร็วและการย้ายไปยังบ้านอื่นของคนเหล่านั้น ความกำหนดแม้ภิกษุรูปว่า ภิกษุรูปนี้ก็มีส่วนเปรียบกับภรรษานั้นเอง แล้วต้องการจะก้าวล่วงภิกษุรูปนั้นเสียของภิกษุ เปรียบเหมือนความที่คนเหล่านั้นได้เห็นใบตาลที่มีลวดลายเป็นต้นในที่ที่ตนหนีไป และคนที่เหมือนกับคนจองเวรกันในบ้านอื่น เกิดความกลัวความหวาดเสียวไม่ต้องการจะเห็น

ก็ในอธิการนี้ ควรกล่าวถึงข้ออุปมาเป็นต้นว่า สุนัขถูกสุกรทำร้าย และคนกลัวผี

การเข้าอากาศาณญายตนฌาน

[๒๗๖] ก็เพราะพระโยคีนั้น เป็นผู้เป็อหนายต้องการจะหลีกจากภิกษุรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ เป็นผู้มิวสีอันสังสมแล้วโดยอาการ ๕ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันชำนาญ เห็นโทษในฌานนั้นว่า “จตุตถฌานนี้กระทำรูปที่เราเป็อหนายแล้วให้เป็นอารมณ์” และว่า “ฌานนี้มีโสมนัสเป็นข้าศึกอยู่ใกล้” และว่า “ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์” ส่วนในอรุปรฌานนี้ไม่มีความเป็นองค์ที่หยาบ อนึ่ง จตุตถฌานนี้มีองค์ ๒ ฉันใด แม้อรุปรฌานทั้งหลายก็เหมือนกันฉันนั้น

วิธีเพิกกสิณ

พระโยคีนั่นเห็นโทษในจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว คลายความนิยมใฝ่ใจอากาสนันญายตณฌานโดยเป็นฌานที่สงบ ไม่มีที่สุด ย่อมแผ่กสิณไปสู่ตรอบจักรวาลหรือเท่าที่ตนปรารถนา ใฝ่ใจโอกาสที่กสิณนั้นถูกต้องว่า “**อากาศ**” หรือว่า “**อนนโตอากาศ**” ดังนี้ ย่อมเพิกกสิณได้ ก็เมื่อจะเพิกกสิณ มิใช่เหมือนเลิกเสื่อลำแพน หรือเหมือนสะเซ่ขนมจากถาด คือไม่นึกไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณากสิณนั้นเลย ก็เมื่อไม่นึกไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา โดยที่แท้ใฝ่ใจอยู่เฉพาะโอกาสที่กสิณรูปนั้นถูกต้องว่า “**อากาศอากาศ**” ดังนี้ชื่อว่าเพิกกสิณได้ แม้กสิณที่พระโยคีเพิกอยู่ ก็มีใฝ่ใจจะผุดขึ้นได้ มีใฝ่ใจจะหมุนเวียนอยู่ได้ เพียงแต่อาศัยการไม่ใฝ่ใจและการใฝ่ใจว่า **อากาศ อากาศ** ของพระโยคีน้อย่างเดียว กสิณย่อมได้ชื่อว่าถูกพระโยคีเพิกขึ้นแล้ว เหตุสักว่าอากาศเพิกกสิณย่อมปรากฏ อันคำว่า อากาศเพิกกสิณก็ดี อากาศที่กสิณถูกต้องก็ดี อากาศที่ว่างกสิณก็ดี ทั้งหมดนี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันนั้นแล

พระโยคีนั่นนึกถึงอากาสนันญายตณฌานอันมีอากาศที่เพิกกสิณเป็นนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ ว่า **อากาศ อากาศ** ย่อมทำอากาสนันญายตณฌานให้เป็นอันความตริกและวิตกคร่ำมาได้ เมื่อพระโยคีนั่นนึกอย่างนี้อยู่บ่อย ๆ ทำอากาสนันญายตณฌานให้เป็นอันความตริกและวิตกคร่ำมาแล้ว นิเวศน์ทั้งหลายย่อมระงับไป สติย่อมดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปปจารฌาน เธอจึงหมั่นบำเพ็ญเจริญและเพิ่มพูนนิมิตนั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอหมั่นนึกใฝ่ใจบ่อย ๆ อยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอากาสนันญายตณฌานในความว่างย่อมแนบแน่น เหมือนรูปาวจรจิตในปฐมวิกสิณเป็นต้น ด้วยว่าชวนจิตทั้ง ๓ ดวง หรือ ๔ ดวงเบื้องต้น แม้ในฌานนี้ เป็นกามาวจรสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นอรูปาวจร คำที่เหลื่อมินัยเหมือนกับที่กล่าวในปฐมวิกสิณ

แต่ที่แปลกกันดังนี้ คือ เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นก็เพ่งมณฑล กสิณนัยก่อนด้วยจักขุที่ประกอบด้วยฌานอยู่ ย่อมเพ่งอยู่เฉพาะอากาศเท่านั้น ในนิมิตนั้นที่ถูกการใฝ่ใจในปริกรรมแม้นี้ปรากฏออกโดยพลันว่า **อากาศ อากาศ**

เปรียบเหมือนคนผูกหน้าผูกปากช่องน้อยแห่งกระพ้อและปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยผ้าเก่าสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวเป็นต้นสีใดสีหนึ่งแล้ว เมื่อจะเพ่งพียงยื่นเพ่งดูเฉพาะอากาศที่ผ้าเก่าถูกกำลังลม หรือปัจจัยอื่นอันใดอันหนึ่งโดยพาดจะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านั้น พระโยคินันท่านเรียกว่าเข้าอากาศสำนัญจายตนฌาน โดยการบริกรรมว่า **อนนโต อากาโส** อากาศไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้ เพราะดับปฏิมสัญญาเสียได้ และเพราะไม่ใฝ่ใจ นานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

เพราะก้าวล่วงอารมณ์

[๒๗๗] บรรดาเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวง** คือ โดยอาการทุกอย่าง อธิบายว่า หหมดทุกอย่างไม่มีเหลือ คำว่า **รูปสัญญาทั้งหลาย** ได้แก่ รูปาวจรฌานที่ท่านกล่าวไว้ด้วยหัวข้อว่าสัญญา และอารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น เพราะว่าแม้รูปาวจรฌานท่านก็เรียกว่า**รูป** ในคำเป็นต้นว่า “คนผู้ได้รูปฌานย่อมเห็นรูป” แม้อารมณ์แห่งรูปฌานนั้นก็เรียกว่ารูปเหมือนกัน ในคำเป็นต้นว่า “ย่อมเห็นรูปภายนอกทั้งที่มีผิวพรรณดี ทั้งที่มีผิวพรรณทราม” เพราะเหตุนี้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นจึงเป็นชื่อแห่งรูปาวจรฌานที่กล่าวแล้วด้วยหัวข้อว่าสัญญา อย่างนี้ว่า สัญญาในรูปฌานนี้ ชื่อว่า **รูปสัญญา** รูปเป็นเครื่องหมายรู้แห่งฌานนี้ เหตุนี้ ฌานนี้ชื่อว่า มีรูปเป็นเครื่องหมายรู้ อธิบายว่า รูปเป็นชื่อแห่งฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ารูปฌานนี้เป็นชื่อแห่งกสิณมีประเภทแห่งปฐวีกสิณเป็นต้น และแห่งอารมณ์ของปฐวีกสิณเป็นต้นนั้น ดังอธิบายจะนี้ คำว่า **เพราะก้าวล่วง** คือเพราะคลายกำหนด และเพราะดับ ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? คือเพราะคลายกำหนดและเพราะดับ ได้แก่ เพราะการคลายความกำหนดเป็นเหตุ และเพราะความดับเป็นเหตุแห่งรูปสัญญา คือ ฌานทั้ง ๑๕ ด้วยอำนาจกุศลจิตวิปากจิตและกิริยาจิตเหล่านี้ และแห่งรูปสัญญา คืออารมณ์ทั้ง ๙ ด้วยอำนาจปฐวีกสิณเป็นต้นเหล่านี้หรือรูปสัญญาโดยไม่มีส่วนเหลือด้วยอาการทั้งปวง พระโยคีจึงเข้าถึงอากาศสำนัญจายตนฌานอยู่ได้ เพราะเหตุว่าผู้ที่ยังไม่ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ไม่อาจจะเข้าฌานนี้ได้

เพราะผู้ที่ยังไม่คลายความกำหนัดในอารมณ์นั้น ย่อมไม่มีการก้าวล่วงสัญญา และเมื่อก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายได้แล้ว ก็เป็นอันก้าวล่วงอารมณ์ได้ด้วย ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการก้าวล่วงอารมณ์ กล่าวการก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายไว้ในวิภังค์^๑ อย่างนี้ว่า “ในสัญญาเหล่านั้น รูปสัญญา เป็นไฉน? สัญญา คือความจำได้ ได้แก่ ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้เข้าหรือผู้เข้าถึงรูปาวจรสมบัติ หรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรม ที่ตนเห็นแล้วอันใด เหล่านี้เรียกว่ารูปสัญญา พระโยคีเป็นผู้ก้าวล่วงคือล่วงเลย ได้แก่ข้ามพ้นรูปสัญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวง”

ก็เพราะสมบัติเหล่านี้ พระโยคีพึงบรรลุด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ หากใช้บรรลุ ในเพราะอารมณ์เพียงอย่างเดียวเหมือนปฐมฌานเป็นต้นไม่ ฉะนั้น อรรถวรรณานี้ นักศึกษาพึงทราบ ว่า ท่านกล่าวแล้วแม้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์

เพราะดับปฏิขสัญญา

[๒๗๘] คำว่า **เพราะดับปฏิขสัญญา** อธิบายว่า สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะ วัตถุมีตาเป็นต้น และอารมณ์มีรูปเป็นต้นกระทบกัน ชื่อว่าปฏิขสัญญา คำนี้เป็น ชื่อแห่งรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ในสัญญาเหล่านั้น ปฏิขสัญญา เป็นไฉน? ความหมายรู้ในรูป ความหมายรู้ในเสียง ความหมายรู้ในกลิ่น ความหมายรู้ในรส ความหมายรู้ในการถูกต้อง เหล่านี้เรียกว่าปฏิขสัญญา” เพราะดับ คือเพราะละ ได้แก่เพราะไม่ให้เกิดขึ้นแห่งปฏิขสัญญาทั้ง ๑๐ ประการ คือ ฝ่ายกุศล วิบาก ๕ ประการ ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ ประการเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีคำ อธิบายว่า เพราะทำให้ไม่เป็นไป

ส่วนพระโยคีผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้น ย่อมไม่มีสัญญาเหล่านี้แน่นอน ถึงอย่างนั้น ในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจทวารทั้ง ๕ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น นักศึกษา พึงทราบการพุดถึงปฏิขสัญญาเหล่านี้ไว้ในปฐมอรูปรูปฌานกถานี้ ด้วยอำนาจการ สรรเสริญฌานนี้ เพื่อต้องการให้เกิดอุตสาหะในฌานนี้ ดุจการพุดถึงสุขและทุกข์ ที่ละได้แล้วในฌานอื่นไว้ในจตุตถฌาน และดุจการพุดถึงสังโยชน์มีสัkkกายทิฏฐิเป็นต้น ที่ละได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น

๑. อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๒/๔๑๐

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆัสถัญญาเหล่านั้นไม่มีแก่พระโยคีผู้เข้ารูปาวจรฉานก็จริง แต่จะชื่อว่าไม่มีเพราะละได้เด็ดขาดก็หาไม่ เพราะว่าการเจริญรูปาวจรฉาน ไม่เป็นไปเพื่อการสำรอกรูป แต่การเป็นไปแห่งปฏิฆัสถัญญาเหล่านี้เกี่ยวข้องกับรูป ดังนั้น ภาวณานี้จึงเป็นไปเพื่อการสำรอกรูป เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าละปฏิฆัสถัญญาเหล่านั้นได้ในฉานนี้ แต่ไม่ควรกล่าวอย่างเดียว แม้การทรงจำไว้อย่างนี้โดยส่วนหนึ่งเท่านั้น ควรอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่าในกาลก่อนแต่นี้ เพราะยังละปฏิฆัสถัญญาเหล่านั้นไม่ได้ พระโยคีผู้เข้าปฐมฉานจึงมีเสียงเป็นเสียงนหนาม^๑ แต่ในอรุปฉานนี้ พระองค์ตรัสความที่อรุปสมาบัติเป็นสภาวะที่ไม่หวั่นไหว^๒ และเป็นสภาวะที่พ้นอย่างสงบ^๓ เพราะละปฏิฆัสถัญญาได้อย่างเด็ดขาด ตัวอย่างเช่น ท่านอาหารดาบสกาลามโคตร เข้าอรุปสมาบัติ ไม่เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่มที่ผ่านเฉียดเลยไป^๔

เพราะไม่ใส่ใจนัตตสัจญญา

[๒๗๙] คำว่า **เพราะไม่ใส่ใจนัตตสัจญญา** อธิบายว่า สัจญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันหรือสัจญญาที่แตกต่างกัน ก็เพราะเหตุที่สัจญญาเหล่านี้ท่านกล่าวจำแนกไว้ในวิภังค์ปกรณ์^๕ อย่างนี้ว่า “บรรดาสัจญญาเหล่านั้น นัตตสัจญญาเป็นไฉน ? สัจญญาคือความจำ ได้แก่ ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้มีได้ฉาน ผู้พร้อมพรังด้วยมโนธาตุ หรือพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุอันใด เหล่านี้เรียกว่า **นัตตสัจญญา** สัจญญาที่สังเคราะห์ด้วยมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุของพระโยคีผู้มีได้เข้าฉาน เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันคือมีสภาพแตกต่างกัน มีรูปและเสียงเป็นต้นเป็นประเภท ท่านประสงค์เอาในที่นี้ อนึ่ง เพราะเหตุที่สัจญญา ๔๔ ประการอย่างนี้ คือ กามาวจรกุศล สัจญญา ๘ อกุศลสัจญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิบากสัจญญา ๑๑ อกุศลวิบาก สัจญญา ๒

๑ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘,

๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘

๕ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๔/๔๑๐

๒ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๑

และกามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ เหล่านี้ แตกต่างกัน คือมีสภาพแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานัตตสัญญา เพราะไม่ใส่ใจถึง เพราะไม่คำนึงถึง เพราะไม่รำพึงถึง เพราะไม่พิจารณาถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระโยคีไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา นานัตตสัญญาเหล่านั้น ฉะนั้น

อนึ่ง เพราะในสัญญาเหล่านี้ รูปสัญญาและปฏิขสัญญาอันเป็นเบื้องต้นไม่มี แม้ในภพที่บังเกิดด้วยฉานนี้เอง จะกล่าวไปโยถึงในเวลาเข้าฉานนี้อยู่ในภพนั้น เหตุนี้ท่านจึงกล่าวความที่สัญญาเหล่านั้น ไม่เป็นแม่โดยประการ ๒ อย่างเท่านั้นไว้ว่า **เพราะก้าวล่วง เพราะดับ** บรรดานานัตตสัญญาทั้งหลาย ก็เพราะสัญญา ๒๗ ประการเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา ๙ อกุศลสัญญา ๑๐ มีในภพที่บังเกิดด้วยฉานนี้ เหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบไว้แล้วว่า **เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น** จริงอยู่ พระโยคีผู้เข้าฉานนี้แม้ในสัญญาเหล่านั้นอยู่ ก็ยอมเข้าฉานเพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้นเองอยู่ แต่ว่าเมื่อไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น ก็เป็นผู้ไม่ได้เข้าฉานเลย

ก็ในคำนี้พึงทราบโดยสังเขปดังต่อไปนี้ ด้วยคำนี้ว่า **เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทุกอย่าง ด้วยคำนี้ว่า **เพราะดับปฏิขสัญญาทั้งหลาย** **เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละและการไม่ใส่ใจจิตและเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งปวง

๑. อากาสนัญจายตนฉาน

[๒๘๐] พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาศไม่มีที่สุดนี้** ดังต่อไปนี้ อากาศนี้ไม่ปรากฏที่สุด คือความเกิดขึ้นหรือที่สุดคือความเสื่อมหายไป เหตุนี้ อากาศนี้จึงชื่อว่าไม่มีที่สุด อากาศที่เพิกกลีณ ท่านเรียกว่าอากาศ อนึ่ง พึงทราบความไม่มีที่สุดในอากาศนี้ แม้ด้วยอำนาจการใส่ใจ เพราะเหตุนี้แล ในวิภังค์ปกรณ์^๑ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “พระโยคีตั้งจิตไว้มั่นคือตั้งจิตไว้ด้วยดีในอากาศนั้น แฝไปไม่มีที่สุด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ อากาศไม่มีที่สุด”

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงอากาศัญญาตนะอยู่** อารมณฺ์นั้นไม่มีที่สุด เหตุนั้น อารมณฺ์นั้นชื่อว่าไม่มีที่สุด อารมณฺ์คืออากาศไม่มีที่สุด ชื่อว่า **อากาศานันตะ** อากาศานันตะนั้นแหละ คือ อากาศานัญญา อารมณฺ์คืออากาศไม่มีที่สุดนั้นชื่อว่า เป็นแดนอาศัยแห่งฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจหนึ่งแดนเป็นที่อาศัยแห่งเหล่าเทวดา เหตุนั้น ฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น จึงชื่อว่า **อากาศานัญญาตนะ**

คำว่า **เข้าถึงอยู่** ได้แก่บรรลุอากาศานัญญาตนะนั้น คือยังอากาศานัญญาตนะนั้นให้สำเร็จ แล้วอยู่ด้วยการอยู่ด้วยอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในอากาศานัญญาตนกัมมัฏฐาน

๒. วิญญาณัญญาตนกถา

[๒๔๑] ก็พระโยคีผู้ใคร่จะเจริญวิญญาณัญญาตนฌาน เป็นผู้มีความชำนาญ ที่ได้ประพฤติมาแล้วในอากาศานัญญาตนสมาบัติ ด้วยอาการ ๕ เห็นโทษในอากาศานัญญาตนสมาบัติว่า “สมาบัตินี้มีรูปาวจรฌานเข้าคืออันใกล้และไม่สงบเหมือน วิญญาณัญญาตนสมาบัติ” จึงคลายความนิยมในอากาศานัญญาตนฌานนั้น ใฝ่ใจ วิญญาณัญญาตนฌาน โดยเป็นธรรมที่ละเอียดแล้วพึงใคร่ครวญ คือพึงใส่ใจ ได้แก่ พึงพิจารณาวิญญาณที่แผ่ไปยังอากาศนั้นบ่อย ๆ ว่า **วิญญาณ วิญญาณ** ได้แก่ พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตริกคร่ำมาแล้ว และอันวิตกคร่ำมาแล้ว แต่ไม่พึงใส่ใจว่า “ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด”

เมื่อพระโยคินั้นยังจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ อย่างนี้ นិเวรณฺ์ทั้งหลาย ย่อมสงบระงับไป สติย่อมตั้งมั่นด้วยดี จิตย่อมมั่นคงด้วยอุปจารฌาน เธอหมั่นปฏิบัติ หมั่นเจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอ ทำอยู่อย่างนี้ วิญญาณัญญาตนจิต ย่อมแน่นแฟ้นในวิญญาณที่อากาศถูกต้อง ดุจอากาศานัญญาตนะแน่นแฟ้นในอากาศ ฉะนั้น ก็อุปทานายในวิญญาณัญญาตนฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้ แล้วแล ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านกล่าวว่า “พระโยคินั้นก้าวล่วงอากาศานัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะอยู่ โดยบริกรรมว่า **อนนฺต วิญญาณ วิญญาณไม่มีที่สุด**”

[๒๘๒] บรรดาเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวงนี้** มีนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง ส่วนในคำว่า **ก้าวล่วงอากาศาณญายตนะ** นี้ มีอธิบายว่า ฌานตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในนัยก่อนก็ดี อารมณีกิติ ชื่อว่า อากาศาณญายตนะ จริงอยู่ แม้**อารมณีกิ**ชื่อว่าอากาศาณญายตนะ ตามนัยก่อนนั้นแหละ และอารมณีนั้น ชื่อว่าอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณแห่งอรูปฌานที่ ๑ ดุจดั่งอยู่ที่อยู่แห่งพวกเทวดา ชื่อว่าเทวายตนะ ฉะนั้น เหตุนี้ อารมณีนั้นจึงชื่อว่า **อากาศาณญายตนะ** อนึ่ง อารมณีนั้น ชื่อว่า อากาศาณญจะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุแห่งการเกิดพร้อมแห่งฌานนั้น ดุจดั่งว่า “แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย” เป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า**อากาศาณญายตนะ** เพราะพระโยคีก้าวล่วงสภาวะทั้ง ๒ นี้ คือฌาน ๑ อารมณ ๑ โดยกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยการไม่ใฝ่ใจอย่างนี้แล้ว พึงเข้าถึงวิญญาณญายตนะ ฌาน นี้อยู่ ฉะนั้น พึงทราบทั่วว่า ท่านรวมสภาวะทั้ง ๒ อย่าง แม้นั้นเป็นหมวดเดียวกันแล้วกล่าวกันว่า “ก้าวล่วงอากาศาณญายตนะ” ดังนี้

คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด** ได้แก่ วิญญาณที่แผ่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สุดนั้นนั่นเอง อธิบายว่า เมื่อพระโยคีใฝ่ใจอย่างนี้ว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด” หรือว่า วิญญาณไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการใฝ่ใจ จริงอยู่ พระโยคินั้นเมื่อจะใฝ่ใจวิญญาณนั้น ซึ่งมีอากาศเป็นอารมณโดยไม่มีส่วนเหลือ ย่อมใฝ่ใจว่า “ไม่มีที่สุด” แม้คำใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า พระโยคีใฝ่ใจอากาศที่วิญญาณถูกต้องนั้นนั่นเอง โดยบริกรรมว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด” แผ่ไปไม่มีที่สุด เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า วิญญาณไม่มีที่สุด

ในวิภังค์ปกรณ์นั้น ศัพท์ว่า **วิญญาณ** พึงทราบว่าเป็นตติยวิภังค์ ลงในอรรถแห่งตติยวิภังค์ จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายพรรณนาอรรถแห่ง **วิญญาณ** ศัพท์นั้นไว้อย่างนี้ มีอธิบายว่า แผ่ไปไม่มีที่สุด คือ ใฝ่ใจวิญญาณที่ถูกต้องอากาศนั้นนั่นเอง

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงวิญญาณญายตนะอยู่ต่อไป** วิญญาณนั้นไม่มีที่สุด เหตุนี้ วิญญาณนั้น จึงชื่อว่า **อนันตะ** อนันตะนั้นแหละ คือ **อานัญจะ** วิญญาณที่เป็นอานัญจะท่านไม่กล่าวว่าวิญญาณอานัญจะ กล่าวเสียว่า **วิญญาณญจะ**

เพราะว่า วิญญาณัญจะ เป็นศัพท์ที่ใช้กันดาษดื่น ในอธิการนี้ วิญญาณัญจะนั้น เป็นอายตนะแห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เหตุอันฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนะ** จุดที่พำนักแห่งเทพทั้งหลาย ชื่อว่าเทวายตนะ คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันกับคำอันมีในนัยก่อนนั้นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในวิญญาณัญจายตนะกัมมัฏฐาน

๓. อากิญจัญญายตนกถา

[๒๘๓] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอากิญจัญญายตนะสมาบัติ เป็นผู้ประพฤตินจนจนชำนาญในวิญญาณัญจายตนะสมาบัติ โดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะว่า สมาบัตินี้มีอากาศอันญายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบ เหมือนอากิญจัญญายตนะ จึงคลายนิยมในวิญญาณัญจายตนะนั้น ใส่ใจอากิญจัญญายตนะโดยความเป็นธรรมอันสงบแล้ว พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า คืออาการที่ว่างแห่งวิญญาณอันเป็นไปในอากาศอันญายตนะ ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั่นแหละ พึงใส่ใจอย่างไร ? คือ ไม่พึงใส่ใจวิญญาณนั้น พึงใคร่ครวญ คือพึงใส่ใจ ได้แก่พึงพิจารณาบ่อย ๆ ว่า “ไม่มี ไม่มี” หรือว่า “ว่างเปล่า ว่างเปล่า” หรือว่า “ความว่าง ความว่าง” ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาพอันความตรึกคร่ำมาแล้วและอันวิตกคร่ำมาได้

พระโยคินั้นเมื่อปล่อยจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอย่างนี้ นิ वर्ณทั้ง ๕ ย่อมสงบระงับไป สติย่อมดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารฌาน เถอย่อมหมั่นประกอบ หมั่นเจริญ หมั่นกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะย่อมแน่วแน่นแพ้นในความว่างเปล่า ความว่างและความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณนั้นนั่นแล ที่แผ่ไปในอากาศเป็นไป ดูจิตวิญญาณัญจายตนะในมหัคคตวิญญาณ ที่อากาศถูกต้องแล้ว ฉะนั้น ส่วนอุปทานันยแม้นในฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ ก็เมื่ออัปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุเห็น วิญญาณที่ตนให้เป็นไปในอากาศในกาลก่อน ด้วยจักขุที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายต-
นณอยู่ เมื่อวิญญาณนั้นหายไปแล้ว ด้วยการใส่ใจปริกรรมว่า “ไม่มี ไม่มี” เป็นต้น
ย่อมเห็นความไม่มีคือความปราศไปแห่งวิญญาณนั้นโดยแท้ อยู่ เปรียบเหมือนคน
เห็นหมู่ภิกษุประชุมกันที่ศาลาโรงกลมเป็นต้นด้วยกรณีกิจบางอย่างแล้วไปในที่ไหน ๆ เสีย
แล้วจึงกลับมา เมื่อภิกษุทั้งหลายลุกขึ้นแล้วหลีกไป ในเวลาที่เสร็จกิจประชุมกันแล้ว ยืน
อยู่ที่ประตู มองดูสถานที่นั้นอยู่อีก จึงเห็นแต่ความว่างเปล่า เห็นแต่ความว่างเท่านั้น
เขาย่อมไม่คิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุมีประมาณเท่านี้มรณภาพเสียแล้ว หรือว่าหลีกไปยัง
ทิศต่าง ๆ เสียแล้ว” โดยที่แท้ เขาย่อมเห็นแต่ความไม่มีว่าที่นี้ว่างเปล่าเงียบสงัดฉะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านย่อมกล่าวว่า “พระโยคีนั้นก้าวล่วงวิญญาณัญจาย-
ตณณ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอาภิญญายตณณ โดยปริกรรมว่า ไม่มี
อะไรเลยอยู่” ดังนี้

[๒๔๔] คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในอธิการนี้ มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้
แล้วแล อนึ่ง แม้ในคำที่ว่า **วิญญาณัญจายตณะ**นี้ ฌานก็ดี อารมณก็ดี ชื่อว่า
วิญญาณัญจายตณะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในครั้งก่อนนั้นแหละ จริงอยู่ แม้**อารมณ**
ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตณะตามนัยก่อนนั่นเอง และ**อารมณ**นั้นก็ชื่อว่า**อายตณะ** ด้วย
อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็น**อารมณ**แห่ง**อรูปฌาน**ที่ ๒ เหมือนที่พำนักแห่งเทพ
ทั้งหลาย ชื่อว่า**เทวายตณะ** เพราะเหตุนี้ **อารมณ**นั้นจึงชื่อว่า**วิญญาณัญจายตณะ**
อนึ่ง **วิญญาณัญจายตณะ**นั้นด้วย ชื่อว่าเป็น**อายตณะ**ด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะ
เป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นแล เหมือนคำว่า “**แคว้นกัมโพชา** เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย”
แม้เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตณะ** เพราะเหตุที่พระโยคีก้าวล่วง
เลยสภาวะแม้ทั้ง ๒ นี้ คือ ฌาน ๑ อารมณ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และ
ด้วยการไม่ใส่ใจ ดังว่ามานี้ แล้วพึงเข้าถึงอาภิญญายตณณนี้ด้วย เหตุนี้
พึงทราบว่าเป็น**รวมคุณชาติ**แม้ทั้ง ๒ นี้ไว้ เป็น**หมวดเดียวกัน** แล้วกล่าวคำนี้ไว้
ว่า**ล่วงพ้นวิญญาณัญจายตณณ** ดังนี้

คำว่า **ไม่มีอะไร** มีอธิบายว่า ใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า ไม่มี ไม่มี ว่างเปล่า ว่างเปล่า ความว่าง ความว่าง แม้คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า คำว่า “ไม่มีอะไร อธิบายว่า พระโยคียังวิญญูณนั้นนั่นแหละ มิให้เกิด คือมิให้บังงาม ได้แก่ ให้ อันตรธานสูญหายไป ย่อมเห็นว่าไม่มีอะไร เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าไม่มีอะไร คำนี้ท่านกล่าวไว้ดูการพิจารณาโดยความสิ้นไปแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงเห็น เนื้อความแห่งพระบาลีนี้เป็นอย่างนี้แลว่า ก็พระโยคี เมื่อไม่คำนึง ไม่ใฝ่ใจ ไม่พิจารณา วิญญูณนั้น ใฝ่ใจแต่ความไม่มี ความว่างเปล่า ความว่างแห่งวิญญูณนั้นอย่างเดียว ท่านย่อมเรียกว่า **มิให้วิญญูณนั้นเกิด มิให้เจริญงอกงาม ให้อันตรธานไปเสีย มิใช่** ด้วยประการอย่างอื่น ดังนี้

ส่วนในคำนี้ว่า **เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานอยู่** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความกังวลแห่งความไม่มีวิญญูณในปฐมอรุณนนั้นไม่มี เหตุนี้ ฌานนั้น ชื่อว่า **อภิญชนะ** อธิบายว่า สิ่งที่เหลือ โดยที่สุดแม้เพียงความแตกสลายแห่งฌานนั้น ไม่มี ภาวะแห่งอภิญชนะชื่อว่า **อากิญจัญญะ** คำนั้น เป็นชื่อแห่งการไปปราศจาก วิญญูณ ซึ่งมีอากาศานัญจายตนะเป็นอารมณ์ อากิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะแห่ง ฌานนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจที่พำนักของพวกเทวดา ชื่อเทวายตนะ เหตุนี้ ฌานนั้น จึงชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ** คำที่เหลือเช่นเดียวกันกับคำก่อน นั้นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในอากิญจัญญายตนกัมมัฏฐาน

๔. เวนัสัญญานาสัญญายตนกถา

[๒๘๕] ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์จะเจริญเวณัสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นผู้สั่งสมความชำนาญไว้แล้วในอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะและเห็นอานิสงส์แห่งสมาบัติเบื้องสูงอย่างนี้ว่า “สมาบัตินี้มีวิญญูณัญจายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบเหมือนเวณัสัญญานาสัญญายตนะ หรือว่าสัจญญาเป็นดุจโรค สัจญญาเป็นดุจหัวฝี สัจญญาเป็นดุจลูกศร ฌานนี้สงบกว่า

ฉานนี้ประณีตกว่า คือ เนวส์ัญญานาสัญญาตนฉาน” แล้วคลายความนิยมใน อากิญจัญญาตนะเสีย ใฝ่ใจเนวส์ัญญานาสัญญาตนะ โดยความเป็นสภาวะธรรม ที่สงบกว่า แล้วพึงน้อมนี้ใฝ่ใจพิจารณาบ่อย ๆ ว่าอากิญจัญญาตนสมาบัตินั้นแล ทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เป็นสภาวะที่สงบระงับ ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตริกและวิตกคร่ำมาแล้ว เธอเมื่อปล่อยใจให้ท่องเที่ยวไปในนิมิต นั้นบ่อย ๆ อย่างนี้ นิ वर्ณทั้งหลายย่อมสงบระงับ สติย่อมดำรงมั่นด้วยดี จิตย่อม มั่นคงด้วยอุปะการฉาน เธอนั้นปฏิบัติเจริญเพิ่มพูนนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ เมื่อเธอ กระทำอยู่เช่นนี้ เนวส์ัญญานาสัญญาตนจิตย่อมแนบแน่นในชั้นที่ทั้ง ๔ คือ อากิญจัญญาตนสมาบัติ ดุจอากิญจัญญาตนะในความไปปราศแห่งวิญญาณ ส่วน อปัปนายนัยในสมาบัตินี้พึงทราบความตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านั้น พระโยคีนั้นท่านย่อมกล่าวว่า ล่วงเลยอากิญจัญญา- ยตนฉาน โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานอยู่

[๒๘๖] คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในฉานนี้ ก็มีนัยเหมือนกับที่กล่าว ไว้แล้วแม้ในคำว่า **ล่วงเลยอากิญจัญญาตนะ** อธิบายว่า ฉานก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่า อากิญจัญญาตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ณ เบื้องต้นแล จริงอยู่ แม้ **อารมณ์**นั้น ชื่อว่า อากิญจัญญาตนะตามนัยแรกนั้นแลด้วย เป็นอายตนะโดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณ์แห่งอรุปฉานที่ ๓ ดุจที่พำนักแห่งเทวดา ชื่อว่า เทวายตนะ ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ อารมณ์นั้นชื่อว่า **อากิญจัญญาตนะ** หนึ่ง อากิญจัญญาตนะด้วย เป็น อายตนะด้วย อรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุก่อเกิดแห่งฉานนั้นนั่นเอง เหมือน คำเป็นต้นว่า “แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย” ดังนี้ด้วย แม้เพราะ เหตุนี้ ฉานนั้นจึงชื่อว่า **อากิญจัญญาตนะ** พระโยคีก้าวล่วงแม่สภาวะทั้ง ๒ นี้ คือ ฉาน ๑ อารมณ์ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ใฝ่ใจอย่างนี้แล แล้วพึงเข้าถึงเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานนี้ อยู่ เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า ท่าน รวมสภาวะนี้แม่ทั้ง ๒ เข้าเป็นหมวดเดียวกัน แล้วจึงกล่าวคำนี้ว่า “ก้าวล่วง อากิญจัญญาตนฉาน ดังนี้

ส่วนในคำว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนะ** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ฌานนั้น ท่านเรียกว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ เพราะภาวะแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติเช่นไร เพื่อจะแสดงข้อความนั้นก่อน ในวิภังคปกรณ์ท่านจึงยกคำว่า “เนวสัณญานาสัณญาย” ขึ้นไว้แล้วกล่าวว่า “พระโยคีใฝ่ใจอาภิกขุจัญญายตนะนั้นนั่นแล โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่ ย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เนวสัณญานาสัณญาย” ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ใฝ่ใจโดยสงบ** คือ ใฝ่ใจสมาบัตินั้นว่า “เป็นสมาบัติอันสงบแล้ว เพราะเป็นสมาบัติที่มีอารมณ์อันสงบแล้วอย่างนี้ว่า ก็ชื่อว่าสมาบัติอันใด กระทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่สมาบัติอันนี้ เป็นสมาบัติที่สงบหนอ”

ถามว่า - ถ้าพระโยคีใฝ่ใจโดยความเป็นธรรมที่สงบอยู่ จะมีการก้าวล่วงอย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะไม่ต้องการจะเข้า จริ่งอยู่ พระโยคินั้นใฝ่ใจสมาบัตินั้น โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เธอก็ไม่มีการขวนขวาย ไม่มีการนึกถึง ไม่มีการใฝ่ใจว่า “เราจักคำนึงถึง จักเข้า จักอธิษฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้”

ถามว่า - เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเนวสัณญานาสัณญายตนะอันสงบกว่า ประณีตกว่า กว่าอาภิกขุจัญญายตนะ

เหมือนอย่างพระราชอาชญาที่คอยชั่งตัวประเสริฐ เสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนในเมือง ด้วยอาณูภาพแห่งพระราชผู้ทรงความเป็นใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นคนมีศิลปะทั้งหลาย มีช่างแกะสลักงาเป็นต้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งอย่างทะมัดทะแมงแล้วใช้ผ้าอีกผืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวเปราะเปื้อนไปด้วยผงแห่งงาเป็นต้น กระทำงานศิลปะต่าง ๆ หลายชนิด มีการแกะสลักงาเป็นต้น ย่อมพอพระทัยต่อความฉลาดแห่งช่างทั้งหลายเหล่านั้นอย่างนี้ว่า “น่าชมเชยหนอ อาจารย์ทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดจักทำศิลปกรรมเช่นนี้ได้” แต่พระองค์หาทรงดำริเช่นนี้ไม่ว่า “ดีหนอเราควรสรรเสริญสมบัตินี้แล้วเป็นช่างเช่นนี้”

อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่พระธรรมเทศนานี้ พระพุทธองค์ทรงยกสัญญาเป็นบทตั้งนักปราชญ์พึงไขเนื้อความนี้ให้กระจ่างแจ้งด้วยอุปมาหลายอย่าง เริ่มต้นแต่อุปมาเหมือนน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร

เล่ากันต่อมว่า สามเณรใช้น้ำมันทาบาตรแล้วตั้งเก็บไว้ ในเวลาฉันข้าวต้มพระเถระกล่าวกะสามเณรนั้นว่า “เธอจงนำบาตรมา” สามเณรเรียนท่านว่า “ในบาตรมีน้ำมันครับ” เมื่อพระเถระกล่าวว่า “นำน้ำมันมาเกิดสามเณร ฉันจะกรอกให้เต็มหลอดที่บรรจุน้ำมัน” ก็เรียนว่า “ไม่มีน้ำมันครับ” ในเรื่องนั้นพึงทราบอุปมาดังนี้ น้ำมันปรากฏว่ามีอยู่ เพราะมันอยู่ข้างใน โดยไม่เป็นประโยชน์ที่เหมาะสมกับข้าวต้ม แต่ปรากฏว่า ไม่มี ด้วยสามารถจะกรอกให้เต็มหลอดได้เป็นต้นฉันใด ถึงสัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัญญาได้เต็มที่ ชื่อว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญายังมีอยู่ โดยยังมีสังขารที่ละเอียดยเหลืออยู่

ถามว่า - ในสมบัตินี้ กิจแห่งสัญญาเป็นอย่างไร ?

ตอบว่า - ได้แก่ การหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงภาวะแห่งอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย ก็สัญญานั้นไม่อาจทำแม่น้ำที่คือความหมายรู้ให้เต็มที่ได้ ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน ไม่สามารถทำกิจคือการเผาได้ คือไม่อาจเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา แล้วกระทำให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัญญาในสมบัตินี้เหลือได้ จริงอยู่ ภิกษุไม่ได้ทำการพิจารณาในชั้นทั้งหลายอื่น พิจารณาแต่แนวสัญญานาสัญญาชั้นเท่านั้น ชื่อว่า สามารถบรรลุความเบื่อหน่ายไม่มี ก็ท่านพระสารีบุตรเถระ โดยปกติเป็นนักวิปัสสนา เป็นผู้มึปัญญามาก พึงอาจบรรลุได้ ส่วนกุลบุตรอื่นที่มีปัญญามาก เช่นเดียวกับท่านพระสารีบุตรเถระ ก็พึงอาจบรรลุได้ แม้กุลบุตรนั้นก็พึงอาจกำหนดถือเอาได้ด้วยอำนาจการพิจารณารวมกันเท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็เกิดมีขึ้น ที่เกิดมีแล้วก็แปรปรวนไปอย่างนี้ แต่ไม่พึงอาจกำหนดถือเอาได้ ด้วยอำนาจการเห็นธรรมตามลำดับบท สมบัตินี้ถึงความ เป็นสภาพละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงไขเนื้อความนี้ให้เห็นแจ่มแจ้งแม้ด้วยการเปรียบเทียบกับน้ำในหนทาง เหมือนการเปรียบเทียบกับน้ำมันทาบาตรฉะนั้น

ได้ยินมาว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน้อยหนึ่งจึง กราบเรียนว่า น้ำครับ! นิมนต์ถอดรองเท้า เมื่อพระเถระกล่าวว่า เออ! สามเณร ถ้าน้ำมีจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจะสร้งน้ำ จึงกราบเรียนว่า ไม่มีครับ ในช้อนนั้นพียงเห็น เนื้อความว่า น้ำปรากฏว่ามีอยู่ เพราะพอเพียงที่จะเปียกรองเท้า แต่ปรากฏว่าไม่มี พอที่จะอาบได้ ฉันใด แม้สัตถุญานันก็เหมือนกัน จัตว่ามีสัตถุญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจแห่งสัตถุญอย่างเต็มที่ได้ จัตว่าไม่มีสัตถุญาก็ไม่ใช่ เพราะสัตถุญายังมีอยู่ โดยที่ยังมีสังขารที่ละเอียดเหลืออยู่ ก็บัณฑิตไม่พียงไขเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วย อุปมาเหล่านี้เพียงเท่านั้น พียงไขให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่เหมาะสมแม้เหล่าอื่นอีก คำว่า เข้าถึงอยู่ก็มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วเช่นกัน

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในแนวสัตถุญานาสัตถุญายตนกัมมัฏฐาน

ปกิณณกถา

[๒๘๘] พระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งแห่งสัตว์โลก มีพระรูปหาผู้เปรียบ เสมอเหมือนมิได้ ตรัสอรูปสมบัติ ๔ อย่าง อันใดไว้แล้ว พระโยคีเข้าใจสมบัตินั้นดังนี้แล้ว ก็ควรทราบถ้อยแถลง แม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ในสมบัตินั้น

[๒๘๙] จจริงอยู่ อรูปสมบัติเหล่านี้ มีอยู่เพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วงอารมณ์ บัณฑิตผู้มีปรีชาไม่ปรารถนาการก้าว ล่วงองค์แห่งอรูปสมบัติเหล่านั้น

นักศึกษาพึงทราบอรูปสมบัติเหล่านี้ว่า มีเพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วง อารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ ก็ในอรูปสมบัติ ๔ เหล่านี้ อรูปสมบัติที่ ๑ โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต อรูปสมบัติที่ ๒ โดยการก้าวล่วงอากาศ อรูปสมบัติที่ ๓ โดยการก้าวล่วงวิญญานที่เป็นไปแล้วในอากาศ อรูปสมบัติที่ ๔ โดยการก้าวล่วง ความไปปราศจากวิญญานที่เป็นไปแล้วในอากาศ แต่การก้าวล่วงองค์แห่งอรูป- สมบัติเหล่านี้ บัณฑิตไม่ปรารถนาความจริง ในอรูปสมบัติเหล่านี้ ไม่มีการก้าว ล่วงองค์เหมือนในรูปาวจรสมบัติ เพราะว่า ในอรูปสมบัติเหล่านี้แม้ทั้งหมด มี องค์เดียวเพียง ๒ เท่านั้น คือ ๑. อุเบกขา ๒. จิตเตกัคคตา

[๒๙๐] แม่เมื่อเป็นเช่นนี้:-

ในรูปสมวัตินี้ อรูปสมวัตติ์ข้อหลัง ๆ เป็นคุณชาติ
ที่ประณีตดีกว่า ในรูปสมวัตติ์เหล่านั้นนักศึกษาพึงทราบ
อุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

เหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

ก็เหมือนอย่างปราสาท ๔ ชั้น ชั้นล่างปรากฏงามคุณทั้งอันประณีต ด้วยสามารถ
การฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรี กลิ่นที่หอมตลบ พวงดอกไม้ อาหาร ที่นอน
และเครื่องนุ่งห่มอันเป็นทิพย์เป็นต้น แต่ชั้นที่ ๒ ประณีตกว่าชั้นล่าง ชั้นที่ ๓
ประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าทุกชั้น ถึงพื้นปราสาทเหล่านั้นในปราสาท
นั้นทั้ง ๔ ชั้น ย่อมไม่แตกต่างกัน โดยเป็นพื้นปราสาททั้ง ๔ ชั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น
ชั้นบน ๆ ก็ประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดยความพิเศษกว่ากันแห่งความสำเร็จแห่ง
งามคุณทั้ง ๕ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนกับหญิงคนหนึ่งใช้ด้ายที่หยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า
และละเอียดที่สุด ทอผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และชั้นเดียว มีประมาณเท่ากัน
ทั้งส่วนยาวและส่วนกว้าง ผ้าสาฎกเหล่านั้นทั้ง ๔ ผืนมีประมาณเท่ากันทั้งส่วน
ยาวและส่วนกว้าง ไม่แตกต่างกันเลยโดยประมาณก็จริง ถึงอย่างนั้น ผืนหลัง ๆ ก็
ประณีตกว่าผืนแรก ๆ โดยความเป็นผ้ามีเนื้อละเอียด มีสัมผัสนุ่มนวล และมี
ราคาแพง ฉะนั้น แม่ในรูปสมวัตติ์ทั้ง ๔ นี้ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน ถึงจะมีเพียงองค์ ๒
เหล่านี้ คือ อุเบกขา ๑ จิตเตกัคคตา ๑ ก็จริง ถึงอย่างนั้นนักศึกษาพึงทราบโดย
ความแตกต่างแห่งภาวนาว่า ในรูปสมวัตตินี้ อรูปสมวัตติ์ข้อหลัง ๆ ประณีตดีกว่า
โดยที่องค์เหล่านั้นเป็นสภาวะประณีตและประณีตกว่านั้น ก็รูปสมวัตติ์เหล่านี้
ประณีตและประณีตกว่ากันโดยลำดับ ดังบรรยายมานี้

[๒๙๑] ชายคนหนึ่งโหมมณฑปที่สกปรก อีกคนหนึ่งยืนเกาะ
ชายผู้นั้น ชายอื่นอีกคนหนึ่งยืนอยู่ภายนอกไม่เกาะชาย
ทั้ง ๒ นั้น แต่ว่าชายอีกคนหนึ่งกลับยืนเกาะชายที่ยืนอยู่
ภายนอกมณฑปนั้น ถึงรูปสมวัตติ์ทั้ง ๔ บัณฑิตผู้มีปรีชา
พึงทราบโดยความมีสภาพเสมอกันกับชายทั้ง ๔ คนเหล่า
นั้นตามลำดับ

ในอุปมานั้น มีการขยายความดังต่อไปนี้:-

เขาเล่าว่า มีมณฑปหลังหนึ่งอยู่ในที่สกปรก สมัยนั้นยังมีชายคนหนึ่งมาแล้ว
เกลียดความสกปรกนั้น จึงเหินยวมณฑปนั้นอยู่ดูจึ่งหนึ่งว่าคนถูกแขวนอยู่ที่มณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว จึงเกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดว่า “ชายที่เกาะมณฑปก็ดี ชายที่เกาะชาย
ผู้เกาะมณฑปก็ดี ทั้ง ๒ คนเหล่านี้ยืนไม่มั่นคง เขาทั้ง ๒ จักตกลงไปในบ่อ ไกลมณฑป
แน่นอน อย่ากระนั้นเลย เรายืนข้างนอกดีกว่า” เขาจึงยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชาย
ผู้เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น

ภายหลังต่อมา ยังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว คิดเห็นความไม่ปลอดภัยแห่งชาย
ที่เกาะมณฑปและชายที่เกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น รู้สึกว่าชายที่ยืนอยู่ข้างนอก
เท่านั้นยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายคนนั้น

ในข้อนี้ นักศึกษาพึงเห็นอากาศเป็นเครื่องเพิกกลืนดุจมณฑปในที่สกปรก
พึงเห็นอากาศอันญายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิมิตดูจชายที่
เกาะมณฑปเพราะรังเกียจความสกปรก พึงเห็นวิญญานญายตนะ ที่ปรารถ
อากาศอันญายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป ดูจชายผู้เกาะชายที่เกาะมณฑป
พึงเห็นอากิญจัญญายตนะ อันไม่ทำอากาศอันญายตนะให้เป็นอารมณ์แล้วมีความ
ไม่มีแห่งอากาศอันญายตนะนั้นเป็นอารมณ์ ดูจชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแม้
แห่งชายทั้ง ๒ คน แล้วยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชายที่เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น
พึงเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งปรารถอากิญจัญญายตนะอันตั้งอยู่ ณ ที่ภายนอก
คือ ความไม่มีวิญญานเป็นไป ดูจชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งชายที่เกาะมณฑป
และชายผู้เกาะชายซึ่งเกาะมณฑปนั้น แล้วรู้สึกว่ายืนอยู่ข้างนอกนั้นว่า เป็นผู้
ยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายผู้ที่ยืนอยู่ข้างนอก ก็เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ มีความ
เป็นไปอย่างนี้ คือ:-

**[๒๙๒] ยังต้องทำรูปสมาบัตินั้นแหละให้เป็นอารมณ์ เพราะ
ไม่มีอารมณ์อื่น เช่นเดียวกับประชาชนจำต้องเคารพพระราชา
แม้ที่ตนเห็นความไม่ดี เพราะเหตุแห่งชีวิต**

จริงอยู่ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานยังต้องทำอาภิญญาจนตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้แล้วว่า สมาบัตินี้มีวิญญาณ์ญายตนสมาบัติเป็นข้าศึกอยู่ใกล้นั้น เป็นอารมณ์เพราะไม่มีอารมณ์อื่น

ถามว่า - เหมือนอะไร ?

ตอบว่า - เหมือนประชาชนยังต้องนอบน้อมพระราชามัที่ตนเห็นความไม่ดี เพราะเหตุแห่งชีวิต หนึ่ง เหมือนประชาชนเมื่อไม่ได้การดำรงชีวิตอยู่ในที่อื่น เพราะเหตุแห่งชีวิตจึงจำต้องอาศัยพระราชบางพระองค์ที่เป็นเจ้าทวีปทั้งปวง ซึ่งไม่สำรวมมีกายสมาจาร วจีสมาจารและมโนสมาจารที่หยาบกระด้าง แม้ที่ตนเห็นโทษแล้วอย่างนี้ว่า พระราชาพระองค์นี้ มีสมาจารกักขะเป็นไปฉันทิ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ก็ฉันทินั้น เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้องทำอาภิญญาจนตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษแล้วนั้น ให้เป็นอารมณ์

[๒๙๓] ก็เนวสัญญานาสัญญายตนฌานกระทำอยู่อย่างนี้ คือ:-

คนขึ้นบันไดยาวจะต้องยึดแม่บันได ฉันทิ คนขึ้นสู่ยอดภูเขาจะต้องเหนี่ยวโขดเขา ฉันทิ คนขึ้นภูเขาคินลาดจะต้องค้ำเข้าของตน ฉันทิ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ก็ฉันทิเหมือนกัน จะต้องยึดเหนี่ยวอาภิญญาจนตนฌานนั้นเป็นไป

ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่า อารูปนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยสมาธิภาวนาในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๑

สมาธิเทศ

๑. อาหารเรปฏิกุลสัตตัญญาถา

[๒๙๔] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญอาหารเรปฏิกุลสัตตัญญา ซึ่งได้ยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า สัตตัญญาอย่างหนึ่งซึ่งรองลำดับรูปสมาบัติ ดังนี้

อาหาร ๔ อย่าง ในคำเหล่านั้น คำว่า **อาหาร** ได้แก่ สภาพซึ่งนำกำลังมาให้ อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ

๑. กวฬิงการาหาร อาหารที่ทำเป็นคำ ๆ

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ

๓. มโนสัตตัญญาหาร อาหารคือมโนสัตตัญญา

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

ผลที่อาหารนำมา

ถามว่า ก็ในอาหารทั้ง ๔ นี้ อาหารอะไรนำผลอะไรมาให้ ? แก้วว่า กวฬิงการาหารนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ ผัสสาหารนำเวทนาทั้ง ๓ มาให้ มโนสัตตัญญาหารนำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหารนำนามรูปในขณะที่ถือปฏิสนธิมาให้

ภยของอาหาร

ในอาหารเหล่านั้น ความมีใคร่เป็นภยสำหรับกวฬิงการาหาร การเข้าไปใกล้เป็นภยในผัสสาหาร การก่อให้เกิดเป็นภยในมโนสัตตัญญาหาร ปฏิสนธิเป็นภยในวิญญาณาหาร

อุปมาของอาหาร

ก็บรรดาอาหารซึ่งมีภัยอยู่ประจำอย่างนี้นั้น กวฬิงการาหารพึงแสดงโดยพระโอรุวาทอันเปรียบเหมือนเนื่อบุตร^๑ ผัสสาหารพึงแสดงโดยพระโอรุวาทอันเปรียบเหมือนโคไม่มีหนัง^๒ มโนสัญเจตนาหารพึงแสดงโดยพระโอรุวาทอันเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง^๓ วิญญูณาหารพึงแสดงโดยพระโอรุวาทอันเปรียบเหมือนหอกหลาว ๑๐๐ เล่ม^๔

กวฬิงการาหารประสงคฺในทึนี้

ทึนบรรดาอาหารท้ง ๔ เหล่านี้ กวฬิงการาหารอย่างเดีวซึ่งแยกเป็นชนิดได้แก่อาหารทึใช้บริโภค ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลั้ม ท่านประสงคฺเอาว่าอาหารในทึนี้

อาหารเปฏิกุลสัญญา

ความสำคัญหมาย ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการนำเกลียดในอาหารนั้นชื่อว่า อาหารเปฏิกุลสัญญา

พิจารณาความเปฏิกุลโดยอาการ ๑๐

พระโยคีผู้ต้องการเจริญเปฏิกุลสัญญาในอาหารนั้น ท้งนี้จำต้องเรียนกัมมัฏฐานแม้บทเดีวไม่ให้คลาดเคลื่อนจากทึเรียนมา ไปในทึลับเร้นอยู่ พึงพิจารณาความเป็นของเปฏิกุลในกวฬิงการาหาร ซึ่งมีประเภทได้แก่อาหารทึใช้บริโภค ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลั้มโดยอาการ ๑๐ อย่าง คืออย่างไร ? คือ

๑. โดยการไป	๒. โดยการแสวงหา
๓. โดยการบริโภค	๔. โดยทึอยู่
๕. โดยหมักหมม	๖. โดยยังไม่ย่อย
๗. โดยย่อยแล้ว	๘. โดยผล
๙. โดยหลังไหลออก	๑๐. โดยเป็อน

๑ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐

๒ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๓ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๑. โดยการไป

[๒๙๕] ในอาการทั้ง ๑๐ นั้น ข้อว่า **โดยการไป** อธิบายว่า พระโยคีพิจารณาว่า ผู้บวชในพระศาสนาซึ่งชื่อว่ามีอนุภาพมากอย่างนี้ ทำการสาธยายพุทธพจน์หรือทำสมณธรรมตลอดคืนยังรุ่ง ลูกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำวัตรสำหรับลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ แล้วเข้าไปตั่งน้ำจันน้ำใช้ กวาดบริเวณ ปฏิบัติสรีริกแล้วขึ้นสู่อาสนะใฝ่ใจกัมมัฏฐานตลอด ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง ลูกขึ้นจับบาตรและจีวร ละป่าสำหรับบำเพ็ญเพียรซึ่งปราศจากคนยึดเยียดกัน มีสุขเกิดแต่วิเวก บริบูรณ์ด้วยร่มเงา และน้ำสะอาดเยือกเย็น มีภูมิภาคน่าพึงใจ ไม่เห็นแก่ความยินดีในวิเวกอย่างประเสริฐ บ่ายหน้าตรงต่อบ้านเพื่อต้องการอาหาร ดุจดั่งสุนัขจึงจอกบ่ายหน้าต่อป่าช้า พึ่งไป

ก็เมื่อไปอย่างนี้ จึงจำต้องเหยียบย่ำผ้าลาดซึ่งเกลือกกลัวไปด้วยขี้ดินขี้แมลงสาบเป็นต้นในเรือน ตั่งต้นแต่ลงจากเตียงหรือตั่ง แต่นั้นก็ต้องเห็นหน้ามุขซึ่งน่าเกลียดยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะถูกขี้หนูและขี้ค้างคาวเประเปื้อนในกาลบางครั้ง แต่นั้นพึงเห็นพื้นล่างว่าน่าเกลียดไปกว่าพื้นบน เพราะเประเปื้อนไปด้วยขี้นกแสกและนกพิราบเป็นต้น แต่นั้นพึงเห็นบริเวณว่าน่าเกลียดยิ่งกว่าพื้นเบื้องต่ำ เพราะหมองไปด้วยหญ้าและใบไม้แก่ ซึ่งลมพัดมาในกาลบางครั้ง และด้วยมูลกรีส น้ำลายน้ำมูกของพวกสามเณรผู้ป่วย และในฤดูฝนยังเประเปื้อนไปด้วยน้ำและโคลนตมเป็นต้น พึงเห็นตรอกแห่งวิหารเป็นของน่าเกลียดยิ่งกว่าบริเวณนั้น

อนึ่ง พระโยคีไหว้พระมหาโพธิและเจดีย์โดยลำดับยืนอยู่ในโรงสำหรับตริก ไม่เหลียวแลดูเจดีย์งามเช่นกับกองแก้วมุกดา และต้นมหาโพธิที่ระรื่นใจเช่นเดียวกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอันสง่าดุจสมบัติในเทววิมาน หันหลังให้ประเทศที่นำรื่นรมย์เห็นปานนั้น หลีกไปโดยหมายใจว่าจักต้องไปเพราะเหตุแห่งอาหารแล้วเดินไปตามทางบ้าน พึงเห็นแม่ทางมีตอและหนามบ้าง ทางที่ขาดเพราะกำลังน้ำเซาะและขรุขระบ้าง แต่นั้น เอนุ่งผ้าก็เหมือนผู้ปิดฝี รัตประคตก็เหมือนผู้พันผ้าพันแผล ห่มจีวรก็เหมือนผู้คลุมร่างกระดูก นำบาตรออกก็เหมือนผู้นำโกร่งยาออก เมื่อถึงที่ใกล้ประตูบ้าน ก็พึงเห็นแม่ซอกข้าง ซอกม้า ซอกโค ซอกควาย ซอกมนุษย์ ซอกงู และซอกสุนัข เป็นต้น

ก็ไม่ใช้ฟังเป็นแต่เห็นเท่านั้น แม้กลิ่นของซากเหล่านั้นกระทบจมูกอยู่ อันเธอต้องจำอดกลิ่น แต่นั่นเธอครั้นยืนที่ประตูบ้านต้องแลดูตรอกตามบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างม้าที่ดุเป็นต้น

ของปฏิภูลซึ่งมีเครื่องลาดเป็นต้น มีซากศพเป็นอนเนกเป็นที่สุดตั้งว่ามานี้ เป็นสิ่งทีพระโยคีจำต้องเหยียบจำต้องเห็นจำต้องดมเพราะอาหารเป็นเหตุ เราพึงพิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยการไปอย่างนี้ว่า ณะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียดแท้หนอ

๒. โดยการแสวงหา

[๒๙๖] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยการแสวงหา**อย่างไร ? ก็เราเมื่ออดกลิ่นสิ่งที่น่าเกลียดโดยการไปอย่างนี้แล้ว เข้าไปสู่บ้านแล้วห่มผ้าสังฆาฏิ เทียบไปในถนนในบ้านโดยลำดับเรือนดูคนกำพร้าถือกระบือซึ่งเกี่ยวไปจะนั้น ที่ในฐานที่เหยียบลงแล้ว ๆ ในฤดูฝน ทำทั้งหลายต้องจมลงไปโคลนเลนจนถึงเนื้อปลีแข้งต้องเอามือหนึ่งถือบาตร เอามือหนึ่งยกจีวร ในฤดูร้อนก็จำต้องเกี่ยวไปด้วยทั้งสิริระอันเกลื่อนกล่นไปด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นแล้วเพราะกำลังลมพัด ครั้นถึงประตูบ้านนั้น ๆ จำต้องเห็นและบางทีก็เหยียบหลุมโสโครกและปอน้ำคร่ำ อันเจือปนด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำชาข้าว น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัขและสุกรเป็นต้น เกลื่อนกล่นไปด้วยหมูหนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นแดนซึ่งแมลงวันทั้งหลาย เทียบบินขึ้นจับเกาะที่ผ้าสังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศิระบัง แม้เมื่อพระโยคีเข้าไปสู่เรือนแล้ว บางพวกก็ถวาย บางพวกก็ไม่ถวาย แม้เมื่อถวาย บางพวกก็ถวายกัดที่สูกแต่วานนี้บ้าง ของเคี้ยวที่เก่าบ้าง ขนมถั่วและแกงเป็นต้นที่บูดแล้วบ้าง ฝ่ายพวกที่ไม่ให้ บางพวกก็พูดว่า นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า บางพวกก็นิ่งเสียเป็นดุจไม่เห็น บางพวกก็ทำทีพูดกับคนอื่นเสีย บางพวกซ้ำด่าด้วยคำหยาบ เป็นต้นว่า “เฮ้ย ! ไ้หัวโล้นจงไปเสีย” ถึงเป็นอย่างนี้พระโยคีจำต้องเกี่ยวไปบิณฑบาตในบ้าน แล้วจึงออกมาดูคนกำพร้า พระโยคีจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น จำต้องอดกลิ่น ซึ่งของปฏิภูลมีน้ำและโคลนตมเป็นต้นนี้ จำเดิมแต่เข้าไปสู่บ้านจนกระทั่งออกเพราะเหตุแห่งอาหารด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้ เธอพึงพิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยการแสวงหาอย่างนี้ว่า “ณะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียดแท้หนอ” ดังนี้

๓. โดยการบริโภคน้ำ

[๒๙๗] จะพิจารณาความเป็นของน่าเกลียด**โดยการบริโภคน้ำ**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็พระโยคีผู้แสวงหาอาหารอย่างนี้แล้ว นั่งอย่างสบายในที่สะดวกภายนอกบ้าน ตราบใดที่ยังมิได้หย่อนมือลงไปกินอาหารนั้น และเห็นภิกษุผู้อยู่ในฐานะเป็นครูหรือมนุษย์ผู้ละอายบาปเห็นบาปนั้น ก็ยังพออาจเพื่อบริโภคให้ฉันอาหาร เช่นนั้นได้อยู่ตราบนั้น เพราะยังไม่เป็นของปฏิกุศล แต่เมื่อหย่อนมือลงไปกินอาหารนี้ด้วยความเป็นผู้ต้องการฉันแล้ว เธอจะกล่าวว่า “ท่านจงรับเอา” ดังนี้ ต้องละอายเพราะเป็นของปฏิกุศลแล้ว อนึ่ง เหนือหลังออกตามง่ามแห่งนิ้วมือทั้ง ๕ ของพระโยคีผู้หย่อนมือลงไปขยำอยู่ แม้อัตที่แห่งแข็งก็ให้ชุ่มทำให้อ่อนได้

ภายหลังเมื่ออาหารนั้นมีความงามอันสลายแล้ว แม้เพราะเหตุสักว่าขยำทำเป็นคำ ๆ ใส่วางไว้ในปาก ฟันล่างก็ทำกิจต่างครก ฟันบนทำกิจต่างสาก ลิ้นทำกิจต่างมือ อาหารนั้นอันสากคือฟันดำแล้ว อันลิ้นคลุกเคล้าแล้วในปากนั้น เป็นดุจก้อนรากสุนัขในรางสุนัข น้ำลายจางใส ที่ปลายลิ้นแปดเปื้อน แต่กลางลิ้นเข้าไปน้ำลายข้นแปดเปื้อน มูลฟันในที่ซึ่งไม่ชำระไม่ถึงแปดเปื้อน อาหารนั้นทั้งถูกบดถูกแปดเปื้อนอย่างนี้ หมดสี กลิ่น และเครื่องปรุงอันวิเศษในทันทีนั้น เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่งดุจรากสุนัขอันอยู่ในรางสุนัข แม้เป็นเช่นนั้นยังกลืนกินได้เพราะล่องคลองจกเข้าไปแล้ว พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยการบริโภคน้ำอย่างที่ว่ามานั้นแหละ

๔. โดยที่อยู่

[๒๙๘] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยที่อยู่**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็แหละอาหารนี้เข้าถึงการบริโภคน้ำอย่างนี้แล้ว เมื่อเข้าไปข้างใน เพราะเหตุที่จะเป็นพระพุทธรเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธรเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิก็ตามที่ ย่อมมีที่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาที่อาศัย ๔ อย่าง คือ**ปิตตาสัย** ที่อาศัยคือดี **สมหาสัย** ที่อาศัยคือเสลด **ปุพพาสัย** ที่อาศัยคือหนอง **โลหิตาสัย** ที่อาศัยคือเลือด แต่สำหรับคนมีปัญญาน้อยมีที่อาศัยครบทั้ง ๔ เพราะเหตุฉะนั้น อาหารใดมีที่

อาศัยคือดีมาก อาหารนั้นน่าเกลียดยิ่งนัก ดุจเปื้อนด้วยน้ำมันมะขางชั้น อาหาร
 ใดมีที่อาศัยคือเสลดมาก อาหารนั้นดูจะคนด้วยน้ำใบกาเกะทิง อาหารใดมีที่อาศัย
 คือหนองมาก อาหารนั้นดูจะคนด้วยเปรียงเน่า อาหารใดมีที่อาศัยคือโลหิตมาก
 อาหารนั้นน่าสะอิดสะเอียนยิ่งนักดูจะคนด้วยน้ำย้อม พระโยคีพึงพิจารณาความเป็น
 ของปฏิภูลโดยที่อาศัยอย่างพรรณนามาฉะนี้

๕. โดยหมักหมม

[๒๙๙] จะพิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยหมักหมมอย่างไร ? คือพิจารณา
 ว่า อาหารนั้นระคนด้วยที่อาศัย ในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๔ เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง
 แล้วเข้าไปสู่ภายในท้อง ไม่ใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทองหรือในภาชนะแก้วมณี
 หรือภาชนะเงินเป็นต้น ก็หากคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอัน
 เช่นเดียวกับหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี
 ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเป็นดุจ
 หลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตั้ง ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุตั้ง
 ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสเช่นเดียวกับหลุมคูถซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี
 พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยความหมักหมม อย่างพรรณนามาฉะนี้

๖. โดยยังไม่ย่อย

[๓๐๐] จะพิจารณาความเป็นของนารังเกียจโดยยังไม่ย่อยอย่างไร ? คือพิจารณา
 ว่า ก็อาหารนี้นั้นเข้าถึงความหมักหมมในโอกาสเช่นนี้ยังไม่ย่อยตราบใด ที่กลืนกิน
 ในวันนั้นก็ดี ในวันวานก็ดี ในวันก่อนแต่นั้นก็ดี ทั้งหมดถูกแผ่นเสมหะห่อหุ้มเป็นอัน
 เดียวกันปูดเป็นฟองพอด ซึ่งเกิดแต่ความย่อยยับ อันความร้อนแห่งไฟในกายให้
 ย่อยแล้ว เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง แล้วตั้งอยู่ในประเทศที่มีตมิต
 อย่างยิ่งที่ถูกอบด้วยกลิ่นแห่งซากศพต่าง ๆ ดุจเที่ยวไปในป่าทึบที่น้ำเกลียดมีกลิ่น
 เหม็นยิ่งนัก ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้นนั้นเที่ยวอยู่ตราบนั้น เปรียบดูหญ้า ใบไม้
 ท่อนเลื้อล่ำแพน ซากงู สุนัข และมนุษย์เป็นต้น ซึ่งตกลงในหลุมใกล้ประตูบ้านคน
 จันทาล อันฝนมิใช่กาลตกรดแล้วในฤดูแล้ง ถูกความร้อนของดวงอาทิตย์แผดเผา
 เดือดเป็นฟองพอดแล้วตั้งอยู่ฉะนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิภูลโดยยัง
 ไม่ย่อยอย่างนี้

๓. โดยย่อยแล้ว

[๓๐๑] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยย่อยแล้วอย่างไร? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนั้นเป็นสภาพอันไฟในกายให้ย่อยแล้วในโอกาสนั้น และมีใช้จะให้เข้าถึงความเป็นทองเป็นเงินเป็นต้น ดูกดงธาดุกองและธาดูเงินเป็นต้นได้ แต่ก็เมื่อผุดเป็นฟองฟอดอยู่ เข้าถึงความเป็นอุจจาระ ยังกระเพาะอาหารเก่าให้เต็ม เปรียบดูจุดินเหลืองซึ่งบุคคลบดดินที่ควรทำให้ละเอียดแล้วใส่เข้าในกระบอกไม้ไผ่ เข้าถึงความ เป็นมูลรยังกระเพาะปัสสาวะให้เต็มอยู่ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยย่อยแล้วอย่างที่พรรณนามานี้

๔. โดยผล

[๓๐๒] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยผลอย่างไร? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันไฟธาดูย่อยอยู่โดยชอบเที่ยว ย่อมสำเร็จเป็นซากต่าง ๆ มี ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ที่ไม่ย่อยอยู่โดยชอบ ย่อมให้สำเร็จเป็นโรคตั้ง ๑๐๐ ชนิด มีหิดเปื่อย หิดดำน คุดทะราด โรคเรื้อน ช้ำกลาก หิด ไอ่ ลมแดง เป็นต้น นี้เป็นผลของอาหารนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยผลอย่างนี้

๕. โดยหลังไหลออก

[๓๐๓] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยหลังไหลออกอย่างไร? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันบุคคลกลืนกินอยู่ เข้าไปโดยทวารช่องเดียว เมื่อจะหลังออกย่อม ออกโดยทวารเป็นอเนก โดยประการเป็นต้นว่า ชีตาไหลจากตา ชีหุไหลจากหู อนึ่ง อาหารนี้ในเวลาที่กลืนกินบุคคลย่อมกลืนกินแม้ด้วยทั้งบริวารมาก แต่ในเวลาที่ย่อยออก เข้าถึงความ เป็นอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น เฉพาะคน ๆ เดียวย่อมถ่ายออก ก็เมื่อบริโภคอาหารนั้นในวันแรกทั้งยินดีทั้งรำเริง ปลื้มจิตโปร่งใจเกิดปีติโสมนัส พอวันที่ ๒ เมื่อจะถ่ายออก ย่อมปิดจมูกสยัหน้าสะอิดสะเอียน เก้อเขิน อนึ่ง ในวันแรก เขากำหนดแล้วชอบใจจืดจ่อ แม้สยบหมกมุ่นกลืนกินอาหารนั้น ครั้นวันที่ ๒ ค้างอยู่ เพียงคืนเดียวก็เพื่อหน่ายอึดอัดระอารังเกียจจึงต้องถ่ายออก เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์ ดูกดำบรรพจึงกล่าวว่า :-

“อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
เข้าโดยทวารช่องเดียว แต่หลังออกโดยทวารตั้ง ๙ ช่อง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
บุคคลมีบริวารแวดล้อมบริโภคอยู่ แต่เวลาเขาจะถ่ายออก
ย่อมแอบแฝง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
บุคคลขึ้นชมบริโภคอยู่ แต่เมื่อจะให้ถ่ายออก กลับเกลียด

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
โดยขังอยู่เพียงคืนเดียวเท่านั้น กลายเป็นของเน่าไปหมด
จะนี้”

พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยหลังไหลออกอย่างนี้

๑๐. โดยเปื้อน

[๓๐๔] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยการเปื้อนอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้แม้ในเวลาบริโภค ย่อมยังมีมือ ปาก ลิ้น และเพดานให้เปื้อน เพราะถูกอาหารนั้นเปื้อน อวัยวะเหล่านั้นจึงเป็นของปฏิกุล ซึ่งแม้จะล้างแล้วก็จำต้องล้างบ่อย ๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารเมื่อบริโภคเข้าไปแล้ว เช่นเดียวกับเมื่อหุงข้าวสุก แกลบ รำ ปลายข้าวเป็นต้นเดือดปุดขึ้นแล้ว ย่อมเปื้อนขอบปากหม้อและฝาหม้อ ฉนั้นได้อาหารอันไฟประจำกายซึ่งไปตามสรีระทั้งร่าง เฝ้าให้เดือดปุดเป็นฟองฟุดขึ้นมาอยู่ ย่อมยังพันให้เปื้อนโดยความเป็นมลทินพัน ย่อมยังอวัยวะมีลิ้นและเพดานเป็นต้น ให้เปื้อน โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น ยัง ตา หู จมูก ทวารหนักเป็นต้น ให้เปื้อนโดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก ปัสสาวะ และอุจจาระเป็นต้น อันเป็นเหตุให้บรรดาทวารที่ถูกเปื้อนแล้ว แม้บุคคลล้างอยู่ทุก ๆ วันก็ไม่เป็นของสะอาด ไม่เป็นของน่าพอใจ ซึ่งเป็นที่ ๆ บุคคลล้างทวารบางทวารแล้วจำต้องล้างมือด้วยน้ำอีก ล้างทวารบางทวารแล้ว ล้างมือด้วยโคลมัยก็ดี ดินเหนียวก็ดี จุณหอมก็ดี ตั้ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ความเป็นของปฏิกุลก็ยังไม่ไปปราศ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยการเปื้อนอย่างนี้

การบรรลุอุปจารณา

[๓๐๕] เมื่อพระโยคีนั่น พิจารณาความเป็นของปฏิภูมิต่ออาการ ๑๐ อย่าง ดังบรรยายมานี้อยู่ทำให้เป็นคุณชาติอันความตริกและวิตกคร่ำมาแล้ว กวฬิงการาหาร ย่อมปรากฏด้วยสามารถอาการเป็นของปฏิภูมิต่อเธอ ย่อมหมั่นเสพ เจริญ เพิ่มพูนนิมิต นั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอทำอย่างนั้น นีวรณฺ์ย่อมสงบ แต่เพราะเหตุที่กวฬิงการาหารเป็น ของลึกลับโดยความเป็นสภาวะธรรม จิตจึงขึ้นถึงเพียงอุปจารสมาธิ ซึ่งไม่ถึงขั้นอัปนา-สมาธิ อนึ่ง สัญญาในอธิการนี้ย่อมเป็นคุณชาติปรากฏด้วยอำนาจการถือเอาโดย เอาการเป็นของปฏิภูมิต่อเหตุ นั้น ก็มัญฐานนี้จึงถึงการนับว่าอาหาเรปปฏิภูมิต่อสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิภูมิต่ออาหาร

ก็แหละ จิตของภิกษุผู้หมั่นประกอบปฏิภูมิต่อสัญญาในอาหารนี้ ย่อมหดกลับถอย หลังจากความอยากในรส เธอเป็นผู้หมดความเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการ บำบัดทุกข์ ดูจคนต้องการข้ามทางกันดารแม้ไม่อยากกินเนื้อบุตร แต่จำต้องกลืนกิน เนื้อบุตร ฉะนั้น ครั้นคราวนี้ราคะซึ่งเนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถึงความกำหนัดจับ(ฐ) ได้แก่เธอ ด้วยมุขคือปรีชาคอยจับกวฬิงการาหารโดยไม่ลำเค็ญเลย

เธอกำหนดรู้รูปชั้นธด้วยมุขคือปรีชากำหนดรู้กามคุณ ๕ อย่าง และแม้กาย-คตาสติภาวนา ย่อมถึงความเต็มเปี่ยมแก่เธอ ด้วยอำนาจความเป็นของปฏิภูมิต่อแห่ง อาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น เธอเชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินตามปฏิบัติทานอันอนุโลมแก่อสุภ-สัญญา ก็เธออาศัยข้อปฏิบัตินี้ แม้ยังไม่ประสบความสำเร็จเป็นผู้มีพระอมตะเป็นที่สุดใน ภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

นี่เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในการเจริญอาหาเรปปฏิภูมิต่อสัญญา

๒. จตุธาตวัญฐานกถา

[๓๐๖] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญจตุธาตวัญฐาน ซึ่งทรงแสดงไว้ว่า **วัญฐาน คือการกำหนดอันหนึ่ง** รองจากอาหาเรปปฏิภูมิต่อสัญญาลงมา ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กำหนด** คือการสันนิษฐานด้วยสามารถเข้าไปกำหนด สภาวะ การกำหนดธาตุดัง ๔ ชื่อว่า **จตุธาตวัญฐาน** คำว่า **ธาตุนลิการ** คือ ไฟใจธาตุ คำว่า **ธาตูกัมมัญฐาน** คือกัมมัญฐานมีธาตุเป็นอารมณ์ คำว่า **จตุธาต-**

วรัฏฐาน ได้แก่ การกำหนดธาตุ ๔ นี้ โดยใจความเป็นอันเดียวกัน กัมมัฏฐาน คือธาตุวรัฏฐานนี้นั้นมาแล้วโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑ การกำหนดธาตุ ๔ นั้น โดยย่อมาในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยพิสดารมาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ในราหุโลวาทสูตร และในธาตุวิภังคสูตร

ก็การกำหนดธาตุ ๔ นั้น มาแล้วโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ ด้วยสามารถ ภิกษุผู้เจริญธาตุกัมมัฏฐานผู้มีปัญญาแก่กล้าอย่างนี้ว่า:- “**ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่าง นายโคฆาตกรหรือลูกมือของนายโคฆาตกรผู้ขยัน ฆ่าโคแล้วพึงนับแบ่งเนื้อออกเป็น ชิ้น ๆ นึ่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉนินโด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาภายในและตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยธาตุว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉนินน**

ความแห่งพระสูตรนั้นว่า เปรียบดูนายโคฆาตกรหรือลูกมือของนายโคฆาตกร ผู้ฉลาดนั้นแหละ ผู้อันเขาจ้างแล้วด้วยภัตและบำเหน็จ ฆ่าแม่โคแล้ว ฆ่าแหละแล้ว นึ่งปันเป็นส่วน ๆ ในทางใหญ่ ๔ แพร่ง กล่าวคือฐานกลางของทางใหญ่ซึ่งแยกไปสู่ ๔ ทิศ ฉนินโด ภิกษุย่อมพิจารณาภายใน ซึ่งชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ หรือชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่แล้ว เพราะตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่นเอง โดยความเป็นธาตุอย่างนี้ว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉนินน มีอธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า เมื่อนายโคฆาตกรเลี้ยงโค อยู่ก็ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกมัดไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ก็ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตาย แล้วก็ดี ความสำคัญหมายว่าแม่โคยังไม่สูญหาย トラบเท่าที่ยังไม่ฆ่าแหละโคนั้นแบ่ง ออกเป็นชิ้น ๆ แต่เมื่อเธอแบ่งออกแล้วนึ่งอยู่ ความหมายว่าแม่โคย่อมหายไป กลายเป็นหมายว่าเนื้อ เธอหาคิดอย่างนี้ไม่ว่า เราขายแม่โค คนเหล่านี้ซื้อแม่โคไป อันที่แท้เธอย่อมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม่ชนเหล่านี้ซื้อเนื้อไป ฉนินโด แม้เมื่อ ภิกษุนี้ครั้งก่อนคือในเวลาเป็นปุถุชน คนโง่ จะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ความสำคัญหมายว่าสัตว์ ว่าสัตว์เลี้ยง หรือว่าบุคคลยังไม่สูญในทันทีที่ตราบเท่าที่ยัง มิได้ทำการแยกออกเป็นกอง ๆ พิจารณาภายในตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้ว โดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อพระโยคีพิจารณาโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญหมายว่า เป็นสัตว์ย่อมสูญหาย จิตย่อมตั้งจดจ่ออยู่ด้วยสามารถเป็นธาตุฝ่ายเดียว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นายโคฆาตกรผู้ขยัน ฯลฯ พึงเป็นผู้นั่งแล้ว ฉนินโด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ วาโยธาตุ^๒ ฉนิน

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗

๒ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๔-๕

[๓๐๗] แต่ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^๑ ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยสามารถภิกษุผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐานซึ่งมีปัญญาไม่เฉียบแหลมหนักอย่างนี้ว่า

อาวุโส ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดที่หยาบแข็ง อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือ ผม ขน เล็บ ฟัน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่หยาบแข็งอันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้แหละคือปฐวีธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของเอิบอาบ ถึงความชุ่มซาบ อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือ ดี ฯลฯ มูตร ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่เป็นของเอิบอาบถึงความชุ่มซาบ อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าอาโปธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของร้อน ถึงความเป็นของร้อน อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือสิ่งที่เป็นเหตุให้เราร้อน ให้โกรม ให้ถูกเผาผลาญ ให้ของที่บริโภคนั้น ของที่ดื่ม ของที่กัดกิน และของที่สัมผัสถึงความย่อยด้วยดี ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่นที่เป็นของร้อนถึงความความเป็นของร้อน อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็วาโยธาตุอันเป็นไปในภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก ก็หรือว่าอันใดอันหนึ่งที่มีลักษณะดังนี้ หรือแม้อันอื่น คือเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าวาโยธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

ก็ในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้ฉันใด แม้นในราหูโลวาทสูตร^๒ และธาตุวิภังคสูตร^๓ ก็เหมือนกัน ฉะนั้น

ในพระสูตรนั้น มีขยายความบทที่ยังไม่กระจ่างดังต่อไปนี้ คำว่า **อันเป็นไปในภายใน เฉพาะตัว** ทั้ง ๒ นี้เป็นชื่อของสิ่งที่เป็นนียกะ สิ่งที่เกิดในตน อธิบายว่าเนื่องกับสันดานของตนชื่อว่า **นียกะ** นียกะนี้นั้นฉันเดียวกับคำพูดในหมู่หญิงในโลก เขาย่อมเรียกว่า **อิตถิ** คำเฉพาะผู้หญิงฉันใด เรียกว่า**เป็นภายใน** เพราะเป็นไป

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒-๕/๓๓๐-๓๓๗

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๗/๑๒๖-๑๒๘

๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓-๖/๑๓๔-๑๓๗

ในตน เรียกว่า**เฉพาะตน** เพราะอาศัยตนเป็นไป ฉะนั้น คำว่า **หยาบ** คือแข็ง คำว่า **แข็ง** คือกระด้าง ในคำเหล่านั้น คำที่ ๑ บอกลักษณะ คำที่ ๒ บอกอาการ เพราะว่าปฐวีธาตุมีลักษณะแข็งแข็ง ปฐวีธาตุนั้นมีอาการหยาบ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าแข็ง คำว่า **อันปฐุชนยัดมัน** คือยัดถืออย่างมัน ได้แก่อธิอย่างแน่น อย่างนี้ว่าเรา ว่าของเรา ดังนี้ ความว่า จับแล้วคลำแล้ว คำว่า **เสยยถิ** นี้เป็น นิบาต ความของนิบาตนั้นว่า หากจะถามว่า ข้อนั้นได้แก่อะไร แต่นั้นเมื่อจะแสดง สิ่งที่ถามถึงนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ผม ขน อื่นๆ ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่ามัน แสดงปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ **โดยรวมมันสมองเข้าไปในเยื่อกระดูกด้วย ด้วยบพวาก็หรือสิ่งอะไร ๆ** แม้อื่นสงเคราะห์ปฐวีเข้าไปในส่วนทั้ง ๓ ที่เหลือ

สภาพที่เอิบ คืออาบไปสู่ที่นั้น ๆ โดยความเป็นของซึมแทรกไป เหตุนี้ชื่อว่า **อาโป** สภาพที่ไปแล้วในสภาพที่ซึมซาบทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่ง สภาพที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เหตุนี้ชื่อว่า**ถึงความซึมซาบ** สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่อะไรที่มีลักษณะเอิบอาบแห่งอาโปธาตุ

ชื่อว่า **ไฟ** ด้วยอำนาจความร้อน ชื่อว่า**ถึงความเร้าร้อน** เพราะเหตุที่ไปแล้วในภาวะที่ร้อนทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่อะไรที่มี ลักษณะที่อบอุ่น คำว่า **ก็ด้วยสิ่งใด** ความว่า ด้วยสิ่งที่มีชื่อว่าไฟใดกำเริบแล้ว ภายนี้ย่อมเร้าร้อน คือเกิดร้อนรุ่มด้วยภาวะที่ต้องแก่ประจำทุกวัน เป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้ไทรม** คือเป็นเหตุให้กายนี้คร่ำคร่า คือให้ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์ พิกล ลิ่นกำลั่งและหนังเหี่ยว ผมหงอกเป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้ถูกเผาผลาญ** คือสิ่งใดกำเริบแล้ว ภายนี้ย่อมถูกเผา และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า เราย่อม ถูกเผา ๆ ดังนี้ ย่อมหวังการทาน้ำมันเนยที่เคี้ยวแล้วร้อยครั้งปล่อยให้เย็นและ น้ำมันจันทน์เป็นต้น และลมอันเกิดแต่พัดใบตาล คำว่า **ให้ของบริโภค ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิมถึงความย่อยไปด้วยดี** คือเป็นเครื่องถึงความย่อยไปคือหายไปโดย ความเป็นรสเป็นต้นด้วยดี แห่งของบริโภคมีข้าวสุกเป็นต้นนี้ หรือเครื่องดื่มมีน้ำ เป็นต้น หรือของเคี้ยวมีแป้งและอาหารว่างเป็นต้น หรือของลิมมีมะม่วงสุกน้ำผึ้งและ น้ำอ้อยเป็นต้นนี้ ก็ในบรรดาลักษณะเหล่านี้ ลักษณะ ๓ ข้างต้นมีเตโชธาตุเป็น สมุฏฐาน ลักษณะหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

ชื่อว่า **ลม** ด้วยอำนาจระพือพัด ที่ชื่อว่า **ถึงความโภกพัด** คือนับเข้าไป จำพวกลมทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะไหว ชื่อว่า **ลมขึ้นเบื้องบน** ได้แก่ลมที่ตีขึ้นข้างบนอันเป็นไปแล้วด้วยอำนาจการอาเจียน และสะอึกเป็นต้น ชื่อว่า **ลมพัดลงเบื้องต่ำ** ได้แก่ลมที่ตกลงเบื้องต่ำที่นำอุจจาระ และปัสสาวะเป็นต้นออกมา ชื่อว่า **ลมอยู่ในท้อง** คือลมภายนอกไล่ใหญ่ทั้งหลาย ชื่อว่า **ลมในไส้** คือลมภายในไล่ใหญ่ ชื่อว่า **ลมแล่นไปตามร่างกาย** คือลมที่เกิด เพราะการงอเข้า และเหยียดออกเป็นต้น ซึ่งชานไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้น ตามแนวแห่งข้ายคือเส้นเอ็น ชื่อว่า **ลมอัสสาสะ** คือลมในจมูกที่เข้าข้างใน ชื่อว่า **ลมปัสสาสะ** ได้แก่ลมในจมูกที่ออกข้างนอก และในลมเหล่านี้ ลม ๕ ชนิดตอนต้น มี ๔ สมุฏฐาน ลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ก็ด้วยบทว่า **ก็หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อื่น** ดังนี้ ในทุก ๆ แห่ง ท่านสงเคราะห์อาโปธาตุเป็นต้นเข้าไป ส่วนที่เหลือทั้งหลาย

ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารด้วยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ อาโปธาตุโดยอาการ ๑๒ เตโชธาตุโดยอาการ ๔ วาโยธาตุโดยอาการ ๖ ดังพรรณนามาจะนี้

การขยายความบาปในอธิการนี้ เพียงเท่านี้ก่อน

วิธีเจริญกัมมัฏฐาน

[๓๐๘] ก็พึงทราบวินิจฉัยในนัยแห่งการเจริญในธาตุกัมมัฏฐานนี้ การกำหนด ธาตุอย่างพิสดารอย่างนี้ว่า ผมเป็นปฐวีธาตุ ขนเป็นปฐวีธาตุ ดังนี้ ย่อมปรากฏ โดยความเป็นของเนิ่นช้าแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แต่เมื่อผู้มีปัญญาเฉียบแหลม นั้นใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า สิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ สิ่งใดมีลักษณะ เียบอาบ สิ่งนี้คืออาโปธาตุ สิ่งใดมีลักษณะให้อบอุ่น สิ่งนี้คือเตโชธาตุ สิ่งใดมี ลักษณะไหว สิ่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏ แต่ผู้มีปัญญาไม่เฉียบ แหลมนัก ใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมมีดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อเธอใฝ่ใจโดย พิสดารตามนัยก่อนกัมมัฏฐานจึงจะปรากฏได้ชัด

ถามว่าใฝ่ใจอย่างไร ? เปรียบเหมือนในภิกษุ ๒ รูปสาธยายพระบาลีที่มีเปื่อยลามมาก ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ยังบาลีหน้าเปื่อยลามให้พิสดารครั้งเดียวหรือสองครั้ง เบื้องหน้า แต่นั่นก็ทำการสาธยายด้วยความสามารถที่สุด ๒ ข้างจึงเลยไป ในภิกษุ ๒ รูปนั้น ฝ่ายรูปที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม จะกล่าวอย่างนี้ว่า “นี่ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ทำเพียงกระทบบริมฝีปาก เมื่อทำการสาธยายอยู่อย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักคล่อง” เธอจึงทำการสาธยายยังพระบาลีเปื่อยลามที่มาถึงแล้ว ๆ ให้พิสดาร ฝ่ายภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมจะกล่าวกะเธออย่างนี้ว่า “นี่ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดสักที เมื่อทำการสาธยายอย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักถึงที่สุดได้” ดังนี้ ฉันทัดการกำหนดธาตุอย่างพิสดารด้วยอำนาจผมเป็นต้น ย่อมปรากฏโดยเป็นของซ้ำ ๆ แก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ฉันทัน แต่เมื่อท่านใฝ่ใจย่อโดยนัยเป็นต้นว่าสิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ ดังนี้ ก็มีภูฐานย่อมปรากฏ ฝ่ายภิกษุที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ใฝ่ใจเหมือนอย่างนั้น ก็มีภูฐานกลับมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อใฝ่ใจพิสดารด้วยสามารถผมเป็นต้นก็มีภูฐานย่อมปรากฏชัด

เหตุนี้ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมต้องการเจริญกัมมัฏฐาน ฟังไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ นึกถึงรูปกายของตนแม้ทั้งสิ้นก่อน จึงกำหนดธาตุโดยย่ออย่างนี้ว่า ภาวะแข็งหรือกระด้างในกายอันใดนี้คือปฐวีธาตุ ภาวะที่เอิบอาบชุ่มซาบอันใดนี้คืออาโปธาตุ ภาวะที่ให้ย่อยหรืออบอุ่นอันใดนี้คือเตโชธาตุ ภาวะที่ให้เคลื่อนไหว หรือที่เปล่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ แล้วจึงนึกใฝ่ใจสอดส่อง โดยความเป็นสักแต่ธาตุ โดยมิใช่สัตว์ โดยมิใช่ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดังนี้บ่อย ๆ เมื่อเธอพยายามใช้ปัญญากำหนดสอดส่องชนิดแห่งธาตุอย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุ่งแล้วก็เกิดขึ้น ไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ส่วน ๔ ประเภทเหล่านี้ใด ซึ่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่มหาภูตทั้ง ๔ มิใช่สัตว์ว่า “อาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ อาศัยหนัง อากาศที่ล้อมรอบ ถึงความนับว่ารูป”^๑ ฉะนี้ พระโยคีพึงเอามือคืออัมมาน ที่สอดส่องไปตามระหว่งแห่งกระดูกเป็นต้นนั้น ๆ แหวกส่วนเหล่านั้นแล้วกำหนดธาตุทั้งหลายตามนัยก่อนนั้นแหละว่า ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ภาวะแข็งหรือกระด้าง

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

อันใดนี่คือปฐวีธาตุ แล้วจึงนึกในใจพิจารณาบ่อย ๆ โดยเป็นสักแต่ว่าธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดั่งนี้ บ่อย ๆ

เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุงบ่อยก็เกิดขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์

นี้เป็นภาวนานัย ในการกำหนดธาตุ ๔ ซึ่งพรรณนาโดยย่อ

[๓๐๙] ส่วนที่พรรณนาโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ คือ พระโยคีผู้มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ต้องการเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเรียนธาตุอย่างพิสดารด้วยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์ ไปอยู่ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงเจริญกัมมัฏฐานโดยอาการทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ

๑. โดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๒. โดยแยกพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๓. โดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ
๔. โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ

ใน ๔ อย่างนั้น อย่างไรภิกษุชื่อว่าเจริญโดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง ? คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ กำหนดอาการที่กระด้างในส่วน ๒๐ ว่า ปฐวีธาตุ กำหนดอาการที่เอิบอาบได้แก่น้ำ ซึ่งถึงความซึมแทรกในส่วน ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดไฟที่ให้ย่อยในส่วน ๔ ว่า เตโชธาตุ กำหนดอาการกระพืดพืดในส่วนทั้ง ๖ ว่า วาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ เมื่อรำพึงในใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วแล

[๓๑๐] ก็เมื่อพระโยคีใดเจริญอยู่อย่างนี้กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคินั้นพึงเจริญโดยจำแนกออกไปพร้อมทั้งเครื่องปรุง คืออย่างไร ? คือภิกษุนั้นไม่ถึงยังอุคคหโกศล โดยส่วน ๗ และมนสิการโกศลโดยส่วน ๑๐ ซึ่งกล่าวไว้แล้วในกายคตาสติกัมมัฏฐานนิเทศนั้นทั้งหมดไม่ให้บกพร่อง ทำการสาธยายตจปัจจุกะเป็นต้นด้วยวาจาโดยอนุโลมและปฏิโลมให้เป็นเบื้องต้น แล้วพึงทำวิธีดังที่กล่าวแล้วในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมด

แต่ที่แปลกกันมีอย่างนี้ คือในกายคตาสตินั้น แม้ใฝ่ใจผมเป็นต้นด้วยอำนาจ
สี่ สันฐาน ทิศ โอกาส ปริจเฉทแล้ว ฟังตั้งใจกำหนดด้วยสามารถความเป็นของ
ปฏิภูมอีก แต่ในที่นี้ฟังตั้งใจด้วยสามารถความเป็นธาตุ

เพราะเหตุนั้น ฟังใฝ่ใจผมเป็นต้นอย่างละ ๕ ๆ ด้วยสามารถสี่เป็นต้น แล้วจึง
มนสิการให้เป็นไปอย่างนี้ในอวสาน ใจความว่า

๑. ปฐวีธาตุ

[๓๑๑] ๑. **ชื่อว่าผมเหล่านี้** เกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลกศิรชะ ฟังกำหนดในผม
เหล่านั้นว่า เมื่อหย้ากฤษณะ หย้าที่แข็งเกิดบนยอดจอมปลวก จอมปลวกหาฐู้ไม่ว่า
หย้ากฤษณะเกิดบนเรา แม้หย้ากฤษณะก็หาฐู้ไม่ว่า เราเกิดบนจอมปลวก ฉนใด หนัง
หุ้มกระดูกโลกศิรชะก็เช่นกัน หาฐู้ไม่ว่าผมเกิดในเรา แม้ผมก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดบนหนัง
หุ้มกระดูกโลกศิรชะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน **ชื่อว่า**
ผมทั้งหลาย ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๒] ๒. **ขนเกิดในหนังหุ้มสรีระ** ฟังกำหนดในขนเหล่านั้นว่า เมื่อหย้า
แพรกเกิดในสถานที่บ้านร้าง สถานที่บ้านร้างหาฐู้ไม่ว่าหย้าแพรกเกิดที่เรา แม้หย้า
แพรกก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดในสถานที่บ้านร้าง ฉนใด หนังหุ้มสรีระก็เช่นกัน หาฐู้ไม่
ว่าขนเกิดในเรา แม้ขนก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้ว
จากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน **ชื่อว่าขนทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่
ส่วนหนึ่งเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์
แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๓] ๓. **เล็บเกิดที่ปลายนิ้วมือ** ฟังกำหนดในเล็บนั้นว่า เมื่อเด็กเอาไม้
เรียวแทงเมลิตมะซางเข้าไปแล้วเล่นอยู่ ไม้เรียวหาฐู้ไม่ว่าเมลิตมะซางตั้งอยู่ในเรา
แม้เมลิตมะซางก็หาฐู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ที่ปลายไม้เรียว ฉนใด นิ้วมือทั้งหลายก็เช่นกัน
ย่อมไม่รู้ว่าเล็บเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย แม้เล็บก็ไม่รู้ว่าเราเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหมด
ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน **ชื่อว่าเล็บทั้งหลาย** ดัง
บรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยกา
กฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๔] **๔. พันเกิดที่กระดูกคาง** พึงกำหนดในพินนั้นว่า เมื่อชีไม้ที่พวก นายช่างเอาวางเหนียวชนิดใดชนิดหนึ่งติดตั้งไว้บนครกหิน ครกหาฐู้ไม่ว่าชีไม้ตั้งอยู่ บนเรา แม้ชีไม้ก็หาฐู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนครกดังนี้ ฉนใด กระดูกคางก็ฉนนั้น หาฐู้ไม่ว่าพันเกิดในเรา แม้พินก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดที่กระดูกคาง ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้น แล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**พินทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๕] **๕. หน้งตั้งหุ้มอยู่ทั่วสรีระ** พึงกำหนดในหน้งนั้นว่า เมื่อพิณใหญ่หุ้ม ด้วยหน้งโคอ่อน พิณใหญ่หาฐู้ไม่ว่าหน้งโคอ่อนหุ้มเราไว้ แม้หน้งโคอ่อนก็หาฐู้ไม่ว่า เราหุ้มพิณใหญ่ไว้ ฉนใด สรีระก็หาฐู้ไม่ว่าหน้งหุ้มเราไว้ แม้หน้งก็หาฐู้ไม่ว่าเราหุ้ม สรีระไว้ ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หน้ง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๖] **๖. เนื้อตั้งฉาบร่างกระดูก** พึงกำหนดในเนื้อนั้นว่า เหมือนเมื่อฝาดู ฉาบด้วยดินเหนียวหนา ฝาดหาฐู้ไม่ว่าเราฉนดินเหนียวฉาบทาแล้ว แม้ดินเหนียว หนาก็หาฐู้ไม่ว่าเราฉาบทาฝาดแล้ว ฉนใด ร่างกระดูกก็ฉนนั้น หาฐู้ไม่ว่าเราฉนเนื้อ มีประเภท ๙๐๐ ขึ้นฉาบแล้ว แม้เนื้อก็หาฐู้ไม่ว่าเราฉาบร่างกระดูกไว้ ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เนื้อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่ สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๗] **๗. เอ็นตั้งรัดกระดูกในภายในอยู่** พึงกำหนดในเอ็นนั้นว่า เหมือน เมื่อไม้ฝาดฉนบุคคลมัดแล้วด้วยเถาวัลย์ ไม้ฝาดหาฐู้ไม่ว่าเราฉนเถาวัลย์รัดแล้ว แม้ เถาวัลย์ก็หาฐู้ไม่ว่า เรารัดไม้ฝาดไว้ ฉนใด กระดูกทั้งหลายก็ฉนนั้น หาฐู้ไม่ว่าเอ็น รัดรัดเราไว้ แม้เอ็นทั้งหลายก็หาฐู้ไม่ว่าเรารัดกระดูกไว้ ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้ว จากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เอ็น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็ง กระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๘] **๘. ในจำพวกกระดูกทั้งหลาย** กระดูกสันท้ายกระดูกข้อเท้าทูนไว้ กระดูกข้อเท้ากระดูกแขนทูนไว้ กระดูกแขนกระดูกขาทูนไว้ กระดูกขากระดูก สะเอวทูนไว้ กระดูกสะเอวกระดูกสันหลังทูนไว้ กระดูกสันหลังกระดูกคอ ทูนไว้ กระดูกคอกกระดูกศีรษะทูนไว้ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูก คอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้ง อยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า ฟังกำหนดในกระดูกเหล่านั้นว่า ในบรรดา เครื่องก่อที่สำเร็จด้วยอิฐ ไม้หรือโคลนเป็นต้น สัมภาระตอนล่าง ๆ หาว่าไม่ว่า เรายก สัมภาระข้างบน ๆ ทูนไว้ แม้สัมภาระข้างบน ๆ ก็หาว่าไม่ว่า เราตั้งอยู่เหนือสัมภาระ ตอนล่าง ๆ ฉะนั้นใด กระดูกทั้งหลายก็ฉนั้นนั่น คือ กระดูกสันเท้าก็หาว่าไม่ว่าเรายก กระดูกข้อเท้าทูนไว้ กระดูกข้อเท้าก็หาว่าไม่ว่าเรายกกระดูกแขนทูนไว้ กระดูกแขนก็หา ว่าไม่ว่าเรายกกระดูกขาทูนไว้ กระดูกขาที่หาว่าไม่ว่าเรายกกระดูกสะเอวทูนไว้ กระดูก สะเอวก็หาว่าไม่ว่ายกกระดูกสันหลังทูนไว้ กระดูกสันหลังก็หาว่าไม่ว่าเรายกกระดูกคอ ทูนไว้ กระดูกคอกก็หาว่าไม่ว่าเรายกกระดูกศีรษะทูนไว้ กระดูกศีรษะก็หาว่าไม่ว่าเราตั้ง อยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอกก็หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็ หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาที่หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บน กระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า ฉนั้นนั่น ธรรม เหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**กระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๙] **๙. เยื่อในกระดูก** ตั้งอยู่ภายในแห่งกระดูกเหล่านั้น ๆ ฟังกำหนดในเยื่อ นั้นว่าในวัตถุเป็นต้นว่า ยอดหวายที่บุคคลผู้หนึ่งใส่เข้าไปภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่ก็หาว่าไม่ว่ายอดหวายเป็นต้นเขาใส่เข้าแล้วในเรา แม้ยอดหวายเป็นต้นก็ หาว่าไม่ว่าเราอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ฉะนั้นใด กระดูกทั้งหลายก็ฉนั้นนั่น ก็หาว่าไม่ว่าเยื่อ อยู่ในภายในเราทั้งหลาย แม้เยื่อก็หาว่าไม่ว่าเราอยู่ในกระดูก ฉนั้นนั่น ธรรมเหล่า นี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เยื่อในกระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๐] **๑๐. ไตคลุมเนื้อหัวใจ** เส้นเอ็นใหญ่ที่ออกจากลำคออันมีโคน ๆ เดียวไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ รัตรึงไว้ ตั้งคลุมเนื้อหัวใจไว้ พึงกำหนดในไตนั้นว่า ในผลมะม่วง ๒ ผลที่ขั้วติดกัน ขั้วหารู้ไม่ว่าเรายึดมะม่วง ๒ ผลไว้ แม้มะม่วง ๒ ผลก็หารู้ไม่ว่าขั้วยึดเราไว้ ฉนใด เส้นเอ็นใหญ่ก็ฉนนั้น ก็หารู้ไม่ว่าเรายึดไตไว้ แม้ไตก็หารู้ไม่ว่าเส้นเอ็นใหญ่ยึดเราไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไต** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๑] **๑๑. หัวใจอยู่อาศัยท่ามกลางหีบแห่งกระดูกอกในภายในสรีระ** พึงกำหนดในหัวใจนั้นว่า ในชั้นเนื้อตั้งอาศัยอยู่ที่ภายในหีบท้องกะทะเก่า หีบท้องกะทะเก่าหารู้ไม่ว่าชั้นเนื้อตั้งอาศัยเราอยู่ แม้ชั้นเนื้อก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอาศัยภายในหีบท้องกะทะเก่าอยู่ ฉนใด ภายในหีบกระดูกอกก็หารู้ไม่ว่า หัวใจตั้งอาศัยเราอยู่ แม้หัวใจก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอาศัยภายในหีบกระดูกอกอยู่ ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หัวใจ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๒] **๑๒. ดับตั้งอาศัยข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒** ในภายในสรีระ พึงกำหนดในดับนั้นว่า ในก้อนเนื้อทั้งคู่ที่ติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ข้างกระเบื้องหม้อหารู้ไม่ว่า ก้อนเนื้อทั้งคู่ติดแล้วในเรา แม้ก้อนเนื้อทั้งคู่ก็หารู้ไม่ว่า เราติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ฉนใด ข้างขวาระหว่างนมก็ฉนนั้น หารู้ไม่ว่า ดับตั้งอาศัยเราอยู่ แมดับก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอาศัยข้างขวาในระหว่างนมอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ดับ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๓] **๑๓. บรรดาพังผืดทั้งหลาย** พังผืดที่ปกปิดตั้งหุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดที่ไม่ปกปิดรวบรัดเนื้อภายใต้หนังในสรีระทั้งสิ้น พึงกำหนดในพังผืดนั้นว่า ในเนื้อที่บุคคลเอาผ้าเก่าห่อไว้ เนื้อหารู้ไม่ว่า เราถูกผ้าเก่าพันไว้ แม้ผ้าเก่าก็หารู้

ไม่ว่า เราพันเนื้อไว้ ฉันท ไต และหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ก็ฉันทนั้น หารู้ไม่ว่า พังผืดปกปิดเราไว้ แม้พังผืดก็หารู้ไม่ว่า เราปกปิดไตหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้นไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **พังผืด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๔] **๑๔. ม้ามตั้งอาศัยข้างที่สุดแห่งกระพุงท้องในข้างซ้ายแห่งหัวใจ** พึงกำหนดในม้ามนั้นว่า ในก้อนโคมัยตั้งอาศัยข้างที่สุดฉาง ข้างที่สุดฉางก็หารู้ไม่ว่า ก้อนโคมัยตั้งอาศัยเราอยู่ ก้อนโคมัยก็หารู้ไม่ว่า เราแนบติดข้างที่สุดฉางอยู่ ฉันท ไต ข้างที่สุดกระพุงท้องก็หารู้ไม่ว่า ม้ามแนบเราอยู่ แม้ม้ามก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งแนบข้างที่สุดแห่งกระพุงท้องอยู่ ฉันทนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ม้าม** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๕] **๑๕. ปอดตั้งห้อยปกอยู่เบื้องบนหัวใจและตับ** ในระหว่างนมทั้ง ๒ ในภายในสรีระ พึงกำหนดในปอดนั้นว่า ในรังนกที่ห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ภายในฉางเก่าหารู้ไม่ว่ารังนกห้อยอยู่ในเรา แม้รังนกก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ฉันท ไต ภายในสรีระก็ฉันทนั้น หารู้ไม่ว่าปอดห้อยอยู่ในเรา แม้ปอดก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในสรีระเห็นปานนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ปอด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๖] **๑๖. ไส้ใหญ่ตั้งอยู่ภายในสรีระ** มีหลุมคอและเวจมรรคเป็นที่สุด พึงกำหนดในไส้ใหญ่นั้นว่า ฉันทเดียวกับซากงูที่เขาตัดศีรษะวางขดไว้ในรางเลือด รางเลือด หารู้ไม่ว่าซากงูตั้งอยู่ในเรา แม้ซากงูก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในรางเลือดฉันท ไต ภายในสรีระก็หารู้ไม่ว่าไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา แม้ไส้ใหญ่ก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ภายในสรีระฉันทนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ไส้ใหญ่** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๗] **๑๗. ใส่น้อยพันขนดใส่ใหญ่ ๒๑ ขนด** ตั้งอยู่ในระหว่าง ๆ ใส่ใหญ่ นั้น ๆ พึงกำหนดในใส่น้อยนั้นว่า ในเชือกน้อยที่ร้อยขนดสำหรับขีดเท้า ขนดเชือก สำหรับขีดเท้าหาว่าไม่รู้ไม่ว่า เชือกน้อยตั้งร้อยรัดเราไว้ แม้เชือกน้อยก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งร้อยยึดขนดเชือกสำหรับขีดเท้าไว้ฉันใด ใส่ใหญ่ก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ไม่ว่าใส่น้อยร้อยรัดเราไว้ แม้ใส่น้อยก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราร้อยรัดใส่ใหญ่ไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจ และพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ใส่น้อย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะใน สรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๘] **๑๘. อาหารใหม่** ได้แก่ของรับประทาน เครื่องดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ซึ่งอยู่ในท้อง พึงกำหนดในอาหารใหม่นั้นว่า ในรากสุนัขอันตั้งอยู่ในรางสุนัข รางสุนัข หาว่าไม่รู้ไม่ว่ารากสุนัขอยู่ในเรา แม้รากสุนัขก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในรางสุนัขฉันใด ท้อง ก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ไม่ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่ก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อาหารใหม่** ดังบรรยาย มานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๙] **๑๙. อาหารเก่าตั้งอยู่ในที่สุดใส่ใหญ่** อันเป็นเช่นเดียวกับปล้องไม้ไผ่ ยาวประมาณ ๘ นิ้ว กล่าวคือกระเพาะอาหารเก่า พึงกำหนดในอาหารเก่านั้นว่า ในดินเหลืองละเอียด ซึ่งบุคคลขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่ก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า ดินเหลือง อยู่ในเราแม้ดินเหลืองก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในปล้องไม้ไผ่ฉันใด กระเพาะอาหารเก่าก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ไม่ว่าอุจจาระอยู่ในเรา แม้อุจจาระก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระเพาะ ธรรมเหล่านี้ เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อุจจาระ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๓๐] **๒๐. มนสมองอยู่ในภายในกระโหลกศีรษะ** พึงกำหนดในมนสมอง นั้นว่า ในก้อนแป้งที่เขาใส่ในกระโหลกน้ำเต้าเก่า กระโหลกน้ำเต้าเก่าหาว่าไม่รู้ไม่ว่า ก้อนแป้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระโหลกน้ำเต้าฉันใด ภายใน กระโหลกศีรษะก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ไม่ว่ามนสมองอยู่ในเรา แม้มนสมองก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่

ภายในกระโหลกศีรษะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันสมอง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

๒. อาโปธาตุ

[๓๓๑] **๒๑. บรรดาดีทั้งหลาย** ดีไม่เป็นฝักซบชานตั้งอยู่ทั่วสรีระ ซึ่งเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ดีที่เป็นฝักอยู่ในฝักดี พึงกำหนดในดีนั้นว่า น้ำมันที่ซึมซาบขนมขนมหารู้ไม่ว่า น้ำมันซึมซาบเราอยู่แล้ว แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่า เราซึมซาบขนมอยู่แล้ว ฉันใด สรีระก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่ไม่เป็นฝักซึมซาบเราอยู่ แมดีที่ไม่เป็นฝักก็หารู้ไม่ว่าเราซึมซาบสรีระอยู่ ในรังบวบขมซึ่งเต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมหารู้ไม่ว่า น้ำฝนอยู่ในเรา แม้น้ำฝนก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในรังบวบขม ฉันใด ฝักดีก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่เป็นฝักอยู่ในเรา แมดีที่เป็นฝักก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในฝักดี ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ดี** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๒] **๒๒. เสลดประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง พึงกำหนดในเสลดนั้นว่า ในบ่อน้ำคร่ำซึ่งเกิดเป็นฟองเป็นฝ้าพืดในเบื้องบน บ่อน้ำคร่ำหารู้ไม่ว่า ฟองฝ้าตั้งอยู่ในเรา แมฟองฝาก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในบ่อน้ำคร่ำ ฉันใด กระพุ้งท้องก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเสลดอยู่ในเรา แมเสลดก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในพื้นท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เสลด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบจัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๓] **๒๓. หนองไม่มีโอกาสที่อยู่เป็นนิจ** โลหิตตั้งห่อขึ้นในส่วนแห่งสรีระใด ๆ อันตอหรือหนามดำ หรือเปลวไฟเป็นต้นลวกแล้ว หรือผีและต่อมเป็นต้นย่อมเกิดในส่วนแห่งสรีระใด หนองก็ตั้งขึ้นในส่วนแห่งสรีระนั้น ๆ พึงกำหนดในหนองนั้นว่า ในต้นไม้มียางไหลออกแล้ว ด้วยสามารถถูกฟันด้วยขวานเป็นต้น ส่วนที่ถูกฟันเป็นต้นแห่งต้นไม้ หารู้ไม่ว่ายางตั้งอยู่ในเรา แมยางก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในส่วนที่ถูกฟันเป็นต้นแห่งต้นไม้ ฉันใด ส่วนแห่งร่างกายที่ถูกตอและหนามเป็นต้นที่มดำก็

หาญไม่ว่าหนองตั้งอยู่ในเรา แม้หนองก็หาญไม่ว่าเราอยู่ในส่วนเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หนอง** ดังบรรยายมาได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๔] **๒๔. บรรดาเลือดทั้งหลาย เลือดที่ฉีดเข้าไปตั้งอยู่ทั่วสรีระทั้งสิ้น**
จุดดี เลือดที่ขังเต็มพื้นล่างแห่งฐานเป็นต้น มีประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง ยังม้าม หัวใจ ตับ ปอด ให้ชุ่มอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดที่ฉีด มีวินิจฉัยเช่นเดียวกับดีไม่มีฝักนั้นเอง ฝ่ายเลือดอีกชนิดหนึ่งพึงกำหนดว่า ในน้ำอันบุคคลรดแล้วที่กระเบื้องผูก่า ยังก่อนดินและท่อนไม้เป็นต้นในภายใต้อันชุ่มอยู่ ก่อนดินและท่อนไม้เป็นต้นหาญไม่ว่าเราอันน้ำให้เปียกชุ่มอยู่ แม้น้ำก็หาญไม่ว่า เรายังก่อนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้ชุ่มอยู่ ฉนใด ที่เป็นส่วนภายใต้อันชุ่มหรือม้ามเป็นต้นก็ฉนนั้น หาญไม่ว่าเลือดอยู่ในเรา หรือยังเราให้ชุ่มอยู่ แม้เลือดก็หาญไม่ว่า เรายังส่วนใต้อันชุ่มให้เต็มแล้ว ยังใดเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เลือด** ดังบรรยายมาได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๕] **๒๕. เหยื่อตั้งอยู่เต็มช่องขุมผมและขน** และหล่งออกในเวลาร้อนอบอ้าว เพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในเหยื่อนั้นว่า ในกำแห่งกำนบัว ภิสะ มุพาล กุมุท ซึ่งพอยกขึ้นแล้วจากน้ำ ช่องในกำบัวอันมีนามว่า ภิสะ เป็นต้นหาญไม่ว่าน้ำหล่งออกจากเรา แม้น้ำที่หล่งออกจากช่องในถึงบัวอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น ก็หาญไม่ว่า เราหล่งออกจากช่องในกำบัวอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น ฉนใด แม้ช่องแห่งขุมผมและขนก็ฉนนั้น หาญไม่ว่าเหยื่อหล่งออกจากเรา แม้เหยื่อก็หาญไม่ว่า เราหล่งออกจากช่องแห่งขุมผมและขนฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เหยื่อ** ดังบรรยายมาได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๖] **๒๖. มันข้นได้แก่มันที่แขน** สำหรับคนอ้วนแผ่ไปตั้งอยู่ทั่วสรีระ สำหรับคนผอมตั้งอาศัยเนื้อแข็งเป็นต้น พึงกำหนดในมันข้นนั้นว่า ในกองเนื้ออันบุคคลปิดไว้ด้วยผ้าเก่าที่ย้อมขม้น กองเนื้อหาญไม่ว่า ผ้าเก่าที่ย้อมขม้นอาศัยปิดเราไว้ แม้นผ้าเก่าที่ย้อมขม้นก็หาญไม่ว่า เราตั้งอาศัยกองเนื้ออยู่ ฉนใด เนื้อในสรีระ

ทั้งสิ้นหรือที่แข่งเป็นต้นก็ฉนั้นนั้น หารู้ไม่ว่ามันชั้นอาศัยเราตั้งอยู่ ทั้งมันชั้นก็รู้ไม่ว่า เราอาศัยเนื้อในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข่งเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันชั้น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นยางเช่นมีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาไปธาตุ

[๓๓๗] **๒๗. น้ำตาในเวลาที่เกิด** ย่อมขังเต็มกระบอกตาหรือหลังไหลออกมา พึงกำหนดในน้ำตานี้ว่า ฉนั้นเดียวกับเต้าเมล็ดตาลอ่อนซึ่งเต็มด้วยน้ำ เต้าเมล็ดตาลอ่อนหารู้ไม่ว่า น้ำอยู่ในเรา แม้น้ำในเต้าเมล็ดตาลอ่อนก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในเต้าเมล็ดตาลอ่อน ฉนั้นใด กระบอกตาก็ฉนั้นนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำตาอยู่ในเรา แม้น้ำตาก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระบอกตา ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำตา** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาไปธาตุ

[๓๓๘] **๒๘. มันเหลวได้แก่มันใส** ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจอยบ่า ในเวลาที่ร้อนอบอ้าวเพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในมันเหลวนั้นว่าในน้ำข้าวซึ่งใสน้ำมันลงไป น้ำข้าวหารู้สึกไม่ว่า น้ำมันท่วมเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้สึกไม่ว่าเราท่วมน้ำข้าวตั้งอยู่ ฉนั้นใด ส่วนอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นก็ฉนั้นนั้น หารู้ไม่ว่า มันเหลวท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้นมันเหลวก็หารู้ไม่ว่า เราท่วมทับอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันเหลว** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาไปธาตุ

[๓๓๙] **๒๙. น้ำลาย** เมื่อปัจจัยซึ่งก่อให้เกิดน้ำลายเห็นปานนั้นมีอยู่ หลังลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสอง แล้วตั้งอยู่ที่พื้นลิ้น พึงกำหนดในน้ำลายนั้นว่า ในหลุมใกล้ฝั่งแม่น้ำซึ่งมีน้ำไหลมามิได้ขาด พื้นหลุมหารู้ไม่ว่า น้ำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนพื้นหลุม ฉนั้นใด พื้นลิ้นก็ฉนั้นนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำลายหลังลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสองตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำลายก็หารู้ไม่ว่า เราหลังลงมาจากกระพุ้งแก้ม

ทั้งสองตั้งอยู่ในที่พื้นล้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๐] **๓๐. น้ำมูกในเวลาที่เกิด** ย่อมยังช่องจมูกให้เต็มอยู่หรือหลั่งออก พึงกำหนดในน้ำมูกนั้นว่า ชอนเต็มด้วยนมสัมผัส ชอนหาไม่รู้ไม่ว่านมสัมผัสตั้งอยู่ในเรา แม้นมสัมผัสก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในชอน ฉนใด ช่องจมูกก็ฉนนั้น หาไม่รู้ไม่ว่า น้ำมูกตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำมูกก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในช่องจมูก ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำมูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๑] **๓๑. ไขข้อ** ยังกิจคือการหยอดข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง พึงกำหนดในไขข้อนั้นว่า ในเพลลาอันนายซึ่งหยอดแล้วด้วยน้ำมัน เพลหาไม่รู้ไม่ว่า น้ำมันหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราหยอดทาเพลที่ตั้งอยู่ ฉนใด ข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ก็ฉนนั้นหาไม่รู้ไม่ว่าไขข้อหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้ไขข้อก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราหยอดทาข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไขข้อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๒] **๓๒. มูตรตั้งอยู่ในภายในกระเพาะเบา** พึงกำหนดในมูตรนั้นว่า ในหม้อเนื้อห่าง (หม้อดินเนื้อหยาบ) ที่บุคคลคว่ำปากไว้ในน้ำคร่ำ หม้อเนื้อห่างก็หาไม่รู้ไม่ว่าน้ำคร่ำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำคร่ำก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในหม้อเนื้อห่าง ฉนใด กระเพาะเบาก็ฉนนั้น หาไม่รู้ไม่ว่ามูตรตั้งอยู่ในเรา แม้มูตรก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะเบา ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มูตร** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

๓. เตโชธาตุ

[๓๔๓] พระโยคีครั้งยังมนสิการให้เป็นไปในผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งเตโชธาตุทั้งหลายอย่างนี้ว่า สิ่งใดเป็นเหตุให้กายอบอุ่น สิ่งนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งใดเป็นเหตุให้คร่ำคร่า ฯลฯ เป็นเหตุให้ไหม้ ฯลฯ เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลุ่มย่อยโดยชอบ สิ่งนี้จัดเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ

๔. วาโยธาตุ

[๓๔๔] แต่นั้นพึงกำหนดลมที่พัดขึ้นเบื้องบนด้วยสามารถลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำด้วยสามารถลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้องด้วยสามารถลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ด้วยสามารถลมพัดอยู่ในไส้ ลมพัดตามร่างกาย ด้วยสามารถลมพัดตามร่างกาย ลมหายใจเข้าออกด้วยสามารถลมหายใจเข้าออกแล้ว จึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งวาโยธาตุ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมพัดขึ้นเบื้องบน คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการให้เคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมพัดลงเบื้องต่ำ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ในท้อง ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ตามลำไส้ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดตามร่างกาย ฯลฯ ชื่อว่าลมหายใจเข้าออก คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการเคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ

เมื่อพระโยคินั้นมีมนสิการเป็นไปอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงไฟใจธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[๓๔๕] ก็เมื่อพระโยคีได้เจริญอย่างนี้ กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคินั้นพึงเจริญโดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ เจริญอย่างไร ? คือต้องกำหนดว่า สิ่งที่มีลักษณะกระด้างใน ส่วน ๒๐ จัดเป็นปฐวีธาตุ สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบในส่วน ๒๐ เหล่านั้น จัดเป็นอาโปธาตุ สิ่งที่มีลักษณะให้อบอุ่น จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา จัดเป็นวาโยธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ในส่วน ๑๒ ว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ้นในส่วน ๑๒ เหล่านั้นว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้าง ว่าเป็นปฐวีธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ้น ในส่วนทั้ง ๔ ว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมาอันเตโชนั้นไม่แยกแล้ว ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้างว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบ ว่าเป็นอาโปธาตุ

พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมา ในส่วนทั้ง ๖ ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในส่วนเหล่านั้นว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะซึมซาบว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ้น ว่าเป็นเตโชธาตุ

เมื่อพระโยคีนั่งกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่บ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[๓๔๖] ก็เมื่อพระโยคีได้เจริญอยู่แม้อย่างนี้ กัมมัญฐานไม่สำเร็จ พระโยคีนั่งต้องเจริญ**โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ** จะเจริญอย่างไร ? คือพึงกำหนดผมเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในนัยก่อน แล้วจึงกำหนดว่า สิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในผม จัดเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบในปฐวีธาตุนั้นเอง จัดเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ้นจัดเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมาจัดเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดธาตุ ๔ ในส่วนหนึ่ง ๆ ในบรรดาส่วนทั้งปวงด้วยประการฉะนี้ เมื่อพระโยคีนั่งกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

การกำหนดธาตุโดยอาการต่าง ๆ ก็อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดธาตุโดยอาการแม้เหล่านี้ คือ

๑. โดยอรรถแห่งคำ	๒. โดยเป็นกอง
๓. โดยแยกละเอียด	๔. โดยลักษณะเป็นต้น
๕. โดยสมัญฐาน	๖. โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน
๗. โดยอาการที่แยกและไม่แยก	๘. โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

๙. โดยภายในภายนอกแปลกกัน ๑๐. โดยประมวล
 ๑๑. โดยปัจจัย ๑๒. โดยไม่ใส่ใจกัน
 ๑๓. โดยแยกกันโดยปัจจัย

[๓๔๗] ในอาการเหล่านั้น พระโยคีเมื่อใส่ใจโดย**อรรถแห่งคำ** ฟังใส่ใจโดยอรรถแห่งคำด้วยสามารถที่ต่างกันและเสมอกันอย่างนี้ว่า ชื่อว่าดิน เพราะแผ่ไปชื่อน้ำ เพราะเอิบอาบให้ชุ่มอยู่ หรือให้เต็มอยู่ ชื่อว่าไฟ เพราะอบให้ร้อน ชื่อว่าลม เพราะพัดให้ไหว แต่หาโดยไม่ต่างกันชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์และเป็นที่อึดทุกขไว้

[๓๔๘] ฟังทราบวินิจฉัย**โดยเป็นกอง**ดังต่อไปนี้ ปฐวีธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๒๐ โดยนับเป็นต้นว่า ผม ขน และอาโปธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๑๒ โดยนับเป็นต้นว่า ดี เสลด ในธาตุเหล่านั้น เพราะ

**ที่มีสมมติว่าผมได้ เพราะประชุมธรรม ๘ ประการ คือ
 สี กลิ่น รส โอชา และธาตุทั้ง ๔ เพราะแยกสิ่งเหล่านั้นจาก
 กันเสีย ย่อมไม่มีสมมติว่า ผม**

เหตุนี้ คำว่าผม เป็นเพียงสักแต่ว่ากองแห่งธรรมทั้ง ๘ คำว่าขนเป็นต้นก็เช่นกัน

อนึ่ง ในส่วนเหล่านี้ ส่วนใดมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ส่วนนั้นจัดว่า เป็นกองแห่งธรรม ๑๐ รวมทั้งชีวิตินทรีย์และภาวะเข้าด้วย ทั้งยังนับว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ด้วยอำนาจที่หนาขึ้น ฟังใส่ใจโดยเป็นกองอย่างนี้

[๓๔๙] ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **โดยแยกละเอียด** ดังต่อไปนี้ ก็ปฐวีธาตุที่ปนเป็นชนิดเล็กอย่างยิ่ง เป็นดุจธุลีละเอียด อันพระโยคีกำหนดอยู่โดยประมาณอย่างกลางในสรีระนี้ฟังมีประมาณได้เท่านั้น ปฐวีธาตุนั้นอันอาโปธาตุประมาณเท่ากึ่งแต่เท่านั้นยัดไว้แล้ว อันเตโชธาตุเลี้ยงรักษาแล้ว อันวาโยธาตุพัดให้เคลื่อนไหวแล้ว จึงไม่เรียรายไม่กระจัดกระจาย ปฐวีธาตุนี้ เมื่อไม่เรียรายไม่กระจัดกระจาย ย่อมเข้าถึงการกำหนดเป็นเพศหญิงเพศชายเป็นต้นเป็นอนก และประกาศความผอม อ้วน สูง ต่ำ แข็งแรง และอ่อนแอเป็นต้น

ฝ่ายอาโปธาตุในร่างกายนี้ ถึงความเป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบตั้งอยู่ในดิน อันไฟตามรักษา อันลมพัดให้เคลื่อนไหว จึงไม่เรียวยาวกระจัดกระจาย เมื่อไม่เรียวยาว ไม่กระจัดกระจาย จึงแสดงอาการเอิบอุ่มและเปล่งปลั่ง

ส่วนเตโชธาตุในร่างกายนี้ มีอาการร้อนอ้าว มีลักษณะร้อนอ้าว สำหรับย่อย สิ่งที่รับประทานและสิ่งที่ดื่มเป็นต้น ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันลมพัดให้เคลื่อนไหว ย่อมยังกายนี้ให้อบอุ่น และนำมาซึ่งวรรณสมบัติแก่กายนั้น อนึ่ง กายนี้อันเตโชธาตุนั้นให้อบอุ่นแล้วย่อมไม่แสดงอาการเนา

กิวาโยธาตุในสรีระนี้ชานไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ มีลักษณะเบ่งขึ้นและให้เคลื่อนไหวได้ ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันไฟตามรักษา ย่อมยังกายนี้ให้เคลื่อนไหวได้

อนึ่ง กายนี้อันธาตุลมนั้นอุ่มแล้วจึงไม่ชวนเซไปตั้งอยู่ตรง ๆ ได้อาศัยวาโยธาตุอื่นอีกพัดสม่าเสมอแล้ว ย่อมแสดงวิญญูติในอิริยาบถคือ เดิน ยืน นั่ง นอน ย่อมคู้เข้า เหยียดออก ยั้งมือและทำให้เคลื่อนไหวได้ ยนต์คือธาตุนี้เช่นเดียวกับรูปกลมีมายา สำหรับล่อลวงชนพาลโดยความเป็นหญิงและชายเป็นต้น เป็นไปอยู่ดังแกลงมานี้ พระโยคีพึงใส่ใจโดยละเอียด ดังบรรยายมานี้แล

[๓๕๐] พึงทราบวินิจฉัยในมาติกาว่า**โดยลักษณะเป็นต้น** ดังต่อไปนี้ พระโยคินิกถึงธาตุทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะอย่างไร ? มีอะไรเป็นรส ? มีอะไรเป็นเครื่องปรากฏ ? ดังนี้แล้ว พึงใส่ใจโดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ปฐวีธาตุ**มีความแข็งเป็นลักษณะ มีการตั้งอยู่เป็นรส มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ **อาโปธาตุ**มีความหลังไหลเป็นลักษณะ มีการพอกพูนเป็นรส มีการยึดไว้เป็นเครื่องปรากฏ **เตโชธาตุ**มีความร้อนเป็นลักษณะ มีการให้อบอุ่นเป็นรส มีการเพิ่มให้ถึงซึ่งความอ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ **วาโยธาตุ**มีการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ มีการเบ่งขึ้นได้เป็นรส มีการยกย้ายเป็นเครื่องปรากฏ

[๓๕๑] ในมาติกาว่า**โดยสมุฏฐาน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ส่วน ๔๒ มีผมเป็นต้น เหล่านี้ใด ท่านแสดงแล้วด้วยสามารถแสดงปฐวีธาตุเป็นต้นโดยพิสดาร ในส่วนเหล่านั้น ส่วน ๔ เหล่านี้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง มูล มีฤดูเป็นสมุฏฐานแล ส่วน ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ไฟซึ่งเป็นตัวย่อยอาหารที่บริโภคเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐานแล ลมหายใจเข้าออกมีจิต

เป็นสมุฏฐาน ที่เหลือนอกนั้นทั้งหมดมีสมุฏฐาน ๔ พึงใส่ใจโดยสมุฏฐาน ด้วยอาการ
อย่างนี้

[๓๕๒] ในมาติกาว่า**โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า
ธาตุทั้งหมดต่างกันโดยลักษณะของตนเป็นต้น คือปฐวีธาตุก็มีลักษณะ รส และการ
ปรากฏอันหนึ่งต่างหาก อาโปธาตุเป็นต้นก็มีลักษณะ, รส และอาการปรากฏอีก
ส่วนหนึ่งต่างหาก

ก็ธาตุเหล่านี้แม้จะเป็นสภาพต่างกัน ด้วยสามารถลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ก็ดี และ
ด้วยสามารถแห่งสมุฏฐาน มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ดี ย่อมชื่อว่าเป็นอย่าง
เดียวกันด้วยสามารถเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น

จริงอยู่ ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นรูป เพราะไม่ลักษณะที่ทรุดโทรมไปได้ ชื่อว่า
มหาภูตรูป เพราะเหตุที่มีความปรากฏโดยความเป็นของใหญ่เป็นต้น

ก็ในคำว่า **มีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น** อธิบายว่า ก็ธาตุเหล่านี้ ท่าน
เรียกว่ามหาภูต เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่
๒. เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต
๓. เพราะจำต้องบริหารมาก
๔. เพราะมีวิการมาก
๕. เพราะเป็นของมีจริงโดยความเป็นของใหญ่

ในอาการเหล่านั้น คำว่า**เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่** คือธาตุเหล่านี้เป็น
ธรรมชาติปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในสันดานที่ไม่มีใจครอง ทั้งในสันดานที่มีใจครอง

บรรดาสันดานทั้ง ๒ เหล่านี้ ความเป็นของปรากฏเป็นของใหญ่แห่งมหาภูต
เหล่านั้น ในสันดานที่ไม่มีใจครอง ข้าพเจ้าอธิบายมาแล้วแล ในพุทธาณูสสตินิเทศ
โดยนัยเป็นต้นว่า

**แผ่นดินนี้ ท่านคำนวณแล้ว โดยกำหนดส่วนหนาได้
เท่านี้ คือ ๒ แสน กับอีก ๔ หมื่นโยชน์ ฯ**

ฝ่ายในสันดานที่มีใจครอง เป็นสภาพปรากฏเป็นของใหญ่จริง ด้วยสามารถ สรีระแห่งปลา, เต่า, เทวดา, ทานพ, อสุรเป็นต้น สมดังที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรนี้มีอัทธภาพยาวประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์^๑ ดังนี้เป็นต้น

ธาดู ๔ เป็นมหาภูต

ในมาติกาว่า **เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต** มีวินิจฉัยว่า ก็ธาดูเหล่านี้ ตัวเองเป็นของไม่เขียวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่เขียวได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่เหลือง แต่แสดงอุปาทายรูปที่เหลืองได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่แดง แต่แสดงอุปาทายรูปที่แดงได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่ขาวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่ขาวได้ เปรียบดูจนกว่า เล่นกลแสดงน้ำซึ่งไม่ใช่แก้วมณีแท้ ๆ ให้เป็นแก้วมณีได้ แสดงก้อนดินซึ่งไม่ใช่ทองจริง ๆ ให้เป็นทองได้ และเหมือนอย่างตัวเองไม่ใช่ยักษ์ไม่ใช่คน ก็แสดงเป็นยักษ์ เป็นนกบ้าง เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็นเหมือนกับมหาภูตคืออันที่เล่นกล

อนึ่ง เปรียบดูมหาภูตมียักษ์เป็นต้น เข้าถึงผู้ใด ภายในภายนอกของผู้นั้น อันมหาภูตเหล่านั้น จะเข้าไปได้ก็หาไม่ และมหาภูตเหล่านั้นจะไม่ถึงผู้ที่ตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉนใด แม้มหาภูตเหล่านี้ก็ฉนนั้น อันกันและกันย่อมเข้าไม่ได้ เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ภายใน ภายนอกของกันและกันก็หาไม่ และมหาภูตรูปเหล่านี้ มิใช่จะไม่อาศัยกันและกัน ตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉนนั้น อีกอย่างหนึ่ง ธาดูชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นธรรมชาติที่ เสมอกับมหาภูตมียักษ์เป็นต้นโดยความเป็นฐานะที่ไม่ควรคิด

อนึ่ง เปรียบดูมหาภูต กล่าวคือยักษ์ฉนิ ปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้โดย การปลอมแปลงสีและลักษณะที่น่าพึงใจ ลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉนใด แม้มหาภูตรูป เหล่านี้ก็ฉนนั้น ปกปิดลักษณะตามธรรมดาของตัว อันต่างด้วยอาการมีอาการที่ตน เป็นของแข็งเป็นต้น ด้วยผิวพรรณที่น่าพึงใจ ด้วยลักษณะแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ ที่น่าพึงใจ และด้วยการกรีดกรายนิ้วมือนิ้วเท้าและยกคิ้วที่น่าพึงใจในสรีระหญิงและ ชายเป็นต้น ลวงพาลชนอยู่มิให้เห็นความเป็นจริงของตน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มหาภูต แม้เพราะเป็นของเสมอกับมหาภูต คือนางยักษ์ฉนิ เพราะเป็นสภาพที่ลวง

ในคำว่า **เพราะจำต้องบริหารมาก** มีอธิบายว่า เพราะเป็นสิ่งที่จำต้องรักษา ด้วยปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้เป็นแล้ว คือเป็นไปแล้วด้วยปัจจัย ทั้งหลายมีเครื่องกิน และเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะจำต้องนำเข้าไปทุก ๆ

๑ วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐-๒๘๒, ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๐-๒๖๘,

อ.จ.อ.จ. (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๕๒-๒๕๖

วัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นภูต
ที่จำต้องบริหารมาก

ในคำว่า **เพราะมีวิการมาก** มีอธิบายว่าจริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้ ที่เป็นอุปาทินนกะ
ก็ดี อนุปาทินนกะก็ดี ย่อมเป็นภูตมีวิการมาก ในภูต ๒ ชนิดนั้น อาการที่วิการมาก
ของอนุปาทินนกะ ย่อมปรากฏในเมื่อกลับย่อยยับ ของอุปาทินนกะปรากฏในเวลา
ธาตุกำเรบ ความจริงเป็นเช่นนั้น

**เมื่อโลกไหม้อยู่ด้วยความร้อนแห่งเปลวไฟ เปลวไฟ
พลุ่งขึ้นแต่ภาคพื้น ลุกขึ้นจนกระทั่งพรหมโลก ๆ เมื่อใด
โลกจักฉิบหายด้วยน้ำอันกำเรบแล้ว เมื่อนั้นจักรวาล
ประมาณแสนโกฏิหนึ่ง จะละลายชั่วประเดี๋ยว เมื่อใดโลก
จักฉิบหายด้วยธาตุลมกำเรบ เมื่อนั้นจักรวาลประมาณ
แสนโกฏิหนึ่งจักอดวายชั่วประเดี๋ยว กายถุกงูปากไม้กัด
ย่อมแข็งกระด้าง ฉนใด เพราะปฐวีธาตุกำเรบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากไม้ฉนนั้น กายถุกงูปากเฝ้ากัด
ย่อมเฝ้าเปื่อยฉนใด เพราะอาโปธาตุกำเรบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากเฝ้า ฉนนั้น กายถุกงูปากไฟกัด ย่อม
ร้อนลุ่มฉนใด เพราะเตโชธาตุกำเรบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากไฟ ฉนนั้น กายถุกงูปากคัสตรากัด ย่อมขาด
ไปฉนใด เพราะวาโยธาตุกำเรบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากคัสตรา ฉนนั้น**

ภูตมีวิการมาก ดังนี้ เหตุนั้นจึงชื่อว่ามหาภูต

ในคำว่า **เพราะเป็นของมีอยู่โดยความเป็นของใหญ่** มีอธิบายว่า ก็ภูตเหล่านี้
ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะจำต้องประทับประคองด้วยความพยายามอย่างใหญ่ และ
ชื่อว่ามีจริง เพราะมีอยู่ได้ ๆ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นของมีจริง
โดยความเป็นของใหญ่

ธาตุเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่าเป็นมหาภูต เพราะเหตุมีความเป็นของปรากฏโดยความเป็นของใหญ่เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ธาตุทุกอย่างไม่ล่วงลักษณะธาตุไปได้ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเพราะเป็นฐานแห่งทุกข์ และเพราะอึดทุกขไว้

และชื่อว่า **ธรรม** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนและเข้าไปทรงอยู่ได้ชั่วขณะอันสมควรแก่ตน

ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** เพราะอรรถว่าลึนไป

ชื่อว่า **เป็นทุกข์** เพราะอรรถว่าน่าพรั่นพรั้ง

ชื่อว่า **มิใช่ตน** เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ

ตามนัยนี้ แม้ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยสามารถที่เป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นเหตุ เป็นธรรม และเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้น พระโยคีพึงใส่ใจโดยต่างกันและเหมือนกัน โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๓] ในข้อมาติกาว่า **โดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยก** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุเหล่านี้ทั้งหมด พอเกิดร่วมกันเท่านั้น ก็ไม่แยกกันตามส่วน แม้ในกลาปะ ๘ ล้วน เป็นต้น ซึ่งมีในที่สุดแห่งกลาปะทั้งหมดเฉพาะอันหนึ่ง ๆ แต่ชื่อว่าแยกจากกันโดยลักษณะ พระโยคีพึงใส่ใจโดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยกจากกัน โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๔] ในข้อมาติกาว่า **โดยเข้ากันได้และไม่ได้** มีวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุเหล่านี้ แม้จะไม่แยกจากกันอย่างอธิบายมาแล้วก็ดี ธาตุ ๒ ตอนต้น ชื่อว่าเป็นสภาคคือเข้ากันได้เพราะเป็นของหนักเหมือนกัน ธาตุตอนหลังก็จัดเป็นสภาคกันเหมือนกัน เพราะเป็นของเบา แต่ธาตุตอนต้นกับธาตุตอนหลัง และธาตุตอนหลังกับธาตุตอนต้น จัดเป็นวิสภาคกัน คือ เข้ากันไม่ได้ เพราะข้างฝ่ายหนึ่งหนักฝ่ายหนึ่งเบา พระโยคีพึงใส่ใจโดยเข้ากันได้และไม่ได้โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๕] ในข้อมาติกาว่า **โดยภายในและภายนอกแปลกกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุภายใน ย่อมเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุและวิญญาณุติและอินทริย์ เป็นสภาพที่เกี่ยวข้องกับอริยาบท มีสมุฏฐาน ๔ ธาตุภายนอกมีประการผัดตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว พระโยคีพึงใส่ใจโดยธาตุภายในและภายนอกแปลกกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๖] ในข้อมาติกาว่า **โดยประมวล** พิงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุมีกรรมเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกจากนี้ ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่มีความต่างกันโดยสมุฏฐาน ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุ ซึ่งมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานดูจกัน พระโยคีพึงใส่ใจโดยประมวล ดังบรรยายมานี้

[๓๕๗] ในข้อมาติกาว่า **โดยปัจจัย** พิงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุอันน้ำยี้ดไว้ อันไฟตามรักษาไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ อาโปธาตุตั้งอาศัยดิน อันไฟตามรักษา อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องยึดแห่งมหาภูตทั้ง ๓ เตโชธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยี้ดไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องอบอุ่นแห่งมหาภูตทั้ง ๓ วาโยธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยี้ดไว้ อันไฟให้อบอุ่น เป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เคลื่อนไหวแห่งมหาภูตทั้ง ๓ พระโยคีพึงใส่ใจโดยเป็นปัจจัย ดังบรรยายมานี้

[๓๕๘] ในข้อมาติกาว่า **โดยไม่ใส่ใจกัน** พิงทราบวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุทั้ง ๔ นี้ ปฐวีธาตุย่อมไม่รู้สีกว่า เราคือปฐวีธาตุ หรือว่าเราเป็นที่ตั้งเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ แม้ธาตุ ๓ นอกนั้นก็ไม่ว่า ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งของพวกเรา ในธาตุทั้งปวงมีนัยเช่นเดียวกันนี้ พระโยคีพึงใส่ใจโดยไม่ใส่ใจกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๙] ในข้อมาติกาว่า **โดยแยกกันโดยปัจจัย** พิงทราบวินิจฉัยว่า ก็ปัจจัยของธาตุมี ๔ คือ กรรม จิต อาหาร ฤดู ในปัจจัยทั้ง ๔ นั้น กรรมนั้นแหละย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยอื่นมีจิตเป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัย แม้แห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยนอกนี้

อนึ่ง กรรมย่อมเป็นตัวชนกปัจจัย คือปัจจัยที่บันดาลให้เกิดแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อมแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ จิตย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาติปัจจัย อัทธิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ อาหารย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นอาหารปัจจัย อัทธิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ ฤดูย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลาย ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็นอัทธิปัจจัยและอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ

มหาภูตมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยของมหาภูตทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานบ้าง ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานก็ดี ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลายที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้างเช่นกัน

ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๔ เหล่านี้ **ปฐวีธาตุ** มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ด้วยสามารถสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ และด้วยสามารถเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธาตุนอกนี้ แต่มิใช่เป็นปัจจัย ด้วยสามารถเป็นตัวบันดาลให้เกิด คือ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นที่พำนัก และมิใช่เป็นปัจจัย ด้วยสามารถชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ฝ่ายอาโปธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือ เป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นตัวชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนเตโชธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตนอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนวาโยธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัยคือเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัย แม้ในปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งมีจิตและอาหารและฤดูเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

ก็แหละ บรรดาธาตุเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของปัจจัยมีสหชาติปัจจัย เป็นต้น ดังพรรณนามานี้

**ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑ และธาตุ ๑ อาคัยธาตุ ๓ ย่อม
เป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง ธาตุ ๒ อาคัยธาตุ ๒ ย่อมเป็น
ไปโดยอาการ ๖ อย่าง**

จริงอยู่ ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑

อนึ่ง ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๑ อาคัยธาตุ ๓ ธาตุนี้ ตามนัยนี้ ธาตุ อันเดียว อาคัยธาตุอื่น ๓ จึงเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง

อนึ่ง ธาตุ ๒ ข้างปลายอาคัยธาตุ ๒ ข้างต้น และธาตุ ๒ ข้างต้นอาคัย ธาตุ ๒ ข้างปลาย ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ อาคัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓ ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาคัย ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาคัยธาตุที่ ๑ และที่ ๔ และธาตุที่ ๑ และ ธาตุที่ ๔ อาคัยธาตุที่ ๒ และที่ ๓ ตามนัยนี้ ธาตุ ๒ อาคัยธาตุ ๒ ย่อมเป็นไปโดย อาการ ๖ อย่าง

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการย่นในเวลาก้าวไปและถอยกลับ เป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละประสมกับอาโปธาตุอันอาโปธาตุซึมซาบแล้ว ย่อมเป็น ปัจจัยแห่งการให้ดำรงมั่น ฝ่ายอาโปธาตุประสมกับปฐวีธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอัน มิให้กระจัดกระจาย และเตโชธาตุประสมกับวาโยธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอันยกขึ้น ฝ่ายวาโยธาตุประสมกับเตโชธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการเดินและวิ่งได้เร็ว พระโยคี พึงใส่ใจโดยแยกกันโดยปัจจัย ดังบรรยายมานี้

ก็แม้เมื่อพระโยคีใส่ใจด้วยสามารถอรรถวิเคราะห์เป็นต้นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยเป็นส่วนหนึ่งๆ เมื่อท่านรำพึงและใส่ใจธาตุเหล่านั้นบ่อยๆ อุปจาร- สมานีย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อุปจารสมานินั้นถึงความนับว่าจตุธาตุ- วัญฐาน เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔

อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔

[๓๖๐] ก็แหละ พระโยคีผู้หมั่นประกอบจตุธาตุววัฏฐานนี้ได้ ย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นของเปล่า ย่อมเพิกถอนความสำคัญหมายว่าสัตว์ พระโยคินั้นไม่ถึงความกำหนดแยกว่าเนื้อร้ายและยักซ์และผีเสือน้ำเป็นต้น เพราะเป็นผู้เพิกถอนสัตต-สัจญาเสียได้ จึงเป็นผู้ทนต่อภัยและสิ่งที่น่าพิงกลัว ทนต่อความยินดียินร้าย ไม่ถึงความฟุ้งซ่านและความอึดอัดใจ ในเพราะอารมณ์ที่ปรารถนาและไม่ปรารถนา ก็แลท่านย่อมเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด มิฉะนั้น ก็เป็นผู้มีสุดติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**นักปราชญ์ พึงสอเสพจตุธาตุววัฏฐาน ที่พระโยคีผู้
ประเสริฐเพียงดั่งสีหะเคยเล่นมาแล้ว อันมีอนุภาพมาก
อย่างนี้ เป็นนิตยเทอญ**

นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ยุติเพียงเท่านี้

[๓๖๑] ก็ปัญหาอันข้าพเจ้าตั้งไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า **อะไรชื่อว่าสมาธิ ? ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร ?** ดังนี้ เพื่อแสดงความพิสดารแห่งสมาธิและนัยแห่งการเจริญ ในปัญหาเหล่านั้น บทว่า **พึงเจริญอย่างไร** นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวงด้วยอาการเพียงเท่านั้นแล

สมาธินั้น ที่ท่านประสงค์ในที่นี้มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ อุปจารสมาธิ และ อปัปนาสมาธิ ในสมาธิทั้ง ๒ นั้น ความมีอารมณ์แน่วแนในกัมมัญฐานทั้ง ๑๐ และในจิตเป็นนุรพภาคแห่งอัปนา ชื่อว่า **อุปจารสมาธิ** ความที่จิตแน่วแนในกัมมัญฐานที่เหลือ ชื่อว่า **อปัปนาสมาธิ** สมาธิทั้ง ๒ อย่างนั้น จัดว่าอันพระโยคีอบรมแล้ว เพราะอบรมกัมมัญฐานเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวบทนี้ว่า **พึงเจริญอย่างไร** นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวง

อานิสงส์สมาธิภาวนา ๕ อย่าง

[๓๖๒] แต่คำใดซึ่งข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อะไรเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา** จะแก้ในคำนั้น **อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา มี ๕ อย่าง** มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น

๑. จริงอย่างนั้น ท่านเหล่าใดเป็นพระอรหันตชีนาสพ เข้าสมาบัติแล้วมีจิต
แน่วแน่ ย่อมเจริญสมาธิโดยหมายจะอยู่สบายทั้งวัน สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของ
ท่านเหล่านั้น มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนี้พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสว่า จุนทะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตไม่เรียกว่าเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา
ในวินัยของพระอริยะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตเรียกว่า **เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพ
ทันตาเห็นในวินัยของพระอริยะ**^๑

๒. สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี สมาธิภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่ง
ความบรรลุปลอดโปร่งในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสาะผู้ออกจากสมาบัติแล้ว
เจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง **ชื่อว่ามวิปัสสนาเป็นอานิสงส์**
เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย ด้วยว่าภิกษุผู้มีจิตมั่นคงแล้วย่อมรู้
ชัดตามเป็นจริง^๒

๓. ฝ่ายท่านเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้ว เข้าฌานเมื่อภิญญาเป็นบาท
ออกจากสมาบัติแล้ว มุ่งหมายอภิญญาทั้งหลายมีนัยดังกล่าวแล้วว่า **แม้คนเดียว
แปลงเป็นสหายหลายคนได้**^๓ ดังนี้ บำเพ็ญให้เกิดอยู่ สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้น
ของท่านเหล่านั้น ในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่ จิตว่ามีภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็น
ปทัฏฐานแห่งอภิญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุนี้ย่อมหมั่นนำ
จิตเพื่อทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมอันควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญาใด ๆ ย่อมถึง
ความเป็นผู้ควรเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ เทียวในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่^๔

๔. ปุถุชนเหล่าใดมีฉานไม่เสื่อม ปรารถนาการเข้าถึงพรหมโลกโดยหมายใจ
ว่า จักเกิดในพรหมโลก หรือไม่ปรารถนาก็ตาม ไม่เสื่อมจากสมาธิ สมาธิภาวนา
อันแน่นแฟ้นของปุถุชนเหล่านั้น มีภพพิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะนำมาซึ่งภพพิเศษ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๑

๒ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗

๓ อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒

๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๘/๒๐๔, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๓

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า ‘ถามว่า ผู้ที่เจริญปฐมฌานยังเป็น กามาพจร ย่อมเกิดในที่ไหน’ แก้วว่า ‘ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดาพวก พรหมปารีสัชชา’^๑ ดังนี้เป็นต้น อนึ่ง แม้สมาธิภาวนาเฉียด ๆ ยังนำมาซึ่งสุคติภพ วิเศษคือ กามาพจรสวรรค์ ๖ ชั้นทีเดียว

๕. ส่วนท่านเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า เจริญสมาธิด้วยดำริว่าเราจักยังสมาบัติ ๘ ให้บังเกิด แล้วเข้านิโรธสมาบัติเป็นผู้ไม่มีความคิดนึกตลอด ๗ วัน บรรลุนิโรธ นิพพานแล้ว จักอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็น สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่าน เหล่านั้น มีนิโรธเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ว่า **ปัญญา ในการอบรมวิธีด้วยญาณจริยา ๑๖ และสมาธิจริยา ๖ เป็นฌานในนิโรธสมาบัติ**^๒

อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนามี ๕ อย่าง มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น ดังบรรยายมานี้

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตไม่พึงประมาทในการประกอบสมาธิภาวนา อันเป็น เครื่องชำระมลทินคือกิเลส มีอานิสงส์เป็นอเนกประการเทอญ

[๓๖๓] ก็ด้วยบรรพการเพียงเท่านี้ เป็นอันแสดงหมดจดแล้วแม้ซึ่งสมาธิ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้าแสดงแล้วด้วยธรรมอันเป็นประมุขคือ ศีล สมาธิ ปัญญา แห่งพระศาสดานี้ว่า **นรชนผู้มีปัญญาดั่งมั่นในศีล** ดังนี้เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่าสมาธินิเทศ

ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาไว้ เพื่อพยุลงความปราโมชแก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๒

๒ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓

[๓๖๔]	สี่สัณนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๑
	อัฐังคนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๒
	กัมมัฏฐานคหณนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๓
	ปฐวีกสิณนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๔
	เสสกสิณนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๕
	อสุภนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๖
	ฉอนุสสตินิเทศ	ปริจเฉทที่ ๗
	เสสานุสสตินิเทศ	ปริจเฉทที่ ๘
	พรหมวิหารนิเทศ	ปริจเฉทที่ ๙
	อารูปปนินิเทศ	ปริจเฉทที่ ๑๐
	ปฏิกุศลัญญาธาตุวักขณานทวณินิเทศ	ปริจเฉทที่ ๑๑

วิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ จบ

ปริจเฉทที่ ๑๒

อิทธิวิธินิเทศ

อภิญาฎากถา

[๓๖๕] การเจริญสมาธินี้ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า มีอภิญาฎาเป็นอันสงฆ์ ด้วยอำนาจแห่งโลกียอภิญาฎาเหล่าใด บัดนี้ เพื่อจะทำอภิญาฎาเหล่านั้นให้สมบูรณ์ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลผู้ที่ได้บรรลุจุดตถกถาในปฐวีภคินเป็นต้นแล้ว ควรทำความเพียรต่อไป ด้วยว่าเมื่อโยคีบุคคลทำได้อย่างนั้น การเจริญสมาธินั้นของเขาก็จักได้รับ อันสงฆ์และเป็นภาวนาที่มั่นคง เธอผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้รับอันสงฆ์ และเป็นภาวนาที่มั่นคง ก็จักทำการเจริญปัญญาให้สมบูรณ์ได้โดยง่ายแล เพราะฉะนั้น ก่อนอื่นข้าพเจ้าจักเริ่มบรรยายถึงอภิญาฎากถาต่อไป ก็เพื่อที่จะแสดงอันสงฆ์แห่ง การเจริญสมาธิ และเพื่อที่จะแสดงธรรมอันประณีต ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แก่เหล่ากุลบุตร ผู้ได้สมาธิในจุดตถกถาแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโลกียอภิญาฎาไว้ ๕ ประการ คือ

๑. อิทธิวิธ การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
๒. ทิพฺพโสตราตุณฺณ การรู้จักได้ยินด้วยโสตราตุณฺณเป็นทิพฺพ
๓. เจโตปริยญาณ การรู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้
๔. ปุพฺพนิวาसानุสฺสติญาณ การรู้ในอันตามระลึกถึงชาติที่เคยอาศัยในกาลก่อนได้
๕. สุตตํ จตุปฺปาตญาณ การรู้ในการจตุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

โดยชี้แจงตัวอย่างไว้ว่า “โยคีบุคคลนั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเครื่อง ยั่วชวน ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตนุ่มนวลควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่าง นี้แล้ว ย่อมนำจิตคือน้อมจิตไปในฤทธิ์มีประการต่าง ๆ เธอย่อมได้บรรลุชนิดแห่ง ฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้” ดังนี้^๑

๑ ดูเทียบ ที.ล. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙-๘๐

การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔

ในโลกียอภิญา ๕ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้เริ่มบำเพ็ญต้องการจะแสดงฤทธิ์ให้ได้ต่าง ๆ เป็นต้นว่า แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้ ดังนี้ พึงทำสมาบัติ ๘ แปรหนให้เกิดในกสิณ ๘ มีโอทาทกสิณเป็นข้อสุดท้ายแล้ว พึงฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต	โดยเข้าฌานอนุโลมตามกสิณ
๒. กสิณปฏิโลมโต	โดยเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต	โดยเข้าฌานอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ
๔. ฌานานุโลมโต	โดยเข้าอนุโลมลำดับฌาน
๕. ฌานปฏิโลมโต	โดยเข้าปฏิโลมลำดับฌาน
๖. ฌานานุโลมปฏิโลมโต	โดยเข้าทั้งอนุโลมและปฏิโลมฌาน
๗. ฌานานุกุกนุติกโต	โดยลำดับกสิณแต่ข้ามฌาน
๘. กสิณุกุกนุติกโต	โดยลำดับฌานแต่ข้ามกสิณ
๙. ฌานกสิณุกุกนุติกโต	โดยข้ามฌานและกสิณ
๑๐. อลงคสงกุกนุติกโต	โดยเลื่อนองค์ฌาน
๑๑. อารมมณสงกุกนุติกโต	โดยเลื่อนอารมณ์
๑๒. อลงคารมมณสงกุกนุติกโต	โดยเลื่อนองค์ฌานและอารมณ์
๑๓. อลงควรวุจราปนโต	โดยกำหนดองค์ฌาน
๑๔. อารมมณวรวุจราปนโต	โดยกำหนดอารมณ์

[๓๖๖] **ถามว่า** - ก็ในอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ **กสิณานุโลม** เข้าฌานอนุโลมตามลำดับกสิณ เป็นไฉน ? ฯลฯ **อารมมณวรวุจราปน**ะ การกำหนดอารมณ์ เป็นไฉน ?

ตอบว่า - ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าฌานในปฐมวิกสิณ ถัดจากนั้นไปก็เข้าฌานในอาโปกสิณ ในกสิณอีก ๘ ก็เข้าฌานตามลำดับอย่างนี้ได้ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง นี้ชื่อว่า **กสิณานุโลม** คือเข้าฌานโดยอนุโลมกสิณ การเข้าฌานโดยปฏิโลม ตั้งแต่โอทาทกสิณอย่างนั้นนั่นแหละชื่อว่า **กสิณปฏิโลม** คือการเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ การเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ

อย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐมวิภังค์ไปจนถึงโอทาทกถิณ ตั้งแต่โอทาทกถิณย้อนกลับจนถึงปฐมวิภังค์ ชื่อว่า **กถิณานุโลมปฏิโลม** คือการเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ กถิณ ก็การเข้าฌานไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฌานบ่อย ๆ ชื่อว่า **ฌานานุโลม** คือ การเข้าตามลำดับฌาน การเข้าฌานบ่อย ๆ ตั้งแต่เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานปฏิโลม** คือ การเข้าย้อนลำดับฌานการเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจตามลำดับและย้อนลำดับฌานอย่างนี้คือตั้งแต่ปฐมฌานไปจนถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัณญานาสัณญายตนฌานย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานานุโลมปฏิโลม** คือ การเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ ส่วนการเข้าฌานก้าวไปตามลำดับกถิณแล้วข้ามฌานไปโดยที่เว้นฌานหนึ่งไว้ในระหว่างอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้วก็ข้ามไปเข้าตติยฌานในปฐมวิภังค์เลยทีเดียว เพิกตติยฌานนั้นจากปฐมวิภังค์นั้นแล้วจึงเข้าอากาธานัญจายตนฌาน เพิกจากอากาธานัญจายตนฌานนั้นแล้วก็ข้ามไปเข้าอากิญจัญญายตนฌานเลยอย่างนี้ ชื่อว่า **ฌานานุกันติกะ** คือ เข้าฌาน ตามลำดับกถิณ แต่ข้ามลำดับฌาน การประกอบเนื้อความ แม้ที่เริ่มจากอาโปกถิณเป็นต้นไป นักศึกษาพึงทำเหมือนอย่างเดียวกันนี้ การเข้าฌานก้าวไปตามลำดับฌานแล้วข้าม กถิณไปโดยที่เว้นกถิณหนึ่งนั้นแลไว้ในระหว่าง โดยนัยนี้คือ เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละ ในเตโชกถิณอีก ตอนนั้นก็ข้ามไปเข้าในนีลกถิณ ถัดจากนั้นก็ข้ามไปเข้าในโลหิตกถิณอย่างนี้ชื่อว่า **กถิณุกันติกะ** คือ เข้าฌานไปตามลำดับฌาน แต่ข้ามลำดับกถิณ การเข้าฌานข้ามทั้งลำดับฌานและกถิณโดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌานปฐมวิภังค์แล้วต่อแต่นั้นจึงเข้าตติยฌานในเตโชกถิณ เพิกนีลกถิณแล้วเข้าอากาธานัญจายตนฌาน จากโลหิตกถิณไปเข้าอากิญจัญญายตนฌาน อย่างนี้ชื่อว่า **ฌานกถิณุกันติกะ** คือ ข้ามทั้งฌานและกถิณ ก็การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้าฌานอื่นอีก (คือเข้า ตติยฌาน จตุตถฌาน) ในปฐมวิภังค์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า **อังกสังกันติกะ** คือ การเลื่อนองค์ฌาน การเข้าฌานเฉพาะฌานเดียวเท่านั้น ในกถิณทั้งหมดอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในอาโปกถิณ ฯลฯ เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในโอทาทกถิณ ดังนี้ชื่อว่า **อารัมมณสังกันติกะ** คือ การเลื่อนอารมณ์ การเลื่อนองค์และอารมณ์ ด้วยการสลับกันไปอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้า ตติยฌานในอาโปกถิณ เข้าตติยฌานในเตโชกถิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกถิณ เพิก นีลกถิณแล้ว เข้าอากาธานัญจายตนฌาน จากปีตกถิณเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน จากโลหิตกถิณ

เข้าอาภิญญาญาณตนฌาน จากโหนตกถิณเข้าเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌาน นี้ชื่อว่า **อังคารัมมณสังกนติกะ** คือ เลื่อนองค์และอารมณ์ ส่วนการกำหนดเฉพาะเพียงองค์ฌานเท่านั้นอย่างนี้คือ กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดทุติยฌานว่ามีองค์ ๓ กำหนดตติยฌานว่ามีองค์ ๒ กำหนดจตุตถฌาน อากาสา-นัญญาตนฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน ที่มีองค์ ๒ เหมือนกัน ดังนี้ ชื่อว่า **อังกวัญญาปะนะ** คือ การกำหนดองค์ อหนึ่ง การกำหนดเฉพาะเพียงอารมณ์เท่านั้นอย่างนี้คือ การกำหนดว่านี้เป็นปฐมกถิณ นี้เป็นอาโปกถิณ ฯลฯ นี้เป็นโหนตกถิณ ดังนี้ ชื่อว่า **อารัมมณวัญญาปะนะ** คือ การกำหนดอารมณ์ อาจารย์พวกหนึ่งปรารภนาจะให้ม็อังการัมมณวัญญาปะนะนั้น ไม่ได้มีมาในอรรถกถาทั้งหลายเลย จึงไม่มีความสำคัญในทางการเจริญภาวนาเลยแล

[๒๖๗] ก็พระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร ยังไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ดังที่ได้บรรยายมานี้ ทั้งยังไม่เคยได้เจริญภาวนามาในปางก่อน จักทำการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จได้ดังนี้นั้น เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย จริงอยู่ การบริกรรมกถิณ จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะทำนิมิตให้เกิดขึ้นก็จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมกถิณได้แล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การจะขยายนิมิตนั้นไปจนถึงบรรลุอุปปนาได้ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ได้รับอุปปนาแล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ชื่อว่า**การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ** ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก สำหรับพระโยคาวจร แม้เป็นผู้มีจิตอันได้ฝึกฝนแล้วโดยอาการ ๑๔ อย่างก็ตามที่ หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันก็ตาม จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับผู้แม้จะแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้แล้วก็ตาม หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน ตัวอย่างเช่น ในเถรัมพัตถลิวหาร มีพระรักชิตเถระผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษา นับว่าเป็นเอกในบรรดาภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ที่พากันมาพยาบาลไข้พระมหาโรหณคุตตเถระ อานุกาพของพระรักชิตเถระนั้นได้กล่าวไว้แล้วในปฐมกถิณนิเทศนั้นแล ก็พระเถระได้เห็นอานุกาพนั้นของพระรักชิตเถระนั้นแล้ว จึงกล่าวตักเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลาย ถ้า

หากจักไม่มีพระรักชิตแล้วไซ้ พวกเราทั้งหมดจักถูกตีเตียนว่า ภิกษุเหล่านี้ไม่สามารถจะปกป้องพญานาคได้ เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าอาวุธประจำตัวที่จะพึงถือเที่ยวไป ควรชำระล้างให้สนิทเสียก่อนแล้วจึงถือเที่ยวไปได้ ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปนั้น พวกท่านปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระแล้ว จึงได้เป็นผู้เข้าฌานได้อย่างฉับพลัน และถึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันแล้วก็ดี การที่จะเป็นที่พึงของผู้อื่นได้ก็ยังคงจัดว่าเป็นงานที่หนักหนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งมารบันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกลงในที่ศิริภณทวาหนุชา (หมายถึงการบูชาด้วยประทีปเป็นการใหญ่ เริ่มต้นแต่ที่เจดีย์ศรีแผ่ออกไปทั่วเกาะลังกา และเลยลงไปทะเล อีกโยชน์หนึ่ง) พระเถระได้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศด้านทานฝนถ่านเพลิงไว้ได้

แต่สำหรับท่านผู้บำเพ็ญความเพียรอย่างแรงกล้ามาแต่ปางก่อน เช่นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งหลาย ถึงว่าจะเว้นจากการบรรลุอรหัตผลตามลำดับขั้นตอนแห่งภาวณาที่กล่าวมาทุกประการ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ และคุณทั้งหลายอย่างอื่นมีปฏิสัมภิกาเป็นประเภทที่ย่อมสำเร็จได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้จะเริ่มการฝึกฝนจิต ควรฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานด้วยอำนาจการเข้าฌาน ทำฉันทะให้เป็นประธาน ทำวิริยะให้เป็นประธาน ทำจิตตะให้เป็นประธาน ทำวิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยอำนาจการทำจนชำนาญชำนาญในการนี้ก็เป็นต้น แล้วพึงทำความพยายามในอิทธิวิธะเถิด เปรียบเหมือนช่างทองผู้ต้องการจะทำเครื่องประดับต่างชนิด ย่อมทำทองให้อ่อน ควรแก่การทำเครื่องประดับด้วยกรรมวิธีมีการสูบเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงทำได้ฉะนั้น และเปรียบเหมือนช่างหม้อผู้ต้องการจะทำภาชนะต่างชนิด ย่อมทำดินให้อ่อน ขยำดีแล้วจึงทำได้ฉะนั้น แต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุรพเหตุ แม้จะประพฤดิให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌานในกสิณทั้งหมดก็ทำได้

ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงถึงวิธีที่พระโยคีควรทำความเพียรพยายาม จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า พระโยคินั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว ดังนี้

[๓๖๘] ในอธิการว่าด้วยการทำฤทธิ์ให้สำเร็จนั้น มีคำวินิจฉัยตามแนวแห่งความหมายของพระบาลีดังต่อไปนี้ ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **นั้น** หมายถึงพระโยคีบุคคลผู้บรรลุจตุตถฌานได้แล้ว คำว่า **อย่างนี้** นั้นเป็นเครื่องแสดงซึ่งถึงลำดับแห่ง

จตุตถฌาน คำนี้มีอธิบายว่า ได้จตุตถฌานมาโดยลำดับตั้งแต่ปฐมฌานมา คำว่า **ตั้งมั่น** คือ ตั้งมั่นด้วยจตุตถฌานสมาธินี้ คำว่า **ในจิต** หมายถึงเอาในรูปาวจรจิต

ก็ในคำว่า **ปริสุทธะ** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า**ปริสุทธิแล้ว** เพราะภาวะคือความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอำนาจอุเบกขา ก็เพราะบริสุทธิ์อย่างนั้นจึงชื่อว่า **สะอาด** อธิบายว่า ผ่องใส ชื่อว่า**ไม่มีกิเลสเครื่องรบกวน** เพราะกำจัดกิเลสเครื่องรบกวนมีรากะเป็นต้นได้ ด้วยการทำให้หั้นปัจจัยมีความสุขเป็นต้นเสียได้ เพราะความไม่มีกิเลสเครื่องรบกวนนั้นแล จึงชื่อว่า**ปราศจากอุปกิเลส** ด้วยว่าจิตนั้นจักชุ่มมัวก็ด้วยกิเลสเครื่องรบกวน จิตชื่อว่า**เป็นธรรมชาติอ่อน** ก็เพราะเหตุที่ได้อบรมมาดีแล้ว อธิบายว่า จนเป็นจิตถึงความเป็นธรรมชาติคล่องแคล่ว เพราะจิตที่บังคับได้ท่านเรียกว่าจิตที่อ่อน (ว่าง่าย) เพราะความเป็นจิตอ่อนนั้นแหละ จึงเป็นจิต **ควรแก่การงาน** อธิบายว่า ทนต่อการงาน ใช้การได้ เพราะจิตที่อ่อนย่อมเป็นจิต ที่ควรแก่การงาน ดูจของคำที่ข้างทองโล่ลมทินดีแล้วจะนั้น ก็แลความอ่อนและควรแก่การงาน ทั้ง ๒ อย่างนั้น จะมีได้ก็เพราะการอบรมที่ดีนั่นเอง สมดังที่พระผู้มพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่บุคคลอบรมแล้ว บำเพ็ญให้มากแล้ว จะเป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะควรแก่การงานเหมือนอย่างจิตนี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย”^๑ ชื่อว่า เพราะ**ตั้งมั่น** เพราะตั้งอยู่ในคุณธรรมมีความเป็นจิตที่บริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้เอง เพราะเหตุที่จิตตั้งมั่นอย่างนั้น จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** อธิบายว่า ไม่คลอนแคลน ไม่เอนเอียง อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**ดำรงมั่น** เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยที่เป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะควรแก่การงาน เพราะเป็นจิตที่คุณมีศรัทธาเป็นต้น ประคับประคองแล้ว จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** แท้จริง จิตที่ได้รับการประคับประคองจากศรัทธาที่ตั้งมั่น ย่อมไม่หวั่นไหวไปตามความไม่เชื่อ จิตที่ได้รับการประคับประคองจากความเพียรที่ถูกต้อง ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากสติชอบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท จิตที่ได้รับการประคับประคองจากสมาธิชอบ ย่อมไม่หวั่นไหว ไปตามความฟุ้งซ่าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากปัญญา ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจอวิชา และจิตที่ถึง

๑ อ.เอกก. ๒๐/๒๔/๕

ความสว่างไสวแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจความมืด คือกิเลสอีก จิตที่ได้รับ การประคับประคองจากธรรม ๖ ประการนี้แล้ว ย่อมเป็นจิตถึงความไม่หวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการเหล่านี้ (คือ ๑. **สมาหิต** เมื่อจิตตั้งมั่น ๒. **ปริสุทธ** บริสุทธิ์ ๓. **ปริโยทาเต** ผ่องแผ้ว ๔. **อนนฺคณ** ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน ๕. **วิคตฺยูปกิเลส** ปราศจากอุปกิเลส ๖. **มฺหุทฺต** เป็นธรรมชาติ นุ่มนวล ๗. **กมฺมฺนีย** เพราะควรแก่การงาน ๘. **จิตฺตฺวานนฺชฺยปฺตฺเต** ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว) ย่อมควรแก่ อภินิหาร เพื่อให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสำเร็จนิยธรรมทั้งหลาย

นักศึกษาพึงทราบอีกอธิบายหนึ่งว่า **ชื่อว่า ตั้งมั่น** เพราะเป็นสมาธิในจตุตถฌาน, **ชื่อว่าบริสุทธิ์** เพราะว่าเป็นจิตที่ไกลจากนิวรณ์ธรรม, **ชื่อว่า ผ่องแผ้ว** เพราะก้าว ล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นได้, **ชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน** เพราะไม่มีความเลวซึ่ง ดึงลงสู่ความอยากอันเป็นข้าศึกต่อการได้ฌาน, **ชื่อว่าปราศจากอุปกิเลส** เพราะ ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตมีอภิขมา เป็นต้น, ก็จิตที่ประกอบด้วยองค์ ทั้ง ๒ คือ **อนนฺคณ และวิคตฺยูปกิเลส** นี้ นักศึกษาพึงทราบเนื้อหาสาระตามที่ปรากฏ ในอนนฺคณสูตร^๑ และ วัตถสูตรเถติ^๒ **ชื่อว่าธรรมชาตินุ่มนวล** เพราะถึงความเชี่ยวชาญ **ชื่อว่า เหมาะแก่การงาน** เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์ **ชื่อว่าตั้งมั่นไม่ หวั่นไหว** เพราะเข้าถึงความเป็นจิตประณีต โดยความบริบูรณ์แห่งภาวนา อธิบายว่า ย่อมชื่อว่า ตั้งมั่นไม่ ย่อมถึงความไม่หวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการดัง ที่ว่ามานี้ ย่อมจัดเป็น จิตควรแก่อภินิหาร คือเป็นบาท เป็นปทัฏฐาน เพื่อให้แจ้ง ด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสำเร็จนิยธรรมทั้งหลายได้แล

ฤทธิ์ ๑๐

[๓๖๙] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยในพระบาลีที่ว่า **ย่อมนำจิต คือน้อมนำจิต ไปในฤทธิ์มีอย่างต่าง ๆ** ดังต่อไปนี้ **ชื่อว่าฤทธิ์** เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จ อธิบายว่า เพราะอรรถว่าเป็นผลแห่งความสำเร็จ และเพราะอรรถว่าได้รับความสำเร็จ จริงอยู่ สิ่งใดย่อมผลิตผลและบุคคลได้รับความสำเร็จซึ่งสิ่งใด สิ่งนั้นก็เรียกได้ว่าสำเร็จ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗-๖๓/๔๔-๕๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐-๘๐/๖๒-๖๙

สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เมื่อบุคคลกำลังมุ่งหวังต่อกามวัตถุอยู่ หากว่าสิ่งที่มุ่งหวังนั้นย่อมสำเร็จแก่เขาไซร้”^๑ ดังนี้ อนึ่ง เนกขัมมะ ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่า ย่อมสำเร็จ ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่านำปฏิบัติกรรมไปเสียหรือตัดมรรค ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าย่อมบรรลุลผล ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่าย่อมนำไปเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จผล คำว่า ฤทธิ นี้ เป็นชื่อของความถึงพร้อมแห่งอุบาย จริงอยู่ ความถึงพร้อมแห่งอุบาย ย่อมสำเร็จได้ เพราะประสบผลตามที่ต้องประสงค์ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “จิตตะคฤหบดีนี้แล มีศีลมีธรรมอันงาม ถ้าหากเธอจักตั้งความปรารถนาว่า ‘ขอเราพึงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาลโน้นเทอญ’ ดังนี้ ก็จักสำเร็จผลได้เพราะผู้มีศีลเป็นผู้มีความตั้งใจปรารถนาหมัดจด”^๒ อีกความหมายหนึ่งว่า ชื่อว่า ฤทธิ เพราะเป็นเหตุสำเร็จผลแห่งสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า คำว่า สำเร็จ ก็คือ เจริญ รุ่งเรือง ถึงความเป็นคุณชั้นสูง ฤทธินั้นมี ๑๐ อย่าง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า ฤทธิ ได้แก่ฤทธิ ๑๐ อย่าง และกล่าวต่อไปอีกว่า ฤทธิ ๑๐ อย่าง เป็นไฉน ? ฤทธิ ๑๐ อย่าง^๓ คือ

๑. อธิฏฐานาธิฤทธิ	ฤทธิอธิษฐาน
๒. วิกฤพณาธิฤทธิ	ฤทธิที่ทำเป็นได้หลายอย่าง
๓. มโนมยาธิฤทธิ	ฤทธิที่สร้างรูปมีใจครอง
๔. ฌานวิปัสณาธิฤทธิ	ฤทธิที่มีญาณปกป้อง
๕. สมาธิวิปัสณาธิฤทธิ	ฤทธิที่มีสมาธิปกป้อง
๖. อริยาธิฤทธิ	ฤทธิของพระอริยะ
๗. กมฺมุวิปากชาธิฤทธิ	ฤทธิที่เกิดแต่ผลแห่งกรรม
๘. ปุณฺณวโตธิฤทธิ	ฤทธิของผู้มีบุญ
๙. วิชฺชามยาธิฤทธิ	ฤทธิที่สำเร็จด้วยวิทยา

๑ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗

๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๙๒

๓ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒

๑๐. **ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา ปโยคฺปจฺจยา อិชฺฌนฺนุเรณ อิทฺติ** ฤทธิที่หมายความว่า เป็นเครื่องสำเร็จ เพราะความประกอบโดยชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย

๑. อธิฐานาธิติ

[๓๗๐] ในบรรดาฤทธิทั้ง ๑๐ อย่างนั้น ฤทธิที่ท่านจำแนกแสดงอย่างนี้ว่า ตามปกติพระโยคีเป็นคนคนเดียว แต่นี้ก็ให้เป็นหลายคนได้ คือให้เป็นร้อยคน พันคน หรือหมื่นคน พอนึกแล้วจึงอธิฐานด้วยญาณว่า “ขอเราจงกลายเป็นคนหลายคนเถิด”^๑ ดังนี้ ชื่อว่า **อธิฐานาธิติ** เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการอธิษฐาน

๒. วิภพนาธิติ

[๓๗๑] ฤทธิที่มีมาอย่างนี้ว่า “พระโยคีนั่นละเพศปกติของตนแล้ว แสดงเป็นเพศเด็กก็ได้ แสดงเป็นเพศนาคก็ได้ ฯลฯ แสดงเป็นกระบวนทัพหลาย ๆ วิธีก็ได้”^๒ อย่างนี้ชื่อว่า **วิภพนาธิติ** เพราะแสดงให้เห็นไปด้วยอำนาจการละเพศเดิมของตน แล้วแสดงให้เห็นเป็นเพศต่าง ๆ

๓. มโนมยาธิติ

[๓๗๒] ฤทธิที่มีมาโดยความหมายอย่างนี้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เนรมิตร่างกายเดิมเป็นกายอื่นให้เป็นรูปมีจิตใจ”^๓ อย่างนี้ชื่อว่า **มโนมยาธิติ** เพราะบันดาลให้สำเร็จเป็นสรีระอื่นที่มีจิตใจครอง ภายในสรีระร่างเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

๔. ญาณวิปผาราธิติ

[๓๗๓] ก็คุณวิเศษที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งญาณ ในกาลก่อนหรือภายหลัง แต่ความเป็นไปแห่งญาณก็ดี ในขณะที่ญาณเป็นไปอยู่ก็ดี ชื่อว่า **ญาณวิปผาราธิติ**

๑ ขุ.ป. ๓๑/๑๐/๕๖๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๓ ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๕๖๙

สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ฤทธิชื่อว่า **ฌานวิปัสสยา** เพราะเป็นอรรถ คือ การละความสำคัญว่าเที่ยง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ ฤทธิชื่อว่า **ฌานวิปัสสยา** เพราะโดยอรรถคือการละกิเลสได้ทั้งหมด ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรรถหัตถมรรค เหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านพากุละ เหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านสังกัจจะ และเหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านภูตบาลฉะนั้น^๑

เรื่องพระพากุละ

ในท่านทั้ง ๓ นั้น จะเล่าถึงเรื่องท่านพระพากุละเป็นอันดับแรก

ครั้งที่ท่านยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ในวันทำพิธีมงคล เขาให้เอาไปอาบน้ำในแม่น้ำ เพราะความเลินเล่อของหญิงแม่เลี้ยง จึงพลัดตกลงไปในกระแสน้ำ ปลากินท่านเข้าไปในท้องแล้วแหวกว่ายไปถึงท่าน้ำกรุงพาราณสี ณ ที่ท่าน้ำกรุงพาราณสีนั้นมีชาวประมงคนหนึ่งจับปลาตัวนั้นได้แล้ว นำไปขายให้ภริยาของท่านเศรษฐี นางเกิดความชอบใจปลาตัวนั้นจึงพูดว่า เราจักลงมือต้มปลาเอง ว่าแล้วก็ทำการผ่าท้องปลา ทันทันนั้นก็พบเด็กมีรูปร่างขาวเหลืองดังทองคำอยู่ในท้องปลา จึงดีใจพูดว่าเราได้ลูกแล้ว การที่เด็กอยู่ในท้องปลาไม่มีโรคภัยเบียดเบียนดังนี้ ชื่อว่า **ฌานวิปัสสยา-อิทธิ** คือฤทธิที่มีญาณปกป้องคุ้มครองรักษา เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพอรรถหัตถมรรคญาณที่ท่านพากุละผู้เกิดในภพสุดท้ายจะพึงบรรลุโดยอรรถนั้น ส่วนเรื่องของท่านพระพากุละ นักปราชญ์ควรเล่าให้พิสดาร^๒

เรื่องพระสังกัจจะเถระ

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกัจจะเถระยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้ถึงแก่กรรม พวกสัปเหร่อยกศพหญิงนั้นขึ้นสู่เชิงตะกอน ขณะกำลังเผาก็ใช้หลาวเหล็กที่มแทง ทารกถูกปลายหลาวแทงที่หางตา จึงส่งเสียงร้องขึ้น ขณะนั้น ชนทั้งหลายจึงได้พากันยกศพนั้นลงมา เพราะรู้ว่าเด็กในท้องยังมีชีวิตอยู่จึงผ่าท้องแล้ว ได้ให้ทารกนั้นแก่ชายไป เด็กคนนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากยายจนเติบโตใหญ่ ต่อมาได้บวชแล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ การที่ทารกอยู่บนเชิงตะกอนพื้น ไม่มีโรคภัยเบียดเบียนก็ด้วยเหตุแห่งเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแล ดังนี้จัดเป็น **ฌานวิปัสสยาอิทธิ** ของท่านพระสังกัจจะ^๓

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๕๖๙

๒ ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๒๐๙/๑๓๘, อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๒๖/๒๗๐

๓ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ -/๑๑๗

เรื่องเด็กภูตบาล

อีกเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กภูตบาลเป็นคนยากจนซื่อใจ อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ บิดากับเด็กภูตบาลนั้นขับเกวียนไปในดงเพื่อหาฟืน พอทำการบรรทุกฟืนเรียบร้อยแล้ว ในเวลาเย็นกลับมาจะใกล้ประตูเมืองอยู่แล้ว บังเอิญโคทั้งสองตัวของเขาเกิดพยศ สลัดแอกออกวิ่งเข้าไปในเมือง เขาจึงให้ลูกน้อยนั่งรออยู่ที่ใกล้เกวียน แล้วตนเอง ก็รีบติดตามโคเข้าไปในเมืองอย่างไม่รอรี เมื่อบิดาของเด็กนั้นยังมีทันได้ออกมา นายทวารก็ปิดประตูเมืองเสียแล้ว(จำต้องทิ้งลูกน้อยให้นอนอยู่นอกเมืองเพียงคนเดียว) การที่เด็กอยู่นอกเมืองตลอด ๓ ยามแห่งราตรี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน ทั้งที่ยังรักษารายเที่ยวสัญจรไปมาอยู่ก็ตาม ดังนี้ชื่อว่า **ฌาณวิปผาราอิทธิ** คือฤทธิ์ที่มีญาณ ปกป้องคุ้มครอง โดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วแล อันเรื่องนี้ก็น่าเล่าให้พิสดาร^๑

๕. สมาธิวิปผาราอิทธิ

[๓๗๔] คุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจสมณะในกาลก่อน หรือภายหลังสมาธิหรือ ในขณะแห่งสมาธินั้น ชื่อว่า **สมาธิวิปผาราอิทธิ** คือฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิสมดังคำ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถคือการละนิวรณ์ธรรม ทั้งหลาย สำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถ คือการละอาภิญญาตนสมาบัติ สำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานา-สัญญาตนสมาบัติ เหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร... ของท่านสัททชีวะ... ของท่าน พระชาณุโกณฑัญญะ... ของนางอุตตราอุบาลิกา และเหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ ของพระนางสามาวดีอุบาลิกาจะนั้น^๒

เรื่องพระสารีบุตรเถระ

ในท่านเหล่านั้น จะเล่าถึงเรื่องพระสารีบุตรพอเป็นนิตศนะต่อไป

ในคราวที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กับพระมหาโมคคัลลานเถระพักอยู่ที่วิหาร ชื่อว่า กโปตกันทรา ปลงผมเสร็จแล้วใหม่ ๆ ในคืนนั้นเดือนหงาย จึงพากันออกมานั่งอยู่ กลางแจ้งในขณะนั้นยักษ์ร้ายตนหนึ่ง แม้จะถูกเพื่อนยักษ์ด้วยกันห้ามก็ไม่ฟัง ได้ตีที่

๑ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/ - /๑๐๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

ศิระของพระเถระ ดังแรงเหมือนเสียงฟ้าร้อง พระเถระได้สมาบัติในขณะที่ยกชันนี้ดี พระเถระจึงมิได้มีความเจ็บปวดแต่อย่างใดเพราะการตีสั้นเลย นี่ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้อง ด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น ก็เรื่องนี้มีมาในอุทานนั้นนั่นแล^๑

เรื่องพระสัจจชีวิตเถระ

ฝ่ายพระสัจจชีวิตเถระกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่ พวกคนเลี้ยงโคเข้าใจว่าท่านตาย แล้วจึงชนหญ้า ไม้ และมูลโคมาสูมแล้วจุดไฟเผาท่าน แม้แต่เส้นด้ายที่จีวรของท่าน ก็มีได้ไหม้ นี่ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิซึ่งเกิดขึ้นด้วยอานูภาพแห่งสมณะ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอนุปปสมมาบัติของท่าน ก็เรื่องนี้มีมาในพระสูตรนั้นนั่นแล^๒

เรื่องพระขานุกุณฑัญญเถระ

ฝ่ายพระขานุกุณฑัญญเถระ ตามปกติท่านเข้าสมาบัติอยู่เสมอ คืบหนึ่งท่าน นั่งเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ลักของเขาเดินไปอยู่ คิดกันว่าบัดนี้ ไม่มีใครตามเรามาได้ จึงต้องการพักผ่อน เมื่อจะวางของลง สำคัญว่านี่เป็นหัวตอ จึงวางสิ่งของทั้งหมดไว้บนพระเถระนั้นแหละ เมื่อโจรเหล่านั้นพักผ่อนหายเหนื่อยแล้ว จะเดินทางต่อไป พอเวลาหิบบห้อสิ่งของที่วางไว้ที่แรก พอดีพระเถระออกจากสมาบัติตามเวลาที่กำหนดไว้พวกโจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระ จึงกลัว ร้องลั่น พระเถระจึงบอกว่าอย่ากลัวเลยโยม อาตมภาพเป็นพระสงฆ์ พวกโจรเหล่านั้นพากันมาไหว้ด้วยความเลื่อมใสในพระเถระ ขอบวชแล้วได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิกา ๔ ในเรื่องนี้ พระเถระถึงจะถูกสิ่งของถึง ๕๐๐ ห่อทับถม ก็ไม่มีอาการอาพาธเลย ดังนี้ชื่อว่า ฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ^๓

๑ ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙-๒๔๑

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖-๕๔๗

๓ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ - /๑๒๘

เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา

ฝ่ายนางอุตตราอุบาสิกา ผู้เป็นธิดาของท่านปุณณกะเศรษฐี ถูกนางแพศยา ชื่อว่าสิริมาคิดริษยาเอากระเท้าน้ำมันที่เดือดพล่านเทรดบนศีรษะของนางอุตตรา นั้นนางอุตตราเข้าเมตตาสมาบัติในทันทีนั่นเอง น้ำมันได้กลิ้งตกไปจุดหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัว ฉะนั้น นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของนางอุตตรา นั้น ส่วนเรื่องละเอียดนักปราศรัยควรเล่าให้พิสดาร^๑

เรื่องพระนางสามาวดี

พระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน ทรงพระนามว่า พระนางสามาวดีมาคัมภีร์ พราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสีแก่ธิดาของตน จึงใช้ให้คนเฝ้าภูษีใส่เข้าไปในพิณของพระนางสามาวดีนั้นแล้ว ทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า พระนางสามาวดีทรงคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ จึงจับเอาภูษีใส่ไว้ในพิณ พระราชาทอดพระเนตรเห็นภูษีนั้นแล้วก็ทรงกริ้ว ทรงพระราชดำริว่า เราจักฆ่านางสามาวดี จึงยกธนูขึ้นแล้วสอดสายธนูอันกำซาบด้วยยาพิษเข้า พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวาร จึงแผ่เมตตาไปยังพระราชา พระราชาไม่สามารถจะยิงลูกศรไปได้ และจะลดคันศรลงก็ไม่ได้ ได้ทรงยืนสั่นอยู่ ลำดับนั้นพระราชเทวีจึงกราบทูลท้าวเธอว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า ทรงลำบากหรือไม่พระเจ้าข้า พระราชาตรัสสารภาพว่า จ๊ะ ฉันกำลังลำบาก พระนางจึงกราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์จงทรงลดธนูลงเถิด ลูกศรตกลงแล้วในที่ใกล้พระบาทพระราชาทันที ครานั้น พระเทวีจึงทรงสั่งสอนท้าวเธอว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า บุคคลไม่ควรทำร้ายต่อผู้ที่มีได้ทำร้าย การที่พระราชาไม่สามารถจะปล่อยลูกศรไปได้ดังที่ได้บรรยายมานั้น ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาสิกาแล^๒

๖. อริยาธิติ

[๓๗๕] ก็การอยู่ของท่านผู้มีความสำคัญในของปฏิกุศลเป็นต้นว่าเป็นของไม่ปฏิกุศลเป็นต้น อยู่เป็นนิตย์ ชื่อว่า **อริยาธิติ** คือฤทธิ์ของพระอริยะ สมดังคำที่ท่าน

๑ อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๒/๓๙๐, ขุ.ธ.อ. ๖/ - /๑๖๕

๒ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/ - /๕๔

กล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของพระอริยะเป็นไฉน ? ภิภษุในพระธรรมวินัยนี้ หากจะหวังว่าเราพึงเป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิภูลว่าเป็นของไม่ปฏิภูลอยู่ดังนี้ไซริ์ เเธยยอมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่เป็นของปฏิภูลในของที่ปฏิภูลนั้นอยู่ ฯลฯ เป็นผู้วางเฉยมีสตินี้กรู้สึกอยู่ในของปฏิภูลนั้นดังนี้^๑ ก็ฤทธิ์นี้ท่านเรียกว่า **อริยาอิทธิ** ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดแก่พระอริยะทั้งหลาย ผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจอย่างเดียว จริงอยู่พระชีณาสพผู้ประกอบด้วยฤทธิ์นี้ ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือใฝ่ใจโดยความเป็นธาตุไปในวัตถุที่ปฏิภูลไม่น่าปรารธนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่น่าเกลียดอยู่ และทำการแผ่โดยเป็นของไม่งาม หรือใฝ่ใจว่าไม่เที่ยง ในวัตถุที่ไม่น่าเกลียดคือที่นาปรารธนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิภูลอยู่ อนึ่ง ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือใฝ่ใจโดยความเป็นธาตุนั้นแล ในของทั้งที่ปฏิภูลและไม่ปฏิภูล เป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิภูลและไม่ปฏิภูลว่า ไม่ปฏิภูลอยู่ และทำการแผ่ว่าไม่งาม หรือใฝ่ใจว่าไม่เที่ยงนั้นแลในวัตถุทั้งไม่ปฏิภูลและปฏิภูล เป็นผู้มีความสำคัญหมายในของปฏิภูลและไม่ปฏิภูลว่าเป็นของปฏิภูลอยู่ อนึ่ง ท่านยังอุเบกขามีองค์ ๖ ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า^๒ เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่ตีใจ ไม่เสียใจ ให้เป็นไปอยู่ ย่อมพรากห่างทั้ง ๒ คือทั้งในของปฏิภูลและไม่ปฏิภูล วางเฉย มีสติรู้สึกอยู่ ก็เนื้อความนี้แหละ ท่านจำแนกไว้ในปฏิสัมภิกาโดยนัยเป็นต้นว่า อย่างไรภิภษุชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่ปฏิภูลในของปฏิภูลอยู่ คือ ภิภษุแผ่เมตตา หรือน้อมนำไปโดยธาตุในวัตถุอันไม่น่าปรารธนาเป็นต้น ดังนี้ ฤทธิ์ดังกล่าวมานี้ ท่านเรียกว่า ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดเฉพาะแก่ผู้ประเสริฐ ซึ่งเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจดังนี้แล

๗. กัมมวิปากซาอิทธิ

[๓๗๖] ก็ภิกิริยาที่บินไปในกลางหาวเป็นต้นแห่งหมุ่นกเป็นต้น ชื่อว่า **กัมม-วิปากซาอิทธิ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม สมดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรมเป็นไฉน ? คือฤทธิ์ของนกทุกจำพวก ของเทวดาทุกจำพวก ของมนุษย์บางพวก ของสัตว์วินิปาติกะบางพวก นี้ชื่อว่าฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม^๓ จริงอยู่

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๕๗๐-๕๗๑

๒ อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๑-๔๑๒

๓ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

บรรดาสัตว์ทั้งหมดนี้ การไปโดยอากาศเว้นขาดจากฌานและวิปัสสนา ของนรกทุกจำพวกและของเทวดาทั้งหมด และของมนุษย์บางพวกผู้เกิดในต้นกับปีก็เหมือนกัน อนึ่ง การไปโดยอากาศของวิปาคะสัตว์บางพวกเป็นต้นว่านางยักษ์ณีชื่อปิยงกรมารดา ชื่ออุตตรมารดา^๑ ชื่อปุตสมิตตา ชื่อธรรมคุดตาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ชื่อว่า **กมุทวีปากชาอิทธิ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม

๘. ปุณฺณวโตอิทธิ

[๓๗๗] ก็การไปกลางหาวเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ชื่อว่า **ปุณฺณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของผู้มีบุญเป็นไฉน? พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยจตุรงคเสนา จนชั้นคนผูกม้าและคนผูกโค ก็ไปสู่กลางหาวได้ ฤทธิ์ของโชติกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านชฎิลคฤหบดีผู้มีบุญ... ฤทธิ์ของท่านโฆสกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านเมณฑกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของผู้มีบุญมากทั้ง ๕ ท่าน ก็ไปสู่กลางหาวได้เหมือนกัน^๒ ก็ว่าโดยสังเขป คุณพิเศษซึ่งสำเร็จ ในเมื่อบุญสมภารถึงความแก่เต็มที่แล้ว ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ก็ในบรรดาผู้มีบุญเหล่านั้น สำหรับท่านโชติกคฤหบดี^๓ มีปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ชำแรกแผ่นดินขึ้นมาปรากฏ ดังนี้ชื่อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับท่านโชติกะนั้น^๔ ภูเขาทองคำสูง ๘๐ ศอกเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านชฎิละ นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับชฎิลคฤหบดีนั้น ความไม่มีโรคของท่านโฆสกะ แม้ในเมื่อถูกท่านเศรษฐีทำความพยายามเพื่อจะฆ่าในที่ทั้ง ๗ แห่ง นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ การที่แพะทำด้วยแก้ว ๗ ประการ ปรากฏแก่ท่านเมณฑก^๕ ในที่นาเพียงแต่ไถไต่รอยเดียว นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ธรรมดาว่าบุคคลผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ เมณฑกเศรษฐี ๑ นางจันทปทุมมาสิริภรรยาเศรษฐีนั้น ๑ นายธัญชัยเศรษฐีบุตร ๑ นางสุมนเทวีลูกสะใภ้ ๑ นายปุณณะคนรับใช้ ๑ ในคนทั้ง ๕ นั้น ในเวลาที่เศรษฐีดำเกล้าแล้วแหงนดูอากาศ นาง ๑,๒๕๐ นางย่อมเต็มด้วยข้าวสาทิแดงอันตกจากอากาศ เมื่อภริยาถือข้าวสุกแม่เพียงทะนานหนึ่ง เลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นกัดไม่ได้

๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐-๒๔๑,๓๔๔-๓๔๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๖๓

๔ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๖/๑๒๐-๑๒๒

สิ้นไปเลย เมื่อบุตรถืออุ้งบรรจุกหาปณะพั้นหนึ่ง ให้แม่แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่
 กหาปณะก็ไม่ได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อลูกสะใภ้ถือข้าวเปลือกเพียงทะนานเดียวแจกให้
 แม่แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกก็มิได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อทาสเอาไถอันเดียวไถ
 อยู่ เป็นรอยถึง ๑๔ รอยคือ ช้างนี้ ๗ รอย ช้างโน้น ๗ รอย^๑ นี้ชื่อว่าฤทธิ์แห่งผู้มีบุญของ
 ชนเหล่านั้น

๙. วิชชามยาอิทธิ

[๓๗๘] ก็การไปในกลางหาวเป็นต้น ของพวกวิชาธรเป็นต้น ชื่อว่า **วิชชามยาอิทธิ**
 ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยา สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาเป็น
 ไฉน ? พวกวิชาธรร้ายวิทยาแล้วไปสู่เวหาส แสดงช้างในอากาศอันแว้งว่างก็ได้ ฯลฯ
 แสดงเป็นกองทัพให้เป็นหลายกองก็ได้^๒

๑๐. อิฉนัญญฐณอิทธิ

[๓๗๙] ส่วนว่า ความสำเร็จแห่งการงานนั้น ๆ ด้วยความเพียรพยายามที่ถูก
 ต้องนั้น ๆ ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรชอบในกิจนั้น ๆ
 สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบ
 ในคุณความดีนั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกามฉันทะ สำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ
 ชื่อว่าฤทธิ์เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในคุณความดี
 นั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกิเลสทุกอย่าง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้^๓
 ก็พระบาลีในที่นี้เหมือนพระบาลีก่อนนั่นเอง แต่นำมาอีกก็มุ่งที่จะแสดงถึงความ
 เพียรพยายาม ชอบคือข้อปฏิบัติที่แท้จริง แต่ในอรรถกถาที่เกี่ยวกับเรื่องฤทธิ์นี้ ท่าน
 อธิบายไว้ว่า ศิลปกรรมบางอย่างเช่นการจัดขบวนเกวียนเป็นต้น เวชกรรมบางอย่าง
 การเล่าเรียนจนจบไตรเพท การเล่าเรียนจนจบพระไตรปิฎก โดยที่ที่สุดคุณวิเศษที่เกิด
 ขึ้นเพราะกรรม นั้น ๆ จนชั้นการไถและการหว่านเป็นต้น ก็ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่า
 สำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในกิจการงานนั้น ๆ

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๗/๑๒๒-๑๒๓, ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๓๖

๒ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒

บรรดาฤทธิ์ทั้ง ๑๐ อย่าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ **อธิฏฐานาฤทธิ์** ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการอธิษฐานเท่านั้น มีปรากฏแล้วในนิเทศแห่งอิทิวธิเทศนี้ แต่ในนิเทศนี้มีเนื้อความมุ่งหมายถึงวิฤพพนาฤทธิ์และมโนมยาฤทธิ์ด้วยเหมือนกัน

[๓๘๐] คำว่า **เพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง** นั่นคือ เพื่อส่วนหนึ่งแห่งฤทธิ์ ได้แก่ เพื่อฤทธิ์ที่ทำได้หลาย ๆ อย่าง คำว่า **ย่อมนำ** คือย่อมน้อมจิตไป อธิบายว่า ภิกษุหนึ่งเมื่อฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทเกิดขึ้นในจิตนั้น ด้วยวิธีการดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ย่อมน้อมจิตบริกรรมเพื่อบรรลุถึงฤทธิ์ชนิดหนึ่ง พรวกจิตจากอารมณ์กสิณแล้ว ส่งจิตนั้นมุ่งตรงต่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง คำว่า **น้อมนำ** คือ ทำจิตให้โน้มไปสู่ฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุ โอนไปในฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุ คำว่า **นั้น** ได้แก่ ภิกษุหนึ่งผู้มีอิทธิบาทแห่งใจอันตนกระทำแล้วอย่างนี้ คำว่า **มีหลายอย่าง** คือ มีหลายชนิด ได้แก่ มีชนิดต่าง ๆ กัน คำว่า **อิทิวธิ** แปลว่า ส่วนแห่งฤทธิ์ คำว่า **บรรลุ** คือเสวย ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ได้แก่ ถึง

บัดนี้ เมื่อจะแสดงว่าส่วนฤทธิ์นั้นมีหลายชนิด จึงตรัสคำเป็นต้นว่า แม้เป็นคนคนเดียว ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **แม้เป็นคนคนเดียว** คือ ตามธรรมดา ก่อนที่จะแสดงฤทธิ์เป็นคนคนเดียว คำว่า **บันดาลให้เป็นคนหลายคนได้** คือ เธอเป็นผู้ต้องการจะเดินจงกรม หรือต้องการจะทำการสาธยาย หรือต้องการจะถามปัญหา ในสำนักของภิกษุหลายรูปที่นิรมิตขึ้น จะเป็นร้อยรูปก็ได้ พันรูปก็ได้ ถ้ามว่าภิกษุนี้จะเป็นอย่างนั้นได้จะต้องทำอย่างไร ? ตอบว่า - เธอจะต้องทำกัมมิ ๔ แห่งฤทธิ์ และบาท ๔ บท ๘ มูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้วอธิษฐานด้วยญาณจึงจะเป็นอย่างนั้นได้

[๒๘๑] ในคุณสมบัติเหล่านั้น คำว่า **กัมมิ ๔** พึงทราบว่าได้แก่ฌาน ๔ สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า กัมมิ ๔ ของฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ **ปฐมฌาน** จัดเป็นวิเวกขกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่วิเวก) **ทุติยฌาน** จัดเป็นปีติสุขกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่ปีติสุข) **ตติยฌาน** จัดเป็นอุpekขาสกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่อุpekขาและสุข) **จตุตถฌาน** จัดเป็นอนุทุกขมสุขกัมมิ (กัมมิอันมีสภาวะไม่มีทุกข์และไม่มีสุข) เหล่านี้เป็นกัมมิ ๔ ของ

ฤทธิ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิเพื่อบรรลุถึงฤทธิ เพื่อทำการแสดงฤทธิได้หลายอย่าง เพื่อได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ แห่งฤทธิ เพื่อเป็นผู้เชี่ยวชาญทางฤทธิ และเพื่อความ แก่ล้าวกล้ำทางฤทธิ ดังนี้^๑ ก็เพราะพระโยคีหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ด้วย ความซาบซ่านแห่งปิติและด้วยความซาบซ่านแห่งสุข แล้วเป็นผู้มีกายอ่อนนุ่มนวล เหมาะควรแก่การงาน ย่อมถึงซึ่งฤทธิ ฉะนั้น ในบรรดาภานเหล่านั้นภาน ๓ ตอนต้น ฟังทราบว่าเป็นภูมิสำหรับปรุง เพราะเป็นไปเพื่อได้ฤทธิโดยบรรยายมานี้ แต่ฝ่ายภานที่ ๔ เป็นภูมิปกติ เพื่อได้ฤทธิทีเดียว

[๓๘๒] คำว่า **บาท ๔** ฟังทราบว่าได้แก่อิทธิบาท ๔ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บาทแห่งฤทธิ ๔ อย่างเป็นไหน ? ภิคุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท ประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย **วิริยะ จิตตะ วิมังสา สมาธิและปธานสังขาร** เหล่านี้เป็นบาทของฤทธิ ๔ ย่อมเป็นไป เพื่อได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความแก่ล้าวกล้ำด้วยฤทธิ ดังนี้^๒ ก็ในอธิการนี้ สมาธิมีความ พอใจเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยความพอใจ ชื่อว่า **ฉันทสมาธิ** คำนี้เป็นชื่อของ **สมาธิ** ที่พระโยคีทำความเป็นผู้ประสงค์จะบำเพ็ญให้เป็นใหญ่ได้แล้ว สังขารอันเป็นประธาน ชื่อว่า **ปธานสังขาร** คำนี้เป็นชื่อของความเพียรเป็นเหตุตั้งไว้ชอบที่ทำการ ๔ อย่างให้ สำเร็จ คำว่า **ประกอบด้วย** คือประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ กองจิตและเจตสิกที่เหลือนั้นเป็นบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งพำนัก แห่งฉันทสมาธิ และปธานสังขารอันสัมปยุตด้วยอภิญญาจิตซึ่งถึงอันนับว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ โดยบรรยายว่าความสำเร็จ หรือโดยบรรยายนี้ว่า เป็นเครื่อง สำเร็จแห่งสัตว์ คือเป็นเครื่องรุ่งเรือง เจริญองกามแห่งปวงสัตว์ สมดังคำที่ท่าน กล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **อิทธิบาท** ได้แก่เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธของผู้เป็น อย่างนั้น^๓ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **บาท** เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ถึง ความว่า เป็นเหตุ ให้สัตว์บรรลุ บาทแห่งฤทธิ ชื่อว่า **อิทธิบาท** คำว่า **อิทธิบาทนี้** เป็นชื่อแห่ง หมวดธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็ได้เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุทั้งหลาย หากภิคุอาศัยฉันทะจึงได้สมาธิ และได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๒ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓

ฉันทสมาธิ เธอพยายามเพื่อให้ธรรมที่เป็นอกุศลลามกที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ฯลฯ นี้เรียกว่าปธานสังขาร ฉันทะนี้แลฉันทสมาธินี้และปธานสังขารเหล่านี้ดังกล่าวมาแล้ว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า **อิทธิบาท** ซึ่งประกอบด้วยฉันทสมาธิและ ปธานสังขาร^๑ แม้ในอิทธิบาทที่เหลือนักศึกษาก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้เหมือนกัน

[๓๘๓] คำว่า **บท ๘** นักศึกษาพึงทราบว่า ได้แก่บท ๘ มีฉันทะเป็นต้น สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า บท ๘ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ หากภิกษุอาศัยความพอใจ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ฉันทะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช้ฉันทะ ฉันทะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิริยะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิริยะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้วิริยะ วิริยะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยจิตตะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ จิตตะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้จิตตะ จิตตะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิมังสา ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง วิมังสาไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้วิมังสา วิมังสาเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง เหล่านี้คือ บท ๘ แห่งฤทธิ์ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแก้ล้าทางฤทธิ์ ดังนี้^๒ ก็ในอธิการนี้ ความพอใจคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบแล้ว โดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้ฤทธิ์ ความเพียรเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า เหล่านี้เป็นบท ๘ ที่ท่านกล่าวไว้

มูลของฤทธิ์ ๑๖

[๓๘๔] นักศึกษาพึงทราบความที่จิตไม่หวั่นไหวโดยอาการ ๑๖ ว่าเป็นมูล ๑๖ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า มูลของฤทธิ์มีเท่าไร มูลของฤทธิ์มี ๑๖ คือ จิตที่ไม่ฟุบลงชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน ๑ จิตที่ไม่ฟูขึ้นชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ จิตไม่กำหนดชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกำหนด ๑ จิตไม่ชุ่นข้องชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยพยาบาท ๑ จิตไม่เกาะเกี่ยวชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๖

๒ ข.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๓

ทิจิ ๑ จิตไม่ผูกพันชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยฉันทราคะ ๑ จิตหลุดพันชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกามราคะ ๑ จิตไม่พัวพัน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส ๑ จิตที่ทำมิให้มีเขตแดน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยเขตแดนคือกิเลส ๑ จิตที่ถึงความเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เป็นหนึ่งชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่าง ๆ ๑ จิตที่ศรัทธาประกอบแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอสังขิยะ ๑ จิตที่วิริยะประกอบแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยโกสัชชะ ๑ จิตที่สติประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท ๑ จิตที่สมาธิประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอุทัจจะ ๑ จิตที่ปัญญาประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอวิชชา ๑ จิตที่ถึงความสว่างแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความมืดคืออวิชชา ๑ **อาเนญชะ** เหล่านี้ชื่อว่ามูล ๑๖ แห่งฤทธิ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความแก้ล้าทางฤทธิ^๑

อันที่จริง ความข้อนี้สำเร็จแล้วแม้ด้วยคำเป็นต้นว่า เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนี้เป็นต้นแม้ก็จริง แต่กระนั้นท่านก็กล่าวไว้อีก เพื่อแสดงว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นภูมิเป็นบาทเป็นบพและเป็นมูลของฤทธิ อนึ่ง นัยก่อนเป็นนัยที่มาในพระสูตร ส่วนนัยนี้มาในปฏิสัมภิกา การที่ท่านกล่าวไว้อีก ก็เพื่อจะมีให้จงในข้อความทั้ง ๒ ดังกล่าวมาแล้วแล

[๓๘๕] คำว่า **อธิษฐานด้วยญาณ** มีอธิบายว่า ก็พระโยคินั้นบำเพ็ญธรรมอันเป็นภูมิ เป็นบาท เป็นบพ และเป็นมูลแห่งฤทธิเหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงเข้าฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกแล้ว หากเธอต้องการจะนิรมิตตนเองให้เป็นคน ๑๐๐ คน ก็ต้องทำบริกรรมว่า **สตํ โหมิ สตํ โหมิ** เราจงเป็นคน ๑๐๐ คน เราจงเป็นคน ๑๐๐ คนเถิด แล้วเข้าฌานอภิญญาเป็นบาทอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน เธอพร้อม กับจิตที่อธิษฐานแล้วก็เป็นคน ๑๐๐ คนขึ้นมาทันที แม้จะให้เป็นคน ๑๐๐๐ คน ก็ทำตามแบบนี้แหละ ถ้าหากเมื่อเธอทำอย่างนี้แล้วไม่สำเร็จ ต้องทำบริกรรมใหม่ เข้าสมาบัติซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ อีก ออกแล้วจึงอธิษฐานเถิด แต่ในอรรถกถาสังยุตตนิคายกล่าวไว้ว่า จะเข้าครั้งเดียวหรือสองครั้งก็ได้ ในการอธิษฐานจิตนั้น จิตซึ่งมีฌาน

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๕๖๔-๕๖๕

เป็นบาทมีนิमितเป็นอารมณ์ จิตที่บริกรรมมีร้อยคนหรือพันคนเป็นอารมณ์ก็ได้ แต่ก็มีอารมณ์เหล่านั้นแลเป็นด้วยอำนาจวาระ มิใช่ด้วยอำนาจบัญญัติ แม้จิตอธิษฐานมีคนตั้งร้อยคนหรือตั้งพันคนเป็นอารมณ์ก็เหมือนกัน จิตนั้นดุจอุปมาจิต ซึ่งกล่าวแล้วในก่อนเกิดดวงเดิยวเท่านั้น รองจากโคตรภูญาณ นับเข้าเป็นฌานที่ ๔ ชั้นรูปาวจร

[๓๘๖] ก็แม้คำใดที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า ตามปกติคนคนเดียวนี้ก็เป็นหลายคน คือ ตั้งร้อยคน ตั้งพันคน หรือตั้งแสนคน ครั้นนี้แล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า **พหูโก โหมิ** เราจึงเป็นคนหลายคน ดังนี้ย่อมกลายเป็นคนหลายคนได้ เหมือนอย่างท่านพระจุลปันถก^๑ ในคำนั้น คำว่า **ครั้นนี้** ก็ **แล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณ** ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งอภิญาญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคินี้ก็ให้เป็นหลายคนอยู่ ต่อแต่นั้นไปจึงเข้าสมาบัติในที่สุดแห่งจิตบริกรรมเหล่านั้น ออกจากสมาบัติแล้ว จึงนี้กว่า เราจึงเป็นคนหลายคนอีก เบื้องหน้าแต่นั้นจึงอธิษฐานด้วยอภิญาญาณดวงหนึ่ง ซึ่งได้นามว่า อธิษฐานด้วยอำนาจที่เป็นเหตุให้สำเร็จอันเกิดขึ้นในระหว่างแห่งจิตที่เป็นบุพภาค ๓ หรือ ๔ ดวง ซึ่งเป็นไปแล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายในพระบาลีปฏิสัมภิทา^๑ นี้ ดังอธิบายมานี้แล อนึ่งคำใดซึ่งได้กล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างท่านจุลปันถกดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้แล้วเพื่อชี้ประจักษ์พยานแห่งการอธิษฐานให้เป็นคนหลายคนได้ ก็ข้อความอันนั้นควรยกเรื่องขึ้นแสดงประกอบดังนี้

เรื่องพระจุลปันถก

เล่าสืบต่อกันมาว่า พี่น้องทั้ง ๒ คนนั้นได้ชื่อว่า ปันถก เพราะท่านเกิดในหนทาง ท่านทั้งสองคนนั้นคนพี่ชื่อว่ามหาปันถก ท่านมหาปันถกนั้นบวชแล้วได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ประการ พอท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงให้น้องชายผู้ชื่อว่าจุลปันถกบวชบ้าง ได้ให้ทองคำนี้ว่า :-

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๖

ปทุมม ยถา โภกนุท สุคนธ
 ปาโต ลียา ผลลมวีตคนธ
 องคิรส ปสส วิโรจมาน
 ตปนตมาทิจจมิวนตลิกเข

ดอกบัวโภกนุท กลิ่นหอม บานแต่เช้าไม่ไร้กลิ่น ฉันท
 เจ้าจงดูพระอังคิรสเจ้า พระองค์ผู้ไฟโรจน์เจิดจ้าปานดวง
 พระอาทิตย์ ทอแสงอยู่ในอากาศ ฉะนั้น^๑

ตั้ง ๔ เดือนพระจุลบันถกนั้นก็ไม่สามารถจะทองศาณนี้ให้คล่องได้ เวลา
 ผ่านมา พระเถระจึงกล่าวกะเธอว่า เธอเป็นคนอภัพในพระศาสนา จึงขับออกจากวัด
 ก็ในเวลานั้นพระเถระเป็นภักตทุเทศก์ หมอซีวกเข้าไปหาพระเถระแล้วเรียนว่า ท่าน
 ขอรับ ฟรุ้งนี้ขอพระคุณท่านนิมนต์พากิษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาค
 ไปรับภิกษาในเรือนของพวกกระผมด้วยเถิด แม้พระเถระรับนิมนต์แล้วว่า เรา
 รับนิมนต์เพื่อภิกษาที่เหลือ เว้นท่านจุลบันถกเสีย พระจุลบันถกจึงยื่นร้องไห้ที่ซุ้มประตู
 พระผู้มีพระภาคทรงเล็งดูทราบด้วยทิพยจักขุญาณ เสด็จเข้าไปหาเธอแล้วตรัสถาม
 ว่า ร้องไห้ทำไม ? เธอกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 ภิกษาที่ไม่สามารถจะทองจำหน้สือได้ จะลงมติว่าเป็นผู้อภัพในศาสนาของเรานั้น
 ไม่ถูก อย่าเศร้าโศกไปเลยนะเธอ ดังนี้แล้ว ทรงจับแขนพระจุลบันถกพาเข้าไปยัง
 พระวิหาร ทรงเนรมิตท่อนผ้าเก่าขึ้นผืนหนึ่งด้วยฤทธาานุภาพแล้วได้ประทานให้ด้วย
 ทรงสั่งกำชับว่า เอาเถอะภิกษุ เธอจงลูบคลำผ้าผืนนี้ แล้วทำการทองอยู่ในใจบ่อย ๆ
 ว่า **รโซหรณ รโซหรณ** ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ดังนี้ เมื่อเธอทำอยู่
 อย่างนั้น ผ้านั้นได้กลายเป็นสีดำ เธอจึงกลับได้สติว่า ผ้าผืนนี้เดิมเป็นผ้าสะอาด
 ความเศร้าหมองในผ้าผืนนี้ไม่มี แต่เป็นความเศร้าหมองที่เกิดจากอตภาพแท้ ๆ
 ดังนี้แล้ว จึงพิจารณาหยั่งรู้งลงไปในชั้น ๕ เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุญาณอันใกล้
 โคตรภูญาณให้ถึงอนุลอมญาณ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระโอภาสศาณแก่
 เธอว่า :-

๑ ดูเทียบ อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๓-๓๓๔

ราชาเรียกชื่อว่าธูลี ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธูลีนี้เป็นชื่อของราชา บัณฑิตละธูลีนี้แล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธูลี โทสะ ฯลฯ โมหะ เรียกชื่อว่าธูลี แต่ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธูลีนี้เป็นชื่อของ โมหะ บัณฑิตละโมหะนี้ขาดแล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธูลี^๑

ในที่สุดแห่งพระคาถา พระจุลป็นถกนั้น มีโลกุตตรธรรม ๙ ซึ่งมีปฏิสัมภิกา ๔ และอภิญา ๖ เป็นบริวารอยู่ในเงื้อมมือแล ในวันที่ ๒ พระศาสดาได้เสด็จไปบ้านของหมอชิวกรพร้อมด้วยหมู่ภิกษุ ครั้นในที่สุดน้ำทักษิณาทก เมื่อจะถวายข้าว ยาคุ พระศาสดาทรงปิดบาตรด้วยพระหัตถ์ หมอชิวกรจึงกราบทูลถามว่า “อะไร พระเจ้าข้า ?” ตรัสว่า “ในวิหารยังมีภิกษุอยู่อีกรูปหนึ่ง” หมอชิวกรนั้นใช้คนใช้ไปว่า เจ้าจงไปนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าของเจ้ามาโดยเร็ว แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากพระวิหาร

พระจุลป็นถกนิรมิตตนให้เป็นคนได้ตั้งพันคน นั่งในสวนมะม่วงอันร่มรื่น จนถึงเวลาเขามานิมนต์^๒

ครั้นบุรุษนั้นไปแล้ว เห็นอารามเหลือเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาจะ จึงรีบกลับมากาบทูลว่า “พระเจ้าข้า อารามเต็มไปด้วยหมู่ภิกษุ ข้าพระองค์ไม่ทราบว่าเป็นรูปไหนคือพระผู้เป็นเจ้าของท่านนั้น” ครานั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกแก่เธอว่า “ไปอีกครั้ง ครานี้เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับรูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า ‘พระศาสดา รับสั่งหาท่าน’ แล้วจงนำพามา” บุรุษนั้นไปแล้ว ได้จับที่ชายจีวรของพระเถระไว้จนมัน ภิกษุที่เธอนิรมิตขึ้นทั้งหมดก็หายวับไปโดยฉับพลัน พระเถระจึงชี้ให้บุรุษนั้น ล้วงหน้าไปก่อนว่า “ไปเถิดนะท่าน” แล้วทำการชำระร่างกายมีล้างหน้าเป็นต้นเสร็จแล้ว ไปนั่งบนอาสนะที่เขาเตรียมไว้เสียก่อน ที่ท่านกล่าวว่าตัวอย่างเช่นท่านพระจุลป็นถก ก็มีความหมายดังกล่าวมานี้แล

๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๓

๒ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๖๓/๔๓๗

ในบรรดาภิกษุเป็นจำนวนมากที่พระจุลบันถกนิรมิตขึ้นเหล่านั้น มีรูปร่างเช่นเดียวกับพระจุลบันถกผู้มีฤทธิ์ เพราะท่านนิรมิตขึ้นโดยไม่ได้กำหนดให้มีอาการต่างกัน ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ทำการยืนหรือนั่งเป็นต้นก็ดี ทำการพูดหรือนั่งเป็นต้นก็ดีใด ๆ ภิกษุนิรมิตเหล่านั้นก็ทำกิจริยานั้น ๆ เหมือนกัน ก็ถ้าผู้นิรมิตต้องการให้มีรูปร่างต่าง ๆ กัน คือบางพวกอยู่ในระดับปฐมวัย บางพวกอยู่ในระดับมัชฌิมวัย บางพวกอยู่ในระดับปัจฉิมวัย โดยนัยนั้นนิรมิตให้พวกหนึ่งมีผมยาว พวกหนึ่งมีศีรษะโล้น ครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีศีรษะโล้น พวกหนึ่งมีผมหงอกประปราย พวกหนึ่งมีจิวรสีแดง ปนอยู่ครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีจิวรสีเหลืองล้วน หรือนิรมิตให้พวกหนึ่งทำกิจวัตรเช่น สวดไปตามบทพระบาลี กล่าวอธิบายธรรม สวดคาถาด้วยทำนองสรภัญญะวิธี ถามปัญหา ตอบปัญหา เผาบาตร ย่อม เย็บและซักจิวร เป็นต้น หรือว่าเป็นผู้ประสงค์จะทำภิกษุนิรมิตให้มีกิจริยาต่าง ๆ อย่างอื่นอีกก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว พึงทำบริกรรมโดยวิธีนี้ว่า ภิกษุมีประมาณเท่านี้จึงเป็นคนรุ่นปฐมวัย แล้วเข้าฌานอีกออกแล้วจึงอธิษฐาน พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐาน ภิกษุที่เขอนิรมิตนั้นย่อมมีกิจริยาอาการดังที่ปรารถนาทุก ๆ อย่างทันที ในคำว่าแม้มากคนก็แปลงเป็นคนเดียวได้ ก็มีนัยเหมือนกันนี้

ส่วนความที่แปลกกันออกไปมีดังต่อไปนี้ ภิกษุนี้นิรมิตให้มากคนอย่างนี้แล้ว คิดเห็นว่า เราคนเดียวจักจงกรม จักทำการสวด จักถามปัญหาอีกหรือคิดว่า วิหารนี้มีภิกษุน้อย ถ้าหากทายกบางพวกจักมา จักเข้าใจตัวเราว่า ภิกษุเหมือนเป็นพิมพ์เดียวตั้งมากมายเช่นนี้จักมีแต่ที่ไหน นี่เป็นอานุภาพของพระเถระเจ้าเป็นแม่มนั่น หรือในระหว่างนั้น ต้องการจะเป็นคนคนเดียวก็ได้เพราะมีความปรารถนาน้อยดังนี้ จะต้องเข้าฌานเป็นบาท ออกแล้วจักต้องทำบริกรรมว่า **เอโก โหมิ** เราจึงเป็นคนคนเดียว ดังนี้ แล้วเข้าสมาบัติอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอโก โหมิ** เราจึงเป็นคนคนเดียว พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐานนั้นแล เธอจะกลายเป็นคนคนเดียว แต่เมื่อไม่ทำอย่างนั้น จะกลายเป็นคนคนเดียวไปเองด้วยอำนาจกาลตามที่กำหนดไว้

[๓๘๗] ในบทว่า **ทำให้แจ้ง ทำภายนอก** ดังนี้ ความว่า ทำอาวิภาพและทำติโรภาพ ท่านหมายเอาฤทธิ์ทั้ง ๒ นี้และกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า คำว่า **อาวิภาพ** คือไม่มีอะไรกีดขวาง ไม่มีอะไรปิดบัง เปิดเผย ปราบกฐัด คำว่า **ติโรภาพ** คือมีบางสิ่ง

กีดขวาง มีบางสิ่งปิดบัง ปิดไว้ ครอบไว้^๑ ใน ๒ อย่างนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการ ทำอาวิภาพ ย่อมทำที่มีดีให้สว่าง หรือทำที่ลึกลับให้เปิดเผย หรือทำที่ไม่ใช่ช่องทาง ให้เป็นช่องทาง ทำอย่างไร ? คือ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำตนหรือบุคคลอื่นให้ เห็นบุคคล แม้ที่ถูกบางสิ่งปิดบังไว้ หรือแม้ยืนอยู่ในที่ไกล ต้องออกจากอาณาที่เป็น บาทแล้วรำลึกว่า ที่มีดีนี้จึงสว่าง ที่ลึกลับนี้จึงเปิดเผย ที่ไม่ใช่ช่องทางนี้ จึงเป็นช่องทาง แล้วทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับจิตที่อธิษฐานก็จะ เป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานไว้ทันที บุคคลอื่นแม้ยืนอยู่ไกลย่อมเห็นได้ ฝ่ายตัวเอง ต้องการจะเห็นก็เห็นได้

พระพุทธเจ้าทรงทำพระปาฏิหาริย์

[๓๘๘] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำ ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคทรง เคยทำมาแล้ว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงรับนิมนต์จากนางจุลสุภักทาแล้ว เสด็จไปยังกรุงสาเกตอันมีระยะทาง ๗ โยชน์คั่นในระยะจากกรุงสาวัตถี ด้วยเรือน ยอด ๕๐๐ ซึ่งวิสุกรรมเทพบุตรนิรมิตแล้ว ทรงอธิษฐานให้ชาวเมืองสาเกตเห็นชาว กรุงสาวัตถี และให้ชาวกรุงสาวัตถีเห็นชาวเมืองสาเกต เสด็จลงในท่ามกลางพระนคร ที่เดียว ทรงแสดงแยกแผ่นดินออกเป็น ๒ ภาค トラบเท่าถึงอเวจีมหานรก และทรง แสดงแหวกอากาศออกเป็น ๒ ภาคตลอดถึงพรหมโลก ก็ความข้อนี้นักปราชญ์พึง แสดงตัวอย่าง แม้ด้วยเรื่องการเสด็จลงจากเทวโลก นัยว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำ ยมกปาฏิหาริย์ ทรงปลดปล่อยสัตว์ ๘๔,๐๐๐ ให้พ้นจากเครื่องจองจำทรงรำพึง ว่าพระพุทธเจ้าในอดีตเสด็จไปที่ไหน ในที่สุดแห่งยมกปาฏิหาริย์ ได้ทรงเห็นว่ามีไปสู่อาวตึงส์ ครั้งนั้น พระองค์ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่งเหยียบพื้นปฐพีแล้ว ทรงให้พระบาท ข้างที่ ๒ ประดิษฐานบนยอดภูเขายุกันธร ทรงยกพระบาทข้างแรกอีก แล้วทรงยก เหยียบยอดเขาลีเนรุ ทรงจำพรรษาบนพื้นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์บนดาวตึงส์สวรรค์ นั้น ทรงเริ่มตรัสแสดงพระอภิธรรมกถาตั้งแต่นั้น แก่หมู่เทวดาในหมื่นจักรวาลซึ่งมา ประชุมกัน ในเวลาเสด็จจักษาจารนิรมิตพระพุทธนิมิตแทนพระองค์ พระพุทธนิมิตนั้น ทรงทำหน้าที่แทน ทรงแสดงธรรมแทนพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระ

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

พินนาคลดา ทรงล้างพระพักตร์ที่สระอนินดาตแล้ว ทรงรับบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีป แล้วเสวยที่ริมขอบสระอนินดาต พระสารีบุตรเถระไปในที่สระอนินดานั้นแล้วถวาย บังคมพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงให้นัยแก่พระเถระว่า ในวันนี้เราแสดง ธรรมเท่านั้น ทรงแสดงพระอภิธรรมกถาไม่หยุดตลอด ๓ เดือน ด้วยประการฉะนี้ เพราะได้ฟังพระอภิธรรม กถานั้น หมู่เทวดาจำนวน ๘๐ โภกวิจึงได้ตรัสรู้พระธรรม

บริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์แม่ที่มาประชุมกันในคราวแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ ได้ตั้งค้ำอยู่ด้วยประสงค์ว่า เราเห็นพระผู้มีพระภาคเสียดก่อนแล้วจึงจักไป จุลอนาถ บิณฑิกเศรษฐีคนเดียวบำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง พวกมนุษย์พากันอ้อนวอน ถามพระอนุรุธเถระเพื่อทราบว่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน พระเถระเจริญ อาโลกกลีณ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจำพรรษาในภพดาวดึงส์นั้น ด้วยจักขุเพียง ดังทิพย์ ครั้นเห็นแล้วจึงแจ้งให้ทราบ

บริษัทเหล่านั้นอ้อนวอนพระมหาโมคคัลลานเถระเพื่อถวายบังคมพระผู้มีพระภาค พระเถระดำลงในแผ่นดินใหญ่ในท่ามกลางบริษัทนั้นแหละ ข้าแรกเขาสิเนรุผุด ขึ้น ณ ที่ใกล้พระบาทพระตถาคต ถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ ได้ทูลคำนี้ กะพระผู้มีพระภาคว่า “พระพุทเจ้าข้า ชาวชมพูทวีปขอกราบถวายบังคมพระบาท ของพระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวว่า พวกข้าพเจ้าเห็นพระศาสดาเสียดก่อนจึง จักไป” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะ เดียวนี้ พระธรรมเสนาบดีผู้เชฎฐภาดา ของ เถออยู่ที่ไหน ?” “อยู่ในเมืองสังกัสสะ พระพุทเจ้าข้า” “โมคคัลลานะ ผู้ต้อง การจะ พบเห็นเรา พຽงนี้จงมาสู่เมืองสังกัสสะ พຽงนี้เราจักลงที่เมืองสังกัสสะ ในวันอุโบสถ เพ็ญวันมหาปวารณา” “สาธุ พระพุทเจ้าข้า” พระเถระถวายบังคมพระทศพล แล้ว ลงตามทางที่มาเหมือนเดิมถึงสำนักของพวกมนุษย์ ทั้งในเวลาไปและมา ท่าน อธิษฐานให้มนุษย์ทั้งหลายเห็นท่านอยู่ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำปาฏิหาริย์ อาวิภาพในกาลนั้นเป็นครั้งแรก

พระมหาโมคคัลลานะนั้นมาอย่างนี้แล้วแจ้งความเช่นนั้น มิได้ทำความสำคัญว่า ไกลเลย บอกว่ารับประทานอาหารเช้าแล้วจึงออก พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวสักก- เทวราชว่า “มหาบพิตร พຽงนี้ อาตมภาพจะลงสู่มนุษยโลก” ท้าวสักกเทวราชจึง

บังคับวิสุกรรม เทพบุตรว่า “แม่พ่อ ! พຽงนี้พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะเสด็จลงสู่มนุษยโลก เถอจงนิรมิตบันได ๓ ชนิดคือ บันไดหนึ่งเป็นทองคำ บันไดหนึ่งเป็นเงิน และบันไดหนึ่งเป็นแก้วมณี” วิสุกรรมเทพบุตรได้ทำตามเทวบัญชาทุกอย่าง ในวันที่ ๒ พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดเขาสิเนรุ ทรงแลดูโลกธาตุเบื้องทิศบูรพาจักรวาลตั้งหลายแสนเปิดโล่ง แจ่มแจ่มดุจลานเดียวกัน ก็ทางทิศบูรพามองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ่มฉนั้นใด แม้ทางทิศปัจฉิมก็ดี ทิศอุดรก็ดี ทิศทักษิณก็ดี ก็มองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ่มทั้งหมด ฉนั้นนั้น เบื้องต่ำมองเห็นถึงอเวจิมหานรก เบื้องบนมองเห็นจนถึงรูปพรหมชั้นอกนิฏฐภาพ

พูดกันต่อ ๆ มาว่า วันนั้นชื่อว่าเป็น **วันพระพุทธเจ้าเปิดโลก** ฝ่ายพวกมนุษย์ก็เห็นหมู่เทวดา ฝ่ายพวกเทวดาก็เห็นหมู่มนุษย์ ในเวลาที่จะดูกันนั้นพวกมนุษย์ไม่ต้องแหงนดูข้างบน พวกเทวดาก็ไม่ต้องก้มลงดูข้างล่าง สัตว์ทุกจำพวกเห็นกันและกันอย่างจ้งหน้าทีเดียว พระผู้มีพระภาคเสด็จลงโดยบันไดแก้วในท่ามกลาง ทวยเทพกามาวจรทั้ง ๖ ชั้นลงโดยบันไดทองคำด้านซ้ายมือ พวกพรหมชั้นสุทธาวาสและมหาพรหมลงโดยบันไดเงินด้านขวามือ ทำวสัฏกเทวราชทรงถือบาตรและจีวร ทำวมหาพรหมทรงถือเศวตฉัตรใหญ่ประมาณ ๓ โยชน์ ทำวสุยามะทรงถือพัตวาลวีชนี ปัจฉลิตะเทพบุตรผู้เป็นนักรบ้ำถือพิณสีเหลืองซึ่งมีสีดุจผลมะตูมใหญ่ประมาณ ๓ คาวุต ทำการบูชาพระตถาคต ตามเสด็จลงมา ในวันที่นั้น ปวงสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วจะไม่เกิดความรักในความเป็นพระพุทธเจ้าไม่มี พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำปาฏิหาริย์อภิวาพในที่นี้ฉนี้แล

เรื่องพระธัมมทินนเถระ

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง เฉพาะเรื่องพระเถระชื่อว่าธัมมทินนเถระ สำนักตฬังครวิหารในเกาะลังกา ฉนั้นในลานพระเจดีย์ ในตฬสมหาวิหารกล่าวอภินถนสูตรซึ่งมีความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติไม่ผิดทาง อยู่เป็นนิตยแล^๑ ได้คว่ำพัตลงเบื้องล่าง พื้นที่ได้ราบเป็นอันเดียวกันตราบเท่าจนถึง

๑ อ.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐

อเวจีมหานรก แต่นั้นได้หงายพัดขึ้นเบื้องบน อากาศได้โปร่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมสําคัญด้วยภัยในนรก ก่อให้หลงด้วยความสุขในสวรรค์อยู่ บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน บางพวกได้เป็นพระสกทาคามี บางพวกได้เป็นพระอนาคามี และบางพวกได้เป็นพระอรหันต์แล

[๓๘๙] ก็แหละ พระโยคีผู้ต้องการทำดีโรภาพ ย่อมทำที่สว่างให้มีดี หรือทำที่ไม่กำบังให้เป็นที่กำบัง ทำที่เป็นทางมิให้เป็นทาง ทำอย่างไร ? คือพระโยคีนี้ต้องการทำตนหรือผู้อื่นแม้ไม่มีอะไรบังหรือยืนอยู่ใกล้ ๆ กัน ก็มองไม่เห็นได้ โดยออกจากฉนวนที่เป็นบาทแล้วรำพึงอยู่ว่า ที่สว่างนี้จึงเป็นที่มืดเกิด หรือว่าที่ไม่กำบังนี้จึงกลายเป็นที่กำบัง หรือว่าที่เป็นช่องทางนี้จึงเป็นที่ที่คนมองไม่เห็นเกิด แล้วทำกรรมอธิษฐานตามเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละ พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั้น ก็จะกลายเป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานทุกประการโดยฉับพลัน ชนเหล่าอื่นแม้ยืนอยู่ใกล้ก็แลไม่เห็น ไม่ต้องการจะเห็นแม้ตัวของตัวเองก็ไม่เห็น

[๓๙๐] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำมา ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคพระองค์ทรงเคยทำมา จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำยสกุลบุตรผู้ซึ่งนั่งในที่ใกล้แท้ ๆ มิให้บิดาพบเห็นได้^๑ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงทำการลูกรับแก่พระมหากับปิณะสันหนทางระยะ ๑๒๐ โยชน์ ทำมหากับปิณะนั้นให้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล และทำอำมาตย์พันคนของท้าวเธอให้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล พระนางอโนชาเทวี มีหญิงพันคนเป็นบริวารมาตามทางพระมหากับปิณะนั้น แม้มานั่งอยู่ในที่ใกล้ พระองค์ยังทรงทำมิให้เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริษัท เมื่อพระนางทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงเห็นพระราชาบ้างหรือ ? จึงตรัสว่า ก็ท่านจะแสวงหาพระราชาดีหรือ หรือว่าแสดงหาตนดีกว่า พระนางจึงกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระเจ้าข้า ดังนี้ จึงทรงแสดงธรรมเหมือนอย่างนั้นแก่พระนางอโนชาเทวี ผู้ประทับนั่งเรียบร้อยแล้วนั้น ให้พระนางนั้นรวมทั้งหญิงพันคนดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ให้พระราชาดำรงอยู่ในอรหัตผลแล^๒ อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องของพระมหินทเถระ ผู้เมื่อทำมิให้พระราชาเห็นชนที่เหลือซึ่งมากับตนในวันที่มาสู่เกาะลังกา ชื่อว่าทำปาฏิหาริย์ดีโรภาพนี้เหมือนกัน^๓

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๓

๒ อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๒๘๒

๓ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๖๖-๖๗

[๓๙๑] อีกอย่างหนึ่งปาฏิหาริย์ที่ปรากฏแม้ทุกอย่างชื่อว่า **อาวิภาพ** ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏทุกอย่างชื่อว่า **ติโรภาพ** บรรดาปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ ประเภทนั้น สำหรับปาฏิหาริย์ที่ปรากฏคือ ฤทธิ์ก็ปรากฏ คนมีฤทธิ์ก็ปรากฏเช่นกัน ข้อนี้แสดงเรื่องยมกปาฏิหาริย์เป็นตัวอย่าง

พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์

จริงอยู่ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์อันมิได้ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลายในกาลนี้ ในสมภาคนั้นปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ อย่างปรากฏแล้วอย่างนี้คือ กองไฟเป็นไปแต่พระกายเบื้องบน สายน้ำเป็นไปแต่พระกายเบื้องล่าง^๑ สำหรับปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ย่อมปรากฏเฉพาะฤทธิ์เท่านั้น ส่วนผู้มีฤทธิ์หาปรากฏไม่ ข้อนี้แสดงด้วยมหกสูตร^๒ และพรหมนิมิตตสูตร^๓ จริงอยู่ในที่นั้น ฤทธิ์ของท่านพระมหากะและของพระผู้มีพระภาคปรากฏแล้ว แต่ท่านผู้แสดงฤทธิ์ไม่ปรากฏ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ท่านจิตตคฤหบดีนั่งอยู่ส่วนข้างหนึ่งแล้วกล่าวกะท่านพระมหากะว่า “ท่านขอรับ กระผมขอโอกาส คือขอพระเป็นเจ้ามหากะจงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมชั้นเยี่ยมของมนุษย์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” พระมหากะกล่าวว่า “คฤหบดีถ้าอย่างนั้นท่านจงให้คนปูผ้าอุดตราสงค์ตรงที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าเอาไว้” “อย่างนั้นหรือขอรับ” ท่านจิตตคฤหบดีพูดจก็รับปฏิบัติตามคำของท่านมหากะ ใช้คนปูผ้าอุดตราสงค์เข้าตรงที่ระเบียงเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้แล้ว ต่อจากนั้นแล ท่านพระมหากะก็เข้าไปสู่วิหาร บันดาลอิทธิทธิสังขารเช่นนั้น ให้เป็นเปลวไฟออกมาทางช่องลูกตาลและช่องระหว่างลิ้ม ทำหญ้าให้ไหม้แล้ว แต่ไม่ให้ผ้าอุดตราสงค์ไหม้”^๔ อีกอย่างหนึ่ง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมะนั้นแล เราบันดาลอิทธิทธิสังขารเช่นนั้นว่า “ขอให้พระพรหมและบริษัทของพระพรหมและพรหมปริสัชชา จงได้ยินเสียงของเราแต่ก็อย่าได้เห็นเราเลย” ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ดังนี้ ทรงหายไปแล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗-๑๗๘

๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘-๓๗๙

๓ ม.ม. ๑(ไทย) ๒/๕๐๑/๕๓๗-๕๔๕

๔ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘

**“เราเห็นภัยในภพอย่างชัดแจ้ง เห็นภพและเห็น
สัตว์ผู้แสวงหาความปราศจากภพ จึงไม่ติดใจ ไม่เพลิดเพลिन
และไม่ยึดมั่นถือมั่นภพเอาไว้เลย”^๑**

[๓๙๒] ในข้อพระบาลีว่า ทะลุไปข้างนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างเปล่านี้ มีอธิบายความว่า คำว่า **นอกฝา** คือ ฟากฝา อธิบายว่า ส่วนฟากข้างโน้นแห่งฝา ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ก็คำว่า **ฝา** นี้เป็นชื่อของฝาเรือน ชื่อว่า **กำแพง** ได้แก่ กำแพงที่ล้อมเรือน วัด หรือหมู่บ้าน เป็นต้น ชื่อว่า **ภูเขา** ได้แก่ภูเขาดินหรือภูเขาหิน คำว่า **ทะลุไม่มีติด** คือไม่ขัดข้อง คำว่า **เหมือนที่ว่าง** คือ เหมือนในกลางอากาศ ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์ในการไปดั่งนั้น เข้าอากาศสถิณออกแล้ว รำพึงถึงฝานอกกำแพงหรือภูเขาแห่งใดแห่งหนึ่ง แม้เป็นภูเขาหินหรือภูเขาจักรวาลก็ได้ ทำปริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า **“อากาศโส โหตุ** ของจงเป็นที่ว่าง” ดั่งนี้ ฝาเป็นต้นย่อมกลายเป็นที่ว่างได้ทันที เมื่อต้องการจะลงข้างล่างหรือต้องการจะขึ้นข้างบนก็จะเป็นโพรงไปได้ เมื่อต้องการจะทะลุไป ก็เป็นช่องให้ไปได้ พระโยคีจะทะลุไปในที่นั้นได้โดยไม่ติดขัดเลย ฝ่ายพระจุฬายาญญิตผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวแย้งในข้อนี้ว่า “อากาศ ก็การเข้าอากาศสถิณมีประโยชน์ อย่างไร ? มิน่าพระโยคีผู้ต้องการนิมิตข้างม้าเป็นต้น มิต้องเข้าสถิณข้าง กลิณม้าเป็นต้นหรือ ก็ความเป็นผู้ทำปริกรรมในสถิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ชำนาญในสมาบัติ ๘ เท่านั้น เป็นสำคัญมิใช่หรือ เหตุนั้น ต้องการจะเข้าสถิณอย่างไร จงเข้าสถิณอย่างนั้นเถิด” พวกภิกษุจึงพากันกล่าวแย้งว่า “ท่านขอรับ อากาศสถิณเท่านั้นมาในพระบาลี เหตุนั้น การเข้าอากาศสถิณนั้น จึงควรกล่าวได้โดยแท้” ในการอธิษฐานให้เป็นที่ว่างนั้นมีพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติ พระโยคีผู้ได้อากาศสถิณสมาบัติ ย่อมรำพึงถึงภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา ครั้นนี้ถึงแล้วย่อมอธิษฐานด้วยญาณว่า อากาศ โหตุ ของจงเป็นที่ว่างเถิด ดั่งนี้ ก็จะกลายเป็นอากาศที่ว่างสมหวัง เราย่อมไปมิได้ติดขัดทั้งภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา โดยปกติ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๓

มนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์จะไปได้ในที่เฉพาะไม่มีอะไร ติดขัดไม่มีอะไรขวางกั้น ไม่มีอะไรปิดบัง ฉันทิใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นก็เหมือนกัน ฉันทินั้น เป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ไปไหนก็ไม่ติดขัดทั้งภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา เหมือนไปในที่ว่าง ฉันทิ^๑

ถามว่า - ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่อย่างนั้น เกิดมีภูเขาหรือต้นไม้ผุดขึ้น กั้นในระหว่างทาง เธอจะต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือไม่ ?

ตอบว่า - โทษในการที่จะเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกนั้นย่อมไม่มี เพราะว่าการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานใหม่อีก ย่อมเป็นเหมือนกับการถือนิสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์ ก็เพราะภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วว่า จงเป็นที่ว่าง ดังนี้ ก็คงเป็นที่ว่างดังหมายอีกนั้นแหละ ด้วยกำลังการอธิษฐานคราวแรกของพระโยคีนั้น ภูเขาหรือต้นไม้อื่นจักเกิดผุดขึ้นตามฤดูในระหว่างทาง ดังนี้ เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย การนิรมิตคราวแรกย่อมมีกำลังกว่าฤทธิ์อื่นที่ผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้นแล้ว อันการนิรมิตนอกจากนี้จะต้องเป็นไปข้างบนหรือข้างล่างแห่งการนิรมิตที่แรกนั้น

[๓๙๓] ในบทพระบาลีว่า ทำการผุดขึ้นและด่ำลงแม้ในแผ่นดินนี้ มีอธิบายว่าการโผล่ขึ้นเรียกว่า การผุดขึ้น การจมลงเรียกว่าการด่ำลง การโผล่ขึ้นและด่ำลงเรียกว่า การด่ำผุด พระโยคีผู้ต้องการทำให้เป็นอย่างนั้น เข้าอาโปกสิณออกแล้ว กำหนดว่าแผ่นดินในที่ประมาณเท่านี้จงเป็นน้ำ ทำปริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน แผ่นดินในที่ตามที่ได้กำหนดไว้ย่อมกลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการด่ำผุดในน้ำนั้น ในการอธิษฐานให้เป็นน้ำนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติพระโยคีผู้ได้อาโปกสิณสมาบัติ จำพึงถึงแผ่นดิน ครั้นจำพึงแล้วจึงอธิษฐานด้วยญานว่า **“อุทกั โหตุ จงเป็นน้ำ”** ดังนี้ แผ่นดินย่อมกลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการด่ำผุดในแผ่นดิน ตามปกติ พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ ย่อมทำการด่ำผุดในน้ำได้ ฉันทิใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ย่อมทำการด่ำผุดในแผ่นดินคล้ายในน้ำได้ ฉันทิ^๒ และมีใช้จะทำได้แต่เพียงการด่ำผุดเท่านั้น ยังทำการอาบ ตีม ล้างหน้า และล้างสิ่งของเป็นต้น ตามที่ตนปรารถนา จะทำได้อีกด้วย และมีใช้จะอธิษฐานให้เป็นน้ำได้อย่างเดียว ถ้าต้องการเนยใส น้ำผึ้ง

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

น้ำมัน น้ำอ้อย เป็นต้น ก็นี้กอธิษฐานให้สิ่งของนั้น ๆ เป็นสิ่งนี้ ๆ และมีประมาณเท่านี้ แล้วทำบริกรรมอธิษฐานอยู่ ย่อมเป็นสมดังอธิษฐานทีเดียว เมื่อยกขึ้นใส่ไว้ในภาชนะ เนยใสก็คงเป็นเนยใส น้ำมันเป็นต้น ก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้น น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม เธอต้องการจะให้น้ำนั้นเปียกก็เปียก ไม่ต้องการจะให้เปียกก็ไม่เปียก และแผ่นดินนั้นย่อมเป็นน้ำเฉพาะท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น สำหรับชนที่เหลือก็คงเป็นแผ่นดินเหมือนเดิม ที่แผ่นดินนั้นมนุษย์ทั้งหลายจะเดินก็เดินไปได้ จะไปด้วยยานพาหนะก็ทำได้ จะทำกิจกรรมก็ทำได้ ก็ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาว่าจะเป็นน้ำแม่แก่ชนเหล่านั้นเท่านั้นก็เป็นได้ตั้งปรารถนาแต่ครั้งล่องกาลที่กำหนดไว้แล้ว เว้นน้ำตามธรรมดาในหม้อและบึง เป็นต้น นั้นเสีย สถานที่ที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ ย่อมคืนเป็นแผ่นดินดังเดิม

[๓๙๔] ในบทพระบาลีว่า เดินไปบนน้ำที่ไม่แตกนี้ มีอธิบายว่า น้ำที่เรียกว่า แยกแตกออกจากกัน เพราะบุคคลเหยียบแล้วจมลง น้ำที่ตรงกันข้ามเรียกว่า ไม่แยกแตกออก ก็พระโยคีผู้ต้องการจะไปโดยอาการอย่างนั้น ต้องเข้าปฐมวิกลิน ออกแล้วกำหนดว่า น้ำในที่ประมาณเท่านี้ จงกลายเป็นดิน ดังนี้ แล้วพึงทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐานน้ำตามสถานที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ ย่อมกลายเป็นดินดังปรารถนา ท่านผู้มีฤทธิ์ ย่อมเดินไปบนน้ำนั้นได้

อธิษฐานให้เป็นดิน

ในการอธิษฐานให้เป็นดินนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้คือ ตามปกติภิกษุผู้ได้ปฐมวิกลินสมาบัตินี้ถึงน้ำ ครั้นนี้แล้วจึงอธิษฐานด้วยญานว่า “**ปฐวี โหตุ** ของเป็นดิน” ดังนี้ น้ำก็กลายเป็นดินได้ เธอย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้ตามปกติ พวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมเดินไปบนแผ่นดินที่ไม่แตกได้ ฉันทิใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจ ย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้เหมือนเดินไปบนแผ่นดิน ฉันทิ^๑ และมีใช้แต่จะเดินไปเท่านั้น ยังจะเคลื่อนไหวอริยาบถตามที่ตนปรารถนาได้อีกด้วย และมีใช้แต่จะนี้กอธิษฐานให้เป็นแผ่นดินได้อย่างเดียวเท่านั้น ยังจะนี้กอธิษฐาน

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ให้เป็นแก้มณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ตามที่ตนปรารถนา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว น้ำที่อธิษฐานแล้วย่อมเป็นดังอธิษฐานและน้ำนั้นย่อมเป็นดิน สำหรับผู้มีฤทธิ์เท่านั้น เป็นน้ำตามเดิมแก่คนที่เหลือ ปลา เต่า และสัตว์ที่เกิดในน้ำ เป็นต้น ย่อมอยู่อาศัยได้ตามสบาย ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำน้ำนั้นให้กลายเป็นดินสำหรับพวกมนุษย์อื่น ก็ย่อมทำได้เหมือนกัน แต่น้ำที่ถูกอธิษฐานให้เป็นดินนั้น จะกลายเป็นน้ำตามเดิมก็ต่อเมื่อพ้นจากเวลากำหนดอธิษฐานไว้แล้ว

[๓๙๕] คำว่า **ก้าวไปด้วยบัลลังก์** คือ ไปได้ทั้งคู่บัลลังก์ ชื่อว่านกมีปีก คือ นกประกอบด้วยปีกทั้งหลาย ก็พระโยคีผู้มีความต้องการจะทำอย่างนี้ พึงเข้า ปฐวีกลินออกแล้ว ถ้าต้องการจะเป็นผู้นั่งไป ต้องกะที่ประมาณเท่าบัลลังก์ ทำ บริกรรมแล้วจึงอธิษฐาน ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วนั้นแล ถ้าต้องการจะเป็นผู้นอนไป ต้องกำหนดที่ประมาณเท่าเตียง ถ้าต้องการจะไปด้วยเท้า ต้องกำหนดที่ประมาณ เท่าหนทาง กำหนดที่ตามเหมาะสมอย่างนี้แล้วจึงอธิษฐานว่า **“ปฐวี โหตุ จงเป็นดิน ตามวิธีการที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน อากาศนั้นย่อมกลายเป็นดินได้ทันที การคู่บัลลังก์เดินไปในอากาศได้นั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ว่า ท่านผู้มี ฤทธิ์ย่อมไปได้ด้วยบัลลังก์ในอากาศก็ได้ เหมือนอย่างนกมีปีก คือ ตามปกติผู้ได้ ปฐวีกลินสมาบัติ นี้ก็เป็นอากาศ ครั้นนี้แล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า **“ปฐวี โหตุ จงเป็นแผ่นดิน”** ดังนี้ ย่อมกลายเป็นแผ่นดินได้ในอากาศอันเว้งว่างนั้น ท่านผู้มี ฤทธิ์นั้น จะเดินก็ได้ ยืนก็ได้ นั่งก็ได้ สำเร็จการนอนก็ได้ ตามปกติบนแผ่นดิน พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ย่อมจงกรมได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ ฉันทใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจย่อมเดินก็ได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ เพราะอะไร ? เพราะ ในอากาศเว้งว่างเหมือนกัน ฉันทัน^๑ ก็ภิกษุผู้ต้องการจะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ ทิพยจักขุด้วย เพราะอะไร เพราะจะได้เห็นภูเขา หรือต้นไม้เป็นต้นที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน หรือที่พวกนาคและสุบรรณเป็นต้นริษยานิรมิตขึ้นในระหว่าง**

ถามว่า - เห็นภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นแล้ว พึงทำอย่างไร ?

ตอบว่า - ต้องเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำการบริกรรมอธิษฐานว่า **“อากาศ โหตุ จงเป็นที่ว่าง”** ดังนี้ แต่พระเถระกล่าวว่า อากูโส การเข้าสมาบัติจะมี

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ประโยชน์อะไร จิตของภิกษุ นั้นมันคงอยู่แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น สถานที่ที่เธอ
อธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ก็ต้องเป็นที่ว่างได้อย่างแน่นอน ถึงแม้ว่าท่านจะกล่าวไว้
อย่างนี้ก็จริง แต่ก็พึงปฏิบัติตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในติโรกฐทปาฎิหาริย์ซ้ำอีก
หนึ่ง ท่านผู้ไปได้ในอากาศนี้จะต้องได้ทิพยจักขุ ทั้งนี้ ก็เพื่อลงไปในโอกาสอัน
เหมาะสม เพราะถ้าเธอลงไปในที่ที่ไม่เหมาะสม จะเป็นทำน้ำหรือประตูบ้านก็ตาม เธอ
ก็จะปรากฏแก่มหาชน เพราะฉะนั้น เธอแลเห็นด้วยทิพยจักขุแล้ว เว้นจากที่อัน
ไม่เหมาะสมเสีย ลงแต่ที่อันเหมาะสมเท่านั้นแล

ใช้มือคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์

[๓๙๖] ในชื่อว่า เอาฝ่ามือจับคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์แม่เหล่านี้ อันมี
ฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มือธิบายว่า พึงทราบว่พระจันทร์และ
พระอาทิตย์ ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบนได้ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และชื่อว่า
มีอานุภาพมาก เพราะทำแสงสว่างในขณะเดียวกันทั่วทั้ง ๓ ทวีป อีกนัยหนึ่ง
พระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบน และทำความ
สว่างไสวอย่างนี้ได้ และชื่อว่ามีอานุภาพมากเพราะว่าเป็นธรรมชาติที่มีฤทธิ์มาก
นั่นเอง คำว่า **จับ** คือจับต้องหรือถูกเฉพาะในที่ส่วนหนึ่ง คำว่า **คลำ** คือลูบคลำ
ไปรอบ ๆ ดุจคลำพื้นแว่น (กระจก) ก็ฤทธิ์ชนิดนี้ย่อมเป็นผลสำเร็จแก่พระโยคีนี้
ก็ด้วยอำนาจานที่มีภิญญาเป็นบาทอย่างเดียว สำหรับฤทธิ์ชนิดนี้ไม่ต้องมีการเข้า
กสิณสมาบัติ สมดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า
คำว่า เอาฝ่ามือจับลูบคลำพระจันทร์ และพระอาทิตย์แม่เหล่านี้ อันมีฤทธิ์มาก
อย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มือธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้
มีความชำนาญทางใจ นี้ถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ ครั้นนี้แล้วจึงอธิษฐานด้วย
ญาณว่า “**หตุลปาสะ โหนตุ** จงอยู่ในอุ้งมือ” ดังนี้ พระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้น
ย่อมอยู่ในอุ้งมือทีเดียว ท่านผู้นั้นจะนั่งหรือนอนก็ตามย่อมเอามือจับต้องลูบคลำ
พระจันทร์และพระอาทิตย์ได้เสมอ ตามปกติพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมจับต้อง
ลูบคลำสิ่งของบางอย่างในอุ้งมือได้ ฉนใด ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ฯลฯ ก็ย่อมลูบคลำได้

ฉันทัน ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น^๑ ฆราวาสต้องการจะเดินไปจับต้อง ก็เดินไปจับต้องได้ แม้ต้องการจะนั่งหรือนอนจับต้องก็อธิษฐานในที่นั้นนั่นแหละว่า จงอยู่ในอุ้งมือ ด้วยกำลังแห่งการอธิษฐาน พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็จะเป็นดุจผลตาลที่หลุดร่วงจากขั้วมาตกอยู่ในอุ้งมือท่านผู้มีฤทธิ์ และท่านผู้มีฤทธิ์จะลูบคลำหรือจะยื่นมือไปลูบคลำก็ย่อมได้

ถามว่า - ก็เมื่อยื่นมือออกไป สิ่งที่มีใจครองยื่นไปหรือสิ่งที่ไม่มีใจครองยื่นไป?

ตอบว่า - สิ่งที่ไม่มีใจครองอาศัยสิ่งที่มีใจครองยื่นไป ในข้อนี้ ท่านพระจูฬนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่า “อาวุโส ก็สิ่งที่มีใจครองเป็นได้ทั้งเล็กทั้งใหญ่ไม่มีมิใช่หรือ ? เมื่อใดภิกษุออกไปโดยช่องลูกตาลเป็นต้น เมื่อนั้นสิ่งที่มีใจครองก็เป็นของเล็ก เมื่อใดภิกษุทำอัฐภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นของใหญ่ได้ เช่น อัฐภาพของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ ?”

เล่าสืบกันมาว่า ในสมัยหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกคฤหบดีพึงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลนิมนต์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป จงรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์เถิด” แล้วทูลลากลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว เวลากลางวันและเวลากลางคืนนั้นผ่านไป ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูโลกธาตุหมื่นจักรวาล ลำดับนั้น พระยานาคชื่อว่า **นันทโปกนันทะ** ได้ปรากฏในพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงอยู่ว่า นาคราชนี้มาปรากฏในญาณของเรา อุปนิสัยของนาคราชนี้มีหรือไม่หนอ จึงทรงเห็นว่า นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิภูฏิ ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย จึงทรงนึกต่อไปว่าใครหนอจะพึงปลดเปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิภูฏิได้จึงได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระแล้ว แต่ครั้งเมื่อราตรีสว่าง ทรงทำการปฏิบัติสรีระแล้วตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาทรงรับสั่งว่า “อานนท์ เธอจงบอกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปให้ทราบทั่วว่า “ตถาคตจะไปเที่ยวเทวโลก”

ก็ในวันนั้น พวกนาคผู้เป็นบริวารได้จัดสถานที่ดื่มสุราให้แก่ นันทโปกนันทนาคราช เขามีเสวตฉัตรเป็นทิพย์ที่เขากันไว้บนบัลลังก์แก้วอันเป็นทิพย์ มีนักฟ้อน ๓ พวก

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗

และพวกนาคบริษัทแวดล้อมแล้ว ได้นั่งแลดูวิธีจัดแจงอาหารและเครื่องดื่มซึ่งให้เข้าไปตั้งไว้ในภาชนะทิพย์ ฝ่ายพระผู้มีพระภาคทรงบันดาลให้นาคราชนั้นเห็นพระองค์แล้ว เสด็จมุ่งพระพักตร์ไปทางเทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป โดยผ่านที่สุตเพดานของนันทโปกนันทนาคราชนั้นแล

ก็โดยสมัยนั้นแล นันทโปกนันทนาคราชเกิดความคิดเห็นชั่วช้าลามกถึงขนาดนี้ว่า “ซิ ! สมณะหัวโล้นเหล่านี้เข้า ๆ ออก ๆ ผ่านภพดาวดึงส์ของเทวดาอยู่ได้ ดูจะใช้อำนาจเหนือเราขึ้นทุกที ขอประกาศว่า “ตั้งแต่บัดนี้ไป เราจักไม่ยอมให้พวกสมณะเหล่านี้ผ่านไป โปรยฝุ่นติดเท้าใส่หัวเราเป็นเด็ดขาด” จึงลุกขึ้นไปยังเชิงภูเขาสิเนรุ ละอัดภาพนั้นเอาขนาดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุเป็น ๗ ชั้น แผ่พังพาน ณ เบื้องบนปกคลุมถึงภพดาวดึงส์ด้วยพังพานอันร่มลงให้มีดมองไม่เห็น

ครั้งนั้นแล ท่านพระรัฐบาลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเมื่อก่อนข้าพระองค์ยืนอยู่ตรงนี้มองไปเห็นภูเขาสิเนรุ เห็นภูเขาที่ล้อมรอบภูเขาสิเนรุ เห็นภพดาวดึงส์ เห็นเวชยันต์ปราสาท เห็นธงบนยอดเวชยันต์ปราสาท ได้ชัดเจน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัดนี้ข้าพระองค์จึงไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นธงยอดเวชยันต์ปราสาทได้” พระผู้มีพระภาคตรัสชี้แจงว่า “รัฐบาล นาคราชชื่อนันทโปกนันทนาคราชนี้มีความขุ่นเคืองแค้นต่อพวกเธอ จึงเอาขนาดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุถึง ๗ ชั้น เอาพังพานปกปิดกันไว้เบื้องบน จึงทำให้มีดอยู่อย่างนี้” พระรัฐบาลนั้นกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเอง” พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ต่อมา ภิกษุแม่ทั้งหมดก็ได้พากันลุกขึ้นกราบทูลตามลำดับ มีท่านพระภัททิยะ ท่านพระราหุลเป็นต้น พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงอนุญาตในที่สุดพระมหาโมคคัลลานเถระจึงกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเองพระเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตว่า “เธอจงทรมานเถิด โมคคัลลานะ”

พระเถระจึงละอัดภาพแปลงเพศเป็นนาคราชรูปร่างใหญ่โต เอาขนาดโอบพันทับขนาดของนันทโปกนันทนาคราชถึง ๑๔ ชั้น วางพังพานของตนทับเหนือพังพานของ

นาคราชนั้นแล้ว ปีบริดเข้ากับภูเขาลีเนรุ นาคราชบังหวนควันแล้ว แม่พระเถระกล่าวว่ “มิใช่ว่าการบังหวนควันจะมีแต่ในสรีระของท่านเท่านั้น ควันในสรีระของเราก็กมีเหมือนกัน” ดังนี้ จึงบังหวนควันตอบไปบ้าง ควันของนาคราชไม่ได้เป็นอันตรรายแก่พระเถระเลย แต่ควันของพระเถระเป็นอันตรรายต่อนาคราช แต่นั้น นาคราชจึงโพลงเป็นไฟขึ้น แม่พระเถระก็กล่าวว่ “ไฟมิใช่จะมีในสรีระของท่านอย่างเดียวเท่านั้น ไฟในสรีระของเราก็กมี” ดังนี้ จึงโพลงเป็นไฟขึ้นแล้ว ไฟของนาคราชไม่ทำอันตรรายแก่พระเถระได้ แต่ไฟของพระเถระทำอันตรรายแก่นาคราชได้ นาคราชจึงคิดว่า “นาคราชนี้ปีบเรากับภูเขาลีเนรุแล้ว บังหวนควันและโพลงเป็นไฟขึ้นกได้” จึงซักถามว่ “แน่พ่อ พ่อเป็นใครกันนะ” พระมหาโมคคัลลนาคะจึงตอบว่ “นันทะ เราคือโมคคัลลนาคะ” “ท่านเอ๋ย ขอท่านจงตั้งอยู่โดยความเป็นภิกษุของตนเถิด” พระเถระละอัดภพนั้นแล้ว เข้าไปโดยช่องหูขวาของนาคราชนั้นแล้วออกโดยช่องหูซ้าย เข้าไปโดยช่องหูซ้ายออกโดยช่องหูขวา เข้าไปโดยช่องจุมุกขวาแล้วออกโดยช่องจุมุกซ้าย เหมือนเช่นนั้น เข้าโดยช่องจุมุกซ้ายออกโดยช่องจุมุกขวา ขณะนั้นนาคราชจึงอ้าปากพระเถระเข้าไปทางปากแล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้อง โดยทศปราชินและทศปัจฉิมพระผู้มีพระภาคจึงทรงเตือนว่ “โมคคัลลนาคะ จงใส่ใจระวังนะว่ นาคราชตัวนี้มีฤทธิ์มาก” พระเถระจึงทูลว่ “พระเจ้าข้า อิติบาททั้ง ๔ ข้าพระองค์คือบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานได้แล้ว ทำให้มั่นคงแล้ว ตามตั้งไว้แล้ว บ่มสุกแล้วปรารภดีแล้วพระเจ้าข้า เพียงแต่นั้นโทปนันทนาคราชเท่านั้น สบายพระทัยได้นาคราชเช่นนั้นโทปนันทะตั้งพันตั้งแสน ข้าพระองค์ก็ยังสามารถได้เลย”

ฝ่ายนาคราชก็คิดว่า “สมณะรูปนี้ เวลาเข้าไปเราไม่ทันได้เห็นก่อน เหาเกิดในเวลาออกมา เราจึงงับสมณะนั้น เคี้ยวเสียให้ยับในระหว่างฟันในบัดนี้” ดังนี้แล้วจึงแสรังพูดว่ “ท่านเจ้าข้า นิมนต์ออกมาเถิด อย่าเที่ยวเดินไป ๆ มา ๆ อยู่ในท้องจนทำให้ข้าพเจ้าลำบากเลย” พระเถระได้ออกมายืนข้างนอกแล้ว นาคราชเห็นแล้วลุกคิดว่า “พระสมณะรูปนี้ คือท่านองค์นั้น” จึงพ่นลมออกทางจุมุก พระเถระเข้าจตุตถถณานแล้ว แม้แต่ขุมขนของพระเถระนั้น ลมก็ไม่สามารถจะให้หวนไหวได้ นัยว่พวกภิกษุที่เหลือก็อาจทำปาฏิหาริย์ทุกอย่างได้ตั้งแต่ต้น แต่เมื่อถึงที่นี้จักไม่อาจเป็น

ผู้เข้าจับปล้นอย่างนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นทรมานนาคราช นาคราชจึงคิดว่า “เราไม่สามารถจะทำให้ขุมขนของพระสมณะนี้ห้วนไห้วด้วยลมจมูกได้เลย พระสมณะนี้มีฤทธิ์มาก” พระเถระจึงละอัตภาพนิรมิตเป็นรูปครุฑ แสดงการกระพือปีกอย่างครุฑ ไล่ติดตามนาคราชไป นาคราชจึงละอัตภาพนั้น นิรมิตเป็นเพศมาณพน้อย กล่าวอยู่ว่า “ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าขอถึงท่านว่าเป็นสรณะ” ไห้วเท้าพระเถระแล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า “นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ท่านจงมา เราจักพาไป” ดังนี้ ครั้นทรมานนาคราชให้สิ้นพยศได้แล้ว จึงได้ไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาค นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ว่าเป็นที่พึ่ง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “จงเป็นผู้มีความสุขเถิดนาคราช ดังนี้ มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ได้เสด็จไปสู่निเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกะ

ท่านอนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ไฉนวันนี้พระองค์จึงเสด็จมาถึงสายนี้” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลณะกับนันทะได้ทำสงครามกันขึ้น” ท่านอนาถบิณฑิกะทูลถามว่า “ใครชนะใครแพ้ พระเจ้าข้า” พระองค์ตรัสว่า “โมคคัลลณะชนะนันทะ” ท่านอนาถบิณฑิกะจึงทูลว่า “พระเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับภัตของข้าพระองค์ โดยติดต่อกัน ๗ วัน ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระให้ตลอด ๗ วัน” ดังนี้ แล้วได้ทำสักการะเป็นอันมาก แต่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ตลอด ๗ วัน

คำว่า เมื่อใดทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นอัตภาพอันใหญ่ เช่นอัตภาพของพระมหาโมคคัลลณะเถระ ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึงอัตภาพใหญ่ซึ่งพระมหาโมคคัลลณะทำแล้ว ในเวลาที่ท่านทรมานนันทะนาคราชนี้ ดังบรรยายนี้ แม้เมื่อท่านจะกล่าวอย่างนั้น พวกภิกษุก็ยังคงกล่าวว่า สังฆารที่ไม่มีใจครองนั้นแหละย่อมเจริญขึ้น เพราะอาศัยสังฆารที่มีใจครอง ในเรื่องนี้เป็นอันยุติเพียงเท่านี้

อธิบายผู้มีฤทธิ์แสดงฤทธิ์

ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นทำอย่างนี้แล้ว มิใช่จะลบล้างพระจันทร์และพระอาทิตย์เท่านั้น ถ้าปรารถนาจะทำเป็นกระเบื้องเซ็ดเท้าวางไว้แทบเท้าก็ได้ ทำเป็นตั่งนั่งก็ได้ ทำเป็นเตียงนอนก็ได้ ทำเป็นพนักอิงพิงก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ ฉันทไฉน แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นอีกก็ทำได้ฉันทนั้นจริงอยู่ เมื่อภิกษุหลายแสนรูปพากันทำอยู่อย่างนี้ ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้น และแต่ละรูปก็จะเหมือนกันทีเดียว อนึ่ง ถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ก็คงโคจรส่องแสงอยู่อย่างเดิม เปรียบเหมือนในตุ่มพันลูกที่เต็มด้วยน้ำ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในตุ่มทุก ๆ ตุ่ม และพระจันทร์ก็ยังโคจรและส่องแสงสว่างอยู่เหมือนเดิม ฉันทไฉน ปาฏิหาริย์นี้ก็มีอุปมาเหมือนกันอย่างนั้น

[๓๙๗] ข้อว่า **จรตพรหมโลก** คือทำพรหมโลกให้เป็นเขตกำหนด คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปทางกาย** คือ ทำอำนาจให้เป็นไปทางกายของตนในพรหมโลก ความหมายแห่งข้อนี้ นักศึกษาพึงทราบโดยคล้อยตามพระบาลีนั้นเถิด ก็พระบาลีในอธิการนี้ มีดังต่อไปนี้ คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปในทางกายตลอดถึงพรหมโลก** มีอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลก ย่อมอธิษฐานถึงไกลแสนไกลให้ไกลก็ได้ว่า **สนฺติเก โหตุ** จงมีในที่ไกล ดังนี้ ที่ไกลย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย ย่อมอธิษฐานแม้ที่ใกล้ให้ไกลก็ได้ว่า **“ทุเร โหตุ** จงมีในที่ไกล” ดังนี้ ที่ใกล้ก็ย่อมกลายเป็นที่ไกลได้ดังหมาย แม้ของมากมายก็อธิษฐานให้เป็นของน้อยได้ว่า **“โลก โหตุ** จงเป็นของน้อย” ดังนี้ ของมากมายก็ย่อมกลายเป็นของน้อยได้ดังหมาย แม้ของน้อยก็อธิษฐานให้เป็นของมากมายได้ว่า **“พหุโก โหตุ** จงเป็นของมาก” ดังนี้ ของน้อยก็ย่อมกลายเป็นของมากได้ดังหมาย จะใช้จักขุจักษุทิพย์แลดูรูปของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้โสตธาตุปานทิพย์ฟังเสียงของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้เจโตปริยญาณกำหนดรู้จักใจของพรหมนั้นก็ได้ ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปยังพรหมโลกด้วยทั้งร่างกายที่ปรากฏชัด ๆ ย่อมโน้มจิต ด้วยอำนาจแห่งกาย อธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกาย ครั้นโน้มจิตด้วยอำนาจแห่งกาย อธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกายแล้ว หยั่งลงสู่สุขัลลัญญาและลหุขัลลัญญา เหยื่อย่อมมีกายปรากฏชัด ๆ ไปสู่พรหมโลกได้ดังหมาย ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญ

ทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มีได้ปรากฏ จึงน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิต ครั้นน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิตแล้ว หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ย่อมไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มีได้ปรากฏ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมนิรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจอันมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ช้างหน้าพรหมนั้น หากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเดินไป ถึงแม้ภิกษุที่นิรมิตแล้วก็เดินในที่นั้น ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นยืน นั่งนอน ภิกษุนิรมิตก็สำเร็จการยืน นั่ง นอน ในที่นั้น ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น บังหวนคว้น โพลงเป็นไฟ กล่าวธรรม ถ้ามปัญหา ถุกถามปัญหา ย่อมแก้ แม้ภิกษุนิรมิต ฯลฯ ถุกถามปัญหา ย่อมแก้ ณ ที่นั้นได้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนร่วมเจรจาซักถามกับพรหมนั้น แม้ภิกษุนิรมิตก็ยืนร่วม, เจรจา ซักถาม กับพรหม ณ ที่นั้น รวมความว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใด ๆ ภิกษุนิรมิตนั้นก็ทำกิจนั้น ๆ ด้วย ฉะนี้^๑

ในพระบาลีนั้นคำว่า **อธิษฐานแม่ที่ไกลให้ใกล้ก็ได้** คือ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกในที่ไกลว่า **สนฺติเก โหตุ** ขอจงเป็นที่ใกล้ ดังนี้แล้วจึงทำกรรมเข้าฌานอีก แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า **ขอจงเป็นที่ใกล้** ที่ใกล้ก็ย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย แม้ในบทที่เหลือก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน

ถามว่า - ในปาฏิหาริย์นั้น ใครได้ยอที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่เทวโลก ในกาลที่เสร็จยมกปาฏิหาริย์ ทรงทำภูเขายุกนธรและภูเขาลีเนรุให้ใกล้ ทรงยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นปฐพี ทรงเหยียบที่ภูเขายุกนธร ทรงปลงพระบาทที่ ๒ ลงบนยอดภูเขาลีเนรุ

ถามว่า - คนอื่นใครเล่าที่ได้เคยทำแล้ว ?

ตอบว่า - พระมหาโมคคัลลานเถระ จจริงอยู่ พระเถระย่นทางไปสู่เมืองสังกัสสะ ประมาณ ๓๐ โยชน์ ยंत्रบริษัท ๑๒ โยชน์ ผู้ทำภารกิจจากกรุงสาวัตถีให้ถึงในทันใดนั้นนั่นเอง

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗-๕๖๘

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง ท่านพระจุฬสมุททเถระ ได้ทำในเกาะลังกา เล่ากันมาว่า ในสมัยอดดอยาก พระภิกษุ ๗๐๐ รูปได้ไปสู่สำนักของพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า พระภิกษุสงฆ์มีมาก จักมีบ้านที่ภิกษาจารที่ไหน ดังนี้ ไม่มองเห็นในทวีปลังกาทั้งหมด แต่มองเห็นว่าจักมีในเมืองปาฏลีบุตรปากโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือเอาบาตรและจีวรแล้วพูดว่า “มาเถิดอาวุโส เราจักไปสู่ที่ภิกษาจาร” ย่นแผ่นดินไปสู่กรุงปาฏลีบุตร แล้วพระภิกษุทั้งหลายถามว่า “เมืองนี้คือเมืองไหนขอรับ?” ตอบว่า “เมืองปาฏลีบุตร อาวุโส” ถามว่า “ท่านขอรับ เมืองปาฏลีบุตรอยู่ในที่ไกล?” ตอบว่า “อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าย่นแม่ที่ไกลทำให้ใกล้ก็ได้” ถามว่า “มหาสมุทรรอยู่ที่ไหนขอรับ?” ตอบว่า “อาวุโส ท่านข้ามเหมืองเขียวแห่งหนึ่งมาในระหว่างทาง มิใช่หรือ?” พระภิกษุทั้งหลายพูดว่า “จริงละ ขอรับ แต่มหาสมุทรรเป็นของใหญ่” พระเถระพูดว่า “อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าทั้งหลายทำแม่ของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้” ก็พระเถระนี้เป็นฉันใด แม้พระตีสถิตตเถระก็เป็นฉันนั้น ท่านสร่งน้ำในเวลาเย็น ห่มผ้าอุตตราสงค์แล้วเกิดคิดขึ้นว่า จักไหว้ตันพระมหาโพธิ์ ได้ทำให้เป็นที่ใกล้แล้ว

ถามว่า - ก็ใครเล่าถือเอาที่ใกล้ทำให้เป็นที่ใกล้ได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำที่ระหว่างพระองค์กับพระองค์คูลิมาล แม้ใกล้ก็ทรงทำให้ใกล้ได้^๑

ถามว่า - ใครหรือได้ทำของมากให้เป็นของน้อย ?

ตอบว่า - พระมหากัสสปเถระ นัยว่า ในวันเล่นนักษัตรฤกษ์ในกรุงราชคฤห์ พวกเด็กผู้หญิง ๕๐๐ คนพากันทำขนมมีลักษณะคล้ายดวงจันทร์แล้วไปเล่นนักษัตรฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้วมิได้ถวายเป็นอะไร ๆ เลย แต่ครั้งพบพระเถระซึ่งมาข้างหลังจึงชวนกันว่า พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเราจักถวายขนมทั้งหมด จึงถือเอาขนมเข้าไปหาพระเถระแล้ว พระเถระเอาบาตรออกแล้วได้ทำขนมทั้งหมดให้พอเต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระได้นำมาถวายแต่พระผู้มีพระภาคแล้ว

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓

ก็ในเรื่องอิลลิสเศรฐฐี^๑ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำของน้อยให้กลายเป็นของมาก และในเรื่องกาวพิยะ พระผู้มีพระภาค ได้ทรงทำของน้อยให้เป็นของมาก เล่ากันมาว่า พระมหากัสสปเถระเข้าพักอยู่ด้วยสมภารติดตลอด ๗ วัน เมื่อจะทำการสงเคราะห์แก่คนไข้ใจ ได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของมนุษย์ไข้ใจ ชื่อว่า กาวพิยะ^๒ ภริยาของนายกาวพิยะนั้นเห็นพระเถระ แล้วได้เกลี้ยข้าวยาคุซึ่งไม่เค็มไม่เปรี้ยวอันตนต้มเพื่อสามิลงในบาตรพระเถระรับข้าวยานั้นแล้วได้วางไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงอธิษฐานทำให้เพียงพอแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ ข้าวยาคุที่นำมาด้วยบาตรใบเดียวก็เพียงพอแก่พระภิกษุทุกรูป ฝ่ายนายกาวพิยะก็ได้ตำแหน่งเศรฐฐีในวันที่ ๗ นั้นแล และมีใช้แต่จะทำของน้อยให้เป็นของมากได้เท่านั้น แม้สิ่งที่ตนมุ่งหมายในบรรดาสิ่งของเป็นต้นว่าของอร่อยทำให้ไม่อร่อย หรือของไม่อร่อยทำให้อร่อย ทั้งหมดย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้มีฤทธิ์ ความจริงก็เป็นเช่นนั้น พระเถระที่่อมหาอนุพะเห็นพระภิกษุมกด้วยกันไปเที่ยวบิณฑบาตได้แต่ภัดที่เลว ๆ นั่งฉันอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ จึงอธิษฐานว่าน้ำในแม่น้ำจงเป็นเนยใส แล้วได้ให้สัญญาแก่พวกสามเณร สามเณรเหล่านั้นได้เอาขันไปตักน้ำมาถวายแก่หมู่พระภิกษุ ภิกษุทุกรูปพากันฉันอาหารกับเนยใสอย่างเอร็ดอร่อย

คำว่า **ด้วยตาทิพย์** คือภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง ทำแสงสว่างให้ขยายออกแล้วมองเห็นรูปของพรหมนั้น และยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง เมื่อพรหมนั้นกล่าวก็ได้ยินเสียงและรู้วาระจิตของเขาได้

คำว่า **น้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย** คือน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกรัชกาย คือ ยึดจิตซึ่งมีฉานเป็นบาทวางลงในกาย คือ ทำให้คล้อยตามร่างกายให้ไปซ้ำ ๆ เพราะว่าการไปด้วยกายเป็นของซ้ำกว่าใจ คำว่า หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา คือ หยั่งลง, เข้าไป, ถูกต้อง, ถึงพร้อม ด้วยสุขสัญญาและลหุสัญญา อันเกิดพร้อม กับจิตที่มีฤทธิ์ซึ่งมีฉานเป็นบาท เป็นอารมณ์ ที่ชื่อว่าสุขสัญญา ได้แก่สัญญาอัน

๑ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/ - /๓๐

๒ ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๗/๔

สัมปยุตด้วยอุเบกขา จริงอยู่ อุเบกขาท่านกล่าวว่า เป็นสุขอันสงบ ก็สัญญาอันนั้นแหละพึงทราบชื่อว่าลหุสัญญาก็ได้ เพราะพ้นจากนิเวรณและข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ก็เมื่อภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นหยั่งลงสู่สัญญานั้น แม้รัชกายก็เบาปานปุยนุ่น เธอย่อมไปได้ถึงพรหมโลกพร้อมทั้งร่างกายที่เบาและมองเห็นกันอยู่ในนี้แหละ ดุจปุยนุ่นซึ่งถูกลมพัดลอยขึ้นไปได้แล้วฉะนั้น ก็เมื่อไปอย่างนี้ ถ้าต้องการก็จะนิรมิตหนทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวีกลินไปได้ด้วยเท้า หรือถ้าต้องการจะอธิษฐานเป็นลมด้วยอำนาจวโยกลินไปตามลมดุจปุยนุ่นก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นผู้ต้องการจะไปในนั้นแหละเป็นสำคัญในปาฏิหาริย์นี้ เพราะเมื่อมีความพอใจจะไปอยู่ เธอทำการอธิษฐานจิตอย่างนี้แล้ว อันกำลังแห่งการอธิษฐานส่งขึ้นไปแล้ว ย่อมลอยไปอย่างเห็น ๆ อยู่ ดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงขึ้นไปฉะนั้น

คำว่า **น้อมกายไปด้วยอำนาจของใจ** คือ ยึดเอากายไปวางไว้ที่จิต (ทำกายให้เบาเหมือนจิต) คือเอาเยี่ยงอย่างใจ ได้แก่ไปได้เร็วเหมือนใจ จริงอยู่ การไปของใจเป็นอาการที่รวดเร็ว คำว่า **หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา** คือ หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาอันเกิดพร้อมกับจิตซึ่งมีฤทธิ์มีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลือพึงทราบตามความดังที่กล่าวไว้แล้วนั้นแล ก็ปาฏิหาริย์ที่น้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งใจนี้ก็คือไปได้อย่างใจนั่นเอง เมื่อเกิดปัญหาขึ้นว่า ก็พระโยคินี่เมื่อไปด้วยกายอันไม่ปรากฏอยู่อย่างนี้ ย่อมไปในขณะที่อธิษฐานจิตนั้นเกิดขึ้น หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตแล้วดำรงอยู่ หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตดับแห่งอธิษฐานจิตนั้นดังนี้แล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ **ถามว่า** - ก็ผู้มีฤทธิ์นั้นไปเอง หรือว่าสร้างรูปที่นิรมิตไป? **ตอบว่า** - เรื่องนี้ทำการส่งไปได้ตามสบายใจ แต่ในที่นี้ท่านชักตัวอย่างมาเฉพาะการไปด้วยตัวเองของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น คำว่า **สำเร็จด้วยใจ** คือ แล้วแต่ใจจะนิรมิต เพราะรูปนั้นนิรมิตขึ้นได้ด้วยจิตอธิษฐานนิรมิต คำว่า **มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง** นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจที่ตั้งอยู่ของ ตา, หู เป็นต้น แปลกอยู่ว่า ปสาทรูป ๔ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น ไม่มีในรูปที่ภิกษุนิรมิตแล้วนั้น คำว่า ถ้าภิกษุ ผู้มีฤทธิ์กำลังเดินอยู่แม้รูปที่นิรมิตนั้นก็เดินไปในที่นั้นด้วย เป็นต้นทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวหมายถึงการนิรมิตรูปของพวกพระสาวก ส่วนรูปที่พระพุทธเจ้าทรงนิรมิตขึ้น ย่อมทำดั่งที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำก็ได้ หรือทำกิจอย่างอื่นตามความพอพระทัยของพระผู้มีพระภาคก็ได้

ก็ในอธิการนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง มองเห็นรูปได้ด้วยตาทิพย์ ฟังเสียงได้ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ กำหนดใจด้วยเจโตปริยญาณแม้ใด ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง ยืนร่วมเจรจาสนทนากับพรหมนั้นแม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้การอธิษฐานของภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นต้นว่า อธิษฐานแม่ที่ไกล ๆ ให้เป็นที่ใกล้แม่ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ก็ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายเลย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นไปสู่พรหมโลก ด้วยทั้งกายที่ยังปรากฏหรือไม่ปรากฏก็ได้แม่ใด แม้ด้วยฤทธิ์เท่านี้ก็ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย ก็แลภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นปฏิบัติตามวิธีที่ท่านกล่าวไว้โดยใจความเป็นต้นว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นนิรมิตรูปข้างหน้าพรหมนั้นก็ได้อันใด ด้วยฤทธิ์มีประมาณเท่านี้ จึงจะเชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้ ส่วนคำที่เหลือในบทนี้ ท่านกล่าวไว้ก็เพื่อแสดงถึงบุรพภาคแห่งฤทธิ์ ซึ่งเป็นเหตุทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้

จบอธิษฐานฤทธิ์เพียงเท่านี้ก่อน

วิภูพณาและมโนมยาฤทธิ์

[๓๙๘] ส่วนวิภูพณาฤทธิ์และมโนมยาฤทธิ์ มีข้อแตกต่างกันดังต่อไปนี้ อันดับแรก พระโยคีผู้เมื่อจะทำวิภูพณาฤทธิ์ ฟังอธิษฐานแปลงเพศให้เป็นไปตามที่ตนมุ่งปรารถนาได้ทุก ๆ เพศ เช่นแปลงเพศเป็นเด็กน้อยเป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้ อย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละเพศเดิมของตนแล้ว แสดงเพศแปลงเป็นเด็กน้อย หรือแสดงเพศแปลงเป็นนาค แสดงเพศแปลงเป็นครุฑ แสดงเพศแปลงเป็นอสูร แสดงเพศแปลงเป็นพระอินทร์ แสดงเพศแปลงเป็นเทวดา แสดงเพศแปลงเป็นพระพรหม แสดงเพศแปลงเป็นทะเล แสดงเพศแปลงเป็นภูเขาสัตว์ แสดงเพศแปลงเป็นราชสีห์ แสดงเพศแปลงเป็นเสือโคร่ง แสดงเพศแปลงเป็นเสือเหลือง แสดงเพศแปลงเป็นทัฬหี ทัฬหี ทัฬหี และเป็นทัฬหีเดินเท้าก็ได้ หรือแสดงเพศแปลงเป็นกองทัพ

แม้ตั้งหลาย ๆ ขบวนการก็ได้^๑ ก็เมื่อจะอธิษฐาน ฟังออกจากฉานมือภิญญาเป็นบาท มีปฏิริกสถิตเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ฟังนึกถึงเด็กน้อยของตนเท่านั้น ครั้นนึกแล้วในที่สุดปริกรรม ต้องเข้าสมาบัติใหม่ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอวรูปนาม कुमारโก โหมิ** ขอให้เราจงเป็นเด็กน้อยเห็นปานนี้เถิด พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน เธอก็จะเป็นเด็กน้อยทันที ตัวอย่างเช่น พระเทวทัต^๒ แม้ในเพศทั้งปวงมีการแสดงเพศแปลงเป็นนาคเป็นต้นก็มีวิธีการอย่างนี้แล แต่คำว่าแสดงเพศแปลงเป็นทัพช้างเป็นต้น ในบทมาติกานั้น ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจการแสดงเพศแปลงเป็นช้างเป็นต้น แม้ภายนอก ในกรณีอย่างนี้อ่าฟังอธิษฐานว่า **หตถิ โหมิ** ขอให้เราจงเป็นช้างเถิด แต่ต้องอธิษฐานว่า **หตถิ โหตุ** ขอจงเป็นช้างเถิด แม้ในทัพม้าเป็นต้น ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ทำอย่างนี้ชื่อว่า วิกุพพนาถุทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงทำให้เป็นได้หลาย ๆ อย่าง

มโนมยาฤทธิ

[๓๙๙] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญมโนมยาฤทธิ ฟังออกจากฉานที่เป็นบาทแล้ว นึกถึงกายก่อนแล้วอธิษฐานตามวิธีการที่กล่าวแล้วว่า **สูลิโร โหตุ** ขอจงเป็นโพรง ดังนี้ ร่างกายก็ย่อมเป็นโพรงขึ้นได้ตั้งใจหมาย ต่อจากนั้นจึงค่อยนึกถึงกายอื่นไว้ภายในของกายนั้น ทำการปริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละว่า **กายอื่น จงมีในภายในกายนั้น** พระโยคินั้นย่อมชักกายนั้นออกกลับมาได้ คล้ายชักไส้หญ้าปล้องออกจากหญ้าปล้องและดึงชักดาบออกจากฝัก และมีครุณา ดุจดั่งงูออกจากขวดฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า ภิกษุ ในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมนิรมิตกายให้เป็นอย่างอื่นจากร่างกายนี้ให้มีรูปร่างสำเร็จแล้วตามใจปรารถนา มีองค์อวัยวะครบถ้วนทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่องเช่นเดียวกับบุรุษชักไส้หญ้าปล้องออก บุรุษนั้นแลก็จะฟังมีความรู้อย่างนี้ว่า ส่วนนี้เป็นหญ้าปล้อง

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๒ วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๓-๑๗๔, ขุ.ข.อ. (บาลี) ๑/ - /๑๒๙

ส่วนนี้เป็นไส้หญ้าปล้อง หญ้าปล้องเป็นส่วนหนึ่ง ไส้หญ้าปล้องก็เป็นอีกส่วนหนึ่ง
ต่างหาก แต่ว่าไส้หญ้าปล้อง เราชักออกจากหญ้าปล้อง ดังนี้ เป็นต้น^๑ ก็ในข้ออุปมา
เหล่านี้ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงว่า ไส้หญ้าปล้อง เป็นต้น เป็นของคล้ายกับหญ้า
ปล้อง เป็นต้น ฉนใด รูปที่สำเร็จด้วยใจก็เป็นของคล้ายกันกับภิกษุผู้มีฤทธิ์ฉนนั้น
นี้ชื่อว่า มโนมยาฤทธิ์ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ

ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่า อิทธีวิธินิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙

ปริจเฉทที่ ๑๓

อภิธานศัพท์

[๔๐๐] บัดนี้ ถึงวาระแสดงเรื่องทิพพโสธธาตุดำเนินไป นักศึกษาพึงทราบความแห่งพระบาลี เป็นต้นว่า **พระโยคินันเมื่อมีจิตตั้งมั่นอย่างนี้**^๑ ดังในทิพพโสธธานิเทศนั้นก็ดี ในอภิธาน ๓ ต่อขึ้นไปก็ดี ด้วยความหมายดังที่กล่าวไว้แล้วในตอนว่า ด้วยอิทธิวิธินิเทศเถิด ในพระบาลีว่าด้วยเรื่องอภิธานทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าจักขยายเฉพาะข้อความที่แปลกกันเท่านั้น

ทิพพโสธธาตูกถา

บรรดาคำเหล่านั้น ในคำว่า **ด้วยโสธธาตุดำเนินเป็นทิพย์** นี้มีอธิบายดังต่อไปนี้

โสธธาตุดังกล่าวเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นเดียวกับของทิพย์ ความจริงเป็นเรื่องธรรมดาที่ธาตุคือประสาทหูของพวกเทวดาเป็นธรรมชาติที่เกิดจากสุจริตกรรม มิได้เกิดจากกมลด้วยโทษมีน้ำดี, เสมหะ และโลหิตเป็นต้น จึงสามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากสิ่งเข้าไปทำให้ชุ่มมัว แม้ธาตุคือประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณซึ่งบังเกิดขึ้นได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนาของภิกษุนี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทิพย์** เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะพระโยคีได้ด้วยอำนาจทิพย์วิหารและเพราะเหตุที่อิงอาศัยทิพย์วิหารของตน ชื่อว่า **โสธธาตุด** เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะอรรถว่ามีใช้ชิวะ เป็นแต่เพียงธาตุเท่านั้น อนึ่ง ชื่อว่า **โสธธาตุด** แม้เพราะเป็นเพียงดังโสธธาตุด เพราะทำกิจของโสธธาตุดได้ด้วยโสธธาตุดเพียงดังทิพย์นั้น คำว่า **หมดจด** คือ บริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเข้าไปเศร้าหมอง คำว่า **ล่วงวิสัยของมนุษย์** คือล่วง ได้แก่ ดำรงอยู่ล่วงเลยเหนือซึ่งเป็นวิสัยของมนุษย์ เพราะได้ยินเสียงล่วงอุปจารของมนุษย์ไป คำว่า **ฟังได้ ๒ เสียง** คือฟังเสียงได้ ๒ ชนิด ๒ ชนิดอะไรบ้าง ? คือเสียงทิพย์ ๑ เสียงมนุษย์ ๑ มีอธิบายว่า เสียงของพวกเขา

๑ ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐

เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำว่า **ฟังได้ทั้ง ๒ เสียงนี้** ฟังทราบการกำหนดส่วนที่ได้ยินเสียงดังนี้ คำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น มีอธิบายว่า เสียงเหล่าใดอยู่ที่ไกล คือแม้จะอยู่ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ที่ใกล้จนชั้นที่สุดแม้แต่เสียงของสัตว์ตัวเล็ก ๆ ที่อยู่อาศัยในร่างกายของตน เธอย่อมได้ยินเสียงเหล่านั้นได้อย่างชัดเจนด้วยคำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น ฟังทราบการกำหนดอย่างไม่มีเขตแดน ดังนี้

ก็ทิพโสตธาตุนี้ จะฟังให้เกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างไร ? คือภิกษุนั้นต้องการเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาท พอออกแล้วมีจิตตั้งมั่นด้วยบริกรรมสมาธิ ตอนแรก ๆ ฟังนึกถึงเสียงที่หยาบ มีเสียงราชสีห์ในป่าเป็นต้น ซึ่งอยู่ในที่ไกลที่มาปรากฏทางโสตประสาทตามปกติ ฟังนึกถึงเสียงที่ละเอียดเป็นชั้น ๆ ไปโดยลำดับ เริ่มต้นแต่เสียงที่หยาบกว่าเขาทั้งหมดอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงที่พวกภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยพากันท่องบ่นอยู่อย่างเต็มกำลัง เสียงที่พวกคนผู้พูดอยู่ตามปกติเช่นว่า อะไรรนะขอรับ อะไรรักคุณ เป็นต้น เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงน้ำเดือดดังคลัก ๆ เสียงใบตาลที่แห้งกรอบอยู่ที่แดด เสียงมดดำและมดแดง พระโยคีนั้นฟังสนใจสักทหนักหนาทแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศเบื้องล่าง ในทิศเบื้องบน ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระโยคีนั้นฟังสนใจสักทหนักหนาทแห่งเสียงทั้งหลายทั้งที่หยาบทั้งที่ละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดแก่พระโยคีนั้นผู้มีจิตดำรงอยู่ตามปกติ ก็เมื่อเธอมีจิตเป็นสมาธิด้วยการบริกรรม เสียงย่อมปรากฏชัดเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเธอมนสิการถึงสักทหนักหนาทอยู่นั้นแล มโนทวาราวชชนะทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า **ทิพโสตธาตุ** จักเกิดขึ้นในบัดนี้ เมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้วชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่มีชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวงข้างต้นเป็นกามาวจร มีชื่อว่า **บริกรรม, อุปจาร, อนุลอม และ โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปนาจิตชั้นรูปาวจร นับเข้าในฌานหมวด ๔ ย่อมแล่นไป ญาณใดซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอัปนาจิตนั้นในอัปนาวิชิตนั้น นี้ฟังทราบว่าทิพโสตธาตุ เบื้องหน้าแต่นั้น ทิพโสตธาตุก็ตกไปในกระแสนั้น พระโยคีเมื่อทำทิพโสตธาตุนั้นให้เกิดขึ้น กำลังกำหนดที่ระยะเพียงชั่วองคุลีเดียวว่าจะฟังเสียงในระยะนี้แล้วฟังให้ขยาย แต่นั้นฟังกำหนดด้วยอำนาจ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี

คืบ คอก ภายในห้องหน้ามุข ปราสาท บริเวณ สังฆาราม โคจรคาม และชนบท เป็นต้น จนตลอดถึงจักรวาล หรือกำหนดให้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ กำหนดแล้วพึงให้ขยายออกไป พระโยคินี้ได้บรรลุอภิญญาแล้วอย่างนี้ ย่อมได้ยินเสียงแม้ที่อยู่ภายในระยะโอกาสที่ทิพโสตธาตุญาณ ที่มีฌานเป็นบาทเป็นอารมณ์ถูกต้องแล้ว ก็เมื่อฟังอย่างนี้ แม้หากจะมีเสียงกึกก้องเป็นอย่างเดียวกันกับเสียงสังข์ กลอง และบัณเฑาะว์ เป็นต้น ดั่งขึ้นไปจนกระทั่งพรหมโลก เมื่อมีความมุ่งหมายจะกำหนดเฉพาะเสียงเดียว เธอก็อาจจะกำหนดแยกเสียงได้ว่านี่เสียงสังข์ นี่เสียงกลองได้ที่เกี่ยว

จบทิพโสตธาตุกถา

เจโตปริยญาณกถา

[๔๐๑] คำว่า **ด้วยเจโตปริยญาณ** ในเจโตปริยญาณกถานี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ญาณ ชื่อว่า **ปริยะ** เพราะอรรถว่าไปรอบ อธิบายว่า ย่อมกำหนดด้วยญาณอันกำหนดใจของผู้อื่นได้ ชื่อว่า **เจโตปริยะ** ญาณนั้นด้วย กำหนดใจของผู้อื่นได้ด้วย เหตุนี้ชื่อว่า **เจโตปริยญาณ** อธิบายว่าเพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น คำว่า **ของสัตว์อื่น** คือของสัตว์พวกที่เหลือ เว้นตนเสีย แม้คำว่า แห่งบุคคลอื่นนี้ ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกันกับบทว่าของสัตว์พวกอื่นนี้เหมือนกัน แต่ที่ทำงานทำพยัญชนะให้ต่างกัน ก็ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์และด้วยความไพเราะแห่งเทศนา คำว่า **กำหนดใจด้วยใจ** คือกำหนดใจของสัตว์เหล่านั้นด้วยใจของตนเอง คำว่า **รู้ชัด** คือรู้ทุกสิ่งทุกประการ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้มีราคะเป็นต้น

ถามว่า - ก็ญาณนี้จะพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - ก็ญาณนี้ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพยจักขุ ทิพยจักขุญาณนั้นเป็นปริกรรมแห่งเจโตปริยญาณนี้เอง เพราะเหตุนี้ ภิกษุนี้เจริญอาโลกกสิณแล้วมองเห็นสีแห่งโลหิต ซึ่งเป็นไปอาศัยหทัยรูปของผู้อื่นด้วยจักขุดุจทิพย์แล้ว พึงสอบสวนดูจิต ก็เมื่อใดโสมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีแดงเป็นเช่นเดียวกับผลไทรสุกปลั่ง เมื่อใดโทมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีดำเช่นเดียวกับผลหัวสุกเมื่อใดอุเบกขาจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีใสเช่นเดียวกับน้ำมันงา เหตุนี้เธอเห็นสีเลือดหัวใจผู้อื่นว่า รูปนี้มีอินทริยคือโสมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทริยคือ

โทมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทรีย์คืออุเบกขาเป็นสมุฏฐาน ดังนี้แล้ว เมื่อจะ สอบสวน ฟังทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแรงกล้าเกิด แม้เมื่อเจโตปริยญาณนั้น ถึงความมีกำลังแรงกล้าอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้ชัดถึงกามาวจรจิตและรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต ทั้งหมดอยู่ จึงดำเนินเข้าหาจิตอื่นนั้นแลจากจิตนั้นได้ โดยลำดับแม้เว้น การดูหทัยรูป จริ่งอยู่ แม้คำนี้ท่านก็กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า^๑

ถามว่า - สำหรับอรุปสมาบัติ พระโยคีต้องการจะรู้จักจิตของผู้อื่นจะดูหทัยรูปของ ใคร ? จะมองอินทรีย์อันแปลก ๆ ของใคร ?

ตอบว่า - ไม่ต้องดูของใคร อันนี้เป็นวิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์ คือการที่จะนึกถึงจิต ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง จึงรู้จักจิต ๑๖ ประเภท ก็ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวหมายถึงผู้ที่ไม่ได้ ทำการสังขมไว้

ก็ในคำเป็นต้นว่า **จิตมีราคะหรือ** ดังนี้ มีอธิบายว่าจิตที่สหระคตด้วยโลภมูล- จิต ๘ ดวง ฟังทราบว่ามีราคะ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตอันเป็นไปในภุมิ ๔ ที่เหลือชื่อว่า จิตที่ปราศจากราคะ ก็จิต ๔ ดวงเหล่านี้คือ จิตที่ประกอบด้วย โทมนัส ๒ ดวง จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง จิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทูกะนี้ แต่พระเถระบางพวกก็ทำการรวบรวมทั้งจิต ๔ ดวงนั้นเข้าด้วย ก็จิตที่ประกอบด้วยโทมนัส ๒ ดวง ชื่อว่า **จิตมีโทสะ** แม้จิต ที่เป็นกุศลและอัพยากฤตเป็นไปในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมดชื่อว่า จิตที่ปราศจากโทสะ อกุศลจิต ๑๐ ดวง ที่เหลือ ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทูกะนี้ แต่พระเถระบางพวกก็ ทำการรวบรวมอกุศลจิต ๑๐ ดวงนั้นเข้าด้วย ก็ในคำว่า **มีโมหะ ปราศจากโมหะ** นี้มีอธิบายว่า จิต ๒ ดวง คือจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ ๑ ชื่อว่า **จิตมีโมหะ** ตามนัยที่เป็นไปเฉพาะ คือเป็นโมหะแท้ ๆ ไม่ปนด้วยโลภะ โทสะ ฝ่าย อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ฟังทราบว่ามีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งปวง จิตที่ เหลือชื่อว่าจิตปราศจากโมหะ ส่วนจิตที่คล้อยไปตามดินเจตสิกและมิทธเจตสิกฟัง ทราบว่าเป็นจิตที่หุดหู่ จิตที่คล้อยไปตามอุทธัจจเจตสิกฟังทราบว่าเป็นจิตที่ฟุ้งซ่าน จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรฟังทราบว่าเป็น **มหัคคตจิต** จิตที่เหลือจากนั้นฟังทราบ ว่ามิใช่ **มหัคคตจิต** จิตที่เป็นไปในภุมิ ๓ แม้ทุกดวง ฟังทราบว่ามี **สอตุตรจิต** จิตที่เป็น

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๐๔/๓๖๕-๓๖๖

โลกุตตระ พึงทราบว่าเป็น **อนุตตรจิต** จิตที่บรรลุ **อุปปาระ** และ **อัปปนา** พึงทราบว่าเป็น **จิตที่ตั้งมั่น** จิตที่ไม่บรรลุถึง **อุปปาร** และ **อัปปนา** ทั้ง ๒ อย่างนั้นพึงทราบว่าเป็น **จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น** จิตที่บรรลุถึง **ตทังควิมุตติ, วิกขัมภณวิมุตติ, สมุจเจทวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ** และ **นิสสรณวิมุตติ** พึงทราบว่าเป็น **วิมุตติจิต** จิตที่ยังไม่ถึงวิมุตติทั้ง ๔ อย่างนี้พึงทราบว่ายังไม่เป็น **วิมุตติจิต** ภิกษุผู้ที่ได้ **เจโตปริยญาณ** ดังที่ว่ามาทั้งหมดนี้ย่อมรู้ชัดแม้ทุกสิ่งทุกอย่างว่า จิตนี้มีราคะ ฯลฯ หรือยังไม่หลุดพ้น ดังนี้ได้^๑

จบเจโตปริยญาณกถา

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

[๔๐๒] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยใน **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา** ดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา**^๒ นี้ คือเพื่อประโยชน์แก่ญาณในการนึกถึงชั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน ที่ชื่อว่า **ชั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน** ก็คือชั้นที่เคยอยู่ครอบครองในกาลก่อน ได้แก่ในชาติที่ล่วงไปแล้วนับไม่ถ้วน คำว่า **อยู่ครอบ** คือ ที่ตนได้เคยครอบครองมา ที่ตนได้เคยเสวยผลมา ได้แก่ที่เกิดดับในสันดานของตน หรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยชั้น คำว่า **อยู่ครอบครอง** คือ อยู่ประจำโดยการอยู่อาศัยเป็นโคจร ได้แก่ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของตน หรือ ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของผู้อื่น ในเวลาที่อนุสรณ์ถึงท่านผู้ตัดขาดวิญญูสงสารถึงนิพพานแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายท่านนั้นจึงจะมีวิญญูธรรมเหล่านั้นได้ คำว่า **นึกถึงชั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน** คือ พระโยคีนึกถึงชั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนได้ด้วยสติใด สตินั้นชื่อว่า **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้นชื่อว่า **ญาณ** เพื่อประโยชน์แก่ญาณอันสัมปยุตด้วยสติ นึกถึงชั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนนี้ดังบรรยายมานี้ มีอธิบายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือเพื่อการบรรลุถึงซึ่งญาณนี้ คำว่า **มิใช้อย่างเดียว** คือ หลายอย่าง หรือที่ท่านให้เป็นไป คือพรรณนาได้หลายอย่าง คำว่า **ชั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อน** คือ สันดานที่ตนเคยอยู่อาศัยครอบครองในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีตล่วงมานี้เอง คำว่า **นึกได้** คือระลึกย้อนไปตามลำดับแห่งชั้น หรือว่าตามลำดับจติและปฏิสนธิ

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒-๒๔๓/๘๐-๘๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕-๓๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑

๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

ความจริง ชน ๖ จำพวกย่อมระลึกถึงบุพเพสันนิวาสนี้ได้ คือ พวกเดียรถีย์ ๑ พระสาวกปกติทั้งหลาย ๑ พระมหาสาวกทั้งหลาย ๑ พระอัครสาวกทั้งหลาย ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ๑ พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ๑ ในชน ๖ จำพวกนั้น พวกเดียรถีย์ระลึกได้เพียง ๔๐ กัลป์เท่านั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้นได้เลย เพราะเหตุไร ? เพราะมีปัญญาน้อย จึงอยู่ พวกเดียรถีย์เหล่านั้นเป็นผู้มีปัญญาน้อย เพราะยังกำหนดนามรูปไม่ได้ พระสาวกปกติทั้งหลายระลึกได้ ๑๐๐ กัลป์ก็ได้ ๑,๐๐๐ กัลป์ก็ได้ เพราะมีปัญญามาก พระมหาสาวก ๘๐ องค์ระลึกได้แสนกัลป์ พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ ก็อภินิหารของท่านเหล่านั้นมีกำหนดประมาณไว้เท่านี้ ส่วนอภินิหารของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนดกาล

อนึ่ง พวกเดียรถีย์ระลึกได้เฉพาะลำดับแห่งชั้นเท่านั้น ไม่สามารถจะละลำดับชั้นแล้วมาระลึกโดยจุดและปฏิสนธิได้เลย จริงอยู่ เดียรถีย์เหล่านั้นไม่มีการแวลงสู่ที่ที่ตนปรารถนาได้ เช่นเดียวกับคนตาบอด คือคนตาบอดละไม้เท้าเสียแล้ว ย่อมเดินไปไม่ได้ฉันใด พวกเดียรถีย์ละลำดับแห่งชั้นแล้วย่อมระลึกไม่ได้ ฉะนั้น พระสาวกปกติทั้งหลายย่อมระลึกตามลำดับชั้นได้ ทั้งระลึกต่อไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิก็ได้ พระมหาสาวก ๘๐ ก็เหมือนกัน ส่วนพระอัครสาวกทั้งสองไม่ต้องมีการระลึกตามลำดับชั้น เพราะว่า ท่านเห็นจุดแห่งอตภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิและเห็นจุดแห่งอตภาพอื่นอีกแล้วจึงเห็นปฏิสนธิท่านก้าวข้ามไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิด้วยอาการอย่างนี้แล พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็จัดการระลึกตามลำดับชั้นไม่มีเลย ก็จัดการระลึกข้ามไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิ ก็ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงมีพระประสงค์ จะทราบถึงที่ใด ๆ ในเบื้องต่ำหรือเบื้องบนก็ตาม ถึงเวลาจะผ่านไปตั้งหลายโกฏีกัลป์ ที่นั่น ๆ ก็ย่อมปรากฏขึ้นทันที เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นจึงทรงย่นย่อได้หลาย ๆ โกฏีกัลป์ดุจย่นย่อพระบาลีด้วยมีเปยยาล (๒เปย) ฉะนั้น ทรงพระประสงค์จะทรงทราบตรงที่ใด ๆ ในกัลป์ใดในภพใด ก็ก้าวเจาะลงด้วยพระญาณในที่นั้น ๆ ในกัลป์นั้นในภพนั้นได้เลย ทรงดำเนินพระญาณไปได้อย่างแม่นยำ ปานดังราชสีห์ปบัสต์วินในที่นั้น ๆ ฉะนั้น ก็พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ผิดพลาดในชาติอันเป็นระหว่าง ๆ เมื่อไม่ผิดไม่พลาด ย่อมจับเอาเฉพาะที่ซึ่งพระองค์

ปรารถนา ๆ ที่เดียว เปรียบเหมือนอย่างลูกศรที่นายขมังธนู เช่นท่านสรภังคอาจารย์ ผู้ทำการอบรมยิงชนทราย ยิงไปแล้วมิได้กระทบต้นไม้และเครือเถาเป็นต้นในระหว่าง ย่อมถูกเป้าหมายไม่ผิดไม่พลาด ฉะนั้น

ก็ในพวกชนผู้นี้ถึงปุพเพสันนิวาสได้เหล่านี้ การเห็นปุพเพสันนิวาส(ระลึกชาติได้) ของพวกเดียรถีย์ ย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงสว่างแห่งหิ่งห้อย การระลึกชาติ ได้ของพระสาวกปกติย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงประทีป การระลึกชาติได้ของ พระมหาสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงคบเพลิง การระลึกชาติได้ของพระ อัครสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงดาวประจำรุ่ง การระลึกชาติได้ของพระ ปัจเจกพุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระจันทร์ การระลึกชาติได้ของพระ พุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระอาทิตย์พันดวงในฤดูร้อน อันประดับ ประดาแล้วด้วยพระรัศมีตั้งพันรัศมี

อนึ่ง การระลึกชาติได้ของพวกเดียรถีย์เป็นดุษฎีการเดินไปด้วยปลายไม้เท้าของ คนตาบอด การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติเป็นดุษฎีการเดินทางไปบนสะพานไม้ก่อน การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกเป็นดุษฎีการเดินไปบนสะพานสำหรับเดินเท้า การ ระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกเป็นดุษฎีการไปบนสะพานสำหรับเกวียนที่จะผ่านไปได้ การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นดุษฎีการเดินไปตามทางเดินเท้าที่ใหญ่ การระลึกชาติได้ของพระพุทธรเจ้า เป็นดุษฎีการเดินไปตามทางเกวียนใหญ่

แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์ถึงการระลึกชาติได้ของพวกพระสาวก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า นิกได้ คือตามนิกไปเป็นขั้นตอนด้วยสามารถลำดับขั้น หรือ ด้วยสามารถจุดและปฏิสนธิ

[๔๐๓] เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพื่อต้องการระลึกชาติได้อย่างนั้น เวลากลับจากบิณฑบาตหลังอาหาร ไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ เข้าฌานทั้ง ๔ โดย ลำดับออกจากฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นบาทแห่งอภิญาณา ฟังนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย แต่นั้น ฟังนึกถึงกิจที่ตนทำทั้งกลางคืนกลางวันทั้งสิ้น โดยย้อนถอยหลังอย่างนี้คือ การให้ ปุ้อาสนะ การเข้าสู่เสนาสนะ การเก็บบาตรจีวร การฉันภัตตาหาร เวลากลับมาจาก บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในบ้าน เวลาออก จากวิหาร เวลาไหวลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลารับ บาตร กิจที่ทำแล้วตั้งแต่การรับบาตรตราบเท่าถึงการล้างหน้า กิจที่ทำแล้วในเวลา

ใกล้รุ่ง กิจที่ทำแล้วในมัชฌิมยาม กิจที่ทำแล้วในปฐมยาม ก็กิจเพียงเท่านั้นย่อมปรากฏแจ้งแก่จิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มอย่างยิ่งแก่จิตที่เป็นสมาธิ เพราะการบริการรรมก็หากว่าในกิจเหล่านี้บางอย่างไม่ปรากฏไซ้ร้ ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วจึงนึกถึง ทำได้ถึงเพียงนี้ กิจย่อมปรากฏดุจประทีปลุกโพลงแล้ว ฟังนึกถึงกิจที่ตนทำโดยถอยหลังอย่างเดียว ดังพรรณนามานี้ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ในวันที่ ๑๐ แม้ในกึ่งเดือน แม้ทั้งเดือน หรือตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปีโดยอุบายนี้อยู่ ฟังนึกถึงนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจตุตถิในภพก่อนได้ ก็ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตย่อมอาจเพื่อจะเพิกปฏิบัติ ทำนามรูปในขณะจตุตถิให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่นามรูปในภพก่อนดับไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น เหตุนี้ฐานนั้นอันคนทรามปัญญาจึงมองเห็นได้ยาก ดูกที่มีดมิดอันของหนาทึบครอบเกินไว้ในเบื้องบน ภิกษุนั้นไม่ฟังทอดธุระเสียโดยท้อใจว่า เราไม่อาจจะเพิกปฏิบัติทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจตุตถิให้เป็นอารมณ์ได้ ก็เธอพึงเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ และเธอออกจากฌานนั้นแล้วฟังนึกถึงที่นั้นเถิด ด้วยว่าเมื่อเธอทำไปอย่างนี้ ก็เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เริ่มจะตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อจะนำมาทำเป็นซ้อฟ้าเรือนยอด พอเริ่มตัดกิ่งและใบเท่านั้น คมขวานก็บิ่นอยู่ไป ไม่สามารถจะตัดไม้ใหญ่ได้แต่ก็ไม่ทอดธุระเสียเลย ไปสู่โรงตีเหล็กให้ช่างตีขวานให้คมแล้ว กลับมาตัดใหม่อีก ขวานก็บิ่นอยู่อีกเป็นวาระที่สอง จึงไปให้ช่างตีขวานให้คมอีกเหมือนเดิมแล้วกลับมาตัดอีก เมื่อเธอตัดอยู่อย่างนี้ไม่นานนักก็จะฟังโคนต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะต้นไม้ที่ตัดไปแล้วไม่ต้องการมีการตัดอีกและที่ยังไม่ได้ตัดก็ต้องตัดอีกต่อไป ฉันทิ พระโยคีออกจากฌานที่เป็นบาท ไม่นึกถึงฐานะที่ตนนี้ในกาลก่อน นึกเฉพาะแต่ปฏิบัติอย่างเดียว ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิบัติ ทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจตุตถิให้เป็นอารมณ์ได้ ฉันทิ นักปราชญ์พึงแสดงใจความอย่างนี้ โดยเปรียบเหมือนคนผ่าฟืนและช่างโกนผมเป็นต้นก็ได้

ก็ในญาณเหล่านั้น ญาณที่ทำนามรูปให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ตั้งแต่การนั่งครั้งหลังจนถึงปฏิบัติ ย่อมไม่ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณนั้นชื่อว่าเป็นญาณที่สัมปยุตด้วยบริการรรมสมาธิ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่อดีตังสญาณดังนี้ก็มิ คำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้นไม่ถูก เพราะอดีตังสญาณหมายถึงรูปาวจร ส่วนบริการรรมสมาธิเป็นกามาวจร ก็ในเวลาใดมโนทวาราวชชนะก้าวล่วงปฏิบัติทำนามรูป ซึ่งเป็นไปในขณะจตุตถิให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ก็ครั้งเมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้ว

ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่ดวงตันเป็นกามาวจรมีนามว่าบริกรรมเป็นตัน ดวงสุดท้ายเป็นอัปนาจิต นับเนื่องในจตุตถฌานชั้นรูปาวจร ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในก่อน ทำนามรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ย่อมแล่นไป ในเวลานั้นญาณร่วมกับจิตนั้นอันได้ย่อมเกิดแก่ภิกษุนี้ ญาณนี้ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระโยคีย่อมระลึกถึงปุพเพสันนิวาสได้หลายอย่าง ด้วยสติอันสัมปยุตด้วยญาณนี้ นี่คืออะไร ? คือนึกถึงปุพเพสันนิวาสมีหลายอย่างพร้อมทั้งอาการและพร้อมทั้งอุเทศดังบรรยายมานี้ตลอดชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ฉะนี้แล^๑

[๔๐๔] ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตลอดชาติหนึ่งบ้าง** คือนึกได้ซึ่งชั้นธสันดานอันนับเนื่องในภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นต้นมีจิตเป็นปริโยสาน แม้ในคำเป็นต้นว่าสองชาติ ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน ก็ในคำเป็นต้นว่า **ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอนเนก** มีอธิบายว่า กัปที่เสื่อมอยู่พึงทราบว่าจะสังวัฏฏกัป กัปที่เจริญพึงทราบว่าจะวิวัฏฏกัป ในกัปทั้ง ๒ นั้น สังวัฏฏัญญาธิบดีกำหนดถือเอาด้วยสังวัฏฏกัป เพราะเหตุไร ? เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล ส่วนวิวัฏฏัญญาธิบดีกำหนดด้วยวิวัฏฏกัป ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ อสงไขยกัปเหล่าใดซึ่งตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัป ๔ อย่าง เหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไหน ? คือสังวัฏฏอสงไขย ๑ สังวัฏฏัญญาธิบดีอสงไขย ๑ วิวัฏฏอสงไขย ๑ วิวัฏฏัญญาธิบดีอสงไขย ๑ ดังนี้^๒ อสงไขยเหล่านั้นย่อมเป็นอันพระองค์กำหนดไว้ดีแล้ว

เหตุอสงไขยสลาย

ในอสงไขยเหล่านั้น มีเหตุสลาย ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** สลายเพราะน้ำ ๑ **เตโชสังวัฏฏะ** สลายเพราะไฟ ๑ **วาโยสังวัฏฏะ** สลายเพราะลม ๑

แดนของสังวัฏฏะถึงความสลาย มี ๓ ชั้น คือพรหมโลกชั้นอากัสสรา ๑ พรหมโลกชั้นสุภกัณฑา ๑ พรหมโลกชั้นเวหัพผลา ๑ ก็เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะไฟ โลกย่อมถูกไฟไหม้ภายใต้แต่ชั้นอากัสสราพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะน้ำ โลกย่อมถูกน้ำละลายภายใต้แต่ชั้นสุภกัณฑาพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะลม โลกย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจาย ภายใต้แต่ชั้นเวหัพผลาพรหมลงมา แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ลิ่นเขตแห่งพระพุทธานุเจ้ายุคหนึ่ง กัปก็ย่อมจบหายไปแม้ทุกเมื่อไป

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

๒ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๖-๒๑๗

เขตของพระพุทธเจ้า ๓

ธรรมดาว่าเขตแห่งพระพุทธเจ้ามี ๓ คือ เขตที่ทรงอุบัติ ๑ เขตแห่งพระอาชญา ๑ เขตตามวิสัย ๑ ในบรรดาพุทธเขตทั้ง ๓ นั้น เขตที่ทรงอุบัติมีจักรวาลหมื่นหนึ่งเป็นที่สุด ซึ่งเป็นเขตที่สัตว์หวั่นไหวในเพราะเหตุอัศจรรย์ทั้งหลาย มีการถือปฏิสนธิแห่งพระตถาคตเป็นต้น เขตพระอาชญามีแสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด เป็นที่ซึ่งมีอาณาเขตแห่งพระปริตรเหล่านี้ คือ **รัตนปริตร**,^๑ **ขันธปริตร**,^๒ **ธชัคคปริตร**,^๓ **อาฏานาฏิยปริตร**^๔ และ**โมรปริตร**^๕ ดำเนินไป เขตตามวิสัยไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ซึ่งตรัสไว้ว่า ก็หรือจะพึงหวังเท่าใด^๖ คือในที่ซึ่งพระตถาคตจำนงสิ่งใด ๆ ก็ทรงรู้อสิ่งนั้น ๆ ได้ ในพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านี้ดังแถลงมา เขตพระอาชญาอย่างเดียวกันนั้นย่อมพินาศไปก็เมื่อเขตพระอาชญาอันพินาศไปอยู่ แม้เขตที่ทรงอุบัติก็พลอยพินาศไปด้วย และเมื่อพินาศก็พินาศร่วมกันนั่นเอง แม้เมื่อดำรงอยู่ก็ดำรงอยู่ร่วมกัน การพินาศและการดำรงอยู่ของพุทธเขตทั้ง ๒ อย่างนั้นนักศึกษ่าพึงทราบอย่างนี้แล

[๔๐๕] ก็สมัยใด ก็พินาศไปด้วยไฟ มหาเมฆที่กำกับให้พินาศตั้งขึ้นแต่ต้นเที่ยวยังฝนใหญ่ให้ตกลงครั้งหนึ่งทั่วไปตลอดแสนโกฏิจักรวาล พวกมนุษย์พากันว่าเรื่องดีใจ นำพืชพันธุ์ทุกชนิดออกมาหว่าน ครั้นเมื่อข้าวกล้างอกขึ้นพอโคกินได้ มหาเมฆร้องเหมือนลาไม้โปรยฝนลงมาแม้แต่หยดเดียว ในเวลานั้นฝนขาดหายไปเลย จริงอยู่พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงเนื้อความนั้นตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ฝนไม่ตกลงมาตลอดหลายปี, หลายร้อยปี, หลายพันปี, หลายแสนปีมีอยู่^๗ สัตว์ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพและพวกเทวดาผู้เข้าไปอาศัยดอกไม้และผลไม้เลี้ยงชีพ ลิ่นชีวิตแล้วย่อมไปเกิดในพรหมโลก เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าอย่างนี้ น้ำในที่นั้น ๆ ย่อมเหือดแห้งไปลำดับต่อมา ปลาและเต่าก็ดี สัตว์นรกก็ดี ทำกาลแล้วก็ไปบังเกิดในพรหมโลก อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในจำนวนสัตว์เหล่านั้น พวกสัตว์นรกย่อมฉิบหายไปพร้อมกับความปรากฏขึ้นแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗

๑ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๑/๑-๑๘/๙-๑๔

๒ วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๑/๑๔-๑๖, อัง.จตุกก. ๒๑/๖๗/๑๑๐-๑๑๒

๓ ส.ส. ๑๕/๒๔๙/๓๕๙-๓๖๓

๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕-๒๙๕/๒๑๙-๒๔๖

๕ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗/๖๖

๖ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘

๗ อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

มีคำถามสอดเข้ามาว่า - สัตว์โลกผู้ไม่ได้ฌานจะไปบังเกิดในพรหมโลกไม่ได้ ก็บรรดาสัตว์เหล่านี้ บางพวกก็แค้นแค้นอดอยากเพราะข้าวแพง บางพวกก็ไม่ควรเพื่อบรรลุฌาน อย่างนี้แล้ว สัตว์เหล่านั้นจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เกิดได้ด้วยอำนาจฌานที่ตนได้ไว้แล้วในเทวโลก จริงอยู่ ในกาลนั้น พวกเทวดาชั้นกามาวจร กลุ่มที่ชื่อว่าโลกพญูหะ กระทบการกู่โลก ทราบว่าโดยล่องไปได้แสนปี ความสิ้นกับจักมี ดังนี้ แล้วปล่อยเคียวไม้โพกผ้าสยายผมไม่เกล้าตกแต่ง ร้องไห้จนน้ำตานองหน้า เอามือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าสีแดง ทรงเพศแปลกประหลาดยิ่งนัก เทียวร้องบอกไปในถิ่นมนุษย์อย่างนี้ว่า “ชาวเราเอ๋ย จากนี้ล่องไปแสนปี กับจักสิ้นไป โลกนี้จักฉิบหาย น้ำในทะเลหลวงก็จักแห้ง และมหาปฐพีนี้ทั้งขุนเขาสินธุก็จักถูกไฟไหม้พิณาศไปหมด ความพิณาศจักเกิดมีจนกระทั่งพรหมโลก ชาวเราเอ๋ย พวกท่าน จงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขา จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา และจงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในบ้านในเมืองให้เป็นประจำเถิด” พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยส่วนมาก ที่ได้ยินคำเตือนของเทวดาเหล่านั้นแล้วเกิด ความสลดใจเป็นอย่างมาก มีจิตเอ็นดูต่อกันและกัน พวกกันทำบุญมีการเจริญเมตตา เป็นต้น พอสิ้นชีพก็ได้ไปเกิดในเทวโลก บริโภคสุทธาโภชนอันเป็นทิพย์ในเทวโลกนั้น แล้วทำการบริกรรมวាយอกสิทธิ์ มีโอกาสได้ฌาน ส่วนพวกสัตว์อื่นจากนั้น คือ พวก อบายไปเกิดในเทวโลกได้ด้วยอุปปราปริยเวทนียกรรม ตามธรรมดาแล้วสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารจะเว้นขาดจากอุปปราปริยเวทนียกรรมย่อไม่มี ถึงสัตว์เหล่านั้น ก็ย่อมมี โอกาสที่จะได้ฌานในเทวโลกนั้น ๆ เหมือนกัน สัตว์ทั้งหมดย่อมไปเกิดในพรหมโลก ได้ด้วยอำนาจฌานที่ได้แล้วในเทวโลก ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง นับตั้งแต่ฝนไม่ตกลงมาโดยเวลาที่ล่องไปอันยาวนาน พระอาทิตย์ดวง ที่ ๒ ก็เกิดขึ้น สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่ดังนี้ เป็นต้น นักปราชญ์ควรสด**สัตตสุริยสูตร**^๑ ประกอบให้พิสดารเถิด ก็แลเมื่อ พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏขึ้นแล้ว การกำหนดว่ากลางวันหรือกลางคืนก็ได้รู้ กันเลย พระอาทิตย์ดวงหนึ่งเผล่ขึ้น ดวงหนึ่งก็ตก โลกจึงมิได้ขาดจากแสงแผดเผา แห่งพระอาทิตย์เลย ก็ในพระอาทิตย์ปกตีย่อมมีสุริยเทพบุตร ฉนฺได ในพระอาทิตย์

๑ อ.จ.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

ที่ทำกบให้พินาศไม่มีเหมือนอย่างนั้น ในพระอาทิตย์ ๒ ดวงนั้น เมื่อพระอาทิตย์
 ปกติเป็นไปอยู่ เมฆก็ดี เปลวควันก็ดีย่อมลอยไปในอากาศ ครั้นพระอาทิตย์ที่ทำกบให้
 พินาศเป็นไป ท้องฟ้าปราศจากเมฆและหมอกใสไม่มัว ดูจงแว่นส่องหน้า เว้นแม่น้ำ
 ๕ สายคือ คงคา, ยมูนา, สรรภู, อจิรวดี, มหิ เสียแล้ว น้ำในแม่น้ำที่เหลือมีแม่น้ำน้อย
 เป็นต้น ย่อมเหือดแห้งไป ต่อจากนั้นโดยล่วงไปเป็นเวลานานแสนนานพระอาทิตย์
 ดวงที่ ๓ จึงเกิดผุดขึ้น เพราะเหตุที่ปรากฏแล้วเท่านั้น ถึงแม่น้ำใหญ่ก็เหือดแห้ง
 ไปได้ จากนั้นผ่านไปเป็นเวลานาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๔ จึงผุดขึ้น เพราะเหตุที่
 ปรากฏแล้วนั้น สระใหญ่ ๗ สระเหล่านี้ คือสระสีหปาดนะ ๑ หังสปาดนะ ๑
 กัณณมฤตทกะ ๑ รถการทหะ ๑ โอนัตตตทหะ ๑ ฉัททันตทหะ ๑ กุณาลทหะ ๑
 ซึ่งเป็นต้นแม่น้ำมหานทีในป่าหิมพานต์ก็ย่อมเหือดแห้ง ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน
 พระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอโผล่ขึ้นแล้วน้ำในมหาสมุทร ย่อมไม่มีเหลือเลย
 แม้แต่เพียงจะเปียกข้อมือ โดยล่วงไปแห่งกาลนานยืดยาว แต่นั้นพระอาทิตย์ดวง
 ที่ ๖ ก็ผุดโผล่ขึ้นแล้ว จักรวาลทั้งสิ้นก็เกิดเป็นกลุ่มควันตกลงไปหมด ยางคืออาโปธาตุ
 ก็หมดไปเพราะถูกควันรม ก็จักรวาลนี้เป็นฉันทิ แต่จักรวาลตั้งแสนโกฏิกก็เป็นฉันทินั้น
 จากเวลานั้นผ่านไปเป็นเวลายาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอผุดโผล่
 ขึ้นแล้วจักรวาลทั้งสิ้นก็มีเปลวเป็นอันเดียวกันพร้อมทั้งแสนโกฏิจักรวาล ยอดเขา
 สีนรุอันมีขนาดประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์เป็นต้น ก็พังพินาศอันตรธานไปในอากาศ
 นั่นเอง เปลวไฟก็ลุกขึ้นติดไหม้ชั้นจาตุมหหาราช พอไหม้วิมานทอง, วิมานรัตนะ,
 วิมานแก้วมณีในชั้นจาตุมหหาราชแล้ว ก็ไหม้ติดชั้นดาวดึงส์ โดยอุบายนี้แล จึงติด
 ไหม้ตลอดไปถึงภูมิปรุฆมาณ ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ในภูมิปรุฆมาณนั้นแล้วลุกขึ้นไป
 ติดอากาศสรพรหมอยู่ เปลวไฟนั้นยังมีเชื้ออยู่แม้ประมาณเท่าอณูหนึ่งเพียงใด ก็ไม่
 ดับไปเพียงนั้น ก็เพราะเชื้อทุกอย่างสิ้นสูญ ย่อมดับไปไม่เหลือจนชั้นเก้าถ่านดุจเปลว
 ไฟไหม้เนยใสและน้ำมัน ฉะนั้น อากาศเบื้องบนพร้อมกับอากาศเบื้องล่างได้มีติด
 สนิทไปหมด

[๔๐๖] ต่อจากนั้นล่วงไปเป็นเวลานาน มีมหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนละเอียดให้ตกใน
 ชั้นแรก หลังอยู่ทางทอธารมีประมาณเท่ากำนบัว, ไม้เท้า, สาก และประมาณเท่า
 ลำตาลเป็นต้น โดยลำดับ ทำที่ไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึง
 หายไป ลมพัดอุ้มน้ำนั้นไว้ข้างล่างและข้างขวาง จนทำให้น้ำนั้นงวดเป็นแท่ง น้ำนั้น
 กลับเป็นก้อนคล้ายกับหยาดน้ำบนใบบัวฉะนั้น

หากจะถามว่า - ลมจะทำกระแสน้ำเป็นอันมากเห็นปานนั้นให้กลายเป็นก้อนเป็นแท่งได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะน้ำเปิดช่องให้โอกาส คือ น้ำนั้นย่อมเปิดช่องให้โอกาสแก่ลม นั้นในที่นั้น ๆ น้ำนั้นถูกลมรวบรวมทำให้เป็นก้อนย่อมงวดลงมาในเบื้องต่ำโดยลำดับ เมื่อน้ำงวดลง ๆ พรหมโลกก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นพรหมโลกและเทวโลกทั้งหลาย ก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นเทวโลกกามาวจร ๔ ชั้นเบื้องบน ก็เมื่อน้ำนั้นงวดลงมาถึงพื้นแผ่นดินที่เคยมีที่แรก ลมมีกำลังย่อมเกิดขึ้น ลมเหล่านั้นย่อมปิดน้ำนั้น ทำให้มิให้ไหลบ่าออกไปได้ดูน้ำในกระบอกกรองน้ำที่อุดช่องอากาศไว้ฉะนั้น น้ำมีรส อร่อยถึงความสิ้นเหือดไป ทำให้เกิดงวันดินเป็นผาขึ้น งวันดินนั้นถึงพร้อมด้วยสีกลิ่น และรสเช่นเดียวกับหน้าข้าวปายาสที่ไม่ใช้น้ำธรรมดาหุง คือใช้น้ำนมहुง ฉะนั้น

ก็ในเวลานั้น สัตว์ที่บังเกิดขึ้นครั้งก่อนในอาภัสสรพรหมโลก เคลื่อนจากพรหมโลกนั้นเพราะสิ้นอายุหรือเพราะหมดบุญ ย่อมเป็นสัตว์เกิดผุดขึ้นในโลกนี้ สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้มีแสงอยู่ในตัว ท่องเที่ยวไปได้ในท้องฟ้า สัตว์เหล่านั้นได้ลิ้มรส งวันดินนั้น ด้วยถูกตัณหาครอบงำแล้วจึงพยายามลงมือปั้นกินเป็นคำ ๆ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **อัครคัมภีร์สุตตรแล**^๑ ครั้นต่อมารัศมีในตัวของสัตว์เหล่านั้นก็อันตรธาน สูญหายไป เกิดความมืดมิดขึ้นแทน พวกสัตว์นั้นเห็นความมืดมิดเข้าก็หวาดกลัว แต่นั้นดวงอาทิตย์ใหญ่ประมาณได้ ๕๐ โยชน์บริบูรณ์ก็ปรากฏขึ้น ทำความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หายไป กลับทำให้เกิดความกล้าหาญองอาจ สัตว์เหล่านั้นเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้ว ยินดีว่าจริงว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว ดังนี้ จึงปรึกษากันว่า ดวงวิเศษนั้นกำจัดความกลัวของพวกเราให้สูญหายไปสิ้น กลับทำให้เกิดความกล้าหาญขึ้นแทนที่ เพราะเหตุนี้ ดวงวิเศษนี้จึงเป็นสุริยะะ (บันดาลให้เกิดความกล้าหาญ) ดังนี้ จึงลงมติขนานนามดวงวิเศษนั้นว่า **พระสุริยะะ** (พระอาทิตย์) ครั้นต่อมา เมื่อพระอาทิตย์ทำหน้าที่ส่องแสงสว่างในกาลกลางวันแล้วก็อัสดงคตไป สัตว์ทั้งหลายก็พากันกลัวอีกว่า บัดนี้แสงสว่างที่พวกเราเคยได้รับก็กลับหายไปเสียอีกแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงรำพึงอย่างนี้ว่า ถ้าพวกเราได้แสงสว่างอย่างอื่น ก็จะพึงเป็นการดี ดวงจันทร์ใหญ่ประมาณได้ ๔๙ โยชน์ก็ปรากฏขึ้น ดูเหมือนจะรู้จักของสัตว์เหล่านั้น พอสัตว์เหล่านั้น

๑ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙

เห็นดวงจันทร์นั้นแล้วก็ยินดีปรีดา ยิ่งนัก ปรึกษากันว่า ดวงวิเศษนี้ปรากฏขึ้นคล้าย ๆ จะทราบความพอใจ (จันทะ) ของพวกเรา เหตุนี้ดวงวิเศษนี้จึงเป็นดวงให้เกิดความพอใจ ดังนี้ จึงลงมติตั้งชื่อดวงวิเศษนี้ว่า **พระจันทร์**^๑ เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นดังนี้แล้ว ดวงดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้นตามกันมา นับแต่นั้นมา กลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ ลำดับต่อมาก็ปรากฏเป็นเดือน, ครึ่งเดือน, ฤดูและปี เขาสิเนรุ เขาจักรวาลและเขาหิมพานต์ปรากฏขึ้นในวันเดียวกันกับที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นนั่นแหละ ก็แล ภูเขาเหล่านั้นปรากฏขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกันในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปรากฏขึ้นอย่างไร ? คือเปรียบเทียบเมื่อข้าวฟ่างที่พ่อครัวกำลังต้ม ฟองย่อมผุดขึ้นพร้อม ๆ กันทีเดียว แต่บางส่วนก็ปุดขึ้น บางแห่งก็เป็นบุ่ม ๆ บางแห่งก็ราบเรียบ ฉันทะ ในสถานที่สูง ๆ ก็เป็นภูเขา ในสถานที่ต่ำ ๆ ก็เป็นทะเล ในสถานที่ราบเรียบก็เป็นทวีป ฉันทะ

ครั้นต่อมา เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคน้ำดินนั้นเข้าไปแล้ว ทำให้บางพวกมีผิวพรรณงดงาม บางพวกก็มีผิวพรรณดำ หยาบไม่งาม ใน ๒ พวกนั้น พวกที่มีผิวพรรณงาม ก็ดูหมิ่นพวกที่มีผิวพรรณไม่งาม เพราะการดูหมิ่นของพวกที่มีผิวพรรณงดงามเหล่านั้นเป็นต้นเหตุ แผ่นดินที่เคยมีรสอร่อยแต่เดิมก็กลับอันตรธานหายไป สันนิษฐานก็ปรากฏกลายเป็นสะเก็ดดินขึ้นแทนที่ ต่อมา แม้สะเก็ดดินนั้นก็อันตรธานหายไปอีก เพราะการดูหมิ่นกันนั้นอีกนั่นแหละ ต่อมา เครื่องดินก็เกิดขึ้นแทนเพราะการดูหมิ่นเหยียดหยามกันอีกเหมือนกัน แม้เครื่องดินก็ยังตั้งอยู่ไม่ได้ คืออันตรธานหายไปอีก ข้าวสาลีที่ไม่ต้องหุงด้วยไฟ เป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่มีรำ ไม่มีแกลบ มีกลิ่นหอม ย่อมเกิดขึ้นเอง ต่อมา ภาชนะก็เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นใส่ข้าวสาลีลงในภาชนะแล้วตั้งไว้บนหลังแผ่นดิน เปลวไฟลุกขึ้นเอง แล้วหุงข้าวนั้นจนสุก ข้าวสาลีนั้นเป็นข้าวสุกสวยเช่นเดียวกับข้าวดอกมะลิ ข้าวสุกนั้นไม่ต้องไปประสมด้วยแองและกับ สัตว์เหล่านั้นต้องการจะบริโภคสอยอย่างใดก็เป็นรสอย่างนั้นดังใจหมาย เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินอาหารหยาบนั้นเข้าไป จำเดิมแต่นั้นบุตรและกิริยย่อมเกิด ครั้นคราวนี้ปากแผลก็แตกออกเป็นทวาร ๙ คือ นัยน์ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑ รวมเป็นทวาร ๙ เพื่อให้สัตว์เหล่านั้น

๑ จนุท มาจาก จนุท แปลง จ เป็น จ จึงสำเร็จรูปเป็น จนุท พระจันทร์

ได้ถ่ายบุตรและกรีสออกมา ความเป็นชายก็ปรากฏแก่ชายความเป็นหญิงก็ปรากฏ แม้แก่หญิง เล่ากันว่า ในเวลานั้น หญิงเฟ่งเล็งดูชายเกินขอบเขต และชายก็เฟ่งเล็งดูหญิงเกินขอบเขต อาศัยการเฟ่งเล็งของชายและหญิงเหล่านั้นเป็นต้นเหตุความ ต้องการอันเร่าร้อนในกามารมณ์ย่อมเกิดขึ้น แต่นั่นจึงคบคู่เสพลุอยู่ด้วยกัน ชนเหล่านั้นถูกพวกวิญญูชนตำหนิติเตียนขัดขวางอยู่ เพราะการเสพลุสัทธิธรรม เป็นต้นเหตุ จึงได้ปลุกสร้างเรือนเพื่อจะปกปิดสัทธิธรรมนั้น

ชนเหล่านั้นอยู่ครองเรือนต่อมา ก็ได้เอาเยี่ยงอย่างสัตว์ผู้มีสันดานเกียจคร้าน ผู้หนึ่งเข้า จึงได้พากันทำการสังสมทัพบัณฑิตต่าง ๆ ไว้ ตั้งแต่นั้นมาทั้งรำทั้ง แกลบ ก็เกิดหุ้มเมล็ดข้าวสาร แม้ที่ที่ตนเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นอีก พวกเขาจึงประชุม ประทับทุกข์กันว่า “ชาวเราเอ๋ย ธรรมอันลามกเกิดปรากฏขึ้นในหมู่มสัตว์เสียแล้วละหนอ เมื่อก่อนพวกเราคิดอยากได้อะไรก็สำเร็จดังใจคิด” ดังนี้ นักศึกษาพึงทำข้อความนี้ ให้พิสดารตามเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ในอัครคัมภีร์สุตเรถิต^๑ ต่อนั้นมาพวกเขาจึงได้ ปักบันเขตแดนกัน จำเนียรกาลผ่านมายังมีสัตว์ผู้หนึ่งได้ถือเอาส่วนของผู้อื่นโดยที่ เจ้าของมิได้ให้ ชนทั้งหลายจึงตำว่าติเตียนบุรุษนั้น ๒ ครั้ง ครั้งที่ ๓ จึงตัดสินโทษ ประหารด้วยฝ่ามือก่อนดินและท่อนไม้เป็นต้น

เมื่อการลักทรัพย์ การทะเลาะการพูดเท็จและการจับท่อนไม้ชั้นลงอาชญาเกิดขึ้นดังบรรยายมานี้ ชนเหล่านั้นจึงประชุมคิดกันว่า ถ้ากระไรเราพึงสมมุติสัตว์ผู้หนึ่ง บรรดาพวกเราซึ่งเป็นผู้ที่สามารถชมคนที่ควรชมได้ ตำหนิคนที่ควรตำหนิได้ ช้บไล่คนที่ควรขับไล่ได้ โดยชอบธรรม และเราจะแบ่งส่วนแห่งข้าวสาาลีให้แก่เขาผู้นั้น ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำการนัดหมายกันอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้แล เป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้เป็นครั้งแรก เป็นผู้มีรูปร่างสง่าผ่าเผย, น่าดู, มีศักดิ์ใหญ่ยิ่ง, เต็มเปี่ยมพร้อมด้วยความรู้ความสามารถทำการปราบและปลอบได้ กำลังเดินอยู่ใน หมู่มสัตว์เหล่านั้นโดยสมัยนั้น เขาทั้งหลายจึงเข้าไปหาพระโพธิสัตว์นั้น อ้อนวอนให้ ทำนรับตำแหน่ง แล้วจึงสมมุติ (แต่งตั้ง) ขึ้น พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนาม มี ๓ นาม คือ ทรงพระนามว่า **มหาสมมุติ** เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติขึ้นแล้ว ทรงพระนามว่า **กษัตริย์** เพราะเป็นใหญ่แห่งการเกษตร (นา)ทั้งหลาย และทรงพระนาม

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๘/๙๔-๙๕

ว่า **ราชา** เพราะยังใจผู้อื่นให้ชื่นชมยินดี ปกครองโดยชอบธรรม จริงอยู่ ตำแหน่งใด เป็นตำแหน่งที่อัศจรรย์มีอยู่ในโลก พระโพธิสัตว์ย่อมเป็นคนแรกที่จะได้รับตำแหน่ง นั้นแล ครั้นวงศ์กษัตริย์ยกพระโพธิสัตว์เป็นผู้เริ่มก่อตั้งขึ้นอย่างนั้นแล้ว แม้วาระที่ทั้งหลายมีวาระพระราชมณเฑียรเป็นต้น ก็พากันก่อตั้งขึ้นโดยลำดับ

กัป ๔

ในกัปทั้ง ๔ นั้น ตั้งแต่มหาเมฆใหญ่ยังกัปให้พินาศ จนกระทั่งเปลวไฟดับสูญ ไปนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ขนานนามว่า **สังวัฏฏะ** ตั้งแต่ขาดเปลวเพลิงที่ทำกัปให้พินาศ สูญสิ้นไปจนถึงมหาเมฆตกเต็มที่ยังแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ ขนานนามว่า **สังวัฏฏัญญา** ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มที่มาจนถึงพระจันทร์และ พระอาทิตย์ปรากฏ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ ขนานนามว่า **วิวัฏฏะ** ตั้งแต่พระจันทร์และ พระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆยังกัปให้พินาศใหม่อีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ ขนานนามว่า **วิวัฏฏัญญา** อสงไขย ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปหนึ่ง การพินาศ ด้วยไฟและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบตามที่ได้แถลงมานี้ก่อน

กัปพินาศด้วยน้ำ

[๔๐๗] ส่วนในสมัยที่กัปพินาศไปด้วยน้ำ คำว่า แต่ต้นที่เดี่ยวมหาเมฆยังกัป ให้พินาศตั้งขึ้นดังนี้ นักศึกษาพึงให้พิสตารตามนัยที่กล่าวไว้ในตอนก่อน แต่ส่วนที่ แปรลกกันมีดังต่อไปนี้

คือเหมือนอย่างว่า ในที่นั้นดวงอาทิตย์ที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้ต้องว่า มหาเมฆ น้ำกรดยังกัปให้พินาศตั้งขึ้น ฝนน้ำกรดนั้นชั้นต้นก็หลังฝนเมถิลละเอียดตกเต็มจักรวาล ทั้งแสนโกฏิด้วยทอธาราใหญ่โดยลำดับ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ฝนน้ำกรดตกถูก แล้วย่อมละลายน้ำกรดนั้นถึงจะถูกลมพัดก็ทานไว้ได้โดยรอบด้าน น้ำกรดท่วมตั้งแต่ แผ่นดินจนถึงพรหมโลกชั้นทุติยฉานภูมิ ทำพรหมโลก ๓ ชั้นให้ละลายในที่นั้นแล้ว ดำรงอยู่จรดสุภกนิหพรหม น้ำกรด นั้น สิ่งที่น่าว่าเป็นสังขารแม้เพียงอณูหนึ่งยังมี อยู่ตราบไต่ ก็ยังไม่ระงับไปทรานั้น ครั้นท่วมสังขารทุกอย่างให้ไปตามน้ำหมดแล้ว ก็งวดถึงความสูญหายไปโดยพลัน อากาศเบื้องบนกับเบื้องล่างได้มีมิติเป็นอันเดียวกัน คำทั้งหมดเช่นเดียวกับคำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ก็ในอธิการนี้ โลกนับอาภัสสร-

พรหมโลกเป็นต้นเกิดปรากฏขึ้น ต่อมาสัตว์เคลื่อนจากสุภิกิณพรหมเกิดขึ้นใน
 อาภัสสรพรหมเป็นต้น ในอสงไขยทั้ง ๔ เหล่า นั้น ตั้งแต่มหาเมฆยังกัปให้พินาศ
 จนถึงหมตน้ำกรดยังกัปให้พินาศ นี้จัดเป็นอสงไขยที่ ๑ ตั้งแต่ น้ำขาดสูญจนถึง
 มหาเมฆตกลงเต็มที นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มทีจนถึงพระจันทร์และ
 พระอาทิตย์ปรากฏ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมา
 จนถึงมหาเมฆยังกัปให้พินาศใหม่อีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ นี้จัดเป็น
 มหากัปหนึ่ง ความพินาศด้วยน้ำและการตั้งขึ้นใหม่ นักปราชญ์พึงทราบดังกล่าว
 มา นี้เกิด

กัปพินาศด้วยลม

[๔๐๘] ในสมัยที่กัปพินาศด้วยลม คำว่า **ชั้นต้นมหาเมฆยังกัปให้พินาศตั้งขึ้น**
 ดังนี้ บัณฑิตพึงให้พิสตารตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนก่อนแล ส่วนความแปลกกัน
 มีดังต่อไปนี้ คือ เหมือนอย่างว่าในที่นั้นมีพระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้
 ลมตั้งขึ้นเพื่อยังกัปให้พินาศนั่นเอง ลมนั้นชั้นต้นก็หอบเอาธุลีหยาบ ๆ ให้ตั้งขึ้น
 ต่อมาก็หอบเอาธุลีละเอียดให้ตั้งขึ้น ต่อมาก็พัดหอบเอาทรายละเอียด, ทรายหยาบ,
 ก้อนกรวด, ก้อนหิน เป็นต้น トラบเท่าจนถึงหอบพัดพาเอาก้อนหินเท่า ๆ เรือนยอด
 และต้นไม้ใหญ่ที่เกิดอยู่ในที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ให้ตั้งขึ้น หินและต้นไม้เหล่านั้นลอยจาก
 แผ่นดินไปสู่กลางหาว ไม่กลับตกลงอีก แผลกละเอียดหนีหายไปในอากาศนั่นเอง
 จำเนียรกาลนานมา ลมก่อตัวขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่แล้ว ทวีกำลังแรงขึ้นเป็นลำดับ
 จนถึงพลิกเอาแผ่นดิน ทำให้มีรากในเบื้องบนแล้วพัดขึ้นไปคว้างอยู่บนอากาศ ที่
 ส่วนหนึ่ง ๆ แห่งแผ่นดินมีประมาณ ๑๐๐ โยชน์ก็มี ประมาณ ๒๐๐, ๓๐๐, ๔๐๐,
 ๕๐๐ โยชน์ก็มีแตกออก แล้วถูกกำลังลมพัดหอบขึ้นไป แล้วแผลกละเอียดเป็น
 ผุยผงหายไปในอากาศนั่นเอง ภูเขาจักรวาลก็ดี ภูเขาสิเนรุก็ดี พลอยถูกลมพัดพัดไป
 ในอากาศด้วย ภูเขาทั้ง ๒ นั้นกระทบกันแผลกละเอียดเป็นผุยผงพินาศไป ลมทำ
 วิมานแห่งภุมมัฏฐุกเทวดาและวิมานแห่งอากาศภุมมัฏฐุกเทวดาให้วอดไปโดยทำนอง
 นี้แล้ว ทำกามาจรเทวโลก ๖ ชั้นให้พินาศ แล้วยังจักรวาลทั้งแสนโกฏิให้ย่อยยับอยู่
 ในกาลนั้น ภูเขาจักรวาลกับภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์กับภูเขาหิมพานต์ ภูเขา
 สิเนรุกับภูเขาสิเนรุ กระทบกันและกันจนแผลกเป็นผุยผง ลมพัดเริ่มต้นแต่แผ่นดิน
 ไปจนถึงพรหมตติยฉานภูมิ ลมทำพรหมโลก ๓ ชั้นในตติยฉานภูมินั้นให้พินาศ

แล้วไปหยุดจรดพรหมโลกชั้นเวฬุผละ ลมนี้ทำสิ่งที่นับว่าเป็นสังขารทั้งปวงให้สลายไปอย่างนี้แล้ว ตัวเองก็สลายไปด้วย อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มีมิติเป็นอันเดียวกันแล คำที่เหลือทั้งหมดก็เป็นเช่นเดียวกับที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในอภิกาที่กับพินาศไปด้วยลมนี้ โลกตั้งแต่สุภิกณพรหมโลกเป็นต้นยังปรากฏอยู่ ฝ่ายสัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเวฬุผลพรหมแล้วเกิดในฐานะแห่งสุขสุภิกณพรหม เป็นต้น

อสงไขย ๔

ในอสงไขยทั้ง ๔ นั้น นับตั้งแต่มหาเมฆทำกัปปให้พินาศจนถึงลมทำกัปปให้พินาศ สุธูลินนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ตั้งแต่ชาติลมาจนถึงมหาเมฆตกเต็มที นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกลงเต็มทีมาจนถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆทำกัปปให้พินาศใหม่อีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปปหนึ่ง การพินาศด้วยลมและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบดังบรรยายมาจะนี้

[๔๐๙] **ถามว่า** - โลกพินาศไปอย่างนี้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเหตุแห่งอกุศลมูล คือเมื่ออกุศลมูลหนาแน่นขึ้นแล้ว โลกย่อมพินาศไปอย่างนี้แล ก็โลกนั้นแลเมื่อระคะมีหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยน้ำ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อระคะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยน้ำ เมื่อโมหะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยลม ก็เมื่อโลกพินาศด้วยอกุศลมูลเป็นเหตุอย่างนี้ ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ติดๆ กันไป ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง อีกครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก ตามนัยนี้เมื่อพินาศไปอยู่ในวาระที่ ๘ อย่างนี้ พินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้ง พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก ด้วยอาการพินาศเพียงเท่านี้ จึงเป็น ๖๓ กัปล่วงไปแล้ว ในระหว่างนี้ลมได้โอกาสห้ามวาระที่พินาศด้วยน้ำแม้ที่ถึงแล้วเสียได้ กำจัดถึงสุภิกณพรหมซึ่งมีอายุ ๖๔ กัปปริบูรณ์ ยังโลกให้พินาศอยู่

[๔๑๐] ภิกษุนี้กตตลอดกับ แม่เมื่อจะถึงชั้นที่ตนเคยอาศัยมาก่อน ย่อมนี้ก็ได้ กระทั่งถึงสังวัฏฏกับไม่น้อย วิวัฏฏกับไม่น้อย สังวัฏวิวัฏฏกับไม่น้อย ในบรรดากับ เหล่านี้ที่มีอยู่ นี้ได้อย่างไร? คือนี้โดยนัยว่า เราเกิดแล้วในที่โน้นเป็นต้น^๑

ในบทพหุภาคนั้น บทพหุภาคว่า **เราเกิดในที่โน้น** คือเราได้เกิดในภพโน้น ในกำเนิดหรือคติโน้น หรือวิญญาณฐิติโน้น หรือสัตตาวาสโน้น หรือหมู่สัตว์โน้น ในสังวัฏฏกับโน้น ข้อว่า **มีชื่ออย่างนี้** คือ ชื่อว่าติสสะหรือปุสสะ ข้อว่า **มีโคตรอย่างนี้** คือเป็นกัจจายนโคตร หรือกัสสปโคตร คำทั้ง ๒ นี้ท่านกล่าวด้วยมุ่งถึงการระลึกถึงชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงไปแล้วของภิกษุนี้ ก็ถ้าว่าในเวลานั้น ต้องการจะนึกถึงบรรณสมบัติ หรือการเลี้ยงชีพคร่ำหมอง หรือประณีต สุขหรือทุกข์มาก อายุน้อยหรือมากของตน เธอก็ย่อมนึกถึงสิ่งนั้นได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีวรรณะอย่างนี้ ฯลฯ มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้ ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **มีวรรณะอย่างนี้** คือ มีผิวขาวหรือผิวคล้ำ คำว่า **มีอาหารอย่างนี้** คือ มีข้าวสาลี เนื้อและข้าวสุกเป็นอาหาร หรือว่ามีการบริโภคผลไม้เป็นอยู่ คำว่า **เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้** คือ เสวยสุขและทุกข์ทั้งกายและใจ หรือที่มีชนิดเจือด้วยเหยื่อล่อและไม่มีเหยื่อล่อเป็นต้น โดยประการหลากหลาย คำว่า **มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้** คือ มีที่สุด อายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือมีอายุตั้ง ๘๔,๐๐๐ กับเป็นที่สุดอย่างนี้ คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น แล้วเกิดในที่โน้น** คือ เรานั้นเคลื่อนจากภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์นั้น บังเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์โน้นอีก คำว่า **เราเกิดแม่ในที่นั้น** คือต่อมาเราได้เกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์แม่โน้นอีก คำว่า **มีชื่ออย่างนี้เป็นต้น** มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุคำที่ว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** เป็นการนึกได้ตามปรารถนา แห่งภิกษุผู้ขึ้นไปโดยลำดับ คำว่า **เราเคลื่อนจากที่นั้น** ได้แก่เป็นการพิจารณาของภิกษุผู้นี้ถอยกลับ เหตุนี้พึงทราบว่ คำว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** ท่านกล่าวหมายถึงที่เกิดของภิกษุนี้อันรับรองการเกิดในที่นี้ว่าเกิดในที่นี้ ส่วนคำว่า **เราเกิดแม่ในที่นั้น** เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้น ในสถานที่บังเกิดในระหว่าง

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

แห่งอุบัตินี้ในที่นั้น คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้วบังเกิดในที่นี้** คือเรานั้นเคลื่อนจากฐานะที่บังเกิดรองจากภพนั้นแล้ว มาบังเกิดในสกุลกษัตริย์หรือในสกุลพราหมณ์ ชื่อโน้นในภพนี้ บทว่า **อติ** แปลว่า อย่างนี้ คำว่า **มีอาการมีอุเทศ** คือชื่อว่ามีอุเทศด้วยสามารถแห่งชื่อและโคตร ชื่อว่ามีอาการด้วยสามารถแห่งวรรณะ เป็นต้น จจริงอยู่สัตว์อันบุคคลย่อมแสดงว่า ติสสะ กัสสปะ ดังนี้ ด้วยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยไม่เหมือนกันว่าคัลลหรือขาว ด้วยวรรณะเป็น เหตุนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุเทศ นอกจากนี้จึงชื่อว่าอาการ คำว่า นี้ถึงปุพเพสันนิวาสมียอย่างต่าง ๆ นี้ มีเนื้อความชัดอยู่แล้วนั่นแล

จบ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

จตุปปาตญาณกถา

[๔๑๑] เนื้อความในเรื่องความรู้ในจตุตถุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย นักศึกษา ฟังทราบดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อจตุปปาตญาณ**^๑ คือ เพื่อรู้การตายและการเกิด อธิบายว่า จตุตถุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่พระโยคีรู้ได้ด้วยญาณใด ก็น้อมนำจิตเข้าไปเพื่อญาณนั้น คือ เพื่อทักขณญาณ คำว่า **น้อมนำจิต** คือ นำเข้าไปเฉพาะ ได้แก่ นำปริกรรมจิตมุ่งเข้าไป คำว่า **นั้น** คือ ภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำแล้วนั้น ก็ในคำว่า **เป็นทิพย์เป็นต้น** มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ คืออุปาทกัจจุของพวกเทพเจ้าซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจสุจริตกรรม มิได้เกิดกถลัวด้วยดี, เสมหะ, เลือดเป็นต้น สามารถจะรับอารมณ์แม้ในที่ไกล ๆ ได้ เพราะพ้นจากอุปกิเลส เป็นอุปาทกัจจุนั้น แม้ญาณจักขุนั้นบังเกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา เช่นเดียวกับอุปาทกัจจุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเหมือนของทิพย์ อนึ่ง ชื่อว่า **เป็นทิพย์** เพราะได้ด้วยอำนาจทิพพิหารและเพราะตนได้อาศัยทิพพิหารชื่อว่า **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่สว่างไสวมากด้วยการกำหนดถือด้วยอาโลกกสิณ ชื่อ **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่มีภูมิที่ไปได้มาก เพราะเห็นรูปที่อยู่ในภายนอกฝ่าเป็นต้นได้ชัดเจน ข้อความนั้นทั้งหมดนักศึกษาศึกษาฟังทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ ศัพทศาสตร์นั้นเกิด ญาณนั้นชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่าเห็น อนึ่ง ชื่อว่า **จักขุ** เพราะเป็นดังตา เหตุทำหน้าที่ของตา จักขุนั้นจัดว่าหมดจดเพราะเป็นเหตุแห่งทิววิสุทธิ ด้วยการเห็นได้ทั้งจตุตถุทั้งอุบัติ เพราะว่าผู้ใดเห็นแต่จตุตถุอย่างเดียวไม่เห็นอุบัติ ผู้นั้นย่อม

๑. ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒-๘๓

ยึดมั่นอุจเฉททิกฺขณฺฐิ ผู้ใดเห็นแต่อุบัติอย่างเดียวไม่เห็นจติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นสัสสตทิกฺขณฺฐิ เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ ส่วนผู้ใดเห็นทั้ง ๒ อย่าง ผู้นั้นย่อมล่วงพ้นจากทิกฺขณฺฐิ ๒ อย่างนั้นเสียได้ เหตุนั้นความเห็นของผู้้นั้นจึงเป็นเหตุแห่งทิกฺขณฺฐิวิสุทธิ

จริงอยู่ การเห็นจติและอุบัติทั้ง ๒ อย่าง พวกที่นับว่าเป็นโอรสพระพุทฺธเจ้า ท่านนั้นจึงเห็นได้ การเห็นนั้นท่านกล่าวว่าชื่อว่า **หมดจด** เพราะเป็นเหตุแห่งทิกฺขณฺฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นทั้งจติและอุบัติ ตาคือญาณอันหมดจดนั้นพึงทราบวาพินวิสัยของมนุษย์ธรรมดา เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ย่อมเห็นด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยที่มนุษย์ธรรมดาจะเห็นได้ คำว่า **เห็นสัตว์** คือแลดูสัตว์เห็นได้ดุจตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ในคำว่า **ผู้จติและอุบัติอยู่** หมายความว่า ในขณะที่จติหรือในขณะที่อุบัติที่ใคร ๆ ไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ก็สัตว์เหล่าใดใกล้จะจติ คือจักจติในบัดนี้ เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้จติอยู่ ก็แล สัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว คือ บังเกิดแล้วในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้อุบัติอยู่ ท่านแสดงว่า เห็นสัตว์เหล่านั้นผู้จติและอุบัติอยู่เช่นนั้น คำว่า **ผู้เลว** คือถ้อยทราวม ต่ำช้า ที่คนดูหมิ่นได้ด้วยอำนาจชาติสกุลและภคะเป็นต้นอันทราม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันผลัดผลมาจากโมหะ คำว่า **ประณีต** คือที่ตรงกันข้ามจากนั้น เพราะประกอบด้วยวิบากอันผลัดผลมาจากอโมหะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณดี** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากโทสะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณทราม** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากโทสะ เนื้อความแห่งคำนั้นก็คือผู้มีรูปร่างไม่งดงามและผู้มีรูปร่างซี้เหร่ คำว่า **ผู้ไปดี** คือ ไปสู่สุคติหรือเป็นคนมั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมากหลาย เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากความไม่โลภ คำว่า **ผู้ไปไม่ดี** คือไปสู่ทุคติ หรือเป็นคนยากไร้เชื่องโง่มีข้าวและน้ำอืดคืดเพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกจากโลภะ คำว่า **ผู้เข้าถึงตามกรรม** คือตนเองสั่งสมกรรมใด ๆ ไร้ก็เข้าไปรับผลกรรมนั้น ๆ

ในบทเหล่านั้น ด้วยบทเป็นต้นว่า **ผู้จติอยู่** ดังนี้ ท่านกล่าวมุ่งถึงหน้าที่ของทิพยจักขุ ส่วนบทนี้ท่านกล่าวถึงหน้าที่ของ **ยถากัมมุปกญาณ** คือญาณเป็นเครื่องให้รู้ถึงสัตว์ผู้เข้าไปรับผลตามกรรมที่ทำมา และลำดับแห่งการบังเกิดของญาณนั้น

ดังนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่ออนรกที่อยู่ภายใต้ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในนรกกำลังเสวยทุกข์อย่างแสนสาหัส ก็ความเห็นอันนั้นจัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักขุณั้นนั่นแล เธอนั้นใส่ใจใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอจึงมาเสวยทุกข์นี้ ครั้นคราวนี้ญาณนั้นมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนี้ว่า เขาทำกรรมอย่างนี้ไว้ อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อเทวโลกเบื้องบน เห็นหมู่เทพในนันทวัน, มิสกวัน, และปารุสกวันเป็นต้น ผู้กำลังเสวยสมบัติอย่างมโหฬาร กำลังเห็นแม้อย่างนี้จัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักขุณั้นนั่นแล

เธोजึงใส่ใจใจอย่างนี้ว่า หมู่เทพเหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงได้มาเสวยสมบัติเห็นปานนี้ ครั้นคราวนี้ญาณมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดปรากฏแก่เธอนั้นว่า เขาทำกรรมชื่อนี้ไว้ นี้ชื่อว่า ยถากัมมุปคญาณ สำหรับญาณนี้ไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งก็การไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งของญาณนี้ ฉันทใด แม่อนาคตั้งสญาณก็ย่อมเป็นฉันทนั้นนั่นแล จจริงอยู่ ญาณที่เป็นบาทของทิพยจักขุณั้นแหละย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักขุที่เดียว

ในคำว่า **ด้วยกายทุจริตเป็นต้น** มีความหมายว่า กรรมที่บุคคลประพฤติแล้วชั่วช้าเลวทราม หรือกรรมชั่วช้าเลวทรามที่บุคคลประพฤติแล้ว เพราะเป็นกรรมเนาด้วยกิเลส เหตุฉนั้น กรรมนั้นจึงชื่อว่าทุจริต ทุจริตทางกายหรือทุจริตที่เกิดขึ้นแต่กายชื่อกายทุจริต แม้ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน คำว่า **ประกอบแล้ว** คือเป็นผู้พร้อมเพรียง คำว่า **เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวพระอริยะทั้งหลาย** คือเป็นผู้มุ่งความฉิบหายแก่พระอริยะคือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุดแม้ฤๅษีผู้เป็นโสดาบัน เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าว มีอธิบายว่า ด่าแดกดันด้วยอันติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดเสียซึ่งคุณงามความดี ใน ๒ อย่างนั้นเมื่อเธอพูดว่า แม้ธรรมสำหรับสมณะก็ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้ไม่ใช่สมณะเลย ดังนี้ ฟังทราบว่า ด่าด้วยอันติมวัตถุ เมื่อเธอพูดคำเป็นต้นว่า ฌานวิโมกข์ มรรค ผลไม่มีแก่คนเหล่านี้ ฟังทราบว่า ด่าด้วยการมุ่งที่จะกำจัดคุณงามความดี ก็ผู้นั้นรู้อยู่ก็ตีไม่รู้อยู่ก็ตียิ่งซინด่า จัดว่าเป็นอริยุปวาททั้ง ๒ อย่างแล กรรมนั้นเป็นกรรมหนักเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ห้ามสวรรค์ ห้ามมรรคผลนิพพาน แต่ก็ยังพอเยียวยาได้เพื่อจะทำเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้ง นักศึกษาควรทราบเรื่องนี้เป็นตัวอย่าง

เล่ากันมาว่า พระเถระกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตด้วยกันในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง พอเดินถึงบ้านหลังแรกเท่านั้น พระทั้ง ๒ รูป ก็ได้รับบิณฑบาตเป็นข้าวยาครุร้อน กระบวยหนึ่ง พระเถระเกิดมีลมเสียดแทงขึ้นในท้อง ท่านจึงคิดว่า ข้าวยาครุนี้ช่างเหมาะแก่โรคของเราเสียจริง เราจักดื่มมันตอนที่ยังอุ่น ๆ นี้แหละ ท่านจึงนั่งดื่มบน ท่อนไม้ที่พวกคนชาวบ้านนำมาเพื่อทำธรณีประตู ฝ่ายภิกษุหนุ่มเกิดความรังเกียจท่าน จึงกล่าวติเตียนว่า พระแก่นี้ หัวจัดเต็มทีตะกละมาก ทำให้เราได้รับความอับอาย พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วกลับมาয়วัด จึงถามภิกษุหนุ่มนั้นว่า “ผู้มีอายุ เธอมีที่พึ่ง ในพระศาสนาหรือยังละ ?” พระภิกษุหนุ่มตอบว่า “มีสิครับ ก็ผมเป็นพระโสดาบัน” พระเถระพูดว่า “ถ้าอย่างนั้น เธออย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรคผลชั้นสูง ๆ ต่อ ไปเลย” พระภิกษุหนุ่มย้อนถามว่า “เพราะเหตุไรครับ ?” พระเถระตอบว่า “ก็เพราะ ว่าเธอได้ว่าร้ายพระชีณาสพแล้วละซิ” ภิกษุหนุ่มนั้นได้สำนึกผิดขอขมาพระเถระแล้ว ด้วยการขอขมานั้น กรรมของเธอจึงได้เป็นปกติดังเดิม เพราะเหตุนี้ ผู้ใดผู้หนึ่งไป ว่าร้ายพระอริยเจ้า ผู้นั้นต้องไปขอขมาท่านเสีย ถ้าตนแก่พรรษากว่า ฟังนั่ง กระโหยงไม่ต้องไหว กล่าวคำขอขมาว่า **“อหิ อายสฺมุนฺตํ อิถฺยจิทฺตฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมาหิ** ฉันได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะเธอ ขอเธอจงยกโทษนั้นแก่ฉันเถิด” ถ้าตนอ่อนพรรษากว่าต้องไหวแล้วนั่งกระโหยงประคองอัญชลีขอขมาว่า **“อหิ ภาณฺเต ตมฺเห อิถฺยจิทฺตฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมถ** ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะท่าน ขอท่านได้โปรดยกโทษนั้นแก่กระผมด้วยเถิด” ถ้าท่านหลีกไปที่อื่นเสียแล้วพึงไปขอขมาด้วยตัวเองหรือส่งสัทธาวิหาริกเป็นต้นให้ไปขอขมาแทนตนก็ได้ ก็ถ้าไม่สามารถจะไปเองได้ ทั้งไม่สามารถจะส่งผู้อื่นไปแทนได้ ภิกษุเหล่าใดอยู่ในวัดนั้นพึงไปสู่สำนักของภิกษุเหล่านั้น ถ้าอ่อนพรรษากว่าฟังนั่งกระโหยง ถ้าแก่พรรษากว่าพึงปฏิบัติตามนัยแห่งวัตรที่พึงทำในท่านผู้แก่พรรษาดังกล่าวแล้วนั้นแล แล้วกล่าวขอขมาว่า **“อหิ ภาณฺเต อสุกํ นาม อายสฺมุนฺตํ อิถฺยจิทฺตฺจ อวจํ, ขมตฺเม โส อายสฺมา** ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น ขอท่านผู้มีอายุรูปนั้นจงยกโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” แม้เธอไม่ขอขมาต่อหน้า ฟังทำการขอขมาดังว่ามานั้นนั้นแล หากท่านเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่ ไม่ปรากฏที่ไป พึงไปหาภิกษุผู้เป็นบัณฑิตรูปหนึ่งแล้วพึงกล่าวว่า “ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น บัดนี้ความเดือดร้อนในใจเกิดมีแก่กระผมทุกครั้ง

ที่นึกถึงท่าน นี่กระผมจะทำอย่างไรดี?” ภิกษุผู้บั่นทิตนั้นจะกล่าวว่า “อย่าคิดไปเลย คุณ พระเถระท่านไม่ถือเป็นโทษดอก จงสบายใจเสียเถิด” ฝ่ายภิกษุนั้นฟังผินหน้าไป ทางที่พระอริยเจ้าท่านไป แล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่านจงยกโทษให้กระผมเถิด” ถ้าหากพระเถระรูปนั้นปรินิพพานเสียแล้ว ก็ควรไปยังที่ใกล้เตียงนอนปรินิพพานของท่าน ถึงจะไปยังป่าช้าก็ให้ท่านยกโทษให้แก่ตนได้ เมื่อทำได้ ดังนี้ กรรมนั้นไม่เป็นอันห้ามสวรรค์และไม่กั้นมรรคผลนิพพาน ก็จะกลับเป็นปกติได้ดังเดิม

คำว่า **เป็นคนมีจฉาภิภูติ** คือเป็นคนมีความเห็นวิปริต คำว่า **สมาทานกรรมของมีจฉาภิภูติ** คือผู้สัสมกรรมหลายอย่างทีตนยึดมั่นไว้ด้วยอำนาจมีจฉาภิภูติ ทั้งยังจะชักชวนคนอื่น ๆ ไปในทางกายกรรมเป็นต้นอันมีมีจฉาภิภูติเป็นเหตุอีกด้วย อนึ่ง ในอธิการนี้ฟังทราบว่ แม้เมื่ออริยุปวาทท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพท์คือวจีทุจริต และเมื่อมีจฉาภิภูติท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพท์คือมโนทุจริตก็ดี การกล่าวทั้ง ๒ บทนี้ไว้ อีกก็เพื่อจะแสดงถึงว่ กรรมทั้ง ๒ เหล่านี้มีโทษมาก จริงอยู่ อริยุปวาทมีโทษมาก เพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม จริงอย่างนั้น ถึงพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่ สารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฟังบรรลพพระอรหัตในภพนี้ได้เลย ฉนใด สารีบุตร เรากล่าวอุปมัยนี้ว่เหมือนอย่างนั้น คือเป็นที่แน่นอนทีเดียว คนทีไม่ละว่จานั้น ไม่ละจิตนั้น ไม่ละทิจูตินั้น จะต้องถูกว่จวจิต และทิจูตินั้นฝังแล้ว เหมือนถูกนายนิรยบาลฝังไว้แล้วในนรก ฉะนั้น^๑ ก็ความชั่วอย่างอื่นทีจะชื่อว่าโทษมากกว่ามีจฉาภิภูตินั้นเห็นจะไม่มีแน่ สมดัง ทีพระองค์ตรัสไว้ว่ ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างเดียว ทีจะมีโทษมากยิ่งเหมือนมีจฉาภิภูตินี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลาย มีมีจฉาภิภูติเป็นยอดของโทษ^๒ คำว่ **เพราะกายแตก** คือ เพราะสละอุปาทินนชั้นฉ ฉว่ **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือในการถือเอาชั้นฉซึ่งเกิดใหม่ในลำดับแห่งอุปาทินนชั้นฉนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่ **เพราะกายแตก** คือเพราะชีวิตินทรีย์ขาดสิ้นไป คำว่ **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือต่อจากจุดิจิตไป คำว่ **อบาย** เป็นต้น ทุกคำใช้เป็นคำเรียกแทน นรคนั้นเอง จริงอยู่ นรกได้ชื่อว่าอบายเพราะปราศจากความเจริญซึ่งสมมติว่เป็นบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๙

๒ อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๑๐/๔๑

และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความเจริญแห่งความสุขทั้งหลาย อบายนั้นเป็นที่ถึง
 ทุกข์คือเป็นที่พำนักแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทุกฺติ** อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกฺติ** เพราะ
 เป็นคติที่เกิดแล้วด้วยกรรมชั่ว เพราะเป็นผู้มากไปด้วยโทษ ผู้ทำช่วยอมตกไปในที่
 นั้นโดยปราศจากอำนาจกีดขวาง เหตุนั้น ที่นั้นจึงชื่อว่า **วินิบาต** หรือผู้ทำช่วยอมตก
 ยับตกไปในที่นี้ มีองค์อวยวะน้อยใหญ่แตกสลาย แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
วินิบาต ความเจริญที่รู้ได้ด้วยความเข้มแข็ง ไม่มีในที่นี้ เหตุนี้จึงชื่อว่า **นิริยะ**
 อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานด้วยศัพท์ว่า **อบาย** จริงอยู่ กำเนิด
 สัตว์ดิรัจฉานชื่อว่า **อบาย** เพราะปราศจากสุคติ แต่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนี้ไม่จัด
 เป็นทุกฺติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกที่มีศกดาใหญ่ เช่นนาคราชเป็นต้น
 ท่านแสดงถึงแหล่งที่อยู่ของเปรต ไปด้วยศัพท์ว่า **ทุกฺติ** จริงอยู่ แหล่งที่อยู่ของเปรตนั้น
 ได้ชื่อว่าอบายด้วยและชื่อว่าทุกฺติด้วย เพราะปราศจากสุคติและเพราะเป็นที่ถึงความทุกข์
 แต่ก็ไม่ชื่อว่า**วินิบาต** เพราะเปรตวิสัยนั้น ไม่ได้ตกไปอย่างย่อยยับเช่นกับอสุรกาย ท่าน
 แสดงอสุรกายไว้ด้วยศัพท์ว่า **วินิบาต** จริงอยู่ อสุรกายนั้นชื่อว่าอบายและทุกฺติตาม
 ความหมายที่ได้กล่าวไว้แล้ว และท่านเรียกว่า วินิบาตเพราะอสุรกายนั้นตกไปจาก
 ความเจริญแห่งสมบัติทุกประการ ท่านแสดงถึงนรกนั้นนั่นเองอันมีหลายอย่างเช่น
 อเวจีมหานรกเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า **นรก** คำว่า **เข้าถึงแล้ว** คือเข้าไปแล้ว อธิบายว่า
 เกิดเฉพาะแล้วในอบายเป็นต้นนั้น ฝ่ายที่ตินักศึกษาพึงทราบโดยปริยายที่ตรงกัน
 ข้ามจากฝ่ายชั้วที่กล่าวมาแล้วนั้นเกิด ส่วนข้อความที่แปลกกัน มีดังต่อไปนี้

ก็ในที่นั้น ท่านสงเคราะห์แม้คติของมนุษย์ไว้ ด้วยศัพท์ คือ **สุคติ** ถึงเทวคติ
 ท่านก็สงเคราะห์อย่างเดียวกันด้วยศัพท์ว่า **สววรรค** ในบทเหล่านั้นพึงทราบอรรถ
 วิเคราะห์ดังต่อไปนี้ว่า ชื่อว่า **สุคติ** เพราะดำเนินไปอย่างงดงาม ชื่อว่า **สววรรค**
 เพราะภาวะที่เลิศด้วยดีด้วยอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น สวรรคนั้นแม้ทั้งหมดท่าน
 เรียกว่า **โลก** เพราะอรรถว่า มีอันจะต้องทรุดโทรมไป บทว่า **ด้วยจักขุทิพย์อย่างนี้**
ทั้งหมด จัดเป็นคำสรูป ความย่อในคำนิคมนั้นว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้

[๔๑๒] ก็กฤษณผู้เริ่มบำเพ็ญความเพียรเพื่อต้องการจะเห็นอย่างนี้ พึงทำฌาน
 มีอภิญาเป็นบาท ซึ่งมีกสิณเป็นอารมณ์ ให้ควรแก่อภินิหารโดยอาการทุกอย่างแล้ว
 พึงทำกสิณ ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑
 อย่างใดอย่างหนึ่งให้ใกล้ต่อการเกิดขึ้นแห่งทิพย์จักขุญาณพึงขยายทำอุปจารฌานให้เป็น

โคจรแล้วพึงหยุดไว้ อธิบายว่า ไม่พึงยังอัปนาให้เกิดในอารมณ์นั้น เพราะถ้าเธอให้อัปนาเกิดขึ้นอารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยแห่งฌานที่เป็นบาทไม่เป็นที่อาศัยแห่งปริกรรมก็ในกถิตทั้ง ๓ เหล่านี้ อาโลกกถิตนั้นเท่านั้นประเสริฐกว่า เหตุนี้ พึงยังอาโลกกถิตนั้นหรือกถิตอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดากถิตนอกจากนี้ให้เกิดขึ้น ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วในกถิตนิเทศ แล้วพึงหยุดอยู่ในอุปปจารภูมิจนแหละก่อน จึงค่อยให้ขยายไปก็เมื่อนัยแห่งการขยายฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบได้จากที่ได้กล่าวไว้แล้วในกถิตนิเทศนั้นแล เธอจะพึงเห็นรูปในภายในฐานะที่ได้ขยายแล้ว ๆ ก็เมื่อพระโยคินั้นเห็นรูปอยู่วาระแห่งปริกรรมย่อมผ่านพ้นไป แต่นั้น แสงสว่างแห่งอาโลกกถิตก็หายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไปแล้ว แม้รูปก็จะไม่ปรากฏด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นพระโยคินี้ก็ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ ออกจากฌานนั้นแล้วพึงแผ่แสงสว่าง แสงสว่างจะแจ่มจ้าอยู่ได้นานขึ้นโดยลำดับด้วยอาการอย่างนี้ ก็ในอธิการนี้ พระโยคิกำหนดที่มีประมาณเท่าใดว่า **อาโลโก โหตุ** แสงสว่างจงมีอยู่ในที่นี้เถิด ดังนี้ แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในที่กำหนดแล้วนั้นแล แม้เธอจะนั่งอยู่ทั้งวันก็เห็นรูปได้ทั้งวัน ก็บุรุษผู้เดินทางตลอดราตรีด้วยคบเพลิงหญ้า ย่อมเป็นข้ออุปมาในเรื่องนี้ได้

ได้ยินว่า ชายผู้หนึ่งใช้คบเพลิงหญ้าสองทางเดินไปในเวลากลางคืน คบเพลิงนั้นของเขาหรือลึง ที่นี้เองเขาจึงไม่รู้ชัดว่าทางเดินนั้นเรียบหรือขรุขระกันแน่ เขาจึงใช้วิธีการเขี่ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดิน ทำให้มันลุกโพล่งขึ้นใหม่ พอคบเพลิงนั้นลุกโพล่งขึ้นก็ได้ส่องแสงสว่างไสวมากกว่าเดิม เมื่อชายนั้นทำคบเพลิงที่หรือลึงแล้วให้โพล่งขึ้นใหม่อย่างนี้บ่อย ๆ พระอาทิตย์ก็โผล่ขึ้นโดยลำดับ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นแล้วเขาคิดว่าเราไม่ต้องใช้คบเพลิง จึงทิ้งคบเพลิงนั้นเสีย เดินไปได้จนตลอดวัน พึงทราบความหมายในข้ออุปมานั้นดังต่อไปนี้ แสงสว่างแห่งกถิตในเวลาปริกรรม เป็นดุจแสงสว่างแห่งคบเพลิง เมื่ออาโลกกถิตหายไปเพราะล่องวาระแห่งการปริกรรมของพระโยคิผู้ดูแลดูรูปอยู่จึงมองไม่เห็นรูป ดูจการไม่เห็นที่เรียบและที่ขรุขระในเมื่อคบเพลิงหรือลึง ฉะนั้น การเข้าบ่อย ๆ เปรียบเหมือนการพยายามเขี่ยคบเพลิงบ่อย ๆ ฉะนั้น การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของพระโยคิผู้ทำปริกรรมบ่อย ๆ ก็ดูจการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าเก่า ฉะนั้น การที่แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่ที่กำหนดไว้ เปรียบดังการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์นั้น ฉะนั้น การที่แสงสว่างเล็กน้อยเสีย แลดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจ้าทั้งวัน เปรียบดูจการทิ้งคบเพลิงเสีย แล้วเดินไปได้ทั้งวัน ในการเห็นรูปนั้น

เมื่อใด รูปนี้คือรูปที่อยู่ในภายในท้อง รูปที่อาศัยหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา นอกกำแพง และรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาปรากฏทางตาเนื้อของภิกษุหนึ่ง ก็มาปรากฏทางญาณจักขุของภิกษุหนึ่งได้คือ ดุจปรากฏแก่ตาเนื้อ ในเวลานั้นทิพยจักขุย่อมเป็นอันเกิดแล้ว แต่ในอธิการนี้ ทิพยจักขุหนึ่งนั้นสามารถเห็นรูปได้เท่านั้น แต่ไม่สามารถจะเห็นบุพพภาคแห่งจิตได้ ก็ทิพยจักขุหนึ่งนั้นย่อมเป็นอันตรายแก่ปุถุชน เพราะเหตุไร ? เพราะปุถุชนนั้นอธิฐานว่า จงสว่าง ดังนี้ ณ ที่ใด ๆ ที่นั่น ๆ ย่อมสว่างจำเป็นอันเดียวกัน แม้แทรกเข้าไปตลอดแผ่นดิน ทะเล และภูเขา ครั้นคราวนี้เมื่อเธอเห็นรูปยักษและรากษสเป็นต้นอันน่ากลัวในที่นั้น ๆ ความหวาดกลัวย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุที่เธอถึงความพึงชานแห่งใจเป็นผู้หวั่นเสียว เพราะฉนั้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการเห็นรูปเกิด

ในข้อนี้มีลำดับการเกิดของทิพยจักขุดังต่อไปนี้ เมื่อมโนทวาราวชชนจิตทำรูปมีประการดังกล่าวแล้วนั้นให้เป็นรูปารมณเกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น คำทั้งหมดนักศึกษาพึงทราบตามนัยก่อนนั้นแล แม้ในที่นี้บุพพภาคจิตที่มีวิตกวิจารณ์เป็นกามาวจร ในที่สุดเป็นจิตยังประโยชน์ให้สำเร็จ ประกอบด้วยฉนที่ ๔ เป็นรูปาวจร ญาณซึ่งเกิดพร้อมกับจิตนั้นแล ท่านเรียกว่า **สตุดานํ จตุปปาตญาณบ้าง ทิพฺพจกฺขุญาณบ้างแล**

จบ จตุปปาตญาณกถา

ความเบ็ดเตล็ดในอภิญญา

[๔๑๓] พระโลกนาถเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งชั้น ๕ ได้ตรัสอภิญญา ๕ เหล่าได้ไว้ พระโยคีเข้าใจอภิญญาเหล่านั้น แล้วพึงทราบถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญาเหล่านี้ดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ในอภิญญา ๕ เหล่านี้ ทิพยจักขุก่อคือจตุปปาตญาณ มีญาณเครื่องล้อมกำกับอยู่ ๒ คือ อนาคตังสญาณ ญาณเครื่องรู้ในส่วนอนาคต ๑ ยถากัมมุคญาณ ญาณเครื่องรู้ว่าสัตว์เข้าถึงตามกรรม ๑ ญาณ ๒ เหล่านี้และอภิญญา ๕ มีอิทธิวิธเป็นต้น รวมกันเป็นญาณฝ่ายอภิญญา ๗ มาแล้วในที่นี้ดังนี้แลบัดนี้ เพื่อไม่ให้หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญญาญาณเหล่านั้น

**บันทึกพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญาญาณ ๗ ใน
อาร์มมตติกะ ๔ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่ง
ใหญ่ได้ตรัสไว้แล้ว**

นี่เป็นการแสดงในอาร์มมตติกะนั้น

หมวด ๓ แห่งอาร์มม ๔ อย่าง

จริงอยู่ หมวด ๓ แห่งอาร์มมที่พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่อันได้ตรัสไว้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างเป็นไหน ? คือ ปริตตารมมัตติกะ หมวด ๓ แห่งปริตตารมม ๑ มัคคารมมัตติกะ หมวด ๓ แห่งมัคคารมม ๑ อตีตารมมัตติกะ หมวด ๓ แห่งอตีตารมม ๑ และอัชฌัตตารมมัตติกะ หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมม ๑^๑

[๔๑๔] ในอภิญาญาณเหล่านั้น อิทธิวิธญาณเป็นไปในอาร์มม ๗ คือ ปริตตารมม ๑ มหัคคตารมม ๑ อตีตารมม ๑ อนาคตารมม ๑ ปัจจุบันนารมม ๑ อัชฌัตตารมม ๑ พหิทถารมม ๑

อิทธิวิธในอาร์มม ๗ อย่าง

เป็นไปอย่างไร ? คือ อิทธิวิธญาณนั้น เมื่อใดพระโยคีทำกายให้อิงอาศัยจิตต้องการไปด้วยกายมิได้ปรากฏ จึงน้อมกายไปด้วยอำนาจของจิต รวบรวมวางรูปกายลงในมหัคคตจิต เมื่อนั้นอาร์มมที่ได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายอย่างนี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **ปริตตารมม** เพราะมีรูปกายเป็นอาร์มม เมื่อใดพระโยคีทำจิตให้อิงอาศัยกาย ต้องการไปด้วยกายอันปรากฏ จึงน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกายที่รวบรวมจิต อันประกอบไปด้วยฌานที่เป็นบาทลงไว้ในรูปกาย เมื่อนั้นอาร์มมที่ตนได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายตั้งว่ามานี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **มหัคคตารมม** เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอาร์มม อนึ่ง

๑ อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓-๒๑/๓-๕

เพราะเหตุที่พระโยคีทำจิตนั้นแน่นแลให้เป็นจิต ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้วให้เป็นอารมณ์ เหตุนั้น อธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **เป็นอดีตารมณ** เมื่อพระโยคีคืออิชฌานอนาคตารมณ ดุจพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อิชฌานในเวลาบรรจุพระมหาธาตุ อธิวิธญาณนั้น ว่าเป็นอนาคตารมณ นัยว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อจะทำการบรรจุพระมหาธาตุ ได้อิชฌานว่า กลิ่นเหล่านี้จงอย่าเหือดหาย ดอกไม้จงอย่าแห้ง ประทีปจงอย่าดับ ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคตกาล^๑ สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดได้เป็นเหมือนอย่างการอิชฌาน นั้น พระอัสสคตเถระเห็นหมู่ภิกษุอยู่ในเสนาสนะสำหรับประพตวิตร ฉันทข้าวตาก อยู่ จึงอิชฌานว่า บ่อน้ำนี้จงกลายเป็นน้ำนมส้มในเวลาก่อนฉันอาหารเช้าทุกวันเกิด น้ำที่พวกภิกษุตักเอาในเวลาก่อนฉันอาหารจงเป็นน้ำนมส้ม ในเวลาหลังอาหาร จงกลับเป็นน้ำธรรมดาเหมือนเดิมเกิด ก็อิธิวิธญาณชื่อว่า **ปัจจุบันารมณ** ใน เวลาทำกายให้อิงอาศัยจิตไปได้ด้วยกายที่ไม่ปรากฏ อธิวิธญาณนั้นชื่อว่าเป็น **อชฌัตตารมณ** เพราะทำจิตที่พร้อมด้วยกายของตนให้เป็นอารมณ์ ในเวลาที่น้อม จิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลานิรมิตตนเป็นเพศ กุมารน้อยเป็นต้น อนึ่ง อธิวิธญาณนั้นชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ ในเวลาที่เห็นช้าง และม้าเป็นต้นในภายนอก

ความเป็นไปแห่งอิธิวิธญาณในอารมณ์ ๗ อย่าง พึงทราบดังได้พรรณานี้แล

ทิพโสตธาตุญาณ

[๔๑๕] ทิพโสตธาตุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ด้วยอำนาจปริตตารมณ ๑ ปัจจุบันารมณ ๑ อชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ ทิพโสต- ธาตุญาณนั้นเป็นปริตตารมณ ได้แก่มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะเหตุทำเสียงให้เป็น อารมณ์ และเพราะเหตุว่าเสียงเป็นปริตตาคือกามาวจร และชื่อว่าเป็นปัจจุบันารมณ เฉพาะที่ทำปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ทิพโสตธาตุญาณนั้นชื่อว่าเป็น อชฌัตตารมณ ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณในเวลาฟังเสียง ของผู้อื่น

พึงทราบความเป็นไปแห่งทิพโสตธาตุญาณในอารมณ์ ๔ ดังอธิบายมานี้

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๐/๒๒๑

เจโตปริยญาณ

[๔๑๖] เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยอำนาจปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อัปปมาณารมณ ๑ มัคคารมณ ๑ อตติตารมณ ๑ อนาคตารมณ ๑ ปัจจุบันนารมณ ๑ พหิทถารมณ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ เจโตปริยญาณนั้นย่อมชื่อว่า เป็นปริตตารมณในเวลา รู้กามาวจรจิตแห่งผู้อื่น ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณในเวลา รู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ชื่อว่าเป็นอัปปมาณารมณในเวลา รู้มรรคและผล แต่สำหรับญาณนี้ปุณฺณไม่รู้จิตของพระโสดาบัน พระโสดาบันก็ไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนตราบเท่าถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของคนทุกจำพวก แม้ท่านผู้วิเศษอื่นชั้นสูงขึ้นไปก็รู้จิตของผู้ตั้งอยู่ในผลชั้นต่ำได้ พึงทราบความแปลกกันดังต่อไปนี้ เจโตปริยญาณย่อมเป็นมัคคารมณในเวลา มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาใดพระโยคีย่อมรู้จิตของผู้อื่นในภายใน ๗ วัน ที่ล่วงไปแล้วและในภายใน ๗ วันที่ยังมาไม่ถึง ในเวลานั้นเจโตปริยญาณนั้นจัดว่าเป็นอตติตารมณและอนาคตารมณ

ปัจจุบัน ๓ อย่าง

เจโตปริยญาณนั้น จัดเป็นปัจจุบันนารมณได้อย่างไร ? อันปัจจุบันมี ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันโดยขณะ ๑ ปัจจุบันโดยสันตติ ๑ ปัจจุบันโดยกาลยาวนาน ๑ ในปัจจุบัน ๓ อย่างนั้น อารมณที่ถึงความเกิดขึ้นดำรงอยู่และสลายไป (อุปปาทขณะ วิฐิติขณะ และภังคขณะ) ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยขณะ** อารมณที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยสันตติ** ในปัจจุบันโดยสันตตินั้น ได้แก่เมื่อพระโยคินั่งในที่มืดแล้วไปสู่ที่แจ้ง อารมณยังไม่ปรากฏก่อน แต่พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ในระยะที่อารมณนั้นปรากฏ แม้เมื่อพระโยคีไปในที่สว่างแล้วเข้าไปสู่ห้องน้อย รูปยังไม่ปรากฏทันทีก่อน ก็ในระยะที่รูปนั้นปรากฏนี้พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ และ ๒ วาระ อนึ่ง พระโยคินั่งในที่ไกลเห็นความเคลื่อนไหวมือของคนยอมผ้า และความเคลื่อนไหวคือการเคาะระฆังและตีกลองเป็นต้นยังไม่ได้ยินเสียงในทันที ในระหว่างที่เธอได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติต่อ ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกายอธิบายไว้เพียงเท่านี้ ฝ่ายอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตตกาย กล่าวถึงสันตติไว้ ๒ อย่างคือ สันตติของรูป ๑ สันตติของ

สิ่งที่เป็นนาม ๑ แล้วกล่าวว่า เมื่อบุคคลเหยียบน้ำไปชั่วระยะรอยน้ำที่คนเหยียบไป ริมตลิ่งยังไม่ใสนี้ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อคนเดินทางมาไกลชั่วระยะความร้อนในร่างกาย ยังไม่สงบระงับนี้ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อคนเดินมาจากแดดแล้วเข้าห้องชั่วระยะที่ ความมืดหน้ามัวตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อพระโยคีมณฑิการ กัมมัญฐานอยู่ในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวัน ชั่วระยะที่ความพร่า แห่งนัยน์ตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** วาระแห่งชวณะ ๒, ๓ ชื่อว่า **นามสันตติ** คือสันตติของสิ่งที่เป็นนาม ดังนี้กล่าวว่า สันตติทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า **สันตติปัจจุบัน** คือ ปัจจุบันโดยสันตติ

ปัจจุบันโดยยาวนาน

ส่วนธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน** ดังที่พระมหากัจจายนเถระหมายถึง กล่าวไว้ในภักทเทกัรตสูตรว่า^๑ อวาโส กิเจและ ธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นจัดเป็นปัจจุบัน เมื่อใจและธรรมทั้งสองนั้นเกิดขึ้นเฉพาะแล้ว ย่อมมีวิญญูณเนื่องด้วยฉันทราคะ เพราะเหตุที่วิญญูณเนื่องด้วยฉันทราคะ ชนจึงยินดี ยิ่งซึ่งปัจจุบันนั้น เมื่อมีความยินดีในปัจจุบันนั้นอยู่ ย่อมม่งอนแงนคลอนแคลนในธรรม ที่เป็นปัจจุบันนั้น ก็ในปัจจุบันทั้ง ๒ นี้ ปัจจุบันโดยสันตติมาในอรรถกถาทั้งหลาย ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน มาในพระสูตรแล

มติอาจารย์บางพวก

ในปัจจุบันเหล่านั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า จิตที่เป็นปัจจุบันโดยขณะจัดเป็น อารมณ์แห่งเจโตปริยญาณ เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของภิกษุผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้ การอุปมาแห่งจิตเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้ คือเหมือน อย่างเมื่อบุคคลเอาดอกไม้กำหนึ่งเหวี่ยงซัดไปในอากาศ ดอกไม้ดอกหนึ่งจะเสียบ ก้านเข้ากับก้านของดอกไม้ดอกหนึ่งได้เป็นแน่แท้ ฉนใด เมื่อพระโยคีนึกถึงจิต ของมหาชนด้วยอำนาจเป็นพวกหมู่โดยมุ่งหวังว่าเราจักรู้จิตของผู้อื่นจิตของคนคนหนึ่ง ย่อม จะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่งของผู้ใดผู้หนึ่งในหมู่นั้น ในอุปปาทขณะหรือจิตขณะ

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๘-๒๘๕/๓๐๐-๓๔๒

หรือภังคะขณะก็ได้โดยแท้ ฉะนั้น แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านเสียแล้ว ในอรรถกถาทิ้งหลายว่า คำนั้นไม่ถูก เพราะพระโยคีเมื่อนี้กอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ย่อมนึกด้วยจิตใด และย่อมรู้ด้วยจิตใด จิตทั้ง ๒ เหล่านั้น ไม่มีฐานร่วมกันเลย และ เพราะโทษ คืออวิชชาจิตและชวนจิตทั้งหลายถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันไปในฐานะที่ไม่ควร ส่วนปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน ฟังทราบว่าเป็น อารมณ์แห่งเจโตปริยญาณได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายไว้ในอรรถกถา สังยุตตนิกายว่า ในปัจจุบัน ๒ อย่างนั้น จิตของผู้อื่นที่มีในเวลาประมาณ ๒, ๓ ชวนวิถี ด้วยอำนาจเป็นอดีตารมณ์และเป็นอนาคตารมณ์ แต่ชวนวิถีซึ่งเป็นไปได้อยู่ อันใด จิตนั้นทั้งหมดชื่อว่า ปัจจุบันโดยสันตติ ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน ฟังแสดงโดยวาระแห่งชวนะแล คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว จะชี้แจงข้อความในคำนั้น ดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทราบจิตของผู้อื่นจึงอาวัชชนาการไป อาวัชชชาจิต ทำสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะให้เป็นอารมณ์ ดับพร้อมกับสิ่งซึ่งเป็นปัจจุบันโดยขณะนั้น ต่อจากนั้นมีชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ซึ่งดวงที่สุดเป็นจิตประกอบด้วยฤทธิ์ ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร แม้บรรดาชวนจิตทั้งปวงเหล่านั้น จิตที่ดับนั้นแลจัดว่าเป็นอารมณ์ แต่ก็จิตเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ต่างกันเลย เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งระยะเวลาอันยาวนาน จริงอยู่ แม้ในภavanaที่มีอารมณ์เดียว จิต อันประกอบด้วยฤทธิ์เท่านั้นย่อมรู้จักจิตของผู้อื่น ฝ่ายจิตนอกนี้หาไม่รู้ไม่ เปรียบดู ในจักขุทวาร จักขุวิญญาณเท่านั้นเห็นรูป ส่วนวิญญาณนอกจากนี้หาเห็นไม่ เจโต-ปริยญาณ ดังที่ว่ามีมานี้ ชื่อว่าเป็นปัจจุบันนารมณ์ด้วยอำนาจปัจจุบันโดยสันตติและ ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน อีกนัยหนึ่ง แม้ปัจจุบันโดยสันตติยอมเป็นไปในปัจจุบัน โดยกาลอันยาวนานเท่านั้นเหตุนี้เจโตปริยญาณนี้ฟังทราบว่าเป็นปัจจุบันนารมณ์ ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานนั้นแล และฟังทราบว่าเป็น พหิทถารมณ์ก็ได้ เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์นั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ ฟังทราบดังบรรยายมาฉะนี้แล

ปุพเพนิวาสญาณในอารมณฺ ๘ อย่าง

[๔๑๗] ปุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณฺ ๘ คือ ปริตตารมณฺ ๑ มหัคคตารมณฺ ๑ อัปปมาณารมณฺ ๑ มัคคารมณฺ ๑ อตีตารมณฺ ๑ อัชฌัตตารมณฺ ๑ พหิทถารมณฺ ๑ นวัตตัพพารมณฺ ๑

เป็นไปอย่างไร ? คือ ปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นกามาวจร ก็เป็นปริตตารมณฺ ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นรูปาวจรก็เป็นมหัคคตารมณฺ ในกาลที่ระลึกถึงด้วยมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นเจริญแล้ว และระลึกถึงผลที่ตนเองหรือคนอื่นได้ทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ก็เป็นอัปปมาณารมณฺ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นได้เจริญแล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคคารมณฺ แต่โดยที่แน่นอนแล้ว ปุพเพนิวาสญาณนี้จัดเป็นอตีตารมณฺแท้ในญาณเหล่านั้น ถึงเจโตปริยญาณและยถากัมมุปกญาณจะจัดเป็นอตีตารมณฺก็จริง ถึงกระนั้น บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น จิตที่ล่วงไปแล้ว ในภายใน ๗ วัน จัดเป็นอารมณฺแห่งเจโตปริยญาณ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ไม่รู้จักขั้นอื่นหรือสังขารอันเนื่องด้วยขั้น แต่ก็มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณฺ ท่านจึงเรียกว่าเป็นมัคคารมณฺโดยปริยาย จริงอยู่ ธรรมชาติที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นแต่เพียงเจตนาเท่านั้นจัดว่าเป็นอารมณฺแห่งยถากัมมุปกญาณ แต่สำหรับปุพเพนิวาสญาณ-ขั้นที่ล่วงไปแล้ว หรือสังขารบางอย่างซึ่งเนื่องด้วยขั้นอันจะชื่อว่าไม่เป็นอารมณฺหา มิใช่ เพราะปุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณ

ในธรรมคือขั้นอันล่วงไปแล้ว และสังขารอันเนื่องด้วยขั้น
นักศึกษาก็ทราบความแตกต่างกันดังนี้แล

มติอรรถกถาจารย์

เนื้อความในอรรถกถาที่เกี่ยวข้องกับญาณนี้มีดังต่อไปนี้ ก็เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฎิฐานว่า^๑ ขั้นซึ่งเป็นกุศลเป็นปัจจัยโดยอารมณฺปัจจัยแห่งอิทธิ-วิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และยถากัมมุปกญาณ ฉะนั้น

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๗-๒๕๘

ชั้นทั้ง ๔ จึงเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณได้ แม้ในญาณทั้ง ๒ นั้น ชั้นทั้งที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลนั้นแลเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุปคญาณได้ ก็แลปุพเพนิวาสญาณนั้นจัดเป็นอัมมัตตารมณีนเวลาที่นึกถึงชั้นของตน จัดเป็นพหิทถารมณีนเวลาที่นึกถึงชั้นของคนอื่น จัดเป็นนวัตตัพพารมณีนเวลาที่นึกถึงชื่อ, โคตร, แผ่นดิน และนิมิต เป็นต้น โดยนัยเช่นว่าในอดีตกาลได้มีพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์ทรงพระนามว่า พันธุมดี พระบิดาทรงพระนามว่า พันธุมมา^๑ ก็ในบทว่า **ชื่อและโคตรนี้** ฟังฟังถึงเนื้อความแห่งพยัญชนะที่สำเร็จได้โดยสมมุติ ซึ่งเนื่องด้วยชั้น ไม่ฟังฟังถึงแต่พยัญชนะอย่างเดียวเพราะพยัญชนะเป็นกามาวจร เพราะท่านสงเคราะห์เข้าตามบ่อเกิดแห่งศัพท์ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า^๒ นิรุตติปฏิสัมภิกามีกามาวจรเป็นอารมณ์ เนื้อความนั้นนับว่าเป็นความถูกต้องใจของพวกเขาเข้าพเจ้า

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ
ฟังทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้แล

ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๘] ทิพพจักขุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คือ ปริตตารมณ ๑ ปัจจุบันนารมณ ๑ อัมมัตตารมณ ๑ พหิทถารมณ ๑ เป็นไปอย่างไร ?

คือ ทิพพจักขุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณเพราะทำรูปให้เป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นกามาวจรด้วย ชื่อว่า **เป็นปัจจุบันนารมณ** ก็เพราะเป็นไปในรูปเฉพาะที่มีอยู่ ชื่อว่าเป็น **อัมมัตตารมณ** ในเวลาที่เห็นรูปอันอยู่ในท้องของตนเป็นต้น ชื่อว่าเป็น **พหิทถารมณ** ในเวลาที่เห็นรูปของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ์ ๔ แห่งทิพพจักขุญาณ
ฟังทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๙/๔๗๗

อนาคตังสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๙] อนาคตังสญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคคารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑ เป็นอย่างไร ?

คือ อนาคตังสญาณนั้นชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในชั้นกามาวจรในอนาคตกาล ชื่อว่าเป็น **มหัคคตารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในรูปาวจรหรืออรุปาวจร ชื่อว่าเป็น **อัปปมาณารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญ เขาก็จักทำให้แจ่มแจ้งซึ่งผล ชื่อว่าเป็น **มัคคารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญอย่างเดียว แต่ว่า โดยแน่แท้แล้ว อนาคตังสญาณนี้มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างเดียวกันเท่านั้น ในอารมณ์เหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะเป็นอนาคตารมณ์ได้ก็จริงแล แต่ทว่า เจโตปริยญาณนั้นมีจิตที่เป็นอนาคตภายในระยะ ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นย่อมไม่รู้ถึงชั้นอื่น หรือสังขารอันเนื่องด้วยชั้นอื่นเลย แต่สิ่งอะไร ๆ ในอนาคตชื่อว่ามีได้เป็นอารมณ์แห่งอนาคตังสญาณหาไม่ ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ได้ในเวลาที่รู้ว่าเราจักเกิดในที่โน้น ชื่อว่าเป็นพหิทถารมณ์ได้ในเวลาที่รู้ว่าคนโน้นจักเกิดในที่โน้น ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยเป็นต้นว่า ในอนาคต พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตเตยยะ จักเสด็จอุบัติขึ้น พรหมณ์ชื่อว่าสุพรหมาจักเป็นพระบิดาของพระองค์ พรหมณ์ชื่อว่าพรหมวดิจักเป็นพระมารดาของพระองค์^๑ ดังนี้จัดเป็น **นวัตตัพพารมณ์** ตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในปุพเพนิวาสญาณนั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ
นักศึกษพึงทราบความหมายดังได้บรรยายมาฉะนี้แล

ยถากัมมุคญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง

[๔๒๐] ยถากัมมุคญาณเป็นไปในอารมณ์ ๕ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๗๘-๗๙

เป็นไปอย่างไร ? คือ ยถากัมมุคคญาณนั้นย่อมชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาวจร เป็น**มหัคคตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและ อรูปาวจร เป็น**อดีตารมณ** เพราะเหตุที่รู้เฉพาะอดีต เป็น**อชฌัตตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมของตน เป็น**พหิทถารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ์ ๕ แห่งยถากัมมุคคญาณ
นักศึกษาพึงทราบข้อความดังที่ได้บรรยายมาฉะนี้แล

ส่วนในอธิการนี้ คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า อชฌัตตารมณและพหิทถารมณ ดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยมีอรรถาธิบายว่า ยถากัมมุคคญาณนั้นในเวลาที่รู้กรรมภายใน คือของตนเองตามกาลเวลา และในเวลาที่รู้กรรมภายนอกคือของคนอื่นตามกาลเวลา ก็จัดเป็นอชฌัตตพหิทถารมณได้บ้างเหมือนกัน ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่า อภิญญานีเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้เพื่อให้เกิดความปราโมชแห่งสาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจฉาที่ ๑๔

ชั้นธนิต

ปัญญาภา

[๔๒๑] บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงออกแล้วด้วยธรรม โดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถาว่า “**สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺโย จิตฺตํ ปณฺณญจ ภาวยํ**” ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยสมาธิภาวนาอันแน่นหนา มีอานิสงส์ อันบรรลุลแล้วด้วยอำนาจแห่งอภิญาอย่างนี้ เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง

ต่อแต่นั้นพึงเจริญปัญญาในลำดับไป ก็ปัญญานั้นไม่ใช่ทำได้อย่างง่ายนัก แม้เพื่อ จะรู้แจ้ง เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปนัก จะป่วยกล่าวไปถึงการเจริญเล่า ฉะนั้น เพื่อ จะแสดงความพิสดารและนัยแห่งภาวนาปัญญานั้น จึงมีปัญหานี้ว่า อะไรชื่อว่า ปัญญา ? ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่าอะไร ? ลักษณะ กิจ ผล เหตุไฉน ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ? ปัญญา มีกี่อย่าง จะพึงเจริญอย่างไร ? การเจริญปัญญา มีอานิสงส์ อย่างไร ?

[๔๒๒] พึงทราบวิสัยในข้อปัญหานี้ดังต่อไปนี้

ปัญหากรรมที่ว่า “**อะไรเป็นปัญญา**” นั้น มีวิสัยที่ว่า :- ปัญญา มีหลายอย่าง ต่างประการ อันจะวิสัยชี้แจงปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ทั้ง จะพึงเป็นไปเพื่อความผ่องใ้ขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวหมายเอาปัญญา ที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา

[๔๒๓] ปัญหาว่า **อะไรชื่อว่าปัญญา** ? เฉลยว่า :- ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถ ว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร ? คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ คือความหมายรู้ และความรู้แจ้ง จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะ เป็นความรู้ด้วยกัน แต่สัญญา เป็นสักแต่ว่าความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว

สีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้จักอารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้นด้วย และ
 ย่อมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจจะให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏ
 แห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาย่อมรู้จักอารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วยอำนาจ
 แห่งนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย

อุปมาเหมือนคน ๓ คน คนหนึ่งเป็นเด็กที่ยังไม่มีความรู้ (ในเรื่องการใช้จ่าย)
 คนหนึ่งเป็นชาวบ้าน (ธรรมดา) คนหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ดูเงิน เมื่อเขาเห็นกองเหรียญ
 ษาปณ์ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานที่ดูเงิน เด็กที่ยังไม่มีความรู้ ย่อมรู้แต่เพียงว่า
 เหรียญษาปณ์ ที่สวย งาม ยาว สั้น สีเหลืองหรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่า ของชนิดนี้
 เขาสมมติว่า เป็นรัตนะ ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ คนชาว
 บ้านย่อมรู้ว่า เหรียญษาปณ์เป็นของสวยงาม และรู้ว่า เป็นของที่เขาสมมติเป็นรัตนะ
 ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ แต่ไม่รู้จักเลือกว่า เหรียญนี้แท้
 เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีราคาเพียงครั้งหนึ่ง ส่วนเจ้าหน้าที่ดูเงิน ย่อมรู้ประการ
 เหล่านั้นทั้งหมด และรู้จักจริง ๆ แม้แลดูเหรียญษาปณ์ก็รู้ ได้ฟังเสียงเคาะ ได้ดมกลิ่น
 ได้ลิ้มรส ชั่งดูด้วยมือก็รู้ และรู้จักกระทั่งว่า ทำที่บ้าน ที่หมู่บ้าน ในเมือง หรือที่ภูเขา
 ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อนั้น และรู้จักกระทั่งว่าอาจารย์คนไหนทำฉันใด อุปมาเช่นนี้ ก็พึงทราบฉันนั้น

ก็สัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญษาปณ์ของเด็กที่ยังไม่มีความรู้
 เพราะถือเอาสักว่าอาการคือความปรากฏแห่งอารมณ์ ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น
 วิญญาณ ย่อมเป็นเหมือนว่าการเห็นเหรียญษาปณ์ของชาวบ้าน เพราะถือเอา
 อาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะที่สูง
 ขึ้นไป ส่วนปัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญษาปณ์ของเจ้าหน้าที่ดูเงิน เพราะ
 ถือเอาอาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะ
 และให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคแม้ที่สูงขึ้นไปกว่านั้น เพราะฉะนั้น ความรู้โดย
 ประการต่าง ๆ ที่พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง นี้แหละพึง
 ทราบว่า ความรู้ชัด คำแก้ปัญหาว่า **“ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด”** ดังนี้
 ข้าพเจ้ากล่าวหมายถึงความรู้ชัดนี้

ก็ปัญญานี้ นั้น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก เพราะมีความแตกต่างกันที่บุคคล แยกไม่ได้ว่า ที่ใดมีสัญญาและวิญญาณ ที่นั้นไม่มีปัญญาโดยส่วนเดียว ก็ในกาลใดมีปัญญา ในกาลนั้น ปัญญา ก็ยังแยกออกจากธรรมเหล่านั้นไม่ได้ว่า “นี้สัญญา นี้วิญญาณ นี้ปัญญา” เพราะเหตุนี้ พระนาคเสนผู้มีอายุ จึงถวายพระพรแด่พระเจ้ามิลินทร์ว่า “มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่บุคคลทำได้ยากแล้ว” พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามว่า “ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ ก็พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่ทำได้ยากหรือ” “มหาบพิตรการกำหนดธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน ซึ่งพระองค์ตรัสไว้ว่า “นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้ปัญญานี้เจตนา นี้จิต” ดังนี้ นั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคทรงทำแล้ว

[๔๒๔] ในปัญหาชื่อว่า **ลักษณะ กิจ ผล เหตุไกล์ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ?** นี้พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

ปัญญา มีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือโสมพะสี ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุไกล์ของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า “ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง” ดังนี้ :-

ปัญญามีกี่อย่าง

[๔๒๕] ปัญหาชื่อว่า **“ปัญญามีกี่อย่าง”** วิสัชนาว่า :- อันดับแรก ว่าโดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวะธรรม ปัญญามีอย่างเดียวเท่านั้น

ปัญญามี ๒ อย่าง คือ โลกียปัญญา ๑ และโลกุตตรปัญญา ๑ เป็น ๒ อย่าง โดยนัยอย่างเดียวกันนั้น คือ ปัญญาที่มีอาสวะ ๑ และไม่มีอาสวะ ๑ ปัญญาที่กำหนดนาม ๑ และที่กำหนดรูป ๑ ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๑ และที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๑ ปัญญาที่เป็นทัสสนภูมิ ๑ และที่เป็นภาวนาภูมิ ๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือเป็นจินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนามยปัญญา ๑ โดยนัยเดียวกันนั้น คือ ปัญญาที่เป็นปริตตารัมมณะ ๑ ที่เป็นมหัคคตารัมมณะ ๑ และที่เป็นอัปมาณารัมมณะ ๑ ปัญญาที่เป็นอายโกศล ๑ ที่เป็นอปา-

๑ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔

โกศล ๑ และที่เป็นอุปายโกศล ๑ และปัญญาโดยอภินิเวศ ๓ มีอัมผัสตตาทิณเวศ (มุ้งมันข้างใน) เป็นต้น

ปัญญาเป็น ๔ อย่าง คือเป็นญาณในสังขะ ๔ และเป็นปฏิสัมภิกา ๔

[๔๒๖] ในส่วนแห่งปัญญาเหล่านั้น ปัญญาที่เป็นอย่างเดียว มีเนื้อความชัดเจนแล้ว

ปัญญา ๒ อย่าง

ในส่วนแห่งปัญญา ๒ อย่าง มีอธิบายดังนี้ :-

ปัญญาเป็น ๒ อย่าง คือที่เป็นโลกียะ ๑ และที่เป็นโลกุตตระ ๑ อย่างนี้ คือปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกียมรรค เป็นโลกียปัญญา ๑ และปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค เป็นโลกุตตรปัญญา ๑

ในทูกะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะทั้งหลายเป็นปัญญามีอาสวะ ๑ และปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะเหล่านั้นเป็นปัญญาไม่มีอาสวะ ๑ แต่โดยอรรถปัญญา ๒ อย่างนั้น ก็คือโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญาเท่านั้นเอง นัยสาสวทูกะอื่นเช่น ปัญญาที่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญามีอาสวะ และปัญญาที่ไม่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญาไม่มีอาสวะดังนี้ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นปัญญามีอาสวะ และไม่มีอาสวะด้วยประการอย่างนี้

ในทูกะที่ ๓ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **นามวรัฏฐापणे** และ **รูปวรัฏฐापणे** อย่างนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ ๔ แห่งภิกษุผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนาอันใด ปัญญาอันนี้ เป็นนามวรัฏฐापणेปัญญา ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์อันใด ปัญญาอันนี้ เป็นรูปวรัฏฐापणेปัญญา

ในทูกะที่ ๔ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **โสมนัสสหคตะ** และ **อุเปกขาสหคตะ** (เกิดพร้อมด้วยโสมนัสและเกิดพร้อมด้วยอุเบกขา) อย่างนี้ คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌาน โดยปัญญาจกนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสหคตปัญญา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในปัญจฌาน ๔ ดวง เป็นอุเปกขาสหคตปัญญา

ในทุกะที่ ๕ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็น **ทัสสนภูมิ** และ **ภาวนาภูมิ** อย่างนี้ คือ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทัสสนภูมิปัญญา และปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือเป็น ภาวนาภูมิปัญญา

ปัญญา ๓ อย่าง

[๔๒๗] ในติกะ มีอธิบายดังนี้ :-

ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่นได้มาเป็นจินตามยปัญญา เพราะสำเร็จ โดยล้าพังความคิดของตนเอง ปัญญาที่ได้ฟังจากผู้อื่นแล้วได้มาเป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใด ก็แล้วแต่ เป็นภาวนามยปัญญา สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ในปัญญา ๓ นั้น **จินตามยปัญญา เป็นไฉน ?** บุคคลมีได้ฟังจากผู้อื่น ได้ซึ่งกัมมัฏสสกตญาณ หรือ สัจจานุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงก็ดี หรือ ได้ขันติ (ความอาจเห็นได้) ทิฎฐิ (ความเห็น) รุจิ (ความพอใจ) มุติ (ความรู้) เปกขะ (การค้นพบ) ธัมมนิชฌานขันติ (ความทนต่อความเพ่งธรรม) อันเป็นอนุโลมิกะ รูปเดียวกันนั้น ในกัมมายนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือ ปัญญา) ก็ดี ใน ลิปายตนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะก็ดี ในวิชาฐานะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำ ด้วยโยคะก็ดี ความรู้นี้เรียกว่า **จินตามยปัญญา**

สุตมยปัญญา เป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้วจึงได้กัมมัฏสสกตญาณ ฯลฯ ความรู้นี้ เรียกว่า **สุตมยปัญญา**

ภาวนามยปัญญา เป็นไฉน ? ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่างเรียกว่า **ภาวนา-มยปัญญา**^๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ จินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนา-มยปัญญา ๑ ดังกล่าวมาจะนี้

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔-๕๐๕

ในติกะที่ ๒ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ ปริตตารัมมณปัญญา ๑ มหัคคตารัมมณปัญญา ๑ และอัปมาณารัมมณปัญญา ๑ อย่างนี้ คือปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นกามาวจรเป็นไป เป็นปริตตารัมมณปัญญา ที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและอรูปราวจรเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญาทั้ง ๒ นั้น เป็นโลกียวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็นอัปมาณารัมมณปัญญา ปัญญานั้น เป็นโลกุตตรวิปัสสนาปัญญา

ในติกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่าอายะ ความเจริญนั้นมี ๒ ทาง คือ ทางที่ไม่เสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ทำให้เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดในทั้ง ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อายุโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ อย่างนั้น **อายุโกศล เป็นไฉน ?** ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละไป หรือว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นและอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที ปัญญาคือความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นถูกต้องในความไม่เกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และความเจริญแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญานั้น นี้ เรียกว่า **อายุโกศล**

ความเสื่อมชื่อว่า **อพายะ** ความเสื่อมแต่นั้นมี ๒ ทาง คือทางเสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ไม่เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อพายโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ นั้น **อพายโกศล เป็นไฉน ?** ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้น

ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นไปทันที คือเกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือเหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่า **อุพายโกศล** ดังพระบาลีว่า ปัญญาอันเป็นอุบายในการละอกุศลธรรมและเจริญอกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง ชื่อว่า **อุพายโกศล** ดังนี้^๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ อายุโกศล อพายโกศล และอุพายโกศล ดังกล่าวมาจะนี้

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕

ในติกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง มีอชฌัตตาทิณิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือ วิปัสสนาปัญญา ที่ปรารภถือเอาชั้นธของตนเป็นอชฌัตตาทิณิเวสปัญญา ที่ปรารภถือเอาชั้นธของผู้อื่นหรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นพหิททาทิณิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างนอก) ที่ปรารภ ถือเอาทั้งสองเป็นอชฌัตตพหิททาทิณิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นทั้งข้างในทั้งข้างนอก)

ปัญญา ๔ อย่าง

[๔๒๘] ในจตุกกะ ปัญญาเป็น ๔ อย่างมีอธิบายดังนี้ :-

ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญาเป็น ๔ อย่างคือญาณในสัจจะ ๔ อย่างนี้คือ ความรู้ปรารภทุกขสัจจะเป็นไป เป็นญาณในทุกข์ ความรู้ปรารภทุกขสมุทัยเป็นไป เป็นญาณในทุกขสมุทัย ความรู้ปรารภทุกขนิโรธเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธ ความรู้ปรารภทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ อย่างที่ถึงความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรถเป็นต้นชื่อว่าปฏิสัมภทา ๔ ดังพระบาลีว่า ความรู้ในอรรถชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา (คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง) ชื่อนิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา^๑ ดังนี้

อรรถปฏิสัมภทา

ในวัตถุ ๔ นั้น คำว่า “อรรถ” โดยสังเขปเป็นคำเรียกผลที่เกิดจากเหตุ จริงอยู่ผลที่เกิดจากเหตุ ท่านเรียกว่า “อรรถ” เพราะเหตุที่ประสพ คือบรรลุลึถึงโดยทำนองแห่งเหตุ แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้คือ สิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง นิพพาน เนื้อความแห่งภษิต วิบาก และกิริยา ฟังทราบ ว่า ชื่อว่าอรรถ ความรู้อันถึงความแตกฉานในอรรถนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**

๑. ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙

ธัมมปฏิสัมภิตา

คำว่า “**ธรรม**” นั้นเล่า โดยสังเขป เป็นคำเรียกปัจจัย จริงอยู่ ปัจจัยท่านเรียกว่า “**ธรรม**” เพราะเหตุที่จัดแจงผล คือยังผลนั้นๆ ให้เป็นไป หรืออำนวยให้ถึงผลนั้นๆ โดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาสิต กุศล และอกุศล พึงทราบ่า ชื่อว่าธรรม ความรู้อันถึงความแตกฉานในธรรม นั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา**

แท้จริง อรรถนี้แหละ ท่านจำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า “ความรู้ในทุกข์เป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขสมุทัยเป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขนิโรธเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิตา”

ความรู้ในเหตุเป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในผลที่เกิดจากเหตุเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่านี้เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นอรรถปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว จากธรรมใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้น เป็น**ธัมมปฏิสัมภิตา**

ความรู้ในชรามรณะเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในชรามรณสมุทัย เป็นธัมมปฏิสัมภิตา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิตา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรมอันเป็น สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้เรียกว่าธัมมปฏิสัมภิตา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความแห่งภาสิตนั้น ๆ ว่า “นี่เป็นความแห่งภาสิตนี้ นี่เป็นความแห่งภาสิตนี้” ความรู้เนื้อความแห่งภาสิตนี้ เรียกว่าอรรถปฏิสัมภิตา

ธรรมที่เป็นกุศล เป็นไฉน ? สมัยใดจิตเป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้นเป็นอรรถปฏิสัมภิตา

นิรุตติปฏิสัมพันธ์

ชื่อว่า “**ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา**” มีอรรถาธิบายว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาที่แท้) คือถ้อยคำที่ใช้กันตายตัว ไม่วิปริตคลาดเคลื่อนในอรรถและธรรมนั้น ความรู้ในการกล่าวถ้อยคำคือการพูด การเปล่งถ้อยคำ ได้แก่ความรู้ อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ภาษามคธที่เป็น สภาวนิรุตติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่า ธรรมนิรุตติ (ภาษาดี) นั้น โดยนัยว่า พอได้ยิน ถ้อยคำที่พูด หรือเปล่ง ก็รู้ว่า “นี่เป็นสภาวนิรุตติ นี่ไม่ใช่สภาวนิรุตติ” ดังนี้ เป็น **นิรุตติปฏิสัมพันธ์** จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ พอได้ยินคำว่า “**ผลโส เวทนา**” ดังนี้ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี่เป็นสภาวนิรุตติ แต่พอได้ยินคำว่า “**ผลสา เวทโน**” ดังนี้ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี่ไม่เป็นสภาวนิรุตติ

ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์

ชื่อว่า “**ความรู้ในญาณทั้งหลาย**” มีอรรถาธิบายว่าความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์ แห่งบุคคลผู้พิจารณา ทำความรู้ในความรู้ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ หรือว่าความรู้ อย่าง กว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตน เป็นต้น ในความรู้ทั้งหลาย ตามที่กล่าว มานั้น เป็น **ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์**

ภูมิปฏิสัมพันธ์ ๒

[๔๒๙] ก็แล ปฏิสัมพันธ์ทั้ง ๔ นั้น ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ คือ ในเสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ในภูมิ ๒ นั้น ปฏิสัมพันธ์ของพระอัครสาวกและของ พระมหาสาวกทั้งหลายถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัมพันธ์ของพระเสขอริยสาวก ทั้งหลาย เช่น พระอานนทเถระ (เมื่อยังเป็นพระเสขะ) ท่านจิตตคฤหบดี ท่านธัมมิก อุบาสก ท่านอุบาสีคฤหบดี และชชชุตตราอุบาสิกา ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ

ปฏิสัมพันธ์แจ่มใสด้วยอาการ ๕ อย่าง

อนึ่ง ปฏิสัมพันธ์แม้ถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ อย่างนี้ จะแจ่มใสขึ้นก็ด้วย อาการ ๕ เหล่านี้ คือด้วยอริคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วยปริปุจฉา และด้วย ปุพพโยคะ ในอาการเหล่านี้ การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่า **อริคม** การเล่าเรียนพระ

พุทธทวณะ ชื่อว่า**ปริยัติ** การสนใจฟังพระสัทธรรมโดยเคารพ ชื่อว่า**สวณะ** การกล่าว
 วินิจฉัยคัมภีร์บทและอรรถบทในคัมภีร์ทั้งหลายมีพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า
ปริปุจฉา การประกอบเนื่องๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขั้นใกล้อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ
 โดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการไป ๆ มา ๆ อยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์
 ก่อน ๆ ชื่อว่า**ปุพพโยคะ**

อาจารย์อื่นอีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า

ปัจจัยเครื่องอุดหนุนของปฏิสัมภิตา มี ๘ คือ ปุพพ-
โยคะ ๑ พาทุสัจจะ ๑ เทศภาษา ๑ อาคม ๑ ปริปุจฉา ๑
อติคม ๑ ครุสัณนิสัย ๑ และมิตตสมบัติ ๑

ในปัจจัยเหล่านั้น **ปุพพโยคะ** ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ความฉลาดในคัมภีร์ และ
 กระบวนศิลปะทั้งหลาย ชื่อว่า **พาทุสัจจะ** ความฉลาดในโวหาร ถ้อยคำต้องถื่น
 ชื่อว่า **เทศภาษา** โดยพิเศษความฉลาดในโวหารของชาวมคธ ชื่อว่า **เทศภาษา** การ
 เล่าเรียนพระพุทธทวณะ โดยที่สุตแต่เพียงโอปัมมวรรค ชื่อว่า **อาคม** การไต่ถามถึง
 คำวินิจฉัย เนื้อความแห่งคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่า **ปริปุจฉา** ความเป็นพระโสดาบันก็ดี
 ความเป็นพระสกทาคามีก็ดี ความเป็นพระอนาคามีก็ดี ความเป็นพระอรหันต์ก็ดี
 ชื่อว่า **อติคม** การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลาย ผู้มีสุดปฏิภาณมาก ชื่อว่า **ครุสัณนิสัย**
 การได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั้นแล ชื่อว่า **มิตตสมบัติ** ด้วยประการฉะนี้

ในปัจจัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัยปุพพโยคะ
 และอติคมเท่านั้น ก็ทรงบรรลุปฏิสัมภิตา พระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุคือปัจจัย
 เหล่านี้ทุกอย่างจึงได้บรรลु อนึ่ง การประกอบกัมมัญฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก
 สำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิตาหาไม่ แต่การบรรลุปฏิสัมภิตา สำหรับพระเสขะ
 ทั้งหมด ก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นใน
 ที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะนั้นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย สำเร็จแต่พระตถาคต
 ทั้งหมด ก็ด้วยอริยมผลแห่งอริยบุคคลนั้นแล เช่นเดียวกับทศพลญาณ

คำว่า “**ปัญญา ๔ อย่าง คือปฏิสัมภิตา ๔**” ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาปฏิสัมภิตา
 เหล่านี้แล

ปัญญาจะพึงเจริญอย่างไร

[๔๓๐] ส่วนปัญหาว่า “จะพึงเจริญอย่างไร” นี้ มีพรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นๆ ภายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปปาท เป็นต้น เป็นภูมิของปัญหานี้ วิสุทธิ ๒ คือ สิวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูลของปัญหานี้ วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรณะของปัญหานี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้โดยการเล่าเรียนและได้ถามในธรรมที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้วยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูล ให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรณะให้ถึงพร้อมอยู่ จะพึงบำเพ็ญได้ นี่เป็นความสังเขปในปัญหาข้อนี้

[๔๓๑] ส่วนความพิสดาร ดังต่อไปนี้ :-

ภูมิของปัญญา

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นๆ ภายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปปาท เป็นภูมิของปัญหานี้” ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยความในคำนั้นเป็นอันดับแรก

ชั้นๆ

คำว่า ชั้นๆ ได้แก่ ชั้นๆ ๕ คือ รูปชั้นๆ ๑ เวทนาชั้นๆ ๑ สัญญาชั้นๆ ๑ สังขารชั้นๆ ๑ และวิญญาณชั้นๆ ๑

รูปชั้นๆ

[๔๓๒] ในชั้นๆ ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นขาศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบว่าเป็นชื่อว่า รูปชั้นๆ เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะคือความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป

ภูตรูป

ในรูป ๒ อย่างนั้น ภูตรูปมี ๔ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ และวาโยธาตุ ๑ ลักษณะ รส (คือกิจ) ปัจจุปัฏฐาน (คือผล) ของธาตุ ได้กล่าวไว้แล้ว ในจตุธาตุดวัญฐาน แต่ว่าโดยปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ธาตุทุกอย่างต่าง ก็มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง เป็นปทัฏฐาน

อุปาทายรูป

อุปาทายรูปมี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทยวัตถุ กายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาศธาตุ ฐปัสสะ ลหุตตา (ความเบาแห่งรูป) ฐปัสสะ มุฑุตตา (ความอ่อนแห่งรูป) ฐปัสสะ กัมมัณญุตตา (ความคล่องแห่งรูป) ฐปัสสะ อุปจยตตา (ความเติบโตแห่งรูป) ฐปัสสะ สันตติ (ความสืบต่อแห่งรูป) ฐปัสสะ ชรตตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป) ฐปัสสะ อนิจจตตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป) และกวมิงการาหาร

ลักษณะเป็นต้นแห่งอุปาทายรูป

ปสาทรูป ๕

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น

ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกกระทบรูปได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปที่มีความไคร้จะเห็นเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ไคร้จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีความไคร้จะฟังเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ไคร้จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

จมูก มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูปอันมีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับชานวิญญานเป็นปัจจุภูฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลิ้น มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูปอันมีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ มีฐานที่รองรับชีวหาวิญญานเป็นปัจจุภูฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

กาย มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบโณภูฏัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูป ที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนไปในโณภูฏัพพะทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับกายวิญญานเป็นปัจจุภูฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะตาเป็นต้นตามมติเกจิอาจารย์

[๔๓๔] ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ตา” ก็คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก และลิ้น ก็คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุดิน ธาตุติณ และธาตุน้ำ กายก็คือความผ่องใสแห่งภุตรูปทุกอย่าง

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ตา” คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น และกาย มีความผ่องใสแห่งภุตรูปทั้งหลายที่ยิ่งด้วยโพรง ลม น้ำ และดิน”

อาจารย์พวกนั้น บอกให้ท่านซักพระสูตรมาอ้าง ท่านจักไม่พบพระสูตรเป็นแน่แท้ทีเดียว

อาจารย์บางพวกอ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานั้นว่า “เพราะธาตุมีธาตุไฟเป็นต้น อันมีรูปเป็นต้นเป็นคุณต้องช่วยอนุเคราะห์” อาจารย์พวกนั้นอันบัณฑิตพึงกล่าวได้ว่า “ใครกันเล่ากล่าวว่า สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุมีไฟเป็นต้น? เพราะว่าในภุตรูปทั้งหลายมีความเป็นไปที่แยกกันไม่ออก” ใครๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่า สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ แม้อาจารย์พวกนั้นจะพึงกล่าวต่อไปอีกว่า

“ท่านทั้งหลายประสงค์เอากิจ เช่น การทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้นได้ ก็เพราะความที่ ภูตรูปนั้น ๆ มีมากในสัมภาระคือองค์อวัยวะนั้น ๆ ฉนฺโต ข้อที่ว่ารูปเป็นต้นเป็น คุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทินั้น ก็น่าจะประสงค์เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวน มากในสัมภาระที่ยิ่งด้วยธาตุไฟเป็นอาทิ ก็ฉนฺตนั้น”

อาจารย์เหล่านั้น เราพึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลายก็จะพึงประสงค์ หากว่า กลิ่นในฝ่ายที่ยิ่งด้วยดินจะพึงเป็นกลิ่นยิ่งกว่ากลิ่นของดองที่ยิ่งด้วยน้ำ และสีของน้ำ เย็นจะพึงจางกว่าสีของน้ำร้อนที่ยิ่งด้วยไฟบ้างละ ก็แต่เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิกคิดกำหนดความแตกต่างกันแห่งภูตรูปที่อาศัย ช่องปสาทรูปมีตาเป็นต้นเสียเถิด ถือเอาข้อยุดินี้ว่า “รูปปรสเป็นต้นแห่งภูตรูป แม้ใน กลาปเดียวกันไม่มีวิเศษก็ยังไม่เหมือนกันฉนฺโต ปะสาททั้งหลายมีจักขุปะสาทเป็นต้น แม้เหตุแห่งความวิเศษอย่างอื่นไม่มี ก็ไม่เหมือนกัน ฉนฺตนั้น”

ก็อะไรเล่าเป็นเหตุที่ไม่สาธารณะแก่กันและกัน ? ก็กรรมนั้นซิเป็นเหตุแห่ง ความแปลกกันของปสาทรูปเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ความแปลกกันแห่งปสาทรูป ย่อมมีได้เพราะความแปลกกันของกรรม หากใช้เป็นเพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ ด้วยว่าเมื่อภูตรูปมีความแปลกกัน ความผ่องใสย่อมไม่เกิดขึ้น แท้จริง พระโบราณจารย์ กล่าวไว้ว่า “เมื่อภูตรูปเสมอกัน ความผ่องใสจึงมี เมื่อภูตรูปไม่เสมอกัน ความผ่อง ใสก็ไม่มี” ดังนี้

[๔๓๕] ก็ในปสาทรูปแปลกกัน เพราะกรรมแปลกกันอย่างนี้ ตาและหูรับวิสัยรูป ที่ไม่ถึงตัวได้ เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูปอันมีที่อาศัยไม่ติดที่อาศัย ของตนเลย จมูก ลิ้น และกายรับได้แต่วิสัยรูปที่ถึงตัว เพราะจมูก ลิ้น และกาย เป็น เหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูปติดที่อาศัยของตน ๆ อยู่แล้วนั่นเอง โดยเป็นที่อาศัยและ เป็นเองด้วย

จักขุปะสาทรูป

[๔๓๖] ในบรรดาปสาทรูป ๕ อย่าง **จักขุปะสาท** ซึมซาบอยู่ตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น ประดุจน้ำมันที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ซึมซาบตลอดปุยนุ่นทุกชั้น ในประเทศที่เกิด สรีรสถฐานแห่งคนผู้อยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางแห่งแวงตาดำ อันแวดล้อมด้วยแวงตา ขาวแห่งสัมภาระจักขุ ที่มีขนตาขึ้นอยู่โดยรอบ วิจิตรด้วยแวงตาดำและขาว สดใส

ประดุจกลีบอุบลเขียว ที่ในโลกเขาเรียกกันว่าจักขุ อันธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่ทรงอยู่ สมาน ให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ประดุจขัตติยกุมารมีพระพี่เลี้ยง ทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม สานาน แต่งองค์ และอยู่เฝ้าถวายงานพัดประจํา อันฤดู จิต และ อาหารคอยอุปลัมภ มีอายุเฝ้าเลี้ยงดู อันโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น คอยแวดล้อม เมื่อว่าโดยประมาณมีประมาณเท่าหัวเส้น ย่อมให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่ง วิถีจิต มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

สมจริง ดังคำที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าววว่า

**“จักขุประสาทที่เป็นเครื่องเห็นรูปนี้
เล็ก ละเอียด ประมาณเท่าหัวเส้น”**

อนึ่ง โสตประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงเล็ก กอกขึ้นแล้ว ภายในช่องโสตอันเป็นที่อาศัย อันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วกระทำ อุปการะ และมีฤดู จิตและอาหารคอยอุปลัมภ มีอายุเฝ้าอนุบาล มีวรรณะเป็นต้นคอย แวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ฆานประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกีบแพะ ภายในช่องจุมกซึ่งเป็นที่อาศัย ได้รับความอุปการะ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมา ให้ สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ชีวหาประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบลเบื้องบน ท่ามกลางลิ้นอันเป็นที่อาศัย ได้รับความอุปการะ อุปการะ อนุบาลและความแวดล้อมมี ประการดังกล่าวมา ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญาณเป็นต้น ตั้ง อยู่ตามควร

ส่วนในกายนี้ ชื่อว่า อุปาทินรูปมีอยู่เพียงไร ในอุปาทินรูปทั้งหมด **กาย-ประสาท** ซึมซาบอยู่ประดุจใยในปุยฝ้าย ได้รับความอุปการะ อุปการะ อนุบาลและ ความแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้วให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญาณ เป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร บัณฑิตจึงเห็นว่า ประสาทมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ น้อมไปตาม อารมณ์ของตน มีรูปเป็นต้น ประดุจจูงพอใจในจอมปลวก จระเข้พอใจในแม่น้ำ นกพอใจ ในอากาศ สุนัขบ้านพอใจในบ้าน และสุนัขจิ้งจอกพอใจในป่าช้า

โคจรรูป ๔

[๔๓๗] ส่วนในโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ต่อจากปสาทรูปไป มีนัยดังต่อไปนี้ :-

รูป มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุใกล้

ก็แล ข้อที่รูปมีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน ฉันทิอุปาทายรูปทั้งปวงก็เป็นฉันทันั้น แต่ในที่ได้มีความแปลกออกไป ข้าพเจ้าจึงจักกล่าวในที่นั้น

รูปมีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

เสียง มีการกระทบหูเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งโสตวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีเสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น

กลิ่น มีการกระทบจมูกเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีกลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น

รส มีการกระทบลิ้นเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชีวหาวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งชีวหาวิญญาณเป็นปัจจุภูฏฐาน มีมากอย่างโดยนัยว่า มีรส รากไม้ รสลำต้น เป็นต้น

ภาวรूप ๒

[๔๓๘] **อิตถินทรีย์** มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าหญิงเป็นกิจ มีภาวะคืออาการกระทำพิเศษของหญิง นิमितของหญิง กิริยาของหญิง และท่าทางของหญิง เป็นผล

ปุริสินทรีย์ มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าชายเป็นกิจ มีภาวะคืออาการกระทำพิเศษของชาย นิमितของชาย กิริยาของชาย และท่าทางของชาย เป็นผล

อิตตินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่างของหญิงชายดังกาย-
 ประสาทเหมือนกัน แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า มันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาท
 ตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทมิได้ตั้งอยู่ก็ตาม ความปะปนกันก็
 ไม่มี ดังรูปกับรส เป็นต้น ฉะนั้น

ชีวิตรูป

[๔๓๙] **ชีวิตินทรีย์** มีการตามรักษาสหัชรูปที่เกิดร่วมกับตนเป็นลักษณะ มีการ
 ให้สหัชรูปเหล่านั้นเป็นไปเป็นกิจ มีความดำรงไว้ได้ซึ่งสหัชรูปเหล่านั้นนั้นแหละเป็นผล
 มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไปเป็นเหตุไฉไล

ก็แล ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อทำงาน มีลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่
 ก็ย่อมตามรักษาสหัชรูป แต่ในขณะที่สหัชรูปที่ตนจะพึงตามรักษานั้นยังมีอยู่เท่านั้น ดุจ
 น้ำรักษาดอกไม้ มีดอกอุบลเป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ย่อมรักษาธรรมที่เป็นปัจจุบันตามที่
 เป็นของของตน ดุจพระพีเลียง ก็ย่อมเลียงพระกุมารที่ทรงกำเนิดมาเฉพาะหน้าแล้ว
 ตามหน้าที่ของตน อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นย่อมเป็นไปแต่โดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้
 เป็นไปเองเท่านั้น ดุจนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไปฉะนั้น มิได้
 เป็นไปเบื้องบนจากการแตกทำลาย เพราะไม่มีตนและสิ่งที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วย อนึ่ง
 ย่อมไม่ดำรงไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกอยู่ เหมือนไส้และน้ำมันกำลัง
 ลื่น ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่าชีวิตินทรีย์นั้นมีใช้ไว้รักษา
 ในการเลี้ยงรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ซึ่งสหัชรูปนั้น เพราะชีวิตินทรีย์ยังกิจ
 นั้น ๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวแล้ว

หทยรูป

[๔๔๐] **หทยวัตถุ** เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ
 มีการรองรับธาตุเหล่านั้นไว้เป็นกิจ มีการแบกธาตุทั้งสองเป็นผล

หทยวัตถุ อาศัยโลหิตมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกาได้อุปการะที่
 ภูตรูป ๔ ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้นทำให้มีถุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อายุคอย
 เลี้ยงรักษา ยังความเป็นวัตถุแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตกับ
 ธาตุทั้งสองนั้น ให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

วิญญัตติรูป ๒

[๔๔๑] **กายวิญญัตติรูป** การเปลี่ยนอาการเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุนกาย การทรงกาย และการไหวกายที่เป็นสหัสรูปแห่งวาโยธาตุ มีจิตให้กิริยามีการย่างก้าวเป็นต้นให้ขึ้นไป เป็นเหตุเกิดชื่อว่ากายวิญญัตติ มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งความไหวกายเป็นผล มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุไกล้ ก็กิริยาอันนี้ ท่านเรียกว่ากายวิญญัตติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือความไหวกายนั้นด้วย

ก็แล กิริยาทั้งหลายมีก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวแม้แห่งอตุรูปเป็นต้น ที่สัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตชรูปที่ไหวเพราะวิญญัตตินั้น

วจีวิญญัตติ

การเปลี่ยนอาการ เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกันแห่งอุปาทินนรูปแห่งปฐวีธาตุ ที่มีจิตยังความเปล่งวาจาให้ขึ้นไปเป็นเหตุเกิด ชื่อว่า **วจีวิญญัตติ** มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุไกล้ ก็กิริยาอันนี้ท่านเรียกว่าวจีวิญญัตติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตัวเองพึงรู้ได้ด้วยวาจา กล่าวคือการเปล่งคำพูดนั้น

เหมือนอย่างว่า บุคคลเห็นน้ำเป็นเครื่องหมายอยู่ที่หัววัวเป็นต้น ที่เขายกขึ้นผูกไว้ในป่า ก็รู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่นฉนั้นใด แม้กายวิญญัตติและวจีวิญญัตติ บุคคลจับการไหวกายและการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉนั้นนั้น

ปริจเฉทรูป

[๔๔๒] **อากาศธาตุ** มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีประกาศริมรอบของรูปเป็นกิจ มีขอบของรูปเป็นผล หรือมีความไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและเป็นช่องเป็นรูเป็นผล มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นเหตุไกล้ ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาศธาตุไรเล่าตัดตอนแล้ว ย่อมมีการกำหนดได้ว่า รูปนี้ ทางนี้บน ทางนี้ล่าง และทางนี้ขวาง

vikararup ๓

[๔๔๓] **ลหุตา** ความเบาแห่งรูป มีความไม่อึดอาดเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียดซึ่งความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นผล มีรูปที่เบาเป็นเหตุไกล่

มฤตา ความอ่อนสลายแห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียดซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่ขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไกล่

กัมมัณฺญตา ความควรแก่การงานแห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียดซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นกิจ มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุไกล่

ก็vikararup ทั้ง ๓ นี้ ย่อมไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งvikararup ๓ นั้น ก็พึงทราบได้ดังนี้ คือ :-

รูปvikararid เป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย ดุจรูปของคนไม่มีโรค มีความไม่อึดอาดและความเปลี่ยนทำได้เร็วเป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปหนักเป็นเหตุเกิด รูปvikararid นั้นจัดเป็นความเบาแห่งรูป

รูปvikararid เป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย ดุจหนังที่ซัดดีแล้ว มีความอ่อนโดยที่บังคับได้ในกิริยาทั้งปวงแปลกๆกัน เป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้างเป็นเหตุเกิด รูปvikararid นั้นจัดเป็นความอ่อนสลายแห่งรูป

ส่วนรูปvikararid เป็นความใช้การได้แห่งรูปทั้งหลาย ดุจทองที่หลอมดีแล้วอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกาย เป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้ความไม่อนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นเหตุเกิด รูปvikararid นั้นจัดเป็นความควรแก่การงานแห่งรูป

ลักษณะรูป ๔

[๔๔๔] **อุปจยะ** ความเติบโตแห่งรูป มีการก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นไปภายนอกเป็นกิจ มีการมอบให้เป็นผล หรือมีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นผล มีรูปที่เติบโตแล้วเป็นเหตุไถ่

สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบต่อไว้เป็นกิจ มีความไม่ขาดสายเป็นผล มีรูปที่สืบต่อกันมาได้เป็นเหตุไถ่

รูปทั้งสองนี้เป็นชื่อแห่งชาติรูปเท่านั้น แต่ว่าตอนแสดงอุเทศ ท่านทำคำว่าอุปจยะ สันตติ ก็โดยที่ชาติรูปนั้นมีอาการเป็นไปต่างๆ และโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่ความต่างกันโดยความหมายในบททั้งสองนั้นหาไม่มี เพราะเหตุนั้น ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ จึงกล่าวไว้ว่า “อาจยะ การก่อขึ้นของอายตนะทั้งหลายอันใด รูปัสสะ อุปจยะ ความเติบโตแห่งรูป ก็อันนั้น รูปัสสะ อุปจยะ อันใด รูปัสสะ สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูปก็อันนั้น” ดังนี้ แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า “ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอาจยะ ความเติบโตขึ้น ชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไป ชื่อว่าสันตติ” แล้วทำอุปมาว่า “อาจยะ ได้แก่ การเกิดเหมือนเวลาที่น้ำซึมในหลุมที่เขาขุดไว้ริมฝั่งน้ำ อุปจยะ ได้แก่ การเติบโตขึ้นเหมือนเวลาน้ำเต็มหลุม สันตติ ได้แก่ ความเป็นไปเหมือนเวลาที่น้ำล้นหลุมไป ฉะนั้น” และในที่สุดแห่งอุปมาท่านกล่าวว่า “ถามว่า - คำนิเทศที่ว่าอาจยะ ความก่อขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายเป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวข้อความอะไร ? ตอบว่า - ท่านกล่าวอาจยะด้วยอายตนะ กล่าวอายตนะด้วยอาจยะ” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น การเกิดขึ้นที่แรกแห่งรูป ฟังทราบว่าจะอาจยะ การเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่านี้เกิดต่อเติมรูปขึ้นไป ฟังทราบว่าจะอุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบโตขึ้น การเกิดขึ้นแห่งรูปอื่นๆ ที่เกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อยๆ ฟังทราบว่าจะสันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน

ขรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป มีความแก่แห่งรูปเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไปไถ่เป็นกิจ มีสภาวะหยาบแข็งเป็นต้นยังมีได้หายไป แต่ความใหม่แห่งรูปก็หายไป ได้เป็นผล ดุจความแก่แห่งข้าวเปลือกจะนั้น มีรูปแก่อยู่เป็นเหตุไถ่

ความแก่นี้ หมายเอาความแก่เปิดเผยเพราะแสดงความแปลกในอวัยวะมีพินหักเป็นต้น ส่วนความแก่แห่งอรูปธรรม จัดเป็นปฏิจันนชรา ความแก่ปกปิด ความแปลกมีพินหักเป็นต้น หามีแก่ปฏิจันนชรานั้นไม่ อนึ่ง ความชราของแผ่นดิน น้ำ ภูเขา

พระจันทร์ และพระอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวิจิชรา ชราไม่มีเปลว ความเปลวนั้นก็ไม่มีเหมือนกัน

อนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีความลื่นความล่อมเป็นผล มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุไถ่

โอชารูป

[๔๔๕] **กวิฬการาหาร** มีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ มีการค้ำจุนร่างกายไว้เป็นผล มีวัตถุอันพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นเหตุไถ่

สัตว์ทั้งหลาย ยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำว่า **กวิฬการาหาร** นี้ เป็นชื่อแห่งโอชานั้นแล

[๔๔๖] รูปที่มาในพระบาสิมีเท่านั้นเอง

อุปาทายรูป เพิ่มเติมตามมติเกจิอาจารย์

แต่ในอรรถกถาท่านนำเอารูปอื่นๆ อีก คือ “พลรูป รูปคือกำลัง ๑ สัมภวรูป รูปคือน้ำสัณณะ ๑ ชาติริรูป รูปคือความเกิด ๑ โรครูป รูปคือโรค ๑ ตามมติของอาจารย์บางพวกมีอีกคือมิทธรูป รูปคือความง่วง” ดังนี้แล้ว ชักเอาคำพระบาสิมา กล่าวว่า “**อทุธา มุนีสิ สมพุทุธา นตถิ นีวรณา ตว** พระองค์ผู้เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นีวรณทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แล้วคัดค้านว่า “มิทธรูปไม่มีแต่อย่างเดียวเท่านั้น”

ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันถือเอาแล้ว โดยถือเอาชรตาและอนิจจตา ชาติริรูปก็เป็นอันถือเอาตามอุปจยะและสันตติ สัมภวรูปถือเอาตามอาโปธาตุ พลรูปถือเอาตามวาโยธาตุ เพราะเหตุนี้ จึงลงสันนิษฐานได้ว่า ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่แยกเป็นส่วนหนึ่งแม้แต่รูปเดียว

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ อย่าง กับภูตรูปที่กล่าวมาก่อน ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๕๔๗/๖๒๘

รูป ๑

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้น มีอย่างเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็นนเหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เป็นอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) เป็นเหตุวิปยุต (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) เป็นสัพปัจจยะ เป็นไป กับปัจจย เป็นโลกิยะ (ถูกประกอบไว้ในโลก) เป็นสาสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น^๑

รูป ๒

รูปมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๒ คือ อัชฌัตติกะ รูปภายใน พาหิระ รูปภายนอก ๑ โอฟาริกะ รูปหยาบ สุขุม รูปละเอียด ๑ ทูเร รูปในที่ไกล สันติเก รูปในที่ใกล้ ๑ นิปผันนรูป รูปสำเร็จ คือสมบุรณ์ อนิปผันนรูป รูปไม่สำเร็จ คือไม่สมบุรณ์ ๑ ปสาทรูป รูปใส นปสาทรูป รูปไม่ใส ๑ อินทริยรูป รูปเป็นใหญ่ อนินทริยรูป รูปไม่เป็นใหญ่ ๑ อุปาทินรูป รูปที่กรรมครอง อนุปาทินรูป รูปที่กรรมมิได้ครอง ๑ เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็น**อัชฌัตติกรูป** เพราะเป็นไปเฉพาะอตภาพ รูปที่เหลือ จัดเป็น**พาหิรรูป** เพราะเป็นไปภายนอกอตภาพนั้น

รูป ๑๒ อย่าง คือรูป ๙ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น มีรสรูปเป็นที่สุด กับธาตุ ๓ อย่าง เว้นอาโปธาตุ จัดเป็น**โอฟาริกรูป** เพราะสามารถกระทบได้ รูปที่เหลือ จัดเป็น**สุขุมรูป** เพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามจากโอฟาริกรูปนั้น

รูปที่เป็นสุขุมรูปนั้นแหละ จัดเป็น**ทูเรรูป** เพราะรู้ได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอฟาริกรูป) จัดเป็น**สันติเกรูป** เพราะรู้ได้ง่าย

รูป ๑๘ อย่าง คือ ธาตุ ๔ กับรูป ๑๓ มีจักขุรูปเป็นต้น และกวมิงการอาหาร จัดเป็น **นิปผันนรูป** เพราะล่วงปริจเจทรูป วิการรูป และลักษณะรูปเสีย แล้วกำหนดถือเอาได้โดยสภาพเดียว รูปที่เหลือ ๑๐ จัดเป็น**อนิปผันนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น

๑ ดูเทียบ อภ. ส. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙

รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า**ปสาทรูป** เพราะเป็นรูปใส่มองดูหน้าแว่น โดยเป็นปัจจัยรับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อว่า **นปสาทรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น

ปสาทรูปนั่นเองรวมกับอินทริยรูป ๓ มีอิตถินทริยเป็นต้น ชื่อว่า**อินทริยรูป** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ รูปที่เหลือ ชื่อว่า**อนินทริยรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอินทริยรูปนั้น

รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้าว่า **กัมมัชรูป** จัดเป็น**อุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปที่กรรมครอง รูปที่เหลือจัดเป็น**อนุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

รูป ๓

[๔๔๘] รูปทั้งปวงอีกนั้นแล เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งติกะ (รูปหมวด ๓) คือ สนิทสนตติกะและกัมมชาติตติกะ ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ในโฬาริกรูป ๑๒ เป็น**สนิทสนสัปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นได้และกระทบได้) โฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑ เป็น**อนิทสนสัปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้) สุขุมรูปทั้งสิ้น เป็น**อนิทสนอปปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง สนิทสนตติกะดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนรูป ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติตติกะ พึงทราบดังนี้ คือ :-

รูปที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **กัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น คือ จิต ฤดู และอาหาร ชื่อว่า **อกัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า **เนวกัมมัชชา กัมมัชรูป**

รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อว่า **จิตตชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อว่า **อจิตตชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า **เนวจิตตชชา จิตตชรูป**

รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อว่า**อาหารรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้น ชื่อว่า**อนาหารรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า**เนวอาหารชนอนาหารรูป**

รูปที่เกิดแต่ถดู ชื่อว่า**อตุขรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากถดู ชื่อว่า**อนตุขรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า**เนวอตุขชนอนตุขรูป**

รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติติกะ ดังกล่าวมาฉะนั้น

รูป ๔

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้นอีกแหละ แบ่งเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิวฐาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีทิวฐารูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีรูปรูปเป็นต้น) และ วัตถาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีวัตถุรูปเป็นต้น)

อันดับแรก รูป ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิวฐาทิจตุกคะพึงทราบดังนี้ คือ :-

ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อว่า**ทิวฐารูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการเห็น สัททายตนะ ชื่อว่า**สตุขรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการได้ยิน ๓ อายตนะ คือ คันธะ รสชะ โผฏฐัพพะ ชื่อว่า**มตุขรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์ที่มาถึงเข้า รูปที่เหลือ ชื่อว่า**วิญญูตตุขรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งมโนวิญญูตเท่านั้น

ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกคะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ที่เรียกว่า นิปผันนรูปชื่อว่า**รูปรูป** อากาศธาตุชื่อว่า**ปริจเจทรูป** รูปมีกายวิญญูตเป็นต้น มีกัมมัฏฐตาเป็นที่สุดชื่อว่า**วิการรูป** ความเกิดความแก่และความแตกดับ ชื่อว่า**ลักขณรูป** ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกคะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ รูปใดเป็นหทัยรูป รูปนั้นเป็นวัตถุรูป ไม่เป็นทวารรูป วิญญูตติรูปทั้ง ๒ เป็น **ทวารรูป** ไม่เป็นวัตถุรูป ปสาทรูป เป็นทั้ง**วัตถุรูป**และ**ทวารรูป** รูปที่เหลือไม่เป็นทั้ง**วัตถุรูป**ทั้ง**ทวารรูป**

รูป ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกคะ ดังกล่าวมาฉะนั้น

รูป ๕

[๔๕๐] รูปทั้งปวงนั้นอีก แบ่งเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้ คือ เอกชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) ทวิชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) ดิชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) นกฺโตจิชาตฺตรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้)

ในรูป ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ชื่อว่า**เอกชรูป** ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่จิต อินทริยรูปกับทหยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว วิญญูติรูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็ดี แต่ถดูก็ดี รูปนั้นชื่อว่า**ทวิชรูป** ได้แก่ สัททายตนะอย่างเดียว

รูปเกิดแต่ถดู จิต และอาหาร ชื่อว่า**ดิชรูป** ได้แก่ วิการรูป ๓ มีลหุตตาเป็นอาทิ นั้นแล

รูปเกิดแต่ปัจจัยทั้ง ๔ มีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า**จตุชรูป** ได้แก่ รูปที่เหลือ เว้นลักขณรูป (คือ ชาติ ชรา ภังคะ หรือ มรณะ)

ส่วนลักขณรูป เป็น **นกฺโตจิชาตฺตรูป** (รูปที่ไม่เกิดแต่ปัจจัยไหนๆ) เพราะเหตุอะไร ? เพราะความเกิดแห่งความเกิดหาไม่มี และอีก ๒ อย่าง เป็นความมอมไป และแตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว แม้ชาติที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ซึ่งท่านยอมให้ไว้ในพระบาลีว่า “ธรรมทั้งหลาย คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โภฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปัสสลหุตตา รูปัสสมุทฺตตา รูปัสสกัมมัณฺณุตตา รูปัสสอุปฺปายะ รูปัสสสันตติ กวฬิงการาหาร เหล่านี้ มีจิตเป็นเหตุเกิด”^๑ ดังนี้เป็นต้น ก็พึงทราบว่ ที่ท่านยอมให้ เพราะชนปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปรากฏในลักษณะคือ อานุภาพแห่งกิจ

นี่เป็นคำถามขอย่างพิสดารในรูปชั้นนี้เป็นอันดับแรก

๑ ดูเทียบ อภ. ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๑/๓๐๕

นามชั้น ๔

[๔๕๑] ส่วนในชั้นนอกนี้ เวทนาชั้น ฟังทราบ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สัญญาชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สังขารชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน วิญญาณชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ในชั้นทั้ง ๔ นั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณชั้นอันบุคคลเข้าใจแล้ว ชั้นนอกนั้นก็จะเป็นสิ่งที่ฟังเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงจักทำวรรณนาจับวิญญาณชั้นเป็นต้นไป

วิญญาณชั้น

ก็คำว่า “วิญญาณชั้น ฟังทราบ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว

ถามว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน ?

ตอบว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้น ชื่อว่าวิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระ กล่าวแก่พระมหาโกณฑัญญะว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้งย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าวิญญาณ”^๑ ดังนี้ คำว่า **วิญญาณ จิต มโน** โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอัพยาทุกต

กุศลวิญญาณ

[๔๕๒] ในวิญญาณ ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญาณมี ๔ โดยภูมิคือกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจร มี ๘ คือ โสมนัส อุเบกขาญาณ และสังขาร กามาวจรวิญญาณ ๘ อะไรบ้าง ? คือวิญญาณโสมนัส-สหระคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙

สังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหระคต ๔) วิญญาณอุpekขาสหระคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑ สังขาร ๑ รวมเป็น อุpekขาสหระคต ๔ (รวมเข้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิบัติหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น เช่นเห็นอานิสงส์เกิดศรัทธาเต็มเปี่ยมเป็นต้น แล้วเป็นผู้ว่าเรจึงยินดี ทำความเห็นชอบโดยนัยว่า “ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่”^๑ เป็นต้นให้ออกหน้า ไม่ขยักขยอน คนอื่นก็ได้ชักจูงทำบุญทำทานเป็นต้น ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้น เป็นโสมนัสสหระคตญาณสัมปยุต อสังขาร (ร่วมกับโสมนัสประกอบด้วยปัญญา ไม่มีใครจงใจ) แต่ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ว่าเร จึงยินดี ทำความเห็นชอบให้ออกหน้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว แต่มัวขยักขยอนด้วยอำนาจแห่งความไม่เป็นผู้บริจาคแล้วยังไม่ปล่อยวาง คือมีความอาลัยในไทยธรรมก็ดี คนอื่นชักจูงก็ดี จึงทำ ในกาลนั้น จิตของบุคคล เช่นนั้นก็เป็สังขาร (มีผู้อื่นจงใจ)

ก็แล บทว่า “สังขาร” ในอรรถนี้ เป็นคำเรียกบุพพโยคะ (ความริเริ่ม) เป็นไปด้วยอำนาจของตนหรือของคนอื่นก็ตาม ในกาลใด เด็กอ่อนที่มีความคุ้นเคย เพราะได้เห็นการปฏิบัติของคนที่เป็นญาติ พบภิกษุเข้าก็เกิดโสมนัส ถวายของที่อยู่เหนือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก แต่ในกาลใด ญาติทั้งหลาย ชักจูงบอกให้ถวาย บอกให้ไหว้ เด็กปฏิบัติอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก

ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิบัติหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอื่น ๆ ไม่มี เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตอุpekขาสหระคต ๔ ที่เหลือ จึงเกิดขึ้นแล

กามาวจรกุศล ๘ โดยโสมนัส อุpekขา ญาณ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมา ฉะนี้

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยประกอบขององค์มาน รูปาวจร ๕ นี้เป็นไฉน ? รูปาวจร ๕ คือ รูปมานที่ ๑ ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ที่ ๒

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๗-๔๗๘

วิตกก้าวล่วงไป ที่ ๓ วิจารก้าวล่วงไป ที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ

อรุปาวจรกุศลมี ๔ ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอรุป ๔ คือ อรุปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาศานัญญาตณณานที่กล่าวแล้ว อรุปที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือ มีวิญญาณัญญาตณณาน เป็นต้น

โลกุตตรกุศล มี ๔ ประกอบด้วยมรรค ๔

กุศลวิญญาณมี ๒๑ อย่าง ดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

อกุศลวิญญาณ

[๔๕๓] ส่วนอกุศลวิญญาณ โดยภูมิก็อย่างเดียว คือ เป็นกามาวจรภูมิเท่านั้น โดยมูลมี ๓ คือ โลกมูล โทสมูล และโมหมูล ใน ๓ มูลนั้น **โลกมูลมี ๘** โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขาทิจจัตตะ และ สังขาร โลกมูล ๘ นี้ เป็นอย่างไร ? โลกมูล ๘ คือ (อกุศลจิต) เป็น โสมนัสสหระคต ทิจจัตตะสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นฝ่ายโสมนัสสหระคต ๔ ที่เป็นทิจจัตตะวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นอุเบกขาสหระคต ทิจจัตตะสัมปยุต เป็น อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทิจจัตตะวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ อุเบกขาสหระคต ๔ (รวมทั้งสองฝ่ายด้วยกัน จึงเป็น ๘)

ก็กาลใด บุคคลทำความเห็นผิดโดยนัยว่า “โทษในกามทั้งหลายหาไม่มี”^๑ เป็นอาทิ ให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดีบริโภคมกามกิติ เชื้อถ้อมมงคลมีทิจจวมงคล โดยเป็นสาระกิติ มีจิตกล้าแข็งตามสภาพมิได้ถูกชักจูงเลย ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

ในกาลใด บุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดี เสพเมถุนกิติ เฟ่งเล็งสมบัติของผู้อื่นกิติ ลักของผู้อื่นกิติ มีจิตกล้าแข็ง มิได้ถูกชักจูงเลย

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๙/๕๐๙

ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่น ชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัย ความไม่พร้อมแห่งกามทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอย่างอื่น ก็ตาม ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหระคต ๔ ดวงที่เหลือจึงเกิดขึ้นแล

โลกมูลจิต ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิคตะ และสังขาร พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

ส่วน**โทสมูลจิต**มี ๒ เท่านั้น คือเป็นโทมนัสสหระคต ปฏิฆสัมปยุต อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ การเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่กล้าแข็งและเฉื่อยชาแห่งจิต ในโทษทั้งหลายมีปาดนาติบาตเป็นต้น

โมหมูลจิตก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหระคต วิจิกจนาสัมปยุต ๑ อุทัจจสัมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่ลึกลับและฟุ้งซ่านแห่งจิตแล

อกุศลวิญญูณมี ๑๒ โดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

อัพยากรฤตวิญญูณ

[๔๕๔] **อัพยากรฤตวิญญูณ** ว่าโดยประเภทแห่งชาติ มี ๒ คือ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ใน ๒ ชนิดนั้น **วิปากจิต** ว่าโดยภูมิมี่ ๔ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรมี่ ๒ คือ กุศลวิปากจิต ๑ อกุศลวิปากจิต ๑

กามาวจรกุศล-วิปาก-อเหตุกะ

กุศลวิปากจิตเล่าก็มี ๒ คือเป็นอเหตุกะ ๑ สเหตุกะ ๑ ในกุศลวิปาก ๒ นั้น วิญญูณ ที่เว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิปาก) มี อโลภะ เป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๘ คือ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนธาดุอันทำหน้าที่สัมปฏิจจนะ (รับอารมณ์) และมโนวิญญูณธาดุ ๒ ทำหน้าที่ สันตึรณะ (สอบสวนอารมณ์)

ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ นั้น **จักขุวิญญาณ** อาศัยจักขุแล้วรู้แจ้งรูปเป็นลักษณะ มีอันทำแต่รูปเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูป (อย่างเดียว) เป็นผล มีอันไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่อาศัยโสตเป็นต้น รู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการทำแต่เสียงเป็นต้นอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นผล มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุทั้งหลาย มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

มโนธาตุ มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้นคือเป็นสัมปยุตจนเป็นผล มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

มโนวิญญาณธาตุ อันทำหน้าที่สันติระณะเป็นต้น ทั้งสองมีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุกวิปากวิญญาณเป็นลักษณะ มีการสอบสวนอารมณ์เป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสันติระณะเป็นต้น) เป็นผล มีททวัตตฤเป็นเหตุใกล้

ส่วนความแตกต่างกัน (เป็นสอง) แห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น เพราะประกอบด้วย โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ และเพราะแยกเป็นทวิฐานและปัญจฐาน

จริงอยู่ในมโนวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นโสมนัสสัมปยุต เพราะมีอารมณ์อันน่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นสภาพ จัดเป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปในปัญจทวาร และในวิถีวิญญาณมีขณะเป็นที่สุด ด้วยอำนาจสันติระณะและตทารัมมณะ ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในอิฏฐัมชฉัตตารมณ (อารมณ์อันน่าปรารถนาแต่พอปานกลาง) เป็นสภาพ จัดเป็นปัญจฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันติระณะ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจตุติ

อนึ่ง อเหตุกวิปากวิญญาณทั้ง ๘ นี้ ยังแบ่งเป็น ๒ เพราะมีอารมณ์แน่นอนก็มี และมีอารมณ์ไม่แน่นอนก็มี แบ่งเป็น ๓ โดยแยกเป็น อุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ในวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณทั้ง ๕ จัดเป็นนียตารมณ เพราะเป็นไปในอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้นตามลำดับ วิญญาณที่เหลือ เป็นอนียตารมณ เพราะในวิญญาณที่เป็นอนียตารมณนั้น มโนธาตุเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นทั้ง ๕ มโนวิญญาณธาตุ

ทั้งสองเป็นไปในอารมณ์ ๖ ส่วนวิญญาณ ๓ นั้น กายวิญญาณประกอบด้วยสุข มโนวิญญาณธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญาณที่เหลือ ประกอบด้วย อุเบกขาแล

วิญญาณ ๘ ดวง อันเป็นเหตุกะในกุศลวิบาก พึงทราบโดยประการที่กล่าว มาจะนี้ เป็นอันดับแรก (อัพยากฤตวิญญาณกามาวจรภูมิ)

กามาวจรกุศลวิบาก-สเหตุกะ

ส่วนอัพยากฤตวิญญาณที่ประกอบด้วยวิปากเหตุ มีโอโลกะเป็นต้น ชื่อว่า สเหตุกะ สเหตุกัอัพยากฤตนั้นก็มี ๘ โดยสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ดังกามาวจรกุศล- วิญญาณ แต่สเหตุกัอัพยากฤตนี้ หาเหมือนกุศลวิญญาณ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยามิทานเป็นต้นไม่ เพราะสเหตุกัอัพยากฤตวิญญาณนี้ เป็นไป ในอารมณ์ ๖ ที่นับเนื่องในปริตตธรรม คือกามาวจรเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งกิจคือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จูติ และตทาร์มมณะ ส่วนความเป็นสังขารและอสังขารในสเหตุกั- อัพยากฤตวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจของที่มาเป็นต้น อนึ่ง แม้เมื่อความ แปรลกกันแห่งสัมปยุตธรรมไม่มี ก็พึงทราบว่าวิปากวิญญาณเป็นธรรมชาติไม่มี อุดสาหะกำลังชักจูง ดุจเงาหน้าบนกระเจกเงาเป็นต้น ส่วนกุศลวิญญาณมีอุดสาหะ กำลังชักจูง ดุจใบหน้าของคนบนกระเจก

กามาวจรอกุศลวิบาก

อกุศลวิปากวิญญาณ เป็นเหตุกะอย่างเดียวกับเท่านั้น อกุศลวิปากวิญญาณนั้น มี ๗ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญาณ ๑ ฆานวิญาณ ๑ ชิวหาวิญาณ ๑ กายวิญาณ ๑ มโนธาตุที่ทำหน้าที่สัมปยุตขณะ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ชนิดปัญญาฐาน อันทำหน้าที่สันติระณะเป็นต้น ๑ อกุศลวิบาก ๗ นั้น ว่าโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในเหตุกวิปากฝ่ายกุศลนั้นเถิด เป็นแต่กุศลวิปากวิญญาณเป็น อิฏฐารมณและอิฏฐัมชฉัตตารมณเท่านั้น อกุศลวิปากวิญญาณเหล่านี้ก็เป็น อนิฏฐารมณและอนิฏฐัมชฉัตตารมณ อนึ่ง กุศลวิปากวิญญาณเหล่านี้มี ๓ โดย ประเภท คือ อุเบกขา สุข โสมนัส อกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายมี ๒ โดยประเภท คือ ทุกข์ และอุเบกขา ในอกุศลวิปากวิญญาณนี้ กายวิญญาณอย่างเดียวเป็นทุกขสหรคต

ที่เหลือเป็นอุเบกขาสหระคต อุเบกขาในอกุศลวิปากวิญญาณ ก็เป็นอุเบกขาอย่างเลว ไม่เฉียบนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขาในฝ่ายกุศลวิปากทั้งหลายเป็นอุเบกขาอย่างประณีต แต่ก็ไม่ใช่เฉียบ คล้ายสุข

กามาวจรวิปากวิญญาณมี ๒๓ โดยรวมอกุศลวิปาก ๗ นี้ และกุศลวิปาก ๑๖ ที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้

รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตรวิปาก

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณก็มี ๕ ประตุงรูปาวจรกุศล แต่รูปาวจรกุศลเป็นไปในชนวนวิถีโดยทางสมาบัติ รูปาวจรวิปาก เป็นไปในทางปฏิสนธิ ภวังค์และจตุ

อนึ่ง รูปาวจรวิปาก มี ๔ ฉันได แต่อรูปาวจรวิปากก็มี ๔ ฉันนั้น แม้ประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจรวิปาก ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิปาก

โลกุตตรวิปาก จัดเป็น ๔ เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วยมรรค ๔ เป็นไป ๒ ทาง คือทางมคควิถี ๑ ทางผลสมาบัติ ๑

วิปากวิญญาณทั้งสิ้นมี ๓๖ ในภุมิ ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้

กิริยาวิญญาณ

ส่วนกิริยาวิญญาณ โดยประเภทแห่งภุมิ มี ๓ คือ กามาวจร ๑ รูปาวจร ๑ อรูปาวจร ๑ ใน ๓ ภุมินั้น กามาวจรมี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เว้นจากกิริยาเหตุมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๒ โดยแยกเป็นมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ในอเหตุกะ ๒ นั้น **มโนธาตุ**มีการนำหน้าวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิ รู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะมีความรำพึงเป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นผล มีความตัดขาดภวังค์เป็นเหตุใกล้ มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วน**มโนวิญญาณธาตุ** มี ๒ คือ สาธารณะแก่พระอเสชะ พระเสชะ และปุถุชน ๑ ไม่ทั่วไป คือเฉพาะพระอเสชะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะ ได้แก่ อเหตุกุกิริยาที่เกิดพร้อมกัอุเบกขา มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ

มีโวกฐัพพะและอวัชชนะในปัญจทวารและมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกิจคือ โวกฐัพพะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอวัชชนะทำกิจในมโนทวารเป็นกิจ มีความเป็นเช่นนั้น คือมีโวกฐัพพะและอวัชชนะเป็นผล มีความไปปราศแห่งเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ (ในโวกฐัพพนกาล) และภวังค์ (ในอวัชชนกาล) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุใกล้ ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่ไม่ทั่วไป ได้แก่เหตุกิริยาที่เกิดพร้อมกับโสมนัส มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ อันยังความยิ้มแย้มในเพราะวัตถุไม่ตีอะไรนรก ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งกิจเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหลิตุปปาตะ) เป็นผล มีททยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียว (เพราะเกิดแต่ในปัญจโวการภพเท่านั้น)

กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เป็นเหตุกะ มี ๓ ดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหมือนกุศลวิญญาณ แต่ที่แปลกกันระหว่างกุศลวิญญาณและกิริยาวิญญาณ คือกุศลวิญญาณย่อมเกิดแก่พระเสขะและปุณฺชนเท่านั้น กิริยาวิญญาณเกิดแก่พระอรหันต์พวกเดียว

กิริยาวิญญาณ ที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดังนี้ เป็นข้อแรก

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรมี ๕ และ ๔ เหมือนกุศลวิญญาณ ความแตกต่างจากกุศลวิญญาณของกิริยาวิญญาณทั้งสองนั้น ก็พึงทราบโดยว่าเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์เท่านั้น

กิริยาวิญญาณทั้งหมดใน ๓ ภูมิเป็น ๒๐ ดังนี้

วิญญาณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔

[๔๕๕] โดยประการดังกล่าวมานี้ วิญญาณทั้งสิ้น มีกุศลวิญญาณ ๒๑ อกุศลวิญญาณ ๑๒ วิปากวิญญาณ ๓๖ กิริยาวิญญาณ ๒๐ รวมเป็น**วิญญาณ ๘๙** เป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ อวัชชนะ ทัสสนะ (เห็น) สวณะ (ได้ยิน) ขายณะ (ได้กลิ่น) สายณะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) สัมปฏิจฉนะ สันตึระณะ โวกฐัพพะ ชวณะ ตทาร์มมณะ และจติ

ถามว่า - เป็นอย่างไร ?

๑. ปฏิสนธิ

แก้วว่า - ในกาลใด สัตว์เกิดในเทวโลกหรือมนุษย์โลก ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ ในกาลนั้น วิปากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิปาก ๘ และอเหตุกวิปากกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นอุเบกขาสหระคต เป็นวิปากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อนของพวกสัตว์ที่ถึงความวิกลมีกะเทยเป็นต้น ในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรม กรรมนิमित และคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรูปภพ ด้วยอำนาจแห่งรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมทำกรรมนิमितที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ อนึ่ง ในกาลใด สัตว์เกิดในอบายด้วยอำนาจแห่งอกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นวิปากแห่งอกุศลดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิमित และคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญูณ ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจปฏิสนธิ** บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมานในวิญญูณชั้นธนิเทศเป็นอันดับแรก (ในอาการ ๑๔)

๒. ภาวังค์

เมื่อปฏิสนธิวิญญูณดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว วิญญูณชื่อภาวังค์ คอยติดตามปฏิสนธิวิญญูณนั้นๆ อยู่ เป็นวิปากแห่งกรรมนั้นๆ อย่างเดียวกับปฏิสนธิวิญญูณนั่นเอง อันเป็นเช่นนั้น ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นไป เมื่อจิตตูปบาทอื่น ที่เป็นเหตุยังความสืบทอดแห่งภาวังค์ให้หมุนกลับไม่มี ภาวังควิญญูณนั้นย่อมเป็นไปในความกลับเป็นต้นแห่งผู้ไม่ฝัน โดยอาการสืบทอดเช่นนั้นอีกแล้วก็เป็นเช่นนั้นอีกดังนี้ จะนับประมาณจำนวนจิตมิได้โดยแท้ ดังกระแสน้ำ ฉะนั้น

ความเป็นไปแห่งวิญญูณเหล่านั้นแหละ **แม้ด้วยอำนาจแห่งภาวังค์** พึงทราบดังกล่าวมานจะนี้

๓. อววัชชนะ

เมื่อความสืบทอดแห่งภวังค์เป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย ควรแก่การรับอารมณ์ ในกาลนั้น เมื่อรูปถึงคลองจักขุเข้า ความประสานเข้าระหว่าง จักขุประสาทกับรูปก็มีขึ้น ด้วยอำนาจภาพแห่งความประสานกัน ภวังคจลนะก็มีขึ้น ครั้นภวังค์ดับไป กิริยามโนธาตุทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค์ ยัง อววัชชนกิจ กิจคือความคำนึงถึงอารมณ์ให้สำเร็จเกิดขึ้น ในโสตทวารเป็นต้น ก็ดูจ นัยนี้ แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ มาถึงเข้า อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่ สหระคตกับอุเบกขา เป็นดังตัดภวังค์ ยังอววัชชนกิจให้สำเร็จเกิดขึ้นในลำดับแห่ง ภวังคจลนะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยาวิญญาณ ๒ ดวง **ด้วยอำนาจอววัชชนะ** พึงทราบดัง กล่าวมาฉะนี้

๔-๘. ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ

ในลำดับแห่งอววัชชนะข้อแรก จักขุวิญญาณอันมีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง ยัง ทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จเป็นไปในจักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหา- ทวาร กายทวาร วิญญาณยังกิจมีส่วนกิจเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นไปในทวารมีโสตทวาร เป็นอาทิ วิญญาณที่เป็นไปในอารมณ์นำปรารธนาและนำปรารธนาปานกลาง เป็น กุศลวิบากที่เป็นไปในอารมณ์ไม่นำปรารธนา และไม่นำปรารธนาปานกลาง ก็เป็น อกุศลวิบาก

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๐ (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕) **ด้วยอำนาจแห่งทัสสนะ** (เห็น) **สวนะ** (ได้ยิน) **ฆายนะ** (ได้กลิ่น) **สายนะ** (ได้รส) **ผุสนะ** (ได้ถูกต้อง) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๙. สัมปฏิจฉนะ

โดยพระบาลีว่า “จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ที่เป็นไปในลำดับ แห่งจักขุวิญญาณธาตุ ที่เกิดขึ้นดับไปแล้วย่อมเกิดขึ้น”^๑ ดังนั้นเป็นต้น มโนธาตุที่เป็นไป

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒

ในลำดับแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น หากเป็นไปในลำดับแห่งกุศลวิปาก-
วิญญาณ ก็เป็นกุศลวิปาก หากเป็นไปในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาณ ก็เป็น
อกุศลวิปาก ทำกิจรับเอาอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๒ **ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจจนะ** (รับเอา) พึง
ทราบดังกล่าวมาจะนี้

๑๐. สันตிரณะ

อนึ่งเล่า โดยพระบาลีว่า “จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ อันเกิดแต่จิตนั้น
ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุที่เกิดขึ้นดับไปแล้ว”^๑ ดังนี้เป็นต้น วิปากอเหตุกมโน-
วิญญาณธาตุ ที่เป็นลำดับแห่งอกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิปาก ที่เป็นลำดับ
แห่งกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นกุศลวิปาก ที่เป็นไปในอิฏฐารมณ์ ก็เป็นโสมนัสสหระคต
ที่เป็นอิฏฐัมชฉัตตารมณ์ ก็เป็นอุเบกขาสหระคต ทำกิจสอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับ
เอาไว้นั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๓ **ด้วยอำนาจแห่งสันตிரณะ** (สอบสวน) พึง
ทราบดังกล่าวมาจะนี้

๑๑. โวภูฏัพพะนะ

กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เป็นอุเบกขาสหระคต วิเคราะห์ดูอารมณ์นั้นแหละ
เกิดขึ้นในลำดับแห่งสันตிரณะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญาณดวงเดียว **ด้วยอำนาจแห่งโวภูฏัพพะนะ**
(วิเคราะห์ดู) พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

๑๒. ชวณะ

ในลำดับแห่งโวภูฏัพพะนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่)
ไซ้ที่นั่นชวณะ ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์ตามที่โวภูฏัพพะนะวิเคราะห์
ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ บ้าง อกุศล ๑๒ บ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๔

๙ บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นนัยในปัญจทวารเท่านั้น ส่วนมโนทวาร กามาวจร-
ชวนะ ๒๙ ย่อมแล่นไปในลำดับมโนทวาราวชชนะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวนะเหล่านี้
คือทางรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕ ทางอรูปาวจรกุศลชวนะ ๔ กิริยาชวนะ ๔
ทางโลกุตตรมคคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวนะใดๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้นๆ ย่อมแล่นไปแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ เป็นกุศล อกุศล และกิริยา (รวม) ๕๕ ดวง
ด้วยอำนาจชวนะ พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

๑๓. ตทาร์म्मณะ

ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่ยิ่ง) ใน
ปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) ในมโนทวารไซรั ที่นั้นวิปาก-
วิญญาณ ในบรรดาสเหตุกคามาวจรวิปาก ๘ และวิปากเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓
อย่างใดอย่างหนึ่ง อันติดตามชวนะแล่นไปในอารมณ์อื่น นอกจากอารมณ์ของภวังค์
ดั่งน้ำอันไหลทวนกระแสไป ติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแสในระหว่างขณะนิดหน่อย
ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะหรือขณะเดียวกัน ด้วยสามารถของปัจจัยนั้นตามที่ตนได้
ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นอาทิ และแห่งปุริมกรรม และแห่งจิตมีชวณจิต
เป็นต้น ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย วิปากวิญญาณนั้น
เป็นจิตควรแก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะ (แต่) เพราะมันทำ
อารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไปอีก จึงเรียกว่าตทาร์म्मณะ (มีอารมณ์ของ
ชวนะนั้นเป็นอารมณ์)

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๑ ดวง ด้วยอำนาจแห่งตทาร์म्मณะ พึง
ทราบดังกล่าวมาจะนี้

๑๔. จุติ

ในที่สุดแห่งตทาร์म्मณะ ภวังค์นั่นเองเป็นไปอีก ครั้นภวังค์ขาด วิถีวิญญาณมี
อวชชนะเป็นต้น ก็เป็นไปอีกแล

จิตตสันดานที่มีปัจจัยอันได้แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจ
แห่งจิตตนิยม คืออวชชนะย่อมมีในลำดับแห่งภวังค์ วิญญาณกิจมีการเห็น (รูป)
เป็นต้น ย่อมมีในลำดับแห่งอวชชนะดังนี้เป็นอาทิอยู่ตนเอง จนกว่าภวังค์ในภพหนึ่ง

จะสิ้นไป จริงอยู่ ในภาพหนึ่ง ภาวจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้าย ภาวจิตดวงนั้น ท่านเรียกว่า จุติจิต เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น ฉะนั้น แม้จุติจิตนั้นก็ยังมี ๑๙ ดวงเหมือนกัน กับปฏิสนธิจิตและภาวจิต

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งจุติ** ฟังทราบดัง กล่าวมาจะนี้

จิตตสันดานอันไม่ขาดสายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในภพ คติ ฐิติ และนิवासทั้งหลาย ย่อมเป็นไปดังนี้ คือ จากจุติก็ปฏิสนธิอีก ต่อปฏิสนธิก็ภวก็อีกอยู่นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนั้นท่านผู้ใดได้บรรลุพระอรหัตตผล เมื่อจุติจิตของท่านดับแล้ว จิตก็เป็นอันดับทีเดียวแล

นี้เป็นกลาุมุขอย่างพิสดาร ในวิญญาณชั้นนี้

เวทนาชั้นนี้

[๔๕๖] บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “เวทนา ที่เรียกว่า เวทนาชั้นนี้ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์ เป็นลักษณะ ก็คือเวทนานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวยรสอารมณ์ ย่อมรู้สึกสุขทุกข์ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าเวทนา”^๑ ดังนี้

เวทนา ๑ เวทนา ๓

เวทนานั้นเมื่อว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะคือเสวยรสอารมณ์ เมื่อว่า โดยชาติ มี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต ในเวทนา ๓ นั้น ฟังทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณที่กล่าวไว้โดยนัยว่า “กามาวจรวิญญาณมี ๘ โดยต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร”^๑ ดังนี้เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ก็จัดเป็นอกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณ จัดเป็นอัพยากฤตเวทนา

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐

เวทนา ๕

เวทนานั้นเมื่อแยกตามสภาวะก็มี ๕ คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ในเวทนา ๕ นั้น สุขสัมปยุตด้วยกายวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก ทุกข์สัมปยุตด้วยกายวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก โสมนัสสัมปยุตด้วยวิญญาณ ๖๒ คือ ฝ่ายกามาวจรวิญญาณกุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกกิริยา ๔ อเหตุกกิริยา ๑ อกุศล ๔ (เป็น ๑๘) ฝ่ายรูปาวจรวิญญาณ กุศล ๔ เว้นปัญญาจกมณวิญญาณ วิบาก ๔ กิริยา ๔ (เป็น ๑๒) ฝ่ายโลกุตตรวิญญาณ ที่ไม่ประกอบด้วยฌานหาไม่ เหตุุนั้นโลกุตตรวิญญาณ ๘ จึงเป็นโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๕ ในโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ นั้น เว้นวิญญาณที่เป็นไปในปัญญาจกมณ ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก ๓๒ (รวมเป็น ๖๒) โทมนัสสัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ๒ อุเบกขาสัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕๕ ที่เหลือ

ลักษณะเป็นต้น ของเวทนา ๕

ในเวทนา ๕ นั้น สุขมีการเสวยโณภูฐัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความสบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ **ทุกข์**มีการเสวยโณภูฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีลดสัมปยุตธรรมทั้งหลายลงเป็นกิจ มีความไม่สบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ **โสมนัส**มีการเสวยอนิภูฐารมณเป็นลักษณะ มีการเสวยสุขด้วยอาการพอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความสบายใจเป็นผล มีความระงับแห่งนามกายเป็นเหตุใกล้ **โทมนัส**มีการเสวยอนิภูฐารมณเป็นลักษณะ มีการเสวยทุกข์ด้วยอาการไม่พอใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผล มีทหยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียวเท่านั้น **อุเบกขา**มีการเสวยมัชฌัตตารมณเป็นลักษณะ มีการไม่เพิ่มและไม่ลดสัมปยุตธรรมเป็นกิจ มีความละเอียดเป็นผล มีจิตที่ปราศจากปิตีเป็นเหตุใกล้

นี่คือ กถามุขอย่างพิสดารในเวทนาชั้นธ

สัญญาชั้น

[๔๕๗] บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในข้อที่ว่า “สัญญาชั้นที่เรียกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ ที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน”^๑ ดังนี้

อันธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ก็คือสัญญานั้นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่ “อาวุโส เพราะเหตุที่รู้และจำได้นั้น จึงเรียกว่าสัญญา” ดังนี้

สัญญา ๑ สัญญา ๓

สัญญาว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียวโดยลักษณะคือจำได้ แต่ว่าโดยชาติมี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยาภกฤต ในสัญญา ๓ นั้น สัญญาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณจัดเป็นอกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอัพยาภกฤตวิญญาณจัดเป็นอัพยาภกฤต เพราะว่าวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหามีไม่ ฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้นแล

ลักษณะเป็นต้นแห่งสัญญา

สัญญามีประเภทเท่ากันกับวิญญาณ เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นมีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้จำต่อไปว่า “นั่นคือสิ่งนั้น” เป็นกิจ ดังช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ในตัวไม้เป็นอาทิ มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล ดังคนตาบอดคลำช้าง^๒ มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ ดังความจำที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อ ในหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้าว่าเป็นคนจริง ๆ ฉะนั้นแล

นี้เป็นกลาุมุขอย่างพิสดารในสัญญาชั้น

สังขารชั้น

[๔๕๘] ส่วนข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “สังขารชั้นที่พึงทราบว่าเป็นอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐๑

๒. ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒-๒๙๓

ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่าการประสมเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคืออะไร ? คือสังขารนั่นเอง ดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเพราะธรรมเหล่านั้นย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล จึงได้ชื่อว่าสังขาร (แปลว่าธรรมผู้ประสม)”^๑ ดังนี้

ลักษณะแห่งสังขาร

สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็นกิจ มีความเผยออกไปเป็นผล มีชั้น ๓ ที่เหลือเป็นเหตุไถ่

สังขาร ๑ สังขาร ๓

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้ แต่ว่าโดยชาติ ก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปายากฤต ในสังขาร ๓ นั้น สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศล ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณจัดเป็นอกุศล สังขารที่สัมปยุตด้วยอัปายากฤตวิญญาณจัดเป็นอัปายากฤต

กุศลสังขาร ๓๖

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหระคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) มี ๓๖ คือ เป็นนียตะมาในพระบาลี โดยรูปของตน (คือไม่ปะปน) ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนียตะ ๕ ในสังขาร ๓๖ นั้น สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมานิสัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญุตตา จิตตกัมมัณฺญุตตา กายปาคุณฺญุตตา จิตตปาคุณฺญุตตา กายชุกตา จิตตชุกตา เหล่านี้เป็นนียตะ มาในพระบาลี โดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตตฺตรมฺชฌัตตตา นี้เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้) สังขาร ๕ คือกรรณา มุทิตา กายทุจฺจิริตฺติ วิจฺจิริตฺติ มิจฺจิริตฺติ นี้เป็นอนียตะ เพราะสังขาร ๕ นั้นย่อมเกิดในบางครั้ง แม้เมื่อเกิดแล้วก็หาเกิดร่วมกันไม่ (จึงชื่อว่าอนียตะ)

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑

อรรถาธิบายสังขาร ๓๖ นียตสังขาร ๒๗

๑. ผัสสะ

[๔๕๙] วินิจฉัยในบทเหล่านั้น สภาวธรรมโดยย่อถูกต้อง เหตุนั้น สภาวธรรมนั้นจึงชื่อว่า **ผัสสะ** (ผู้ถูกต้อง) ผัสสะนี้ นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ มีความร่วมกันเข้า (แห่งจิตกับอารมณ์) เป็นผล มีอารมณ์ที่ปรากฏ (แห่งจิต) เป็นเหตุใกล้

จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นอรูปรธรรม ก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ด้วยอาการ (ดูจ) ถูกต้อง (จึงว่ามีการถูกต้องเป็นลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะนั้น แม้ไม่ติดอยู่ (ที่ไหน) ลักแห่งก็ยังมีจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักษุและเสียงกระทบหูฉะนั้น (จึงว่ามีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ) ชื่อว่ามีความร่วมกันเข้าเป็นผล เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือตักสันนิบาต (ความร่วมมือกันเข้าแห่งธรรม ๓ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ) ชื่อว่าอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะนั้น และอินทรีย์ด้วย (ช่วยกัน) แต่งให้โดยไม่มีระหว่างทีเดียว

แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นเป็นดังแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้มหนังเกิด^๑

๒. เจตนา

[๔๖๐] ธรรมชาติโดยย่อคิด อธิบายว่าย่อมพัพพัน (อารมณ์) เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **เจตนา** (ธรรมชาติผู้คิด) เจตนา นั้น มีภาวะคือความจงใจ เป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นกิจ มีความจัดแจงเป็นผล คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ ดูจคนผู้ใหญ่ มีศิษย์ผู้ใหญ่ (ของทศปาโมกข์) และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น ก็แล เจตนา นี้เมื่อเป็นโดยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนี้ก็ถึงงานริบถ้วนเป็นต้น

๑ ดูเทียบ ส. น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๓-๔-๕. วิตก วิจารณ์ ปิติ

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวใน**วิตก วิจารณ์ และปิติ** คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐมวิกสิณินเทศ

๖. วิริยะ

[๔๖๑] ความกล้าชื่อว่า**วิริยะ** วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้ำจุน สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีภาวะไม่จมลงเป็นผล มีความสังเวชเป็นเหตุไกล่ตามพระบาลีว่า “ผู้มีความสังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย”^๑ หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องใช้ความเพียร) เป็นเหตุไกล่ก็ได้

วิริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกทางแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

๗. ชีวิต

[๔๖๒] สหชาตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าธรรมชาติเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรม) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นอยู่เอง เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าธรรมชาติผู้เป็นอยู่) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าความเป็นอยู่) ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชีวิตแห่งรูปเกิด ความต่างกันในชีวิต ๒ นั้น ก็คืออันนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรมทั้งหลาย อันนี้เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เท่านั้นเอง

๘. สมาธิ

อรรถแห่งสมาธิศัพท์

[๔๖๓] ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า**สมาธิ** (ธรรมผู้ตั้ง(จิต) ไว้เสมอ) นัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โดยชอบในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อ

๑ ดูเทียบ อง. จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๓

ว่าสมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง(จิต)ไว้โดยชอบ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าสมาธินั้น ก็คือความตั้งมั่นแห่งจิต เท่านั้นเอง

ลักษณะแห่งสมาธิ

สมาธินั้นมีความไม่พลาญไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ (ให้เป็นกลุ่ม) เป็นกิจ ดุจน้ำฝนที่เอาจุณสำหรับสमानไว้ (ให้เป็นก้อน) ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุไกล่โดยพิเศษ

สมาธินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ที่ไม่มีลม ฉะนั้น

๙. สัทธา

[๔๖๔] บุคคลทั้งหลาย ย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สัทธา** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเชื่อเอง เหตุุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สัทธา** (แปลว่าธรรมชาติผู้เชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เหตุุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สัทธา** (แปลว่าความเชื่อ)

ลักษณะแห่งสัทธา

สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่ามีความวางใจเป็นลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นกิจ ดังแก้วอุทกปสาทกะ (แก้วทำน้ำให้ใส) หรือว่ามีความแล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นกิจ ดุจแล่นไป (คือไหลลลยตามกระแส น้ำอันเชี่ยว) ในการข้ามห้วงน้ำ(ที่ป่ามา) ฉะนั้น มีความไม่ชุ่นมัวเป็นผล หรือว่า มีอธิมุตติ (ความตัดสินใจ) เป็นผลก็ได้ มีสัทโธยวัตถุ (วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นเหตุไกล่ หรือว่ามีโสตาปัตติยงคะ มีสัทธัมมสวณะเป็นต้น^๑ เป็นเหตุไกล่ก็ได้

สัทธานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์เครื่องปลื้มใจ และเหมือนพืช ฉะนั้น

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๔-๔๙๕

๑๐. สติ

[๔๖๕] บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมระลึกได้เอง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าธรรมชาติอันระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าความระลึกได้)

สตินั้น มีความไม่ใจลอยเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้หลงลืมเป็นกิจ มีอันคุ้มครอง (ใจ) ไว้ได้เป็นผล หรือมีความเป็นเหตุมุ่งหน้า (จดจ่อ) ต่ออารมณ์ (ของจิต) เป็นผล ก็ได้ มีความจำมั่นคงเป็นเหตุไถ่ หรือว่ามีสติปัญญาฐานมีกายเป็นต้น เป็นเหตุไถ่ก็ได้

อันสตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเชือก เพราะปักลงไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตุ เพราะรักษาทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ

๑๑-๑๒. หิริ โอตตปปะ

[๔๖๖] ธรรมชาติโดยย่อมีหลายเพราะความประพฤติชั่วมีกายทุจริตเป็นต้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **หิริ** คำว่า หิริ นั้นเป็นคำเรียกความละอาย

ธรรมชาติโดยย่อมีหลาย เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **โอตตปปะ** คำว่า “โอตตปปะ” นั้น เป็นคำเรียกความหวาดกลัวต่อบาป

ลักษณะแห่งหิริโอตตปปะ

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ โอตตปปะมีความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลาย โดยอาการละอาย เป็นกิจ โอตตปปะมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นกิจ อนึ่ง ทั้งสองอย่างนั้น มีอันหดกลับจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นผล มีความเคารพตน และความเคารพผู้อื่นเป็นเหตุไถ่ จริงอยู่ บุคคลทำตนให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ ด้วยความละอาย ดุจกุลพฐ ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความสะดุ้งกลัว ดุจหญิงแพศยา ฉะนั้น

ก็แลธรรม ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นโลกपालกธรรม^๑

๑ ดูเทียบ อัง. ทุก. (ไทย) ๒๐/๙/๖๓

๑๓-๑๔-๑๕. อโลภะ อโทสะ อโมหะ

[๔๖๗] สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยธรรมนั้นเป็นเหตุ ธรรมนั้นจึงชื่อว่าอโลภะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุไม่โลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมใดไม่โลภอยู่เอง ธรรมนั้น ชื่อว่าอโลภะ (แปลว่าธรรมอันไม่โลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่าอโลภะ (แปลว่าความไม่โลภ) นัยหนึ่ง แม้อโทสะ และอโมหะ ก็นัยเดียวกัน

ลักษณะแห่งอโลภะ อโทสะ อโมหะ

ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลภะมีความที่จิตไม่กำหนด(ไม่อยากได้)ในอารมณ์ เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบบัวฉะนั้น มีความไม่หวงแหน(ในอารมณ์)เป็นกิจ ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฆราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฆราวาส) ฉะนั้น มีความต้องการในอันไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นผล ประหนึ่งคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก (ไม่ต้องการจะติดข้องอยู่ในที่โสโครกนั้น) ฉะนั้น

[๔๖๘] อโทสะ มีความไม่ดูร้ายเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ ประหนึ่งมิตรผู้อารีฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันขจัดความร้อนเสียได้เป็นกิจ ประหนึ่งไม้จันทน์ (อันมีรสเย็น) ฉะนั้น มีโสภภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น) เป็นผล ประหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

[๔๖๙] อโมหะ มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดตามสภาพ (แห่งธรรม) เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ประหนึ่งการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์(ให้เห็นตามสภาพ)เป็นกิจ ประหนึ่งประทีปฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นผล ประหนึ่งผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น

อันธรรมทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

๑๖-๑๗. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ

[๔๗๐] ความระงับแห่งกาย ชื่อว่า**กายปัสสัทธิ** ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตปัสสัทธิ** แต่คำว่า**กาย** ในบทกายปัสสัทธินี้ ประสงค์เอาชั้นที่ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ก็แลกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกันทั้งสองนั้น มีความระงับไปแห่ง ความเร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเร่าร้อนกายและจิตออกไป เป็นกิจ มีความเยือกเย็นโดยไม่มีความกระวนกระวายกายและจิตเป็นผล มีกายและ จิตเป็นเหตุไถ่

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมี อุทธัจจะ เป็นอาทิ อันทำความไม่ระงับแห่งกายและจิต

๑๘-๑๙. กายลหุตา จิตตลหุตา

ความเบาแห่งกายชื่อว่า**กายลหุตา** ความเบาแห่งจิตชื่อว่า**จิตตลหุตา** กาย- ลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความหนักของกายและจิตเป็น ลักษณะ มีอันบีบเอาความหนักแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่อึดอาดแห่ง กายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ลหุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีถีนมิทตะเป็นต้น ที่ทำ ความหนักแห่งกายและจิต

๒๐-๒๑. กายมุกุตา จิตตมุกุตา

ความอ่อนแห่งกายชื่อว่า**กายมุกุตา** ความอ่อนแห่งจิตชื่อว่า**จิตตมุกุตา** กาย- มุกุตาและจิตตมุกุตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความกระด้างของกายและจิตเป็น ลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่ข้องขัด เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

มุกุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีทิฎฐิและมานะเป็นต้น ที่ทำ ความกระด้างแห่งกายและจิต

๒๒-๒๓. กายกัมมัฏฐาน จิตตกัมมัฏฐาน

ความควรแก่การงานแห่งกาย ชื่อว่า**กายกัมมัฏฐาน** ความควรแก่การงานแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตกัมมัฏฐาน** กายกัมมัฏฐานและจิตตกัมมัฏฐานนั้น มีความเข้าไประงับแห่งความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

กัมมัฏฐานนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้น ที่ทำความไม่ควรแก่การงานแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควรแก่อันประกอบด้วยประการต่างๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดังความหมจด (จากมลทิน) แห่งทอง (ควรแก่อันประกอบเป็นอลังการต่างๆ ชนิด) ฉะนั้น

๒๔-๒๕. กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา

ความคล่องแห่งกาย ชื่อว่า**กายปาคุญญตา** ความคล่องแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตปาคุญญตา** กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานี้ มีความไม่เป็นไข้แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นไข้แห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไร้โทษ (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ปาคุญญตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิบัติต่อบาปธรรมมีอสังขัตติยะเป็นต้น ที่ทำความเป็นไข้แห่งกายและจิต

๒๖-๒๗. กายชุกตา จิตตชุกตา

ความตรงแห่งกายชื่อว่า**กายชุกตา** ความตรงแห่งจิตชื่อว่า**จิตตชุกตา** กายชุกตาและจิตตชุกตานี้ มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่คด (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ชุกตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิบัติต่ออุปกิเลสมีมายาและสาไทยเป็นต้น ที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

เยวาปนกสังขาร ๔

๑. จันตะ

[๔๗๑] คำว่า**จันตะ**นั้น เป็นคำเรียกกัตตุกัมยตา (ความใคร่จะทำ) เพราะเหตุ
นั้น จันตะนั้นจึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีอันแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มี
ความต้องการด้วยอารมณ์เป็นผล อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นเหตุไใกล้ของจันตะนั้น

อันจันตะนี้ ในการจะถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนใจยื่นมือออกไป
ฉะนั้น

๒. อธิโมกข์

[๔๗๒] ความน้อมใจเชื่อชื่อว่า**อธิโมกข์** อธิโมกข์นั้นมีการลงความเห็นเป็น
ลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นกิจ มีความตัดสินใจเป็นผล มีสันนิฏฐยธรรม(เรื่องที่จะ
ต้องลงความเห็น) เป็นเหตุไใกล้

อธิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดั่งเสาเชื่อน เพราะความที่นิ่งอยู่ในอารมณ์

๓. มนสิการ

[๔๗๓] การทำชื่อว่าการทำ (อารมณ์) ในใจ ชื่อว่า**มนสิการ** นัยหนึ่ง เจตสิก
ธรรมโดยย่อทำให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจวางค์) เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่ามนสิการ
(แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำให้ผิดเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการคือ
อาร์มมณปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในอารมณ์) วิถีปฏิปาทกะ (มนสิการอัน
จัดแจงในวิถีจิต) ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต)

ในมนสิการ ๓ นั้น **อาร์มมณปฏิปาทกะ**ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ(อารมณ์)ไว้
ในใจอาร์มมณปฏิปาทกะมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แล่นไป (มุ่งหน้า
สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีอันผูกสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีความ
จดจ่อต่ออารมณ์เป็นผล มีอารมณ์เป็นเหตุไใกล้

มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมจัดเข้าในสังขารชั้นธเพราะความเป็นธรรม
ยังสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจสารถี (ยังม้าให้แล่นไป) ฉะนั้น

ส่วนคำว่า **วิธิปฏิบัติปาทกะ** (มนสิการอันจัดแจงในวิถี) นั้นเป็นคำเรียกปัญจทวาราวัชชณะ คำว่า **ชวณปฏิบัติปาทกะ** (มนสิการอันจัดแจงในชวณะ) นั้นเป็นคำเรียกมโนทวาราวัชชณะ มนสิการทั้งสองนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

๔. ตัตรมัชฌัตตตา

[๔๗๔] ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตตา** ตัตรมัชฌัตตตานี้มีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นกิจ หรือนัยหนึ่งมีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นกิจ มีความเป็นกลางเป็นผล

ตัตรมัชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนสารถิผู้ฟังดูอยู่เฉย ๆ ซึ่งม้าอาชาไนย (เทียมรถ) ที่วิ่งไปเรียบร้อยแล้วจะนั้น

อนियตสังขาร ๕

๑-๒. กรุณา มุทิตา

กรุณาและมุทิตา พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในพรหมวิหารนิเทศเถิด แท้จริงความแปลกกันก็มีเพียงว่ากรุณาและมุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้นเป็นรูปาวจรถึงอัปปนา (ส่วน) กรุณาและมุทิตา (ในอนियตสังขาร) นี้เป็นกามาวจรเท่านั้นเอง แต่อาจารย์บางพวกก็ต้องการเอาเมตตาและอุเบกขาเข้าในอนियตสังขารด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขาก็คือตัตรมัชฌัตตอุเบกขานั้นเองแล

๓-๔-๕. กายทุจจริตวิริตี ฯลฯ

[๔๗๕] ความเว้นจากกายทุจจริตชื่อว่า**กายทุจจริตวิริตี** แม้ในวิริตีที่เหลือก็นัยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ วิริตีทั้ง ๓ นั้น มีความไม่กำวล่วงวัตถุแห่งทุจจริต มีกายทุจจริต เป็นต้น มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย (วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ มีอันสยิว

(คือทำหน้าที่และกิริยาเกลียดชัง) แต่วัตถุแห่งทุจจริตมีกายทุจจริตเป็นต้นเป็นกิจ มีความไม่กระทำเป็นผล มีคุณธรรม มีสัทธา หิริ โอตตปปะ และอัปปิจจดาเป็นอาทิ เป็นเหตุไกล่

วิรตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาปก็ได้

สังขารอะไรสัมปโยคกับกุศลวิญญาณดวงไหน

[๔๗๖] สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมานี้แล พึงทราบว่ ถึงความสัมปโยคกับกามาวจร-กุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) ก็แลสังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ เป็นฉันได แม้ที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ความแปลกในวิญญาณดวงที่ ๒ นี้มีเพียงแต่ว่าเป็นสสังขาร เท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ (๓๕) พึงทราบว่ สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๓ (คือโสมนัสสหรรคต ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญาณดวงที่ ๔ นี้เป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนว่ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติที่เหลือ ย่อมถึงความสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ (คือ อุเบกขาสหรรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) และแม้ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกับที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ ด้วยว่ในวิญญาณดวงที่ ๖ นั้น ก็มีแปลกแต่เพียงเป็น สสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ พึงทราบว่ สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรรคต ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญาณดวงที่ ๘ นั้นเป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนว่ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นวิรติ ๓ ที่เหลือ ๓๓ ถึงความสัมปโยคกับปฐมวิญญาณในรูปาวจรกุศล แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) สัมปโยคกับทุติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นวิจารณ์ (เหลือ ๓๑) สัมปโยคกับตติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) สัมปโยคกับจตุตถวิญญาณ แต่นั้น สังขารเว้นกรุณาและมุทิตาในฝ่ายอนิตยสังขาร (เหลือ ๒๘) สัมปโยคกับปัญจมวิญญาณ

สังขารในอรุปกุตตวิญญาณ ๔ ก็คือสังขาร (ในรูปาวจรปัญญาณวิญญาณ) เหล่านั้น แหละ ด้วยว่าความเป็นอรุปาวจรเท่านั้น เป็นความแปลกในอรุปกุตตนั้น

ในโลกุตตรวิญญาณทั้งหลาย สังขารในมัคควิญญาณที่มีปฐมฌาน ฟังทราบ โดยนัยที่กล่าวในปฐมรูปาวจรวิญญาณ เป็นข้อแรก (ข้อต่อไป) สังขารในมัคควิญญาณ อันต่างโดยเป็นมัคควิญญาณที่มีทุติยฌานเป็นต้น ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในวิญญาณ เป็นลำดับไปมีทุติยรูปาวจรวิญญาณเป็นต้นเหมือนกัน แต่นี้เป็นความแปลกในโลกุตตร-วิญญาณนี้ คือกรุณาและมูทิตาไม่มี ๑ วิรติเป็นนิตตะ ๑ เป็นโลกุตตระ ๑

สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตฟังทราบโดยประการที่กล่าวมา ฉะนั้น เป็นอันดับแรก

อกุศลสังขารโลกมูล ๑๗

[๔๗๗] ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ดวงที่ ๑ ในโลกมูล (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหระคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๗ คือเป็นนิตตะมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นเยวาปนกะ ๔ ในอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น สังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมภาติ อหิริกะ อโนตตปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ^๑ เหล่านี้เป็นนิตตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ

อรรถาธิบายอกุศลสังขาร โลกมูลบางข้อ

[๔๗๘] อรรถาธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้น บัณฑิตฟังทราบดังต่อไปนี้ :-

อหิริกะ อโนตตปปะ

บุคคลใดไม่ละอาย เหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่าอหิริโก (แปลว่าผู้ไม่ละอาย) ความเป็นแห่งผู้ไม่ละอาย ชื่อว่าอหิริกะ (แปลว่าความไม่อาย) ความไม่กลัว ชื่อว่า อโนตตปปะ ใน ๒ อย่างนั้น อหิริกะมีความไม่รังเกียจแต่ทุกจริตมีกายทุกจริต เป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่ละอายแต่ทุกจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ (ก็ได้)

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐

อนัตตปปะ มีความไม่พรั่งแต่ทุกจริตทั้งหลายนั้นแล เป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่สะดุ้งกลัวแต่ทุกจริตทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ (ก็ได้) นี่เป็นความสังเขปในอิทธิกะและอนัตตปปะนั้น ส่วนความพิสดาร พึงทราบโดยทำนองความที่ตรงกันข้าม กับความแห่งอิริและอนัตตปปะที่กล่าวแล้วนั้นเกิด

โลกะ โมหะ

[๔๗๙] สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โลกะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุโลกแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า**โลกะ** (แปลว่าธรรมอันโลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันโลกเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า**โลกะ** (แปลว่าความโลภ)

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าธรรมอันหลง) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าความหลง)

ในโลกะและโมหะนั้น **โลกะ**มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ ดุจดังสำหรับดักลิง (ยึดลิงที่มำต้องเข้าไว้) ฉะนั้น มีอันตั้งหน้าเกาะติดไปเป็นกิจ ดุจขึ้นเนื้อที่คนโยนลงไปในกระทะอันร้อน (ก็ตั้งหน้าติดไหม้ไปในกระทะนั้น) ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นผล ดุจสีป้ายตามผสมน้ำมัน (ป้ายแล้วติด ล้างออกยาก) ฉะนั้น มีความเห็นว่านายินดีในสัญโญชนียธรรมทั้งหลายเป็นเหตุไฉไล

โลกะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อมันขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็มีแต่พาไปนรกเท่านั้น ดังแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ก็มีแต่พาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น

[๔๘๐] **โมหะ** มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นผล นัยหนึ่ง มีความมืด (คือโง่เขลา) เป็นผล มีความทำในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุไฉไล

โมหะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง

มิจฉาทิฐิ

[๔๘๑] สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้นเป็นเหตุ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติโดยยอมเห็นผิดอยู่เอง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติอันเห็นผิด) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันเห็นผิด เหตุนี้จึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าความเห็นผิด)

มิจฉาทิฐินั้น มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกต้องทางเป็นลักษณะ มีอันจับเอาผิด ๆ เป็นกิจ มีความปักใจผิดเป็นผล มีโทษอันมีความไม่ยอมเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นเหตุไฉไล มิจฉาทิฐินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นบรมวิชชะ (มีโทษอย่างยิ่ง)

อุทัจจะ

[๔๘๒] ความที่จิตฟุ้งซ่านชื่อว่า**อุทัจจะ** อุทัจจะนั้นมีความไม่สงบราบเป็นลักษณะ ดุจน้ำกระเพื่อมเพราะลมตีฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นกิจ ดุจธงและผืนผ้าอันโบกสะบัดเพราะลมต้อนฉะนั้น มีอาการหมุน (กระจัดกระจาย) ไปเป็นผล ดุจเข้าอันฟุ้งกระจายเพราะถูกทุ่มด้วยก้อนหินฉะนั้น มีความทำในใจโดยไม่แยบคาย เพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นเหตุไฉไล

อุทัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความซัดสาย (ไปมา) แห่งจิต

อกุศลสังขารที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเถิด ด้วยว่าความเป็นอกุศลและความเป็นเจตสิกธรรมเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความแปลกของมันจากกุศลสังขารเหล่านั้น

สังขารอะไรสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงไหน

[๔๘๓] สังขาร ๑๗ ดังกล่าวมานี้ ฟังทราบทั่วถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (ในโลภมูลคือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหระคต ทิฐุคตสัมปยุต อสังขาร) ก็แล สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (นี้) เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ส่วนว่าความต่างในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ ก็คือความเป็นสังขาร และถิ่นมิทชะ เป็นอนิยตะ

ฉนิตะ

ในฉนิตะนั้น ความท้อแท้ชื่อว่า **ฉนิตะ** ความมั่งงุ่นชื่อว่า **มิตะ** ขยายความว่า กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย) เสีย ด้วยหมดอุตสาหกรรม (มิตะก็คือ) ทลายลง (คือเลิกล้ม) เสีย ด้วยหมดความสามารถ ฉนิตะด้วยมิตะด้วย (รวมกัน) ชื่อว่าฉนิตะ ในสอง อย่างนั้น **ฉนิตะ** มีความไม่มีอุตสาหกรรมเป็นลักษณะ มีอันคลายความเพียรเสียเป็นกิจ มีอันจมอยู่เป็นผล **มิตะ** มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ มีอันปิด (ทวาร) ลงเป็นกิจ มีอันหู่เข้าเป็นผล หรือว่า มีอันหลับใจเป็นผล (ก็ได้) ทั้งสองอย่างด้วยกันมีความทำใจโดยไม่ถูกทาง ในเพราะความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความคร้านกายเป็นต้นเป็นเหตุไฉไล

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขาร เว้นมิจฉาทิฏฐิที่เหลือ (๑๖) ฟังทราบว่าเป็นสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๓ (คือ โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่ **มานะ** ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๓ นี้เป็นอนิยตะ นี้เป็นความแปลก

มานะ

มานะนั้น มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นกิจ มีความใคร่เป็นเช่นธง (คืออยากเด่น) เป็นผล มีโทษที่เป็นทิฏฐิวิปยุตเป็นเหตุไฉไล

มานะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ (คือ โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุตสังขาร) สังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฏฐิฟังทราบว่าเป็นสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๔ (คือ โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต สังขาร) แม้ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปิติถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๕ (คือ อุกเขขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) และแม้สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาน ดวงที่ ๖ (คือ อุกเขขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต สังขาร) ก็เหมือนสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๕ แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้ เป็นสังขารและฉนิตะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวง

ที่ ๕ สังขารที่เหลือเว้นทิวฏฐิพังทราบบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗ (คือ อุเบกขาสหระคต ทิวฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗ นี้ มาณะ เป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ สังขารที่เหลือ เว้นทิวฏฐิ พังทราบบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ (คืออุเบกขาสหระคต ทิวฏฐิ-คตวิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ นี้เล่า มาณะก็เป็นสังขารในจำพวก อนิยตะเหมือนกันแล

อกุศลสังขารโทสมูล ๑๘

[๔๘๔] ส่วนในโทสมูล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ดวงที่ ๑ (คือ โทมนัสสหระคต ปฎิฆสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๘ คือเป็นนียตะมาโดยรูป ของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอกุศลสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้^๑ เป็นนียตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ นี้เป็นอนิยตะ

อรรถาธิบายอกุศลสังขารโทสมูลบางข้อ

โทสะ

[๔๘๕] พังทราบบอรรถในบทเหล่านั้น (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลายยอมประทุษร้าย ด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนั้นเจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุประทุษ ร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมโดยยอมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้ เจตสิก ธรรมนั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าธรรมอันประทุษร้าย) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่า เป็นประทุษร้ายเท่านั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านไปเป็นกิจ ดังถูกพิษแทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นกิจ ดังไฟป่า มีความประทุษ ร้ายเป็นผล ดังเข้าศึกได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นเหตุใกล้

โทสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษฉะนั้น

๑ อภ.สงฺ (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐

อิสสา

[๔๘๖] ความประพฤดิหึงหวงชื่อว่า**อิสสา** (ริษยา) อิสสานั้นมีความทนไม่ได้ต่อสมบัติ (ความได้ดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีด้วยในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นกิจ มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นผล มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไถ่

อิสสานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสังโยชน์ (เครื่องผูกมัดจิต)

มัจฉริยะ

[๔๘๗] ความตระหนี่ชื่อว่า**มัจฉริยะ** มัจฉริยะนั้น มีการปิดซ่อนสมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่พึงได้ก็ตามไว้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติทั้งหลายของตนนั้น จะเป็นของที่ไปกับคนอื่น ๆ เป็นกิจ มีความสยิวเป็นผลนัยหนึ่ง มีความเป็นเสื่อเคราะห์รัดกุม (คือความเหนียวแน่น) เป็นผล มีสมบัติของตนเป็นเหตุไถ่

มัจฉริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความผิดรูป (คือพิการ) แห่งใจ

กุกกุงจะ

[๔๘๘] การทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด (คือไม่ดี) ชื่อว่า**กุกกุงจะ** ภาวะแห่งกุกกุงะนั้น ชื่อว่า**กุกกุงจะ** (แปลว่า ความเป็นการทำ(ทางใจ)อันบัณฑิตเกลียด) กุกกุงจะนั้น มีความทำให้ร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีความเศร้าใจถึงการที่ทำและการที่มีได้ทำเป็นกิจ มีความเดือดร้อนเป็นผล มีการที่ทำและการที่มีได้ทำเป็นเหตุไถ่

กุกกุงจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนความเป็นทาส

อกุศลสังขารที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล

สังขาร ๑๘ ที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญูณที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญูณ-โทสมูลดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ถึงความสัมปโยค กับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็ฉันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือเป็นสังขารและในพวกอนิยตะมีถิ่นมิทตะด้วย

อกุศลสังขารโมหมูล ๑๓

[๔๘๙] ส่วนในโมหมูล ๒ (ว่า) ทางวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขาร (เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต) ๑๓ คือ (เป็นนียตะ) มาโดยรูปของตน ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกะ อนัตตปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทัจจะและมนสิการ^๑

[๔๙๐] ในคำเหล่านั้น คำว่า **จิตตฐิติ** หมายถึงอาการสักว่าความหยุดแห่งปวัตติจิต (เป็นขณะๆ) ได้แก่ สมานธิอย่างอ่อน

ความแน่ใจปราศไปแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า**วิจิกิจฉา** วิจิกิจฉานั้นมีความสงสัยเป็นลักษณะ มีอันไหวไปเป็นกิจ มีอันไม่ซื่อขาดเป็นผล นัยหนึ่งว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นผล มีความทำในใจโดยไม่ถูกต้องทางในเพราะความลังเลเป็นเหตุใกล้

วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติอันทำอันตราย (ขัดขวาง) แก่การปฏิบัติ

สังขาร (วิจิกิจฉาสัมปยุต) ที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล

(ว่า) ทางอุทัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉาสัมปยุต เว้นวิจิกิจฉา สังขารที่เหลือ ๑๒ เป็นอุทัจจสัมปยุต แต่เพราะในอุทัจจสัมปยุตนี้ ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) จึงเกิดขึ้น รวมกับอธิโมกข์นั้นก็เป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมีอธิโมกข์ร่วม (จิตตฐิติ) จึงเป็นสมานธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทัจจะได้ในอุทัจจสัมปยุตนี้ อุทัจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และมนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะแล

สังขารที่เป็นอกุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้

อัพยากถุตสังขารฝ่ายวิบาก อเหตุกวิบาก

[๔๙๑] ในอัพยากถุตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากถุตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒ โดยแยกเป็น อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากถุตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก

๑ อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/๑๒๒

สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ คือสังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะมีแต่มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็ ๕ นั้นแหละ ในมโนธาตุ ที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ (คืออุเบกขาสหระคต สุขสหระคต โสมนัสสหระคต) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ มโนวิญญาณธาตุใดเป็นโสมนัสสหระคตปิติ (ที่เกิด) พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่าเป็นอธิปิติ (ปิตียิ่ง)

สเหตุกวิบาก

ส่วนอัพยากถุตสังขารที่สัมปยุตด้วยสเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณ ๘ นั้นเอง แต่กรุณาและมุกิตาใดในจำพวกนิยตสังขาร กรุณาและมุกิตานั้นไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะกรุณาและมุกิตาเป็นสัตตารมณ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจรวิปากสังขารทั้งหลาย เป็นปริตตารมณ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์) ส่วนเดียว และมีใช้แต่กรุณาและมุกิตาเท่านั้น แม้วิรัตทั้งหลาย ก็ไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า “สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น” ส่วนอัพยากถุตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณแห่งวิปากวิญญาณเหล่านั้นนั่นเอง

อัพยากถุตสังขารฝ่ายกิริยา

[๔๙๒] แม้อัพยากถุตสังขารฝ่ายกิริยาก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะในสองอย่างนั้นอัพยากถุตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุกิริยาวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกิริยาสังขารเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุศลวิปากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอธิกวิริยะ (วิริยะยิ่ง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมีกำลังเพราะมีวิริยะร่วม นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่

ส่วนอัปยากฤตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยสเหตุกิริยาวิญญาณจัดเป็นสเหตุกะ ในสเหตุกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิริติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญาณและอรุปาวจรกิริยาวิญญาณเล่า ก็เป็นเช่นสังขารที่สัมปยุตกับตัวกุศลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้นทุกประการเหมือนกันแล

สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอัปยากฤต บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในสังขารชั้นนี้

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในชั้นนี้ทั้งหลาย ตามนัยแห่งภาชนียในพระอภิธรรมเท่านี้ก่อน

ชั้นวิภาคอีกนัยหนึ่ง

แจกชั้นนี้โดยกาลเป็นต้นตามนัยพระสูตร

[๔๙๓] ก็แล ชั้นนี้ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค (ทรงจำแนก) ให้พิสดารอย่างนี้ว่า “**รูป**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่า รูปชั้นนี้ เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน **เวทนา**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่า เวทนาชั้นนี้ เพราะรวบรวมเวทนา (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สัญญา**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาชั้นนี้ เพราะรวบรวมสัญญา (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สังขาร**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้ เรียกว่า สังขารชั้นนี้ เพราะรวบรวมสังขาร (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน **วิญญาณ**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือเป็นภายนอกก็ตาม ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่าวิญญาณชั้นนี้ เพราะรวบรวมวิญญาณ (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน” ดังนี้

อรรถาธิบายรูปวิภาค

ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **ยงฺกิลฺลิจิ** ทุกอย่าง เป็นคำ (มีความหมายว่า) ถือเอาหมดไม่มีเหลือ บทว่า **รูป** รูปเป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะด้วยบททั้งสอง

ดังนี้ ก็เป็นอัน ได้ทรงทำความกำหนดเอารูปอย่างไม่เหลือหลอ ต่อขึ้นจึงทรงเริ่ม
จำแนกรูปนั้น โดยกาลมืดดีเป็นอาทิ จริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่าง
เป็นอนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในชั้นที่เหลื่อมมีเวทนาเป็นต้น ก็ดูจุนยนี้

รูปชั้น

[๔๙๔] ในชั้นทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ด้วยอำนาจ
แห่งอัทธา สันตติ สมัย และขณะ ที่เป็นอนาคตและปัจจุบันก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ นั้น ว่าโดยอัทธาก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่งในกาลก่อน
แต่ปฏิสนธิ จัดเป็นอดีต รูปในกาลต่อแต่จัดไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้งสอง
นั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่าโดยสันตติ รูปอันมีอตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และมีอาหาร (ที่เป็น
สภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะเวลาเป็นเบื้องต้นและเบื้อง
ปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่อตุและอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐาน ในกาลก่อน
แต่นั้นจัดเป็นอดีต ภายหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต ฝ่ายรูปที่เกิดแต่จิต มีวิถีจิตหนึ่ง
ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐานจัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น
จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังนั้นเป็นอนาคต สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
หามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่
แต่ความเป็นอดีตเป็นต้น แห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น ฟังทราบ (ว่าเป็น) โดย
เป็นอุปถัมภ์ปัจจัยของรูปที่มีอตุ อาหาร และจิต เป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ

ว่าโดยสมัย รูปสมัยนั้นๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง
ตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน และตอนกลางวันเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัย
ก่อนแต่นั้นจัดเป็นอดีต รูปในสมัยหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต

ว่าโดยขณะ รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปาทกขณะเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูป
ก่อนนั้นจัดเป็นอนาคต รูปหลังจากนั้นจัดเป็นอดีต อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและ
ปัจจัยกิจล่วงไปแล้วจัดเป็นอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้วแต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ จัด
เป็นปัจจุบัน รูปที่กิจทั้งสองยังไม่ถึงเข้าจัดเป็นอนาคต หรือว่า รูปในขณะทำกิจของ
ตนเป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต

ก็แล ในกถาจำแนกรูปนี้ ขณาทิกถา (ว่าด้วยขณะ) อย่างเดียว ไม่มีปริยาย กถาที่เหลือมีปริยาย

[๔๙๕] ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล แต่ว่า ในสุดตันตณฺยนี้ พึงทราบวา รูปที่มีอยู่ภายในตนของตนจัดเป็นภายใน ส่วนรูปที่เป็นภายในของบุคคลอื่น จัดเป็นภายนอก ประเภทรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน

[๔๙๖] ประเภทรูปเลวและรูปประณีต เป็น ๒ คือ โดยปริยาย ๑ (คือแยกเป็นชั้นๆ) โดยนิปปริยาย ๑ (คือไม่แยกเป็นชั้นๆ) ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นรูปเลว และรูปประณีตโดยปริยาย พึงทราบโดยปริยาย คือรูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่ารูปของเทพเหล่าอกนิฏฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา ดังนี้ จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เลวกว่ารูปของพวกมนุษย์) ส่วนความเป็นรูปเลว และรูปประณีตโดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิปากวิญญานเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็กรูปเลว กุศลวิปากวิญญานเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็กรูปประณีต

แม้ชื่อว่า รูปไกลรูปใกล้ ก็มีนัยกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ในข้อนี้ พึงทราบ ความเป็นรูปไกลและรูปใกล้โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส (คือที่ตั้งอยู่ของรูปนั้นๆ) ด้วย

[๔๙๗] ในปาฐะว่า “**ตเททชฌณฺ อภิสถญฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา** เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน” นี้ มีความ (ดัง) นี้ว่า พวกรูปนี้เรียกว่ารูปชั้นธ เพราะทำรูปที่ทรงแจ่มออกเป็นส่วนๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิ้น เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียวกัน ที่ได้แก่รูปนลักษณะ (ลักษณะที่รู้ทำลายได้) ด้วยปาฐะนี้ เป็นอันแสดงว่ารูปทั้งสิ้น ชื่อว่ารูปชั้นธ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรูปนลักษณะ ด้วยขึ้นชื่อว่ารูปชั้นธ จะเป็นอื่นไปจากรูปหามีไม่

เวทนาวิภาค

[๔๙๘] ก็แล รูป (ได้ชื่อว่ารูปชั้นธ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรูปนลักษณะได้) ฉนฺใด แม้เวทนาเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าชั้นธมีเวทนาชั้นธเป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ในลักษณะทั้งหลายมีเวทียิตลักษณะ (ลักษณะ

ที่รู้สวอยรสอารมณ์) เป็นต้นได้ ฉะนั้น ด้วยว่าขึ้นชื่อว่า ชั้นทั้งหลายมีเวทนาชั้นนี้เป็นอาทิ จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหาไม่

ส่วน ในการจำแนกโดยกาลมีอดีตเป็นต้น ในเวทนาชั้นนี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติและด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่า**โดยสันตติ** เวทนาที่เนื่องอยู่ในวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่งและสมาบัติจิตหนึ่ง และเวทนาที่เป็นไปโดยประกอบอยู่กับอารมณ์ อย่างเดียวเป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนแต่นั้นเป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังแต่นั้นเป็นอนาคต

ว่า**โดยขณะ**เป็นต้น เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ และเวทนาที่กำลังทำกิจของตน ที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลางเป็นปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้นเป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลังนั้นเป็นอนาคต

ประเภทเวทนาภายในภายนอก พึงทราบโดยเป็นเวทนาภายในตนของตนและของบุคคลอื่น

[๔๙๙] ประเภทเวทนาหยาบละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะบุคคล โลภะ และโลกุตตระ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด” ดังนี้ เป็นต้น

ก่อนอื่น ว่า**โดยชาติ** เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เหตุมีความเป็นไปไม่สงบ (ไม่เรียบร้อย) เพราะเป็นเหตุแห่งการทำความที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับความพยายาม (ที่จะให้มีวิบาก) เพราะเป็นไปกับความอดุทธาหะ (คือความสามารถในอันทำวิบากให้เกิด) เพราะเป็นไปกับวิบาก (คือมีวิบาก) เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม) เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสองหยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสองฝ่าย เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความ

อุตสาหะ และเพราะเป็นไปกับวิบากตามที่ควรกัน เวทนาที่เป็นอัพยาภกตทั้งสองฝ่าย
เล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลทั้งสองนั้น โดยปริยายต่าง
จากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าว
มาจะนี้เป็นอันดับแรก

[๕๐๐] ส่วนว่า**โดยสภาวะ** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้ เพราะ
ไม่มีอัสสาหะ (ไม่มีรสอร่อย) เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความ
หวาดกลัว เพราะทำความไหวตัวและเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒ นอกนี้ก็ละเอียด
กว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเอียด เพราะประณีต เพราะน่าชอบใจ
และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามที่ควรกัน ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองหยาบกว่า
อทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว และเพราะ
ความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองนั้น
โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าว
มาจะนี้เป็น

[๕๐๑] ส่วนว่า**โดยบุคคล** เวทนาของบุคคลผู้มีได้เข้าสมบัติ หยาบกว่า
เวทนาของท่านผู้เข้าสมบัติ เพราะเวทนาของผู้มีได้เข้าสมบัตินั้นซัดสายไปใน
อารมณ์ต่าง ๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้าสมบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนา
อีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งบุคคล ฟังทราบโดยนัยดังกล่าว
มาจะนี้เป็น

ส่วนว่า**โดยโลกิยะและโลกุตตระ** เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นโลกิยะเวทนา
เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะนั้น หยาบกว่าเวทนาอันหาอาสวะมิได้ เพราะเป็นเหตุเกิด
อาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โสมะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อ
กูลแก่นิวรรณ์ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมี
ทั่วไปแก่ปุถุชน เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้นละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ
โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียด ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตตระ พึงทราบ
โดยนัย ดังกล่าวมานี้

หยาบละเอียดเป็นส่วน ๆ อย่าให้ปนกัน

[๕๐๒] ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความหยาบละเอียดตาม
ที่กล่าวมานั้น บัณฑิตพึงกันเสีย (อย่าให้ปนกันวุ่น) เพราะว่าเวทนาที่สัมปยุต
ด้วยกายวิญญูณอันเป็นอกุศลวิบากแม้จัดเป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยากฤตโดย
ชาติ แต่ก็ยังเป็นเวทนาหยาบโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น สมพระบาลีว่า “อัพยากฤตเวทนา
เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนา
ละเอียด เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ
เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอาสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด” ดังนี้ และทุกขเวทนา
เป็นจันใด แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเวทนาหยาบ โดยชาติ แต่ละเอียดโดยสภาวะ
เป็นอาทิจันนั้น เพราะเหตุนี้ ความปนคละกันด้วย อำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะ
ไม่มีด้วยประการใด ความหยาบละเอียดแห่งเวทนา ทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วย
ประการนั้นเถิด คือ (เช่น) ว่า อัพยากฤตเวทนา เป็นเวทนาละเอียดกว่ากุศลเวทนา
และอกุศลเวทนา โดยชาติ ก็ไม่ต้องไปแตะต้องถึง ความต่างโดยส่วนอื่นมีสภาวะ
เป็นต้นดังนี้ว่า “ในเวทนาเหล่านั้น อัพยากฤตเวทนาเป็นโจน เป็นทุกข์หรือ เป็นสุข
หรือเป็นของทำนผู้เข้าสมาบัติหรือ เป็นของผู้มิได้เข้า สมาบัติหรือ เป็นสาสวะหรือ
เป็นอนาสวะหรือ” นัยในเวทนาทั้งปวง ก็นัยนี้

นัยหนึ่ง หยาบละเอียดโดยเทียบกัน

อีกนัยหนึ่ง โดยพระบาลีว่า “ก็หรือเวทนาหยาบละเอียด พึงเห็นโดยเทียบเคียง
เวทนานั้น ๆ” ดังนี้ พึงทราบว่า ในเวทนาอื่นมีอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็น
โทสสหระคตหยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลภสหระคต เพราะ (โทสะ) เภาที่อาศัยของตน
เหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลภสหระคต ก็เป็นละเอียดไป โทสสหระคตเวทนาเล่าที่เป็นนิยตะ
เป็นหยาบ ที่เป็นอนิยตะ ก็เป็นละเอียดไป นียตะเล่า ที่เป็นกับบัญญัติกะ เป็นหยาบ
นอกนี้เป็นละเอียดไป แม้ในพวกที่เป็นกับบัญญัติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นหยาบ นอกนี้
(คือ ที่เป็นสังขาริก) ก็เป็นละเอียดไป ฝ่ายเวทนาโลภสหระคต ที่เป็นทิวฐิสัมปยุต

เป็นหยาบ นอกนี้ (คือทิวฐิวิปยุต) เป็นละเอียด แม้ทิวฐิสัมปยุตนั้นเล่าที่เป็นนียตะ เป็นกับปฏิจฺฉิตกะ เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ นอกนี้ก็เ็นละเอียดไป

แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นโทสสหระต โลกสหระต) อุกุศล-
เวทนา ที่มีวิบากมากเป็นหยาบ ที่มีวิบากน้อยเป็นละเอียด ส่วนกุศลเวทนาที่มีวิบาก
น้อยเป็นของหยาบ ที่มีวิบากมากเป็นของละเอียด

อนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนาเป็นหยาบ รูปาวจรกุศลเวทนาเป็นละเอียด อรูปา-
วจรกุศลเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น โลกุตตรเวทนาละเอียดกว่า
อรูปาวจรกุศลเวทนานั้น กามาวจรเวทนาเล่าที่เป็นทานมัยจัดเป็นหยาบ ที่เป็นสิลมัย
เป็นละเอียด ที่เป็นภวานามัยละเอียดกว่าที่เป็นสิลมัย แม้ภวานามัยเล่า ที่เป็น
ทุเหตุกะเป็นหยาบ ที่เป็นติเหตุกะเป็นละเอียด ติเหตุกะเล่า ที่เป็นสังขาริกเป็น
หยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นละเอียด ส่วนรูปาวจรเวทนาที่เป็นไป ในปฐมฌานเป็น
หยาบ ที่เป็นไปในทุติยฌานเป็นละเอียด ที่เป็นไปในตติยฌานละเอียดกว่าที่เป็น
ไปในทุติยฌาน ที่เป็นไปในจตุตถฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติยฌาน ที่เป็นไปใน
ปัญจฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างอรูปาวจรเวทนาที่สัมปยุตด้วย
อากาศานัญญายตนะเป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญญายตนะเป็นละเอียด ที่
สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญญายตนะ ที่
สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะ
แท้ ฝ่ายโลกุตตรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นหยาบ^๑ ฯลฯ ที่สัมปยุต
ด้วยอรหัตตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคแท้

นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภุมินั้นๆ และในเวทนาที่กล่าวด้วย
อำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจบุคคลมีอสมานนเวทนา (เวทนา
ของผู้มิได้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น และด้วยอำนาจโลกิยะและโลกุตระมีสวาสเวทนา
(เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ) เป็นต้น ก็นัยเดียวกัน

๑ ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่า ที่สัมปยุตด้วย
สกทาคามิมรรค

เมื่อว่าโดยโอกาส ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉานเป็น
 ละเอียด ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกข-
 เวทนาในเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชิกละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ทุกขเวทนา
 ในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาใน
 เหล่าเทพชั้นยามาละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ทุกขเวทนาในเหล่าเทพ
 ชั้นดุสิตละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้น
 นิมมานรดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดุสิตทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นปรนิม-
 มิตวสวัตดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นนิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนาประกอบ
 (ความ) ฉนใด แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ (ความ) ตามควรในภูมิทั้งปวง ฉนนั้นเกิด

อนึ่ง ว่า**โดยวัตถุ** เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลวเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวัตถุประณีต
 เป็นเวทนาละเอียด

ในประเภทเลวประณีต พึงเห็นเกิดว่า เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นก็เลว และ
 เวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

[๕๐๓] ส่วน**ทุเรบท** (บทว่าไกล) ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า “เวทนา
 ที่เป็นอกุศลไกลแต่เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต” ดังนี้เป็นต้น **สันติเกบท** (บทว่าใกล้)
 ท่านก็จำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศลใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล
 (ด้วยกัน)” ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ อกุศลเวทนา จึงชื่อว่าไกลแต่กุศลเวทนาและ
 อัพยากฤตเวทนา เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวกัน และเพราะไม่สมกัน กุศล-
 เวทนาและอัพยากฤตเวทนาไกลแต่อกุศลเวทนาจึงอย่างนั้น (คือเพราะเหตุอย่างเดียวกัน)
 ในวาระทั้งปวง ก็นัยนี้ ส่วนอกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา (ด้วยกัน) ก็เพราะเป็น
 สภาคกันและเพราะสมกันด้วยแล

นี้เป็นคำถามข้อย่างพิสดาร ในการจำแนกเวทนาชั้นธนิโดยส่วนต่าง ๆ ที่เป็นอดีต

เป็นต้น

แม้คำถามข้อย่างพิสดาร ในการจำแนกสัญญาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเวทนานั้น ๆ
 ก็พึงทราบโดยนัยดังนี้แล

นัยสำหรับวินิจฉัยชั้น ๖ ประการ

[๕๐๔] ก็แล ครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในชั้นทั้งหลายนั้นแหละ ผู้มีปัญหาพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยชอบ คือ โดยลำดับ โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อน ไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยอาการทั้ง ๒ และโดยความสำเร็จ เป็นประโยชน์แก่ผู้เห็น อย่างนั้น (ต่อไป)

นัยโดยลำดับ

ในนัย ๖ ประการนั้น ในข้อว่า “โดยลำดับ” นี้มีวินิจฉัยว่า ลำดับมีมากอย่าง คือ ลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภุมิ ลำดับแห่งการแสดง ในลำดับ ๕ อย่างนั้น ลำดับเช่นว่า “รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน ต่อกลละไปเป็นอัพพะทะ”^๑ ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับเช่นว่า “ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยทสสนะ (คือโสดาปัตติมรรค) ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค)” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับการละ ลำดับเช่นว่า “สลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับเช่นว่า “ธรรมทั้งหลายเป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งภุมิ ลำดับเช่นว่า “สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔”^๒ หรือว่า “ทานกถา สীগถา”^๓ ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการแสดง

ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดขึ้นใช้ไม่ได้ในที่นี้ เพราะชั้นทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลัง ดังกลรูปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ใช้ไม่ได้ เพราะชั้นที่เป็นกุศลและอัปายากฤตมิใช่สิ่งที่จะพึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗

๒ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖

๓ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙

เพราะชั้นทั้งหลายที่เป็นอกุศลมิใช่สิ่งที่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะชั้น (๔) มีเวทนาเป็นต้นเป็นสิ่งที่เนื่องในภูมิทั้ง ๔ แต่ลำดับแห่งการแสดงให้เห็นด้วย พระผู้มีพระภาคทรงหวังประโยชน์ ใครจะโปรดเวไนยชนผู้ตกอยู่ในอดีตคาหะ (ความ ยึดถือว่าเป็นตน) ในชั้นทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากอดีตคาหะด้วย (ให้) เห็นโดยกระจายกลุ่มก่อนออกไป จึงทรงแสดงรูปชั้นอันเป็นส่วนหยาบ เป็นอารมณ์ แห่งจักขุเป็นต้นก่อน เพื่อ (ให้เวไนย) ชนนั้น (กำหนด) จับเอาได้ง่าย ต่อนั้นจึงทรง แสดงเวทนาอันเป็นส่วนความรู้สึกในรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ทรง แสดงสัญญาอันเป็นส่วนความยึด (จำ) อากาณแห่งอารมณ์ของเวทนา โดยนัยตามที่ กล่าวไว้ว่า รู้สึกสิ่งใด ก็จำสิ่งนั้น ดังนี้ ทรงแสดงสังขารอันเป็นส่วนความปรุงแต่ง (นึกคิด) ไปตามอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งชั้น ๔ มี เวทนาเป็นต้นนั้น และเป็นอธิบดีแห่งชั้น ๔ นั้นด้วย

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ เป็นประการแรก

นัยโดยแปลกกัน

[๕๐๕] ข้อว่า “**โดยแปลกกัน**” คือโดยแปลกกันแห่งชั้นทั้งหลายและแห่ง อูปาทานชั้นทั้งหลาย ก็ความแปลกกันแห่งชั้นและอูปาทานชั้นทั้งหลายเหล่านั้น คืออะไร ? (คือ) ในชั้นและอูปาทานชั้นทั้งหลายทั้งสองนั้น ก่อนอื่น ชั้นทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยไม่มีอะไรแปลก (ส่วน) อูปาทานชั้นตรัสไว้แปลกกัน โดยความเป็นชั้นที่เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอูปาทาน ดังตรัสไว้ว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ (และ) อูปาทานชั้น ๕ แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงฟังเรื่องชั้นนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็ชั้น ๕ เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูป นี้เรียกว่ารูปชั้น เวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่ม เวทนาเรียกว่า เวทนาชั้น สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญาเรียกว่า สัญญาชั้น สังขารทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารเรียกว่า สังขารชั้น วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต

อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่า วิญญาณชั้น ๕ ภาวทั้งหลาย กลุ่มเหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕”^๑

“ภาวทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นอย่างไร ภาวทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไป กับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า รูปอุปาทานชั้น ๕ เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า เวทนูปาทานชั้น ๕ สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า สัญญูปาทานชั้น ๕ สังขารทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่ง อุปาทาน นี้เรียกว่า สังขารูปาทานชั้น ๕ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า วิญญาณูปาทานชั้น ๕ ภาวทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕” ดังนี้

ก็แล ในชั้นทั้งหลายนี้ ชั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้น เป็นอนาสวะบ้างก็มี เป็น สาสวะบ้างก็มีฉนใด รูปหาเป็นฉนนั้นไม่ แต่เพราะเหตุที่รูปนั้นเป็นชั้นก็ถูก ด้วย อรรถว่าเป็นกอง เหตุนั้นจึงตรัสไว้ในพวกชั้น (แท้) (และ) เพราะรูปนั้น เป็น อุปาทานชั้นก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกองด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นสาสวะด้วย เหตุนั้นจึง ตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น ส่วนชั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้น ที่เป็นอนาสวะ ตรัสไว้ใน พวกชั้น (แท้) เท่านั้น ที่เป็นสาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น

ก็แล เนื้อความในคำว่า “อุปาทานชั้น” นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า “ชั้นทั้งหลาย เป็นที่โคจรแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น” ดังนี้เกิด

แต่ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านประสงค์เอาทั้งชั้น (แท้) และอุปาทานชั้น ทั้งหมดนั้นรวมกันเข้าว่า “ชั้น”

๑ ดูเทียบ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖-๖๗

นัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

[๕๐๖] ข้อว่า “โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง” มีวินิจฉัยว่า ถามว่า - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง? แก้วว่า - เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังฆธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตนมีเพียงนั้น ๑ เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ๑

ด้วยว่า ในบรรดาสังฆธรรมทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นอนเนก เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคกัน รูปจัดเป็นชั้นอันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับรูปเข้าด้วยกัน เวทนาจึงจัดเป็นชั้นอันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับเวทนาเข้าด้วยกัน ในชั้นที่เหลือมีสัญญาเป็นต้น ก็นัยนี้ เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังฆธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน

อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของของตนนั้น มีเพียงนั้นคือ มี ๕ มีรูปเป็นต้น สมพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแหละมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยรูปยึดรูป จึงเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา เมื่อเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยวิญญาณ ยึดวิญญาณ จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่ามี ๕ เท่านั้น เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีเพียงนั้น ประการ ๑

อนึ่งเล่า ธรรมชั้น ๕ อื่นมีศีลเป็นต้นอันใด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ แม้ธรรมชั้นทั้งหลายนั้น ก็ถึงซึ่งความรวบรวมเข้าในชั้น ๕ นี้แหละได้ เพราะธรรมชั้นทั้งหลายนั้น นับเข้าในสังขารชั้น เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ประการ ๑

นัยสำหรับวินิจฉัย โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง พึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

นัยโดยอุปมา

[๕๐๗] ก็แล วินิจฉัยในข้อว่า “โดยอุปมา” นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้) ว่า รูปุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณุปาทาน-ชั้นอื่นเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทูปาทานชั้นนี้เปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติเบียดเบียน สัตถูปาทานชั้นนี้เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา ที่ประกอบด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น โดยเป็นสัตถุญา (อกุศล) มีกามสัตถุญาเป็นอาทิสังขารุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนการเสพของแสง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้ คือเวทนา สมพระบาลีว่า “สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนาเพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา (ตามสภาวะ)” นัยเต็มเท่านั้น วิญญาณุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า “เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น เป็นวิญญาณที่ร่วมไป (คละเคล้าไป) กับทุกข์” ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานชั้นทั้งหลายนั้น เปรียบเหมือนคุกและการลงโทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภาชนะแห่งโภชนะ (ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (พ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นัยโดยความเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒

[๕๐๘] ข้อว่า “โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒” ความว่า ก็นัยสำหรับวินิจฉัยในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒ อย่างนี้ คือโดยสังเขป ๑ โดยพิสดาร ๑ จริงอยู่ **โดยสังเขป** อุปาทานชั้น ๕ พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสิวิสุปมสูตร โดยเป็นของหนัก ตาม(ที่ตรัสไว้ใน) ภารสูตร โดยเป็นผู้กัด ตาม(ที่ตรัสใน) ชัชชเนียบปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ตาม(ที่ตรัสใน) ยมกสูตร^๑ ส่วนว่า **โดยพิสดาร**

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗-๑๕๓

ในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นลิ่งนำยินดี (คือดูงาม) อยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่น วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นลิ่งลวง^๑

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่ง อัชฌัตติกรูป (รูปภายในคือรูปของตน) แม้อ้ออ่า ก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง สัญญาและสังขารพึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้นเสื่อมไป

นัยโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น

[๕๐๙] ข้อว่า “**โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น**” มีความว่า ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใด ย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ โดยเป็นอย่างสังเขปและอย่างพิสดารดังกล่าวมานั้น บัณฑิตพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีกบ้าง ข้อนี้คืออย่างไร ? คือข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทาน-ชั้น ๕ โดยความเป็นข้าศึก ผู้เงือดดาบ (จ้องจะฆ่าตน) เป็นต้นอยู่ย่อมไม่เดือดร้อน เพราะชั้นทั้งหลาย ส่วนโดยพิสดาร ผู้เห็นชั้นทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่า ไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่งเล่า ผู้เห็น**อัชฌัตติกรูป โดยความเป็นของไม่งาม** ชื่อว่า กำหนดรู้กวีฬิงการาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งามเสียได้ ย่อมข้ามภวโฆสะได้ ย่อมแยกตนออกจากภวโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภวโฆสะ ย่อมทำลายกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดนามกาย) คืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถ้อมมั่นกามุปาทาน ผู้เห็น**เวทนาโดยความเป็นทุกข์** ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่เป็นทุกข์เสียได้ ย่อมข้ามภวโฆสะ ย่อมแยกตนออกจากภวโยคะ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภวโฆสะ ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถ้อมมั่นสีลัพพตูปาทาน

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๓/๙๕/๑๙๒

ผู้เห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่ากำหนดรู้มโน-
สัญญาเจตนาหาร ย่อมละความวิปลัสว่าเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตนเสียได้ ย่อมข้ามทิวฐิ-
โอะฆะได้ ย่อมแยกตนออกจากทิวฐิโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางทิวฐาสวะ
ย่อมทำลายกายคันธะคืออิทังสัจจาภินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) เสียได้ ย่อมไม่
ถือมั่นอัตตวาทุปาทาน

ผู้เห็นวิญญาณโดยความเป็นอนิจจัง ชื่อว่ากำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อมละความ
วิปลัสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้ ย่อมข้ามอวิชาโอะฆะ ย่อมแยกตนออกจาก
อวิชาโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอวิชาสวะ ย่อมทำลายกายคันธะคือ
สัลลพตปรามาสได้ ย่อมไม่ถือมั่นทิวฐูปาทาน

**เพราะเหตุที่การเห็น (ขั้นธ) โดยความเป็นเพชฌฆาต
เป็นต้น มีอานิสงส์มาก ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึง
เห็นขั้นธทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเทอญ**

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อขั้นธนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๕

อายตนะธาตุนิเทศ

อายตนะนิเทศ

[๕๑๐] อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ
ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ
มนายตนะ อัมมายตนะ ชื่อว่าอายตนะทั้งหลาย

วินิจฉัยในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ
โดยลักษณะ โดยความมีเพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป
และโดยพิสดาร อนึ่ง โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยแล

โดยอรรถ

แก้อักขุศัพทเป็นต้น

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ (แห่งศัพท์) ที่แปลกันก่อน

ธรรมชาติโดยย่อมองเห็น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ ความ(แห่งศัพท์ว่า
จกฺขติ ย่อมเห็น) ว่าย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้) รูป สิ่งโดยย่อแสดงสี
เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์ รูปยติ แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยน
สีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติโดยย่อได้ยิน เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าโสตะ สิ่งใดถูก (ปัจจัย
ของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่าสัททะ ความ (แห่งศัพท์ว่า สปปติ
ถูกส่งออกไป) ว่า ถูกเปล่งขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ)

ธรรมชาติโดยย่อสูด(เอากลิ่น)ได้ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าฆานะ สิ่งใด
ย่อมฟุ้งไปได้ เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่าคันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ว่า คนฺธยติ
ย่อมฟุ้งไป) ว่า ส่อที่อยู่ของตน

ธรรมชาติโดยย่อเรียกว่าชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าชีวหา สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้นวิสัยนั้นจึงชื่อว่ารส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์
ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ว่า **รสนฺติ** ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุกจิตธรรม (ธรรมเลว) คือ
สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหมด คำว่า **อายะ** (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด

สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่าโณฏฐัพพะ

สภาพโดยย่อรับรู้ เหตุนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่ามนะ สภาพทั้งหลายโดยย่อทรงไว้ ซึ่ง
ลักษณะของตน เหตุนั้น สภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธรรม

แก้อายตนะศัพท์โดยแยกอวยวะ

[๕๑๑] แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน พึงทราบทวารและอารมณ์มีจักขุและ
รูปเป็นต้น นั้นได้ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑
และนำอายตะไป ๑

(อรรถนัยที่ ๑ คือ **อายตนะโต** เพราะเป็นที่สืบต่อ) เมื่ออธิบายว่า ก็จิตและ
เจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมสืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (คือหน้าที่) ของ
ตน ๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ มีจักขุและรูป
เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์นั้น ๆ จึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า เป็นที่สืบ
ต่อแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย)

(อรรถนัยที่ ๒ คือ **อายานํ ตนฺโต** เพราะแผ่อายะทั้งหลาย) เมื่ออธิบายว่า
ก็แลทวาร และอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยาย (จิตเจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอัน
เป็นอายะ (ผู้มา) เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า
แผ่ขยายอายะ คือ จิตและเจตสิกธรรม)

(อรรถนัยที่ ๓ **อายตสฺส นยฺนโต** เพราะนำอายตะไป) เมื่ออธิบายว่า ก็ทวารและ
อารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ย่อมนำไปคือยังสังสารทุกข์
อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ เป็นอายตะ (คือยึดเยื้อ) ยิ่งนัก
อยู่แล้ว ให้เป็นไปอยู่นั้นเพียงนั้น เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึง
ชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า นำอายตะคือสังสารทุกข์อันยึดเยื้ออยู่แล้วไป)

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบทอด (แห่งจิตและเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อายะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้นๆ) ๑ เพราะนำอายตนะ (คือสังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้ว) ไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมาดังนี้

แก้อายตนะศัพท์โดยปริยาย

[๕๑๒] อีกนัยหนึ่ง **อายตนะ** (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “**อิสฺสรายตน์** ศาลพระอิศวร **วาสฺสทวยตน์** ศาลพระवासुเทพ” เป็นต้น บ่อเกิดก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**สุณฺณายตน์** บ่อทอง **รชตายตน์** บ่อเงิน” เป็นต้น ส่วนในพระศาสนา นี้ สถานที่ชุมนุม ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**มโนรมเ อายตเน เสวนฺติ น วิหฺงคฺมา** ผู้วิหคในอรุณอันเป็นที่ชุมนุม ที่นารี้นรมย์ใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่ นั้น เป็นต้น” ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**ทกฺขินาปโถ คฺขุนฺ อายตน์** ประเทศทักษิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น เหตุก็ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “**ตฺตร ตฺเตรว สกฺขินาพฺพตฺ ปาปุณฺนาติ สติ สติ อายตเน** เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณั้่นย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ที่เดียว” เป็นต้น^๒

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้นๆ ก็ (เป็นเหมือน) อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า เป็นที่อยู่แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้น (เป็นเหมือน) เคลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น (เป็นทวาร) และเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้น ทวารและอารมณ์ มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

๑ อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๖๐

๒ อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๑-๓๔๔

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือน) ประชุมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ โดย (มีจักขุเป็นต้นนั้น) เป็นวัตถุ (ที่ตั้งอยู่) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นแหล่งกำเนิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักขุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มี (จิตและเจตสิก) ก็ไม่มีประการ ๑

ธรรมทั้งหลาย (มีจักขุและรูปเป็นต้น) นั้นได้ชื่อว่าอายตนะ โดยเหตุเหล่านี้คือ โดยอรรถว่า เป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้แล

เพราะเหตุนี้ วินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ ฟังทราบโดยอรรถอย่างนี้ก่อนว่า จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่าจักขุอายตนะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายด้วย ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า ธรรมอายตนะ

โดยลักษณะ

[๕๑๓] คำว่า **ลักษณะ** คือวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ ฟังทราบโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นด้วย ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ๆ บัณฑิตฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในชั้นธนิเทศเกิด

โดยมีเพียงนั้น

คำว่า **ดาวตฺวโต** คือ **ดาวภาวโต** โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า “ก็ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นอาทิก็คือธรรมนั้นแหละ เมื่อเช่นนั้น เหตุไฉนจึงไม่ตรัสว่า ‘ธรรมอายตนะ’ แต่เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ เล่า” คำเฉลยพึงมีว่า “เพราะในที่นี้ แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกอง

วิญญาณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักขุและรูปเป็นต้นนั้นไว้) เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ นี้เอง เป็นความต่าง แห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็น อุปปัตติทวาร และรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ ฉะนั้นเดียวกันนั้น อายตนะนอกนั้นก็เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ที่เนื่องในวิถีของวิญญาณนอกนี้ ส่วนมนายตนะเป็นเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ ภวังคมนะ เท่านั้นเป็นอุปปัตติทวาร และธัมมายตนะเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่ ๖ ไม่ทั่วไป (แก่วิญญาณอื่นมีจักขุวิญญาณเป็นต้น)”

อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคตรัสโดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

โดยลำดับ

[๕๑๔] ข้อว่า**โดยลำดับ** ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับความเกิดเป็นต้นที่กล่าวในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ก็ลำดับการแสดงเท่านั้นแหละใช้ได้ แท้จริงในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้นซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่ง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อนเพราะเป็นสิ่งมีอุปการะมาก โดยความเป็นเหตุแห่งกัสนานูดตริยะและสวานานูดตริยะ ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นอาทิ มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น ทรงแสดงไว้เป็นลำดับแห่งอายตนะภายในนั้นๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยกำหนด (แจกไปตามลำดับ) เหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ จริงอยู่คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า

“อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมโนและธรรมทั้งหลาย เกิดมโน-
วิญญาณ”^๑ ดังนี้

ก็แล วินิจฉัยโดยลำดับในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

[๕๑๕] ข้อว่า **โดยสังเขปและโดยพิสดาร** ความว่า “เมื่อว่าโดยสังเขป
อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นแต่นามรูปเท่านั้น เพราะมโนอายตนะและธัมมอายตนะเป็นส่วน
หนึ่ง สงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือนั้นสงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่า
โดยพิสดาร (ว่า) ในอายตนะภายในก่อน จักขุอายตนะ โดยชาติก็เป็นแต่จักขุปสาท
เท่านั้น แต่แตกออกไปเป็นปัจจัย คตินิกาย และบุคคล ก็มีประเภทเป็นอนันต์ อายตนะ
๔ มีโสตอายตนะเป็นต้น ก็อย่างนั้น มโนอายตนะมี ๘๘ ประเภท โดยแยกเป็นกุศล
วิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิปากวิญญาณ และกิริยาวิญญาณ และ (อีกอย่างหนึ่ง)
ถึง ๑๒๑ ประเภท แต่เมื่อแยกเป็นวัตถุและปฏิปทาเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอนันต์

รูปายตนะ สัทททายตนะ คันธอายตนะ และรสอายตนะ ก็มีประเภทเป็นอนันต์
โดยแยกเป็น (สภาค) วิสภาคและปัจจัยเป็นต้น โภจวิญญูชีพอายตนะมี ๓ ประเภท ด้วย
อำนาจแห่ง ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ (แต่) โดยความแตกต่างแห่งปัจจัย
เป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอนันต์ ธัมมอายตนะก็มีประเภทเป็นอนันต์ โดยความแตกต่าง
แห่งสภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาชั้น ๓ สัญญาชั้น ๓ สังขารชั้น ๓ สุขุมรูป และ
นิพพาน”

วินิจฉัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[๕๑๖] ส่วนในข้อว่า “**โดยเป็นสิ่งพึงเห็น**” นี้ มีวินิจฉัยว่า “อายตนะทั้งหลาย
ที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไป จจริงอยู่ อายตนะ
เหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้นก็มีได้มาแต่ที่ไหนๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไปก็มีได้ไปที่ไหนๆ
โดยที่แท้ ก่อนเกิดขึ้น มันก็ยังไม่ได้ (มี) สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป มันก็เป็นสิ่งที่

๑ ดูเทียบ ม. ฎ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓-๔๔/๘๘-๙๑

มีสภาวะอันแตกไปแล้ว ในท่ามกลาง (ระหว่าง) ตันกับปลาย ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีอำนาจ เป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนั้น आयตนะเหล่านั้น บัณฑิต พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไปเกิด

นัยเดียวกันนั้น พึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มี ความชวนชวาย จริงอยู่ ความดำริอย่างนี้ ย่อมไม่มีแก่จักขุและรูปเป็นต้นว่า “ชื่อว่าวิญญานพึงเกิดขึ้นในความ พร้อมเพรียงของเราทั้งหลายเกิด” ทั้งจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความ ชวนชวายโดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี โดยความเป็นอารมณ์ ก็ดี เพื่อให้วิญญานเกิดขึ้น ที่แท้มันเป็นธรรมดานี้เองที่วิญญานทั้งหลายมีจักขุ- วิญญาน เป็นอาทิ เกิดขึ้นได้เพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักขุและรูปเป็นต้นแล เพราะเหตุนี้ आयตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มี ความดำริและโดยไม่มี ความชวนชวายเกิด

อีกอย่างหนึ่ง आयตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะปราศจากความ ยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน आयตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจร ปล้นหมู่บ้าน เพราะ आयตนะภายนอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายอภิมืด (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่ง आयตนะภายใน สมพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปทั้งหลายทั้งที่น่าชอบใจ และไม่น่าชอบใจ เบียดเบียนเอา” ดังนี้เป็นต้น^๑ ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบ (ตาม แนวพระบาลีนั้นเทอญ)

อีกอย่างหนึ่ง आयตนะภายใน พึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก^๒ आयตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น

วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น ใน आयตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมานี้
นี้เป็นกลามุขอย่างพิสดารแห่ง आयตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

ธาตุนิเทศ

[๕๑๗] ส่วนธาตุ อันกล่าวไว้ต่อ आयตนะนั้นไป มีวินิจฉัยว่า ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญานธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานธาตุ

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๘

๒ ดูเทียบ ส. สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒-๒๖๕

คันธธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญานธาตุ ชื่อว่าธาตุ
ทั้งหลาย

**วินิจฉัยในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ โดย
ลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น โดย
ความนับ (จำนวน) โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น**

โดยอรรถ

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอรรถ** ความว่า วินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่ง
จักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า “ธรรมชาติโดยย่อombok เหตุนั้น
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ สิ่งโดยย่อแสดงสี เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความรู้แจ้ง
แห่งจักขุชื่อว่าจักขุวิญญาน” ดังนี้เป็นต้นก่อน ส่วนว่าวินิจฉัยโดยอรรถที่ไม่แปลกกัน
พึงทราบดังนี้

ธรรมโดยย่อจัด (ทำทุกข์ให้เกิดขึ้น) เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า
ธรรมผู้จัดขึ้น) หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุนั้น
ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้)

หรือว่า วิชาน การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่าธาตุ

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ)
เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้
แห่งสัตว์ทั้งหลาย)

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั้น เหตุนี้
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้)

จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกียะ เป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้โดยความเป็นตัว
มูลเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอนกประการดุจธาตุ (แร่) ทั้งหมด มีธาตุ
ทอง ธาตุเงิน เป็นอาทิ จัดสรรโลหะมีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น

อนึ่ง โลภธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า (ยึด) ถือไว้
ดุจภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้นำภาระถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น

อนึ่ง โลกียธาตุนั้น เป็นแต่ทุกขวิธาน (กฎเกณฑ์แห่งทุกข์) เท่านั้น เพราะไม่
เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)

อนึ่ง สังสารทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายตาม (ยึด) ถือไว้ ก็ด้วยธาตุทั้งหลายนั้นเป็น
เหตุ

อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ หมายความว่า
ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั้นแล

ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่า ธาตุ ก็ด้วยอำนาจ
แห่งความหมาย มีความหมายว่า **วิพหติ** - จัดขึ้น **วิธียติ** - อันสัตว์ทรงไว้ เป็นต้น ตาม
ความที่เป็นไป ดังกล่าวมาจะนี้

[๕๑๘] อีกนัยหนึ่ง ธาตุนี้หาเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ซึ่งมิได้มีอยู่โดย
สภาวะไม่ แต่ธาตุนี้ ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน

อนึ่ง เสลาวยะ (ขึ้นหิน) ทั้งหมดมีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตร
(แปลกๆ) ในโลกก็เรียกว่าธาตุ ฉันได แม้ธาตุทั้งหลายนี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลายนั้น
เพราะมันก็เป็นอวัยวะแห่งความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร ฉันนั้นแล หรือเปรียบ
เหมือนสมญาว่าธาตุ ย่อมมีได้ในโกฏฐาสะทั้งหลาย อันกำหนดลักษณะต่างกัน
และกัน เช่น รสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นอวัยวะแห่งกลุ่มกล่าวคือสรีระ ฉันได สมญา
ว่าธาตุ ก็พึงทราบ (ว่ามีได้) แม้ในอวัยวะทั้งหลายแห่งอตภาพกล่าวคือชั้น ๕ นี้
ฉันนั้น เพราะอวัยวะมีจักขุเป็นต้นนั้น ก็กำหนดลักษณะต่างกันและกันได้แล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “ธาตุ” นั้นเป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรซีพ (ไม่มีซีพ) เท่า
นั่นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงทำธาตุเทศนาเพื่อถอนชีวิตสัญญา
(ความสำคัญว่าซีพ) ไว้ในพระบาลีว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖” ดังนี้^๑ เป็นอาทิแล

เพราะเหตุนี้ โดยอรรถตามที่กล่าวมา (บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า) จักขุด้วย
จักขุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่าจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็น
ธาตุด้วย จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุแล

วินิจฉัยโดยอรรถในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับแรก

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓

โดยลักษณะเป็นต้น

[๕๑๙] ข้อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุมีจักขุเป็นอาทิในนิเทศนี้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วย ก็แต่ว่าลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุทั้งหลายนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชั้นนิเทศเถิด

โดยลำดับ

ข้อว่า **โดยลำดับ** ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งความเกิดเป็นต้น ที่กล่าวแล้วในนิเทศก่อน ก็ลำดับแห่งการแสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แล ลำดับแห่งการแสดงนั้น ท่านกล่าวโดยกำหนดลำดับแห่งเหตุและผล จริงอยู่ ธาตุทั้ง ๒ นี้คือจักขุธาตุ และรูปธาตุเป็นเหตุ ธาตุ ๑ คือจักขุวิญญาณเป็นผล ลำดับอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบในธาตุที่เหลือทั้งปวง

โดยความมีเพียงนั้น

[๕๒๐] คำว่า **ดาวตฺวโต** คือ **ดาวภาวโต** - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธธาติบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า “ก็แม้ธาตุทั้งหลายอื่น เช่น อาภาธาตุ สุกขาธาตุ อากาสนัญญาตนธาตุ วิญญาณัญญาตนธาตุ อากิญจัญญาตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ^๑ กามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ^๒ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ^๓ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ^๔ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ^๕ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกมีธาตุเป็นอนกมีธาตุต่าง ๆ” ดังนี้เป็นต้น ก็ปรากฏอยู่ในบางที่แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ๆ เมื่อเป็นอย่างนี้เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงทำ

๑ ดูเทียบ ส. น. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐

๓ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๙/๑๓๘

๕ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐

๔ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗

๖ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๘๓

ปริจเฉท (กำหนดจัดเข้าเป็นหมวด) โดยอำนาจแห่งธาตุทั้งสิ้นมาทรงทำปริจเฉท แต่ว่าธาตุ ๑๘ เหล่านี้เล่า” ดังนี้ไซ้ร้ คำเฉลย ฟังมีว่า “เพราะธาตุทั้งปวง อันมีอยู่โดยสภาวะ ก็ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว”

แท้จริง อากาศธาตุ ก็คือรูปธาตุ ส่วนสุภธาตุก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุเป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุภธาตุก็คือสุภนิमित จจริงอยู่ สุภธาตุคือสุภนิमित และสุภนิमितนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้น หามีไม่ นัยหนึ่ง สุภธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุานั้น สุภธาตุนั้น ก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง

จิตในอรูปธาตุ ๔ มีอากาศธาตุอายตนะธาตุเป็นต้น ก็เป็นมโนวิญญาณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเป็นธัมมธาตุ ส่วนสัญญาเวทิตนโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทิตนโรธธาตุนั้น เป็นแต่ความดับแห่งธาตุ ๒ (คือมโนวิญญาณธาตุและธัมมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุ ก็เป็นแต่ธัมมธาตุ ดังพระบาลีว่า “ในธาตุเหล่านั้นกามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุคือความคิด ความตริ๊ก ฯลฯ ความดำริผิดอันเกี่ยวเนื่องด้วยกาม” ดังนี้ หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ดังพระบาลีว่า “เบื้องต่ำทำอเวจันรกให้เป็นที่สุด เบื้องสูงทำพวกเทพปรนิมิตวสวัตติไว้ภายในชั้น ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภพทั้งหลายนั้น ที่เนื่องอยู่ในภพทั้งหลายนั้น ในระหว่าง (ที่กำหนด) นั้น อันใด อันนี้เรียกว่า กามธาตุ”^๑ ดังนี้

เนกขัมมธาตุ เป็นธัมมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญาณธาตุก็ได้เหมือนกัน เพราะ (มี) พระบาลีว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง ชื่อว่าเนกขัมมธาตุ”

พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุpekขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุ ก็เป็น ธัมมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็คือธาตุ ๑๘ นั้นเอง จจริงอยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น ที่เลว ก็เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและที่ประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ แต่ (เมื่อว่า) โดยนิปริยาย (สิ้นเชิง) ธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายฝ่าย

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๐

อกุศลจัดเป็นหินธาตุ ธาตุทั้งสอง (นั่น) ฝ่ายกุศลและอัปยาคฤตที่เป็นโลกียะ มีจักขุ-
ธาตุเป็นต้น จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตระ
จัดเป็นปณีตธาตุ

ปฐมธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ได้แก่โณฐัพพธาตุ อาโปธาตุและอากาศธาตุ
จัดเป็นธัมมธาตุ วิญญาณธาตุก็เป็นสังขปแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้นนั้นแหละ

ธาตุ ๑๗ และเอกเทศแห่งธัมมธาตุ เป็นสังขตธาตุ ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่
เอกเทศแห่งธัมมธาตุอย่างเดียว

ส่วนโลกที่เป็นอนนกะธาตุและนानาธาตุ ก็เป็นเพียงความแตกออกไป (เป็น
หลายอย่างต่างชนิด) แห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้นเองแล

พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ตกอยู่
ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๒๑] อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพื่อถอนสัญญา
ของบุคคลจำพวกชีวิตัญญี (มีความสำคัญว่ามีชีวิต) ในวิญญาณ อันมีความรู้เป็น
สภาพด้วย จริงอยู่ บุคคลจำพวกชีวิตัญญีในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพ มีอยู่
พระผู้มีพระภาคมีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงประกาศความที่วิญญาณนั้นเป็นอนนกะ
โดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหา-
วิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ดังกล่าวมานั้น และ
ความที่วิญญาณนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องอยู่ด้วยปัจจัยมีจักขุ
และรูปเป็นต้น ทรงถอนชีวิตัญญีอันนอนเนื่อง (อยู่ในสันดาน) มานานของบุคคล
เหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘

แถมอีกหน่อย พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุแต่ ๑๘ เท่านั้น ก็ด้วยอำนาจ
แห่งอชฌาสัยของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยประการอย่างทีกล่าวมานั้นประการหนึ่ง
อนึ่งสัตว์เหล่าใด เป็นสัตว์จำพวกที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาอันไม่ย่อและไม่พิสดารนัก
อันนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งอชฌาสัยของสัตว์จำพวกนั้นประการหนึ่งด้วย

จริงอยู่ ความมีดีในหทัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อัน
 เดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์กำจัดแล้ว ย่อมถึงซึ่ง
 ความสลายไปโดยพลัน ด้วยประการใดๆ พระองค์ย่อม
 ทรงประกาศธรรมโดยนัยสังเขปบ้าง พิศดารบ้าง ด้วย
 ประการนั้นๆ แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยกล่าวมา
 ฉะนี้

โดยการนับจำนวน

[๕๒๒] ข้อว่า **โดยการนับ** (จำนวน) ความว่า อันดับแรก จักขุธาตุ ว่าโดย
 ชาติก็ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ คือเป็นจักขุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ
 ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ และรสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงซึ่ง
 การนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ โดยเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โณฏฐัพพธาตุถึงซึ่งการ
 นับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จักขุ-
 วิญญาณธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒ โดยเป็นกุศลวิปากวิญญาณและ
 อกุศลวิปากวิญญาณ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และ
 กายวิญญาณธาตุ ก็อย่างนั้น ส่วนมโนธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็น ธรรมจำนวน ๓
 โดยเป็นปัญญาทวาราวชิชนะ กุศลวิปาก อกุศลวิปาก และสัมปฏิจฉนะ ธัมมธาตุถึงซึ่ง
 การนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งอรุปชั้น ๓ สุขุมรูป ๑๖ และ
 อสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่ง
 กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณและอัพยาภตวิญญาณที่เหลือแล

วินิจฉัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าว
 มาฉะนี้

โดยปัจจัย

[๕๒๓] ในชื่อว่า **ปัจจัย** นี้มีวินิจฉัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือเป็นวิปยุตปัจจัย ๑ ปุเรชาติปัจจัย ๑ อตฺถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ รูปธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ คือเป็นปุเรชาติปัจจัย ๑ อตฺถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ อารัมมณปัจจัย ๑ แก่จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่) มีโสตธาตุ และ สัทธาธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุที่เหลือ มีโสตวิญญาณธาตุเป็นอาทิอย่างนั้น ส่วนอ่าวัชชนมโนธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๕ คือเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ อนันตรปัจจัย ๑ นตฺถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ แก่วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่สัมปฏิจจนมโนธาตุ ฉะนั้นเดียวกันนั้น สัมปฏิจจนมโนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่สันตிரณมโนวิญญาณธาตุ สันตிரณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่โฆฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ โฆฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุ ส่วนชวณมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือโดยปัจจัย ๕ นั้น และเป็นอนันตรปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุเป็นลำดับๆ ไป นี่เป็นนัยในปัญจทวารก่อนส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแก่อ่าวัชชนมโนวิญญาณธาตุ และอ่าวัชชนมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุ โดยปัจจัย ๕ (มีสมนันตรปัจจัย เป็นต้น) ที่กล่าวมาก่อนนั้นแล ส่วนธัมมธาตุเป็นปัจจัยมากอย่าง โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ส่วนธาตุทั้งหลาย (๑๗) มีจักขุธาตุ เป็นต้น และธัมมธาตุบางอย่าง เป็นปัจจัยแม้โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัย เป็นต้น แก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง อนึ่ง ใช้แต่จักขุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นอาทิกี่หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น บุรพจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า “อาศัย จักขุ รูป แสงสว่าง และ มนสิการ (คืออ่าวัชชนะ) เกิดจักขุวิญญาณขึ้น อาศัยโสตะ เสียง ชอง (หู) และ มนสิการ เกิดโสตวิญญาณขึ้น อาศัยฆานะ กลิ่น ลม และมนสิการ เกิดฆานวิญญาณขึ้น อาศัยชีวหา รส น้ำ (ลาย) และมนสิการ เกิดชีวหาวิญญาณขึ้น อาศัยกาย

โณฏฐัพพะ ปฐวี และมนสิการ เกิดกายวิญญาณขึ้น อาคัยภวังคมนะ (คือภวังคจิตที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง) ธรรมและมนสิการ เกิดมโนวิญญาณขึ้น” ดังนี้

นี่เป็นความสังเขปในข้อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทปัจจัยโดยพิสดาร จักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิบัติสมุปบาท

วินิจฉัยแม้โดยปัจจัยในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[๕๒๔] ข้อว่า **โดยเป็นสิ่งพึงเห็น** ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็นในธาตุทั้งหลายนั้น แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดเกี่ยว บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นของว่างจากส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) และส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) โดยความเป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นตนและโดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกันในธาตุทั้งหลายนั้น จักชูธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลองรูปธาตุเหมือนไม้ (ตีกลอง) จักชูวิญญาณธาตุเหมือนเสียง (กลอง) โดยนัยอย่างนั้น จักชูธาตุเหมือนหน้าแว่น (ส่องหน้า) รูปธาตุเหมือนหน้า จักชูวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า อีกนัยหนึ่ง จักชูธาตุเหมือน (ท่อน) อ้อยและเมล็ดงา รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้ปีบงา จักชูวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา นัยเดียวกันนั้น จักชูธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟอันบน จักชูวิญญาณธาตุเหมือนไฟ ในธาตุที่เหลือ ๔ มีโสตธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้ ส่วนมโนธาตุพึงเห็นเหมือนปุเรจร (ผู้นำหน้า) และอนุจร (ผู้ตามหลัง) แห่งวิญญาณธาตุทั้งหลายมี จักชูวิญญาณธาตุเป็นต้น โดยความตามที่มีนเป็นไป ในธัมมธาตุ เวทนาชั้นตึงเห็นเหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาชั้นตึงและสังขารชั้นตึงเหมือนคนที่อาดูร เพราะต้องศรและหลาวคือเวทนาเข้า นัยหนึ่ง สัญญาของปุถุชนทั้งหลายเหมือนกำมือเปล่า เหตุทำทุกข์เพราะความหวังให้เกิด เหมือนเนื้อปา เพราะทำให้ถือเอานิमितโดยความไม่เป็นจริง สังขาร (ชั้นตึง) เหมือนบุรุษผู้ซัด (คนอื่น) ลงหลุมถ่านเพลิงเพราะซัด (สัตว์) ไปในปฏิสนธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตาม (จับ) เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม เหมือนพืชต้นไม่มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งชั้นตึงสันดาน อันนำอนัตตะทั้งปวงมาให้

รูปพึงเห็นเหมือนงจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวะนานาชนิด ส่วนอสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ เป็นสันตะ (สงบระงับ) เป็นเขมะ (พินัย) เพราะอะไร ? เพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออนัตตะทั้งปวง มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้าเลวเพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ขวางขึ้นฟ้า เพราะมันตกไปตามที่มันปรารถนา เหมือนนักพ้อนรำในโรงพ้อนรำ (อันแต่งกายหลากๆ) เพราะประกอบด้วยเพศ (เครื่องแต่งกาย) คือกิเลสมีประการต่างๆ มีโลภะ โทสะ เป็นต้นแล

ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนะธาตุนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๖

อินทริยสังจนินเทศ

อินทริยนิเทศ

[๕๒๕] ส่วนว่า อินทริย ๒๒ คือ จักขุนทริย โสติดินทริย ฆานินทริย ชิวหินทริย กายินทริย มนินทริย อิตถินทริย ปุริสสินทริย ชิวิตินทริย สุนินทริย ทุกชินทริย โสมนัสสินทริย โทมนัสสินทริย อุเปกชินทริย สัทธินทริย วิริยอินทริย สตินทริย สมาธินทริย ปัญญินทริย อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย อัญญินทริย อัญญาตา-
วินทริย ชื่อว่า อินทริยที่ยกขึ้นแสดงไว้ถัดจากธาตุ

**บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทริยทั้งหลายนั้น โดยอรรถ
โดยลักษณะเป็นต้น และโดยลำดับ อนึ่ง โดยแยกประเภท
และไม่แยกประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ**

โดยอรรถ

ในอินทริยทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทริยทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ชัด
แจ้ง ตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตตนิเทศ) ว่า “ธรรมชาติไดย่อมเห็น เหตุุนั้น
ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักขุ” ดังนี้เป็นต้น

ส่วนในอินทริย ๓ ข้างท้าย ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย
เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า “เราจักรู้ซึ่งอมตบทหรือว่าซึ่งสังขธรรม ๔
ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค (คือก่อนโสดาปัตติมรรค)” และเพราะมีอรรถ(คือสภาวะ)แห่ง
ความเป็นอินทริย (ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญินทริย เพราะรู้ชัด
(ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทริยอยู่พร้อมด้วย ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า
อัญญาตาวินทริย เพราะเกิดแก่พระชีนาสพผู้รู้ทั่วถึงคือมีญาณกิจในสังขะ ๔ สำเร็จ
แล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทริยอยู่พร้อมด้วย

ถามว่า “อะไรเล่า ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ?” แก้วว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง(คือกรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ทำนผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)แสดงไว้ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ทำนผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)ได้เห็น (คือรู้) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง คือ(กรรม)จัด(ให้เกิด)ขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ทำนผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทรีย์นิเทศนี้

แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าอินทร เพราะทรงมี ความเป็นใหญ่ยิ่ง หนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ก็ชื่อว่าอินทร เพราะไม่มีใครๆ เป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็นใหญ่ยิ่ง) เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น (ว่าถึง) อินทรีย์ทั้งหลายกรรมให้เกิดก่อน (อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดนั้น) ย่อมสอ (ให้รู้) กรรมทั้งที่เป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม และมันก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าสอ (ให้รู้ถึง) สิ่งเป็นใหญ่ยิ่ง (คือ กรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย หนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนั้นแหละ เป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาค ทรงประกาศขึ้น และเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ตรัสรู้เองด้วยตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)แสดง ขึ้นไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)ได้เห็น (คือ ตรัสรู้) ด้วย หนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นบางอย่าง พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุณีใหญ่ยิ่งพระองค์ นั้นแหละทรงใช้สอย โดยใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) บางอย่างทรงใช้สอยโดย ใช้ทางภาวนา (คือทรงทำให้มีขึ้นเช่นสัทธินทรีย์เป็นต้น) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ทำนผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอย ด้วยประการหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จักขุเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถแห่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ได้แก่ ความเป็นอธิบดี (คือเป็นอินทรีย์ปัจจัยสนับสนุน โดยความเป็นใหญ่) จจริงอยู่ ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุเป็นต้น ชื่อว่า สัมฤทธิผลในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณ เป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้า วิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อนแล นี้เป็นวินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เป็นอันดับแรก

โดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักขุเป็นต้น โดยลักษณะ รส ปัจจุบัญญัติ และปทัชฐานด้วย ก็แลลักษณะเป็นต้นของจักขุเป็นอาทิ นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในชั้นธนิเทศ ส่วนอินทริย ๔ (ข้างทำย) มีบัญญัติเป็นต้น โดยความก็คืออโมหะนั้นเอง อินทริยที่เหลือก็มาแล้วโดยสรุปในชั้นธนิเทศนั้น เหมือนกันแล

โดยลำดับ

[๕๒๖] แม้ลำดับในชื่อว่า **โดยลำดับ** นี้ ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน

ในอินทริยทั้งหลายนั้น อินทริย (๖) มีจักขุนทริยเป็นต้น อันนับเข้าในอตภาพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อน เหตุว่า ความได้อริยมุขียมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน (ตนของตน) อตภาพนั้นเล่า ถึงซึ่งการนับว่าหญิงก็ดี ว่าชายก็ดี เพราะอาศัยธรรมอันใด เพื่อจะทรงชี้ว่า “นี่ธรรมอันนั้น” จึงทรงแสดงอิตถินทริยและบุริสินทริยเป็นลำดับไป ต่อนั้น ทรงแสดงชีวิตินทริย เพื่อให้ทราบว่ “แม้ธรรมทั้งสองอย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทริย” ถัดไปทรงแสดงอินทริย (๕) มีสุขินทริยเป็นต้น เพื่อให้ทราบว่ “ความเป็นไป แห่งชีวิตินทริยนั้นยังมีอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งความเสวยอารมณ์เหล่านั้น ก็ยังมีอยู่ ตราบนั้น และ ความเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ล้วนเป็นทุกข์” ต่อนั้นทรงแสดงอินทริย (๕) มีสัทธินทริยเป็นอาทิ เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่า “อันธรรม (มีสัทธาเป็นต้น) นั้น พึงบำเพ็ญขึ้นเพื่อความดับแห่งความเสวยอารมณ์นั้น” ลำดับนั้นทรงแสดงอนัญญาตัญญูสสามิตินทริย เพื่อแสดงความไม่เปล่าประโยชน์แห่งการปฏิบัติว่า “ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนั้นจึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม” แต่นั้นทรงแสดงอัญญินทริย เพราะเป็นผลของอนัญญาตัญญูสสามิตินทริยนั่นเอง และเพราะเป็นธรรมพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปด้วย ในที่สุดทรงแสดง อัญญาตาวินทริย อันเป็นบรมอัธสาสะ (ที่โล่งใจอย่างยิ่ง) เพื่อให้ทราบว่ “ความบรรลุธรรมอันนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แล ครั้นธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไป อะไรอีกเลย” แล

นี้เป็นลำดับในอินทริยทั้งหลายนี้

โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท

ก็ในข้อว่า **โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท** นี้ ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว มีการแยกประเภท เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลยแล

พึงทราบวินิจฉัย โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวจะนี้

โดยกิจ

[๕๒๗] ข้อว่า **โดยกิจ** มีความว่า หากมีคำถามว่า “อะไรเป็นกิจแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย?” ดังนี้ไซ้ คำเฉลยพึงมีว่า “โดยพระบาลีว่า จักขายตนะเป็นปัจจัย (คือเป็นอุปการธรรม) โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น” ดังนี้ การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิ ให้เป็นไปตามอาการของตน ที่ได้แก่อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย และด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิด้วยนั้น ใดเป็นกิจแห่งจักขุอินทรีย์เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายอินทรีย์ ก็มีนัยอย่างนั้น แต่ว่าการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตนเป็นกิจแห่งมโนอินทรีย์ การที่คอยเลี้ยงสหชาตธรรมไว้เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจริตและการแต่งกายแห่งหญิงและชายเป็นกิจแห่งอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ การที่คอยครอบงำสหชาตธรรมทั้งหลายไว้เสีย (มิให้ปรากฏ) แล้วยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ (คือปรากฏชัดออกมา) ตามหน้าที่ของตนๆ เป็นกิจแห่งสุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็นกลางๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุpekชินทรีย์ การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิบัติขธรรม (ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอัสทิตยะเป็นต้น) และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ (ข้างต้น) และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ การละโดยทำสังโยชน์ที่เหลือ มีกามราคะและพยาบาทเป็นต้นให้เบาบางลงไป และการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้

เป็นไปในอำนาจของตนด้วยเป็นกิจแห่งอัญญุณทริย์ การละเลิกความชวนชวายนในกิจ (ละสังโยชน์) ทั้งปวง และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีความมุ่งหน้าต่อ อมตธรรมด้วย เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทริย์

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทริย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาจะนี้

โดยภูมิ

[๕๒๘] ข้อว่า **โดยภูมิ** ความว่า “ก็ในอินทริย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทริย์ โสตินทริย์ ฆานินทริย์ ชิวหินทริย์ กายินทริย์ อิตถินทริย์ ปุริลลินทริย์ สุชินทริย์ ทุกชินทริย์ และ โทมน์สสินทริย์ (๑๐) เป็นกามาวจรแท้ มนินทริย์ ซีวิตินทริย์ อุเปกชินทริย์ และ สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมาธินทริย์ ปัญญินทริย์ (๘) เนื่องไปในภูมิทั้ง ๔ โสมน์สสินทริย์ เนื่องไปในภูมิ ๓ โดยเป็นกามาวจร (ก็มี) รูปาวจร (ก็มี) โลกุตตระ (ก็มี) อินทริย์ ๓ ช่างทำย เป็นโลกุตตระแท้”

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิในอินทริย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาจะนี้ด้วย ด้วยว่า

**ภิกษุผู้ทราบอย่างนี้อยู่ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช
ตั้งอยู่ในอินทริยสังวร กำหนดรู้อินทริย์ทั้งหลายแล้ว ทำที่
สุดทุกข์ได้แล**

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอินทริย์ทั้งหลาย

สังจนิเทศ

[๕๒๙] กौरยสัง ๔ คือ ทุกขอรยสัง ทุกขสมุทยอรยสัง ทุกขนิโรธอรยสัง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรยสัง ชื่อว่า สังจะ อันมาในลำดับแห่งอินทริย์นั้น

หัวข้อวินิจฉัย

**วินิจฉัยในอรยสังอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระศาสนานั้น
ปราชญ์พึงทราบ โดยวิภาค (จำแนกอรยสังแห่งอรยสัง ๔) ๑**

โดยนิพจน์ (แยกคำ) ๑ โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ๑
 โดยอรรถ(แห่งสังคัพท์) ๑ โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑
 โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจ
 แห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน
 (คือนับเข้าในอริยสัง) ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจุดกาะ
 (เป็นและไม่เป็นอริยสัง ๔ นัย) ๑ โดยว่างเปล่า ๑ โดย
 อย่างต่างๆ มีอย่างเดียว เป็นต้น ๑ โดย (สภาคและ
 วิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑

โดยวิภาค

ในหัวข้อเหล่านั้น ชื่อว่า **โดยวิภาค** ความว่า ก็อรรถแห่งอริยสังมีทุกข์เป็นต้น
 ท่านจำแนกเป็นอย่างละ ๔ (คือสังจะละ๔) เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น
 ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้อริยสังมีทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังพระบาลีว่า “อรรถ
 แห่งทุกข์ คือ สภาวะที่บีบคั้น (๑) ...สภาวะที่เป็นสังขตะ (๑) ...สภาวะที่ทำให้เราร้อน
 (๑) ...สภาวะที่แปรเปลี่ยน (๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์สัง
 เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งสมุทัย คือ สภาวะที่ประมวลเอาไว้ (๑) ...สภาวะที่ก่อเหตุเอาไว้ (๑)
 ...สภาวะที่ผูกไว้ (๑) ...สภาวะที่พัวพันไว้ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะที่เป็น
 เหตุเกิดแห่งสมุทัยสัง เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งนิโรธ คือ สภาวะที่สลัดออกไป (๑) ...สภาวะที่ว่างสงัด (๑) ...สภาวะ
 ที่เป็นอสังขตะ (๑) ...สภาวะที่เป็นอมตะ (๑) ...อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่เป็น
 ความดับแห่งนิโรธสัง เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งมรรค คือ สภาวะที่นำออกไป (๑) ...สภาวะที่เป็นเหตุ (๑) ...สภาวะ
 ที่เห็น (ตามเป็นจริง) (๑) ...สภาวะที่เป็นอธิบดี (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะ
 ที่เป็นทางแห่งมคคสัง เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น”^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๙

พระบาลีที่กล่าวไว้ (ในที่อื่น) ว่า “อรรถแห่งทุกข์คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน ความแปรเปลี่ยน ความเป็นสิ่งพึงตรัสรู้” ดังนี้เป็นต้น ก็อย่างเดียวกัน

อริยสังขามีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถอย่างละ ๔ ๆ ที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมาจะนี้แล

นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสังขนี้ เป็นอันดับแรก

โดยนิพจน์

[๕๓๐] ส่วนใน ๒ หัวข้อ คือ **นิพพจนลกขณาทิปุเภทโต** - โดยนิพจน์และประเภทมีลักษณะเป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย **โดยนิพจน์** (แยกคำ) ก่อน

แยกคำศัพท์ทุกข์

ในคำว่า “**ทุกข์**” นี้ ศัพท์ว่า “**ทุ**” นี้ ท่านถือเอาในอรรถคือน่าเกลียด จริงอยู่ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียด (คือชั่ว) ว่า “**ทุ**บุตร” ส่วน ศัพท์ว่า “**ขิ**” ถือเอาในอรรถคือที่ว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศ เขาก็เรียกว่า “**ขิ**” อันสังขจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลวทรามมีอุปัทวะเป็นต้นเป็นอนเนก จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตอนที่พาลชนคาดหมายเอา เหตุนั้น จึงเรียกว่า **ทุกข์** เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย

แยกคำศัพท์สมุทัย

ส่วน (ในคำว่าสมุทัย) ศัพท์ว่า “**ส**” นี้ บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า “**สมาคมะ สเมตตะ** (ประชุมกัน)” เป็นต้น^๑ ศัพท์ว่า “**อุ**” นี้บ่งถึง ความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า “**อุปปนนะ อุทิตตะ** (เกิดขึ้น ขึ้นไป)”^๒ เป็นต้น ศัพท์ว่า “**อยะ**” บ่งถึงเหตุ อันสังขจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่า**ทุกข์สมุทัย** เพราะเมื่อมีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๙/๑๖๕

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗

แยกคำศัพท์นิโรธ

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ **นิคัณฑ์** บ่งถึงความไม่มี และ **โรธคัณฑ์** บ่งถึงคุณเหตุ นั้น ความไม่มีแห่งที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุณสังสาร(วัฏ) ในสัจจะข้อนี้ จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะว่างเปล่าจากคติทั้งปวง หรือเมื่อสัจจะข้อนี้ พระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็นอันไม่มีที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุณสังสาร(วัฏ) เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิบัติกับทุกข์นั้น เหตุนี้อีกประการหนึ่งเรียกว่าทุกขนิโรธ หรือมิฉะนั้นเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์

แยกคำศัพท์นิโรธคามินีปฏิปทา

ส่วนสัจจะที่ ๔ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหตุที่สัจจะนี้ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโรธ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรธนั้น โดยที่ (มีทุกขนิโรธนั้น) เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธด้วย

แยกคำศัพท์อริยสัจ

[๕๓๑] ก็แล สัจจะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **อริยสัจ** เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธานุเจ้าเป็นต้นแห่งตลอด ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ นี้ อริยสัจ ๔ คืออะไรบ้าง ชลช นีแล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ พระอริยะทั้งหลายย่อมทรงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนี้ สัจจะทั้งหลายนี้เรียกว่า อริยสัจ”^๑

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ตถาคต เป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ชลช ในหมู่สัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุ (ตถาคตเป็นพระอริยะ) นั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก อริยสัจ”^๒

หรือนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะ (มีได้) ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้สัจจะ ๔ นี้ตามจริงแล้ว พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นามว่าพระอริยะ”^๓

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘-๕๙๙

๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๑๐

๓ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๖๐๗

อนึ่ง ที่เรียกอริยสัง เพราะเป็นสังจะอย่างอริยะก็ได้ คำว่าอริยะ (ในอรรถนี้) มีความหมายว่าจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่ลวง ดังพระบาลีว่า “นี่แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เป็นความจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่เป็นอื่น เพราะเหตุนั้น สังจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัง”^๑

วินิจฉัยโดยนิพจน์ (แยกคำ) ในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น

[๕๓๒] ถาถามว่า “วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะ เป็นต้นอย่างไร ?” เฉลยว่า “ก็ในสังจะ ๔ นี้ ทุกขสัง มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นผล

สมุทยสัง มีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไมให้ขาดสายเป็นกิจ มีความหวังใยเป็นผล

นิโรธสัง มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน(คือไม่เปลี่ยนสภาพ)เป็นกิจ มีความไม่มีนิमित(เครื่องหมายแห่งทุกข์)เป็นผล

มัคคสัง มีความนำออก(จากคูกสังสารวัฏ)เป็นลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นกิจ มีความออก(จากนิमितและปวัตติ)เป็นผล

อีกนัยหนึ่ง สังจะ ๔ มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตนะ (เหตุให้หมุนไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตนะ (เหตุให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับกัน อนึ่ง มีความเป็นสังขตะ ตัณหา (ความกระหาย) ความเป็นอสังขตะและทัสสนะ (ความเห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น”

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในอริยสังนี้ พึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยอรรถ

[๕๓๓] ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ **อตุตถุทธารโต เจว** - โดยอรรถและโดยอตุตถุทธาระนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสังจะศัพท์) ก่อน

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙

หากมีคำถามว่า “อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะ?” ดังนี้ไซ้ คำตอบก็พึงมีว่า “สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปสอดดูด้วยปัญญาจักขุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนเล่นกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงดูจพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอวดตาของพวกเดียรฉัตร แต่เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงอันมีประการ(คือ อากาโร)เบียดเสียด ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริง ดังลักษณะของไฟ และดังปกติของโลกนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า เป็นอรรถของสัจจะ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย คำว่านี้ทุกข์ นั้นเป็นคำจริงแท้ นั้นเป็น คำไม่เท็จ นั้นเป็นคำไม่ (แปรปรวน) เป็นอื่น” ดังนี้ เป็นต้น^๑ ความพิสดาร บัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

เพราะทุกข์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่น (นอก) จากทุกข์ เบียดเบียนก็ไม่มี เหตุนั้น ทุกข์นี้ จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน

เพราะเว้นมัน (คือตัณหา) เสีย ทุกข์ไม่มีจากสิ่งอื่น และตัณหาไม่มี ทุกข์นั้นก็ไม่มี เหตุนั้น ตัณหาจึงตกว่าเป็น สัจจะ เพราะแน่นอนเป็นเหตุแห่งทุกข์

เพราะนอกจากนิพพาน ความสงบอื่นไม่มี และทุกข์ สันตะ (คือนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น นิพพาน นี้จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็น ธรรมสงบ

เพราะเครื่องนำออกอื่นจากมรรคไม่มีและนิยยานะ (คือมรรค) ไม่มี แม้ธรรมเครื่องนำออกนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น มรรคนั้นจึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่อง นำออก แน่แท้

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔

**บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน
และความเป็นจริงในอริยสังขทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยแปลก
กัน ว่าเป็นอรรถแห่งสังขะศัพท์ ด้วยประการฉะนี้**

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสังขะศัพท์) ฟังทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยอรรถุทธาระ

[๕๓๔] วินิจฉัยโดยอรรถุทธาระ (ระบุอรรถที่ประสงค์) อย่างไร ในข้อนี้ **สังขศัพท์**นี้ถือเอาในอรรถได้หลายอย่าง คืออย่างไรบ้าง? คือสังขศัพท์ในคำทั้งหลาย มีคำว่า “**สจฺจํ ภณฺเณ น กุชฺฌเมยฺย** บุคคลพึงพูดคำจริง ไม่พึงโกธ”^๑ ดังนี้เป็นต้น ถือเอาใน (อรรถคือ) วาจาสังข (จริงทางวาจา) สังขศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า “**สจฺเจ จิตฺตา สมณพฺรหฺมณฺหา วา** สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสังขะก็ดี”^๒ ดังนี้เป็นต้น ถือเอาในวิริตสังข (จริงทางวิริต) สังขศัพท์ ในคำทั้งหลายมีคำว่า

กสฺมา นุ สจฺจํ วิ ทนฺตํ นานา

ปวาทียาเส กุสลาวทานา

เหตุอะไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลาย ผู้สำคัญว่าตนเป็นผู้มีวาทจะเป็นกุศล (คือถูกต้อง) จึงกล่าวสังขะหลายอย่างต่างกัน^๓ ดังนี้เป็นต้น ถือเอาในทิวฐิสัจ (จริงทางความเห็น) สังขศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **เอกํ หิ สจฺจํ น ทุตฺติยํ** สังขอันหนึ่งแลไม่มีที่สอง ดังนี้^๔ เป็นต้น ถือเอาในนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตตสังข (จริงโดยปรมัตต) สังขศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **จตฺตุนฺนํ สจฺจํ กตฺติ กุสลํ** บรรดาสังขจะ ๔ สังขจะเท่าไรเป็นกุศล ดังนี้^๕ เป็นต้น ถือเอาในอริยสังข (จริงอย่างอริยะ) แม้สังขศัพท์นี้ ในข้อนี้ นั้นก็เป็นไปใน(อรรถคือ)อริยสังขแล

วินิจฉัยแม้โดยอรรถุทธาระในอริยสังขนี้ ฟังทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔/๑๐๒

๓ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๘๒/๗๑๕

๕ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๖/๑๘๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๔๓๓/๑๗๐

๔ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๘๑/๗๑๔

โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึง

[๕๓๕] ข้อว่า “**โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึง**” ความว่า หากคำถามพึงมีว่า ก็เพราะเหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยสังข์แต่ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ถึง? ดังนี้ไซ้ คำแก้ก็พึงมีว่า เพราะไม่มีอริยสังข์อื่นประการ ๑ เพราะลดออกเสียข้อใดข้อหนึ่ง ก็มีได้ประการ ๑ แท้จริง อริยสังข์อื่นจากอริยสังข์ ๔ นั้นเป็นส่วนยิ่ง (คือเกิน) ก็ดี อริยสังข์ ๔ นั้นแม้สักข้อหนึ่ง พึงลดออกเสียได้ก็ดีหามีไม่ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสังข์ ทุกขอริยสังข์เป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิก ทุกขอริยสังข์นี้เสียแล้วบัญญัติทุกขอริยสังข์อื่น (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ดังนี้เป็นอาทิ”^๑ (และ) ดังพระบาลี (อีกข้อหนึ่ง) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าวอย่างนี้ว่า” “ทุกขอริยสังข์ ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่อริยสังข์ข้อที่ ๑ ข้าพเจ้า จักบอกปิดทุกขอริยสังข์ที่ (ว่า) เป็นอริยสังข์ข้อที่ ๑ นั้นเสีย แล้วบัญญัติ ทุกขอริยสังข์ อื่นเป็นอริยสังข์ข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ ดังนี้เป็นต้น”^๒

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกปวัตติ (ความหมุนไป) ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกนิวัตติ (ความหมุนกลับ) เล่า ก็ตรัสพร้อมทั้งอุบายด้วย ดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่ ๔ เท่านั้น เพราะมีปวัตตินิวัตติและเหตุแห่งปวัตติและนิวัตติ ทั้งสองนั้นเพียงเท่านั้น นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้งและธรรมที่พึงทำให้มีขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา และอุบายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัยเสียได้ และอุบายถอนอาลัย ๑ วินิจฉัยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึงในอริยสังข์นี้ พึงทราบดังกล่าวนี

โดยลำดับ

[๕๓๖] แม้ลำดับในข้อว่า “**โดยลำดับ**” นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ก็ในอริยสังข์ ๔ นี้ ทุกขสังข์ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อแรก เหตุว่ารู้ได้ง่าย

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๑๒

๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๖/๖๐๑

เพราะเป็นของหยาบและเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งปวง สมุทยสัง ตรัสไว้ในลำดับนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกขสังนั้นแหละ นิโรธสัง ตรัสต่อนั้นไป เพื่อให้รู้ว่าความดับแห่งผลย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุ มัคคสัง ตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธสังนั้นนัยหนึ่ง ตรัสทุกขก่อนเพื่อยังความสังเวชให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ติดใจในรสชาติ แห่งความสุขในภพ สมุทยตรัสในลำดับนั้นเพื่อให้ทราบว่ “ทุกขนั้น ตัณหาไม่ได้แต่ขันธ์ ก็ไม่มา มันมีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้น ก็หาไม่ แต่มันมีขึ้นเพราะตัณหานี้” ต่อนั้น ตรัสนิโรธเพื่อยังความโล่งใจด้วยได้เห็นนิสสรณะ ให้เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกขกับทั้งเหตุครอบงำแล้ว แสวงหาความออกไปจากทุกข ต่อนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรมยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธแล

วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสังนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น

[๕๓๗] ข้อว่า “โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น” ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้เมื่อทรงแจกแจงอริยสังทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัง ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขสังว่า “ความเกิดก็เป็นทุกขอย่าง ๑ ความแก่ก็เป็นทุกขอย่าง ๑ ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกขแต่ละอย่าง (นัย ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งอันที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลาย ก็เป็นทุกข (อย่าง ๑) ความพรากไปจากสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข (อย่าง ๑) ความที่ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกขอย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข” “ตัณหา ๓ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทยสังว่า “ตัณหานี้ใด มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ ไปด้วยกันกับนันทิราคะ มีปกติมุ่งเพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้นๆ ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” “นิพพานอันมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งนิโรธสังดังนี้ว่า “ความดับโดยสํารอกออกอย่างไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั้นแหละ อันใด ความสละไป ความสลัดทิ้งไป ความหลุดไป ความหมดเยื่อใยแห่ง

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗

ต้นหานั้นนั่นแหละอันใด”^๑ ธรรม ๘ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งมัคคสังคัจฉังนี้ว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสังคัจฉังไหน ? คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คืออะไรบ้าง คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”^๒ ดังนี้ โดยวินิจฉัยธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้น บัณฑิตก็พึงทราบในนิเทศนี้

ทุกขนิเทศ

วินิจฉัยศัพท์ว่าชาติ

วินิจฉัยในทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ต่อไป) วินิจฉัยนี้เป็นอย่างไร ? ก็ศัพท์ว่าชาตินี้ มีอรรถหลายอย่าง จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาตินั้น ในคำว่า “(ระลึกชาติได้) ๑ ชาติก็มี ๒ ชาติก็มี”^๓ ดังนี้ เป็นต้น นี้มาใน (อรรถคือ) ภพ ในคำว่า “วิสาขา สมณชาติชื่อนิครนถ์ มีอยู่” นี้มาใน (อรรถคือ) นิกาย (พวก) ในคำว่า “ชาติสงเคราะห์เข้ากับ ชั้นที่ ๒” นี้มาใน (อรรถคือ) สังขตลักษณะ ในคำว่า “จิตดวงแรกเกิดขึ้น วิญญาณดวงแรก ปรากฏขึ้นในท้องของมารดาอันใด ชาตินั้นแลอาศัยจิตดวงแรกนั้นจึงมี” นี้มาใน (อรรถคือ) ปฏิสนธิ ในคำว่า “อาณนทันทน์ที่พระโพธิสัตว์ชาติ”^๔ นี้มาใน (อรรถคือ) ประสูติ (การคลอด) ในคำว่า “เป็นผู้ไม่ถูกคัดค้าน ไม่ถูกติเตียนด้วยชาติวาหะ (ถ้อยคำปรารภชาติ)” นี้มาใน (อรรถคือ) ตระกูล ในคำว่า “น้องหญิง เราเกิดแล้วโดยชาติเป็นอริยะ แต่กาลใด” นี้มาใน (อรรถคือ) อริยศีล

[๕๓๘] ศัพท์ว่าชาตินั้น ในที่นี้พึงเห็นว่ามาในชั้นทั้งหลาย อันเป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงออกจากท้องมารดาสำหรับสัตว์จำพวกคัมภีเสยยกะ (คืออณูชะและชลาพุชะ) มาในปฏิสนธิชั้นทั้งหลายเท่านั้น สำหรับสัตว์จำพวกนอกนี้ (คือ สังเสทชะและโอปปาติกะ) แม้วินิจฉัยกถาที่กล่าวมานี้เล่าก็ยังเป็นปริยายกถา (ว่าโดยอ้อม) อยู่

เมื่อว่าโดยนิตปริยาย (โดยตรง) ชั้นทั้งหลายใด ๆ ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้เกิดอยู่ในภพนั้น ๆ ความปรากฏขึ้นที่แรกแห่งชั้นนั้น ชื่อว่าชาติ

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๔

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑

๓ ดูเทียบ วิ. มหา. (ไทย) ๑/๑๒/๖

๔ ดูเทียบ ม. ฎ. (ไทย) ๑๔/๒๐๗/๒๔๐

ก็แล ชาตินี้มัน มีความเกิดทีแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีการมอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภพเป็นปัจจุบันฐาน หรือมีความวิจิตรไปด้วยทุกข์ เป็นปัจจุบันฐาน

ชาติทุกข์

[๕๓๙] หากคำถามพึงมีว่า “ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์ ?” ดังนี้ไซ้ คำแก้ พึงมีว่า “เพราะความเป็นวัตถุ (คือเป็นพื้นเป็นที่ตั้ง) ของทุกข์เป็นอนเนก” จจริงอยู่ ทุกข์ทั้งหลายมีเป็นอนเนก เช่นอะไรบ้าง ? เช่น ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจันนทุกข์ อปฺปฏิจันนทุกข์ ปริยายทุกข์ นิปปริยายทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนานั้นทางกายและทางใจ เรียกว่าทุกขทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ สุขเวทนา เรียกว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยแปรเปลี่ยนไป อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่าสังขารทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วยทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรุ่มร้อนเกิดแต่ราคะ ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกว่า ปฏิจันนทุกข์ เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะความไม่ปรากฏ การกระทำปฏิจันนทุกข์นี้ ท่านเรียกว่า อปากฎทุกข์บ้าง ความเจ็บป่วยมีทวัตติงสกรรมกรณ์ (การลงอาชญา ๓๒ ประการ) เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน เรียกว่า อปฺปฏิจันนทุกข์ เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความปรากฏการกระทำด้วย อปฺปฏิจันนทุกข์นี้ท่านเรียกว่า ปากฎทุกข์บ้าง เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมาในวิภังค์แห่งทุกข์สังจทั้งหมด เรียกว่า ปริยายทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์นั้น ๆ ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า นิปปริยายทุกข์

คัพโภกกันติมูลกทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติจัดเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์อันมีนอบายที่แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงประกาศไว้ในสูตรทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นอาทิ^๑ โดยเป็นข้ออุปมา (มีอุปมาโดยหลุมถ่านเพลิงเป็นต้น) และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์ มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ในมนุษย์โลกซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๕๓

[๕๔๐] ในทุกข์เหล่านั้น (ต่อไปนี้) เป็นทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์ เป็นมูลเป็นต้น

ก็แล สัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช้เกิดในกลีบดอกไม้ มีอุบล ปทุม และบุณฑริก เป็นต้นไม้ ที่แท้อย่อมเกิดในกุงฉิประเทศ (ส่วนหนึ่งของท้อง) ได้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่า ท่ามกลางแห่งหน้าท้องและกระดูกสันหลัง เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มีตมิตอบอวลด้วยกลิ่นอายอันเหม็นยิ่งซึ่งกลิ่นซากสัตว์ (ที่กินเข้าไป) ต่างๆ ทำให้เกิดขึ้น นำเกลียดยิ่งนัก รวากะตัวหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำคร่ำเป็นต้นฉะนั้น สัตว์ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้นร้อนอบอวลด้วยสัมภาระ (น้ำกำเน็ด น้ำเลี้ยง) ในท้องของมารดา (เท่ากับ) ถูกดองอยู่เหมือนปุฏฐาปะกะ (ข้าวต้มมัด) (เท่ากับ) ถูกดองอยู่เหมือน ปิฏฐูปิณฑิ (ขนมก้อนแป้ง) ปราศจากความไหวพริบมีคู่เหยียด (อวัยวะ) เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทุกมาส นี่เป็นคัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล) เป็นอันดับแรก

คัพภปริหณมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด ในเพราะการลั่นล้ม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้นและการพลิกตัวโดยเร็วของมารดาเป็นต้น (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการจูดกระชากลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น เหมือนลูกแกะ อยู่ในมือคนเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือหมองู (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์กล้าอันใด ในเวลาที่มารดาตีมน้ำเย็นเป็นเหมือนสัตว์ที่ตกนรกหนาว ในเวลาที่มารดาคลื่นข้าวต้มและข้าวสวयर้อนลงไป เหมือนถูกปรายด้วยเม็ดฝนถ่านเพลิง ในเวลามารดากลิ่นอาหารรสจัด เช่นเค็มและเปรี้ยวเป็นต้นลงไป ก็เหมือนได้รับการลงโทษมีวิธีขาราวตัจฉิกะ (สับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด) เป็นต้น ทุกข์นี้เป็นคัพภปริหณมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล)

คัพภวิปตติมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะการผ่าตัดเป็นต้น ตรงที่ๆ เกิดทุกข์ (คือมดลูก) ของมารดาผู้มีครรภ์หลง (ซัด) อันเป็นที่แม่แต่ญาติสนิทมิตรสหายก็ไม่อยากแลดู ทุกข์เป็นคัพภวิปตติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีความวิบัติซัดซ้องแห่งครรภ์เป็นมูล)

วิชายนมุลกทุกข์

(ประการหนึ่ง) ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูก (ลม) กรรมชวาทของมารดา เมื่อจะคลอดผัดผั้น (ศิระษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอดอันน่ากลัวยิ่งประดุจปล่องแหวน ถูกเบ่งออกทางช่องคลอดอันแคบยิ่งนัก ประดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาล และถูกบีบด้วยภุษา คือชื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรก ถูกบดด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้เป็นวิชายนมุลกทุกข์ (ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล)

พหินิกขมนมุลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นกับการแทงและผ่าด้วยปลายเข็มและคมมีดโกน ในเวลาที่เขารับด้วยมือให้อาบน้ำล้าง (ครรรณมลทิน) และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้เกิดแล้ว ซึ่งมีร่างกายยังละเอียดอ่อนเช่นกับแผลใหม่ ทุกข์นี้เป็นมาตุ- กุจฉิโตพหินิกขมนมุลกทุกข์ (ทุกข์มีการออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล)

อัตตูปัปกมมุลกทุกข์

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้นไป ทุกข์อันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้าย ตนเองก็ดี ผู้ประกอบอาดาปนปริตานิยามุโยค (ประกอบกรรมทานตัวเพื่ออย่างกิเลส) ตามทำนองวัตรของเดียรถียมีเจลกวัตร (วัตรของชีเปลือย) เป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กิน (อาหาร) และแขวนคอตายด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกข์นี้ เป็นอัตตูปัปกมมุลกทุกข์ (ทุกข์มีการทำตัวเองเป็นมูล)

ปรูปัปกมมุลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจงจำเป็นต้น จากคนอื่น ทุกข์นี้เป็นปรูปัปกมมุลกทุกข์ (ทุกข์มีการถูกคนอื่นทำเอาเป็นมูล) แล

สรูปชาติทุกข์

ชาตินี้เป็นพื้น (ที่ตั้ง) แห่งทุกข์ทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา

[๕๔๑] เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต

ฯเปฯ

ทุกฺขชาติ สพฺพปรหมํ อิมมาห ชาตี.

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซ้ร้ เขาก็ไม่พึงได้รับทุกข์เหลือทนมิเฝ้าด้วยไฟเป็นต้น ในนรคนั้น (ถ้าไม่เกิด ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า) เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจิ่งตรัสความเกิดในนรกนี้ ว่าเป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก เกิดเพราะถูก ฆาตด้วยแส้ ปฏัก และท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีอย่างไรเล่า เพราะเหตุนั้น แม้ความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้น จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรตหลายหลาก เกิดเพราะความหิวกระหายลมแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจิ่งตรัสความเกิด (ในพวกเปรตนั้น) ว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสุรินโลกันตร์อันเป็นที่มืดและเย็นเหลือทน หากความเกิดในโลกันตร์ นั้นไม่มีไซ้ร้ ทุกข์นั้นก็ไม่มีเหตุใด แม้เพราะเหตุนี้ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคุณนรกเป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้น ย่อมได้รับทุกข์อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความเกิดเสีย ก็หาไม่ แม้เพราะเหตุนี้ ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์แท้

ต้องการอะไรที่จะกล่าวไปมาก ทุกข์ใดแม้เล็กน้อยมีอยู่ในที่ไหนๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้ เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็

ไม่มีในกาลไหนๆ เลย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระมหา
ฤๅษีเจ้าจึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในชาติ เป็นข้อแรก

ชราทุกข์

[๕๔๒] ในข้อว่า “แม่ชราก็เป็นทุกข์” นี้ มีวินิจฉัยว่า ชรา มี ๒ อย่าง คือ
สังขตลักษณะ ๑ ความเก่าไปแห่งชั้นที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ใน (รูป) สันตติซึ่งรู้จักกัน
โดยอาการ มีพื้นหัก เป็นต้น ๑ ชรา (อันปรากฏ) คือความเก่าไปแห่งชั้นนั้น (แหละ)
หมายเอาในที่นี้

ก็แล ชรานี้ นั้น มีความแก่แห่งชั้นเป็นลักษณะ มีการนำไปสู่ความตายเป็นกิจ มี
ความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็นปัจจุปัจฐาน ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขาร
ทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จจริงอยู่ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจ
นี้ไต่ มีปัจจัยเป็นอนนิก เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะใหญ่่น้อย ความพิการแห่ง
อินทริย์ ความมีรูปร่างวิกลไป ความเป็นหนุ่มหายไป ความเพียร (ความกล้า) ตกไป
สติ (ความจำ) และมติ (ความคิดอ่าน) จากไป และเป็นที่ดูแคลนของคนอื่นเป็นต้น
เกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า:-

องคานํ สิลลิลีภาวา ฯเปฯ ยสุมา ตสุมา ชรา ทุกฺขา

มัจจะ (สัตว์ที่จะต้องตาย) ได้รับทุกข์ทางกาย และทาง
ใจ อันใด (เพราะความหย่อนยานไปแห่งองคัพพ เพราะ
ความวิการไปแห่งอินทริย์ทั้งหลาย เพราะความเสื่อมหาย
ไปแห่งความเป็นหนุ่ม เพราะความถดถอยไปแห่งกำลัง
เพราะความจากไปแห่งสติ (ความจำ) เป็นต้น เพราะลูก

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๑/๑๐๔

เมียของตนเองก็ไม่พึงใจ และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่ง
ความอ่อนเพลียยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นั้น
ล้วนมีชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงเป็นทุกข์^๑

นี่เป็นวินิจฉัยในชรา

มรณทุกข์

[๕๔๓] แม้ในข้อว่า “**แม้มรณะก็เป็นทุกข์**” นี้ มรณะก็มี ๒ คือ ลังขตลักษณะ
ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า “ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยชั้น ๒”^๒ ดังนี้ ๑ ความ
ขาดการติดต่อกันไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรง
หมายถึงตรัสไว้ว่า “ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิจ”^๓ ดังนี้ ๑ มรณะคือความขาด
ชีวิตินทรีย์นั้น (แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า ซาติปัจจยามรณะ (ความตายมี
เพราะความเกิดเป็นปัจจย) อุบัติกมมรณะ (ความตายเพราะการกระทำ) สรสมรณะ
(ความตายโดยสภาพคือตายเอง) อายุกขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) ปุญญ-
ขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นบุญ) ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมรณะ คือความขาดชีวิตินทรีย์
นั่นเอง

มรณะนี้นั้น มีจुติ (ความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ มีวิโยค (ความ
พรากไปจากสัตว์ และสังขารตามที่ตนได้ไว้) เป็นกิจ มีคติวิปวาส (ความพลัดจากคติ
ตามที่ตนเข้าถึงแล้วไป) เป็นผล ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็น เพราะ
ความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ปาปสุส ปापกมุมาทิ ๗เปฯ ทุกขมิจเจว ภาสิต.

ทุกข์ทางใจอันใดมีขึ้นโดยไม่แปลกกัน แก่คนที่กำลังจะ
ตายที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาปเป็นต้น
แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนทาน ความพลัดพรากอันมีของรัก
เป็นที่ตั้งไม่ไหว อนึ่ง ทุกข์ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็น

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒/๑๐๗

๒ อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙

๓ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๕๘๒/๖๔๑

ขาดเป็นต้น มีขึ้นแก่คนทุกคนผู้มีหัวใจ (ตำแหน่งสำคัญ
ของร่างกาย) ถูกลมร้ายแทงเอา ทุกข์นี้เป็นทุกข์ คนทน
ไม่ไหว แก่ไขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่มรณะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
(ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั่น เพราะเหตุนั้น มรณะนี้ พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์แท้^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในมรณะ

โสกะ

[๕๔๔] ในปกิณกทุกข์มีโสกะเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์ มี
เสียดใจไป เป็นต้น ชื่อว่าโสกะ โสกะนั้น โดยความก็เป็นโทมนัสนั่นเอง ก็จริงแล แม้
เป็นเช่นนั้น ก็ (มีลักษณะประจำตัวคือ) มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความ
เกรี้ยวใจเป็นกิจ มีความละห้อยหาเป็นผล ส่วนที่ว่า โสกะเป็นทุกข์ ฟังทราบ
เพราะเป็นทุกข์ทุกข์ (คือเป็น ตัวทุกข์) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุ
นั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

สตदानํ หทยํ โสโก ฯเปฯ ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ.

โสกะย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย ดังลูกศรอาบ
ยาพิษแทงเอา และยังเผาหัวใจอย่างร้ายแรงอีกด้วย รวากะ
หลาวเหล็กเผาไฟ (ทิ่มเข้าไป) เผาเอา และยังนำวิริยทุกข์
ต่างโดยความเจ็บไข้ ความแก่และความตายมาอีกด้วย
เหตุใด เพราะเหตุนั้น โสกะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
เป็นทุกข์^๒

นี้เป็นวินิจฉัยในโสกะ

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๓/๑๐๘-๑๐๙

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๔/๑๑๑

ปริเทวะ

[๕๕๕] ความคร่ำครวญแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียดขาดไปเป็นต้น ชื่อว่าปริเทวะ ปริเทวะนั้น มีความพร่าปนเป็นลักษณะ มีการบอก (รำพัน) ความดีความเสียเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุปัจฐฐาน ส่วนที่ว่าปริเทวะเป็นทุกข์ ฟังทราบว่าเป็น เพราะเป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์ จึงกล่าวคำ ประพันธ์ไว้ว่า :-

ยัม โสภสสุลวิทโต ปริเทวมาโน

ฯเปฯ

ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห.

บุคคลผู้ต้องศรคือโศกประหารเอาแล้ว ยังมาคร่ำครวญ (อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์ เกิดแต่ ความแค้นแค้นแห่งคอ ริมฝีปากและเพดานปากเหลือจะทน เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสปริเทวะว่า เป็นทุกข์^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

ทุกฺขะ

[๕๕๖] ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ชื่อว่าทุกฺขะ ทุกฺขะนั้นมีความบีบคั้นกาย เป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทรมานปัญญาทั้งหลายเป็นกิจ มีความ เจ็บป่วยทางกายเป็นผล ส่วนที่ว่าทุกฺขะ เป็นทุกข์ ฟังทราบว่าเป็นทุกฺขทุกฺข์ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะนำความทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ปีเพติ กายิกมิมํ ฯเปฯ ทุกฺขนฺติ วิเสโต วุตตํ

ทุกฺข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น (กาย) ซ้ำยังทำทุกฺข์ทางใจ ให้เกิดด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ ทุกฺข์ทางกายนี้ พระผู้มี

๑ อภ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๑๙๕/๑๑๒

**พระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่ง
ต่างหาก)^๑**

นี่เป็นวินิจฉัยในทุกขะ

โทมนัส

[๕๔๗] ความทุกข์อันเป็นไปในใจ ชื่อว่าโทมนัส โทมนัสนั้นมีการบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ ทำให้จิตรุ่มร้อนเป็นกิจ ทำให้ป่วยใจเป็นผล ส่วนที่ว่าโทมนัสเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ทุกขุ เพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลายที่เพียบด้วยความทุกข์ใจแล้วยอมแสวงทุกข์มีประการต่างๆ เช่น สยายผม (ที่ขมวดไว้) ร้องไห้ ทูบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า (ไขว้ขึ้นลง) จับคัสตรา (ทำร้ายตัวเอง) กินยาพิษแฉวน (คอ) ด้วยเชือก (โจน) เข้า (กอง) ไฟ เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ปีเพติ ยโต จิตฺตํ ะเปฯ ตโต อากุ

โทมนัสย่อมบีบคั้นจิต และยังนำความลำบากกายมาให้ด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส จึงตรัสโทมนัสว่า เป็นทุกข์^๑

นี่เป็นวินิจฉัยในโทมนัส

อุปายาส

[๕๔๘] โทสะ อันความทุกข์ใจอย่างหนักบั่นดาลขึ้นแห่งบุคคลที่ถูกทุกข์มีเสียญาติเป็นต้น ต้องเอาตนเอง ชื่อว่าอุปายาส อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อุปายาสเป็น (เจตสิก) ธรรมอันหนึ่งนับเข้าในสังขารชั้นอุปายาสนั้นมีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นกิจ มีความตรมตรอมเป็นผล ส่วนที่ว่า อุปายาสเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้เผือดซีดด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖-๗/๑๑๓

จิตตสูตร จ ปรีทหนา ๗เปฯ ทุกขโต ตโต วุตโต

อุปายาสย่อมายังทุกข์ใดให้เกิด ทุกข์นั้นจัดว่ามีประมาณ
ยิ่ง เพราะทั้งแผลเผาจิต ทั้งทำกายให้เผือดซิด เหตุนั้น
อุปายาส พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์^๑

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปายาส

เปรียบเทียบในโสกะ ปรีทเว อุปายาส

ก็แล ในโสกะ ปรีทเว และอุปายาสนี้ โสกะ ฟังเห็นเหมือนการที่ (น้ำ) เดือดอยู่
ภายในภาชนะด้วยไฟอ่อนๆ ปรีทเว ฟังเห็นดั่งการ (ลั่น) ออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่
เดือดด้วยไฟแรง อุปายาส ฟังเห็นเช่นการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเอง
แห่งน้ำที่เหลือ จากที่(ลั่น)ออกข้างนอกแล้ว ไม่พอจะ(ลั่น)ออกอีก

อัปปียสัมปโยคทุกข์

[๕๔๙] การร่วมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่ชอบใจ ชื่อว่า อัปปีย-
สัมปโยค อัปปียสัมปโยคนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่ปรารถนาเป็น
ลักษณะ มีการทำความคับใจเป็นกิจ มีความเกิดอนัตตะเป็นผล ส่วนที่ว่าอัปปีย-
สัมปโยคเป็นทุกข์ ฟังทราบว่าเป็นที่ที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำ
ประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ทิสวาน อปปีเย ทุกข์ ๗เปฯ อปปีเยหิ สภาคโม

เพราะพบคนที่เกลียดเข้า ที่แรกทุกข์ก็มีขึ้นในใจ ต่อไป
ทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้า (ด้วยกายและวาจา)
ก็มีขึ้นในกาย (ของบุคคล) ในโลกนี้ (ด้วย) เหตุใด เพราะ
เหตุนั้น การพบปะกับสิ่งที่เกลียดนั้น ฟังทราบว่าพระมหา
ฤๅษีเจ้า ตรัสว่า เป็นทุกข์ เหตุว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสอง
(คือทั้งทางใจและทางกาย)^๒

นี่เป็นวินิจฉัยในอัปปียสัมปโยคทุกข์

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๘/๑๑๔

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๙/๑๑๕

ปิยวิปโยคทุกข์

[๕๕๐] ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ชอบใจ ชื่อว่า ปิย-
วิปโยค ปิยวิปโยคนั้น มีความพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ มีอันยัง
ความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีความเสียหายไปเป็นผล ส่วนที่ว่า ปิยวิปโยคเป็นทุกข์
พึงทราบว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์คือความโศก เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำ
ประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ญาตินาทวิโยคา ฯเปฯ มโต ปิยวิปโยโค

**คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบพร้อมด้วยศรคือโศก เพราะพลัด
พรากจากสัตว์และสังขารที่รัก มีญาติและทรัพย์ เป็นต้น
ย่อมนเจ็บปวด (ใจ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ปิยวิปโยคนี้
พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์^๑**

นี่เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกข์

อิจจิตาลาภทุกข์

[๕๕๑] ในชื่อว่า “ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา” นี้ มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนาใน
(อल्पภนยวัตถุ) สิ่งที่ไม่มีความหวังจะได้ทั้งหลาย เช่นปรารถนาว่า “โอหนอ เราทั้งหลาย
จักไม่เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา”^๒ เป็นต้น นั่นแล ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
“ยมฺปิจุจฺ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ” ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้แม้อันใด แม้ความไม่ได้สิ่งที่
ปรารถนาอันนั้น ก็เป็นทุกข์^๓ ดังนี้ ความปรารถนาอันนั้น มีความต้องการสิ่งที่ไม่มีทางจะ
ได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นกิจ มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้น
เป็นผล ส่วนที่ว่า ความปรารถนาอันนั้นเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
เหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ตํ ตํ ปฏฺฐิยามานนํ ฯเปฯ อิจจิตาลาภมฺพฺริ

**ทุกข์อันประกอบไปด้วยความชุ่นเคืองอันใด เกิดแก่
สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลาย ปรารถนาสิ่ง**

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๐/๑๑๖ ๒ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๘/๓๒๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๑/๑๖๖

นั่นๆ อยู่แต่ไม่ได้สิ่งนั้นๆ ความปรารถนาสิ่งที่ไม่มีความหวังจะ
ได้ทั้งหลาย (นั่นแหละ) เป็นเหตุของทุกข์อันนั้น เหตุใด
เพราะเหตุนั้น พระชินจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่า
เป็นทุกข์^๑

นี่เป็นวินิจฉัยในอภิจิตตาทกทุกข์

ปัญจอุปาทานขันธทุกข์

[๕๕๒] ส่วนชื่อว่า “โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” นี้ มีวินิจฉัยว่า :-

ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์มาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรง
ตาทิคุณ ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้แล้วก็ดีทุกข์อันใดที่มี
ได้ตรัสไว้ ในทุกขนิเทศนี้ก็ดี ได้ทุกข์ทั้งปวงนั้น เว้น
อุปาทานขันธ ๕ นั้นเสีย ก็หาไม่ เหตุใด เพราะเหตุนี้
อุปาทานขันธทั้งหลายนี้ พระมหาฤๅษีเจ้าผู้ทรงชี้ที่สุดทุกข์
จึงตรัสว่าเป็นทุกข์โดยย่อ^๒

จริงอยู่อย่างนั้น ทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ซึ่งเบียนอุปาทานขันธทั้ง ๕ นี้
แหละ โดยประการต่างๆ อยู่ ดังไฟเบียนเชื้อ ดังเครื่องประหารเบียนเป้า ดังแมลงทั้ง
หลายมีเหลือบและยุงเป็นต้น เปียนโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเปียนนา ดังพวกโจร
ปล้นบ้านเปียนหมู่บ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธทั้งหลายนี้เอง เหมือนหญ้าและ
ไม้เถาเป็นต้น เกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกผลและหน่อเกิดที่ต้นไม้ทั้งหลายฉะนั้น อนึ่ง
ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธทั้งหลาย ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลางคือชรา
ทุกข์ในที่สุดคือมรณะ ทุกข์คือความร้อน (ใจ) เพราะกระทบมรณันติกทุกข์
(ทุกข์เมื่อใกล้ตาย) เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้ เป็น
ปริเทวะ ต่อไปทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบอนิฏฐไผฏฐัพพะ กล่าวคือความ
กำเริบแห่งธาตุเป็นทุกขะ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิฆะในทุกข์กายนั้นแห่ง
ปุถุชนทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเปียนเอา เป็นโทษนัตทุกข์คือความหมกไหม้

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๑/๑๑๗

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๑๗

ของบุคคลทั้งหลายผู้มีความเศร้าสลดที่ความเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมีโสกะเป็นต้นทำให้เกิดขึ้นเป็นอุปายาสทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลายผู้ได้รับความคาดหวังเป็นอิจจิตตลาภะ เพราะเหตุนั้น อุปาทานชั้นที่ทั้งหลายนั้นเองซึ่งเมื่อพิจารณาโดยประการต่างๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล

ใครๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ได้ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงไว้มิให้ (หลง) เหลือโดยกาลแม้หลายกับปีได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดง (โดย) ย่นทุกข์ทั้งปวงนั้นเข้าในอุปาทานชั้นที่ ๕ ทุกอย่าง ดุจย่นรส น้ำทะเลทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์” ดังนี้

นี้เป็นวินิจฉัยในอุปาทานชั้นที่ทั้งหลาย

ทุกขสมุท্থยนิเทศ

[๕๕๓] ส่วนในสมุท্থยนิเทศ มีวินิจฉัยว่า คำว่า “**ยายํ ตณฺหา**” ความว่า ตัณหา นี้ได้ คำว่า **โปโนพฺภวิกา** ความว่า การก่อกภพ (ใหม่) อีกชื่อว่าปุณฺพัภวะ การก่อกภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติของตัณหานั้น เหตุนี้ตัณหานั้นจึงชื่อ **โปโนพฺภวิกา** (มีการก่อกภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ) ตัณหา นั้นชื่อ **นฺนทฺริราคะ** เพราะไปด้วยกันกับนันทิราคะ (ความยินดีอย่างเพลิดเพลีน) มือธิบายว่า ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะ โดยอรรถ คำว่า **ตตฺรตตฺราภินฺนทฺนิ** ความว่า มันเกิดในอัตภาพใดๆ ก็มีปกติมุ่งเพลิดเพลีนไปในอัตภาพนั้นๆ คำว่า **เสยฺยถิ** เป็นนิบาต นี้เป็นความของนิบาตนั้น คือหากถามว่า “ตัณหานั้นเป็นไฉน” ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จักมีแจ้งในปฏิจจสมุปบาทนิเทศ ส่วนในที่นี้ ตัณหาทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบ ว่าพระผู้มีพระภาคทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียว ตรัสว่า เป็นทุกขสมุท্থยอริยสัง โดยอรรถว่าเป็นเหตุยังทุกขสังให้เกิด

ทุกขนิโรธนิเทศ

[๕๕๔] ในทุกขนิโรธนิเทศ มีวินิจฉัยว่า โดยนัยว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหา** เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุท্থย หากถามว่า เหตุไรจึงว่าตรัสความดับแห่งสมุท্থย ? คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกข์ย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุท্থย แท้จริง

ทุกข์ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัยมิใช่เหตุอื่น เหตุนั้นจึงตรัสไว้ (ในธรรมบท)
ว่า :-

**ต้นไม้ เมื่อโคนยังมันอยู่ ไม่มีอุปทวะ แม้ถูกตัด (ส่วน
บน) แล้วกิ่งอกได้อีกอยู่นั้น ฉันทไคก็ดี แม้ทุกข์นี้ก็ฉันทนั้น
เมื่อต้นหายสั้ยยังมีได้ถูกถอนทิ้งแล้ว ก็เกิดได้รำไป^๑**

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัยดังกล่าวมานั้นแล พระผู้มี
พระภาคเมื่อทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรงแสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นเอง

อันพระตถาคตทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพฤติเสมอด้วยสีหะท่านจะดับทุกข์และ
จะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุมิได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรฉัตรทั้งหลาย
มีความประพฤติเสมอด้วยสุวาน เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อม
ปฏิบัติในผล โดยแสดงอรรถกถาญาณุโยคเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่ด้วยประการฉะนี้

ประโยชน์ (ความมุ่งหมาย) แห่งการแสดงความดับแห่งทุกข์ ด้วยอำนาจความ
ดับแห่งสมุทัย บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยดังนี้ก่อน

แก้อรรถพระบาลีทุกขนิโรธ

[๕๕๕] ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็น (แก้) อรรถ (แห่งพระบาลีทุกขนิโรธ)

คำว่า **ตสฺสาเยว ตมฺหาย** ความว่า แห่งต้นหาที่พระผู้มีพระภาคตรัส
(ลักษณะ) ว่า “**โปโนพุกฺวิกา** มีการก่อกพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ” เป็นอาทิ แล้วทรง
จำแนกโดยประเภท มีกามต้นหาเป็นต้นนั้น

มรรค เรียกว่า วิราคะ ความสำรอกออก เพราะพระบาลีว่า “**วิราคา วิมฺจฺจติ**
ย่อมหลุดพ้น เพราะวิราคะ”^๒ ความดับโดยสำรอกออกชื่อว่าวิราคนิโรธ ความดับโดย
สำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ชื่อว่า อเสสวิราคนิโรธ อีกนัยหนึ่ง
การละก็เรียกว่า วิราคะ เพราะฉะนั้น ในบทว่า **อเสสวิราคนิโรธ** นี้ บัณฑิตพึงเห็น
(ว่า) ประกอบความว่า “การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ” ดังนี้ก็ได้ แต่

๑ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘

๒ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗

(เมื่อว่า) โดยเนื้อแท้ บททั้งปวงนั้น เป็นไวพจน์ของนิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสังข์ โดยปรมาตถ์ ก็เหตุใดตัดมหาสำรอก ออกและดับไปได้ก็เพราะ (พระโยคาวจร) อาคัย (หน่วง) พระนิพพานนั้น (เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า วิราคะ และว่า นิโรธด้วย อนึ่ง เหตุใดธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่งตณฺหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้ก็เพราะอาคัย พระนิพพานนั้นนั่นแหละ อนึ่งเล่า บรรดาอาลัยทั้งหลาย มีกามคุณาลัยเป็นต้น อาลัยแม้อย่างเดียว ย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสเรียกว่า จาคะ ปฏินิสสังคคะ มุตติ อนาลยะ

[๕๕๖] พระนิพพานนี้ นั่น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนแปลง เป็นกิจ หรือว่ามีอันทำความโล่งใจเป็นกิจ (ก็ได้) มีความไม่มีนิमित (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นผล หรือว่ามีความไม่มีเครื่องหน่วงเหนี่ยว (จิต) เป็นผล (ก็ได้)

ปัญหาซับซ้อนในเรื่องพระนิพพาน

[๕๕๗] หากมีคำยืนยันว่า “ไม่มีดอก พระนิพพานนะ เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึง (หา) ได้ ดูจเขากระต่ายฉนั้น” ดังนี้ไซ้ พระนิพพานไม่มี หามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติ ที่พึง (หา) ได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้น ย่อม (หา) ได้ด้วยอุบาย กล่าวคือ ความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น ดูจโลกุตตรจิตของคนอื่น ๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณฉนั้น เหตุฉนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระนิพพานไม่มี เพราะมิใช่สิ่งที่จะพึงได้ “อันจะว่า ปุถุชนโง่ ๆ ไม่ได้ (ประสพ) สิ่งใดสิ่งนั้นย่อมไม่มี” ดังนี้ หากควรจะว่าไม่ (เพราะท่านผู้ได้ประสพมีอยู่)

[๕๕๘] อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี เพราะอะไร ? เพราะต้อง (คือเป็นผิตต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติ จจริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี ความปฏิบัติชอบที่สงเคราะห์ในธรรมชั้น ๓ มีศีลชั้นเป็นต้น อันมีสัมมาทิฏฐินำหน้า ก็ต้องเป็นหมัน แต่ว่าความปฏิบัติชอบนี้หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้แล

หากมีคำแย้งว่า “ความต้อง (คือเป็นผิตต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งการปฏิบัติ ไม่มีดอก เพราะความปฏิบัติฉนั้น ก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรละ)” ดังนี้ไซ้

คำแก้พึงมีว่า “(ความไม่มีเป็นนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพาน ในเพราะความไม่มี (ขันธ) อดีตและอนาคต (ไม่มีขันธ อดีต อนาคตก็บรรลุพระ นิพพานได้)”

หากแย้งอีกว่า “(มิใช่แต่ขันธอดีตอนาคตเท่านั้น) แม้ความไม่มีวัดตมานขันธ (คือ ขันธปัจจุบัน) ทั้งหลาย ก็เป็นนิพพานด้วย” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะพระ นิพพานหาได้มีเพราะความไม่มีวัดตมานขันธเหล่านั้นไม่ อนึ่ง เพราะเมื่อวัดตมานขันธ ไม่มีพระนิพพานถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) (มิใช่ไม่มีวัดตมานขันธแล้วเป็นนิพพานดอก) และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสุภาทิเสสนิพพานธาตุในขณะแห่งมรรคจิตซึ่งอาศัย วัดตมานขันธด้วย (คือว่าในขณะแห่งมรรคจะบรรลุนิพพานไม่ได้)”

พวกแย้งอีกว่า “โทษไม่มี เพราะในขณะ (แห่งมรรค) นั้นกิเลสทั้งหลายก็ไม่เป็นไปอยู่ (แล้ว)” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะ (หากในขณะแห่งมรรคกิเลสไม่เป็นไป ละก็) อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์” นะซี จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมา แต่ก่อนขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรค ก็ถึงความไม่มีประโยชน์

เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อที่ว่าพระนิพพานไม่มี เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ดูจ เขากระต่ายและว่าความปฏิบัติไม่เป็นหมัน เพราะความปฏิบัตินั้นเป็นเหตุให้ถึงความไม่มี และว่าโทษคือบรรลุพระนิพพาน ในขณะแห่งมรรคไม่ได้นั้นไม่มี เพราะในขณะแห่ง มรรค กิเลสก็ไม่เป็นไปอยู่แล้ว นั้นจึงมิใช่เหตุ (คือไม่ชอบแก่เหตุ)

[๕๕๙] หากมีคำยืนยันอีกว่า **ขโย** ความสิ้นไปเป็นนิพพาน โดยพระบาลีว่า “**โย โข อาวุโส รากุขโย** อาวุโส ความสิ้นไปแห่งรากะใดแล” เป็นต้นดังนี้ไซ้ คำแก้ พึงมีว่า หามิได้ เพราะเพียงแต่ความสิ้น หมายถึงพระอรหัตก็ได้ ด้วยพระอรหัตนั้น ท่านก็แสดงไว้โดยนัยว่า “**โย โข อาวุโส รากุขโย**” เป็นต้น^๑ ด้วยเหมือนกัน ยังมี (ผิด) อะไรๆ ต่อไปอีก คือ (การกล่าว เพียงแต่ว่าความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะ โทษคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติมีชั่วคราวอันสิ้นเป็นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีชั่วคราวอันสิ้น ความเป็น ธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้โดย

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖

ไม่แยแสถึงสัมมาวายามะไปเสียด้วย อนึ่ง เพราะความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรมนั้นแล พระนิพพานก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรมไป เพราะเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรม ก็ (เลย) ถึงภาวะคือเป็นธรรมชาติถูกไฟมีราคะเป็นต้นเผาเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาติถูกเผา ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นทุกข์ไปเสียด้วย

หากมีคำแย้งอีกว่า “โทษไม่มีเพราะความเป็นไป (แห่งกิเลส) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไป จำเดิมแต่ความสิ้น (ครั้งสุดท้าย) อันใด ความสิ้นอันนั้นเป็นนิพพาน” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะไม่มีความสิ้นเช่นนั้น ประการหนึ่ง เพราะแม้มีความสิ้นนั้นก็ไม่ว่างโทษ มีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคกลายเป็นนิพพานไปด้วยจริงอยู่ อริยมรรค ย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) และตั้งแต่นั้นไป ความเป็นไป (แห่งโทษ) ก็ไม่มีอีกต่อไปด้วยแล แต่เพราะพระนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น) โดยปริยายแห่งขย (คือมรรค) ที่ได้แก่นอุปปัตตินิโรธ (นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น) พระนิพพานนั้นท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) โดยไวยาหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยวข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย

หากมีคำถามว่า “เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสโดยสรุปเสียทีเดียว” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรมสุขุมนัก เป็นความสำเร็จ (คือปรากฏทั่วไป) แล้ว เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ชวนชวายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคและเพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักขุ

[๕๖๐] เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนี้ นั้น จึงเป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะพึงถึงได้ เป็นธรรมชาติไม่มีแดนเกิดเพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย

หากมีคำแย้งว่า “พระนิพพานมิใช่ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด เพราะมีมรรคจึงมีได้” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะนิพพานมิใช่ธรรมที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริงพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า ไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิดจึงไม่มีชรามรณะ เพราะไม่มีแดนเกิดและชรามรณะ จึงเที่ยง

หากมีคำเสนออีกว่า “แม้ธัญเป็นต้นก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดังพระนิพพานฉะนั้น” คำสนองไขฟังมีว่า ธัญเป็นต้นนั้น ชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ (ที่จะให้เข้าถึง) หากมีคำเสนออีกว่า เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยงฉะนี้ไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า หา มิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ (มีความเป็นธรรมที่ฟังมุ่งหมายปรารถนาได้เป็นต้น) หากมีคำเสนออีกว่า สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนพระนิพพาน ฉะนี้ไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า หา มิได้ เพราะธัญเป็นต้นไม่สัมฤทธิ์ผล (คือไม่อำนวยผลให้ปรากฏ)

[๕๖๑] อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้อง (ชอบด้วย เหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุรูป เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรม เป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่ฟังบรรลุได้ด้วยญาณพิเศษที่ สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัมพันธูญ เจ้าด้วย จึงอยู่พระสัมพันธูญเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า “มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอัน ไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไรๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไรๆ มิได้แต่งขึ้น”^๑ ดังนี้

นี้เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ

[๕๖๒] ก็แล ธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา (นี้) เป็นอันแจ่มแจ้ง โดยใจความแล้ว แม้ในชั้นธนิเทศก็จริง แต่ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว เพื่อให้ทราบความแปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ นั้น อันเป็นไปในขณะ เดียวกัน

สัมมาทิฏฐิ

แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักษุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชา-นุสัยขึ้นได้แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการ ทำลายความมืดคืออวิชชาเสียได้เป็นผล

๑ ดูเทียบ ขุ. อ. (ไทย) ๒๕/๗๓/๓๒๓

สัมมาสังกัปปะ

ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพานอันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจัดมิจฉาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมาสังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปนา (ความตริกแน่วอยู่ในทาง) เป็นกิจ มีการละมิจฉาสังกัปปะได้เป็นผล

สัมมาวาจา

ความงดเว้นจากมิจฉาวาจาอันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) และตริกอยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ) อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุตธรรมไว้) เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีความละมิจฉาวาจาได้เป็นผล

สัมมากัมมันตะ

ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละ ตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาดแห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการพยุ (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะได้เป็นผล

สัมมาอาชีวะ

ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะอันสัมปยุตด้วยความงดเว้นที่เป็นความหมจดจแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น เข้าไปตัดเสียได้ซึ่งอนเสนาที่มีความล่อลวงเป็นต้น แห่งพระโยคินั้นอันใด ความงดเว้นนั้นชื่อว่าสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้นมีความสะอาด (แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไปเป็นกิจ มีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้เป็นผล

สัมมาวายามะ

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วยสัมมาอาชีวะนั้นแหละ ตัดโกสัชชะเสียได้ขาดแห่งพระโยคินั้น ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้นชื่อว่าสัมมาวายามะ สัมมาวายามะนั้น มีการประคอง (จิต) ไว้เป็นลักษณะ มีสัมมปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นกิจ มีอันละมิจฉาวยามะเสียได้เป็นผล

สัมมาสติ

ความไม่ลืมแห่งใจอันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละกำจัดมิจฉาสติดอกเสียได้ แห่งพระโยคีนัน ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้นชื่อว่าสัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้ง (สติ) ไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นกิจ มีการละมิจฉาสติได้เป็นผล

สัมมาสมาธิ

เอกัคคตาแห่งจิตอันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละทำลายมิจฉาสมาธิเสียได้แห่งพระโยคีนัน ผู้มีจิตอันเป็นสติชั้นยอดเยี่ยมรักษาอยู่อย่างนั้น ชื่อสัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่ส่ายไป (แห่งจิต) เป็นผลแล

นี่เป็นนัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาพิเศษ
วินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยกิจแห่งญาณ

[๕๖๓] ขั้วว่า **โดยกิจแห่งญาณ** ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่ง สัจญาณ (ความรู้้อริยสัจ) ด้วย ก็สัจญาณมี ๒ คือ อนุโพธญาณ (ความรู้โดยรู้ตาม) ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดยตรัสรู้) ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกียะ เป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณ เป็นโลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว แหงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ได้โดยกิจ (มีกำหนดรู้สัจจะ เป็นต้น) ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทุกขสมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย”^๑ ดังนี้เป็นต้น คำพระ บาลีแห่งนี้ บัณฑิตพึง (นำมา) กล่าวให้หมดเถิด อันกิจแห่งปฏิเวธญาณนั้นจักมีแจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แลสัจญาณที่เป็นโลกียะนี้ได้ในโลกิยญาณนั้น

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) ย่อมยังสัฏกกายทิวฏฐิอันเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำ
 เอาไว้อย่างกลุ้มรุมให้กลับ สมุทญาณ (ความรู้ในสมุทัย) ย่อมยังอุจเฉททิวฏฐิให้กลับ
 นิโรธญาณ (ความรู้ในนิโรธ) ย่อมยังสัสสตทิวฏฐิให้กลับ มรรคญาณ (ความรู้ในมรรค)
 ย่อมยังอกิริยทิวฏฐิให้กลับ นัยหนึ่งทุกขญาณยังความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความ
 สำคัญว่ายังยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตนในขั้นทั้งหลายอันปราศจากความยัง
 ยืน ความงาม ความเป็นสุข ความเป็นตัวตนให้กลับ สมุทญาณยังความปฏิบัติผิด
 ในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มีใช้เหตุว่าเป็นเหตุ เช่นว่า “โลกย่อมเป็น
 ไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ (พระอิศวร) โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดย (พระ) กาลและโดย
 สภาวะ (ความเป็นเอง) เป็นต้น ให้กลับ นิโรธญาณยังความปฏิบัติผิดในนิโรธอัน
 ได้แก่ความถือว่า ความหลุดพ้น (มี) ในอรุณโลกและในโลกลูกโลก (ภูมิ ที่ถือว่าเป็น
 ยอดโลก) เป็นต้น ให้กลับ มรรคญาณยังความปฏิบัติผิดในอุบายที่เป็นไปโดยอำนาจ
 ความถือในสิ่งที่มีใช้ทางแห่งวิสุทธิติ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและอัสสติกิลมถา
 นุโยค ว่าเป็นทางแห่งวิสุทธิติให้กลับ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

**นรชนยังไม่รู้แจ้งจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็ยัง
 หลงงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก ในนิพพานอัน
 เป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบาย (เครื่องเข้าถึง) นิพพานนั้น
 อยู่ตราบนั้น**

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสังจนี้ บัณชิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยประเภทแห่งธรรมที่นับเข้าในอริยสังจ

[๕๖๔] ข้อว่า “โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน (คือนับเข้าใน
 อริยสังจ)” ดังนี้ ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย (โลกิยะ) ธรรมที่
 เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกข์สังจ ตัณหาวิจจิต ๓๖ นับเข้าในสมุทสังจ นิโรธไม่เจือปน
 (กับอะไร) โดยมุข (หัวหน้า) คือ สัมมาทิวฏฐิ วิมังสิททิบาท ปัญญินทริย ปัญญาพละ
 และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสังจ โดยอุปเทส (ข้ออ้าง) คือ สัมมาสังกัปปะ
 วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตก เป็นต้น นับเข้าในมัคคสังจ โดยอุปเทสคือสัมมาวาจา วจีสจจวิต ๔
 นับเข้าในมัคคสังจ โดยอุปเทสคือสัมมาภังคะ กายสจจวิต ๓ นับเข้าในมัคคสังจ โดย
 มุขคือสัมมาอาชีวะ อัปปิจจตาและสันตุงคจจวิตา นับเข้าในมัคคสังจ หรืออหนึ่ง สัทธินทริย

สัทธาพละและฉันทิทธิบาทก็นับเข้าในมัคคสัง เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะทั้งหมดนั้นเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับไว้ด้วยมือคือศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท มีศีลจึงมีวิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัง โดยอุปเทศคือ สัมมาสติ สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัง โดยอุปเทศคือสัมมาสมาธิ สมาธิ ๓ มีสวิตกกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ (คือจิตติทธิบาท) สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ ปิตีสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิตัมโพชฌงค์ สมาธิ-สัมโพชฌงค์และอุปกษาสัมโพชฌงค์นับเข้าในมัคคสังแล

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมทั้งที่อยู่ภายในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

โดยอุปมา

[๕๖๕] ข้อว่า **โดยอุปมา** ความว่า ก็แลทุกขสัง พึงเห็นเหมือนของหนัก สมุทยสังเหมือนการถือของหนัก นิโรธสังเหมือนการวางของหนัก มัคคสังเหมือนอุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่ง ทุกขสังเหมือนโรค สมุทยสังเหมือนเหตุของโรค นิโรธสังเหมือนความหายโรค มัคคสังเหมือนยาหรือว่าทุกขสังเหมือนขาดแคลนอาหาร สมุทยสังเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสังเหมือนมีอาหารสมบูรณ์ มัคคสังเหมือนฝนดี

สังจะ ๔ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประกอบ (การ) อุปมาด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวรภัย ความถอนเวรและอุบายถอนเวร ด้วยต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และอุบายตัดรากนั้น ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศจากภัย และอุบายบรรลुकความปราศจากภัยนั้น ด้วยฝิ่งในห้วงน้ำใหญ่ ฝิ่งนอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วงน้ำไป) ถึงฝิ่งนอกนั้น บางก็ได้

วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยจตุกกะ - เป็นและไม่เป็นอริยสัง ๔

[๕๖๖] ข้อว่า **โดยจตุกกะ** ความว่า ก็ในอริยสัง ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข์ (แต่) ไม่เป็นอริยสังก็มี สิ่งที่เป็นอริยสังก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัง (แต่) ไม่เป็นทุกข์ก็มี สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสังก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยสังก็มี ในอริยสังที่เหลือมีสมุทยเป็นต้นกันฉะนี้

ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์”^๑ แต่ไม่เป็นอริยสัง นิโรธเป็นอริยสัง แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัง ๒ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) ฟังเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคนั้น เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น (คือว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญญะยธรรม) ส่วนอุปาทานชั้น ๕ เว้นแต่ตัณหาเป็นทั้งทุกข์ ทั้งอริยสังโดยอาการทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์สำหรับกำหนดรู้แห่งพระโยคาวจรผู้อยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค (คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญญะยธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวในบทแรก) (ทั้ง) ไม่เป็นอริยสัง

วินิจฉัยในอริยสังนี้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามควรในอริยสังอื่นมีสมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยว่างเปล่า

[๕๖๗] ในสองข้อว่า “โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น” นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าก่อน เพราะ (เมื่อว่า) โดยปรมัตถ์สังจะทั้งสิ้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับ และผู้เดิน เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

“อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใครๆ ผู้เสวยทุกข์ไม่มี ผู้ทำไม่มี
แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่คนผู้ดับไม่มี
ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี”

อีกนัยหนึ่ง ความว่างในสังจะ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ คือ
สังจะสองข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข
และความเป็นตัวตน อมตบท (คือ นิโรธ) ว่างจากความ

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

**เป็นตัวตน มรรคเว้นจากความยั่งยืน ความสุข และความ
เป็นตัวตน**

หรือว่าสังขะ ๓ ห่างจากนิโรธ และนิโรธก็ห่างจากสังขะ ๓ ที่เหลือ หรือว่าในสังขะ ๔ นี้ สังขะ ที่เป็นเหตุ ห่างจากสังขะที่เป็นผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) หาร่วมครรรกับผล ดังเช่นปกติ (หรือประพฤติ) ของพวกปกติวาทีไม่ และผลเล่าก็ห่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรค ร่วมกลุ่มกันไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็นเหตุผล (ผลร่วมเหตุ) ดังเช่น ทวีนุกผล (ผลเกิดแต่อกุ ๒) เป็นต้นของพวกสมวายวาทีไม่ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

**ในสังขะ ๔ นี้ สังขะ ๓ ห่างจากนิโรธ นิพพุตติ (คือนิโรธ)
เล่า ก็ห่างจากสังขะ ๓ นั้น สังขะที่เป็นเหตุห่างจากสังขะที่
เป็นผล สังขะที่เป็นผลนั้นเล่าก็ห่างจากสังขะที่เป็นเหตุ**

พึงทราบวินิจฉัยโดยวางแปล่าดังกล่าวมาจะนี่ก่อน

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๖๘] ข้อว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** ความว่า ก็แลในสังขะ ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียว โดยเป็นปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสงสาร) เป็น ๒ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ โดยต่างแห่งอุปบัติภาพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยแยกตามอาหาร ๔ (ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ โดยแยกเป็นอุปาทานชั้น ๕

แม้สมุทัย ก็เป็นอย่างเดียวกัน โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ยังสงสารให้หมุนไป) เป็น ๒ โดยเป็นสัมปยุตกับทวิภูติและไม่สัมปยุตกับทวิภูติ เป็น ๓ โดยต่างแห่งกามัตถหา ภวัตถหา วิภวัตถหา เป็น ๔ โดยเป็นโทษที่พึงละด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยแยกเป็นความมุงยินดีในอารมณ์ ๕ มีมุงยินดีในรูปเป็นต้น เป็น ๖ โดยแยกเป็นกองัตถหา ๖

ส่วนนิโรธเป็นอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยายเป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิสสและอนุปาทิสส เป็น ๓ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยเป็นความหายไปแห่งความมุงยินดี ๕ เป็น ๖ โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองัตถหา ๖

ส่วนมรรคเป็นอย่างไรโดยเป็นภาเวตัพพธรรม เป็น ๒ โดยแยกเป็นสมณะและวิปัสสนา หรือโดยแยกเป็นทัสสนะ (คือโสตาปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคตมรรค อรหัตตมรรค) เป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ชั้นที่ ๓ แท้จริงมรรคนี้เพราะเหตุที่มีองค์เป็นส่วนย่อย ท่านจึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ด้วย (ธรรม) ชั้นที่ ๓ ซึ่งเป็นส่วนรวม เหมือนเมืองรวมเข้าด้วยแคว้นฉะนี้ ดังพระธรรมทินนาเถรียกล่าว (แก้ปัญหาของวิสาขอุบาสก) ว่า “อาวุโส วิสาขะ ชั้นที่ ๓ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรค มีองค์ ๘ ดอก แต่ว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ต่างหากท่านสงเคราะห์เข้าด้วยชั้นที่ ๓ อาวุโส วิสาขะ สัมมาวาจาได้ด้วย สัมมาสัมมัสนะได้ด้วย สัมมาอาชีวะได้ด้วย ธรรม ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยศีลชั้นที่ สัมมาวาจาด้วย สัมมาสติได้ด้วย สัมมาสมาธิได้ด้วย ธรรม ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิชั้นที่ สัมมาทิฏฐิได้ด้วย สัมมาสังกัปปะได้ด้วย ธรรม (๒) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญาชั้นที่”^๑ ดังนี้

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๓ ประการนั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วยศีลชั้นที่โดยความมีชาติเสมอกัน

ก็แล ในพระบาลี ท่านทำนิเทศไว้โดยกุ่มมวจนะว่า “**สีลกฺขณฺธ**” ก็จริง แต่ก็พึงทราบเนื้อความโดยเป็นกุ่มมวจนะ (คือเป็น **สีลกฺขณฺธ**) เกิด

ส่วนในธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น สมาธิมีอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์โดยธรรมตาของตนได้ต่อเมื่อวิริยะทำกิจคือระครอง (จิต) ไว้ให้สำเร็จ และสติทำกิจคือไม่พินเพื่อนไปให้สำเร็จอยู่ (สมาธิ) เป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจ (แนบแน่นได้)

(ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในธรรม ๓ ประการนั้น เหมือนอย่างว่าในสหาย ๓ คน ผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า จักเล่นนักษัตรฤกษ์ ต่างว่าสหายผู้หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ก็เอื้อมมือขึ้นไป แต่เก็บไม่ถึง คนที่สองจึงก้มตัวลงให้หลังแก่สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นแม้อยู่บนหลังสหายผู้หนึ่ง เหยียบย่ำไห้สหายผู้หนึ่ง จึงเลือก

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓

เก็บดอกไม้ตามชอบใจมาประดับกาย เล่นนักชตฤกษ์ได้ฉันทิเด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็น ฉันทินั้น อันธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวายามะเป็นต้น เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คน ผู้เข้าสู่อุทยานด้วยกัน อารมณ (ของสมาธิ) เหมือนต้นจำปา มีดอกบานงาม สมาธิที่ไม่อาจแนบแน่น โดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณ โดยธรรมดาของตนได้ เหมือนสหายผู้แม่เอื้อมมือขึ้นไปแล้ว แต่เก็บไม่ถึงวายามะเหมือนสหายผู้ก้มหลังให้ สติเหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติดังกิจคือไม่พินเพื่อนไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้วจึงอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณได้ เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนนั้น ผู้หนึ่งยืนบนหลังอีกคนหนึ่ง เขี่ยบ้นไหล่ของคนหนึ่ง จึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ ตามชอบใจฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ในธรรม ๓ ประการนั้น สมาธิอย่างเดียวท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชั้นดีโดยความมีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา (คือเป็นธรรมอุตทหนุสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาที่มีอาจตัดสินอารมณว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิตกแคะๆ ให้จึงอาจตัดสินได้ ข้อนี้อย่างไร? เหมือนอย่างว่า เสรฐฎีกวางหริยญกษาปณลงที่ (ผ้า) มือแล้ว แม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุกส่วน (ของหริยญ) ก็มีอาจใช้เปลือกตาพลิก (ดู) ได้เลย ต่อใช้ข้อนิ้วมือ (จับ) พลิกไปมา จึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ ฉันทิเด ปัญญาที่ฉันทินั้นเหมือนกัน มีอาจตัดสินอารมณโดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยธรรมดาของตนได้ ต่อวิตกซึ่งมีการปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ (ในอารมณ) เป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ) เป็นรตดังว่าแคะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้นั่นแหละ จึงอาจตัดสินได้ เพราะเหตุนี้ แม้ในองคัมมรรค ๒ นี้ ก็สัมมาทิฏฐิเท่านั้น ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาชั้นดีโดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะ เป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา (คือเป็นองค์อุตทหนุ)

มรรคถึงความสงเคราะห์เข้าด้วย (ธรรม) ชั้นดี ๓ นี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงว่า “มรรคเป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ชั้นดี ๓”

มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อจัดว่าเป็นอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง หรือเพราะเป็นอภิถุญญยธรรม เป็น ๒ โดยเป็นโลกียะและโลกุตตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ โดยเป็นธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ เป็น ๔ โดยต่างแห่งกิจมีเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้นแล

วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นในอริยสังนี้ พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

[๕๖๙] ข้อว่า “**โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน**” ความว่า สัจจะ ทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอตตะ ๑ และโดยการแทงตลอดที่ทำได้ยาก ๑ ดังพระผู้มีพระภาคตรัส (ถามพระอานนท์) ว่า “อานนท์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลพึงยิงลูกศรจากที่ไกล ให้ผ่านช่องลูกตาลช่องเล็ก ๆ ให้ลูกซ้อนลูกตามกันไปมิให้พลาดกัน หรือข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ฝ้ายเป็น ๗ ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) ข้อไหนทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า” พระอานนท์กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ฝ้ายเป็น ๗ ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) นั้นแหละ ทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า” ตรัสว่า “อานนท์ บุคคลผู้ที่ยังแทงทะลุตามเป็นจริงว่านี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ยังแทงให้ทะลุได้ยากยิ่งกว่า ยิงขนสัตว์ด้วยขนสัตว์นั้นไปอีกนะ” ดังนี้^๑ (แต่) สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกัน โดยกำหนด ต่างกันไปตามลักษณะของตน ๆ หนึ่ง สัจจะ ๒ ข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพลิก เพราะอรรถว่ายากที่จะหยั่ง เหตุเป็นโลกียธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ (ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริถุญญยธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปหัตถัพพธรรม สัจจะ ๒ ข้างปลายเล่า นับว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นธรรมหยั่งได้ยาก เพราะเป็นธรรมลิก เหตุเป็นโลกุตตระธรรมและเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นวิสยะ (คือแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสยิ (คือทางไปสู่แดนนั้น

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘

ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังฆิกาดัตัพพะธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นภาเวตัพพะธรรม
อนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ กับที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้อนี้ว่า เป็นผลด้วยกัน (แต่) มี
ส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังฆตธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังฆตธรรม
ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นข้อที่ถูกระบุว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่)
มีส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นกุศลส่วนเดียว และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอกุศล
ส่วนเดียว ฝ่ายข้างสัจจะที่ ๑ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังฆตธรรมด้วยกัน
(แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกียธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกุตตร-
ธรรม แม้สัจจะที่ ๒ กับที่ ๓ เล่า ก็มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นแนวเสกขานาเสกขธรรม
(ธรรมของพระเสกขะกัมมิไซ์ ของพระอเสกขะกัมมิไซ์) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน
โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสาร์म्मณธรรม (ธรรมมีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอนารัมมณ-
ธรรม (ธรรมไม่มีอารมณ์)

**ผู้มีสติปัญญาพึงทราบความที่อริยสังขมมีส่วนเสมอกัน
และไม่เหมือนกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าวมา
ฉะนี้แล**

ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสังขนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๗

ปัญญาภูมิเทศ

ปัจฉิมสูปาทกถา

[๕๗๐] เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ท่านกล่าวไว้ว่า “ธรรมทั้งหลาย ต่างโดยชั้นธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปัจฉิมสูปาท เป็นอาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)” ดังนี้ ปัจฉิมสูปาทและปัจฉิมสูปันนธรรมทั้งหลายที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิศัพท์ยังเหลืออยู่ (ยังมีได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรธรรมาปัจฉิมสูปาทและปัจฉิมสูปันนธรรมนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อปัจฉิมสูปาท เป็นอันดับแรก จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปัจฉิมสูปาทเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลาย	มีเพราะปัจจัยคือ	อวิชา
วิญญาณ	มีเพราะปัจจัยคือ	สังขาร
นามรูป	มีเพราะปัจจัยคือ	วิญญาณ
สฬายตนะ	มีเพราะปัจจัยคือ	นามรูป
ผัสสะ	มีเพราะปัจจัยคือ	สฬายตนะ
เวทนา	มีเพราะปัจจัยคือ	ผัสสะ
ตัณหา	มีเพราะปัจจัยคือ	เวทนา
อุปาทาน	มีเพราะปัจจัยคือ	ตัณหา
ภพ	มีเพราะปัจจัยคือ	อุปาทาน
ชาติ	มีเพราะปัจจัยคือ	ภพ
ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส	มีเพราะปัจจัยคือ	ชาติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมน้อมมีดังนี้ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^๑

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น พึงทราบที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบันนธรรม ทั้งหลาย เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัย ประชุมตั้งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไป เป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา มีความคลายไปเป็นธรรมตา มีความดับไปเป็นธรรมตา ภิกษุทั้งหลาย ชาติ ชลช ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สหายนะ นามรูป วิญญาน ลังขาร อวิชชา เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัย ประชุมตั้งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไป เป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา มีความคลายไปเป็นธรรมตา มีความดับไปเป็นธรรมตา ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม”^๒ ดังนี้

ความหมายของคำว่าปฏิจจสมุปบาท

[๕๗๑] ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายสังเขปในปฏิจจสมุปบาทและ ปฏิจจสมุปบันนธรรมนั้น

ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะ ปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ พึงทราบที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม หากมีคำถามว่า “ข้อนี้ จะพึงทราบได้อย่างไร ?” พึงแก้ว่า “ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค” จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในพระสูตรอันว่าด้วยการแสดง ปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปบันนธรรมไว้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่ง พระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุ อันนั้น ธัมมฐิตตา (ความตั้งอยู่เป็นธรรมตา) อันนั้น ธัมมนิยามตา (ความแน่นอน แห่งธรรมตา) อันนั้น อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อันนั้น ก็คงตัว

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒

๒ ดูเทียบ ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

อยู่นั้น ตถาคตรู้ถึงธาตุอันนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอก จึงแสดง จึงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกออก ทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” ดังนี้เป็นต้น และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ ลังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลาย ก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ฯลฯ จำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้แลอันใด **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้ แลอันใด **อนัญญถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่นอย่างนี้แลอันใด **อิทัปปัจจยตา** (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อย่างนี้ แลอันใดในธรรมนั้น อันนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” ดังนี้เป็นต้น^๑

[๕๗๒] เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั้นเองว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทโดยคำทั้งหลายที่เป็นไวยากรณ์(ของปฏิจจสมุปบาท) มีตถตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ปฏิจจสมุปบาท บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัจฐาน ก็แลปฏิจจสมุปบาทนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้น ๆ ก็เพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ อันไม่ขาดไม่เกิ่นนั้นเทียว ตรัสเรียกว่า **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มี เพราะปัจจัยอย่างนั้น) ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า **อนัญญถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่า **อิทัปปัจจยตา** (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนั้น) ก็เพราะความเป็นปัจจัยหรือ เพราะเป็นประชุมแห่งปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) ทั้งหลายมีชรามรณะเป็นอาทิ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

แก้อิทัปปัจจยตา

[๕๗๓] (ต่อไป) นี้เป็นความหมายแห่งคำในคำอิทัปปัจจยตานั้น ธรรมทั้งหลายใดเป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า อิทัปปัจจยา อิทัปปัจจยตา ก็อิทัปปัจจยานั่นเอง นัยหนึ่ง ประชุมแห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา

ก็แลลักษณะในคำว่าอิทัปปัจจยตานี้ ฟังคันดูจากศัพทศาสตร์เถิด

ค้ำความหมายปฏิจสมุปปาทในลัทธิเตียรถีย์

[๕๗๔] เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ ไม่มีเหตุ) ว่าเป็นปฏิจสมุปปาท โดยนัยดังนี้ว่า “ความอิง (สิ่งต่างๆ) เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย) ไม่เกี่ยวข้องกันกับเหตุ เช่นความเกิดแห่งปกติ (ประพตติมูลเดิม) และปุริส (อาดมัน) เป็นต้น ซึ่งเตียรถีย์กำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสมุปปาท” คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นลัททเภท (ศัพท์แตก) ด้วย

ไม่มีพระสูตรอ้างและผิดต่อพระสูตร

จริงอยู่ พระสูตรว่า “กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่าปฏิจสมุปปาท” ดังนี้หาไม่มี และความผิดต่อปเทสวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงปเทสวิหารธรรม) ก็ต้อง (มี) แก่ผู้ที่กล่าวว่ากิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นนั้นชื่อว่าปฏิจสมุปปาท เป็นปฐมภิกษุสัมพุทธรวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาค โดยพระบาลีว่า “ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ทรงมนสิการปฏิจสมุปปาททั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี” ดังนี้ เป็นอาทิ อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสมุปปาทนั้น ชื่อว่าปเทสวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแรกตรัสรู้ พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักผ่อนอยู่แล้วด้วยปเทส (ส่วนหนึ่ง) แห่งวิหารธรรมนั้น” ก็แลพระผู้มีพระภาคทรงพักผ่อนอยู่ในปเทสวิหารธรรมนั้น ก็โดยทรง (พิจารณา) ดูปัจจยาการ (อาการแห่งปัจจยธรรม) หาใช่ทรง (พิจารณา) ดูกิริยา

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑/๑

ลักว่าความเกิดขึ้นไม่แล ดังที่ตรัสว่า “เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า ความเสวยอารมณ์ มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิก็มีความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทิฏฐิก็มีความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกับปะก็มี” ดังนี้เป็นต้น^๑ คำพระบาลี ทั้งปวงบัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ความติดต่อปเทศวิหารสูตร ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่การิยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสมุปบาท ด้วยประการฉะนี้

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตรก็กล่าวว่ “กัจจานะ อหนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นโลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ นัตติตา (ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าขาดสูญ) อันใดในโลก นัตติตาอันนั้นย่อมไม่มี” ดังนี้^๒ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่าโลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอน อุจเฉททิฏฐิ มิใช่ทรงประกาศการิยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ) เหตุว่ความถอน อุจเฉททิฏฐิจะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ยอมมิได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัยเพราะความสืบต่อแห่งผล ย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกัจจานสูตรก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่ “การิยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่า ปฏิจสมุปบาท” ด้วยประการฉะนี้

ไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย

ข้อว่ “เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย” ความว่ ก็แลคำนี้พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่ “อานนท ปฏิจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งทั้งอากาศที่ปรากฏก็ลึกด้วย” ดังนี้^๓ ก็อันความลึกซึ้ง (แห่งปฏิจสมุปบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าทั้งหลาย จักพรรณนาคความลึกซึ้งนั้นข้างหน้า ความลึกซึ้งนั้นหาไม่มีในกริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

อหนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจสมุปบาทนั้นไว้ให้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ นั้น ก็หาไม่มีในกริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

๑ ส.ม.หา. (ไทย) ๑๘/๑๒/๑๗

๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔

๓ ที.ม. ๑๐/๘๕/๕๗, ส.นิ. ๑๖/๖๐/๑๑๓

กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่เป็นปฏิจจนสมุปปาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและ
นัย ดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

เป็นสัททเภท

[๕๗๕] ข้อว่า **เพราะเป็นสัททเภท** (ศัพท์แตก) ความว่า ก็แล **ปฏิจจนศัพท์** นี้ เพราะกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปปาต) ประกอบไว้ในบุพกาล (คือใช้เป็นบุพกาลกิริยา) จึงทำความสำเร็จแห่งอรรถได้ (คือได้ความเป็นภาษา) เช่นกับพากย์นี้ว่า “**จกขุณฺจ ปฏิจฺจ รูป จ อุปฺปชฺชติ จกขุวิญญานํ** จักขุวิญญาน ย่อมอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น”^๓ แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจจนศัพท์นั้นประกอบ เข้ากับอุปปาตศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือ แปลว่าความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็น สัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และไม่ยังอรรถอะไรๆ ให้สำเร็จด้วย เพราะฉะนั้น กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นจึงไม่เป็นปฏิจจนสมุปปาท เพราะเป็นสัททเภทประการ ๑ ฉะนี้

ในข้อนั้น ฟังมีคำแย้งว่า “พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับ **โหติ** ศัพท์ว่า “**ปฏิจจนสมุปปาโท โหติ**” ดังนี้ก็ได้ คำแก้ฟังมีว่า “คำนั้นก็ไม่ใช่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มี ความที่ควรประกอบประการ ๑ (เพราะโทษคือต้องกลายเป็นความว่า) ความเกิดขึ้น แห่งความเกิดขึ้นไปประการ ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้คือ “**ปฏิจจนสมุปปาโท โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจจนสมุปปาโท** **ฯเปฯ อญํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจจนสมุปปาโท**” (ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจนสมุปปาทแก่ท่านทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ก็แลปฏิจจนสมุปปาทเป็นอย่างไร ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจจนสมุปปาท) **โหติ** ศัพท์ ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบเข้ากับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่เป็น ความเกิดขึ้นด้วย (เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งความเกิด) ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง (กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปอีกประการ ๑

[๕๗๖] แม้อาจารย์เหล่าใดสำคัญเอาว่า “ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรมทั้งหลาย ชื่ออิทัปปัจจยตาและอันภาวะ (นั้น) ก็ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจยธรรมทั้งหลาย มีวิชชาเป็นอาทิ ในเพราะความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) เป็นต้น

๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

และชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท(นั่นเล่าก็มีขึ้น)ในเพราะความมีแปลกๆ แห่งสังขารนั้นแหละ”
 ดังนี้ ความสำคัญเอาแห่งอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะกล่าวเหตุของ
 ปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอวิชชา เป็นต้น ที่จริงปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น
 นั่นเอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นตัวเหตุโดยนัยพระสูตรว่า “เพราะเหตุที่นั่นนั่นแล
 อานนท์ สิ่งนั้นแลเป็นเหตุ สิ่งนั้นเป็นนิทาน สิ่งนั้นเป็นสมุทัย สิ่งนั้นเป็นปัจจัยแห่ง
 ชรามรณะ สิ่งนี้คืออะไร คือชาติ ฯลฯ สิ่งนั้นเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งนี้คืออะไร
 คืออวิชชา”^๑ ดังนี้ หาใช่ความมีแปลกๆ แห่งสังขารเป็นต้นนั้น (เป็นปฏิจจสมุปบาท)
 ไม่ เพราะเหตุที่นั่น ฟังทราบเถิดว่าปัจจัยธรรมทั้งหลาย (นั่นแหละ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท
 คำนั้นที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นฟังทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว

[๕๗๗] ส่วนความเข้าใจอันใด เกิดขึ้นในบทปฏิจจสมุปบาทนั้นว่า ความเกิดขึ้น
 นี้เองเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยฉายาแห่งพยัญชนะว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้
 ความเข้าใจอันนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น
 แล้วระงับเสียเถิด ด้วยว่า :-

**ในกลุ่ม (ปัจจุบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่มปัจจัยธรรม
 นั้น คำ (ปฏิจจสมุปบาท) นี้ (ท่านประสงค์) โดยส่วน ๒
 (คือทั้งส่วนผลและส่วนเหตุ) เหตุใด เพราะเหตุที่นั่น (แม่)
 ปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า
 ปฏิจจสมุปบาท โดยอุปจาร (คือโวหาร) แห่งผล**

จริงอยู่ กลุ่มธรรม (ปัจจัยที่เป็นผล) อันเป็นไป (คือเกิดขึ้น) เพราะกลุ่มปัจจัยอัน
 นี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้น บัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอาคำว่าปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๒ ส่วน
 ขยาย ความว่า :-

ปฏิจจสมุปบาทส่วนผล

กลุ่มธรรมนั้น อันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และ
 เพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตตระ) เหตุใด เพราะเหตุที่นั่น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อปฏิจจะ

๑ ดูเทียบ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓

เพราะเป็นที่บังเกิดควรอาศัย และกลุ่มธรรมนั้นชื่อสมุปปาทด้วย เหตุว่าเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและ (เกิดขึ้น) โดยชอบ เพราะมิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้เกิดขึ้น โดยหาเหตุมิได้ด้วย เหตุฉะนั้น กลุ่มนั้นจึงชื่อปฏิจสมุปปาท เพราะเป็นที่บังเกิดควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบด้วย โดยนัยดังกล่าวมาฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุปปาทเพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่ง กลุ่มธรรมนั้นอาศัย คือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เหตุฉะนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อว่า ปฏิจสมุปปาท เพราะกลุ่มธรรมนั้นอาศัย (ปัจจัย) ด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย ดังกล่าวมาฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง

ปฏิจสมุปปาทส่วนเหตุ

ส่วนว่ากลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เหตุนี้ กลุ่มเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า ตัปปัจจยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ (นั่นแล) แม้กลุ่มเหตุนี้ บังเกิดก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าปฏิจสมุปปาทเหมือนกันโดยโวหารแห่งผล ดังเช่น ในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า ก้อนเสมหะ และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ฉะนั้น

[๕๗๘] อีกนัยหนึ่ง

**กลุ่มเหตุนี้เรียกว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้า
กัน และกลุ่มเหตุนี้เรียกว่าสมุปปาทด้วย เพราะอรรถว่า
ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด**

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏ (เกิดขึ้น) แห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อๆ มีอริขชาเป็นต้นนั้นใด กลุ่มเหตุนี้เรียกว่า “ปฏิจจะ” เพราะทำอรรถวิเคราะห์ว่า บรรดาปัจจัยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่มต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน (หมด) โดยอรรถว่า (ร่วมกัน) ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่องไป (และ) กลุ่มเหตุนี้ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและ

กันนั้นแลให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น กลุ่มเหตุนี้จึงเรียกว่า “สมุปบาท” ด้วย (ดังนี้) กลุ่มเหตุจึงได้ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทเพราะกลุ่มเหตุนี้ถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดด้วย ดังกล่าวมาดังนี้

[๕๗๙] อิกนัยหนึ่ง

นัยอื่นอีกยังมี กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้น เสมอกันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนี้กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน

จริงอยู่ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อมีวิชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใด ยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อขาดกันและกันไปเสีย จะสามารถยังธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นได้เลยไม่ เพราะฉะนั้น กลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า “กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็น ส่วน ๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) โดยเป็นก่อนและหลัง” ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน หมายความว่าตรัสว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทด้วยนั่นเอง

ปฏิจจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

[๕๘๐] ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้ ก็เป็นอันทรงแสดง ความไม่เป็นสัสตวาทะเป็นต้น ด้วยบทหน้า และทรง แสดงความแย้งต่ออุจเจทวาทะเป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรง แสดงความถูกต้องด้วยบททั้งสอง

อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า คำว่า “ด้วยบทหน้า” เป็นต้น ความว่า ความ เป็น สัสตวาทะ เป็นต้น ซึ่งแยกออกไปเป็นสัสตวาทะ (กล่าวว่าอัตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ตายแล้วเกิด) **อุเหตุกวาทะ** (กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) **วิสมเหตุวาทะ** (กล่าวว่าโลกเป็นไป

ด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประภต อณู และกาลเป็นต้น) **วสวัตติวาทะ** (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมมัน หรือพระปชาบดี คือพรหมเป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจคือเป็นผู้บันดาล) เป็นต้น อันทรงแสดงด้วยบทปฏิจจะ ซึ่งสองความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เพราะปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ หมุนไป) มีความเป็นไปเนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่า สำหรับสิ่งที่เป็นสัสสตะเป็นต้น หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจเหตุเป็นต้น

คำว่า “**และด้วยบทหลัง**” เป็นต้น ความว่า **อุจเจทวาทะ** (กล่าวว่ายตายแล้วสูญ) **นัตถิกวาทะ** (กล่าวว่าจะอะไรๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) **อกิริยวาทะ** (กล่าวว่าจะไม่เป็นอันทำคือทำอะไรไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกปิดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนี้จึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุจเจทวาทะเป็นต้นด้วยบท สมุปะบาท ซึ่งสองความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยก่อนๆ อยู่ อุจเจทวาทะ นัตถิกวาทะ และอกิริยวาทะ จักมีแต่ไหนเล่า

คำว่า “**ด้วยบททั้งสอง**” เป็นต้น ความว่า ความถูกต้องนี้คือ **มัชฌิมาปฏิปทา** (ทางสายกลาง) ความละเอียดซึ่งวาทะว่า “ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล (คือใครทำใครได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น)” ความละเอียดซึ่งวาทะว่า “คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล (คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้)” ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยเสียซึ่งสมัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่า ปฏิจจสมุปะบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้นๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น ?) ความสืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้นๆ นี่เป็นความหมายของคำเพียงแต่ว่า “**ปฏิจจสมุปะบาท**” เท่านั้น

[๕๘๑] ส่วนว่า แบบที่พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปะบาท ได้ทรงวางไว้โดยนัยว่า **อวิชชาปัจจยา สงขาร** สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นนี้ใด บัณฑิตเมื่อจะทำสังวรณาคความแห่งแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วิภชชาวาก็แล้วไม่กล่าวต่ออาจารย์ทั้งหลาย ไม่ดิ่งลงสู่สกุสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) ไม่ค้ำพระสูตรอนุโลมพระวินัย

มองดูมหาปเทสไว้ ซึ่งข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คือความอธิบายแห่งพระบาลีนั้น) ได้ (ไม่ผิด) และยกเยื้องอรรถนั้นนั่นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ (ดังนี้) จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้ อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถสังวรรณนาแห่งปฏิจจสมุปปาทก็ทำยากอยู่แล้ว ดังโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า:-

**ธรรม ๔ ประการ คือ สัตยะ สัตวะ ปฏิสนธิ และ ปัจจยาการ
นี่แหละ เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงด้วย**

ดังนี้ เหตุใด เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปปาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จ อากม (คือพระปริยัติ) และอติคม (คือมรรคผล) จะทำได้ มิใช่ง่าย เหตุดังนี้ ข้าพเจ้าซึ่งใจดูแล้ว

บัดนี้ ใครจะกล่าวพรรณนาปัจจยาการ (ทั้งๆ ที่) ยังไม่ได้ (นัยอันเป็น) ที่ตั้ง (ที่อาศัย ด้วยกำลังปัญญาตน) ดังก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบย่ำ ฉะนั้น ก็แต่ว่า คำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ระดับประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา (วิธี) ทั้งแนวทาง (พรรณนาคืออรรถถา) ของท่านบูรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปปาทนั้น (ดู) ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด ด้วยพระบูรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งหาก สนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย ครั้นได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลายแล้ว ก็จะมีถึงฐานะ ที่มีจรัราชมองไม่เห็น” ดังนี้

[๕๘๒] ก็แล ในคำพระบาลีปฏิจจสมุปปาทมีคำว่า “อวิชชาปัจจยา สงขารา” เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา โดยอรรถ โดยลักษณะ (เป็นต้น) โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลายแต่ต้นไปทีเดียว ดังนี้ก่อน

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา

ในบทเหล่านั้น บทว่า “โดยประเภทแห่งเทศนา” มีวินิจฉัยว่า ก็การแสดง ปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มีพระภาคมี ๔ อย่างคือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นัยเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการ (ซัก) เอาเถาว์ลัยแห่งคนหาเถาว์ลัย ๔ คนฉะนั้น

แสดงแต่ต้นถึงปลาย

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถาว์ลัย ๔ คน คนหนึ่งพบโคนเถาว์ลัยเข้าก่อน เขาก็ ตัดมันที่โคน แล้วซักเอามาจนหมด นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรง แสดงปฏิจจสมุปบาท ตั้งแต่ต้นไปจนปลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มี เพราะปัจจัยคือ อวิชา ฯลฯ ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” ดังนี้ก็มี^๑

แสดงแต่กลางถึงปลาย

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาว์ลัยเข้าก่อน ก็ตัดมันตรงกลาง ซักเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า “เมื่อกুমารนั้นตั้งหน้ายินดีเวทนานั้นอยู่ พร่ำชมเชยเวทนานั้นอยู่ ยึดเวทนานั้นติดอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น นันทิในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุपाทาน ภพย่อมมีแก่เขา เพราะปัจจัยคือ อุपाทาน ชาติย่อมมีเพราะปัจจัยคือภพ” ดังนี้ เป็นต้นก็มี^๒

แสดงแต่ปลายถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถาว์ลัยเข้าก่อน เขาก็จับมันเข้าที่ปลาย และซักเอาหมด จนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั้นแหละนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มี พระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า “ก็แลคำที่เรา กล่าวว่ ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ดังนี้ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะ ปัจจัยคือชาติหรือหนอ หรือว่ามีไข้ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มี

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๕, ส.ช. ๑๗/๕/๑๗-๑๘

อย่างไร” (ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะย่อมมีเพราะปัจจัยคือชาติ ความสำคัญของข้าพระองค์ทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” (ตรัสต่อไปว่า) “คำที่เรากล่าวมาว่า ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาหรือหนอ หรือว่ามีใจ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร”^๑ ดังนี้เป็นต้นก็มี

แสดงแต่กลางถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางแถววัลย์เข้าก่อนเขาก็ตัดมันตรงกลางแล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) เริ่มแต่กลางไปถึงต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอาหาร ๔ นี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? อาหาร ๔ นี้มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุ มีต้นเหตุเป็นสมุทัย มีต้นเหตุเป็นกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด ต้นเหตุมีอะไรเป็นต้นเหตุ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร มีอะไรเป็นต้นเหตุ สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ ฯลฯ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด”^๒ ดังนี้ก็มี

เหตุที่ทรงแสดงเช่นนี้

[๕๘๓] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไฉนจึงทรงแสดงอย่างนี้ ? แก้วว่า เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรม (สมันตภัทร) มีความงามรอบตัว และเพราะพระองค์เองก็ทรงถึงซึ่ง (เทศनावิลาส) ความงามใน (กระบวน) เทศนาด้วย จจริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็นไปเพื่อแทงตลอดซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะ (กระบวน) เทศนานั้น ๆ โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเล่าก็ทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา เพราะทรงประกอบด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ และพระปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการด้วย เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จึงทรงแสดงธรรมได้โดยนัยต่าง ๆ แท้

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖-๔๓๘

๒ ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๘-๑๙

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) **อนุโลมเทศนา** (การแสดง ปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม) ตั้งแต่ต้นไปอันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชนซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตนและเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นด้วย

ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม) ตั้งแต่ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงเล็งเห็นสัตว์โลกซึ่งต้องทุกข์ยากโดยนัย (พระพุทธรำพึง) ว่า “สัตว์โลกนี้ต้องทุกข์ยากหนอ เกิดอยู่ด้วย แก่อยู่ด้วย ตายอยู่ด้วย”^๑ ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงเหตุของทุกข์นั้นๆ มีชรามรณะเป็นต้น ซึ่งพระองค์ได้ทรง (ค้น) พบตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก (คือแรกตรัสรู้)

เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งลำดับแห่งเหตุและผล ตั้งต้นแต่ข้ามอดีตอัฏฐาเสย ไปจนถึงอดีตอัฏฐาอีก ตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร

ส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรมอันจักมีในอนาคตอัฏฐา (กลางอนาคต) เริ่มแต่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมีใน) อนาคตอัฏฐาในกาลปัจจุบัน (นี้เอง)

ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจงปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตน และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นแก่เวไนยชนผู้ยังเขลาใน (การจำแนก) เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นแบบที่ทรงวางไว้ในที่นี้

อวิชชาก็มีเหตุ

[๕๘๔] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไฉน ในปัจจยการนี้ อวิชชา พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประกฤติ) ของพวกปกติวาทีด้วยหรือ ? แก้วว่า อวิชชาเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุหามิได้ เพราะ

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐

ว่าเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า “**आसवमुत्था अविद्यामुत्था** ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ”^๑ ดังนี้ แต่ปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นมูลเหตุ (ให้กล่าวได้ว่าอวิชชาเป็นต้นมูลเหตุก็มีอยู่) ถ้ามว่า ก็ปริยายนั้นคืออะไร ? แก้วว่า คือความที่อวิชชาเป็นสัสสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวิภูฏกถา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวิภูฏกะ) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวิภูฏกถาย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสัสสะ คืออวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด ดังนี้ไซ้ร้ แต่ที่แท้ อวิชชามีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่”^๒ ฉะนี้ ภาวัตถหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภาวัตถหาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ภาวัตถหาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิดดังนี้ไซ้ร้ แต่ที่แท้ภาวัตถหามีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่”^๓ ฉะนี้

[๕๘๕] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวิภูฏกถา จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้เป็นสัสสะ ? แก้วว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามี และทุกคติคามี จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นทุกคติคามี เพราะอะไร เพราะปุณฺชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมริทำกรรมที่เป็นทุกคติคามีเป็นอเนกประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งทั้งไม่มี (อะไร) ที่น่าพอใจ เพราะเราร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำมาซึ่งอนัตตะแก่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุกติเหมือนโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความเหน้อยหอบเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครอบงำแล้ว ย่อมรนตีมน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร้อยทั้งนำมาซึ่งความพินาศแก่ตน (ทั้งนี้ก็) เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหน้อยหอบนั้น ฉะนั้น

ส่วนภาวัตถหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามีเพราะอะไร เพราะปุณฺชนที่ภาวัตถหาครอบงำแล้ว ย่อมพยายามทำกรรมอันเป็นสุคติคามีเป็นอเนกประการ มีเว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณค่าขึ้นใจ เพราะปราศจากความเราร้อนด้วยกิเลส และเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทຸรณทຸรายด้วยทุกขีในทุกคติของตน

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๙๘

๒ อ.จ. ทสก. ๒๔/๖๑/๑๓๔

๓ อ.จ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗

เพราะยังผู้ทำให้ถึงสุดติ ดุจโคมีอาการดังกล่าวแล้วนั้น (ไม่ยอมดื่มน้ำร้อน) พยายาม (หา) ดื่มน้ำเย็นซึ่งมีรสอร่อยและบรรเทาความเหนื่อยหอบของตนได้ด้วย (ทั้งนี้ก็) เพราะ ความกระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

[๕๘๖] แต่ในธรรม (ทั้งสอง) ที่เป็นสี่สละในวิภูฏกถานั้น ในบางสูตรพระผู้มี พระภาคก็ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) เทศนา ยกธรรมข้อเดียวเป็นมูล นี้เช่น อย่างไม่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นสาเหตุ วิญญาณมี สังขารเป็นสาเหตุ”^๑ ดังนี้ เป็นต้น นัยเดียวกัน เช่นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมงอก งามแก่บุคคลผู้เห็นแต่ส่วนที่น่าพอใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน อุปาทานก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือตัณหา”^๒ ดังนี้เป็นอาทิ ในบางสูตรก็ทรงแสดง (ปฏิจจ- สมุปบาท) เทศนายกธรรมทั้งสองข้อเป็นมูลก็มี นี้เช่นอย่างไร เช่นว่า “ภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของบุคคลผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ประกอบไปด้วยตัณหาเป็นไปแล้ว (คือ เกิดขึ้น) ด้วยเหตุฉะนี้ กายดังกล่าวนี้ด้วย นามรูปกายนอกด้วย ทั้งสองนั้นเป็นทวยะ (คือเป็นคู่กัน) อย่างนี้ เพราะอาศัยทวยะธรรม คืออายตนะ ๖ นั้นแล ผัสสะก็เกิดขึ้น คนเขลาถูกธรรมมีผัสสะเป็นต้นไรเล่า กระทบเอาแล้ว ย่อมแสวงสุขและทุกข์”^๓ ดังนี้ เป็นอาทิ

ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า “อวิชชาปัจจัย สงขารา สังขารทั้งหลายมีเพราะ ปัจจัยคืออวิชชา” เป็นต้นนี้ เฉพาะในที่นี้พึงทราบว่าเป็นเทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสี่สละ)

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยอรรถ

[๕๘๗] คำว่า “โดยอรรถ” คือ โดยความ (แปล) แห่งบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชชา เป็นต้น อรรถนี้อย่างไรบ้าง

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒

๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔

๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๘/๓๒

อรรถแห่งบทอวิชาปัจจยา

อวิชา

๑. อกุศลธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **อวินทียะ** แปลว่า ไม่ควรได้ เพราะอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้ซึ่งอวินทียะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ได้สิ่งที่ไม่ควรได้)
๒. กุศลธรรมมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **วินทียะ** (แปลว่าควรได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม (คือควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้ ซึ่งวินทียะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)
๓. ธรรมชาติใดทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทริย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **อวิชา** (ทำอรรถแห่งขันธเป็นต้นมิให้ปรากฏ)
๔. ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ ๔) ที่กล่าวโดยอรรถ คือบีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ทำอรรถแห่งอริยสัจมิให้ปรากฏ)
๕. ธรรมชาติใดยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปในกำเนิด คติ ภาพ วิญญาณฐิติ และ สัตตवासทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด)
๖. ธรรมชาติโดยย่อแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงและชายเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธเป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมาตถ์ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (แล่นไปในอวิชชามานบัญญัติ หรือไม่แล่นไปในวิชชามานบัญญัติ)
๗. อิกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **อวิชา** เพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาท (คือปัจจย) และที่เป็นปฏิจจสมุปบันธรรม (คือผล) (ดังนี้) ก็ได้ (โดยสภาวะ)

ปัจจัย

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย (แปลว่า ธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล) ศัพท์ว่า “**ปฏิจะ อาศัย**” หมายความว่าไม่เว้น ไม่ปฏิเสธ ศัพท์ว่า “**เอติ - ไป**” หมายความว่าเกิดขึ้นและเป็นไป อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการกะ - ผู้อุดหนุน เป็นอรรถแห่ง **ปัจจัย** ศัพท์

อวิชาด้วย อวิชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า **อวิชาปัจจัยา** (แปลว่า อวิชา เป็นปัจจัย) บทว่า **อวิชาปัจจัยา** แปลว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้น

สังขาร

ธรรมทั้งหลายใดมุ่งแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่าง ๆ) ให้เป็น (อย่าง) สังขตะขึ้น เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนี้จึงชื่อว่า **สังขาร** (แปลว่า ธรรมผู้ปรุงแต่ง) แต่ว่าสังขารมี ๒ อย่าง คือ สังขารที่มีอวิชาเป็นปัจจัย ๑ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ๑

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเหล่านี้คือ ปุณฺณภูมิสังขาร อปุณฺณภูมิสังขาร และ อเนญชาภิสังขาร เป็น ๓ (กับ) กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร (อีก) ๓ (รวม) เป็น ๖ จัดเป็นอวิชาปัจจัยสังขาร อวิชาปัจจัยสังขารทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและ อกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะนั่นเอง ส่วนสังขาร ๔ นี้ คือ สังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่ ปัจจัยของตน ๆ แต่งขึ้น) อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น) อภิสังขรณก สังขาร (สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าของที่แต่ง) ปโยคาสังขาร (สังขารคือความ เพียรพยายาม) จัดเป็นสังขาร ที่มาโดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๔ นั้น ธรรมที่มีปัจจัย ทั้งปวงที่กล่าวไว้ในพระบาลีทั้งหลาย มีคำว่า “**อนิจฺจา วต สงฺขารา** สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ”^๑ เป็นต้น ชื่อว่า **สังขตสังขาร** อภิสังขตสังขารกล่าวไว้ในอรรถกถา ทั้งหมดว่า “รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นไปในไตรภูมิ ชื่อว่า อภิสังขตสังขาร” ดังนี้ แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความสงเคราะห์ลง (ในสังขตสังขาร ที่กล่าวใน) พระบาลีว่า “**อนิจฺจา วต สงฺขารา**” นี้เหมือนกัน แต่ภาคตถสถานแห่ง อภิสังขตสังขารนั้นมีได้ปรากฏ (ในพระบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑/๑๖๘, ถ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑

อันเป็นไปในไตรภูมิ เรียกว่า อภิสังขรณกสังขาร อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขาร นั้นปรากฏในพระบาลีทั้งหลายมีพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ใน อวิชชาข้อม สร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง...”^๑ ดังนี้เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า **ปโยคภิสังขาร** ปโยคภิสังขารนั้นมาในพระบาลีทั้งหลายว่า “ความ ดำเนินไปแห่งอภิสังขาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแลแล้วก็ หยุดราวกะเกวียนเพลากหักจะนั้น”^๒ ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ไซ้มีแต่สังขาร ๔ นั้นเท่านั้นก็หาไม่ได้ สังขาร ที่มาโดยสังขารศัพท์อื่นๆ อีกก็มีเป็นอนเนกโดยนัย (พระบาลี) ว่า “อาวุโส วิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทียติโรธ วจิสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตต-สังขารจึงดับ”^๓ ดังนี้เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์ ในสังขตสังขารหาไม่

อรรถแห่งศัพท์วิญญาณเป็นต้น

อธิบายในพระบาลีทั้งหลายมีคำว่า “**สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ** วิญญาณมีเพราะ ปัจจัยคือสังขาร” เป็นต้น ต่อไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเถิด ส่วนในคำที่ยังมิได้อธิบาย พึงทราบดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะรู้ (อารมณ์) ต่างๆ ชื่อว่า นาม เพราะนุ่มไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่า รูป เพราะ (รู้จัก) สลาย ชื่อว่า आयตนะ เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว) และเพราะนำให้อายตนะ (คือต่อออกไป) สภาพที่ชื่อว่า ผัสสะ เพราะ ถูกต้องกันเข้า (แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติที่ชื่อว่า เวทนา เพราะรู้ (รสอารมณ์) ชื่อว่า ตัณหา เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อว่า อุปาทาน เพราะถือมั่น สภาพอันชื่อว่า ภพ เพราะเป็นขึ้น หรือเพราะทำให้เป็นขึ้น ความเกิดชื่อว่า ชาติ ความแก่ ชื่อว่า ชรา ธรรมชาติอันชื่อว่า มรณะ เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์) ความเศร้า ชื่อว่า

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

๒ อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๕/๑๕๗

๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๔

โคก ความคร่ำครวญชื่อว่า ปรีทเวะ ธรรมชาติที่ชื่อว่า ทุกขะ เพราะทำให้ลำบาก หรือชื่อว่าทุกขะ เพราะขุดอยู่สองตอน โดย (ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจชื่อว่า โทมนัส ความตรอมใจอย่างหนักชื่อว่า อุปายาส

คำว่า “**สมุทวนฺติ - มิ**” ได้แก่ เกิดขึ้น อนึ่ง บัณฑิตอย่าพึงทำโยชนา (ประกอบ) **สมุทวนฺติ** ศัพท์ เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะเป็นต้นไปแต่เพียงเท่านั้น ที่ถูกต้องทำโยชนา สมุทวนฺติ ศัพท์ เข้ากับบททั้งปวง เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการอนันตี (คือเมื่อไม่ ประกอบ **สมุทวนฺติ** ศัพท์) ว่า “**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**” (เฉยๆ) ความก็จะไม่ ปรากฏว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีปฏิกิริยา) แต่ครั้งมีประกอบศัพท์ว่า **สมุทวนฺติ** เข้า ย่อมเป็นอันทำ ความกำหนดได้ทั้งปัจเจยธรรมทั้งปัจจุบันธรรมว่า “**อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมุทวนฺติ** อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจเจยด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิชชาปัจเจย สังขาร ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจเจยนั้น” ดังนี้ ในบททั้งปวงก็เช่นนี้

คำว่า “**เอว**” เป็นคำขึ้นที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำ **เอว** นั้น แสดงว่า ปัจจุบันธรรม ทั้งหลายเกิดขึ้น เพราะปัจเจยธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเองเป็นเหตุ หาใช่เกิดขึ้น เพราะพระอิศวร บันดาลเป็นต้นไม่ คำว่า “**เอตสฺส - นั้น**” คือตามที่กล่าวมา คำว่า “**เกวลสฺส**” แปลว่าไม่ (มีสุข) เจือปน หรือว่าทั้งหมด คำว่า “**ทุกฺขกฺขนฺธสฺส**” แปลว่า กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า “**สมุทโย**” แปลว่า ความเกิดขึ้น คำว่า **โหติ** แปลว่าย่อมมี

วินิจฉัยโดยอรรถในพระบาลีปฏิจสมุปบาทนี้บัณฑิตพึงทราบดังพรรณนามาจะนี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

[๕๘๘] คำว่า “**โดยลักษณะเป็นต้น**” คือโดยลักษณะเป็นต้น แห่งบทมีอวิชชา เป็นอาทิ ลักษณะเป็นต้นนี้อย่างไรบ้าง ?

อวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่ง สภาวะ) เป็นปัจเจยปฏิฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน^๑

๑ เพราะมีพระบาลีว่า “**อาสวสมุทฺทยา อวิชฺชาสมุทโย** - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่ง อาสวะ” ดังกล่าวแล้ว

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปัญฐาน มีอวิชาเป็นปทัฏฐาน

วิญญาณ มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัญฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

นาม มีความนุ่มไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีสัมปโยค (ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุปัญฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

รูป มีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็นรส^๑ มีความเป็นอภัยกถุติเป็นปัจจุปัญฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

สฬายตนะ มีความติดต่อกันเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจุปัญฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน

ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นรส มีความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาณ) เป็นปัจจุปัญฐาน มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา มีการประสบ (อารมณ์) เป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัญฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ตัณหา มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้นๆ) เป็นกิจ^๒ มีความไม่อึด (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัญฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

อุปาทาน มีความถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นกิจ มีความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเป็นปัจจุปัญฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน

ภพ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบความมีเป็นกิจ มีกุศลอกุศลและอภัยกถุติเป็นปัจจุปัญฐาน มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะเป็นต้นแห่งชาติเป็นอาทิพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังจนิเทศนั้นเทอญ
วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพระบาลีปัจจุปัญฐานนันทินิมิตตสูตรว่า พึงทราบดังกล่าวมานี้

๑ มหาภูติกถา เหมือนเมล็ดข้าวสาร เพราะไม่มีสัมปโยค

๒ เพราะมีพระบาลีว่า “ตตฺรตตฺราภินนฺทินิ - ตตฺทหามิปกตฺติมฺงฺยินฺตฺติในอารมณ์นั้นๆ” เป็นหลัก

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๘๙] ในคำว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** นี้มีวินิจฉัยว่า อวิชา มีอย่างเดียว โดยภาวะคือความไม่รู้หรือความไม่เห็น หรือความหลงเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติผิด อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นสังขารและอสังขาร มี ๓ อย่าง โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ มี ๔ อย่าง โดยเป็นความไม่ตรัสรู้สัจจะ ๔ มี ๕ อย่าง โดยปกปิดเสียซึ่งโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ตันทามี ๖ อย่าง ในองค์ ปฏิจสมุปบาทที่เป็นอรุปรธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร (๖) และ อารมณ (๖)

สังขาร มีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากธัมมธรรม (ธรรมมีวิปากเป็น ธรรมดา) เป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและอกุศล อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตะ สัมมัตตะ เป็นนียตะ อนียตะ มี ๓ อย่าง โดยความเป็นอภิสังขาร ๓ มีปัญญาภิสังขารเป็นต้น มี ๔ อย่าง โดยให้เป็นไปในกำเนิด ๔ มี ๕ อย่าง โดยยังสัตว์ให้ไปสู่คติ ๕

วิญญาณ มีอย่างเดียว โดยเป็นโลกียวิปากเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็น สเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น มี ๓ อย่าง โดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ และโดยเป็น อเหตุกะ ทเหตุกะ และติเหตุกะ มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

นามรูป มีอย่างเดียว โดยเป็นวิญญาณสันนิสสัย (ที่อาศัยแห่งวิญญาณ) และ โดยเป็นกัมมปัจจัย (ปัจจัยของกรรม) มี ๒ อย่าง โดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์-นาม) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์-รูป) มี ๓ อย่าง โดยกาลมีอดีตเป็นต้น มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ

สหายนะ มีอย่างเดียว โดยเป็นที่เกิดและโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญาณ และธรรมที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้น) มี ๒ อย่าง โดยเป็นภุตปสาท (ส่วนที่ผ่องใส แห่งภุตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ มี ๓ อย่าง โดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับได้แต่ อารมณที่มาถึงตัว) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับ อารมณไม่ใช่ว่าทั้งหลายอย่างนั้น) มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ”

แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลื่อมมีผัสสะเป็นอาทิ ก็
พึงทราบโดยนัย (ที่กล่าว) นี้เทอญ

วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในพระบาลีปัจฉิมสมุปปาทนี้ พึง
ทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

โดยกำหนดองค์

[๕๙๐] ข้อว่า “**และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย**” มีวินิจฉัยว่า ก็แลในปัจฉิม-
สมุปปาท ธรรมทั้งหลายนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดง
ความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (วงล้อแห่งภพ) เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมี
แก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้
สดับ เป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกายต้องเอาแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำเคิญคร่ำครวญทูลบอก
รำไห่ ถึงซึ่งความพินเพื่อนไป”^๑ เป็นต้น และด้วยพระพุทธรพจน์ว่า “ความหม่นไป
แห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบไต่ความหม่นไปแห่งอวิชชาก็ยังมี
อยู่ตราบนั้น” ดังนี้ ภวจักร ก็เป็นอันเชื่อมเข้ากับบทว่า **อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา** อีกเล่า
เพราะเหตุนี้ ธรรม ๑๒ เท่านั้น โดยนำสังเขปธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้นแหละ
เข้าเป็นอันเดียวกันกับชรามรณะเสีย พึงทราบว่าป็นองค์แห่งปัจฉิมสมุปปาท

วินิจฉัยโดยกำหนดองค์ทั้งหลายในพระบาลีปัจฉิมสมุปปาทนี้ บัณฑิตพึงทราบ
ดังกล่าวมาฉะนี้

นี้เป็นเพียงสังเขปกถาในปัจฉิมสมุปปาทธรรมนี้

[๕๙๑] ส่วนความต่อไปฉะนี้เป็นวิถิตถารนัย

แก้บทอวิชชา

โดยปริยาย (ทาง) พระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้นชื่อว่าอวิชชา โดย
ปริยาย (ทาง) พระอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับปุพพัตตะเป็นต้น ดังที่ท่าน
กล่าวไว้ว่า “ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ? ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความ

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒

ไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพพันตะ (เงื่อนต้น) ความไม่รู้ในอปันตะ (เงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในปุพพันตาปันตะ (ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจจสมุปันนธรรม (กลุ่มผล) นี้เรียกว่าอวิชชา”^๑ ดังนี้

ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสังขะ ๒ (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็นโลกุตตระเสีย อวิชชา ย่อมเกิดขึ้น ในฐานะที่เหลือแม้โดยทำให้เป็นอารมณ์ได้ก็จริง (แต่) แม้เป็นอย่างนั้น ในพระบาลีที่ท่านก็ประสงค์เอา โดยว่าเป็นเครื่องปิดบังเท่านั้นเอง จริงอยู่ อวิชชา นั้น ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมปิดบังทุกขสังขตั้งอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงได้ อย่างเดียวกันย่อมปิดบังสมุทยสังข นิโรธสังข มรรคสังข ชั้นปัญจะกะส่วนอดีตที่รับว่าเงื่อนต้น ชั้นปัญจะกะส่วนอนาคตที่นับว่าเงื่อนปลาย ชั้นปัญจะกะทั้ง ๒ ส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเงื่อนต้น และเงื่อนปลาย อิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปันนธรรมทั้งหลาย ที่นับว่า อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปันนธรรมด้วย ตั้งอยู่มิให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นกิจ (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงในทุกข์เป็นต้น นั้นว่า “นี่อวิชชา นี่สังขาร” ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุานั้น ท่านจึงกล่าวว่า (อวิชชา คือ) ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตา และปฏิจจสมุปันนธรรมทั้งหลาย”

แก้บทสังขาร

[๕๙๒] บทว่า “สังขารทั้งหลาย” ได้แก่ สังขาร ๖ ที่กล่าวโดยสังเขปไว้ในตอน กอนดังนี้ว่า “สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น”

ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่เจตนา ๒๙ คือ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็นกามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทาน ศีล เป็นต้น และเจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาต เป็นต้น อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๕๗

ส่วนสังขารอีก ๓ คือกายสังขารเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางกาย) เป็นกายสังขาร วจิตสังขารเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เป็นวจีสังขาร มโนสังขารเจตนา เป็นจิตตสังขาร ดิกระนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓ มี ปุณฺณกาสังขารเป็นต้น ทางทวารในขณะที่พยายามทำกรรม จริ่งอยู่ เจตนา ๒๐ ถ้วน คือกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อันยังกายวิญญูติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่ากายสังขาร เจตนาเหล่านั้นแหละ ที่ยังวจีวิญญูติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร

แต่อภิญญาเจตนา (เจตนาในอภิญญา) ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณองค์ต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำว่า กายสังขาร วจีสังขารนี้ อภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ฉนฺใด แม้อุทัจจเจตนาไม่เป็นฉนฺนั้น เพราะเหตุนั้น ถึงอุทัจจเจตนาอันนี้ ก็ต้องคัดออกในความเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ แต่เจตนาทั้งปวงนั้นก็คงเป็นธรรมมีอวิชาเป็นปัจจัย (เหมือนกัน)

ส่วนเจตนา ๒๙ แม้ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ยังวิญญูติทั้งสองให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขารแล

ด้วยประการดังนี้ ดิกระนี้ก็เข้าไปสู่ติกะก่อน (คือผนวกอยู่กับติกะก่อน) นั้นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชาเป็นปัจจัย (แห่งสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร ๓ มี ปุณฺณกาสังขารเป็นต้นนั้นแล

[๕๙๓] ในข้อนั้น หากมีปัญหว่า “ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรม มีอวิชาเป็นปัจจัย” คำแก้พึงมีว่า “ทราบได้โดยที่เมื่ออวิชามีมันจึงมี” แท้จริง ความไม่รู้ ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชา ซึ่งบุคคลไดยังละไม่ได้ บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนต้นเป็นอาทิ จึงถือเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก่อสังขารทั้ง ๓ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั่นเอง เพราะไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็นสังขารทั้งหลายอันมีต้นหาเป็นเครื่องประดับ ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยว่าเป็นเหตุแห่งสุขไป ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น อนึ่ง เพราะไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติพิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ว่าเป็นที่ดับทุกข์ไป เป็นผู้มีความสำคัญในพาหิรมรรคมี (บุชา) ยัญและ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น ซึ่งแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์ ว่าเป็นทางดับทุกข์ไป เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ ก็ก่อสังขาร

ทั้ง ๓ อย่างขึ้นทางมุขพาหิรมรรคมีตัณหาและอมรตบะเป็นต้น อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้นเพราะความที่ละอวิชชาในสังขจะ ๔ ยังไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญ ซึ่งแม้แทรกซ้อนด้วยอาทินพโทษเป็นอนก มีชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้น อย่างวิเศษ โดยว่าเป็นทุกข์ได้ จึงก่อบุญญาภิสังขารอันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วจิตสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลผู้ปรารถนาเทพอัปสรวิจนหน้าผา (ตาย) มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุขเป็นวิปริณามทุกข์อันจะก่อให้เกิดความร้อนใจใหญ่ในที่สุด (เมื่อหมดบุญ) และ (ไม่เห็น) ความที่ผลแห่งบุญนั้น (แม้มีคุณน่ายินดีก็) มีคุณน่ายินดีเป็นส่วนน้อย จึงก่อบุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั้น อันเป็นปัจจัยแห่งวิปริณามทุกข์นั่นเอง ดังแมลงเม่าบินเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามหยาดน้ำผึ้ง ริเข้าเลียคมคัสตราที่น้ำผึ้งติดจะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกียวิสัย มีการเสพกามเป็นต้น พร้อมทั้งผลของมัน เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำด้วย จึงก่อบุญญาภิสังขารอันเป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็กอ่อนริเล่นคุณ และดังคนอยากตายริกินยาพิษจะนั้น อนึ่งเล่า ไม่รู้ความที่สังขารแม้ในฝ่ายอรุปรวิปากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงก่ออเนญชาภิสังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้น ด้วยวิปลาสน์ไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปสู่เมืองปีศาจจะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชาเท่านั้น หากมีโดย (อวิชชา) ไม่มีไม่ ดังกล่าวมาจะนี้ บัณฑิตจึงรู้ข้อที่ว่า “สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย” นั้นได้แลจริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอเนญชาภิสังขารบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ต่อเมื่อใด อวิชชา ภิกษุละได้แล้ว อวิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้น เพราะความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ย่อมไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขารเลย”^๑ ดังนี้เป็นต้น

[๕๙๔] ในบทว่าอวิชชา นี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพัก ข้อว่า “อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย” นี้ไว้ก่อน ด้วยข้อนี้ควรจะกล่าว (ต่อไป) คือ (ปัญหา) ว่า “อวิชชา

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

เป็นปัจจัยแห่งสังขารเหล่านี้ อย่างไร” ในความที่อธิบายเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้น ท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ปัจจัย ๒๔

ก็แล ปัจจัย ๒๔ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ คือ :-

เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนีสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปัจฉาชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย นตฺถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย^๑

แก้เหตุปัจจัย

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย เพราะธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ อธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ นั้น แม้ในอุเทศบทอื่นมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ก็นัยเดียวกันนี้

แก้ศัพท์เหตุ

[๕๙๕] ในบทว่า “เหตุปัจจัย” นั้น คำว่า “เหตุ” เป็นคำเรียก วจนาวยะ (อวัยวะแห่งคำ คือ ถ้อยคำที่ให้ความแต่ละคำ) และการณะ (สิ่งที่ก่อผล) มุละ (สิ่งที่เป็นรากเหง้า) ก็วจนาวยะ เรียกว่าเหตุในทางโลก เช่นในคำว่า “**ปฏิกุณฺหาเหตุ - ข้อปฏิญญา**” แต่ในทางพระศาสนา การณะ เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า “**เย ธมฺมา เหตุปฺปภา - ธรรมทั้งหลายใดมีเหตุ (คือการณะ) เป็นแดนเกิด**”^๒ มุละ ก็เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า “**ตโย กุสลเหตุ ตโย อกุสลเหตุ - เหตุ (คือมูล) แห่งกุศล ๓ เหตุ (คือมูล) แห่งอกุศล ๓**”^๓ มุลนั้น (ແหลະ) ประสงค์เอา (ว่าเหตุ) ในที่นี้

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑-๒

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓, ชุ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๒๕๖/๔๕

๓ อภ.ส.ง. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๔/๒๗๑

แก้ศัพท์ปัจจัย

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า “ปัจจัย” นี้ ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น หมายความว่าไม่ปฏิเสธธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เป็นไป เหตุนี้ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่าปัจจัย มีคำอธิบายว่า อันธรรม (ที่เป็นผล) ไปอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรม (ที่เป็นเหตุ) ไต ตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะ ปัจจัยคือความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่าธรรม (ที่เป็นเหตุ) ไต เป็นสภาพอุดหนุน เพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม (ที่เป็นผล) ไต ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น

คำว่า “ปัจจัย เหตุ ภาระ นิทานะ สัมภาวะ ปภาวะ” เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ

ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมาจะนี้ เพราะเหตุนี้ นั้น เมื่อว่าโดยสังเขป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า “เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพยังความเป็นกุศล เป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นอาทิ ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลี เป็นต้น ยัง (ความเป็น) ธัญญาชาติ มีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณี เป็นต้นยังแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จ ฉะนั้น” ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุเป็นสมุฏฐาน (ด้วยนะซี) เพราะว่าเหตุปัจจัยนั้นหาใช่ความเป็นกุศล เป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่ แต่ก็มีใช้ไม่เป็นปัจจัย สมพระบาลีว่า “เหตุเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีเหตุเป็นสมุฏฐาน” ดังนี้ อนึ่ง สำหรับเหตุทุกจิตทั้งหลาย ความเป็นอภัยกฤต เว้นเหตุที่เสียก็สำเร็จได้ (เพราะอภัยกฤตเป็นเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุทุกจิตทั้งหลายแล้ว ความเป็นกุศล เป็นต้นก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น มิใช่เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุ (เหตุ ผู้สัมปยุต) และหากว่าความเป็นกุศล เป็นต้น

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒

พึงมีโดยสภาวะแท้ในสัมปยุตเหตุทั้งหลายไซ้ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย อโลภะ ซึ่งเนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอัพยากฤตบ้าง แต่เพราะเป็นได้ทั้งสองอย่าง เหตุนั้นในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หากความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันทิใด แม้นในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยธรรมอื่น มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันทินั้น

แต่อันที่จริง เมื่ออรรถว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย บัณฑิตไม่ถือเอาโดยว่า เป็นเหตุยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ (แต่) ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งธรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จก็ไม่ผิดอะไรเลย แท้จริง ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้ด้วยดี ฉะนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลาย เป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจสาหร่ายทั้งหลาย มีสาหร่ายชนิดติลพิชกะ (สาหร่ายเมล็ดงา) เป็นต้น ฉะนั้น เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุน โดยความหมายว่าเป็นมูลดังนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสัมปยุตธรรม) ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบ ว่า ชื่อว่าเหตุปัจจัย

แก้อาร์มมณปัจจัย

[๕๙๖] ในอุเทศบทต่อแต่นั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อาร์มมณปัจจัย ธรรมอะไรๆ จะไม่เป็นอาร์มมณปัจจัยนั้นไม่มี เพราะคำนิเทศ แม้ท่านจะขึ้นต้นว่า “รูปายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ปรารภธรรมใดๆ เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลาย (ที่ถูกปรารภ) นั้นๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งธรรม (ที่เกิดขึ้น) นั้นๆ”^๑ ฉะนั้น เปรียบเหมือนคนกำลังน้อยได้ยึดท่อนไม้ หรือเชือกนั้นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ฉันทิใด จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายก็ฉันทินั้น ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเช่นนั้นแหละจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบ ว่า ชื่อว่า อาร์มมณปัจจัย

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓

[แก้อธิปติปัจจัย]

[๕๙๗] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อธิปติปัจจัย** อธิปติปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาตธรรมและอารมณฺ์ ใน ๒ อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการกล่าวคือ ฉันทะ วิริยะะ จิตตะ วิมังสา พึงทราบว่าเป็นชื่อสหชาตอธิปติปัจจัย (เป็นอธิปติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม) โดยพระบาลีว่า “ฉันทาธิปติเป็นปัจจัย โดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แต่ว่าธรรมทั้ง ๔ นั้นมิได้เป็นอธิปติร่วมกัน จริงอยู่ ในขณะใด จิตทำฉันทะให้เป็นธูระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะที่นั้น ก็ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิปติ นอกนั้นก็มิได้เป็น ในธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ก็นัยนี้ ส่วนอรูปธรรมทั้งหลายทำธรรมใดให้เป็นที่หนัก (คือเป็นที่หน่วง) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอรัम्मณาธิปติแห่งอรูปธรรมทั้งหลายนั้น เหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคํานีเทศไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ทำ (อารมณฺ์) ธรรมใด ๆ ให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น ธรรม (อารมณฺ์) ทั้งหลายนั้น ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรม (จิตเจตสิก) ทั้งหลายนั้น ๆ”^๑ ดังนี้

แก่อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย

[๕๙๘] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง (คั่น) ชื่อว่า **อนันตรปัจจัย** ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้เคียงที่สุด ชื่อว่า **สมนันตรปัจจัย** ก็แลอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ แต่ความ (ต่อไป) นี้เป็นแก่นสารในปัจจัยคู่นี้

ก็จิตนิยม (ทางของจิต) เป็นต้นว่า “มโนธาดุมิในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาดุมิในลำดับแห่งมโนธาดู” ดังนี้ในใจ จิตนิยมนั้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หากสำเร็จโดยประการอื่นไม่ เหตุใด เพราะเหตุนี้ ธรรมผู้สามารถในอันยังจิตตูปบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย เพราะฉะนั้นแล ท่านจึงกล่าวว่า “บทว่า อนันตรปัจจัย ความว่า จักขุ-

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓

วิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น”^๑ ดังนี้เป็นต้น อนันตรปัจจัยอันใด สมันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ แท้จริง ความต่างกัน ในปัจจัยคู่นี้เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น ดูจความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์อุปจยะ (เติบโต) กับ สันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อธิวณะ (คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) ฉะนั้น แต่ความต่างโดยอรรถหาไม่มี

ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าอนันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ (คือไม่มีความอื่นคั่น) ชื่อว่าสมันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลคั่น)” ดังนี้ได้ มตินั้นผิดจากพระบาลีว่า “เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัญญานาสัญญาตณกุศลย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสมันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ”^๒ ดังนี้เป็นต้น

ในกรณีที่ธรรมเป็นสมันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดว่า “ความมีธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมันตรจะจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้” ดังนี้ แม้คำนั้นก็ยังไม่เห็นแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั้นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังแห่งภาวนา เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานันตระไม่มี) ก็เหตุใดความเป็นกาลานันตระไม่มี เพราะเหตุนี้ ความที่ธรรมนั้นเป็นสมันตรปัจจัย ก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่าความเห็นของท่านทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าเป็นสมันตรปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล” (เช่นนั้น)

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลย ฟังเชื่อเถิด (ว่า) ความต่างกันปัจจัยคู่นี้ ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่มีต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ? ต่างกันเท่านั้นคือ

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

ระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้นไม่มี เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนันตระ (ไม่มีระหว่าง) ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัก เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า สมนันตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)

แก้สหชาติปัจจัย

[๕๙๙] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่า **สหชาติปัจจัย** ดุจประทีปเป็นปัจจัยโดยยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกันฉะนั้น สหชาติปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรุณรูปชั้นเป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรรค์) เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย ธรรมมีรูปทั้งหลาย บางเหล่าเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งธรรมที่ไม่มีรูปทั้งหลายในกาลบางครั้ง บางครั้งเป็นปัจจัยมิใช่โดยเป็นสหชาติปัจจัย”^๑ คำหลัง (คือธรรมมีรูป) นี้ท่านกล่าวหมายเอา หทยวัตถุอย่างเดียว

แก้อัญญมัญญปัจจัย

[๖๐๐] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิดและสนับสนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจัย** ดุจไม้สามท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) ค้ำกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจอรุณรูปชั้นเป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูต ๔ ฯลฯ นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรรค์) เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย”^๒

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๗/๗

แก่นิสสยปัจจัย

[๖๐๑] ธรรมผู้อุดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า **นิสสยปัจจัย** ดุจแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้นเป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้และแห่งจิตรกรรมเป็นอาทิ ฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวในสหชาตปัจจัยนั้นแหละว่า “ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน”^๑ ดังนี้ เป็นต้นเกิด แต่โกฏฐาส (ส่วน) ที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า “จักขายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่ง จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจัย โดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น”^๒

แก้อุปนิสสยปัจจัย

[๖๐๒] ส่วนในบทว่า **อุปนิสสยปัจจัย** นี้ พึงทราบความหมายแห่งคำนี้ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่มิความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่า **นิสสยะ** (เป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย) (**อุป-**ศัพท์ในบทว่าอุปนิสสยะนั้น มีอรรถว่า “ยิ่ง” ว่า “นัก”) เหมือนอย่างว่า ความคับแค้นใจนัก ชื่อว่าอุปายาส ฉนใด ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะ ฉนนั้น คำว่า **อุปนิสสยะ** นั้นเป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง (เหตุอันเรี่ยวแรง) เพราะเหตุนี้ ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลังพึงทราบว่าชื่อว่า **อุปนิสสยปัจจัย**

อุปนิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และ ปกตูปนิสสยะ

อารัมมณูปนิสสยะ

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ นั้น อันดับแรก **อารัมมณูปนิสสยะ** ท่านจำแนกไว้ (โดย) ไม่ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดี (ความมีอารมณ์เป็นใหญ่) เลย โดยนัยว่า “การก-

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

บุคคลให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกขณะถึงกุศลกรรมที่กล่าวนั้น (โดย) ทำ (กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก (คือเป็นใหญ่เป็นสำคัญ) ปัจจเวกขณะ (องค์) ฌาน (โดย) ทำ (ฌานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ปัจจเวกขณะโคตรภู (โดย) ทำ (โคตรภูนั้น) ให้เป็นที่หนัก ปัจจเวกขณะโวทาน (ความผ่องแผ้วแห่งจิต) (โดย) ทำ (โวทานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลายออกจากมรรค (ภวังค์) แล้ว ปัจจเวกขณะมรรค (โดย) ทำ (มรรคนั้น) ให้เป็นที่หนัก” ดังนี้เป็นต้น ในอารมณฺ์เหล่านั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายทำอารมณฺ์ใดให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น อารมณฺ์นั้นโดยนิยมนั้นนับเป็นอารมณฺ์มีกำลังในบรรดาอารมณฺ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งอารมณฺ์เหล่านั้น ฟังทราบดังนี้ว่า นับว่าเป็นอารมณฺ์ฉิบดี โดยหมายว่าเป็นเพียงอารมณฺ์ที่ฟังทำให้เป็นที่หนัก นับว่าเป็นอารมณฺ์อนุสนธิสยะโดยหมายว่าเป็นอารมณฺ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง

อนันตรูปนิสสยะ

แม้อนันตรูปนิสสยะ ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับอนันตรปัจจัยเหมือนกัน โดยนัยว่า “ชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยะปัจจัยแก่ชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ”^๑ ดังนี้เป็นต้น แต่ในมาติกานิกเชป ความแปลกกันในนิกเชปแห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันตรูปนิสสยะปัจจัย) เหล่านั้นมีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า “จักขุวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น”^๒ ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) อุปนิสสยะมาโดยนัยว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยะปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ”^๓ ดังนี้เป็นต้น

แม้ความแปลกกันในนิกเชปนั้น โดยใจความก็ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันนั้นแลถึงเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่คือ) ความเป็นอนันตรปัจจัย ฟังทราบโดย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๑

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๔

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๑

ความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตตูปบาทที่ควรแก้ลำดับของตนๆ ให้เป็นไป (ส่วน) ความเป็นอนันตรูปนิสสยะ พึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลังในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น เพราะในบรรดาเหตุปัจจัยธรรมเป็นต้น จิตแม้จะเว้นธรรมบางประการ ก็ยังเกิดขึ้นได้ ฉนใด (แต่) เว้นอนันตรจิต (จิตที่เกิดสืบต่อกัน) เสีย จิต (ดวงหลังๆ) ชื่อว่าจะเกิดขึ้น ฉนนั้น หาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น อนันตรูปนิสสยะจึงเป็นปัจจัยมีกำลังด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งธรรม ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เกิดว่า “ธรรมเป็นอนันตรปัจจัยด้วยอำนาจแห่งความ (สามารถ) ยังจิตอันควรแก้ลำดับของตนๆ ให้เกิดขึ้นเป็นอนันตรูปนิสสยะด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุมีกำลัง”

ปกตูปนิสสยะ

ส่วนปกตูปนิสสยะ พึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ว่า อุปนิสสยะที่สร้างขึ้นอย่างดี ชื่อว่า **ปกตูปนิสสยะ** ปัจจัยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอกก็มีฤดู และโภชนะ เป็นต้น ที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปกตยะ (ทำขึ้นอย่างดี)

อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั้นเอง ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ หมายความว่าไม่เจือปนด้วยอารมณ์มณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ

ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตูปนิสสยะนั้น พึงทราบโดยนัยว่า “ปกตูปนิสสยะ คือ บุคคลอาศัยยั้งนักซึ่งศรัทธาแล้ว ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม ยังฉนวนให้เกิดขึ้น ยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ยังมรรคให้เกิดขึ้น ยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยยั้งนักซึ่งศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้ว ให้ทาน ฯลฯ ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยะปัจจัยแห่งศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา”^๑ ดังนี้ เป็นต้น

ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดีโดยเป็นอุปนิสสยะ ด้วยความหมายว่าเป็นเหตุมีกำลังดังกล่าวนี้นี้ เหตุนี้จึงได้ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ปุเรชาตปัจจย

[๖๐๓] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่ ชื่อว่า **ปุเรชาตปัจจย** ปุเรชาตปัจจยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญญาวาร (เป็น ๑๐) และททยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดังพระบาลีว่า “จักขายตนะเป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมพันธ์กับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมพันธ์กับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะเป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมพันธ์กับจักขุวิญญาณธาตุนั้น สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมพันธ์กับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแก่มนธาตุ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น (คือททยวัตถุ) เป็นปัจจยโดยเป็นปุเรชาตปัจจยแห่งมนธาตุและแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมพันธ์กับมนธาตุนั้น (คือในปวัตติกาล) ไม่เป็นปัจจย โดยเป็นปุเรชาตปัจจยในกาลบางคราว (คือในจุติกาล และปฏิสนธิกาล)”^๑

ปัจจชาตปัจจย

[๖๐๔] อรูปธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นก่อนไว้ชื่อว่า **ปัจจชาตปัจจย** ดังเจตนาคือความหวังในอาหารค้ำจุนสัตว์ของลูกแร้งทั้งหลายไว้ฉะนั้น เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจยโดยเป็นปัจจชาตปัจจยแห่งกายนี้ ที่เกิดก่อน”^๒

อาเสวนปัจจย

[๖๐๕] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความหมายคืออาเสวนะ (เสพมากคือประพฤตินจน) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) ทั้งหลาย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐/๔

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

ชื่อว่า **อาเสวนปัจจัย** ดุจอภิโยค (ความประกอบยิ่งคือความพากเพียร) ที่เกิดก่อนๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลังๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้น เป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งขณะที่เป็นกุศลอกุศลและกิริยา ดังพระบาลีว่า “กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัย โดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ”^๑

กัมมปัจจัย

[๖๐๖] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นการกระทำที่ได้แก่จิตตปโยคะ (ความประกอบทางจิตคือเจตนา) ชื่อว่า **กัมมปัจจัย** กัมมปัจจัยนั้น เป็น ๒ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา อันเป็นไปในขณะต่างๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาติะ ดังพระบาลีว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยแห่งวิบากชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) ทั้งหลายด้วย สหชาติเจตนาเป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนาและแห่งรูปทั้งหลายที่มีเจตนาอันเป็นสมุฏฐานด้วย”^๒

วิปากปัจจัย

[๖๐๗] วิปากธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมสงบ (คือว่ากรรมทำมาเสร็จแล้ว หรือว่าละเหียดเพราะรู้ยาก) ไม่มีอุตสาหะ (คือไม่ต้องพยายามทำอะไรอีก) เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้องเป็นอย่างนั้น ไม่มีทางบายเบี่ยง) ชื่อว่า **วิปากปัจจัย** วิปากธรรมนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาลและแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวงด้วย ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๑ ที่เป็นวิปากอัพยากต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้น ๓ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ ชั้น ๑ ที่เป็นวิปากอัพยากต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้น ๓ และแห่งกฏัตตารูป

๑ อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

๒ อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๑/๗

ทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ ชั้นที่ ๓ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้นที่ ๒ และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ชั้นทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งวัตถุ (คือทพยวัตถุ)^๑

อาหารปัจจัย

[๖๐๘] อาหาร ๔ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรูปร่างทั้งหลายไว้ ชื่อว่า **อาหารปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “กพพิงการาหารเป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ อาหารทั้งหลายที่เป็นอรูปร่าง (คือผัสสะ มโนสัญญาเจตนาและวิญญาณ) เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งอรูปร่างอันมีรูปอาหาร (ทั้ง ๓) นั้นเป็นสมุฏฐาน”^๒ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่เป็นวิปากอภัยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลายอันสัมปยุตกับอาหารนั้นและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ด้วย”^๓ ดังนี้อีกด้วย

อินทรีย์ปัจจัย

[๖๐๙] อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อินทรีย์ปัจจัย** ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งอรูปร่างทั้งหลายอย่างเดียวกัน อินทรีย์ที่เหลือ (๑๕) เป็นปัจจัยทั้งแห่งรูปธรรมและอรูปร่าง ดังพระบาลีว่า “จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น ฯลฯ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลาย อันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นอรูปร่าง (๑๕) เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งอรูปร่างที่มีอรูปร่างนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๔ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิปากอภัยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย”^๕ ดังนี้อีกด้วย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๒

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๓

๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๖/๑๐

๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓

ฌานปัจจัย

[๖๑๐] องค์ฌาน ๗ (คือวิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นทั้งปวง ยกเว้นเวทนา ๒ คือ สุขทุกข์ในทวิปัญจวิญญาณ ผู้อุตทหนุโดยความคือเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่า **ฌานปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์ฌานทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌานและแห่งรูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๑ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”^๒ ดังนี้อีกบ้าง

มัคคปัจจัย

[๖๑๑] องค์มรรค ๑๒ อันต่างโดยเป็นกุศลมรรค (คือเป็นสัมมัตตะ) เป็นต้น ผู้อุตทหนุโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่ (คือจากผิดหรือชอบก็แล้วแต่มรรค) ชื่อว่า **มัคคปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมรรคและแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๓ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”^๔ ดังนี้อีกบ้าง

แต่ว่าฌานปัจจัยและมัคคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่าย่อมไม่มีในทวิปัญจวิญญาณ และอเหตุกจิตทั้งหลาย

สัมปยุตตปัจจัย

[๖๑๒] อรูปธรรมทั้งหลายผู้อุตทหนุโดยความเป็นธรรมประกอบกันกล่าวคือมี วัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกัน ดับด้วยกัน ชื่อว่า **สัมปยุตตปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยเป็นสัมปยุตปัจจัยซึ่งกันและกัน”^๕

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๗/๑๑

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๕

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑

๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕

๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑

วิปยุตตปัจจัย

[๖๑๓] รูปธรรมทั้งหลายผู้อดหนุนโดยไม่เข้าถึง (คือไม่เกี่ยวกับ) ความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย แม้อรูปธรรมทั้งหลายเล่า ก็เป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย (เหมือนกัน) **วิปยุตตปัจจัย** นั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็น สหชาตะ (เกิดพร้อมกัน) ปัจฉาชาตะ (เกิดทีหลัง) และปุเรชาตะ (เกิดก่อน) สมดังพระบาลีว่า “กุศลชั้นทั้งหลายที่เป็นสหชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน กุศลชั้นทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกายนี้ซึ่งเป็นปุเรชาตะ”^๑ แต่ในสหชาต-วิภังค์แห่งบทอภัยากฤตกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ ชั้นทั้งหลายที่เป็นวิปากอภัยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่ง (หทัย) วัตถุ (หทย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลาย” ดังนี้บ้าง^๑ ส่วนที่เป็นปุเรชาตะ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีจักขุขันธ์เป็นต้นเท่านั้น ดังพระบาลีว่า “จักขายตนะที่เป็นปุเรชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ กายตนะที่เป็นปุเรชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกายวิญญาณ (หทย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลายที่เป็นวิปากอภัยากฤต ที่เป็นกิริยาอภัยากฤต ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกุศลชั้นทั้งหลาย ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งอกุศลชั้นทั้งหลาย”^๒

อตฺถิปัจจัย

[๖๑๔] ธรรมผู้อดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนธรรมที่เป็นเช่นเดียวกัน ด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า **อตฺถิปัจจัย** มาติกาแห่งอตฺถิปัจจัยนั้น ทำนวางไว้ ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรุขันธ์ มหาภูต นามรูป จิต เจตสิก มหาภูตรูป อายตนะและวัตถุ ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอตฺถิปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต (คือธาตุ) ๔ เป็นอตฺถิปัจจัยซึ่งกันและกัน นามรูปเป็นอตฺถิปัจจัยซึ่งกันและกันในโอกกันติขณะ (ขณะลงสู่ครรภ์) จิตและเจตสิก

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๖ ๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๗

ธรรมทั้งหลายเป็นอติปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตรูป เป็นอติปัจจัยแห่งอูปาทयरูป จักขยตนะเป็นอติปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นอติปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ เป็นอติปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูป (คือทหยวัตถุ) ไตเป็นไป รูปนั้นเป็นอติปัจจัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น”^๑ แต่ในปัญหาวาระวางมาติกาเพิ่มไว้อีก คือ “สหชาตเต ปุเรชาตเต ปัจฉาชาตเต อาหาร อินทริย” แล้วทำนิเทศ (คืออธิบาย) ในสหชาตเตก่อน โดยนัยว่า “ชั้น ๑ เป็นอติปัจจัยแห่งชั้น ๓ และแห่งรูปอันมีชั้น ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน” ดังนี้เป็นต้น^๒ ส่วนในปุเรชาตเต ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักขุเป็นต้น ซึ่งเป็นปุเรชาตธรรม ในปัจฉาชาตเตทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งกายนี้อันเป็นปุเรชาตเตเป็นปัจจัยแห่งจิต และเจตสิกทั้งหลายอันเป็นปัจฉาชาตเต ในอาหารและอินทริย ทำนิเทศจะเห็นว่า “กพพิงการาหาร เป็นอติปัจจัยแห่งกายนี้ รูปชีวิตินทริยเป็นอติปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย” ดังนี้^๓

นัตติปัจจัย

[๖๑๕] อรูปธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็ว ผู้อดหนุนโดยให้โอกาสเพื่อความเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งตนชื่อว่า **นัตติปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นนัตติปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัจจุบัน”^๔

วิคตปัจจัย

นัตติปัจจัยธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่า **วิคตปัจจัย** เพราะเป็นธรรมผู้อดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ปราศจากไปแล้ว (คือไม่มีแล้ว) ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นวิคตปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”^๕

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑-๑๒ ๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘ ๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘
๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒ ๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๓/๑๓

อวิตตปัจจัย

อนึ่ง อตฺถิปัจจยธรรมทั้งหลายนั้นแหละพึงทราบว่ ชื่อว่า **อวิตตปัจจัย** เพราะเป็นธรรม ผู้อดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ยังไม่ปราศไป (คือยังมีอยู่)

ก็แล ทุกะนี้ (คือปัจจัยคู่นี้) ตรัสด้วยเทศนาวิลาส (ความงดงามแห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาวิธีนี้ ดุจเหตุวิปยุตตทุกะแม้ตรัสอเหตุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

ปฏิจจสมุปบาท

[อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร]

[๖๑๖] ในปัจจัย ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชชานี้นับเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลาย โดยประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไป (คืออปุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้าย (คืออนัญชาภิสังขาร) โดยประการเดียวแล

ในคำเหล่านั้น คำว่า “**เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลายโดยประการ ๒**” ความว่า อวิชาเป็นปัจจัย (แห่งปุญญาภิสังขาร) โดยประการ ๒ คือโดยเป็นอาร์มมณปัจจัย ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ อธิบายว่า อวิชชานั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งหลายฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาอวิชาด้วยความลึบไปเสื่อมนไป เป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในกาลที่รู้จักอันเป็นไปกับโมหะ (ทั้งของตนและคนอื่น) ด้วยอภิญญาจิต (มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่เมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจรทั้งหลายมีทานเป็นต้นก็ดียังรูปาวจรมานทั้งหลายให้เกิดขึ้นก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งสองนั้น เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญ (ทั้งสอง) นั้นแหละอยู่ เพราะหลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชชานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน)

คำว่า “แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ” ความว่า อวิชชาย่อมเป็นปัจจัยแห่งอปุญญาภิสังขารทั้งหลายโดยหลายประการ ปุจฉาว่า เป็นอย่างไร? วิสัชนาว่า ก็อวิชชานั้นย่อมเป็นปัจจัย (แห่งอปุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการคือ ในกาลที่ราคะเป็นต้น ปรารภอวิชชาเกิดขึ้นมันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น อารัมมณปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นที่หนัก (คือน้ำหนักอยู่ที่อวิชชา) (เกิดความ) พอใจขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น อารัมมณาธิบดีและอารัมมณูปนิสสยะ เมื่อบุคคลผู้หลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษ (ในบาป) ทำบาปทั้งหลายมีปาณาติปาตเป็นต้นเข้า มันก็เป็นอุปนิสสยปัจจัย มันเป็นอนันตระ... สมันตระ อนันตรูปนิสสยะ อาเสวนะ นัตถิและวิคตปัจจัยแห่งชวนจิตมีชวณะดวงที่ ๒ เป็นต้นไป เมื่อบุคคลทำอกุศลทุกอย่างมันก็เป็นเหตุ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อตถิและอวิคตปัจจัย

คำว่า “นับว่าเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว” คืออวิชชา นับว่าเป็นปัจจัยโดยประการเดียวคือโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแห่งอเนญชาภิสังขารทั้งหลาย ก็แลความที่มันเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปุญญาภิสังขารนั้นเกิด

อวิชชาอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

[๖๑๗] ในบทว่า “สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา” นี้ โจทกาจารย์กล่าว (ทัก) ว่า “ก็อวิชชาอย่างเดียวนั้นเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายหรือหรือว่าเป็นปัจจัยอื่นๆ อีกก็มี” พระอาจารย์กล่าวเฉลยว่า “ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไร (ดี) เล่า ฌิวาอวิชชาอย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ไชรั ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ (กล่าวว่ามีเหตุอันเดียว) ซึ่งไม่ถูกต้อง หากว่า ปัจจัยอื่นๆ อีกก็มีไชรั เอกการณนิเทศ (คำพระบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า “อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา” ก็ไม่เกิดประโยชน์ พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า “(แต่อันที่จริง) เอกการณนิเทศนั้นจะไม่เกิดประโยชน์หามิได้” เพราะอะไร เพราะ

เอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด) แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่อเนกเหตุก็ไม่มี แต่อรธ (คือประโยชน์) ในการแสดงเอกเหตุเอกผล มีอยู่

จริงอยู่ ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่าง ในปัจจุการนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็ไม่มี ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุหลายอันเล่าก็ไม่มี แต่ว่า ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุหลายอันนั้นมี จริงอย่างนั้น ผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รส เป็นต้นและหน่อ (ไม้) นั้นเกิดขึ้นแต่เหตุหลายอัน กล่าวคืออณุดิน พีช (พันธุ์) และน้ำปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวที่พระผู้มีพระภาคทรงทำไว้ว่า “**อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา สงฺขารปัจจุยา วิญญาณ**” นั้นได้ในการแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวนั้น อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่ แท้จริงพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอกเหตุบ้าง เอกผลบ้างเหมือนกัน โดยควรแก่พระเทศนาวิลาสและแก่ (อัสมาสัยของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในบางบท เพราะเป็นเหตุและผลประธาน บางบทเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด) บางบทเพราะเป็นเหตุอสาธารณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเอกเหตุและเอกผลด้วย เพราะความเป็นเหตุประธานและผลประธานเช่นในบทว่า “**ผลสฺสปัจจุยา เวทนา**” เหตุว่าผัสสะเป็นประธานแห่งเวทนา ตรัสเอกเหตุเพราะความปรากฏเช่นในคำว่า “**เสมฺหสมฺภูจฺจนา อาพาธา - อาพาธทั้งหลายที่มีเสมหะเป็นสมฺภูจฺจนา**”^๑ เพราะว่าในอาพาธนี้ เสมหะเป็นเหตุที่ปรากฏ เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุเพราะความเป็นเหตุ อสาธารณะ เช่นในข้อว่า “**เย เกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมฺูลกา** ภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (บรรดามี) อกุศลธรรมทั้งหลายนั้นล้วนมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล” เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ อสาธารณะ เหตุอื่นๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุสาธารณะแก่อกุศลทั้งหลายแล

เพราะเหตุนี้ ในปัจจุการนี้ อวิชชานี้ แม้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์และสหชาติธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึงทราบเถิดว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดง โดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชานั้นเป็นสังขารเหตุที่เป็นประธานแห่งสังขารเหตุอื่นๆ มีต้นหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า “**ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยดูแต่ส่วนที่น่ายินดี (ในสังโยชนียธรรม)**” เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า “**ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา**” เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธารณะด้วย โดยพระบาลีว่า “**ภิกษุทั้งหลาย**

๑ ดูเทียบ อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๐

บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชาย่อมสร้างบุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง...” เป็นต้น ก็แลประโยชน์ในการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอกผล (ที่กล่าวมานั้นเทอญ)

อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารฝ่ายดี

[๖๑๘] ในบท **อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา** นี้ โจทกาจารย์กล่าวทัก(อีกประเด็นหนึ่ง) ว่า “ถึงเป็นอย่างกล่าวนั้น (แต่) การที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งมีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวมาเป็นปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารและอเนกชาภิสังขาร (ซึ่งมีผลน่าปรารถนา) จะใช้ได้ไฉน ? เพราะว่าย่อมจะเกิดจากพืชสะเดาหาได้ไม่” พึงเฉลยว่า “ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลกนี้

**ปัจจัยแห่ง (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายที่ผิดกัน (กับผล) ก็ดี
ไม่ผิดกันก็ดี ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เช่นกัน
ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ (คือให้เกิดผล) ได้ แต่ธรรมเหล่านั้น
มิได้เป็นวิบาก (แห่งปัจจัยเหล่านั้น) เลย”**

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) สภาวะและกิจเป็นต้นแก่ (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ย่อมเป็นเหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยว่า จิตดวงก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษาที่มีศึกษาศิลปะเป็นต้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแก่การทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้นอันเป็นไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้ และนมสดเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งนมส้มเป็นต้นก็ได้ แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งจักขุวิญญาณก็ได้ และน้ำอ้อยงบเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งน้ำดอง (คือน้ำเมา) เป็นต้นก็ได้ ส่วนจักขุและรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยฐานแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ชวนจิตดวงก่อนเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยสภาวะและไม่ผิดกันโดยกิจแห่งชวนจิตดวงหลังเป็นต้น

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกัน (กับผล) เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคือ ถูและอาหาร ซึ่งเหมือนกันนั่นเองเป็นปัจจัยแห่งรูป พืชข้าวสาลีเป็นต้นซึ่งก็เหมือน

กันนั้นแล เป็นปัจจัยแห่งเมล็ดข้าวสาลีเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่มีเหมือนกัน แต่เป็นปัจจัยแห่งอรุปได้ อรุปเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งอรุปได้ และชนโค ชนแกะ เขาสัตว์ นมสัมฆา แป้งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแห่งหญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้นได้ แต่ปัจจัยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันไม่ผิดกันและเหมือนกัน ไม่เหมือนกัน (ก็ดี) แห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นก็มีได้เป็นวิบากแห่ง (ปัจจัย) ธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชชาเป็น แม้ว่าจะโดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่นำปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งมีโทษ (แต่ก็) พึงทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแก่สังขารมีปัญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นทั้งหมดได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกันโดยฐานะ กิจ สภาวะและด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกันตามควร ก็แลความที่มันเป็นปัจจัยนั้น ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า “ความไม่รู้ที่นับว่าอวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้แล้ว บุคคลนั้นเพราะความไม่รู้ในทุกข์ก่อน และในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีชั้นปัญจกะส่วนอดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังขารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่า เป็นสุขแล้วย่อมริ (ทำ) สังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น” ดังนี้เป็นต้นนั้นแล

[๖๑๙] (ต่อไป) นี้เป็นปริยายอื่นอีกปริยายหนึ่งว่า

**บุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุติ และอุปบาท (เรื่องสงสาร)
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลายและในปฏิจจสมุปปันน-
ธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ นั้นขึ้น
(ทั้งนี้ก็) เพราะเหตุที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้ง ๓ นั้น**

หากมีคำถามว่า “ก็ไฉน บุคคลใดหลงในธรรมเหล่านั้น บุคคลนั้นจึงทำสังขารทั้งสามนั้นขึ้น” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “อันดับแรกบุคคลผู้หลงใน (เรื่อง) จุติ ไม่ถือเอาจุติ (โดยความจริง) ว่า “ความแตกแห่งชั้นทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่ามรณะ (แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์ตาย ความตายก็คือความก้าวไป (คือเคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์” ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงในอุปบาท ไม่ถือเอาอุปบาท (โดยความจริง) ว่า “ความปรากฏขึ้นแห่งชั้นทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่าชาติ” (แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของสัตว์” ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงใน**สงสาร** ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรตนาไว้ดังนี้ว่า :-

**“ความสับสนเนื่องกันแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย
เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่าสงสาร”^๑**

(แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์ผู้นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น”
ดังนี้ เป็นต้น

ผู้หลงใน**ลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย** ไม่ถือเอาสภาวะลักษณะ (มีรู้จักเสื่อม
เป็นต้น) และสามัญญลักษณะ (มีไม่เที่ยงเป็นต้น) แห่งสังขารทั้งหลาย (แต่) กำหนด
ใจเอาสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตน โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของ
ยั่งยืน โดยความเป็นสุขและโดยความเป็นของงาม

ผู้หลงใน**ปฏิจจสมุปปັນนธรรมทั้งหลาย** ไม่ถือความหมุนไปแห่งปัจจุบันธรรม
ทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจัยธรรมมีอวิชชาเป็นอาทิ (แต่) กำหนดใจไปว่า
“อิตตาย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อิตตานั้นแลทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำด้วย ใน
ปฏิสนธิก็อิตตานั้นแลเกิดขึ้น ผู้บันดาลมีอณูและพระอิศวรเป็นต้นจัดแจงร่างให้อิตตา
นั้นโดย (แต่งให้) เป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน อิตตานั้น
มีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้ รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น
อิตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก” ดังนี้บ้าง ว่า “สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามวาระ คือ
ความเป็นไปตามโชคเคราะห์”^๒ ดังนี้บ้าง

บุคคลนั้นอันอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้นอยู่ ก็ย่อมก่อสังขาร
เป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้างขึ้น เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไป
บนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง
ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถานี้ไว้ (ความ) ว่า :-

**เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจูง บางทีก็
เดินไปตามทาง บางทีก็เดินไปนอกทางบ้าง ฉันทใดก็ดี
คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้ชักนำ บางคราวก็
ทำบุญ บางคราวก็ทำกรรมที่ไม่ใช่บุญบ้าง ฉันทนั้น ต่อเมื่อ**

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๔๔

๒ ที.ที. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, ที.ช. (ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐

โตเขาจักรัธรรมแล้วตรัสรู้สัจจะได้ เมื่อนั้น เพราะอวิชา
สงบไป เขาจึงจักเป็นอุปสันตบุคคลไปได้ นี่เป็นวิตถารกถา
ในบทว่า อวิชาปจฺจยา สงฺขารา

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

[๖๒๐] (ต่อไปนี้เป็น) วิตถารในบท **สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ**

คำว่า **วิญญาณ** ได้แก่ วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในวิญญาณ ๖ นั้น
จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากและที่เป็นอกุศลวิบาก
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็อย่างนั้น มโนวิญญาณ
มี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๒ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุที่เป็น
อเหตุกะ ๓ กามาวจรวิปากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้ จึง
เป็นอันรวมวิปากวิญญาณฝ่ายโลกียะทางวิญญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันได้ ๓๒ ส่วน
วิญญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลายใช้ไม่ได้ในกถาว่าด้วยวัฏฏะ เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือเอา

ในบทว่า **วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร** นั้น หากมีคำถามว่า “ก็ข้อนี้จะพึง
ทราบได้อย่างไรว่าวิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” แก้วว่า
“ทราบได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ วิบากก็ไม่มี” แท้จริง วิญญาณนั้นเป็นวิบาก
อันวิบากในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ฉะนั้น มันจะพึงเกิดขึ้นได้ โดยไม่
อาศัยกรรมไซ้ วิปากวิญญาณทุกอย่างก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ (นะซี)
แต่มันไม่เกิดดอก (ในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้) เพราะเหตุนั้น จึงทราบชื่อว่า วิญญาณ
นี้ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้นได้

หากมีคำถามว่า “วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน” ดังนี้ไซ้ พึงตอบ
ว่า “อันดับแรก วิญญาณ ๑๖ ดวง คือวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศล
วิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ และมโนวิญญาณธาตุ ๒ (ที่มา) ในมโนวิญญาณ กามาวจร
วิปากวิญญาณ ๘ ย่อมมี เพราะปัจจัยคือปญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ดังพระบาลี
ว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น

มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหระตจึงเกิดขึ้น มโน-
 วิญญาณธาตุที่เป็นอุปกษาสหระตจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหระต-
 ญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสหระตญาณสัมปยุต เกิดพร้อมกับสังขาร
 ...ที่เป็นโสมนัสสหระตญาณวิปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสหระตญาณวิปยุต
 เกิดขึ้นพร้อมสังขาร ...ที่เป็นอุปกษาสหระตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุปกษา-
 สหระตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ที่เป็นอุปกษาสหระตญาณวิปยุต
 จึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุปกษาสหระตญาณวิปยุตเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณ ๕ ดวง **มีเพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขาร** ฝ่าย
 รูปาวจร ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำ
 ไว้แล้วก่อไว้แล้ว โยคาวจรบุคคล สงดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯลฯ
 ปัญจฌานอันเป็นวิปากอยู่”^๑ ดังนี้

(รวม) วิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมี**เพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขาร** ฉะนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศล
 วิปาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมี**เพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขาร**
 ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมเป็นอกุศล อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ
 โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณอันเป็นวิปากจึงเกิดขึ้น
 มโนธาตุที่เป็นวิปากมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นวิปากจึงเกิดขึ้น”^๒ ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๔ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณที่เป็นอรูปวิปาก ๔ ย่อมมี**เพราะปัจจัย
 คืออเนชชาติสังขาร** ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายอรูปาวจรนั้นนั่นแล
 อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายเสียได้โดยประการ
 ทั้งปวงจึงเข้าถึงวิญญาณอันสหระตด้วยอากาศานัญญาตนสัญญา วิญญาณัญญา-
 ยตนสัญญา อากิญจัญญาตนสัญญา เนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา ซึ่งเป็นวิปาก
 อยู่ เพราะละสุขและทุกข์ได้จึงเข้าจตุตถฌานอยู่”^๓ ดังนี้

๑ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๙๙/๑๓๗

๒ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐

๓ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๓๘

ความเป็นไปแห่งวิญญาณ

[๖๒๑] วิญญาณใด ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารใดแล้ว บัดนี้ พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไปเรื่องราว) แห่งวิญญาณนั้นดัง (ต่อไป) นี้

ก็วิญญาณทั้งปวงนี้แหละ ย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปส่วน ต่อแต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิ ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระคต (๑) ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัจจุวัฏการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวง เป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิตามสมควรใน ๓ ภพ (คือปัจจุวัฏการภพ จตุวัฏการภพ และเอกวัฏการภพ)

ปุจฉาว่าเป็นอย่างไร ?

ส่วนปวัตติ

วิสัยเห็นว่า ในอรรถกถาัมชฌิมนิกายกล่าวไว้ว่า “อันดับแรกวิญญาณ ๕ มีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มาปรากฏทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ของบุคคลผู้เกิดมาด้วยกุศลวิบาก หรือด้วยอกุศลวิบากก็ตาม ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้าแล้วตามลำดับ เป็นอิฏฐารมณก็ตาม อิฏฐัมชฌัตตารมณก็ตาม อาศัยประสาทมีจักขุประสาทเป็นอาทิ ก็ยังกิจคือการเห็น การได้ยิน การดม การลิ้ม การสัมผัสให้สำเร็จเป็นไป วิญญาณ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นอย่างนั้น เป็นแต่อารมณ์ของอกุศลวิปากวิญญาณเหล่านั้น เป็นอนิฏฐารมณหรืออนิฏฐัมชฌัตตารมณ ลิ่นเชิง (เท่า) นี้เองเป็นความแปลกกัน จริงอยู่ วิญญาณทั้ง ๑๐ นั้นก็มีทวาร อารมณ วัตถุและฐานคงตัว และมีกิจตายตัวอยู่เท่านั้นเอง ต่อนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์ของวิญญาณเหล่านั้นแหละ อาศัยทวารวัตถุก็ยังสัมปฏิจจนกิจให้สำเร็จเป็นไป มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายก็เป็นไปอย่างนั้น ก็แต่ว่ามโนธาตุคู่นี้มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุและฐานคงตัวและกิจก็ตายตัว ส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นโสมนัสสสหระคตในลำดับแห่งกุศลวิปากมโนธาตุ ก็ปรารภอารมณ์แห่งกุศลวิปากมโนธาตุนั้นแหละ อาศัยทวารวัตถุ ยังสันตริณกิจให้สำเร็จ ตัดวิถิภวังค์ในที่สุด แห่งขณะที่ย่อมปยุตด้วยโลภะโดยมาก แห่งเหล่าสัตว์จำพวก

กามาวจร ในเมื่ออารมณ์นั้นเป็นอารมณ์มีกำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง สองวาระบ้าง ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะในอารมณ์ที่ชวนะยึดไว้” ดังนี้ แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรม วารจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ (วาระเดียวไม่มี) ก็แล จิตดวงนี้มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อว่าตทารัมมณะ และชื่อว่าปัญญิวังค์ (มีวังค์แอบหลัง) และเป็นจิต มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุคงตัว มีฐานและกิจไม่ตายตัวแล

วิญญาณ ๑๓ ดวง พึงทราบว่าเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมาจะนี้ก่อน

ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้ แต่ในส่วนปวัตติ อันดับแรกเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ คือ ยังสันตริณกิจในลำดับแห่งกุศลอกุศลวิบากมโนธาตุในปัญจทวารให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอนต้นให้สำเร็จ เมื่อจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุดกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นวิญญาณธาตุที่มีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

สเหตุกจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ยังกิจ ๓ ให้สำเร็จ คือยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละให้สำเร็จ เมื่อจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุดกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นจิตนอกนี้มีวัตถุคงตัว แต่ทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

รูปาวจรวิญญาณ ๕ และอรูปาวจรวิญญาณ ๔ ยังกิจ ๒ ให้สำเร็จ คือเมื่อจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จเป็นไป และยังจุดกิจในบั้นปลายให้สำเร็จเป็นไป ในจิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตทั้งหลายมีวัตถุทวารและอารมณ์คงตัวแต่ฐานและกิจไม่คงตัว ส่วนอรูปาวจรจิตทั้งหลายนอกนี้มีวัตถุคงตัว อารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไปแล

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัยในส่วนปวัตติ ดังกล่าวมาจะนี้ก่อน สังขารนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่วิปาก-วิญญาณ ๓๒ ดวงนั้นในปวัตตินั้น

ส่วนปฏิสนธิ

[๖๒๒] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้” คำนั้นยังรู้ได้ยาก เพราะเป็นคำสั่งเขปนิก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อแสดงวิถิตารณัยแห่งปฏิสนธิ-วิญญาณนั้น (ต่อไป) โดยตั้ง**ปัญหาว่า**

- (๑) ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ?
- (๒) ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ?
- (๓) ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร ?
- (๔) อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ?

คำตอบมีว่า

- (๑) ปฏิสนธิมี ๒๐ ทั้งปฏิสนธิของอสังขญีสัตว์ (คือโดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๙ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสังขญีเข้าด้วยจึงเป็น ๒๐)
- (๒) ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละ
- (๓) ในปฏิสนธิจิต ๑๙ นั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และคนกะเทยทั้งหลาย ในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษยก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ปฏิสนธิในโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิปาก ๕ ปฏิสนธิในโลกอรุปรหมย่อมมีด้วยอรุปราวจรวิปากจิต ๔ ก็แล ปฏิสนธิย่อมมีในภพไร ด้วยจิตไรดังกล่าวมา ฉะนี้ ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่า ปฏิสนธิอันควรแก่วิญญาณนั้น
- (๔) ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิ มี ๓ คือ อดีตารมณ ปัจจุปบันนารมณ และ นวัตตัพพารมณ (คือ อารมณ์ที่ไม่ควรจะกล่าวได้ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) (แต่) ปฏิสนธิของพวกอสังขญีเป็นอนารมณ (คือไม่มีอารมณ์) แล

ในอากรมณ ๓ นั้น อากรมณของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญูณัญญาตนะและชั้น
เนวส์ัญญาตนะ เป็นอดีตอากรมณอย่างเดี่ยว แห่งสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐
เป็นอดีตอากรมณบ้าง เป็นปัจจุบันอากรมณบ้าง แห่งสัตว์ที่เหลือเป็นนวัตตัพพารมณณ์แท้

อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอากรมณ ๓ อยู่ดังนี้ ก็ยอมเป็นไปในลำดับแห่งจตุตถจิต
ซึ่งมีอากรมณเป็นอดีตอากรมณบ้าง เป็นนวัตตัพพารมณณ์บ้างเท่านั้น เพราะธรรมดาว่า
จตุตถจิตเป็นปัจจุบันอากรมณห้ามไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงควรทราบอาการ
เป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมีอากรมณอย่างใดอย่างหนึ่งในอากรมณ ๓ ในอันดับแห่งจตุ
ซึ่งมีอากรมณอย่างใดอย่างหนึ่งใน อากรมณ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุกคติ (ต่อไป)
ข้อนี้เป็นฉันท

[๖๒๓] อันดับแรก บาปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาสู่
คลองในมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่ง
(เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้) โดยพระบาลี ว่า “ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย
(ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น”^๑ ดังนี้เป็นต้น
จตุตถจิตทำอากรมณแห่งภวังค์ ให้เป็นอากรมณเกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีสันปรารภ
กรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทาร์มณะเป็นสุดท้าย ครั้นจตุตถจิตนั้นดับแล้ว
ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ ชักนำถลำเข้าไปทางทุกคติ ก็ปรารภกรรม
หรือกรรมนิมิตที่มาปรากฏ (มโนทวาร) นั้นและเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิมีอากรมณเป็น
อดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจตุซึ่งมีอากรมณเป็นอดีต (ด้วยกัน)

ในมรณสมัย (เวลาใกล้จะตาย) ทุกคตินิมิตมีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้น ใน
ทุกคติทั้งหลายมีนรกเป็นอาทิ ย่อมมาปรากฏในมโนทวารของบุคคลผู้มีบาปกรรมอีก
คนหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป
๒ วาระ วิถิจิต ๓ ดวง คือ อารวัชชนะ ๑ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลัง
อ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ตทาร์มณะ ๒ ปรารภอากรมณนั้น เกิดขึ้นแก่
บุคคลนั้น ต่อนั้นจตุตถจิต ๑ ดวงทำอากรมณของภวังค์ให้เป็นอากรมณเกิดขึ้น ขณะ
จิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อารวัชชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทาร์มณะ ๒ จตุ ๑) เพียงนี้นับว่าเป็น
อดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอากรมณนั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่ว

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๕๓

๕ ขณะจิตที่เหลือ ปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ทราหมอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีรากะเป็นต้น มาสู่คลองใน ทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่งของบุคคลอีกคนหนึ่ง ชวนะ(เพียง)๕ เพราะเป็นจิต มีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งวิภูฏัพพะอันเกิดขึ้นตามลำดับ ต่อ นั้น จุติจิต ๑ ดวง ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ก็แลขณะจิต ๑๕ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชชนะ (๑) ทัสสนะ (เห็น ๑) สัมปฏิจณะ (๑) สันตึระณะ (๑) วิภูฏัพพะ (๑) ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติจิต ๑ เพียงนั้นนับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ที่เหลือ แม้ปฏิสนธิก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุกคติปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้างปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้นก่อน

[๖๒๔] สำหรับผู้ตั้งอยู่ในทุกคติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ คำทั้งปวง บัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล โดยบรรจุคำฝ่ายขาวลง (แทน) ในคำฝ่ายดำ เช่นว่า “กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิमितบ้าง ย่อมมาปรากฏในมโนทวารเป็นต้นตามนัยก่อนเกิด นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติและปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งทุกคติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต”

[๖๒๕] ข้างฝ่ายผู้ตั้งอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ (เจ็บหนัก) นอน อยู่บนเตียง มรณกรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิमितบ้าง ย่อมมาปรากฏ ในมโนทวาร (ทั้งนี้) โดยพระบาลี (กล่าวไว้) ว่า “ในสมัยนั้น อนวัชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน) นั้นย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ก็แต่ว่า ข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชกรรมหรือกรรมนิमितจะมาปรากฏทาง มโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสม มหัคคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิमितอย่างเดียวมาปรากฏทาง (มโนทวาร) จุติจิตทำ อารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีสิตตทารัมมณะเป็น

๑ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๑

สุดท้าย หรือชวณวิถีสลวัน (ไม่มีตทาร์มมณะ) ซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้น
เกิดขึ้น ครั้นจตุจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไป
ไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่ปรากฏทาง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น
นี้เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณบ้าง เป็นนวัตตัพพารมณบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งจตุซึ่ง
มีอารมณ์เป็นอดีต

บุคคลมีอนวัชกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มีสุคตินิมิตได้แก่วรรณ
รูปแห่งท้องมารดาในมนุษย์โลกบ้าง ได้แก่วรรณรูปแห่งอุทยาน วิมานและกัลปพฤกษ์
เป็นต้นในเทวโลกบ้าง มาปรากฏทางในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชกรรมกามาจร
ปฏิสนธิจิตเกิดแก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจตุจิตตามลำดับจิตที่แสดงมาแล้วใน (ตอน
ว่าด้วย) ทุกคตินิมิตนั้นแล นี่เป็นปฏิสนธิที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งจตุ
ซึ่งเป็นอดีตารมณ

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พกญาติยอมทำอารมณ์ในปัญจทวารบอกว่า “นี่นะพ่อ
พุทธบูชาเราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงยังจิตให้เลื่อมใสเถิด” ดังนี้บ้าง รูปารมณ
โดยเป็นเครื่องบูชา คือ มีช่อดอกไม้ และธงไชย ธงแผ่นผ้า เป็นต้น สัททารมณโดย
เป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็นต้นบ้าง คันธารมณโดยเป็นกลิ่นธูป
และเครื่องอบเป็นต้นบ้าง รสอารมณโดยเป็นเครื่องลิ้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น (โดย)
บอกว่า “นะพ่อ เชิญท่านชิมนี้ดู เป็นไทยธรรม ที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน”
ดังนี้บ้าง โผฏฐัพพารมณ โดยเป็นผ้ามีผ้าเมืองจีนและผ้าเมืองแขกเป็นต้น (โดย)
บอกว่า “นะพ่อ เชิญแตะนี้ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน” ดังนี้
บ้าง น้อมเข้าไปให้ ด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ชวณะ ๕ และตทาร์มมณะ ๒ เกิดขึ้น
แก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโผฏฐัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มา
ปรากฏทางทวารนั้น เพราะภาวะที่ตนมีกำลังอ่อน ต่อนั้นจตุจิตดวง ๑ ทำอารมณ์แห่ง
ภวังคิให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจตุจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นแหละ
ซึ่งตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็ปฏิสนธิเป็นปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับ
แห่งจตุซึ่งเป็นอดีตารมณ

[๖๒๖] ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติสำหรับบุคคลผู้ได้มหัคคตวิบากด้วย
อำนาจฌานมีปฐวีกสิณฌานเป็นอาทิ ในมรณสมัย กามาจรกุศลกรรม กรรมนิมิต
คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง นิมิตมีปฐวีกสิณเป็นต้น หรือมหัคคตจิต มาปรากฏ
ในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ประณัตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏในจักขุทวาร

หรือโสตทวารอันใดอันหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่
มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ในที่สุดแห่งวิภวัญญัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับ
เพราะตทารัมมณะย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติมรรคทั้งหลาย เหตุนี้ จุติจิตดวง ๑
จึงทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง ในที่สุดจุติจิต
นั้น ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์หยั่งเข้า
ในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหัคคตะ สถานใดสถานหนึ่งแล้วก็เกิดขึ้น

นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ ปัจจุบันอารมณ์ และนวัตตัพพารมณ้อย่างใด
อย่างหนึ่ง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นนวัตตัพพารมณ โดยทำนองนี้ พึงทราบ
แม้ปฏิสนธิ (เกิด) ในลำดับแห่งอารูปจุติ นี่เป็นปวัตตนาวารแห่งปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ
นวัตตัพพารมณ ปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ
นวัตตัพพารมณ

[๖๒๗] ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุกคติ (ในมรณสมัย) ย่อมมีกรรม (ที่ทำไว้) นั้น
บ้าง กรรมนิमितบ้าง คตินิमितบ้าง มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ที่เป็น
เหตุเกิดอกุศลมาปรากฏในปัญจทวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ต่อนี้ ในที่สุดแห่ง
จุติจิตตามลำดับ ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ตกไปทาง
ทุกคติก็เกิดขึ้นแก่เขา นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ ปัจจุบันอารมณ์
(เกิด) ในลำดับแห่งทุกคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณแล

ปฏิสนธิวิญญาน

[๖๒๘] ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญานทั้ง ๑๙ ดวงเป็นอันแสดง
เพียงเท่านี้

**วิญญานทั้งลึนนี้้น ปฏิสนธิวิญญาน เมื่อเป็นไปใน
ปฏิสนธิดังกล่าวมานั้น ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก และ
มีประเภทต่างๆ เช่นประเภท ๒ เป็นต้น โดย ประเภททั้ง
หลาย มีประเภทผสมเป็นอาทิ**

ขยายความ

แท้จริง วิปากวิญญานทั้ง ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิย่อมเป็นไปด้วยกรรม
๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกรรมย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยอันเป็นไปใน

ขณะต่างๆ กัน ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ แก้วปากวิญญาณนั้นตามที่เป็นของตน
สมคำพระบาลีว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่วิบาก”^๑ ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลายมีประเภท
ผสมกัน เป็นอาทิแห่งวิปากวิญญาณนั้น ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ คือ แท้จริง วิปากวิญญาณ
นี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวกับอำนาจปฏิสนธิ (แต่) เป็น ๒ โดยแยกเป็นประเภทผสม
กับรูปและประเภทไม่ผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔
โดยกำเนิดอณตชะ ชลาพุชะ สังกะชะ โอบปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดย
วิญญาณฐิติ เป็น ๘ โดยสัตตาวาส

วิญญาณผสม

[๖๒๙] ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนั้น วิญญาณผสมเป็น ๒ โดย
ต่างแห่งภาวะ และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มี
ภาวะก็เป็น ๒ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ บ้างเป็นอย่างต่ำ
ย่อมเกิดพร้อมกันกับวิญญาณประเภทต้น (คือ วิญญาณผสม)

ขยายความ

ชื่อว่า วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ นั้น ความว่า ก็ในวิญญาณ
ผสมและไม่ผสมนี้ ปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูปนั้นใดเกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่รูปภพ
ปฏิสนธิวิญญาณผสมนั้นย่อมมีเป็น ๒ คือมีภาวะ (๑) ไม่มีภาวะ (๑) เพราะเกิดขึ้น
เว้นจากภาวะกล่าวคืออดีตินทรีย์และปฐินทรีย์ในรูปภพ และเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะ
ในกามภพ เว้นแต่ปฏิสนธิของคนกะเทยโดยกำเนิด

ชื่อว่า และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒ อธิบายและ
แม้ในภาวะประเภทนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นก็เป็น ๒
เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับอดีตภาวะ หรือปฐภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ชื่อว่า (รูปกลาป) ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกันกับวิญญาณประเภทต้น มีอรรถาธิบายว่า ก็ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะและกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็นวัตถุทสกะ กายทสกะและภาวทสกะบ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันกับปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูป อันเป็นประเภทต้น ใน ๒ ประเภท คือผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาป) ลดลงไปยังกว่านี้ไม่มี

ก็แล ปฏิสนธิวิญญาณที่มีปริมาณรูปกลาปอย่างต่ำดังกล่าวนี้ นั้น เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิด เป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่า “กลละ” อันมีประมาณเท่า (หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะเส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิด ๒ ที่มีชื่อว่า อัณฑชะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความมีขึ้นแห่งกำเนิดทั้งหลายที่แตกต่างกันด้วยอำนาจคติ (ดังต่อไปนี้)

กำเนิด

[๖๓๐] ก็ในกำเนิดทั้งหลายนั้น กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรกและในพวกเทพ เว้นภุมมเทพ กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓

ขยายความ

ในบทเหล่านั้นด้วย จ ศัพท์ในบทว่า “เทเวสุ จ” กำเนิด ๓ ข้างต้นพึงทราบว่ามีในนรกและในพวกเทพ เว้นภุมมเทพ ฉนใด ก็ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามัตถนิกเปรตด้วย ฉะนั้น เพราะพวกนิชฌามัตถนิกเปรตนั้น ก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน ส่วนในคติ ๓ ที่เหลือ อันได้แก่ดิรัจฉานเปรตวิสัย มนุษย์และในพวกภุมมเทพที่เว้นไว้ก่อนด้วย ย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔

รูปกลาป

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น รูป ๓๐ และ ๙ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม อหนึ่ง โดยกำหนดอย่างสูง รูป ๓๐ ย่อมเกิดในสัตว์จำพวกที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ อีกอย่างหนึ่ง โดยกำเนิดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

ขยายความ

อันดับแรก รูป ๓๐ และ ๙ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะและชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันกับปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดเป็นโอปปาติกะในจำพวกรูปพรหม ส่วนว่าโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภಾವทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ จำพวกอื่นเว้นจำพวกรูปพรหม อื่น รูปทั้ง ๗๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์

ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ นี้ คือ สี กลิ่น รส โอชา อีภธาตุ ๔ จักขุประสาท และชีวิต ชื่อว่าจักขุทสกะ (๑๐ ทั้งจักขุ) ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดังนี้

ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๓ คือ) ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนจมูกด้วน (ไม่มี ฆานประสาท) แต่กำเนิดและคนกะเทยแต่กำเนิด อื่น พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๗๐ และ ๓๐) ตามควรเถิด

จุดปฏิสนธิแปลกๆ

[๒๓๑] ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งจุดและปฏิสนธิโดยชั้น อารมณ คติ เหตุ เวทนา ปีติ วิตกและวิจารณ์ (ต่อไป) อีก

ขยายความ

ความแห่งคานานันว่า “ก็ปฏิสนธิ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสมและปฏิสนธิไม่ผสมนั้นใด และจุดอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธินั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งปฏิสนธิและจุดนั้น โดยชั้นเป็นต้นเหล่านี้” แปลกอย่างไร ? ก็บางทีปฏิสนธิอันมีชั้น ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุด) แม้โดยอารมณ มีชั้น

ในลำดับแห่งอรุบัติที่มี ชั้น ๔ (เหมือนกัน) ก็มี บางที่ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ และเป็นภายใน มีชั้นในลำดับแห่งจุดที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะและเป็นภายนอกก็มี นี่เป็นนัยในพวกอรุบัติเท่านั้นก่อน

อนึ่ง บางที่กามาวจรปฏิสนธิอันมีชั้น (ครบ) ๕ มีในลำดับแห่งอรุบัติที่มีชั้น ๔ (คือจุดจากอรุบัติมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิ) ก็มี บางที่อรุบัติที่มีชั้น ๔ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุดอันมีชั้น ๕ บ้าง แห่งรูปาวจรจุดบ้าง (คือจุดจากกามาวจรภูมิบ้าง รูปาวจรภูมิบ้าง ไปปฏิสนธิในอรุบัติ) ก็มี อย่างนี้เป็นปฏิสนธิ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจุดที่มีอารมณ์เป็นอดีต

ทุกติปฏิสนธิบางอย่าง มีในลำดับแห่งสุดติจุดบางอย่าง (เช่นคนบางคนตายไป เกิดเป็นสัตว์บางชนิด) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอเหตุกจุด ติเหตุกปฏิสนธิ มีในลำดับแห่งเหตุกจุดก็มี ปฏิสนธิเป็นโสมนัสสหรรคมีในลำดับแห่งจุดเป็น อุปกขาสหรรคก็มี ปฏิสนธิประกอบด้วยปีติมีในลำดับแห่งจุดที่ไม่ประกอบด้วยปีติ ก็มี ปฏิสนธิมีวิตกมีในลำดับแห่งจุด ที่ไม่มีวิตก ปฏิสนธิมีวิจารณ์มีในลำดับแห่งจุดไม่มีวิจารณ์ ปฏิสนธิที่มีทั้งวิตกวิจารณ์มีในลำดับแห่งจุดที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มีแล

อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามสมควรประกอบได้โดยคำตรงกันข้ามแห่งบท นั้น ๆ เกิด

โดยปรมัตถ์

[๖๓๒] **อันว่าวิญญานที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาจะนี้ นั่นก็เป็นแต่
ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมาแต่ภพนั้นของมันก็ไม่มี
(แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสียก็ไม่มี**

ขยายความ

ก็วิญญานที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาจะนี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงรูปธรรมและอรุบัติธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็ (มีโอรหาร) เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจาก อดีตภพมาในภพนี้ของมัน ก็ไม่มี แต่ที่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้น ในภพนี้ของมันก็ไม่มี

ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญาณดังกล่าวนี้ขึ้น โดยทางสืบ
ปฏิสนธิจากจุดแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด

ก็ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือเพราะการกระทำ
(ร้าย) ก็ตาม ไม่อาจทนความรุ่มเอาแห่งคัสตราคือมารณัตติกเวทนา (ความเจ็บชนิด
ถึงตาย) ทั้งหลาย ซึ่งเชือดเฉือนเส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่ย่อยเหลือที่จะทน ครั้นร่าง
กายซุบซิดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดดค่อยเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น ครั้น
อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ กายินทรีย์ มนินทรีย์และชีวิตินทรีย์คง (เหลือ)
อยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุเท่าที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภ
เอากรรมกรรม (กรรมหนัก) สมาสเวตยกรรม (กรรมที่ทำเนื่องๆ) อาสันนกรรม
(กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) ปุพเพตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง
ซึ่งได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีวิชาเป็นต้น แล้วหรือปรารภเอา) วิสัย (คือ
วรรณรูปารมณ) ซึ่งได้แก่กรรมนิमित คตินิมิตอันเข้าไปปรากฏแก่วิญญาณนั้นเป็นไป
ตันทาในวิสัยนั้นอันมีโทษที่อวิชาปกปิดไว้ เพราะยังละตันทหาวิชาไม่ได้ ก็ชักเอา
วิญญาณที่เป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย) ชัด
(วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตันทหาชัดไป ถูกสังขารทั้งหลายชัดไปด้วยอำนาจ
แห่งสันตติอยู่นั้น ก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ) เดิมด้วย ได้ที่อาศัยใหม่อันกรรม
สร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้นด้วย ดุจคน
หวังเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝังในไร่ข้ามคลองไปจะนั้นแล

ก็แล ในวิญญาณที่เป็นไปนี้ วิญญาณดวงก่อนเรียกว่าจุดวิญญาณเพราะเคลื่อน
ไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภพอื่น อันว่า
วิญญาณนี้ขึ้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหาได้ อีกทั้งเว้น
เหตุมีกรรม สังขาร ตันทหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้น
หาได้ไม่

นิตฺศนะจุดปฏิสนธิ

[๖๓๓] ธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิตฺศนะใน
ข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบ
ต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย

ขยายความ

แท้จริง ธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตราและรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทศนะในข้อนี้ คือในความเป็นมาได้มา ณ ภาพนี้ แต่ภพก่อน และในความเป็นเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีตแห่งวิญญูณนั้น เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงาย่อมมี เสียงเป็นต้นเป็นเหตุจึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปมิได้ฉันทใด จิตนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง ในข้อนี้ **เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย** จริงอยู่ ฅิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย จริงอยู่ ฅิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) มีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีไซริ นมสัฅก็ไม่ใช่เป็นลิ่งเกิดมาแต่ฅนมสตนะชิ แม้ความต่างกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีเล่า นมสัฅก็ไม่ใช่เป็นลิ่งอาศัยฅนมสตนะชิ

นัยการประกอบความในลิ่งที่เป็นเหตุและที่กเกิดแต่เหตุ (คือผล) ทั้งปวง ก็นัยนี้ เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุกับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกันเป็นคณละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโฆหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น แต่การลบล้างโฆหารของโลกนั้น บัณชิติไม่ปรารณนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกันหรือว่าความต่างกันเด็ดขาดในลิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันนสันดานทั้งหลายนี้ บัณชิติจึงไม่ควรข้องเวะ (คืออย่าใลใใจ) แล

คำท้วง

[๖๓๔] ในข้อนี้ (มี) โฆทกาจารย์ (ผู้ท้วง) กล่าววว่า “เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญูณ) โดยมิได้เลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะชันธิ์ทั้งหลายที่มีอยู่ในอิตภพฅนุชฅนี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจฉัยแห่งผลไม่ไปในที่กเกิดขึ้นแห่งผลนั้น ผลนั้นกมี (ไป) มีแกผู้อื่น และแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มีผลนั้นจะพึงมีแกใครเล่า เพราะเหตุนั้น วิธาน (คือกฏเกณชิ์) อันนี้ไม่ติดอก”

ในคำท้วงนั้น ช้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้ :-

สันดาน

ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือการสืบต่ออันหนึ่ง) ھا (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหาไม่แต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพีชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความ ซ่อนนี้ได้

ขยายความ

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง (ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันได้ติดขาดในสันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิสนธิ ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป) เกิดแก่ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่น (ไป) ไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพีชทั้งหลายเป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่ เมื่ออภิสังขารทั้งหลาย แห่งพีชทั้งหลายมีพีชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่น (ภายหลัง) เพราะได้ปัจจัยในสันดานแห่งพีชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พีชอื่น ๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคือ อภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่าพีชเหล่านั้นหรืออภิสังขารทั้งหลาย ก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ซ่ออุปไมย บัณฑิตก็พึงทราบฉนั้น

อนึ่ง ความซ่อนนี้พึงทราบแม้โดยวิทยา ศิลปะ และโอสถเป็นต้นที่บุคคล ประกอบเข้าไปในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น) ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้

แม้คำใดที่โจทกาจารย์กล่าวว่า “อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมี แก่ใครเล่า” ดังนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

ผู้เสวย

ความสมมติว่า (มี) ผู้เสวย ย่อมเป็นอันสำเร็จได้ด้วย ความเกิดขึ้นแห่งผล เปรียบเหมือนความสมมติว่า มีผล เป็นอันสำเร็จได้ด้วย ความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้จะนี้

ขยายความ

เหมือนอย่างว่าต้นไม้ จะเรียกว่ามีผลหรือว่าเมล็ดผลก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม้ นั่นเอง ฉันท เหวด หรือมนุษย์ก็ดีจะเรียกว่าได้เสวย (ผล) หรือจะเรียกว่าผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ซึ่งนับเป็นอุปโลก (ของเสวย) เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธทั้งหลายที่เรียกว่าเหวดาและมนุษย์ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ความหมายอะไรๆ ด้วยผู้เสวยอื่น (นอกไปจากขันธ) ในชื่อว่าด้วยผู้เสวย (ผล) นี้ ห้ามไม่แล

[๖๓๕] แม่โจทกาจารย์ผู้ใดพึงกล่าวว่า “แม่เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านั้น เมื่อมีอยู่ จึงเป็นปัจจัยแห่งผลหรือ หรือว่าไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัยแห่งผลได้เล่า ก็ถ้ามีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ไซ้วิบากของมันก็จะพึงมีแต่ในปวัตติชณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้ามันไม่มีมันก็เป็นปัจจัยได้เล่า มันก็จะพืงนำผลมาให้ได้เป็นนิตยไป ทั้งในขณะก่อนปวัตติ (คือในขณะที่ทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผลสำเร็จแล้ว) ละซี” ดังนี้ โจทกาจารย์ผู้นั้น พึงได้รับเฉลยดังนี้ :-

ความเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

สังขารทั้งหลายนั้นเป็นปัจจัย (แห่งผล) เพราะทำ (ผล) ขึ้น แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตยห้ามได้ กิริยามีการ ประกันเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นนิตยชนะในข้อนั้นได้

ขยายความ

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี ดังพระบาลีว่า “จักขุวิญญานนั้นเป็นวิบาก ย่อมเป็น สิ่งเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรทำขึ้น ก่อขึ้น”^๑ ดังนี้เป็นอาทิ และมันเป็น ปัจจัยแห่งผลของตน ตามที่ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะมันมีวิบาก สุกแล้ว (คือให้ผลเสร็จแล้ว) กิริยามีการประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้พึงทราบว่า

๑ อภ.สง. ๓๔/๔๓๑/๑๒๔

เป็นนิทศนะในการอธิบายความซึ้งนั้นได้ เหมือนอย่างในทางโลก คนผู้ใดเป็นนาย ประกันเพื่อส่งผลประโยชน์อะไรๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ยก็ตาม ก็เพียง แต่การทำกริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งคนผู้นั้นเท่านั้นเป็นปัจจัยในการ ส่งผลประโยชน์เป็นต้น หาใช่ความมีอยู่หรือไม่มีแห่งกริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และ เบื้องหน้าแต่ส่งผลประโยชน์ให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะการส่ง(ผลประโยชน์)ให้ เป็นต้น เขาได้ทำแล้วฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็ เป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไป มันก็ไม่มีปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉะนั้นแล

ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปทั้งสองส่วน โดยเป็นวิญญาณผสม และไม่ผสม เพราะปัจจัยคือสังขารเป็นอันแสดงแล้วด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

[๖๓๖] บัดนี้ เพื่อกำจัดเสียซึ่งความเลือนหลงในวิปากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั้น :-

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็นปัจจัยแห่ง วิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือหลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ และปวัตติ

ขยายความ

ความในคานานั้นว่า แหล่งเกิดเหล่านี้คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ชื่อว่าแหล่งเกิดภพเป็นต้น สังขารทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง วิปากวิญญาณเหล่าใดใน (ตอน) ปฏิสนธิและในปวัตติกาล ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพ เป็นต้นเหล่านั้น และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด บัณฑิตพึงทราบด้วยประการนั้นเกิด

พรรณนาความ

ในสังขารทั้งหลายนั้น พรรณนาในปุญญาภิสังขารก่อน

ปุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร (ว่า) โดยไม่แยก (ประเภท) กัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง คือโดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่างๆ ด้วย

โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยด้วย แห่งวิปากวิญญาณ ๙ ในสุคติกามภพ ในปฏิสนธิ (กาล) ปุญญาภิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่าย รูปาวจรเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๕ แม้ในรูปภพ เฉพาะในปฏิสนธิ อนึ่ง ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวนั้นแล แห่งวิปากวิญญาณกามภูมิ ๗ เว้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหระคตกับอุเบกขาในสุคติกามภพ ในอดีตกาลไม่เป็นปัจจัย ในปฏิสนธิ ปุญญาภิสังขารประเภทที่กล่าวนั้นแหละเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง อย่างนั้น เหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๕ ในรูปภพ ในอดีตกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ

ส่วนในสุคติกามภพ ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรที่กล่าวนั้นเป็นปัจจัยโดย ส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิปากวิญญาณกามภูมิทั้ง ๘ ในอดีตกาลได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ในสุคติกามภพนั้นในนรก ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้น ก็เป็นปัจจัยในการประสพอิฏฐารมณได้ ในคราวต่างๆ เช่นคราวจาริก (เยี่ยม) นรก แห่งพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น อนึ่ง อิฏฐารมณย์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉาน และในพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากด้วยเหมือนกัน ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิญญาณที่เป็นกุศลวิปากทั้ง ๑๖ ใน สุคติกามภพ ทั้งในอดีตกาลทั้งในปฏิสนธิ แต่ (ว่า) โดยไม่แยกกัน (คือรวมกามา วจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน) ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือน กันแห่งวิปากวิญญาณ ๑๐ ในรูปภพทั้งในอดีตกาลและในปฏิสนธิด้วย

อุปุญญาภิสังขารประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั้น แลแห่งวิญญาณดวง ๑ (คือปฏิสนธิวิญญาณ) ในสุคติกามภพ ในปฏิสนธิ ไม่เป็นในอดีตกาล เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณ ๖ ในอดีตกาลไม่เป็นในปฏิสนธิ เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณทั้ง ๗ ทั้งในอดีตกาลและในปฏิสนธิ ส่วนในสุคติ กามภพ อุปุญญาภิสังขารก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละแก่อกุศลวิปาก วิญญาณทั้ง ๗ นั้นในอดีตกาลได้เหมือนกัน (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ในรูปภพมันก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละ แห่งวิปากวิญญาณ ๔ ในอดีตกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ก็แต่ว่าความที่อุปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดย เห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาและได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ เพราะว่าใน พรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหลายมีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้นหาไม่ แม้ในกามาวจรเทวโลกก็อย่างนั้น

ส่วนอนุญชาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิปาก
วิญญาณ ๔ ในอรุปรภพ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิและ
ปวัตติในภพทั้งหลาย และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด ฟังทราบด้วยประการนั้นดัง
กล่าวมาจะนี้ก่อน แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็ฟังทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน

[๖๓๗] (ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้นต่อไป

ก็เพราะว่าในสังขารทั้งหลายนั้น อันดับแรก ปุณฺณากุมินิเทศให้ปฏิสนธิในภพ ๒
(คือกามภพและรูปภพ) แล้วยังวิปากของตนทั้งปวงให้เกิด (อย่างไร) ก็ให้ปฏิสนธิ
ในกำเนิด ๔ มีอณฺฑะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔
ได้แก่นานัตตกายนานัตตสัญญา (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน)
นานัตตกายเอกัตตสัญญา (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันแต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน)
เอกัตตกายนานัตตสัญญา (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัญญาต่างกัน)
เอกัตตกายเอกัตตสัญญา (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน)
และในสัตตาวาสเพียง ๔ เพราะว่าเป็นอัญญาสัตตาวาส ปุณฺณากุมินิเทศนั้นปรุง
แต่งแต่รูปอย่างเดียวกันนั้น แล้วยังวิปากของตนทั้งปวงให้เกิดอย่างเดียวกันนั้น
เพราะเหตุนี้ ปุณฺณากุมินิเทศนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือเป็นนानาชนิด-
กัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย) นั้นแลแห่งวิปากวิญญาณ ๒๑ ในภพ ๒ กำเนิด ๔
คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านี้ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาล
ตามที่มันเป็น

ส่วนอนุญชาภิสังขารย่อมให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในกามภพ ภพเดียวกันเท่า
นั้น ใน กำเนิด ๔ นอกนั้นก็ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว คือนานัตตกายเอกัตตสัญญา
และในสัตตาวาสก็เช่นนั้นเหมือนกัน เหตุใด เพราะเหตุนี้ อนุญชาภิสังขารนั้นจึง
เป็นปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๗ ในภพเดียว ใน
กำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว ทั้งในปฏิสนธิและ
ในปวัตติกาล

ส่วนอนุญชาภิสังขารให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในอรุปรภพ ภพเดียวกันเท่านั้น ใน
กำเนิด โอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวดาคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาศา-

บัญญัติตนะเป็นต้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น อเนญชาภิสังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกันแห่งวิญญาณ ๔ ในภพเดียว กำเนิดเดียว คติเดียว วิญญาณฐิติ ๓ สัตตาวาส ๔ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาลแล

**บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็นปัจจัย
แก่วิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย
มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ หลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ
และปวัตติโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ เทอญ**

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ วิญญาณเป็นปัจจัย
แก่นามรูป**

[๖๓๘] ในบทว่า “**วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ**” บัณฑิตพึงทราบ
วินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย โดยความเป็นไป
(แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์
(ย่อเข้า) โดยปัจจัยนัย

วินิจฉัยโดยวิภาค

ก็ในข้อว่า “**โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย**” นั้น มีวินิจฉัยว่า ชั้น ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า **นาม** เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์ มหาภูต ๔ และอุปาทายรูป (รูปอาศัย) แห่งมหาภูต ๔ ชื่อว่า **รูป** วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปทั้งหลายนั้น ได้กล่าวไว้ในชั้นนี้เทศแล้วแล

วินิจฉัยในบทว่า **วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ** นั้น โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยความเป็นไป

ส่วนในข้อว่า “**โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น**” นี้ มีวินิจฉัยว่า **นาม** ย่อมเป็นไปในภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวงและในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาสหนึ่ง (คืออสังขยสัตตาวาส) **รูป** ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕ ข้างต้น (รวมอสังขยสัตตาวาส

ด้วย) ก็แล เมื่อนามรูปนั้นเป็นไปอยู่อย่างนั้น เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์
 คัมภสยยกะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ) และแห่งเหล่าสัตว์อณทชะกำเนิดที่ยัง
 ไม่แสดงภาวะ สันตติสี่สะ (คือรูปกลาปซึ่งเป็นต้น เป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดย
 เป็นรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้ง หทัย) และกายทสกะ (หมวด
 รูป ๑๐ ทั้งกายประสาท) กับอรุปชั้น ๓ ย่อมเกิดปรากฏขึ้น เหตุนั้น โดยกระจาย
 รูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๒๓ คือ (รูป) ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปรูป (คือรูปที่
 สำเร็จแล้ว) กับอรุปชั้น ๓ นั้น (แหละ) บัณฑิตพึงทราบที่ชื่อว่า นามรูป เกิดมี
 เพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่รูปที่ยังไม่ได้ถือ (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน)
 ชักรูปธรรม ๙ จากสันตติสี่สะหนึ่งออกเสียก็ (เหลือ) ๑๔ เพิ่มภาวทสกะ (หมวด
 รูป ๑๐ ทั้งภาวะ) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) เข้าก็เป็น ๓๓ โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่
 ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๘ จากสันตติสี่สะ ๒ หมวดออกเสียอีกก็ (เหลือ) ๑๕ (ชื่อว่า
วิญญาณปัจจุยา นามรูป สำหรับสัตว์ ๒ กำเนิดนั้น)

ส่วนในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งรูปพรหมมี
 จำพวกพรหมกายิกะเป็นต้น สันตติสี่สะ ๔ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสต-
 ทสกะ วัตถุทสกะและชีวิตินทรีย์นวกะกับอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดย
 กระจายรูปของรูปพรหมเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๔๒ คือ (รูป) ธรรม ๓๙ โดย
 เป็นรูปรูป กับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบที่ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือ
 วิญญาณ แต่โดยถือเอาที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๒๗ (ที่ซ้ำกัน) จากสันตติสี่สะ
 ๓ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๕

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิดที่เหลือ
 ก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและมีอายตนะครบ สันตติสี่สะ ๗ โดย
 เป็นรูป และอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็)
 ธรรม ๗๓ คือ (รูป) ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูปกับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบที่
 ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาเฉพาะที่ยังไม่ได้ถือเอา
 ชัก (รูป) ธรรม ๕๔ (ที่ซ้ำกัน) จากรูปสันตติสี่สะ ๖ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๙ นี่เป็น
 การนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณใน
 ปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสี่สะนั้น ๆ วิกล (บกพร่อง) ก็พึงทราบโดยลดย่นลง
 บ้าง ขยายออกบ้าง ตามเกณฑ์แห่งสันตติสี่สะนั้น ๆ เกิด

ส่วนในปฏิสนธิแห่งอรุปรพหุทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่อรุปรพหุ ๓ (ไม่มีรูป) ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอัญญาพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทรีย์นวกะเป็นรูปเท่านั้นแล นี่เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตติกาล สุธัตถฐกรูปรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วน คืออวินิพโยครูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิตินขณะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแห่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหาयरูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจयरูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพิ่งเกิด) ยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุธัตถฐกรูปรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๘ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั้นแล และแต่จิตด้วย ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นคัพภุสยกสัตว์อาศัย กวฬิงการาหารเป็นอยู่ สุธัตถฐกรูปรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดาเคลื่อนกินลงไป ซึมซาบเข้าไป ตามพระบาลีว่า :-

“ก็สัตว์ผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดาของเขา
บริโภคนกษณะอันใด เป็นข้าวกดี น้ำก็ดี (ลงไป) เขา
ยังชีพให้เป็นไปในท้องมารดานั้นด้วยโภชนะนั้น” ดังนี้^๑

สำหรับโอปปาติกะสัตว์ทั้งหลาย สุธัตถฐกรูปรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนเขฬะที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็นครั้งแรก เพราะฉะนั้น โดยรวมกันเข้า ธรรม ๙๙ คือรูป ๙๖ อย่าง ได้แก่ รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุธัตถฐกรูปรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๘) และแห่งนวกรูป ๒ อย่างสูง อันมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน (๑๘) และรูป ๗๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิตหนึ่งๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้วกับอรุปรพหุ ๓ (รวมเป็น ๙๙) หรือว่าเหตุที่เสียงเป็นสิ่งไม่แน่นอน เพราะปรากฏในบางคราวเท่านั้น เหตุนั้น ชักเสียงทั้ง ๒ อย่าง (คือที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐาน) นั้นออกเสีย ธรรมจำนวนนี้ก็ เป็น ๙๗ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณแห่งสัตว์ทั้งปวงตามที่มันเป็น ด้วยว่าเมื่อ

๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๘

สัตว์ทั้งปวงนั้น แม่หลับไป แม่มีวเมา แม่กินอยู่ แม่ดื่มอยู่ ธรรมอันมีวิญญาณเป็นปัจจัย เหล่านั้นก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน ก็แลความที่ธรรมเหล่านี้มีวิญญาณ เป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาข้างหน้า

ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น **กัมมชรูป** (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) นั้นใด กัมมชรูปนั้นแม่มั้งขึ้นก่อนเพื่อนในภพ กำเนิด คติ (วิญญาณ) จิต และสัตตาวาส ทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ ฤดู จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หา อาจตั้งอยู่ทนมไม่ แม้ รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กัมมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ก็ไม่อาจตั้ง อยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่แท้นั้นรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั้นแล จึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปี ๑ ก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้น อายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้ถูกลมตีก็ตั้ง อยู่ได้ และดังพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งที่ไหนดสักแห่งในมหาสมุทรแล้ว แม้ถูกกำลัง คลื่นตีก็ทรงตัวอยู่ได้ฉะนั้นแล

การวินิจฉัยในบท **วิญญาณปจฺจยา นามรูป** นี้ โดยความเป็นไปในแหล่ง ทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

[๖๓๙] ส่วนในชื่อว่า “**โดยสงเคราะห์**” นั้นมีวินิจฉัยว่า นามอันมีเพราะปัจจัย คือวิญญาณ อย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ในอรุปรภพ และ (เฉพาะ) ใน ปวัตติกาล ในปัญจโวการภพอันใดก็ดี รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียวกัน ในทุกกาลในพวกอสังขญสัตว์ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพอันใดก็ดี นามและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทศสรูปกเสสนัย (นัยที่ แสดงโดยการคงศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงบางส่วนให้เหลือไว้เพียงศัพท์เดียว) ดังนี้ว่า “**นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป**” แล้วพึงทราบเถิดว่า นามรูป นั้นชื่อว่านามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ

หากมีคำท้วงว่า “**คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสังขญสัตว์ ไม่มี วิญญาณ**” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “**ไม่ชอบหาไม่ได้ (เพราะเหตุดังต่อไปนี้) :-**

คาถาสังเขป

วิญญานที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญานนั้น
 ปราศญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน คือ วิปากวิญญาน (วิญญาน
 ที่เป็นวิปาก และอวิปากวิญญาน (วิญญาน ที่ไม่ใช่วิปาก)
 เพราะเหตุที่วิญญานมี ๒ ส่วน (ดังนี้) คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

ขยายความ

จริงอยู่ วิญญานใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญานนั้นปราศญ์ทราบกันว่า มี
 ๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิปากวิญญาน และอวิปากวิญญาน ในพวกอสังขณัตว์
 ก็วิญญานนี้เองเป็นรูปอันมีเพราะปัจจัยคืออภิสังขารวิญญานที่เป็นไปในปัญญาโวการภพ
 เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในอดีตกาลในปัญญาโวการภพก็อย่างนั้น คือใน
 ขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (เช่นกัน) เพราะฉะนั้น คำวินิจฉัย
 นี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในบทว่า วิญญานปัจจุยา นามรูป นี้โดยสงเคราะห์เข้า บัณฑิตพึง
 ทราบดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยปัจจัยนัย

[๖๔๐] ส่วนในข้อว่า “โดยปัจจัยนัย” นั้น มีวินิจฉัยว่า

วิปากวิญญานเป็นปัจจัยแก่นาม ๙ อย่างแห่งวัตถุรูป
 (คือ หทัย) ก็ ๙ อย่าง แห่งรูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสังขาร
 วิญญานเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ส่วนวิญญาน นอก
 นั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้นๆ ตามควร

ขยายความ

จริงอยู่ นามที่นับว่าเป็นวิปากในปฏิสนธิกาลหรือในอดีตกาลก็ดั้นนี้ใด วิปาก
 วิญญานที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง ย่อมเป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็น
 สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหาร-

ปัจจัย อินทริยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งนามนั้น อันผสมกับรูปหรือมิได้ ผสมก็ตาม เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็น สหชาตตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทริยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยแห่งวัตถุรูปในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปัจจัยโดยปัจจัยใน ๙ นี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย เหลือ ๘ แห่งรูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป ส่วนอภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดี่ยว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งรูปอัสถุญฺฐิตวํ บ้าง แห่งกรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง (ทั้งนี้) โดยปริยายทางพระสูตร วิญญาณที่เหลือทั้งหมดนับแต่ภวังค์ดวงแรก ฟังทราบว่าย่อมเป็นปัจจัยแก่ นามรูปนั้นๆ ตามควร อันจะแสดงปัจจัยนัยแห่งนามรูปนั้นโดยพิสดาร ก็จำต้องขยาย ปัญฐานกถาทั้งหมด (คัมภีร์) เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่วิตถารนัยนั้น

ในความที่วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่านามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ นั้นจะฟังทราบได้อย่างไร ? ดังนี้ ฟังแก้ว่า “ทราบได้โดยพระสูตรและโดยยุดิ (คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ)”

จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้โดยนัยในพระสูตรเช่นว่า “จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมาธรรมทั้งหลายย่อมหมุนเวียนไปตามจิต” ดังนี้เป็นอาทิ ก็ว่าโดยส่วนยุดิ

คาถาสังเขป

**วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม่ที่ (มอง) ไม่เห็น ย่อมสำเร็จ
ได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้**

ขยายความ

ความว่า โดยนัยที่ว่า “เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น” ดังนี้ ข้อว่า “วิญญาณเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิรูปที่แม่ (มอง) ไม่เห็น” นั้น จึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้ จริงอยู่ ความที่แม่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปัญฐานแล

วินิจฉัยในบทว่า **วิญญาณปจฺจยา นามรูป** นี้ โดยปัจจัยนัย บัณฑิตพึงทราบ
ดังกล่าวมาจะนี้ประการหนึ่ง แล

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **วิญญาณปจฺจยา นามรูป**

นามรูปเป็นปัจจัยแห่งสหายตนะ

[๖๔๑] ในบทว่า **นามรูปปจฺจยา สหายตนะ**

นาม ได้แก่ขันธ ๓ รูป ได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตตรูป
(หทยวัตต) เป็นต้น นามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสส
เป็นปัจจัยแก่สหายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสเช่นนั้น
เหมือนกัน

ขยายความ

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแก่สหายตนะนั้นใด ในนามรูปนั้น พึงทราบว่
ขันธ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็นของเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ โดยเฉพาะ
ได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตตรูปเป็นต้น อย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ วัตตรูป ๖ ชีวิตินทรีย์รูป (๑)
ก็แลนามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสว่า “นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า
นามรูป” ดังนี้ พึงทราบว่ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สหายตนะอันทำให้เป็นเอกเสสเหมือน
กันดังนี้ว่า “ฉฺฐายตนะ (อายตนะ ที่ ๖) ด้วย สหายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่า
สหายตนะ ถามว่า - เพราะเหตุไร (จึงทำเอกเสสอย่างนั้น) ตอบว่า - เพราะในอรูปภพ
นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็น
ปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่ สมคำในวิภังค์ว่า “นามปจฺจยา ฉฺฐายตนะ อายตนะที่ ๖
ย่อมมีเพราะปัจจัยคือนาม”^๑ ดังนี้

ในบท (นี้) นั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า “นามรูปเป็นปัจจัยแก่สหายตนะ” นั้น
จะพึงทราบได้อย่างไร ? คำแก้พึงมีว่า “ทราบได้โดยที่มันมีในเมื่อนามรูปมี” จริงอยู่
เพราะมีนาม และรูปนั้น ๆ อายตนะนั้น ๆ จึงมี มันหาไม่โดยประการอื่นไม่ ก็แล ความที่
อายตนะมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจัยนัยทีเดียว (ต่อไปนี้)

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๑/๒๘๘

**เพราะฉะนั้น ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี นาม
ใดและรูปใดเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยโดย
ประการใด ปราชนัญพินาพาโดยประการนั้น เทอญ**

(ต่อไป) นี้เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจัยนัย) นั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยในอรูปภาพ

**ความว่า ในอรูปภาพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย ๗ อย่าง
(และ) ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล นั้น (ว่า)
โดยอย่างต่ำ**

เป็นอย่างไร ? (ว่า) ในปฏิสนธิกาลก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่
จัญญายตนะ ๗ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ วิปากะ อัตถิ
และอวิคตปัจจัย หนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ
นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วน
อย่างสูงและอย่างต่ำพึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น แม้ในปวัตติกาล นาม
ที่เป็นวิปากก็เป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจัยมีประการดังกล่าว
โดยอย่างต่ำ (นั้น) นาม นอกนี้ (คือนามที่ไม่ใช่วิปาก) ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖
ยกเว้นวิปากปัจจัย หนึ่ง ในปวัตติกาลนี้ อวิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็
มีดังนี้ คือนามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย
ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยในภพอื่น

**แม้ในภพอื่น นามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิ
อย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) เหมือนกัน (แต่) มันเป็นปัจจัย
แห่งอายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖**

ขยายความ

ความว่า แม้ในภพอื่นจากรูปภพ คือในปัญญาโวหารภพ วิปากนามนั้นเป็นสหาย (คือรวมกับ) หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ อย่างต่ำก็ ๗ อย่างเช่นที่กล่าวใน (ตอน) รูปภพเหมือนกัน แต่มันเป็นสหาย (คือรวมกับ) มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นอกนี้ มีจักขายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็น สหชาตะ นิสสยะ วิปากะ วิปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย อนึ่งในปฏิสนธิกาลนี้ วิปากนาม เป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้าง ก็มีดังนี้คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดย เหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ ฟังทราบ โดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ

แม่ในปวัตติกาล วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖
อันเป็นวิปากอย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) (ส่วน) อวิปากนาม
เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่มีใช้วิปาก ๖ อย่าง

ขยายความ

ความว่า แม่ในปวัตติกาลในปัญญาโวหารภพ วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ที่ ๖ ที่เป็นวิปาก อย่างต่ำก็ ๗ อย่างดังในปฏิสนธิกาลเช่นกัน ส่วนอวิปากนามเป็น ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิปาก อย่างต่ำ ๖ อย่างเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัย ออกเสียจากปัจจัย ๗ นั้น ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำในปัจจัยตอนนี้ ก็ฟังทราบโดย นัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่เหลือ

ในปวัตติกาลนั้นแหละ วิปากนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
๕ ที่เหลือ ๔ อย่าง แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้
เหมือนอย่างนั้น

ขยายความ

ความว่า ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ วิปากนามที่เป็นวัตถุแห่งประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็ดี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัย ๔ อย่างแห่งอายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะ เป็นอาทิ โดยเป็นปัจฉาชาตะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ก็แล วิปากนามเป็นปัจจัยอย่างไรก็ดี แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ฟังทราบว่าเป็นนามแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น ๔ อย่าง

นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยด้วยประการใดๆ ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี บัณฑิตฟังทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาจะเป็นอันดับแรก

คาถาสังเขป

รูปนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะในชั้นธพ

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะ แม้อย่างเดียวในอรูปรูปนั้น แต่ในปัญจชั้นธพ ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ ๖ อย่าง ภูตรูปทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ โดยไม่แปลกกัน ๔ อย่าง

ขยายความ

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้นโดยเป็นสหชาตะ นิสสยะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลโดยไม่แปลกกัน

ชีวิตรูปและอาหารรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น (ฝ่ายละ) ๓ อย่าง ในปวัตติกาล อายตนะ ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูปก็เป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ อย่าง

ส่วนรูปชีวิตเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ อวิคตฺเต และอินทริยปัจจัยแก่
 อายตนะ ๕ นั้น มีจักขายตนะเป็นต้น ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลด้วย และ
 อาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ อวิคตฺเต และอาหารปัจจัย แต่อาหารนั้น
 ย่อมเป็นปัจจัยแต่ในกายที่ซาบ (รส) อาหาร ได้ของสัตว์เหล่าที่อาศัยอาหารเป็น
 อยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะ
 เป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยแก่ัญญาตนะ คือมนายตนะ อันได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา
 กายวิญญาณ ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตตะ อินทริยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และ
 อวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล อนึ่ง วัตตฺตฺรูป เป็นปัจจัยแก่มนายตนะ
 นั้นแหละวันวิญญาณ ๕ คือมนายตนะที่เหลือ (ได้แก่มโนวิญญาณ) ๕ อย่างใดเป็น
 นิสสยะ ปุเรชาตตะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นใน
 ปฏิสนธิกาล

รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดๆ ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี
 และรูปนั้นเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

คาถาสรูปปัจจัยของรูปนาม

ก็นามและรูปทั้งสองใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะไร และเป็น
 โดยประการไร แม้นามและรูปนั้น ปราชญ์ก็พึงทราบโดย
 ประการทั้งปวงเถิด

ข้อนี้เช่นอย่างไร ? เช่นว่า “(ชั้นแรกว่า) ในปฏิสนธิก่อน นามและรูปกล่าวคือ
 ชั้นที่ ๓ และวัตตฺตฺรูป ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตตะ อัญญาญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ
 สัมปยุตตะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยเป็นต้น แก่ัญญาตนะในปัญจโวการภพ”
 ดังนี้ เป็นต้น นี่เป็นเพียง मुख (หนึ่ง) ในข้อนี้ แต่ปราชญ์อาจประกอบความได้ทุกอย่าง
 พิสดารในข้อนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า นามรูปปจฺจยา สหายตฺนํ

สหายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

[๖๔๒] โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้น (แต่)
 โดยพิสดาร มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณ

ขยายความ

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่า **สพายตนปจฺจยา ผสฺโส** ก็มี ๖ เท่านั้นมี จักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นทั้งหมด มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณที่กล่าวแล้วซึ่งมีเพราะสังขารปัจจัย ดังนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือ เป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมปยุตกับวิปากวิญญาณฝ่ายโลกียะ ๒๒ ที่เหลือ

คาถาสังเขป

วาทะของอาจารย์

ก็แล สพายตนะอันเป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๒๒ อย่างนั้นใด

**ในสพายตนะนั้น อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารณา
เอาสพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับจัญญายตนะบ้าง
ปรารณาเอาสพายตนะกับอายตนะภายนอก ๖ บ้าง**

ขยายความ

ในอาจารย์ทั้งหลายนั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่มี สันตติประจำตัวที่เป็นทั้งปัจจัยธรรมและเป็นปัจจุบันธรรมด้วยทีเดียว ด้วยความว่า นี่เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินนกะ อาจารย์เหล่านั้นย่อม ปรารณาเอาว่า สพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับจัญญายตนะ โดยทำเอกเทศ-สรูปเอกเสสว่า “จัญญายตนะในรูปภพโดยทำนองพระบาลีว่า **จัญญายตนปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะปัจจัยคือจัญญายตนะ” ฉะนี้ด้วย สพายตนะในภพอื่นโดยศัพท์สังคหะ (รวมเข้าด้วยกันหมด) ด้วยเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ดังนี้ อันที่จริง คำดังว่านั้นก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเสส) ว่า “**จัญญายตนญจ สพายตนญจ สพายตน์** จัญญายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สพายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสพายตนะ นั้นเอง

ส่วนอาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจุบันธรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจัยธรรมเป็นพวกภินนสันตติ (คือมีสันตติ แตกต่างกันไม่เนื่องกัน) อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใดๆ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จะ

แสดงเอาอายตนะนั้น ๆ ทั้งหมด จึงกำหนดเอาอายตนะภายนอก ด้วยปรารภนาว่า “อายตนะภายในกับัญญาตนะนั้นแหละ พร้อมทั้งอายตนะภายนอกมีรูปายตนะ เป็นต้นด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ” ดังนี้ ที่จริงแม้ คำที่ว่านั้น เมื่อทำมันให้เป็นเอกเสสเสียว่า “**ัญญาตนะญจ สฬายตนะญจ สฬายตนะ**” ัญญาตนะด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ” ฉะนี้

แก้ปัญหาว่าผัสสะอันเดียว เกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ ฯลฯ ก็เรียกว่า สฬายตนะเหมือนกัน

ในข้อนี้ (มี) ผู้ท้วงกล่าวว่า “ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่ แต่ผัสสะในปาฐะว่า “**สฬายตนะ-ปจฺจยา ผลุโส**” นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว ไฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า ?

นี่เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่า ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือว่าผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็ไม่ได้ นั้นจริง แต่ว่าผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุสัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธัมมายตนะอันเป็นสัมปยุตตธรรมที่เหลือ (รวมกัน) เป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะ (ข้ออื่น) ทุกข้อดังนี้ทัศนะที่กล่าวนี้เกิด

ก็เพราะเหตุนี้แหละ

**พระตถาคตจึงทรงแสดงโดยเอกวจนินเทศ เพื่อสื่อ
ความว่า ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดน
เกิดได้**

คำว่า “**โดยเอกวจนินเทศ**” เป็นต้น ความว่า พระตถาคตทรงแสดงพระพุทธานุญาตว่า “ผัสสะอันเดียว ย่อมมีเพราะอายตนะหลายอย่างได้” โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์ นี้ว่า **สฬายตนะปจฺจยา ผลุโส**

ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

**บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ
นั้น ๖ อย่าง พึงชี้แจงอายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไป**

**ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น ๙ อย่าง พึงชี้แจง
อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตาม
ที่มันเป็น**

(ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น

อันดับแรก อายตนะ (ภายใน) ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตยะ อินทริยะ วิปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแก่ผัสสะ ๕ อย่าง โดยแยกเป็นจักขุสัมผัส เป็นต้น อายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไปคือมนายตนะอันเป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็นสหชาตยะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทริยะ สัมปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแห่งมโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประเภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ อย่างโดยอาร์มมณะ ปุเรชาตยะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแก่จักขุสัมผัส อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะ เป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่ผัสสะที่เหลือมีโสตสัมผัสเป็นอาทิ โดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมโนสัมผัสมีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณด้วย เป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอาร์มมณปัจจัยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่มันเป็น (มีเป็นอาร์มมณปัจจัย เป็นต้น) โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **สหายนปจฺจยา ผสุโส**

ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา

[๖๔๓] ในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

**เวทนากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา
เป็นต้น เท่านั้น (แต่) โดยประเภท ทราบกันว่า มีถึง ๘๙**

ขยายความ

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้นดังนี้ คือ **จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต-ชีวหา-กาย-มโนสัมผัสสชาเวทนา** แต่โดยประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘๙ เพราะความที่มันสัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับวิปากจิต
เท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นเวทนาที่ประสงค์เอาในบพนี้

ปัจจัยนัย

ในเวทนา (ที่ประสงค์เอา) เหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัย
แก่เวทนา ๕ ในปัญจทวาร ๘ อย่าง เป็นปัจจัยแก่เวทนาที่
เหลืออย่างเดียว แม้ในมโนทวาร ก็เป็นอย่างเดียว

ขยายความ

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็นปัจจัย ๘ อย่าง โดย
เป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ สัมปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย
แก่เวทนา ๕ อันมีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุ
สัมผัสเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่เวทนาที่
เหลือคือเวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากอันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต
และตทารัมมณจิตในทวารหนึ่ง ๆ

ข้อว่า “แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น” ความว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะกล่าวคือ
มโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็เป็นปัจจัย ๘ อย่าง เช่นนั้นเหมือนกัน แก่เวทนาที่
เป็นกามาวจรวิปากอันเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต และแม้แก่เวทนาเตภูมิกิวิปาก
อันเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจิต ส่วนกามาวจรเวทนาทั้งหลายที่เป็น
ไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารนั้นใด มโนสัมผัสอันสัมปยุตกับมโนทวาร
วิชชนจิตเป็นปัจจัยแก่เวทนาเหล่านั้นแต่อย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

นี้เป็นกลาอย่างพิสดารในบทว่า **ผลสรุปจฺยา เวทนา**

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา

[๖๔๔] ในบทว่า **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**

ตัณหา ๖ โดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น ทรงแสดงใน
บพนี้ ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่า
เป็นอย่างไร ๓ ตามอาการที่เป็นไป

ขยายความ

จริงอยู่ในบทนี้ในวิภังค์ท่านแสดงตัตถา ๖ โดยให้ชื่อตามอารมณ์ว่า รูปตัตถา สัทตตัตถา คันธตัตถา รสตัตถา โผฏฐัพพตัตถา ฌัมมตัตถา^๑ ดุจบุตฺรที่ถูกแสดง โดยให้ชื่อตามบิดาว่า เศรษฐีบุตฺร พราหมณบุตฺร เป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ในตัตถาเหล่านี้ ตัตถาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป ดังนี้คือ กามตัตถา ภวตัตถา และ วิภวตัตถา

ก็รูปตัตถานั้นแล เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณฺ์ที่มาปรากฏแก่จักขุ ด้วยอำนาจ ความพอใจทางกามเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่าเป็นกามตัตถา เมื่อใดมันเป็นไป กับสัสสตทิจฺฉิ อันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณฺ์อันนั้นแหละเป็นของเที่ยงยั่งยืน เมื่อนั้น มันก็ได้ชื่อว่าเป็น ภวตัตถา ด้วยว่า ราคะที่สทรคตกับสัสสตทิจฺฉิ ท่านเรียกว่า ภวตัตถา ส่วนว่าเมื่อใด มันเป็นไปกับอุจเฉททิจฺฉิอันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณฺ์อัน นั้นแหละจะขาดสูญไป เมื่อนั้น มันก็ได้ชื่อว่าเป็นวิภวตัตถา ด้วยว่า ราคะที่สทรคต กับอุจเฉททิจฺฉิ ท่านเรียกว่าวิภวตัตถา แม้ในตัตถาที่เหลือมีสัทตตัตถาเป็นต้นกันยนี้ เพราะเหตุนี้ มันจึงเป็น **ตัตถา ๑๘** อันเป็นไปในรูปารมณฺ์เป็นต้นที่เป็นภายใน ๑๘ ที่เป็นภายนอก ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็น **ตัตถา ๓๖** โดยประการดังนี้ มันเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ และเป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นมันจึงเป็น **ตัตถา ๑๐๘** ตัตถาเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ เมื่อยอมมันเข้าอีก มันก็คงเป็นตัตถา ๖ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ มีรูปเป็นต้นหรือเป็นตัตถา ๓ โดยเป็นประเภทกามตัตถาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายนี้พอใจเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการะ (รางวัล) ใหญ่แก่จิตรกร (ช่างเขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรีและขับร้อง) คันทิก (ช่างปรุงเครื่องหอม) สุท (พ่อครัว) ตันตวาย (ช่างทอผ้า) และรสาณวิธายก แพทย์ (แพทย์ผู้แต่งยาตามตำรับรสาณเวท) เป็นอาทิ ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณฺ์มีรูปเป็นต้น ก็ด้วยความรักในเวทนา ดุจบิดาพอใจบุตร (ของตน) แล้วทำสักการะใหญ่แก่แม่นม ก็ด้วยความรักในบุตรฉะนั้น เหตุฉะนั้น ตัตถาทังปวงนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า เป็นตัตถา มีเพราะปัจจัยคือเวทนา

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑

ก็เพราะสุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวกันเท่านั้น ท่าน
ประสงค์เอาในบพนี้ เหตุนั้น สุขเวทนานั้น จึงเป็นปัจจัย
แก้ตัณหาประการเดียวเหมือนกัน

คำว่า (เป็นปัจจัย) **ประการเดียว** คือเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น
หรือ เพราะว่า

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มีสุขเล่า ก็ปรารถนา
ความสุขยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนา
ละเอียด ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน เหตุนั้น เวทนา
จึงเป็นปัจจัยแก้ตัณหาได้ทั้ง ๓ แต่เพราะว่าตัณหาซึ่งพระ
มหาฤๅษีเจ้าตรัสไว้ในบทว่า เวทนาปัจจุยา ตณฺหา นั้น
แม้มีเวทนาเป็นปัจจัย (แต่) เว้นอนุสัยเสีย มันก็ไม่มี
เพราะฉะนั้น มันจึงไม่มีแก้พราหมณ์ (คือ สมณะ) ผู้อยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว

นี่เป็นกลาอย่างพิสดารในบทว่า เวทนาปัจจุยา ตณฺหา

ตัณหาเป็นปัจจัยแก้อุปาทาน

[๖๔๕] ในบทว่า ตณฺหาปัจจุยา อุปาทานํ

อุปาทานมี ๔ บัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔ นั้น โดย
อรรถวิภาค (จำแนกความ) โดยสังเขป และโดยพิสดาร
แห่งธรรมและโดยลำดับ

นี่เป็นอธิบายในอุปาทานนั้น คือ ในคานานี้ ชั้นแรก ว่าด้วยอุปาทานมี ๔ นี้ คือ
กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัสดวาทูปาทาน^๑

(ต่อไป) นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น

อรรถแห่งกามุปาทาน

(อรรถว่า) บุคคลย่อมถ่อมถ่มซึ่งกามที่ได้แก้วัตถุ เหตุนี้จึงชื่อว่า กามุปาทาน
(แปลว่า ความถ่อมถ่มกามแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง

๑ ดูเทียบ อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๙/๓๐๘

(อรรถว่า) กาม (คือกิเลส) ด้วย กาม (คือกิเลส) นั้นเป็นธรรมชาติผู้ถือมั่นด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า **กามุปาทาน** (แปลว่า กามผู้ถือมั่น) ดังนี้บ้าง

อรรถแห่งอุปาทานศัพท์

คำว่า **อุปาทาน** แปลว่า **ถือมั่น (คือยึดไว้)** เพราะ **อุปศัพท์**ในที่นี้มี **ทัพหศัพท์** (มั่น แข่งขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดัง **อุปศัพท์**ในคำว่าอุปายาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น) และ คำว่าอุปกัฏฐะ (ชักมาใกล้กัน คือจวนเจียน) เป็นต้น

อรรถแห่งทิวฐูปาทาน

นัยเดียวกัน (คือ **อุปาทานศัพท์**มีอรรถว่า ถือมั่น ยึดไว้ เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทิวฐิด้วย ทิวฐินั้นเป็นธรรมชาติถือมั่นด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า **ทิวฐูปาทาน** (แปลว่า ทิวฐิอันยึดไว้) อีกอรรถหนึ่งว่า ทิวฐิยอมถือมั่นทิวฐิ เหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทิวฐูปาทาน** (แปลว่า ทิวฐิยึดทิวฐิ) ด้วยว่า อุตตรทิวฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึดปริมทิวฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่า อัตตาเที่ยง และโลกเที่ยง^๑ เป็นต้น

อรรถแห่งสัลพัตูปาทาน

นัยเดียวกัน คือ (อรรถว่า) บุคคลยอมถือมั่นศิลปต เหตุนี้ จึงชื่อว่า **สัลพัตูปาทาน** (แปลว่า ความถือมั่นศิลปตแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง (อรรถว่า) ศิลตด้วย ศิลตนั้นเป็นธรรมชาติถือมั่นด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า **สัลพัตูปาทาน** (แปลว่า ศิลตอันถือมั่น) ดังนี้บ้าง ด้วยว่า ศิลตต่างๆ มีโคศลและโคปรตเป็นต้น เป็นอุปาทานอยู่ในตัวมันเอง เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศิลปตอย่างนั้น

อรรถแห่งอัตตวาหูปาทาน

นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่า **วาหะ** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุกล่าว)

สัตว์ทั้งหลายยอมถือมั่นแม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอุปาทาน (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือมั่น)

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๓๑-๓๔/๑๑-๑๕

ถามว่า - บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าววักดี ย่อมถือนั่นก็ดี ซึ่งอะไร ?

ตอบว่า- ซึ่งอวดตาสั่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือนั่นซึ่งอวดตาชื่อว่า **อวดตาทุปาทาน**

อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลาย ย่อมถือนั่นเอาเพียงคำว่าอวดตาเท่านั้นเองว่าเป็นอวดตา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่า **อวดตาทุปาทาน** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือนั่นเพียงคำว่าอวดตา)

นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

ส่วนในข้อสังเขปและพิสดารแห่งธรรม (นั้น) โดยสังเขป อันดับแรก **ตัณหาทัฬหัตตะ** (ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา) เรียกว่า **กามุปาทาน** เพราะมาในพระบาลีว่า “ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานเป็นไฉน ? กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามฉันทะ (ความยินดีด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามตัณหา (ความอยากด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามเสนหะ (ความรักด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามปริสาหะ (ความรุ่มร้อนด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามมูจฉา (ความสยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามชโฆสณะ (ความพอใจอยู่ด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน”

อุตตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดทีหลังต่อ ๆ มา) อันเกิดเป็นโทษหนาแน่นขึ้น เพราะมี**ปุริมตัณหา** (ตัณหาที่เกิดก่อน ๆ) เป็นอุปนิสัยสยบัจจยนั้นเอง ชื่อว่า**ตัณหาทัฬหัตตะ**

แต่อาจารย์บางเหล่ากล่าวว่า “ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึงเป็นตัณหา อุปมาดังการข้อมือของโจร (ความหาสิ่งของ) ในที่มีดคมนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้เป็นอุปาทาน อุปมาดังการคว้าเอาสิ่งของ (ที่ความเจอเข้า) ของโจรนั้นแหละ อันธรรม (ทั้งสอง) นั้นเป็นปฏิบัติข้อต่ออัปปิจจตาและสันตญฐิตา (คนละอย่าง) อนึ่ง เป็นมูลแห่งปริเยสนทุกข์ (ทุกข์เพราะการแสวงหา) และอารักขทุกข์ (ทุกข์เพราะการรักษา)” (คนละอย่างเหมือนกัน)

ส่วนอุปาทาน ๓ ที่เหลือ โดยสังเขปก็เป็นเพียงทิวฐิติ (อย่างหนึ่งๆ) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความหนาแน่นเหนียวแห่งตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้นอันมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน (นั่น) เป็นกามุปาทาน มิจฉาทิวฐิติวัตถุ ๑๐ เป็นทิวฐิตุปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น ทิวฐิตุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาต เช่นนี้ว่า “การให้ (เป็นทาน) ไม่มี (ผลวิบาก) การ (ให้เป็นการ) บูชาไม่มี (ผลวิบาก) ฯลฯ สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ผู้ซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยอภิญญาเองแล้ว (ประกาศ) ให้รู้ทั่วกันไม่มีในโลก” ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าทิวฐิตุปาทาน”^๑

ส่วนความยึดมั่นว่า “ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรตทั้งหลายเป็นสัลพัตูปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น สัลพัตูปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาต เช่นนี้ว่า “ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต” ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าสัลพัตูปาทาน”^๒

ลักกายทิวฐิติววัตถุ ๒๐ เป็นอัตตวาทูปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทูปาทานเป็นอย่างไร ? ปุถุชนผู้มีได้สดับในโลกนี้ ฯลฯ มิได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน ฯลฯ ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาตเช่นนี้อันใด อันนี้เรียกว่า อัตตวาทูปาทาน”^๓

นี่เป็นความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

โดยลำดับ

ส่วนในชื่อว่า “โดยลำดับ” นั้น มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ อย่าง คือ ลำดับความเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑

ในลำดับ ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่า “ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้มีก่อนเพื่อน ในสังสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย” ดังนี้ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดยอ้อมพึงกล่าววว่า อัตตวาทูปาทานเกิดก่อนเพื่อน ต่อนั้น

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๑/๓๐๘

๒ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๒/๓๐๘

๓ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๓/๓๐๘

ทิฏฐุปาทาน สลัปปตูปาทานและกามุปาทานจึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้ คือโดยมาก ในภพอันหนึ่ง (อัตตวาทูปาทานคือความเชื่อมั่นว่าเที่ยงหรือว่าขาดสูญ) อันมีความถืออึดตาเป็นเบื้องหน้า (เกิดขึ้นก่อน) ซ่อนั้น สลัปปตูปาทานอันมีความบริสุทธิ์แห่งอึดตาเป็นข้อมุ่งหมาย (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอึดตานี้เที่ยง (แล้ว) กามุปาทาน (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอึดตานี้ขาดสูญ ไม่แยแสต่อปรโลก นี่เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ นั้น ในภพอันหนึ่ง

ส่วนลำดับการละ พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น อุปาทาน ๓ มีทิฏฐุปาทาน เป็นต้นละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ นั้น เป็นโทษที่โสดาปัตติมรรคพึงกำจัด กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทานเป็นโทษที่อรหัตตมรรคพึงกำจัด นี่เป็นลำดับการละแห่งอุปาทานทั้งหลายนั้น

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานแสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่และเพราะเป็นโทษปรากฏ (เห็นชัด) ด้วยจริงอยู่ กามุปาทานนั้นนับเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ เพราะสัมปโยคกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้ นับเป็นโทษมีวิสัยน้อย เพราะสัมปโยคกับจิต (เพียง) ๔ ดวง อนึ่ง กามุปาทานนับว่าเป็นโทษปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความที่หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัยโดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทานย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมมงคล (การทำมงคลที่ทำให้เป็นการครึกครื้น) เป็นต้น เพื่อ (ให้) ได้ (วัตถุ) กามทั้งหลายโดยง่าย ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมมงคล เป็นต้น ของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้นเป็นสัสสตทิฏฐิ เพราะฉะนั้น ทิฏฐุปาทานจึงแสดงในลำดับ กามุปาทานนั้น ทิฏฐุปาทานนั้นเมื่อแตกออก ก็เป็นสองอย่าง โดยเป็นสลัปปตูปาทาน และอัตตวาทูปาทาน ในสองอย่างนั้น สลัปปตูปาทานแสดงก่อน เหตุว่าเป็นโทษหยาบ เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตาม ที่คนมีสลัปปตูปาทาน อัตตวาทูปาทานแสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี่เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ นั้น

คาถาสังเขปปัจจยนัย

ก็ในอุปาทานทั้งหลายนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว
แก่อุปาทานข้างหน้าเพื่อน มันเป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘
อย่างบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ

ขยายความ

ก็แล ในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ที่แสดงมาดังนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แก่อุปาทานข้อหน้าเพื่อน คือ กามูปาทาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีโดยเฉพาะ แต่มันเป็นปัจจัย ๗ อย่าง คือ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อตฺถิ อวิคตะ และ เหตุปัจจัย เป็นปัจจัย ๘ อย่าง กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ แต่ว่า เมื่อใดมันเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้นมันก็เป็นสหชาตะ (คือไม่เป็นสหชาต) ด้วยแล

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ**

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ

[๖๔๖] ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว**

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ คือความแห่งคำ ๑ โดยธรรม (คือความหมายของธรรม) ๑ โดยสาตถะ (คือข้อที่ยังมีประโยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ) ๑ โดยเภทะ (คือแบ่งออก) และ โดยสังคหะ (คือรวมเข้า) ๑ โดยสิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ๑

วินิจฉัยโดยอรรถ

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนั้นว่า ธรรมโดยย่อมเป็นเหตุ นั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **ภพ** (แปลว่าธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑ ดังพระบาลีว่า “ภพมีโดยส่วน ๒ คือกรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑”^๑ ดังนี้

ในภพ ๒ นั้น ภพคือกรรม ชื่อว่า **กรรมภพ** นัยเดียวกัน ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่า **อุปัตติภพ** ก็แล ในกรรมและอุปัตตินี้ อุปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็น (คือเกิด)

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ขึ้น ส่วนกรรมพึงทราบว่าจัดเป็นภพโดยผลไวยาหาร (คือกล่าวถึงถึงผล) เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ ดังความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุข^๑ เพราะเป็นเหตุแห่งความสุขฉะนั้น

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยธรรม

กรรมภพ

[๖๔๗] ส่วนวินิจฉัยโดยธรรม พึงทราบว่า อันดับแรก กรรมภพโดยสังเขป ก็ได้แก่ เจตนาและธรรมทั้งหลายที่นับเป็นกรรมมีอภิขมาเป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนา นั่นเอง ดังพระบาลีว่า “ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญาภิสังขาร เป็นปริตตภูมิ (คือภูมิคาม) กิติ เป็นมหาภูมิ (คือ ภูมิมหัคคตตะ) กิติ นี้เรียกว่า กรรมภพ อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ) ทั้งปวง ก็เรียกกรรมภพ”^๒

ก็แล ในกรรมภพนี้ เจตนา ๑๓ ดวง ชื่อว่าปุญญาภิสังขาร เจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร เจตนา ๔ ดวง ชื่อว่าอเนญาภิสังขาร โดยประการดังนี้ ความที่เจตนาเหล่านั้นแหล่มีวิบากน้อยและมาก เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า “เป็นปริตตภูมิ กิติ เป็นมหาภูมิ กิติ” นั้น ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนา เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า “อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง” นี้

อุปบัติภพ

ส่วนอุปบัติภพโดยสังเขปก็ได้แก่ขั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมโดยเฉพาะ (ว่า) โดยประเภทมี ๙ อย่าง ดังพระบาลีว่า “ในภพ ๒ นั้น อุปบัติภพเป็นไฉน กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุญานาสัตถุญภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปบัติภพ”^๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ในภพเหล่านั้น ภพที่นับว่ากาม ชื่อว่ากามภพ (ความหมาย) ในรูปภพและ
อรุภพ ก็นัยนี้ (คือว่า รูปภพ ก็แปลว่า ภพที่นับว่ารูป อรุภพ แปลว่า ภพที่นับว่า
อรุภพ)

ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อว่าสัญญาภพ นัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนั้น
เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อว่าสัญญาภพ (แปลว่า ภพที่มีสัญญา) อสัญญาภพ ฟังทราบ
โดยนัยตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่เป็นเนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะ
ไม่มีสัญญาหยาบและเพราะมีแต่สัญญาละเอียด มีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ
ว่า เนวสัญญานาสัญญาภพ

ภพที่เต็มไปด้วยรูปชั้นอย่างเดียว ชื่อว่าเอกโวการภพ นัยหนึ่ง โวการะ (คือ
ชั้น) ของภพนั้นมีอย่างเดียว เหตุนี้ ภพนั้น จึงชื่อว่าเอกโวการภพ (แปลว่าภพมี
ชั้นเดียว) (ความหมาย) ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพก็นัยนี้ (คือจตุโวการภพ
ก็แปลว่า ภพมีชั้น ๔ ปัญจโวการภพ แปลว่า ภพมีชั้น ๕)

ในภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินนชั้น (ชั้นมีใจครอง) ๕ รูปภพก็อย่างนั้น
อรุภพได้แก่ อุปาทินนชั้น ๔ สัญญาภพได้แก่อุปาทินนชั้น ๕ อสัญญาภพ ได้แก่
อุปาทินนชั้น ๑ เนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนชั้น ๔ ภพ ๓ มีเอกโวการ
ภพเป็นต้น ก็ได้แก่ชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕ โดยเป็นอุปาทินนชั้น

วินิจฉัยโดยธรรมในบทนี้ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสาตถะ

[๖๔๘] ข้อว่า “โดยสาตถะ” มีวินิจฉัยว่า ก็แล อภิสังขารทั้งหลายมีปัญญา-
ภิสังขารเป็นต้นนั้นแหละ แม้กล่าวมาแล้วในตอนแก้สังขารดังที่กล่าวในตอนแก้ภพ
(นี้) เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นอภิสังขาร ตอนก่อน ท่านกล่าวโดยเป็น
อดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขาร ตอนนี้ กล่าวโดยเป็น
ปัจจุบันกรรมเพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในกาลต่อไป เพราะฉะนั้น การกล่าว
(ถึงอภิสังขาร) ข้างนี้ยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง) ในตอนก่อน เจตนา

เท่านั้นท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร โดยนัยว่า “ในอภิสังขาร ๓ นั้น ปุณฺณภูมิสังขารเป็นโฉนเจตนาเป็นกุศลกามาวจร (นี้เรียกว่าปุณฺณภูมิสังขาร)”^๑ ดังนี้เป็นต้น แต่ในตอนนี้ แม้กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวด้วยคำว่า “แม้กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)”^๒ ดังนี้ อนึ่งที่ก่อนกรรมที่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นสังขาร มาที่นี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในอสังฺกาสภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไมมี ในบทว่า “**อวิชาปจฺจยา ภโว**” นี้ ท่านกล่าวกรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศลมีปุณฺณภูมิสังขารเป็นต้น แต่ในตอนนี้ ท่านกล่าวกรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นอัพยาภพ ก็เพราะสงเคราะห์เอาอุปบัติภพเข้าด้วย เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้ จึงยังมีประโยชน์แท้

วินิจฉัยโดยสาดละในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาดังนี้

วินิจฉัยโดยแบ่งออกและรวมเข้า

[๖๔๗] ข้อว่า “**โดยภทฺเตและสังคหะ**” คือโดยแบ่งออกและโดยย่อเข้าซึ่งภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน

โดยแบ่งออก

ความว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่งมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทานได้อันสัตว์ทำเข้า ธรรมคือกรรมนั้นชื่อว่ากรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรมนั้น โดยเฉพาะ ชื่อว่า อุปบัติภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้

โดยนัยดังนี้ กามภพทั้งสังฺกาสภพและปัณฺจโวการภพที่อยู่ภายใน (คือรวมอยู่ในกามภพ) เป็น ๒ รูปภพ ทั้งสังฺกาสภพ อสังฺกาสภพ เอกโวการภพและปัณฺจโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ อรูปภพทั้งสังฺกาสภพ เนวสังฺกาสภพและจตุโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ ดังนี้ ภพจึงเป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน อันมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน ก็แล ภพที่มีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน เป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในฉันใด แม้ภพที่มีเพราะปัจจัย คืออุปาทานที่เหลือก็เป็นอย่างละ ๖ ฉันนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยแบ่งออก ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๒๔ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

โดยรวมเข้า

ส่วนว่าโดยรวมเข้า มีวินิจฉัยว่า รวมกามภพและอุปบัติภพเข้าด้วยกันเสีย กามภพ ก็เป็น ๑ กับทั้งภพที่อยู่ภายใน รูปภพและอรูปรภพก็รวมเข้าอย่างนั้น ดังนี้ จึงเป็นภพ ๓ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน แม้ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่ เหลือก็เป็นอย่าง ๓ ฉะนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า ภพที่มีเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน จึงเป็น ๑๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อีกนัยหนึ่ง กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรมภพอันมีเพราะปัจจัยคือ อุปาทานโดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกประเภทอุปาทาน) ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะ กรรมนั้นโดยเฉพาะจัดเป็นอุปบัติภพ ในรูปภพและอรูปรภพก็นัยนี้ ด้วยประการนี้ โดยรวมเข้าอีกปริยายหนึ่ง ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๖ คือกามภพ ๒ รูปภพ ๒ อรูปรภพ ๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

หรือว่าไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสีย ภพก็คงเป็น ๓ โดยกามภพ เป็นต้น พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อนึ่งเล่า ไม่แต่ต้องการแยกเป็นภพ ๓ มีกามภพเป็นต้นเสีย ภพก็เป็น ๒ โดยเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ

ไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสียอีกเล่า ภพก็คงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ (เอกพจน์) ตามบทว่า **อุปาทานปัจจุยา ภโว** แล

วินิจฉัยโดยแยกออกและรวมเข้าซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัยในบทนี้ ฟังทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสิ่งไรเป็นของสิ่งไร

[๖๕๐] ข้อว่า “**ยัม ยสฺส ปจฺจโย เจว**” ความว่า อนึ่ง ในบทว่า **อุปาทานปัจจุยา ภโว** นี้ อุปาทานไร เป็นปัจจัยแก่ภพไร บัณฑิตฟังทราบวินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไร เป็นปัจจัยแก่สิ่งไรนั้นด้วย ถามว่า - ก็ในบทนี้ สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไรเล่า ?

ตอบว่า - ทุกสิ่งเป็นปัจจัยแก่ทุกสิ่งแหละ

จริงอยู่ ปุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า เขาหาวิจารณ์ว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนั้นไม่ควร ไม่ปรารถนาภพทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้วก็ทำกรรมทุกอย่างที่เดียว เพราะฉะนั้น อาจารย์บางเหล่ากล่าวคำได้ว่า “รูปภพ อรูปภพยอมไม่มีเพราะสัลยอุปาทาน” ดังนี้ คำนั้นจึงไม่ควรถือเอา แต่ควรถือว่า “ภพทั้งปวงยอมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง” ข้อนี้มีอย่างไร ?

อุปาทานเป็นปัจจัยแก้กามภพ

บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า “อันกามทั้งหลายนั้น ก็สมบูรณ์แต่ในตระกูลมหาศาลมีตระกูลขัตติยมหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลกและในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น” ดังนี้แล้ว ถูกอัสปฐิสธรรมมีการฟังเรื่องอัสปฐิสธรรมเป็นต้น กล่อม (สงสัย) ใจเข้าสำคัญไปว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน) เลยกระทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นไปตามอำนาจแห่งกามอุปาทานเข้าก็ได้ เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย หรือมิฉะนั้น เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่ประสบเข้าหรือจะคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาก็ตาม ทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเข้าด้วยอำนาจแห่งอุปาทาน (ก็ได้) เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย

กรรมที่เป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอบายนั้นเป็นกรรมภพชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปบัติติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญญาจรภพก็รวมอยู่ในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่งเป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัลยธรรมทั้งหลายมีการได้ฟังสัลยธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่างนี้) ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามอุปาทาน เพราะสุจริตเปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในหมู่เทพและมนุษย์นั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปบัติติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญญาจรภพก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กรรมภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท เช่น สுகติ
ทุกติ) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพ

บุคคลอีกคนหนึ่งได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตามว่า กามทั้งหลายในรูปภพและ
อรูปภพสมบุรณ์กว่ากามในกามภพนั้น จึงทำรูปสมบัติและอรูปสมบัติให้เกิดขึ้น
ด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิดในโลกรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยกำลัง
แห่งสมบัติ

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในพรหมโลกนั้น เป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลาย
ที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ
เนวสัญญาภพ อเนวสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพและปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ใน
ชั้นแหละ

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท)
พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า “อันอัตภาพนี้ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูป
ภพ อรูปภพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้วก็อันขาดสูญ” ดังนี้แล้วยึดถือ
อุจเฉททิฏฐิ แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับทิฏฐินั้น

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็อุปบัติภพ
ของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในชั้นแหละ

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพ รูปภพและอรูปภพอันมีแตก
ต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

อตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้งหลาย

บุคคลอีกผู้หนึ่ง เห็นว่า “อันอัตภาพนี้ ย่อมจะมีความสุขปราศจากความ
เร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้
ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วย (อำนาจ) อตตวาทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภาพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็ป็นอุปบัติภาพ
ของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภาพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภาพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท)
พร้อมทั้งที่อยู่ภายในดังนี้

สลัปปทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภาพทั้ง ๓

บุคคลผู้หนึ่งเห็นว่า “อันความสุขยอมถึงซึ่งความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้ทำศีล
พรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ในรูปภพและอรุภพแห่งใดแห่ง
หนึ่งก็ตาม” ดังนี้แล้ว ก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วยอำนาจสลัปปทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภาพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็ป็นอุปบัติภาพ
ของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภาพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

แม้สลัปปทุปาทานก็เป็นปัจจัยแก่ภาพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท)
พร้อมทั้งภาพที่อยู่ภายในได้ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ในบทนี้ พิงทราบดังกล่าวมาจะนี้

หากมีคำถามว่า “ก็ในบทนี้ ทุปาทานอะไร เป็นปัจจัยแก่ภาพอะไร อย่างไร”
ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า:-

คาถาสังเขปปัจจัยนัย

บัตถิตพิงทราบเถิดว่า ทุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่รูปภพและอรุภพ อนึ่ง มันเป็นปัจจัยแก่กามภพ โดย
ปัจจัยทั้งหลายมีสหชาติปัจจัยเป็นอาทิ

ขยายความ

ขยายความว่า ทุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัยประเภทเดียว โดยเป็น
อุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่รูปภพและอรุภพ คือแก่กรรมเฉพาะที่เป็นกุศลในกรรมภพ
อันนับเนื่องในกามภพและแก่อุปบัติภาพด้วย (ส่วน) ในกามภพมันเป็นปัจจัยโดย

สหชาติปัจจัยเป็นต้นซึ่งแยกออกเป็นสหชาติะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ
อัติถิ อวิคตะและเหตุปัจจัยแก่อกุศลกรรมภพ อันสัมปยุตกับตน แต่เป็นปัจจัยโดย
อุปนิสสยะปัจจัยอย่างเดียว แก่กรรมภพที่เป็นวิปยุต

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **อุปาทานปัจจยา ภโว**

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ

[๖๕๑] ในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปัจจยา ชาติ** เป็นอาทิ การวินิจฉัยคำ
มีคำว่า **ชาติ** เป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังขนิเทศเถิด ส่วนคำว่า **ภโว** ใน
บทนี้หมายเอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปัตติภพ
หาเป็นปัจจัยไม่ ก็แล กรรมภพนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่าง โดยเป็นกัมมปัจจัยและ
อุปนิสสยะปัจจัยเท่านั้นแล

หากมีคำถามว่า “ก็ข้อที่ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาตินั้น จะฟังทราบได้อย่างไร” ดัง
นี้ไซ้ คำตอบฟังมีว่า “ฟังทราบได้โดยที่แม่เมื่อปัจจัยภายนอกมีเสมอกัน ก็ปรากฏ
ความแปลกกัน มีความเป็นผู้ทราบและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นได้ จจริงอยู่ แม้ความ
เสมอกันแห่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโลกิหิต (เลือดขาว) ของชนกชนนี และ
อาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทราบและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น
ของสัตว์ทั้งหลาย แม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น
มิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มี
เหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เหตุฉะนั้น
มันจึงมีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความเป็นผู้
ทราบและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “กรรมย่อม
จำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่คือนะอะไร คือน้อมจำแนกโดยความเป็นผู้ทราบและเป็นผู้
ประณีต”^๑ ดังนี้ เหตุนี้ข้อที่ว่า “ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ” นั้นจึงควรทราบได้ (โดยนัย
ดังกล่าวมานี้)

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๔๙

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ ฯลฯ

ก็แล เหตุใด เมื่อชาติไม่มีอยู่ ขึ้นชื่อว่าชราและมรณะ หรือธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ที่เนื่องกับความแก่ ความตาย (ของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมกล่าวคือชรามรณะต้องเอาบ้าง ที่ไม่เนื่อง (กับความแก่ความตายของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมนั้นๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบเอาบ้าง เพราะเหตุนี้ แม้ชาตินี้ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะและแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นด้วย อันชาตินี้เป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอด คืออุปนิสัยปัจจัยเท่านั้นแล

นี่เป็นกลาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปัจจัยา ชาติ** เป็นต้น

ภวจักร-ล้อแห่งภพ

[๖๕๒] ก็เหตุใด ในปฏิจสุมุขปาบทเทศานี้ ปกิณณกรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเบื้องต้นปลาย เหตุนี้ อวิชาที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนั้นว่า “**อวิชาปจฺจยา สงฺขารา**” ดังนี้ อวิชานั้นก็เป็นไป (คือมีได้) เพราะโสกะเป็นต้น (นั่นเอง)

อันว่าภวจักรนี้ บัณฑิต พึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวय (ผล) ว้างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ ย่อมหมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์ (จนกว่าจะบรรลุเป็นพระอรหันต์)

หากมีคำปุจฉาว่า “ก็ในปฏิจสุมุขปาบทเทศานี้ อวิชามีได้เพราะโสกะเป็นต้นอย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวय (ผล) อย่างไร ว้างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการอย่างไร” ดังนี้ไซ้

อวิชามีเพราะโสกะเป็นต้นได้

คำวิสันหาพึงมีว่า “ก็ในปฏิจสุมุขปาบทธรรมทั้งหลายนี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปาสย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พราจจากอวิชาอันปริเทวะเล่าก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนี้ประการแรก เมื่อธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นไปแล้วอวิชา

ก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังนี้ ก็แล ธรรมทั้งหลาย มีโสกะเป็นต้นนั้น ก็ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ข้อนี้มีอย่างไร ? อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพรากจากวัตถุ กาม โสกะก็เป็นอันเกิดขึ้นเพราะกามาสวะ ดังพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยานสฺส ฯเปฯ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.

**หากว่าเมื่อชนผู้นั้นเกิดความพอใจรักใคร่กามเหล่าใดอยู่
กามเหล่านั้นมาพรากไปเสียไซ้ร้ เขาย่อมโศกาดุจถูกลูกศร
เสียบ^๑**

และดังพระบาลีว่า **กามโต ชายติ โสโก ความโศกย่อมเกิดแต่กาม**” ดังนี้

ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นธรรมเกิดขึ้นเพราะทิวฐาสวะด้วย ดังพระบาลีว่า “**ตสฺส อหฺม รุปิ ฯเปฯ โทมนสฺสุปายาสา โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสฺและ อุปายาส ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ผู้ยึนกราน (ด้วยทิวฐิ) ว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา**” เพราะความที่รูปแปรผันและเปลี่ยนแปรไป” ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิวฐาสวะได้ฉันทิใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะก็ได้ฉันทินั้น ดังพระบาลีว่า “**แม่เทวดาเหล่านั้น ใด ผู้มีอายุยึน ผิพรรณงาม มากไปด้วยความสุข สถิตอยู่ในวิมานอันสูงตลอดกาล ยาวนาน แม่เทวดาเหล่านั้น ได้ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้วยังต้อง (คือรู้จัก) กลัวสะดุ้งใจ สลดใจ**”^๒ (ธรรมเหล่านั้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ) ดังความโศกเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคาม เพราะเห็นปุพพนิमित ๕ ฉะนั้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้ฉันทิใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาสวะก็ได้ฉันทินั้น ดังพระบาลีว่า “**ภิกษุทั้งหลาย คนเหล่านั้นนั้นแล ย่อมได้เสวยทุกขโทมนัส ๓ ประการในทิวฐธรรมนี้แหละ**”^๓ ดังนี้เป็นต้น

๑ ดูเทียบ ขุ. สฺ. (ไทย) ๒๕/๗๗๔/๖๘๗

๒ สฺ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘

๓ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๒

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังกล่าวมาจะนี้ ธรรมเหล่านั้น เมื่อมีขึ้นจึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้มีด้วย และครั้งอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ดี (ต้อง) มีแล

ในปฏิจจนุปบาทเทศานี้ อวิชชาบัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้ เพราะธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นประการแรก

ภวจักรมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ประการต่อไป เพราะความที่เมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย (ต้อง) มีดังนี้ ครั้นอวิชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความสืบต่อกันแห่งเหตุและผลคือสังขารทั้งหลาย ก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคืออวิชชาอีก วิญญาณก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรมีองค์ ๑๒ อันหมุนไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า “มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ”

หากคำท้วงฟังมีว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อไม่มีอะไรเป็นตัวตนเช่นนั้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า “อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา” นี้ก็ผิด (นะชิ) ดังนี้ไซ้ร ฟังแก้ว่า นี้ไม่ใช่การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดอก แต่นั้นเป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน (ต่างหาก) ด้วยว่าอวิชชาเป็นประธานแห่งวิภูฏะ ๓ จริงอยู่เพราะยึดอวิชชาไว้ ก็เลสวัฏที่เหลือและวิภูฏะอีก ๒ มีกรรมวิภูฏะเป็นต้นก็พ้นเอาคนเขลาเข้าด้วย ดุจเพราะจับหัวงูไว้ ลำตัวงูที่เหลือก็พ้นเอาแขน (คนจับ) เข้าฉะนั้น แต่เมื่อตัดอวิชชาขาดเสร็จแล้ว ความพ้นจากธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น ดุจเมื่อตัดหัวงูสำเร็จแล้ว ความพ้นจากความเป็นแขนที่ถูกงูพันก็มีขึ้นฉะนั้น ดังพระบาลีว่า “ความดับแห่งสังขารย่อมมี เพราะความดับโดยสํารอกออกอย่างไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นแล”^๑ ดังนี้เป็นต้น

นี่เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นตัวประธาน ที่เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อมเป็นผู้ถูกผูกพัน เมื่อปล่อยเสีย ความพ้นย่อมมี มิใช่กล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดังนี้แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏ ดังกล่าวมาจะนี้

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๓

ภวจักรปราศจากผู้สร้างผู้เสวย

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า “**พुरुหฺมา** พระพรหม **มหาพुरुหฺมา** ท้าวมหาพรหม **เสฏฺโฐ** ท่านผู้เป็นใหญ่ **สชิตา** ท่านผู้บันดาล” อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้เสวยสุขและทุกข์คืออตฺตาซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า “ก็แล อตฺตาของเรานี้นั้นแล เป็น **วโถ** ผู้กล่าว **เวทยุโย** ผู้เสวย” ฉะนี้ก็ดี

ภวจักร บัณฑิตพึงทราบว่างปราศจากผู้สร้างและผู้เสวย ดังกล่าวมานี้

ภวจักรว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ อวิชชาชื่อว่าว่างจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมตา ๑ (ว่าง) จากความงาม เพราะเป็นสังกิลิสิกธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑ (ว่าง) จากความเป็นสุข เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมไป บีบคั้น ๑ (ว่าง) จากความเป็นอตฺตา คือที่ (หมายความว่า) เป็นสิ่งบังคับได้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด นัยหนึ่ง อวิชชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีในตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด เหตุนี้ ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ (โดยนัยดังกล่าวมา)

มูลและกาลแห่งภวจักร

[๖๕๓] ก็แล ครั้นทราบอย่างนี้แล พึงทราบอีกว่า:-

คาถาสังเขปมูลและกาล

อวิชชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น กาลของมันมี
๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดยสรูปก็เป็น ๒
เป็น ๘ และเป็น ๒ เท่านั้นเอง

ขยายความ

ความว่า ธรรม ๒ คืออวิชาและตัณหา ฟังทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น นั้นแล ภวจักรนั้นเล่า ก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือที่มีอวิชาเป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูลมีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวจักร ๒ ส่วนนั้น ภวจักรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทวิภูฏิจจริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตณฺหาจจริต ด้วยว่าอวิชาเป็นสังสารนายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทวิภูฏิจจริตทั้งหลาย ตณฺหาเป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตณฺหาจจริตทั้งหลาย นัยหนึ่งภวจักรที่ ๑ กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททวิภูฏิจ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสสตทวิภูฏิจ เพราะประกาศชรามรณะแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้ว นัยหนึ่ง ภวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจคัพภเสยยกสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ ภวจักรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปปัตติภพและขันธ)

ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ในกาล ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลีโดยรูป องค์ ๒ คืออวิชาและสังขาร ฟังทราบว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญูณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด ฟังทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ ฟังทราบว่าเป็นอนาคตกาล

สนธิ ๓ สังคหะ ๔ อาการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ แห่งภวจักร

[๖๕๔] ฟังทราบแม้ดังนี้อีกว่า:-

ภวจักรนั้นสนธิ (เงื่อนต่อ) ๓ มีคำว่าเหตุและผล ผลเหตุ เป็นบทหน้าและมีสังคหะ (คือสังเขป) ๔ ประเภท มีชื่อทำ คืออาการ ๒๐ มีวัฏฏะ (วงกลม) ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด (จนกว่าจะถึงอรหัตตมรรค)

ขยายความ

สนธิ ๓

ในสนธิ ๓ นั้น เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ ชื่อว่า **เหตุ-ผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล) เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า **ผลเหตุสนธิ** (ต่อผลกับเหตุ) เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า **เหตุผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล) ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่ามีสนธิ ๓ มีอำนาจเหตุผลและเหตุเป็นบทหน้าอย่างนี้แล

สังคหะ ๔

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งสนธิทั้งหลายเป็น ๔ คือ อย่างไรบ้าง คืออวิชชาและสังขารเป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพเป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะ เป็นสังคหะ ที่ ๔ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ดังนี้แล

อาการ ๒๐

อนึ่ง ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีอาการ ๒๐ โดยที่กล่าวคืออาการ ๒๐ นั้นคือ

กาลาสังเขปอาการ ๒๐

**เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุในกาล
บัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป ๕**

ขยายความ

อดีตเหตุ ๕

ใน ๔ ข้อนั้น ข้อว่า “**เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕**” ขยายความว่า ชั้นแรก (อดีตเหตุ นั้น) ก็กล่าวเอาธรรม ๒ ประการ คืออวิชชากับสังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะคนไม่รู้ ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถ้อมมัน เพราะความถ้อมมันของเขาเป็นปัจจัย

ภพก็มีขึ้น เพราะฉะนั้น แม้อัตถหา อุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนี้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า “ความหลงในปุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลงไว้ในปุริมกรรมภพเป็นสังขาร ความใคร่ในปุริมกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในปุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน เจตนาในปุริมกรรมภพเป็นภพ ผลธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ในปุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้”^๑

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในบทเหล่านั้น บทว่า “**ในปุริมกรรมภพ**” คือ ในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ในกรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว

คำว่า “**ความหลงเป็นอวิชชา**” หมายความว่า ความหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงอันนั้นเป็นอวิชชา

คำว่า “**เจตนาอันประมวลงไว้เป็นสังขาร**” ได้แก่เจตนาดวงแรก ๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรก ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นที่เราจักให้ทานแล้วเตรียมเครื่องอุปการณ์ แห่ทานทั้งหลายอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ นัยหนึ่งเจตนาในชวณะ ๖ ที่เป็นจิตมีอวัชชณะเดียว ชื่อว่าเจตนาอันประมวลงไว้ นับเป็นสังขาร เจตนาในชวณะที่ ๗ เป็นภพ หรือมิฉะนั้น เจตนาทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่า เจตนาอันประมวลงไว้เป็นสังขาร

คำว่า “**ความใคร่เป็นตัณหา**” หมายความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่คือความปรารถนาในอุปปัตติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้นอันใด ความใคร่อันนั้นชื่อว่าตัณหา

คำว่า “**ความข้องแวะเป็นอุปาทาน**” หมายความว่า การที่ทำกรรมอันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพนี้แล้ว ข้องแวะคือถือเอา ยึดเอาอันเป็นไปโดยนัยว่า “เราจัก (ไปเกิด) เสพกามทั้งหลายในที่ชื่อโน้น (หรือว่า) เราจักขาดสูญ (คือไม่เกิด)” ดังนี้เป็นต้นอันใด ความข้องแวะอันนี้ชื่อว่า อุปาทาน

คำว่า “**เจตนาเป็นภพ**” คือเจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลงไว้เป็นภพ

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ปัจจุบันผล

ชื่อว่า “ผลในกาลบัดนี้ ๕” ได้แก่ องค์มีวิญญาณเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุด อันมาในพระบาลี นั้นเอง ดังพระบาลีว่า “ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาณ ความกำวลง (ในครรรค์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาทในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวย (วิบาก) ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ มีในอุปบัติภพนี้ เพราะกรรมที่ทําไว้ในภพก่อนเป็นปัจจัย”^๑

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า **ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ** หมายความว่าสิ่งใดทํานเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเชื่อมต่อกับภพอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ

คำว่า “**ความกำวลงเป็นนามรูป**” หมายความว่าความกำวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรรค์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป (ในครรรค์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป

คำว่า “**ประสาทเป็นอายตนะ**” นี้ทํานกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น

คำว่า “**ภาวะที่กระทบ(อารมณ์) เป็นผัสสะ**” หมายความว่า ภาวะที่กระทบคือเกิดขึ้นถูกต้องอารมณ์ใด อันนี้เป็นผัสสะ

คำว่า “**ความเสวยเป็นเวทนา**” หมายความว่า ความเสวยวิบากอันเกิดขึ้นร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณก็ติดกับผัสสะที่มีสหายตนะเป็นปัจจัยก็ดีความเสวยวิบากนั้นเป็นเวทนา

ปัจจุบันเหตุ ๕

ชื่อว่า “เหตุในกาลบัดนี้ ๕” ได้แก่ ปัจจัยธรรมมีต้นหากี่มาในพระบาลี ก็ต้นหากี่อุปาทาน และภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขารอันเป็นบุพภาคของภพนั้น หรือว่าที่สัมพันธ์กับภพนั้น ก็เป็นอันถือเอาด้วย และด้วยการถือเอาต้นหากี่อุปาทาน อวิชชาอันสัมพันธ์กับต้นหากี่อุปาทานนั้น หรือว่าที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอันถือเอา

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ด้วยดังนี้แหละ ปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ เหตุนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาอันพยายามเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพต่อไป”^๑

ในคำเหล่านั้น คำว่า “เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้” ท่านแสดงความรู้หลุมหลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว คำที่เหลือมีเนื้อความชัดเจนแล้ว

อนาคตผล ๕

ชื่อว่า “ผลในกาลต่อไป ๕” ได้แก่ องค์ ๕ มีวิญญูณเป็นต้น ธรรม ๕ นั้น ท่านกล่าวโดยถือเอาว่า เป็นชาติ ส่วนชรามรณะก็คือชรามรณะแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญูณ ความกำวลง (ในครมร์) ในภพต่อไปเป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไปเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไปเป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้มีในอุปบัติภพ ต่อไป เพราะกรรมที่ทำในภพนี้เป็นปัจจัย”^๑

ภวจักรนี้มีชื่อค่าคืออาการ ๒๐ ดังกล่าวมาฉะนี้

วิภวัญญะ ๓

ส่วนในชื่อว่า “ภวจักรมีวิภวัญญะ ๓ หมุนไปไม่หยุด” นี้มีอธิบายว่า ภวจักรนี้มีวิภวัญญะ ๓ โดยวิภวัญญะ ๓ นี้ คือ สังขารและภพเป็นกรรมวิภวัญญะ อวิชชาตัณหาและอุปาทานเป็นกิเลสวิภวัญญะ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นวิปากวิภวัญญะ ฟังทราบเถิดว่า กิเลสวิภวัญญะยังไม่ขาดลงตราบไต่ ก็ชื่อว่า หมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่หยุด เพราะมีปัจจัย ยังไม่ขาดลงตราบนั้นอยู่นั่นเอง

ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวจักร

[๖๕๕] ภวจักรนั้นอันหมุนอยู่อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยว่า
(องค์ไหน) เกิดแก่สัจจะ (ไหนและองค์ไหนเป็นสัจจะอะไร)

๑-๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดย
ต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ (อีก) ตามควร

ขยายความ

โดยว่าองค์ไหนเกิดแต่สังจะไหน

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านกล่าวไว้ในสังจ-
วิภังค์ว่า เป็นสมุทยสัง^๑ โดยไม่แปลกกัน ในธรรมทั้งหลาย ในบทว่า **อวิชชาปุจฺจยา
สงฺขารา** เป็นต้น สังขารอันมีเพราะอวิชชา จึงเป็นเหตุสังเกิดแต่สัง (ด้วยกัน)
วิญญาณอันมีเพราะสังขารเป็นปฐมสังเกิดแก่สัง อองค์มีนามรูปเป็นต้นมีเวทนา
ที่เป็นวิบากเป็นที่สุด อันมีเพราะวิญญาณเป็นต้นเป็นปฐมสัง เกิดแต่ปฐมสัง (ด้วย
กัน) ตัณหาอันมีเพราะเวทนาเป็นเหตุสัง เกิดแต่ปฐมสัง อุปาทานอันมีเพราะ
ตัณหาเป็นเหตุสัง เกิดแต่สัง (ด้วยกัน) ภพอันมีเพราะอุปาทานเป็นปฐมสัง
และสังทั้งสองเกิดแต่สังชาติอันมีเพราะภพเป็นปฐมสัง เกิดแต่สัง
ชรามรรณะอันมีเพราะชาติเป็นปฐมสัง เกิดแต่ปฐมสัง (ด้วยกัน)

ภพจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สังจะ (ไหน) ตามควร
โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับแรก

โดยกิจ

[๖๕๖] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลง
ในวัตถุ (คือ อารมณ์) ทั้งหลายและเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร
ทั้งหลายด้วย นัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่งสังขตธรรมและเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ
ด้วย ฝ่ายวิญญาณก็รับวัตถุ (คือ อารมณ์) และเป็นปัจจัยแก่นามรูปด้วย ช่างนาม
รูปก็ค้ำจุนกันและกันและเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะด้วย สฬายตนะเล่าก็เป็นไปในวิสัย
ของตน ๆ มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะด้วย ผัสสะเล่าก็สัมผัสอารมณ์เป็นปัจจัย
แก่เวทนาด้วย เวทนาเล่าก็เสวยรสอารมณ์และเป็นปัจจัยแก่ตัณหาด้วย ตัณหาเล่า

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๐/๑๗๗

ก็กำหนดยินดีในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดีและเป็นปัจจัยแก่อุปาทานด้วย อุปาทานเล่าก็ถึมมั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความถึมมั่นและเป็นปัจจัยแก่ภพด้วย ภพเล่าก็พลาญไปในคติต่างๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วย ชาติเล่าก็ยงขันธทั้งหลาย ให้เกิดและเพราะเป็นไปโดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งขันธทั้งหลายนั้น จึงเป็นปัจจัยแก่ ชรามรณะด้วย ชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งขันธทั้งหลาย ไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่ง ปกิณณทุกขมีโสกะเป็นต้น เหตุนี้ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบแม่โดยกิจ คือความ เป็นไปโดยหน้าที่ ๒ ในบททั้งปวงตามควร

โดยเป็นเครื่องกัน

[๖๕๗] อีกข้อหนึ่งเหตุใดในบทเหล่านี้ บทว่า “สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา” นี้เป็นเครื่องกัน (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า “วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” เป็นเครื่องกันความเห็นว่า อัตตาเคลื่อนที่ได้ บทว่า “นามรูปมีเพราะวิญญาณ” เป็นเครื่องกันชนสังัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน) เพราะแสดงความแตกได้แห่ง วัตถุที่คนเขลาที่กำหนดเอา (เอง) ว่า เป็นอัตตา บทว่า “สหายตนะมีเพราะปัจจัยคือ นามรูป” เป็นต้น เป็นเครื่องกันความเห็น (ผิด ต่างๆ) มีเห็นว่า อัตตาเห็น ฯลฯ อัตตารู้สึก อัตตาสัมผัส อัตตาเสวย (เวทนา) อัตตาอยาก อัตตาถึมมั่น อัตตาเป็น อัตตาเกิด อัตตาแก่ อัตตาดาย ดังนี้ เป็นต้น เหตุนี้ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบ แม่โดยเป็นเครื่องกันความเห็นผิดตามควร

โดยอุปมา

[๖๕๘] อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาอุปมาเหมือนคนบอดเพราะ ไม่เห็นธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้นๆ) ทั้งโดยสามัญลักษณะ สังขารอันมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เหมือนการก้าวพลาดของคนบอด วิญญาณอันมี เพราะปัจจัยคือสังขาร เหมือนการหกล้มของคนก้าวพลาด นามรูปอันมีเพราะปัจจัย คือวิญญาณ เหมือนความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม สหายตนะอันมีเพราะ ปัจจัยคือนามรูป เหมือนต่อม (หัวฝีอันเกิดขึ้นเพื่อให้) ฝีแตก ผัสสะอันมีเพราะ

ปัจจัยคือสพายตนะ เหมือน (อะไร) กระทบต่อมผัสเข้า เวทนาอันมีเพราะปัจจัยคือ ผัสสะ เหมือนความทุกข์ (เจ็บปวด) เกิดแต่การกระทบ ตัณหาอันมีเพราะปัจจัยคือเวทนา เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ อุปาทานอันมีเพราะปัจจัยคือตัณหา เหมือนการคว้าเอาयाแสดงด้วยมุ้งแต่จะแก้ (ทุกข์) ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน เหมือนการทนายาแสดงที่ตนถือไว้ชาติอันมีเพราะปัจจัยคือภพ เหมือนเกิดเป็น ผีกลายเพราะทนายาแสดงเข้า ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เหมือนความแตกแห่งผี เพราะผีกลาย

หรือนัยหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ วิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยทำให้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนเฝ้าจำดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกวิชา นั้นครอบงำไว้แล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลายอันนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัวใหม่ห่อตัวได้ด้วยส่วนๆ หนึ่งแห่งผักไหม วิญญาณที่สังขารครอบครองแล้วย่อมได้ที่อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปริณายกปกป้องแล้วย่อมได้ความสนับสนุนในราชสมบัติ วิญญาณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิเพราะตริกไปในอารมณ์อันเป็นนิमितแห่งอุปบัติ (มีกรรมนิमित เป็นต้น) เหมือนนักเล่นกล ทำกลให้เกิดได้หลายประการ สพายตนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่าที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เหมือนไฟเกิดเพราะการสัแห่งไม้สีไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือนความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูกเอา ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่ เหมือนความกระหาย เพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเกลือเข้าไป ผู้ทะเยอทะยาน (ด้วยตัณหา) แล้วย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคนกระหายปรารถนาในน้ำดื่ม การทำความปรารถนานั้นนับเป็นอุปาทานของเขา เขาย่อมมั่นด้วยอุปาทานเหมือนปลายึดเอาเบ็ดไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ เมื่อภพมีอยู่ ชาติก็ย่อมมีเหมือนเมื่อพืชมีอยู่ หน่อก็ย่อมมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนการล้มย่อมมีแก่ต้นไม้ที่เกิขึ้นแล้วเป็นแน่ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยอุปมาทั้งหลายดังกล่าวมาจะนี้ ตามควร

โดยต่างความลึก

[๖๕๙] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดคำพระบาลีว่า “อานนทฺ ก็แลปฏิจสุมุปปาทนํเป็นธรรมลึกด้วย (เค้าที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย”^๑ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาความที่ปฏิจสุมุปปาทนํเป็นธรรมลึกทั้งโดยอรรถ (คือผล) ทั้งโดยธรรม (คือเหตุ) ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดยปฏิเวธ เหตุนี้ ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแท้โดยต่างความลึกตามควร

ลึกโดยผล

ในความลึกเหล่านั้น เหตุใด อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอรรถคือความที่ชรามรณะเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า “ชรามรณะย่อมไม่มีแต่ชาติหามีได้ และเว้นชาติเสียมันจะมีเหตุอื่นก็หามีได้ และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้” ดังนี้ เป็นธรรมที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออริชชา (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยอรรถแล นี่เป็นความลึกโดยอรรถ (คือผล) ในภวจักรนี้เป็นอันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังพระบาลีว่า “ความรู้ในผลอันเกิดแก่เหตุ ชื่อว่าัตถปฏิสัมภิตา”^๒

ลึกโดยเหตุ

ประการหนึ่ง เหตุใด อรรถคือความที่อริชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอริชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นๆ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็นกรณีรู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาน ฯลฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยธรรมแล นี่เป็นความลึกโดยธรรม (คือเหตุ) ในภวจักรนี้ แท้จริง คำว่า “ธรรม” เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังพระบาลีว่า “ความรู้ในเหตุ ชื่อว่าัมมปฏิสัมภิตา”^๓

๑ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗

๒ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

ลิกโดยการแสดง

ประการหนึ่ง เหตุใด แม้การแสดงปฏิจสมุปบาทนั้นก็ลิก เพราะเป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้นๆ โดยประการนั้นๆ ญาณอื่นแต่พระสัมพัญญุตญาณ ย่อมไม่ได้ที่ตั้ง ในปฏิจสมุปบาทนั้น จริงอย่างนั้น ภวจักรนั้น ในบางสูตรทรงแสดงอนุโลม บางสูตรทรงแสดงโดยปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้าง บางสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สนธิ ๔ สังเขป บางสูตรทรงแสดง ๒ สนธิ ๓ สังเขป บางสูตรทรงแสดงแต่สนธิเดียว ๒ สังเขป เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยการแสดงผล นี่เป็นความลิกโดยการแสดง

ลิกโดยปฏิเวธ

ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจสมุปปาตธรรมนี้ สภาวะแห่งธรรมมีวิชาเป็นต้นนั้นใด อนึ่ง เพราะสภาวะใดที่พระโยคาวจรแทงตลอดแล้ว ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้นก็เป็นอันได้แทงตลอดโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้นๆ) อย่างถูกต้องด้วย สภาวะนั้นจัดว่าลิกเพราะหยั่งได้ยาก เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยปฏิเวธ

นัยเดียวกันนั้นแล เหตุใด ในปฏิจสมุปปาตธรรมนี้ อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสังขะแห่งอวิชชาที่ลิก อรรถคือความปรุงแต่ง ความพอกพูนขึ้น ความเป็นไปกับราคะ ความแย้งต่อราคะแห่งสังขารทั้งหลายที่ลิก อรรถคือความว่างเปล่า ความไม่ชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ความไม่เคลื่อนที่ไป (แต่) ปรากฎโดยปฏิสนธิได้ แห่งวิญญานที่ลิก อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความแยกกัน ความแยกกันไม่ได้ ความน้อมไปได้ ความสลายได้แห่งนามรูปที่ลิก อรรถคือความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นวิสัย (คือเป็นอินทรีย์) แห่งสฬายตนะที่ลิก อรรถคือความต้องกันเข้า ความเบียดกันเข้า ความถึงกันเข้า ความประชุมกันเข้าแห่งผัสสะที่ลิก อรรถคือความเสวยรสอารมณ์ ความเป็นสุข เป็นทุกข์ และกลางๆ ความเสวยอย่างนิชชีวะ (คือไม่มี อดตาผู้เสวย) แห่งเวทนาจที่ลิก อรรถคือความเพลิดเพลिन ความจอดีใจ ความปรารถนา (ที่ไหลรอด) ดุจลำธาร (แผ่คลุม) ดุจเครือเถา (แผ่กว้าง) ดุจแม่น้ำ และไม่รู้จักเต็มดุจทะเล แห่งตณฺหาที่ลิก อรรถคือความยึด ความถือ ความปักใจ ความจับใจ ความก้าวล่วง

ยากแห่งอุปาทานก็ลึกลับ อรรถคือความประมวลงไว้ ความปรุงแต่งไว้ และความซัดไปใน
กำเนิด ในคติ ใน (วิญญูณ) ฐิติ และใน (สัจต) นิवासแห่งภพก็ลึกลับ อรรถคือ ความเกิด
ความได้กำเนิด ความหยั่งลง (ในครรรค์) ความผลิดขึ้น ความปรากฏขึ้นแห่งชาติก็ลึกลับ
อรรถคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความตกไป ความแปรไปแห่งชรามณะก็ลึกลับ เหตุนี้
ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกลับโดยปฏิเวธแล

นี่เป็นความลึกลับโดยปฏิเวธในปัจจุสมุปปาตธรรมนี้

โดยต่างนัย

[๖๖๐] ประการหนึ่ง เหตุใด ในปัจจุสมุปปาตธรรมนี้ มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔
คือ **เอกัตตนัย** (นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว) **นानัตตนัย** (นัยแห่งอรรถต่างๆ กัน)
อัพยาปนัย (นัยแห่งอรรถว่าไม่มีความขวนขวาย) **เอวังธมมตานัย** (นัยแห่งอรรถ
ว่าเป็นธรรมตาอย่างนั่นเอง) เหตุนี้ ภวจักรนี้ บัณฑิตจึงควรทราบแม้โดยความ
ต่างนัยอีกตามควร

เอกัตตนัย

ใน ๔ นัยนี้ ความไม่ขาดสายแห่งความสืบทอดดังนี้คือ สังขารมีเพราะปัจจัย
คืออวิชชา วิญญูณมีเพราะปัจจัยคือสังขารเป็นต้น ดุจความที่พืชถึงความเป็นต้นไม้
เพราะความมีขึ้น แห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น (สืบทอดกันมา) ฉะนั้น ชื่อ
ว่าเอกัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอูจนทวิญญูได้
เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบทอดอันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กัน
แห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทวิญญู เพราะถือเอาความไม่
ขาดสายแห่งความสืบทอดอันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่า เป็น
อันเดียวไปเสีย

นानัตตนิย

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมันแห่งธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น ชื่อว่า นานัตตนิย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย) นั้นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไปเสีย

อัพยาปารนิย

ความที่วิชาไม่มีความชวนชวาย (คือไม่มีความคิดว่า) “สังขารทั้งหลายข้าทำให้เกิดขึ้น” หรือว่าสังขารไม่มีความชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า “วิญญูณข้าทำให้เกิดขึ้น” ดังนี้เป็นอาทิ ชื่อว่าอัพยาปารนิย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามียัตตา) ได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความชวนชวายไม่มี ก็มีได้โดยสภาวะนิยม

เอวังธัมมตานนิย

ส่วนนัยว่า “**ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีวิชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมสัมเป็นต้น ย่อมมีแต่นมสดเป็นต้นจะนมมิใช่อื่น**” (ดังนี้) ชื่อว่า เอวังธัมมตานนิย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอเหตุทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุทิฏฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัยแล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไร ๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไร ๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก) แล

**ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่
สังขะ (ไหน) ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดยอุปมา
ทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ ตามควร
ด้วยประการฉะนี้**

[๖๖๑] เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมีได้ทำลายภวจักร อันหยังไม่ถึงเพราะเป็น
ธรรมลึก อันต่อต้านยาก เพราะถือเอาได้โดยนัยต่างๆ นี้เสียด้วยตาบคือญาณอัน
ลับดีที่หินอย่างประเสริฐคือสมาธิแล้ว แลลวงสังสารภยันเป็นชั้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจ
อสนีวิจักร (คือสายฟ้า) ไปได้ ไม่มีสักคนแม่ในฝัน จริงอยู่ ชื่อนี้แม่พระผู้มีพระภาค
ก็ได้ตรัสไว้ว่า “อานนท์ ก็ปฏิจสมุพบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา)
ก็ลึกด้วย อานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามธรรมนั้น หมูสัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง)
ดุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซบซ้อน) ดุจรังนกคูดิ เกิดเป็นผู้ (ลับสน) ดุจหญ้ามุงกระต่าย
และหญ้าปล้อง ไม่ลวงอบาย ทุกติ วินิบาต สงสารไปได้”^๑ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ บัณฑิต
ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจเศษๆ เสียแล้ว

**จะได้ความหยังลงมัน ในประเภทแห่งปัจจยการอันลึก
นี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้แสดงประกอบเนื่องๆ ด้วย
ประการนั้นเทอญ**

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนาในภรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

ปริจเฉทที่ ๑๘

ทฤษฎีวิสุทธินิเทศ

๑. นามรูปปริคคหญาณ

[๖๖๒] วิสุทธิใดที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า ครั้นโยคาวจรทำการบมฺญาณ (ของตน) ด้วยการเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสสนาปัญญา) เหล่านี้ (โดยทางปริยัติ) แล้วควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ **สีลวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของศีล) และ **จิตตวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของจิต) ให้สมบูรณ์ (โดยทางปฏิบัติ) นั้น ศีล ๔ อย่างมีความสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้น ซึ่ง (รักษา) บริสุทธิ์ดีแล้ว เรียกว่า **สีลวิสุทธิ** และศีล ๔ อย่างนั้น ได้กล่าวไว้พิสดารแล้วในสีลนิเทศ สมบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า **จิตตวิสุทธิ** แม้จิตตวิสุทธินั้นก็กล่าวไว้พิสดารโดยอาการทุกอย่างแล้วเช่นกัน ในสมาธินิเทศ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า “**จิตตะ (คือ จิตต์ ปรณฺณญจ ภาวณํ - พึงทำสมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด)**” เป็นหลัก เพราะฉะนั้น พึงทราบ **จิตตวิสุทธิ** นั้น โดยนัยซึ่งกล่าวไว้พิสดารแล้วใน สมาธินิเทศ นั้นเช่นกัน

แต่ที่กล่าวไว้ว่า “วิสุทธิ ๕ เหล่านี้ คือ **ทฤษฎีวิสุทธิ** (ความเห็นบริสุทธิ์) ๑ **กัณฑา- วิตรณวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย) ๑ **มคฺคคามคคญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติถูกและทางปฏิบัติไม่ถูก) ๑ **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติถูก) ๑ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็น) ๑ เป็นสรีระ (ร่างกาย)” นั้น

บรรดาวิสุทธิเหล่านั้น (พึงทราบว่าเป็น) **ความเห็นนามและรูป ตามเป็นจริงเรียกว่า ทฤษฎีวิสุทธิ**

๑. นามรูปวัญฐาน หรือ สังขารปริจเฉท^๑

[๖๖๓] โยคาวจรผู้ปรารถนาจะบรรลุ **ทิวัญฐาน** นั้น (ถ้าเป็น) สมถยานิกะ (ผู้มีสมถะเป็นทางดำเนิน) ครั้นออกจากรูปาวจรฌานและอรูปาวจรฌาน ฌานใดฌานหนึ่ง เว้นแต่เนวสัณญานาสัณญายตนะแล้ว ก่อนอื่นพึงกำหนดองค์ทั้งหลายของฌาน มีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฌานนั้น (เช่น เวทนา สัณญาเป็นต้น) โดยลักษณะ และรส (หน้าที่) เป็นต้น (ของธรรมนั้นๆ) ครั้นแล้ว พึงกำหนดแม้ทั้งหมด (ดังกล่าวมา) นั้นว่า “**นาม**” โดยความหมายว่า “น้อมไป” เพราะมุ่งหน้าน้อมไปสู่อารมณ์ แต่นั้นเมื่อโยคาวจรผู้นี้แหละจะพิจารณา **นาม** นั้นให้ใกล้ชิดเข้าไป จึงติดตามดูว่า **นาม** นี้อาศัยอะไร จึงเป็นไป ? ก็เห็นหทยรูป (หัวใจ) เป็นที่อาศัยของนาม เปรียบเหมือนบุรุษเห็นงูภายในเรือน จึงติดตามมันไป ก็พบที่อาศัยของมัน ฉะนั้น ครั้นแล้ว โยคาวจรผู้นั้นก็กำหนด **รูป** ว่า ภูตรูปทั้งหลายเป็นที่อาศัยของหทยรูป และอุปาทายรูปทั้งหลายนอกนั้นก็อาศัยภูตรูป ท่านโยคาวจรนั้น กำหนดแม้ทั้งหมดนั้นว่า “**รูป**” เพราะ (มัน) เสื่อมสลาย แต่นั้น ก็กำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** มีการน้อมไปเป็นลักษณะ **รูป** มีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ ดังนี้

๑. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๔^๒

[๖๖๔] ส่วนโยคาวจรผู้เป็น **วิปัสสนายานิกะ** (ผู้มีวิปัสสนาเป็นทางดำเนิน) ล้วนๆ หรือว่า ผู้เป็นสมถยานิกะนั้นนั่นเอง กำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขปหรือโดยพิสดาร ด้วยมุขในการกำหนดธาตุเหล่านั้นๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **จตุธาตุวัญฐาน** มุขใดมุขหนึ่ง ครั้นแล้วเมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏชัดแจ้งแก่โยคาวจรผู้นั้นโดยรส (หน้าที่) และโดยลักษณะของมันตามเป็นจริง รูป ๑๐ ในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็ปรากฏโดย **กายทสกะ** อย่างนี้ก่อนคือ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ชีวิต ๑ กายประสาท ๑ และรูปอีก ๑๐ ก็ปรากฏโดย **ภาวะทสกะ** (คือ ๑๐ เหมือนกายทสกะ ต่างกันแต่เปลี่ยน **กายประสาท** เป็น **ภาวะ** คือ เพศชาย หรือเพศหญิง) เพราะมีภาวะ (เพศ) อยู่ในเส้นผม

๑ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖

๒ กัมมัฏฐานที่ใช้เป็นอารมณ์กำหนด มีหลายอย่างตามหัวข้อ ๑-๕ สุดแต่โยคาวจรจะเลือกหัวข้อใดให้ถูกแก่จริตของตน - ดูต่อไป

ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเหมือนกัน และรูปอีก ๒๔ คือ โอษฐ์ฐุมกะ (รูปมีโอชะเป็นที่ ๘ ได้แก่ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ และ โอชะเป็นที่แปด ๑) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๑ โอษฐ์ฐุมกะ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๑ โอษฐ์ฐุมกะ ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ ($๘ \times ๓ = ๒๔$) ก็ปรากฏในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จึงปรากฏเป็นรูป ๔๔ - ๔๔ ในโกฏฐาส ๒๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

แต่ทว่า ในรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ น้ำเหลือง ๑ น้ำตา ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ปรากฏรูป ๑๖ - ๑๖ โดยโอษฐ์ฐุมกะ ๒ ส่วนในรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ ๑ อุจจาระ ๑ น้ำเหลือง ๑ น้ำมูตร ๑ ปรากฏรูป ๘ - ๘ โดยโอษฐ์ฐุมกะซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานแต่อย่างเดียวก่อนด้วยประการฉะนี้

นี้เป็นนัย (แห่งการกำหนดรูป) ในอาการ ๓๒ ก่อน

แต่ เมื่ออาการ ๓๒ นี้ปรากฏชัดแจ้งแล้ว อาการอีก ๑๐ อย่างก็ปรากฏชัดแจ้ง ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ในส่วนที่เป็นความร้อน (เตโช) อันเกิดแต่กรรมซึ่งเป็นเครื่องย่อยอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้น ปรากฏรูป ๙ คือ โอษฐ์ฐุมกะ (๘) และ ชีวิต (๑) ในส่วนที่เป็น ลมอัสสาสะปัสสาสะอันเกิดแต่จิต ก็ปรากฏรูป ๙ เหมือนกัน คือ โอษฐ์ฐุมกะ (๘) และเสียง (๑) แต่ในส่วนที่เหลืออีก ๘ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ปรากฏรูปเป็น ๓๓ - ๓๓ คือ ชีวิตนวกะ (๙) และโอษฐ์ฐุมกะ (๘) อีก ๓ ($๙ + ๒๔ = ๓๓$)^๑ เมื่อฤดูรูป และอุปาทายรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดปรากฏแก่โยคาวจรผู้นั้นด้วยอาการ ๔๒ โดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปทั้งหลายอีก ๖๐ คือ จักขุทสกะ (๑๐) ๕ เป็นต้น และ ททยวัตถุทสกะ (๑๐) ก็เป็นรูปที่ปรากฏโดยวัตถุและทวารด้วย

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมรูปแม่ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือ ความเสื่อมสลาย ก็เห็นว่า นี่คือรูป เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูป-ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏทางทวาร อรูปธรรมนี้คืออะไรบ้าง ? คือ โลภียจิต ๘๑ ได้แก่ ปัญจวิญญาณ ๒ ($๕ + ๕ = ๑๐$) มโนธาตุ ๓ (และ) มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ (รวม ๘๑) และเจตสิก ๗ เหล่านี้คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ชีวิต ๑ จิตตัญญิตติ ๑ และมนสิการ ๑ ซึ่งเกิดร่วมกับ (โลภีย) จิตเหล่านั้นโดยไม่แตกต่างกัน แต่โลกุตตรจิต

๑ ๒๔ คือ โอษฐ์ฐุมกรูป $๘ \times ๓ = ๒๔$

ทั้งหลายไม่ไปสู่การกำหนดรู้แก่โยคาวจรผู้เป็น **สุทธวิปัสสกะ** (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน) และแก่โยคาวจรผู้เป็น **สมถยานิกะ** เพราะยังมีได้บรรลุ (โลกุตตรจิตเหล่านั้น)

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมอรูปธรรมแม้อันทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือความน้อยไป ก็เห็นว่า นี่คือนาม

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนด **นาม** และ **รูป** โดยพิสดาร ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ เป็นหลัก ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๒. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘

[๖๖๕] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ กำหนดอย่างไร ? คือ ภิกษุในพระศาสนาที่คำนึงถึงธาตุทั้งหลายว่า “ในอัตภาพนี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มีโสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ” ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก่อนเนื้อที่สายเอ็นจึงรัดไว้ในเบ้าตา รูปยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวงสีขาวสีดำและสีดำมาก ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่า “จักขุ” แต่กำหนดเอาจักขุประสาทมีประการดังกล่าวแล้วในอนุปาทयरูปทั้งหลายในชั้นธนิเทศว่า “จักขุธาตุ” ส่วนรูป ๕๓ นอกนั้น ซึ่งมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทนั้น กับรูปคือ สี กลิ่น รสและโอชา รวมอีก ๔ อันเป็นรูปปริวาร และชีวิตินทรีย์เป็นรูปอนุบาล (อีก ๑) กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) ซึ่งอยู่ในจักขุประสาทนั้นนั่นเอง (กับทั้ง) อนุปาทินรูป ๒๔ โดยเป็นโอชัญญมกรูป (๘) ทั้ง ๓ มีโอชัญญมกะซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (จึงเป็น $๙ + ๒๐ + ๒๔ = ๕๓$) โยคาวจรก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ เหล่านี้ว่า “จักขุธาตุ”

ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้ ส่วนในกายธาตุมีเหลืออยู่ ๔๓ รูป แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มี ๔๕ เพราะทำรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐานให้เป็นหมวดละ ๙ ด้วยการเพิ่ม **สัททะ** เข้าอีก (หมวดละ ๑) รูป ๑๐ ได้แก่ ประสาท ๕ เหล่านี้ และรูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ รวม ๕ อันเป็นวิสัยของประสาทเหล่านั้น เป็นธาตุ ๑๐ (ในธาตุ ๑๘) รูปทั้งหลายนอกนั้นเป็นธรรมธาตุอย่างเดียวกัน ส่วนปัญญาวิญญาณ ๒ เช่นที่กล่าวอย่างนี้ว่า “จิตซึ่งอาศัยจักขุแล้วปรารภรูปเป็นไป เรียกว่า “จักขุวิญญาณธาตุ” ดังนี้ เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มโนธาตุจิต ๓ เป็นมโนธาตุ

อันเดียว มโนวิญญาณธาตุจิต ๖๘ เป็นมโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว (รวมทั้งหมดเป็นธาตุ ๑๘) ด้วยประการฉะนี้

โลกียจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุ ๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ฉะนี้ ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง เป็นรูป ธาตุอีก ๗ กับครึ่ง เป็นนาม (รวมเป็นธาตุ ๑๘) ฉะนี้แล

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๓. กำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒

[๖๖๖] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ กำหนดอย่างไร? โยคาวจรผู้หนึ่งเว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวแล้วใน (ตอนว่าด้วย) จักขุชาตุนั้น แล แล้วกำหนดเพียงจักขุประสาท ว่า “จักขายตนะ” และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุและกายธาตุ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ใน (ตอนว่าด้วย) จักขุชาตุนั้นเช่นกัน ว่า โสตายตนะ ว่าฆานายตนะ ว่าชิวหายตนะ ว่ากายายตนะ กำหนดธรรม ๕ ซึ่งเป็นวิสัยของอายตนะเหล่านั้นว่ารูปายตนะ ว่าสัททายตนะ ว่าคันธายตนะ ว่ารสายตนะ ว่าโผฏฐัพพายตนะ กำหนดโลกียจิตและวิญญาณธาตุ ๗ ว่ามนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุและรูปนอกนั้นว่าธัมมายตนะ ในอายตนะ ๑๒ นี้ โยคาวจรกำหนดอายตนะ ๑๐ กับครึ่ง (๑๐ ^๑/_๒) ว่ารูป กำหนดอายตนะ ๑ กับครึ่ง (๑ ^๑/_๒) ว่านาม ด้วยประการดังกล่าวนี้

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๔. กำหนดนามและรูปทางขันธ ๕

[๖๖๗] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดย่นย่อกว่านั้น (คือกำหนด) ทางขันธ (๕) กำหนดอย่างไร? ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรูป ๒๗ คือ รูป ๑๗ ในสรีรกายนี้ ได้แก่ ธาตุ ๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ (และ) สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ นั้น กับประสาท ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น และวัตถุรูป (คือทพฺฐรูป) ๑ ภาวะ (เพศ) ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ เสียงซึ่งมีสมุฏฐานสอง ๑ เหล่านี้ ซึ่งเป็นรูปแท้ เป็นรูปสำเร็จ ควรแก่การกำหนด ส่วนรูป (อีก) ๑๐ คือ กายวิญญูติ (เคลื่อนไหวกาย) ๑ วจีวิญญูติ

(เคลื่อนไหววจา) ๑ อากาศธาตุ (ช่องว่าง) ๑ ความเบา (ลหุตา) ของรูป ๑ ความอ่อน (มุกตา) ของรูป ๑ ความควรแก่การงาน (กัมมัญญาตา) ของรูป ๑ ความเติบโตของรูป ๑ ความสืบต่อของรูป ๑ ความชรา ๑ ความไม่เที่ยง ๑ เหล่านี้มีใช้รูปแท้ มีใช้รูปสำเร็จ เป็นแต่เพียงอาการ วิการและขอบเขตในระหว่าง (ของรูป) ไม่ควรแก่การกำหนด แม้กระนั้นก็นับว่า “รูป” โดยเพียงแต่เป็นอาการ วิการและขอบเขตในระหว่างของรูปทั้งหลาย กำหนดรูปแม่ทั้งหมดเหล่านี้ว่า “รูปชั้นนี้” ด้วยประการฉะนี้ กำหนดเวทนาซึ่งเกิดร่วมกับโลกียจิต ๘๑ ดวงว่า “เวทนาชั้นนี้” กำหนดสัญญาซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า “สัญญาชั้นนี้” กำหนดสังขารทั้งหลายซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า “สังขารชั้นนี้” กำหนดวิญญาณว่า “วิญญาณชั้นนี้” โยคาวจรกำหนดรูปชั้นนี้ว่า “รูป” กำหนดชั้นนี้ ๔ ที่ไม่มีรูปว่า “นาม” ด้วยประการฉะนี้

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปโดยทางชั้นนี้ ๕ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๕. กำหนดนามและรูปโดยสังเขป

[๖๖๘] โยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ครั้นกำหนดรูปในอรรถภาพร่างกายนี้โดยย่อแต่อย่างเดียวยังนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวง ก็คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔” ดังนี้ แล้วกำหนด **มนายตนะ** ด้วย และเอกเทศของ **ธัมมายตนะ** ด้วยว่า “**นาม**” แล้วกำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** นี้ด้วย **รูป** นี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า “**นาม-รูป**” ด้วยประการฉะนี้

กำหนดรูปให้อรูปปรากฏ

[๖๖๙] แต่หากว่า เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดรูปโดยมุขนั้นๆ แล้วกำหนดอรูป (นาม) อยู่ แต่อรูปยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะ (อรูป) เป็นของละเอียดอ่อน โยคาวจรผู้หนึ่งไม่ควรละเลิกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละ ช้า แล้วช้าเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นที่ชำระล้างดีแล้ว สะอาดออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลาย ซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะปรากฏขึ้นมาเองด้วยอาการนั้นๆ โดยแท้ เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีดวงตา เมื่อมองดูเงาหน้าในกระจกที่มืด เขาก็จะไม่ปรากฏ บุรุษผู้หนึ่งไม่คิดว่า “เงาไม่ปรากฏ” แล้วทิ้งกระจกไปเสีย แต่เช็ดดูกระจกนั้นช้าแล้วช้าเล่า เมื่อกระจกใสบริสุทธิ์แล้ว เงาหน้าของบุรุษผู้หนึ่งก็

ปรากฏขึ้นมาเองโดยแท้ ฉนฺได อธิง บุรุษผู้มีความต้องการน้ำมันงา เอาเมล็ดงาโรยลงไป ในชามอ่างแล้วเอาน้ำประพรมลงไป เมื่อน้ำมันงายังไม่ไหลออกมา เพราะบีบคั้นเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ไม่ถึงเมล็ดงาเสีย เอาน้ำอุ่นประพรมลงไปแล้วนวดคั้นบีบคั้นอยู่บ่อยๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ น้ำมันงาที่ใสดี ก็ไหลออกมาโดยแท้แล ฉนฺได ก็หรือบุรุษผู้ต้องการทำให้น้ำใส จึงหยิบเอาเมล็ดกตกะ^๑ แล้วหย่อนมือลงไป ในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ใส ด้วยการถูไปถูมาเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ก็ไม่โยนเมล็ดกตกะทิ้งเสีย คงดูเมล็ดกตกะนั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ โคลนตมก็จะจมลง น้ำก็ใสสะอาดโดยแท้แล ฉนฺได พระภิกษุนั้นก็ฉนฺไดนั้นเช่นกัน ไม่ควรทอดธุระ (เลิกปฏิบัติ) เสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระล้างดีแล้ว สะอาดออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยอาการใดๆ บรรดาภิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรู้รูปนั้น ก็สงบลงด้วยอาการนั้นๆ จิต (ของโยคาวจรนั้น) ก็จะผ่องใสเหมือนน้ำที่อยู่เบื้องบนโคลนตม อรูปธรรมทั้งหลายที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองแล

อธิบายดังกล่าวนี้ ควรขยายความด้วยอุปมาทั้งหลายแม้อย่างอื่นเช่น (การหีบ) อ้อย (ทรมาน) โจร (การฝึก) โค (การเคี้ยว) นมสั้ม และ (การบั้ง) ปลาเป็นต้น โดยอาการดังกล่าวนี้

ทางผัสสะ

[๖๗๐] แต่เมื่อโยคาวจรผู้นั้นซึ่งกำหนดรูปบริสุทธิ์ดีอย่างนี้แล้ว สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายจะปรากฏขึ้นโดยอาการ ๓ ทาง คือ ทางผัสสะ หรือทางเวทนา หรือทางวิญญูณ ปรากฏขึ้นอย่างไร ?

ก่อนอื่น เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดิน มีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อนแล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสะนั้น คือ เวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เจตนาาร่วมกับผัสสะ คือ สังขารขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น แล้วจิตคือวิญญูณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

๑ ศัพท์ว่า กตกกุจิ = กตก+อกุจิ แปลว่า เมล็ดกตกะ บางฉบับเป็นกตูกะ โบราณแปลว่า ไม้ตุ้มกา และอธิบายว่า เมล็ดของไม้ชนิดนี้ใช้ทำให้น้ำใสและเป็นประโยชน์ในทางเภสัช

อนึ่งเมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสนั้น คือเวทนาชั้นหยาบ ๗ เมื่อกำหนดว่า “ธาตุดินในอัสสาสะและปัสสาสะ (คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) มีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสนั้น คือเวทนาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตคือวิญญาณชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปร่างทั้งหลายปรากฏขึ้นทางผัสสะ ด้วยอาการอย่างนี้

ทางเวทนา

เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น สัญญาซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือสัญญาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือสังขารชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น จิตที่สัมผัสด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินในเส้นผม มีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ ๗ เมื่อกำหนดว่า “ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปร่างทั้งหลายปรากฏขึ้นทางเวทนาด้วยอาการอย่างนี้

ทางวิญญาณ

เมื่อโยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์ คือวิญญาณชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมผัสด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนา คือสังขารชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดอยู่ว่า “ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้ (ตลอดจน) กำหนดอยู่ว่า “ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะชั้นแข็ง” ดั่งนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์คือวิญญาณชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมผัสด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น สัญญา คือสัญญาชั้นหยาบ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือสังขารชั้นหยาบก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปร่างทั้งหลายปรากฏขึ้นทางวิญญาณด้วยอาการอย่างนี้แล

โยคาวจรพึงดำเนินตามการจำแนกโดยนัยทุกอย่าง แล้วประกอบความในส่วน
ของธาตุ ๔๒ (คืออาการ ๓๒ ในกายกับลักษณะของไฟ ๔ และลักษณะของลม ๖)
โดยนัยเป็นต้น ว่า “ธาตุดินในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานมีลักษณะชั้นแข็ง”
และประกอบความในมุขของการกำหนดรูปนอกจากนี้ มีจักขุธาตุ (โสตะ... มานะ...) เป็นต้น (ด้วยการประกอบเข้า) โดยธาตุ ๔-๕ (แต่ละธาตุๆ) โดยอุบายอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนี้

[๖๗๑] อนึ่ง เพราะว่าเมื่อโยคาวจรผู้นั้นกำหนดรูปอันบริสุทธิ์สะอาดดีอยู่
อย่างนั้นนั่นเอง สิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายจึงปรากฏขึ้นมาโดยอาการ ๓ ทาง เพราะฉะนั้น
โยคาวจรพึงทำโยคะ (เพียรภาวนา) ในการกำหนดสิ่งที่เป็นรูปด้วยการกำหนดรูป
ที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้วนั่นเอง มิใช่ด้วยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าว่า เมื่อสิ่งที่เป็น
รูปสิ่งหนึ่งหรือ ๒ สิ่งปรากฏขึ้นมาแล้ว โยคาวจรละทิ้งรูป (นั้น) เสียแล้วตั้งต้น
กำหนดอรูป (ต่อไปใหม่) โยคาวจรนั้นก็เลยเสื่อมจากกัมมัฏฐานไปด้วย เหมือนแม่โค
ที่หากินอยู่ตามภูเขา มีประการดังกล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) การเจริญ
ปฐวิกลิน แต่เมื่อโยคาวจรทำโยคะในการกำหนดอรูป ด้วยการกำหนดรูป ที่บริสุทธิ์
สะอาดดีแล้ว กัมมัฏฐานก็ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ โยคาวจรนั้นกำหนดชั้นที่
ไม่มีรูป ๔ อย่าง ซึ่งปรากฏขึ้นทางผัสสะเป็นต้นว่า “นาม” และกำหนดมหาภูตรูป ๔
ซึ่งเป็นอารมณ์ของอรูปชั้น ๔ เหล่านี้กับอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ ว่า “รูป”
ด้วยประการดังกล่าวมานี้

โยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ ธาตุ ๑๘ आयตนะ ๑๒ ชั้นที่
๕ แม้ทั้งหมดเป็น ๒ ส่วนว่า “นามและรูป” เหมือนเขาเปิดสมุดและผ้าลอนตาลด้วย
พระขรรค์ ด้วยประการฉะนี้ ก็ถึงความตกลงว่า “นอกไปจากนามและรูปเท่านั้นแล้ว
หา มี สัตว์ หรือ บุคคล หรือ เทวดา หรือ พรหมอื่นอีกไม่”

[๖๗๒] โยคาวจรผู้นั้น ครั้นกำหนดนามและรูปโดยรส (หน้าที่) ของมันตาม
ความเป็นจริง ด้วยอาการดังกล่าวมาแล้ว เพื่อต้องการละเชื้อสมมติทางโลกกว่าสัตว์ ว่า
บุคคล นี้ (อย่างหนึ่ง) เพื่อต้องการให้ก้าวพ้นความลุ่มหลงว่า มีสัตว์ (มีบุคคล) (อย่างหนึ่ง)
เพื่อต้องการวางจิตไว้ ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลง (อีกอย่างหนึ่ง) ให้ดียิ่งขึ้น จึง
เปรียบเทียบความนี้ กำหนดตามหลัก (ที่มีอยู่) ในพระสูตรต้นตะเป็นอันมากกว่า “นี่
เป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล” ดังนี้

ความจริง เรื่องนี้ นางวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้แล้วว่า

ยถา हि องคสมุภारा โหติ สทุโท รโถ อิติ
 เอวံ ขนุเธสุ สนุเตสุ โหติ สตุโตติ สมมติ.^๑

แปลความว่า

ความจริง เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ การสมมติ (เรียก)
 กันว่า สัตว์ ก็มีขึ้น เหมือนเสียงที่เรียกว่า “รถ” มีขึ้น ก็
 เพราะเอาส่วนต่างๆ ประกอบกันเข้า^๒

แม้ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวไว้อีกว่า “อาวุโส เพราะอาศัยไม้ เพราะอาศัยเถาวัลย์
 เพราะอาศัยดินและเพราะอาศัยหญ้าล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า “อาคาร”
 แม้ฉันใด อาวุโส เพราะอาศัยกระดูก เพราะอาศัยเอ็น เพราะอาศัยเนื้อ และเพราะ
 อาศัยหนังล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า “รูป” ฉะนั้นเช่นกัน” ทั้งนางวชิรา
 ภิกษุณีก็กล่าวไว้อีกว่า

ทุกุขเมว हि สมุโภติ ทุกุขं ติฏฐติ เวติ จ
 นาณญตฺร ทุกุขา สมุโภติ นาณญตฺร ทุกุขา นิรุชฺฌติ.^๓

แปลความว่า

ที่จริง ทุกุขเท่านั้นเกิดขึ้น ทุกุขเท่านั้นตั้งอยู่ และดับไป
 นอกจากทุกุข ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกุข ไม่มีอะไรดับ^๔

อุปมานามและรูป

[๖๗๓] ท่านแสดงถึงนามและรูปนั้นแลได้ด้วยพระสูตรต้นตะมากมายหลาย
 ร้อยพระสูตรด้วยประการดังกล่าวนี้ หาได้แสดงถึงสัตว์ไม่ หาได้แสดงถึงบุคคลไม่ เพราะ

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓

๓ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

๕ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

๒ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

๔ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓

ฉะนั้น เมื่อส่วนและสัมภาระทั้งหลาย มีเพลลา ล้อ ตัวถังและงอนเป็นต้น ตั้งอยู่ร่วมกันโดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า “รถ” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อ ขนานว่า “รถ” ห้ามไม่ ฉนใด อนึ่ง เมื่อสัมภาระของเคหะทั้งหลายเช่นไม้เป็นต้น ตั้งล้อมเอาอากาศเข้าไว้โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำร้องเรียกว่า “เคหะ” ก็มีขึ้น แต่โดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อที่เรียกว่า “เคหะ” ห้ามไม่ ฉนใด อนึ่ง เมื่อนี้วทั้งหลายมีนิ้วมือและหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “กำปั้น” ก็มีขึ้น ส่วนทั้งหลายมีกระดูกและสายเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “พิณ” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ ห้ามชื่อเรียกว่า “พิณ” ไม่ เมื่อช้างและม้าเป็นต้นตั้ง (รวม) อยู่โดยอาการอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “เสนา” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ ห้ามชื่อว่า “เสนา” ไม่ เมื่อกำแพงและเคหะกับทั้งประตูซุ้มเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “นคร” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ ห้ามชื่อเรียกว่า “นคร” ไม่ เมื่อลำต้น กิ่งและใบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า “ต้นไม้” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาอวัยวะส่วนหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ห้ามชื่อเรียกว่า “ต้นไม้” ไม่ ฉนใด เมื่ออุปาทานชั้น ๕ มีอยู่ เพียงคำเรียกว่า “สัตว์ บุคคล” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมสิ่งหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ชื่อที่เรียกว่า “สัตว์” อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า “เป็นข้าพเจ้า” หรือ “ข้าพเจ้า” ห้ามไม่ แต่ทว่าโดยปรมัตถ์ ก็มีอยู่แต่เพียงนามและรูปเท่านั้น

แน่ละ ! ความเห็นของโยคาวจรผู้นั้นซึ่งเห็นอยู่ดังกล่าวมานี้ มีชื่อว่า **ยถาภูตทัสสนะ** คือ การเห็นตามเป็นจริง

[๖๗๔] แต่ทว่า โยคาวจรผู้ใดละทิ้ง **ยถาภูตทัสสนะ** นี้เสีย แล้วยึดถือว่า สัตว์มีอยู่ (บุคคลมีอยู่) โยคาวจรผู้นั้นต้องยอมรับรู้ถึงความพินาศ หรือความไม่พินาศของ สัตว์ (บุคคล) นั้นด้วย เมื่อยอมรับรู้ความไม่พินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายลัสสสตทิฏฐิ (คือเห็นว่ายั่งยืน) เมื่อยอมรับรู้ความพินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายอุจเจททิฏฐิ (คือเห็นว่าขาดสูญ) (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะไม่มีอย่างอื่นที่ติดตามมาจากการยอมรับรู้นั้น เช่นเดียวกับนมสัมผัสเป็นผลติดตามมาจากน้ำนม โยคาวจรผู้นั้นเมื่อ

ยึดถือว่า “สัตว์ยังยืน” ก็เรียกได้ว่า **ล้าหลัง** อยู่ เมื่อยึดถือว่า “สัตว์ขาดสูญ” ก็เรียกได้ว่า **ล้าหน้า** ไป เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายถูกรอบงำด้วยทิวา ๒ ประการ พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งล้าหน้าไป แต่พวกที่มีจักขุ (คือปัญญา) เห็นอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้าหลังอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ (พวกหนึ่ง) ยินดีในภพ พอใจในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อดับภพ จิตของพวกเขาก็ไม่แล่นเข้าไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมใจเชื่อ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้าหน้าไปอย่างไร ? อันเทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง เปื่อหน่ายระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพนั่นเอง ชื่นชมยินดีความปราศจากภพอยู่ ด้วยการปรารถนาว่า ท่านผู้เจริญ เขาว่า ในกาลใด อุตตมานี้จะขาดสูญพินาศไป เพราะร่างกายแตกดับ ภายหลังมรณะ ไม่มีอยู่ภายหลังตายแล้ว นั่นเป็นความสงบ นั่นเป็นสิ่งประณีต นั่นเป็นความจริงแท้ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหน้าไปด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักขุ (ปัญญา) ทั้งหลายเห็นอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ เห็นภุต (คือเบญจขันธ์) ด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้นโดยความเป็นภุต (ตามความจริง) ครั้นเห็นภุต (เบญจขันธ์) โดยความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับของภุต (นั่น) ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักขุทั้งหลายเห็นอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล”^๑

[๖๗๕] เพราะฉะนั้น ตัวหุ่่นเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่่นนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปราบกฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ฉันทใด ถึงแม้นามและรูปนี้ก็พึงเห็นว่าฉันทนั้น เช่นกัน เป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบร่วมกันและกัน นามและรูปนั้น ก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปราบกฏมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

๑ ดูเทียบ ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๔๐๐-๔๐๑

นามนฺจ รูปนฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต
น เหตุถ สตุโต มนุโช จ วิชฺชติ
สฺสณํ อิํ ฺยนตฺตมิวาทิสงฺขตํ
ทฺกฺขสฺส ปุณฺโช ติณฺทกฺกฺสาทิสฺโส.

แปลความว่า

ว่าโดยสัจจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้แต่ทว่าสัตว์
และมนุษย์หาไม่มีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่าง
เปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์
เช่นเดียวกับกองหญ้าและกองไม้

อนึ่ง นามและรูปนี้ มิใช่จะพึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาด้วยตัวหุ่นเท่านั้น
พึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาแม้อื่นๆ เช่น ฟอนตันอ้อเป็นต้นด้วย

อันที่จริง เมื่อวางฟอนตันอ้อ ๒ มัดพิกันไว้ ฟอนตันอ้อมัดหนึ่งก็ค้ำฟอนตัน
อ้ออีกมัดหนึ่งไว้ เมื่อฟอนตันอ้อมัดหนึ่งล้มลง ฟอนตันอ้ออีกมัดหนึ่งก็ล้มลงด้วย
ฉันทันใด นามและรูปในปัจจุวัฏการภพ (ภพมีขันธ์ ๕) ก็ฉันทันเช่นกัน ต่างอาศัยกัน
และกันเป็นไป สิ่งหนึ่งเป็นผู้ค้ำจุนอีกสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อสิ่งหนึ่งล้มไปด้วยการตาย อีกสิ่ง
หนึ่งก็ล้มลงด้วย เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ยมกํ นามรูปนฺจ อฺโห อณฺโณณฺณนิสฺสิตา
เอกสฺมี ภิชฺชมานสฺมี อฺโห ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา.

แปลความว่า

อันว่านามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่างอาศัย
กันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้ง
สองอย่างก็แตกทำลายด้วย

[๖๗๖] อนึ่ง เสียงเป็นไป (เกิดขึ้น) เพราะอาศัยกลองที่เขาตีด้วยไม้ กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) กลองก็ว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉนใด นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูป กล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง นามและรูปไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนาม ฉนนั้นนั่นแล อีกประการหนึ่ง นามอาศัยรูปจึงเป็นไป เหมือนเสียงอาศัยกลอง (จึงดังขึ้น) เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

(๑) น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปลณฺจมา
 น รูปโต โน จ อุภินฺนมนฺตฺรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺญา ย เภริยา.
 ขเปฯ

แปลความว่า

- (๑) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากตา มิได้เกิดขึ้นจากรูป และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างตาและรูป ทั้งสองอย่าง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น
- (๒) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากหู มิได้เกิดขึ้นจากเสียง และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างหูและเสียงทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น
- (๓) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากจมูก มิได้เกิดขึ้นจากกลิ่น และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างจมูกและ

กลืนทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๔) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากลิ้น
มิได้เกิดขึ้นจากรส และมีได้เกิดขึ้นในระหว่างลิ้นและรส
ทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น
เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๕) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากกาย
มิได้เกิดขึ้นจากผัสสะ และมีได้เกิดขึ้นในระหว่างกายและ
ผัสสะทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๖) สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย มิได้เกิดขึ้นจาก
วัตถุรูป อีกทั้งมิได้ออกจากอัมมายนะทั้งหลายด้วย
สังขตธรรมทั้งหลายอาศัยเหตุเกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง
เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

[๖๗๗] อีกประการหนึ่ง บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไป
ได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่
สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้ง
ไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จ
อิริยาบถ รูปเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยนาม (และ) นามก็เป็นไปได้เพราะอาศัยรูปโดยแท้แล
แต่ทว่าเมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความ
ปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึง
สำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง เพื่อต้องการให้เข้าใจเนื้อความนี้ชัดเจน พระอาจารย์ทั้งหลายจึงยกข้ออุปมาขึ้นเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้ :-

อันว่าชายตาบอดแต่กำเนิด ๑ และชายเปลี้ย ๑ ต่างปรารถนาจะไปยัง (สถานที่โน้น) ทิศทั้งหลาย ชายตาบอดแต่กำเนิดจึงพูดกะชายเปลี้ยอย่างนี้ว่า “นี่แนะเพื่อน ช้ำๆ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยเท้าได้ แต่ช้ำๆ ไม่มีตาที่จะใช้ดูทางราบ ทางลุ่ม” ชายเปลี้ยก็พูดกะชายตาบอดแต่กำเนิดอย่างนี้ว่า “นี่แนะเพื่อน ช้ำๆ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยตาได้ แต่ช้ำๆ ไม่มีเท้าที่จะใช้เดินไปข้างหน้า หรือเดินกลับ” ชายตาบอดแต่กำเนิดนั้นก็ดีใจ ชอบใจ ยกชายเปลี้ยขึ้นจะยกบ่า ชายเปลี้ยก็นั่งอยู่บนจะยกบ่าของชายตาบอดแต่กำเนิดแล้วบอกอย่างนี้ว่า “อย่าไปช้ำๆ จงไปชว่า อย่าไปชว่า จงไปช้ำๆ” ชาย ๒ คนนั้น ถึงแม้ชายตาบอดแต่กำเนิดก็ไม่มีเดช เป็นทุพพลภาพ ไม่ได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง ถึงแม้ชายเปลี้ยก็ไม่มีเดช ทุพพลภาพ ไม่ได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง แต่เพราะชายทั้งสองนั้นอาศัยกัน และกันแล้ว ก็ไปไหนไปได้ ฉันทใด ถึงแม้ยามก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) แต่การเกิดขึ้นมาหรือการเป็นไปของนามและรูปนั้น มีขึ้นเพราะอาศัยกันละกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า:-

น สเกน พเลน ชายเร

โนปิ สเกน พเลน ติฏฐเร

ปรัมมวสานวุตติโน

ชายเร สงขตา อตุตทุพพลา.

ปรปจฺจยโต จ ชายเร
ปรอารมฺมณโต สมฺภูจิตา
อารมฺมณปจฺจเยหิ จ
ปรธมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา.

แปลความว่า

สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) ทั้งหลาย
ทุพฺพสภาพอยู่ในตัวเอง หาเกิดขึ้นด้วยกำลังของตนเอง
ได้ไม่อีกทั้งดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ดำเนิน
ไปด้วยอำนาจของสภาวะธรรมอย่างอื่น สภาวะธรรมที่ปัจจัย
ปรุงแต่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น
เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัยและด้วยธรรมอื่นด้วย

ยถาปิ นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว
เอวเมว รูปํ นิสฺสาย นามกาโย ปวตฺตติ.
ยถา จ มนุสฺเส นิสฺสาย นาวา คจฺฉติ อณฺณเว
เอวเมว นามํ นิสฺสาย รูปกาโย ปวตฺตติ.

แปลความว่า

มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยเรือแม้
ฉันไค นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูป ก็เช่นกันฉันนั้น
เรือแล่นไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยมนุษย์ ฉันไค รูปกาย
เป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นกันฉันนั้น

อุโภ นิสุสาย คจจนฺติ มนุสฺสา นาวา จ อดฺณเว
 เอวํ นามณฺจ รูปณฺจ อุโภ อดฺโณณฺณนิสุสิตา.

แปลความว่า

มนุษย์และเรือทั้งสองต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในห้วง
 น้ำได้ นามและรูปก็ฉนั้น ทั้งสองต่างอาศัยกันและกัน
 ด้วยประการฉะนี้

การเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตตัตถุญา (คือ ความสำคัญหมาย
 รู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูป
 โดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ฟังทราบว่าเป็น “**ทิฏฐิวิสฺวาทิ** (คือความเห็นบริสุทธิ์)”
 แม้คำว่า “**นามรูปวาทฺฐาน** การกำหนดรู้นามและรูป” ก็ดี คำว่า “**สังขารปริจเฉท**
 การกำหนดรู้สังขาร” ก็ดี^๑ เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสฺวาทินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
 อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ นามรูปวาทฺฐาน และ สังขารปริจเฉท นี้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณอันดับแรก หรือ
 ญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖

ปริจฉายที่ ๑๙

กัณฑ์วิตรณวิสุทธินิเทศ

๒. ปัจจัยปริคคหญาณ

[๒๗๘] ส่วนว่า ญาณซึ่งข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ ปัจจัยของนามและรูป (ดังกล่าวมาแล้ว) นั้นนั่นแล ชื่อว่า กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

พระภิกษุผู้ปรารถนาบรรลุกัณฑ์วิตรณวิสุทธินั้นรำพึงถึงการค้นหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นอยู่ เหมือนนายแพทย์ผ่าตัดผู้ฉลาด ครั้นเห็นโรคก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้นอยู่ ก็หรือ เหมือนบุรุษผู้มีเมตตา ครั้นเห็นเด็กเล็กอ่อนวัยนอนหงายแบบเบาอยู่ในตอกรอก จึงรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กอ่อนวัยนั้นว่า “เด็กนี้เป็นบุตรน้อยของใครหนอ” ฉะนั้นนั่นเทียว

กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป

พระภิกษุนั้นคิดเห็นเป็นแน่แท้มาแต่ต้นเลยดังนี้ว่า “ก่อนอื่น นามและรูปนี้จะไม่มีความหามีได้ เพราะนามและรูปทุกอย่าง ถึงความเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมดในที่ทุกแห่งและในกาลทุกเมื่อ (นามและรูปนั้น) จะมีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุหามีได้ เพราะนอกจากนามและรูปแล้ว หามีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นไม่ เพราะถึงแม้ศาสดาพวกใดจะกล่าว (ที่กักเอา) ว่า นามรูปเป็นประมาณนั้นแหละ คือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้น นามและรูปที่เขาเรียกว่าคือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้นของพวกศาสดาเหล่านั้น ก็ถึงภาวะเป็นของหาเหตุมิได้ เพราะฉะนั้น นามและรูปนั้นต้องมีเหตุมีปัจจัย เหตุและปัจจัยเหล่านั้นคืออะไรหนอแล” ดังนี้

[๒๗๙] พระภิกษุนั้นครั้นรำพึงถึงเหตุและปัจจัยของนามและรูปอย่างนี้แล้ว ก็กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนอย่างนี้ว่า “กายนี้เมื่อเกิดขึ้นมา มิได้เกิดขึ้น

ภายในดอกบัวอุบล (บัวขาว) ดอกบัวปทุม (บัวหลวง) ดอกบัวบุณฑริก (บัวขาว) และ ดอกบัวจงกลนี (บัวแดง) อันมีกลิ่นหอมเป็นต้น มิได้เกิดขึ้นภายในแก้วมณีและแก้ว มุกดาหารเป็นต้น หากแต่เกิดขึ้นในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า เอาพื้นท้องไว้ข้างหลัง เอากระดูกสันหลังไว้ข้างหน้า แวดวงไว้ด้วยไส้ใหญ่และไส้เล็ก แม้ตัวเองก็ปฏิภูลด้วยของน้ำเกลี้ยดมีกลิ่นเหม็น อยู่ในที่คับแคบมาก ซึ่งปฏิภูลด้วย ของน้ำเกลี้ยดมีกลิ่นเหม็น ดุจดัวหนอนที่เกิดขึ้นในปลาเน่า ในขนมบูด ในบ่อน้ำคร่ำ และในหลุมโลโครก เป็นต้น รูปซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้นั้น มีธรรมเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ๕ อย่าง ได้แก่ ธรรม ๔ อย่าง คือ อวิชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ เหล่านี้เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ให้เกิดขึ้น (และ) อาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ ๑ แม้ในธรรม เหล่านั้น ธรรม ๓ อย่าง มีอวิชาเป็นต้น เป็นที่เข้าอยู่อาศัยของกายนี้ เปรียบ เหมือนมารดาเป็นที่เข้าอยู่อาศัยของทารก กรรมเป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดา เป็นผู้ทำให้บุตรเกิด อาหารเป็นผู้ค้ำจุน (กายนี้) ให้ดำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยง คอยอุ้มชูทารก พระภิกษุหนึ่งครั้งกำหนดรู้ปัจจัยของรูปกายอย่างนี้แล้ว จึงทำการ กำหนดรู้ปัจจัยของนามกายต่อไปอีก โดยนัยเป็นต้นว่า “จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะ อาศัยจักขุและรูปทั้งหลาย”^๑ ดังนี้

ละความสงสัย ๑๖ ประการ

พระภิกษุหนึ่งครั้งเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยดังกล่าวนี้แล้ว ก็เห็น อยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้เป็นไปอยู่ทั้งใน (ปัจจุบัน) บัดนี้ ฉันทิเด ถึงแม้ใน อดีตกาลก็ได้เป็นไปแล้วโดยปัจจัย อีกทั้งในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัย ฉันทัน”

[๖๘๐] เมื่อพระภิกษุหนึ่งเห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยแม้นทุก อย่าง คือ ความสงสัยซึ่งท่านปรารถนาที่สุดเบื้องต้น (คือ อดีตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ อย่างดังนี้ว่า

๑. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นแล้วหรือหนอ ?
๒. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าไม่ได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ?
๓. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?
๔. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอย่างไรมาแล้วหนอ ?

๑ ดูเทียบ ส. น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

๕. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?^๑

อีกทั้งความสงสัย ซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องปลาย (คือ อนาคตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ อย่าง ดังนี้ว่า

๑. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นหรือหนอ ?
๒. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะไม่เป็นหรือหนอ ?
๓. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรหนอ ?
๔. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอย่างไรหนอ ?
๕. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?^๒

อีกทั้งความสงสัยซึ่งท่านปรารภกาลปัจจุบัน ก็หรือว่าเป็นผู้มีความสงสัยภายในปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ แล้วกล่าวไว้ (อีก) ๖ อย่างดังนี้ว่า

๑. ข้าพเจ้าเป็นอยู่หรือหนอ ?
๒. ข้าพเจ้ามิได้เป็นอยู่หรือหนอ ?
๓. ข้าพเจ้าเป็นอะไรอยู่หนอ ?
๔. ข้าพเจ้าเป็นอย่างไรอยู่หนอ ?
๕. สัตว์นี้มาจากไหนหนอ ?
๖. สัตว์นั้นจะไปไหนหนอ ?^๒

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปอีกวิธีหนึ่ง

[๖๘๑] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งเห็นปัจจัย ๒ อย่างของนาม โดยทางสาธารณปัจจัย และอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัย ๔ อย่างของรูป โดยทางเหตุมีกรรมเป็นต้นว่า “ความจริงปัจจัยของนาม มี ๒ อย่าง คือ สาธารณะ ๑ และอสาธารณะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ทวาร ๖ มีจักขุเป็นต้น (และ) อารมณ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยของนาม เพราะเป็นไปแก่นามแก่ทุกประการ ตามความแตกต่างมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น ส่วนธรรม (อื่น) มีมนสิการ (คือความใส่ใจ) เป็นต้น เป็นอสาธารณปัจจัย เพราะธรรมมีโยนิโส-มนสิการและการพึงธรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามเฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น ธรรม

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

ตรงกันข้ามเป็นปัจจัยของนามอกุศล แต่กรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก และภวังค์เป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นกิริยา” “ส่วนกรรม จิต ฤดู อาหาร ๔ อย่าง ซึ่งมีกรรมเป็นต้นนี้เป็นปัจจัยของรูป ใน ๔ อย่างนั้น กรรมเฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นปัจจัยของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตเมื่อเกิดขึ้นเป็นปัจจัยของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนฤดูและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่มีฤดูและอาหารเป็นสมุฏฐานในขณะที่ (รูปนั้น) ตั้งอยู่” ดังนี้

พระภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปด้วยอาการดังกล่าวนี้ ครั้นเธอเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้ ในบัดนี้เป็นไปอยู่อย่างใด แม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย แม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยอย่างนั้น” เมื่อพระภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ละเสียได้ซึ่งความสงสัยในกาลแม้ทั้ง ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสมุปบาท

[๖๘๒] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งครั้นเห็นสังขารทั้งหลายกล่าวคือนามและรูปเหล่านั้นแล ถึงความชราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสมุปบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า “ที่เรียกว่าชราและมรณะของสังขารทั้งหลายนี้มีขึ้นเพราะมีความเกิด ความเกิดมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีเพราะมีตัณหา ตัณหามีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะ ผัสสะมีเพราะมีอายตนะ ๖ อายตนะ ๖ มีเพราะมีนามและรูป นามและรูปมีเพราะมีวิญญาณ วิญญาณมีเพราะมีสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะมีอวิชชา” ดังนี้ ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยกล่าวแล้วนั้นแล

[๖๘๓] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสมุปบาทเหมือนกันแต่โดยอนุโลมซึ่งแสดงไว้พิสดารข้างต้นแล้ว^๑ (มีอาทิ) “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร” ด้วยประการฉะนี้แล ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

๑ ในตอนกล่าวถึง ปฏิจสมุปบาท ใน ปัญญาภูมิเทส ข้างต้น

กำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวิภูฏ์และวิปากวิภูฏ์

[๖๘๔] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวิภูฏ์และวิปากวิภูฏ์อย่างนี้ว่า “ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะในกรรมภพก่อน ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำไว้ในกรรมภพก่อน ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพก่อนเหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิในภพนี้

ธรรม ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่วิญญาน ๑ การก้าวลง (ในครรรภมารดา) ได้แก่นามรูป ๑ ประสาท ได้แก่อายตนะ ๑ สิ่งสัมผัสผัสสถูกต้อง ได้แก่ผัสสะ ๑ การเสวยอารมณ์ ได้แก่เวทนา ๑ ในอุปปัตติภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของกรรมที่ทำได้ในภพก่อน เพราะเหตุที่อายตนะทั้งหลายแก่กล้าในภพนี้แล้ว ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะ ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำ ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป” ดังนี้

ว่าด้วยกรรม ๑๒ ชนิด^๑

[๖๘๕] ในกัมมวิภูฏ์และวิปากวิภูฏ์นั้น กรรม (ให้ผลตามคราว) มี ๔ อย่าง คือ

๑. **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพนี้
๒. **อุปปีชชเวทนียกรรม** กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
๓. **อปปราปรเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ ไป
๔. **อโหสิกรรม** กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว

ในบรรดาจิต ๗ ดวง (ซึ่งดำเนินไป) **ชวันวิถิ** เดียวกันนั้น **ชวันเจตนา** ดวงแรก เป็นกุศล หรืออกุศลก็ตาม มีชื่อเรียกว่า **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม นั้นให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) อย่างนั้น ก็มีชื่อเรียกว่า อโหสิกรรมไป ที่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ตามหลักของหมวด ๓ (ติกะ) ดังนี้

๑ ชื่อกรรม ๑๒ ในภาษาไทย แปลตามพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒

คือ “ผลของกรรมมิได้มีแล้ว ๑ ผลของกรรมจักไม่มี ๑ ผลของกรรมไม่มีอยู่ ๑”^๑ ส่วน
 ชวนเจตนา ดวงที่ ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จความประสงค์ มีชื่อเรียกว่า **อุปปีชชเวทนียกรรม**
 อุปปีชชเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพถัดไป เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) ตามนั้น ก็
 เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ไป โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน ชวนเจตนา (อีก) ๕
 ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวง (คือดวงที่ ๑ และที่ ๗) มีชื่อเรียกว่า **อปราปรเวทนีย-**
กรรม อปราปรเวทนียกรรมนั้นได้ออกาสเมื่อใดในกาลอนาคต ให้ผลเมื่อนั้น เมื่อยัง
 มีความเป็นไปของสังสาระอยู่ ก็ยังไม่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม**

[๖๘๖] ยังมีกรรม (ให้ผลตามลำดับ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ครุกรรม** กรรมหนัก
๒. **พหุกรรม** กรรมเคยชิน
๓. **อาสันนกรรม** กรรมเมื่อจวนเจียน
๔. **กัตตดากรรม** กรรมสักแต่ว่าทำ

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็ตาม ในบรรดากรรมหนัก
 และไม่หนัก กรรมใดเป็นกรรมหนัก เช่น มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) เป็นต้นก็ตาม หรือ
 มหัคคตกรรม^๒ ก็ตาม กรรมนั้นแลให้ผลก่อน ถึงแม้ในบรรดากรรมที่เคยชินและไม่
 เคยชินก็เหมือนกัน กรรมใดที่เคยชินเช่นความเป็นผู้มีศีลดีก็ตาม หรือความเป็นผู้
 ทุศีลก็ตาม กรรมเคยชินนั้นแลให้ผลก่อน กรรมที่คนเราระลึกได้ในเวลาใกล้มรณะ
 มีชื่อเรียกว่า อาสันนกรรม (คือกรรมเมื่อจวนเจียน) เพราะว่า บุคคลผู้ใกล้จะตาย
 สามารถระลึกถึงกรรมใดได้ เขาก็เกิดขึ้นด้วยกรรมนั้นนั้นแล ส่วนกรรมนอกจาก ๓
 อย่างนี้ เป็นกรรมที่ได้ความคุ้นเคยบ่อย ๆ มีชื่อเรียกว่า กัตตดากรรม เมื่อไม่มีกรรม ๓
 อย่างเหล่านั้นแล้ว มันจึงชักพาไปสู่ปฏิสนธิ

[๖๘๗] ยังมีกรรม (ให้ผลตามกิจ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ชนกรรม** กรรมแต่งให้เกิด
๒. **อุปัตถัมภกรรม** กรรมสนับสนุน
๓. **อุปปีฬกรรม** กรรมบีบคั้น
๔. **อุปฆาตกรรม** กรรมตัดรอน

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๔/๓๙๗

๒ ได้แก่ รูปาวจรกุศลและอรุปาวจรกุศล

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่มีชื่อว่าชกกรรม เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล ชกกรรมทำให้เกิดวิบากชั้นธัมมิกภาพ ในรูปภพและในอรุภพ ทั้งในเวลาปฏิสนธิ ทั้งในเวลาทีวิบากชั้นธัมมิกเป็นไป (ตั้งแต่เกิดจนตาย) ส่วนอุปัตถัมภกรรมไม่สามารถให้เกิดวิบาก (ชั้นธัมมิก) ได้ แต่เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว จึงสนับสนุนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ชั้นธัมมิก) ซึ่งกรรมอื่นให้เกิดขึ้น ให้เป็นไปตลอดกาล อุปปีฬกรรมเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็เข้าบีบคั้น เบียดเบียนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ชั้นธัมมิก) ซึ่งกรรมอื่นนำให้เกิดขึ้น มิให้ดำเนินไปตลอดกาล ส่วนอุปะฆาตกรรมไม่ว่าตนเองจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม คอยตัดรอนกรรมอื่นที่มีกำลังต่อยกว่า ห้ามปรามผลของกรรมนั้นไว้ แล้วทำโอกาสให้แก่ผลของตน แต่เมื่อกรรมทำโอกาสให้อย่างนี้แล้ว ก็เรียกวิบากนั้นได้ว่า เกิดขึ้นแล้ว

ลำดับของกรรมและลำดับของวิบากของกรรม ๑๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เฉพาะแก่ **กัมมวิปากัญญา** ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่สาธารถทั่วไประสวงสาวกทั้งหลาย แต่พระภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนา พึงทราบทั้งลำดับของกรรมและทั้งลำดับของวิบากไว้โดยเอกเทศ เพราะฉะนั้นจึงได้ประกาศความพิเศษของกรรมนี้ไว้ด้วยการแสดงแต่เพียงที่เป็นหลักด้วยประการฉะนี้

[๖๘๘] พระภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นบรรจกรรม ๑๒ อย่างนี้เข้าไปในกัมมวัฏฏ์ด้วยประการฉะนี้แล้ว ทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ด้วยประการดังกล่าวมานั้น พระภิกษุนั้นครั้งเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้ ในบัดนี้ก็เป็นไปอยู่โดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ฉนใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ถึงแม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์เช่นกัน เหมือนกันฉนนั้น ทั้งกรรมและทั้งวิบากของกรรม ทั้งกัมมวัฏฏ์และทั้งวิปากวัฏฏ์ ทั้งความเป็นไปของกรรมและทั้งความเป็นไปของวิบาก ทั้งความสืบต่อของกรรมและทั้งความสืบต่อของวิบาก ทั้งกิริยาและทั้งผลของกิริยา ก็เป็นไปด้วยประการฉะนี้

กัมมวิปากา วตตุนติ วิปากโก กัมมสมุภโว
 กัมมา ปุนพุภโว โหติ เอโว โลโก ปวตตติ.

แปลความว่า

**เพราะกรรมวิบากทั้งหลายจึงเป็นไปวิบากเกิดจากกรรม
ภพใหม่ก็มีเพราะกรรม โลกหมุนเวียนอยู่อย่างนี้**

เมื่อภิกษุเห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยหมดทั้ง ๑๖ ประการ ซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องต้น (อดีตกาล) เป็นต้น แล้วกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า “ข้าพเจ้า ได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ? ในภพ (๓) โยนิ (๔) คติ (๕) จีติ (๖) และนิवास (๗) ทั้งหมด ก็ปรากฏอยู่แต่เพียงนามและรูปซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุ และผลเท่านั้น นอกเหนือไปจากเหตุ พระภิกษุเห็นมิได้เห็นการก (ผู้สร้าง) นอกเหนือ จากความเป็นไปของผล ก็มิได้เห็นผู้เสวยผล จึงเป็นอันว่า พระภิกษุเห็นดีแล้ว ด้วยปัญญาโดยชอบว่า เมื่อมีเหตุ บัณฑิตทั้งหลายก็พากันกล่าวด้วยคำเพียงหมายรู้ มั่นว่า “มีผู้สร้าง” เมื่อมีความเป็นไปของวิบาก ก็กล่าวว่า “มีผู้เสวย” ดังนี้เท่านั้น

[๖๘๙] เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สฺสทฺธมฺมา ปวตฺตนฺติ เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ.

แปลความว่า

ผู้สร้างกรรมไม่มี และผู้เสวยผล(ของกรรม) ก็ไม่มี
ธรรมล้วน ๆ เป็นไปอย่างเดียว นี้เป็นสัมมาทสฺสนะ (คือ
ความเห็นโดยชอบ)

เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมานे สเหตุเก
พีชฺรฺกฺขาทิกานํ ปุพฺพา โภจฺจि น นายติ.

แปลความว่า

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็
ไม่มีใครรู้เบื้องต้น (และ) เบื้องปลาย ดุจไม่มีใครรู้เบื้องต้น
(และ) เบื้องปลายของเมล็ดพืชและต้นไม้เป็นต้น ฉะนั้น

อนาคเตปิ สัสราเร อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ
เอตมตฺถํ อนนฺถนํยํ ติตฺถิยา อสยฺวสี.
สตุตฺตสณฺณํ คเหตุวาน สสฺสตุจฺเจททสฺสิโน
ทฺวาสฺสจฺฉิทฺถิ จฺฉิ คณฺหนฺติ อณฺณมณฺณํ วิโรธิตา.

แปลความว่า

แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสารวัฏก็ไม่ปรากฏ พวกเดียรฉัตรทั้งหลายไม่รู้ความข้อนี ทั้งตนเองก็ไม่มี ความเชื่อว่าชาญจึงยึดถือสัตตสัจญญา(ความสำคัญหมายว่า มีสัตว์ มีบุคคล) แล้วมีความเห็นว่าเที่ยง ว่าขาดสัจญ ยึดถือ ทิฏฐิ ๖๒ ประการ ต่างโต้แย้งกันและกันอยู่

ทฺริทฺถิพนฺธนพนฺธา เต ตณฺหาโสเตน วุญฺหเร
ตณฺหาโสเตน วุญฺหนฺตา น เต ทุกฺขา ปมฺจุจเร.

แปลความว่า

พวกเดียรฉัตรเหล่านั้นซึ่งมีเครื่องผูกพันคือทิฏฐิผูกพันไว้ จึงถูกกระแสแห่งตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแสตัณหาพัดพาอยู่ พวกเขาก็ไม่พ้นจากทุกข์

เอวเมตํ อภินฺถนํ ยํ ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สวาโก
คฺมฺภีรํ นิปฺปลํ สฺสณฺณํ ปจฺจยํ ปฏฺวิวิชฺฌติ.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้ารู้ความนี้ด้วย ปัญญา รู้ยิ่งดังกล่าวมานี้ จึงเห็นชัดซึ่งปัจจัย(ของนามและรูป) อันลึกซึ้ง ละเอียด วางเปล่า

กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อณฺณมณฺณํ อุโภ สฺสณฺณา น จ กมฺมํ วินา ผลํ.

แปลความว่า

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม กรรม
และวิบากทั้งสอง ต่างว่างเปล่าซึ่งกันและกัน แต่ปราศ
จากกรรมเสียแล้ว ผลก็หาไม่มี

ยถา น สฺริเย อคฺคิ น มณฺมิหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ สมฺภาเรหิ จ ชายติ.
ตถา น อนฺโตะ กมฺมสฺส วิปาโก อฺปลพฺภติ
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.

แปลความว่า

ไฟไม่มีในดวงอาทิตย์ ไม่มีในแก้วมณี (ที่ใช้ส่อง) ไม่มี
ในมูลโค ไฟนั้นมีได้มีอยู่ภายนอกสิ่งทั้ง ๓ เหล่านั้น แต่
มันเกิดขึ้นด้วยการประกอบกัน(ของสิ่งทั้ง ๓) ฉะนั้น วิบาก
ก็ฉะนั้น หาไม่ได้ภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็ไม่ได้
(เพราะ)กรรมมิได้มีอยู่ในวิบากนั้น

ผลเน สฺญญํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อฺปาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ.

แปลความว่า

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มีได้มีอยู่ในกรรม แต่
เพราะอาศัยกรรมแล ผลจึงเกิดขึ้นจากกรรมนั้น

น เหตุถ เทโว พุรฺพมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สฺสทฺธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภาโรปฺจฺจยา.

แปลความว่า

ความจริง ในโลกนี้ ไม่มีเทพเจ้า หรือพระพรหมผู้สร้าง
สังสารวัฏฏ์ ธรรมแท้ๆ เป็นไปเอง เพราะการประกอบ
กันของเหตุเป็นปัจจัย

[๖๙๐] เมื่อพระภิกษุนั้นทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวิภูฏีและวิปากวิภูฏีแล้วละความสงสัยใน ๓ กาลได้ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็เป็นอันได้รู้ธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ล้วนทั้งปวงแล้ว โดยทางจुติและปฏิสนธิ ความรู้เช่นนั้นของพระภิกษุนั้นเป็น **ญาคตปริญญา** คือ การกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว

พระภิกษุนี้รู้แจ้งชัดอย่างนี้ว่า “ขั้นทั้งหลายเหล่าใดเกิดแล้วในอดีต เพราะกรรม (ในอดีต) เป็นปัจจัย ขั้นทั้งหลายเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในอดีตนั้นนั่นเอง ส่วนขั้นทั้งหลายที่เกิดในภพนี้ เพราะกรรมในอดีตเป็นปัจจัย ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง ห้ามิธรรม แม้แต่สิ่งเดียวจากภพในอดีตมาสู่ภพนี้ไม่ ขั้นทั้งหลายที่เกิดแล้วแม้ในภพนี้ เพราะกรรมเป็นปัจจัยก็จักดับ ขั้นทั้งหลายจักเกิดขึ้นในภพหน้า ก็เป็นพวกอื่น ห้ามิธรรม แม้สิ่งเดียวจากภพนี้จักไปยังภพหน้ามิได้

อีกประการหนึ่งแล เปรียบเหมือนการสาธยาย (การท่องบ่น) จากปากของอาจารย์หาเข้าไปสู่ปากของอันเตวาลิกไม่ แต่การสาธยายในปากของอันเตวาลิกนั้น จะไม่ดำเนินไปเพราะการสาธยายของอาจารย์นั้นเป็นปัจจัย ก็ห้ามิได้ (อุปมา ๑) เปรียบเหมือนน้ำมนต์ที่ตัวแทนดื่มมิได้เข้าท้องของคนเป็นโรค แต่โรคของคนเป็นโรคนั้นจะไม่สงบลงเพราะการดื่มน้ำมนต์ของตัวแทนเป็นปัจจัยนั้น ห้ามิได้ (อุปมา ๒) วิธีประดับตกแต่งใบหน้าไม่ไปถึงเงาหน้าในแผ่นกระจกเงาเป็นต้น แต่วิธีประดับตกแต่งจะไม่ปรากฏในแผ่นกระจกเงาเป็นต้นนั้น เพราะวิธีประดับตกแต่งนั้นเป็นปัจจัย ห้ามิได้ (อุปมา ๓) เปลวประทีปของไส้ (ตะเกียง) ไส้หนึ่ง จะไม่ลามไปยังอีกไส้หนึ่ง แต่เปลวประทีปในไส้ (ตะเกียงอีกอันหนึ่ง) นั้นจะไม่เกิดขึ้น เพราะไส้ (ตะเกียงอันก่อน) นั้นเป็นปัจจัย ห้ามิได้ (อุปมา ๔) ฉนใด ธรรมอะไร ๆ จากภพในอดีต มิได้ก้าวมาสู่ภพนี้ หรือจากภพนี้มีได้ก้าวไปสู่ภพหน้า เหมือนกันฉนนนั้นนั้นแล แต่ขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายจะไม่เกิดขึ้นในภพนี้ เพราะมีขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพอดีตเป็นปัจจัย ห้ามิได้ หรือว่าขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพหน้า จะไม่เกิดขึ้น เพราะมีขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพนี้เป็นปัจจัย ห้ามิได้ ฉะนี้แล

ยถา จกขุวิญญาณं มโนธาตุอนนตรัง
 น เจว อาคตं นาปี น นิพพตตัง อนนตรัง.

ตถเว ปฏิสนธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
 ปุริมฺ ภิชฺชตี จิตฺตํ ปจฺจิมํ ชายตี ตโต.
 เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ วิจิ เตสํ น วิชฺชติ
 น จิโต คจฺฉติ กิณฺจิ ปฏิสนฺธิ จ ชายติ.

แปลความว่า

จักขุวิญญาณมาในลำดับของมโนธาตุและมีได้มาอีกทั้ง
 มิได้เกิดในลำดับ(แห่งมโนธาตุ)หามิได้ฉนใด ความสืบเนื่อง
 ของจิตเป็นไปใน(ลำดับของ)ปฏิสนธิ ฉนนั้นเช่นกัน จิต
 ดวงก่อนแตกดับไป จิตดวงหลังก็เกิด(ต่อ)จากนั้น ไม่มี
 ระหว่างคั่นของจิต ๒ ดวงนั้น จิต ๒ ดวงนั้นมีช่องว่าง
 หามิได้ ทั้งจิตไร ๆ ก็มีได้(จุด)ไปจากจิตดวงนี้ และปฏิสนธิ
 (จิต)ก็เกิดขึ้น ดังนี้

ปัจจัยปริคคหญาณ ในชื่ออื่น^๑

[๖๙๑] ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัย) ของนามและรูป ของพระ
 ภิกษุผู้รู้แล้วซึ่งธรรมทุกอย่างโดยทางจติและปฏิสนธิด้วยประการดังกล่าวมานี้ เป็น
 ญาณถึงความมีกำลังโดยอาการทั้งปวง พระภิกษุนั้นก็ละความสงสัย ๑๖ อย่างได้ดียิ่ง
 และมีใช้ละได้แต่ความสงสัย ๑๖ อย่างนั้นเท่านั้น ถึงความสงสัย ๘ อย่างซึ่งเป็นไป
 โดยนัยเป็นต้นว่า “สงสัยในพระบรมศาสดา”^๒ ดังนี้ เธอก็ละได้ด้วยเหมือนกัน ทิฏฐิ
 ๖๒ ประการก็ระงับไปด้วย^๓

ญาณข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ (อดีต อนาคต ปัจจุบัน) ด้วยการกำหนด
 รู้ปัจจัยของนามและรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ฟังทราบว่าเป็น “กัณฑาวิตรณ-
 วิสุทธิ” คำว่า “ธัมมฐิติญาณ - ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัย” ก็ดี

๑ คือ ญาณที่ ๒ ในญาณ ๑๖ หรือในโสฬสญาณ

๒ ดูเทียบ อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑

๓ ดู ทิฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาลสูตร, ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๑-๑๔๙/๑-๔๗

คำว่า “**ยถาภูตญาณ** - ญาณกำหนดรู้ตามเป็นจริง” ก็ดี คำว่า “**สัมมาทัสสนะ** - ความเห็นโดยชอบ” ก็ดี เป็นไฉนของคำว่า “**กังขาวิตรณวิสุทธิ**” นั้นนั่นเอง

ความจริง ท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัยว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย (และ)สังขารทั้งหลายก็เกิดขึ้นจากปัจจัย ถึงแม้ธรรมทั้งสอง(ทั้งอวิชชาและสังขาร)เหล่านี้ก็เกิดขึ้นจากปัจจัย’ ดังนี้เป็น **ธัมมฐิติญาณ**”^๑ ดังนี้

ถามว่า - (พระภิกษุนั้น)

- (๑) เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ตามความเป็นจริง ? มี **สัมมาทัสสนะ** (ความเห็นโดยชอบ) อย่างไร ? เป็นอันเห็นด้วยดีซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่เที่ยงด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้นอย่างไร ? ละความสงสัยในสิ่งที่ไหนเสียได้ ?
- (๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกขอยู่ ...
- (๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอิตตาอยู่ จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ตามความเป็นจริง ? ฯลฯ ละความสงสัยในที่ไหนเสียได้ ?

ตอบว่า -

- (๑) เมื่อพระภิกษุนั้นมนสิการโดยความไม่เที่ยงก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิमित(คือสังขาร)ตามเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ พระภิกษุนี้เป็นอันเห็นแล้วด้วยดี ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง ด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ละความสงสัยในสังขารทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้
- (๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกขก็รู้เองเห็นเองซึ่งความเป็นไป (ของสังขาร)ตามเป็นจริง ...
- (๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอิตตา ก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิमितและความเป็นไปตามเป็นจริง ...

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๐

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ พระภิกษุนี้เป็นอันเห็นแล้วด้วยดีซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่มีอึดอัดด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะ ละความสงสัยในธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า - “ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทัสสนะ ๑ กังขาวิตรณะ (การข้ามพ้นความสงสัย) ๑ เหล่านี้ มีเนื้อความต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือว่ามีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน”

ตอบว่า - “ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทัสสนะ ๑ กังขาวิตรณะ ๑ เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”^๑

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนา (วิปัสสก) ซึ่งประกอบด้วยญาณ (ดังกล่าวมา) นี้ เป็นผู้ได้รับความเบาใจแล้ว ได้ที่พึงในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มึนคติ (ภูมิที่ดำเนินไปภายใน) แน่นนอน มีนามว่า **พระจุฬโศดาบัน**

ตสฺมา ภิกขุ สทา สโต นามรูปสฺส สพฺพโส
ปจฺจเย ปรีคฺคณฺเหยฺย กงฺขาวิตรณฺตฺถิโก.

เพราะฉะนั้นพระภิกษุผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัย พึงเป็นผู้มีสติ กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปโดยประการทั้งปวงทุกเมื่อแล

ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๘๓

ปริจเฉทที่ ๒๐

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

[๒๙๒] อนึ่ง ญาณซึ่งรู้ทางถูกและทางไม่ถูกอย่างนี้ว่า “นี่เป็นทาง นี้มิใช่ทาง” ดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก

๓. กลาปสัมมสนญาณ^๑

โยคีผู้ปรารถนาเพื่อบรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น เริ่มแรกควรทำโยคะ (คือการบำเพ็ญความเพียร) ในนัยวิปัสสนาที่เรียกว่า **กลาปสัมมสนะ**^๑ (คือการกำหนดพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะเมื่อธรรมมีโอกาส (แสงสว่าง) เป็นต้นเกิดขึ้นแก่โยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา **มัคคามัคคญาณทัสสนะ** (ความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก) จึงเกิดขึ้นความจริง เมื่อธรรมทั้งหลายมีโอกาสมันเกิดขึ้น ท่านโยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาก็มีมัคคามัคคญาณอยู่ด้วย ด้วยว่า **กลาปสัมมสนะ (ญาณ) เป็นญาณเริ่มต้นของวิปัสสนา** เพราะฉะนั้น ท่านจึงยกกลาปสัมมสนะ (ญาณ) นี้ขึ้นแสดงไว้ในลำดับของกัณฑชาตวรรณะ (วิสุทธิตี)

อีกประการหนึ่ง เพราะเมื่อ**ตึรณปริญาณ** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงบังเกิดขึ้น และตึรณปริญาณก็บังเกิดขึ้นในลำดับของญาณตึรณปริญาณ เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาบรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น จะต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนญาณ (การกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน

[๒๙๓] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (กลาปสัมมสนะ) นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

๑ ได้แก่ สัมมสนญาณ ซึ่งเป็นญาณอันดับที่ ๓ ในญาณ ๑๖

ความจริง โลกียปริญา (คือ การกำหนดรู้ชั้นโลกียะ) มีอยู่ ๓ คือ :

๑. **ญาณปริญา** การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว (ปรากฏอยู่แล้ว)
๒. **ไตรปริญา** การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง (ใคร่ครวญ)
๓. **ปหานปริญา** การกำหนดรู้ด้วยการละ

ปริญาทั้ง ๓ นี้ ท่านกล่าวระบุถึงไว้แล้ว (ในปฏิสัมภิทามัคค์) ว่า “ปริญา ในการรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่ารู้กันอยู่แล้ว ปริญาในการกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่าไตร่ตรอง ปริญาในการละ ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่า สละไป”^๑ ดังนี้

ในปริญา ๓ อย่างนั้น ปริญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ เช่นอย่างนี้ว่า “รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะ เสวยอารมณ์” ดังนี้ ชื่อว่า **ญาณปริญา** (กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว) ส่วนปริญา คือวิปัสสนา มี(ไตร)ลักษณะเป็นอารมณ์ซึ่งยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแลขึ้นสู่ สัมมัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง” ดังนี้ ชื่อว่า **ไตรปริญา** แต่วิปัสสนาปริญาที่มี(ไตร)ลักษณะเป็นอารมณ์นั้นแล ซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า **ปหานปริญา**

ในปริญา ๓ นั้น ตั้งแต่ **สังขารปริเฉท** (การกำหนดรู้สังขาร คือ นามรูป-ปริเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑) มาถึง **ปัจจยปริคคหะ** (การกำหนดรู้ปัจจยของนาม และรูป คือปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๒) เป็นภูมิของ **ญาณปริญา** เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดลักษณะเฉพาะตัวของธรรมทั้งหลาย อย่างเดียว ส่วนตั้งแต่กุปสัมมสนะ (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๓) จนถึงอุทยพยญาณุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๔) เป็นภูมิของ **ไตรปริญา** เพราะในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่ มีอยู่แก่การแทงตลอดสัมมัญญลักษณะโดยเฉพาะตั้งแต่กังกานุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็น ญาณที่ ๕) เป็นต้นไป จนถึงญาณในเบื้องสูง เป็นภูมิของ **ปหานปริญา** เพราะ ว่า ตั้งแต่กังกานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่อนุปัสสนา ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จ การละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น (ตามที่ท่านกล่าวไว้) อย่างนี้ว่า

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

- (๑) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละความหมายรู้ว่าเที่ยง
- (๒) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละความหมายรู้ว่า เป็นสุข
- (๓) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่มีอัตตา ก็ละความหมายรู้ว่า มีอัตตา
- (๔) เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลินยินดี
- (๕) เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละราคะ
- (๖) เมื่อดับ ก็ละเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัย)
- (๗) เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือ ดังนี้^๑

ในปริญญา ๓ (ดังกล่าว) นี้ เป็นอันว่า โยคีได้บรรลุ **ญาณปริญญา** โดยเฉพาะแล้ว เพราะได้ทำทั้งสังขารปริจเฉท (ญาณที่ ๑) ด้วย ทั้งปัจจัยปริคคหะ (ญาณที่ ๒) ด้วย ให้สำเร็จแล้ว และปริญญาอีก ๒ อย่าง ก็ควรบรรลุด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “เพราะเมื่อ**ติริณปริญญา** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณ จึงบังเกิดขึ้น และ**ติริณปริญญา** ก็บังเกิดขึ้นในลำดับของ**ญาณปริญญา** เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนา บรรลุ**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นั้น จะต้องทำโยคะในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกองก่อน” ดังนี้

[๖๙๔] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (ที่เรียกว่า กลาปสัมมสนะ) นั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังนี้

ถาม “ปัญญาในการย้อนย่อกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า **สัมมสนญาณ** (คือ ญาณในการกำหนดรู้) เป็นอย่างไร”

ตอบ “รู้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ทั้งภายในหรือภายนอก ทั้งหยาบหรือละเอียด ทั้งเลวหรือประณีต ทั้งอยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ โยคีกำหนดรู้รูปทั้งหมดนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

“สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

“สังขารทั้งหลายอย่างไรโดยอย่างไรก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

“วิญญาณอย่างไรโดยอย่างไรก็ตาม ... กำหนดรู้ ... โดยความไม่เที่ยง เป็น
สัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอตตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้จักขุ ... ฯลฯ ... ชราและมรณะ ทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน โดยความ
ไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความไม่มีอตตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า
ไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่าน่ากลัว ชื่อว่าอนัตตา
โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ (คือ ญาณในการ
กำหนดรู้) ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญาณ ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง ...” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่
เที่ยง ปรุณแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้
เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญาณ ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต

อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง ... มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ เป็นสัมม-
สนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งนัยกำหนดรู้ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ
เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งนัยกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี
เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้
เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งนัยกำหนดรู้ว่า “เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ... ฯลฯ...
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา ก็ไม่มีสังขาร” ดังนี้ เป็น
สัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งนัยกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา ก็ไม่มีสังขารทั้งหลาย”
ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“สัมมสนญาณนั้นชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดย
ความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปัญญาในการหยั่งนัยกำหนดรู้
ธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ” ดังนี้ ๑

ขลข ข้อธรรมด้วยไปยาล

อนึ่ง (ด้วยการ ขลข ไว้) ด้วยไปยาล (ขเปย) ว่า “จักขุ ขลข ชราและมรณะ” ดังนี้
ในพระบาลีนั้น พึงทราบที่ท่านหยั่งนัยเอาหมวดธรรมเหล่านี้ไว้ คือ :-

๑. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในทวาร พร้อมด้วยทวารและอารมณฺ์ทั้งหลาย
๒. ชั้นธ ๕
๓. ทวาร ๖
๔. อารมณฺ์ ๖
๕. วิญญฺญาณ ๖
๖. ผัสสะ ๖

๑ ดูเทียบ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖

๗. เวทนา ๖
๘. สัญญา ๖
๙. เจตนา ๖
๑๐. ตัณหา ๖
๑๑. วิตก ๖
๑๒. วิจาร ๖
๑๓. ธาตุ ๖
๑๔. กสิณ ๑๐
๑๕. โภจวิภาส (อาการ) ๓๒
๑๖. อายตนะ ๑๒
๑๗. ธาตุ ๑๘
๑๘. อินทรีย์ ๒๒
๑๙. ธาตุ ๓
๒๐. ภาวะ ๓
๒๑. ภาวะ อื่น ๓
๒๒. ภาวะ อื่น ๓
๒๓. ฌาน ๔
๒๔. อัปมัชฌา ๔
๒๕. สมาบัติ ๔
๒๖. องค์ของปัจจุสมุปบาท ๑๒ ดังนี้

ความจริง ข้อนี้ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้แล้วใน อภิธมฺมทานิเทศ (ในปฐกัมภีร
มคฺค)^๑ ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งควรรู้อย่าง ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งควรรู้อย่าง คืออะไร ?

๑. ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งควรรู้อย่าง รูปทั้งหลายเป็นสิ่งควรรู้อย่าง จักขุวิญญาณเป็นสิ่งควรรู้อย่าง จักขุสัมผัสเป็นสิ่งควรรู้อย่าง ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย นั้นก็เป็นสิ่ง

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓-๖/๙-๑๓

ควรรู้อย่าง โสตะ (หู) เป็นสิ่งควรรู้อย่าง ฯลฯ ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีมโนสัมผัสเป็นปัจจัย นั้นก็เป็นสิ่งควรรู้อย่าง

๒. รูป ... วิญญาณเป็นสิ่งควรรู้อย่าง ...
๓. จักขุ ... มโน ...
๔. รูป ... ธรรมทั้งหลาย ...
๕. จักขุวิญญาณ ... มโนวิญญาณ ...
๖. จักขุสัมผัส ... มโนสัมผัส ...
๗. เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ... เวทนาเกิดแต่มโนสัมผัส ...
๘. สัญญาในรูป ... สัญญาในธรรม ...
๙. สัญเจตนาในรูป ... สัญเจตนาในธรรม ...
๑๐. ตัณหาในรูป ... ตัณหาในธรรม ...
๑๑. วิตกในรูป ... วิตกในธรรม ...
๑๒. วิจารณ์รูป ... วิจารณ์ธรรม ...
๑๓. ปฐวีธาตุ ... วิญญาณธาตุ ...
๑๔. ปฐวีภิกขณ ... ญาณภิกขณ ...
๑๕. เส้นผม (เกสา) ... ส่วนสมองในกระหม่อม ...
๑๖. อายตนะคือจักขุ ... อายตนะคือธรรมารมณ์ ...
๑๗. จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ...
มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ...
๑๘. จักขุขันธ์ ... อัญญาตาวิขันธ์ ...
๑๙. กามธาตุ ... รูปธาตุ ... อรูปธาตุ ...
๒๐. กามภาพ ... รูปภาพ ... อรูปภาพ ...
๒๑. สัญญาภาพ ... อสัญญาภาพ ... เนวสัญญานาสัญญาภาพ ...
๒๒. เอกโวการภาพ ... จตุโวการภาพ ... ปัญจโวการภาพ ...
๒๓. ปฐมถาน ฯลฯ จตุตถถาน ...
๒๔. เมตตาเจโตวิมุตติ ฯลฯ อุเปกขาเจโตวิมุตติ ...
๒๕. อากาสาณัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญาายตนสมาบัติ
เป็นสิ่งควรรู้อย่าง

๒๖. อวิชาเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ชลชฺ ชราและมรณะ เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง” ดังนี้

สิ่งที่ปวงที่ควรรู้อย่าง ท่านย่อไว้ด้วยไปยาล (คือ ๗เปย) ในที่ทุกแห่ง ในวิสุทธิมรรคนี้ เพราะท่านกล่าวไว้พิสดารอย่างนั้น ในอภิญาณเทคนั้นแล้ว แต่ทว่า เมื่อได้ย่อไว้แบบนี้แล้ว โลกุตตรธรรมทั้งหลายเหล่าใดมาในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ควรรับเอาธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเข้าไว้ในอธิการนี้ เพราะไม่เข้าถึงสัมมสนะ (ญาณ) อีกประการหนึ่ง ถึงในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เข้าถึงสัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) เฉพาะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏชัด (และ) ถึงการกำหนดรู้ได้ง่าย โยคินั้นจึงควรเริ่มกำหนดรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

[๖๙๕] ในสัมมสนะนั้น มีการประกอบวิธีปรารภโดยทางชั้นนี้ ดังนี้ คือ “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง... ชลชฺ โยคิกำหนดรูรูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความไม่มีอิตตา เป็นสัมมสนะ ๑”^๑ พระภิกษุนี้ครั้นกำหนดรูรูปหมดแม้ทุกชนิดซึ่งมิได้ชี้ตายตัวลงไปอย่างนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง” โดยโอกาสทั้ง ๑๑ คือ (จำแนก) **โดยหมวด ๓** (แห่งกาลมี) อดีต (เป็นต้น) และ **โดยหมวด ๒** (แห่งรูปมี) รูปภายในเป็นต้น อีก ๔ หมวดด้วย^๒ โดยอาการเพียงนี้ แล้วกำหนดรูทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ”

ถาม กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” อย่างไร ?

ตอบ กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” โดยนัยดังกล่าวไว้ข้างหน้านั้นแล เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่า ลึกลับ” ดังนี้^๓ เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดรู้ว่า “รูปใดเป็นอดีต รูปนั้นลึกลับไปแล้วในอดีตนั้นแล ไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความว่า ลึกลับรูปใดเป็นอนาคตจักเกิดขึ้นในภพเป็นลำดับไป ถึงแม้รูปนั้นก็จักลึกลับในภพนั้นนั่นเอง จักไม่จากภพนั้นไปสู่ภพอื่น เพราะเหตุนี้ จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่า ลึกลับรูปใดเป็นปัจจุบัน ถึงแม้รูปนั้นก็ลึกลับในภพนี้เอง ไม่ไปจากภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่า ลึกลับ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๕

๒ รูปหมวด ๒ อีก ๔ คือ ทั้งภายในหรือภายนอกหมวด ๑ ทั้งหยาบหรือละเอียดหมวด ๑ ทั้งเลวหรือประณีต หมวด ๑ ทั้งไกลหรือใกล้หมวด ๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔

รูปใดเป็นภายใน ถึงแม้รูปนั้นก็ลึกลงไปในนั่นเอง ไม่ไปถึงภายนอก เพราะเหตุนี้ จึงเป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่าลึกลงไป รูปใดเป็นภายนอก...หยาบ...ละเอียด ...เลว...ประณีต...อยู่ ณ ที่ไกล...อยู่ ณ ที่ใกล้ ถึงแม้รูปนั้นก็ลึกลงไป ณ ที่ใกล้นั่นเอง ไม่ไปถึงความเป็นที่ไกล เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าลึกลงไป ดังนี้

การกำหนดรู้แม่ทั้งหมดนี้เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าลึกลงไป” ดังนี้ แต่ทว่าโดยประเภท เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง และรูปทั้งหมดนี้นั้นแล ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว ที่ว่า “โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” หมายความว่า เพราะมีภัยประจัญหน้าอยู่ แน่ะ! สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนำเอาความน่ากลัวมา ดูจการนำเอาความน่ากลัวมาแก้เทวดาทั้งหลายในสิโหปมสูตร^๑ ถึงแม้การกำหนดรู้ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” ดังนี้ แต่ทว่าโดยประเภท ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง

อนึ่ง รูปทั้งปวงชื่อว่าเป็นทุกข์ ฉนฺได รูปแม่ทั้งหมด นั้นหาไม่มีอิตตาไม่ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร ที่ว่า “โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” หมายความว่า เพราะไม่มีแก่นสาร คือ อิตตาซึ่งเจ้าลัทธิทั้งหลายคิดเห็นกันอยู่อย่างนี้ว่า “(มี) อิตตา (มี) ผู้อยู่เป็นนิตย (มี) ผู้สร้าง (มี) ผู้เสวย (มี) ผู้มีอำนาจในตัวเอง” แน่ะ! รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็เป็นอย่างทุกข์ ไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความเบียดเบียน เฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แม้แต่ของอิตตาได้ แล้วผู้นั้นจะเป็นผู้สร้างเป็นต้นแต่ที่ไหน ? เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะถ้ารูปนี้จักเป็นอิตตาไซ้รูปนี้ก็สมควรเป็นไปเพื่ออาพาธ” ดังนี้^๒ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ถึงแม้การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของหาไม่มีอิตตาไม่โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้แต่ทว่าโดยประเภทก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง

นัย (ในการกำหนดรู้) ในชั้นทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้นก็เป็นอย่างนี้

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘

๒ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔

[๖๙๖] อนึ่ง เพราะรูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็แตกต่างกันออกไป โดยเป็นรูปที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเป็นต้น โดยนิยาม เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายของความไม่เที่ยงนั้น หรือเพื่อแสดงถึงวิธีมนสิการซึ่งดำเนินไปโดยอาการต่าง ๆ ท่านจึงกล่าวพระบาลีไว้อีก (แปลความ) ว่า “รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา”^๑ ดังนี้

นัยในชั้นนี้ทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

กำหนดรู้ชั้น ๕ โดยอาการ ๔๐

[๖๙๗] เพื่อมุ่งหมายให้การกำหนดรู้ (คือสัมมสนญาณ) โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีอัตตา ในชั้น ๕ (ตามที่กล่าวมา) นั้นนั่นแล มีความมั่นคง โยคาวจร นั้นจึงกำหนดรู้ชั้น ๕ ทั้งหลายเหล่านี้ด้วยการกำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นเท่านั้น โดยประเภท ซึ่งกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งพระบาลีนี้ (แปลความ) ว่า “พระภิกษุได้เฉพาะซึ่งขันติ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง ? (พระภิกษุ) ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง” ดังนี้^๒

พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ (นั้น) ได้ตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า “พระภิกษุเมื่อเห็นชั้น ๕ โดยอาการ ๔๐ ดังนี้ คือ

๑. อนิจจโต	โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขโต	โดยความเป็นทุกข์
๓. โรคโต	โดยเป็นโรค
๔. คัมภโต	โดยเป็นผี
๕. สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖. อฆโต	โดยความชั่วร้าย
๗. อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
๘. พรโต	โดยเป็นปรปักษ์
๙. บโลกโต	โดยแตกทำลาย
๑๐. อิติโต	โดยความหายนะ
๑๑. อุปัทวโต	โดยเป็นอุปัทวะ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙

๑๒.	ภยโต	โดยเป็นภัย
๑๓.	อุปัสคโคโต	โดยเป็นอุปสรรค
๑๔.	จลโต	โดยความหวั่นไหว
๑๕.	ปภังคุโต	โดยผุพัง
๑๖.	อัทธูโต	โดยไม่ยั่งยืน
๑๗.	อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘.	อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
๑๙.	อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐.	ริตตโต	โดยเป็นของเปล่า
๒๑.	ตัจจโต	โดยเป็นของว่าง
๒๒.	สุญญโต	โดยเป็นของสูญ
๒๓.	อนัตตโต	โดยไม่มีอัตตา
๒๔.	อาทีนวโต	โดยเป็นโทษ
๒๕.	วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๖.	อसारโกโต	โดยไม่มีสาระ
๒๗.	อขมูลโต	โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
๒๘.	วรกโต	โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)
๒๙.	วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๓๐.	สาสวโต	โดยมีอาสวะ
๓๑.	สังขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๒.	มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๓.	ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๔.	ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๕.	พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๖.	มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๗.	โสภธัมมโต	โดยมีความโสภเป็นธรรมดา
๓๘.	ปริเทวธัมมโต	โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
๓๙.	อุปายาสธัมมโต	โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐.	สังกิลลิกธัมมโต^๑	โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา”

๑ ในวงการวิปัสสนากัมมัฏฐาน เรียกหมายรู้กันว่า “โต ๔๐” แต่ใน ชุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๔-๒๑๕ มี ๔๔ โต เป็นระดับ สัมมสนญาณ

เมื่อเห็นชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง ก็ได้เฉพาะซึ่งขันธ์ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม(แก่ การบรรลุอุริยมรรค) เมื่อเห็นว่า “ความดับของขันธ์ ๕ เป็นพระนิพพานเที่ยงแท้ ก็ ก้าวลงสู่ สัมมัตตนิยาม (คือ อริยมรรค)” ดังนี้

อธิบายความอาการ ๔๐

[๖๙๘] โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ขันธ์ ๕ เหล่านี้อย่างไร ?

แน่ละ ! โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ขันธ์หนึ่ง ๆ (แต่ละขันธ์ ขยายความออกไป) ด้วยการ กำหนดรู้ลักษณะมีอนิจจะ (ความไม่เที่ยง) เป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยประเภท (ต่าง ๆ) อย่างนี้คือ :-

๑. โดยไม่เที่ยง เพราะไม่เป็นไปเลยที่สุด และเพราะมีต้นมีปลาย
๒. โดยเป็นทุกข์ เพราะบีบคั้นเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
๓. โดยเป็นโรค เพราะต้องเยียวยาด้วยปัจจัยและเพราะเป็นที่เกิดของโรค
๔. โดยเป็นผี เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทงคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งไม่สะอาดคือกิเลส และเพราะมีการกลัดหนองและสุกแก่แล้วแตกไปด้วยความเกิด ความแก่ และความแตกดับ
๕. โดยเป็นลูกศรเสียบ เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งที่มแทงอยู่ภายใน และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก
๖. โดยความชั่วร้าย เพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิติเตียนเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเพราะเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย
๗. โดยความป่วยไข้ เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นปทัฏฐานของความเจ็บป่วย
๘. โดยเป็นปรปักษ์ เพราะไม่มีอำนาจ (บังคับบัญชา) และเพราะบังคับบัญชาไม่ได้
๙. โดยแตกทำลาย เพราะแตกทำลายไปด้วยพยาธิ ชราและมรณะ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๘

๑๐. **โดยความหายนะ** เพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย
๑๑. **โดยเป็นอุปัทวะ** เพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวงด้วย
๑๒. **โดยเป็นภัย** เพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูงสุด กล่าวคือความระงับทุกข์
๑๓. **โดยเป็นอุปสรรค** เพราะติดตามมาด้วยสิ่งไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษ และเพราะไม่นำมาซึ่งความอดกลั้น คล้ายเป็นอุปสรรค
๑๔. **โดยความหวั่นไหว** เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชราและมรณะ กับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีความมีลาภและความเสื่อมลาภเป็นต้น
๑๕. **โดยผูกพัน** เพราะมีปกติเข้าถึงความผูกพันไปด้วยความพยายาม และโดยสภาพของมันเอง
๑๖. **โดยไม่ยั่งยืน** เพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ตั้งทุกแห่ง และเพราะไม่มีความมั่นคง
๑๗. **โดยไม่เป็นที่ต้านทาน** เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครอง และเพราะไม่ได้รับความปลอดภัยที่ควรได้
๑๘. **โดยไม่เป็นที่หลบหลีก** เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบหลีกกับทั้งเพราะผู้หลบหลีกทั้งหลายทำกิจในการหลบหลีกไม่ได้
๑๙. **โดยไม่เป็นที่พึ่ง** เพราะไม่มีความกำจัดภัยแก่ผู้อยู่อาศัย
๒๐. **โดยเป็นของเปล่า** เพราะว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตรา ตามกำหนดคาดคะเนไว้
๒๑. **โดยเป็นของว่าง** เพราะโดยเป็นของเปล่านั้นเอง หรือเพราะความเป็นของเล็กน้อย เพราะว่ามีของเล็กน้อยในโลก เขาเรียกกันว่า ของว่าง
๒๒. **โดยเป็นของสูญญ** เพราะปราศจาก (อัตรา) ผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้ส่วยและผู้บงการ

๒๓. **โดยไม่มีอิตตา** เพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเองเป็นต้น
๒๔. **โดยเป็นโทษ** เพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพคือ สังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์ (นั่นเอง) เป็นโทษ อีกประการหนึ่งชื่อว่าอาทีนวะเพราะอรรถว่าผู้ไป ผู้ถึง ผู้เป็นไป สู่ความยากจน คำว่า “อาทีนวะ” นี้เป็นคำเรียกคนยากจน และแม้ว่าชั้นธ (๕) ก็เป็นสิ่งยากจนเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ (โยคีจึงกำหนดรู้) โดยความยากจน เพราะเป็นเช่นกับคนยากจน
๒๕. **โดยมีความปรวนแปรอยู่เป็นธรรมดา** เพราะมีปกติแปรผันไป ๒ ทาง คือ ด้วยชรา ๑ และด้วยมรณะ ๑
๒๖. **โดยไม่มีสาระ** เพราะมีความอ่อนแอ และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ
๒๗. **โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย** เพราะเป็นเหตุแห่งความชั่วร้าย
๒๘. **โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)** เพราะเป็นผู้ฆ่าความไว้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร
๒๙. **โดยปราศจากความเจริญ** เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ
๓๐. **โดยมีอาสวะ** เพราะเป็นฐานไปสู่อาสวะ
๓๑. **โดยเป็นของถูกปรุลงแต่ังไว้** เพราะเป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยปรุลงแต่ังขึ้น
๓๒. **โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร** เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุมารและกิเลสมาร
- ๓๓-๓๖. **โดยมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วยและความตายเป็นธรรมดา** เพราะมีความเกิด แก่ เจ็บป่วยและตายเป็นปกติ
- ๓๗-๓๙. **โดยมีความโศก ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา** เพราะเป็นเหตุแห่งความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจ

๔๐. **โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา** เพราะเป็นธรรมที่เป็นวิสัย (หรือ อารมณ์) ของสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฏฐิและทุจจริตทั้งหลาย

สงเคราะห์สัมมสนะ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓

แท้จริง ในการกำหนดรู้ (คือสัมมสนะ) โดยอาการ ๔๐ (ที่กล่าวมา) นี้ การกำหนดรู้โดยอาการ (๑๐ ขยายต่อไปอีก) คือ :-

- โดยความไม่เที่ยง
- โดยแตกทำลาย
- โดยความหวั่นไหว
- โดยยุพัง
- โดยไม่ยั่งยืน
- โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
- โดยไม่มีสาระ
- โดยปราศจากความเจริญ
- โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
- โดยมีความตายเป็นธรรมดา

ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แยกเป็นอาการละ ๑๐ (รวมทั้ง ๕ ชั้น) เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐

การกำหนดรู้โดยอาการ (๕ ต่อไปอีก) คือ :-

- โดยเป็นปรปักษ์
- โดยเป็นของเปล่า
- โดยเป็นของว่าง
- โดยเป็นของสูญ
- โดยไม่มีอัตตา

ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แยกเป็นอาการละ ๕ (รวม ๕ ชั้น) เป็นอนัตตานุปัสสนา ๒๕

การกำหนดรู้ที่เหลือ (อีก ๒๕ อากาโร) กล่าวคือ : โดยเป็นทุกข์ โดยเป็นโรค เป็นต้น ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แบ่งเป็นอาการละ ๒๕ (รวม ๕ ชั้น) เป็นทุกขานุ-
 ปัสสนา ๑๒๕ ด้วยประการฉะนี้^๑ (รวมทั้ง ๓ อนุปัสสนา เป็น ๒๐๐ อากาโร)

เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้ชั้น ๕ ด้วยการกำหนดรู้โดยไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นต้น โดยจำแนกเป็น ๒๐๐ อากาโรดังกล่าวมานี้ สัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) โดยอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่เรียกว่า นัยวิปัสสนา นั้น ก็มั่นคงด้วยประการฉะนี้

นี่เป็นวิธีเริ่มต้นการกำหนดรู้โดยดำเนินตามนัยพระบาลีในสัมมสนญาณีก่อน

ทำอินทรีย์ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙

[๖๙๙] แต่ทว่า โยคีผู้ใดเมื่อทำโยคะโดยนัยวิปัสสนา ดังกล่าวมานั้น นัย-
 วิปัสสนาไม่ถึงพร้อม (คืออุทกยพยุภูณยังไม่เกิด) โยคีผู้นั้นพึงทำอินทรีย์ (๕ มีศรัทธา เป็นต้น) ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “อินทรีย์ทั้งหลาย (มีศรัทธา เป็นต้น) จะแก่กล้าด้วยอาการ ๙ คือ

๑. เห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว
๒. และในการเห็นความดับนั้น โยคีจะทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม (ให้เกิด) ด้วยการทำความมีสติ
๓. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำให้ต่อเนื่องกันไว้
๔. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำ (ในการเสพ) สัปปายะ
๕. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการกำหนดนิमितของสมาธิ
๖. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการดำเนินไปโดยความเหมาะสมของ โพชฌงค์ ๗
๗. ทำความไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตให้เกิดขึ้น
๘. ในการไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตนั้น โยคีจะทำให้เกิดวิปัสสนาภาวนา ด้วยการข่มไว้ (ซึ่งทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นๆ) แล้วผ่านพ้น (ทุกขเวทนานั้นๆ) ออกไป^๒

๑ การจัดอาการ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓ นี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์กำหนดไว้แตกต่างกันบ้าง

๒ ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อปฏิบัติขึ้นถึงสัมมสนญาณ โยคีแทบทุกคนขณะนั่งกำหนดไป ๆ ใน บางบัลลังก์จะเกิดทุกขเวทนามารุนแรงเป็นอย่างยิ่ง เช่น ปวดเข่า ปวดขา ปวดแข้ง ปวดข้อเท้า ถ้าโยคีไม่ อดทนพอ หยุดและเลิกกำหนดเสีย เมื่อนั่งกำหนดในบัลลังก์ต่อไป ก็จะเกิดทุกขเวทนามารุนแรงเช่นนั้นอีก แต่ถ้าโยคีอดทนต่อทุกขเวทนานั้นโดยอดทนนั่งกำหนดจนทุกขเวทนานั้นผ่านพ้นหายไปเสียสักครั้งหนึ่ง สองครั้ง ทุกขเวทนาเช่นนั้น จะไม่เกิดอีก หรือเกิดขึ้นก็น้อยลงไปและไม่รุนแรง

๙. และด้วยการไม่ละเลิก (หรือหยุดพัก) เสียในระหว่าง”^๑

แล้ว (โยคินั้น) ฟังหลักเสียงอัสปายะ (คือสิ่งไม่เป็นที่สบาย) ๗ อย่างเสีย แล้วเสพออยู่แต่สัปปายะ (คือสิ่งเป็นที่สบาย) ๗ อย่าง ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วใน **ปฐวี-กสิณนิเทศ** (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) กำหนดรู้รูปในเวลาหนึ่ง กำหนดรู้รูป (สิ่งมิใช่รูปคือจิต) ในเวลาหนึ่ง (คนละเวลา ไม่ควรกำหนดรู้ด้วยกันในเวลาเดียวกัน) เมื่อกำหนดรูปรูปโยคีควรดูความเกิดของรูปด้วย เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูป

[๗๐๐] คือ ธรรมดารูปนี้เกิดขึ้นมาด้วยเหตุ ๔ อย่าง มีกรรมเป็นต้น ใน ๔ อย่างนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเมื่อจะเกิดนั้น ก็เกิดขึ้นจากกรรมก่อน

ความจริง เฉพาะในขณะปฏิสนธินั่นเอง พุดถึงสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะ (คือสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่นมนุษย์) ก่อน รูป ๓๐ ที่เรียกว่า วัตถุทสกะ (หมวด ๑๐ ของวัตถุ) กายทสกะ (หมวด ๑๐ ของกาย) และภาวะทสกะ (หมวด ๑๐ ของภาวะ) ก็เกิดขึ้นโดยสันตติ ๓ และรูป ๓๐ เหล่านั้น และเกิดขึ้นในอุปาทาขณะ (ขณะบังเกิดขึ้น) ของปฏิสนธิจิตด้วยเหมือนกัน

รูป ๓๐ เหล่านั้นเกิดขึ้นในอุปาทาขณะโดยเฉพาะ ฉันทใด ก็เกิดขึ้นทั้งในฐิติขณะทั้งในภังคขณะเช่นกัน ฉันทนั้น ในรูปและจิตนั้น รูปดับช้า แปรเปลี่ยนยาก จิตดับเร็ว แปรเปลี่ยนง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นสิ่งอื่นแม้แต่สิ่งเดียวซึ่งแปรเปลี่ยนง่ายเหมือนดังจิตนี้”^๒ เพราะว่า เมื่อรูปดำรงอยู่นั้นแล ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง อุปาทาขณะก็ดี ฐิติขณะก็ดี ภังคขณะก็ดี ของจิต ก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เฉพาะอุปาทาขณะและภังคขณะของรูป (นั้น) เบา (คือสั้น) เช่นเดียวกับอุปาทาขณะและภังคขณะของจิต แต่ทว่าฐิติขณะ (ของรูป) ใหญ่ (คือยาว) และดำเนินไปตลอดเวลาเท่ากับจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ ดวง ภวังคจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วในอุปาทาขณะของปฏิสนธิ-

๑ ฎีกาว่า ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา อรรถกถาชื่ออะไรมิได้ระบุไว้

๒ ดูเทียบ อ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙

จิต (และ) เกิดอยู่ก่อนแล้ว ถึงความตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ภาวังคจิตดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเกิดขึ้นพร้อมกับภาวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ) ถึงความตั้งอยู่ (คือฐิติขณะ)

พึงทราบความเป็นไปของจิตจนตลอดอายุ โดยนัยนี้

แต่ทว่า สำหรับผู้ใกล้ถึงมรณะ จิต ๑๖ ดวงจะเกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเดียวนั้นแล ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ) ถึงความตั้งอยู่ รูปที่เกิดขึ้นในอุปปาท-
ขณะของปฏิสนธิจิต จะดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ลำดับมาแต่ปฏิสนธิจิต รูปที่
เกิดขึ้นในฐานะขณะ (ฐิติขณะ) จะดับพร้อมกับอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิด
ขึ้นในภังคขณะ ครั้นถึงฐานะของจิตดวงที่ ๑๗ ก็ดับไป อันว่าความเป็นไป (ของจิต)
ยังมีอยู่ตราบไต่ รูปก็ยังเป็นไปอยู่ตราบนั้น ด้วยประการฉะนี้แล

ถึงแม้สัตว์ทั้งหลายจำพวกโอปปาติกะ รูป ๗๐ ก็เป็นไปด้วยสันตติ ๗ ด้วย
อาการอย่างนี้เช่นกัน

การจำแนกรูปเกิดจากกรรม

[๗๐๑] ในความเป็นไปของรูปเกิดแต่กรรมนั้น ควรทราบ **วิภาค** (คือการ
จำแนก) ดังนี้ คือ:-

๑. **กรรม**
๒. **กัมมสมุฏฐาน** คือ รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน
๓. **กัมมปัจจัย** คือ รูปมีกรรมเป็นปัจจัย
๔. **กัมมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน** คือ รูปมีจิตซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **กัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็น
สมุฏฐาน
๖. **กัมมปัจจัยอตุสมุฏฐาน** คือ รูปมีอตุซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ชื่อว่า **กรรม**
๒. วิปากชั้นทั้งหลายและรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่า **รูปเป็น
กัมมสมุฏฐาน**

๓. วิปากชั้นธและรูป ๗๐ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัย** เพราะว่าการเป็นอุปถัมภ์ภักปัจจัยของรูปที่เป็นกัมมสมุฏฐานด้วย
๔. รูปมีวิปากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน**
๕. โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทำโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัญญมกรุป (ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานและมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) นั้น ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**
๖. เตโชธาตุเกิดจากกรรมที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญมกรุปซึ่งมีเหตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น อีกทั้งเหตุในโอชัญญมกรุปนั้น ก็ทำโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยอุตุสมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดแต่กรรมด้วยประการดังกล่าวนี้ก่อน

การจำแนกรูปเกิดจากจิต

[๗๐๒] แม้ในรูปเกิดจากจิตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ:-

๑. **จิต**
๒. **จิตตสมุฏฐาน** คือ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๓. **จิตตปัจจัย** คือ รูปมีจิตเป็นปัจจัย
๔. **จิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **จิตตปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** คือ รูปมีเหตุซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. จิต ๘๘ ดวง ชื่อว่า **จิต** (และ) ในจิตทั้งหลาย ๘๘ ดวงนั้น (จำแนกไว้ดังนี้)

<p>ทวัตตีส จิตตานิ ฉพพิเส- รूपิริยาปถวิญญตติ-</p>	<p>กุนวิสติ โสฬส ชนกาชนกา มตา.</p>
---	--

แปลความว่า

**จิต ๓๒ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง (พวกหนึ่ง)
จิต ๑๙ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง (พวกหนึ่ง) ปราภฏ
ว่า เป็นจิตที่ทำรูป ทำอิริยาบถและทำวิญญัตติให้เกิดก็มี
และไม่ทำให้เกิดก็มี**

จริงอยู่ จากกามาวจรจิต มีจิต ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยกุศล ๑ กิริยา ๑ (เหล่านี้) ทำรูป อิริยาบถและวิญญัตติ ให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิปาก อรูปาวจรจิต ๘ อีกทั้งโลกุตตรจิต ๘ ทำรูปและอิริยาบถให้เกิด แต่ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง คือ ภวังคจิต ๑๐ ในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ในรูปาวจร มโนธาตุ ๓ วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุเป็นไปกับโสมนัส ๑ ทำรูปให้เกิดได้อย่างเดียว ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง คือ : ปัญจวิญญาณ ๒ ($๕ \times ๒ = ๑๐$) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง ๑ จุดิจิตของพระชินาสพททั้งหลาย ๑ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นโดยแท้(และ) ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) อนึ่ง ในจิตเหล่านี้ จิตทั้งหลายใด ทำให้รูปเกิด จิตทั้งหลายนั้นไม่ทำรูปให้เกิดในลหุติชณะหรือในกัมภคชณะ เพราะว่า จิตในขณะ (ทั้ง ๒) นั้น มีกำลังอ่อน แต่ไว้ในอุปปาทชณะ จิตมีกำลังแรง เพราะฉะนั้น จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดก่อนในขณะนั้น แล้วทำรูปให้เกิด

๒. ชั้นที่ไม่มีรูป ๓ และ รูป ๑๗ อย่าง คือ สัทททวนกะ (๙) กายวิญญัตติ ๑ วจวิญญัตติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มหุตา ๑ กัมมัณญุตตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก ที่เกิดแล้วภายหลัง เป็นปัจจัยโดยปัจฉาชาติปัจจัย ของกายนี้ที่เกิดแล้วก่อน” ดังนี้ ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นปัจจัย**

๔. โอบา ที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอษฐ์ฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**

๑ ดูเทียบ อภ. ปุ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

๕. ฤๅ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจยอุต-สมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากจิตด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากอาหาร

[๗๐๓] แม้ในรูปเกิดจากอาหารทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑. **อาหาร**

๒. **อาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน

๓. **อาหารปัจจย** คือ รูปมีอาหารเป็นปัจจย

๔. **อาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีอาหารเป็นปัจจยเป็นสมุฏฐาน

๕. **อาหารปัจจยอุตสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤๅซึ่งมีอาหารเป็นปัจจยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. อาหารที่ทำเป็นคำ (๑) ชื่อว่า **อาหาร**

๒. รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัญญมกรูปที่โอชาซึ่งได้รูปเกิดจากกรรมมีใจครองเป็นปัจจยแล้วตั้งอยู่ในรูปเกิดจากกรรมนั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำให้ตั้งขึ้น ๘ อากาศธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัณฺญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า “อาหารที่ทำเป็นคำ เป็นปัจจยโดยอาหารปัจจย ของกายนี้” ดังนี้^๑ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจย**

๔. โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ในรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก ทั้งโอชาในโอชัญญมกรูปนั้นก็ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก สืบต่อความเป็นไป ๑๐ (หรือ) ๑๒ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (เช่นตัวอย่างต่อไปนี้)

๑ ดูเทียบ อภ. ปุ. (ไทย) ๔๑/๑๕/๑๐

อาหารที่บริโภคแล้วในวันหนึ่ง อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอดทั้ง ๗ วัน ส่วนโอชาที่เป็นของทิพย์ อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอด ๑ เดือน หรือตลอด ๒ เดือนบ้าง อีกทั้งอาหารที่มารดาบริโภค ก็แผ่ไปสู่ร่างกายของทารก (ในครรภ์) แล้วทำรูปให้ตั้งขึ้น ถึงแม้ว่าอาหารที่ฉาบทาไว้ที่ร่างกาย ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น

อาหารเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกาหาร (อาหารของสัตว์ผู้มีใจครอง) แม้อุปาทินนกาหารนั้นถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในรูปนั้นก็ทำรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

๕. เตโชธาตุ มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอษฐ์ุมกรุปซึ่งมีฤตเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจัยอตุสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น อาหารนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม มีจิตและมีฤตเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อัถติปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากอาหารด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากฤต

[๗๐๔] แม้ในรูปเกิดจากฤตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑. อตุ คือ ฤต
๒. อตุสมุฏฐาน คือ รูปมีฤตเป็นสมุฏฐาน
๓. อตุปัจจัย คือ รูปมีฤตเป็นปัจจัย
๔. อตุปัจจัยอตุสมุฏฐาน คือ รูปมีฤตซึ่งมีฤตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. อตุปัจจัยอาหารสมุฏฐาน คือ รูปมีอาหารซึ่งมีฤตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เตโชธาตุมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า อตุ - ฤต แต่ฤตนี้มีอยู่ ๒ อย่าง ดังนี้ คือ ฤตร้อน ๑ ฤตหนาว ๑

๒. ฤตมีสมุฏฐาน ๔ ได้รูปอุปาทินนกะเป็นปัจจัยแล้ว ถึงความตั้งอยู่ ทำรูปให้ตั้งขึ้นในร่างกาย ชื่อว่า **รูปเป็นอตุสมุฏฐาน** รูปมีฤตเป็นสมุฏฐานนั้นมีอยู่ ๑๕ อย่าง

คือ สัทททวกะ ๙ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัณฺญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑

๓. ฤดูเป็นปัจจัยแห่งความเป็นอยู่และแห่งความฉิบหายของรูปทั้งหลายที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัย**

๔. เตโชธาตุ มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งฤดูในโอชัญญมกรูปนั้นก็ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายเป็นอนุภาทินนกรูป ก็ยังเป็นไปอยู่ได้ตลอดกาลนานเท่านั้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัยอุตฺสมุฏฐาน**

๕. โอชา มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัญญมกรูปนั้น ก็ทำโอชัญญมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น ฤดูนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้เกิดรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม จิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหมด โดยเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากฤดูด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง โยคาวจรเมื่อเห็นซึ่งความเกิดของรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่า กำหนดรู้รูปตามกาล (คือ ในเวลาหนึ่ง)

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของอรูป

[๗๐๕] อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของรูปด้วย ฉันทิเด แม้เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของอรูปไปด้วย ฉันทินั้น และความเกิดของอรูปนั้น พึงเห็นโดยทางจิตตูปบาทฝ่ายโลกิยะ ๘๑ ดวงนั่นเอง เช่น ตัวอย่างดังต่อไปนี้ : ความจริง ที่เรียกว่า อรูปนี้ ก็คือ จิตตูปบาท ๑๙ ประเภท เกิดขึ้นก่อนในปฏิสนธิด้วยกรรมที่ประมวลไว้ในภพก่อน แต่อาการเกิดของอรูปนั้น พึงทราบตามนัยดังกล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปัจจุสมุฏฐานนัยเอง

อรูป (คือ จิตตูปบาท ๑๙ ประเภท) นั้นนั้นแล เกิดขึ้นโดยภวังคจิต เริ่มมาแต่จิตอันเป็นลำดับของปฏิสนธิจิต ครั้นในที่สุดของอายุก็เกิดขึ้นโดยเป็นจุดิจิต ในจิตตูปบาท

๑๙ ดวงนั้น จิตดวงใดเป็นกามาวจร จิตดวงนั้นเป็นโดยตทาลัมพะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ แต่ในปวัตติกาล เพราะความที่รูปทั้งหลายมาสู่คลองจักขุ เพราะดวงจักขุมิได้แตกทำลายไป จักขุวิญญาณอาศัยแสงสว่างมีมนตรีการเป็นเหตุ จึงเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ในจิตขณะแห่งจักขุประสาท รูปที่ถึงความตั้งอยู่นั้นเองก็กระทบจักขุ ครั้นจักขุนั้นถูกรูปกระทบ ภาวังก์ก็เกิดขึ้นดับไป ๒ ครั้ง จากนั้น กิริยามโนธาตุก็เกิดขึ้น ทำอวัชชนกิจ (การรำพึงนึก) ให้สำเร็จในอารมณ์นั้นนั่นเอง ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก หรือเป็นอกุศลวิบาก ก็เกิดขึ้นเห็นรูปอันเดียวกันนั้น จากนั้น วิปากมโนธาตุก็เกิดขึ้นรับรูปเดียวกันนั้น (สัมปฏิจฉนะ) ครั้นแล้ววิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น พิจารณา (สันตีระณะ) รูปเดียวกันนั้นนั่นเอง จากนั้น กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุประกอบด้วยอุเบกขา ก็เกิดขึ้นกำหนด(โฏฐัพพะ)รูปอันเดียวกันนั้น ต่อจากนั้น บรรดากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย อเหตุกจิตประกอบด้วยอุเบกขา ๑ ดวง หรือชวนะ ๕ หรือ ๗ ก็เกิดขึ้น จากนั้นในบรรดาตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวงของกามาวจรจิตทั้งหลาย ตทาลัมพนจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งสมควรแก่ชวนะก็เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

แม้ในทวารนอกนี้ (มีโสตทวารเป็นต้น) ก็มีนัยดังกล่าวมานี้ แต่ในมโนทวาร แม้มหัคคตจิตทั้งหลายก็เกิดขึ้นฉะนี้แล

พึงเห็นความเกิดขึ้นของอรูปรูปในทวารทั้งหลาย ๖ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง เมื่อโยคาวจรเห็นอยู่ซึ่งความเกิดของอรูปรูป ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่า กำหนดรู้รูปตามกาล (คือในเวลาหนึ่ง)

โยคาวจรท่านหนึ่ง แม้กำหนดรู้รูปตามกาล (ในเวลาหนึ่ง) และกำหนดรู้รูปตามกาล (ในเวลาหนึ่ง) (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยอาการดังกล่าวนี้แล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ปฏิบัติอยู่โดยลำดับ (จนบรรลุลุททยพยานุสัยขึ้นไป) ก็ทำปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางรูปสัตตะกะ

[๗๐๖] โยคาวจรอีกท่านหนึ่งยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทาง **รูปสัตตะกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในรูป) และทาง **อรูปรสัตตะกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในอรูปร)

ในรูปสัตตะกะและอรุรูปสัตตะกะนั้น เมื่อโยคาวจรยกขึ้น (สู่พระไตรลักษณ์) แล้ว กำหนดรู้โดยอาการเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยความยึดถือไว้และการปล่อยวาง
๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย
๓. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากอาหาร
๔. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากฤดู
๕. โดยความเป็นรูปเกิดจากกรรม
๖. โดยความเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๗. โดยความเป็นรูปธรรมดา

ดังนี้ชื่อว่ายกขึ้นกำหนดรู้โดยทาง **รูปสัตตะกะ**

เพราะฉะนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

อาทานนิกุเขปโต	วยวุฑฺฒตถคามิโต
อาหารโต จ อุตฺโต	กมฺมโต จาปี จิตฺโต
ธมฺมตารูปโต สตฺต	วิตุถาเรน วิปสฺสตี.

แปลความว่า

โยคาวจรู้เห็นโดยพิสดาร โดยอาการ ๗ คือ โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง ๑ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย ๑ โดยอาหาร ๑ โดยฤดู ๑ โดยกรรม ๑ โดยจิต ๑ โดยรูปธรรมดา ๑

๑. โดยความยึดถือไว้และปล่อยวาง

ในอาการ ๗ นั้น คำว่า “การยึดถือไว้” หมายถึง ปฏิสนธิ คำว่า “ปล่อยวาง” หมายถึง จุตติ โยคาวจรกำหนดแบ่ง ๑๐๐ ปี (ออกเป็น ๒ ตอน) โดยการยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และการปล่อยวาง (จุตติ) เหล่านี้ แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลาย (ถาม) ยกพระไตรลักษณ์อย่างไร ? (ตอบ) ในระหว่าง (การยึดถือไว้และการปล่อยวาง) นี้ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง (ถาม) เพราะเหตุไร ? (ตอบ) เพราะเป็นไปโดย

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ๑ เพราะความแปรผันไป ๑ เพราะเป็นไปชั่วคราว ๑ และเพราะขัดแย้งต่อความเที่ยง ๑ อนึ่ง เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ถึงความตั้งอยู่ ในขณะที่ตั้งอยู่ก็สะสมบ่มด้วยชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกดับเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะมีการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ ๑ เพราะเป็นทุกข์ ๑ เพราะทนยาก ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑ และเพราะขัดขวางความสุข ๑ และเพราะเหตุที่ใครๆ ก็ไม่มีอำนาจเป็นไปได้ใน ๓ สถานเหล่านี้ คือ :-

๑. สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่ (สถาน ๑)
๒. ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าแก่ชรา (สถาน ๑)
๓. ที่ถึงความแก่ชราแล้ว จงอย่าแตกดับ (สถาน ๑) ดังนี้

สังขารทั้งหลายว่างเปล่าจากอาการเป็นไปในอำนาจนั้นนั่นแล เพราะฉะนั้นจึงเป็นอนัตตา เพราะเป็นของว่างเปล่า ๑ เพราะไม่มีเจ้าของ ๑ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ และเพราะปฏิเสธอนัตตา ๑ ฉะนั้นแล

๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

[๗๐๗] ครั้นยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่กำหนด ๑๐๐ ปี โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวางด้วยประการดังนั้นแล้ว ถัดจากนั้น โยคาวจรก็ยกขึ้นโดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

ในอาการ (ดังกล่าว) นั้น การถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้น คือเจริญขึ้นแล้วตามวัย ชื่อว่าถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย อธิบายว่า ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น

(ถามว่า) ยกขึ้นอย่างไร ?

จำแนก ๑๐๐ ปี โดย ๓ วัย

(ตอบว่า) โยคาวจรนั้นกำหนดจำแนก ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแล โดย ๓ วัย คือ :- โดยปฐมวัย - วัยต้น ๑ มัชฌิมวัย - วัยกลาง ๑ ปัจฉิมวัย - วัยสุดท้าย ๑ ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีข้างต้น ชื่อว่าปฐมวัย ๓๔ ปีจากนั้นไป ชื่อว่ามัชฌิมวัย ๓๓ ปีจากมัชฌิมวัยนั้นไป

ชื่อว่าปัจฉิมวัย^๑ จะนี้แล ครั้นกำหนดจำแนกโดย ๓ วัยเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ไม่ทันถึงมัชฌิมวัย ก็ดับไปเสีย ในปฐมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่มีอตตตา แม้อรูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ไม่ทันถึงปัจฉิมวัย ก็ดับไปเสียในมัชฌิมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้อรูปนั้นก็เป็สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถึงแม้อรูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปีในปัจฉิมวัย ชื่อว่า สามารถดำเนินต่อไปได้ ภายหลัง แต่ตายแล้วหาไม่มี เพราะฉะนั้น แม้อรูปนั้นก็ไมเที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปี โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี

[๗๐๘] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางวัยมีปฐมวัยเป็นต้น อย่างนั้นแล้ว โยคาวจรยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วง เหล่านี้ ต่อไปอีกดังนี้ คือ

๑. มันททสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อน
๒. ขิททาทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของการเล่น
๓. วัณณทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ
๔. พลทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของกำลัง
๕. ปัญญาทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของปัญญา
๖. หานิทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม
๗. ปัพพาทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง
๘. วังกทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของความงอ
๙. โมฆุทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม
๑๐. สยันทสกะ	ช่วง ๑๐ ปีของการนอน

ในช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้น ช่วง ๑๐ ปีแรกของบุคคลผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อนก่อน เพราะว่าในช่วง (๑๐) นั้น บุคคลผู้นั้นยังเป็นเด็กอ่อน เด็กเล็กไม่อยู่นิ่ง อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการเล่น เพราะในช่วง (๒๐) นั้น บุคคล

๑ ใน สัทธัมมปปัชโชติกา ภาค ๒ หน้า ๘๐ และ สัทธัมมปกาลินี หน้า ๑๕๙ แบ่งไว้เท่ากัน คือ วัยละ ๓๓ ปี กับ ๔ เดือน รวม ๓ วัย ครบ ๑๐๐ ปี

ผู้นั้นเพลิดเพลิดในการเล่นเสียเป็นส่วนมาก อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ เพราะช่วง (๓๐) นั้น อวัยวะทางผิวพรรณของผู้นั้นถึงความงามไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของกำลัง เพราะใน ช่วง (๔๐) นั้น กำลังและเรี่ยวแรงของผู้นั้นถึงความไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของปัญญา เพราะในช่วง (๕๐) นั้น ปัญญาของผู้นั้นเป็นหลักฐานมั่นคงดี เขาว่าแม่คนที่ปัญญาที่บโดยปกติ ครั้นในช่วงนั้น ปัญญาก็เกิดขึ้นได้แม่นิดหน่อยเหมือนกัน อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม เพราะในช่วง (๖๐) นั้น ความยินดีในการเล่นก็ดี ผิวพรรณก็ดี กำลังก็ดี ปัญญาที่ดี ของผู้นั้นเสื่อมถอยไป อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง เพราะในช่วง (๗๐) นั้น อัดภาพร่างกายของผู้นั้นโค้งไปข้างหน้า อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความงอ เพราะในช่วง (๘๐) นั้น อัดภาพร่างกายของผู้นั้นงอเหมือนหางไถ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม เพราะในช่วง (๙๐) นั้น บุคคลผู้นั้นเป็นคนหลงๆ ลืมๆ ลืมสิ่งที่ทำแล้ว (และ) ทำไปแล้ว อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการนอน เพราะว่ามีอายุ ๑๐๐ ปี ก็มีแต่การนอนเป็นส่วนมากเป็นธรรมดา

เพื่อยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้นในรูปนั้น โยคีท่านนี้จึงใคร่ครวญอยู่ดั่งนี้ว่า “รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงแรก ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ก็ดับไปเสีย ใน ๑๐ ปีช่วงแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ... ฯลฯ ... ใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปี ช่วงที่ ๑๐ ยังไม่ถึงภาพหน้า ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ นี้เอง เพราะฉะนั้น ถึงแม้รูปนั้นก็เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ชื่อว่ายกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ด้วยประการฉะนี้

จำแนก ๑๐๐ ปีเป็น ๒๐ ส่วน

[๗๐๙] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วงอย่างนั้นแล้ว โยคินั้นจึงทำ ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน โดย (แบ่งเป็นส่วนละ) ๕ ปี - ๕ ปี แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยต่อไปอีก ยกขึ้นอย่างไร ? แท้จริง โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่ดั่งนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีแรก ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒

ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๓ ... ฯลฯ ... รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ชื่อว่าสามารถเลยไปเกินความตายหามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็ เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๒๕, ๓๓, ๕๐ และ ๑๐๐ ส่วน

ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทาง (จำแนก) ๒๐ ส่วนอย่างนั้นแล้ว โยคินั้นจึงทำ ๑๐๐ ปี นั้นให้เป็น ๒๕ ส่วน แล้วยกขึ้น โดย (แบ่งส่วนละ) ๔ ปี - ๔ ปี ต่อไปอีก หนึ่ง แล้วทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๓ ปี - ๓ ปี ... ทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๒ ปี - ๒ ปี ... ทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๑ ปี - ๑ ปี ...

จำแนก ๑ ปี ตาม ๓ ฤดู

จากนั้น ทำปีหนึ่งๆ ให้เป็น ๓ ส่วน แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดยฤดู ๓ ฤดู คือ ฤดูวัสสานะ ๑ ฤดูเหมันต์ ๑ ฤดูคิมหะ ๑ ตามแต่ละฤดูๆ ยกเข้าอย่างไร ? โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปตลอด ๔ เดือนในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ทันถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ก็ดับเสียแล้วในฤดูเหมันต์นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ทันถึงฤดูวัสสานะใหม่ ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ ปี ตามฤดู ๖^๑

ครั้นยกขึ้น (โดย ๓ ฤดู) อย่างนั้นแล้วจึงทำ ๑ ปี เป็น ๖ ส่วนต่อไปอีก แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้นอย่างนี้ว่า

๑ ฎีกา กำหนดฤดู ๖ ตามเดือน ดังนี้ (๑) วัสสานะ = เดือน ๙, ๑๐ (๒) สรทะ = เดือน ๑๑, ๑๒ (๓) เหมันต์ = เดือนอ้าย, ยี่ (๔) ลีลิตระ = เดือน ๓, ๔ (๕) วัสสันต์ = เดือน ๕, ๖ (๖) คิมหะ = เดือน ๗, ๘ คงแบ่งตามฤดูกาล ในบางท้องถิ่นบางภาค ในอินเดีย หรือในศรีลังกา

“รูปที่เป็นไปตลอด ๒ เดือน ในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูสารท (ฤดูใบไม้ร่วง) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูสารท ยังไม่ถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ... รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ถึงฤดูลิวระ (ฤดูเย็น) ... รูปที่เป็นไปในฤดูลิวระ ยังไม่ถึงฤดูวัสสันต์ (ฤดูใบไม้ผลิ) ... รูปที่เป็นไปในฤดูวัสสันต์ ยังไม่ถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ... รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ถึงฤดูวัสสานะถัดไป ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ เดือน เป็น ๒ ปักษ์

ครั้นยกขึ้น (โดย ๖ ฤดู) อย่างนั้นแล้ว แต่นั้นโยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดย (จำแนก ๑ เดือนเป็น) ข้างแรมและข้างขึ้นว่า “รูปที่เป็นไปในข้างแรม ยังไม่ทันถึงข้างขึ้น ... รูปที่เป็นไปในข้างขึ้น ยังไม่ทันถึงข้างแรม ก็ดับเสียแล้วในข้างขึ้นนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็นกลางคืนและกลางวัน

แต่นั้น โยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดย (กำหนด) วันและคืนว่า “รูปที่เป็นไปในกลางคืน ยังไม่ทันถึงกลางวัน ก็ดับเสียแล้วในกลางคืนนั้นนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปในกลางวัน ยังไม่ทันถึงกลางคืน ก็ดับเสียแล้วในกลางวันนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็น ๖ ส่วน

แต่นั้น โยคีก็ทำ (จำแนก) คืนและวันนั้นนั้นแลออกเป็น ๖ โดยเวลามีตอนเช้า เป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในตอนเช้า ยังไม่ทันถึงตอนกลางวัน ... รูปที่เป็นไปในตอนกลางวัน ยังไม่ทันถึงตอนเย็น ... รูปที่เป็นไปในตอนเย็น ยังไม่ทันถึงปฐมยาม ... รูปที่เป็นไปในปฐมยาม ยังไม่ทันถึงมัชฌิมยาม ... รูปที่เป็นไปในมัชฌิมยาม ยังไม่ทันถึงปัจฉิมยาม ก็ดับเสียแล้วในมัชฌิมยามนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในปัจฉิมยาม ยังไม่ทันถึงตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ก็ดับเสียแล้วในปัจฉิมยามนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนกโดยอาการ ๖

[๗๑๐] ครั้นโยคีนั้นยกขึ้น(สู่พระไตรลักษณ์)อย่างนั้นแล้ว ก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยการเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลดู เหลียวดู การคู้ และเหยียดออก (ซึ่งมือและเท้า) ในรูปนั้นนั่นแหละ ต่อไปอีกว่า “รูปที่เป็นไปในการเดินไปข้างหน้า ยังไม่ทันถอยกลับ ก็ดับไปในการเดินไปข้างหน้านั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในการถอยกลับ ยังไม่ทันถึงการแลดู ... รูปที่เป็นไปในการแลดู ยังไม่ทันถึงการเหลียวดู ... รูปที่เป็นไปในการเหลียวดู ยังไม่ทันถึงการคู้ ... รูปที่เป็นไปในการคู้ ยังไม่ทันถึงการเหยียดออกก็ดับไปในการคู้นั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนกก้าวเท้า ๖ ระยะ

ครั้นแล้ว โยคีย์ก็ทำระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน^๑ โดยแบ่งเป็น :-

๑. อุทธรณะ - ยก
๒. อติหรรณะ - ย่าง
๓. วิติหรรณะ - ย้าย
๔. โวสัสซชนะ - ลง
๕. สันนิกเขปนนะ - เหยียบ
๖. สันนิรุมภณะ - กด^๒

ใน ๖ ส่วนนั้น

๑. ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓-๑๗๔
- ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๔/๒๖๑
- อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๑๓/๓๘๐

๒. อาจเปรียบเทียบการเดินจงกรม ๖ ระยะ ในทางปฏิบัติ ตามหลักวิปัสสนา ดังนี้ :-

๑. อุทธรณะ (ยก) เทียบกับ ยกช่นหนอ
๒. อติหรรณะ (ย่าง) เทียบกับ ยกหนอ
๓. วิติหรรณะ (ย้าย) เทียบกับ ย่างหนอ
๔. โวสัสซชนะ (ลง) เทียบกับ ลงหนอ
๕. สันนิกเขปนนะ (เหยียบ) เทียบกับ ถูหนอ
๖. สันนิรุมภณะ (กด) เทียบกับ กดหนอ

๑. การยกขึ้นจากพื้น เรียกว่า **อุทธรณะ** - ยก
๒. การยื่นเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า **อติหระณะ** - ย่าง
๓. ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นทิวชาติ (งู) เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก้าวเท้า (เฉียง) ไปข้างโน้นและข้างนี้ เรียกว่า **วิดิหระณะ** - ย้าย
๔. การหย่อนเท้าต่ำลง เรียกว่า **โอสลัชชณะ** - ลง
๕. การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า **สันนิกเขปนนะ** - เหยียบ
๖. การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า **สันนิรุมภณะ** - กด

ใน ๖ ส่วนนั้น ในการยก (เท้าขึ้น) ธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการย่างเท้าและในการย้ายเท้าก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้าลง ธาตุ ๒ คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการเหยียบและกดก็เหมือนกัน

ครั้นโยคีทำ (ระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) ให้เป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดยส่วนทั้งหลาย ๖ (ของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) เหล่านั้น ยกขึ้นอย่างไร? โยคีท่านนั้นพิจารณาเห็นอยู่ดังนี้ว่า “ธาตุทั้งหลายในที่เป็นไป ในการยกเท้าขึ้นก็ดี รูปทั้งหลายใดอาศัยธาตุนั้นก็ดี สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่ทันถึงการย่างเท้า ก็ดับไปในการยกเท้าขึ้นนี้เอง เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนึ่ง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นไปในการย่างเท้ายังไม่ทันถึงการย้ายเท้า...ที่เป็นไปในการย้ายเท้ายังไม่ทันถึงการหย่อนเท้าลง ... ที่เป็นไปในการหย่อนเท้าลง ยังไม่ทันถึงการเหยียบ ... ที่เป็นไปในการเหยียบ ยังไม่ทันถึงการกด ก็ดับไปในการเหยียบนี้เอง สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในนั้นๆ (มีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น) ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้ ก็ทำเสียงตู่ตู่ตู่แตกไปเป็นปล้องๆ เป็นข้อๆ เป็นท่อนๆ ณ ที่นั้นๆ นั่นเอง เหมือนเมล็ดงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน ทำเสียงตู่ตู่ตู่ (เปรี๊ยะๆ) แตกไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ฉะนั้นแล

การกำหนดรูปร่างของโยคีท่านนั้นผู้เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นปล้องๆ อย่างนี้ เป็นการกำหนดรูปร่างที่ละเอียดอ่อน

[๗๑๑] ก็แล ในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรูปร่างนั้นมีอุปมาดังนี้:-

อุปมาในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรูปร่าง

สมมติว่า ชายผู้อยู่ปลายแดนคนหนึ่ง มีความเคยชินที่ทำมาแต่ในเรื่องใช้ไม้ที่ทำด้วยไม้และหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นดวงประทีป (ตะเกียง) ครั้นมาถึงนครหลวงได้เห็นดวงประทีปที่เขาจุดไว้ในยามการค้า จึงถามบุรุษผู้หนึ่ง (คนที่ ๑) ว่า “ท่านผู้เจริญนี้เขาเรียกว่าอะไร ? น่าชอบใจจริง” บุรุษผู้นั้นจึงบอกกะชายชาวปลายแดนผู้นั้นว่า “ชอบใจในสิ่งนี้หรือ ? นี่เขาเรียกว่าดวงประทีป ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏ (ให้เห็น)” บุรุษอีกผู้หนึ่ง (คนที่ ๒) บอกกะชายชาวปลายแดนคนนั้นว่า “การที่ดวงประทีปไม่ปรากฏ เพราะหมดน้ำมันและสิ้นไส้ นี้เป็นเรื่องหายาบ ความจริง เมื่อไส้ (ตะเกียง) นี้ถูกเผาไปๆ โดยลำดับ เปลวไฟจกดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้” บุรุษอีกผู้หนึ่ง (ที่ ๓) บอกกะเขาอย่างนี้ว่า “ถึงแม้เรื่องนี้จะยังหายาบเหมือนกัน เพราะว่าเปลวไฟจกดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี...ในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลี...ในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย...ในใยด้ายทุกใยด้ายของไส้ (ตะเกียง) นี้ ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้ แต่พัน (ปราศจาก) ใยด้ายแล้ว ไม่สามารถทำเปลวไฟให้ปรากฏได้” ฉะนั้นแล

อุปมาอุปไมย

ในอุปมานั้น การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งกำหนดโดย ๑๐๐ ปี ตั้งแต่การยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) จนถึงการปล่อยวาง (จติ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๑) รู้ว่า “ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของดวงประทีปก็จักไม่ปรากฏ” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ซึ่งจำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็นส่วนที่ ๓ และที่ ๓ (๓ ส่วนๆ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) รู้ว่า “เปลวไฟจกดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ของไส้ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งจำแนกโดยช่วงละ ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี และ ๑ ปี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) รู้ว่า “เปลวไฟจกดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี ยังไม่ทันถึงระหว่างนอกนี้ (และ) นอกนี้” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งแบ่ง ๑ ปี ออกเป็น ๓ ส่วนและ ๖ ส่วน ตามฤดู

หนึ่งๆ แล้วจำแนกเป็น ๔ เดือน และ ๒ เดือน เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า “เปลวไฟจกดับไปในระหว่างครึ่งองคุลีครึ่งองคุลีๆ ไม่ทันถึงครึ่งองคุลินอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งจำแนกโดยข้างแรมและข้างขึ้น และโดยกลางคืนและกลางวัน และทำคืนและวันหนึ่งเป็น ๖ ส่วนแล้วกำหนดจำแนกโดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า “เปลวไฟจกดับไปในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย ไม่ทันถึงเส้นด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งจำแนกโดยอาการมีการเดินไปข้างหน้าเป็นต้น และโดยส่วนหนึ่งๆ ในระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งมีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า “เปลวไฟจกดับไปในใยด้ายทุกใยด้าย ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่แท้” ฉะนี้แล

จำแนกรูปเป็น ๔ ส่วน

[๗๑๒] ครั้นโยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัยโดยอาการต่างๆ อย่างนี้แล้ว จึงจำแนกรูปนั้นนั้นแหละ ทำให้เป็น ๔ ส่วน โดยรูปมีรูปเกิดด้วยอาหารเป็นต้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในแต่ละส่วนต่อไปอีก

ยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปเกิดด้วยอาหาร

ใน ๔ ส่วนนั้น รูปที่เกิดด้วยอาหารเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคินั้น ด้วยความหิวโหยและความอิมเอิบ ความจริง รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาหิวโหยเป็นรูปชุบซิด อิดโรย ผิพรรณเศร้าหมอง ทรวดทรงเสียส่วน เหมือนดอกไม้ที่ถูกไฟไหม้ และเหมือนนกกาที่ซุกซ่อนในตะกร้าถ่าน รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิมเอิบ ก็เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง นิ่มนวล ละเอียดย่อน น่าแตะต้อง

โยคินั้น ครั้นกำหนดรู้รูปเกิดด้วยอาหารนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาหิวโหย ยังไม่ทันถึงเวลาอิมเอิบก็ดับเสียในเวลาหิวโหยนี้นั่นเอง ถึงแม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิมเอิบ ยังไม่ทันถึงเวลาหิวโหย ก็ดับเสียใน

เวลาอิมเอบินั้นเอง เพราะฉะนั้น แม้รูปที่เกิดด้วยอาหารนั้น ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปเกิดด้วยฤดู

[๗๑๓] รูปที่เกิดด้วยฤดู เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความเย็นและความร้อน เพราะ ว่า รูปที่ตั้งขึ้นในฤดูกาลร้อน เป็นรูปชืดเซียว อิดโรย ผิพรรณเศร้าหมอง รูปที่ตั้งขึ้น ด้วยฤดูหนาว เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง ละเอียดอ่อน โยคินั้นกำหนดรู้รูปที่เกิดด้วย ฤดูนั้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาร้อน ยัง ไม่ทันถึงเวลาเย็น ก็ดับเสียในเวลาร้อนนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในเวลาเย็น ยังไม่ทันถึง เวลาร้อน ก็ดับเสียในเวลาเย็นนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปที่เกิดด้วยฤดูนั้นจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปเกิดจากกรรม

[๗๑๔] รูปที่เกิดจากกรรม เป็นรูปปรากฏชัดโดยทางทวารคืออายตนะ เพราะ ว่าในจักขุทวารมีรูปอยู่ ๕๔ คือ รูปเกิดจากกรรม ๓๐ ได้แก่ จักขุทสกะ (๑๐) ภายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และอุปตัมภกรูปของรูปที่เกิดจากรูปเหล่านั้น ซึ่งมีฤดู เป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน อีก ๒๔ ในโสตทวาร ฆานทวารและชีวาทวาร ก็ (กำหนดจำนวน) อย่างนั้น ในกายทวารมี ๔๔ ได้แก่ ภายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔) ใน มโนทวารก็มี ๕๔ เช่นกัน ได้แก่ ทหยวัตถุทสกะ (๑๐) ภายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) และรูปมีรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔)

โยคินั้นครั้นกำหนดรู้รูปแม่ทั้งหมดนั้นแล้วจึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปทั้งหลาย นั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับเสียในจักขุทวารนี้ นั้นแล รูปที่เป็นไปในโสตทวารยังไม่ทันถึงฆานทวาร ... รูปที่เป็นไปในฆานทวารยังไม่ทันถึงชีวาทวาร ... รูปที่เป็นไปในชีวาทวารยังไม่ทันถึงกายทวาร ... รูปที่เป็น ไปในกายทวารยังไม่ทันถึงมโนทวาร ก็ดับเสียในกายทวารนี้นั้นแล เพราะฉะนั้น รูป นั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

[๗๑๕] รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความมีโสมนัสและโทมนัส เป็นความจริง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโสมนัสเป็นรูปละเอียดอ่อน นุ่มนวล เปล่งปลั่ง น่าแต่ต้อง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโทมนัสเป็นรูปซีดเซียว อิดโรย ผิพรรณหม่นหมอง ครั้นโยคินั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้น อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลามีโสมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโทมนัส ก็ดับเสียในเวลา มีโสมนัสนั้นแล รูปที่เป็นไปในเวลามีโทมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโสมนัสก็ดับเสียใน เวลา มีโทมนัสนั้นแล เพราะฉะนั้น แม้รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นก็ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

เมื่อโยคินั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานแล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอยู่ อย่างนี้ ความก็ปรากฏชัด ดังต่อไปนี้

ชีวิต อตตภาโว จ
เอกจิตตสมายุตตา

สุขทุกข์ชา จ เกวลา
ลหุโส วตตเต ชโน.

แปลความว่า

ชีวิต อัตตภาพ สุข และทุกข์ แต่ละอย่าง ประกอบรวมอยู่
กับจิตดวงหนึ่งๆ ขณะ (ของจิตดวงหนึ่งๆ) ผ่านไปรวดเร็ว

จุลลาลีสติสสุสานิ
น เตว เตปิ ติญฺจนฺติ

กบปิ ติญฺจนฺติ เย มรู
ทฺวิหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.

แปลความว่า

เทวดาทั้งหลายเหล่าใดตั้งอยู่ตลอด ๘๔,๐๐๐ กัปปี^๑
แม้เทวดาทั้งหลายเหล่านั้นก็หาตั้งอยู่ด้วยจิต ๒ ดวง ซึ่งตั้ง
อยู่พร้อมกันไม่

๑ เป็นกำหนดอายุของ อรูปพรหม ชั้น เนวสัณญานาสัณญายตนะ ซึ่งมีอายุยืนยาวที่สุด ในบรรดาท่านผู้ได้
ฉานสมาบัติ

เย นิรุทธา มรณตสฺส ติฏฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพว สทิสสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.

แปลความว่า

ชั้นทั้งหลายเหล่าใดที่ดับไปแล้วของสัตว์ที่ตายก็ดี หรือว่าของสัตว์ที่ยังตั้งอยู่ในปวัตติกาลนี้ก็ดี ชั้นทั้งหลาย เหล่านั้น ก็เป็นเช่นเดียวกันทั้งหมดนั้นแล คือ ดับไป ไม่มีการติดต่อกัน (เป็นไปชั่วขณะจิตหนึ่งๆ)

อนนฺตฺรา จ เย ภคฺคา เย จ ภคฺคา อนาคเต
ตทฺนฺตฺรา นิรุทฺธานํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขณฺ.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายเหล่าใดที่แตกดับแล้วเป็นลำดับๆ (ในอดีต) ก็ดี และสังขารทั้งหลายเหล่าใดที่จักแตกดับในอนาคตก็นั้นก็ดี สังขารทั้งหลายที่แตกดับอยู่ ในระหว่างอดีตและอนาคตนั้นก็ดี หามีความแตกต่างกันในลักษณะไม่

อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺกา มโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา.

แปลความว่า

เพราะจิตไม่เกิด สัตว์โลกชื่อว่ายังไม่เกิด เพราะจิตยังเกิดอยู่เป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่ามีชีวิตอยู่ เพราะจิตแตกดับ สัตว์โลกชื่อว่าตาย (นี่) เป็นบัญญัติทางปรมัตถ์

อนิธานคตา ภคฺคา ปุณฺโซ นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปี ติฏฺฐนฺติ อารคฺเค สาสฺสฺปฺมา.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายที่แตกดับแล้ว มิได้ไปสู่ที่เก็บไว้ (ณที่ไหนๆ) ในอนาคตก็นั้นก็ไม่มีกอง (สังขารเก็บไว้) อีกทั้ง

สังขารทั้งหลายใดที่บังเกิดมาแล้วก็ตั้งอยู่ (ชั่วเวลา)
เหมือนเมล็ดพันธุ์ผู้ผูกขาด บนปลายเข็ม ฉะนั้น

นิพพุตตานนฺจ ธมฺมานํ ภงฺโก เนสํ ปุรฺกฺขโต
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ โปราณฺเหหิ อมิสฺสิตา.

แปลความว่า

และพอสังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นมา ความแตกดับ
ของสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็ห้อมล้อมอยู่แล้ว
สังขารธรรมทั้งหลายมีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา ตั้ง
อยู่เป็นปัจจุบัน หาสัมพันธ์ปะปนกับสังขารธรรมโบราณ
(คืออดีต) ทั้งหลายไม่

อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺจนฺตยทสฺสนํ
วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส อุปฺปชฺชนฺติ วยฺนฺติ จ.

แปลความว่า

สังขารธรรมเหล่านั้นมาจากที่ซึ่งใครไม่เห็นแตกดับแล้ว
ก็ไปสู่ความไม่เห็น เกิดขึ้นและดับไป เหมือนสายฟ้าแลบ
เกิดขึ้น (และดับไป) ในอากาศ ฉะนั้น^๑

[๗๑๖] ครั้นโยคีนั้นยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปทั้งหลายมีรูปที่เกิดด้วยอาหาร
เป็นต้นอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปธรรมดา ต่อไปอีก

รูปธรรมดาโดยธรรมชาติ

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งวิวัฏฏกัปป์ เป็นรูปภายนอกไม่เนื่องด้วยอินทรีย์มีประเภท
ต่างๆ เช่น เหล็ก โลหะ ดิบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ หิน (มีค่า)
ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน แผ่นหิน ภูเขา ต้นหญ้า ต้นไม้ และ เถาวัลย์ เป็นต้น
ชื่อว่ารูปธรรมดา

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (บาลี) ๒๙/๑๐/๓๔-๓๕; (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๑-๕๒

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมดา

รูปธรรมดานั้นเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคีนั่น โดยทางกล้าไม้มีกล้าไม้โอศกเป็นต้น เพราะว่า กล้าไม้โอศกนั้นเริ่มต้นที่เดี๋ยวก็นิสีแดงอ่อน ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันจากนั้นก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันต่อมาอีกก็แดงนวลลง จากนั้น (แตกเป็นใบอ่อน) มีสีเหมือนใบไม้อ่อน ต่อจากนั้น มีสีเป็นใบไม้แก่ขึ้น จากนั้นมีสีเป็นใบไม้เขียว จากนั้นมีสีใบเขียวแก่ ตั้งแต่เวลาที่ใบเป็นสีเขียวแก่นั้นไป ก็ทำความสืบต่อของรูปใบที่ยังเหมือนกันให้ติดต่อกันสืบเนื่องกันอยู่ โดย(เวลาผ่านไป)ประมาณ ๑ ปี ก็(เปลี่ยนสี)เป็นใบไม้เหลือง แล้วหลุดจากข้อ หล่นไป

โยคีนั่นครั้นกำหนดรู้ใบโอศกนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในใบโอศกนั้น อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงอ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงเข้มเลย ก็ดับไปเสีย รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงเข้ม ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงนวล ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงนวล ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่...รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ยังไม่ทันถึงกาลเป็นใบไม้เหลือง ... รูปที่เป็นไปในกาลเป็นใบไม้เหลือง ยังไม่ทันถึงกาลหลุดจากข้อหล่นไปก่อน ก็ดับเสีย เพราะฉะนั้น ใบโอศกนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้ แล้วกำหนดรู้รูปธรรมดาแม้ทุกชนิดโดยนัยนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางรูปสัตตกะ ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางอรุปลัตตกะ

[๗๑๗] อนึ่ง คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) ว่า “ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้ว กำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางอรุปลัตตกะ” ในคำนั้นมีมาติดาดังนี้ คือ:-

๑. กลาปโต	โดยความเป็นกลุ่ม
๒. ยมกโต	โดยความเป็นคู่
๓. ขณิกโต	โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)

๔. ปฏิปาฏิโต โดยลำดับ
 ๕. ทิฏฐิอุคฺคมาฏฺเณโต โดยเพิกถอนความเห็นผิด
 ๖. มานสมุคฺคมาฏฺเณโต โดยเพิกถอนมานะ
 ๗. นิกันฺติปริยาทานโต โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่

ในอาการ ๗ อย่างนั้น คำว่า “**โดยความเป็นกลุ่ม**” หมายถึง (กลุ่ม) ธรรมมีผัสสะเป็น (อันดับ) ที่ ๕

ถาม - กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มอย่างไร ?

ตอบ - พระภิกษุในพระศาสนาพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ได้ เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า “ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ได้เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า “ชนทั้งหลาย ... ฯลฯ ... มันสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้นยังไม่ทันถึงธรรมนอกนี้และนอกนี้ ก็ทำเสียงตฎะตฎะพินาศไปเป็นปล้องๆ เป็นท่อนๆ เหมือนงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน (แตกอยู่เปรี๊ยะๆ) ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย (มีผัสสะเป็นที่ ๕) เหล่านั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

นี่เป็นนัยในวิสุทธิกถาก่อน

ส่วนใน **อริยวังสกถา** ท่านกล่าวไว้ว่า “เมื่อโยคีกำหนดรู้ซึ่งจิตที่เป็นไปอยู่ว่า “รูปใน ๗ ฐานะในรูปสัตตกะ (ที่กล่าวมาแล้ว) ข้างต้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ด้วย**จิตอีกดวงหนึ่ง**ว่า “จิตดวง(ที่เป็นไปอยู่)นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ ชื่อว่า “**กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่ม**” คำที่กล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้น **ถูกต้องกว่า เพราะฉะนั้น เราจักจำแนกการกำหนดรู้(โดยความเป็นคู่เป็นต้น) แม้ที่ยังเหลือ โดยนัย(อริยวังสกถา)นั้นทางเดียว**”

[๗๑๘] คำว่า “**โดยความเป็นคู่**” ความว่า พระภิกษุในพระศาสนาที่กำหนดรู้รูประหว่างความยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และความปล่อยวาง (จตุติ) ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้ **จิตแม็ดวงนั้น** เองด้วย **จิตอีกดวงหนึ่ง**ว่า “(แม้จิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับ

ด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตแมตดวงนั้นเองด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า “ (แมตจิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”

พระภิกษุนี้ชื่อว่า กำหนดรู้ (นามธรรมและรูปธรรม) โดยความเป็นคู่กัน ด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๗๑๙] คำว่า “**โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)**” ความว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรู้ระหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า “เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่า “เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า “แมตจิตดวงที่ ๔ นี้ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้แล้ว ควรกำหนดรู้จิตดวง ที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า “แมตจิตดวงนี้แต่ละดวงก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุเมื่อกำหนดรู้จิตที่ละ ๔ ดวง เริ่มต้นตั้งแต่จิตที่กำหนดรู้รูป (ก่อน) อย่างนี้ชื่อว่า **กำหนดรู้โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)**

[๗๒๐] คำว่า “**โดยลำดับ**” ความว่า พระภิกษุกำหนดรู้ระหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แมตจิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรูปร่างที่ถึงความดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้แล้วควรกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แม้จิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ ตลอดเวลากลางวันสิ้นทั้งวันโดยลำดับวิปัสสนาอย่างนี้

แต่ว่า ทั้งรูปกัมมัฏฐาน^๑ ทั้งอรูปกัมมัฏฐาน^๒ เพียงกำหนดรู้ถึงจิตดวงที่ ๑๐ ก็เป็นการเพียงพอ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในอริยวงศ์) ว่า ควรพักไว้แค่นี้ จิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้น

พระภิกษุผู้กำหนดรู้ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่ากำหนดรู้ **โดยลำดับ (จิต)**

[๗๒๑] ในอาการ ๓ อย่าง คือ :- **โดยเพิกถอนความเห็นผิด ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่ ๑** เหล่านี้ชื่อนานัยแห่งการกำหนดรู้แยกกัน หามีไม่ (ต้องกำหนดรู้ร่วมกัน)

อนึ่ง พระภิกษุผู้เห็นอยู่ซึ่งรูป (ที่กำหนดรู้แล้ว) ข้างต้นนั้นก็ดี และอรูปที่กำหนดรู้ในที่นี้ก็ดี นั้นนั้น จะไม่เห็นสิ่งอื่นที่เรียกว่า **สัตว์** นอกไปจากรูปและอรูป จำเดิมแต่ไม่เห็นสัตว์ ก็เป็นอันเพิกถอน **สัตตัตถุญา** (ความสำคัญว่ามีสัตว์) ได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่ถอนสัตตัตถุญาได้แล้ว ทิฏฐิก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อทิฏฐิไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันเพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว มานะก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมานะไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันถอนมานะได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนมานะได้แล้ว ตัณหากก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น นิกันติ (ความใคร่) ก็ชื่อว่าเป็นอันสิ้นไปจะนี้แล คำนี้ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิกถา** ก่อน

๑ รูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีรูปเป็นอารมณ์

๒ อรูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีอรูปเป็นอารมณ์

แต่ใน **อริยวังสกลา** ท่านตั้งมาติกาไว้ว่า **“โดยเพิกถอนทิวฏฐิ ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งนิกันติ (ความใคร่) ๑”** แล้วแสดงนัย (คือวิธีกำหนดรู้) ไว้ดังนี้ว่า **“ความจริง เมื่อโยคีถือว่า “ข้าพเจ้าเห็นแจ้งอยู่ วิปัสสนา (เป็น) ของข้าพเจ้า”** ดังนี้ ยังหาชื่อว่าการเพิกถอนทิวฏฐิได้ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า **“สังขารทั้งหลายนั้นแล เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย”** ดังนี้ จึงชื่อว่าการเพิกถอนทิวฏฐิ เมื่อโยคีถือว่า **“ข้าพเจ้าเห็นแจ้งด้วยดี ข้าพเจ้าเห็นแจ้งสิ่งที่พึงพอใจ”** ดังนี้ ยังหาชื่อว่าการเพิกถอนมานะไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า **“สังขารทั้งหลายนั่นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย”** ดังนี้ จึงชื่อว่าการถอนมานะ เมื่อโยคีพอใจวิปัสสนาอยู่ว่า **“ข้าพเจ้าสามารถเห็นแจ้ง”** ดังนี้ หาชื่อว่าการสิ้นไปแห่งความใคร่ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า **“สังขารทั้งหลายนั่นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย”** ดังนี้ จึงชื่อว่าการสิ้นไปแห่งความใคร่ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า **“ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอตตตาไซ้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “อตตตา” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่มีอตตตาเลย ถือว่า เป็นอตตตา เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหาไม่ (คือเกิดแล้วดับไป) เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเปื่อยเนืองเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ”** ดังนี้ ชื่อว่าการเพิกถอนทิวฏฐิ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า **“ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของเที่ยงไซ้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นของเที่ยง” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่เที่ยงเลย ถือว่าเป็นของเที่ยง เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นของไม่เที่ยงโดย**

- ๑ ในหนังสือนี้มีศัพท์กริยาอธิบายธรรมและไขความของกันและกันอยู่ ๕ คำ คือ :- **วิปัสสนุติ สัมมสนุติ วฏฐปนุติ ปริคคณหุติ ปริจฉินุหุติ** แปลกันมาทางปริยัติว่า **วิปัสสนุติ, วิปัสสนา** = เห็นแจ้ง, **สัมมสนุติ, สัมมสน** = พิจารณา, **วฏฐปนุติ, วฏฐฐานิ** (หรือ **วตถฐานิ**) = กำหนด, **ปริคคณหุติ ปริคคโห, ปริคคหิติ** = ยึดถือ, หวงแหน, **ปริจฉินุหุติ, ปริจฉเอโท** = กำหนด, จำแนก, ขอบเขต แต่ในทางปฏิบัติมีความหมายตามไขคำว่า **วิปัสสนุติ** = เห็นด้วยวิปัสสนาญาณ (ตามลำดับญาณนั้น ๆ) **สัมมสนุติ, สัมมสน** = กำหนดรู้ อธิบายว่า กำหนด (เฉย ๆ) ไม่รู้จะกำหนดไปทำไม ? และจะแปลว่า พิจารณา (ตามที่เรียนมาทางปริยัติ) ก็เช่นกัน จะไปมัวพิจารณาอยู่ทำไม ? กำหนดรู้ไปเลย และทำนุใช้เป็นชื่อญาณด้วย คือ สัมมสนญาณ = ญาณกำหนดรู้ **วฏฐปนุติ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ เช่น **จตุธาตวฏฐฐาน** = กำหนดรู้ธาตุ ๔, **ปริคคณหุติ, ปริคคเหตุวา, ปริคคโห ปริคคหิติ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ ซึ่งในฎีกา (ปรมุตถมณฺษสา, ตติยภาค, น. ๔๘๘-๔) ให้แปลอย่างนั้น โดยอธิบายไว้ว่า **“ปริคคเหตุวาติ ภาณเนน ปริจฉินุชฺช คเหตุวา** = กำหนดถือไว้ ด้วยญาณ” ส่วน **ปริจฉินุหุติ** แปลว่า จำแนก, กำหนด จึงแปลไว้ในที่นี้ตามแนวไขคำ

ความหมายว่ามีแล้วหาไม่ เป็นทุกข์โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุขไซ้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นสุข” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) เป็นทุกข์โดยแท้ ถือว่าเป็นสุข เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่ามีแล้วหาไม่ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ชื่อว่ามีการลี้ไปแห่งความใคร่

“เมื่อโยคีเห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตาชื่อว่าการเพิกถอนทวิภูติ เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่ามีการลี้ไปแห่งความใคร่ ด้วยอาการดังกล่าวนี้ เพราะเหตุนี้ วิปัสสนานี้ชื่อว่าตั้งอยู่ในฐานะโดยเฉพาะของตน ๆ” ดังนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นกำหนดรู้สังขาร (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทางอุป-
 ลັตตะกะด้วยอาการดังกล่าวนี้

อนึ่ง ทั้งรูปกัมมัฏฐานทั้งรูปกัมมัฏฐานของโยคินั้น เป็นกัมมัฏฐานที่คล่อง
 แคล้วเพียงพอด้วยอาการเพียงนี้

มหาวิปัสสนา ๑๘

[๗๒๒] โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอุปกัมมัฏฐานคล่องแคล้วเพียง
 พออย่างนี้ เมื่อแทงตลอด(รู้แจ้ง)เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของมหาวิปัสสนา
 ๑๘ ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถปหานปริญญา เริ่มต้นแต่
 ภังคานุปัสสนาญาณ(โดยลำดับ)ขึ้นไป ก็ละกรรม(มีนิจจสัญญาเป็นต้น)ซึ่งเป็น
 ปฏิปักษ์ของมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้นได้

ที่เรียกว่า มหาวิปัสสนา ๑๘ ได้แก่ ปัญญา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ซึ่งโยคี
 เมื่อ

๑. ทำ อนิจจานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่เที่ยง) | ก็ละ นิจจสัญญา ได้
(ความสำคัญว่าเที่ยง) |
|---|---|

๒. ทำ ทุกขานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าเป็นทุกข์)	ก็ละ สุขสัญญา ได้
(ความสำคัญว่าเป็นสุข)
๓. ทำ อนัตตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีอัตตา)	ก็ละ อัตตสัญญา ได้
(ความสำคัญว่ามีอัตตา)
๔. ทำ นิพพิทานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย)	ก็ละ นันทิ ได้
(ความเพลิดเพลิน)
๕. ทำ วิราคานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยปราศจากความกำหนัด)	ก็ละ ราคะ ได้
(ความกำหนัด)
๖. ทำ นิโรธานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ)	ก็ละ สมุทัย ได้
(สิ่งที่เป็นแดนเกิด)
๗. ทำ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการสละทิ้งไป)	ก็ละ อาหวนะ ได้
(ความยึดถือไว้)
๘. ทำ ขยานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความสิ้นไป)	ก็ละ ฉนสัญญา ได้
(ความสำคัญว่าเป็นก้อน)
๙. ทำ วยานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเสื่อมไป)	ก็ละ อายุหนะ ได้
(ความชวนชวาย)
๑๐. ทำ วิปริณามานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความแปรผัน)	ก็ละ ฐวสัญญา ได้
(ความสำคัญว่ายั่งยืน)
๑๑. ทำ อนิมิตตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีนิमित)	ก็ละ นิमितตะ ได้
(ความมีนิमित)
๑๒. ทำ อัปปณิหิตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีที่ตั้ง)	ก็ละ ปณิธิ ได้
(ต้นหาเป็นที่ตั้ง)
๑๓. ทำ สญญตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ โดยความว่างเปล่า)	ก็ละ อภินิเวสะ ได้
(ความยึดมั่น)
๑๔. ทำ อิธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(วิปัสสนาในธรรมคือปัญญาอันยิ่ง)	ก็ละ สารทธานภินิเวสะ ได้
(ความยึดมั่นด้วยการยึดถือว่ามีสาระ)
๑๕. ทำ ยถาภูตญาณทัสสนะ ให้เกิดขึ้น
(ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง)	ก็ละ สัมโมหอภินิเวสะ ได้
(ความยึดถือด้วยความลุ่มหลง)

๑๖. ทำ อาทินวานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นโทษ)	ก็ละ อาลยาภินิเวสะ ได้
(ความยึดถือด้วยความอาลัย)
๑๗. ทำ ปฏิบัติสังขานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่องๆ ด้วยพิจารณาทบทวน)	ก็ละ อัปปฏิบัติสังขา ได้
(ความไม่พิจารณาทบทวน)
๑๘. ทำ วิวิฏฐานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่องๆ ด้วยจิตถอยกลับ)	ก็ละ สังโยคาภินิเวสะ ได้
(ความยึดมั่นด้วยสังโยค)

ใน **มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้น เพราะเหตุที่โยคีท่านนี้ได้เห็นสังขารทั้งหลายโดยทางพระไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้นแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่าโยคีท่านนี้ได้แทงตลอดอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา (ได้ ๓ มหาวิปัสสนา) แล้ว

อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “อนิจจานุปัสสนาใด กิติ และ อนิมิตตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนึ่ง ทุกขานุปัสสนาใด กิติ และอัปปฏิบัติตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนัตตานุปัสสนาใด กิติ และสุญญตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญัญชนะเท่านั้นต่างกัน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น แม้อนิมิตตานุปัสสนา อัปปฏิบัติตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา เหล่านี้ก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุด้วย ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็คือวิปัสสนา แม้ทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสสนะก็สังเคราะห์เข้ากับกัณฑชาตวิตรณวิสุทธินั่นเอง เพราะเหตุนี้ แม้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาและยถาภูตญาณทัสสนะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุแล้วเหมือนกัน

ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (จากที่กล่าวถึงนี้ อีก ๑๐ มินิพพิทานุ-ปัสสนาเป็นต้น) บางญาณก็แทงทะลุ (โดยเอกเทศ) แล้ว บางญาณก็มีได้แทงทะลุ เราจักทำการจำแนกวิปัสสนาญาณทั้งหลายเหล่านั้นให้แจ่มแจ้งข้างหน้า เพราะว่า คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า “โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ เมื่อแทงตลอด (รู้แจ้ง) เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของ **มหาวิปัสสนา ๑๘** ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถ**ปหานปริญญา** เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ(โดยลำดับ)ขึ้นไป ก็ละธรรมซึ่งเป็นปฏิบัติกัมมัฏฐานของ**มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้นได้” นี้ข้าพเจ้าหมายถึงวิปัสสนาญาณ ซึ่งโยคีท่านนี้แทงตลอดแล้วนั่นเอง

๔. (ก) ตรุณอุทยพยุฌาณกถา

[๗๒๓] เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นปฏิบัติกษต่อวิปัสสนาเมื่อนิจจานุปัตสนาเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีญาณหมดจดพิเศษ ถึงฝั่งปากแห่งสัมมสนญาณแล้ว จึงเริ่มทำความเพียรเพื่อบรรลุลุทยพยุฌาณปัตสนาญาณ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งสัมมสนญาณว่า “ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยพยุฌาณปัตสนาญาณ” ดังนี้^๑ และเมื่อเริ่มทำ ก็เริ่มต้นโดยสังเขปก่อน ในการเริ่มต้นโดยสังเขปนั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังต่อไปนี้

“**ถามว่า** ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยพยุฌาณปัตสนาญาณ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยพยุฌาณปัตสนาญาณ คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของรูปนั้น เป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน(ของรูปนั้น) เป็นวยะ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนื่องๆ เป็น ญาณ เวทนาที่เกิดแล้ว ... สัญญาที่เกิดแล้ว ... สังขารที่เกิดแล้ว ... วิญญาณที่เกิดแล้ว ... จักขุที่เกิดแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของภพนั้น เป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน เป็นวยะ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนื่องๆ เป็นญาณ” ดังนี้^๑

โยคีท่านนั้นเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งลักษณะแห่งความเกิด ซึ่งความเกิด ซึ่งความเกิดขึ้น ซึ่งอาการใหม่เอี่ยมของนามและรูปที่เกิดขึ้นแล้ว ว่าอุทยะ (ความเกิดขึ้น) เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งลักษณะแห่งความแปรผัน ซึ่งความสิ้นหวัง ซึ่งความแตกดับไปว่า วยะ (ความดับไป) ตามนัยแห่งพระบาลี (ดังกล่าว) นี้

โยคินั้นกำหนดรู้อย่างนี้ว่า “ในกาลก่อนแต่การเกิดขึ้นของนามและรูปนี้ กองหรือที่เก็บไว้ของนามและรูป ที่ยังไม่เกิดขึ้น หามีไม่ แม้เมื่อนามและรูปเกิดขึ้นอยู่ ก็หามีที่เรียกว่า การมาจากกองหรือที่เก็บไว้ไม่ แม้เมื่อนามและรูปกำลังดับอยู่ ก็หามี

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

ที่เรียกว่าไปสู่ทศใหญ่และทศน้อยไม่ แม้นามและรูปที่ดับไปแล้ว ก็หาีสถานที่ตั้งโดยเป็นกอง โดยเป็นที่เก็บไว้ โดยเป็นที่ฝังไว้ ในสถานที่แห่งหนึ่ง มิได้ เปรียบเหมือนพินเมื่อบรรเลงอยู่ ก่อนแต่การบังเกิดขึ้นของเสียงที่บังเกิดขึ้นแล้ว หามิที่เก็บ (เสียง) ไว้ (ก่อน) ไม่ เสียงที่กำลังบังเกิดขึ้น ก็มีได้มาจากที่เก็บ(เสียง) ไว้ เมื่อเสียงดับไป ก็มิได้มีการไปสู่ทศใหญ่และทศน้อย เสียงที่ดับไปแล้วก็มีได้เก็บไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ๆ เสียง (พิน) นั้นไม่มี (อยู่ก่อน) เกิดมีขึ้นเพราะอาศัยพิน และการบรรเลงพิน และความพยายามอันควรแก่การบรรเลงนั้นของบุรุษโดยแท้แล ครั้น (เสียงของพินนั้น) มีแล้ว ก็กลับหายไป ฉันทไธ ธรรมทั้งหลายทั้งที่มีรูปและที่ไม่มีรูปแม้ทั้งปวง ไม่มี ก็มีขึ้น มีแล้ว ก็กลับดับไป ฉันทัน” ดังนี้

๕๐ ลักษณะของการเกิดและดับของขั้นธ ๕

[๗๒๔] โยคินั้นครั้นทำนสิกการความเกิดและความดับโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว จึงทำนสิกการโดยพิสดารทางปัจจัยและทางขณะต่อไปอีกว่า “ความเกิดขึ้นของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ความดับไปของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปเกิดขึ้นแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปดับไปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ (เป็นต้น) ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งอุทฺทพยญาณนีนั่นเอง เพราะทำ (จำแนก) ให้เป็นขั้นธละ ๑๐ โดยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขั้นธหนึ่ง ๆ (แต่ละขั้นธ) อย่างนี้

๕ ลักษณะแห่งความเกิดขึ้นของรูปขั้นธ

“พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นธโดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือ **อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยา** - เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นธ โดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหาสมุทฺทยา ... กมฺมสมุทฺทยา ... อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยา** - เพราะตณฺหาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะอาหารเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็เห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นธด้วย ๑ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นธ ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของรูปชั้น

“พระภิกษุเห็นความดับของรูปชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชขานิโรธา รูปนิโรธา** - เพราะอวิชาดับไป รูปจึงดับไป ๑

“เห็นความดับของรูปชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหานิโรธา ... กมฺมฺนิโรธา ... อาหารนิโรธา รูปนิโรธา** - เพราะตณฺหาดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะอาหารดับไป รูปจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผันก็เห็นความดับของรูปชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของรูปชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความเกิดของเวทนาชั้น ๗

“อนึ่ง พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้นโดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชาสมุทฺทยา เวทนาสมุทฺทยา** - เพราะอวิชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้น โดยความหมายว่า เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **ตณฺหาสมุทฺทยา ... กมฺมสมุทฺทยา ... ผสฺสสมุทฺทยา เวทนาสมุทฺทยา** - เพราะตณฺหาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ก็เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของเวทนาชั้น ๗

“พระภิกษุเห็นความดับของเวทนาชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺขานิโรธา ... ตณฺหานิโรธา ... กมฺมฺนิโรธา ... ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรธา** - เพราะอวิชาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะตณฺหาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะผัสสะดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผัน ก็เห็นความดับของเวทนาชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของเวทนาชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

“และของสัญญาชั้น ของสังขารชั้น และวิญญาณชั้น ก็เหมือนของเวทนาชั้น ส่วนของวิญญาณชั้นมีความแตกต่างกันดังนี้ คือ ในที่ **“ผสฺส ... ”** (เปลี่ยนเป็น) ว่า

“นามรูปสมุทथा ... นามรูปนิโรธา ... เพราะนามและรูปเกิดขึ้น ... เพราะนามและรูปดับไป ... ” ดังนี้^๑

[๗๒๕] เมื่อโยคินั้นมโนการอยู่อย่างนี้ ญาณ (คือความรู้) ว่า “ทราบว่าการทั้งหลายเหล่านี้ไม่มี แล้วมีขึ้น มีแล้ว กลับดับไป ด้วยประการฉะนี้ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

เมื่อโยคินั้นเห็นความเกิดและความดับโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ ความแตกต่างกันของสัจจะ ของปฏิจสุมุขบาท ของนัย และของลักษณะ ก็ปรากฏชัด

เห็นโดยปัจจัยและโดยขณะ

[๗๒๖] เพราะว่าการที่โยคินั้นเห็นความเกิดขึ้นของขันธทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับของขันธทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชาเป็นต้นดับไป นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยปัจจัยของโยคินั้น แต่ว่าการที่โยคีเห็นอยู่ซึ่งลักษณะแห่งความเกิดและลักษณะแห่งความแปรผัน ก็เห็นความเกิดและความดับของขันธทั้งหลาย นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยขณะของโยคินั้น เพราะว่าลักษณะแห่งความเกิด (นิพพัตติลักษณะ) ก็มีเฉพาะในขณะเกิดขึ้นเท่านั้น และลักษณะแห่งความแปรผันก็มีเฉพาะในขณะแตกดับ (ภังคขณะ) เท่านั้น

[๗๒๗] เพราะเหตุนี้ เมื่อโยคินั้นเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ สมุททสัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงปัจจัยผู้ให้เกิด ทุกขสัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงความเกิดเป็นทุกข นิโรธสัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงความไม่เกิดขึ้นของธรรมทั้งหลายที่มีปัจจัย เพราะความไม่เกิดขึ้นของปัจจัย ทุกขสัจจอีกนั้นแหละปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับไปโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงความตายเป็นทุกข และการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป (โดยปัจจัยและโดยขณะ) ไตของโยคินั้น นี่เป็นมรรคฝ่ายโลกิยะ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘-๘๑

เพราะเหตุนี้ มัคคสังจัจจึงปรากฏชัดเพราะกำจัดเสียได้ซึ่งความผันเผื่อในเกิดขึ้น และความดับไปนั้น

[๗๒๘] อนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมก็ปรากฏชัดแกโยคีนันด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า “**อิมสมิ สติ อิหิ โหติ** - เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้จึงมี” ดังนี้^๑ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า “**อิมสส นิโรธา อิหิ นิรุชฌติ** - เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ” ดังนี้^๒ แต่ว่าธรรมทั้งหลายที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบันนธรรม) เป็นธรรมปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงสังขตลักษณะว่า “เพราะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายมีความเกิดและความดับ และธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ดังนี้

[๗๒๙] อนึ่ง **เอกัตตณัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน) ก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความไม่ขาดสายของความสืบต่อ ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในขณะนั้น โยคีก็ละอุจเฉททิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น **นानัตตณัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมต่าง ๆ กัน) ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ๆ ในขณะนั้น โยคีก็ละสัสสตทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น และ **อัพยาปนัย** (นัยแห่งความไม่ชวนชวาย) ก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ในขณะนั้น โยคีก็ละอัตตทิฎฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ดียิ่งขึ้น และ **เอวังธมมตานัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมดาของธรรมทั้งหลายอย่างนั่นเอง) ก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ในขณะนั้น โยคีก็ละอกิริยทิฎฐิ (ความเห็นว่าการกระทำไปไม่เป็นกรรม) ได้ดียิ่งขึ้น

[๗๓๐] อนึ่ง อนัตตลักษณะก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่อง ด้วยปัจจัยโดยปราศจากการกระทำ อนิจจลักษณะก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑

โดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความมีและความไม่มี (เกิดแล้วดับ) และเพราะรู้ลงไปถึงความว่างเปล่าของปัจจัย อันเป็นที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลายด้วย แม้ทุกขลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนอนัตตลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความดับ แม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนทุกขลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงธรรมที่กำหนดด้วยความเกิดขึ้น และความดับไป แม้ความที่สังขตลักษณะเป็นไปเพียงชั่วขณะ ก็ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ (ลักษณะโดยสภาพตามเป็นจริง ... เช่น ไฟ - ร้อน น้ำ - เหลว) เพราะรู้ลงไปถึงความไม่มีแห่งความดับในขณะที่แห่งความเกิดขึ้น และเพราะไม่มีเกิดขึ้นในขณะที่แห่งความดับไป ฉะนั้นแล

[๗๓๑] เมื่อโยคินั้นเป็นผู้เห็นความแตกต่างกันของสังขะ ของปัจจุสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ปรากฏชัดอย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์ที่เดียวว่า “ทราบทั่ว ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีชื่ออย่างนี้ ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นแต่ก่อน ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป” และมีใช้แต่ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์เท่านั้น สังขารทั้งหลายยังปรากฏว่ามีปกติตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อย ประดุจหยาดน้ำค้างในเวลาดวงอาทิตย์ขึ้น^๑ ประดุจฟองน้ำ^๒ ประดุจรอยขีดด้วยไม้บนผิวน้ำ^๓ ประดุจเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเข็ม^๔ และประดุจสายฟ้าแลบ อีกทั้งปรากฏว่าไม่มีแก่นสาร และไร้สาระ ประดุจมายากล^๕ พยับแดด^๖ ความฝัน^๗ ควันฝุ่น (ที่ติดไฟ) คนจรรพนคร (วิมานในอากาศ) ฟองน้ำ^๘ และต้นกล้วย^๙ เป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธิต่างที่กล่าวมานี้ เป็นอันว่าโยคิต่านนี้ได้บรรลุแล้ว ซึ่ง **ตรุณ-วิปัสสนาญาณ** (วิปัสสนาญาณอย่างอ่อน) อันดับแรก มีชื่อว่า **อุททยพานุปัสสนา-ญาณ** (อย่างอ่อน) ซึ่งแทงตลอดลักษณะครบถ้วน ๕๐ โดยอาการนี้ว่า “สิ่งที่มี ความดับไปเป็นธรรมดานั้นเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความดับไป” ดังนี้ ซึ่งโดยเหตุที่ได้บรรลุ (ตรุณวิปัสสนาญาณนี้) โยคิต่านนั้นก็ถึงการนับว่า “**อารทุธิปัสสโก-ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา**”

๑ ดูเทียบ อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

๓ ดูเทียบ อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

๕ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๗ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๑๔/๖๙๖

๙ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๒ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๔ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๖๓๑/๖๕๐

๖ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๘ ดูเทียบ ขุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๔๑

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

[๗๓๒] ในระยะนั้น ด้วยตรณวิปัสสนานี้ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง) ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น **ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา** ความจริงวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่

๑. พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
๓. ผู้ละทิ้งกัมมัญฐาน และ
๔. บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)

แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้วประกอบเล่าผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น

แต่ว่า **อุปกิเลส ๑๐** เหล่านั้น คืออะไรบ้าง ? คือ

๑. **โอภาส** แสงสว่าง
๒. **ญาณ** ความรู้
๓. **ปีติ** ความเอิบอ้อม
๔. **ปัสสัทธิ** ความสงบ
๕. **สุข** ความสุข
๖. **อธิโมกข์** ความเชื่อ - ศรัทธา
๗. **ปีติคคาหะ** ความเพียร - วิริยะ
๘. **อุปัญฐาน** ความเข้าไปตั้งอยู่ - สถิติ
๙. **อุเบกขา** ความวางเฉย
๑๐. **นิกันติ** ความไม่ใคร่

ความจริง ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้^๑ ไว้แล้วว่า “ใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม^๒ (คืออุปกิเลส) ครอบงำ เป็นอย่างไร ? พระภิกษุเมื่อกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง โอภาสก็เกิดขึ้น พระภิกษุนั้นรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า “โอภาสเป็นธรรม”^๒ ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสเป็นเหตุ^๓ นั้น เป็นอุทัจจะ พระภิกษุ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕

๒ โปรดสังเกตุคำว่า **ธรรม** ที่กล่าวถึงนี้ หมายถึง ทั้งอุปกิเลสและอริยมรรค

ผู้มีใจอันอุทัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตาม เป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง ... อนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง ญาณก็เกิดขึ้น ... ปิติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกษ์ ... ปัสคาคะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ ก็เกิดขึ้น พระภิกษุ นั้นรำพึงถึงนิกันติอยู่ว่า “นิกันติเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านเพราะนิกันติเป็นเหตุ นั้น เป็นอุทัจจะ พระภิกษุผู้มีใจอันอุทัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง” ดังนี้

๑. โอภาส

[๗๓๓] ในอุปกิเลส ๑๐ นั้น คำว่า “โอภาส - แสงสว่าง” ได้แก่ วิปัสสนา (คือแสงสว่างในวิปัสสนา) เมื่อวิปัสสนานั้นเกิดขึ้น โยคาวจรก็คิดว่า “แสงสว่าง เห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ฉันในกาลก่อนแต่นี้เลยหนอ ฉันเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ฉันเป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่” ดังนี้ แล้วถือเอาสิ่งมีไช้มรรคนั้นแหละว่า “มรรค” และถือเอาสิ่งมีไช้ผลนั้นแหละว่า “ผล” เมื่อโยคาวจรนั้นถือเอาสิ่งที่มีไช้มรรคว่า “มรรค” สิ่งที่มีไช้ผลว่า “ผล” วิถีของวิปัสสนาก็ชื่อว่า ก้าวออกไปนอกทาง โยคาวจรนั้นก็ละทิ้งมูลกัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานเดิม^๑ ของตน แล้วนั่งชื่นชมโอภาสอยู่นั้นแล

อนึ่ง สำหรับพระภิกษุบางท่าน โอภาสนั้นนั้นเกิดขึ้นส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างตลอดภายในห้อง สำหรับบางท่าน ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งสิ้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปตลอดคาบ...ตลอดครึ่งโยชน์...ตลอด ๑ โยชน์ ... ตลอด ๒ โยชน์ ... ตลอด ๓ โยชน์ ... ฯลฯ ... สำหรับบางท่าน โอภาสนั้นทำให้สว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นอกนิภุ แต่ของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นส่องสว่างไปตลอด ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ ในการประมาณแตกต่างกันของโอภาสนั้น โดยประการดังกล่าวนี้ มีเรื่อง(เป็นอุทาหรณ์)ดังนี้

๑ มูลกัมมัฏฐาน หมายถึง อารมณกัมมัฏฐานที่โยคาวจรกำหนดมาแต่เดิม เช่น นั่งกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ มาแต่แรก พอเกิดโอภาสขึ้น ก็หยุดกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ ซึ่งเป็นมูลกัมมัฏฐานเสีย แล้วนั่งชมโอภาสนั้นเพลินไป

เล่ากันว่า พระเถระ ๒ ท่านนั่งอยู่ภายในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตลบรรพต และวันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรม ท้าวทิศปกคลุมไปด้วยแผ่นเมฆ ความมืดประกอบ ด้วยองค์ ๔ เป็นไปอยู่ในภคราตรีกาล ในคืนนั้น พระเถระท่านหนึ่งกล่าวว่า “ข้าแต่ ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี ปรากฏแก่กระผมอยู่บนสีหასนะในลานพระเจดีย์ ณ บัดนี้” อีกท่านกล่าวกะพระเถระนั้นว่า “อาวุโส ท่านพูดถึงสิ่งไม่น่าอัศจรรย์ ก็บัดนี้ เต่า และปลาทั้งหลายในสถานที่ ๑ โยชน์ ในมหาสมุทร ปรากฏอยู่แก่ผม”

แต่วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนาโดยมาก เพราะกิเลสทั้งหลาย ที่ข่มไว้ด้วยสมาบัติไม่กำเริบ ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนานั้นจึงเกิดความคิดว่า “ฉันเป็น พระอรหันต์” เหมือนท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก เหมือนท่านพระ มหาทัตตเถระผู้อยู่ในหังกนกะ และเหมือนท่านพระจุฬสมณเถระผู้อยู่ในนิงกเปณณก- ปธานชระ บนภูเขาจิตตละ บรรดาพระเถระ ๓ ท่านนั้น มีการแสดงด้วยเรื่องของ พระเถระท่านหนึ่งดังต่อไปนี้

เรื่องท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก

เล่ากันว่า พระเถระท่านหนึ่งมีนามว่า ท่านพระธัมมทินนเถระ ผู้อยู่ในตลิ่งคระ เป็นพระมหาศีณาสพ ผู้มีปฏิสัมภิตาแตกฉาน เป็นผู้ให้โอวาทแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ วันหนึ่ง ท่านนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวันของตนแล้วรำพึงอยู่ว่า “พระ อาจารย์ของเราคือท่านพระมหานาคเถระ ผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก ถึงที่สุดกิจของความ เป็นสมณะแล้ว หรือไม่หนอ” ก็เห็นว่า ท่านยังเป็นปุถุชนอยู่นั่นเอง และรู้ว่า “เมื่อ เราไม่ไป ท่านก็จักทำกาลกิริยาของปุถุชนเป็นแท้” จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสด้วยฤทธิ์ ไปลง ณ ที่ใกล้พระเถระซึ่งนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวัน ไหว้แสดงวัตรแล้ว นั่งอยู่ ณ ด้านหนึ่ง เมื่อพระเถระ (ผู้เป็นพระอาจารย์) พุดขึ้นว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะ เหตุไรจึง มาผิดเวลา ?” ท่านจึงกราบเรียนว่า “กระผมมาเพื่อถามปัญหาขอรับ” ครั้นแล้ว เมื่อพระเถระกล่าวอนุญาตว่า “ถามเถิด อาวุโส เมื่อรู้ก็จักบอก” ท่านพระธัมมทินน- เถระจึงเรียนถามปัญหา ๑,๐๐๐ ปัญหา

พระเถระก็กล่าวแก้ปัญหา ที่ได้ไม่ติดขัดเลย จากนั้น เมื่อท่านพระ ธัมมทินนเถระเรียนถามว่า “ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้

บรรลุลุทธิธรรมนี้แต่เมื่อไร” พระเถระก็กล่าวว่า “ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส” จึงกราบเรียนว่า “โปรดใช้สมาธิเถอะ ขอรับ” พระเถระบอกว่า “เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร อาวุโส” ท่านพระธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า “ถ้ากระนั้นนิมนต์นิรมิตข้างขึ้นสักเชือกเถิด ขอรับ” พระเถระก็นิรมิตข้างเผือกตลอดทั้งตัวขึ้น ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ข้างตัวนี้นั้นทางหูเหยียดหาง เอาจวงใส่ไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัวหันหน้าเดินตรงมาหาท่านอาจารย์” พระเถระก็ทำอย่างนั้น ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของข้างซึ่งเดินมาโดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มจะหนีไป พระเถระผู้ชีณาสพจึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบเรียนท่านอาจารย์นั้นว่า “ท่านขอรับ ชื่อว่าความหวาดกลัวยังมีอยู่แก่พระชีณาสพหรือ”

พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน แล้วพูดว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะ โปรดเป็นที่พึ่งของฉันทด้วย” นั่งกระหย่ง ณ ไกล้เท้า ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ข้าแต่ท่านอาจารย์ กระผมก็มาด้วยตั้งใจจักเป็นที่พึ่งของท่านอาจารย์อยู่แล้ว โปรดอย่าคิดไปเลย” แล้วก็บอกกัมมัฏฐาน (แก่พระเถระผู้เป็นอาจารย์) พระเถระรับกัมมัฏฐานแล้ว ก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ในวาระอย่างเท่าก้าวที่ ๓ (ท่าน) ก็บรรลุพระอรหัตตผลซึ่งเป็นผลชั้นยอด เขาว่า พระเถระเป็นคนโทสจริต พระภิกษุทั้งหลายเห็นปาน (ดังพระเถระ) นี้มัวเคลิบเคลิ้มอยู่ในโอภาสไปเสีย

๒. ญาณ

[๗๓๔] คำว่า “ญาณ” หมายถึง วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคินนั้นกำลังเทียบเคียงไตรตรองรูปธรรมและอรูปรธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรี้ยว แผลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไป

๓. ปิติ

คำว่า “ปิติ” หมายถึง ปิติประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่าในระยะนั้น ปิติ ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ขุททกาปิติ ความเอิบอímเล็กน้อย
๒. ขณิกาปิติ ความเอิบอímเพิ่มพูนทุกขณะ
๓. โลกกันติกาปิติ ความเอิบอímซ่าเซ็น

๔. **อุพเพงคาปิติ** ความเอิบอิมโถดแล่น
 ๕. **ผรณาปิติ** ความเอิบอิมซาบซ่าน
 เกิดขึ้นเต็มสรีรกายทั้งสิ้น

๔. ปัสสัทธิ

คำว่า “**ปัสสัทธิ**” หมายถึง ปัสสัทธิในวิปัสสนา ทราบว่า เมื่อโยคินั่งอยู่ในที่พัก กลางคืนก็ดี ในที่พักกลางวันก็ดี ในสมัยนั้น ทั้งกายและจิตไม่มีความกระวนกระวาย ๑ ไม่มีความหนัก ๑ ไม่มีความกระด้าง ๑ ไม่มีความไม่ควรแก่งาน (ในการปฏิบัติ) ๑ ไม่มีความเจ็บไข้ ๑ ไม่มีความคดโกง ๑ แต่ทว่าในสมัยนั้นแล กายและจิตของโยคินั้น สงบ ๑ เบา ๑ อ่อน ๑ ควรแก่งาน ๑ ผ่องใส ๑ เทียงตรง ๑ เป็นแท้เลย โยคินั้นเป็นผู้มีกายและใจอันธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้่อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้นก็เสวยความยินดี ที่เรียกว่า **มิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์** ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

สุณณาการํ ปวิภูสสุส
 อมานุสี รติ โหติ
 ยโต ยโต สมมุสสติ
 ลภติ ปิติปาโมชขํ

สนุดจิตตสุส ภิกขุโน
 สมมา ธมมํ วิปสสุโต.
 ขนุธานํ อุทยพพยํ
 อมตํ ตํ วิชานตํ.

แปลความว่า

ความยินดีมิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์ ก็มีแก่พระภิกษุผู้เข้าสู่อาการเจียบสังัด ผู้มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมอยู่โดยชอบ พระภิกษุกำหนดรู้ความเกิดและความดับของขั้นทั้งหลาย (ด้วยอุทยพพญาณ) โดยรูปธรรม หรือโดยอรูปธรรมใดๆ ได้ปิติและปราโมช ปิติและปราโมชของพระภิกษุผู้รู้แจ้ง (ความเกิดและความดับ) นั้น เป็นอมตะ^๑

ปัสสัทธิอันประกอบด้วยธรรมมีลหุตา (ความเบา) เป็นต้น ซึ่งทำให้สำเร็จความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์นี้เกิดขึ้นอยู่แก่โยคินั้น ด้วยประการดังกล่าวนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓-๓๗๔/๑๔๙

๕. สุข

คำว่า “**สุข**” หมายถึง ความสุขประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่า ในสมัยนั้น ความสุขอันประณีตยิ่งเกิดขึ้นท่วมทับไปในสรีรกายทั้งสิ้น

๖. อธิโมกข์

คำว่า “**อธิโมกข์**” หมายถึง ศรัทธา เพราะว่า ศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้น แล เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิก เป็นศรัทธามีกำลัง ก็เกิดขึ้นแกโยคีนั่น

๗. ปัคคาหะ

คำว่า “**ปัคคาหะ**” หมายถึง วิริยะ (คือความเพียร) เพราะว่า ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแลเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ตั้งเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี ก็เกิดขึ้นแกโยคีนั่น

๘. อุปฏฐานะ

คำว่า “**อุปฏฐานะ**” หมายถึง สติ เพราะว่า สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแล เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี มั่นคง ฝังลึก ไม่หวั่นไหว ประหนึ่งภูเขาหลวง เกิดขึ้นแกโยคีนั่น โยคีท่านนั้นรำพึงถึง รำลึกถึง ทำในใจถึง เจาะจงนึกเห็น ซึ่งฐานะใดๆ ฐานะนั้นๆ ก็ ลีวเล่นเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสติแกโยคีนั่น ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักขุ

๙. อุเบกขา

คำว่า “**อุเบกขา**” หมายถึง ทั้งวิปัสสนูปেকขาและทั้งอวัชชูปেকขา เพราะว่า ในสมัยนั้น ทั้งวิปัสสนูปেকขา ซึ่งมีความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ทั้งอวัชชูปেকขา ในมโนทวาร ก็มีกำลัง เกิดขึ้นแกโยคีนั่น ความจริง เมื่อโยคีนั่นรำพึงถึงฐานะนั้นๆ อยู่ อุเบกขานั้นก็ดำเนินอย่างแก่กล้าแหลมคมประดุจดั่งวงษิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศตออกไป และประดุจดั่งลูกศรที่เผาร้อนแล้วยิงไปในกองใบไม้

๑๐. นิกันติ

คำว่า “**นิกันติ**” หมายถึง วิปัสสนานิกันติ (ความใคร่ในวิปัสสนา) เพราะว่ นิกันติ มีอาการสงบ สุขุม ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น ทำความอาลัยอยู่ในวิปัสสนาอัน ปรระดับด้วยอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวนี้ ซึ่งเป็นความใคร่ ทีใครๆ ไม่สามารถแม้แต่กำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

อนึ่ง เมื่อโอภาสเกิดขึ้น โยคาวจรยึดถืออยู่ ฉันทะ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายแม้เหล่านี้ อย่งใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็ฉันทะนั้น โยคาวจรคิดว่า “ในกาลก่อนแต่เนี้ ญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ เห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุผลแล้วแน่นอน” แล้วยึดถือสิ่งที มิใช่มรรคนั้นแหละว่าเป็นมรรค ยึดถือสิ่งทีมิใช่ผลนั้นแหละว่าเป็นผล เมื่อโยคาวจร นั้นยึดถือสิ่งมิใช่มรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งมิใช่ผล ว่าเป็นผล วิปัสสนาวิถีกีชื่อว่าก้าว ออกนอกทางไปแล้ว โยคาวจรนั้นก็ละทิ้งกัมมัฏฐานเดิมของตนเสีย แล้วยิ่งชื่นชม พอใจนิกันติอยู่อย่างเดียว ฉะนี้แล

จำแนกอุปกิเลส ๑๐ โดยคาหะ ๓ เป็น ๓๐

[๗๓๕] อนึ่ง ในอุปกิเลส ๑๐ นี้ ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่า “อุปกิเลส” เพราะเป็น วัตถุ(ที่ตั้ง)ของอุปกิเลส มิใช่เพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกันติเป็น ทั้งอุปกิเลสเป็นทั้งวัตถุของอุปกิเลสด้วย และอุปกิเลสเหล่านี้ มี ๑๐ โดยทางวัตถุ (ดังกล่าวแล้ว) แต่โดยทางคาหะ(ความยึดถือ) มี ๓๐ ถ้วน มี ๓๐ ถ้วนโดยทาง คาหะเป็นอย่างไร ? เพราะว่ เมื่อโยคาวจรยึดถืออยู่ว่ “โอภาสเกิดขึ้นแก่เราแล้ว” ดังนี้ เป็นทิวฐิตคาหะ(ยึดถือด้วยทิวฐิต) ๑ เมื่อยึดถืออยู่ว่ “โอภาสน่าพึงพอใจจริง หนอเกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้ เป็นมานคาหะ(ยึดถือด้วยมานะ) ๑ เมื่อโยคาวจรชื่นชมโอภาส อยู่ เป็นต้นหาคาหะ(ยึดถือด้วยตัณหา) ๑ ในโอภาสมีคาหะ ๓ โดยทางทิวฐิต ๑ มานะ ๑ และตัณหา ๑ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายทีเหลือก็มี (อย่างละ ๓) เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงมีอุปกิเลสรวม ๓๐ ถ้วน โดยทางคาหะ ด้วยอาการ ดังกล่าวนี้

โยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ก็ห้วนไหว ฟุ้งซ่านอยู่ในอุปกิเลสทั้งหลาย มีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจของคาหะเหล่านั้น เห็นอยู่เสมอเนืองๆ ซึ่งอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่างๆ ว่า “นี่เป็นของฉัน ฉันเป็นนี้ นี่เป็นอัตตาของฉัน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

โอภาส เจว ณาณ เจ	ปีติยา จ วิกมฺปติ
ปัสสทุธิยา สุข เจว	เยหิ จิตฺตํ ปเวตติ.
อธิโมกฺเข จ ปคฺคาเห	อุปฺภูฏานะ จ กมฺปติ
อุเปกฺขาวชฺชนายญจ	อุเปกฺขาย นิกนฺตียา. ^๑

แปลความว่า

โยคาวจรห้วนไหวอยู่ในเพราะโอภาส ในเพราะญาณ และในเพราะปีติด้วย ในเพราะปัสสัทธิและในเพราะสุข ด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุห้วนไหวของจิตและห้วนไหว อยู่ในเพราะอธิโมกข์ ในเพราะปคคาหะและในเพราะ อุปฺภูฏานะด้วย ทั้งในเพราะอวัชชนุเปกขาและในเพราะ อุเบกขานิกนตติด้วย

กำหนดมรรคและมีใช้มรรค

[๗๓๖] แต่โยคาวจรผู้ฉลาด ผู้เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ถึงพร้อมด้วยความรู้ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้ ใคร่ครวญเห็นมัน ด้วย ปัญญาตั้งนี้ว่า “โอภาสนี้แลเกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่โอภาสนี้มันแล ไม่เที่ยง ปัจจัยปรุงแต่งไว้ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ด้วยประการฉะนี้บ้าง ก็หรือว่าโยคาวจรนั้นมีความคิดในขณะนั้นอย่างนี้ว่า “ถ้าโอภาสนี้พึงเป็นอัตตาไซ้ไร การถือ (โอภาสนั้น) ว่า “อัตตา” ก็ควร แต่โอภาสนี้มิใช่อัตตาเลย ถือว่า “เป็นอัตตา” เพราะฉะนั้น

๑ ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗

โอภาสนั้นเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นอนิจจัง โดยความหมายว่ามีแล้วหาไม่มี เป็นทุกขัง โดยความหมายว่าเปียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ” ดังนี้

พึงขยายคำทั้งปวงให้พิสดาร โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วในอรุปัสตตกัมมัฏฐานเกิดขึ้นในโอภาสจันใด แม้อุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือก็จันนั้น

โยคาวจรท่านนั้นครั้นใคร่ครวญเห็นอย่างนี้แล้วก็เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งโอภาสว่า “นี้มีใช้ของฉัน ฉันมีใช้สิ่งนี้ นี่มีใช้อดีตตาของฉัน” ดังนี้ เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งญาณ ... ฯลฯ ... ซึ่งนิกันติวา “นี้มีใช้ของฉัน ฉันมีใช้สิ่งนี้ นี่มีใช้อดีตตาของฉัน” ดังนี้ เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ อย่างนี้ (ท่าน) ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สั่นคลอนในเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

อิมานิ ทส จานานิ
ธมฺมุทฺถจกฺกุสโล โหติ

ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา
น จ วิกุเขปํ คจฺจติ.^๑

แปลความว่า

**โยคีใดมีฐานะ ๑๐ (มีโอภาสเป็นต้น) เหล่านี้อบรมด้วย
ปัญญาแล้ว โยคินั้น เป็นผู้ฉลาดในธัมมุทถัจจะและไม่ถึง
ความฟุ้งซ่าน**

โยคาวจรท่านนั้นเมื่อไม่ถึงความฟุ้งซ่านดังกล่าวนี้ ก็ถากถางรกชฎคืออุปกิเลสครบ ๓๐ อย่างนั้นได้แล้ว กำหนดรู้มรรคและมีใช้มรรคได้เองว่า “ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นมีใช้มรรคแต่วิปัสสนาญาณที่พ้นแล้วจากอุปกิเลสดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) เป็นมรรค” ดังนี้ ญาณที่รู้มรรคและมีใช้มรรคว่า “นี่คือมรรค นี่มีใช้มรรคของโยคินั้น พึงทราบว่าเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ” ด้วยประการฉะนี้

๑ ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗

ก็แล ด้วยประการดังกล่าวมาเพียงนี้ เป็นอันท่านโยคินั้นได้กระทำการกำหนดรู้
สัจจะ ๓ แล้ว ทำการกำหนดรู้แล้วอย่างไร ? คือว่า การกำหนดรู้สัจจะ ๓ เป็นอัน
โยคินั้นทำก่อนแล้วด้วยญาณชั้นโลกียะเท่านั้น อย่างนี้คือ :- การกำหนดรู้**ทุกขสัจ**
ด้วยการกำหนดรู้**นาม**และ**รูป**เป็นอันโยคินั้นกระทำมาก่อนแล้วใน**ทวิวิสุทธิ** การกำหนด
รู้**สมุทยสัจ**ด้วยการกำหนดรู้**ปัจจัย** เป็นอันโยคินั้นกระทำมาแล้วใน**กัณฑา-**
วิตรณวิสุทธิ การกำหนดรู้**มคคสัจ**ด้วยการจำกัดแต่เพียงมรรคโดยชอบ เป็นอันโยคิ
นั้นกระทำแล้วใน**มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นี้

ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๑

ปฏิบัติทานุสสนวิสุทธินิเทศ

[๗๓๗] แต่ทว่า วิปัสสนาที่บรรลุถึงยอดด้วยญาณ ๘^๑ และสัจจานุโลมิกญาณ
อันดับที่ (๙) นี้ เรียกชื่อว่า ปฏิบัติทานุสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้
และความเห็นในทางปฏิบัติถูก และในคำว่า “ญาณ ๘” นี้ ฟังทราบไว้ว่า หมายถึงญาณ
๘ เหล่านี้คือ:-

๔. อุทฺทพฺพานุสสนาญาณ (อย่างแก่) ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนาที่พ้นจากอุปกิเลส
ดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) (๑)
๕. กังคานุสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ (๒)
๖. ภัยตฺถุสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว (๓)
๗. อาทินวานุสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย
(๔)
๘. นิพพิทานุสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ด้วยความ
เบื่อหน่าย (๕)
๙. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป (๖)
๑๐. ปฏิสังขานุสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ โดยพิจารณา
ทบทวน (๗)
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร (๘)

คำว่า “สัจจานุโลมิกญาณ อันดับ (๙)” นั้นเป็นคำเรียก อนุโลมิกญาณ เพราะ
ฉะนั้น โยคาวจรผู้ปรารถนาบรรลุอนุโลมิกญาณนั้น จะต้องกระทำโยคะในญาณทั้งหลาย
ดังกล่าวนี้ ตั้งแต่ อุทฺทพฺพญาณ (อย่างแก่) ซึ่งพ้นแล้วจากอุปกิเลส เป็นต้นไป

๑ เลขข้างหน้าชื่อญาณตั้งแต่ ๔,๕-๑๐ และ ๑๐ หมายถึงลำดับญาณตั้งแต่ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ
หรือ สังขารปริจเฉท ตามลำดับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ดังกล่าวมาข้างต้น ส่วนเลขข้างหลังชื่อญาณ ภายใ
วงเล็บ () เป็นลำดับตามที่กล่าวถึงในวิสุทธิมรรคนี้

๔. (ข) พลวอุททยพยญาณ หรือ อุททยพยญาณอย่างแก่

[๗๓๘] หากมีคำถามว่า กระทำโยคะในอุททยพยญาณต่อไปอีก มีประโยชน์อะไร ?

(ตอบว่า) มีประโยชน์ในการกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณะ เพราะว่า อุททยพยญาณในตอนต้นๆ (อย่างอ่อน) เป็นญาณที่ถูกอุปกิเลส ๑๐ ทำให้มัวหมอง ไม่สามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณะโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริงได้ แต่อุททยพยญาณ (อย่างแก่) ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (พระไตรลักษณะ) ได้ เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงต้องทำโยคะในอุททยพยญาณนี้ต่อไปอีก เพื่อกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณะ

[๗๓๙] (ถามว่า) แต่ทว่า พระไตรลักษณะทั้งหลาย ก็ยังมีปรากฏ เพราะอะไร ปิดบังไว้ ? เพราะไม่มณสิการอะไร ?

(ตอบว่า) ก่อนอื่น อนิจจลักษณะไม่ปรากฏเพราะสันตติปิดบังไว้ เพราะไม่มณสิการความเกิดและความดับ **ทุกขลักษณะ**ไม่ปรากฏเพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ เพราะไม่มณสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ **อนัตตลักษณะ**ไม่ปรากฏเพราะแห่ง (หรือก้อน) ปิดบังไว้ เพราะไม่มณสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่าง ๆ

แต่ว่า เมื่อโยคาวจร^๑ กำหนดรู้ความเกิดและความดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อมณสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจายความเป็นก้อน^๒ (เป็นแห่ง เป็นกลุ่ม) ออกไป อนัตตลักษณะก็ปรากฏ

วิภาค ๖

[๗๔๐] อนึ่ง โยคี ควรทราบวิภาค (คือ การจำแนก) ในลักษณะทั้ง ๓ นี้ไว้ดังนี้คือ:-

๑ ในวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง โยคาวจร และ โยคี บางทีก็ใช้ กุลบุตร หรือ ภิกษุ บ้าง ในคำแปลนี้ ณ ที่ใดท่านใช้คำใด จะใช้ตามท่าน แต่ ณ ที่ใดไม่ปรากฏ ขอใช้คำว่า โยคี

๒ ส. สพว. (ไทย) ๑๘/๑,๔/๑,๔

๑. **อนิจจะ** ความไม่เที่ยง
๒. **อนิจจลักษณะ** ลักษณะของความไม่เที่ยง
๓. **ทุกขะ** ความเป็นทุกข์
๔. **ทุกขลักษณะ** ลักษณะของความเป็นทุกข์
๕. **อนัตตา** ความไม่มีอัตตา
๖. **อนัตตลักษณะ** ลักษณะของความไม่มีอัตตา

ในวิภาคนั้น

๑. ชั้นที่ ๕ ชื่อว่า **อนิจจะ** (ถาม) เพราะเหตุไร? (ตอบ) เพราะเกิดขึ้น ดับไป และมีความเป็นอย่างอื่น หรือว่า เพราะมีแล้วหาไม่มี (ได้แก่ เพราะเกิดแล้วดับไป)
๒. ความเกิดขึ้น ดับไป และความเป็นอย่างอื่น เป็น อนิจจลักษณะ หรือว่า อากาโรและพิการ กล่าวคือ ความมีแล้วหาไม่มี (เกิดแล้วดับไป) เป็น **อนิจจลักษณะ**
๓. แต่ชั้นที่ ๕ นั้นนั่นแลเป็น **ทุกขะ** เพราะมีพระพุทธรักษาว่า “**ยทนิจจํ ตํ ทุกขํ - สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์**”^๑ เพราะเหตุไร? เพราะเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ
๔. อากาโรเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ เป็น **ทุกขลักษณะ**
๕. และชั้นที่ ๕ นั้นนั่นเอง ชื่อว่าเป็น **อนัตตา** เพราะมีพระพุทธรักษาว่า “**ยํ ทุกขํ ตทนต์ตํ - สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา**”^๑ เพราะเหตุไร? เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ
๖. อากาโรไม่เป็นไปในอำนาจ เป็น **อนัตตลักษณะ**

โยคาวจรนี้กำหนดรู้วิภาคนั้นนั้นอยู่แม้ทั้งหมด ด้วยอุททยปัญญา (อย่างแก่) ที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาซึ่งพ้นไปแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถี โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง

จบ อุททยปัญญาวิปัสสนาญาณ

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

๕. ภังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๑] เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้แล้วซึ่งใจ ไตร่ตรองรูปธรรมและ อรูปธรรม (รูป และนาม) ทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อยู่แล้วๆ เล่าๆ ญาณนั้นก็ดำเนินไปแก้กล้า สังขารทั้งหลายก็ปรากฏรวดเร็ว เมื่อญาณดำเนินไปแก้กล้า เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็ว ญาณก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิमित (ของสังขารทั้งหลาย) สติ (คือญาณ) ก็ตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกทำลายไปแต่อย่างเดียว

พระบาลีอธิบายความภังคานุปัสสนาญาณ

เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไปอย่างนี้ เป็นธรรมดา” ดังนี้ วิปัสสนาญาณชื่อว่า ภังคานุปัสสนา ก็เกิดขึ้น ณ ที่ตรงนี้ ซึ่งท่านกล่าวพระบาลีไว้ (ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค) แปลความว่า “ถามว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์ แล้วเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร”

“จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไปโยคีกำหนดรู้อารมณ์นั้นแล้วเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับของจิตนั้น ที่ว่า “เห็นเนื่องๆ” คือ เห็นเนื่องๆ อย่างไร คือ เห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นของเที่ยง เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นสุข เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอัตตา เบื่อหน่ายอยู่ มิใช่เพลิดเพลिनินดี ปราศจากความกำหนัด มิใช่กำหนดอยู่ ดับไป มิใช่ให้เกิดขึ้น สลัดทิ้งไป มิใช่ยึดถือไว้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญา (คือความสำคัญว่าเที่ยง) เสียได้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญา (คือ ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญา (คือความสำคัญว่ามีอัตตา) เสียได้ เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลिनินดี เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละความกำหนัด เมื่อดับ ก็ละสิ่งเป็นแดนเกิด เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้

“จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ...

ฯลฯ

“จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ... ฯลฯ ... เมื่อโยคีสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้”

การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง การคงที่อยู่ในปัญญาและมีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด ชื่อว่า ปฏิสังขารวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยการกำหนดรู้) การกำหนดรู้อารมณ์ทั้ง ๒ โดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั้นแล คือความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

ภิกษุกำหนดรู้อารมณ์ ๑ และเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑ ความปรากฏโดย ความว่างเปล่า ๑ ชื่อว่าอธิปัญญาวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้อย่าง)

ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และในวิปัสสนา ๔ ไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓^๑

“การกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็น อยู่เนื่องๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ”^๒

อธิบายความในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค

[๗๔๒] ในพระบาลีนั้น คำว่า “กำหนดรู้อารมณ์” ความว่า กำหนดแล้วรู้อารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง หมายความว่า เห็นอารมณ์ใดๆ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป คำว่า “ปัญญาในการ ... เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ” ความว่า ปัญญาใดในการเห็น อยู่เนื่องๆ ซึ่งความดับของญาณที่เกิดขึ้น กำหนดรู้อารมณ์โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไปนั้น นี้ท่านกล่าวว่า ญาณในวิปัสสนา คำถามด้วยมุ่งหมายเพื่อจะกล่าว ตอบ (กเถตุกัมยตาปุจฉา) ว่า วิปัสสนาญาณนั้นเป็นอย่างไร มีเนื้อความดัง (กล่าวมา) นี้ก่อน

๑ อนุปัสสนา ๓ วิปัสสนา ๔ อุปัฏฐาน ๓ ดูอธิบายข้างหน้า

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

จากนั้น เพื่อแสดงอาการที่ญาณนั้นเป็นไป ท่านจึงกล่าวคำพระบาลีว่า “**รูปา-
รณมถตา - มีรูปเป็นอารมณ์**” ดังนี้เป็นต้น ในพระบาลีนั้น คำว่า “จิตมีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้นแล้วดับไป” หมายความว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ก็แตกสลายไป
อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่าจิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วแตกดับไป คำว่า “กำหนด
รู้อารมณ์นั้น” หมายความว่า กำหนดรู้อารมณ์คือรูปนั้น อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือ
รูปนั้นโดยความลึบไป โดยความเสื่อมไป คำว่า “เห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับของจิต
นั้น” อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือรูปนั้น โดยความลึบไป โดยความเสื่อมไป ด้วยจิต
ดวงใดแล้วโยคาวจรเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับของจิตดวงนั้นด้วยจิตดวงอื่น เพราะฉะนั้น
ท่านพระโหราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “โยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ซึ่งอารมณ์ที่รู้แล้วด้วย
ซึ่งญาณด้วย แม้ทั้ง ๒ อย่าง”

ความหมายของคำว่า “เห็นเนืองๆ”

อนึ่ง คำว่า “**อนุปัสสตี - เห็นเนืองๆ**” ในพระบาลีนี้ หมายความว่า ตามเห็น
เนืองๆ อธิบายว่า เห็นแล้วเห็นอีก โดยอาการหลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
“ที่ว่าเห็นเนืองๆ คือ เห็นเนืองๆ อย่างไร ? คือเห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง” ดังนี้
เป็นต้น ในอาการหลายอย่างนั้น เพราะเหตุที่ที่สุดของความไม่เที่ยง ชื่อว่าภังคะ
(คือความดับ) ฉะนั้นโยคาวจรผู้เห็นเนืองๆซึ่งความดับ ผู้นั้นจึงเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่ง
สังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเที่ยง แต่เนืองๆ ก็เห็นอยู่เนืองๆ
ซึ่งสังขารทั้งปวงนั้นนั่นแล โดยความเป็นทุกซ์ มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นสุข เห็น
เนืองๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอัตตา เพราะความไม่เที่ยง
เป็นทุกซ์ และเพราะความเป็นทุกซ์ เป็นอนัตตา อนึ่ง เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกซ์
เป็นอนัตตา ไม่พึงยินดีพอใจสิ่งนั้น และสิ่งใดที่ไม่พึงยินดีพอใจ ไม่พึงกำหนดในสิ่งนั้น
เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลिनยินดี ปราศจากกำหนด ไม่
กำหนดในสังขารที่ตนเองเห็นแล้วว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตานี้ โดยการรำลึก
ตามการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เมื่อโยคาวจรนั้นไม่กำหนดอยู่อย่างนี้ ก็ทำความกำหนด
(ระคะ) ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น อธิบายว่า กระทำมิให้เกิดขึ้นด้วยญาณชั้นโลกีย์เท่านั้นก่อน
อีกประการหนึ่ง โยคาวจรนั้นเป็นผู้ปราศจากกำหนดอย่างนี้แล้ว ทำสังขารที่ตนเห็น
แล้ว ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น ฉนใด ก็ทำสังขารแม้ที่มีได้เห็นให้ดับไป มิให้เกิดขึ้นด้วย

อำนาจญาณโดยลำดับ เหมือนกันฉนั้น อธิบายว่า มนสิการโดยความดับอย่างเดียว คือว่าเห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารนั้น ไม่เห็นความเกิด เมื่อโยคาวจรผู้นั้น ปฏิบัติถึงอย่างนี้แล้ว ก็สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้

(ถามว่า) คำที่กล่าวมานั้น หมายความว่าอย่างไร ?

(ตอบว่า) **อนุปัสสนา** (คือความเห็นเนื่องๆ) มี **อนิจจานุปัสสนา** (คือความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง) เป็นต้น แม้นี้ ท่านเรียกไว้ (๒ อย่างคือ) ว่า “**ปริจจาค-ปฏินิสสุโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการสละ” เพราะสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขั้นธ และอภิสังขารทั้งหลายด้วยตังคปหาน (ละชั่วคราว) อย่าง ๑ เรียกว่า “**ปกขบทน-ปฏินิสสุโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการเล่นเข้าไป” เพราะเล่นเข้าไปในพระนิพพาน อันตรงข้ามกับสังขตธรรมนั้น โดยความน้อมไปในพระนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรมอย่าง ๑ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย และเล่นเข้าไปในพระนิพพานด้วย โดยนัยดังกล่าวแล้ว อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลายไว้ด้วย การทำให้เกิด ไม่ยึดถือ อารมณ์แห่งสังขตธรรม ด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้”

[๗๔๓] ณ บัดนี้ เพื่อจะแสดงการละธรรมทั้งหลายที่เหลือ ซึ่งละได้ด้วยญาณทั้งหลายของพระภิกษุ นั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจสัญญาเสียได้” ดังนี้ เป็นต้น คำว่า “**นनुทิ** - ความเพลิตเพลินยินดี” ในพระบาลี นั้น ได้แก่ ตัณหาประกอบด้วยปีติ คำนอกนั้น มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล

[๗๔๔] ส่วนในคาถา (บาลี) ทั้งหลาย คำว่า “**การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง**” หมายความว่า เห็นความดับของรูปแล้ว ความดับ (นั้น) เห็นด้วยจิตดวงใด ย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้งอื่น จากวัตถุที่ตั้งเดิม ด้วยการเห็นความดับของจิตแมตดวงนั้นต่อไปอีก คำว่า “**คงที่อยู่ในสัญญา**” หมายความว่า ละความเกิดเสีย และตั้งแน่วแน่อยู่แต่ในความดับ คำว่า “**มีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด**” หมายความว่า มีความสามารถในความนึกคิดติดต่อกันไปไม่มีหยุดคั่นเลย เพื่อเห็นความดับของรูปแล้ว จะได้เห็นความดับของจิต ซึ่งมีความดับ (ของรูปนั้น) เป็นอารมณ์ต่อไปอีก คำว่า “**ปฏิสังขารวิปัสสนา**” หมายความว่า การกำหนดรู้อารมณ์ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า **กังคานุปัสสนา**

[๗๔๕] คำว่า “การกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั้นแล” อธิบายว่า กำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกันนั้นแล อย่างนี้ว่า “สังขาร (ในปัจจุบัน) นี้ แยกดับอยู่ ฉันทใด สังขารแม่ในอดีต ก็แยกดับไปแล้ว สังขารแม่ในอนาคต ก็จักแยกดับไปฉันทัน” ดังนี้ โดยการดำเนินไปคือ โดยลำดับของอารมณ์ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์ เรื่องนี้ แม่ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้แล้วว่า:-

สวัชชมานมฺหิ วิสุทฺถสฺสโน
 ตทนุวํ เนติ อตีตนาคเต
 สพเพปิ สงฺขารคตา ปโลกีนो
 อุตฺตสวพินฺนุ สฺริเยว อุกฺคเต.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้มีทัศนะบริสุทธิ์ในสังขารซึ่งมีอยู่ในปัจจุบัน
 ผู้นี้ นำเอาทัศนะอันบริสุทธิ์นั้นแลไปในสังขาร ซึ่งเป็น
 อดีตและอนาคตด้วย สังขารทั้งหลายแม้ทั่วทั้งปวงมีปรกติ
 แดกสลายไป เหมือนหยดน้ำค้าง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาก็
 สลายไป ฉะนั้น

คำว่า “ความน้อมจิตไปในนิโรธ” หมายความว่า ทำการกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกัน ด้วยความดับอย่างนั้นแล้ว น้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือ ความดับนั้นแต่อย่างเดียว อธิบายว่า ความเป็นผู้หนักไปในความดับนั้น - น้อมไปในความดับนั้น - โอนไปในความดับนั้น - โนมเอียงไปในความดับนั้น คำว่า “वलัทธิวิปัสสนา” ท่านกล่าวว่า การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า วลัทธิวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

[๗๔๖] คำว่า “กำหนดรู้อารมณ์ ๑” หมายความว่า รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มีอยู่ก่อน ๑ คำว่า “เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑” หมายความว่า เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้ว ยังเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับของจิตซึ่งมีความดับนั้นเป็นอารมณ์ด้วย คำว่า “ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑” หมายความว่า เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เนื่องๆ

ซึ่งความดับอย่างนั้น ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ก็ปรากฏชัดแจ้งว่า “สังขารทั้งหลายนั้นเอง แดกดับไป การแตกดับของสังขารทั้งหลายนั้นเป็นความตาย ไม่มีใครๆ อื่น” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อญฺโณ
 ขนฺธาน เภโท มรณฺนฺติ วุจฺจติ
 เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต
 มณฺีว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส.

แปลความว่า

ขันธ์ทั้งหลายดับไป ไม่มีใครอื่น ความแตกดับของขันธ์ทั้งหลาย เขาเรียกว่าความตาย โยคีผู้ไม่ประมาท เห็นอยู่ซึ่งความแตกดับของขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยอุบายที่แยบคาย เหมือนช่างเจียรระไน เห็นแก้วมณีที่ตนเจาะอยู่ด้วยเพชร ฉะนั้น^๑

คำว่า “อธิปัญญาวิปัสสนา” ท่านกล่าวว่า ความกำหนดรู้อารมณ์ ๑ การเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑ การปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑ (๓ อย่าง) นี้ ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้อย่าง)

[๗๔๗] คำว่า “ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓” คือว่า พระภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า “และในวิปัสสนา ๔” ได้แก่ ในวิปัสสนา ๔ มีนิพพิทานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า “เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓” ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน คือ ความปรากฏ ๓ อย่างนี้ด้วย คือ (ความปรากฏ) โดยความสิ้นไป ๑ โดยความเสื่อมไป ๑ โดยความว่างเปล่า ๑ คำว่า “ไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิต่างๆ” ความว่า ไม่ส่ายไปในทิวฏฐิต่างๆ มีประการต่างๆ มีสัตสสตทิวฏฐิติว (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นต้น

๑ อธิบายว่า ช่างนั้นมุ่งดูอยู่ที่รูเจาะ มิได้เพ่งดูสีหรืออื่นๆ ของแก้วมณี ฉนั้นใด โยคิกิ์เพ่งดูความแตกดับของขันธ์ทั้งหลาย มิได้เพ่งดูขันธ์ทั้งหลาย ฉนั้นนั้น

[๗๔๘] เมื่อโยคาวจรนั้นไม่ส่ายไปส่ายมาอย่างนี้ เป็นผู้ที่มีมโนสิการดำเนินไปว่า “สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแลดับอยู่ สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแลแตกอยู่” ละความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป และนิमितของสังขารทั้งหลายทั้งปวงเสีย เห็นแต่ความแตกดับอย่างเดียว ประจวบบุคคลเห็นการแตกของภพขณะบอบบางกำลังแตกอยู่ เห็นการแตกกระจาย ของฝุ่นละอองที่กำลังปลิวว่อนอยู่ เห็นการแตกของเมล็ดงาที่กำลังถูกคั่วอยู่ โยคาวจร นั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง กำลังแตกดับอยู่ แตกดับอยู่เหมือนบุรุษผู้มี ดวงตา ยืนอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณี หรือ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนากำลังตกอยู่ เขาพึงเห็นต่อม่น้ำใหญ่ๆ เกิดขึ้นๆ บนผิวน้ำ แล้วแตกไปทันทีทันใด ฉะนั้น แน่ละ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงโยคาวจรเช่นกล่าวนี้ จึงตรัสว่า:-

ยถา พุพฺพุกํ ปสฺเส
เอวํ โลกํ อเวกฺขนตํ

ยถา ปสฺเส มรฺจิกํ
มจฺจุรราชา น ปสฺสตี.

แปลความว่า

มัจจุราช มองไม่เห็นบุคคลผู้กำหนดเห็นโลก (คือ ชันธ)
๕) เหมือนเห็นต่อม่น้ำ (และ) เหมือนเห็นพยับแดด^๑

อานิสงส์กังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๙] เมื่อโยคาวจรผู้นั้น เห็นอยู่เรื่อยๆ ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงแตกดับ ไป แตกดับไป อยู่อย่างนั้น” กังคานุปัสสนาญาณ ซึ่งมีอานิสงส์ ๘ ประการเป็นบริวาร ก็ถึงความมีกำลังแก่กล้า อานิสงส์ ๘ ประการในกังคานุปัสสนาญาณนั้น คืออานิสงส์ เหล่านี้

๑. ละภวทิวฐิ (คือความเห็นในความมีและไม่มีแห่งภพ)
๒. สละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต
๓. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ควรประกอบอยู่ทุกเมื่อ
๔. มีอาชีพบริสุทธิ
๕. ละความทะเยอทะยาน
๖. ปราศจากความกลัว

๑ ดูเทียบ ขุ. ๓. (ไทย) ๒๕/๑๗๐/๘๖

๗. ประกอบด้วยขันติและโสรจจะ
๘. อटकั้นต่อสิ่งไม่พอใจและในความกำหนดยินดี
เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า:-

**อิมานิ อฏฺฐคฺคฺคุณมุตฺตมานิ
ทิสฺวา ตฺหิ สมฺมสฺเต ปุณฺปุณฺนี
อาทิตฺตเจสฺสสิริสฺสุปฺโป มุณี
ภงฺกานุปฺปสฺสี อมตฺสฺส ปตฺติยา.**

แปลความว่า

มุณี ผู้มีปรกติเห็นเนืองๆ ซึ่งความแตกดับ ครั้นเห็นคุณ
อันยอดเยี่ยม ๘ ประการ เหล่านี้แล้ว เป็นเสมือนบุคคลผู้
มีผ้าโพกบนศีรษะถูกไฟไหม้ กำหนดพิจารณาเห็นแล้ว
เห็นเล่า อยู่ในภังกานุปัสสนาญาณนั้น เพื่อบรรลุมต-
นิพพาน

จบ ภังกานุปัสสนาญาณ

๖. ภัยตูปัญฐานญาณ

[๗๕๐] เมื่อโยคินั้น เสพอยู่เนืองๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากๆ ซึ่งภังกานุปัสสนา
มีนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์
อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ (บรรดามีอยู่) ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ
(๕) วิญญาณฐิติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทุกหนทุกแห่ง ก็ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมาก เช่น
เดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน
อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วงเป็นต้น ปรากฏ
เป็นที่น่ากลัวมากแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่โดยสุขสบาย เมื่อโยคินั้น
เห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้
สังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นในอนาคต ก็จักดับไป” ดังนี้ ณ ที่ตรงนี้ ญาณชื่อว่า
ภัยตูปัญฐานญาณ บังเกิดขึ้น

อุปมาภยตูปัญฐานญาณ ด้วยสตรีมีลูก ๓ และสตรีมีลูก ๑๑

ในการที่ภยตูปัญฐานญาณ บังเกิดขึ้นนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้:-

สมมติว่า สตรีผู้หนึ่ง มีบุตรชาย ๓ คน เป็นผู้มีความผิดในพระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ (ลงโทษ) ตัดศีรษะของบุตรชายทั้งสามนั้น สตรีผู้นั้นได้ไปยังตะแลงแกงพร้อมกับบุตรชายทั้ง ๓ ด้วย ทันใดนั้น เขาก็ตัดศีรษะของบุตรชายคนโตของเธอแล้วเตรียมการเพื่อตัดศีรษะของบุตรชายคนกลาง สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว และเห็นศีรษะบุตรชายคนกลางกำลังถูกตัดอยู่ ก็ทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กเสียได้ว่า “แม่พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ นั้นนั่นแล”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางกำลังถูกเขาตัดอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นแม้ในอนาคต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กกว่า “ถึงแม่พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ คนนั้นนั่นแล” เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ณ ที่ตรงนี้ เกิด **ภยตูปัญฐานญาณ**

มีอีกอุปมาหนึ่ง ซึ่งเล่าว่า สตรีผู้มีปรกติเป็นคนมีลูกบุตรแล้ว ๑๐ คน ใน ๑๐ คนนั้น ตายไปแล้ว ๙ คน คนหนึ่งกำลังจะตายอยู่ในอ้อมแขน อีกคนหนึ่ง (คนที่ ๑๑) ยังอยู่ในท้อง สตรีนั้นเห็นลูก ๙ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ ก็กำลังจะตาย จึงทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องได้ว่า “ถึงแม้เจ้าคนที่อยู่ในท้องนี้ ก็จักเป็นเหมือนลูกทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นรำลึกถึงความตายของลูกทั้ง ๙ คน การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นความที่ลูกตนอยู่ในอ้อมแขนกำลังจะตายอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต เปรียบเหมือนการทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้อง (ของสตรีผู้นั้น) เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ในขณะนี้ เกิด **ภยตูปัญฐานญาณ**

[๗๕๑] (ถามว่า) แต่ ภัยตูปัญฐานญาณ กแล้ว หรือ ไม่กแล้ว ?

(ตอบว่า) ไม่กแล้ว เพราะว่า ภัยตูปัญฐานญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป สังขารทั้งหลาย ที่เป็นอนาคต ก็จักดับไป” ดังนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเสมือน บัรุษผู้มีดวงตา แลดูหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม ที่ใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่กแล้ว เขาเป็นแต่เพียงเกิดความไตร่ตรอง (รู้สึกเสียวๆ) อยู่ว่า คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปในหลุม ทั้ง ๓ นี้ ทุกคนจักได้รับทุกข์ไม่น้อยเป็นแน่” ดังนี้เท่านั้น ฉนใด ก็หรือว่าเปรียบเหมือนบัรุษผู้มีดวงตา แลดูหลาว ๓ เล่ม คือ หลาวไม้ตะเคียน ๑ หลาวเหล็ก ๑ หลาวทอง ๑ เขาปักไว้เรียงกันอยู่ ตัวเองมิได้กแล้ว เป็นแต่เพียงบัรุษนั้นไตร่ตรอง (รู้สึกเสียวๆ) อยู่ว่า “คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปบนหลาวทั้งหลายนี้ ทุกคนจักเสวยทุกข์หายน้อยไม่” ดังนี้อย่างเดียวกัน ฉนใด ภัยตูปัญฐานญาณ ก็ฉนนั้นเช่นกัน ญาณเองมิได้กแล้ว เพราะว่าญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายในภพทั้ง ๓ ซึ่งเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม และเปรียบด้วยหลาว ๓ เล่ม ที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป ที่เป็นอนาคต ก็จักดับเป็นแน่” ดังนี้แต่อย่างเดียวกันเท่านั้น แต่เพราะสังขารทั้งหลายที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๖) และสัตตาวาส (๗) ทุกหนทุกแห่ง เป็นสังขารถึงแล้วซึ่งความพินาศไป เป็นของที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้า ปราภฏแก่ญาณนั้น โดยความน่ากแล้วแต่อย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า **ภัยตูปัญฐานญาณ**

อนึ่ง ในความปราภฏโดยความน่ากแล้วของญาณนั้น ดังกล่าวมานี้ มีพระบาลี (แปลความได้) ดังต่อไปนี้ “(ถามว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง อะไร ปราภฏโดยความน่ากแล้ว? เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตา อะไร ปราภฏโดยความน่ากแล้ว? (ตอบว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง นิमितปราภฏโดยความน่ากแล้ว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไป (ของสังขาร) ปราภฏโดยความน่ากแล้ว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิमितและ ความเป็นไป ปราภฏโดยความน่ากแล้ว” ดังนี้^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

คำว่า “นิมิต” ในพระบาลีนั้น หมายถึง นิมิตคือสังขาร คำว่า “นิมิต” นี้ เป็นชื่อเรียกสังขารทั้งหลายโดยเฉพาะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง ก็เห็นแต่ภณะ (คือ ความดับ) อย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย เพราะการเห็นแต่การดับนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่โยคินั้นโดยความน่ากลัว คำว่า “ความเป็นไป” หมายความว่า ความเป็นไปในรูปภพและอรูปรภพ เพราะว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ก็เห็นแต่ความบีบคั้นเฉพาะหน้าเนื่อง ๆ อย่างเดียวของความเป็นไป แม้ที่ยกย่องกันว่าเป็นความสุข เพราะเหตุนั้น ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) จึงปรากฏแก่โยคินั้น โดยความน่ากลัว แต่เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ก็เห็นแม่ทั้ง ๒ อย่างนั้น (คือทั้งนิมิตและความเป็นไปของสังขาร) เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เป็นประดุกบ้านร้าง และเป็นประดุกยับแดด และคนธรรพนคร (วิมานในอากาศ) เป็นต้น เพราะเหตุนี้ นิมิตและความเป็นไปทั้ง ๒ จึงปรากฏแก่โยคินั้นโดยความน่ากลัว ด้วยประการฉะนี้

จบ ภัยตูปัญฐานญาณ

๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ

[๗๕๒] เมื่อโยคินั้น เสพอยู่เนื่อง ๆ ทำให้เกิดอยู่ ทำให้มาก ๆ อยู่ ซึ่งภัยตูปัญฐานญาณนั้น ก็ปรากฏว่า ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) จีติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง ไม่มีที่ด้านทาน ไม่มีที่หลบลิ้น ไม่มีภูมิที่จะไป ไม่มีที่พึ่งอาศัย ไม่มี ความปรารถนา หรือความยึดเหนี่ยว ในสังขารทั้งหลาย ที่ดำเนินไปในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) จีติ (๖) นิवास (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้แต่เพียงสังขารเดียว ภพ ๓ ก็ ปรากฏประดุกหลุมถ่านเพลิงซึ่งเต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ก็ ปรากฏประดุกอสรพิษมีพิษร้าย ชั้น ๕ ก็ปรากฏประดุกเพชรฆาตที่ยกดาบเงือง่า อยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ก็ปรากฏประดุกหมู่บ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ก็ ปรากฏประดุกพวกโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน วิญญูญาณจีติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ก็ปรากฏ ประดุกถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลูกโพลงและขีดช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงก็ ปรากฏเป็นประดุกหัวผี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาพาธ เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง หาความอบอุ่นมิได้ ไม่มีรส

(ถามว่า) ปราภฏอย่างไร ?

(ตอบว่า) ปราภฏดุจดังว่า ป่าช้า แม้ตั้งสงบอยู่โดยอาการเป็นที่น่ารื่นรมย์ แต่มีมฤคร้าย ปราภฏแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุข ปราภฏประดุจถ้ามีเสือโคร่ง ประดุจน้ำมีรากษสสิงอยู่ ประดุจข้าศึกเงียดเงี้ยวพระขรรค์อยู่แล้ว ประดุจโภชนะมียาพิษ ประดุจมรรคาที่มีโจร ประดุจเรือนที่ไฟไหม้ ประดุจสนามรบที่มีทหารเตรียมพร้อมอยู่แล้ว ความจริง บุรุษผู้นั้น ครั้นมาถึงสถานที่เช่นป่าช้ามีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้แล้ว ก็กลัว หวาดหวั่น ขนลุกขนพอง เห็นแต่โทษร้ายอย่างเดียว ทุกทิศทาง ฉันทใด โยคาวจรทำนนี้ก็ฉันทนั้นเช่นกัน เมื่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงปราภฏ โดยความน่ากลัว ด้วยอำนาจภังคานุปัสสนา ก็เห็นอยู่โดยทั่วไป แต่โทษร้าย ไม่มีรส ไม่มีความชอบใจแต่อย่างเดียว

เมื่อโยคาวจรทำนนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ญาณที่ชื่อว่า **อาทีนวญาณ ก็เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว** ซึ่งเป็นญาณที่ทำนระบุดึง กล่าวคำพระบาลีนี้ไว้ (แปลความ) ว่า

“(ถามว่า) ปัญญาในความปราภฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทีนวญาณอย่างไร”

“(ตอบว่า) ปัญญาในความปราภฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นที่น่ากลัว’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในความปราภฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไปเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิमितเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความขวนขวายเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ปฏิสนธิเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘คติ (ภูมิที่ไป) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิพัตติ (ความบังเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘อุปัตติ (ความเข้าถึง) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชาติ (ความเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชรา เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘พยาธิ (ความป่วยไข้) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘มรณะเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความโสภเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคร่ำครวญเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว’ ดังนี้ เป็น อาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม (ปลอดภัย)’ ดังนี้ เป็น สันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุสันติ คือพระนิพพาน) ความรู้ว่า ‘ความไม่เป็นไปเป็นแดนเกษม’ ... ฯลฯ ... ความรู้ว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม” ดังนี้ เป็น สันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นที่น่ากลัว ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม’
 ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุตันติ คือพระนิพพาน) ความว่า ‘ความ
 เป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม’ ดังนี้
 เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์’
 เป็นอาทีนวญาณ, ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไป’ ...
 ฯลฯ ... ว่า ‘ความคับแค้นใจเป็นทุกข์’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความ
 ไม่เป็นไป’ ... ฯลฯ ‘ความไม่คับแค้นใจ เป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ
 พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ,
 ความรู้ที่ ‘ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข’ ... ฯลฯ ... ‘ความคับแค้น
 ใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวก
 หนึ่ง)

“ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นการเจือ
 ด้วยอามิส’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ, ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า
 ‘ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอามิส’ ดังนี้ เป็นอาทีนว-
 ญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นการไม่มีอามิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้
 ว่า ‘ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอามิส’ ดังนี้ เป็น
 สันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นการเจือด้วยอามิส ความไม่เกิดขึ้น เป็นการไม่มี
 อามิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความเป็นไป เป็นการเจือด้วยอามิส
 ความไม่เป็นไปเป็นการไม่มีอามิส’ ... ฯลฯ ... ‘ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอามิส
 ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอามิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวก
 หนึ่ง)

“ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไปเป็นสังขาร’ ... ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความเป็นไปเป็นนิพพาน’ ... ฯลฯ ... ‘ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน’ ... ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

อุปปาทนฺจ ปวตฺตณฺจ	นิमितฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสตี
อายุหนํ ปฏิสฺนุตี	ณฺณํ อาทีนเว อิทํ.
อนฺุปปาทํ อปฺปวตฺตํ	อนิमितฺตํ สุขนฺติ จ
อนายุหนํ อปฺปฏิสฺนุตี	ณฺณํ สนฺติปเท อิทํ.
อิทํ อาทีนเว ณฺณํ	ปญฺจภูจฺจาเนสุ ชายตี
ปญฺจภูจฺจาเน สนฺติปเท	ทสฺส ณฺณเณ ปชานาตี
ทวิหนํ ณฺณานํ กุสลตา	นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี”ติ.

แปลความว่า

“โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น และความเป็นไป และนิमितความชวนชวยและปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ นี่เป็น อาทีนวญาณ และเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มีชวนชวย ไม่มีปฏิสนธิ ว่าเป็นสุข นี่เป็น สันติปทญาณ อาทีนวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน สันติปทญาณก็เกิดใน ๕ ฐาน โยคาวจรกำหนดรู้ญาณ ๑๐ ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ (คือ อาทีนวญาณ และ สันติปทญาณ) จึงไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างๆ” ด้วยประการฉะนี้

“ความเห็นนั้น ชื่อว่า **ญาณ** โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า **ปัญญา** โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทีนวญาณ” ดังนี้^๑

[๗๕๓] คำว่า “ความเกิดขึ้น” ในคำพระบาลี (ที่แปลไว้ข้างต้น) นั้น หมายถึง การเกิดขึ้นในภพ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย คำว่า “ความเป็นไป” หมายถึง ความเป็นไปของสังขารซึ่งเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว คำว่า “นิमित” หมายถึง นิमित คือสังขารแม้ทุกประการ คำว่า “ความชวนชวาย” หมายถึง กรรมอันเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพต่อไป คำว่า “ปฏิสนธิ” หมายถึง การเกิดขึ้นในภพต่อไป คำว่า “คติ (ภูมิที่ไป)” หมายถึง ภูมิที่ไปซึ่งมีปฏิสนธิ คำว่า “นิพพัตติ (ความบังเกิด)” หมายถึง ความบังเกิดของชั้นทั้งหลาย คำว่า “อุปปัตติ (ความเข้าถึง)” หมายถึง ความเป็นไปแห่งวิบาก ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ความเป็นไปแห่งวิบาก ของผู้ถึงพร้อมแล้ว หรือว่าของผู้เข้าถึงแล้ว” คำว่า “ชาติ (ความเกิด)” หมายถึง ชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งชราเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะภพเป็นปัจจัย อากาโรทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏแล้วโดยเฉพาะ อนึ่ง ในพระบาลีนั้น อากาโรมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ๕ อย่าง เท่านั้น ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ของอาทีนวญาณ นอกนั้นท่านกล่าวไว้โดยเป็นไวกัจจนของอาการ ๕ อย่างเหล่านั้น เพราะว่า คำ “นิพพัตติ” (และ) “ชาติ” ๒ คำนี้ เป็นไวกัจจนของอุปปาตะ (ความเกิดขึ้น) และของปฏิสนธิ คำว่า “คติ” (และ) “อุปปัตติ” ๒ คำนี้ เป็นไวกัจจนของปวัตตะ (ความเป็นไป) คำว่า “ชรา” เป็นต้นเป็นไวกัจจนของนิमित ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ข้างต้น (ด้วยคาถาซึ่งแปลความว่า)

**“โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้นและความเป็นไปและนิमित
ความชวนชวายและปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอาทีนวญาณ”
ดังนี้ ๑ และว่า “อาทีนวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน” ดังนี้ ๑**

ส่วนคำเป็นต้นว่า “ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม’ เป็น

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๖

สันติปทญาณ” ท่านกล่าวไว้เพื่อชี้ให้เห็นญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามของอาทิวญาณ อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อให้เกิดความอบอุ่นใจแก่โยคาวจรผู้เห็นโทษร้ายด้วยภยตูปัญฐานญาณ แล้วมีหทัยไหวหวั่นว่า “แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ที่เป็นแดนเกษมที่ไม่มีโทษร้าย ก็มีอยู่” ดังนี้บ้าง ก็หรือว่า เพราะอาการทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นอาการตั้งอยู่ชัดเจนโดยความน่ากลัว แก่โยคาวจรผู้นั้นเล่า จิตของโยคาวจรนั้นก็โน้มไปในความเป็นฝ่ายตรงข้ามกับอาการเหล่านั้นอยู่แล้ว และเพราะเหตุนี้ ฟังทราบ ว่า ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อชี้ให้เห็นอนิสสของอาทิวญาณ อันสำเร็จได้ด้วย ความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว

อนึ่ง ในอาทิวญาณนี้ เพราะสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้นเป็นทุกข์โดยแน่นอน และสิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นของเจือด้วยอามิสโดยแท้ เพราะเป็นของไม่พ้นไปจาก (อามิส ๓ คือ) อามิสคืออวิชชา ๑ อามิสในโลก ๑ และอามิสคือกิเลส ๑ และสิ่งใดเจือด้วยอามิส สิ่งนั้นก็เป็เพียงสังขารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ความรู้ในปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์’ ดังนี้ เป็นอาทิวญาณ” ดังนี้ไว้แม้เป็นอย่างนั้น ก็ควรทราบความแตกต่างกันในอาการทั้งหลายนี้ ด้วยความเป็นไปโดยอาการต่างๆ กันอย่างนี้ คือ โดยอาการเป็นที่น่ากลัว ๑ โดยอาการเป็นทุกข์ ๑ โดยอาการมีอามิส ๑

คำว่า “กำหนดรู้ญาณ ๑๐” หมายความว่า เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้อาทิวญาณอยู่ ชื่อว่า กำหนดรู้ คือแทงตลอด คือทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ ได้แก่ ญาณ ๕ มีอาการ เช่นความเกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) และญาณ ๕ มีอาการเช่นความไม่เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ คำว่า “ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒” หมายความว่า ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ เหล่านี้ คือ อาทิวญาณ ๑ และสันติปทญาณ ๑ คำว่า “ไม่หวั่นไหวในทิวฤทธิต่างๆ” หมายความว่า ไม่ส่ายไปส่ายมาในทิวฤทธิทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปด้วยความเห็นผิดว่า พระนิพพานเป็นบรมทิฐฐุธรรมเป็นต้น คำที่ยังเหลืออยู่ในพระบาลีนี้ เป็นคำมีความหมายง่าย ๆ ทั้งนั้นแหละ

จบ อาทิวานุปัสสนาญาณ

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ

[๗๕๔] เมื่อโยคินั้นเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอยู่อย่างนี้ ก็เบื่อหน่าย เอื้อมระอา ไม่อภิมรยในสังขารอันมีการแตกดับ ซึ่งดำเนินอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง เปรียบเหมือนพญาหงส์ทอง ผู้อภิมรยยินดีอยู่ ณ เชิงภูเขาจัตโรฎฐ ไม่อภิมรยยินดีในบ่อน้ำสกปรกใกล้ประตูบ้านคนจัญฑาล อภิมรยยินดีอยู่แต่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ (ในป่าหิมพานต์) เท่านั้น ชื่อ แม่น้ำไนโด พญาหงส์ คือโยคีแม่น้ำก็จันนั้นเหมือนกัน ไม่อภิมรยยินดีในสังขารซึ่งมีแต่การแตกดับ มีโทษร้าย ซึ่งตนได้กำหนดเห็นมาอย่างดีแล้ว แต่ทว่า ยินดีอยู่ในอนุปัสสนาทิ้งหลาย ๗^๑ เท่านั้น เพราะเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ ยินดี (และ) ด้วยความยินดีในภาวนา อนึ่ง เปรียบเหมือนสีหะมฤคราชที่ถูกเขาขังไว้ แม้นในกรงทอง ก็ไม่อภิมรยยินดี แต่ทว่า ยินดีพอใจอยู่แต่ในป่าหิมพานต์กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น จันได สีหะมฤคราช คือโยคีนี้ ก็จันนั้น ไม่อภิมรยยินดีแม้นในสุดติภพทั้ง ๓ อย่าง แต่ทว่ายินดีอยู่แต่ในอนุปัสสนา ๓^๒ เท่านั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนพญาช้างฉัททันต์ ผีอกทั่วสรรพางค์ มีอวัยวะ ๗ จรดถึงพื้น มีฤทธิ์ เหาะไปได้ในเวหาสก็ไม่อภิมรยยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนคร อภิมรยยินดีอยู่แต่ในป่าชัฎริมสระฉัททันต์ ในป่าหิมพานต์เท่านั้น จันได พญาช้างตัวประเสริฐคือโยคีผู้นี้ ก็จันนั้น ไม่อภิมรยยินดีในสังขารแม้ทั้งปวง อภิมรยยินดีอยู่แต่ในพระนิพพาน อันเป็นสันติบทที่ตนเห็นแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม” เป็นผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น น้อมไปในพระนิพพานนั้น โอนเอียงไปในพระนิพพานอันเป็นสันติบทนั้น ด้วยประการฉะนี้

[๗๕๕] อนึ่ง นิพพิทาญาณนี้นั้น โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ ภัยตูปัญฐานญาณและอาทีนวญาณ) เพราะเหตุนี้ ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ภัยตูปัญฐานญาณเดียนั้นแล ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่าภัยตูปัญฐาน เพราะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความน่ากลัว ๑ ชื่อว่าอาทีนวานุปัสสนา เพราะให้เกิด (ความเห็น) โทษร้ายขึ้นในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ๑ ชื่อว่า

๑ อนุปัสสนา ๗ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา ๔. นิพพิทานุปัสสนา ๕. วิราคานุปัสสนา ๖. นิโรธานุปัสสนา ๗. ปฏินิสสังคคานุปัสสนา
๒ อนุปัสสนา ๓ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา

นิพพิทานุปัสสนา เพราะเกิดเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ๑” แม้ในพระบาลี^๑ท่านก็กล่าวไว้ว่า “ปัญญาได้ในภยตูปัญฐาน ๑ ญาณได้ในอาทีนวะ ๑ นิพพิทาใด ๑ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พญัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”

จบ นิพพิทานุปัสสนาญาณ

๙. มุญจितุกัมมตาญาณ

[๗๕๖] แต่เมื่อกุลบุตรผู้นี้ เบื่อหน่ายอยู่ เอื้อมระอาอยู่ ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ด้วย นิพพิทาญาณนี้ จิตก็ไม่ซ่อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ ในสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญูณฐิติ (๖) และ สัตตาวาส (๗) ทุกหนทุกแห่ง แม้แต่สังขารเดียวเป็นจิตที่ใครจะพันไป ปรารถนาจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง

(ถามว่า) เปรียบเหมือนอะไร ?

(ตอบว่า) เปรียบเหมือนสัตว์และบุคคลเป็นต้นว่าอย่างนี้ คือ:-

๑. ปลาติดอยู่ภายในอวน (หรือแห)
๒. กบอยู่ในปากงู
๓. ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง
๔. เนื้ออยู่ในบ่วงบาศอันเหนียวแน่น
๕. งูอยู่ในเงื้อมมือของหมองู
๖. ช้างกุญชรติดอยู่ในหล่มลี้ก
๗. พญานาคอยู่ในปากครุฑ
๘. พระจันทร์เข้าไปในปากราหู
๙. บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

เป็นผู้มีความปรารถนาจะพ้นไป มีความมุ่งมั่นจะออกไปเสียจากที่นั้น ๆ ชื่อฉันทจิตของโยคีผู้นั้น ก็ฉันทนั้น เป็นจิตปรารถนาจะพ้นไป ประสงค์จะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง ทนได้นั้น ครั้นโยคีทำเช่นนั้น ผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ผู้ปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ มุญจितุกัมยตาญาณก็เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

จบ มุญจितุกัมยตาญาณ

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

[๗๕๗] โยคีผู้นั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีแต่ความแตกดับ อันดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในจิตติ และในนิवास ทุกหนทุกแห่งดังกล่าวมานั้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไปอีก เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง

โยคีนั่นก็เห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งปวงว่า **ไม่เที่ยง** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

อนิจจังติกโต ^๑	โดยไม่เป็นไปเลยที่สุด
ดาวกาลิกโต	โดยเป็นไปชั่วคราว
อุปาทายปริจฉินนโต	โดยกำหนดได้ด้วยความคิดและความดับ
ปโลกโต	โดยแตกทำลาย
ขณิกโต	โดยเป็นไปชั่วขณะ
จลโต	โดยความหวั่นไหว
ปภังคโต	โดยผุพัง
อัทธูโต	โดยไม่ยั่งยืน
วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันอยู่เป็นธรรมดา
อसारกโต	โดยไม่มีสาระ
วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
สังขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งขึ้นไว้
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา

๑ ถ้ารูปศัพท์เป็น “อนิจจังติกโต” แปลว่า โดยมีความสุดสิ้นด้วยความไม่เที่ยง

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) ว่า **เป็นทุกข์** ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อภินหปฏิปิพนโต	โดยเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนื่องๆ
ทุกขมโต	โดยทนได้ยาก
ทุกขวัตตุโต	โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์
โรคโต	โดยเป็นโรค
คัณฑโต	โดยเป็นแผลฝี
สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
อฆโต	โดยความชั่วร้าย
อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
อีติโต	โดยความหายนะ
อุปัททโต	โดยเป็นอุปัทวะ
ภยโต	โดยเป็นภัย
อุปัสคโต	โดยเป็นอุปสรรค
อดาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
อาทีนวโต	โดยเป็นโทษร้าย
อฆมูลโต	โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
วรกโต	โดยเป็นฆาตกร
สาสวโต	โดยมีอาสวะ
มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
โสภณธัมมโต	โดยมีความโคกเป็นธรรมดา
ปริเทวธัมมโต	โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
อุปายาสธัมมโต	โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
สังกิเลสิกธัมมโต	โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) **โดยอสุภะ** (ความไม่งาม) โดยเป็นบริวารของทุกขลักษณะ ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อชัญญโต	โดยเป็นของไม่งาม
ทศคันธโต	โดยมีกลิ่นเหม็น
เชคฺจฺจโต	โดยเป็นของน่าเกลียด
ปฏิกูลโต	โดยเป็นของปฏิกูล
อัมมทานโต	โดย (ปรากฏชัดด้วย) การไม่ตกแต่ง
วิรูปโต	โดยเป็นรูปพิการ
วิภัจฉโต	โดยเป็นของควรสลัดทิ้งไป

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) โดยความเป็น**อนัตตา** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

ปรโต	โดยเป็นอื่น
ริตโต	โดยเป็นของเปล่า
ตฺจฺจโต	โดยเป็นของว่าง
สุญฺญโต	โดยเป็นของสูญ
อัสสามิกโต	โดยไม่มีเจ้าของ
อนิสสรโต	โดยไม่มีผู้เป็นใหญ่
อวสวัตติโต	โดยไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ

[๗๕๘] โยคีท่านนี้ ผู้เห็นอยู่ด้วยประการดังกล่าวมานี้แหละ เป็นอันเรียกได้ว่า ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่

อุปมาด้วยบุรุษจับปลา

(ถามว่า) แต่โยคาวจรผู้นี้กำหนดรู้สังขารทั้งหลายเหล่านี้้อย่างนั้นเพื่ออะไร ?

(ตอบว่า) เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขารทั้งหลาย) ในการบรรลุอุบายแห่งการพ้นไปนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้

สมมติว่า บุรุษผู้หนึ่ง คิดจักจับปลา ครั้นเอาสุ่มจับปลาไปสุมลงในน้ำ บุรุษผู้นั้นหย่อนมือลงไปทางปากสุม จับเอางูไว้ที่คอใน (ใต้) น้ำ ก็ดีใจว่า ข้าจับปลาได้แล้ว

เขานึกอยู่ว่า “ข้าได้ปลาตัวใหญ่จริงๆ” จึงยกขึ้นมาดู พอเห็นสวัสดิกะ (ดอกจัน) ๓ อัน ก็รู้ได้ว่าเป็นงู จึงกลัว เห็นโทษร้าย ท้อใจในการจับ (งู) ไว้ ประารถนาเพื่อที่จะพ้นไป จึงทำอุบายเพื่อพ้นไป (จากงู) แคะปลอดมือออก (จากงู) ตั้งแต่ปลายหาง แล้วยก แขนขึ้นแกว่ง (งู) เหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี่ยน แล้วเหวี่ยง (งู) ไปด้วยคำว่า “ไป ! เจ้างูร้าย” แล้วรีบขึ้นขอบหนอง ยืนมองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงอยู่ว่า “เอาละ เป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาได้แล้ว”

ในอุปมานั้น กาลเวลาที่โยคีแม่นี้ได้อัตภาพ (เกิดเป็นมนุษย์) แล้ว ยินดีพอใจ มาตั้งแต่แรก (รู้ความ) นั้นเลย เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษผู้นั้นจับงูที่คอมันไว้แล้ว ดีใจว่าเป็นปลา การที่โยคีผู้นี้ทำการย่อความเป็นก้อน (ของสังขาร) ออกไป แล้ว เห็นพระไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เปรียบความเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นนำเอาหัว (งู) ออกมาจากปากสุม แล้วเห็นสวัสดิกะ ๓ อัน ภัยตูปัญฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว) ของโยคีท่านนี้ เปรียบเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นกลัว (งู) อาทินวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษร้าย) เปรียบเหมือนการเห็นโทษร้ายจากการจับงูนั้น, นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนื่องๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) เปรียบความท้อใจในการจับ (งู) ไว้ มุญจิกตูกัมยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไป) เปรียบเหมือนความมุ่งหมายที่จะพ้นงู การยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากงู)

ความจริง บุรุษผู้นั้นแกว่งงูทำให้มันเปลี่ยน ทำให้มันไม่สามารถวกมากัดได้ แล้ว ปล่อยมันไป เป็นการปล่อยอย่างดี ฉันท โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันทนั้น เวียนกำหนด สังขารทั้งหลายด้วยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ทำให้ทุพสภาพ ทำให้ถึงความไม่สามารถปรากฏโดยอาการเที่ยงเป็นสุข เป็นของงดงาม และเป็นอึดตาได้อีกต่อไป ชื่อว่าพ้นไป เป็นการพ้นไปอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “กำหนด รู้อยู่อย่างนั้น เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป”

[๗๕๙] เป็นอันว่า ปฏิสังขาญาณ เกิดขึ้นแล้วแก่โยคาวจรท่านนั้น ด้วยการ กำหนดเพียงเท่านี้ ซึ่งเป็นญาณที่ท่านกล่าวระบุดังไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า:-

(ถามว่า) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดรู้ทบทวน (ปฏิสังขานญาณ) อะไรเกิดขึ้น ? เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์... เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนอะไรเกิดขึ้น”

(ตอบว่า) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดทบทวนซึ่ง นิमितเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์ ญาณกำหนดรู้ทบทวนความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวน ทั้งนิमितและความเป็นไปเกิดขึ้น” ดังนี้^๑

และคำว่า “กำหนดรู้ทบทวนซึ่งนิमित” ในพระบาลีนั้น หมายความว่า รู้นิमित คือสังขาร โดยอนิจจลักษณะว่า “ไม่ยั่งยืน เป็นไปชั่วคราว” ก็และเป็นความจริงว่า รู้ ก่อนแล้ว ญาณเกิดขึ้นภายหลัง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวอย่างนั้น ด้วยโวหาร ดุจดั่งคำว่า “อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ มโนวิญญูญาณเกิดขึ้น”^๒ ดังนี้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึง ทราบว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น เพราะทำคำหน้า (ปฏิสังขา - รู้ทบทวน) และคำหลัง (อุปุปชฺชติ - เกิดขึ้น) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเอกัตตํนัย ถึงแม้ในอีก ๒ บท ก็พึง ทราบความหมายโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๑๑. สังขารูปกขาญาณ

สุญญตานุปัสสนา การเห็นเนื่องๆ โดยความว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๒

[๗๖๐] โยคาวจรณันครันกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญต (ความว่างเปล่า) มีเงื่อนไข ๒ ต่อไป อีกว่า “สังขารนี้ ว่างเปล่าจากอตฺตา ๑ หรือ ว่างเปล่าจากสิ่งที เนื่องด้วยอตฺตา ๑”^๓

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

๒ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗

๓ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๖๙/๗๕

สุญญตา มีเงื่อนไข ๔

โยคาวจรนั้นครั้งไม่เห็นอตฺตา ไม่เห็นอะไรๆ อื่นที่ตั้งอยู่ในภาวะเป็นบริวารของอตฺตา ก็กำหนดรู้ สุญญตา มีเงื่อนไข ๔ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในอติการแห่ง สุญญตานุปัสสนา นี้ต่อไปอีกว่า

๑. นานํ กุจฺจนิ - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ
๒. กสฺสจฺจิ กิณฺจนตสฺสมี - ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ
๓. น จ มม กุจฺจนิ - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน
๔. กิสฺสมิณฺจฺจิ กิณฺจนตตฺตฺติ - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ^๑

อธิบายความสุญญตา มีเงื่อนไข ๔

(ถามว่า) กำหนดรู้อย่างไร ?

(ตอบว่า)

๑. ที่จริง คำว่า “นานํ กุจฺจนิ - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ” หมายความว่า โยคาวจรผู้นี้ ไม่เห็นอตฺตา ณ ที่ไหนๆ

๒. คำว่า “กสฺสจฺจิ กิณฺจนตสฺสมี - ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ” หมายความว่า “ไม่เห็นอตฺตาของตนเอง ที่พึงนำเข้าไปในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ อื่น” อธิบายว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นพี่ชายน้องชาย ที่พึงมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นพี่ชายน้องชาย หรือว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นสหาย ที่พึงมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นสหาย หรือว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นบริวาร ที่พึงมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นบริวาร

๓. ในคำว่า “น จ มม กุจฺจนิ - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” นั้น ยกเอาศัพท์ว่า “มม - ของฉัน” ออกเสียก่อน (เหลือเพียง) ว่า “น จ กุจฺจนิ - และไม่มี ณ ที่ไหนๆ” มีอธิบายอย่างนี้ว่า “และไม่เห็นอตฺตาของบุคคลอื่น ณ ที่ไหนๆ”

๔. คราวนี้ นำเอาศัพท์ว่า “มม - ของฉัน” มา (ไว้ในประโยคหลัง) ว่า “มม กิสฺสมิณฺจฺจิ กิณฺจนตตฺตฺติ - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” หมายความว่า

๑ มีกล่าวถึงในพระบาลีและอรรถกถาหลายแห่ง เช่น ม. อ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕, ม. อ. อ. (บาลี) ๓/๗๐/๔๓-๔๔, อ. จ. ต. ก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๐๑ และดู-อ. จ. ต. ก. อ. (บาลี) ๒/๗๑/๒๑๗, อ. จ. ต. ก. ก. (ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๖, และดู-อ. จ. ต. ก. อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๔๐๕

“ไม่เห็นว่าเป็น อัดตาของบุคคลอื่นนั้น มีอยู่ในความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” อธิบายว่า ไม่เห็นอัดตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาโดยความเป็นอะไรๆ นี้ ในฐานะอะไรๆ คือว่าเป็นพี่ชายน้องชายในฐานะเป็นพี่ชายน้องชายของตน หรือว่าเป็นสหายในฐานะเป็นสหาย (ของตน) หรือว่าเป็นบริวารในฐานะเป็นบริวาร (ของตน)

(รวมความ) โยคาวจรท่านนี้ เพราะเหตุที่

๑. ไม่เห็นเลยซึ่งอัดตา ณ ที่ไหนๆ
๒. ไม่เห็นอัดตานั่นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของบุคคลอื่น
๓. ไม่เห็นอัดตาของบุคคลอื่น
๔. ไม่เห็นอัดตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของตน

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่า โยคาวจรท่านนี้กำหนดรู้ **สุญญตา มีเงื่อนไข ๔** แล้ว ด้วยประการฉะนี้แล

สุญญตา โดยอาการ ๖

[๗๖๑] ครั้นกำหนดรู้สุญญตามีเงื่อนไข ๔ อย่างนี้แล้ว โยคาวจรจึงกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ ต่อไปอีก

(ถามว่า) กำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ อย่างไร ?

(ตอบว่า) กำหนดรู้ว่า จักขุเป็นของว่างเปล่าจากอัดตา ๑ หรือจากสิ่งเนื่องด้วยอัดตา ๑ หรือจากความเป็นของเที่ยง ๑ หรือจากความเป็นของยั่งยืน ๑ หรือจากความเป็นของคงทน ๑ หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

โสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... ใจ ... รูปเป็นของว่างเปล่า ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โผฏฐัพพะ ... ธรรมารมณ์เป็นของว่างเปล่า ... จักขุวิญญาณ ... ฯลฯ ... มโนวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ...

พึงนำนัยโดยประการดังกล่าวนี้ไปจนถึงชรามรณะ^๑ ด้วยประการฉะนี้

สุญญตา โดยอาการ ๘

[๗๖๒] ครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๘ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรละ รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑

๑ ขุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอึดตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... จักขุ ... โสตะ ... ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอึดตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ เปรียบเหมือนต้นอ้อไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันทิเด เปรียบเหมือนต้นละหุ่งไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น เปรียบเหมือนต้นมะเดื่อ ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนต้นกุ่ม ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนต้นทองกวาว ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนพองน้ำ ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนต่อมหน้า ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนพยับแดด ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนต้นกล้วย ... ฉันทิเด เปรียบเหมือนมายา ไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันทิเด รูป ... ฯลฯ ... ชรามรณะ ก็ฉันทินั้นนั่นแล ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือว่า ... ฯลฯ ... โดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๑๐

[๗๖๓] โยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๐ ต่อไปอีก

(ถามว่า) กำหนดรู้อย่างไร ?

(ตอบว่า) โยคาวจรผู้นั้นเห็นอยู่ซึ่งรูปโดยความเป็นของว่าง ๑ เห็นอยู่โดยความเป็นของว่างเปล่า ๑ ... โดยความเป็นของสูญ ๑ ... โดยความเป็นอนัตตา ๑ ... โดยความไม่มีผู้เป็นใหญ่ ๑ ... โดยความไม่เป็นของพึงกระทำได้ตามความปรารถนา ๑ ... โดยความเป็นของอันบุคคลไม่พึงบรรลุถึง ๑ ... โดยเป็นของไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ ... โดยความเป็นปรปักษ์ ๑ ... โดยความเป็นของว่าง ๑

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... วิญญาณโดยความเป็นของว่าง ... ฯลฯ ... เห็นอยู่ ... โดยความเป็นของว่าง ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๑๒

[๗๖๔] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๒ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรละ

รูปมิใช่สัตว์ ๑ มิใช่ชีวะ ๑ มิใช่คน ๑ มิใช่มาณพ ๑ มิใช่สตรี ๑ มิใช่บุรุษ ๑ มิใช่อดีตตา ๑ มิใช่ของเนื่องด้วยอดีตตา ๑ มิใช่เรา ๑ มิใช่ของเรา ๑ มิใช่ของบุคคลอื่น ๑ มิใช่ของใครๆ ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... มิใช่ของใครๆ ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๔๒

[๗๖๕] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๔๒ ด้วยตีรณปริญา (กำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง) ต่อไปอีก กล่าวคือ เห็นอยู่ซึ่งรูป

๑. อนิจจโต	โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขโต	โดยเป็นทุกข์
๓. โรครโต	โดยเป็นโรค
๔. คัณฑโต	โดยเป็นหัวฝี
๕. สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖. อฆโต	โดยความชั่วร้าย
๗. อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
๘. พรโต	โดยเป็นปรปักษ์
๙. ปโลกโต	โดยความแตกทำลาย
๑๐. อีติโต	โดยความหายนะ (จัญไร)
๑๑. อุปัททโต	โดยเป็นอุปัทวะ
๑๒. ภัยโต	โดยเป็นภัย
๑๓. อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต	โดยความหวั่นไหว
๑๕. ปภังคโต	โดยความผุพัง

๑๖.	อัทธวโต	โดยความไม่ยั่งยืน
๑๗.	อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘.	อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
๑๙.	อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐.	อสรณีกุโต	โดยเป็นสิ่งที่ถือเป็นที่พึ่งมิได้
๒๑.	วิตโต	โดยเป็นของเปล่า
๒๒.	ตุงโต	โดยเป็นของว่าง
๒๓.	สุญญโต	โดยเป็นของสูญ
๒๔.	อนัตตโต	โดยไม่มีอัตตา
๒๕.	อนัสสาทโต	โดยหาความอบอุ่นใจมิได้
๒๖.	อาทินวโต	โดยเป็นโทษร้าย
๒๗.	วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๘.	อसारกโต	โดยหาแก่นสารมิได้
๒๙.	อขมูลโต	โดยเป็นมูลแห่งความชั่วร้าย
๓๐.	วธกโต	โดยเป็นฆาตกร
๓๑.	วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๓๒.	สาสวโต	โดยมีอาสวะ
๓๓.	สังขโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๔.	มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๕.	ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๖.	ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๗.	พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๘.	มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๙.	โสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาสธัมมโต	โดยมีความโสภ มีความคร่ำครวญ มีทุกข์ มีความโทมนัส มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐.	สมุทโยโต	โดยเป็นแดนเกิด
๔๑.	อตัลลคมโต	โดยการถึงความดับสูญ
๔๒.	นิสสรณโต	โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยง

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... ซึ่งสัญญา ... ซึ่งสังขาร ... ซึ่งวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ
โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยง

อนึ่ง ท่านกล่าวคำต่อไปนี้ไว้ว่า “เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยงไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... วิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยงไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า (สมด้วยพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ท่านโมฆราชว่า)

สุณฺณโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ	โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิกฺกุจฺจํ โอิหจฺจ	เอวํ มจฺจุตฺตโร สียา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตุ	มจฺจุราชา น ปสฺสตี.

แปลความว่า

ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติตลอดเวลา มองเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ฟังถอนอรรถาภิธาน (คือ ความเห็นเนื่องๆ ว่ามีอรรถา) เสีย จึงจะเป็นผู้ข้ามพ้นมฤตยู ด้วยอาการอย่างนั้น มัจจุราช (มรณะ) ไม่เห็นบุคคลผู้มองเห็นโลกอย่างนี้^๑

วิโมกขกถา

[๗๖๖] ครั้นโยคาวจรเห็น (โลก) โดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่า “เป็นเรา” หรือว่า “เป็นของเรา” เป็นเหมือนบุรุษผู้หย่าขาดภรรยาแล้ว

สังขารุเปกขาญาณเปรียบด้วยบุรุษผู้หย่าขาดภรรยา

เล่ากันว่า บุรุษผู้มีภรรยาเป็นที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพึงพอใจ ปราศจากภรณานั้นเสียแล้ว เขามีสามารถทนอยู่ได้แม้แต่ครู่เดียว เขารักภรณานั้นเสียเหลือเกิน บุรุษผู้นั้นเห็นสตรีผู้เป็นภรณานั้น ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี (หรือนอนอยู่ก็ดี) พุดอยู่ก็ดี หัวเราะอยู่ก็ดี กับบุรุษอื่น (เขาก็โกรธ ชัดเคืองใจ ประสบโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ครั้น

๑ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒, ขุ. จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙

กาลต่อมา บุรุษนั้นได้เห็นโทษชั่วร้ายของสตรีผู้นั้น ก็มีความปรารถนาที่จะพ้น (จากเธอ) จึงหย่าขาดเธอ ไม่ถือหญิงนั้นว่า “เป็นของเรา” จำเดิมแต่นั้นมา แม้เขาจะเห็นเธอ ทำอะไรๆ อยู่กับใครๆ ก็ไม่โกรธเคือง ไม่ถึงความโทมนัส มีตนเป็นกลางวางเฉยได้โดยแท้ ชื่อฉันทไธ โยคาวจรผู้นี้ก็เหมือนกันฉันทนั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ด้วย **ปฏิสังขานุปัสสนา** ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่พึงถือเอาได้ว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” จึงละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้ที่มีตนเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวง เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไปในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญูญานจิตติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมา ตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัวซึ่งขอบใบงอนิดๆ กลิ้งกลับอยู่ วกกลับอยู่ กลอกกลับอยู่ ไม่แผ่กระจายไป ชื่อแม่ฉันทไธ (จิตของโยคาวจร) ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เปรียบเหมือนขนไก่หรือสายเอ็น ที่เขาใส่เผาในไฟ ก็งอกลับ งอนกลับ วกกลับ ไม่เหยียดยืดอกออก ชื่อแม่ฉันทไธ จิต (ของโยคาวจร) ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป^๑ ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญูญานจิตติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือ ถอยกลับ ตั้งมั่นอยู่

เป็นอันว่า ญาณชื่อ **สังขารุเปกขาญาณ** เกิดขึ้นแล้วแก่โยคีท่านนั้น ด้วยประการฉะนี้

อุปมาด้วยนกกาฐุทิต

[๗๖๗] แต่ว่า สังขารุเปกขาญาณที่เกิดขึ้นแล้วนั้นนั้น ถ้าเห็นพระนิพพาน อันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็จะสลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวงแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพาน โดยความสงบ (สังขารุเปกขาญาณนั้น) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่ แล้วๆ เล่าๆ เปรียบเหมือนนกกาของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล^๒

๑ อัง. สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๕-๗๙

๒. ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๔๙๗/๒๑๙, อัง. นกุก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๗

ในสมัยโบราณ เมื่อยังไม่รู้จักใช้เข็มทิศ นักเดินเรือทะเลโบราณ เช่น ชาวอินเดีย และพวกนอร์สแมน หรือพวกไวกิงส์ใช้วิธีปล่อยนกกาฐุทิต

เล่ากันว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (สมัยโบราณ) เมื่อจะขึ้นเรือ (เดินทางไปในมหาสมุทร) ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า ทิสากากะ (คือนกกาผู้รู้ทิศ) ไปด้วย คราวใดเรือถูกลมพายุพัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการู้ทิศไป กานนั้นก็โดดจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่ง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังฝั่งนั้นเลย หากว่า มันไม่เห็นฝั่ง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือนั่นเอง ครั้งแล้วครั้งเล่าสังขารุเปกขาญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่ายังไม่เห็น (พระนิพพาน) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั้นแหละ ดำเนินไปแล้วๆ เล่าๆ

สังขารุเปกขาญาณนี้เปรียบเหมือนเมล็ดแบ่งที่กลิ้งกระทบอยู่ณขอบกระดิ่งผิด (หรือ) เปรียบเหมือนเมล็ดฝ้ายที่เขย่าออกจากฝ้ายกลิ้งกระทบอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจเสีย มีตนเป็นกลาง (วางเฉย) ในการพิจารณาเลือกเฟ้นสังขาร ตั้งอยู่โดย **อนุปัสสนา ๓** ประการ สังขารุเปกขาญาณที่ตั้งอยู่อย่างนี้ ก็มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข** (ประตูแห่งวิโมกข์ คือ พระนิพพาน) ๓ ประการ เป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก

ว่าด้วยวิโมกข์ ๓

[๗๖๘] ในการถึงความ เป็น **วิโมกขมุข** และความเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นั้น นับว่าวิปัสสนาญาณนี้มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข ๓** อย่าง โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรี ๓ (สัทอินทรี ๑ สมานินทรี ๑ ปัญญอินทรี ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ก็คือ วิโมกขมุข ๓ ดังพระบาลี (แปลความได้) ว่า “อันว่า วิโมกขมุข ๓ นี้แลดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลกกล่าวคือ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยขอบเขตและโดยวนรอบ ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหามิติดมิได้ (พระนิพพาน) ๑ เพื่อ

เร่งเร้าใจให้จดจ่ออยู่เสมอในสังขารทั้งปวง ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหาที่ตั้งกิเลส มิได้ ๑ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งธรรมทั้งปวงโดยความเป็นปรปักษ์ ๑ และเพื่อให้ จิตแล่นเข้าสู่ธาตุอันว่างเปล่า ๑ วิโมกขมุข ๓ นี้ ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลก” ดังนี้^๑

คำว่า “โดยชอบเขตและโดยวนรอบ” ใน (คำแปล) พระบาลีนั้น หมายความว่า โดยกำหนดขอบเขตอยู่ด้วยความเกิดและความดับ และโดยวนรอบ (ด้วยความเกิด และความดับ) เพราะว่า อนิจจานุปัตตนา กำหนดขอบเขตว่า “ก่อนแต่เกิดขึ้น สังขารทั้งหลายหาไม่มี” แล้วติดตามดูภูมิที่ไปของสังขารทั้งหลายเหล่านั้นอยู่เสมอ ก็เห็น อยู่เสมอเนื่องๆ โดยวนรอบ (เป็นวงกลม) ว่า “หลังจากดับ สังขารทั้งหลายเหล่านั้น หาดำเนินไปที่อื่นไม่ (แต่) อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง” คำว่า “เพื่อเร่งเร้าใจให้ จดจ่ออยู่เสมอ” หมายความว่า เพื่อให้จิตเกิดสังเวช เพราะว่า ด้วยทุกขานุปัตตนา (การเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์) จิตก็สังเวชในสังขารทั้งหลาย คำว่า “เพื่อเห็น อยู่เสมอเนื่องๆ ... โดยความเป็นปรปักษ์” หมายความว่า เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ โดยไม่มีอึดตาอย่างนี้ว่า “ไม่มีเรา ไม่มีของเรา” บททั้ง ๓ นี้ ฟังทราบทั่ว ท่านกล่าว ด้วยอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัตตนาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนี้แล ในการวิไลสนาปัญหาในลำดับต่อจากนั้นไป ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “เมื่อมนสิการอยู่โดย ความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการอยู่โดย ความเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความไม่มี อึดตา สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความว่างเปล่า” ดังนี้^๒

[๗๖๙] (ถามว่า) แต่ทว่า วิโมกข์ทั้งหลายซึ่งมีอนุปัสสนาเหล่านี้เป็นมุขนั้น คือ อะไรบ้าง ?

(ตอบว่า) ได้แก่ วิโมกข์ ๓ เหล่านี้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ สุกญญตวิโมกข์ ๑ ความจริง ท่านก็กล่าวคำนี้ไว้แล้วว่า “โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดย ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอโหสิ (ความเชื่อ) ก็ได้เฉพาะซึ่งอนิมิตตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ (ความสงบ) ก็ได้ เฉพาะซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความไม่มีอึดตา เป็นผู้มาก ด้วยความรู้ ก็ได้เฉพาะซึ่งสุกญญตวิโมกข์” ดังนี้^๓

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗

อนึ่ง ในวิโมกข์ ๓ นี้ ฟังทราบวา อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไป โดยอาการหามิติดมิได้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ เพราะว่า อริยมรรคนั้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะเกิดขึ้นจากธาตุที่หามิติดมิได้ และชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย (และ) ฟังทราบโดยนัยนี้เช่นกันว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการหากิเลสเป็นที่ตั้งมิได้ คือ อัปปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการว่างเปล่า คือ สุกญุตวิโมกข์

[๗๗๐] แต่วิโมกข์ที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ในสมัยใด พระภิกษุทำโลกุตตรฌานเป็นเครื่องออกไป (จากโลก) ถึงความไม่สะสมไว้ ให้เกิดขึ้น เพื่อละเสียซึ่งความเห็นผิดทั้งหลาย เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติผล) ว่างเว้นแล้วโดยแท้จากกามทั้งหลาย ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นอัปปณิหิตะอยู่ ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นสุกญุตะอยู่”^๑

ที่กล่าววิโมกข์ในพระอภิธรรมมีเพียง ๒ นั้น ท่านกล่าวหมายถึงการมา (ของมรรค) โดยทางวิปัสสนาโดยตรง เพราะถึงแม้ว่า ท่านได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแล้วว่า “เป็นสุกญุตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่น” โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าสุกญุตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่น ว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าสุกญุตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่นว่าเป็นสุข อนัตตานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าสุกญุตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่นว่ามีอัตตา”^๒ ดังนี้ อย่าง ๑ ว่า “เป็นอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยเสียซึ่งนิमित โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่าเป็นสุข อนัตตานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่ามีอัตตา” ดังนี้^๓ อย่าง ๑ และว่า “เป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยซึ่งตัณหาเป็นที่

๑ ดูเทียบ อภ. สง. (แปล) ๓๔/๓๔๓-๓๕๐/๑๐๓-๑๐๕ แต่ใน อภ. สง. กล่าวถึงสุกญุตะก่อน แล้วจึงกล่าวอัปปณิหิตะ

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘

ตั้งมั่น (ปณิธิ) โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่าเที่ยง ทุกขานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่าเป็นสุข อนัตตานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่ามีอัตตา” ดังนี้^๑ อย่าง ๑ แม้อย่างนั้นก็ตาม วิปัตสสนาญาณนั้น ก็หาเป็นอนิมิตตะโดยตรงไม่ เพราะยังละนิมิตคือสังขารมิได้ แต่ ทว่าเป็นทั้งสุญญตะและอัปปณิหิตะโดยตรง และด้วยการมา (ของมรรค) โดย วิปัตสสนาญาณนั้น ท่านจึงยกวิโมกข์ขึ้นไว้ในขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น พึง ทราบเถิดว่า ท่านกล่าวถึงวิโมกข์ไว้ (ในพระอภิธรรม) เพียง ๒ เท่านั้น คือ อัปปณิ- หิตวิโมกข์และสุญญตวิโมกข์

กล่าวด้วยวิโมกข์ ในอธิการแห่งวิปัตสนานี้ เพียงนี้ก่อน

พระอริยบุคคล ๗ จำพวก

[๗๗๑] คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดีกว่า “(สังขารุเปกขาญาณ) ... เป็นปัจจัยแก่ การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก” พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ในคำกล่าว (ข้างต้น) นั้น ก่อนอื่น ได้แก่ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. สัทธานุสारी	ผู้ดำเนินไปด้วยศรัทธา
๒. สัทธาวิมุต	ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๓. กายสักขี	ผู้มีนามกายเป็นสักขีพยาน
๔. อุภโตภาควิมุต	ผู้พ้นพิเศษโดยส่วนทั้งสอง
๕. อัมมานุสारी	ผู้ดำเนินไปด้วยธรรม คือ ปัญญา
๖. ทิฏฐิปัตตะ	ผู้บรรลุด้วยการเห็น (อริยมรรค)
๗. ปัญญาวิมุต	ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา

สังขารุเปกขาญาณนี้ เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านั้น ด้วย

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙

[๗๗๒] (๑) และ (๒) เพราะว่า ท่านผู้ใด มนสิการโดยความไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอติโมกข์ (ความเชื่อ) ได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ ท่านผู้นั้นเป็น **สัทธานุสारी** ในขณะ (บรรล) โสดาปัตติมรรค เป็นสัทธาวิมุตใน ๗ ฐานะ (อริยมรรค อริยผล) นอกนี้

[๗๗๓] (๓) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้ที่มีปัสสัทธิ (ความสงบ) มาก ได้เฉพาะซึ่งสมาธิทริย ท่านผู้นั้น ชื่อว่าเป็น **กายสักขี** ในทุกฐานะ (คือ ในอริยมรรค อริยผลทั้ง ๘)

(๔) แต่ท่านผู้ได้อรูปฌานแล้ว บรรล (อริย) ผลสุดยอดแล้วเป็นผู้มีนามว่า **อุภโตภาควิมุต**

[๗๗๔] (๕) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มีความรู้มาก ได้เฉพาะซึ่งปัญญาทริย ท่านผู้นั้น เป็น **ธัมมานุสारी** ในขณะโสดาปัตติมรรค

แต่ (๖) และ (๗) เป็น **ทวิปฏิปัตตะ** ใน ๖ ฐานะ และเป็น **ปัญญาวิมุต** ในผลสุดยอด (อรหัตผล)

[๗๗๕] เป็นความจริง ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า:- “สำหรับท่านผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณมาก ท่านผู้มนสิการได้บรรลโสดาปัตติมรรคเพราะสัทธินทรีย์มีประมาณมาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสारी”^๑ อนึ่ง ท่านยังกล่าวไว้ด้วยว่า “สำหรับผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมมีประมาณมาก เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์มีประมาณมาก จึงเป็นอันทำให้เห็นแจ้งแล้วซึ่งโสดาปัตติผล เพราะฉะนั้น จึงเรียกท่านว่า สัทธาวิมุต”^๒ ดังนี้ เป็นต้น

[๗๗๖] ทั้งยังได้กล่าวไว้อีกว่า “เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะผู้เชื่ออยู่เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เรียกว่า กายสักขี เพราะทำให้เห็นแจ้งแล้วในลำดับแห่งอรุปฌานที่ตนสัมผัสแล้ว เรียกว่า ทวิปฏิปัตตะ เพราะบรรลแล้วในลำดับแห่งการเห็น (อนึ่ง) เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะเชื่ออยู่จึงพ้นพิเศษ เรียกว่า กายสักขี เพราะถูกต้องซึ่งการสัมผัสด้วยฌานก่อน จึงทำให้เห็นแจ้งซึ่งนิโรธ คือพระนิพพานในภายหลัง เรียกว่า ทวิปฏิปัตตะ เพราะรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว เห็นแจ้งแล้ว สัมผัสแล้ว ด้วยปัญญา คือญาณกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ (คือความดับ) เป็นสุข” ดังนี้”^๓

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑-๓๗๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๐

[๗๗๗] ส่วนในอีก ๔ บทนั้น พึงทราบความหมายของคำอย่างนี้ คือ ท่านผู้ใดดำเนินตามศรัทธา หรือว่าดำเนินไป คือไปด้วยศรัทธา เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ลัทธานุสारी อนึ่ง ท่านผู้ใดดำเนินตามธรรมกล่าวคือปัญญา หรือดำเนินตามไปด้วยธรรม (คือปัญญา) เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ธัมมานุสारी เช่นกัน ท่านผู้ใดพ้นพิเศษแล้วโดยส่วนทั้งสอง คือ ด้วยอรุณและด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า อุกโตภาควิมุต ท่านผู้ใดกำหนดรู้อยู่ เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ปัญญาวิมุต ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

สังขารุปกชาญาณ มี ๓ ชื่อ

[๗๗๘] แต่ว่า สังขารุปกชาญาณนี้ นั้น โดยความหมาย ก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ มุญฺจิตุกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) เพราะเหตุนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า “สังขารุปกชาญาณนี้ ญาณเดียวกันแลได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดขึ้นในตอนต้น มีชื่อว่า มุญฺจิตุกัมยตาญาณ เกิดขึ้นในตอนกลาง มีชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และในตอนท้ายที่บรรลุถึงยอด มีชื่อว่า สังขารุปกชาญาณ”

[๗๗๙] ถึงแม้ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรค)^๑ ท่านก็กล่าวไว้ (ตั้งคำแปลต่อไปนี้) ว่า “(ถาม) ปัญญา ในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ เป็นสังขารุปกชาญาณ คืออย่างไร ? (ตอบ) คือ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขาร) และในการตั้งเฉยอยู่ ชื่อว่าสังขารุปกชาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ ซึ่งความเป็นไป ... ซึ่งนิमित ... ฯลฯ ... ซึ่งอุปายาส ชื่อว่าสังขารุปกชาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นทุกซ์’ ฯลฯ ว่า ‘... เป็นสิ่งน่ากลัว’ ... ว่า ‘... มีอามิส’ ฯลฯ ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร’ ฯลฯ ว่า ‘อุปายาส เป็นสังขาร’ ชื่อว่า ‘สังขารุปกชาญาณ’ ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

[๗๘๐] ความปรารถนาเพื่อพ้นไป ๑ การพิจารณาทบทวนนั้น ๑ และการตั้ง
 เฌยอยู่ ๑ ชื่อว่า **มุญจิตุกัมยตาปฏิสังขาสันติภฏฐนา** ในพระบาลี (ตั้งคำแปลข้างต้น)
 นั้น เมื่อโยคีเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็มีความ
 ปรารถนาที่จะสลัดทิ้งซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นต้น ชื่อว่า **มุญจิตุ-**
กามตา การพิจารณาทบทวนในตอนกลาง เพื่อทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขาร
 ทั้งหมด) ชื่อว่า **ปฏิสังขา** การพ้นไป แล้ววางเฉยอยู่ในตอนสุดท้าย ชื่อว่า **สันติภฏฐนา**
 ซึ่งท่านระบุถึงแล้วกล่าวไว้ว่า “ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร พระภิกษุวางเฉยซึ่งสังขาร
 ทั้งหมดเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สังขารุเปกขา”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้
 ญาณนี้จึงเป็นญาณเดียวเท่านั้น

[๗๘๑] อีกประการหนึ่ง พึงทราบแม่โดยพระบาลีนี้ไว้ด้วยว่า ญาณนี้ เป็น
 ญาณเดียวเท่านั้น ที่จริงท่านก็กล่าวไว้แล้วดังนี้ว่า “ความปรารถนาเพื่อพ้นไป ๑
 การเห็นเนื่องๆ ด้วยการพิจารณาทบทวน ๑ และการวางเฉยในสังขาร ๑ ธรรม (คือ
 ญาณ) ทั้งหมดเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”^๒

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

[๗๘๒] แต่เมื่อกลุ่มบุตรนี้บรรลุลังขารุเปกขาญาณด้วยประการฉะนี้แล้ววิปัสสนา
 ก็ถึงยอด เป็น **วุฏฐานคามินี** คำว่า “**ลิขापิตตาวิปัสสนา** (วิปัสสนาถึงยอด)” ก็คือ
 “**วุฏฐานคามินี**” ก็ดี นี่เป็นชื่อของญาณ ๓ ญาณ มีสังขารุเปกขาญาณ เป็นต้น
 นั้นเอง”^๓ เพราะว่า สังขารุเปกขา นั้น ชื่อว่าถึงยอด (ลิขापิตตา) เพราะถึงยอด
 คือถึงความสูงสุด (และ) ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี** เพราะไปสู่วุฏฐานะ ท่านเรียก (อริย)
 มรรคว่า **วุฏฐานะ** เพราะออกไปจากวัฏฏ (สังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็น
 นิमितภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็น
 นิमितภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ภายใน ชื่อว่า **วุฏฐาน-**
คามินี เพราะไปสู่วุฏฐานะนั้น อธิบายว่า เพราะสืบต่ออยู่กับมรรค

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๓

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

๓ ญาณ ๓ คือ สังขารุเปกขาญาณ ๑ อนุโลมญาณ ๑ โคตรภฏฐญาณ ๑

มัตติกาแห่งอภินิเวสและวฏฐานะ

[๗๘๓] เพื่อต้องการเข้าใจแจ่มแจ้งซึ่งอภินิเวส (การกำหนด) และวฏฐานะ (การออกไป) ในคำที่กล่าวไว้โดยสังเขป (ข้างต้น) นั้น มีมัตติกา ดัง (คำแปล) ต่อไปนี้:-

โยคี ที่ ๑

๑. โยคีกำหนดภายในแล้วออกจากภายใน ๑ กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน ๑

โยคี ที่ ๒

๒. โยคีกำหนดในรูป แล้วออกจากรูป ๑ กำหนดในรูป แล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากรูป ๑ ออกจากชั้นที่ ๕ พร้อมกัน ๑

โยคี ที่ ๓

๓. โยคีกำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่เที่ยง ๑ กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ ๑

อธิบายความ

[๗๘๔] (ถามว่า) กำหนดอย่างไร ? ออกอย่างไร ?

(ตอบว่า) ๑. โยคีบางท่าน (ท่านที่ ๑) ในพระศาสนานี้ กำหนดอยู่ในสังขารภายในทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่ วฏฐานะ (การออกไป) คือมรรค หามิโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วนๆ เท่านั้นไม่ ต้องเห็นแม้สังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น

เขาจึงเห็นชั้นทั้งหลายของผู้เฝ้าบ้าง เห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอนุปาทินนกะบ้าง ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา โยคีท่านนั้นกำหนดรู้ภายในตามกาลเวลา กำหนดรู้ภายนอกตามกาลเวลา ในเวลากำหนดรู้ภายในวิปัสสนาของโยคีท่านนั้น ผู้ กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ก็สืบทอดอยู่กับมรรค โยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไป จากภายใน

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบทอดอยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคี ท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายนอก

แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกไปจากภายนอก และในการกำหนดรู้ จากภายนอกแล้วออกจากภายใน ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๕] ๒. โยคีอีกท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๒) กำหนดอยู่ในรูป แต่แรกเริ่มมาเลย ครั้นกำหนดแล้วก็เห็นภคตฺรูปและอุปาทาทายรูปรวมกองเดียวกัน แต่เพราะเหตุที่ภูฏฐานะ (การออกไป) หามีโดยเพียงแต่การเห็นรูปล้วนๆ เท่านั้นไม่ แม้อรูปก็ต้องเห็นด้วย เหมือนกัน เพราะฉะนั้น โยคีจึงทำรูปให้เป็นอารมณ์ แล้วเห็นอรูป คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ที่เกิดขึ้นว่า “นี่ เป็นอรูป” โยคีท่านนั้น กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา เมื่อโยคีนั้น กำหนดรู้อย่างนี้ วิปัสสนาในเวลากำหนดรู้รูป ก็สืบทอดกับมรรค โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีนั้น สืบทอดอยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้รูป โยคีผู้นี้ ชื่อว่า กำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป แม้ในการกำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี และในการกำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๖] แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า “**ยงกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธ-ธมฺมํ** - สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็น ธรรมดา”^๑ ดังนี้ แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคี(ท่านนี้)ชื่อว่า ออกไปจาก

๑ ดูเทียบ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔

ชั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน

[๗๘๗] ๓. โยคีท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๓) กำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยงมาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะเหตุที่ภูฏานะ ห้ามโดยเพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ ต้องกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นโยคีจึงกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้างโดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคินั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ ภูฏานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดยความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากความไม่เที่ยง

แต่ถ้าภูฏานะมีแก่โยคินั้นในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากทุกข์ จากอนัตตา

แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เลือนอกนี้ ก็มีนัยดังนี้

กล่าวถึงพระอริยบุคคล ๗ จำพวก อีกครั้ง

[๗๘๘] หนึ่ง ในการกำหนดและการออกไปนี้ โยคีผู้ใดกำหนดโดยความไม่เที่ยงก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นทุกข์ก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี และในเวลาออกไป มีการออกไปจากความไม่เที่ยง ชน (โยคี) แม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีอธิโมกข์ (ความเชื่อ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ พันพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เป็น **สัทธานุสारी** ในขณะ (บรรลु) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็น สัทธาวิมุต ใน ๗ ฐานะ แต่ถ้ามีการออกไปจากทุกข์ ชนแม้ทั้ง ๓ ท่าน เป็นผู้มีปัสสัทธิ (ความสงบ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสมาธินทรีย์ พันพิเศษไปด้วยอัปปนหิตวิโมกข์ เป็น กายสักขี ในทุฐานะ แต่ทว่า ในชน ๓ ท่านนี้ ท่านผู้ใดมีรูปฌานเป็นบาท ท่านผู้นั้นเป็น **อุกโตภาควิมุต** ในผลสุดยอดขณะนั้น (ถ้า) ชนทั้ง ๓ ท่านเหล่านั้น มีการออกไปจากอนัตตา ชนแม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีความรู้มาก จึงได้เฉพาะซึ่งปัญญาธิริย์ พันพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็น **ธัมมานุสारी** ในขณะปฐมมรรค เป็น **ทัญญูปัตตะ** ใน ๖ ฐานะ เป็นปัญญาวิมุตในผลสุดยอด ด้วยประการฉะนี้

อุปมา ๑๒ ข้อ

[๗๘๙] บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งของ **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** นี้ พร้อมทั้งญาณก่อนๆ (มีภยตูปัฏฐานญาณเป็นต้น) และญาณหลังๆ (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) ควรทราบอุปมา ๑๒ ข้อไว้ อุปมา ๑๒ ข้อเหล่านั้นมีหัวข้อเรื่อง ดังนี้:-

**วคฺคฺชฺสี กณฺหสฺสโป จ
ขุทฺทํ ปิปาฬํ สีตฺถนฺทํ**

**ฆรํ โค ยฺกฺขิ ทารโก
อนฺธการํ วิเสน จ.**

แปลความว่า

**ค้ำคาว ฐเห่า เรือน วัว นางยักษ์ ทารก ความหิว ระหาย
ความหนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ.**

และควรนำอุปมาเหล่านี้มาตั้งไว้ในญาณใดญาณหนึ่ง ตั้งตั้งแต่ภยตูปัฏฐานญาณขึ้นมา แต่เมื่อนำเอาอุปมาทั้งหลายนั้นมาในฐานะ (แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา) นี้ ญาณทั้งปวง (รวมทั้งกิจทั้งปวงของญาณ) ตั้งแต่ภยตูปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ก็ จะปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ควรนำ (อุปมาทั้งหลายนั้น) มากล่าว ณ ที่นี้ด้วยเหมือนกัน

๑. อุปมาด้วยค้ำคาว

[๗๙๐] เล่ากันว่า นกค้ำคาวตัวหนึ่ง คิดว่า จักได้ดอกไม้หรือผลไม้บนต้นไม้นี้ จึงแอบซ่อนตัวอยู่บนต้นมะขางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วเกาะกิ่งหนึ่งอยู่ไม่พบดอกไม้ หรือผลไม้ ใดๆ ที่ควรถือเอาได้บนกิ่งนั้น และไปเกาะกิ่งที่ ๒ กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ แม้กิ่งที่ ๕ ก็ไม่พบ (ดอกไม้หรือผลไม้) เหมือนอย่างกิ่ง (ที่) ๑ นกค้ำคาวตัวนั้น จึงคิดว่า ต้นไม้นี้ไม่มีผลแน่ๆ อะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ก็ไม่มีบนต้นไม้นี้ จึงทอดอาลัยในต้นไม้นั้น แล้วไต่ขึ้นไปบนกิ่งตรง ชูหัวออกไปทางระหว่างค่าคบ แหงนดูขึ้นไปข้างบน แล้วโผล่ขึ้นไปในอากาศ ไปแอบอยู่บนต้นไม้อื่น

ในอุปมานั้น พึงเห็นโยคาวจร^๑ เป็นเหมือนค่างควา อุปาทานชั้น ๕ เป็นเหมือน ต้นมะขางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง การที่โยคี^๑ กำหนดอยู่ในชั้น ๕ ก็เหมือนการที่ค่างควา แอบอยู่บนต้นมะขางนั้น การที่โยคีกำหนดรู้รูปชั้นแล้วไม่เห็นอะไรๆ ที่ควรถือเอา ได้ในรูปชั้นนั้น จึงกำหนดรู้ชั้นอื่นที่เหลือ ก็เหมือนการที่ค่างควาเกาะกิ่งไม้ กิ่งหนึ่งๆ ไม่พบอะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ จึงไปเกาะกิ่งไม้อื่นที่เหลือนอกนั้น ญาณ ๓ มีมุกฺขจิตกัมมตาญาณเป็นต้น ของโยคีผู้เปื้อนหายแล้ว ด้วยการเห็นลักษณะมี อนิจจลักษณะเป็นต้นในชั้นแม้ทั้ง ๕ ก็เหมือนการที่ค่างควานั้นคิดว่าต้นไม้ต้นนี้ไม่มี ผลแน่ๆ แล้วทอดอาลัยในต้นไม้ อนุโลมญาณของโยคี ก็เหมือนการที่ค่างควานั้น ได้ขึ้นไปเบียดบนของกิ่งไม้กิ่งตรง โคตรภูญาณ ก็เหมือนการชูหัวออกไปแหงนขึ้นดู ข้างบน (ของค่างควา) มรรคญาณ เปรียบเหมือนการเฝ้านขึ้นไปในอากาศ (ของค่างควา) ผลญาณ เปรียบเหมือนการแอบอยู่บนต้นไม้มีผลต้นอื่น

๒. อุปมาด้วยงูเห่า

[๗๙๑] อุปมาด้วยงูเห่า ได้กล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ปฏิสังขยาญาณ แต่ในการเปรียบเทียบด้วยอุปมาในที่นี้ มีความแปลกออกไปดังนี้ คือ โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการปล่อยงูไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการยืนอยู่ของบุรุษผู้ปล่อยงู แล้วมองดูทางที่ตนมาอยู่ ผลญาณเปรียบเหมือนการไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

๓. อุปมาด้วยเรือน

[๗๙๒] เรื่องมีว่าเมื่อเจ้าของเรือนบริโภคอาหารในตอนเย็นแล้วก็ขึ้นนอนหลับ ไป เรือนถูกไฟไหม้ เขาตื่นขึ้นเห็นไฟ ก็กลัว คิดว่า “พึงเป็นการดีแน่ ถ้าเราไม่ถูกไฟไหม้ รีบออกไปเสียก่อน” มองหา ครั้นเห็นทางก็ออกไป รีบไปยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือชั้น ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบ เหมือนการที่เจ้าของเรือน บริโภคอาหาร (ในตอนเย็น) แล้วขึ้นที่นอน นอนหลับไป การ (ที่โยคี) ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติแล้วเห็นพระไตรลักษณ์ (เกิด) ภัยตุปฺปฏฐานญาณ

๑ ในพระบาลีวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง โยคาวจร และ โยคี บางแห่งใช้คำว่า ชน เช่นข้างต้น

เปรียบเหมือนกาล (แห่งเจ้าของเรือน) ตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิดุกัมยตาญาณ
เปรียบเหมือนการมองหาทางออก อนุโลมญาณเปรียบเหมือนการเห็นทาง
โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการออกไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการรีบไป ผลญาณ
เปรียบเหมือนการยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๔. อุปมาด้วยวัว

[๗๙๓] เล่ากันว่า ขณะที่ชาวนาผู้หนึ่งนอนหลับอยู่ในเวลากลางคืน วัว
ทั้งหลายก็แหกคอกหนีไป ครั้นเวลาเช้ามีด ชาวนาผู้นั้นไปตรวจดูในคอกนั้น รู้ว่าวัว
เหล่านั้นหนีไปแล้ว จึงตามรอยไป ก็พบวัวทั้งหลายของพระราชา มันหมายความว่าวัว
เหล่านั้นเป็นของเรา จึงต้อนกลับมา ครั้นเวลารุ่งแจ้งก็จำได้ว่า วัวเหล่านี้มิใช่ของเรา
เป็นวัวของพระราชา จึงกล่าวว่า ตราบใดที่พวกราชาบุรุษจะยังไม่จับเราไว้ ว่าผู้นี้เป็น
โจร แล้วทำให้ถึงความพินาศ ตราบนั้นเราจักหนีไปเสียก่อน จึงทิ้งฝูงวัวไว้แล้วรีบหนี
ไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือชั้นตัญญูทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา
เปรียบเหมือน การ (ที่ชาวนา) จับต้อนวัวทั้งหลายของพระราชามาด้วยสำคัญว่า
เป็นวัวของตน การหมายรู้ชั้นตัญญูทั้งหลายว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” โดย
พระไตรลักษณ์ ของโยคี เปรียบเหมือนการ (ที่ชาวนา) จำได้ว่าเป็นวัวของพระราชา
ในเวลารุ่งแจ้ง ภัยตูปัญฐานญาณเปรียบเหมือนเวลา (ที่ชาวนานั้น) กลัว มุญจิดุ-
กัมยตาญาณเปรียบเหมือนความปรารถนาที่จะทิ้ง (วัวทั้งหลายของพระราชา) ไป
โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการทิ้ง (วัวทั้งหลาย) มรรคญาณเปรียบเหมือนการหนีไป
ผลญาณเปรียบเหมือนการหนีไปอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๕. อุปมาด้วยยักษิณี

[๗๙๔] เขาว่า บุรุษผู้หนึ่งอยู่ร่วมสังวาสกับนางยักษิณี ครั้นในราตรีกาล นาง
ยักษิณีนี้นับว่าบุรุษนี้หลับแล้ว จึงไปยังป่าช้าผีดิบแล้วเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ บุรุษผู้นั้นสงสัย
ว่า นางนี้ไปไหน จึงติดตามไป ครั้นเห็นนางยักษิณีกำลังเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ ก็รู้ว่า

นางมิใช่มนุษย์จึงคิดว่า จักหนีไปเสียก่อนที่มันจะกินเรา หวาดกลัวรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การ (ทีโยคี) ยึดถือขั้นทั้งหลายว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) อยู่ร่วมกับนางยักษิณี การเห็นพระไตรลักษณ์แล้วรู้ถึงความที่ขั้นทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) เห็น (นางยักษิ) เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า แล้วรู้ว่า นางนี้เป็นยักษิณี ภัยตุบัญญัติฐานญาณเปรียบเหมือนเวลา (ที่บุรุษนั้น) หวาดกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนความปรารถนาที่จะหนีไป โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการละทิ้งป่าช้าไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการรีบหนีไป ผลญาณเปรียบเหมือนการอยู่ในประเทศไม่มีภัย

๖. อุปมาด้วยทารก

[๗๙๕] เล่ากันว่า สตรีผู้หนึ่งเป็นคนหลงรักบุตร เธอนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินเสียงร้องของทารก ณ ระหว่างถนน คิดว่ามีผู้ใดผู้หนึ่งรังแกบุตรของเราเป็นแน่ จึงรีบลงมาอุ้มเอาบุตรของคนอื่นไป ด้วยสำคัญว่าบุตรของตน ครั้นเธอจำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ก็ตกใจกลัว มองดูข้างโน้นข้างนี้ แล้วคิดว่าใครๆ อย่ามากล่าวหาเรา ว่านางนี้เป็นคนขโมยเด็กเลย จึงวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล แล้วรีบขึ้นไปนั่งอยู่บนปราสาท ตามเดิม

ในอุปมานั้น การยึดถือขั้น ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เป็นเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) อุ้มเอาบุตรของคนอื่นไว้ ด้วยสำคัญว่าเป็นบุตรของตน การหมายรู้ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์ว่า มิใช่เรา มิใช่ของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) จำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ภัยตุบัญญัติฐานญาณเปรียบเหมือนการตกใจกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณเปรียบเหมือนการวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล โคตรภูญาณเปรียบเหมือนเวลาที่ (สตรีนั้น) วาง (ทารกนั้น) แล้วยังยืนอยู่ระหว่างถนน มรรคญาณเปรียบเหมือนการ (กลับ) ขึ้นไปบนปราสาท ผลญาณเปรียบเหมือนการขึ้นไปนั่งอยู่

อุปมาด้วยความหิว, ระหาย, หนาว, ร้อน, ความมืดและยาพิษ

[๗๙๖] ส่วนอุปมา ๖ ข้อเหล่านี้ คือ ความหิว ระหาย หนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ผู้ตั้งอยู่ใน ฐานคามินีวิปัสสนา แล้ว เป็นผู้โน้มไป โน้มไป และโอนเอียงไป โดยผันหน้ามุ่งเข้าสู่โลกุตระธรรมแล้ว

๗. อุปมาด้วยความหิว

ความจริง บุรุษผู้ถูกความหิวครอบงำ หิวโหยมาก ปรรตนาโภชนะมีรสดี ฉนใด โยคาวจรท่านนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกัน ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึง ปรรตนาโภชนะคือกายคตาสติซึ่งมีรสเป็นอมตะ

๘. อุปมาด้วยความระหาย

และบุรุษผู้มีความระหาย คอและปากแห้งผาก ปรรตนา น้ำปानะที่มีเครื่องปรุงรหลายอย่าง ฉนใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนนั้นเช่นกัน ถูกความระหายคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรรตนา น้ำปานะ คือพระอรยมรรคมีองค์ ๘

๙. อุปมาด้วยความหนาว

อนึ่ง บุรุษผู้สัมผัสกับความหนาว ย่อมปรรตนาความอบอุ่น ฉนใด โยคาวจร ท่านนี้ ก็ฉนนั้นเช่นกัน ถูกกระทบด้วยความหนาวคือยงตัญหาในสังสารวัฏ จึง ปรรตนาไฟ คือ (พระอรยม) มรรค เป็นเครื่องเผากิเลส

๑๐. อุปมาด้วยความร้อน

และบุรุษผู้ถูกความร้อนกระทบ ย่อมปรรตนาความเย็น ฉนใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนนั้นเหมือนกัน ถูกความร้อนคือไฟ ๑๑ กอง ในสังสารวัฏแผดเผาแล้ว จึง ปรรตนาพระนิพพานเป็นที่เข้าไปสงบไฟ ๑๑ กอง

๑๑. อุปมาด้วยความมืด

อนึ่ง บุรุษผู้อยู่ท่ามกลางความมืด ย่อมปรารถนาความสว่าง ฉันทใด โยคาวจร
ท่านนี้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ถูกปกคลุมหุ้มห่ออยู่แล้วด้วยความมืดคืออวิชชา จึง
ปรารถนาอยู่ซึ่งการทำมรรคให้เกิดอันมีแสงสว่างเกิดด้วยญาณ

๑๒. อุปมาด้วยยาพิษ

และบุรุษผู้ถูกยาพิษย่อมปรารถนาเภสัชถอนพิษ ฉันทใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันทนั้น
เหมือนกัน ถูกยาพิษคือกิเลสแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพาน อันเป็นโอสถอมตะ เป็น
เครื่องกำจัดพิษคือกิเลส

เพราะเหตุนี้ จึงได้กล่าวไว้ ข้างต้นว่า “เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่
อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ
๕ ในวิญญานฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่ เปรียบ
เหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบใบงอนิดๆ” คำทั้งปวงพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว
ข้างต้นนั้นแล

[๗๙๗] ก็แล ด้วยประการดังกล่าวนี้ โยคาวจรท่านนี้ เป็นผู้ที่มีชื่อเรียกว่า ผู้
ประพฤติโดยความเป็นผู้สลัดทิ้ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

ปฏิสินจรสฺส ภิกฺขุโน
ภขมานสฺส วิวิตตมาสนํ
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตानํ ภวเน น ทสฺสเย.^๑

แปลความว่า

พระภิกษุใด ไม่แสดงตนในภพ พระอริยเจ้าทั้งหลาย
กล่าวว่า การไม่แสดงตนนั้นของพระภิกษุนั้น ผู้ประพฤติ
สลัดทิ้งโดยเฉพาะ ผู้คบแต่อาสนะที่เจียบสัจด์ ว่าเป็น
การสมควร

๑ ดูเทียบ ขุ. สฺ. (ไทย) ๒๕/๘๑๗/๖๘๖

สังขารเปกขาณฺณนี้กำหนดความเป็นผู้ประพตฺติหฺลิกฺลืออยู่โดยเฉพาะของโยคี ด้วยประการฉะนี้ แล้วกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ความแตกต่างขององค์มรรค ความแตกต่างขององค์ฌาน ความแตกต่างของปฏิปทา และความแตกต่างของวิโมกข์ แม้ของพระอริยมรรคต่อไปอีก

ความแตกต่างของโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน

ความจริง พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “ฌานที่เป็นบาท กำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ขององค์มรรค และขององค์ฌาน”^๑ พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา กำหนด (ความแตกต่าง)”^๒ พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “อัสมาสัยของบุคคล (ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา) กำหนด”^๓ ในวาทะ (ทั้ง ๓) ของพระเถระเหล่านั้น ควรทราบไว้ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้นนี้แล^๔ กำหนด (ความแตกต่าง) โดยแท้

[๗๙๘] ในการกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์เป็นต้นนั้น มีการกล่าวถึงโดยลำดับดังต่อไปนี้

อริยมรรคตามระดับฌาน^๕

ความจริง มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านสุกขวิปัสสกโดยวิปัสสนานิยมก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมาบัติมิได้ทำฌานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่ทำปฐมฌานเป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายที่เป็นปกิณณกะ (คือสังขารอื่นนอกไปจากฌานที่เป็นบาท) แล้วทำให้เกิดขึ้นก็ดี เป็นมรรคเกิดขึ้นในระดับปฐมฌานนั่นเอง ในทุกมรรค (ที่กล่าวนั้น) มีโพชฌงค์ ๗ มีองค์มรรค ๘ มีองค์ฌาน ๕ เพราะว่าวิปัสสนาภาคต้นของ (อริย)

๑ มหาฎีกา ระบุว่า ท่านติปิฎกจูฬนาคเถระ

๒ ท่านมหาทตฺตเถระ ผู้อยู่ในโมรวาปี

๓ ท่านติปิฎกจูฬนาคเถระ

๔ ที่ว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้น ก็คือ สังขารเปกขาณฺณ ดู - อภฺจฺจสาลีนี้, (บาลี) น. ๓๕๕

๕ ดู - สทฺธมฺมปกาสิณี, (บาลี) น. ๒๓๔-๒๓๕

มรรคแม่เหล่านั้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ครั้นถึงความเป็นสังขารุเปกขาในเวลาแห่งวฏฐานะ (การออกไป คือมรรค) แล้ว ก็เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส (แต่) ในบรรดามรรคที่ทำทุดิยามาน ทำตติยามาน ทำจตุตถยามาน (ตาม) ในปัญจกนัย (คือฉานระบบแบ่ง ๕) ให้เป็นบาท แล้วทำให้เกิดขึ้นฉานก็มีองค์ ๔ (ไม่มีวิตกสำหรับทุดิยามาน) มีองค์ ๓ (ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์สำหรับตติยามาน) และมีองค์ ๒ (ไม่มีวิตก วิจารณ์ และปิติสำหรับจตุตถยามาน) โดยลำดับ แต่ในทุกมรรค มีองค์มรรคอยู่ ๗ (ไม่มีวิตก คือ สัมมาสังกัปปะ) และในมรรคที่ ๔ (ซึ่งมีฉานที่ ๔ เป็นบาท) มีโพชฌงค์ ๖ (ไม่มีปิติสัมโพชฌงค์) ความแตกต่างกันนี้ มีอยู่โดยการกำหนดด้วยฉานเป็นบาท และโดยวิปัสสนานิยม (การกำหนดด้วยวิปัสสนา) เพราะว่า วิปัสสนาที่เป็นภาคต้นของมรรคแม่เหล่านั้น ก็ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง วฏฐานคามินีวิปัสสนา ประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว แต่ในมรรคที่ทำปัญจฉานเป็นบาทแล้วบังเกิดขึ้น มีองค์ฉาน ๒ (คือ) ด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตา มีโพชฌงค์ ๖ และมีองค์มรรค ๗ แม้อย่างนี้ก็เป็นความแตกต่างโดยกำหนดด้วยฉานเป็นบาท และโดยวิปัสสนานิยมทั้งสองอย่าง เพราะในนัยนี้ วิปัสสนาภาคต้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขา ก็มี ส่วนวฏฐานคามินีประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว

นัยแม่ในมรรคที่ทำรูปฉานเป็นบาททำให้เกิดขึ้น ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน

ด้วยอาการดังกล่าวนี้ สมบัติที่ออก ณ ที่ใกล้ชิดมรรคซึ่งเกิดขึ้น เพราะโยคีออกจากฉานที่เป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มรรคเหมือนตนเองเกิดขึ้น ก็เหมือนสีของแผ่นดินที่ทำสีของเหยี่ยวให้เหมือนสีดิน

[๗๙๙] แต่ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ ความว่า มรรคที่ทำให้บังเกิดขึ้น เพราะออกจากสมบัติใดๆ แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมทั้งหลายใดๆ ของสมบัติ ก็เป็นมรรคเหมือนสมบัตินั้นๆ นั้นแล อธิบายว่า เป็นเช่นเดียวกับสมบัติที่กำหนดรู้มาแล้ว แต่ถ้าโยคีกำหนดรู้กามาวจรธรรมทั้งหลาย มรรค (ที่บรรลู่) ก็เป็นอยู่ในระดับปฐมฉานเท่านั้น อนึ่ง ฟังทราบ วิปัสสนานิยมนี้ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ นั้น โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน

[๘๐๐] ส่วนในวาทะของพระเถระท่านที่ ๓ ความว่า มรรคที่บังเกิดขึ้นเพราะทำมานิดๆ เป็นบาท แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายได้ๆ ตามสมควรแก่อัชฌาศัยของตนๆ มรรคก็เป็นเหมือนฌานนั้นๆ นั้นแล แต่ความเป็นเหมือนฌานนั้นๆ นั้น เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาศัย (ของตนเอง) อย่างเดียวหาไม่ได้ ความดังกล่าวนี้ นั้น พึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร^๑

เป็นความจริง แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระดำรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถนั้น ขึ้น ๑๕ ค่ำ ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงใจว่า “ดวงจันทร์แห่องหรือเต็มดวงหนอ” มิได้มีแก่คนจำนวนมาก มีแต่ว่า “พระจันทร์เต็มดวง” ดังนี้โดยแท้แล แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีทั้งหลายเหล่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ที่มีใจยินดีและเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ ด้วยธรรมเทศนาของท่านนั้นทกะ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณี ๕๐๐ เหล่านี้ ภิกษุณีใด ผู้มีธรรมต่ำสุด ภิกษุณีนั้นเป็นพระโสตาบัน ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอน จะตรัสรู้ในภายหน้า” เพราะว่าในภิกษุณีทั้งหลาย ๕๐๐ นั้น ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งโสตาปัตติผล ภิกษุณีนั้นก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยโสตาปัตติผลโดยแท้ ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งอนาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต ก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยสกทาคามีผล ... ด้วยอนาคามีผล ... ด้วยอรหัตผลโดยแท้ มรรคที่โยคีทำให้เกิดขึ้นเพราะทำมานิดๆ เป็นบาทแล้วกำหนด รู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายได้ๆ ตามสมควรแก่อัชฌาศัยของตนๆ ... เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาศัยอย่างเดียวหาไม่ได้ และแม้ในวาทะของพระเถระที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบวิปัสสนา नियมโดยนัยดังกล่าวแล้ว (ในวาทะของพระเถระที่ ๒) เหมือนกัน

พึงทราบว่า สังขารูปกชาญาณ กำหนด (ความแตกต่าง) โภชณงค์ องค์มรรค และองค์ฌานดังกล่าวมานี้ก่อน

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๔๑๕/๔๖๙

ปฏิบัติ ๔

[๘๐๑] แต่ถ้าสังขารเปกขาญาณนี้เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายมาแต่เริ่มแรกสามารถข่มได้โดยยาก โดยความขมกัเขม้นโดยต้องมีการซักจูง (สังขารเปกขานั้น) ก็มีชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ (คือปฏิบัติลำบาก) โดยทางตรงข้าม ก็เรียกว่า สุขาปฏิบัติ (ปฏิบัติสะดวก) แต่ภายหลังที่ข่มกิเลสได้แล้วค่อยๆ ทำการอบรมวิปัสสนา ทำมรรคให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ทันทาภิญญา (คือรู้ได้ช้า) โดยตรงข้าม ก็เป็น ขิปปาภิญญา (คือรู้ได้เร็ว) ด้วยเหตุนี้ สังขารเปกขาญาณนี้จึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่มา (อาคมเนียฐาน) แล้วให้ชื่อเรียกแก่มรรคของตนๆ เพราะเหตุนี้ มรรค จึงได้ชื่อเป็น ๔ ชื่อ^๑ และปฏิปทานี้ขึ้นสำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กัน สำหรับบางรูปก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งใน ๔ มรรค แต่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มรรคทั้ง ๔ เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญาอย่างเดียว ของท่านพระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) ก็เหมือนกัน ส่วนของท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มรรค ๓ ข้างบนเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา

อนึ่ง ปฏิปทา เป็นฉันท อธิบัติ (มีฉันทาธิบัติเป็นต้น) ก็เป็นฉันทนั้น สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กันใน ๔ มรรค แต่สำหรับบางรูป แม้ในทั้ง ๔ มรรค ก็มีอธิบัติเดียวเท่านั้น

สังขารเปกขาญาณ กำหนดความแตกต่างของปฏิบัติด้วยประการดังกล่าวมานี้ ส่วนที่กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ ด้วยประการใดนั้น ได้กล่าวไว้ข้างต้นเรียบร้อยแล้ว^๒

เหตุ ๕ ประการในการเรียกชื่อมรรค

[๘๐๒] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมตามรรคได้ชื่อเรียกด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ โดยรสของตน (ด้วยสภาวะ) ๑ หรือโดยธรรมเป็นข้าศึก ๑ หรือโดยคุณของตนเอง ๑ หรือโดยอารมณ์ ๑ หรือโดยอาคมนะ (คือ ฐานที่มา) ๑

๑ คือ ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ๑ ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ๑ สุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ๑
สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ๑

๒ ดู-ตอนว่าด้วยวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๗ ข้างต้น

เพราะว่า ถ้าสังขารเปกขา ออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มรรค (หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรค) ก็พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ ก็พ้นพิเศษไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นอนัตตา ก็พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ นี้ได้ชื่อเรียกโดยรสของตน

แต่เพราะเหตุที่มรรคนี้ทำการสลายไปแห่งความเป็นก่อน เป็นกองของสังขารทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วมาละได้ซึ่งนิมิตว่าเที่ยง นิมิตว่ายั่งยืน และนิมิตว่ามั่นคงถาวร เพราะฉะนั้นจึงเรียกชื่อว่า อนิมิตต (วิโมกข์) แต่ที่เรียกชื่อว่า อัปปณิหิต (วิโมกข์) เพราะละสัญญาว่าเป็นความสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา แล้วมาทำให้ความตั้งมั่น (ของตัณหา) คือความปรารถนา แห้งเหือดไป เรียกชื่อว่า สุญญต (วิโมกข์) เพราะละสัญญา (คือความหมายรู้) ว่ามีอัตตา มีสัตว์ มีบุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่านี้ได้ชื่อเรียกโดยธรรมเป็นข่าศึก ฉะนั้นแล

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะว่างจากกิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิตคือรูปเป็นต้น หรือว่าเพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิต คือรากะเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีปณิธิทั้งหลายมีปณิธิคือรากะเป็นต้น นี้ได้ชื่อเรียกโดยคุณของตนของมรรคนั้น ฉะนั้นแล

มรรคนี้ นั้น ท่านเรียกว่า สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ แม้เพราะเหตุที่ทำพระนิพพานซึ่งว่างเปล่า ไม่มีนิมิต และหาปณิหิตะมิได้เป็นอารมณ์ ดั่งนี้ก็มิใช่ เป็นชื่อโดยอารมณ์ของมรรคนี้

[๘๐๓] ส่วนอาคมนะ (คือฐานะที่สมา) มี ๒ อย่าง คือวิปัสสนาคมนะ (ที่สมาคือวิปัสสนา) ๑ และมัคคาคมนะ (ที่สมาคือมรรค) ๑ ใน ๒ อย่างนั้น วิปัสสนาคมนะได้ในมรรค มัคคาคมนะได้ในผล เพราะว่างอนัตตานุปัสสนา ชื่อว่าสุญญตาคมนะ มรรคของสุญญตวิปัสสนา ชื่อว่าสุญญตะ อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ มรรคของอนิมิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ แต่ชื่อ (หลัง) นี้ไม่พบโดยบรรยายทางพระอภิธรรม พบแต่

โดยบรรยายทางพระสูตรเท่านั้น เพราะในบรรยายทางพระสูตรนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “โคตรภูญาณ ทำพระนิพพานอันหามิติดมิได้เป็นอารมณ์จึงเป็นญาณมีชื่อว่าไม่มีนิमित แล้วตนเองก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปฏิปทาที่มาก แล้วให้ชื่อเรียกแก่ มรรค” ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกมรรคว่าไม่มีนิमित

แต่คำกล่าวที่ว่า “ผลก็มีชื่อว่าไม่มีนิमितโดยที่มากคือมรรค” ดังนี้ ก็สมควรอยู่เหมือนกัน ทุกขานุปัสสนา มีชื่อว่าอัปปนิตตะ เพราะมาทำให้ปณิธิในสังขารทั้งหลายเหือดแห้งไป มรรคของอัปปนิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอัปปนิตตะ ผลของอัปปนิตตมรรค ก็มีชื่อว่าอัปปนิตตะ วิปัสสนาให้ชื่อของตนแก่มรรค (และ) มรรคให้ชื่อแก่ผลอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้ได้ชื่อโดยอาคมณะ

สังขารูปกชาญาณนี้กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ สังขารูปกชาญาณ

๑๒. อนุโลมญาณ

[๘๐๔] เมื่อโยคินั้นเสพเนื่องๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากขึ้น ซึ่งสังขารูปกชาญาณนั้นอยู่ ศรัทธา คืออธิโมกข์ ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรก็ได้รับประดับประคองดี สติก็เข้าตั้งอยู่เป็นอย่างดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารูปกชาก็เกิดแก่กล้ายิ่งขึ้น ครั้นโยคินั้นเกิดความคิดว่า “มรรค (ญาณ) จักเกิด ณ บัดนี้แน่” สังขารูปกชาก็กำหนดรู้สังขารทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา แล้วหยังลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยเดียวกับที่สังขารูปกชาญาณทำมาแล้วนั่นแหละ ในลำดับแห่งกิริยาจิตที่เกิดขึ้น หันเหภวังคจิตไปจากมโนทวาราวชชนะนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ (คืออนุโลมญาณ ที่ ๑) ซึ่งท่านเรียกว่า “ปริกรรม” ก็เกิดขึ้นสืบต่อตามติดไม่มีช่องว่าง ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ (อนุโลมญาณ ที่ ๒) ซึ่งท่านเรียกว่า

“อุปจาร” ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในลำดับต่อจากนั้น ขวนจิตดวงที่ ๓ ซึ่งท่านเรียกว่า “อนุโลม” (คืออนุโลมญาณ ที่ ๓) ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน

ชื่อ (ที่เรียก) นี้เป็นชื่อเฉพาะของขวนจิต ๓ ดวงเหล่านั้น แต่จิตทั้ง ๓ อย่างนี้ จะเรียกว่า “อาเสวนะ” บ้าง ว่า “ปริกรรม” บ้าง ว่า “อุปจาร” บ้าง ว่า “อนุโลม” บ้าง โดยไม่แตกต่างกัน ก็สมควร

(ถามว่า) เป็นอนุโลมของอะไร ?

(ตอบว่า) เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง เพราะว่าอนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ ๘ เบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้ายตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเบื้องบน (เบื้องหลัง) จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงอนุโลมคล้ายตามญาณทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ (กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์) เหมือนกัน ประหนึ่งจะพูดโดยความว่า

๔. **อุทฺทพฺพญาณ** ได้เห็นแล้วซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมทั้งหลาย ที่มีความเกิดและความดับอยู่เป็นปรกตินั้นแลหนอ และว่า
๕. **ภังคานุปัสสนาญาณ** ได้เห็นความดับของธรรมทั้งหลาย ที่มีแต่ความดับอยู่ อย่างเดียว แล้วละหนอ และว่า
๖. สิ่งซึ่งมีแต่ความน่ากลัวแต่อย่างเดียวหนอ ปรากฏโดยเป็นที่น่ากลัวแก่ **ภยตูปัฏฐานญาณ** แล้ว และว่า
๗. **อาทินวานุปัสสนาญาณ** ได้เห็นโทษเลวร้ายในธรรมที่มีแต่โทษเลวร้ายอย่าง เดียว แล้วละหนอ และว่า
๘. **นิพพิทาญาณ** ก็เบื่อหน่ายแล้ว ในธรรมที่น่าเบื่อหน่ายเสียจริง ๆ ละหนอ และว่า
๙. **มูญฺยจิตฺตํมยตาญาณ** ก็เกิดปรารภณาเพื่อจะพ้นไปเสียจากธรรมที่ควรจะพ้น ไปโดยแท้จริง แล้วละหนอ และว่า

๑๐. สิ่งที่ควรทบทวนกำหนดรู้นั้นแลหนอ เรา ได้ทบทวนกำหนดรู้ด้วย **ปฏิสังขยาณ** แล้ว และว่า
๑๑. สิ่งที่ควรวางเฉยนั้นแลหนอ เรา ได้วางเฉยด้วย **สังขารุเปกขาณฺณ** แล้ว ดังนี้

และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องต้น เพราะต้องบรรลุด้วยการ ปฏิบัติ (วิปัสสนาญาณทั้งหลาย) นั้น

อุปมาอนุโลมญาณ ด้วยพระราชผู้ทรงธรรม

อุปมาเหมือนพระราชผู้ทรงธรรม ประทับนั่งในสถานวิจิฉัย ทรงสดับคำวิจิฉัย ของท่านมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่านแล้ว ทรงละการถึงอคติเสีย ทรงตั้งพระองค์ เป็นกลาง มีพระราชดำรัสอำนวยการว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่ คำวิจิฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย และทรงอนุโลมแก่โบราณราชธรรมด้วย ฉันทิ ข้อเปรียบนี้ ก็พึงทราบฉันทิ เพราะว่า อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราช ญาณ ทั้งหลาย ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่าน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม ในอุปมานั้น พระราชา เมื่อทรงมีพระราชดำรัสว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่คำวิจิฉัยของมหาอำมาตย์ทั้งหลายผู้ว่า คดีด้วย ทรงอนุโลมแก่ราชธรรมด้วย ฉันทิ อนุโลมญาณนี้ก็ฉันทิ เมื่อเกิดขึ้น บรรณสังขารทั้งหลายโดยพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าอนุโลมแก่ ญาณทั้งหลาย ๘ เพราะมีกิจเหมือนกันด้วย และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ๓๗ ในเบื้องต้น (ในขณะมรรคญาณ) ด้วย เพราะเหตุนี้แหละ ท่านจึงเรียกว่า **สังขารุ- โลมมิกญาณ** ด้วยประการฉะนี้

จบ อนุโลมญาณ

[๘๐๕] ก็และ อนุโลมญาณ นี้ เป็นญาณสุดท้ายของวชิฐฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ทว่า โคตรภูญาณ เป็นปริโยสานของวชิฐฐานคามินีวิปัสสนาทั้งหมด โดยประการทั้งปวง

วชิฐฐานคามินีวิปัสสนา ในชื่ออื่น

เพื่อไม่หลงสับสนใน วชิฐฐานคามินีวิปัสสนา (ที่กล่าวมา) นั้นนั่นแล ณ บัดนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบทางพระสูตรไว้ ดังต่อไปนี้

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า วชิฐฐานคามินีวิปัสสนา นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๑. ตรัสเรียกไว้ใน สหายตนวิภังคสูตร^๑ ว่า “**อตัมมยตา** ความไม่มีตัณหาเกิดขึ้นจากโลกียสังขาร” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**อตัมมยตัม ภิกขเว นิสฺสาย อตัมมยตัม อากมฺม, ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตลิตฺตา, ตัม ปชฺหถ ตัม สมตฺติกฺกมถ**” แปลว่า “**ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย อตัมมยตา (หมายถึง วชิฐฐานคามินีวิปัสสนา) มาถึง อตัมมยตา แล้ว จงละอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียวอาศัยความมีอารมณ์เดียวที่นั่นเสีย จงก้าวข้ามอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียว อาศัยความมีอารมณ์เดียวที่นั่นไปเสีย**” ดังนี้

๒. ตรัสเรียกไว้ใน **อลคัททูปมสูตร**^๒ ว่า “**นิพพิทา**” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**นิพพิทาํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมฺจฺจติ**” แปลว่า “**เมื่อเบื่อหน่าย ก็คลายกำหนด เพราะปราศจากกำหนด ก็หลุดพ้นไป**” ดังนี้

๓. ตรัสเรียกไว้ใน สลิมสูตร ว่า “**ธัมมฉฺฉิตฺตญาณ**” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**ปุพฺเพ โข สลิม ธมฺมฉฺฉิตฺตญาณํ, ปจฺจา นิพฺพานे ญาณ**”^๓ แปลว่า “**สลิมะ ธัมมฉฉิตตญาณ เกิดก่อนแล ญาณในพระนิพพานเกิดในภายหลัง**” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗

๒ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

๓ ดูเทียบ ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

๔. ตรัสเรียกไว้ใน **โปฏฐปาทสูตร^๑** ว่า “**สัณฺณคฺคะ**” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**สณฺญา โข โปฏฐปาท ปจฺมํ อุบุปฺชชติ ปจฺฉา ญาณ**” แปลว่า “โปฏฐปาทะสัณฺญา (สัณฺณคฺคะ) แลเกิดก่อน ญาณเกิดภายหลัง” ดังนี้

๕. พระสารีบุตรเถระเรียกไว้ใน **ทสฺสุตตฺตสูตร^๒** ว่า “**ปาริสฺสุทฺธิปธานิยงฺคะ** องค์เป็นที่ตั้งแห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์” ด้วยคำอย่างนี้ว่า “**ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิปาริสฺสุทฺธิปธานิยงฺค**” แปลว่า “**ปาริสฺสุทฺธิปธานิยงฺคะ** คือปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิ” ดังนี้

๖. กล่าวไว้ใน **ปฏิสัสมภิทามรค^๓** โดย ๓ ชื่ออย่างนี้ “**มฺญฺจิตฺกัมมตาไค ๑ ปฏิสังขานุปัสสนาไค ๑ และสังขารูปกขาไค ๑** ธรรม (๓ อย่าง) นี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน” ดังนี้

๗. ตรัสไว้ในคัมภีร์ **ปฏฺฐาน^๔** โดยชื่อ ๓ ชื่อ ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**อนฺุโลม โคตรภุสฺส อนฺุโลม โวทานสฺส**” แปลว่า “**อนฺุโลม (ญาณ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ โคตรภุ (ญาณ) อนฺุโลม(ญาณ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่โวทาน**” ดังนี้

๘. ท่านพระสารีบุตรเถระเรียกไว้ใน **รทฺวินิตฺตสูตร^๕** ว่า “**ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิ**” ด้วยคำอย่างนี้ว่า “**กิ ปนาวุโส ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสติ**” แปลว่า **อาวุโส** แต่ว่าท่านอยู่พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิหรือ” ดังนี้

อิติเนเกหิ นามะหิ
 วุฏฺฐานคามินี สนฺดา
 วุฏฺฐาตุกาโม สัสาร-
 กเรยฺย สสฺตํ ตตฺถ

กิตฺติตา ยา มหะสิณา
 ปริสุทฺธา วิปฺสฺสนา.
 ทุกฺขปงฺกา มหพฺภยา
 โยคํ ปณฺทิตชาติโก.

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๔๑๖/๑๘๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

๕ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๗๘ ควรดูอธิบาย วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คล้ายกันนี้ ในปัญจสุทฺธิ, ทุตฺตยภาค, (บาลี) น. ๑๕๑-๑๕๒

๒ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙

๔ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕

แปลว่า

วฏฐานคามินีวิปัสสนาใด ซึ่งสงบ บริสุทธิ์ พระมหาฤๅษี
ตรัสประกาศไว้โดยชื่อหลายชื่อดังกล่าวจะนี้ ท่านผู้มีชาติ
บัณฑิต ผู้ปรารถนาเพื่อออกไปจากทะเลตมคือสังสารทุกข์
ซึ่งมีภัยใหญ่หลวง พึงทำโยคะเนื่องๆ ในวฏฐานคามินี-
วิปัสสนานั้นแล

ปริจเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒

ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

๑๓. โคตรภูญาณ

[๘๐๖] ต่อจากอนุโลมญาณนี้ไป ก็เป็น **โคตรภูญาณ** โคตรภูญาณนั้นไม่นับเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (และ) ไม่นับเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันมาสู่มรรค เป็น **อัปโพหาริก** (คือจะกล่าวว่ายู่ในวิสุทธิฝ่ายใดมิได้) อยู่ในระหว่างกลางนั่นเอง แต่ถึงการนับว่า **“วิปัสสนา”** เพราะตกอยู่ในกระแสของวิปัสสนาแล้ว

ส่วนญาณในมรรค ๔ คือโสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

ในมรรคทั้งหลาย ๔ นั้น ความจริง ขึ้นชื่อว่ากิจใดๆ อื่น ที่โยคีผู้มีความปรารถนาจะบรรลุมรรคญาณที่ ๑ จะต้องทำ ห้ามไม่ เพราะว่าการใดซึ่งเป็นกิจที่โยคีท่านนี้จะต้องทำ เมื่อท่านทำวิปัสสนาซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นญาณสุดท้ายให้บังเกิดขึ้น ก็ได้ทำ (กิจนั้น) เรียบร้อยแล้ว แต่สำหรับท่านผู้มิมีอนุโลมญาณบังเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว เมื่ออนุโลมญาณแม้ทั้ง ๓ (หรือ ๒) เหล่านั้น ได้ทำลายความมืด (คือกิเลส) ชนิดหนาๆ ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะอยู่ ให้อันตรายไปตามสมควรแก่กำลังของตนๆ แล้วจิตของโยคีท่านนั้น ก็ไม่แล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เกาะ ในสังขารทั้งปวง (แต่) ถอยกลับ งอกกลับ วกกลับ เหมือนหยาดน้ำ กลอกกลิ้งกลับจากใบบัว นิमित (คือสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ความเป็นไป (ของสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ยังปรากฏโดย **ปลิโพธ** (คือสิ่งขัดขวาง) อยู่ในทันที เมื่ออารมณ์คือนิमितและความเป็นไป (ของสังขาร) ทุกประการปรากฏโดยปลิโพธอยู่นั้น ณ ตอนท้ายสุดแห่งอาเสวนะ (๓ หรือ ๒ ครั้ง)^๑ ของอนุโลมญาณ **โคตรภูญาณ** ที่เป็นญาณถึงยอด เป็นที่สุดของ

๑ บริกรรม อุปจาร และ อนุโลม

วิปัสสนา ก็เกิดขึ้น ทำนิโรธคือพระนิพพานอันปราศจากสังขาร ไม่มีนิमित ไม่มีความเป็นไป ให้เป็นอารมณ์ ข้ามพ้นโคตรปุถุชน พ้นการเรียกว่าปุถุชน พ้นภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะ สู่อารมณ์เรียกว่าพระอริยะ สู่อุภิมะพระอริยะ ซึ่งเป็นการรำพึงถึงครั้งแรก คำนึงถึงเป็นครั้งแรก คิดคำนึงถึงเป็นครั้งแรก ในอารมณ์พระนิพพาน ทำให้สำเร็จความเป็นปัจฉัยของ (อริย) มรรคโดยอาการ ๖ ประการ คือโดยอนันตรปัจฉัย ๑ สมันตรปัจฉัย ๑ อาเสวนปัจฉัย ๑ อุปนิสสยปัจฉัย ๑ นัตถิปัจฉัย ๑ และวิคตปัจฉัย ๑ ไม่หวนกลับมาอีก ซึ่ง (เป็นญาณที่) ท่านกล่าวระบุดังไว้ว่า

“ปัญญาในการหวนกลับด้วยการออกจากสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภูญาณ** เป็นอย่างไร? เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเป็นไป (ของสังขาร) ... เพราะครอบงำความคับแคบใจ เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำนิमितคือสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภู** เพราะเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (ของสังขาร) เรียกว่า **โคตรภู** เพราะเล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... สู่ความไม่คับแคบใจ สู่นิโรธ สู่พระนิพพาน เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขาร) แล้วเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน)”^๑

พึงขยายความพิสดารด้วยประการฉะนี้

๑๔. มัคคญาณ - ญาณในอริยมรรค

๑. โสดาปัตติมรรคญาณ

[๘๐๗] ในกรณีนั้น มีอุปมาแสดงถึงอาการที่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ แม้ดำเนินไปในวิถีเดียวกัน โดยอวัชชนะเดียวกัน แต่ดำเนินไปในอารมณ์ต่างๆ กัน ดังต่อไปนี้

อุปมาด้วยบุรุษโดดข้ามคูน้ำ

เหมือนหนึ่งว่าบุรุษผู้(อยู่ฝั่งข้างนี้)ปรารถนาจะกระโดดข้ามคูน้ำกว้างใหญ่แล้วไปยืน อยู่ ฝั่งปากข้างโน้น จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วยึดเส้นเชือกที่ผูกห้อยอยู่กับกิ่งของต้นไม้ หรือจับไม้ค้ำยัน ฝั่งข้างนี้ของคุณ แล้วโดดขึ้น (ขณะที่) มีการโน้มโน้มเอียง

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔-๙๖

โอนไปยังฝั่งโน้น ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้นแล้ว จึงละเส้นเชือกหรือไม้ค้ำยันนั้น ชวนเซไปตกลง ณ ฝั่งโน้นแล้วจึงค่อยๆ ทรงตัวยืนอยู่ ฉันทใด แม้โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันทนั้น เหมือนกัน มีความปรารถนาเพื่อประดิษฐานอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งโน้นของภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ ฐิติ ๗ และ นิवास ๘ จึงวิ่งมาโดยเร็วด้วยญาณมี **อุทยพยานุปัสสนา ญาณ** เป็นต้น แล้วเหนี่ยวเส้นเชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งของต้นไม้คืออัตภาพ (ร่างกาย) หรือว่ายึดไม้ค้ำยันคือขันธมีเวทนาขันธเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการรำพึงของอนุโลมญาณว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา ยังไม่ละเส้นเชือก^๑ คือรูป หรือไม้ค้ำยัน^๒ คือเวทนาเป็นต้นนั้นก่อน โลดขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ (ปริกรรม) แล้วเป็นผู้มีจิตใจโน้มน้อมเอียงโอนไปสู่พระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปจาร) ดุจบุรุษผู้มีกายโน้มน้อมเอียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้น (ของคุน้ำ) เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึง ณ บัดนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดุจบุรุษผู้ (โดด) ถึง ส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น แล้วละอารมณ์คือสังขาร (รูปหรือเวทนาเป็นต้น) นั้นด้วยความดับ ของ (อนุโลม) จิตนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานที่ปราศจากสังขารซึ่งเป็นฝั่งข้างโน้น ด้วย **โคตรภูจิต** (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้ อาเสวนะ (ความคุ้นเคย) ในอารมณ์พระนิพพานเพียงครั้งเดียว จึงยังหวั่นไหว ไม่ตั้งมั่นอยู่ด้วยดีก่อน เหมือนบุรุษ (โดดข้ามคุน้ำ) ผู้นั้นชวนเซอยู่ จากนั้นก็ประดิษฐานอยู่ด้วย **มรรคญาณ** ด้วยประการฉะนี้

[๘๐๘] ในญาณทั้งสองนั้น อนุโลมญาณสามารถกำจัดความมืดคือกิเลสที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไปได้ แต่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์มิได้ ส่วนโคตรภูญาณสามารถทำพระนิพพานนั้นแลให้เป็นอารมณ์ได้ แต่มิสามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะไว้ออกไปได้ ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น มีอุปมาดังนี้

อุปมาด้วยบุรุษถูกรุกข์นักษัตรโยคะ

สมมติว่า บุรุษผู้มีจักษุผู้หนึ่ง คิดจักรู้ถูกรุกข์ร่วมของดาวนักษัตร^๒ จึงออกมาในเวลากลางคืน แล้วแหงนขึ้นไปดูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ก็ไม่ปรากฏ เพราะดวงจันทร์นั้น ถูกหมู่เมฆทั้งหลายบังไว้ ทันทใดนั้น ก็มีลมระลอกหนึ่งตั้งขึ้นพัดพาเอาหมู่เมฆหนาๆ ออก

๑ เส้นเชือกและไม้ค้ำยัน ในที่นี้ ได้แก่ พระไตรลักษณ์ ที่กำหนดรูปนามสังขาร เป็นอารมณ์

๒ นักชัตตโยคะ การประจบแห่งพระจันทร์กับดาวนักษัตร - มหาฎีกา, (บาลี) น. ๕๙๑

ไป ลมอีกระลอกหนึ่ง ตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆชนิดกลางๆ ออกไป ลมอีกระลอกหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆบางๆ ออกไป แต่นั้น ครั้นท้องฟ้าปราศจากเมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์ แล้วรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตรได้

ในอุปมานั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหนา อย่างกลาง และอย่างละเอียด ที่ปิดบัง สัจจะไว้ เป็นเหมือนเมฆทั้งหลาย ๓ ชนิด อนุโลมจิต ๓ ดวง เป็นเหมือนลม ๓ ระลอก โคตรภูญาณ เปรียบบุรุษผู้มีจักขุ พระนิพพาน เปรียบประจูดวงจันทร์ การกำจัดความมืด (คือกิเลส) ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไป ของอนุโลมจิตดวงหนึ่งๆ เปรียบเหมือนการพัดพาเอาหมู่เมฆ ๓ ชนิดออกไปโดยลำดับ ของลมระลอกหนึ่งๆ เมื่อปราศจากความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะแล้ว โคตรภูญาณก็เห็นพระนิพพานอันบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนเมื่อท้องฟ้าปราศจากหมู่เมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์อันส่องใส

จริงอยู่ อนุโลมจิตทั้งหลาย สามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะได้แต่อย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถเห็นพระนิพพาน เปรียบเหมือนลม ๓ ระลอก สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายที่บังดวงจันทร์ไว้ออกไปได้ แต่อย่างเดียว แต่ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ โคตรภูญาณ สามารถเห็นพระนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถกำจัดความมืดคือกิเลสได้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้นั้น สามารถเห็นดวงจันทร์ได้อย่างเดียว ไม่สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายออกไปได้ และด้วยเหตุนี้แล ท่านจึงกล่าวว่า **โคตรภูญาณ** นี้ เป็นอาวัชชนะของมรรค (คือหันมาสู่มรรค)

ที่จริง โคตรภูญาณนั้น แม้ไม่หันมา (แต่) ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งการหันมา คล้ายกับว่าให้สัญญา (นัดหมาย) แก่มรรคว่า “ท่านจงบังเกิดขึ้นอย่างนี้” แล้ว (ตัวเอง) ก็ดับไป ทั้งมรรคเองก็ไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณนั้นให้ไว้ บังเกิดขึ้นติดตาม (โคตรภู) ญาณนั้นโดยสืบเนื่องไม่มีระหว่างคั่นกันที่นั่น ทั้งเจาะทะลุทั้งทุบทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุ ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน

อุปมาด้วยนักษัตร

[๘๐๙] ในการเจาะทะลุทุบทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้ เล่ากันมาว่า นักษัตรหนึ่ง สั่งให้เขาตั้งแผ่นกระดาน (แก่นไม้สน) ซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่นไว้ในประเทศห่างออกไปประมาณ ๘ อูสกะ^๑ แล้วเอาผ้าพันปิดหน้าตนเอง (ขึ้นสาย) ประทับลุกธนูไว้

๑ ๔ ศอก = ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อูสกะ, ๘ อูสกะ = ๒๔๐ ศอก = ๒๒ $\frac{๑}{๒}$ เส้น

(กับสาย) ยืนอยู่บนจักรยนต์ (กระดานหมุน) บุรุษอีกผู้หนึ่งหมุนจักรยนต์ไป เมื่อไต่แผ่นกระดานอยู่ตรงหน้าของนักยิงธนู เมื่อนั้น บุรุษผู้หมุนจักรยนต์ก็ให้สัญญาด้วย (การเคาะ) ไม้ ๓ ทีนั้น นักยิงธนูก็ไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที

ในอุปมานั้น **โคตรภูญาณ** เปรียบเหมือนสัญญาเคาะไม้ **มรรคญาณ** เปรียบเหมือนนักยิงธนู การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้ แล้วทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ เจาะทะลุทาบทำลายกองโลภะ โทสะ และโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุมาก่อน ที่ไม่เคยทาบทำลายมาก่อน เปรียบเหมือนนักยิงธนูไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูเจาะทะลุแผ่นกระดาน ๑๐๐ ชั้นในทันที

อานิสงส์โสดาปัตติมรรค

[๘๑๐] อนึ่ง (โสดาปัตติ) มรรคนี้ มิใช่แต่ทำการเจาะทะลุกองกิเลสทั้งหลายมีกองโลภะเป็นต้น อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทำมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดเบื้องต้น ให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูอบายทั้งปวง ทำให้เป็นผู้มีอริยทรัพย์ ๗ ประการอยู่พร้อมพร้อม สลัดทิ้งมิจฉามรรค (ทางดำเนินผิด) ๘ ประการเสียได้ ทำเวรและภัยทุกประการให้สงบลง นำ (โยคี) เข้าถึงความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และดำเนินไปเพื่อได้อานิสงส์อื่น ๆ อีกหลายร้อยอย่าง ด้วยประการฉะนี้

ญาณ ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค ซึ่งให้อานิสงส์หลายประการ ดังกล่าวนี้ คือ **ญาณในโสดาปัตติมรรค** ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๑

๑๕. ผลญาณ - ญาณในอริยผล

[๘๑๑] อนึ่ง ในลำดับแห่ง (ปฐมมรรค) ญาณนี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ซึ่งเป็นวิบากของโสดาปัตติมรรคจิตนั่นเอง ก็เกิดขึ้น ความจริง (วิปากจิตของโสดาปัตติมรรคจิตนี้) พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า:-

“สมาธิมานนตริกญมมาหุ”^๑

“ซึ่งปราชญ์ทั้งหลายเรียกกันว่า อานันตริกสมาธิ (คือ
มรรคสมาธิซึ่งให้อริยผลในทันที)”

และตรัสไว้ว่า

“... ทนธิ อานนตริกิ ปาปุณาติ อาสวานิ ขยาย”^๒

“(เพราะอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อ่อน) บุคคลผู้นั้นจึงบรรลุ
อานันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ช้า”
ดังนี้ เป็นต้น

เพราะโลกุตตรกุศลทั้งหลายมีวิบาก (สืบเนื่องอยู่) ในลำดับโดยแน่นอน แต่อาจารย์
ทั้งหลาย บางพวกก็กล่าวว่า “ผลจิต ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)” คำของ
อาจารย์ทั้งหลายพวกนั้นไม่ควรยึดถือ เพราะว่า โคตรกฏญาณ เกิดขึ้นในตอนสุดท้าย
แห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุดโดยประการ
ทั้งปวง ต้องมีอนุโลมจิต ๒ ชวนะ เพราะว่า อนุโลมจิตชวนะเดียว ยังไม่ได้อาเสวน-
ปัจจัย และ ๑ อาวัชชนวิถีกี่มี ๗ ชวนจิตเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น โยคีท่านใดมี
อนุโลมจิต ๒ (อุปจาร และ อนุโลม) ชวนจิตที่ ๓ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรกฏ ชวนจิต
ที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ชวนะ โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๓ (บริกรรม อุปจาร
และอนุโลม) ชวนจิตที่ ๔ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรกฏ ชวนจิตที่ ๕ เป็นมรรคจิต มี
ผลจิต ๒ ชวนะ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ... ก็
เกิดขึ้น”

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายบางพวกก็กล่าวว่า “โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๔ ชวนจิต
ที่ ๕ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรกฏ ชวนจิตที่ ๖ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๑” แต่คำของ
อาจารย์ทั้งหลายบางพวกนั้น ไม่พึงเชื่อถือเป็นสาระ เพราะท่านห้ามไว้แล้วว่า
“ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือ ที่ ๕ เป็นอัปนา (เป็นมรรคชวนะแล้ว) ไม่เกินไปกว่านั้น
เพราะใกล้ภวังค์แล้ว” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๑๐

๒ ดูเทียบ อง. จตฺกถ. (ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๗

[๘๑๒] แต่ว่า โยคีท่านนี้ก็พระอริยบุคคลที่ ๒ ชื่อว่าพระโสดาบัน ด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ แม้ท่านจะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก ท่านก็จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปใน (โลก) เทวดาทั้งหลาย และใน (โลก) มนุษย์ทั้งหลาย เพียง ๗ ครั้ง (๗ชาติ) แล้วจะเป็นผู้สามารถทำที่สุดทุกข์ได้

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ

แต่ในขณะสุดท้ายของ (โสดาปัตติ) ผลจิต จิตของพระโสดาบันนั้นก็หยั่งลงสู่ภวังค์ แต่ใน มโนทวาราวชชนะก็ตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อต้องการสำรวจดูมรรค ครั้น มโนทวาราวชชนะ นั้นดับแล้ว ชวนจิตในการกลับไปสำรวจดูมรรค ๗ ชวนะ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้ แล้วตกลงสู่ภวังค์อีก แล้วชวนะทั้งหลายมี (มโนทวาร) อวชชนะเป็นต้นก็เกิดขึ้น เพื่อย้อนกลับไปสำรวจดูผลเป็นต้น ตามนัย (ที่กล่าวแล้ว ในการสำรวจดูมรรค) นั้นนั่นแล ซึ่งพระอริยบุคคลท่านนี้จะสำรวจทบทวนดูมรรค ๑ สำรวจทบทวนดูผล ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ ๑ สำรวจทบทวนดูพระนิพพาน ๑ ด้วยการเกิดขึ้นของชวนจิตเหล่านั้น

เพราะว่า พระอริยบุคคลท่านนั้นสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี่แน่แล้ว” ๑ จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ดังนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ข้าพเจ้าละได้แล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องฆ่าด้วยมรรค ๓ เบื้องสูงว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ของข้าพเจ้า ยังเหลืออยู่” ๑ และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูพระอมตนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว” ๑

พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวน) ๕ ประการ ด้วยประการดังกล่าวนี้

และพระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันใด แม้พระสกทาคามีและพระอนาคามีทั้งหลาย ก็มีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลือแล (เพราะ ท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว) ที่เรียกว่า **ปัจจเวกขณะ** (การ

สำรวจทบทวน) รวมทั้งหมดจึงมี ๑๙ ด้วยประการฉะนี้^๑ และนี่เป็นการกำหนดอย่างสูงเลยทีเดียว ความจริงแม้พระเสขอริยบุคคลทั้งหลายก็มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ท้านละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่บ้าง ไม่มีการสำรวจทบทวนดูบ้าง เพราะว่าโดยความที่ไม่มีการสำรวจทบทวนดูนั่นเอง เจ้าศากยะ มหานามะ (ซึ่งเป็นพระสกทาคามีอริยบุคคล) จึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ยังมีธรรมชื้ออะไรอยู่อีกหรือที่หม่อมฉันมิได้ละแล้วภายในตน ซึ่งเป็นเหตุให้สิ่งทีเรียกว่าโลภะทั้งหลายครอบงำจิตของหม่อมฉันอยู่ในกาลบางคราว” ดังนี้^๒ ควรทราบความทั้งหมด (ในพระสูตร) โดยพิสดาร

๒. สกทาคามีมรรคญาณ

[๘๑๓] อนึ่ง พระโสดาบันอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณะญาณ) โดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยอื่น (ต่อมา) ทำโยคะ (ความเพียรในวิปัสสนาที่ยิ่งขึ้น) เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ (สกทาคามีมรรคญาณ) เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท (อย่างหยาบ) ทานชุนนุมอินทรีย์ (๕) พละ (๕) และโพชฌงค์ (๗) ให้เสมอกัน แล้วบดขยี้สังขาร ซึ่งจำแนกเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นนั้นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระอริยสาวกนั้น ปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้น โดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารูปกชาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในการทำให้ญาณทั้งหลายมีอุทกพยญาณเป็นต้นเกิดขึ้น) นั้นแล สกทาคามีมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยสกทาคามีมรรคนั้น คือ**ญาณในสกทาคามีมรรค** ฉะนั้นแล
จบ (มรรค) ญาณที่ ๒

๑ ปัจจเวกขณะญาณ ของพระโสดาบัน ๕ ของพระสกทาคามี ๕ ของพระอนาคามี ๕ ของพระอรหันต์ ๔ รวมเป็น ๑๙ ปัจจเวกขณะ

๒ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗

พระสกทาคามีอริยบุคคล

[๘๑๔] ควรทราบไว้ด้วยว่า **ผลจิต** (สกทาคามีผลจิต) ทั้งหลาย (ก็เกิดขึ้น) แม้ในลำดับของ (สกทาคามีมรรค) ญาณนี้ โดยนัยดังกล่าวไว้แล้ว (ในโสดาปัตติมรรค ญาณและโสดาปัตติผลญาณ) เช่นกัน และด้วยอาการเพียงนี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ มีนามว่า **พระสกทาคามี** เป็นผู้ที่จะกลับมาบังโลกนี้ (ด้วยการถือปฏิสนธิ) เพียงครั้งเดียวเท่านั้นแล้วสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้การสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณะ) ต่อแต่นั้นไป ก็มีนัยดังกล่าวไว้แล้วเช่นกัน

๓. อนาคตามิมรรคญาณ

อนึ่ง พระสกทาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้วยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนล่างอีก ๒ คือ) กามราคะและพยาบาท (ที่เป็นส่วนละเอียด) โดยไม่เหลือ พระอริยสาวกนั้น จึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่่าเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อพระอริยสาวกนั้น ปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วนั้นแล อนาคตามิมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยอนาคตามิมรรคนั้น คือ**ญาณในอนาคตามิมรรค** ฉะนั้นแล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๓

พระอนาคตามีอริยบุคคล

[๘๑๕] แม้ในลำดับของ (อนาคตามิมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิตทั้งหลาย (อนาคตามีผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็น พระอริยบุคคลที่ ๖ มีนามว่า **พระอนาคตามี** เป็นผู้เกิดผุดขึ้น ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับมาเป็นธรรมดา กล่าวคือไม่มายัง (มนุษย์) โลกนี้ด้วยการถือปฏิสนธิอีกต่อไป ปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวนดู) ต่อแต่ (อนาคตามีผลญาณ) นั้นก็มีนัยดังกล่าวไว้แล้วนั้นแล

๔. อรหัตตมรรคญาณ

อนึ่ง พระอนาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้วยังนั่งอยู่ในอาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนบนอีก ๕ คือ) รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ โดยไม่เหลือเลย พระอริยสาวกนั้นจึงชุมนุมอินทริย์พละและโพชฌงค์ทำให้สม่ำเสมอแล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแหละด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อท่านอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารูปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล พระอรหัตตมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยพระอรหัตตมรรคนั้น คือ**ญาณในอรหัตตมรรค** ฉะนั้นแล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๔

พระอรหันตมหาชีณาสพ

[๘๑๖] ถึงแม้ในลำดับของ (พระอรหัตตมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิต (อรหัตตผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวมาแล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ มีนามว่า **พระอรหันต์** เป็นพระมหาชีณาสพ ผู้ทรงร่างกายนี้เป็นวาระสุดท้าย เป็นผู้ปลงภาระลงได้แล้ว เป็นผู้บรรลุถึงความต้องการของตนเองโดยลำดับแล้ว เป็นผู้หมดสิ้นสังโยชน์ในภพแล้ว เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นทักษิณียบุคคล ชั้นสุดยอดของ (มนุษย์) โลก รวมทั้งเทวโลก ด้วยประการฉะนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “ส่วนญาณในมรรค ๔ คือ โสดาปัตติ-มรรค ๑ สกทาคามีมรรค ๑ อนาคามีมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ” ดังนี้ คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ หมายถึงญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ซึ่งโยคีพึงบรรลุได้โดยลำดับ (ดังกล่าวมา) นี้ ด้วยประการฉะนี้

อานุภาพของมรรคญาณ

[๘๑๗] ณ บัดนี้ เพื่อทราบโดยแจ่มแจ้งถึงอานุภาพของ (มรรค) ญาณ ๔ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ นั้นนั่นเอง (ท่านจึงกล่าวไว้ว่า)

ปริบูรณ์โพธิปักขิย-	ภาโว วุฏฐานพลสมายโค
เย เยน ปหาตพฺพา	ธมฺมา เตสํ ปหานญจ.
กิจฺจานิ ปริณฺณาทินิ	ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน	ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

แปลความว่า

โยคีควรทราบ

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์
๒. วุฏฐานะ
๓. พลสมายโคะ
๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณ และ
๕. กิจทั้งหลาย มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น ตามสภาวะ ทุกประการ ฉะนี้

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์

[๘๑๘] ในเรื่องที่ยोคีควรทราบนั้น คำว่า “(๑) ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์” หมายถึง ความบริบูรณ์ของโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย ๓๗ คือ:-

สติปัฏฐาน	๔
สัมมปฺปธาน	๔
อิทธิบาท	๔
อินทรีย์	๕
พละ	๕
โพชฌงค์	๗
อริยมรรคมีองค์	๘

เหล่านี้ ชื่อว่า **โพธิปักขิยะ** เพราะอยู่ในฝ่ายของ **อริยมรรค** ซึ่งได้นามว่า “**โพธิ**” โดยความหมายว่า การตรัสรู้ คำว่า “**เพราะอยู่ในฝ่าย**” หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ

สติปัฏฐาน ๔

[๘๑๙] ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย สตินั้นแหละเป็นปัฏฐาน ชื่อ **สติปัฏฐาน** แต่ทว่า **สติ** นั้น จำแนกโดยส่วน ๔ เพราะดำเนินไป ด้วยการถือโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสีย ซึ่งความสำคัญ วางาม ว่า เป็นสุข ว่าเที่ยง ว่ามีอัตตา ในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าววว่า **สติปัฏฐาน ๔**

สัมมัปธาน ๔

[๘๒๐] ชื่อว่า **ปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มต้น การเป็นเหตุเริ่มต้น อังงาม ชื่อว่า **สัมมัปธาน** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัมมัปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มต้นโดยชอบ หรือ อีกอย่างหนึ่ง **สัมมัปธาน** นั้น ชื่อว่า **งาม** เพราะเว้นจากความปฬการด้วยกิเลส และชื่อว่า **ปธาน** เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐ และเพราะทำความปฬการโดยความหมายว่า ทำให้สำเร็จประโยชน์และความสุข เพราะเหตุนี้ จึงชื่อสัมมัปธาน คำว่า “**สัมมัปธาน**” นี้ เป็นชื่อของความเพียร

ความเพียรนี้ นั้น ทำให้สำเร็จกิจในการละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ กิจในการมิให้เกิดขึ้นแก่อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ และทำให้สำเร็จกิจในการเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำให้สำเร็จกิจในการตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ด้วยเหตุนี้ จึงมี ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าววว่า **สัมมัปธาน ๔**

อิทธิบาท ๔

[๘๒๑] ชื่อว่า **อิทธิ** โดยความหมายว่า ความสำเร็จผล ซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้น แล้ว เรียกว่า **อิทธิบาท** เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จ โดยความหมายว่า เป็นหัวหน้าของสัมปยุตตธรรมของอิทธินั้น และโดยความหมายว่า เป็นการกระทำภาคต้นของ

อิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้น มี ๔ อย่าง โดยธรรมมีฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อิทธิบาท ๔** ดังพระบาลี^๑ (แปลความ) ว่า “อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ ๑ อิทธิบาทคือวิริยะ ๑ อิทธิบาทคือจิตตะ ๑ อิทธิบาทคือวิมังสา ๑” ดังนี้ ธรรมทั้งหลาย (มีฉันทะเป็นต้น) เหล่านี้ เป็นโลกุตตระ โดยแท้ แต่ที่เป็นโลกียะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิบดี มีฉันทะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “หากว่า ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ”^๒ ดังนี้เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ และพละ ๕

[๘๒๒] ชื่อว่า **อินทรีย์** โดยความหมายว่า **เป็นอธิบดี** (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือการครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง) และชื่อว่า **พละ** โดยความหมายว่า **ไม่หวั่นไหว** เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายมีอัสสัทธิยะเป็นต้นครอบงำไม่ได้ **อินทรีย์** และ **พละ** แม้ทั้งสองนั้น มี ๕ อย่าง โดยธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕

โพชฌงค์ ๗ และองค์มรรค ๘

[๘๒๓] อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๗ มีสติเป็นต้น ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะเป็นองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้ และธรรมทั้งหลาย ๘ มี**สัมมาทิฐิ**เป็นต้น เป็น **องค์ของมรรค** โดยความหมายว่าเป็นไปเพื่อการนำออก (จากสังสารวัฏ) เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘**

โพธิปักขิยธรรมเกิดในจิตต่างๆ กัน

[๘๒๔] โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ๓๗ ดังกล่าวมานี้ เมื่อโลกียวิปัสสนายังดำเนินไปในภาคต้น (๑) ก็ได้ใน (ขณะ) จิตต่างๆ กัน คือ:-

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๕๒

กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้กายด้วยอาการ ๑๔ อย่าง ๑ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้เวทนาด้วยอาการ ๙ อย่าง ๑ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้จิตด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ๑ และ ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้ธรรมารมณ์ทั้งหลายด้วยอาการ ๕ อย่าง ๑

สัมมปธานที่ ๑ ได้ในเวลาเห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิดขึ้น (แก้ตน) ในอรรถภาพนี้ ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นจึงคิดอยู่ว่า “อกุศลนี้เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลอื่นผู้ปฏิบัติอย่างใด ข้าพเจ้าจักไม่ปฏิบัติอย่างนั้น ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อกุศลนี้ก็จักไม่เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า” แล้วพยายามมิให้ออกุศลนั้นเกิดขึ้น ๑ **สัมมปธานที่ ๒** ได้ในเวลาเห็นอกุศลถึงความ พุ่งขึ้นแก้ตนเอง แล้วพยายามละอกุศลนั้น ๑ **สัมมปธานที่ ๓** ได้แก่ โยคีผู้พยายาม เพื่อให้ฌานหรือวิปัสสนาที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในอรรถภาพนี้ให้เกิดขึ้น ๑ **สัมมปธานที่ ๔** ได้แก่ โยคีผู้ทำให้ฌานหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยอาการที่ (ฌานหรือวิปัสสนานั้น) จะไม่เสื่อมหายไปเสีย ๑

อิทธิบาททั้งหลายมีฉันทอิทธิบาทเป็นต้น ได้ในเวลาทำอิทธิบาททั้งหลายมี ฉันทอิทธิบาทเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นธูระ (หลัก) แล้วทำกุศลให้เกิดขึ้น ... วิรติทั้งหลาย มีสัมมาวาจาเป็นต้น ได้ในเวลางดเว้นจากบาปกรรมทั้งหลายมีมิจฉาวจาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

โพธิปักขิยธรรมเกิดพร้อมในจิตดวงเดียวกัน

แต่ในเวลา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ (แต่ละญาณ) เกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มี (พร้อมกัน) ในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิต ได้โพธิปักขิยธรรมที่ เหลือ ๓๓ เว้นสัมมปธาน ๔

[๘๒๕] และในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ได้ในจิตดวงเดียวกันดังกล่าว นี้ สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า **สติปัฏฐาน ๔** ด้วยทำให้สำเร็จกิจในการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่างามเป็นต้น ในอารมณ์

ทั้งหลายมีกายเป็นต้น วิริยะอย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า **สัมปธาน ๔** ด้วยการทำให้สำเร็จกิจมีการมีให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นต้น

แม้ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายที่เหลือ (อีก ๕ หมวด มีอิทธิบาท ๔ เป็นต้น) ก็ไม่มีการลดและการเพิ่ม

การจำแนกข้อธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗

[๘๒๖] อีกประการหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ (เพื่อจำง่ายมีคาถาจำแนกข้อธรรมดังนี้)

นว เอกวิธา เอโก	เทวธาด จตุ ปญจธา
อฏฐธา นวธา เจว	อิติ ฉธา ภวนฺติ เต.

แปลความว่า

ธรรมทั้งหลายนั้น มีอยู่ ๖ หมวด ดังนี้ คือธรรมทั้งหลาย ๙ ข้อ เป็นธรรมมีอยู่โดยหมวดเดียว ธรรม ๑ ข้อ มีโดย ๒ หมวด หนึ่ง ธรรมเดียวมีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย

คำว่า “**ธรรมทั้งหลาย ๙ ข้อ ... โดยหมวดเดียว**” หมายความว่า ธรรมทั้ง ๙ ข้อ คือฉันทะ ๑ จิตตะ ๑ ปีติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อุกเบกขา ๑ สังกัปปะ ๑ วาจา ๑ กัมมันตะ ๑ อาชีวะ ๑ เหล่านี้ มีอยู่โดยหมวดเดียวเท่านั้น เช่น ฉันทะ เป็นฉันทกิทธิบาทเป็นต้น ไม่ผนวกหมวดอื่น

คำว่า “**ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด**” หมายความว่า เช่น ศรัทธาตั้งอยู่โดย ๒ หมวด โดยเป็นอินทรีย์และผละ

คำว่า “**หนึ่ง ธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด**” อธิบายความว่า หนึ่ง ธรรมอื่นธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) ธรรมอื่นอีกธรรมหนึ่ง มีโดย ๕ หมวด ในธรรมมีโดย ๔ หมวดและ ๕ หมวดนั้น สมာธิข้อเดียวตั้งอยู่โดยเป็นอินทรีย์ ๑ ผละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ ปัญญา (ข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๕ หมวด โดยหมวดแห่งหมวดธรรม ๔ เหล่านี้ และโดยเป็นส่วนหนึ่งของอิทธิบาท (วิมังสา) ด้วย

คำว่า “**โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย**” อธิบายว่า ธรรมอย่างเดียว อีกข้อหนึ่งตั้งอยู่ โดย ๘ หมวด ธรรมเดียวข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๙ หมวด คือสติ (ธรรมข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๘ หมวด โดยเป็นสติปัญญา ๔ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ วิริยะตั้งอยู่โดย ๙ หมวด โดยเป็นสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ และองค์มรรค ๑ ด้วยประการฉะนี้

โดยนัยดังกล่าวมานี้

จุกุทเสว อสมภินนา	โหนเตเต โพิปักขิยา
โกฏฐาสโต สตุตวิธา	สตุตตีสปเภทโต.
สกิจจนิปูผาทนโต	สรูปเน จ วุตติโต
สพเพว อริยมคฺคสฺส	สมฺภเว สมฺภวานฺติ เตติ.

แปลความว่า

โพิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่ไม่ประสมกันก็มี ๑๔ เท่านั้น โดยหมวดก็มีอยู่ ๗ หมวด โดยประภามี ๓๗ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น โพิปักขิยธรรมเหล่านั้นก็เกิดขึ้น พร้อมกันทั้งหมดทีเดียว ด้วยการทำกิจของตนๆ ให้สำเร็จ และดำเนินไปตามรูป (สภาวะ) ของตน ด้วยประการฉะนี้

โยคีควรทราบความที่มรรคมีโพิปักขิยธรรม (๓๗) บริบูรณ์ ใน **ญาณทัสสนวิสุทธิ** นี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้เกิด

[๘๒๗] คำว่า “**๒. วุฏฐานะ ๓. พลสมายะคะ**” (ข้างต้นนั้น) หมายความว่า ๒. **วุฏฐานะ** คือความออกไป และ ๓. **พลสมายะคะ** คือความประกอบเสมอกันแห่ง พละ

๒. วุฏฐานะ ความออกไป

เพราะว่า **โลกียวิปัสสนา** ยังไม่ออกไปจากนิमितโดยแท้ เพราะมีนิमितเป็นอารมณ์ และยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป (ของสังขาร) เพราะยังมีได้ตัดขาดสมุทัยอันเป็นเหตุของความเป็นไป โคตรภูญาณยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป เพราะยังมีได้

ตัดขาดสมุทัย แต่ออกไปจากนิमित เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ (โคตรภู ญาณ) จึงเป็นการออกไปจากส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสียจาก (อารมณ์) ภายนอก คือโคตรภูญาณ”^๑ อนึ่ง ควรทราบโคตรภูญาณทั้งหมด (เป็นต้นว่า) “ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเกิดขึ้น แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเป็นไป แล้วแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป”^๒ อนึ่ง (อริยมรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ เป็นการออกไปจากส่วนทั้ง ๒ เพราะออกไปจากนิमित เพราะมีพระนิพพานอันหา นิमितมิได้เป็น อารมณ์ ๑ เพราะออกไปจากความเป็นไป เพราะตัดขาดสมุทัย ๑

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสีย จากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค (ถามว่า) เป็นอย่างไร ? (ตอบว่า) คือเรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฏฐิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น และจากชั้นทั้งหลายที่ดำเนินไปตาม มิจฉาทิฏฐินั้น และออกไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค” เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** โดยความหมายว่า ยก (จิต) ขึ้น (สู่อารมณ์) ... ออกไปจากมิจฉา- สังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาวาจา** โดยความหมายว่า ประคับประคองไว้ ... ออกไปจาก มิจฉาวาจา ... เรียกว่า **สัมมากัมมันตะ** (การงานชอบ) โดยความหมายว่าหมั่นเพียร ... เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** (อาชีพโดยชอบ) โดยความหมายว่า (บริสุทธิ์) ขาวสะอาด ... เรียกว่า **สัมมาวายามะ** (พยายามโดยชอบ) โดยความหมายว่าประคองไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสติ** โดยความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าไม่ ฟุ้งซ่าน ในขณะโสดาปัตติมรรคออกไปจากมิจฉาสมาธิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไป ตามมิจฉาสมาธินั้น และจากชั้นทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย และออก ไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญา ในการ ถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือ **ญาณในมรรค**”

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๕๕

เรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะสกทาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ ...

เรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอนาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด ...

เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอรหัตตมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากรูปราคะ จากอรูปราคะ จากมานะ จากอุทัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย จากอวิชชานุสัย^๑ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น และจากชั้นทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น และออกไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค” ดังนี้^๒

๓. พลสมาโยคะ ความประกอบเสมอกันแห่งพละ

[๘๒๘] อนึ่ง ในเวลาเจริญโลกียสมาบัติ ๘ กำลังสมถะมีมากยิ่ง ในเวลาเจริญอนุปัสนามือนิจจอนุปัสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามีมากยิ่ง แต่ในขณะ (บรรลู่) อริยมรรค ธรรม (ทั้งสอง) เหล่านั้น เทียมคู่กันดำเนินไป โดยความมุ่งหมายไม่กำเกินกันและกัน เพราะฉะนั้น ใน (มรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงมีความประกอบเสมอกันแห่งพละทั้งสอง (คือสมถพละ และ วิปัสสนาพละ) ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอุทัจจะ และจากชั้นทั้งหลาย มีความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ มีนิโรธ (คือ พระนิพพาน) เป็นโคจร จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอวิชชา และจากชั้นทั้งหลาย มีวิปัสสนาโดยความหมายแห่งอนุปัสนา มีนิโรธเป็นโคจร (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) เพราะเหตุนี้สมถะและวิปัสสนาจึงมีรส (คือกิจ) ร่วมเป็นอันเดียวกัน โดยความหมายว่าออกไปเป็นธรรมเทียมคู่กัน ไม่กำเกินกันและกัน ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า พระภิกษุทำสมถะและวิปัสสนาเทียมคู่กัน โดยความหมายว่าออกไปให้เกิดขึ้น ดังนี้^๓

๑ ความหมายของสังโยชน์ และ อนุสัย เหล่านี้ จะปรากฏข้างหน้า

๒ ดูเทียบ ชู. ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๑

๓ ดูเทียบ ชู. ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒

พึงทราบความประกอบเสมอกันแห่งผลในการออกไป ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้

๔. การละธรรมทั้งหลายด้วยมรรคญาณ

[๘๒๙] คำว่า ๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณใด หมายความว่า ก็ และในบรรดา (มรรค) ญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ธรรมทั้งหลายใด ที่พึงละได้ด้วย (มรรค) ญาณใด ควรทราบการละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย

ว่าด้วยการละสังโยชน์และกิเลสเป็นต้น

แน่ละ (มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาม (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ:-

๑. สังโยชน์	กิเลสอันผูกสัตว์อยู่
๒. กิเลส	เครื่องเศร้าหมองใจ
๓. มิจฉัตตะ	ความเห็นผิด
๔. โลกธรรม	ธรรมครอบงำสัตว์โลก
๕. มัจฉริยะ	ความตระหนี่ ความหวง
๖. วิปลาส	ความคลาดเคลื่อน
๗. คันถะ	ธรรมร้อยรัด
๘. อคติ	ความลำเอียง
๙. อาสวะ	ธรรมไหลซึมซาบ
๑๐. โอฆะ	ธรรมพัดพาไป
๑๑. โยคะ	ธรรมผูกมัดไว้
๑๒. นิ वर्ณ	ธรรมอันกันจิด (มิให้บรรลुความดี)
๑๓. ปรา มาส	ความยึดถือ
๑๔. อุ ปาทาน	ความยึดมั่น
๑๕. อนุ สัย	กิเลสอันนอนเนื่อง
๑๖. มล ะ	มลทิน
๑๗. อ กุศลกรรมบถ	กรรมเป็นทางไปฝ่ายอกุศล
๑๘. จิตตูปบาท	ความคิดที่เกิดขึ้น (อกุศล)

สังโยชน์ ๑๐

ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **สังโยชน์** เพราะผูกพันทั้งหลายไว้กับกันทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีอยู่ตราบไต่ พันธุ์ทั้งหลาย ผลและทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ก็ยังไม่ขาดไปตราบนั้น อนึ่ง ในธรรม ๑๐ อย่างนั้น ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. รูปราคะ	ความกำหนัดยินดีในรูปธรรม
๒. อรูปราคะ	ความกำหนัดยินดีในอรูปธรรม
๓. มานะ	ความถือตัว
๔. อุทธัจจะ	ความคิดฟุ้งซ่าน
๕. อวิชชา	ความไม่รู้

มีชื่อว่า **อุทธัมภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องบน (แต่) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๖. สักกายทิฏฐิ	ความเห็นว่ามีอัตตา
๗. วิจิกิจฉา	ความสงสัย
๘. สีลัพพตปรามาส	ความยึดถือศีลและวัตร (ในทางงมงาย)
๙. กามราคะ	ความกำหนัดในกามารมณ์
๑๐. ปฎิฆะ	ความขัดเคือง

มีชื่อว่า **อโรภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องล่าง

กิเลส ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านี้ คือ:-

๑. โลภะ	อยากได้
๒. โทสะ	คิดประทุษร้าย
๓. โมหะ	หลง
๔. มานะ	ถือตัว
๕. ทิฏฐิ	เห็นผิด

๖. วิจิกิจฉา	สงสัย
๗. ถีนะ	จิตใจหดหู่-ท้อแท้
๘. อุทัจจะ	ฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ	ไม่มีความละอายบาป
๑๐. อนินตตัปปะ	ไม่มีความเกรงกลัวบาป

ท่านเรียกว่า **กิเลส** เพราะตัว (ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านี้) เองก็เศร้าหมอง และเพราะทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเศร้าหมองด้วย

มัจฉัตตะ ๘ หรือ ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. มัจฉาทิฏฐิ	ความเห็นผิด
๒. มัจฉาสังกัปปะ	ความดำริผิด
๓. มัจฉาวาจา	พูดผิด
๔. มัจฉากัมมันตะ	การกระทำผิด
๕. มัจฉาอาชีวะ	อาชีพผิด
๖. มัจฉาวายามะ	พยายามผิด
๗. มัจฉาสติ	รำลึกผิด
๘. มัจฉาสมาธิ	สมาธิผิด

หรือเป็น ๑๐ กับทั้ง

๙. มัจฉาวิมุตติ	ความหลุดพ้นผิด และ
๑๐. มัจฉาญาณ	ความรู้ผิด

เรียกว่า “**มัจฉัตตะ**” เพราะดำเนินไปผิด

โลกธรรม ๘

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. ลาภ
๒. ไม่มีลาภ
๓. ยศ

๔. ไม่มียศ
๕. สุข
๖. ทุกซ์
๗. นินทา
๘. สรรเสริญ

เรียกว่า **โลกธรรม** เพราะเมื่อโลกยังเป็นไปอยู่ก็เป็นสิ่งที่ไม่ขาดหายไป แต่ควรทราบไว้ว่า คำว่า “โลกธรรม” ในที่นี้ ท่านหมายเอาความยินดีพอใจ ซึ่งมีลาภ เป็นต้นเป็นที่ตั้ง และความยินร้ายกระทบกระทั่งใจ ซึ่งมีความไม่มีลาภ เป็นต้นเป็นที่ตั้ง ด้วยศัพท์ว่า “โลกธรรม” โดยเข้าไปอิงอาศัยเหตุ (ของมัน)

มัจฉริยะ ๕

ความตระหนี่ที่เป็นไปในอวาสเป็นต้นโดยอาการอดทนซึ่งความเป็นของสาธารณท์ ทัวไปแก่คนทั้งหลายอื่นมิได้ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. **อวาสมัจฉริยะ** หวงที่อยู่
๒. **กุลมัจฉริยะ** หวงตระกูล
๓. **ลามมัจฉริยะ** หวงลาภ
๔. **ธัมมมัจฉริยะ** หวงธรรม
๕. **วรรณมัจฉริยะ** หวงวรรณะ

เรียกว่า **มัจฉริยะ**

วิปลาส ๓

วิปลาส ๓ เหล่านี้ คือ:-

๑. **สัจญญาวิปลาส** ความสำคัญคลาดเคลื่อน
๒. **จิตตวิปลาส** ความคิดคลาดเคลื่อน
๓. **ทิฏฐิวิปลาส** ความเห็นคลาดเคลื่อน

ซึ่งเป็นไปในวัตถุทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ ไม่มีอึดตา และไม่งาม นั้นแลโดยอาการอย่างนี้ ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่ามีอึดตา ว่างาม ดังนี้ เรียกว่า **วิปลาส**

คัมภีร์ ๔

ธรรมทั้งหลาย ๔ มีอภิขฌาเป็นต้น เรียกว่า **คัมภีร์** เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ เพราะเป็นความจริงอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวถึงธรรมทั้งหลายเหล่านั้นว่าดังนี้:-

๑. อภิขฌา เป็น กายคัมภีร์
๒. พยาบาท เป็น กายคัมภีร์
๓. สีสัพตปรมาส เป็น กายคัมภีร์
๔. อิทัสัจจาภินเวส^๑ เป็น กายคัมภีร์^๒

อคติ ๔

คำว่า **อคติ** เป็นคำเรียกการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความง้อเขลา และเพราะความกลัว เพราะว่าการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความง้อเขลา และเพราะความกลัวนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะเป็นการที่พระอริยเจ้าทั้งหลายไม่พึงถึง ไม่พึงดำเนิน

อาสวะ ๔ โสมะ ๔ และโยคะ ๔

คำว่า “**อาสวะ**” นี้ เป็นคำเรียก:-

๑. กามราคะ
๒. ภวราคะ
๓. มิจฉาทิฏฐิ และ
๔. อวิชชา

เพราะไหลมาแต่ **อา** คือโคตรภูโดยทางอารมณ์ และแต่ **วะ** คือภวักคะโดยทางโอกาส อีกอย่างหนึ่ง (เรียก **อาสวะ**) เพราะไหลออกจากทวารทั้งหลายที่ไม่สามารถไว้ โดยความหมายว่าไหลออกเป็นนิจ เหมือนน้ำไหลออกจากรูทะลุของหม้อ หรือว่า เพราะประสพสังสารทุกข์^๓

๑ ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เป็นของจริง

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๓๘/๕๕๓

๓ ดู-ปัญจสุทนี, ปฐมภาค, (บาลี) น. ๘๓-๘๔

เรียกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละว่า **โสมะ** บ้าง โดยความหมายว่าพัดพาไปใน
 สาคระ (ห้วงทะเล) คือภพและโดยความหมายว่าข้ามพ้นได้ยาก

เรียกว่า **โยคะ** บ้าง เพราะไม่ให้พรากไปจากอารมณ์และพรากไปจากทุกข์

นิวรรณ์ ๕

ธรรมทั้งหลาย ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **นิวรรณ์** โดยความหมาย
 ว่าเกิด ว่ากัน ว่าปิดบังจิตไว้

ปราคมาส

คำว่า **ปราคมาส** นี้ เป็นคำเรียก ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เพราะดำเนินไปโดย
 อាកารก้าวเลยสภาวะ (ความเป็นจริง) ของธรรมนั้นๆ แล้วไปยึดถือสภาวะที่ไม่จริง
 โดยประการอื่น

อุปาทาน ๔

อุปาทานทั้งหลาย ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปฎิจจ-
 สมุปบาท^๑ โดยอาการทั้งปวง เรียกว่า **อุปาทาน**

อนุสัย ๗

ธรรมทั้งหลาย ๗ มีกามราคะเป็นต้นซึ่งท่านกล่าวไว้ไว้อย่างนี้ คือ:-

๑. **กามราคานุสัย** อนุสัย คือ ความกำหนัดในกามารมณ์
๒. **ปฎิฆานุสัย** อนุสัย คือ ความขัดเคือง
๓. **มานานุสัย** อนุสัย คือ ความถือตัว
๔. **ทิฏฐานุสัย** อนุสัย คือ ความเห็นผิด
๕. **วิจิกิจฉานุสัย** อนุสัย คือ ความสงสัย
๖. **ภวราคานุสัย** อนุสัย คือ ความกำหนัดยินดีในภพ
๗. **อวิชชานุสัย** อนุสัย คือ อวิชชา

๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖

เรียกว่า **อนุสัย** โดยความหมายว่ามีเรี่ยวแรง เพราะว่ากรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ชื่อว่า อนุสัย เพราะว่ามันนอนเนื่องอยู่นั้นแลโดยความเป็นเหตุของการบังเกิดขึ้นแล้ว ๆ
เล่า ๆ แห่งกามราคะเป็นต้น เพราะความมีเรี่ยวแรง

มละ ๓

โลภะ โทสะ และโมหะ ทั้ง ๓ เรียกว่า **มละ** เพราะตัวเองก็ไม่สะอาด และเพราะ
ทำความไม่สะอาดแก่กรรมทั้งหลายเหล่านี้ด้วยเหมือนน้ำมัน ยาหยอดตา และโคลนตม

อกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรม ๑๐ อย่าง คือ:-

๑. **ปาณาติบาต** ทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง (ฆ่าสัตว์)
๒. **อทินนาทาน** ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (ขโมย)
๓. **กาเมสุมิจฉาจาร** ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย
๔. **มุสาวาท** พูดเท็จ
๕. **ปิสุณาวาจา** พูดส่อเสียด
๖. **ผรุสวาจา** พูดคำหยาบ
๗. **สัมผัปปลาปะ** พูดเพ้อเจ้อ
๘. **อภิชณา** อยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น
๙. **พยาบาท** ปองร้ายผู้อื่น
๑๐. **มิจฉาทิฎฐิ** มีความเห็นผิด

เหล่านี้ ท่านเรียกว่า **อกุศลกรรมบถ** เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย และเพราะเป็น
ทางแห่งทุกข์ทั้งหลายด้วย

อกุศลจิตตูปบาท ๑๒

กรรมทั้งหลาย ๑๒ เหล่านี้ คือโลกมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒ ท่านเรียกว่า
อกุศลจิตตูปบาท

[๘๓๐] (มรรค) ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งกรรม
ทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นโดยประการดังกล่าวนี้

มรรคญาณ ๔ ประหาณสังโยชน์กิเลสเป็นต้น

ถามว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหาณอย่างไร ?

ตอบว่า ในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ
 ๒. วิจิกิจฉนา
 ๓. สีสัพตปราคาส
 ๔. กามราคะ
 ๕. ปฏิฆะ
- } ที่เป็น อปายคมนียะ (นำไปสู่อบาย)

เหล่านี้ ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค) กามราคะและปฏิฆะ (ซึ่งไม่เป็น อปายคมนียะ) ชนิดหยาบที่ยังเหลือ ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๒ (สกทาคามิมรรค) กามราคะและปฏิฆะชนิดเบาบาง ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ส่วนธรรม (คือสังโยชน์) อีก ๕ มีรูปราคะเป็นต้น ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรค) โดยแท้

อนึ่ง ต่อไปข้างหน้า ณ ที่ใด ข้าพเจ้าทั้งหลายมิได้ทำการจำกัดความไว้ด้วยศัพท์ “เอว” (ในความหมายว่า “เท่านั้นโดยแท้”) ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงธรรม (กิเลสเป็นต้น) ใดๆ ว่า “ถูกฆ่าด้วย (มรรค) ญาณเบื้องบน” ฟังทราบว่าเป็นธรรม (มีกิเลสเป็นต้น) นั้นๆ ที่เป็นภาวะแห่งอปายคมนียะเป็นต้น ซึ่งได้ถูกญาณต้นๆ กำจัดมาแล้วนั้นแล เป็นธรรมที่ถูกฆ่าด้วยญาณเบื้องบน

ในบรรดาภิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิและวิจิกิจฉนา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ โทสะ ฆ่าด้วย ญาณที่ ๓ โลภะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตปปะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามิจฉัตตะทั้งหลาย มิจฉัตตะเหล่านี้ คือมิจฉาทิฏฐิ ๑ มุสาวาท ๑ มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ เหล่านี้ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ และในที่นี้ ฟังทราบว่าเป็นเจตนาอันนั้นแล คือ วาจาสัมผัปปลาปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ มิจฉาวิมุตติ ๑ มิจฉาญาณ ๑ เหล่านี้แล ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาโลกธรรมทั้งหลาย ปฏิฆะ (คือความยินร้าย) ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุชยะ (ความยินดีพอใจ) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ พระอาจารย์พวกหนึ่งก็กล่าวว่า “ความยินดีพอใจในยศและในสรรเสริญ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔”

มัจฉริยะะ (ความตระหนี่) ทั้งหลาย ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาวิปลาสทั้งหลาย ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในความไม่มีอัตตว่ามีอัตตาและความเห็นคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าสุขในสิ่งไม่งามว่างาม เหล่านี้ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่งามว่างาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าเป็นสุข ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาคันถะทั้งหลาย กายคันถะ (๒) คือสีลัพตปรามาส และอิทังสัจจาภินิเวส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ กายคันถะ คือพยาบาท ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อีกหนึ่ง (คืออภิขมา) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

อคติ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอาสวะทั้งหลาย อาสวะคือทิฏฐิ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อาสวะคือกาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ส่วนอีก ๒ อาสวะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ถึงแม้ในโอฆะและโยคะทั้งหลายก็นัยนี้เช่นกัน

ในบรรดานิเวรณะทั้งหลาย วิจิกิจฉานนิเวรณะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นิเวรณะ ๓ คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ กุกกุจจะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ถีนมิทชะและอุทถัจจะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓

ปรามาส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอุปาทานทั้งหลาย ถึงแม้รู้ปราคะและอรูปราคะก็รวมอยู่ในกามุปาทาน เพราะโลกียธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวงมาแล้ว (ในคำ) ว่า “กาม” โดยวัตถุกาม เพราะฉะนั้น กามุปาทานนั้นฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้ ส่วนอุปาทานที่เหลือ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑

ในบรรดาอนุสัยทั้งหลาย อนุสัยคือทิฏฐิ และอนุสัยคือวิจิกิจฉา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น อนุสัยคือกามราคะและปฏิฆะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุสัยคือมานะ ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามละ (คือมลทิน) ทั้งหลาย มละคือโทสะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ นอกนั้น ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาอกุศลกรรมบถทั้งหลาย อกุศลกรรมบถเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิฉฉาจาร ๑ มุสาวาท ๑ มิฉฉาภิภูฏิ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๓ คือปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ พยาบาท ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ สัมผัสปลลาปะและอภิชฌา ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในอกุศลจิตตูปบาททั้งหลาย อกุศลจิตตูปบาท ๕ คือ ที่สัมปยุตด้วยทวิภูฏิ ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิจฉา ๑ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นั้นเอง ที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ เหลือจากนั้น (๕ ดวง) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นใด ฆ่าด้วยญาณใด สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นนั้น ชื่อว่า โยคีฬิงละได้ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า “(มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้น ... ด้วยประการดังกล่าวนี้”

คำทักท้วง และคำกล่าวแก้

[๘๓๑] **ถามว่า** แต่ว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่เป็นอดีต และอนาคตหรือ หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า แต่ในเรื่องนี้จะมีประโยชน์อะไร ก่อนอื่น ถ้าญาณเหล่านี้ละธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต ความพยายามก็ต้องไม่มีผล เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีธรรมทั้งหลายที่พึงละ ครั้นละธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถึงกระนั้น ความพยายามก็ยังคงต้องไม่มีผล เพราะธรรมทั้งหลายที่พึงละกับทั้งความพยายามมีอยู่ และมรรคภาวนาก็ยังต้องประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) อยู่ หรือว่ากิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) และกิเลสปัจจุบัน จะถือว่าเป็นจิตตวิปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) หามิได้

คำทักท้วง (ข้างต้น) นี้ มิใช่เป็นของแปลก เพราะว่าท่านกล่าวไว้ในพระบาลี เลยทีเดียว (แปลความ) ว่า “พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอริยมรรคนี้ นั้น ละกิเลสทั้งหลาย (หมายถึง) ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต

ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือ” และแล้วก็กล่าวต่อไปอีกว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ทำของที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป ทำของที่ดับไปแล้วให้ดับไป ทำของปราศจากไปแล้วให้ปราศจากไป ทำของที่ถึงความดับสูญแล้วให้ดับสูญไป (เท่ากัน) ละของที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ” จึงปฏิเสธว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต”^๑

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ละของที่ยังมิได้เกิด ละของที่ยังมิได้บังเกิด ละของที่ยังมิได้เกิดขึ้น ละของที่ยังมิได้ปรากฏ (เท่ากัน) ละของที่ยังมิมาถึง ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ” แล้ว ปฏิเสธว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต”^๒

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถ้ากระนั้น คนมีกำหนดก็ละราคะ คนมีโทษก็ละโทสะ คนมีโมหะก็ละโมหะ คนหวั่นก็ละมานะ คนยึดมั่นในทิวฐิก็ละทิวฐิ คนมีจิตฟุ้งซ่านก็ละอุทธัจจะ คนปลงใจไม่ตกก็ละวิจิกิจฉา คนมีกิเลสเรี่ยวแรงก็ละอนุสัย (เป็นอันว่า) ธรรมฝ่ายดำกับธรรมฝ่ายขาวเข้าเทียมคู่กันไป มรรคภาวนาก็เป็นของประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) ไป” ดังนี้ แล้วปฏิเสธสิ้นเชิงเลยเถว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”^๓ ในตอนสุดท้ายของปัญหา ความว่า “ถ้ากระนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่ง (อริย) ผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มีธรรมภิสมัย (คือการตรัสรู้ธรรม) ก็ไม่มีหรือ” ท่านตอบรับว่า “ความจริง มิใช่ไม่มีมรรคภาวนา มิใช่ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่งผล มิใช่ไม่มีการละกิเลส มิใช่ไม่มีธรรมภิสมัย” เมื่อถูกถามปัญหาว่า “มีอยู่จุดโดยประการไร” จึงกล่าวคำ (เปรียบเทียบต่อไป) นี้ว่า “เปรียบเทียบเหมือนต้นไม้รุ้น ยังไม่เกิดผล บุรุษตัดต้นไม้รุ้นนั้นนั้นเสียที่โคนต้น ผลเหล่าใดที่ยังไม่เกิดของต้นไม้รุ้นนั้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดนั้นแหละก็เลยไม่เกิด ผลเหล่านั้นที่ยังไม่บังเกิดนั้นแหละก็เลยไม่บังเกิด ผลเหล่านั้นที่

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

ยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละก็เลยไม่เกิดขึ้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่ปรากฏนั้นแหละก็เลยไม่ปรากฏ แม้ฉันทุ อุปปาตะ (ความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ อุปปาตะ (ความเกิดขึ้น) เป็นปัจจัย ให้กิเลสทั้งหลายบังเกิดขึ้น เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในเกิดขึ้น จิตก็เล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตเล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น กิเลสทั้งหลายเหล่านี้จะพึงบังเกิดขึ้นเพราะอุปปาตะเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่บังเกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่บังเกิด ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏนั้นก็เลยไม่ปรากฏ ฉะนั้น เช่นกัน เพราะเหตุดับไป ทุกข์จึงดับไป ด้วยอาการดังนี้

ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ ความเป็นไป เป็นปัจจัย ... นิमित (คือสังขาร) เป็นเหตุ นิमित เป็นปัจจัย ... อายุหนา (ความชวนชวาย) เป็นเหตุ อายุหนา เป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในอายุหนา จิตก็เล่นเข้าไปในความไม่มีอายุหนา (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตเล่นเข้าไปในความไม่มีอายุหนา กิเลสทั้งหลายเหล่านี้จะพึงบังเกิดขึ้น เพราะอายุหนาเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น ... ที่ยังไม่ปรากฏเลยก็ไม่ปรากฏ เพราะเหตุดับไป ทุกข์ก็ดับไป ด้วยอาการดังนี้ มรรคภาวนาก็มีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ ธรรมาภิสมัยก็มีอยู่ ด้วยประการฉะนี้แล”^๑

อุปปีนนะ ๔

[๘๓๒] **ถามว่า** ด้วยคำกล่าวเป็นต้นว่า “กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละก็ไม่เกิดขึ้น” ดังนี้ นั้น เป็นการแสดงถึงการละอะไร

ตอบว่า เป็นการแสดงถึงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็น ภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้น-ภูมิพื้น คือฐานที่ตั้งแห่งความเป็นไป)

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖-๕๗๗

ถามว่า แต่ว่ากิเลสทั้งหลายที่ได้ภูมิพื้นเหล่านั้น เป็นอดีต หรืออนาคต หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น คือที่เขาเรียกว่า ภูมิลัทธูปันนะ (คือบังเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น) นั่นเอง

[๘๓๓] เพราะว่าสิ่งที่เป็น อุปันนะ^๑ (คือสิ่งเกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยเป็น

๑. **วัตตมานะ** กำลังเป็นไปอยู่
๒. **ภูตาคตะ** เกิดแล้วจากไป
๓. **โอกาสกตะ** โอกาสอันกรรมทำให้
๔. **ภูมิลัทธะ** ได้ภูมิพื้น

ในอุปันนะทั้งหลายนั้น

๑. สิ่งทีกล่าวว่่า มีองค์ประกอบพร้อมด้วย (ขณะทั้ง ๓ คือ) อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) ๑ ชรา (ความเสื่อมโทรม) ๑ และภังคะ (ความแตกดับ) ๑ แม้ทุกอย่างเรียกว่า **วัตตมานูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นที่กำลังเป็นไปอยู่

๒. กุศลและอกุศล ที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป ซึ่งเรียกได้ว่่า **อนุภูตาคตะ** (คือเสวยแล้วจากไป) ก็ดี กุศลและอกุศลอันเป็นสังขตะที่ยังเหลือ ซึ่งมาถึงขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นโดยลำดับ แล้วดับไป อันเรียกได้ว่่า **ภูตาคตะ** (คือเกิดแล้วจากไป) ก็ดี เรียกว่่า **ภูตาคตูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยเกิดแล้วจากไป

๓. กรรมทีกล่าวแล้วโดยนัยว่่า “กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมทีบุคคลผู้นั้นทำไว้แล้วในกาลก่อน” ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นอดีตก็เรียกว่่า **โอกาสกตูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยมีโอกาสอันกรรมทำให้ เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วทำโอกาส (ให้) แก่วิบากของตนเอง และอนึ่ง วิบากทีมีโอกาสอันกรรมทำให้แล้วแม้เป็นวิบากทียังไม่เกิดขึ้นก็เรียกว่่า **โอกาสกตูปันนะ** (เหมือนกัน) เพราะเมื่อกรรมทำโอกาสให้้อย่างนั้นแล้วก็เกิดขึ้นโดยแน่นอน

๔. กรรมเป็นอกุศลทียังมีได้จุดถอนให้ขาดในภูมิทั้งหลายนั้น ๑ เรียกว่่า **ภูมิลัทธูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น

๑ เรื่อง อุปันนะ หลายประเภทนี้ มีกล่าวถึงในที่อื่น เช่น ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔-๗

ภุมิและภุมิลัทธะ

[๘๓๔] อนึ่ง ในเรื่องนี้ ควรทราบความแตกต่างกันของ **ภุมิพื้น (ภุมิ)** และ **ได้ภุมิพื้น (ภุมิลัทธะ)** ไว้ด้วย เพราะว่าชั้น ๕ ที่เป็นไปอยู่ในภุมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า **ภุมิ** (คือภุมิพื้น) กิเลสที่ควรแก่การเกิดขึ้นในชั้นทั้งหลายเหล่านั้น เรียกว่า **ภุมิลัทธะ (ได้ภุมิพื้น)** เพราะเหตุที่ภุมิพื้นนั้น ชื่อว่าเป็นภุมิพื้นอัน กิเลสนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า “**ภุมิลัทธะ - กิเลสที่ได้ภุมิพื้นแล้ว**” ด้วยประการฉะนี้ และภุมิพื้นนั้น มิใช่ได้โดยทางเป็นอารมณ์ เพราะว่ากิเลสทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นโดยทางเป็นอารมณ์ เพราะปรารภชั้นทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นอดีตและอนาคตบ้าง และเพราะปรารภชั้นทั้งหลายของพระศีลสมาสทั้งหลาย ที่ท่านกำหนดรู้แล้วบ้าง เช่นกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่โสเรยยเศรษฐี^๑ และแก่นันทมาณพ^๒ เป็นต้น เพราะปรารภชั้นทั้งหลายของท่านพระมหากัจจानะ และพระอุบลวัณณาเถรี เป็นต้น

และผิวว่า กิเลส (ดังกล่าว) นั้นยังมีชื่อเป็นภุมิลัทธะ (คือได้ภุมิพื้น) ไชรั ใครๆ ก็ ละรากเหง้าของภุมิได้ เพราะละกิเลส (ดังกล่าว) นั้นมิได้ แต่ (กิเลสที่เป็น) ภุมิลัทธะควรทราบโดยทางเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) เพราะว่าชั้นทั้งหลายที่มีได้กำหนดรู้ ด้วยวิปัสสนา เกิดขึ้นในภพใดๆ หรือในสันดานใดๆ จำเดิมแต่การเกิดขึ้น (ของชั้นทั้งหลาย) ในภพนั้นๆ หรือในสันดานนั้นๆ กิเลสที่เป็นรากเหง้าของวิภวัญจะก็แทรกซึม อยู่ในชั้นทั้งหลายเหล่านั้นด้วย พึงทราบเถิดว่า กิเลส (ที่แทรกซึมอยู่) นั้น คือ ภุมิลัทธะ (ได้ภุมิพื้น) โดยความหมายว่ายังละไม่ได้

[๘๓๕] อนึ่ง ในบรรดาชั้นทั้งหลายนั้น กิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่โดยความหมายว่ายังละไม่ได้ ในชั้นทั้งหลายเหล่าใดของบุคคลผู้ใด ชั้นทั้งหลาย (ตามที่ กิเลสแทรกซึมอยู่) เหล่านั้นนั้นแหละของบุคคลผู้นั้น เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ชั้นทั้งหลายที่เป็นของผู้ค้นหาเป็นวัตถุ (ที่เกิด) ไม่ อนึ่ง ชั้น ที่เป็นอดีตทั้งหลายเท่านั้นที่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในชั้นที่เป็นอดีตทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุ (แห่ง กิเลสทั้งหลาย) ไม่ นัยในชั้นทั้งหลายมีชั้นที่เป็นอนาคตเป็นต้นก็เช่นนี้ (และ) เป็น

๑ ดู-โสเรยยเศรษฐี ใน ธรรมปทฎกถา (บาลี) ๒/๑๕๕-๑๖๕

๒ ดู-อุบลพัลลวงณาเถรีวัตถุ ใน ธรรมปทฎกถา (บาลี) ๓/๑๔๖-๑๕๐

อย่างนั้น ชั้นที่เป็นกามาวจรทั้งหลายนั้นแลเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในชั้นที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในชั้นทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและที่เป็นอรุปาวจรก็มีนัย (ดังกล่าว) นี้

แต่ทว่า ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภวชนั้น ๆ ในชั้นทั้งหลายของพระอริยบุคคลท่านใด ๆ ที่ละได้แล้ว ด้วยมรรคนั้น ๆ ชั้นทั้งหลายเหล่านั้นและเหล่านั้นของพระอริยบุคคลท่านนั้น ๆ จะนับว่าเป็นภูมิพ้นหาได้ไม่ เพราะไม่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภวชนั้น ๆ เหล่าเหล่านั้นและเหล่านั้น ซึ่งท่านละได้แล้ว แต่สำหรับปุถุชน เพราะยังละกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภวชนั้น ๆ ไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำไป จึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง วิภวชนั้น ๆ จึงวนเวียนไป เพราะกรรมและกิเลสเป็นปัจจัยด้วยประการดังกล่าวมานั้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภวชนั้น ๆ ของปุถุชนนั้น มิควรกล่าวว่า “แทรกซึมอยู่แต่ในรูปชั้นเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในชั้นทั้งหลายอื่นมีเวทนาชั้นเป็นต้นไม่ ... ฯลฯ ...” หรือกล่าวว่า “แทรกซึมอยู่แต่ในวิญญูณชั้นเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในชั้นทั้งหลายอื่น มีรูปชั้นเป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในชั้นทั่วทั้ง ๕ ชั้นโดยไม่แตกต่างกัน

[๘๓๖] มีอุปมาอย่างไร ?

อุปมาเหมือนรสดินเป็นต้นแทรกซึมอยู่ในต้นไม้ ความจริง เมื่อต้นไม้ใหญ่ ยืนต้นยึดพื้นแผ่นดินตั้งอยู่อาศัยรสดินและรสน้ำเจริญด้วยราก ลำต้น กิ่ง ค่าคบ ใบอ่อน ใบแก่ ดอกและผลทั้งหลาย เพราะรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย เต็มโตเต็มท้องฟ้า สืบต่อเชื้อสายของต้นไม้ ด้วยการสืบต่อทางพีชพันธุ์ ตั้งอยู่ตลอดกาลจนสิ้นกัลป์ พูดไม่ได้ว่า “รสดินเป็นต้นนั้น แทรกซึมอยู่แต่ในรากเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีลำต้นเป็นอาทิไม่ ... ฯลฯ ...” หรือว่า “แทรกซึมอยู่แต่ในผลเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีรากเป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายมีรากเป็นต้น ทุกส่วนโดยไม่ต่างกันแล แต่ทว่า มีบุรุษบางคนเปื้อนหน้าในดอกและผลเป็นต้นของต้นไม้ต้นนั้นแหละแล้วดอกหนามมีพิษชื่อว่าหนามมัจจุระ เข้าไปทั้ง ๔ ด้าน ครั้นต้นไม้ต้นนั้นถูกระบายด้วยสัมผัสเป็นพิษนั้น รสดินและรสน้ำทั้งหลายก็ถึงความไม่ซึมซาบเข้าไปเป็นธรรมดา เพราะรสดินและรสน้ำทั้งหลายหมดสิ้นไปแล้ว ไม่สามารถทำให้เกิดความสืบต่อ (เชื้อสายของต้นไม้) ต่อไป

ได้อีกฉันใด กุลบุตรผู้เปื้อน่ายในความเป็นไปของ (เบญจ) ชั้นธกัฉันนั้นเช่นกัน เริ่มต้นทำมรรค ๔ ให้เกิดในสันดานของตน เหมือนการที่บุรุษนั้นประกอบพิชเข้าใน ต้นไม้ทั้ง ๔ ด้าน ครั้นแล้วชั้นธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้น เมื่อถูกสัมผัสพิชคือมรรค ๔ นั้นกระทบแล้วก็เป็นชั้นธสันดานที่ประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น เข้า ถึงแต่เพียงความเป็นกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภูฏะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว โดยประการทั้งปวง มาถึงความไม่เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นธรรมดา ไม่สามารถทำให้ สันดานในภพอื่นบ้างเกิดต่อไปได้ เป็นผู้หาอุปาทานมิได้ ดับสิ้นไปทุกประการด้วย การดับของวิภูฏาณดวงสุดท้าย เหมือนไฟหาเชื้อมิได้ดับไป

พึงทราบความแตกต่างกันของภูมิพื้นและ (กิเลสที่) ได้ภูมิพื้น โดยประการ ดังกล่าวนี้

อุปปีนนะ อีก ๔

[๘๓๗] อีกประการหนึ่ง ยังมีอุปปีนนะอื่น อีก ๔ อย่างโดยเป็น

๑. สมุทาจาระ	คือ	นิสสัยเคยชิน
๒. อารัมมณาธคหิตะ	คือ	ยิดม้นอารมณไวั
๓. อวิกขัมภิตะ	คือ	มิได้ถูกข่มไว้
๔. อสมุหตะ	คือ	ยังถอนรากไม่ขาด

ในอุปปีนนะ ๔ อย่างนั้น อุปปีนนะที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นแล เป็นสมุทาจารูปปีนนะ คือกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความเคยชิน แต่เมื่ออารมณ (คือรูป) มาสู่คลองแห่งทวารมีตา เป็นต้น กิเลสแม้จะยังไม่เกิดขึ้นในตอนต้น แต่เพราะยิดม้นอารมณไวันั้นเองท่านกล่าวว่า “เป็นอุปปีนนะด้วยยิดม้นอารมณไวั” เพราะในตอนท้าย (กิเลส) ก็จะเกิดขึ้นโดยแน่นอน เหมือนอย่างกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระมหาตีสสเถระผู้กำลังเที่ยวเดินบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม (หมู่บ้านที่เกิดของหญิงงาม) โดยได้เห็นรูปที่ไม่สมควร (แก่สมณะ) กิเลสที่มีได้ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมณะและวิปัสสนา อำนาจใดอำนาจหนึ่งแม้จะยังไม่ผูกขึ้นสู่สันตติของจิตก็เรียกว่า เป็นอุปปีนนะโดยมิได้ถูกข่มไว้ เพราะไม่มีเหตุเป็น ผู้ห้ามการเกิดขึ้น แต่แม้ว่าถูกข่มไว้แล้วด้วยสมณะและวิปัสสนา ท่านก็เรียกว่า เป็น

๑ ดูเปรียบเทียบใน อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๙๔/๔๔๑-๔๔๒

อุปบันนะที่ยังถอนรากไม่ขาด โดยเหตุที่ยังไม่พ้นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะเป็นกิเลสที่ยังถอนรากไม่ขาดด้วยอริยมรรค เหมือนกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ที่กำลังเดินทาง (เหาะไป) โดยอากาศ ได้ยินเสียงเพลงขับร้องของมาตุคามซึ่งเก็บดอกไม้ที่ต้นไม่มีดอก อยู่ในป่าใกล้ๆ ขับร้องอยู่ด้วยเสียงไพเราะ

อนึ่ง อุปบันนะแม่ทั้ง ๓ อย่าง คืออาร์มมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และ อสมุหตะ ๑ นี้ ฟังทราบว่าเป็นสังเคราะห์เข้ากับภูมิลัทธะ (อุปบันนะ) นั้นเอง

[๘๓๘] ในอุปบันนะซึ่งจำแนกประเภทดังกล่าวมานี้ อุปบันนะ ๔ อย่าง กล่าวคือวัตตมานะ ๑ ภูตาคคตะ ๑ โอกาสกตะ ๑ และสมุททจาระ ๑ นี้ไม่เป็น อุปบันนะที่จะต้องละด้วย (มรรค) ญาณแม่ใดๆ เพราะมิใช่อุปบันนะที่ฆ่าด้วย (อริย) มรรค แต่อุปบันนะ กล่าวคือภูมิลัทธะ ๑ อาร์มมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และอสมุหตะ ๑ (๔ อย่าง) นี้ได้ เพราะโลกียญาณและโลกุตตรญาณนั้นๆ เกิดขึ้น ทำให้ความเป็นอุปบันนะนั้นๆ ของอุปบันนะ (๔ อย่าง) นั้นพินาศไป เพราะฉะนั้น อุปบันนะแม่หมด (ทั้ง ๔ อย่างข้างหลังนี้) นั้นจึงเป็นอุปบันนะที่ต้องละขณะนี้แล

ฟังทราบ “(๔) การละธรรมทั้งหลายที่ฟังละด้วยญาณใด” ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ด้วยประการดังกล่าวนี้

กิจในอริยสังข์ ๔

[๘๓๙] คำว่า และ (๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ ความว่า

ที่จริง ในเวลาตรัสรู้ (อริย) สังข์จะ ท่านกล่าวไว้ว่า บรรดาญาณทั้งหลาย ๔ เหล่า นั้น ในแต่ละญาณ มีกิจ (ญาณละ) ๔ มีปริญญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น เหล่านี้ คือ

๑. ปริญญา	กำหนดรู้
๒. ปหาน	ประหาณ (ละ)
๓. สังขิกิริยา	ทำให้เห็นแจ้ง
๔. ภาวนา	ทำให้เกิด

(เกิดขึ้น) โดยขณะเดียวกัน โยคีควรทราบกิจทั้งหลายเหล่านั้น ตามสภาวะ

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงประทีป

เพราะว่ากิจ ๔ อย่างนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วว่า ดวงประทีป ทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือเผาไส้ ๑ กำจัดความมืด ๑ ทำแสงสว่างให้ปรากฏ ๑ ทำน้ำมันให้สิ้นไป ๑ ฉนฺได มรรคญาณก็ฉนฺไดเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือตรัสรู้ทุกข์ ด้วยการตรัสรู้โดยกำหนด ๑ ตรัสรู้สมุทัย ด้วยการตรัสรู้โดยการละ ๑ ตรัสรู้มรรค ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้ (มรรค) เกิด ๑ ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑

ถามว่า มีคำอธิบายกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า “โยคีทำนิโรธ (พระนิพพาน) เป็นอารมณ์ แล้วบรรลุ คือเห็น คือว่าแทงทะลุซึ่งสัจจะหมดทั้ง ๔” และแม้ความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ แม้เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ผู้นั้นก็เห็น แม้ความดับแห่งทุกข์ ก็เห็น เขาเห็นทั้งปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย” ดังนี้^๑ ควรทราบพระพุทธดำรัส (เรื่องนี้) ทั้งหมด ทั้งท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า “ญาณของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค คือญาณนี้ในทุกข์ด้วย ญาณนี้ในเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในความดับแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย” ดังนี้^๒

ในข้ออุปมานั้น ฟังทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนดวงประทีปเผาไส้ ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงประทีปกำจัดความมืด ทำมรรคกล่าวคือสัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงประทีปทำแสงสว่างให้ปรากฏโดยรอบ ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันหมดสิ้นกิเลส เปรียบเหมือนดวงประทีปทำน้ำมันให้สิ้นไป

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงอาทิตย์

[๘๔๐] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ เมื่อโผล่ขึ้นมา ก็ทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับความปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง คือส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ๑ กำจัดความมืด ๑ ให้ความสว่าง ๑ ระบายความหนาว ๑ ฉะนั้น มรรคญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้ สัจจะ ๔ โดยขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้ โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์กำจัดความมืด ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ให้ความสว่างทำให้เห็นแจ้งนิโรธ คือความสงบระงับกิเลส เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ระบายความหนาว

มรรคญาณเปรียบด้วยนาวา

[๘๔๑] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนนาวา ทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือ ละฝั่งนี้ ๑ ตัดกระแส น้ำ ๑ นำสิ่งของไป ๑ กำลังถึงฝั่งโน้น ๑ ฉะนั้น มรรคญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณ กำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนนาวาละฝั่งนี้ ละสมุทัย เปรียบเหมือนนาวาตัดกระแส น้ำ ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนนาวานำ สิ่งของไป ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งโน้น เปรียบเหมือนนาวา (กำลัง) ถึงฝั่งโน้น

ตรัสรู้ อริยสัจจ์ โดยอาการ ๑๖

[๘๔๒] อนึ่ง ในเวลาตรัสรู้ (อริย) สัจจะดังกล่าวมานั้น มรรคซึ่งมีญาณดำเนิน ไปด้วยกิจ ๔ อย่าง โดยขณะเดียวกันนั้นก็มีสัจจะ ๔ นั้นแลเป็นอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน (เอกปฏิเวธ)^๑ โดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เทียงแท้ ด้วยอาการ ๑๖ ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “(ถามว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้ง

๑ อรรถกถาแก้ไว้ แปลได้ ๒ อย่าง คือ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน หรือมีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดโดยความเป็นอันเดียวกัน

แทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เที่ยงแท้อย่างไร ? (ตอบว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่าเที่ยงแท้โดยอาการ ๑๖ คือ

(ก) สภาวะที่เที่ยงแท้ของทุกข์ (มี ๔ อาการ) คือ

๑. เป็นสภาวะที่	บีบคั้น	(ปีพณฺฏโஜ)
๒. เป็นสภาวะที่	ปัจจัยปรุงแต่ง	(สงฺขตฺฏโஜ)
๓. เป็นสภาวะที่	ทำให้เร่าร้อน	(สนฺดาปฺฏโஜ)
๔. เป็นสภาวะที่	แปรผัน	(วิปริณามฺฏโஜ)

(ข) สภาวะที่เที่ยงแท้ของสมุทัย (มี ๔ อาการ) คือ

๕. เป็นสภาวะที่	ประมวลมาไว้	(อายุหนฺฏโஜ)
๖. เป็นสภาวะที่	เป็นมูลเหตุ	(นิทานฺฏโஜ)
๗. เป็นสภาวะที่	ผูกมัด	(สโยคฺฏโஜ)
๘. เป็นสภาวะที่	พัวพัน	(ปฺลิตฺโฆฏโஜ)

(ค) สภาวะที่เที่ยงแท้ของนิโรธ (มี ๔ อาการ) คือ

๙. เป็นสภาวะที่	สลัดออกไป	(นิสฺสรณฺฏโஜ)
๑๐. เป็นสภาวะที่	ว่างสงัด	(วิเวกฺฏโஜ)
๑๑. เป็นสภาวะที่	ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง	(อสงฺขตฺฏโஜ)
๑๒. เป็นสภาวะที่	ไม่ตาย	(อมตฺฏโஜ)

(ง) สภาวะที่เที่ยงแท้ของมรรค (มี ๔ อาการ) คือ

๑๓. เป็นสภาวะที่	นำออกไป	(นินฺยฺยานฺฏโஜ)
๑๔. เป็นสภาวะที่	เป็นเหตุ	(เหตฺุฏโஜ)
๑๕. เป็นสภาวะที่	เห็น	(ทสฺสนฺฏโஜ)
๑๖. เป็นสภาวะที่	เป็นใหญ่	(อธิปเตยฺยุฏโஜ)

สัจจะ ๔ โดยสภาวะที่เที่ยงแท้ ท่านสงเคราะห์ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้ เข้าเป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งใดที่ท่านสงเคราะห์เป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งนั้นก็มีความเป็นอันเดียวกัน

สิ่งใดมีความเป็นอันเดียวกัน สิ่งนั้นพระโยคีก็รู้แจ้งแทงตลอดด้วยญาณเดียว เพราะเหตุที่นั่น
 สัจจะ ๔ จึงมีอาการ ฟังรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคญาณเดียว” ดังนี้^๑

[๘๔๓] จะพึงมีคำทักท้วงในข้อนี้ว่า “ในเมื่อความหมายแม้อย่างอื่นของ
 สัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น เช่น (เป็น) โโรคและ (เป็น) ไข้เป็นต้น ยังมีอยู่ แต่แล้ว
 เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๔ เท่านั้น” ในข้อนี้เราขอกล่าวตอบว่า “เพราะ
 (สัจจะทั้งหลาย) ปรากฏชัดด้วยการเห็นสัจจะอื่น (ด้วย)” เพราะว่าสัจจญาณ ท่าน
 กล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละสัจจะเป็นอารมณ์โดยนัยเป็นต้นว่า “ในญาณทั้งหลายนั้น ญาณ
 ในทุกข์เป็นไฉน ? คือปัญญา ความรู้ทั่ว ... ซึ่งเกิดขึ้นปรารภทุกข์ นี้ ท่านกล่าวว่า
 ญาณในทุกข์” ดังนี้^๒ บ้าง กล่าวโดยทำสัจจะอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้ว สำเร็จกิจ
 ในสัจจะทั้งหลายแม้ที่เหลืออื่นด้วย โดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์
 แม้ทุกข์สมุทัย ผู้นั้นก็เห็นด้วย” ดังนี้^๓ บ้าง ในการเห็น ๒ อย่างนั้น ในกาลใด โยคี
 ทำสัจจะแต่ละอย่างให้เป็นอารมณ์ ในกาลนั้น สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์แม้
 มีความบีบคั้นเป็นลักษณะโดยสภาพนั้นก็ปรากฏชัดแจ้งขึ้นก่อน ด้วยการเห็นสมุทัย
 เพราะทุกข์นั้นถูกสมุทัยซึ่งมีการประมวลมาเป็นลักษณะประมวลเข้าไว้ ปรุงแต่งไว้ ทำ
 เป็นกองไว้ แต่เพราะเหตุที่มรรคนำเอาภาวะทำให้เราร้อนเพราะกิเลสไปเสีย จึงเป็น
 สภาวะเย็นสนิทเพราะฉะนั้นสภาวะที่ทำให้เราร้อนแห่งทุกข์ (สัจจ) นั้นก็ปรากฏ
 ชัดแจ้ง
 ด้วยการเห็นมรรค (สัจจ) เหมือนหนึ่งความไม่สวยงามของนางสุนทรีปรากฏชัดเจน
 แก่ท่านพระนันทะด้วยการเห็นนางอัปสร^๔ ส่วนสภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์ (สัจจ) นั้น
 ปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจจ) ซึ่งเป็นสภาวะไม่แปรผัน เพราะเหตุนี้ จึง
 ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในเรื่องนี้โดยแท้

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย (สัจจ) แม้มีการประมวลมาเป็นลักษณะ
 โดยสภาพ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจจ) เหมือนหนึ่งความที่โภชนะเป็น
 เหตุแห่งความป่วยไข้ ปรากฏชัดเจนด้วยการเห็นความป่วยไข้ซึ่งเกิดแต่ (การบริโภค)
 โภชนะไม่เป็นสัปปายะ สภาวะที่ผูกมัด (แห่งสมุทัยสัจจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๔๓๔

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

๓ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๔ ดู - สงคามาวจรชาดก, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙๑ และ นนทตเถรวัตถุ, ธมมปทฎกถา (บาลี) ๑/๑๐-๑๒๑

เห็นนิโรธ (สัจจ) ซึ่งเป็นสภาวะที่ปราศจากความผูกมัด และสภาวะที่พัวพัน (แห่งสมุทฺยสัจจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจจ) ซึ่งเป็นสภาวะที่นำออก ฉะนั้นแล

อนึ่ง สภาวะที่ว่างสงัดแห่งนิโรธ (สัจจ) แม้มีการสลัดออกไป (จากทุกข์) เป็นลักษณะจะปรากฏชัดแจ้ง ด้วยการเห็นสมุทฺย (สัจจ) ซึ่งเป็นสภาวะไม่ว่างสงัด สภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (แห่งนิโรธสัจจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจจ) ความจริง มรรคเป็นสภาวะที่ท่านโยคีผู้ที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดและเบื้องต้น อีกอย่างหนึ่ง แม้มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตะ (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) โดยแท้ เพราะยังมีปัจจัยอยู่ เพราะเหตุนี้ ความที่นิโรธสัจจซึ่งเป็นสภาวะหาปัจจัยมิได้ เป็นสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นภาวะที่ปรากฏชัดแจ้งอย่างยิ่ง อนึ่ง สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธสัจจนั้นจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข (สัจจ) เพราะว่าทุกข์เป็นยาพิษ อมตะ คือพระนิพพาน

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค (สัจจ) ซึ่งแม้เป็นธรรมสลัดออกเป็นลักษณะ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสมุทฺย (สัจจ)ว่า “สมุทฺยนี้ มิใช่เหตุแห่งการบรรลุพระนิพพาน มรรคนี้อย่างหากเป็นเหตุ” ดังนี้ สภาวะที่เห็น (แห่งมรรคสัจจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจจ) เหมือนหนึ่งความแจ่มใสของดวงตาปรากฏแจ่มแจ้งแก่บุคคลผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งด้วยคิดว่า “ดวงตาของฉันแจ่มใสจริง ๆ” สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรคสัจจจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจจ) เหมือนหนึ่งความเป็นใหญ่แห่งชนผู้ยิ่งใหญ่ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นชนซึ่งผู้ใจผู้เอาดูเดือดร้อนด้วยโรคหลายอย่าง ฉะนั้นแล

ในที่นี้ ได้กล่าวสภาวะแห่งสัจจะแต่ละข้อว่ามีข้อละ ๔ อย่าง โดยความปรากฏชัดแจ้งตามลักษณะของตน ๆ และโดยปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสภาวะที่แท้จริง อย่างอื่นข้อละ ๓ นอกนี้^๑ ด้วยประการฉะนี้ แต่ในขณะที่ (บรรลุอรุณ) มรรค มีสภาวะ (๑๖) เหล่านี้แม้ทุกประการก็ถึงความรู้แจ้งแทงตลอด ด้วยญาณที่มีกิจ ๔ ในสัจจะทั้งหลาย มีทุกข์เป็นต้น ญาณเดี่ยวนั้นเอง ฉะนั้นแล แต่ทว่า ท่านวาทีบุคคลเหล่าใด ประสงค์การ

๑ ดูบาลี ทุติย. ๕๒๙/๑๓๙, ฎีกา. ทุติย. ๘๔๓/๕๖๐

บรรลุต่าง ๆ กัน (ในอริยสังข์) คำกล่าว ตอบที่เกิน (กว่านี้) สำหรับวาทีบุคคลเหล่านั้น
ท่านกล่าวไว้เรียบร้อยแล้ว ในกถาวัตถุปรกรณ์ ในพระอภิธรรมปิฎก^๑

กิจ ๔ ประการ ในอริยสังข์ ๔

[๘๔๔] ณ บัดนี้ กิจ ๔ ประการ มีปริญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น อันใดที่
กล่าวถึงมาแล้ว ในกิจ ๔ ประการเหล่านั้น

ตวิธา โหติ ปริญา ตถา ปหานมปิ สัจฉิกิริยาปิ
เทว ภาวนา อภิมตา วินิจจายो ตตถ ฆาตพโพ.

แปลความว่า

(กิจคือ) ปริญา มี ๓ อย่าง แม่ (กิจคือ) ปหาน แม่ (กิจ
คือ) สัจฉิกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน (กิจคือ) ภาวนารู้
กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง พิงทราบการวินิจฉัยในกิจ ๔ ประการ
นั้น (ดังต่อไปนี้)

ปริญา-การกำหนดรู้ ๓

[๘๔๕] คำว่า “ปริญญามี ๓ อย่าง” ความว่า ปริญา มี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. ญาตปริญา
๒. ตีรณปริญา
๓. ปหานปริญา

๑. ญาตปริญา

ในปริญา ๓ นั้น การกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญา
เป็นเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาณ (ญาณที่เป็นสภาวะรู้) โดยความหมายว่าปรากฏอยู่แล้ว”
ดังนี้^๒ แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่รู้แล้วด้วย
ความรู้ยิ่ง ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมปรากฏแล้ว” ดังนี้^๓ (และ) กล่าวไว้โดยพิสดาร

๑ ดูรายละเอียดเปรียบเทียบใน อภ. ก. (ไทย) ๓๗/๑/๑

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๓

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

โดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลายสิ่งทั้งปวงพึงรู้ด้วยความรู้อยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้อยิ่งคืออะไร? ภิกษุทั้งหลาย คือจักขุ เป็นสิ่งที่พึงรู้ด้วยความรู้อยิ่ง ...”^๑ **ดังนี้** เป็นต้น ชื่อว่า **ญาณปริณญา** การกำหนดรู้สิ่งที่ได้รู้แล้ว

ความรู้ด้วยปัญญาซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย (ของนามและรูปนั้น) เป็นภูมิพื้นเฉพาะของญาณปริณยานั้น

๒. ตีรณปริณญา

[๘๔๖] แต่ว่าการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญา กำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะว่าไตร่ตรอง” **ดังนี้**^๒ แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่กำหนดรู้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านไตร่ตรองแล้ว” **ดังนี้**^๓ (และ) กล่าวไว้โดยพิสดารโดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงกำหนดรู้ คืออะไร? ภิกษุทั้งหลาย คือจักขุเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้ ...” **ดังนี้**^๔ เป็นต้น ชื่อว่า **ตีรณปริณญา** การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง

การกำหนดรู้ที่ดำเนินไปด้วยการไตร่ตรองว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” เริ่มตั้งแต่กาลปัสสัมสนญาณจนถึงอนุโลมญาณ เป็นภูมิพื้นเฉพาะของตีรณปริณยานั้น

๓. ปหานปริณญา

[๘๔๗] ส่วนการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญาในการปหาน (การละ) ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะละทิ้งไป” **ดังนี้**^๕ แล้วกล่าวไว้โดยพิสดารอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ละได้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านละทิ้งไปแล้ว” **ดังนี้**^๕ (และ) ดำเนินไปโดยนัยเป็นต้นว่า “ละนิจจัสัญญา (ความหมายรู้ว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา ...” **ดังนี้** ชื่อว่า **ปหานปริณญา**

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๓

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๓

การกำหนดรู้ เริ่มตั้งแต่กัณฺฐคานุปัสสนาญาณจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิพื้นของ ปหานปริญญานัน ในกิจคือปริญญานี้ ท่านประสงคฺเหาปหานปริญญาตั้งกล่าวนี้ หรือว่า เพราะเหตุที่แม่ญตปริญญาและตีรณปริญญาก็มีปหานปริญญา (หรือมรรค) นั้นเป็นเป้าหมายอยู่โดยเฉพาะและเพราะเหตุที่โยคีละกรรมทั้งหลายเหล่าใด ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็เป็นธรรมที่ปรากฏแล้วและไตร่ตรองไว้แล้วโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่โดยปริยายนี้แม่ทั้ง ๓ ปริญญาก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน

ปหาน ๓ อย่าง

[๘๔๘] คำว่า “แม่ (กิจคือ) ปหาน ... ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน” ความว่า ที่จริง แม่ปหาน (ประหาณคือการละ) ก็มี ๓ อย่างเหมือนปริญญานันแล คือ

๑. **วิกขัมภนปหาน** ละด้วยการข่มไว้
๒. **ตทังคปหาน** ละองค์นั้น ๆ ด้วยองค์นั้น ๆ
๓. **สมุจเฉทปหาน** ละโดยตัดขาด

๑. วิกขัมภนปหาน

ในปหาน ๓ อย่างนั้น การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิรวรณเป็นต้น ไว้ด้วย โลกียสมาธินัน ๆ เหมือนกันสาหร่ายไว้ด้วยหม้อที่แกว่งไปมาบนผิวน้ำซึ่งมีสาหร่าย นี้เรียกว่า วิกขัมภนปหาน แต่ในพระบาลี ท่านกล่าวไว้เฉพาะการข่มนิรวรณทั้งหลาย เท่านั้นว่า “และการละด้วยการข่มนิรวรณทั้งหลายไว้ของโยคีผู้ทำปฐมฌานให้เกิด” ดังนี้^๑ พึงทราบว่ คำพระบาลีนั้น ท่านกล่าวไว้เพราะ (ปหาน) ปรากฏอยู่ เพราะว่า นิรวรณทั้งหลายหาท่วมทับจิตทันทีทันใด ทั้งในตอนต้น ทั้งในตอนท้ายของฌานมิได้ ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นก็ถูกข่มไว้ เฉพาะในขณะที่ฌานเป็นอัปปนาแล้วเท่านั้น เพราะ ฉะนั้น การข่มนิรวรณทั้งหลายไว้ จึงปรากฏชัด

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒. ตังคปหาน

[๘๔๙] ส่วนปหานใด ธรรมที่พึงละนั้น ๆ โดยความเป็นปฏิบัติโดยเฉพาะ ด้วยองค์คุณนั้น ๆ ซึ่งเป็นอวัยวะของวิปัสสนา เปรียบเหมือนการปหานความมืดได้ ด้วยประทีปที่จุดลูกโพลงในเวลากลางคืน นี้ เรียกว่า **ตังคปหาน**

ตังคปหานตามวิปัสสนาญาณ

ตังคปหานนี้เป็นอย่างไร ?

ก่อนอื่น ได้แก่ ปหาน คือการละ :-

๑. สักกายทิฎฐิ ด้วยการกำหนดรู้นามและรูป
๒. ทิฎฐิที่ไม่มีเหตุและปราศจากเหตุอันสมควรและมลทินคือความสงสัย ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ของนามและรูป)
๓. ความยึดถือโดยเป็นก้อนว่า “เรา,ของเรา” ด้วยการกำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มก้อน
๔. ความสำคัญหมายรู้ในสิ่งที่มีชัมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดรู้สิ่งเป็นมรรคและสิ่งไม่เป็นมรรค
๕. อุกฺเขททิฎฐิ ด้วยเห็นความเกิดขึ้น
๖. สัสสตทิฎฐิ ด้วยเห็นความดับ
๗. ความหมายรู้ในสิ่งมีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว ด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว
๘. ความหมายรู้ว่าเป็นที่ชื่นชมยินดี ด้วยการเห็นโทษชั่วร้าย
๙. ความหมายรู้ว่าน่าอภิมรย์ ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย
๑๐. ความไม่ปรารถนาเพื่อพ้นไป ด้วยความปรารถนาเพื่อพ้นไป
๑๑. ความไม่พิจารณาทบทวน ด้วยการพิจารณาทบทวน
๑๒. ความไม่วางเฉย ด้วยการวางเฉย
๑๓. ความยึดมั่นโดยขัดแย้งต่อสัจจะ ด้วยการคล้อยตาม

มหาวิปัสสนา ๑๘

แต่หรือว่าปหานใด ใน มหาวิปัสสนา ๑๘^๑ คือการละ :-

๑. นิจจสัญญา	ด้วย อนิจจานุปัสสนา
๒. สุขสัญญา	ด้วย ทุกขานุปัสสนา
๓. อตตสัญญา	ด้วย อนัตตานุปัสสนา
๔. ความเพลิดเพลิน	ด้วย นิพพิทานุปัสสนา
๕. ความกำหนัด	ด้วย วิราคานุปัสสนา
๖. สมุทัย	ด้วย นิโรธานุปัสสนา
๗. ความยึดถือ	ด้วย ปฏิณิสัคคานุปัสสนา
๘. ความหมายรู้ว่าเป็นก้อน	ด้วย ขยานุปัสสนา
๙. ความชวนชวาย	ด้วย วยานุปัสสนา
๑๐. ความหมายรู้ว่ายั่งยืน	ด้วย วิปริณามานุปัสสนา
๑๑. นิमित	ด้วย อนิมิตตานุปัสสนา
๑๒. ความตั้งมั่น	ด้วย อัปปณิหิตานุปัสสนา
๑๓. ความยึดมั่น	ด้วย สุธมฺมตานุปัสสนา
๑๔. ความยึดมั่นโดยยึดถือว่าเป็นสาระ	ด้วย อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๑๕. ความยึดมั่นคือความลุ่มหลง	ด้วย ยถาภูตญาณทัสสนะ
๑๖. ความยึดมั่น ด้วยความอาลัย	ด้วย อาทีนวานุปัสสนา
๑๗. ความไม่พิจารณาทบทวน	ด้วย ปฏิสังขานุปัสสนา
๑๘. ความยึดมั่น ด้วยความผูกพัน	ด้วย วิวิฏฐานุปัสสนา

แม้ ปหาน ดังกล่าวนี้ก็เป็น ตังคปหาน เหมือนกัน

อธิบายความในมหาวิปัสสนาแต่ละข้อ^๒

[๘๕๐] ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยประการใด การละด้วยประการนั้น ได้กล่าวไว้ใน (ตอนว่าด้วย) ภังคานุปัสสนา เรียบร้อยแล้ว

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒ ดูคำแปล มหาวิปัสสนา ๑๘ แต่ละอย่างในหน้า ๑๐๕๒-๑๐๕๔ ข้างต้น

แต่คำว่า “ขยานุปัสสนา” หมายถึง ญาณของท่านผู้ทำการสลายตัวของความเป็นก้อนออกไป แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า “ชื่อว่าไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป” การละชนสังขยา (ความสำคัญว่า เป็นก้อน) ก็มีได้ด้วยญาณนั้น

คำว่า “วยานุปัสสนา” หมายถึง ความเป็นผู้เห็นความดับของสังขารทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นเองและโดยอนุমান แล้วน้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือความดับนั้น โดยเฉพาะซึ่งท่านกล่าวไว้ว่าอย่างนี้ว่า:-

อารมฺมณานวเณ อุโป เอกวฏฺฏานา
นิโรธ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณวิปัสสนา.

แปลความว่า

การกำหนดอารมณ์ทั้งสอง (คือทั้งที่เห็นและมีได้เห็น)
โดยความเป็นอันเดียวกันโดยอำนาจตามอารมณ์ คือ
ความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่าวยลักขณวิปัสสนา (คือ
การเห็นแจ้งซึ่งลักษณะแห่งความดับ)^๒

เป็นอันละความชวนชวายได้ด้วย วยานุปัสสนา นั้น เพราะว่าเมื่อโยคีเห็นอยู่ โดยแจ่มแจ้งว่า “บุคคลพึงชวนชวาย เพื่อประโยชน์แก่สังขารทั้งหลายเหล่าใด สังขารทั้งหลายเหล่านั้น มีความดับไปเป็นธรรมดาอย่างนี้” จิต (ของโยคินั้น) ก็ไม่น้อมไปในความชวนชวาย

คำว่า “วิปริณามานุปัสสนา” หมายถึง การเห็นเลยขอบเขตนั้นๆ ไป แล้วดำเนินไปโดยประการอื่นด้วยอำนาจกัมมัฏฐานมีรูปสตัดกัมมัฏฐานเป็นต้น หรือว่าการเห็นความแปรผันของสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยชรา ๑ ด้วยมรณะ ๑ เป็นอันละความสำคัญว่ายั่งยืนได้ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น

๒ ดูอธิบาย มหาวิปัสสนา เหล่านี้ ใน สหุทธมมปกาสินี, น. ๑๒๕

คำว่า “อนิมิตตานุปัสสนา” ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั้นเอง การละนิมิตว่าเที่ยง ก็มีได้ด้วยอนิจจานุปัสสนานั้น

คำว่า “อัปปลิหิตานุปัสสนา” ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั้นเอง การละความทะเยอทะยานในสุขและความปรารถนาสุขก็มีได้ด้วยทุกขานุปัสสนานั้น

คำว่า “สุญญตานุปัสสนา” ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั้นเอง การละความยึดมั่นว่า “มีอัตตา” ก็มีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น

คำว่า “อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา” หมายถึง วิปัสสนาที่รู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้น แล้วเห็นความดับของอารมณ์นั้นด้วยและความดับของจิตซึ่งมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ด้วย แล้วถือไว้ซึ่งความว่างเปล่าเป็นต้น ด้วยอำนาจภังคญาณว่า “สังขารทั้งหลายนั้นแลแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขารทั้งหลาย ไม่มีใครๆ อื่น” ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า:-

อารมณ์มณฺจ ปฏิสงฺขา ภงฺคณฺจ อนุปสฺสตี
 สุญฺญโต จ อูปฏฺฐานํ อธิปัญญา วิปสฺสนา.

แปลความว่า

กำหนดรู้อารมณ์และเห็นเนื่องๆซึ่งความดับกับทั้งความ
 ปราบกฏโดยความว่างเปล่า คืออธิปัญญาวิปัสสนา^๑

วิปัสสนา (ดังกล่าว) นั้น ท่านเรียกว่า “อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา” เพราะทำวิเคราะห้ศัพท์ว่า “ปัญญารู้อย่างเดียว เห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย” ดังนี้ การละความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นแก่นสาร มีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น เพราะเห็นแล้วเป็นอย่างดีถึงความไม่มีสาระอันเที่ยงแท้และความไม่มีสาระ คืออัตตา

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

คำว่า “**ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง**” ได้แก่ การกำหนด
รู้นามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย การละความยึดมั่นคือความลุ่มหลงซึ่งเป็นไปโดยนัย
เป็นต้นว่า “เราได้มีมาแล้วในกาลอดีตหรือหนอแล”^๑ และโดยนัยเป็นต้นว่า “โลกเกิด
มีขึ้นจากพระอิศวร” ดังนี้ (การละนี้) มิได้ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะนั้น

คำว่า “**อาทีนวานุปัสสนา ความเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย**” หมายถึง ญาณ
กำหนดรู้ด้วยการเห็นโทษชั่วร้ายในภพ ๓ เป็นต้น ทุกหนทุกแห่ง ซึ่งเกิดขึ้นด้วย
ความปรากฏเป็นของน่ากลัว (ภยตูปัญฐานญาณ) การละความยึดมั่นด้วยความ
อาลัยโดยเห็นว่า “ไม่ปรากฏสิ่งใดๆ ที่ควรติดอยู่” มิได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น

คำว่า “**ปฐิสังขานุปัสสนา การตามดูด้วยการกำหนดรู้ทบทวน**” ได้แก่
ปฐิสังขญาณ ทำอุบายเพื่อการพ้นไป การละความไม่กำหนดรู้ทบทวน มิได้ด้วย
ปฐิสังขญาณนั้น

คำว่า “**วิวิฏฐานุปัสสนา การตามเห็นเนื่องๆ ด้วยจิตถอยกลับ**” ได้แก่
สังขารูปกษญาณและอนุโลมญาณ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า “ในเวลานั้น จิตของโยคี
นั้นก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ จากสังขารทั้งปวง เหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบ
ใบงอนิดๆ” เพราะฉะนั้น การละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน จึงมิได้ด้วย
วิวิฏฐานุปัสสนานั้น อธิบายว่าการละความยึดมั่นด้วยกิเลสมีกามสังโยคเป็นต้น มิได้
ด้วยความไม่เป็นไปของกิเลส

พึงทราบ ตักทศปทานโดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ แต่ในพระบาลี ท่าน
กล่าวแต่โดยสังเขปเท่านั้นว่า “และการละทักทศปทานทั้งหลายด้วยองค์นั้นๆ ของท่านโยคีผู้
ทำสมาธิ ซึ่งมีส่วนเจาะทะลุให้เกิด”^๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

๓. สมุจเฉทปหาน

[๘๕๑] ส่วน ปหาน (คือการละ) ไต ละครรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วย อริยมรรคญาณโดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นไปได้อีกต่อไป เหมือนประหารต้นไม้ที่ถูกจักรวิเศษของสายฟ้าฟาด นี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ซึ่ง ท่านกล่าววาระบุถึงไว้ (ในพระบาลี) ว่า “อนึ่ง สมุจเฉทปหานของท่านโยคีผู้ทำมรรค ไปสู่ความดับ อันเป็นโลกุตตระให้เกิด” ดังนี้^๑

ในปหานทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าว ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ท่านประสงค์ เอา สมุจเฉทปหาน อย่างเดียว

และโดยเหตุที่แม้วิกขัมภนปหานและตทังคปหาน ในตอนต้นๆ ของโยคินั้นก็มี สมุจเฉทปหานนั้นเป็นเป้าหมายโดยเฉพาะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นโดยปริยายนี้ ฟังทราบวา ปหานแม้ทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน เพราะเปรียบเทียบว่า ถึงแม้ กิจกรรมใดที่พระราชอาผู้เป็นปฏิปักษ์ ทรงทำไว้ในกาลก่อนหน้านั้น ครั้นพระราชอาผู้ ปลงพระชนม์ชีพพระราชอาผู้เป็นปฏิปักษ์แล้วเสด็จเถลิงราชสมบัติ เขาก็กล่าวกันว่า กิจกรรมนี้และกิจกรรมนั้นพระราชอา (องค์เถลิงราชสมบัติ) ทรงทำไว้ทั้งหมดนั้นแล

สังคิกิริยา ๓^๒

[๘๕๒] คำว่า “แม้สังคิกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน” ความว่า สังคิกิริยาแม่ จำแนกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. โลกียสังคิกิริยา

๒. โลกุตตรสังคิกิริยา

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย ๑๒/๑๘/๑๙

๒ ดูเทียบ ข. ป. (ไทย ๓๑/๒๔/๓๔

๑ ดูเทียบ ข. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒ สังคิกิริยา แปลตามศัพท์ว่า ทำให้เห็นด้วยดวงตาตนเอง, ส=ตนเอง+อักขิ=ดวงตา+กิริยา=ทำ, เทียบบาลี ว่า สกขี กโรติ. แต่ด้วยอิทธิพลแบบสันสกฤต เพราะอยู่หน้า กร จึงแปลง กข เป็น จจ เป็น สจจิกโรติ,

สำหรับโลกุตตรสังขาริกิริยา มี ๓ อย่างโดยแตกต่างกันด้วยทัสสนะ และ ภาวนา ในสังขาริกิริยา ๒ นั้น การสัมผัสผัสถานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ซึ่ง (มีที่) มาโดยนัย (พระบาลี) ว่า “ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ... ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความชำนาญในปฐมฌาน ... ปฐมฌานข้าพเจ้าทำให้เห็นแจ้งแล้ว”^๑ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า โลกียสังขาริกิริยา

คำว่า “ผัสสนา (คือสัมผัส)” หมายถึงว่า การบรรลุลแล้วถูกต้องด้วยการสัมผัส ด้วยญาณโดยประจักษ์ (แก่ตนเอง) ว่า “สิ่งนี้ข้าพเจ้าได้ประสบแล้ว” ความจริง ท่านก็หมายถึงความซ้อ (หลัง) นี้แหละ จึงยก (หัวซ้อ) ขึ้นแสดงว่า “ปัญญาในสังขาริกิริยา ชื่อว่าญาณโดยความหมายว่าถูกต้อง” ดังนี้^๒ แล้วกล่าวนิเทศของสังขาริกิริยา (ต่อไป) ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ท่านทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านสัมผัสแล้ว”^๓ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่าใดแม้มิได้ทำให้เกิดขึ้น ในสันดานของตนเอง แต่รู้แล้วทั้งสิ้นด้วยญาณโดยมีต้องอาศัยผู้อื่นเป็นปัจจัย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้วเช่นกัน แท้จริงด้วยเหตุ นั้นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวง ที่ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้งคืออะไร ? ภิกษุทั้งหลาย คือ จักขุ ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ... ” ดังนี้^๔ เป็นต้น ทั้งยังกล่าวไว้ต่อไปอีกว่า “เมื่อเห็นรูป ก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... เมื่อเห็นวิญญูณก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นจักขุ ... เห็นชราและมรณะ ... เห็นพระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะก็ทำให้เห็นแจ้ง เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่าเป็นธรรมที่ถูกต้องแล้ว” ดังนี้^๕

แต่ว่า การเห็นพระนิพพานในขณะ (บรรลุล) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็น ทัสสนสังขาริกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือ เป็น

สังขาริกิริยา

๑ ดูเทียบ วิ. มหา. (ไทย ๑/๒๐๓-๒๐๔/๑๘๘-๑๘๙)

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๑๒๖

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๗

ภวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนั้นแล ในที่นี้ ท่านประสงค์
เอาสัจฉิกิริยาแม่ทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการทำให้เห็นแจ้งซึ่ง
พระนิพพานโดยทางทัสนะและภวนาเป็นกิจของญาณนี้

ภวนา ๒ อย่าง

[๘๕๓] คำว่า “ภวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง” ความว่า ส่วน ภวนา ท่าน
ตกลงไว้ ๒ อย่างเท่านั้น คือ:-

๑. โลภียภวนา

๒. โลกุตตรภวนา

ใน ๒ ภวนานั้น การทำศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกียะให้เกิดขึ้น
และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกียะนั้น เป็น **โลภีย-**
ภวนา

การทำ ศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระให้เกิดขึ้น และการอบรม
สันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระนั้น เป็น **โลกุตตรภวนา**

ในภวนาทั้งสองนั้น ในญาณทัสนวิสุทธิกถานี้ ประสงค์เอาโลกุตตรภวนา
เพราะว่า (มรรค) ญาณแม่ทั้ง ๔ อย่างนี้ ทำศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระให้เกิดขึ้น
โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ของศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลาย ที่
เป็นโลกุตตระเหล่านั้น และพระอริยบุคคลก็อบรมสันดาน (ของตน) ด้วยศีลเป็นต้น
ที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้น เพราะเหตุนี้โลกุตตรภวนานั้นแล เป็นกิจของมรรคญาณนั้น
ดังนี้แล

“(๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น
โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ” ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ฉะนั้นแล

อนึ่ง เพื่อแสดงวิธีแห่งการทำปัญญาให้เกิด ซึ่งมีมาแต่โดยสรุปเท่านั้น อย่างนี้ว่า

สี่เล ปติฏฺจาย นโร สปลฺโย
จิตฺตํ ปณฺณญจ ภาวยํ ฯ

พระภิกษุ ผู้เป็นนรชน มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้วพึงทำ
สมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด ฯลฯ ดังนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว (ข้างต้น) ว่า “พระภิกษุผู้ทำวิสุทธิ ๒ (คือสี่วิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ) อันเป็นรากเหง้าให้ถึงพร้อมแล้ว ทำวิสุทธิ ๕ (คือทวิภูฏวิสุทธิ กังขา- วิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสน- วิสุทธิ) อันเป็นลำดับให้ถึงพร้อมอยู่ พึงทำปัญญาให้เกิดขึ้น” ดังนี้ คำนั้นเป็นอัน ข้าพเจ้าขยายความพิสดารแล้วด้วยคำมีประมาณดังกล่าวมานี้ และปัญหากรรมว่า “ควรทำปัญญาให้เกิดอย่างไร” นี้ ข้าพเจ้าก็ได้วิสัชนาแล้วด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๓

ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

[๘๕๔] อนึ่ง ปัญหากรรมใด ที่เรากล่าวไว้ว่า “อะไร เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา (การทำวิปัสสนากรรมฐานให้เกิด)”^๑ (บัดนี้) เราจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้น (ต่อไป)

ความจริง ขึ้นชื่อว่า **ปัญญาภาวนา** (คือการทำวิปัสสนากรรมฐานให้เกิด) นี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดาร แม้ใช้เวลายาวนานก็ทำได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ:-

๑. **นानากิเลสวิทุ์สนิ** ทำลายกิเลสต่าง ๆ
๒. **อริยมรรคญาณ** เสวยรสของพระอริยมรรค
๓. **นิโรธสมาบัติสมาปชฺชนสมตฺถตา** สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
๔. **อาหุเนยฺยภาวาทิสัทฺธิ** สำเร็จความเป็นอาหุเนยฺยบุคคลเป็นต้น

๑. นานากิเลสวิทุ์สนิ - ทำลายกิเลสต่างๆ

[๘๕๕] ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่างๆ ใด โดยความเป็นสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่เรากล่าวมาแล้วตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้ นามและรูป) ขึ้นนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกียะ การทำลายกิเลสต่างๆ ใดโดยความเป็นสังโยชน์เป็นต้น ในขณะที่ (บรรลู่) พระอริยมรรค ที่เรากล่าวมาแล้ว ขึ้นนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ฝ่ายโลกุตตระ

ภิมเวคานุปติตา

วายุเวคสมุฏฺฐิตโต

อสนีว สิลฺลจฺเจเย

อรณฺณมิว ปาวโก.

๑ ท่านระบุไว้แล้วในเบื้องต้นของ ชั้นนิเทศ (วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๒๑/๗๔) ว่า **ปัญญา** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ สัมปยุตด้วยกุศลจิต

อนุธการํ วีย รวิ สเดชชชชลมนทโ
 ที่มรตตานุปติตํ สพพานตถวิธายกํ.
 กิเลสชาลํ ปญญา หิ วิทุตฺสยติ ภาวิตา
 สนฺทิจฺจิมโต^๑ ชญญา อานิสฺสมิมํ อิตฺ.

แปลความว่า

ความจริง วิปัสสนาปัญญาที่โยคีทำให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อม
 ทำลายข่ายกิเลส ที่ติดตามมาตลอดกาลนาน สร้างสรรค์
 แต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่างให้พินาศไป เหมือนสายฟ้า
 ที่ฟาดลงมาด้วยความเร็วนำหวาดกลัว ทำลายภูเขาศิลา
 ทั้งหลายให้พังพินาศ เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกไหม้ขึ้นด้วย
 แรงพายุ ทำลายป่าให้หมดไหม้ไป เหมือนดวงอาทิตย์ซึ่ง
 มีมณฑลรัศมีรุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน กำจัดความ
 มืดให้สลายไป เพราะฉะนั้น^๑ บัณฑิตพึงทราบอานิสงส์
 ในปัญญาภาวนานี้ ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่เห็นประจักษ์ด้วย
 ตนเองนี้

๒. อริยผลฐานภาวนี - เสวยรสของพระอริยผล

[๘๕๖] ข้อว่า “เสวยรสของพระอริยผล” หมายถึงว่า และมีใช้แต่ทำลายกิเลส
 ต่างๆ อย่างเดียวเท่านั้น แม้การเสวยรสของพระอริยผลก็เป็นอานิสงส์ของปัญญา
 ภาวนาด้วยเช่นกัน เพราะสามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า “พระอริยผล”
 การเสวยรสของพระอริยผลนั้นมีอยู่โดย ๒ อาการ คือดำเนินไปในมรรควิถีสี่ ๑ ดำเนิน
 ไปโดยทางผลสมาบัติ ๑ ใน ๒ อาการนั้น การดำเนินไปในมรรควิถีสี่ของพระอริยผลนั้น
 ได้ชี้แจงไว้เรียบร้อยแล้ว (ตอนว่าด้วยมรรคญาณข้างต้น)

[๘๕๗] อีกประการหนึ่ง เพื่ออำนวยการตามพระเถระทั้งหลายซึ่งกล่าวว่า “เพียง
 แต่การละสังโยชนได้เท่านั้นก็ชื่อว่าได้ผล ธรรมสิ่งใดๆ อื่น ห้ามไม่” ดังนี้ ควรชี้แนะ

๑ สนฺทิจฺจิมโต = สนฺทิจฺจิกํ อโต, อโต = ตสุมา

พระสูตรแม่ (ดังต่อไปนี้) นี้ ความว่า “ปัญญาในการระงับประโยค (ความเพียรอย่างสูง) ชื่อว่า ญาณใน (อริย) ผลเป็นอย่างไร ? คือสัมมาทิฏฐิโดยความหมายว่าเห็นในขณะ (บรรล) โสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฏฐิ ออกไปจากกิเลสทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย จากขันธทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย และจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะระงับประโยคนั้นได้แล้ว สัมมาทิฏฐิก็เกิดขึ้น นี้ คือผลของมรรค”^๑ ควรนำพระสูตรนี้มากล่าวโดยพิสดาร

อีกทั้งมีคำพระบาลีว่าอย่างนี้ คือ “ธรรมเหล่านี้ คืออริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๔ เป็นธรรมมีอารมณ์หาประมาณมิได้”^๒ (และ) “มหัคคตธรรม (เนวสัจญญานาสัจญญายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมหาประมาณมิได้” ดังนี้^๓ เป็นต้น เป็นคำสาธกในเรื่องนี้

ผลสมาบัติ

[๘๕๘] อนึ่ง เพื่อแสดงความเป็นไปในผลสมาบัติของพระอริยผลนั้น มีปัญหากรรม (คือการทำคำถาม) อยู่ (๕ ข้อ) ดังนี้ คือ:-

๑. ผลสมาบัติ คืออะไร ?
๒. บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น บุคคลพวกไรไม่เข้า
๓. เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร
๔. การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๕. อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร

[๘๕๙] ในปัญหากรรมทั้งหลายนั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า “ผลสมาบัติคืออะไร” คือการเข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ คือพระนิพพาน) ของอริยผลจิต

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒

๒ ดูเทียบ อภิ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๒/๓๕๐

๓ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๑/๖๒/๔๓๙

[๘๖๐] ข้อ ๒. ที่ว่า “บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น พวกไรไม่เข้า” ในข้อนี้ มีความตกลงดังนี้ “ปุถุชนทั้งหลายแม้ทั้งปวงไม่เข้า เพราะเหตุไร ? เพราะมิได้บรรลุ ส่วนพระอริยะทั้งหลายแม้ทุกท่าน เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร ? เพราะท่านได้ บรรลุแล้ว แต่ว่า พระอริยบุคคลชั้นสูง ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะ (พระอริย บุคคลชั้นสูง) ท่านมีกิเลสสังโยชน์เบื้องต่ำระงับไปแล้วด้วยการเข้าถึงความเป็น (พระ อริยะ) บุคคลอื่น และพระอริยบุคคลชั้นต่ำก็ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นสูง เพราะท่านยัง มิได้บรรลุ แต่พระอริยบุคคลทั้งหลาย ท่านเข้าผลสมาบัติ (ตามชั้น) ของตน ๆ เท่านั้น” ดังนี้

แต่ทว่า ท่านเกจิอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า “ถึงแม้พระโสดาบันและพระสกทา- คามีก็ไม่เข้า (ผลสมาบัติ) เฉพาะพระอริยบุคคลชั้นสูง (พระอนาคามีและพระอรหันต์) ๒ จำพวกเท่านั้น เข้าผลสมาบัติ” และเหตุผลของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีว่าดังนี้ คือ “เพราะพระอริยบุคคลชั้นสูงทั้ง ๒ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ” คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นไม่เป็นเหตุผลเลย เพราะแม้แต่ปุถุชนยังเข้าโลกียสมาธิที่ ตนเองได้แล้ว และประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่ามีเหตุผลและไม่เป็นเหตุผลในข้อนี้ ใน พระบาลีเองท่านก็กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า “โคตรภูธรรม ๑๐ บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจ วิปัสสนา คืออะไรบ้าง ? คือญาณ ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำ ความเกิด ความ เป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแคบใจ นิमितคือสังขารภายนอก เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะ ซึ่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ... ฯลฯ ... นิमितคือ สังขารภายนอก เพื่อต้องการเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ ... เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะซึ่ง สกทาคามีมรรค ... ฯลฯ ... เพื่อต้องการเข้าอรหัตตผลสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้า สุญญตวิหารสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้าอนิมนิตวิหารสมาบัติ” ดังนี้^๑ เพราะฉะนั้น ควรถึงความตกลงในข้อนี้ได้ว่า “พระอริยเจ้าทุกท่านเข้าผลสมาบัติของตน ๆ”

[๘๖๑] ข้อ ๓. ที่ว่า “เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร” ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุขใน ทิฏฐธรรม (คือในชีวิตปัจจุบันนี้) เปรียบเหมือนพระราชาทรงเสวยสุขในราชสมบัติ (และ) เทวดาทั้งหลายก็เสวยสุขในทิพยสมบัติฉนิต พระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านคิดว่าจัก เสวยโลกุตตรสุขชั้นอริยะ แล้วทำการกำหนดเวลา (ก่อน) แล้วเข้าผลสมาบัติ ใน ขณะที่ท่านปรารถนาต้องการ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๘๗-๘๘

[๘๖๒] ข้อ ๔. ที่ว่า “การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร” ตอบว่า ก่อนอื่น การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดย ๒ อาการ คือเพราะไม่มณสิการอารมณ์อื่น นอกจากพระนิพพาน ๑ เพราะมณสิการแต่พระนิพพาน ๑ สมดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าว (ตอบท่านมหาโกฏฐิกเถระ) ว่า “อาวุธปัจจัยของการเข้าเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमित (คือพระนิพพาน) มี ๒ ประการแล คือไม่มณสิการนิमितทั้งปวง ๑ มณสิการแต่ธาตุซึ่งไม่มีนิमित ๑” ดังนี้^๑ แต่ทว่า ในผลสมาบัตินี้ มีลำดับของการเข้า ดังนี้

[๘๖๓] จริงอยู่ พระอริยสาวก ผู้มีความประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ ต้องไปอยู่ในที่ลับ ปลีกตนอยู่โดยเฉพา กำหนดเห็นสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ มีอุทกขณญาณเป็นต้น เมื่อพระอริยสาวกนั้นมีวิปัสสนาญาณดำเนินไปโดยลำดับ ครั้นในลำดับของโคตรภูญาณ ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์^๒ จิตก็เข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ) ด้วยสามารถผลสมาบัติ อนึ่ง ในการเข้าผลสมาบัตินี้ ผลจิตเท่านั้นบังเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ เพราะเป็นผู้มีจิตน้อมไปในผลสมาบัติอยู่แล้ว มรรคจิตหาเกิดไม่

แต่ทว่า พระอาจารย์ทั้งหลายเหล่าใด กล่าวว่า “พระโสดาบันครั้งคิดว่า ‘ฉันจักเข้าผลสมาบัติ’ แล้วตั้งต้นเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระสกทาคามี และพระสกทาคามีคิดว่า ‘ฉันจักเข้าผลสมาบัติ’ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระอนาคามี” ดังนี้ ควรกล่าวแก่พระอาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นว่า “เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จักเป็นพระพุทธเจ้า” เพราะฉะนั้น คำใดๆ ของพระอาจารย์ทั้งหลายนี้แม้มิได้ถูกปฏิเสธไว้ด้วยพระบาลีโดยตรงก็มิควรยึดถือแม้ด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าควรยึดถือดังต่อไปนี้เท่านั้น คือว่า “ผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคจิตหาเกิดขึ้นไม่ และผลจิตของพระเสขะนั้น ถ้ามรรคที่พระเสขะนี้บรรลู่เป็นมรรคอยู่ในระดับปฐมฌาน ผลจิตเป็นไปในระดับปฐมฌานเท่านั้นเกิดขึ้น ถ้ามรรคที่บรรลู่อยู่ในระดับของฌานใด ฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้น ผลจิตก็เป็นไปในระดับของฌานใด ฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้นเช่นกันเกิดขึ้น” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

๒ โปรดสังเกต โคตรภูญาณ ในมรรควิธี มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ในทางผลสมาบัติ มีสังขารเป็นอารมณ์

การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

[๘๖๔] ส่วนการตั้งอยู่ของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๓ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการตั้งอยู่ของเจโตวิมุตติ ซึ่งหา นิमितมิได้ มี ๓ ประการแล คือไม่มนสิการนิमित (สังขาร) ทั้งปวง ๑ มนสิการ (นิพพาน) ธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित ๑ และกระทำกำหนดไว้ก่อน ๑” ดังนี้ คำว่า “กระทำกำหนดไว้ก่อน” ในคำของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น หมายความว่า การกำหนดกาลเวลาไว้ก่อนเข้า ผลสมาบัติ อธิบายว่า เพราะพระอริยสาวกนั้นกำหนดไว้ว่า “ฉันจักออกในกาลเวลา ชื่อโน้น” กาลเวลา (ที่กำหนดไว้) นั้น ยังไม่มาถึงเพียงใด การตั้งอยู่ (ของผลสมาบัติ) ก็มีอยู่เพียงนั้น การตั้งอยู่ของผลสมาบัตินี้มีอยู่อย่างนี้แล

[๘๖๕] แต่การออกของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๒ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการออกของเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमित มี ๒ ประการแล คือมนสิการนิमितทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการ (นิพพาน) ธาตุซึ่งไม่มีนิमित ๑” ดังนี้ ในคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) นั้น คำว่า “นิमितทั้งปวง” หมายถึง นิमितคือ รูป นิमितคือเวทนา นิमितคือสัญญา นิमितคือสังขาร และนิमितคือวิญญูณ อนึ่ง พระอริยสาวกมิได้มนสิการนิमितทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้โดยรวมเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ ท่านกล่าวคำว่า “นิमितทั้งปวง” นี้ไว้โดยการรวมความไว้ทุกประการ เพราะฉะนั้น นิमितใดเป็นอารมณ์ของภวังค์ เมื่อพระอริยสาวกมนสิการนิमितนั้นก็เป็นการออกจาก ผลสมาบัติด้วยประการฉะนี้

พึงทราบการออกของผลสมาบัติด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๘๖๖] ข้อ ๕. ที่ว่า “อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร” ตอบว่า ก่อนอื่น ผลจิตนั้นแหละเป็นลำดับของผลจิต หรือว่าภวังค์เป็นลำดับของผลจิต แต่ผลจิตมาเป็นลำดับของมรรคก็มี เป็นลำดับของผลจิตก็มี เป็นลำดับของโคตรภูก็มี เป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลจิตทั้งหลายนั้น (ถ้าเป็น) ในมรรควิถิ ผลจิตเป็นลำดับของมรรค ผลจิตหลังๆ มาเป็นลำดับของผลจิตก่อนๆ (แต่) ในผลสมาบัติ ผลจิตข้างหน้าๆ มาเป็นลำดับของโคตรภู และพึงทราบว่า ในผลสมาบัตินี้ อนุโลมญาณ คือโคตรภู เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้ใน

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

คัมภีร์ปฏิฐานว่า “อนุโลมญาณของพระอรหันต์ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ”^๑ “อนุโลมญาณของพระเสขะทั้งหลาย เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ”^๒ ดังนั้น^๓ การออกจากความดับ (นิโรธ) มีด้วยผลจิตใด ผลจิตนั้น มาเป็นลำดับของเนวส์ัญญานาสัญญายตนะ ดังนี้แล ในผลจิตทั้งหลายนั้น ยกเว้นผลจิตที่เกิดในมรรควิถีเสียแล้ว ผลจิตที่เหลือออกนั้นทั้งหมดซึ่งว่าเป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ (แต่) จะด้วยการเกิดขึ้น ในมรรควิถี หรือในผลสมาบัติก็ตาม (ท่านกล่าวไว้ว่า)

ปฏิบัติปฐสทฺทธรถิ	อมตารมฺมณํ สุภิ ^๓
วณฺตโลกามิสฺ สนฺตํ	สามญฺญผลมฺมุตฺตมํ.
โอสวณฺเตน สุจินา	สุเขน อภิสนฺทิตํ
เยน สาทาติสาเตน	อมเตน มจฺจุ ฺวีย.
ตํ สุขนฺตสฺส อริยสฺส	รสมฺมุตฺตมฺมุตฺตรํ
ผลสฺส ปญฺญํ ภาเวตฺวา	ยสฺมา วินฺทติ ปญฺทิตฺโต.
ตสฺมา อริยผลสฺเสตํ	รसानุภวํ อธิ
วิปสฺสนาภาวนาย	อานิสฺโสติ วุจฺจติ.

แปลความว่า

สามัญญผลอันประเสริฐสุดยอด ระวังความทุกข์ทน
 กระทบกระวาย คายกามารมณ์เครื่องล่อใจของโลกออกไป
 มีอมตนิพพานเป็นอารมณ์ สงบ ผ่องใส ท่วมทับด้วยความ
 สุข บริสุทธิ์ มีโอชะ แซ่มนั่นอ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง
 ประคองน้ำหวานที่เจือปนด้วยน้ำอมฤต เพราะเหตุที่ท่าน
 บัณฑิตได้ทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้น จึงประสบความ
 สุขอันประเสริฐยิ่งนั้น ซึ่งเป็นรสของพระอริยผลนั้น เพราะ
 ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวในที่นี้ว่า การเสวยรสของพระอริยผล
 ดังกล่าวนี เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา

๑ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๒ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๓ ปรมตฺถทีปนี อุทานวณฺณนา, (บาลี) น. ๔๖ และ สทฺธมฺมปกาลินี, (บาลี) น. ๓๒๔ เป็น “สุขิ”

๓. นิโรธสมาบัติสมาปชฺชนสมตฺถตา - สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

[๘๖๗] ข้อว่า “สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้” หมายถึงว่า มิเพียงแต่เสวยรสของพระอรียผลอย่างเดียวนั้น แต่พึงทราบว่แม้ความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนานี้ด้วย

ในคำสั่งเขปความว่ “สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้” นั้น เพื่อเข้าใจแจ่มแจ้งเรื่องนิโรธสมาบัติ มีปัญหากรรมอยู่ (๘ ข้อ) ดังนี้ คือ

๑. นิโรธสมาบัติ คืออะไร
๒. บุคคลพวกไรเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไรเข้าไม่ได้
๓. เข้าได้ในภพไหน
๔. เข้าเพื่ออะไร
๕. การเข้านิโรธสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๖. จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร
๗. คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร
๘. นิโรธสมาบัติ เป็นสังขตะ หรืออสังขตะ เป็นโลกียะ หรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะ (สำเร็จ) หรืออนิปผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[๘๖๘] ในปัญหากรรม (ทั้ง ๘) นั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า นิโรธสมาบัติคืออะไร คือความไม่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกด้วยการดับไปโดยลำดับ

ข้อ ๒. ที่ว่า “บุคคลพวกไรเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไรเข้าไม่ได้” ตอบว่า บุคคลทั้งหลายแม้ทั้งปวง พระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลายทั้งปวง^๑ และพระอนาคามีกับทั้งพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุขวิปัสสกเข้าไม่ได้ แต่พระอนาคามีทั้งหลายและพระอรหันตชีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ เข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า “ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญด้วยญาณจิริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจิริยา ๘ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ และเพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ ชื่อว่า ญาณในการเข้า

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

นิโรธสมาบัติ”^๑ และสัมปทา (คือการเข้านิโรธสมาบัติได้) นี้ นอกจากพระอนาคามีและพระชีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว บุคคลทั้งหลายอื่น ห้ามไม่ เพราะฉะนั้น พระอนาคามีและพระชีณาสพทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ เหล่านั้นเท่านั้น เข้า (นิโรธสมาบัติ) ได้ บุคคลทั้งหลายอื่นเข้าไม่ได้

อธิบายพละ ๒ สังขาร ๓ ญาณจิริยา ๑๖ สมาธิจิริยา ๙ และวสี ๕

[๘๖๙] **ถามว่า** “แต่พละ (กำลัง) ๒ ในที่นี้ คืออะไรบ้าง สังขาร ๓ เป็นไฉน ญาณจิริยา ๑๖ คืออะไรบ้าง สมาธิจิริยา ๙ คืออะไรบ้าง ความเป็นผู้มีความชำนาญ (วสี) เป็นไฉน” ดังนี้

ตอบว่า “คำใดๆ ที่เราจะต้องกล่าวตอบในคำถามนี้ ห้ามไม่ คำตอบทั้งหมดนี้ ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศของอุเทศนี้เรียบร้อยแล้ว ดังพระบาลี (ในปฐีสัมภิตามรรค แปลความ) ว่า

สมถพละ

คำว่า “**ด้วยพละ ๒**” ได้แก่ พละ ๒ คือสมถพละ (กำลังของสมถะ) ๑ วิปัสสนาพละ (กำลังของวิปัสสนา) ๑ สมถพละ เป็นไฉน คือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยเนกขัมมะ (สังกัปปะ) ชื่อว่า สมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยความไม่มีพยาบาท ... ด้วยอาโลกสังญา ... ด้วยอวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) ... ฯลฯ ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจเข้า ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจออก ชื่อว่า **สมถพละ**

สมถพละ ในคำว่า “**สมถพละ**” ดังนี้โดยความหมายว่าอะไร ชื่อว่า สมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะนิรวณด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า **สมถพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในวิตกและวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ... ฯลฯ ... ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะอาภิกญัจญญายตนสังญาด้วยเนวสังญานาสังญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในเพราะอุทัจจะ และในเพราะกิเลสอันเป็นไปกับด้วยอุทัจจะและในเพราะขันธ (ที่สัมปยุตด้วยอุทัจจะ)

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ เป็นไฉน คืออนิจจานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง) ชื่อว่า **วิปัสสนาพละ** ทุกขานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์) ... อนัตตานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา) ... นิพพิทานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) ... วิราคานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยความปราศจากกำหนด)... นิโรธานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ)... ปฏิณิสต์คานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป) ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยงในรูป ... ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปในรูป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยงในเวทนา ... ในสัญญา ... ในสังขารทั้งหลาย ... ในวิญญาณ ... ฯลฯ ... ในจักขุ ... ในชราและมรณะ ... ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป ... ในชราและมรณะ ชื่อว่า วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ ในคำว่า “วิปัสสนาพละ” ดังนี้ โดยความหมายว่าอะไร ชื่อว่า วิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในอตตสัญญา (ความสำคัญว่ามีอัตตา) ด้วยอนัตตานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเพลิดเพลิด ด้วยนิพพิทานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในราคะ ด้วยวิราคานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัตตนา ... ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความยึดถือไว้ ด้วยปฏิณิสต์คานุปัตตนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในอวิชา และในกิเลสอันเป็นไปด้วยอวิชา และในขันธ (อันสัมปยุตด้วยอวิชา) นี้ คือวิปัสสนาพละ

สังขาร ๓

คำว่า “เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓” ถ้ามว่า เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ เหล่าไหน ตอบว่า วจีสังขาร คือวิตกและวิจารณ์ของท่านผู้เข้าทุติยฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ กายสังขาร คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของท่านผู้เข้าจตุตถฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ จิตตสังขาร คือสัญญาและเวทนาของท่านผู้เข้าสัญญาเวทียตนิโรธ เป็นอันสงบไปแล้ว ๑ เพราะความสงบไปแห่งสังขารทั้งหลาย ๓ เหล่านี้

ญาณจริยา ๑๖

คำว่า “ด้วยญาณจริยา ๑๖” ถ้ามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่าไหน ตอบว่า อนิจจานุปัตสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ ทุกขานุปัตสนา ชื่อว่า ... ๑ อนัตตานุปัตสนา ... ๑ นิพพิทานุปัตสนา ... ๑ วิราคานุปัตสนา ... ๑ นิโรธานุปัตสนา ... ๑ ปฏิสนิสังคคานุปัตสนา ... ๑ วิวิฏฐานุปัตสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสตาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสตาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจริยา ๑ สกทาคามิมรรค ... ๑ สกทาคามีผลสมาบัติ ... ๑ อนาคามิมรรค ๑ ...อนาคามีผลสมาบัติ ... ๑ อรหัตตมรรค ... ๑ อรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา ๑ ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่านี้

สมาธิจริยา ๙

คำว่า “ด้วยสมาธิจริยา ๙” ถ้ามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่าไหน ตอบว่า ปฐมฌาน ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ ทุติยฌาน ... ๑ ฯลฯ เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้ปฐมฌาน ... ฯลฯ ... วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ ๑ (รวมกับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ อีก ๑) ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้

วสี ๕

คำว่า “วสี - มีความชำนาญ”^๑ หมายถึง วสี ๕ คือ

๑. อวชชนวสี ความชำนาญในการรำลึก
๒. สมุปชชนวสี ความชำนาญในการเข้า
๓. อธิฐฐานวสี ความชำนาญในการตั้งอยู่
๔. วุฏฐฐานวสี ความชำนาญในการออก
๕. ปัจจเวกชนวสี ความชำนาญในการพิจารณาทบทวน

การรำลึกถึงปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการรำลึก ดังนี้ เรียกว่า อวชชนวสี ๑ เข้าปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการเข้า ดังนี้ เรียกว่า

๑ วสี ท่านแก้ไว้ ๒ ความ คือ ความชำนาญ หรือ (บุคคลผู้) มีความชำนาญ

สมาบัติชนวสี ๑ ตั้งอยู่ (ในปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการตั้งอยู่ ดังนี้ เรียกว่า อธิภูฐานวสี ๑ ออก (จากปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการออก ดังนี้ เรียกว่า วุฏฐานวสี ๑ พิจารณาทบทวน (ปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวน ดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณวสี ๑ รำลึกถึงทุกขนิยาม ... ฯลฯ ... ถึงเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ... ฯลฯ ... พิจารณาทบทวน ... ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวนดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณวสี ๑ วสี มี ๕ ดังนี้แล^๑

[๘๗๐] ความจริง นิเทศของคำว่า “ด้วยญาณจริยา ๑๖” นี้ ในพระบาลี (ปฏิสัมภิตามรรคข้างต้น) นั้น เป็นนิเทศสูงสุด (รวมยอดทั้งหมด) แต่ว่า พระอนาคามีท่านมีปัญญาในความเป็นผู้ชำนาญ (วสีภาวตาปัญญา) ด้วยญาณจริยา ๑๔ (ไม่ถึง ๑๖ เพราะท่านยังมีได้บรรลุมรรคและผลสุดยอดคือพระอรหัตต์) หากมีคำถามว่า “ถ้าอย่างนั้น พระสกทาคามีก็ไม่มีวสีภาวตาปัญญา ด้วยญาณจริยา ๑๒ และพระโสดาบันก็ไม่มีด้วยญาณจริยา ๑๐ หรือ” ตอบว่า (พระสกทาคามีและพระโสดาบัน) ท่านไม่มีวสีภาวตาปัญญา เพราะท่านยังละระคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นวัตถุที่ตั้งซึ่งเป็นอันตรายแก่สมาธิไม่ได้ เพราะท่านละระคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นที่ตั้งนั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น สมถพละ (ของพระสกทาคามีและพระโสดาบัน) จึงยังไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่บริบูรณ์ ท่านก็หาสามารถเข้านิโรธสมาบัติที่ต้องเข้าด้วยพละ ๒ ได้ไม่ ส่วนพระอนาคามีท่านละระคะนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น พระอนาคามีนี้ จึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ ท่านสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะความเป็นผู้มีพละ (ทั้ง ๒) บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลของพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่การเข้าผลสมาบัติ”^๒ จริงอยู่ คำนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปัญจนามหาปกรณ์ ทรงหมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามีโดยเฉพาะ ฉะนั้นแล

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓-๑๔๔ และ ดู-สทุธมมปกาลินี, (บาลี) น. ๓๗๑-๓๗๑

๒ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

[๘๗๑] ข้อ ๓. ที่ว่า “**เข้าได้ในภพไหน**” ตอบว่า “ในปัจจุวัฏการภพ (ถามว่า) เพราะเหตุไร (ตอบ) เพราะเป็นสภาพของสมาบัติโดยลำดับ (อนุบุพพสมาบัติ) ส่วนในจตุวัฏการภพ (อรุพภพ) รูปสมาบัติทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้นไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถเข้า (นิโรธสมาบัติ) ในภพนั้นได้” แต่บรรดาเกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เพราะไม่มี (หทย) วัตถุ” (คือเพราะไม่มีวัตถุ คือกรชกาย)

[๘๗๒] ข้อ ๔. ที่ว่า “**เข้าเพื่ออะไร**” ตอบว่า (พระอนาคามีและพระซีณาสพผู้ ได้สมาบัติ ๘) ท่านเบื่อหน่ายในความเป็นไปและความแตกดับของสังขารทั้งหลาย จึงคิดว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลुकความดับคล้ายพระนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิฏฐิ-ธรรมนี้เสียเลย” แล้วเข้า (นิโรธสมาบัติ)

[๘๗๓] ข้อ ๕. ที่ว่า “**และการเข้านิโรธสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร**” ตอบว่า (การเข้านิโรธสมาบัติเป็นของพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘) ผู้เพียรพยายามโดยทางสมถะและวิปัสสนา ซึ่งทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) แล้ว ทำเนว-สัจญานาสัจญายตน (สมาบัติ) ให้ดับไป การเข้านิโรธสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการอย่างนี้

เพราะว่าท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางสมถะอย่างเดียว ท่านผู้นั้นครั้งบรรลुकเนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติแล้วก็ยังอยู่ ส่วนท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางวิปัสสนาอย่างเดียว ครั้งบรรลुकผลสมาบัติแล้วก็ยังอยู่ แต่ท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทาง (สมถะและวิปัสสนา) ทั้งสองนั้นแล ครั้งทำบุพพกิจแล้ว ทำเนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติให้ดับไป ท่านผู้นั้นเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ นี่คือความสังเขป ในการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ด้วยประการฉะนี้

[๘๗๔] ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้

พระภิกษุในพระศาสนา นี้มีความปรารถนาจะเข้านิโรธสมาบัติ ทำภักติกิจ (ฉันอาหาร) แล้ว ล้างมือและเท้าดีแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้า อยู่บนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้ว ในโอกาส (สถานที่) เจียบสงบ พระภิกษุนั้นเข้าปฐมฌาน แล้วออก (จากปฐมฌานนั้น) กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

วิปัสสนา ๓

แต่วิปัสสนา นี้ มี ๓ อย่าง คือ

๑. สังขารปริคคณกวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร
๒. ผลสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของผลสมาบัติ
๓. นิโรธสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ

ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร เป็นอย่างอ่อนหรืออย่างแก่ก็ตาม เป็นปทัฏฐฐาน (ทางบรรลุ) แห่งมรรค ได้เช่นกัน วิปัสสนาของผลสมาบัติ ต้องเป็นอย่างแท้จริง เช่นเดียวกับมรรคภาวนาจึงใช้ได้ แต่วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ ต้องไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จึงใช้ได้

เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดเห็นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นด้วยวิปัสสนา ซึ่งไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จากนั้นก็เข้าทุติยฌาน ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนาซึ่งสังขารทั้งหลาย ในทุติยฌานนั้น เหมือน (เมื่อออกจากปฐมฌาน) อย่างนั้นแหละ จากนั้นก็เข้าตติยฌาน ... ไปจนถึง ... จากนั้นก็เข้าวิญญูญาณุจายตนะ ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในวิญญูญาณุจายตนะนั้นเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ

บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ

ในลำดับนั้นก็เข้าอาภิกขุจัญญายตนะ ครั้นออกแล้ว จึงกระทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) ๔ อย่าง คือ

๑. นานาพัทธวิโกปนนะ ไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย
๒. สังฆปฏิมานนะ การรอคอยของสงฆ์
๓. สัตถูปกโกสนนะ การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา
๔. อัถธานปริจเฉท กำหนดกาลเวลา

๑. ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย

[๘๗๕] ในบุพพกิจ ๔ อย่างนั้น ข้อว่า “ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย” ความว่า วัตถุใด มิใช่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ผู้เดียวกับพระภิกษุ

(ผู้เข้านิโรธสมาบัติ) นี้ แต่เป็นของใช้เกี่ยวเนื่องกับพระภิกษุต่างๆ อยู่ด้วย (เช่น) บาตร และจีวรก็ดี เตียงและตั้งก็ดี เคหะที่อยู่อาศัยก็ดี ก็หรือบริวารใดๆ อื่นก็ดี วัดถุนั้น จะไม่เสียหาย คือจะไม่พินาศไปด้วยไฟ (ไหม้) ด้วยน้ำ (พัดไป) ด้วยลม (ทำลาย) ด้วยโจร (ลักขโมย) และหนู (กัด) เป็นต้น ด้วยประการใด ภิกษุนั้นพึงอธิษฐานไว้ ด้วยประการนั้น

ในการนั้น มีวิธีอธิษฐานดังนี้ว่า “ภายใน ๗ วันนี้ ขอวัตถุสิ่งนี้และสิ่งนี้ (ระบุ ชื่อ สิ่งของ) จงอย่าถูกไฟไหม้ จงอย่าถูกน้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่าถูกสัตว์มีหนูเป็นต้นกัด” ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว จะไม่มีอันตรายใดๆ แก่วัดถุนั้นตลอด ๗ วัน แต่เมื่อพระภิกษุนั้นไม่อธิษฐานไว้ วัตถุจักพินาศไปด้วยไฟ เป็นต้น เหมือนของท่านมหานาคเถระ

เล่ากันว่า พระเถระเข้าไปบิณฑบาตในบ้านของอุบาสิกาผู้เป็นโยมมารดา อุบาสิกาถวายยาคุณแล้วนิมนต์ให้ท่านนั่งในโรงฉัน พระเถระนั่งเข้านิโรธ เมื่อท่านนั่ง (เข้านิโรธ) อยู่ นั้น โรงฉันถูกไฟไหม้ พระภิกษุนอกนั้นต่างถืออาสนะที่นั่งของตนๆ พากันหนีไป พวกชาวบ้านมาชุมนุมกัน ครั้นเห็นพระเถระก็พากันกล่าว (ต่าหนี) ว่า “พระสมณะขี้เกียจๆ” ไฟไหม้หญ้า (มุงหลังคา) ไหม้ไม้ไผ่ และไหม้ไม้กระดาน ลูก ล้อมรอบพระเถระ พวกชาวบ้านช่วยกันเอาม้อตักน้ำมาดับไฟ แล้วนำเก้าอี้ถ่านออกไปทำเป็นวงรอบ (พระเถระ) แล้วโปรยปรายดอกไม้ พากันยืนนมัสการอยู่ พระเถระ ออก (จากนิโรธ) ตามกาลเวลาที่ท่านกำหนดไว้ ครั้นเห็นพวกชาวบ้านเหล่านั้นก็คิดว่า “ฉันเกิดเป็นคนปรากฏชัดเสียแล้ว” จึงเหาะขึ้นสู่เวหาส ไปยังเกาะปิยงค์

นี้ชื่อว่า เป็นการไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย แต่วัตถุสิ่งใดที่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ตนผู้เดียว จะเป็นผ้าถุงและผ้าห่มก็ดี เป็นอาสนะสำหรับรองนั่งก็ดี กิจด้วยการอธิษฐานในวัตถุสิ่งนั้นเป็นส่วนต่างหาก หากมีไม่ ท่านผู้เข้านิโรธจะคุ้มครองรักษาวัตถุสิ่งนั้นไว้ด้วยอำนาจ (ของนิโรธ) สมาบัตินั้นแล เหมือนอย่างของท่านพระสัทธูชีวะ อีกทั้งท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ฤทธิอันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสัทธูชีวะ ฤทธิอันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร” ดังนี้^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

๒. การรอคอยของสงฆ์

[๘๗๖] ข้อว่า “การรอคอยของสงฆ์” หมายถึง การคอย คือการรอคอยของสงฆ์ ความว่า พระภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาตราบิโด (สงฆ์) จะยังไม่ทำสังฆกรรมตราบิโด และการรอคอยในที่นี้ หาใช่เป็นบุพพกิจของการเข้านิโรธนี้มิได้ แต่การรำลึกถึงการรอคอยเป็นบุพพกิจ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้จะเข้านิโรธพึงรำลึกถึงอย่างนี้ว่า “เมื่อฉันนั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าว่าสงฆ์จะมีความปรารถนาเพื่อทำกรรมทั้งหลาย มีญัตติกรรม เป็นต้น กรรมใดๆ ก็ตาม ฉันจักออก (จากนิโรธ) ทันทีทันใดที่พระภิกษุใดๆ ยังมีทันมาเรียกฉัน” เพราะว่าพระภิกษุนั้นทำอย่างนี้แล้ว จึงเข้า (นิโรธ) ก็จักออกได้ทันทีในเวลานั้น แต่พระภิกษุใดมิได้กระทำอย่างนั้น และสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นพระภิกษุนั้น จะถามว่า “ภิกษุรูปโน้นไปไหน” ครั้นมีผู้บอกว่า “เข้านิโรธ” สงฆ์ก็จะส่งพระภิกษุรูปหนึ่งรูปใดไปตามว่า “จงไปเรียกพระภิกษุรูปนั้นมาตามคำของสงฆ์” ครั้นพระภิกษุ (ผู้ไปตาม) นั้น ยืนอยู่ที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยินแล้วเพียงแต่บอกว่า “อาวุโส สงฆ์รอคอยท่านอยู่” ดังนี้เท่านั้น การออก (จากนิโรธ) ก็มีในทันที เพราะว่า ชื่อว่าอาณานิโรธ เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธควรรำลึกถึงการรอคอยของสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองทีเดียว

๓. การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

[๘๗๗] แม้นข้อว่า “การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา” นี้ก็หมายถึง การรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้นเอง เป็น (บุพพ) กิจของพระภิกษุผู้เข้านิโรธนี้ เพราะฉะนั้น แม้การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น พระภิกษุก็ควรรำลึกถึงโดยอาการอย่างนี้ว่า “เมื่อข้าพเจ้านั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าพระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติสิกขาบทในเรื่องที่เกิดขึ้น หรือว่าจะทรงแสดงธรรมในเพราะความเกิดเรื่องขึ้นอย่างนั้น ข้าพเจ้าจักออกทันทีในชั่วเวลาที่ใครๆ ยังไม่มาเรียกข้าพเจ้า” ดังนี้ เพราะว่าพระภิกษุนั้นครั้งทำอย่างนี้แล้วนั่ง (เข้านิโรธ) ก็จักออกได้ในเวลานั้นโดยแท้ แต่พระภิกษุใดไม่กระทำอย่างนั้น เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และพระบรมศาสดาทรงทอดพระเนตรไม่เห็นพระภิกษุนั้น ทรงมีรับสั่งถามว่า “ภิกษุรูปโน้นไปไหน” ครั้นมีพระภิกษุกราบทูลว่า “เข้านิโรธ” จะโปรดส่งพระภิกษุบางรูปไปตามด้วยพระดำรัสว่า “เธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา” ครั้นพระภิกษุนั้นไป

ยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยิน แล้วเพียงแต่บอกว่า “พระบรมศาสดาทรงมีรับสั่งหาท่าน” ดังนี้เท่านั้นก็ออก (จากนิโรธ) เพราะว่าการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธพึงรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น แล้วเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองนั้นเทียว

๔. กำหนดกาลเวลา

[๘๗๘] ข้อว่า “กำหนดกาลเวลา” หมายถึง กำหนดกาลเวลาของชีวิต เพราะ ว่าพระภิกษุผู้นี้ ควรเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในการกำหนดกาลเวลา ต้องรำลึกดูก่อนว่า “อายุสังขารของตนจักเป็นไปได้อีก ๗ วัน (หรือ) จักไม่เป็นไป” แล้วจึงเข้า เพราะถ้าว่าไม่รำลึกถึงอายุสังขารซึ่งจะดับไปภายใน ๗ วันก่อนแล้วเข้า (นิโรธ) ไซ้ นิโรธสมบัติของพระภิกษุนั้นก็มิสามารถป้องกันความตายได้ พระภิกษุนั้นต้องออกจากสมาบัติไปในระหว่างนั่นเอง เพราะความตายภายในนิโรธหาไม่ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธสมาบัติพึงรำลึกกำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) ก่อนแล้วจึงเข้า เพราะว่าบุพพกิจข้ออื่นที่เหลือ (อีก ๓ อย่าง) แม้จะไม่นึกถึงก็ได้ แต่ว่ากำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) นี้ ท่านว่า ต้องนึกถึงไว้โดยแท้

การเข้านิโรธสมาบัติ

[๘๗๙] พระภิกษุนั้นครั้งเข้าอาภิญญาญาณตนแล้วออก กระทำบุพพกิจ (๔) นี้ ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงเข้าเนวสัจญานาสนัญญายตนะ ครั้นแล้วก็ผ่านวารจิตไป ๑ หรือ ๒ วาระ แล้วเป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธ (ความดับ)

ถามว่า “แต่เพราะเหตุไร ถัดจิต ๒ ดวงไป จิตของพระภิกษุ (ผู้เข้านิโรธ) นั้น จึงไม่เป็นไร” (ตอบว่า) “เพราะเป็นประโยชน์ของนิโรธ” ความจริง การที่พระภิกษุนี้ กระทำธรรมคือสมณะและวิปัสสนา ๒ อย่างเทียมเข้าคู่กัน แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ นี้ เป็นประโยชน์ของอนุปุพพนิโรธ (คือการดับไปของฉานมีปฐมฉานเป็นต้น และอนุปัสสนาทั้งหลายนั้นๆ โดยลำดับ) หาใช่ประโยชน์ของการเข้าเนวสัจญานาสนัญญายตนสมาบัติไม่ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลาย (ของพระภิกษุนั้น) จึงไม่เป็นไปเกินจิต ๒ ดวง เพราะเป็นประโยชน์ของนิโรธ แต่ว่าพระภิกษุใด ครั้นออกจากอาภิญญาญาณตนแล้ว

ไม่ทำบุพพกิจ (ดังกล่าว) นี้ เข้าเนวสัจญญานาสัจญญายตนะไปเลย พระภิกษุผู้มีสามารถเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะอย่างเดิม และในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงอุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง (สู่สถานที่ไม่เคยไป)

เล่ากันว่า บุรุษผู้หนึ่ง ไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง ครั้นมาถึงลำห้วย^๑ หรือแผ่นดินซึ่งร้อนด้วยแสงแดดแผดเผาอย่างแรงกล้า ที่ทอดไว้ (เป็นสะพาน) ข้ามหล่มน้ำลึก^๑ อยู่ระหว่างทางก็ไม่ถกฝ้านุ่งและผ้าห่มนั้นให้กระชับเสียก่อน ลงสู่ลำห้วยเลย ด้วยความกลัวบริวารเปี้ยกจึงกลับมายืนอยู่ริมฝั่งข้างนี้อย่างเดิมอีก แม้ก้าวเหยียบแผ่นดินก็ร้อนเท่า จึงกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งนี้อย่างเดิมอีก ในอุปมานั้น เปรียบความเหมือนว่า บุรุษผู้นั้น เพราะมิได้ถกฝ้านุ่งและผ้าห่มให้กระชับ พอลงไปยังลำห้วยเท่านั้น และพอก้าวเหยียบแผ่นดินที่ร้อนเท่านั้นก็ถอยกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งข้างนี้อย่างเดิม ฉันทไค แม้โยคาวจรก็ฉันทนั้น เพราะมิได้ทำบุพพกิจ พอเข้าเนวสัจญญานาสัจญญายตนะเท่านั้นก็ (ต้อง) ถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะ แต่บุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาแล้ว ในกาลก่อน ครั้นมาถึงสถานที่นั้นก็ถกฝ้านุ่งหนึ่งให้กระชับ แล้วมือก็ถือผ้าอีกผืนหนึ่งไว้ ก้าวลงสู่ลำห้วยหรือทำเพียงแต่สักว่าก้าวเหยียบแผ่นดินที่ร้อนเท่านั้นแล้วเดิน (รีบข้าม) ไปทางฝั่งโน้น ฉันทไค พระภิกษุผู้ทำบุพพกิจแล้วก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เข้าเนวสัจญญานาสัจญญายตนะก่อนแล้ว ต่อไปก็เป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธอยู่

การตั้งอยู่ของนิโรธสมาบัติ

[๘๘๐] ข้อ ๕. ที่ว่า “... การตั้งอยู่เป็นอย่างไร” ตอบว่า ก็การตั้งอยู่ของนิโรธสมาบัตินั้น ที่เข้าแล้วด้วยประการดังกล่าวมานี้ มีอยู่ด้วยกำหนดกาลเวลา และมีอยู่ด้วยไม่มีการสิ้นอายุ ไม่มีการรอคอยของสงฆ์ และไม่ทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

การออกของนิโรธสมาบัติ

[๘๘๑] ข้อ ๕. ที่ว่า “... การออกเป็นอย่างไร” ตอบว่า การออกมีอยู่โดย ๒ ทางอย่างนี้ คือสำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยการเกิดขึ้นของอนาคามีผลจิตสำหรับพระอรหันต์มีด้วยการเกิดขึ้นของอรหัตตผลจิต

๑ หมายถึง ผ่านลำห้วยได้ ๒ วิธี คือ ลงบุกลงในลำห้วย ๑ เดินบนแผ่นดินข้ามไป ๑

จิตของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติน้อมไปสู่พระนิพพาน

[๘๘๒] ข้อ ๖. ที่ว่า “จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร” ตอบว่า น้อมไปในพระนิพพาน เป็นความจริง พระธรรมทินนาเถรก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “วิสาขะผู้อาวุโส จิตของพระภิกษุผู้ออกแล้วแล จากสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ เป็นจิตน้อมไปในวิเวก (คือพระนิพพาน) โน้มไปโดยวิเวก โอนเอียงไปทางวิเวก”^๑

คนตายกับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติต่างกัน

[๘๘๓] ข้อ ๗. ที่ว่า “คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร” แม้ความข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ในพระสูตรเหมือนกัน ดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “อาวุโส คนตายแล้ว ทำกาลละแล้ว นี้ใด กายสังขารทั้งหลายของคนผู้นั้น ดับแล้ว ระวังแล้ว วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลายดับแล้ว ระวังแล้ว อายุสิ้นสุดแล้ว โออุ่นสงบแล้ว อินทรีย์ทั้งหลายแตกสลายแล้ว (ส่วน) พระภิกษุ ผู้เข้านิโรธสมาบัตินี้ใด กายสังขารทั้งหลายของพระภิกษุแม้นั้น ดับแล้ว ระวังแล้ว วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลาย ดับแล้ว ระวังแล้ว อายุยังไม่สิ้นสุด โออุ่นยังไม่สงบ อินทรีย์ทั้งหลายยังไม่แตกสลาย” ดังนี้^๒

นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ...

[๘๘๔] แต่ในคำถามข้อ ๘. ที่ว่า “นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ...” เป็นต้น ไม่ควรกล่าวตอบว่า เป็นสังขตะบ้าง เป็นอสังขตะบ้าง เป็นโลกียะบ้าง เป็นโลกุตระบ้าง เพราะเหตุไร เพราะไม่มีอยู่โดยสภาวะ แต่โดยเหตุที่นิโรธสมาบัตินั้น ชื่อว่าเป็นอันเข้าได้ด้วยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่ เพราะฉะนั้น จะกล่าวว่า “นิพผันนะสำเร็จ” ก็ควร จะกล่าวว่า “อนิพผันนะ - ไม่สำเร็จ” หากควรไม่

อิติ สนฺตํ สมาปตฺตี

ทิกฺขุเจว ธมฺเม นิพฺพาน-

ภาเวตฺวา อริยปญฺญํ

ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ

อริยมคฺเคสุ ปญฺญาย

อิมํ อริยนิเสวิตํ

มิตฺติ สงฺขํ อฺุปาคตํ

สมาปชฺชนฺติ ปญฺทิตา.

สมาปตฺติสมตฺถตา

อานิสฺสิตฺติ วุจฺจตีติ.

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๕

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕

แปลความว่า

เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลาย ทำอริย (มรรคและผล) ปัญญาให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งเข้าถึงการนับว่าเป็นนิพพาน ในภิกษุธรรมที่เดี๋ยวนี้ ที่พระอริยเจ้าเสพแล้ว ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล

๔. อากุญเญยภาวาทิลิขิติ - สำเร็จความเป็นอากุญเญยบุคคลเป็นต้น

[๘๘๕] ข้อว่า “สำเร็จความเป็นอากุญเญยบุคคลเป็นต้น” หมายความว่า และมีใช้แต่เป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติได้เพียงเท่านั้น แต่ว่าแม้ความสำเร็จในความเป็นอากุญเญยบุคคลเป็นต้นนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ด้วย ความจริง บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว เพราะเหตุที่ตนเองทำโลกุตตรปัญญาแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้ให้เกิด จึงเป็น

๑. อากุญเญย บุคคลผู้ควรของค่านับ
๒. ปากุญเญย บุคคลผู้ควรของต้อนรับ
๓. ทักขิโนย บุคคลผู้ควรทักขิณาของชาวโลกรวมทั้งเทวดา
๔. อัณชลิกรณียะ บุคคลผู้ควรทำอัณชลิ
๕. โลกานุตตรปัญญาเขตตะ เป็นเขตแห่งบุญอย่างเยี่ยมยอดของโลก

โดยไม่แตกต่างกัน

[๘๘๖] แต่โดยแตกต่างกันในโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ก็คือ

๑. พระโสดาบัน

๑. ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๑ ให้เกิดรายแรกแล้ว มา (สู่ความเป็นพระโสดาบัน) ด้วยวิปัสสนาอย่างอ่อนแม้จะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนก็มีชื่อว่า **สัตตักขัตตูปมมะ** (ผู้เข้าถึงภพ ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก) จะท่องเที่ยวไปตลอด ๗ สุกตภพ แล้วทำที่สุตทุกข์

๒. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างกลาง เป็นผู้มีอินทรีย์ปานกลาง มีชื่อว่า **โกลังโกละ** (ผู้จากสกุลไปสู่สกุล) จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปตลอด ๒ หรือ ๓ สกุล (คือภพ) แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างแก่ เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า มีชื่อว่า **เอกพีซี** จะทำภพซึ่งเป็นของชาวมนุษย์ ให้เกิดเพียงภพเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๒. พระสกทาคามี

[๘๘๗] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๒ ให้เกิดแล้ว มีชื่อว่า **พระสกทาคามี** จะกลับมาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. พระอนาคามี

[๘๘๘] ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๓ ให้เกิดแล้ว มีนามว่า **พระอนาคามี** โดยมีความต่างกันของอินทรีย์ พระอนาคามีนั้น ละในโลกลี้แล้วไปจบลง (คือปรินิพพาน) โดย ๕ ประเภท คือ

๑. อันตราปรินิพพายี	ท่านผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุไม่ถึงกึ่ง
๒. อุพหัจจปรินิพพายี	ท่านผู้ปรินิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว
๓. อสังขารปรินิพพายี	ท่านผู้ปรินิพพานโดยไม่ใช้ความเพียรนัก
๔. สสังขารปรินิพพายี	ท่านผู้ปรินิพพานโดยใช้ความเพียรมาก
๕. อุทธังโสโต อกนิฏฐคามิ	ท่านผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่อกนิฏฐภพ

ใน ๕ ประเภทนั้น

๑. ท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภพ^๑ ภพใดภพหนึ่ง อยู่ยังไม่ถึงครึ่งอายุก็ปรินิพพาน (ในภพนั้น) ชื่อว่า **อันตราปรินิพพายี**

๒. ท่านผู้ปรินิพพานเลยครึ่งอายุไปแล้ว ชื่อว่า **อุพหัจจปรินิพพายี**

๓. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยไม่ต้องทำความเพียรมาก โดยไม่ต้องประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า **อสังขารปรินิพพายี**

๑ สุทธาวาสภพ มี ๕ คือ อวิหา, อตปปา, สุทัสสา, สุทัสสี, อกนิฏฐา

๔. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องต้นให้เกิดโดยมีการทำความเพียรมาก โดยมีประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า **สังฆารปรินิพพายี**

๕. ท่านผู้เกิดในภพใด แล้วขึ้น (สู่ภพ) สูงขึ้นไปจากภพนั้นจนถึงอกนิฏฐภพ แล้วปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า **อุทังโสโต อกนิฏฐคามิ**

๔. พระอรหันต์

[๘๘๙] ท่านผู้ทำมรรคบัญญัติที่ ๔ ให้เกิดแล้ว

๑. บางท่านเป็น **สัทธาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๒. บางท่านเป็น **ปัญญาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา
๓. บางท่านเป็น **อุภโตภาควิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยภาคทั้งสอง
๔. บางท่านเป็น **เดวิชโช** ผู้มีวิชา ๓
๕. บางท่านเป็น **ฉฬภิญโญ** ผู้มีอภิญญา ๖
๖. บางท่านเป็น **ปฏิสัมภีทปเภทปัตโต** ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภีทา

(ทุกท่าน) เป็นพระมหาชีมาสพ ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวระบุถึงมาแล้วว่า “แต่พระอรียบุคคลท่านนี้ ในขณะที่ (บรรลู่อรีย) มรรค ชื่อว่า กำลังถางรกชัฏนั้น ในขณะที่ (บรรลู่อรีย) ผล ชื่อว่า ถางรกชัฏแล้ว เป็นพระทักษิณยุบุคคลชั้นเลิศของชาวโลกรวมทั้งเทวโลก” ดังนี้

เอวํ อเนกานิสัสสา อริยปญญา ยภาวนา
ยสุมา ตสุมา กเรยยาถ รติ ตตถ วิจกขโณ.

แปลความว่า

เพราะเหตุที่การทำอริยปัญญาให้เกิด มีอานิสงส์มากมาย ดังกล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง ควรทำความอภิมยฺยินดีในการทำอริยปัญญาให้เกิดขึ้นเถิด

[๘๙๐] อนึ่ง ปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอานิสงส์ ในวิสุทธิมรรค ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยหลักธรรมเป็นประธาน คือศีล สมาธิ และปัญญา ไว้ในคานานี้ว่า:-

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโณ จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐํ.

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้บริบูรณ์แล้ว ด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

นิคมกถา

[๘๙๑] ข้าพเจ้าตั้งคาถานี้ คือ :-

สีเล ปติภูจาย นโร สปลุโธ จิตต์ ปญญนุจ ภาวย
อาตาลี นิปโก ภิกขุ โส อิม วิชฺฐเย ชฺฐ

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถาวรรักษุอันนี้เสียได้

ได้กล่าวคำใดไว้ว่า:-

บัดนี้ ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆสอาจารย์) จัก
บรรยายความแห่งพระพุทฺธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาค
ผู้ทรงแสวงหาพระคุณยิ่งใหญ่อัครสวีสชนาไว้แล้วนี้ อันต่าง
ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนา นี้ ได้รับการ
บรรพชาอันหาได้ด้วยในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว
แม้อถึงจะต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความ
บริสุทธิ์อันเป็นทางตรง ทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีล
เป็นต้น ตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความ
บริสุทธิ์ได้ แม้อถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันได้ตรง
ถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลาย
ชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคล
เหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้าจรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นโดยความเคารพ
ขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จง
ใคร่ครวญดูด้วยความเคารพเทอญ ดังนี้

วิสุทธิมรรคนั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

[๘๙๒] ก็แล ในวิสุทธิมรรคนั้น

วินิจฉัยแห่งอรรถทั้งหลาย ต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้น
เหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา
แห่งนิกายทั้ง ๕ วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษคือความปะปน
แห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น ข้าพเจ้า นำเอาวินิจฉัยทั้งปวงนั้น มา
ประกาศไว้ เป็นส่วนมาก เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความ
เอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนั้น พระโยคีทั้งหลาย ผู้มีปัญญา
หมดจด ปรรณาวินิสาธุ จึงควรทำแท้แล

[๘๙๓] ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้
รับคำเชื้อเชิญจากท่านพระสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์
ของภิกษุชาวมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท มีชื่อ
เสียงเป็นวิเศษชาวที่ประเสริฐสุด เป็นผู้มีความรุ่งเรือง
มีความประพฤติสะอาด เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา
ประกอบด้วยวินัยและอาจารย์ ประกอบ(ความ
เพียร)ในการปฏิบัติ มีใจประดัดด้วยคุณ มีขันติ โสรัจจะ
และเมตตา เป็นต้น แล้วจนาจำกักรวิสุทธิมรรคนั้นขึ้น
ได้รับกอบบุญใด ด้วยเดชแห่งกอบบุญนั้น ขอสรรพสัตว์
จงประสบสุขเถิด

[๘๙๔] คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแล จบลงโดยพระบาลี ๕๘ ภาณวาร
โดยปราศจากอันตราย ในที่นี้ ฉันทใด ขอมโนรททั้ง
หลายที่ถึงความดีงามทุกอย่างของสัตว์โลก จงปราศจาก
อันตรายสำเร็จโดยเร็วพลัน ฉันทนั้นเหมือนกันเทอญ

[๘๙๕] พระเถระผู้ควรจะเรียกว่า โมรันทเขฎฐกะ มีนามไทย ที่ครูทั้งหลาย
ขนานนามให้ว่า “พุทธโฆสะ”

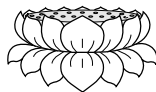
๑. ผู้ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง
๒. ผู้เด่นด้วยคุณสมุทัย มีศีล อาจารย์ อาชวะ และมัททวะ เป็นต้น
๓. ผู้สามารถในการหยั่งลงสู่ปาหัง (ข้อวินิจฉัยที่ยุ่งยาก) ได้ทั้งในลัทธิฝ่าย
ตน และในลัทธิฝ่ายอื่น

๔. ผู้ประกอบด้วยความเฉียบคมแห่งปัญญา
๕. ผู้มีอำนาจแห่งญาณอันไม่ขัดข้องในคำสอนของพระศาสดา ที่จำแนกเป็นปริยัติคือพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา
๖. ผู้เป็นนักไวยากรณ์ใหญ่
๗. ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึงพร้อมแห่งกรรม ทำให้เกิดเสียงเปล่งออกมาได้สะดวก
๘. ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้
๙. ผู้เป็นมหากวี
๑๐. ผู้เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระ ชาวมหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวังศ์ มีความรู้อันไม่ข้องขัดในอุตรिमनुสสธรรม ซึ่งปราศภัยไปด้วยคุณต่าง ๆ มีอภิญญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทากันต์แตกฉานเป็นปริวาร
๑๑. ผู้มีความรู้หมดจด กว้างขวาง

ได้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว

[๘๙๖] **ขอคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ จงตั้งอยู่ในโลกแสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีลเป็นต้น แก่เหล่ากุลบุตรผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก ตราบเท่าที่พระนามว่า “พุทธโธ” ขององค์พระโลกเชษฐผู้เป็นมหาฤาษีเจ้า มีพระหฤทัยบริสุทธิ์ คงที่ยังเป็นไปอยู่ในโลกเทอญฯ**

คัมภีร์วิสุทธิมรรค จบบริบูรณ์

ดัชนีค้นคำ วิสุทธิมรรค

ก	
กตัตตากรรม ๑๐๐๐	กามาวจรอกุศลวิบาก ๗๖๑
กรรม ๔	กามุปาทาน ๙๔๖
กรรม ๑๒ ชนิด ๙๙๙	กายกัมมัฏญญา ๗๗๘
กรรมฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง ๑๘๒	กายคตาสติ ๔๑๑
กรรมฐาน ๗ หมวด ๑๘๒	กายทสกะ ๙๗๘
กรรมภาพ ๔๗, ๙๕๒	กายประสาธ ๗๔๕
กรุณา ๗๘๐	กายปัสสัทธิ ๗๗๗
กรุณาภาวนา ๕๔๐	กายปาคุญญา ๗๗๘
กรุณาอัปปนา ๑๓๒ ๕๕๐	กายมุกตา ๗๗๗
กลาปสัมมสนญาณ ๑๐๐๙	กายลหุตา ๗๗๗
กวนึ่งการอาหาร ๖๐๙, ๗๕๑	กายวิญญูติรูป ๗๔๘
กษัตริย์ ๗๐๙	กายสักขี ๑๑๐๘, ๑๑๑๓
กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง ๑๘๓	กายชุกตา ๗๗๘
กสิณปฏิโลม ๖๕๐	การกระทำนิमित ๓๖
กสิณานุโลม ๖๕๐	การจำแนกรูปเกิดจากกรรม ๑๐๒๖
กสิณานุโลมปฏิโลม ๖๕๑	การจำแนกรูปเกิดจากจิต ๑๐๒๗
กสิณุกันติกะ ๖๕๑	การจำแนกรูปเกิดจากฤดู ๑๐๓๐
กัซาวิตรณวิสุทธิ ๙๗๗, ๙๙๕, ๑๐๐๖	การจำแนกรูปเกิดจากอาหาร ๑๐๒๙
กัตตุกัมมตาฉันทะ ๕๗๒	การดำแข็ง ๓๖
กัปป ๔ ๗๑๐	การบริโภค ๔ อย่าง ๖๒
กัมมปสิโพธิ์ ๑๕๔	การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ๖๕๐
กัมมปัจจัย ๘๙๙	การพูดเลาะเล็ม ๓๕
กัมมวิปากชาอิทธิ ๖๖๒	การสอนกรรมฐาน ๓ วิธี ๒๐๑
กัมมวิปากญาณ ๑๐๐๑	การแสวงหาลาภด้วยลาภ ๓๖
กัมมะ ๑๕๔	การหลอกลวง ๓๕
กัมมัฏญญา ๗๔๙	กาลปริยัตตศีล ๑๙
กัมมัฏฐาน ๑๘๕-๑๙๑	กาลมรณะ ๓๙๗
กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง ๑๕๙	กำเนิด ๙๒๐
กัลยาณมิตร ๑๖๐	กิจในอริยสังข์ ๔ ๑๑๖๕
กามาวจรกุศลวิบาก-สเหตุกะ ๗๖๑	กิริยามโนธาดุ ๓๒
กามาวจรกุศล-วิบาก-อเหตุกะ ๗๕๙	กิริยาวิญญาณ ๗๖๒
กามาวจรสมาธิ ๑๔๓	กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาดุ ๓๓

กิเลส ๑๐	๑๑๕๐	ความสงสัย ๑๖ ประการ	๙๙๖
กิเลสสาม	๒๔๗	ความสังวร	๒๕
กุกุจจะ	๗๘๗	คหัญฐศีล	๒๓
กุลปติโพธ	๑๕๐	คันทปติโพธ	๑๕๖
กฤษฏิกฤษฏ	๔๓	คันทะ	๑๕๖
กุศลวาระ ๔	๑๗๑	คันทะ ๔	๑๑๕๓
กุศลวิญญาน	๗๕๖	คัพภปริหระณมุลกทุกซ์	๘๓๖
กุศลสังขาร ๓๖	๗๗๑	คัพภวิปัตติมุลกทุกซ์	๘๓๖
กุหนวัตถุ ๓ อย่าง	๓๗	คัพภอกันติมุลกทุกซ์	๘๓๕
ข		ค่าถวยตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
ขณิกานีติ	๒๕๒	ค่าถวยตัวแต่พระพุทเจ้า	๑๙๓
ขยานุบัติสนา	๑๐๕๓	คำพูด	๒๒๑
ขลุปัจฉิมกัตติกังคะ	๘๖, ๑๐๗	คิลานปัจฉิมกัตติ	๕๑
ขันติ	๔๘๒	คิลานกัตติ	๙๗
ขันติสังวร	๑๑	คิลานุปัฏฐากกัตติ	๙๗
ขุททกานีติ	๒๕๒	คุณลักษณะของศีล ๘ ประการ	๓๘๕
เขตของพระพุทเจ้า ๓	๗๐๔	โคขายิตะ	๙๑
ค		โคจร	๒๗
คณปติโพธ	๑๕๓	โคจรรูป ๔	๗๔๖
คณะ	๑๕๓	โคตรภู	๒๔๑
คตปัจจจาตตะ	๙๑	โคตรภูญาน	๑๑๓๑
คนโทสจจริต	๑๖๘	ฆ	
คนพุทธิจจริต	๑๖๘	ฆนัสัญญา	๑๐๕๓
คนโมหจจริต	๑๖๘	ฆานประสาธ	๗๔๓
คนราคะจจริต	๑๖๘	จ	
คนวิตกจจริต	๑๖๘	จตุธาตวัญฐาน	๙๗๘
คนสัทธาจจริต	๑๖๘	จตุธาตวัตถาน	๖๑๗
คัมภีร์กัตติ	๙๗	จจริต ๖ อย่าง-แนวทางวินิจฉัย	๑๗๓-๑๗๖
ครุกรรม	๑๐๐๐	จจริตบุคคล ๖ ประเภท	๑๖๗, ๑๖๙, ๑๗๐
ความงาม ๓ ประการ	๒๖๐, ๓๗๐	จริยา ๖ อย่าง	๑๖๖
ความเจริญแห่งอุเบกขา	๒๖๓	จักขุวิญญานจิต	๓๒
ความต่างกันระหว่างปีติกับสุข	๒๕๔	จักษุ	๗๑๔
ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา	๒๖๒	จักษุปสาทรูป	๗๔๔
ความเป็นปฏิภูมโดยอาการ ๑๐	๖๑๐	จาคานุสสติ	๓๘๗
ความร่าเริงใจ	๒๖๓	จาริตตศีล	๑๗

จำแนก ๑ เดือน	๑๐๓๘	ชีวหาประสาท	๗๔๕
จำแนก ๑ ปี	๑๐๓๗	ชีวิต	๗๗๓
จำแนก ๑ วัน	๑๐๓๘	ชีวิตรูป	๗๔๗
จำแนก ๑๐๐ ปี	๑๐๓๔-๑๐๓๗	ชีวิตินทร์รี่	๗๔๗
จำแนกก้าวเท้า ๖ ระยะ	๑๐๓๙		
จำแนกโดยอาการ ๖	๑๐๓๙	ณ	
จิตตกัมมัฏญดา	๗๗๘	ณาน	๔
จิตตจิติ	๗๘๘	ณานกลีณุกันติกะ	๖๕๑
จิตตปัสสัทธิ	๗๗๗	ณานปฏิโลม	๖๕๑
จิตตปาคุญญดา	๗๗๘	ณานปัจจัย	๙๐๑
จิตตมุกตา	๗๗๗	ณานานุกันติก	๖๕๑
จิตตลหุตา	๗๗๗	ณานานุโลม	๖๕๑
จิตตวิสุทธิ	๙๗๗	ณานานุโลมปฏิโลม	๖๕๑
จิตตชุกตา	๗๗๘	ณานุปกษา	๒๘๕
จินตามยปัญญา	๗๓๕		
จติ	๗๖๗	ญ	
จตุปปาตญาณ	๗๑๔	ญาณ	๓๔๙, ๑๐๖๔
เจตนา	๗๐, ๗๗๒	ญาณจริยา ๑๖	๑๑๙๓
เจตนาศีล	๑๐	ญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๑๓๑
เจตสิกศีล	๑๐	ญาณวิปหาราธิ	๖๕๗
เจโตปริยญาณ	๖๙๗, ๗๒๔	ญาณสังวร	๑๐
โจรสตงค์	๑๑๑	ญาณปริญาณ	๑๐๐๕, ๑๐๑๐, ๑๑๗๑
		ญาณปิลิปโป	๑๕๔
ฉ			
ฉลาดในนิมิต	๒๒๗	ฐ	
ฉัพพะกุเปกษา	๒๘๓	ฐิติภาคิยศีล	๒๓
ฉันทสมาธิ	๖๖๖	ฐิติภาคิยสมาธิ	๑๔๒
ฉันทะ	๗๗๙		
ช		ต	
ชนกกรรม	๑๐๐๐	ตถตา	๙๖๕
ชรดา	๗๕๐	ตทังคปทาน	๘, ๑๑๗๔
ชราทุกข์	๘๓๙	ตทารัมมณะ	๗๖๗
ชวันจิต	๓๓	ตระกูล	๑๕๐
ชวันปฏิปาทกะ	๗๘๐	ตัญหา	๒
ชวันะ	๗๖๖	ตัญหาที่พหัตตะ	๙๔๘
ชาติทุกข์	๘๓๕	ตัญหานิสลิตศีล	๑๘
		ตตรัมมัชฌัตตดา	๗๘๐
		ตตรัมมัชฌัตตูปกษา	๒๘๕
		ตติถโจพะ	๙๑

ติโรภาพ	๖๗๒, ๖๗๗	ทุคติ	๗๑๙
ตีรณปริญญา	๑๐๑๐, ๑๑๗๒	ทูลรูป	๗๕๒
เตจีวริกังคะ	๘๕, ๘๔	เทวดานุสสติ	๓๙๑
เตโชกลิน	๓๐๓	เทวทัตติยะ	๙๑
เตโชธาตุ	๖๓๔	เทสนาสุทธิ	๖๒
เตโชสังวัฏฐะ	๗๐๓	โทมนัส	๘๔๓
ถ		โทษของวิหิงสาและอานิสงส์ของกรุณา	๕๔๑
ถีนมิทตะ	๗๘๕	โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
ถูปจีวระ	๙๑	โทษที่ไม่ถวายตัวแต่พระพุทธรูปเจ้า	๑๙๓
ถอยยปริโภค	๖๒	โทษแห่งศีลวิบัติ	๗๕
ท		โทษจริยา	๑๖๖
ทัสสนะ-สวณะ-ฆายณะ-สายนะ-มุสณะ	๗๖๕	โทษะ	๗๘๖
ทางแห่งวิสุทธิ	๓	ธ	
ทนายชชบริโภค	๖๒	ธชาหุฎะ	๙๑
ทำวัตถุให้สะอาด	๒๒๓	ธรรม ๑๑ ให้เกิดปีติ	๒๓๒
ทำอินทริยให้แก้กล้า	๑๐๒๔	ธรรม ๑๑ ให้เกิดวิริยะ	๒๓๑
ทัญฐธัมมเวทนียกรรม	๙๙๙	ธรรม ๑๑ ให้เกิดสมาธิ	๒๓๖
ทัญฐินิสลิตศีล	๑๘	ธรรม ๕ ให้เกิดอุเบกขา	๒๓๖
ทัญฐิปัตตะ	๑๑๐๘, ๑๑๑๓	ธรรม ๗ ให้เกิดธัมมวิจยะ	๒๓๑
ทัญฐีวิสุทธิ	๙๗๗	ธรรม ๗ ให้เกิดบัสสัทธิ	๒๓๕
ทัญฐุปาทาน	๙๔๗	ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์แก่มลทิน	๑๙๖
ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง	๗๒๘	ธรรมอันเหมาะสมแก่จริตจริยาของคน ...	๑๗๘-๑๘๑
ทิพโสตธาตุญาณ	๖๙๕, ๗๒๓	ธัมมฐิติญาณ	๓๔๘, ๑๐๐๖
ทิสาวรรณา	๕๑๘	ธัมมตาศีล	๒๔
ที่อยู่	๒๒๐	ธัมมปฏิสัมภิตา	๗๓๘
ทุกขทุกข์	๘๓๕	ธัมมาธิปไตยศีล	๒๑
ทุกขนิเทศ	๘๓๔	ธัมมานุสสติ	๓๖๙
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ	๘๕๒	ธัมมานุสสารี	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
ทุกขนิโรธนิเทศ	๘๔๗	ธาตุกัมมัฏฐาน	๖๑๗
ทุกข์-แยกศัพท์	๘๒๗	ธาตุนิเทศ	๘๑๑
ทุกขสมุท্থยนิเทศ	๘๔๗	ธาตุมนสิการ	๖๑๗
ทุกขะ	๘๔๒	ธาตุสัญญา	๑๙๗
ทุกขานุปัสสนา	๑๐๕๓	รุดงค์ ๑๓ ประการ	๘๓
ทุกขาปฏิบัติทักขิปปาภิญาสมาธิ	๑๔๑	รุดงค์โดยพิสดาร	๑๓๑
ทุกขาปฏิบัติทักขิปปาภิญาสมาธิ	๑๔๑	รุดงค์โดยย่อ	๑๒๙

อุตธรรม	๑๒๘	นิรุตติปฏิสัมภทา	๗๓๔
อุตวาทะ	๑๒๗	นิโรธคามินีปฏิปทา-แยกศัพท์	๘๒๘
อุตะ	๘๘, ๑๒๗	นิโรธ-แยกศัพท์	๘๒๘
อุตังคะ	๘๘, ๑๒๖, ๑๒๙	นิโรธานุปัสสนา	๑๐๕๓
อุรภัต	๙๗	นิวรรณ์ ๕	๒๕๖
อุวสัถยญา	๑๐๕๓	นิสสัยปัจจัย	๘๙๕
น			
นปสาทรูป	๗๕๓	นิสสัย ๒ อย่าง	๑๘
นรก	๗๑๙	นีสลลิต	๓๐๕
นหวนโจพะ	๙๑	เนกขัมมสัถยญา	๑๙๗
นัตถิกวาทะ	๘๗๒	เนปักกะ	๕
นัตถิปัจจัย	๙๐๓	เนวสัถยญานาสัถยญาตนฌาน	๖๐๐
นันทิ	๑๐๕๓	เนวเสกขนาเสกขศีล	๒๒
นानัตตนิย	๙๗๕	เนสัชชิกังคะ	๘๗, ๑๒๓, ๑๒๔
นาม	๙๗๘	บ	
นามรูป	๘๘๔	บทแห่งฤทธิ์ ๘	๖๖๗
นามรูปปริคคหญาณ	๙๗๗	บริกรรม	๒๔๑
นามรูปวัญฐาน	๙๙๔	บริหาร	๕๑
นามวัญฐานปญญา	๗๓๔	บาทแห่งฤทธิ์ ๔	๖๖๖
นิกันติ	๑๐๖๗	บ้าน	๑๐๙
นิจสัถยญา	๑๐๕๒	บิณฑบาต	๔๗
นิปปริยายทุกซ์	๘๓๕	บุคคล	๒๒๒, ๕๓๓
นิปปีติกสมาธิ	๑๓๗	บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ	๑๑๙๖
นิปผันนรูป	๗๕๒	เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔	๕๗๒
นิพพิทาญาณ	๑๑๒๖	ป	
นิพพิทานุปัสสนา	๑๐๕๓	ปกติศีล	๒๔
นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๐	ปกติสูปนิสสยะ	๘๙๗
นิพเพธภาคิยศีล	๒๓	ปฏิฆะ	๕๗๒
นิพเพธภาคิยสมาธิ	๑๔๒	ปฏิจสมุปปาทเป็นมชฌิมาปฏิปทา	๘๗๑
นิมนตนภัต	๙๗	ปฏิจสมุปปาทส่วนผล	๘๖๙
นิมิต	๕๙	ปฏิจสมุปปาทส่วนเหตุ	๘๗๐
นิมิตตะ	๑๐๕๓	ปฏิจสมุปปันนธรรม	๘๖๔
นียกะ	๖๑๙	ปฏิจสมุปปาทธรรม	๓๔๖
นียตสังขาร ๒๗	๗๗๒	ปฏิจฉันนทุกซ์	๘๓๕
นिरยะ	๗๑๙	ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	๑๐๕๓
		ปฏิปทา ๔	๑๓๙, ๑๑๒๓

ปฏิบัติทานุทสนวิสุทธิ	๔๗๗	ปลีโพธิ์ ๑๐ อย่าง	๑๔๗
ปฏิบัติสัทธาปาริสุทธิศีล	๖๕	ปสาทรูป	๗๔๒, ๗๕๓
ปฏิบัติสัทธาศีล	๒๑	พหวน	๗๐
ปฏิภาคนิมิต	๒๑๘	พหวน ๓ อย่าง	๑๑๗๓
ปฏิภาณปฏิสัมภทา	๗๓๙	พหวนปริญา	๑๐๑๐, ๑๑๗๒
ปฏิสนธิ	๗๖๔, ๙๑๔	ปักชิกภัต	๙๗
ปฏิสนธิวิญญาณ	๙๑๘	ปักคาหะ	๑๐๖๖
ปฏิสังขญาณ	๑๑๒๗	บั้งสุกุกังคะ	๘๔, ๘๙, ๙๑
ปฏิสังขานุปัสสนา	๑๐๕๔	บัจจยปริคคหญาณ	๙๙๕
ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๒, ๑๑๐๙	บัจจยสันนิสสิตศีล	๒๕, ๔๖
ปฏิสัมภทาแจ่มใสด้วยอาการ ๕ อย่าง	๗๓๙	บัจจเวกขณญาณ	๑๑๓๗
ปฐวีกลิน	๒๑๓	บัจจเวกขณวสี	๒๗๔
ปฐวีธาตุ	๖๒๔	บัจจเวกขณสุทธิ	๖๒
ปณิธิ	๑๐๕๓	บัจจย	๘๘๐, ๘๙๐
ปณัตศีล	๒๐	บัจจย ๒๔	๘๘๙
ปณัตสมาธิ	๑๓๗	บัจจยของปฏิสัมภทา ๘ อย่าง	๗๔๐
ปธานสังขาร	๖๖๖	บัจจุบัน ๓ อย่าง	๗๒๔
ปโยคาภิสังขาร	๘๘๑	บัจจุบันผล ๕	๙๖๗
ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน	๒๒๔, ๒๒๗	บัจจุบันเหตุ ๕	๙๖๗
ปรามัญจศีล	๒๑	บัจจุบันนารมณ	๗๒๓
ปรามาส	๑๑๕๔	บัจจชาติบัจจย	๘๙๘
ปริกถา	๔๓, ๕๙	บัญญัติปาทานขันธทุกข์	๘๔๖
ปริจฉินนากาสกสิน	๓๐๙	ปัญญา	๔, ๗, ๖๑, ๓๔๙
ปริจเฉทรูป	๗๔๘	ปัญญา ๒ อย่าง	๗๓๔
ปริญา ๓	๑๑๗๑	ปัญญา ๓ อย่าง	๗๓๕
ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ	๑๔๑	ปัญญา ๔ อย่าง	๗๓๗
ปริตตสมาธิ	๑๓๙	ปัญญาภาวนา	๑๑๘๓
ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ	๑๔๑	ปัญญาวิมุต	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
ปริตตารมณ	๗๒๒	ปัตตปิณฑิกังคะ	๘๖, ๑๐๕
ปริเทวะ	๘๔๒	ปัตตโยคี	๑๐๖
ปริปุณณปาริสุทธิศีล	๖๕	บันถิกะ	๙๑
ปริยัตตปาริสุทธิศีล	๖๕	บัสสัทธิ	๑๐๖๕
ปริยายทุกข์	๘๓๕	ป่า	๑๑๐
ปริเยฐฐิสุทธิ	๖๒	ปาฏิปทิกภัต	๙๗
ปรูปักกมมูลทุกข์	๘๓๗	ปาณะ	๕๓๓

ปาติโมกขสังวร	๑๐	- เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา	๕๗๘
ปาติโมกขสังวรศีล	๒๔	พรหมวิหารกัมมัญฐาน ๔ อย่าง	๑๘๔
ปาปณิกะ	๙๐	พรหมวิหารุเปกขา	๒๘๔
ปาริสุทฺตูปกขา	๒๘๕	พระจุฬโศดาบัน	๑๐๐๘
ปาริหาริกบัญญัติ	๕	พระสกทาคามี	๑๑๓๙, ๑๒๐๓
ปาริหาริกกัมมัญฐาน	๑๕๙, ๑๖๐	พระโศดาบัน	๑๒๐๒
ปิณฑปาติกัณเฑ	๘๕, ๙๖, ๙๗	พระอนาคามี	๑๑๓๙, ๑๒๐๓
ปิยวิปโยคทุกุข	๘๔๕	พระอรหันต์	๑๑๔๐, ๑๒๐๔
ปีตกลิน	๓๐๖	พระอรหันต์สมสีลี	๕๓
ปีตตาสัย	๖๑๓	พระอริยบุคคล ๗ จำพวก	๑๑๐๗
ปีติ	๗๗๓, ๑๐๖๔	พหิทถารมณ	๗๒๓
ปีติ ๕ อย่าง	๒๕๑	พหิณิกขมนมูลทุกุข	๘๓๗
ปีติสหคตสมาธิ	๑๓๘	พหุลกรรม	๑๐๐๐
บุญญวโตอิทธิ	๖๖๓	พาหิรรูป	๗๕๒
บุพพเหตุกศีล	๒๔	พทุธานุสสติ	๓๔๔
บุพพพาสัย	๖๑๓	พทุธิจริยา	๑๖๗
บุพพเพนิวาสนญาณในอารมณ ๘ อย่าง	๗๒๗	โพฆณังค ๗ องคัมมรรค ๘	๑๑๔๓
บุพพเพนิวาสนานุสสติญาณ	๖๙๙	โพฆณังคโกสัลลสูตร	๔๒๑
บุริมตันทา	๙๔๘	โพฆณังคูปกขา	๒๘๔
บุเรชาตปัจจาย	๘๙๘	โพธิปักขิยธรรม ๓๗	๑๑๔๑
บุพฺพอกุสฺสกะ	๓๑๗		
		พ	
ผ		ไฟ	๖๒๐
ผรณาปีติ	๒๕๓		
ผลญาณ	๑๑๓๕	ภ	
ผลสมาบัติ	๑๑๘๕	ภยตูปัญฐานญาณ	๑๐๘๑, ๑๑๒๖
ผัสสะ	๗๗๒	ภวังค	๗๖๔
ผัสสอาหาร	๖๐๙	ภวังคจิต	๓๒
		ภังคานุปัสสนาญาณ	๑๐๗๔, ๑๑๒๖
พ		ภาวทสกะ	๙๗๘
พรหมวิหาร	๔๘๑	ภาวนา	๒๖๔
- ประโยชน์ของพรหมวิหาร	๕๖๙	ภาวนามยบัญญัติ	๗๓๕
- ลักษณะของพรหมวิหาร ๔	๕๖๘	ภาวรูป ๒	๗๔๖
- วิเคราะห์ศัพท์พรหมวิหาร ๔	๕๖๗	ภิกขุ-ความหมาย	๒๕
- เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔	๕๗๗	ภิกขุนี้ศีล	๒๓
- เหตุที่พรหมวิหารมี ๔ อย่าง	๕๗๖	ภิกขุศีล	๒๓
- เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร	๕๗๕	ภุชิสสะ	๗๕

ภูต	๕๓๓	เมตตามาน	๔๙๐
ภูตรูป	๗๔๒	เมตตาทาวนา	๔๘๑
ภูมิปฏิสัมพันธ์ ๒	๗๓๙	เมตตาอัปปนา ๕๒๘	๕๓๑
ภูมิแห่งฤทธิ์ ๔	๖๖๕	เมถุนสังโยค ๗	๗๒
ม		โมหจริยา	๑๖๗
มนสิการ	๗๗๙	โมหะ	๗๘๓
มนสิการโกศลละ	๔๑๖	ย	
มโนมยาอธิ	๖๕๗	ยกจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓	๒๒๘
มโนสังเขตนอาหาร	๖๐๙	ยถากัมมุคญาณ	๗๑๕
มรณทุกซ์	๘๔๐	ยถากัมมุคญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง	๗๒๙
มรณะ	๓๙๗	ยถาภูตญาณ	๑๐๐๗
มรณานุสติ	๓๙๗	ยถาภูตญาณทัสสนะ	๑๐๕๓
มลละ ๓	๑๑๕๕	ยถาภูตทัสสนะ	๙๘๗
มัทคคตจิต	๖๙๘	ยถาสันถติกังคะ	๘๗, ๑๒๑, ๑๒๒
มัทคคตสมาธิ	๑๓๙	ยมกปาฏิหาริย์	๖๗๗
มัทคคตารมณ	๗๒๒	เยวาปนกลังขาร ๔	๗๗๙
มหาวิปัสสนา ๑๘	๑๐๕๒, ๑๑๗๕	โยคะ ๔	๑๑๕๓
มหาสมมุติ	๗๐๙	โยคี, โยคาวจร	๔๘๑
มหาหัตถิปโตปมสูตร	๖๑๙	โยคีผู้มีอธิมุตติสมบุรณ์	๒๐๐
มัทคญาณ	๖	โยคีผู้มีอชฌาสัยสมบุรณ์	๑๙๕
มัทคปัจจัย	๙๐๑	ร	
มัทคามัทคญาณทัสสนวิสุทธิ	๙๗๗, ๑๐๐๙	รกชฎ	๒
มัจฉริยะ	๗๘๗	รทียโจพะ	๙๐
มัจฉริยะ ๕	๑๑๕๒	ระเบียบเข้าหาอาจารย์	๑๖๓
มชฌิมศีล	๒๐	ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์	๑๖๔
มชฌิมสมาธิ	๑๓๗	ราคจริยา	๑๖๖
มานะ	๗๘๕	ราคะ	๕๗๒, ๑๐๕๓
มิจฉัตตะ ๘ หรือ ๑๐	๑๑๕๑	ราชา	๗๑๐
มิจฉาทิฎฐิ	๗๘๔	รุกขมุสิกังคะ	๘๗, ๑๑๓-๔
มูญจิตุกัมยตาญาณ	๑๐๙๑, ๑๑๐๙, ๑๑๒๖	รูป	๙๗๘
มูทิตา	๗๘๐	รูป ๔	๗๕๔
มูทิตาทาวนา	๕๑	รูป ๕	๗๕๕
มูทิตาอัปปนา ๑๓๒	๕๕๘	รูปกลาป	๙๒๐
มูทิตา	๗๔๙	รูปชั้น	๗๔๑, ๗๙๑
มูลและกาลแห่งภวจักร	๙๖๓	รูปวัญญาณปัญญา	๗๓๔

รูปวิภาค	๗๙๐	- พระวังคีส์เถระ	๕๕
รูปสัตตกะ	๑๐๓๒	- พระวิสาขเถระ	๕๓๖
รูปาวจรสมาธิ	๑๔๓	- พระสังกัจจเถระ	๖๕๘
รูปาวจร-อรูปาวจร-โลกุตตรวิภาค	๗๖๒	- พระสัทธีวเถระ	๖๖๐
เรื่องสาธก		- พระสารีบุตรเถระ (เรื่องที่ ๑)	๕๙
- กุลธิดาคณหนึ่ง	๒๕๒	- พระสารีบุตรเถระ (เรื่องที่ ๒)	๖๕๙
- ชันตีวาทีดาบส	๕๐๑	- พระโสณเถระ	๒๒๕
- เด็กภูตบาล	๖๕๙	- พระอัมพพาทกมหาตีสเถระ	๖๖
- ท่านพระมหานาคเถระ	๑๐๖๓	- มัณฑุกเทพบุตร	๓๖๑
- ธรรมपालกุมาร	๕๐๑	- ศิษย์พระตีสเถระ	๑๙๕
- นางอุตตราอุบลิกา	๖๖๑	- สามเณรใช้น้ำมันทาบาตร	๖๐๔
- พญากระบี่	๕๐๓		
- พญาช้างฉัททันต์	๕๐๒	ฤ	
- พญานาคชื่อจัมเปยยะ	๕๐๕	ฤทธิ ๑๐	๖๕๕
- พญานาคชื่อภริทัตตะ	๕๐๔	ฤทธิเกิดด้วยอำนาจกสิณ ๑๐	๓๑๐-๓๑๒
- พญานาคชื่อสังขปาละ	๕๐๕		
- พระกฏุมพิตตีสเถระ	๖๘	ล	
- พระขานุกโณทัญญเถระ	๖๖๐	ลปนา	๔๑
- พระจิตตคุดเถระ	๕๖	ลม	๖๒๑
- พระจุลปันถก	๖๖๙	ลหุตา	๗๔๙
- พระจุฬารายเถระ	๑๕๗	ลักษณะรูป ๔	๗๕๐
- พระเจ้าสีลวะ	๕๐๐	ลักษณะของเวทนา	๗๖๙
- พระเถระลูกโจรมัด	๕๓	ลักษณะของสังขาร	๗๗๑
- พระธัมมทินนเถระ	๖๗๕	ลักษณะของสังขะ ๔	๘๒๙
- พระนาคเถระ	๑๕๖	ลักษณะของสัญญา	๗๗๐
- พระนางสามาวดี	๖๖๑	ลาภ	๕๓
- พระพากุละ	๖๕๘	ลาภปถิโพธิ	๑๕๓
- พระพุทธรักขิตเถระ	๒๗๓	โลก	๓๕๖
- พระมหาตีสเถระ (เรื่องที่ ๑)	๓๒	โลกธรรม ๘	๑๑๕๑
- พระมหาตีสเถระ (เรื่องที่ ๒)	๒๕๒	โลกาธิปไตยศีล	๒๑
- พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่ง	๖๙	โลกียศีล	๒๐
- พระมหาमितเถระ	๕๗	โลกียสมาธิ	๑๓๗
- พระมหาสังฆรักขิตเถระ	๖๗	โลกียอภิญา	๖๔๙
- พระมัชฌิมภานุกเทวเถระ	๑๕๖	โลกุตตรศีล	๒๐
- พระวักกเถระ	๒๒๔	โลกุตตรสมาธิ	๑๓๗
		โลกะ	๗๘๓
		โลहितกสิณ	๓๐๗

โลหิตกอสุภะ	๓๑๗	วิญญาณาหาร	๖๐๙
โลหิตาสัย	๖๑๓	วิญญุปัสตตะ	๗๕
ว		วิตก	๒๔๙, ๗๗๓
วจวิญญุต	๗๔๘	วิตกกจรिया	๑๖๗
วยานุปัสสนา	๑๐๕๓	วิธีปฏิบัติปาทกะ	๗๘๐
ววัฏฐาน	๖๑๗	วิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง	๕๔๗
วสวัตติวาทะ	๘๗๒	วิธีการแผ่เมตตา ๓ อย่าง	๕๑๖
วสี ๕ อย่าง	๒๗๑, ๑๑๙๓	วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง	๕๖๓
วัฏฏะ ๓	๙๖๘	วิธีข่มจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓	๒๓๓
วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา	๒๐๔	วิธีแผ่มุทิตา ๓ อย่าง	๕๕๔
วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา	๒๑๑	วิธีมนสิการ ๘ อย่าง	๔๕๙
วันพระพุทธรเจ้าเปิดโลก	๖๗๕	วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต	๒๒๐
วาทาหุวะ	๙๑	วิธีเรียนเอากรรมฐาน	๑๙๒, ๒๐๑
วาโยกลิน	๓๐๔	วินิบาต	๗๑๙
วาโยธาด	๖๓๔	วินีลกอสุภะ	๓๑๕
วาโยสังวัฏฏะ	๗๐๓	วิปยุตตปัจจย	๙๐๒
วารกภัต	๙๗	วิปริณามทุกข	๘๓๕
วาริตตศีล	๑๗	วิปริณามานุปัสสนา	๑๐๕๓
วิกขัมภนปหาน	๘, ๑๑๗๓	วิปลาส ๓	๑๑๕๒
วิกขยิตกอสุภะ	๓๑๖	วิปัสสนา	๓
วิกขิตตกอสุภะ	๓๑๖	วิปัสสนา ๓	๑๑๕๖
วิกการรูป ๓	๗๔๙	วิปัสสนาปัญญา	๕
วิกุพพนาและมโนมยาฤทธิ์	๖๙๒	วิปัสสนาพละ	๑๑๙๒
วิกุพพนาอิทธิ	๖๕๗	วิปัสสนายานิกะ	๙๗๘
วิคตปัจจย	๙๐๓	วิปัสสนูปกชา	๒๘๕
วิจฉิททกอสุภะ	๓๑๖	วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๑๐๖๑
วิจารณ์	๒๔๙, ๗๗๓	วิปากปัจจย	๘๙๙
วิจิกจฉา	๗๘๘	วิปากมโนธาด	๓๓
วิชชา	๓๕๒	วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาด	๓๓
วิชชามยาอิทธิ	๖๖๔	วิปุกพกอสุภะ	๓๑๖
วิชชายนมุลกทุกข	๘๓๗	วิภาค ๖	๑๐๗๒
วิญญัตติรูป ๒	๗๔๘	วิมุตติจิต	๖๙๙
วิญญาณ	๘๘๔	วิโมกข์ ๓	๑๐๐๔
วิญญาณชั้น	๗๕๖	วิรัตศีล	๑๐, ๑๘
วิญญาณัญญาตนฉาน	๕๙๖	วิรัตติ ๓	๗๘๐

วิราคานุปัตตนา	๑๐๕๓	- ลักษณะของศีล	๑๒
วิริยะ	๗๗๓	- อรรถของศีล	๑๑
วิวัฏฐะ	๗๑๐	- อานิสงส์ของศีล	๑๓
วิวัฏฐัญญาณี	๗๑๐	- ประเภทของศีล	๑๕-๑๖
วิวัฏฐานุปัตตนา	๑๐๕๔		
วิเวก ๒ อย่าง	๒๔๖	ส	
วิสมเหตุวาทะ	๘๗๑	สภากามิมรรคญาณ	๑๑๓๘
วิสุทธิศีล	๒๒	สชาติปัญญา	๕
วิเสสภากิยธรรม	๑๔๕	สติ	๕๓, ๒๘๘, ๗๗๕
วิเสสภากิยศีล	๒๓	สติปัญญา ๔	๑๑๔๒
วิเสสภากิยสมาธิ	๑๔๒	สติสังวร	๑๐
วิหารกัต	๙๗	สนธิ ๓	๙๖๕
วิริยสังวร	๑๑	สนธิ ๕	๔๕๘
วิริยะ	๕๘	สปทานจาริกังคะ	๘๕, ๑๐๐, ๑๐๑
วิริยุเปกขา	๒๘๔	สปริยันตศีล	๑๙
วุฏฐานคามินี	๑๑๑๐	สมณจีวระ	๙๑
วุฏฐานวลี	๒๗๓	สมณนิมิต	๒๓๕
วุฏฐานะ	๑๑๔๖	สมณพละ	๑๑๙๑
เวทนา ๑	๗๖๘	สมณยานิกะ	๙๗๘
เวทนา ๓	๗๖๘	สมนันตรปัจจัย	๘๙๒
เวทนา ๕	๗๖๙	สมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ	๒๓๘
เวทนาเก่า	๔๙	สมาธิ	๗, ๗๗๓
เวทนาขันธ	๗๖๘	- ความผ่องแผ้วของสมาธิ	๑๔๕
เวทนาวิภาค	๗๙๒	- ความเศร้าหมองของสมาธิ	๑๔๔
เวทนาใหม่	๔๙	- จำแนกโดยองค์แห่งฌาน	๑๓๖, ๑๔๔
เวทณุเปกขา	๒๘๔	- จำแนกโดยอธิปัตตี	๑๔๓
เวมตีกศีล	๒๒	- ลักษณะของสมาธิ	๑๓๔, ๗๗๔
เวรมณี	๗๐	- อรรถของสมาธิ	๑๓๔
โฆฏฐัพพะ	๗๖๖	- ประเภทของสมาธิ	๑๓๖-๑๓๘
โฆทาน	๑๔๔	สมาธิจิริยา ๙	๑๑๙๓
		สมาธิวิปหาราธิ	๖๕๙
ค		สมาธิสังวัตตนิกะ	๗๕
ศรัทธา	๕๒	สมาปัชชวลี	๒๗๒
ศีล	๔, ๗, ๙	สมุจเฉทปหาน	๘, ๑๑๗๙
- ความผ่องแผ้วของศีล	๗๔	สมุทัย	๑๐๕๓
- ความเศร้าหมองของศีล	๗๒	สมุทัย-แยกศัพท์	๘๒๗

สรูปชาติทุกข์.....	๘๓๗	สัตว์บัญญัติ	๕๗๓
สลาภภักต์	๘๓๗	สัตว์โลก	๓๕๖
สวิตกกถวิจาร์สมมติ	๑๓๘	สัตว์ธ.....	๗๗๔
สหชาติปัจจัย	๘๘๔	สัตว์ธจริยา	๑๖๗
สหเหตุวิบาก	๗๘๙	สัตว์ธานุสารี.....	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
สหายนะ.....	๘๘๔	สัตว์ธวิมุต	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
สฤตตรจิต	๖๘๘	สันตติ	๗๕๐
สังการโจฬะ	๙๐	สันตติเกรูป	๗๕๒
สังกิลเส	๑๔๔	สันตริณะ	๗๖๖
สังขาร	๘๘๐, ๘๘๔, ๘๘๖	สัปปายะ ๗ และอัสัปปายะ ๗	๒๒๐
สังขาร ๓	๗๗๑, ๑๑๙๒	สัปปีติกสมมติ	๑๓๗
สังขารชั้นธ.....	๗๗๐	สัปปัตถกัมมัฏฐาน	๑๕๙
สังขารทุกข์	๘๓๕	สัมปชัญญะ	๒๘๘
สังขารปริจเฉท	๙๗๘, ๙๙๔	สัมปฏิจจนะ	๗๖๕
สังขารโลก	๓๕๖	สัมปยุตตปัจจัย.....	๙๐๑
สังขารุเปกขา	๒๘๔	สัมปโยคระหว่างสังขารกับกุศลวิญญาณ.....	๗๘๑
สังขารุเปกขาญาณ	๑๐๙๖, ๑๑๐๘, ๑๑๒๗	สัมปโยคระหว่างสังขารกับอกุศลวิญญาณ	๗๘๔
สังเขป	๓๔๘	สัมมสนญาณ	๑๐๑๑
สังคหะ ๔.....	๙๖๔	สัมมัสสัปปธาน ๔	๔, ๑๑๔๒
สังฆภักต์	๙๗	สัมมากัมมันตะ	๘๕๓
สังฆานุสสติ	๓๗๙	สัมมาทัสสนะ	๑๐๐๗
สังโยคากินิเวสะ	๑๐๕๔	สัมมาทักขิ	๘๕๒
สังโยชน์ ๑๐	๑๑๕๐	สัมมาวาจา	๘๕๓
สังวรศีล	๑๐	สัมมาวายามะ	๘๕๓
สังวรสุทธิ.....	๖๒	สัมมาสติ.....	๘๕๔
สังวัฏฐะ	๗๑๐	สัมมาสมาธิ	๘๕๔
สังวัฏฐัญญายี	๗๑๐	สัมมาสังกัปปะ.....	๘๕๓
สังสารจักร	๓๔๖	สัมมาอาชีวะ.....	๘๕๓
สังจนิเทศ.....	๘๒๕	สัมโมหากินิเวสะ.....	๑๐๕๓
สังจจานุโลมิกญาณ	๑๐๗๑, ๑๑๒๗	สัสตวาทะ	๘๗๑
สังจิกิริยา ๓.....	๑๑๗๙	สามิปริโภค	๖๒
สัญญา	๑๘๕	สามุททียะ	๙๑
สัญญา ๓	๗๗๐	สารททานากินิเวสะ	๑๐๕๓
สัญญาชั้นธ.....	๗๗๐	สิกขา ๓	๖
สัตว์	๕๓๓	สืตภาวสูตร	๔๒๑

สีมาสัมภเวท	๕๑๒	ห	
สีลวิสุทธิ	๙๗๗	หตวิกขิตตกอสุภะ	๓๑๗
สีลัพทุปาทาน	๙๔๗	หทยรูป	๗๔๗
สีลานุสสติ	๓๘๕	หทยวัตถุ	๗๔๗
สุข	๒๕๕, ๑๐๖๖	หมู่บ้านบิณฑบาต	๒๒๑
สุขสหคตสมาธิ	๑๓๗, ๑๓๘	หลักเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ	๒๓๗
สุขสัญญา	๑๐๕๓	หัตถโยคี	๑๐๖
สุขาปฏิบัติปาชาปิภาปฏิญญาสมาธิ	๑๔๑	หानภาคิยธรรม	๑๔๕
สุขาปฏิบัติพาหันทาปฏิญญาสมาธิ	๑๔๑	หानภาคิยศีล	๒๓
สุขุมรูป	๗๕๒	หानภาคิยสมาธิ	๑๔๒
สุคติ	๗๑๙	หิริ โอตตัมปะ	๗๗๕
สุญญตวิโมกข์	๑๑๐๖	หีนศีล	๒๐
สุญญตา		หีนสมาธิ	๑๓๗
- โดยอาการ ๖	๑๐๙๘	เหตุ	๘๘๙
- โดยอาการ ๘	๑๐๙๘	เหตุปัจจัย	๘๘๙
- โดยอาการ ๑๐	๑๐๙๙	เหตุอสงไขยสลาย	๗๐๓
- โดยอาการ ๑๒	๑๑๐๐		
- โดยอาการ ๔๒	๑๑๐๐	อ	
สุญญตานุปัสสนา	๑๐๕๓, ๑๐๙๖	อกาลมรณะ	๓๙๗
สุตมยปัญญา	๗๓๕	อภิกิริยวาทะ	๘๗๒
สุทธวิปัสสกะ	๙๘๐	อภุศลกรรมบถ ๑๐	๑๑๕๕
สุทธิ ๔ อย่าง	๖๒	อภุศลจิตตูปบาท ๑๒	๑๑๕๕
เสกขศีล	๒๒	อภุศลวาระ ๔	๑๗๐
เสนาสนะ	๕๐	อภุศลวิญญาณ	๗๕๘
เสนาสนะป่า	๑๑๐	อภุศลสังขารโทสมูล ๑๘	๗๘๖
เสมหาสัย	๖๑๓	อภุศลสังขารโมหมูล ๑๓	๗๘๘
โสกะ	๘๔๑	อภุศลสังขารโลภมูล ๑๗	๗๘๒
โสดาปัตติมรรคญาณ	๑๑๓๒	อคติ ๔	๑๑๕๓
โสทธิยะ	๙๐	อโคจร	๒๖
โสทรประสาท	๗๔๕	องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปัณฺฑ์แก่นิรวรณ ๕	๒๔๗
โสมนัสสสหคตปัญญา	๗๓๔	องค์แห่งปฐมฌาน ๕	๒๕๗
โสทานิกะ	๙๐	อดีตเหตุ ๕	๙๖๕
โสทานิกังคะ	๘๗, ๑๑๘-๑๑๙	อดีตารมณ ๗๒๓	๗๒๓
		อโทสเหตุ	๑๙๗
		อโทสะ	๑๙๖, ๗๗๖
		อธิจิตตสูตร	๔๒๐

อธิฏฐานาวลี	๒๗๓	อปราหมณ์ภูริศีล	๒๑, ๗๕
อธิฏฐานาภิธานิ	๖๕๗	อปริยัตตปาริสุทธิศีล	๖๕
อธิตถิ	๖๑๙	อปริยัตตศีล	๑๙
อธิปติปัจจัย	๘๙๒	อปริยาป็นนสมาธิ	๑๔๓
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา	๑๐๕๓	อปาเย	๗๑๙
อธิโมกษ์	๗๗๙, ๑๐๖๖	อปาเยโกศล	๗๓๖
อนัญญตดา	๘๖๕	อภิญา	๑๓๙, ๖๕๙
อนัตตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อภินิเวสะ	๑๐๕๓
อนันตรปัจจัย	๘๙๒	อภิสมัจจาริกศีล	๑๘
อนันตรูปนิสสยะ	๘๙๖	อโมหเหตุ	๑๙๗
อนาคตผล ๕	๙๖๘	อโมหะ	๑๙๖, ๗๗๖
อนาคตัญญาณในอารมณ ๘ อย่าง	๗๒๙	อรติ	๕๗๒
อนาคตารมณ	๗๒๓	อรหัตมรรคญาณ	๑๑๔๐
อนาคามิมรรคญาณ	๑๑๓๙	อริยสังข์-แยกศัพท์	๘๒๘
อนาจาร	๒๖, ๒๘	อริยาภิธานิ	๖๖๑
อนิจจตา	๗๕๑	อริยุปวาท	๗๑๖
อนิจจานุปัสสนา	๑๐๕๒	อรุณสมาบัติ	๕๘๙
อนินทรีย์รูป	๗๕๓	อรุณาจรสมาธิ	๑๔๓
อนิพัตนรูป	๗๕๒	อโลกเหตุ	๑๙๗
อนิมิตตวิโมกษ์	๑๐๐๕	อโลกะ	๑๙๖, ๗๗๖
อนิมิตตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อวิคตปัจจัย	๙๐๔
อนิยตสังขาร ๕	๗๘๐	อวิชชา	๘๗๙, ๘๘๕
อนิสลิตศีล	๑๘	อวิตถตา	๘๖๕
อนุดตรจิต	๖๙๙	อวิตักกวิจจารสมาธิ	๑๓๘
อนุปสัมบันศีล	๒๓	อวิตักกวิจจารสมาธิ	๑๓๘
อนุปาทินรูป	๗๕๓	อวิริตศีล	๑๘
อนุโลม	๒๔๑	อวิสุทธิศีล	๒๒
อนุโลมัญญาณ	๑๑๒๕	อวิหิงสาสัญญา	๑๙๗
อนุสสติ ๑๐ ประการ	๓๔๓	อวิติกกมศีล	๑๑, ๗๐
อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง	๑๘๔	อสังขย ๔	๗๑๒
อนุสัย ๗	๑๑๕๔	อสุภ ๑๐ ตามประเภทของจริต	๓๓๘
อนธนิสพณา	๕๑๖	อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง	๑๘๓
อนธนิโสบุคคล ๕ จำพวก	๕๓๒	อสุภสัญญา	๑๙๗
อปราปรเวทนียกรรม	๙๙๙	อสุภะ ๑๐	๓๑๕
อปราหมณ์ปาริสุทธิศีล	๖๕	อเสกขศีล	๒๒

อหิริกะ อนนตตปปะ	๗๘๒	อปัปมาณารัมมณสมภาติ	๑๔๑
อเหตุกวาทะ	๘๗๑	อปัปิยสัมปโยคทุกข์	๘๔๔
อเหตุกวิบาก	๗๘๘	อัพโพพหริก	๑๑๓๑
อโหสิกรรม	๙๙๙	อัพโภกาสิกังคะ	๘๗, ๑๑๖
อัครคิกขันธสูตร	๗๖	อัพยัคคินิมิต	๒๓๕
อัครคิทัฑฐะ	๙๑	อัพยากฤตวิญญาณ	๗๕๙
อังกวัญญูปนะ	๖๕๒	อัพยากฤตสังขารฝ่ายกิริยา	๗๘๙
อังกสังกันติกะ	๖๕๑	อัพยากฤตสังขารฝ่ายวิบาก	๗๘๘
อังการัมมณสังกันติกะ	๖๕๒	อัพยาศาปาทัญญา	๑๙๗
อชฌัตตารมณ	๗๒๓	อัพยาศาปารนัย	๙๗๕
อชฌัตติกรุป	๗๕๒	อัสสาสะปัสสาสะ	๔๕๐
อชฌาสัย ๖ ประการ	๑๙๙	อาการ ๒๐	๙๖๕
อัญญมัญญบัจจัย	๘๙๔	อาการ ๔๐ (สัมมสนะ ๔๐)	๑๐๑๘, ๑๐๒๓
อัญญานูเบกขา	๕๗๒	อาการ ๙ อย่างของกัมมัญฐาน	๒๐๑
อัญญิกอสุกะ	๓๓๗	อากาศธาตุ	๗๔๘
อัตตวาทุปาทาน	๙๔๗	อากาศานัญญาตณณาน	๕๙๐
อัตตัตถัญญา	๑๐๕๓	อากิญจัญญาตณณาน	๕๙๘
อัตตาทิปปโตยศีล	๑	อาคันตุภักต	๙๗
อัตตูปกกมมูลทุกข์	๘๓๗	อาจารย์	๒๖
อัตถปฏิสัมภิทา	๗๓๗	อาจารย์ผู้ให้กัมมัญฐาน	๑๖๐
อัตถิปปัจจัย	๙๐๒	อาจารย์ศีล	๒๔
อัทธา	๓๔๘	อาชีวาปาริสุทธิศีล	๒๕, ๓๔, ๔๕
อัทธานปสิโพธ	๑๕๔	อาชีวีวัฏฐมกศีล	๑๗
อันติมวัตถุ	๗๑๖	อาตาศาปะ	๕
อับปฏิจฉันนทุกข์	๘๓๕	อาตาศาปะ	๕
อับปฏิสังขา	๑๐๕๔	อาทานะ	๑๐๕๓
อับปณิหิตวิโมกข์	๑๑๐๖	อาทิพรหมจริยกศีล	๑๘
อับปณิหิตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อาทินวานุปัสสนา	๑๐๕๔
อับปนาโกศล ๑๐ ประการ	๒๒๓	อาทินวานุปัสสนาญญาณ	๑๐๘๔, ๑๑๒๖
อับปนาชวณวิถิจิต	๒๔๑	อานาปานสติ	๔๔๒
อับปนาสมภาติ	๑๓๖, ๒๑๘	อานิสงส์กรุณา	๕๕๐
อับปมาณปริตตารัมมณสมภาติ	๑๔๑	อานิสงส์ของศีลสมบัติ	๘๐
อับปมาณสมภาติ	๑๔๑	อานิสงส์ถวายตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
อับปมาณสัญญา	๑๙๗	อานิสงส์ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า	๑๙๓
อับปมาณอับปมาณารัมมณสมภาติ	๑๔๑	อานิสงส์กัณฐานุปัสสนาญญาณ	๑๐๘๐

อานิสงส์มุกิตา	๕๕๘	อ่าวชชนะ	๗๖๕
อานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ	๕๐๘	อวาสปลิโพธ	๑๔๘
อานิสงส์โสดาปัตติมรรค	๑๑๓๕	อวิภาพ	๖๗๒, ๖๗๗
อานิสงส์อานาปานสติ	๔๗๕	อาสวะ ๔	๑๑๕๓
อานิสงส์อุเบกขา	๕๖๖	อาสันนกรรม	๑๐๐๐
อานิสงส์อุปสมานุสสติ	๔๗๙	อาเสวนปัจจัย	๘๙๘
อานุกาพของมรรคญาณ	๑๑๔๑	อาหาร ๔ อย่าง	๖๐๙
อานุกาพที่ต่างกันของอัปมัญญา	๕๘๔	อาหารปัจจัย	๙๐๐
อาเนญชะ	๖๖๗	อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะ	๒๒๙
อาปาลมโกฎิกศีล	๑๙	อาหารปัจจัยของปัสสัทธิ	๒๓๔
อาโป	๓๐๒, ๖๒๐	อาหารปัจจัยของปีติ	๒๓๐
อาโปกสิณ	๓๐๑	อาหารปัจจัยของวิริยะ	๒๒๙
อาโปธาดู	๖๓๐	อาหารปัจจัยของสมาธิ	๒๓๔
อาโปสังวัฏฐะ	๗๐๓	อาหารปัจจัยของอุเบกขา	๒๓๕
อาพาธ	๑๕๕	อาหารและอากาศ	๒๒๒
อาพาธปลิโพธ	๑๕๕	อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๖๐๙
อาภิเสกิกะ	๙๑	อิฉิตตาลมทุกข์	๘๔๕
อายุโกศล	๗๓๖	อิฉฉนัญญูเรือนอิทธิ	๖๖๔
อายุตนะ	๘๐๗	อิฉนปริโภค	๖๒
อายุตนะนิเทศ	๘๐๕	อิทธิ	๑๕๘
อายุทุพลภาพ	๔๐๖	อิทธิบาท	๖๖๖
อายุหนะ	๑๐๕๓	อิทธิบาท ๔	๑๑๔๒
อารมณข์ของพรหมวิหาร ๔	๕๗๓	อิทธิปลิโพธ	๑๕๘
อารักขโคจร	๓๐	อิทธิมยะ	๙๑
อารัญญิกังคะ	๘๗, ๑๐๙, ๑๑๑	อิทัปปัจจยตา	๘๖๕
อารัมมณปฏิปาทกะ	๗๗๙	อินทริยนิเทศ	๗๒๑
อารัมมณปัจจัย	๘๙๑	อินทริย์ ๕ พละ ๕	๑๑๔๓
อารัมมณวัญฐาปนะ	๖๕๒	อินทริยปัจจัย	๙๐๐
อารัมมณสังกัณฑิกะ	๖๕๑	อินทริยรูป	๗๕๓
อารัมมณูปนิสสยะ	๘๙๕	อินทริยสังวรศีล	๒๔, ๓๑
อารูปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง	๑๘๔	อิริยาบถ	๒๒๒
อาลปนา	๔๑	อิสสา	๗๘๗
อาลยาภินิเวสะ	๑๐๕๔	อุคคหโกศลละ ๗	๔๑๓
อาโลกกสิณ	๓๐๘	อุคคหนิมิต	๒๑๗
อ่าวชชนะ	๒๗๒	อุจเฉทวาทะ	๘๗๒

อุตรดิตถ์ ๙๔๘	อุบปีพกรรม ๑๐๐๐
อุตรินุสธรรม ๓๔	อุปสมานุสติ ๔๗๘
อุทเทสภ ๙๗	อุปฐฐานะ ๑๐๖๖
อุทธีจจะ ๗๘๔	อุปัตถัมภกรรม ๑๐๐๐
อุทฐมาตกอสสุภะ ๓๑๕	อุปาทยรูป ๗๔๒
อุททยพญาน ๑๑๒๖	อุปาทินรูป ๗๕๓
อุททยพานุปัสสนาญาณ ๑๐๕๕, ๑๐๗๑	อุปายโกศล ๗๓๖
อุบายบรรเทาความโกรธ ๔๙๐-๕๑๑	อุปายาส ๘๔๓
อุเบกขา ๑๐๖๖	อุเปกขาสหคตปัญญา ๗๓๔
อุเบกขา ๑๐ ประการ ๒๘๓	อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑๓๘
อุเบกขาภาวนา ๕๕๘	อุโปสถิกภ ๙๗
อุเบกขาอัปปนา ๑๓๒ ๕๖๖	อุพเพงคาปีติ ๒๕๒
อุปฆาตกรรม ๑๐๐๐	อุภโตภาควิมุต ๑๑๐๘, ๑๑๑๓
อุปจยะ ๗๕๐	เอกัตตนิย ๙๗๔
อุปจาร ๒๔๑	เอกาสนิกังคะ ๘๖, ๑๐๒-๑๐๓
อุปจารบ้าน ๑๐๙	เอวังกัมมตานิย ๙๗๕
อุปจารเรือน ๑๑๐	โอกันตिकाปีติ ๒๕๒
อุปจารสมาธิ ๑๓๖, ๒๑๘	โอกาสโลก ๓๕๖
อุปนินันธโคจร ๓๐	โอมะ ๔ ๑๑๕๓
อุปนีสสยโคจร ๒๙	โอมารูป ๗๕๑
อุปนีสสยปัจจัย ๘๙๕	โอมาทกสิณ ๓๐๗
อุปปัชชเวณียกรรม ๙๙๙	โอมิโสพรรณ ๕๑๗
อุปปัตติภ ๓๔๗, ๙๕๒	โอมาส ๔๒, ๕๙, ๑๐๖๒
อุปปันนะ ๔ ๑๑๖๐, ๑๑๖๔	โอมาริกรู ๗๕๒

ดัชนีศัพท์บาลี วิชาธรรมวิธี

อ-อา	
อกมมมาสานี	๓๘๖
อกกาลิโก	๓๗๕
อกุสเล ธมฺเม	๔๔๕
อกโกสนา	๔๔
อขณฺหทานี	๓๘๕
อจฺฉิตฺตทานี	๓๘๖
อญฺชลิกรณียโย	๓๘๓
อญฺจ ปุริสปุคฺคลา	๓๘๑
อญฺจปนา	๔๐
อญฺจิก	๓๑๗
อญฺจิมิณฺฑขั	๔๒๙
อญฺจีส	๔๒๗
อติริตฺตโกชนํ ปฏิกฺขิปามิ	๑๐๗
อติเรกฺลภํ ปฏิกฺขิปามิ	๙๖
อตุตฺตตุฏฺฐารโธ	๘๒๙
อตุถิ	๔๑๒
อทุกฺขมสฺสขั	๒๙๕
อทุกฺขมสฺสขเวทนา	๒๙๕
อติจฺจสมฺมุปนฺนนาม	๓๖๓
อติจฺจทานาอิทฺธิ	๖๕๗
อโธ เกสมตฺถกา	๔๑๒
อนนฺดเกณ	๖๕๕
อนิจฺจ	๔๗๓
อนิจฺจตา	๔๗๓
อนิจฺจานุปฺตฺสนา	๔๗๔
อนิจฺจานุปฺตฺสี	๔๗๔
อนิถั	๓๐๔
อนินฺหา	๕๓๔
อนฺนตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส	๓๘๓
อนฺนตฺตรโธ	๓๕๙
อนฺนตฺตรโธ ปุริสทมฺมสารถิ	๓๖๐
อนฺนปฺตฺสตี	๑๐๗๖
อนฺนปิยภาณิตา	๔๒
อนฺนพฺนุธนา	๔๕๙
อนฺนตํ	๔๓๒
อนฺนตคฺคณั	๔๓๒
อปรามญฺจทานี	๓๘๖
อปริเสสั	๒๙๕
อพฺพโกกาลิกงฺคํ สมหาทิยามิ	๑๑๖
อพฺพยาปชฺชชา	๕๓๔
อพฺพยาปชฺชฌปรมตฺตาย	๕๒
อภิปฺปโมทฺยํ จิตฺตํ	๔๗๒
อมฺมตฺตร	๔๔
อมฺมพฺพ	๓๐๒
อรรณฺณคโธ	๔๔๗
อรรหํ	๓๔๕
อริยาอิทฺธิ	๖๖๑
อรรณฺณหริกา	๔๔
อวิจฺจาร	๒๗๘
อวิชฺชชาปจฺจยา	๘๘๐
อวิตฺตกํ	๒๗๘
อสนฺนปายตา	๒๐๔
อสนฺพลานี	๓๘๖
อสนฺมาหิตปฺคฺคลปฺริวชฺชนโธ	๒๒๓
อสนฺสสามีติ ปชานาติ ปสนฺสสามีติ ปชานาติ	๔๕๓
อสนฺสาโส	๔๕๐
อสนฺส	๔๓๗
อเสจฺนโก	๔๔๕
อเสสฺวิราคฺคินโรโธ	๘๔๘
อากาโส	๓๐๙
อจารโคจฺรสมฺปนฺโน	๒๗
อาชีวปาริสฺสุทฺธิ	๔๕
อาดาป	๔๖
อาทิ	๔๕

อานาปานสูตติสสมาธิ	๔๔๔	อุทิ	๒๗๗
อาภุชิตวา	๔๔๙	อุทฐ์ ปาทตลา	๔๑๒
อายตนะ	๘๐๖	อุทฐมาตก	๓๑๗
อายตเน	๘๐๗	อุณนหนา	๔๑
อายตสส นยนโต	๘๐๖	อุปนเนยโย	๓๗๗
อายานํ ตนนโต	๘๐๖	อุปปนุปปนุเน	๔๔๕
อารณณิกงคํ สมာทียามิ	๑๐๙	อุเปกขโก	๒๘๓
อาลปนา	๔๑	อุเปกขา	๒๘๓, ๕๖๘
อาโลโก	๓๐๙	อุลลปนา	๔๑
อวารตถิกนาม	๓๖๓		
อวาโส	๒๒๐	เอ-โอ	
อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย	๘๗๗	เอกาสนิกงคํ สมာทียามิ	๑๐๒
อาหวนีโย	๓๘๑	เอกาสนิกโก	๘๖
อาหุน	๓๘๑	เอโกทิ	๒๗๖
อาหุเนยโย	๓๘๑	เอโกทิภาวํ	๒๗๖
		เอฏฐิ	๔๔
อิ-อุ		เอตสส	๘๘๒
อิชฌนญเจณอิทธิ	๖๖๔	เอตถุปปนํ ทุกุชินุทริยํ อปริเสสํ นิรุชฌติ	๒๙๕
อิณปริโลก	๖๒	เอว	๒๔๔, ๔๔๕
อิโต ลทถํ	๔๔	เอวํ	๘๘๒
อิธ ภิกขเว ภิกขุ	๔๔๖	เอส ภควโต สาวกสโม	๓๘๑
อินุทริยสมตตปฏิปาทนโต	๒๒๓	เอสนา	๔๕
อิมเมว กายํ	๔๑๒	เอหิปสสิโก	๓๖๙, ๓๗๖
อิมสฺมี	๔๑๒	โอทาทํ	๓๐๘
อิมสฺมี สาสเน ภิกขุ	๔๔๖	โอปนยโก	๓๖๙, ๓๗๗
อิริยปถสฺส วา	๔๐	โอภาส	๔๒
อิริยาปโถ	๒๒๐	โอภาสกมฺม	๔๓
อิสฺสรายตนํ	๘๐๗	โอภาโส	๓๐๘
อุกุกาจนา	๔๒		
อุกุกเขปนา	๔๔	ก-ค	
อุขุํ กายํ ปณิธาย	๔๔๙	กณฺหวตฺตนิ	๓๐๓
อุชุปฺปฏิปนฺโน	๓๘๑	กมฺมณีเย	๖๕๕
อุตุ	๒๒๐	กมฺมวิปากชาอิทธิ	๖๖๒
อุตุตานิกรณ	๓๗๑	กรี	๓๖๓
อุทกํ	๓๐๒	กรีสํ	๔๓๔
อุทริยํ	๔๓๒	กรฺรณา	๕๖๗
		กฺลยาณมิตฺตานิ อลาโภ	๒๐๔

ทนายชชปริโภค	๖๒	ปชา	๓๘๘
ทารุสนุนิสฺลิตตา	๒๐๔	ปณฺณตฺติ	๓๗๑
ทิมฺ ฺวา อสฺสสนฺโต	๔๔๙	ปฏิจฺจ	๙๖๘
ทุกฺขํ	๘๒๗	ปฏิจฺจสมุปฺปาท	๙๖๘
ทุกฺขกฺขนฺธสฺส	๘๘๒	ปฏิจฺจนาทนตฺถํ	๔๗
ทุตฺตยภษาขณํ ปฏิกฺขิปาไม	๑๐๕	ปฏินิสฺสคฺคานุปฺสฺสํ	๔๗๔
ธมฺมา	๔๗๘	ปฏฺฐานสนฺนิสฺลิตตา	๒๐๔
น จ มม กฺวาจนิ	๑๐๙๗	ปณฺโฑ	๔๔๕
น สฺसानํ ปฏิกฺขิปาไม	๑๑๘	ปณฺณํ	๒๐๔
นชา	๔๒๔	ปตฺติตํ	๘๕
นคฺรสนฺนิสฺลิตตา	๒๐๔	ปตฺตปิณฺฑทิกงฺคํ สฺมาทียาไม	๑๐๕
นฺนุทํ	๑๐๗๗	ปตฺตเนียตา	๒๐๔
นฺนุทํราคสฺสคฺคต	๘๔๗	ปณฺณนิสฺลิตตฺตํ	๒๐๔
นวดตฺตํ	๒๐๔	ปฺปฬาสํ	๔๓๑
นหารุ	๔๒๗	ปรปฏฺฐิจมฺลิกฺกตา	๔๔
นานาสนโภขณํ ปฏิกฺขิปาไม	๑๐๒	ปริกฺกตา	๔๓
นาหํ กฺวาจนิ	๑๐๙๗	ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺค	๔๗๔
นิชฺคิสนฺดา	๔๔	ปริมฺขํ สฺตี อฺปฏฺฐเปตฺวา	๔๔๙
นิปฺเปสิคฺกตา	๔๔	ปรึเยฎฺฐิ	๔๕
นิมิตฺต	๔๒	ปรึโยทาเต	๖๕๕
นิมิตฺตกมฺม	๔๒	ปรึสุทฺเต	๖๕๕
นิมิตฺตกฺกุสลโต	๒๒๓	ปฺลลงฺกํ	๔๔๙
นิโรธ	๘๒๘	ปฺสฺกุลิกงฺคํ สฺมาทียาไม	๙๐
นิโรธานุปฺสฺสํ	๔๗๔	ปฺสฺสมุภยํ กายสงฺขารํ	๔๕๔
นึลล์	๓๐๖	ปฺสฺสมุภยํ จิตฺตสงฺขารํ	๔๗๒
เนมิตฺติกนาม	๓๖๓	ปฺสฺสาโส	๔๕๐
เนสฺสชฺชิกงฺคํ สฺมาทียาไม	๑๒๓	ปาณา	๕๓๓
ป-ม		ปาติโมกฺข	๒๕
ปกาสน	๓๗๑	ปาปเก	๔๔๕
ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺค	๔๗๔	ปาปนา	๔๔
ปจฺจตฺตํ เวทิตฺตโพ ฺวิญฺญุทํ	๓๗๗	ปาริภฺภูยํ	๔๒
ปจฺจนตสนฺนิสฺลิตตา	๒๐๔	ปาริภฺภูยตา	๔๒
ปจฺจย	๕๑	ปาริสฺสุทฺธิ	๔๕, ๔๕๙
ปจฺจยปฏึเสวนสงฺขาเตน	๓๗	ปาวโก	๓๐๓
ปจฺจยสนฺนิสฺลิตสึลล์	๕๒	ปาวหนึโย	๓๘๓

ปาหุเนยโย	๓๘๒	ภูตา	๕๓๓
ปัญหปาติกงุคฺ สมมาทียามิ	๙๖	เภสชช	๕๑
ปัญหปาติโก	๘๕	โภชน	๒๒๐
ปัญหปาตี	๘๕	มกสา	๔๖
ปิตต	๔๓๕	มตถลุงค	๔๓๔
ปีหัง	๔๓๑	มโนมยาอิทธิ	๖๕๗
ปีตัง	๓๐๖	มัส	๔๒๖
ปีติปฏิสเวที	๔๗๑	มหตต	๒๐๔
ปุคคลา	๕๓๓	มาลุต	๓๐๔
ปุคคโล	๒๒๐	มิตโต	๕๖๗
ปุณณวโดอิทธิ	๖๖๓	มุกคสุปยตา	๔๒
ปุပ္ผ	๒๐๔	มุกคสุโปย	๔๒
ปุพโพ	๔๓๖	มุตต	๔๔๐
ปุริสทมมสารถิ	๓๕๙	มูทิตา	๕๖๗
ปุฬวก	๓๑๗	มูทฎเต	๖๕๕
ปุรณานุปการสส อสุจโน ปจจเวกขติ	๔๑๒	เมตตา	๕๖๗
โปโนพภวิกา	๘๔๗	เมโท	๔๓๗
ผล	๒๐๔		
ผุสนา	๔๕๙	ย-ห	
พลัพทโท	๓๖๓	ยกัน	๔๓๐
พหุสีกโต	๔๔๔	ยตวาธิกรณเมณ	๓๒
พุกุโธ	๓๖๒	ยถาสนถติกงุคฺ สมมาทียามิ	๑๒๑
พญาพาธ	๕๒	ยทิท	๓๘๑
ภควา	๓๖๓, ๓๖๕-๓๖๖	ยาชโยโค	๓๘๙
ภคควา	๓๖๕	ยาย ตณหา	๘๔๗
ภเคหิ ยุตโต	๓๖๖	ยาวตา	๔๗๘
ภตตวา	๓๖๗	ยาวเทว	๔๗
ภเวสุ วนตคฺมโน	๓๖๗	รชตายตนิ	๘๐๗
ภสฺส	๒๒๐	รชชสีมสนนีสลิตตา	๒๐๔
ภากุฎิกกา	๔๐	รโฆรณ	๖๗๐
ภากุฎิกโก	๔๐	รสนติ	๘๐๖
ภากุฎิย	๔๑	ราคกชโย	๘๕๐
ภาคยวา	๓๖๔	รูกขมูลคโต	๔๔๘
ภาวิโต	๔๔๔	รูกขมูลิกงุคฺ สมมาทียามิ	๑๑๓
ภุชิสฺसानิ	๓๘๖	รูปยติ	๘๐๕
		ลปนา	๔๑

ลลิกา.....	๔๓๙	วิราคานุปัสสี.....	๔๗๔
ลึงคิกนาม.....	๓๖๓	วิราโค เตสํ ฌมมานํ อคฺคคมกฺขายติ.....	๔๗๘
โลกวิทู.....	๓๕๕	วิภูฏนา.....	๔๕๙
โลมา.....	๔๒๔	วิวรรณ.....	๓๗๑
โลลุปปาจารย์ ปฏิกุชิปามิ.....	๑๐๐	วิวิจจ.....	๒๔๕
โลहितํ.....	๔๓๖	วิสภากานํ ปุคฺคลนํ อตฺถิตา.....	๒๐๔
โลहितกํ.....	๓๐๗	วิหฺรติ.....	๒๕
โลहितก.....	๓๑๗	วิหีส.....	๔๘
วกุกํ.....	๔๓๐	วูปสเมติ.....	๔๔๕
วจฺโจ.....	๓๖๓	เวทยโย.....	๙๖๓
วตฺถุวิสทกิริยโต.....	๒๒๓	เวยฺยาพาธิก.....	๕๒
วโท.....	๙๖๓	สํชิปนา.....	๔๔
วธกปจฺจปฏฺจจฺานโต.....	๓๙๙	สํสฺสฺส เทม.....	๙๑
วมภนา.....	๔๔	สงฺกาสน.....	๓๗๑
วสา.....	๔๓๘	สงฺขตา วา อสงฺขตา วา.....	๔๗๘
วาตา.....	๔๖	สจฺจ.....	๘๓๑
วาโต.....	๓๐๔	สชิตา.....	๙๖๓
วาริ.....	๓๐๒	สตถา เทวมนุสฺสฺสานํ.....	๓๖๐
วาสฺสเทวายนํ.....	๘๐๗	สโตการี.....	๔๔๙
วิกุพฺพนายทิ.....	๖๕๗	สนฺ?ปนา.....	๔๐
วิกฺขายิตก.....	๓๑๖	สนฺโต.....	๔๔๕
วิกฺขิตตก.....	๓๑๖	สนฺทิกฺกจิโก.....	๓๗๔
วิกฺคตฺปกิเลเส.....	๖๕๕	สพฺทานจาริกุคํ สฺมาทียามิ.....	๑๐๐
วิจฺฉิทฺทก.....	๓๑๖	สพฺปติ.....	๘๐๕
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน.....	๓๕๒	สพฺพกายปฏฺิสฺเวทึ.....	๔๕๓
วิชฺชามยายทิ.....	๖๖๔	สฺมาทิวิปฺพาราทิ.....	๖๕๙
วิญฺญูปฺปสตฺถานิ.....	๓๘๖	สฺมาทิสํวตฺตนิกาณิ.....	๓๘๖
วิทฺหติ.....	๘๑๓	สฺมาทิตํ จิตฺตํ.....	๔๗๓
วิธึยติ.....	๘๑๓	สฺมาทิตฺตฺตฺคฺคฺลเสวนโต.....	๒๒๓
วิปฺพพก.....	๓๑๖	สฺมาทิตเต.....	๖๕๕
วิภชน.....	๓๗๑	สมฺภูกาจนา.....	๔๒
วิภตฺตวา.....	๓๖๖	สมฺภุเชปนา.....	๔๔
วิโมทยํ จิตฺตํ.....	๔๗๓	สมฺภุทย.....	๘๒๗
วิราค.....	๒๘๒	สมฺภุทยโย.....	๘๘๒
วิราคา วิมฺุจฺจติ.....	๘๔๘	สมฺนฺนหนา.....	๔๒

สมุฏลปนา	๔๑	สุญญาคารคโต	๔๔๘
สมุปนฺนชฎาสโย	๑๙๙	สุปฏิปนฺโน	๓๘๐
สมุปสาทนํ	๒๗๖	สุทถํ วัต เม	๓๘๘
สมุปาปนา	๔๔	สุณฺณายตณํ	๘๐๗
สมุภวนฺติ	๘๘๒	สุวากุขาโต	๓๗๐
สมุมาสมพุทฺธो	๓๕๐	เสฏฺฐโจ	๙๖๓
สลิถํ	๓๐๒	เสโท	๔๓๖
สลุทกฺขณา	๔๕๙	เสนาสนโลลุปฺป ปฏิกฺขิปามิ	๑๒๑
สลุทปนา	๔๑	เสมฺหํ	๔๓๕
สามนฺตชุปฺปา	๔๓	เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ	๑๒๓
สามนฺตชุปฺปีเตน	๔๐	เสยฺยถิํ	๘๔๗
สามิปริโกค	๖๒	โส สโตว อสฺสสฺติ สโต ปสฺสสฺติ	๔๔๙
สามิจิปปินฺโน	๓๘๐, ๓๘๑	โสณฺหิ	๒๐๔
สาวกสํโฆ	๓๘๐	โสสานิกงฺคํ สมากิยามิ	๑๑๘
สิกฺขติ	๔๕๓	หตฺวิกฺขิตฺตก	๓๑๗
สิขี	๓๖๓	หทยํ	๔๓๐
สิงฺฆาณิกา	๔๓๙	หิริโกปิน	๔๗
สิริสฺป	๔๖	หิริโกปินปฏิจฺฉาณนํ	๔๗
สีล	๑๑	หุตาสโน	๓๐๓
สุขปฏิสํเวทึ	๔๗๒	เหตุ	๘๘๙
สุคฺโต	๓๕๓	โหติ	๘๘๒